

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

1

Januar 1970.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko-izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 1

Januar 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

MIJALKO TODOROVIĆ

O reformi univerziteta

Diskusija o reformi univerziteta dobila je u poslednje vreme široke razmere i veoma je intenzivna. Ideja reforme, saznanje o neminovnosti korenitog preobražaja visokog obrazovanja pobedili su. Dosadašnja diskusija već je doprinela kristalizaciji stavova. Namera je ovog teksta da doprinese boljem poimanju same suštine reforme univerziteta.[1]

Reforma univerziteta je jedno od najhitnijih kapitalnih pitanja razvitka naše privrede i društva. Ona je sastavni deo revolucionarnog preobražaja celokupnog sistema obrazovanja u pravcu permanentnog i intenzivnog obrazovanja omladine i sveg stanovništva. Ova reforma je sastavni deo celine društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih preobražaja samoupravnog socijalističkog društva. Ona je direktno povezana sa privrednom i društvenom reformom i predstavlja bitan uslov i pretpostavku daljeg razvoja proizvodnih snaga društva i samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa.

Ako smo pre nekoliko godina sebi postavili zadatak reformisanja privrede u pravcu moderne visoko produktivne industrije, poljoprivrede itd., u pravcu automatizovane proizvodnje, samim tim je logično da i naše obrazovne institucije koje spremaju kadar za automatizovanu industriju moraju i same biti na odgovarajućem stupnju organizacije, sa takvim sadržajem nastave i, ako hoćete, tako tehnički opremljene. Ne može jedan zaostao, konzervativan, nisko produktivan, vrlo ekstenzivan univerzitet da sa punom snagom učestvuje u životu društva, da daje pun naučni doprinos i stvara kadrove za takvo jedno visoko razvijeno industrijsko i postindustrijsko

[1] Pod terminima »univerzitet« i »fakultet« u ovom tekstu podrazumevaću radne organizacije visokog obrazovanja uopšte, a ne samo kakve su one danas pri postojećoj formalno-institucionalnoj strukturi.

društvo gde ljudska komponenta u proizvodnom procesu dobija prevagu.

Ako se samoupravljanje razvija kao integralan društveni odnos, onda se obrazovne organizacije moraju transformisati u samoupravne radne organizacije i cela oblast obrazovanja integrisati u jedinstven društveni proces rada zajedno sa privrednim i ostalim društvenim delatnostima. Tek takav nov univerzitet može odgovoriti zahtevima dinamičnog samoupravnog društva koje vodi oslobođenju ljudske ličnosti.

Ne ulazeći u sva mnogostrana i veoma složena pitanja reforme univerziteta, naročito ne u ona gde odgovore mogu dati samo kompetentni radnici sa univerziteta, na temelju teorijskih istraživanja i dosadašnjih praktičnih iskustava, istakao bih ovde samo neke osnovne polazne teze na kojima bi, kako meni izgleda, trebalo razvijati koncepciju transformacije univerziteta.

1. *Permanentno obrazovanje* (školovanje) u svim godinama života je zahtev koji proističe iz nivoa i karaktera savremenih proizvodnih snaga. To nije puka prosvetarska želja, ona se čak direktno sukobljava sa klasičnim, patrijarhalnim prosvetarstvom. Naučne inovacije se stalno i sve brže umnožavaju i nagomilavaju. Njihovo korišćenje u procesu proizvodnje i rada traži isto tako sve više i sve novijeg znanja. Nauka postaje direktna proizvodna snaga. Zato je za razvoj nauke i tehnike potrebno sve više obrazovanja i sve masovnija priprema radnika sposobnih da neprekidno razvijaju nauku i tehniku.

Brz naučni i tehnološki razvitak i porast materijalnog bogatstva društva dovodi do sve većih promena zanimanja i »zanata« u toku ljudskog radnog veka, i to u velikim, masovnim razmerama.[3] Ta opšta svetska zakonitost u našoj zemlji danas se ispoljava u višestruko zaoštrenom vidu. Naš prosečan stručni i opšteobrazovni nivo je relativno nizak, razlike su vrlo velike, a znatni delovi aktivnog stanovništva imaju veoma nizak stepen obrazovanja. Pri tom dinamičan transfer radne snage iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti zaoštrava potrebu za obrazovanjem i daje joj ogromne razmere.

Najzad, uz navedenu objektivnu društvenu potrebu ispoljava se u sve otvorenijem vidu jedan sveopšti zahtev — pravo i subjektivna životna potreba današnjeg čoveka za što višim i potpunijim obrazovanjem. To je jedna od novih

[3] U SAD nestaje godišnje oko $^1/_4$ starih zanimanja i zamenjuje se sa isto toliko novih.

društvenih pojava, novih ljudskih potreba kao što je i potreba za obaveštenošću, informacijama i stručnim saznanjima. Ta komponenta stvarne demokratije dobiće u našem samoupravnom društvu neizbežno vid burne ekspanzije u narednim godinama.

U odnosu na takve sve veće zahteve koje savremeni razvoj postavlja pred obrazovanje, današnji sistem, sadržina i tehnologija obrazovanja postaju sasvim neadekvatni, dolaze sve više u sukob sa celinom razvoja društva, postaju faktor usporenja razvoja društva. Istovremeno nesrazmerno rastu troškovi obrazovanja, koji se u takvim okolnostima javljaju u stvari kao »opterećenje« društva i privrede. To izaziva krupne protivrečnosti u odnosima između univerziteta i društva i unutar samoga univerziteta.

Zbog svega toga neminovan je preobražaj celokupnog sistema obrazovanja. Preobražena škola, sa novom društvenom funkcijom, mora biti uklopljena u jedinstven, ali veoma razvijen i razgranat sistem centara za širenje znanja i kulture. Taj sistem mora biti otvoren celom društvu, svim uzrastima i zavisan od realnih zahteva i potreba svih oblasti društvenog života, rada i stvaranja. Prema tome, njegova organizacija i razvoj, sadržaj i metod rada moraju biti u funkciji tih društvenih i ličnih potreba.

U tom permanentnom sistemu obrazovanja ljudi stiču, obnavljaju i dopunjuju svoje znanje od najranijeg dečjeg uzrasta do kraja života, penjući se uz lestvice obrazovanosti do nivoa koji odgovara njihovim sposobnostima, željama i radu. To pretpostavlja da mladi posle određenog ciklusa učenja stiču kvalifikacije za proizvodni i drugi rad i da se iz radnog procesa opet mogu normalno, redovno, sistematski ukopčavati u obrazovni sistem — bilo da je reč o osvežavanju i dopuni znanja na istom školskom nivou ili o usponu na stupanj obrazovanja viši od stečenog.

2. *Univerzitet postaje sastavni deo i najviša etapa jednog jedinstvenog sistema permanentnog obrazovanja* svih građana bez obzira na uzrast. Prema tome, on mora biti otvoren i osposobljen kako za takozvane redovne studente iz redova školske omladine i radnika tako i za sve diplomirane stručnjake koji sistematski dolaze na povremenu dopunu i osvežavanje znanja u skladu sa razvojem nauke i potrebama prakse. Ceo sistem škola, naročito srednjih i viših, mora biti postavljen tako da je u stanju da stalno iz procesa proizvodnje prima ljude na dopunu, doškolovanje ili čak podizanje nivoa znanja i osposobljavanje da se penju dalje po stepenicama obrazovanja.

Znači, mi treba da računamo s tim da se u samom procesu obrazovanja i rasta omladine svi mladi ljudi osposobe za rad i postanu radnici — pripadnici savremene radničke klase. I da kao radnici idu ka daljim stepenima obrazovanja. Prema tome, kada je reč o studentima i profesorima, cilj preobražaja našeg univerziteta treba da bude bitno povećanje produktivnosti rada, a to znači bitno povećanje broja i smanjenje »troškova proizvodnje« diplomiranog studenta. Istovremeno cilj tog preobražaja je da univerzitet transformiše sopstveno biće — da od profesora i studenta ne čini inteligenciju koja će biti prijatelj radničke klase, koja će više ili manje razumeti probleme i ulogu radničke klase, pa se pridružiti radničkoj klasi u njenoj istorijskoj misiji borbe za besklasno društvo. Drugim rečima, učenike i studente već tada, u ranim godinama — za vreme studija, treba »pretvoriti« u mladu radničku klasu, to jest u najobrazovaniji deo same radničke klase. Oni po produkcionom odnosu moraju to postati već za vreme studiranja.

Dinamična ekspanzija visokog školstva i u širinu i u nivou obrazovanja karakteristična je za sve razvijenije zemlje, pa i za našu. Zahtev savremenog društvenog procesa reprodukcije za sve masovnijim naučnim i visoko stručnim radom, kao i životna potreba i demokratski zahtev sve većeg broja ljudi za visokim obrazovanjem, doveli su već do snažnog porasta broja studenata i do sve većeg obuhvata u jednoj generaciji. Naglo se širi obim postdiplomskih studija, doktorskih i drugih kurseva.

Tako je u SAD od 1940. do 1969. porastao broj studenata od 1,5 milion na 7 miliona; u Francuskoj od 1945. do 1968/69. od 120.000 na 514.000; u Jugoslaviji od 19.978 — 1939. na 231.444 ukupno, odnosno 163.814 redovnih — 1969. godine.[3]

Sve te činjenice: porast broja studenata, odnosno povećanje tog broja u svakoj novoj generaciji, podizanje nivoa i širenje postdiplomskih studija, kao i uvođenje redovne, masovne prakse obnavljanja i osvežavanja znanja ranije diplomiranih zahtevaju sasvim novo koncipiranje visokoobrazovnih centara koji treba da zadovolje ove i mnoge druge, nove, još nepredvidive zahteve procesa reprodukcije i društva, ko-

[3] Broj studenata na 100.000 stanovnika u pojedinim zemljama iznosi: Francuska 940, SRN 455, Italija 512, Holandija 1.128, SSSR 1.585, SAD 2.577. Navedeni brojevi nisu potpuno uporedivi jer negde obuhvataju i vanredne studente, negde samo redovne itd. Ali ilustruju visok broj studenata svuda. Izvor podataka: Sergej Flere, »Politička uloga studenata u savremenim društvima« (magistarski rad).

ji se tako reći iz dana u dan umnožavaju. Ranije struke, na primer, opredeljene ograničenim brojem fakulteta i odseka na njima, ni izdaleka ne mogu više da zadovolje izvanredno raznolike specifične potrebe različitih radnih organizacija i radnih mesta i funkcija u njima. Za one koji prvi put studiraju, kao i za one koji osvežavaju i dopunjuju znanje, mora se obezbediti izbor u mnoštvu kurseva, najadekvatniji prema budućem (ili sadašnjem) radnom mestu, izbor kursa koji daje dovoljno kompletnu visoku spremu umesto ranije osiromašene specijalizacije, ali i potreban akcent direktne pripreme za odgovarajući rad. Ove činjenice, same za sebe, nameću direktni dijalog, dogovor i integrisanje visokoškolskih centara (univerziteta), radnih organizacija iz privrede i drugih oblasti rada, kao i drugih zainteresovanih društvenih faktora i, naravno, aktivno učešće u tome dogovoru studenta kao partnera koji — stupajući na studije — ulazi u odgovarajuće odnose na univerzitetu i sa drugim društvenim faktorima.

3. *Spajanje obrazovnog rada sa naučnoistraživačkim i drugim stvaralačkim radom* gde su profesori i studenti radnici — saradnici na zajedničkom poslu proističe pre svega iz savremenih pedagoško-nastavnih razloga, ali je i zahtev rasta proizvodnih snaga. Moderna pedagogija sve više ističe metod da student treba da *nauči da uči*, da *nauči da istražuje* i da *nauči da primenjuje*.

»Formirati ljude — stoji u rezoluciji pariskih studenata — ne znači puniti njihove glave, već buditi intelektualnu radoznalost, razvijati osećaj odgovornosti, vežbati kritičko mišljenje, stimulirati inicijativni duh, maštu i stvaralačke sposobnosti.«[4]

To znači da student mora biti subjekt, a studiranje njegova aktivna samodelatnost koju profesori pomažu, programiraju, usmeravaju, pomažu kao mentori itd. Nastavnici rukovode tehnologijom studiranja, učenja i istraživanja. Učenje uz naučni i drugi rad obezbeđuje sticanje i teorijskog i praktičnog znanja i iskustva budućih najmodernijih i najprogresivnijih nosilaca društvenog rada i stvaranja. Štaviše, studiranje na taj način nije samo priprema za buduće aktivne stručnjake već je ono samo ta buduća praksa. Student se i ovde nalazi u funkciji budućeg stručnog radnika i stvaraoca — samo sa manjom, nižom spremom i iskustvom. Imajući u vidu i njegovu novu samoupravljačku ulogu na univerzitetu (o čemu će

---

[4] B. Jouvenel, *Studentska revolucija*, »Analyses et Previsions«, septembar 1968.

kasnije biti posebno reči), možemo u potpunosti tvrditi da se student na univerzitetu razvija, aktivira i afirmiše kao svestrana ličnost. Ovo ne samo i ne pre svega putem predavanja i »popovanja« starijih i pametnijih (tako se uopšte ne postaje slobodna ličnost) već i zbog toga što se on na univerzitetu nalazi u *radnim* i drugim *društvenim* odnosima, što je sam univerzitet deo realnog života društva, a ne zatvoreni manastir, semenište za buduću elitu.

Najnovija istraživanja, kao i neka praktična iskustva ukazuju na to da će se skraćivati radno vreme posvećeno čisto školskim aktivnostima, učenju u užem, starom smislu reči, u korist učenja kako da se stvarno produktivno koriste informacije i kultura. Ovo skraćivanje vremena omogućeno je značajnim uštedama na informacijama, ukidanjem sistema »punjenja glave« ciframa, datumima, formulama i drugim podacima. Zbog toga, ali još više za potrebe celokupne društvene prakse, mi bismo već danas morali da mislimo na izgradnju jedne jedinstvene organizacije (mreže) sistema informisanja. Takva mreža će biti nalik na automatsku telefonsku mrežu. Međutim, treba umeti postaviti pravo pitanje da bi se obavio naučni, stručni i drugi posao. Znači, razumeti problem i znati kako se rešava. A to se pre svega mora naučiti na univerzitetu. Reč je, dakle, o aktivnom univerzitetu koji ne daje »svršenog čoveka« — ukočenu duhovnu lutku — već koji kroz rad i učenje omogućuje izrastanje visokoobrazovane i stručne ljudske ličnosti koja se može prilagoditi radnom mestu i dalje slobodno razvijati prema uslovima i potrebama društvenog života i koja sa svoje strane menja i te same uslove. Takvo bi, uostalom, moralo biti čitavo školstvo.

Osim pomenutih nastavno-pedagoških razloga, spajanje naučnog i obrazovnog rada na univerzitetu potrebno je i zbog toga da bi se njegovi kapaciteti iskoristili za istraživanje i rešavanje problema samog društva.

Broj od oko 163.000 redovnih studenata i 10.000 nastavnika, koliko ih danas ima u našoj zemlji, predstavlja ogroman naučnoistraživački i stručni stvaralački potencijal koji danas stoji gotovo neiskorišćen (sem povremenog honorarnog rada pojedinaca). Oni, međutim, mogu raditi veoma uspešno na mnogim naučnim istraživanjima, studijama, analizama, elaboratima, projektima i sličnim poslovima za skupštine, državnu upravu, radne organizacije, društveno-političke organizacije itd. Time bi bila izmenjena društvena funkcija i položaj univerziteta. On bi postao proizvodno-stvaralački centar koji bi stajao na raspolaganju i pružao svoj pun intelek-

tualni doprinos celom društvu, umesto sadašnjeg konzervativnog, vrlo ekstenzivnog univerziteta.

Ogroman broj centara odlučivanja u našem društvu ima potrebe za stručnim analizama, naučnim istraživanjima, razrađenim projektima i konceptima razvoja, sa mogućnošću izbora između više alternativa. Ni jedna ili gotovo ni jedna od tih organizacija (ili tela) ne može imati dovoljan sopstveni naučno-stručni aparat za sva pitanja koja je interesuju. Specijalizovani naučni instituti i druge organizacije ni izdaleka ne mogu da zadovolje tu rastuću potrebu ne samo zbog malog broja kadrova i tih institucija u nas. Sličan je slučaj i u najrazvijenijim zemljama.

Na primer, naša politika smanjivanja broja administrativnog stručnog osoblja pri državnoj upravi i skupštinama od opštine do federacije, kao i pri društveno-političkim organazacijama: SKJ, SSRN, Sindikatu itd. ili je nerealna ili dovodi do obaranja kvaliteta i efikasnosti tih organa, tela i organizacija ako se za stručno-analitičke i druge poslove koji su neophodna osnova za njihov rad i odlučivanje ne oslanja na odgovarajuće centre istraživačkog rada, koji će ta tela i organizacije »snabdevati« gotovim naučnim i stručnim rezultatima relevantnim za političko odlučivanje.

Nikad se ni u jednoj modernoj administraciji ne može okupiti toliko stručnih radnika i naučnika — službenika koji bi taj posao mogli uspešno obaviti. Da ne naglašavam da i ovde kvantitet prerasta u kvalitet — da »neutralni« analitičar i istraživač u državnom ili partijskom aparatu neizbežno teži da se pretvori (i kad se njihov broj nagomila, on se stvarno i pretvara) u nosioca vlasti. Takvo gomilanje se, dakle, pokazalo: neostvarljivo (jer je kadrova malo), neracionalno (jer skupo staje, a ne daje odgovarajući kvalitet) i društveno-politički necelishodno (jer teži ka administrativno-birokratskom centralizmu).

Ti potencijali jedino mogu biti u specijalizovanim centrima za stručne usluge, institutima, školskim centrima kakvi će biti i budući univerziteti. Kompleksno i multidisciplinarno organizovani budući visokoškolski centri mogu obavljati takva istraživanja i analize i predlagati alternative novih rešenja iz svih oblasti društvenog života i samoupravnog odlučivanja: prirodnih i društvenih nauka, tehnike i ekonomije, medicine, sociologije i pedagogije, međunarodnih odnosa, organizacije i upravljanja itd.

Na taj način se univerzitet pretvara u jednu proizvodno-stvaralačku samoupravnu radnu organizaciju, sličnu pojedinačnom institutu ili, pak, jednoj fabrici koja proizvodi mate-

rijalna dobra. On vrši odgovarajuću društvenu funkciju, vrši intelektualne usluge. Iz toga proističe potreba za sistematskim trajnim poslovnim povezivanjem univerziteta sa korisnicima njegovih intelektualnih usluga, sa mnogim radnim organizacijama, društvenim i političkim zajednicama. To vodi i po ovoj liniji integrisanju univerziteta u jedinstven radni proces društva. Time se univerzitet definitivno izvlači iz svoje hladne akademske izolacije i uključuje u realan, praktičan društveni život. On tako ulazi u središte društvenih zbivanja, aktivira se njegov uticaj, to jest uticaj profesora i studenata kao naučno-stručnih radnika (i kao samoupravljača i građana), na celokupan društveni život i kretanja. Time se širom otvaraju sva vrata univerziteta za uticaj društva, neposrednih proizvođača i građana na sadržaj rada, na orijentaciju i unutrašnje odnose, na tempo razvoja samog univerziteta. Na univerzitet stupa društveni život sa svim svojim protivrečjima, tegobama, grubostima, zahtevima i perspektivama.

Od današnjeg starog univerziteta ne ostaje ni kamen na kamenu.

Najzad, takvo sistematsko obavljanje naučnoistraživačke delatnosti za potrebe društva i njeno spajanje sa nastavnim i pedagoškim radom izazvaće živ teorijski rad i na problemima razvoja samog univerziteta, naučnog i obrazovnog sistema, njegove unutrašnje organizacije i odnosa prema društvu. To će podržavati kritički stav prema sebi, donekle obezbediti unutrašnju dinamičku snagu protiv tradicionalizma i konzervativizma, što je bila glavna neizbežna slabost svih dosadašnjih tipova univerziteta.

4. Temeljito izmenjeni nastavni planovi i programi, kao i pedagoški metodi, odnosno sadržaj i tehnologija visokog obrazovanja i naučnog rada podrazumevaju višestruku intenzifikaciju tog rada. S time je povezana i korenita promena *materijalno-tehničke opremljenosti i kadrovskog ekipiranja univerziteta.*

Generalna linija našeg društvenog i privrednog razvitka, posebno podstaknuta i izgrađena privrednom i društvenom reformom, na kojoj je mobilisano tako reći čitavo društvo, jeste intenzifikacija proizvodnje i rada, stvaranje visoko produktivne industrije, razvoj poljoprivrede, saobraćaja, trgovine itd. sa najmodernijom procesnom tehnikom, sa automatizovanim upravljanjem i kontrolom procesa proizvodnje. Za takvo revolucionisanje procesa proizvodnje i rada kadrovi se moraju spremati u školskim centrima gde je rad takođe intenzivan

i visoko produktivan, gde postoji najmodernija laboratorijska oprema i učila, gde je organizacija rada na najvišem naučnom nivou. Dalje investiranje u univerzitetske zgrade i opremu moralo bi zbog toga da počiva na projektima i programima koji odgovaraju novoj tehnologiji i novoj društvenoj organizaciji univerziteta.

To isto važi i za nastavno-naučne radnike. Intenziviranje, nova organizacija, sadržaj i metodi rada zahtevaju srazmerno mnogo više nastavnog osoblja u odnosu na broj studenata, kako bi student stalno bio u kontaktu, sarađivao sa odgovarajućim nastavnicima. Proveravanje studentovog znanja i spreme teče kroz rad, saradnju na istraživačkim i drugim zadacima, kao i kroz konsultacije i diskusije. Ne uči se za ispite.

I u pogledu kvaliteta tog kadra mora se držati korak sa dinamičkim kretanjem nauke i tehnike, sa najprogresivnijim delovima privrede i društva. Novi univerzitet kao integralan deo jedinstvene društvene zajednice rada, direktno povezan sa ostalim radnim organizacijama, biće pod veoma snažnim pritiskom i proverom prakse. On mora ispoljiti one iste brze promene i napredovanja kao i te organizacije. Ako želi da im daje kadrove koji nose takav progres, ako i univerziteti treba da daju naučne, tehnološke i slične odgovore koji obezbeđuju kretanja napred, on čak mora ići ispred njih. Zbog toga novi univerzitet mora biti stecište najsposobnijih kadrova iz nauke i prakse.

Napredovanje nauke i znanja, demokratski odnosi u društvu i na univerzitetu, kao i njegov nov društveni položaj i funkcije, pretpostavljaju stvarnu, demokratsko-samoupravnu reizbornost celokupnog naučnog osoblja, dinamičke selekcije i obnavljanja novim, sve sposobnijim, sve svežijim naučnim i pedagoškim radnicima. To će olakšati i ubrzati cirkulaciju kadrova u oba pravca: sa univerziteta prema praksi i obrnuto.

Prošlo je vreme doživotne nepokretljivosti jednom posvećenih, nasledne vladavine i drugih oblika monopola što su se toliko razmnožili od srednjovekovne hijerarhije i akademizma do savremenih birokratsko-tehnokratskih manipulanata.

5. Nova društvena funkcija i nova tehnologija obrazovanja traže *korenitu promenu celokupne unutrašnje strukture i odnosa i izgradnju novih na bazi samoupravljanja.* Dakle, samoupravljanje nije neki spolja nametnut politički zahtev da se usklade odnosi na univerzitetu sa onima u dru-

štvu, kako se to sada često tumači.[5] To je sastavni deo celine sveukupnog reformisanja univerziteta, bazični društveni odnos koji organski izrasta iz same nastavne, pedagoške i naučne, odnosno funkcionalne, sadržinske i tehnološke reforme univerziteta i njegovog integrisanja u samoupravno socijalističko društvo, zajednicu neposrednih proizvođača i stvaralaca.

Bazična zajednica rada i učenja, prema tome i samoupravljanja, ovde kao i drugde u nas mora biti *radna jedinica*. To je manja grupa (tim) studenata i nastavnika (profesora, asistenata i drugih nastavnih i naučnih radnika) podesna za naučnoistraživački i obrazovni i drugi rad. Prema zadacima koje obavljaju, one mogu biti i interdisciplinarne. Radne jedinice u principu samoupravno raspolažu sopstvenim dohotkom. Kažem u principu zbog toga što ovde nužno moraju nastajati i izvesne sasvim povremene radne grupe, na primer diskusione, koje ne mogu imati sve bitne karakteristike radnih jedinica, pa ni posebnog dohotka.

Iz radnih jedinica, njihovim integrisanjem, izrastaju šire radne zajednice, radne organizacije i druge integracione celine sve do fakulteta, instituta itd. i univerziteta.

Celokupan ostali sistem šireg organizovanja opredeljen je sledećim osnovnim elementima. Prvo — racionalan, što efikasniji ali i human nastavno-pedagoški i s njim povezan naučni i drugi rad profesora i studenata, u kome su i jedni i drugi slobodni i odgovorni saradnici na zajedničkom poslu stvaranja visokokvalifikovanih stručnjaka i rešavanja različitih zadataka i problema razvitka društva preuzetih od različitih samoupravnih subjekata i tome slično. Drugo — što direktnije i što potpunije učešće u upravljanju i odlučivanju svih članova radne zajednice studenata, nastavnika i drugih o svim pitanjima od značaja kako za radne jedinice tako i za najšire radne organizacije i udruženja. Koje i kakve organizacione forme mogu nastati između radne jedinice i univerziteta — stvar je konkretnog razmatranja samih univerzitetskih radnika i studenata i drugih zainteresovanih

---

[5] Zbog toga su snage otpora pokušale da reformu svedu na način izbora rektora i dekana i slične formalno-demokratske detalje, želeći time da bace prašinu u oči društvu, »da zadovolje i studente i one spolja«, a da na univerzitetu ostane sve po starom. Ne kažem da to sve skupa nije važno, ali to nije centralno pitanje.

društvenih faktora, i to verovatno za svaki visokoobrazovni centar posebno.[8]

Samoupravljanje uvodi dosledno demokratske odnose na univerzitetu, kako među samim nastavnicima (profesorima, docentima, asistentima itd.) tako i između nastavnika i studenata.

Iz razlike koja postoji između profesora i studenata u obrazovnom postupku (učitelj — učenik) izvodi se zaključak o tome da oni ne mogu biti ravnopravni u samoupravnom odnosu — što je netačno. Ovde se brkaju dve različite stvari. Ono prvo je sam tehnološki proces, gde postoji podela rada i funkcija; gde profesor, kao, recimo, inženjer u fabrici, upravlja tim procesom. I tamo inženjer daje stručna uputstva kao najkvalifikovaniji, kao šef pogona i tome slično. To je upravljanje stvarima, a ne ljudima. Međutim, u samoupravnom odlučivanju, u kreiranju politike radne organizacije svi članovi radne zajednice moraju biti ravnopravni. U formiranju raznih samoupravnih tela i u njihovoj strukturi moraju doći do izražaja specifičnosti visokoobrazovne radne organizacije, kao i razlike u radnoj funkciji studenata, nastavnika i pomoćnih radnika.

6. *Materijalne osnove, izvori dohotka.* Visokoobrazovna radna organizacija ističe svoj prihod putem *cene obrazovanja svršenog studenta* i *cene naučnog* i drugog sličnog *rada* (intelektualnih usluga).

Cena obrazovanja obuhvata: materijalne troškove sa amortizacijom, lične dohotke svih aktivnih učesnika u radu (nastavnika, studenata, administrativnih i drugih radnika), akumulaciju i fondove.

Ista je struktura i cene naučnog i drugog stvaralačkog rada.

Dakle, cena je i po svojoj strukturi i po nivou *ekonomska,* ona obezbeđuje odgovarajuću materijalnu osnovicu samostalnog — samoupravnog funkcionisanja i razvoja radne organizacije u proširenom razmeru.

Stvaranje visokokvalifikovanog stručnjaka je *društvena investicija.* Prema tome, troškovi toga obrazovanja ne spada-

[8] Neka razmatranja u Zapadnoj Evropi, na primer, došla su do zaključka da je najcelishodniji takav kompleksan multidisciplinarni centar — univerzitet do 10.000 studenata. Ima mišljenja da će u takvom manjem univerzitetu nestati potreba za fakultetima (ili bar za nekim), a da će se za potrebe celog univerziteta formirati jake katedre, odnosno instituti koji bi okupili sve nastavno-naučne radnike date discipline koji su istovremeno razmešteni na radnim mestima po raznim radnim jedinicama itd.

ju u takozvanu ličnu i opštu potrošnju, u društveni standard. Mada obrazovanje znači i podizanje životnog standarda, to je *investiciona potrošnja društva* koja služi obnavljanju i razvoju proizvodnih snaga društva i finansira se iz odgovarajućih sredstava u strukturi vrednosti društvenog proizvoda. Reč je o delu celine procesa društvene reprodukcije i rada (kako ćemo kasnije videti) koji učestvuje u proizvodnji vrednosti kroz društvenu podelu rada, dakle učestvuje u formiranju i raspodeli društvenog proizvoda. Svoje učešće profesori i studenti u tom radu vrednuju i realizuju kroz cenu obrazovanja. Cenu obrazovanja *plaća*, dakle, *društvena zajednica* (preko obrazovnih zajednica, pojedinačnih ili udruženih radnih organizacija i tome slično). U određenim slučajevima plaća i budući korisnik te investicije, budući stručnjak, to jest student.

Cena se utvrđuje i ugovara na završenu kompletnu »investiciju«, to jest na *svršenog studenta*, odnosno na *pojedine faze njegovih završenih studija* (ako su one stepenovane). U međuvremenu, u toku godine na primer, finansijer, odnosno »investitor« daje obrazovnoj ustanovi *akontacije*, prema ugovoru, koje mogu takođe biti zavisne od rezultata tekućeg rada — položenih ispita, kolokvijuma, vežbi itd.

Student se javlja kao nosilac sredstava u tom smislu što je on i nosilac, posednik rezultata obrazovnog rada — znanja, što na početku studija stupa u određene ugovorne odnose i obaveze prema društvenoj zajednici koja snosi troškove njegovog obrazovanja i, najzad, što kao »investitor«, zainteresovana stranka, ravnopravno i odgovorno učestvuje u dogovaranju, u utvrđivanju ugovornih odnosa između društva (obrazovnih zajednica itd.) i obrazovne radne organizacije (univerziteta — fakulteta itd.).

Društvena zajednica snosi troškove obrazovanja prema *ugovorenoj ceni*, to jest *normiranim troškovima*, što znači za blagovremeno, tačno, o roku završavanje studija. Svako prekoračenje troškova i cene, bilo da proističe iz porasta internih troškova radne organizacije ili da student ne polaže ispite na vreme i ne diplomira o roku (što je sve izraz niže produktivnosti rada od planirane, kalkulisane i ugovorene), snosi univerzitet, odnosno student i profesori! To se reguliše internim samoupravnim pravilima, a prema realnoj odgovornosti za uspeh. Gubici u prihodima radne organizacije zbog neblagovremeno položenih ispita i diplomiranja padaju na teret dohotka, prema tome, na teret fonda akumulacije (znači, materijalne i tehničke opremljenosti), na ostale fondove radne zajednice (rezervni fond, fond zajedničke potrošnje

itd.), kao i na lične dohotke nastavnika i studenata. Budući da je sada produktivnost rada vrlo niska (norma se ispunjava jedva sa 50 odsto), biće vrlo velikih materijalnih rizika. Da toliki materijalni gubici ne bi direktno u celini pali na tekući život univerziteta (lični dohoci i tekući materijalni rashodi), moraće svaka univerzitetska radna organizacija stvoriti jake rezervne fondove — u početku verovatno uz pomoć društvene zajednice (putem kredita i slično), kako bi se prebrodili udari i teškoće. Međutim, ovde je najvažnije da se uspostave čisti odnosi i tačni računi, da se zna da profesori i studenti moraju dati ekvivalent za cenu koju društvo plaća, kao što svaki radni kolektiv dobija sredstva tek na osnovu proizvedene i isporučene robe. Iz čistih računa proističu i odgovarajuća ponašanja, moralne i druge društvene ocene svačijeg rada i odgovornosti.

Materijalni rizik i snošenje troškova iznad ugovorene cene od strane visokoobrazovne radne organizacije nema nikakve veze sa besplatnim školovanjem niti znači odustajanje od tog principa. To, prvo, znači za sve članove radnog kolektiva normalnu odgovornost i rizik koji proističe iz samoupravne samostalnosti i prava radne organizacije i, drugo, za studenta onemogućavanje dodatne privilegije, ukidanje prava da troši društvena sredstva prema sopstvenom nahođenju, neograničeno — time što produžuje studije preko normalnog vremena.

Drugi slučaj kada student treba da snosi troškove obrazovanja jeste ako on posle studija želi da privatno ide na rad u inostranstvo kod stranih poslodavaca. To stoga što društvena zajednica snosi troškove studija zato da bi diplomirani studenti stečeno znanje upotrebili na opšte dobro društva i svoje lično. Stvarni monopol znanja koji visokoobrazovani stručnjaci imaju u odnosu na ostale radne ljude delimično se ublažava, negira, a troškovi koje društvo snosi vraćaju se zajednici time što se svaki student obavezuje da učestvuje određeni minimalni broj godina posle studija kao stručnjak u društvenom radu u zemlji (bez obzira da li u nekoj radnoj organizaciji ili kao individualni radnik). Ako pre toga želi da privatno ide u inostranstvo, on mora direktno, prema ugovoru koji potpisuje sa obrazovnom zajednicom ili radnom organizacijom na početku studija, nadoknaditi troškove školovanja.

Troškovi obrazovanja na visokim školama i fakultetima koje snosi društvena zajednica (bez izdataka roditelja za izdržavanje studenta) po jednom redovnom studentu godišnje iznosili su 1968. godine preko 6.000 dinara. To znači, sva-

društvo gde ljudska komponenta u proizvodnom procesu dobija prevagu.

Ako se samoupravljanje razvija kao integralan društveni odnos, onda se obrazovne organizacije moraju transformisati u samoupravne radne organizacije i cela oblast obrazovanja integrisati u jedinstven društveni proces rada zajedno sa privrednim i ostalim društvenim delatnostima. Tek takav nov univerzitet može odgovoriti zahtevima dinamičnog samoupravnog društva koje vodi oslobođenju ljudske ličnosti.

Ne ulazeći u sva mnogostrana i veoma složena pitanja reforme univerziteta, naročito ne u ona gde odgovore mogu dati samo kompetentni radnici sa univerziteta, na temelju teorijskih istraživanja i dosadašnjih praktičnih iskustava, istakao bih ovde samo neke osnovne polazne teze na kojima bi, kako meni izgleda, trebalo razvijati koncepciju transformacije univerziteta.

1. *Permanentno obrazovanje* (školovanje) u svim godinama života je zahtev koji proističe iz nivoa i karaktera savremenih proizvodnih snaga. To nije puka prosvetarska želja, ona se čak direktno sukobljava sa klasičnim, patrijarhalnim prosvetarstvom. Naučne inovacije se stalno i sve brže umnožavaju i nagomilavaju. Njihovo korišćenje u procesu proizvodnje i rada traži isto tako sve više i sve novijeg znanja. Nauka postaje direktna proizvodna snaga. Zato je za razvoj nauke i tehnike potrebno sve više obrazovanja i sve masovnija priprema radnika sposobnih da neprekidno razvijaju nauku i tehniku.

Brz naučni i tehnološki razvitak i porast materijalnog bogatstva društva dovodi do sve većih promena zanimanja i »zanata« u toku ljudskog radnog veka, i to u velikim, masovnim razmerama.[2] Ta opšta svetska zakonitost u našoj zemlji danas se ispoljava u višestruko zaoštrenom vidu. Naš prosečan stručni i opšteobrazovni nivo je relativno nizak, razlike su vrlo velike, a znatni delovi aktivnog stanovništva imaju veoma nizak stepen obrazovanja. Pri tom dinamičan transfer radne snage iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti zaoštrava potrebu za obrazovanjem i daje joj ogromne razmere.

Najzad, uz navedenu objektivnu društvenu potrebu ispoljava se u sve otvorenijem vidu jedan sveopšti zahtev — pravo i subjektivna životna potreba današnjeg čoveka za što višim i potpunijim obrazovanjem. To je jedna od novih

---

[2] U SAD nestaje godišnje oko 1/4 starih zanimanja i zamenjuje se sa isto toliko novih.

društvenih pojava, novih ljudskih potreba kao što je i potreba za obaveštenošću, informacijama i stručnim saznanjima. Ta komponenta stvarne demokratije dobiće u našem samoupravnom društvu neizbežno vid burne ekspanzije u narednim godinama.

U odnosu na takve sve veće zahteve koje savremeni razvoj postavlja pred obrazovanje, današnji sistem, sadržina i tehnologija obrazovanja postaju sasvim neadekvatni, dolaze sve više u sukob sa celinom razvoja društva, postaju faktor usporenja razvoja društva. Istovremeno nesrazmerno rastu troškovi obrazovanja, koji se u takvim okolnostima javljaju u stvari kao »opterećenje« društva i privrede. To izaziva krupne protivrečnosti u odnosima između univerziteta i društva i unutar samoga univerziteta.

Zbog svega toga neminovan je preobražaj celokupnog sistema obrazovanja. Preobražena škola, sa novom društvenom funkcijom, mora biti uklopljena u jedinstven, ali veoma razvijen i razgranat sistem centara za širenje znanja i kulture. Taj sistem mora biti otvoren celom društvu, svim uzrastima i zavisan od realnih zahteva i potreba svih oblasti društvenog života, rada i stvaranja. Prema tome, njegova organizacija i razvoj, sadržaj i metod rada moraju biti u funkciji tih društvenih i ličnih potreba.

U tom permanentnom sistemu obrazovanja ljudi stiču, obnavljaju i dopunjuju svoje znanje od najranijeg dečjeg uzrasta do kraja života, penjući se uz lestvice obrazovanosti do nivoa koji odgovara njihovim sposobnostima, željama i radu. To pretpostavlja da mladi posle određenog ciklusa učenja stiču kvalifikacije za proizvodni i drugi rad i da se iz radnog procesa opet mogu normalno, redovno, sistematski ukopčavati u obrazovni sistem — bilo da je reč o osvežavanju i dopuni znanja na istom školskom nivou ili o usponu na stupanj obrazovanja viši od stečenog.

2. *Univerzitet postaje sastavni deo i najviša etapa jednog jedinstvenog sistema permanentnog obrazovanja* svih građana bez obzira na uzrast. Prema tome, on mora biti otvoren i osposobljen kako za takozvane redovne studente iz redova školske omladine i radnika tako i za sve diplomirane stručnjake koji sistematski dolaze na povremenu dopunu i osvežavanje znanja u skladu sa razvojem nauke i potrebama prakse. Ceo sistem škola, naročito srednjih i viših, mora biti postavljen tako da je u stanju da stalno iz procesa proizvodnje prima ljude na dopunu, doškolovanje ili čak podizanje nivoa znanja i osposobljavanje da se penju dalje po stepenicama obrazovanja.

Znači, mi treba da računamo s tim da se u samom procesu obrazovanja i rasta omladine svi mladi ljudi osposobe za rad i postanu radnici — pripadnici savremene radničke klase. I da kao radnici idu ka daljim stepenima obrazovanja. Prema tome, kada je reč o studentima i profesorima, cilj preobražaja našeg univerziteta treba da bude bitno povećanje produktivnosti rada, a to znači bitno povećanje broja i smanjenje »troškova proizvodnje« diplomiranog studenta. Istovremeno cilj tog preobražaja je da univerzitet transformiše sopstveno biće — da od profesora i studenta ne čini inteligenciju koja će biti prijatelj radničke klase, koja će više ili manje razumeti probleme i ulogu radničke klase, pa se pridružiti radničkoj klasi u njenoj istorijskoj misiji borbe za besklasno društvo. Drugim rečima, učenike i studente već tada, u ranim godinama — za vreme studija, treba »pretvoriti« u mladu radničku klasu, to jest u najobrazovaniji deo same radničke klase. Oni po produkcionom odnosu moraju to postati već za vreme studiranja.

Dinamična ekspanzija visokog školstva i u širinu i u nivou obrazovanja karakteristična je za sve razvijenije zemlje, pa i za našu. Zahtev savremenog društvenog procesa reprodukcije za sve masovnijim naučnim i visoko stručnim radom, kao i životna potreba i demokratski zahtev sve većeg broja ljudi za visokim obrazovanjem, doveli su već do snažnog porasta broja studenata i do sve većeg obuhvata u jednoj generaciji. Naglo se širi obim postdiplomskih studija, doktorskih i drugih kurseva.

Tako je u SAD od 1940. do 1969. porastao broj studenata od 1,5 milion na 7 miliona; u Francuskoj od 1945. do 1968/69. od 120.000 na 514.000; u Jugoslaviji od 19.978 — 1939. na 231.444 ukupno, odnosno 163.814 redovnih — 1969. godine.[3]

Sve te činjenice: porast broja studenata, odnosno povećanje tog broja u svakoj novoj generaciji, podizanje nivoa i širenje postdiplomskih studija, kao i uvođenje redovne, masovne prakse obnavljanja i osvežavanja znanja ranije diplomiranih zahtevaju sasvim novo koncipiranje visokoobrazovnih centara koji treba da zadovolje ove i mnoge druge, nove, još nepredvidive zahteve procesa reprodukcije i društva, ko-

[3] Broj studenata na 100.000 stanovnika u pojedinim zemljama iznosi: Francuska 940, SRN 455, Italija 512, Holandija 1.128, SSSR 1.585, SAD 2.577. Navedeni brojevi nisu potpuno uporedivi jer negde obuhvataju i vanredne studente, negde samo redovne itd. Ali ilustruju visok broj studenata svuda. Izvor podataka: Sergej Flere, »Politička uloga studenata u savremenim društvima« (magistarski rad).

ji se tako reći iz dana u dan umnožavaju. Ranije struke, na primer, opredeljene ograničenim brojem fakulteta i odseka na njima, ni izdaleka ne mogu više da zadovolje izvanredno raznolike specifične potrebe različitih radnih organizacija i radnih mesta i funkcija u njima. Za one koji prvi put studiraju, kao i za one koji osvežavaju i dopunjuju znanje, mora se obezbediti izbor u mnoštvu kurseva, najadekvatniji prema budućem (ili sadašnjem) radnom mestu, izbor kursa koji daje dovoljno kompletnu visoku spremu umesto ranije osiromašene specijalizacije, ali i potreban akcent direktne pripreme za odgovarajući rad. Ove činjenice, same za sebe, nameću direktni dijalog, dogovor i integrisanje visokoškolskih centara (univerziteta), radnih organizacija iz privrede i drugih oblasti rada, kao i drugih zainteresovanih društvenih faktora i, naravno, aktivno učešće u tome dogovoru studenta kao partnera koji — stupajući na studije — ulazi u odgovarajuće odnose na univerzitetu i sa drugim društvenim faktorima.

3. *Spajanje obrazovnog rada sa naučnoistraživačkim i drugim stvaralačkim radom* gde su profesori i studenti radnici — saradnici na zajedničkom poslu proističe pre svega iz savremenih pedagoško-nastavnih razloga, ali je i zahtev rasta proizvodnih snaga. Moderna pedagogija sve više ističe metod da student treba da *nauči da uči*, da *nauči da istražuje* i da *nauči da primenjuje.*

»Formirati ljude — stoji u rezoluciji pariskih studenata — ne znači puniti njihove glave, već buditi intelektualnu radoznalost, razvijati osećaj odgovornosti, vežbati kritičko mišljenje, stimulirati inicijativni duh, maštu i stvaralačke sposobnosti.«[4]

To znači da student mora biti subjekt, a studiranje njegova aktivna samodelatnost koju profesori pomažu, programiraju, usmeravaju, pomažu kao mentori itd. Nastavnici rukovode tehnologijom studiranja, učenja i istraživanja. Učenje uz naučni i drugi rad obezbeđuje sticanje i teorijskog i praktičnog znanja i iskustva budućih najmodernijih i najprogresivnijih nosilaca društvenog rada i stvaranja. Štaviše, studiranje na taj način nije samo priprema za buduće aktivne stručnjake već je ono samo ta buduća praksa. Student se i ovde nalazi u funkciji budućeg stručnog radnika i stvaraoca — samo sa manjom, nižom spremom i iskustvom. Imajući u vidu i njegovu novu samoupravljačku ulogu na univerzitetu (o čemu će

[4] B. Jouvenel, *Studentska revolucija,* »Analyses et Previsions«, septembar 1968.

kasnije biti posebno reči), možemo u potpunosti tvrditi da se student na univerzitetu razvija, aktivira i afirmiše kao svestrana ličnost. Ovo ne samo i ne pre svega putem predavanja i »popovanja« starijih i pametnijih (tako se uopšte ne postaje slobodna ličnost) već i zbog toga što se on na univerzitetu nalazi u *radnim* i drugim *društvenim* odnosima, što je sam univerzitet deo realnog života društva, a ne zatvoreni manastir, semenište za buduću elitu.

Najnovija istraživanja, kao i neka praktična iskustva ukazuju na to da će se skraćivati radno vreme posvećeno čisto školskim aktivnostima, učenju u užem, starom smislu reči, u korist učenja kako da se stvarno produktivno koriste informacije i kultura. Ovo skraćivanje vremena omogućeno je značajnim uštedama na informacijama, ukidanjem sistema »punjenja glave« ciframa, datumima, formulama i drugim podacima. Zbog toga, ali još više za potrebe celokupne društvene prakse, mi bismo već danas morali da mislimo na izgradnju jedne jedinstvene organizacije (mreže) sistema informisanja. Takva mreža će biti nalik na automatsku telefonsku mrežu. Međutim, treba umeti postaviti pravo pitanje da bi se obavio naučni, stručni i drugi posao. Znači, razumeti problem i znati kako se rešava. A to se pre svega mora naučiti na univerzitetu. Reč je, dakle, o aktivnom univerzitetu koji ne daje »svršenog čoveka« — ukočenu duhovnu lutku — već koji kroz rad i učenje omogućuje izrastanje visokoobrazovane i stručne ljudske ličnosti koja se može prilagoditi radnom mestu i dalje slobodno razvijati prema uslovima i potrebama društvenog života i koja sa svoje strane menja i te same uslove. Takvo bi, uostalom, moralo biti čitavo školstvo.

Osim pomenutih nastavno-pedagoških razloga, spajanje naučnog i obrazovnog rada na univerzitetu potrebno je i zbog toga da bi se njegovi kapaciteti iskoristili za istraživanje i rešavanje problema samog društva.

Broj od oko 163.000 redovnih studenata i 10.000 nastavnika, koliko ih danas ima u našoj zemlji, predstavlja ogroman naučnoistraživački i stručni stvaralački potencijal koji danas stoji gotovo neiskorišćen (sem povremenog honorarnog rada pojedinaca). Oni, međutim, mogu raditi veoma uspešno na mnogim naučnim istraživanjima, studijama, analizama, elaboratima, projektima i sličnim poslovima za skupštine, državnu upravu, radne organizacije, društveno-političke organizacije itd. Time bi bila izmenjena društvena funkcija i položaj univerziteta. On bi postao proizvodno-stvaralački centar koji bi stajao na raspolaganju i pružao svoj pun intelek-

tualni doprinos celom društvu, umesto sadašnjeg konzervativnog, vrlo ekstenzivnog univerziteta.

Ogroman broj centara odlučivanja u našem društvu ima potrebe za stručnim analizama, naučnim istraživanjima, razrađenim projektima i konceptima razvoja, sa mogućnošću izbora između više alternativa. Ni jedna ili gotovo ni jedna od tih organizacija (ili tela) ne može imati dovoljan sopstveni naučno-stručni aparat za sva pitanja koja je interesuju. Specijalizovani naučni instituti i druge organizacije ni izdaleka ne mogu da zadovolje tu rastuću potrebu ne samo zbog malog broja kadrova i tih institucija u nas. Sličan je slučaj i u najrazvijenijim zemljama.

Na primer, naša politika smanjivanja broja administrativnog stručnog osoblja pri državnoj upravi i skupštinama od opštine do federacije, kao i pri društveno-političkim organazacijama: SKJ, SSRN, Sindikatu itd. ili je nerealna ili dovodi do obaranja kvaliteta i efikasnosti tih organa, tela i organizacija ako se za stručno-analitičke i druge poslove koji su neophodna osnova za njihov rad i odlučivanje ne oslanja na odgovarajuće centre istraživačkog rada, koji će ta tela i organizacije »snabdevati« gotovim naučnim i stručnim rezultatima relevantnim za političko odlučivanje.

Nikad se ni u jednoj modernoj administraciji ne može okupiti toliko stručnih radnika i naučnika — službenika koji bi taj posao mogli uspešno obaviti. Da ne naglašavam da i ovde kvantitet prerasta u kvalitet — da »neutralni« analitičar i istraživač u državnom ili partijskom aparatu neizbežno teži da se pretvori (i kad se njihov broj nagomila, on se stvarno i pretvara) u nosioca vlasti. Takvo gomilanje se, dakle, pokazalo: neostvarljivo (jer je kadrova malo), neracionalno (jer skupo staje, a ne daje odgovarajući kvalitet) i društveno-politički necelishodno (jer teži ka administrativno-birokratskom centralizmu).

Ti potencijali jedino mogu biti u specijalizovanim centrima za stručne usluge, institutima, školskim centrima kakvi će biti i budući univerziteti. Kompleksno i multidisciplinarno organizovani budući visokoškolski centri mogu obavljati takva istraživanja i analize i predlagati alternative novih rešenja iz svih oblasti društvenog života i samoupravnog odlučivanja: prirodnih i društvenih nauka, tehnike i ekonomije, medicine, sociologije i pedagogije, međunarodnih odnosa, organizacije i upravljanja itd.

Na taj način se univerzitet pretvara u jednu proizvodno-stvaralačku samoupravnu radnu organizaciju sličnu pojedinačnom institutu ili, pak, jednoj fabrici koja proizvodi mate-

rijalna dobra. On vrši odgovarajuću društvenu funkciju, vrši intelektualne usluge. Iz toga proističe potreba za sistematskim trajnim poslovnim povezivanjem univerziteta sa korisnicima njegovih intelektualnih usluga, sa mnogim radnim organizacijama, društvenim i političkim zajednicama. To vodi i po ovoj liniji integrisanju univerziteta u jedinstven radni proces društva. Time se univerzitet definitivno izvlači iz svoje hladne akademske izolacije i uključuje u realan, praktičan društveni život. On tako ulazi u središte društvenih zbivanja, aktivira se njegov uticaj, to jest uticaj profesora i studenata kao naučno-stručnih radnika (i kao samoupravljača i građana), na celokupan društveni život i kretanja. Time se širom otvaraju sva vrata univerziteta za uticaj društva, neposrednih proizvođača i građana na sadržaj rada, na orijentaciju i unutrašnje odnose, na tempo razvoja samog univerziteta. Na univerzitet stupa društveni život sa svim svojim protivrečjima, tegobama, grubostima, zahtevima i perspektivama.

Od današnjeg starog univerziteta ne ostaje ni kamen na kamenu.

Najzad, takvo sistematsko obavljanje naučnoistraživačke delatnosti za potrebe društva i njeno spajanje sa nastavnim i pedagoškim radom izazvaće živ teorijski rad i na problemima razvoja samog univerziteta, naučnog i obrazovnog sistema, njegove unutrašnje organizacije i odnosa prema društvu. To će podržavati kritički stav prema sebi, donekle obezbediti unutrašnju dinamičku snagu protiv tradicionalizma i konzervativizma, što je bila glavna neizbežna slabost svih dosadašnjih tipova univerziteta.

4. Temeljito izmenjeni nastavni planovi i programi, kao i pedagoški metodi, odnosno sadržaj i tehnologija visokog obrazovanja i naučnog rada podrazumevaju višestruku intenzifikaciju tog rada. S time je povezana i korenita promena *materijalno-tehničke opremljenosti i kadrovskog ekipiranja univerziteta.*

Generalna linija našeg društvenog i privrednog razvitka, posebno podstaknuta i izgrađena privrednom i društvenom reformom, na kojoj je mobilisano tako reći čitavo društvo, jeste intenzifikacija proizvodnje i rada, stvaranje visoko produktivne industrije, razvoj poljoprivrede, saobraćaja, trgovine itd. sa najmodernijom procesnom tehnikom, sa automatizovanim upravljanjem i kontrolom procesa proizvodnje. Za takvo revolucionisanje procesa proizvodnje i rada kadrovi se moraju spremati u školskim centrima gde je rad takođe intenzivan

i visoko produktivan, gde postoji najmodernija laboratorijska oprema i učila, gde je organizacija rada na najvišem naučnom nivou. Dalje investiranje u univerzitetske zgrade i opremu moralo bi zbog toga da počiva na projektima i programima koji odgovaraju novoj tehnologiji i novoj društvenoj organizaciji univerziteta.

To isto važi i za nastavno-naučne radnike. Intenziviranje, nova organizacija, sadržaj i metodi rada zahtevaju srazmerno mnogo više nastavnog osoblja u odnosu na broj studenata, kako bi student stalno bio u kontaktu, sarađivao sa odgovarajućim nastavnicima. Proveravanje studentovog znanja i spreme teče kroz rad, saradnju na istraživačkim i drugim zadacima, kao i kroz konsultacije i diskusije. Ne uči se za ispite.

I u pogledu kvaliteta tog kadra mora se držati korak sa dinamičkim kretanjem nauke i tehnike, sa najprogresivnijim delovima privrede i društva. Novi univerzitet kao integralan deo jedinstvene društvene zajednice rada, direktno povezan sa ostalim radnim organizacijama, biće pod veoma snažnim pritiskom i proverom prakse. On mora ispoljiti one iste brze promene i napredovanja kao i te organizacije. Ako želi da im daje kadrove koji nose takav progres, ako i univerziteti treba da daju naučne, tehnološke i slične odgovore koji obezbeđuju kretanja napred, on čak mora ići ispred njih. Zbog toga novi univerzitet mora biti stecište najsposobnijih kadrova iz nauke i prakse.

Napredovanje nauke i znanja, demokratski odnosi u društvu i na univerzitetu, kao i njegov nov društveni položaj i funkcije, pretpostavljaju stvarnu, demokratsko-samoupravnu reizbornost celokupnog naučnog osoblja, dinamičke selekcije i obnavljanja novim, sve sposobnijim, sve svežijim naučnim i pedagoškim radnicima. To će olakšati i ubrzati cirkulaciju kadrova u oba pravca: sa univerziteta prema praksi i obrnuto.

Prošlo je vreme doživotne nepokretljivosti jednom posvećenih, nasledne vladavine i drugih oblika monopola što su se toliko razmnožili od srednjovekovne hijerarhije i akademizma do savremenih birokratsko-tehnokratskih manipulanata.

5. Nova društvena funkcija i nova tehnologija obrazovanja traže *korenitu promenu celokupne unutrašnje strukture i odnosa i izgradnju novih na bazi samoupravljanja.* Dakle, samoupravljanje nije neki spolja nametnut politički zahtev da se usklade odnosi na univerzitetu sa onima u dru-

štvu, kako se to sada često tumači.[5] To je sastavni deo celine sveukupnog reformisanja univerziteta, bazični društveni odnos koji organski izrasta iz same nastavne, pedagoške i naučne, odnosno funkcionalne, sadržinske i tehnološke reforme univerziteta i njegovog integrisanja u samoupravno socijalističko društvo, zajednicu neposrednih proizvođača i stvaralaca.

Bazična zajednica rada i učenja, prema tome i samoupravljanja, ovde kao i drugde u nas mora biti *radna jedinica.* To je manja grupa (tim) studenata i nastavnika (profesora, asistenata i drugih nastavnih i naučnih radnika) podesna za naučnoistraživački i obrazovni i drugi rad. Prema zadacima koje obavljaju, one mogu biti i interdisciplinarne. Radne jedinice u principu samoupravno raspolažu sopstvenim dohotkom. Kažem u principu zbog toga što ovde nužno moraju nastajati i izvesne sasvim povremene radne grupe, na primer diskusione, koje ne mogu imati sve bitne karakteristike radnih jedinica, pa ni posebnog dohotka.

Iz radnih jedinica, njihovim integrisanjem, izrastaju šire radne zajednice, radne organizacije i druge integracione celine sve do fakulteta, instituta itd. i univerziteta.

Celokupan ostali sistem šireg organizovanja opredeljen je sledećim osnovnim elementima. Prvo — racionalan, što efikasniji ali i human nastavno-pedagoški i s njim povezan naučni i drugi rad profesora i studenata, u kome su i jedni i drugi slobodni i odgovorni saradnici na zajedničkom poslu stvaranja visokokvalifikovanih stručnjaka i rešavanja različitih zadataka i problema razvitka društva preuzetih od različitih samoupravnih subjekata i tome slično. Drugo — što direktnije i što potpunije učešće u upravljanju i odlučivanju svih članova radne zajednice studenata, nastavnika i drugih o svim pitanjima od značaja kako za radne jedinice tako i za najšire radne organizacije i udruženja. Koje i kakve organizacione forme mogu nastati između radne jedinice i univerziteta — stvar je konkretnog razmatranja samih univerzitetskih radnika i studenata i drugih zainteresovanih

[5] Zbog toga su snage otpora pokušale da reformu svedu na način izbora rektora i dekana i slične formalno-demokratske detalje, želeći time da bace prašinu u oči društvu, »da zadovolje i studente i one spolja«, a da na univerzitetu ostane sve po starom. Ne kažem da to sve skupa nije važno, ali to nije centralno pitanje.

društvenih faktora, i to verovatno za svaki visokoobrazovni centar posebno.[6]

Samoupravljanje uvodi dosledno demokratske odnose na univerzitetu, kako među samim nastavnicima (profesorima, docentima, asistentima itd.) tako i između nastavnika i studenata.

Iz razlike koja postoji između profesora i studenata u obrazovnom postupku (učitelj — učenik) izvodi se zaključak o tome da oni ne mogu biti ravnopravni u samoupravnom odnosu — što je netačno. Ovde se brkaju dve različite stvari. Ono prvo je sam tehnološki proces, gde postoji podela rada i funkcija; gde profesor, kao, recimo, inženjer u fabrici, upravlja tim procesom. I tamo inženjer daje stručna uputstva kao najkvalifikovaniji, kao šef pogona i tome slično. To je upravljanje stvarima, a ne ljudima. Međutim, u samoupravnom odlučivanju, u kreiranju politike radne organizacije svi članovi radne zajednice moraju biti ravnopravni. U formiranju raznih samoupravnih tela i u njihovoj strukturi moraju doći do izražaja specifičnosti visokoobrazovne radne organizacije, kao i razlike u radnoj funkciji studenata, nastavnika i pomoćnih radnika.

6. *Materijalne osnove, izvori dohotka.* Visokoobrazovna radna organizacija ističe svoj prihod putem *cene obrazovanja svršenog studenta* i *cene naučnog* i drugog sličnog *rada* (intelektualnih usluga).

Cena obrazovanja obuhvata: materijalne troškove sa amortizacijom, lične dohotke svih aktivnih učesnika u radu (nastavnika, studenata, administrativnih i drugih radnika), akumulaciju i fondove.

Ista je struktura i cene naučnog i drugog stvaralačkog rada.

Dakle, cena je i po svojoj strukturi i po nivou *ekonomska,* ona obezbeđuje odgovarajuću materijalnu osnovicu samostalnog — samoupravnog funkcionisanja i razvoja radne organizacije u proširenom razmeru.

Stvaranje visokokvalifikovanog stručnjaka je *društvena investicija.* Prema tome, troškovi toga obrazovanja ne spada-

[6] Neka razmatranja u Zapadnoj Evropi, na primer, došla su do zaključka da je najcelishodniji takav kompleksan multidisciplinarni centar — univerzitet do 10.000 studenata. Ima mišljenja da će u takvom manjem univerzitetu nestati potreba za fakultetima (ili bar za nekim), a da će se za potrebe celog univerziteta formirati jake katedre, odnosno instituti koji bi okupili sve nastavno-naučne radnike date discipline koji su istovremeno razmešteni na radnim mestima po raznim radnim jedinicama itd.

ju u takozvanu ličnu i opštu potrošnju, u društveni standard. Mada obrazovanje znači i podizanje životnog standarda, to je *investiciona potrošnja društva* koja služi obnavljanju i razvoju proizvodnih snaga društva i finansira se iz odgovarajućih sredstava u strukturi vrednosti društvenog proizvoda. Reč je o delu celine procesa društvene reprodukcije i rada (kako ćemo kasnije videti) koji učestvuje u proizvodnji vrednosti kroz društvenu podelu rada, dakle učestvuje u formiranju i raspodeli društvenog proizvoda. Svoje učešće profesori i studenti u tom radu vrednuju i realizuju kroz cenu obrazovanja. Cenu obrazovanja *plaća,* dakle, *društvena zajednica* (preko obrazovnih zajednica, pojedinačnih ili udruženih radnih organizacija i tome slično). U određenim slučajevima plaća i budući korisnik te investicije, budući stručnjak, to jest student.

Cena se utvrđuje i ugovara na završenu kompletnu »investiciju«, to jest na *svršenog studenta,* odnosno na *pojedine faze njegovih završenih studija* (ako su one stepenovane). U međuvremenu, u toku godine na primer, finansijer, odnosno »investitor« daje obrazovnoj ustanovi *akontacije,* prema ugovoru, koje mogu takođe biti zavisne od rezultata tekućeg rada — položenih ispita, kolokvijuma, vežbi itd.

Student se javlja kao nosilac sredstava u tom smislu što je on i nosilac, posednik rezultata obrazovnog rada — znanja, što na početku studija stupa u određene ugovorne odnose i obaveze prema društvenoj zajednici koja snosi troškove njegovog obrazovanja i, najzad, što kao »investitor«, zainteresovana stranka, ravnopravno i odgovorno učestvuje u dogovaranju, u utvrđivanju ugovornih odnosa između društva (obrazovnih zajednica itd.) i obrazovne radne organizacije (univerziteta — fakulteta itd.).

Društvena zajednica snosi troškove obrazovanja prema *ugovorenoj ceni,* to jest *normiranim troškovima,* što znači za blagovremeno, tačno, o roku završavanje studija. Svako prekoračenje troškova i cene, bilo da proističe iz porasta internih troškova radne organizacije ili da student ne polaže ispite na vreme i ne diplomira o roku (što je sve izraz niže produktivnosti rada od planirane, kalkulisane i ugovorene), snosi univerzitet, odnosno student i profesori! To se reguliše internim samoupravnim pravilima, a prema realnoj odgovornosti za uspeh. Gubici u prihodima radne organizacije zbog neblagovremeno položenih ispita i diplomiranja padaju na teret dohotka, prema tome, na teret fonda akumulacije (znači, materijalne i tehničke opremljenosti), na ostale fondove radne zajednice (rezervni fond, fond zajedničke potrošnje

itd.), kao i na lične dohotke nastavnika i studenata. Budući da je sada produktivnost rada vrlo niska (norma se ispunjava jedva sa 50 odsto), biće vrlo velikih materijalnih rizika. Da toliki materijalni gubici ne bi direktno u celini pali na tekući život univerziteta (lični dohoci i tekući materijalni rashodi), moraće svaka univerzitetska radna organizacija stvoriti jake rezervne fondove — u početku verovatno uz pomoć društvene zajednice (putem kredita i slično), kako bi se prebrodili udari i teškoće. Međutim, ovde je najvažnije da se uspostave čisti odnosi i tačni računi, da se zna da profesori i studenti moraju dati ekvivalent za cenu koju društvo plaća, kao što svaki radni kolektiv dobija sredstva tek na osnovu proizvedene i isporučene robe. Iz čistih računa proističu i odgovarajuća ponašanja, moralne i druge društvene ocene svačijeg rada i odgovornosti.

Materijalni rizik i snošenje troškova iznad ugovorene cene od strane visokoobrazovne radne organizacije nema nikakve veze sa besplatnim školovanjem niti znači odustajanje od tog principa. To, prvo, znači za sve članove radnog kolektiva normalnu odgovornost i rizik koji proističe iz samoupravne samostalnosti i prava radne organizacije i, drugo, za studenta onemogućavanje dodatne privilegije, ukidanje prava da troši društvena sredstva prema sopstvenom nahođenju, neograničeno — time što produžuje studije preko normalnog vremena.

Drugi slučaj kada student treba da snosi troškove obrazovanja jeste ako on posle studija želi da privatno ide na rad u inostranstvo kod stranih poslodavaca. To stoga što društvena zajednica snosi troškove studija zato da bi diplomirani studenti stečeno znanje upotrebili na opšte dobro društva i svoje lično. Stvarni monopol znanja koji visokoobrazovani stručnjaci imaju u odnosu na ostale radne ljude delimično se ublažava, negira, a troškovi koje društvo snosi vraćaju se zajednici time što se svaki student obavezuje da učestvuje određeni minimalni broj godina posle studija kao stručnjak u društvenom radu u zemlji (bez obzira da li u nekoj radnoj organizaciji ili kao individualni radnik). Ako pre toga želi da privatno ide u inostranstvo, on mora direktno, prema ugovoru koji potpisuje sa obrazovnom zajednicom ili radnom organizacijom na početku studija, nadoknaditi troškove školovanja.

Troškovi obrazovanja na visokim školama i fakultetima koje snosi društvena zajednica (bez izdataka roditelja za izdržavanje studenta) po jednom redovnom studentu godišnje iznosili su 1968. godine preko 6.000 dinara. To znači, sva-

ko produžavanje studija predstavlja i povećan izdatak zajednice od 6.000 dinara godišnje Takav otvoren račun slobodnog trošenja društvenog novca bez ikakve obaveze nema ni jedna kategorija građana osim studenata, kojih je, opet, svega 6,7 odsto od jedne generacije mladih. Da bi nejednakost bila očitija, sada jedino vanredni studenti, dakle najčešće radnici, koji najmanje staju univerzitet i društvo, plaćaju posebne takse za upis i ispite!

Mogla bi se staviti primedba: ako se tako postavi stvar, ako profesorima i celom kolektivu dohodak bude zavisio od uspeha i od položenih ispita studenata, zar neće onda profesor biti u situaciji da pušta studente na ispitima? To može da se dogodi i sada. Profesori nisu ničim — osim savešću — ograničeni da to sada ne rade. Nova situacija dovešće u sukob i njihovu savest i njihov džep. Imajući u vidu nove odnose i odgovornosti, profesori i studenti neće početi tek 1. juna da razmišljaju o tome da li će neko biti oboren, a time kolektiv doveden do toga da izgubi preko 600.000 starih dinara, nego će već 1. septembra da budu svesni materijalnih posledica rđavog rada kolektiva, te će tokom godine da preduzimaju odgovarajuće mere. Nastaće potreba da se statutom univerziteta, fakulteta itd. takve stvari unapred regulišu da bi radna zajednica mogla blagovremeno preduzimati efikasne mere, čak i selekciju studenata i profesora, da se ne čeka kraj godine i gubitak sredstava.

7. Konstituisanje samoupravnih visokoobrazovnih radnih organizacija koje imaju sopstvenu materijalnu osnovu na bazi cene obrazovanja pretpostavlja i podstiče *integrisanje ove i ostalih sfera rada* u jedinstvenu organsku celinu društvenog rada. Direktno samoupravno udruživanje radnih zajednica obrazovanja sa radnim zajednicama privrede i ostalih delatnosti u zajednice obrazovanja i druge slobodne asocijacije proističe iz zajedničke potrebe i interesa. Privredne, zdravstvene, obrazovne, kulturne i druge organizacije udružuju se među sobom i sa visokoobrazovnim centrom da bi u njemu kao specijalizovanoj organizaciji obezbedile plansko i najekonomičnije stvaranje stručnih kadrova prema svojim potrebama, bilo novih bilo doškolovanje postojećih kadrova.

Ne bih ulazio u moguće konkretne oblike tih asocijacija niti u opisivanje zajednice obrazovanja kao najčešćeg i najopštijeg oblika danas, koji izražava pravac najcelovitijeg integrisanja radnih ljudi i njihovih zajednica u ovoj sferi. Razrada tog sistema zajednica, ekonomskih i drugih odnosa koji u njima nastaju je naročito značajna, jer je tu prvi korak

u deetatizaciji i samoupravnom integrisanju. To pitanje zaslužuje posebnu detaljniju obradu, što prevazilazi okvire ovog članka. Zadržao bih se samo na načelnim pitanjima društveno-ekonomskih odnosa i posledicama po društveni položaj univerzitetskih radnika — nastavnika i studenata.

U tim zajednicama na temelju međusobnog samoupravnog dogovora (i ugovora) utvrđuje se prema strukturi radnih mesta privrednih i drugih delatnosti broj i struktura visoko stručnih kadrova koje univerzitet treba da iškoluje. Utvrđuju se rokovi i cena obrazovanja za svaku vrstu stručnjaka, kao i druga obostrana prava, obaveze, penali itd. Time je isključeno posredovanje države i u programiranju i u finansiranju. Sve oblasti društvenog rada i života preko radnih organizacija iz tih oblasti (privredne, zdravstvene, obrazovne, kulturne i druge radne organizacije) i njihovih širih asocijacija, kao i drugi zainteresovani i odgovorni društveni faktori (društveno-političke zajednice, zajednice osiguranja, različita udruženja itd.) planiraju svoje potrebe u visokoobrazovanim kadrovima i na toj osnovi u obrazovnim zajednicama i drugim oblicima udruživanja nastaju planovi »proizvodnje« i rada, dakle, finansijski, razvojni i drugi planovi samih visokoobrazovnih radnih organizacija.

Proces samoupravne integracije i s time povezano sve efikasnije samoupravno planiranje mora obezbediti školovanje svih vrsta stručnjaka od tehničkih do umetnika. Ono mora obezbediti i neophodnu materijalnu i drugu stabilnost u razvoju visokoobrazovnih organizacija — proizvođača stručnjaka, kao što mora obezbediti stabilno priticanje i uzdizanje stručnjaka svim ostalim radnim organizacijama prema njihovim planovima razvoja i društvu kao celini.

Odstranjen je voluntarizam. Obezbeđen je usklađen razvoj visokog obrazovanja (po obimu, strukturi i kvalitetu kadrova koje daje) sa tempom, pravcima i strukturom razvoja privrede i ostalih delatnosti. Samoupravnim dogovorom se uklanja glavni uzrok disproporcije — deficita jednih i suficita drugih stručnih kadrova.

Visoko obrazovanje se tako direktno vezuje za materijalnu proizvodnju i društvo, »služi« njenim potrebama, ispoljava se faktički kao proizvodni rad, odnosno njegov organski deo u društvenoj podeli rada. Postaje očevidna svrha, društveno-ekonomska svrsishodnost tog rada — obrazovanja — i profesoru, i studentu i neposrednom proizvođaču. Visoko obrazovanje više nije predmet birokratsko-etatističkog paternalizma, ni sterilno prosvetiteljstvo ni sektor potrošnje i standarda koji »opterećuje privredu« i otuđuje sredstva od

neposrednih proizvođača. Ekonomske cene su merilo i oblik realnog materijalnog usklađivanja proporcija globalne raspodele, kao i tempa i strukture razvoja obrazovanja. One su i osnova udruživanja, integrisanja. Bez njih to bi bilo puko moralno-političko nagađanje bez stvarnih efekata.

Zajednice neposrednih proizvođača koje »naručuju« i ugovaraju potrebne stručnjake od univerziteta putem ugovorene cene u stvari finansiraju ove svoje investicije, koje treba da njihovim radnim organizacijama povećaju proizvodne kapacitete, produktivnost i rentabilnost. Na taj način sredstva koja one plaćaju univerzitetu nisu otuđena, kao što se to dešava u sistemu oporezivanja, posredstvom državnog budžeta, već naknada za izvršenu uslugu. U suštini isto kao i investiranje u opremu i druge faktore proizvodnje. Tada postaje potpuno prirodno i logično da one ne plaćaju univerzitetu troškove za studente koji ne završavaju studije.

Student se javlja kao nosilac finansijskih sredstava za plaćanje cene obrazovanja zbog toga što je on i budući nosilac i korisnik novostvorenog radnog (proizvodnog, stvaralačkog) kapaciteta, visoko stručne spreme. On kao »investitor«, nosilac finansijskih sredstava stupa u odnos sa radnom organizacijom koja ulaže sredstva, odnosno sa obrazovnom zajednicom koja nastupa u ime radnih organizacija, društveno-političkih zajednica i radnih ljudi. kao i sa univerzitetom. U tom odnosu se dogovorno utvrđuje struka koju će studirati i univerzitet gde će studirati, obaveza za blagovremen završetak, zapošljavanje u zemlji (odnosno u ugovorenoj radnoj organizaciji), potrebna sredstva za školovanje, konsekvence za neispunjenje obaveza itd.

Visokoobrazovna radna organizacija i radni ljudi u njoj oslobođeni su diktata državne administracije i budžetske zavisnosti. Oni učestvuju kao ravnopravni samoupravljači u direktnom sporazumnom utvrđivanju broja studenata i njihove strukture, cene obrazovanja i drugih uslova u okviru obrazovne zajednice (ili, što je suštinski isto, u neposrednom ugovoru sa jednom ili grupom radnih organizacija sa kojima se udružuju). Pri tome oni razrađuju celokupan tehnološki proces i organizaciju obrazovnog rada svoje radne organizacije prema raspoloživim tehničkim i kadrovskim kapacitetima, sa tačno utvrđenim brojem i rasporedom radnih mesta profesora i drugih nastavnih radnika, kao i studenata — sami, bez diktata spolja, rukovodeći se samoupravnim odlukama svojih zajednica, ugovornim obavezama i racionalnošću i ekonomičnošću svog rada.

Oni preuzimaju punu odgovornost za materijalni, kadrovski, naučni i pedagoški razvoj svoje radne organizacije. Time prestaje njihov činovničko-podanički izvršilački odnos prema državnom vrhu, oni postaju slobodni samoupravljači kao i radnici u fabrici, lekari u bolnici, naučnici u samoupravnom institutu. Integrisanjem univerzitet ulazi u središte zbivanja, čime faktički jača svoju društvenu ulogu i uticaj! Ali istovremeno on postaje otvorena samoupravna radna organizacija za pun uticaj društva na njen program rada, pravce razvoja i unutrašnje odnose. Sticanjem stvarne samoupravne samostalnosti i učvršćenjem društvene pozicije nestaje stara klasična autonomija — pod okriljem centralne (republičke) administracije i budžeta. Sadašnja akademska zatvorenost — »autonomija« jeste bitan faktor konzervativnosti i monopola: materijalna sredstva im garantuje država, država se postavila između univerziteta i društva, pa faktičke društvene kontrole i uticaja uopšte nema. Unutrašnje progresivne snage na univerzitetu su sputane i izolovane od onih u društvu, lišene njihove pomoći.

8. *Raspodela dohotka u visokoobrazovnoj radnoj organizaciji.* Kao i drugde i ovde je radna organizacija pravno lice koje stupa u ugovorne i druge odnose sa ostalim radnim organizacijama, društveno-političkim zajednicama itd. Ovde namerno ne ulazim u pojedinosti njenog lika jer odgovor na to pitanje mogu dati kompetentni radnici sa univerziteta na temelju dubljih izučavanja i dosadašnjih iskustava. Ali ovde je svakako potrebno težiti ostvarivanju dvaju principa. Prvi je razuđivanje na uže radne zajednice prema organizaciji i tehnologiji nastavno-pedagoškog i naučnog rada, radi što neposrednijeg odlučivanja radnog čoveka sa radnog mesta (profesora, asistenta, studenta) o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. Radna jedinica kao bazična samoupravna zajednica je nosilac određenog radnog zadatka, pa je ona i samoupravni nosilac odgovarajućih sredstava i dohotka. Drugi je vertikalno udruživanje radnih jedinica unutar radne organizacije, kao i radnih organizacija visokog obrazovanja u šira udruženja i zajednice, pa prema tome i odgovarajuće uspostavljanje materijalnih odnosa, udruživanje sredstava itd.

Dohodak se deli na fond ličnih dohodaka, akumulaciju (poslovni fond) i druge fondove.

Princip raspodele ličnih dohodaka ostvaruje se prema rezultatima rada za sve učesnike u radu i raspodeli. Merenje učinka u nastavnom i naučnom radu ne može se u potpunosti i pojednostavljeno svesti na neke fizičke veličine kao

u direktnoj materijalnoj proizvodnji. Ali iskustvo pokazuje da se i ovde mogu utvrditi neke specifične konvencije i merila za ocenjivanje i merenje kvaliteta i kvantiteta doprinosa svakog pojedinca u zajedničkom radu[7], što u potpunosti omogućuje ostvarenje socijalističkog principa.

Lični dohoci studenata koji proističu isključivo iz studiranja (obrazovanja) izdvojeni su u poseban fond, s obzirom na specifičan, pozajmni karakter toga fonda i specifične odnose raspodele među studentima.

Dohodak koji proističe iz naučnoistraživačkog i drugog sličnog rada radnih jedinica i cele radne organizacije po pravilu ne bi trebalo da se deli na studentski i nastavnički, već bi u raspodeli dela namenjenog ličnim dohocima svi učesnici u radu učestvovali ravnopravno prema radnom doprinosu (učinku).

9. *Lični dohodak studenta.* Čini se jasnim i logičnim da i studenti treba ravnopravno, prema ličnom radnom doprinosu, da učestvuju u raspodeli dohotka iz intelektualnih usluga koje radna organizacija (univerzitet) vrši drugima na osnovu ugovora. Isključivanje studenata koji su radili na projektima, naučnim istraživanjima itd. iz raspodele naplaćenog prihoda značilo bi otvorenu eksploataciju i obespravljivanje — i to niko, naravno, ne predlaže. Dodao bih još da će ova delatnost, kada se univerzitet reformiše, kada dobije odgovarajuće mesto i funkciju, biti veoma razvijena i da prihodi mogu biti vrlo znatni. Takođe će radni i stvaralački doprinos studenata biti znatan: pre svega u strukturi studenata sve više će biti onih koji dolaze iz prakse, mladih radnika, tehničara itd. »Srednjoškolci« posle preobražaja obrazovanja drugog stupnja biće takođe već umnogome osposobljeni za praktičan rad uz učenje.

Ono što bi se na prvi pogled moglo dovesti u pitanje jeste lični dohodak studenata po osnovu učenja, studiranja, i na tome bismo se posebno zadržali.

Osnova za lični dohodak studenta proističe iz sledećih činjenica:

a) Učenje i stvaralački rad na reformisanom univerzitetu su međusobno nerazdvojno povezani, oni se tako prožimaju da je to jedan jedinstven rad koji ima *karakter proizvodnog, društveno korisnog rada.* Po prirodi novih odnosa taj društveno korisni rad dobija društveno-ekonomsku valorizaciju.

---

[7] Profesori su našli način merenja rezultata učenja studenata, i to dosta diferencirano od 5 do 10.

b) Mora se prihvatiti gledište da *student nije pasivni objekt, sirovina* iz koje profesori oblikuju, grade visokokvalifikovanog stručnjaka, tek buduću aktivnu ličnost u društvenom životu. Student je aktivan činilac, subjekt, saradnik profesorov i u izgradnji sebe kao budućeg inženjera, profesora, ekonomiste, lekara itd. On postaje ravnopravan aktivan član radnog kolektiva (mlađi, razume se, s manje znanja, s određenom funkcijom u podeli rada) i u obrazovnom kao i u drugom radu, dakle *radnik i stvaralac*, radni čovek u radnom odnosu, prema tome i upravljač.

c) Učešće u raspodeli prema radu (učenju) odražava i podstiče studentov interes i doprinos u sopstvenom obrazovanju. Kao što ga funkcija »nosioca sredstava«, »investitora«, budućeg nosioca i korisnika sopstvene visokostručne radne snage čini zainteresovanim za stvarnu ukupnu cenu sopstvenog obrazovanja, za blagovremeno polaganje ispita i završavanje studija o roku, kao i za što bolje osposobljavanje za buduću društvenu funkciju, što veće znanje (što »produktivniju investiciju«), tako ga raspodela prema radu i učenju, broju i kvalitetu položenih ispita, stečenom znanju i sposobnosti podstiče na rad, vežbe, učenje, stvaralaštvo!

Drugim rečima, u studentu je sadržano specifično dvojstvo: *radnika* na društvenim »investicijama« — za šta prima lični dohodak i *»investitora«* — budućeg korisnika »investicionog objekta«.

d) Najzad, moramo pred sobom imati viziju reformisanog celokupnog sistema obrazovanja koje će postati permanentno i uz rad. Prema tome, u buduće visokoobrazovne centre (univerzitete) sve više će dolaziti *ljudi iz radnog odnosa*, i to i oni koji su već dostigli srednje obrazovanje pa žele ići dalje, i oni koji su ranije diplomirali pa dolaze na dopunsko osvežavanje znanja i razni postdiplomski studenti i doktorandi itd. Buduće permanentno obrazovanje uz rad u suštini znači da će svi, ili skoro svi, mladi po završetku obaveznog osnovnog školovanja preći na proizvodni rad i odatle nastaviti svoje dalje obrazovanje. Tek će to biti prava demokratska selekcija bez monopola i privilegija.

Dakle, sva omladina u načelu postaje radnička, mladi radnici; prema tome, ni na univerzitetu neće dominirati »zlatna mladež« imućnijih roditelja, činovnika itd., već radnici. Tim radnicima se neće i ne treba prekidati radni odnos, jer će njihovo studiranje biti sastavni deo razvojne, obrazovne i kadrovske politike njihovih radnih organizacija ili širih zajednica. Njihovo školovanje očevidno prestaje biti stvar

roditelja. Prema tome, reč je o jedinstvenom principu i režimu koji ima za polaznu osnovu takvu strukturu studenata.

Uopšte, reformisani školski centri, među njima i univerziteti, kao spoj proizvodnog i društvenog stvaralačkog rada i učenja treba već sada da sadrže elemente budućih odnosa kada će nauka zaista biti neposredna proizvodna snaga, kada će nestati razlike između manuelnog i umnog rada, kada će rad i učenje tako reći biti jedno, deo jedinstvene celine — to jest budući rad kao unutrašnja ljudska potreba, kao stvaranje i zabava.

Napredak nauke i tehnike, automatizovanje mnogih radnih operacija, skraćivanje radnog dana itd. čini tu perspektivu bliskom i već danas pruža izvesne prostore za začetak takve budućnosti.

Fond ličnih dohodaka studenata je samoupravne, pozajmne prirode. To znači da se raspodela vrši prema rezultatima rada, to jest pokazanom uspehu u učenju, u obliku kredita. S obzirom da je potreban veliki porast sredstava za tu svrhu, prema onome što se sada daje kroz stipendije i kredite, moralo bi se početi sa diferenciranim ličnim dohocima studenata prema imovnom stanju njihovih roditelja (dohodak po članu porodice) po nekoj unapred utvrđenoj degresivnoj skali.

Prema tome, visina ličnog dohotka svakog studenta zavisila bi od dva faktora: od radnih rezultata (položeni ispiti, kvalitet znanja, rezultati u naučnoistraživačkom radu itd.) i od imovnog stanja roditelja.[8] Kao i u materijalnoj proizvodnji i drugde socijalistički princip raspodele pretpostavlja samoupravno regulisanje putem statuta i pravilnika svih prava i obaveza svakog člana kolektiva. To znači i utvrđeno ispunjavanje normi, blagovremeno završavanje nastavnih planova i programa, polaganje ispita itd. Štaviše, uspostavljeni radni odnos za studente kao i za profesore znači uredno ispunjavanje svih radnih obaveza na radnom mestu kao i za radnika za mašinom, u fabrici. To zahteva i sama tehnologija, rad u manjim grupama studenata i nastavnika. Samo takvo intenzivno korišćenje celokupnog radnog vremena sa dovoljno nastavnog osoblja, sa modernom tehničkom opremom i radnim prostorom i uz normalnije životne uslove studenata, što se ne može obezbediti bez ličnih dohodaka, omogućuje da — uz normalan radni napor — *svi studenti na vreme završavaju svaku godinu i cele studije.* Razlike mogu nastati, i neizbežno nastaju, u kvalitetu i količini znanja pojedinca,

---

[8] Znači, utvrđivao bi se za jednak rad jednak lični dohodak, pa bi se on, bar u početku, umanjivao srazmerno imovnom stanju roditelja do određenog cenzusa.

ali socijalistički radni odnos (odnos proizvodnje i raspodele) u kome će se student naći traži ispunjenje radnih normi i drugih obaveza ili gubljenje određenih prava, uz sve materijalne i druge posledice.

Novo socijalističko samoupravljačko društvo ukida zlopaćenje studentske sirotinje, ali i »večito« boemsko studentovanje bogatih sinova. Društvo neposrednih proizvođača prenosi radni odnos i radničku disciplinu iz fabrike u sve sredine!

S novim nastavno-pedagoškim metodima i odnosima umnogome nestaje potreba za sadašnjim sistemom subjektivističkih ispita — lutrije, jer se u malom timu svaki dan svačije znanje proverava u naučnom, praktičnom radu, teorijskim debatama. Tako isto je olakšano kolektivno — samoupravno ocenjivanje rezultata u radu, prema tome i učešća u raspodeli dohotka.[9]

Student prima lični dohodak kao višegodišnji kredit i vraća ga posle studija. Pojedinci se mogu oslobađati obaveze njegovog vraćanja u znak specijalne nagrade za odličan uspeh. Radne organizacije u koje će svršeni stručnjak stupiti na rad takođe će verovatno često primiti na sebe obavezu isplate zajma (kao što, uostalom, to one mogu i danas činiti, a to i čine, unapred ugovarajući sa studentima stipendije i slično).

Vraćanjem kredita od strane diplomiranih fond će i bez povećavanja doprinosa postepeno jačati i stvarati sve širu osnovicu za porast nivoa studentskih ličnih dohodaka.

Možda bi se moglo prigovoriti što ova studentska sredstva nazivamo ličnim dohotkom, a ona ipak imaju oblik kredita.[10]

---

[9] Relativno niski lični dohoci profesora i drugih nastavnika na univerzitetu (i u obrazovanju uopšte) iz redovnog rada na radnom mestu, kao i opšta potreba za radom i zaradama van tog redovnog radnog mesta (i mogućnost da se za to odvoji radno vreme), ukazuju sa svoje strane na ekstenzivnost obrazovnog rada i odsustvo naučnog rada na univerzitetu. Reforma univerziteta dovešće do intenziviranja nastavno-pedagoškog i naučnog rada profesora na samom univerzitetu i smanjiće potrebu i mogućnost honorarnog i drugog rada van njega. Osim toga, integrisanje sa privredom dovešće do direktnog upoređivanja i izjednačavanja kriterijuma u ocenjivanju i uspostavljanju realnog odnosa u visini ličnih dohodaka. Poznato je, na primer, da i sada školski i naučni centri koji su u okviru industrijskih i drugih privrednih radnih organizacija imaju kriterijume u odnosima raspodele prema opštoj politici i merilima tih organizacija.

[10] Italijanski studenti su, na primer, istakli zahtev za »pred platom« koja bi se formirala iz poreza od 2 odsto na sve plate u zemlji.

Suštinsko je ovde pitanje *društveno-ekonomskog odnosa,* statusa rada i *radnog odnosa* — što, izgleda, nedvosmisleno proističe iz koncepta novog univerziteta kao proizvodno--stvaralačkog centra, iz studiranja povezanog s radom, kao rada.

Već je istaknuto da radne organizacije preuzimaju na sebe otplatu kredita za školovanje mladog stručnjaka prilikom stupanja na rad, obično uz obavezu da će on ostati određeno vreme u toj organizaciji. Ovaj finansijski izdatak za radne organizacije i formalno i faktički znači trošak rada, knjiži se u masu ličnih dohodaka uz vremensko razgraničavanje na odgovarajući rok, dakle za toliko se faktički povećava. Potpuno ista stvar se dešava ako zajam vraća sam mladi stručnjak. Pošto će to biti opšti položaj svih, to će mladi stručnjaci, kao i radne organizacije, u svoj lični dohodak unapred uračunati otplatu kredita, pa će ovaj kredit ulaziti u cenu visokokvalifikovanog rada stručnjaka, prema tome i u cenu njegovog proizvoda. U svakom slučaju je ekonomski celishodnije i racionalnije da se taj element cene visoko stručnog rada izrazi kroz lični dohodak stručnjaka nego kroz lični dohodak roditelja, kao sada, koji može, a ne mora, ta sredstva upotrebiti za visoko školovanje svoje dece.

Znači, na fakultetu je lični dohodak studenta (kredit) ušao u cenu obrazovanja, dakle u investicije u stručnjaka, a u materijalnoj proizvodnji u cenu visoko stručnog rada, odnosno lični dohodak stručnjaka, dakle u cenu proizvoda. Tako se krug procesa proširene reprodukcije visoko stručne radne snage zatvara.

U stvari, radi se o specifičnom slučaju gde je investitor istovremeno i radnik, »izvođač« svoje investicije. Slična se stvar dešava kada naša radna organizacija uzima finansijski investicioni zajam, a sama u svojoj režiji, odnosno sa svojim radnicima, izvršava tu investiciju. Lične dohotke tim svojim radnicima isplaćuje iz investicionog zajma. Ti radnici primaju lične dohotke koji treba da se vrate iz buduće eksploatacije investicionog objekta.

Uprošćeno rečeno: *student prima lični dohodak* za svoj *rad* — učenje, a *kredit vraća* zajednici *inženjer* iz eksploatacije svog znanja, i to on zajednici ne vraća (direktno) celokupne troškove investicije koje je imala za njegovo školovanje, već samo kredit za studentov lični dohodak.

10. Uvođenjem ličnog dohotka studenta počinje *ozbiljnije da se ublažava,* ali još uvek ne i stvarno prevazilazi, *razlika*

u materijalnim uslovima školovanja mladih, studenata, zbog velike razlike u imovnom stanju roditelja.

Formalno, pravo upisa na univerzitet i studiranje imaju sada svi mladi koji završe srednju školu, odnosno koji polože prijemni ispit. Ali, sada je visokoškolskim obrazovanjem obuhvaćeno svega 6,7 odsto odgovarajuće generacije. Dakle, svaki petnaesti mladi čovek ima tu mogućnost, da ne kažem privilegiju. Sistem selekcije je takav da imovno stanje i stepen obrazovanja roditelja, odnosno njihove naklonosti prema školovanju dece, bitno utiču na to ko će dospeti na univerzitet. Uslovi života i školovanja od osnovne škole (i pre toga) do fakulteta su takvi da deca imućnijih i obrazovanijih imaju mnoga preimućstva — bez obzira na urođene sposobnosti, talenat, pa donekle i marljivost. Razlike u materijalnom položaju porodica su danas velike. Odbije li se od ukupno zaposlenih u radnom odnosu 1 odsto ekstremnih sa najnižim ličnim dohocima i 1 odsto sa najvišim (dakle, 2 x 36.000), onda raspon ličnih dohodaka iznosi oko 1 : 6.[11] To dovoljno ilustruje realne razlike uslova života i mogućnosti školovanja dece pojedinih porodica. Doduše, realnije bi bilo računati dohodak na jednog člana porodice — o čemu nemam podataka, a zna se da su tu razlike veće — ali i ovo je dovoljno za ilustraciju. Pri tome ovde nisu uračunate seljačke, zanatske i druge porodice, što bi verovatno povećalo realnu razliku u oba pravca.

Zbog toga je potrebna društvena intervencija još od osnovnog obrazovanja, tačnije — od dečjih predškolskih institucija pa sve do univerziteta.

Veliki troškovi izdržavanja studenata onemogućuju danas *većini radničkih porodica* da školuju svoju decu na fakultetima. Prema tome, bez obzira na jednaka formalna prava, oni koji idu na visoke škole i fakultete su u suštini privilegovani. Na taj način fond visokih stručnjaka izrasta iz jedne dosta uske baze, mnogi talenti ostaju van visokog obrazovanja, ne dobija se optimalan kvalitet u nacionalnim razmerama, gubi se u brzini ukupnog društvenog razvoja.

Za racionalan i optimalan ekonomski razvoj nama je potrebno znatno brže stvaranje stručnjaka sa višim i visokim obrazovanjem. Po gruboj proceni, biće potrebno da u narednoj deceniji dobijamo prosečno oko 80.000 takvih stručnjaka godišnje. Tako bismo 1980. godine imali samo oko 5 odsto stanovnika sa visokom spremom. Ovih 5 odsto svakako predstavljaju donju granicu i za nove proizvodne snage i za

---

[11] Ovo je samo procena, jer tačnih podataka nema. Ali ova činjenica ne negira tendencije egalitarizma unutar pojedinačnog preduzeća, gde su razlike znatno manje.

razvijene socijalističke društvene odnose. To pretpostavlja i povećavanje procenta obuhvata visokim obrazovanjem u jednoj generaciji mladih koji stasaju i bitno povećavanje broja mladih radnika koji iz prakse proizvodnog i drugog rada stupaju u škole i na fakultete.

Bitno povećavanje stepena obuhvata visokim obrazovanjem u jednoj generaciji i promene socijalne strukture studenata nisu moguće bez društvenog finansiranja putem kredita (plaćanja ličnog dohotka) deci siromašnijih roditelja i školovanja mladih radnika. Već pri sadašnjem stanju od oko 163.000 redovnih (i oko 70.000 vanrednih) kredite i stipendije dobija oko 40.000 studenata. Uprkos tome, niti je socijalna struktura bitno izmenjena u korist radničke klase niti je skraćeno prosečno vreme studiranja.

11. Orijentacija (i početak praktičnih ostvarenja) na *stvarne jednake* materijalne uslove i mogućnosti školovanja svih mladih ima i *dublju, dugoročniju društvenu i etičku suštinu i perspektivu.*

»Od svakoga prema mogućnostima« jeste jedan od fundamentalnih principa društveno-ekonomskih odnosa i etičkih normi i socijalističkog i komunističkog društva.

»Svakome prema radu« kao bitan princip društveno-ekonomskih odnosa i etička norma prelazne faze od kapitalizma ka komunizmu, to jest socijalizmu, čini onaj prvi, komunistički trajni princip *realnim već sada.* Bez njega bi taj princip bio puka utopističko-idealistička želja. Ta premisa i u osnovi buržoaski princip materijalnom zainteresovanošću podstiče svakog pojedinca na maksimalan radni i stvaralački doprinos društvu, a takođe već time vaspitava, priprema za nov, komunistički odnos prema radu i prema zajednici.

Ali princip »od svakoga prema mogućnostima« podrazumeva *i objektivan društveni interes i obavezu društva* da prema mogućnostima *stvara uslove svakome da maksimalno razvija svoje mogućnosti,* odnosno *sposobnosti* koje će aktivirati u korist društva. Na taj način uspostavlja se jedinstvo interesa pojedinca i društva, podstiče se i omogućuje razvoj stvaralačkih sposobnosti ljudske ličnosti i njeno aktiviranje u korist opšteg i ličnog napretka.

Ova druga premisa već znači u suštini, za razliku od prve, izlaženje iz buržoaskih odnosa i začinjanje novih, budućih komunističkih odnosa. Ovo takođe ne, ili bar ne u prvom redu, iz nekih programsko-idealističkih moralnih i sličnih principa i pobuda, već direktno u skladu s mogućnostima i potrebama

racionalne ekonomije i u skladu s optimalnim razvojem proizvodnih snaga društva.

Novi odnosi u oblasti obrazovanja uopšte i posebno uspostavljanje radnog odnosa i ličnog dohotka prema radu studenata znače praktičnu realizaciju rečenih principa, i to naročito u najvažnijem periodu formiranja ljudske ličnosti, u mladim godinama, kada se najbrže razvijaju radne i stvaralačke sposobnosti, kada se formira društvena svest i odgovornost, odnos prema radu i stvaranju, prema društvenoj zajednici itd.

Oslobođenje od direktne i isključive materijalne zavisnosti od roditelja ne znači samo bržu materijalnu i društvenu emancipaciju studenta nego i izlazak iz maloletničke pozicije prema svojim roditeljima i blagovremeno preuzimanje potpunije lične odgovornosti za svoju budućnost. Ono omogućuje studentu potpunije i ravnopravnije integrisanje kao slobodne ličnosti u društveni život. To znači prevazilaženje protivrečnosti između stvarne fizičke, potencijalne radne i nepriznate društvene zrelosti studenta.

Štaviše, društveno finansiranje obrazovanja mladog čoveka putem kredita i njegov direktni odnos sa društvom bez posredovanja roditelja vodi ka ukidanju isključivo *privatnog odnosa* u sticanju obrazovanja, iz kojeg proističe osećanje i tendencija privatnog, tako reći neprikosnovenog monopola znanja pojedinaca i s njime povezane društvene nejednakosti, dominacije i potčinjavanja. Ako bi se stalo na stanovište da je znanje koje se stiče na univerzitetima privatna stvar, monopol svakog pojedinca, onda bi logičan zaključak bio da i celokupne troškove, cenu obrazovanja plaća sam student. odnosno njegovi roditelji. Ovo utoliko pre što, kako smo videli, svega 6,7 odsto jedne generacije danas studira. To, naravno niko ne predlaže, pogotovu ne studenti i njihovi roditelji (niti profesori). Ali, sledstveno tome, ni monopol znanja, ni monopol privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, kao ni monopol vlasti ne mogu biti neprikosnoven, privatan, ničim ograničavan izvor privilegovanog položaja u društvu, izvor monopola društvene moći, dominacije i eksploatacije.

Proces podruštvljavanja u ovoj sferi mora početi podruštvljavanjem obrazovanja, sticanja znanja, pre svega podruštvljavanjem materijalnih izdataka u ovoj oblasti, uz punu slobodu, inicijativu i odgovornost svakog pojedinca koji se obrazuje. Mi se ovde bavimo samo visokim obrazovanjem. Početak takve društvene aktivnosti i intervencije treba da bude već u dečjim predškolskim institucijama i osnovnim školama. Tako se od samog početka kod mladih formira potpunija svest o direktnoj povezanosti pojedinca sa društvom, sa užim

i širim zajednicama. Sa prvim koracima u život stiče se realno saznanje, osećaj i navika da je zajednica uslov i oblik egzistencije i ostvarivanja svestrane i slobodne ljudske ličnosti. Tada se stiče sposobnost pojedinca za zajednički udruženi rad i život.

Uostalom, ovde je i pitanje *socijalističke solidarnosti*. Deca ne mogu da biraju svoje roditelje. Nejednakost u materijalnom položaju već pri prvim koracima u život ima, doduše, svoj koren u stepenu ekonomske razvijenosti društva. Ali socijalističko društvo mora prema svojim mogućnostima početi da postepeno ublažava i prevladava ovu razliku. Štaviše, blagovremeno uočavanje i ispravno odmeravanje ovih mogućnosti je realna potreba i optimalnog razvoja proizvodnih snaga i ukorenjivanja i produbljivanja novih društvenih odnosa. Odlaganje ne mora uvek da znači štednju korisnu za razvoj privrede i društva. Preterano odlaganje znači zadržavanje starih društvenih odnosa, kao i konzervativan pristup ekonomskoj politici, isto kao što bi, s druge strane, prerano i preterano razvijanje raznih oblika socijalne pomoći na štetu raspodele prema radu značilo administrativno-birokratsku »socijalu«, koja podstiče parazitizam, koči ekonomski i društveni razvoj.

Naše ekonomske mogućnosti su već danas takve da se organizovanom društvenom akcijom u tom pravcu može učiniti mnogo više nego što se čini. Kroz pet godina dostići ćemo nivo nacionalnog dohotka od oko 1.000 dolara po stanovniku. To je materijalno nova situacija. Kroz deset godina imaćemo najmanje 1.500 dolara. Sa takvom perspektivom mora se izgrađivati koncepcija celokupnog sistema odnosa u obrazovnoj sferi.

Obrazovanje je, pored zdravstva i dečje zaštite, verovatno najprioritetnije i najvažnije područje gde treba razvijati sistem socijalističke solidarnosti u takozvanoj vanprivrednoj sferi.

U privrednoj sferi to je pitanje rada, odnosno zaposlenosti (zapošljavanja) i minimalnih ličnih dohodaka. Ali, pošto je pitanje zapošljavanja uopšte i posebno transfer iz poljoprivrede u industriju i tercijarne delatnosti u ovom momentu funkcija razvitka proizvodnih snaga društva, a ove danas zavise prvenstveno od društvenog fonda znanja — nauke i obrazovanja — to društveni napor na području obrazovanja dobija prioritet i sa tog stanovišta. Prema tome, solidarnost na području obrazovanja osniva se na zajednici interesa radnih ljudi i direktno je u skladu s optimalnim razvojem proizvodnih snaga.

Štaviše, izgleda da uvođenje sistema permanentnog obrazovanja, ali potpuno integrisanog sa sferom proizvodnje i drugog rada, vodi i ka direktnom porastu zaposlenih uz maksimalnu modernizaciju i intenzifikaciju proizvodnje i rada.

Naime, mi se sada vrtimo u jednoj protivrečnosti: višak radne snage ne možemo da uposlimo zbog nedovoljne akumulacije za proširenu reprodukciju i otvaranje više novih radnih mesta. Akumulacija ne raste dovoljno brzo zbog niske produktivnosti rada usled nedovoljne stručnosti radnika i malog broja kadrova. *Skraćivanje radnog vremena vezanog direktno za proizvodni* i drugi rad *u korist obaveznog stručnog obrazovanja zaposlenih,* uz *dodatno zapošljavanje nove neuposlene* ili nedovoljno uposlene *radne snage,* kako se ne bi smanjio, nego povećao stepen efektivnog korišćenja sredstava za proizvodnju, obezbedili bi neprekidno obrazovanje uz rad radnika i potpunije, intenzivnije korišćenje sredstava rada: u toku dana, nedelje, meseca i godine. Naime, pored toga što bi sva radna mesta bila posednuta u 1, 2. ili 3. (odnosno 4), smeni[12], uvek bi se još jedna puna ili delimična smena nalazila na obaveznom obrazovanju o trošku radne organizacije ili širih udruženja radnih organizacija, koje se udružuju radi stvaranja zajedničkih obrazovnih centara prema sopstvenim potrebama.

Otvara se put uporednom rešavanju više aspekata problema uz bolje korišćenje oba faktora proizvodnje — rada i tehničkih sredstava: (1) sistem neprekidnog obrazovanja uz rad; (2) punija zaposlenost; (3) optimalni porast materijalno-proizvodnih snaga društva; (4) skraćivanje radnog vremena prema porastu društvene produktivnosti rada uz racionalan srazmer vremena rada i učenja.

Pri tom skraćivanje radnog vremena u korist obrazovanja ne mora teći direktno kroz kraći radni dan, radnu nedelju,

---

[12] Ovakvo skraćivanje proizvodnog rada radi stručnog i opšteg usavršavanja može biti povezano sa ukidanjem prekida procesa proizvodnje subotom i nedeljom i uvođenjem dodatnih smena (kao, na primer, u procesnoj industriji). Duži rad za mašine, kraći za ljude — može naročito pri visokom »organskom sastavu kapitala« dovesti do bitnog povećanja proizvodnje i zaposlenosti uz smanjivanje troškova proizvodnje. Da bi se radnim organizacijama omogućile ovakve i slične inicijative, biće verovatno potrebno izvršiti i neke izmene u odgovarajućim zakonima. Na primer, mogao bi se omogućiti prelazak na 40-satnu radnu nedelju onim organizacijama kojima produktivnost to dozvoljava, a olakšava im uvođenje nove smene i slično. Svejedno je da li zbog razlika u produktivnosti rada nastaju razlike u radnom vremenu za 2 časa nedeljno ili u ličnim dohocima za 5 odsto.

već u godišnjem i sličnom dužem proseku. Naime, neposredan rad i ovakvo obrazovanje su deo ukupnog radnog vremena (i za vreme dopunskog obrazovanja radniku teče lični dohodak).

Ova digresija je učinjena da bi se ukazalo kako je reforma celokupnog obrazovnog sistema, pa i visokog obrazovanja, najtešnje i višestruko povezana i uslovljena mnogim konkretnim aktuelnim razvojnim problemima privrede i društva i kako se *novi tip visokoobrazovnog centra rađa iz dubokih društveno-ekonomskih preobražaja, koje upravo sada doživljavamo ili nam neposredno predstoje.*

12. Sa gledišta društvenih odnosa univerzitet doživljava jedinstven, ali dvostruk revolucionarni preobražaj na osnovama samoupravljanja: promenu društvenog položaja — integrisanje u jedinstven radni proces udruženih neposrednih proizvođača i stvaralaca i preobražaj unutrašnjih odnosa i strukture — transformaciju u radnu samoupravnu organizaciju profesora i studenata.

Kroz ovaj proces se menja društveno i, da kažem, klasno biće profesora i studenata. Oni stupaju u nove odnose proizvodnje i raspodele i društvene odnose u celini, koji su sve identičniji sa društvenim položajem radnika neposrednih proizvođača. Otvara se proces njihovog direktnog utapanja u jedinstvenu radničku klasu, koja se i sama menja, koja se ekonomski i društveno emancipuje jer je samoupravljačka. To je, uostalom, istorijsko kretanje ka besklasnom društvu.

Promenjeni društveno-ekonomski odnosi i položaj studenata, menjanje njihovog društvenog bića menja i njihovu društvenu svest i ponašanje. To nije više buduća »mlada inteligencija vaspitana u duhu socijalizma«, »narodna inteligencija«, koja se, dakle, idejno i politički *pridružuje* radničkoj klasi i socijalističkom pokretu, jer je to naučila iz knjiga i predavanja, nego su to mladi radnici koji rade i uče, najobrazovaniji deo radničkog podmlatka. To bi, naime, morala biti društvena suština reforme univerziteta i školstva uopšte.

Integrisani u jedinstven društveni radni proces, profesori i studenti najkraćim putem dolaze do samoupravnog odlučivanja ne samo o pitanjima univerziteta nego i širih društvenih zajednica i globalnog društva. Štaviše, njihov novi društveni položaj samoupravljača čini ih direktno zainteresovanim, kompetentnim i odgovornim učesnicima u samoupravnom odlučivanju. Boreći se direktno i tako reći svakodnevno kao i ostali radni ljudi, kroz rad i raspodelu prema rezultatima rada, za sopstvenu egzistenciju i razvoj svoje radne organi-

zacije putem realizovanja cene rezultata svog rada, na sopstvenoj koži će osetiti sve mogućnosti, potrebe i nedaće društva.

Za naše mlado socijalističko društvo to je jedno od krupnih, rekao bih, istorijskih društveno-političkih pitanja. Reč je o tome kako će socijalističko društvo, odnosno radnička klasa stvarati sopstvenu inteligenciju koja neće biti ni produkt prevaspitanja neke tuđe sredine, ni hibrid, sa kojom će radnička klasa imati uvek posla (i kubure) kao sa saveznikom koji joj je više ili manje veran, ni dobro plaćen prijatelj koji teži etatizmu, već koja će izrastati iz same klase, njenim kulturnim i stručnim uzdizanjem. Univerzitet mora postati centar gde radnički podmladak, odnosno radnici sami stiču najviše obrazovanje. To nije radnički podmladak u smislu porekla, sinovi radnika, — to je u suštini najmanje važno, mada danas zbog klasne i imovinske strukture društva, zbog niskih dohodaka velikog dela radnika ima veliki politički značaj. To su radnici jer bi samo visoko obrazovanje bilo organski povezano sa procesom društvene reprodukcije i rada, pošto bi studiranje bilo sastavni deo radnog, proizvodnog procesa, a studenti po svom društveno-ekonomskom položaju radni ljudi u samoupravnom radnom procesu. Iz tog realnog društvenog odnosa proističe i na njega se oslanja i promena svesti, socijalističko vaspitanje studenata.

Na taj način u korenu se i definitivno rešava današnji praktično-politički problem: kako obezbediti da se studenti angažuju kao aktivna i odgovorna, kritička i stvaralačka društveno-politička snaga. To je mlada i dinamična skupina koja je u sadašnjim odnosima tako reći neizbežno izvor pritiska i političke nestabilnosti: objekt manipulacije, bez stvarne društvene odgovornosti i na periferiji društvenih zbivanja.

Sistem ideja, vrednosti i stremljenja, ideologija koju univerzitet sada prenosi na studente (a preko njih rasprostire u društvo) je uglavnom stara, konzervativna. Da bi univerzitet prestao biti konzervator zastarelih društvenih i kulturnih vrednosti, a studenti, zbog toga, često neodgovorna manipulisana masa u kojoj mogu naći odjeka svakojake nepredvidive ideje i uticaji, on mora ući u središte društvenih zbivanja, integrisati se u samu maticu procesa društvene reprodukcije. Tada bi univerzitet kao celina i studentske snage posebno bili deo samoupravnog pokreta, stavljajući svoje znanje, energiju i omladinski dinamizam na raspolaganje tom pokretu.

Činjenica da se univerzitet bavi i naučnim, istraživačkim i drugim stvaralačkim radom zajedno sa nastavno-pedagoškim takođe ga direktno uvlači u društvenu akciju, umesto akademskog bavljenja doktrinarnim stvarima.

13. *Materijalni okviri i mogućnosti reforme.* Za ovakav radikalan preobražaj sistema visokog školstva očevidno su potrebna velika sredstva. Primećuje se da društvo ne može sada da izdvoji tolika sredstva, a to se onda koristi kao izgovor da se cela reforma odlaže. Međutim, pitanje nije u tome *može li se* zbog materijalnih teškoća sprovesti reforma, već je činjenica da društvo *ne može ići napred bez sprovođenja ove reforme.* Sadašnji univerzitet ne može dati društvu na vreme onoliko i onakvih stručnih kadrova koliko je potrebno bez obzira na materijalna sredstva. Da i ne govorimo o društveno-političkim razlozima, o kojima je napred bilo reči.

Već više od jedne decenije (posle izvlačenja iz spoljne ekonomske blokade i uspostavljanja manje napregnutog, harmoničnijeg ekonomskog razvoja) naše školstvo doživljava veoma dinamičan razvoj, što pokazuju podaci u sledećim tabelama:

Kretanje troškova obrazovanja u poređenju sa razvojem privrede 1956—1968. godine[13]

	Indeks	*Prosečna godišnja stopa rasta*
Realni nacionalni dohodak	255	8,6
Vrednost osnovnih sredstava privrede	330	11,4
Ulaganja u obrazovanje	oko 500	14,4
Ulaganja u nauku	405	12,4

U strukturi troškova obrazovanja brže su rasli tekući troškovi (po prosečnoj godišnjoj stopi od 15,2 odsto u razdoblju 1956 — 1967) nego investicije (prosečna godišnja stopa od 11,1 odsto u istom razdoblju).

Povećanje broja učenika i studenata 1956—1968. godine

	Broj u 1.000		*Indeks*	*Godišnja stopa rasta*
	1956.	*1968.*		
Osnovne škole	2.036	2.894	143	3,0
Srednje škole	267	661	248	7,9
Više škole i fakulteti	69	231	335	10,6

[13] Dr Berislav Šefer, »Troškovi obrazovanja u Jugoslaviji« (neobjavljen rukopis).

Diplomirani studenti i svršeni učenici 1956—1968. godine

	Broj u 1.000 1956.	1968.	Indeks	Godišnja stopa rasta
Osnovne škole	226	240	Neuporedivo jer se 1956. računa i nepotpuna osnovna škola sa 4 i 6 razreda	
Srednje škole	57	169	300	9,6
Više škole i fakulteti	8	31	385	11,9
	(2+6)	(18+13)	(900+220)	(20,1+6,8)

Navedeni podaci očevidno pokazuju (1) da je tokom tih dvanaest godina postojala vrlo dinamična ekspanzija materijalnih izdataka za školstvo. Doduše, startna osnova 1956. bila je jako niska, pa su relativni odnosi i zbog toga veći. Ali, činjenica je da su ovi izdaci rasli znatno brže od privrednog razvoja u ovom periodu; i (2) da je razvitak školstva takođe doživeo burnu ekspanziju. Karakteristika toga razvoja jeste izrazita ekstenzivnost. Otuda kretanje svršenih učenika i studenata ne odgovara ni povećanju broja upisanih ni finansijskim izdacima društva. To ukazuje na nisku produktivnost rada u ovoj oblasti i na nisku efikasnost sredstava uloženih u obrazovanje. To je posebno svojstveno za univerzitete.

Diplomiranje i prosečno trajanje studija 1967. godine[14]

	Propisano trajanje studija			
	2 god.	3 god.	4 god.	5 god.
Procenat diplomiranih o roku	37,8	41,4	13,1	15,3
Prosečno trajanje studija (u god.)	3,3	4,1	5,9	6,7

Zbog dugog trajanja studija i osipanja studenata (naročito u prvim godinama) cena obrazovanja jednog svršenog studenta je relativno visoka, skoro dvostruko veća nego što je prosečan izdatak po jednom upisanom studentu. Pri tom, ili *baš zbog toga,* niske su investicije u visoko školstvo, niski lični dohoci nastavnika, nizak životni standard studenata.

Učešće obrazovanja u nacionalnom dohotku iznosilo je 1968. godine 5,2 odsto (1956. — 2,9 odsto). Dosta je česta i naglašena kritika iz privrede, u skupštinama i na drugim javnim skupovima da to predstavlja veliko opterećenje za

[14] »Društveno-ekonomski odnosi i materijalna osnova obrazovanja« (materijal Saveznog saveta za obrazovanje i kulturu, 1969).

privredu. U poređenju sa drugim zemljama ovaj procenat je dosta visok i blizak onom u razvijenim zemljama koje više izdvajaju za obrazovanje.[15] Ipak, po svemu sudeći, uprkos pomenutoj kritici, učešće obrazovanja u narednim godinama će i dalje blago rasti u globalnoj raspodeli, jer je to zakonito kretanje i jer je ulaganje u znanje, u nauku i obrazovanje danas za naše društvo najrentabilnija investicija.

Ovo će se moći ostvariti samo uz dva uslova: prvo, oblik izdvajanja ne sme biti *administrativno-voluntaristička prinuda* i, drugo, radni ljudi i njihove zajednice moraju biti sigurni da će za uložena sredstva *dobiti* odgovarajući *ekvivalent* u vrsti i količini znanja, u broju i kvalitetu stručnjaka. To važi i za visoko i srednje obrazovanje. (Sa osnovnim školama stvar je drukčija.) Dakle, uslov je reforma školstva i univerziteta.

Po nekim prethodnim, grubim računima dr Berislava Šefera, u narednom petogodišnjem periodu uz porast nacionalnog dohotka po prosečnoj stopi od 8 odsto godišnje mogla bi maksimalno rasti sredstva obrazovanja po stopi od 16 odsto godišnje — dakle, dvostruko brže od rasta nacionalnog dohotka. Pri tome bi učešće obrazovanja u opštoj raspodeli poraslo od 5,2 odsto u 1968. godini na 7,4 odsto u 1975. godini. Ne računajući sa temeljitim preobražajem školstva, ali uz određena materijalna, kadrovska i druga poboljšanja i intenzifikaciju, takvi izdaci omogućili bi sledeće obuhvatanje školskih generacija:

— osmogodišnje škole 96 odsto generacije,
— srednje škole 44 odsto generacije,
— više i visoke škole (takulteti) 7,4 odsto generacije (prema 6,7 odsto 1968. godine).

Računamo li i sa izvesnim porastom produktivnosti rada na univerzitetu, znatno bi porastao broj upisanih studenata, a malo broj diplomiranih godišnje. Tako bismo i dalje, uprkos ovakvim materijalnim naprezanjima, još više zaostajali za potrebama u visokostručnim kadrovima. To znači da bi cena obrazovanja diplomiranog studenta i dalje rasla, a priliv tekao i dalje sporo. Pod tim uslovima niko neće ni ubediti ni prinuditi radne ljude da povećaju finansijska sredstva za obrazovanje.

---

[15] Ovo upoređenje nije mnogo pouzdano zbog metodoloških razlika u izračunavanju, ali je svakako sigurno da je prema stepenu naše ekonomske razvijenosti učešće obrazovanja u raspodeli nacionalnog dohotka danas iznad prosečnog, odnosno bliže maksimumu nego minimumu.

Reforma je zbog toga jedini izlaz. Ona stvara mogućnost da se uz bitno poboljšanje materijalnih uslova rada i života studenata i profesora za kratko vreme više nego udvostruči broj diplomiranih godišnje, bez povećanja cene obrazovanja po diplomiranom — iako se uvodi lični dohodak za studente — jer će svaki ili gotovo svaki student moći i morati na vreme da završi školu.

Za optimalan (realan) ekonomski i društveni razvoj mi bismo verovatno morali 1980. godine imati najmanje jedan milion radnika sa višom i visokom spremom. To je tek 5 odsto stanovnika. Da bi se to ostvarilo, reformu treba početi još ove godine.

Niko ne tvrdi da možemo odjedanput izvršiti tako temeljitu, revolucionarnu transformaciju univerziteta. Ne samo zbog toga što su nam materijalna sredstva ograničena. Ni naše subjektivne snage, sposobnost da do kraja i u pojedinostima razradimo i sprovedemo takav projekat danas nisu dovoljne. Uostalom, ni sam poduhvat ne podrazumeva jednokratnu akciju, već jedan duži, ali vrlo intenzivan proces.

Ono što je odmah neophodno i moguće, to je izrada jednog razvijenog koncepta takvog preobražaja. Samo sprovođenje teći će prema materijalnim i drugim mogućnostima. Takođe prvi korak mora biti dovoljno radikalan da faktički prevede visokoobrazovne ustanove u novo stanje i odnose. Takvo startovanje neizbežno će vući na maksimalne programe i rešenja, otkriće velike rezerve, mobilisaće najprogresivnije snage i na univerzitetima i u društvu i ceo proces će teći mnogo brže nego što mi danas možemo i pretpostaviti. Novi univerzitet mora biti od početka otvoren daljim promenama direktno povezanim i zavisnim od kretanja, potreba i mogućnosti društva.

Reforma univerziteta je zaista jedan revolucionaran i istorijski zadatak koji treba da izvrše u narednim godinama komunisti i druge progresivne snage na univerzitetu, profesori i studenti, uz svestranu podršku Saveza komunista, radničke klase i ostalih naprednih snaga. Takve snage na univerzitetu postoje, one su dosta jake, ali su razjedinjene i potisnute.

Izvršavajući taj revolucionarni zadatak u sopstvenoj kući, studenti i profesori dolaze u središte društvenih zbivanja, najbrže, najefikasnije i najprečim putem ulaze u samu maticu društvenih kretanja i daju svoj najveći doprinos revolucionarnoj borbi za preobražaj celog društva. Izrada takve jedne koncepcije i borba za njeno oživotvorenje pružiće najbolju platformu za diferenciranje i ujedinjavanje najprogresivnijih snaga na univerzitetu.

VOJISLAV STANOVČIĆ

Konfliktne situacije u našem društvu

ISPOLJAVANJE KONFLIKATA I NEKI NJIHOVI OBLICI

Poslednjih godina u nas se sve više piše i govori o akutnim ili latentnim konfliktnim situacijama ili konfliktima koji su se ispoljili u raznim oblastima društvenih odnosa i raznim regionima i sa različitim intenzitetom, uzrocima, povodima, različitom političkom usmerenošću i, naravno, sa različitom sadržinom postavljenih zahteva. Ovi konflikti se ispoljavaju u oblicima koji idu od isticanja i favorizovanja pojedinih konkretnih zahteva i pritiska da im se udovolji do razmimoilaženja oko osnovnih koncepcija daljeg razvoja globalnog jugoslovenskog društva.

O ovim pitanjima izneto je dosta informacija putem sredstava masovnog komuniciranja. O njima je raspravljano i u najvišim političkim telima i na raznim skupovima (kongresima, savetovanjima, komisijama itd.). Predsedništvo SKJ je na VI i VII sednici raspravljalo o konfliktima u radnim organizacijama i o zadacima organizacija SK u ovom pogledu. Ranije su najviša politička tela (Centralni komitet SKJ, Izvršni komitet CK SKJ, Predsedništvo CK SKJ, centralni komiteti republika, njihove komisije, tela Saveza sindikata, pojedina skupštinska veća, izvršna veća, međuopštinske i opštinske konferencije SK itd.) veliki broj svojih sednica i tačaka dnevnog reda direktno ili indirektno posvetila raznim pitanjima koja su u vezi s oblicima latentnih ili otvorenih konflikata i protivrečnosti.

Neke protivrečnosti i konflikti obrađivani su i u sociološkim, socijalno-psihološkim i politikološkim radovima i u jednom broju publicističkih priloga. Svaki od ovih pristupa — novinarsko registrovanje, političke odluke i ublažavanje političkih posledica, pokušaj izučavanja konfliktnih situacija — imao je svoje specifične uglove posmatranja i tretiranja ovih

pojava i stavljao je akcenat na određene elemente. Danas je političkim dokumentima i potrebom političke akcije stvorena situacija da se ovim pitanjima priđe mnogo sistematskije i organizovanije radi dugoročnih rešenja koja bi redukovala ili odstranila uzroke zaoštrenih konfliktnih situacija.

Već se praćenjem štampe može steći izvesna predstava o toku najvećeg broja konflikata ukoliko su oni bili od iole većeg društvenog značaja i o obimu ove pojave u celini ukoliko je reč o pojedinim oblicima konflikata (na primer, o takozvanim obustavama rada). Međutim, može se odmah konstatovati da se sredstva masovnog komuniciranja zadržavaju uglavnom na opisu toka pojava i »slučajeva« o kojima pišu, da su pristupi često jednostrani, ponekad navijački, da se ne ulazi u dublje uzroke ili, pak, ukoliko se to pokušava, onda se to svodi na izvesna šematska objašnjenja. Isto tako, sredstva masovnog komuniciranja ove pojave najčešće beleže od onog trenutka kad je već u pitanju vidljivo spoljno ponašanje učesnika u konfliktu ili kad je postojanje konflikta (na primer, u pogledu koncepcija, borbe za vlast) otkriveno na nekom rukovodećem forumu, dok se procesu gomilanja često na prvi pogled neuočljivih konfliktnih elemenata i svega onoga što doprinosi »eksploziji« jednog konflikta ili pojavljivanju jednog »slučaja« ne posvećuje naročita pažnja.

U razmatranjima raznih političkih foruma o konfliktnim situacijama ili pojedinim »slučajevima« većeg značaja dominira preokupacija mogućim političkim posledicama i raspravljanje o praktičnim koracima koje bi trebalo da preduzmu društveno-političke organizacije i organi vlasti. Moglo bi se reći da su takva razmatranja, uprkos čestom ukazivanju na potrebu otkrivanja dubljih uzroka, ipak bila usmerena pre svega na preventivne mere radi sprečavanja ispoljavanja posledica i na ograničavanje dometa pojedinih slučajeva. Iz jedne lepeze uzroka najčešće se pažnji javnosti izlažu oni koji se tiču odnosa u sredinama u kojima se konfliktne situacije javljaju ili takozvani objektivni uslovi, dok se manje kao uzroci ističu elementi koji proizlaze iz određenih mera društveno-političkih zajednica ili drugih političkih faktora van sredina u kojima konflikti dolaze do izražaja. Ovakva orijentacija političkih foruma ima u stvari karakter ublažavanja ili otklanjanja vidljivih simptoma, a ređe stvarnih uzroka, ima, dakle, karakter profilaktičkih mera.

Naučnih studija o karakteru i tipovima konflikata u našem društvu ima vrlo malo i one ne daju osnovu za preduzimanje ozbiljnijih mera radi otklanjanja njihovih dubljih uzroka. To se da objasniti, pored ostalog, i time što su kon-

fliktne situacije dugo bile i sve su u stvari do nedavno ostale tabu teme, a same pojave konflikata tek su u poslednje dve-tri godine dobile publicitet i postale pristupačnije izučavanju. Ali, uzrok je i u tome što se u tretiranju društvenih protivrečnosti suviše ostalo na opštim frazama o protivrečnostima prelaznog perioda, pri čemu su se, opet, šematski i apstraktno uzimali takozvani opšti, posebni i pojedinačni interesi u značenju koje je malo vodilo računa o konkretnim uzrocima i stvarnim tipovima konflikata.

Do sada su se konflikti ispoljavali u najrazličitijim oblicima i imali su razne uzroke, a za najveći broj je karakteristično da se ispoljavaju poslednjih godina, dok su ranije bili nepoznati ili su se pojavljivali s mnogo slabijim intenzitetom i širinom. Otuda ima shvatanja po kojima je proces demokratizacije društveno-političkih odnosa, posebno proces razvoja samoupravljanja i izvesno »labavljenje« starih odnosa i kriterija, starih oblika organizacije i odgovornosti, osnovni uzrok nastanku konfliktnih situacija. Takva shvatanja su u jednom tačna: ispoljavanje ovih konflikata vezano je za proces demokratizacije. Njima je proces demokratizacije »dozvolio« da se pojave. Štaviše, razvoj društvenih odnosa na jednoj demokratskoj i humanističkoj platformi pretpostavljao je mogućnost konstituisanja interesa koji su parcijalni, grupni, posebni i pojedinačni. Proces demokratizacije je, dalje, pretpostavljao legalnost izražavanja i artikulisanja ovih interesa. Čak je u institucionalnoj političkoj strukturi stvoren niz mehanizama koji upravo služe izražavanju ovih interesa.

Međutim, osnovni smisao i sadržina pomenutog stava, koji za konfliktne situacije okrivljuje demokratiju, iz osnova je pogrešan i politički neprihvatljiv. Demokratizacija nije uzrok društvenih konflikata, već je ona kao politički sistem nespojiva sa drastičnim merama gušenja grupnih i partikularnih interesa. Demokratija treba da stvori uslove za slobodno izražavanje, ostvarivanje i demokratsko usaglašavanje interesa, a ne da guši realne interese društvenih grupa, preduzeća, grana, regiona, građana i da uspostavlja arbitre snabdevene atributima svemoćne vlasti koji bez priziva posreduju u »usklađivanju« interesa.

Ako uzmemo niz socijalističkih zemalja, možemo konstatovati da se u njima po pravilu ne ispoljavaju izvesni konflikti s kakvima se susrećemo u nas (takozvana obustava rada). Ali, isto tako znamo i za mere i kvantum prinude i autoritarizma koji se upotrebljavaju radi totalne društvene kontrole i gušenja interesa i potencijalnih konflikata. Isto

tako, mada istorija ovih društava nije duga, već je ispoljena jedna zakonitost, a to je da s vremena na vreme konflikti u ovim zemljama izbijaju s izuzetnom žestinom, prerastaju u opštedruštveni konflikt i iziskuju »dopunsku pomoć«, odnosno prinudu u suzbijanju i lečenju posledica. U svakom slučaju, to što se u nizu zemalja konflikti ne ispoljavaju otvoreno nije nikakav znak zadovoljstva radničke klase i ostalih slojeva stanovništva, već izraz nedostatka prava i uslova u kojima bi se izvesni zahtevi smeli postaviti organima vlasti i uopšte pretendovati na legalnost.

Okrivljavanje demokratije i samoupravljanja implicira zaključke i politički smer koji bi, ako bi se ovi stavovi prihvatili, odnosno ukoliko bi se oni nametnuli kao vladajući, bio politika »čvrste ruke«, uvođenje »reda«, ukidanje ili bitno ograničavanje samoupravljanja, svođenje radničkih saveta i drugih samoupravnih oblika na već poznate karikature »svеopšteg uticaja radničke klase« bez njenog učešća i bez stvarnog prava da kaže svoju reč.

Mogli bismo, dakle, u pogledu procesa demokratizacije, zaključiti da je demokratizacija omogućila ispoljavanje različitih interesa i da je, s obzirom na raznorodnu prirodu i usmerenost tih interesa, moralo doći i do njihovog sukobljavanja. Ali, demokratizacija nije stvarni uzrok konflikata, te se ograničavanjem demokratije oni ne mogu ukinuti, već samo prigušiti. Naprotiv, demokratski politički sistem, upravo zbog nužnosti da se konfliktne situacije pojave, mora pružiti i demokratski institucionalni mehanizam za razrešavanje konflikata.

S gledišta demokratskog razrešavanja konflikata i očuvanja i zaštite same demokratije, mora se posebna pažnja posvetiti određenim tipovima konflikata. Najpre da bacimo pogled na panoramu pojavnih oblika konflikata.

Svako savremeno društvo je složeno i prožeto nizom protivrečnosti i konflikata unutar sebe, a pritisnuto je i posledicama konfliktnih odnosa između različitih globalnih društava. U našim uslovima mnogi istorijski i savremeni momenti potenciraju izvesne istorijske protivrečnosti i dodaju nove. Otuda nije čudo što u našem društvu postoji čitava skala konfliktnih situacija, čiji osnovi idu od zahteva da se da prioritet nekom parcijalnom interesu do različitih i oprečnih, opozicionih političkih koncepcija.

Ako bismo hteli samo pomenuti neke od češćih i značajnijih konfliktnih pojava, onda bi to već bio čitav niz. Dovoljno je poznato koliko različit stepen razvijenosti pojedinih delova zemlje rađa pritisaka, konflikata, sukoba oko koncepcije

razvoja i uopšte koncepcija o odnosima koje bi u našem društvu trebalo uspostaviti radi rešavanja samo ovog problema. Kojim putevima, kojim sredstvima, kojim tempom, ko će i koliko snositi troškove takvog razvoja, da li uvek postoje realni uslovi za ostvarenje iznuđenih programa, da li je uvek šire društveno opravdano ono što se čini radi razvoja jedne uže zajednice, da li se u odnosima razvijeni — nerazvijeni uspostavljaju odnosi eksploatacije, da li se može u ime društvene solidarnosti tražiti usporavanje razvoja jednih i njihovo priticanje raspoloživim sredstvima u pomoć nerazvijenima i, ako to nije moguće ili se neće, šta je onda smisao života u široj zajednici, nije li onda strogi lokalizam i partikularizam jedino pribežiste — to je samo mali broj svakodnevno prisutnih i otvoreno rečenih ili prećutno prisutnih pitanja i dilema, od kojih je svaka potencijalni izvor oštrih konflikata.

Nacionalni odnosi i međunacionalne razmirice odražavaju se na ekonomskom, političkom, kulturnom planu. Koliko je složenih konfliktnih situacija proisteklo samo iz međunacionalnog kompleksa! Nemoguće je ulaziti u pojedinosti, jer to nije svrha ovog napisa, ali moramo dodati da je ovo jedna od vrsta konfliktnih situacija koje po svom poreklu imaju kako uzroke nasleđene iz prošlosti tako i novonastale, to jest proistekle iz naše današnje društvene stvarnosti. U ovoj sferi se isto tako može videti koliko su se izvesni stari konflikti po formi preobrazili i koliko se ispoljavaju zaogrnuti novom frazeologijom, novim zahtevima, u okvirima novog političkog i društvenog sistema. Isto tako, još dodajmo da je ovo jedna od onih protivrečnosti koje su latentno bremenite konfliktima, a na koju, izgleda, najviše računaju razne snage van naše zemlje kojima odgovara zaoštravanje i intenziviranje konflikata u ovoj oblasti.

Takozvano versko pitanje u nas je ustavno-pravno i politički rešeno na dobro poznatim osnovama. Ali, uprkos tome, na verskoj osnovi i dalje se u praksi javlja niz konflikata. Razne crkvene organizacije i uticajni pojedinci često sistematski podgrejavaju konflikte na verskoj osnovi, ili u širim razmerama podgrejavaju nacionalističke kampanje ili svojim javno deklarisanim stavovima direktno ili indirektno vređaju ili umanjuju prava drugih — što je sve takođe baza i izvorište konflikata. Ono što se najčešće javlja na površini ne mora biti adekvatno merilo za prosuđivanje intenziteta i društvene opasnosti ovakvih konflikata. Da bi se tačno zaključilo kakve sve razorne snage kriju prikriveni nacionalno-verski sukobi, pogotovo kad se oni sistematski podržavaju, kad se na njih svesno računa u određenim političkim

kombinacijama, dovoljno nam ilustrativnih primera može pružiti i naša bliža i dalja prošlost, kao i istorija drugih naroda, istorija verskih i nacionalističko-građanskih ratova.

Konflikti se javljaju i zbog različitih interesa koji se u društvu konstituišu, a čiji su nosioci različite društvene grupe. Društveni i profesionalni položaj, status u pojedinim organizacijama, u radnim zajednicama, nivo obrazovanja, prihvaćene kulturne i etičke vrednosti, pripadanje određenim socijalnim, starosnim, profesionalnim grupama, mesto rada i mesto življenja itd. nužno stvaraju kod ljudi određene interese. Ovi interesi dolaze u konflikt sa interesima drugih grupa iz prostog razloga što u društvu na ovakvom stepenu njegove razvijenosti (i uopšte na do sada nama poznatom stepenu razvijenosti društva) uvek ima manje dobara i vrednosti kojima se teži nego što su to individualne, grupne i društvene potrebe za tim vrednostima. Stoga konflikti ove vrste u osnovi predstavljaju konflikte interesa, konflikte oko vrednosti koje su kako ekonomske, materijalne vrednosti, sredstva za investicije, za zajmove, kredite, tako i takve vrednosti kao što su moć, vlast, učešće u vlasti, posedovanje vlasti, a isto tako, naravno, i takozvane kulturne i moralne vrednosti.

Dakle, sukob interesa oko vrednosti uvek nastaje zbog težnje ljudi da izvesne vrednosti monopolišu za sebe ili bar dobiju veći udeo u njima nego neke druge grupe ili pojedinci. To vrlo često nije uslovljeno subjektivnom težnjom da se neko ošteti ili da se nekome uskrati, već prirodnom subjektivnom težnjom da se najpre sebi obezbedi određena vrednost i, s druge strane, društvenom oskudicom u onim vrednostima koje se traže.

Uzurpiranje samoupravnih prava jedna je od osnova konflikata sasvim druge vrste. Širina oblasti u kojoj se ovakva uzurpacija dešava može biti od male radne jedinice do čitave društvene zajednice, od čega zavisi i društveni značaj takve uzurpacije, ali ne i intenzitet konflikata. U stvari, zbog povezanosti samoupravnih prava i određenih svakodnevnih interesa proizvođača i građana, oni ovo uzurpiranje izrazitije osećaju i s većim revoltom primaju ukoliko se ono odnosi na njihov konkretniji interes i ukoliko je datom uzurpacijom pogođena kohezivnija ili organizaciono čvršće povezana grupa. Tako će, na primer, uskraćivanje nekog samoupravnog prava trenutno izazvati oštriji konflikt ukoliko je pogođeno jedno preduzeće nego ako je pogođena cela grana ili cela privreda. Otuda mi u stvari često i nemamo gotovo nikakvih vaninstitucionalnih pritisaka kad se izvesnim op-

štim rešenjima ograničavaju izvesna prava, ili kad se jedno ustavom i zakonima garantovano samoupravno pravo u stvarnosti poništava jednim podzakonskim aktom ili jednim zakonom koji inače ne spada u red takozvanih sistemskih zakona (na primer, kad se zakonom o knjigovodstvu ukidaju izvesne društvene osnove samoupravljanja kao što je dohodak koji je ustavna kategorija i kategorija zakona o dohotku). Ali zato imamo oštre konflikte kad direktor jedne radne organizacije uskrati neka prava radnicima, ili kad se konkretnom odlukom, na primer, opštinske skupštine pogode interesi jedne kategorije građana (recimo, odlukom o određivanju rejona gradskog zemljišta koje time podleže nacionalizaciji i slično). Tako u stvari i negiranje pojedinim kategorijama građana nekog od njihovih prava stvara pogodne osnove za nicanje sukoba.

Gotovo u svim slučajevima konflikata, posebno u obustavama rada, kao i u najvećem broju drugih protestnih aktivnosti, radi se o određenim nezadovoljstvima nekim merama ili rešenjima. Međutim, nije teško primetiti da neposredni povod za izražavanje nezadovoljstva nije uvek takvog karaktera da se njegovim postojanjem može opravdati protestna akcija niti je, pak, opšta situacija takva da se dato pitanje nije moglo rešiti normalnim putem bez protestne akcije. Stoga je nužno potražiti i neke posebne uzroke koji dovode do ovakvih događaja.

Na prvom mestu, očigledno je da se kod ljudi akumuliraju nezadovoljstva koja imaju vrlo različite uzroke. Zajednički povod, koji uopšte ne mora biti bitan za stvarno razumevanje jedne protestne aktivnosti, često je samo faktor koji artikuliše, svrstava, grupiše nezadovoljstva, služi samo za to da se jedan »bezazlen« povod iskoristi za izražavanje nezadovoljstva koje ima mnogo dublje korene. Često su na strani učesnika u pojedinim obustavama rada ili oblicima političkog demonstriranja vrlo različiti motivi, odnosno različiti su stvarni uzroci koji ljude navode na ovakve akcije. Tu prisustvujemo jednoj svojevrsnoj transformaciji nakupljenog nezadovoljstva i neke vrste grupnom oslobađanju od tog nezadovoljstva. Ovo je ozbiljan socijalno-psihološki i društveno-politički problem, jer za uspešno otklanjanje uzroka konfliktnih situacija nije dovoljno otkloniti one neposredne povode koji se od strane učesnika predstavljaju kao uzroci. Naime, ljudi postaju nezadovoljni jer su pogođeni najrazličitijim odlukama i merama kao građani, kao stanovnici jedne opštine

ili nekog lokaliteta, pogođeni su merama koje se u stvari odnose na članove njihovih porodica, zabrinuti su stalnim dovođenjem u pitanje nekih »stečenih prava«, pogođeni i revoltirani nemogućnošću da ostvare neko svoje pravo iz, recimo, zdravstvenog osiguranja ili obrazovanja, nemogućnošću da porodici obezbede neke uslove za normalan život koji uopšte nisu vezani za uslove rada u preduzeću u kome su zaposleni (masa ljudi, na primer, niz zimskih meseci čeka na isporuke uglja iako su još u letnjim mesecima uplatili ili to preko neke organizacije »obezbedili«; neredovno snabdevanje nekim artiklima ishrane; standard pogođen merom koja nije ni u kakvoj vezi s radnom organizacijom pogođenog, ali zaobilazno obara njegovu »realnu najamninu« tim što podiže cenu komunalnih usluga, saobraćaja, kirije) — to su, uz sve ono što smo napred rekli, uzroci individualnih nezadovoljstava koja kulminiraju u jednom kolektivnom nezadovoljstvu. Ali baš zbog toga je uzrok ovakvog kolektivno ispoljenog nezadovoljstva mnogo složeniji i zbog toga nam je ponekad apsurdno zbog kakvih sitnica se ljudi odlučuju za obustavu rada ili za učešće u nekoj drugoj protestnoj akciji. Treba konstatovati da činjenica zajedničkog rada olakšava ljudima da drugima saopšte svoje brige i nezadovoljstva, što onda u druguma inducira slična ili druge vrste nezadovoljstva i konačni izraz je u stvari jedna rezultanta svih nagomilanih sitnih nezadovoljstava.

Politička agitacija koja svesno raspiruje konfliktne situacije, naravno, računa sa svim ovim oblicima nezadovoljstva. Niz napisa u dnevnoj štampi pruža odličnu priliku za započinjanje razgovora o »nepravilnim pojavama« i tako se vremenom određena nezadovoljstva talože i poprimaju jednu ideološku i političku boju.

Samo saznanje da su naša društveno-politička zajednica i njena rukovodstva osetljivi na konfliktne situacije i pritiske, zatim da u političkom sistemu nisu izgrađena dovoljno efikasna i stabilna sredstva za razrešavanje konflikata, te da se redovnim putem stvari obično rešavaju sporo i da dugo traje proces dolaženja do istine i pravde, kao i činjenica da u nizu zahteva nema efikasnih »legalnih« sredstava — doprinosi tome da se kod ljudi oformi uverenje da će se njihovi problemi rešavati tek onda kad ih energično postave u jednom javno manifestovanom protestnom obliku. Da bi se niz ovakvih pojava izbegao i da bi se, kad se već pojave, mogle brzo i efikasno prevazići, potrebno je u same institucije po-

litičkog sistema uneti praksu i instrumente razrešavanja ovakvih konfliktnih situacija.

Bez obzira na različite vrste konflikata i njihovih uzroka, oni, s obzirom na cilj i stvarne posledice, mogu biti usmereni ili na podrivanje ustavno-pravnog poretka, na iznuđivanje promene u njemu ili, pak, na one promene kojima je cilj da u okviru datog ustavno-pravnog i političkog poretka postignu zadovoljavanje određenih parcijalnih interesa.

U prvom slučaju mogu mnoge društvene snage biti uvučene u pomenuti proces podrivanja društveno-političkih institucija i sistema u celini čak i bez njihove svesne namere u tom pravcu. Osnova učešća ljudi u konfliktima najrazličitijih vrsta je po pravilu neka vrsta nezadovoljstva. Ukoliko to nezadovoljstvo nije specifično, već je jednostavno nezadovoljstvo datim društveno-političkim sistemom, ono teži da dobije oblik jednog opozicionog programa. A svaka opozicija kao na osnovu pridobijanja i angažovanja ljudi na svom programu računa na sva moguća nezadovoljstva koja se u društvu među njegovim članovima mogu pojavitii. U ovom slučaju sitni i povremeni nezadovoljnici predstavljaju veliku instrumentalnu vrednost za otvorene ili prikrivene zastupnike sistemu opozicione koncepcije. Uzroci nezadovoljstva su različiti, ali su oni značajni kao takvi upravo zbog emotivnog faktora zbog koga nezadovoljnici mogu odigrati ulogu instrumenta na strani opoziciono orijentisane političke ideologije.

Inače, opšta je karakteristika opozicionih političkih ideologija u jugoslovenskom društvu da najveću specifičnu težinu među njima imaju razne antisamoupravne, etatističke varijante, među kojima se svojom militantnošću ističe neokominformizam. Zatim dolaze i razne anarhističke varijante, čija je polazna osnova da se predstavljaju kao »principijelni protivnici svake vlasti i poretka«, ali skice njihovih programa, inače, sadrže stavove za čiju bi primenu bilo potrebno toliko prinude da ih ni jedna demokratska forma države ne bi mogla zadovoljiti. Time se u stvari sve alternative svode na razne varijante etatističko-autoritarnog radikalizma.

Kasnije ćemo pokazati kako izvesnim grupama takav program može izgledati na prvi pogled prihvatljiv jer im zbog demagoških fraza nisu uvek jasne sve političke konsekvence, ali u izvesnim slučajevima nekim grupama su ovakvi programi prihvatljivi i sa svim antidemokratskim

konsekvencama. Otuda je istraživanje uzroka najrazličitijih nezadovoljstava i njihovo otklanjanje značajno za efikasno funkcionisanje političkog sistema.

KONFLIKTI U RADNIM ORGANIZACIJAMA

U našem društvu su aktuelni i privlače naročito pažnju oni oblici konflikata koji se izražavaju u obustavama rada ili u štrajkovima. Uzroci ovih pojava su raznovrsni, pa su i njihove društvene posledice divergentne, to jest ne deluju sve u istom smeru, ne vode sve istim društvenim i političkim rezultatima. Obustave rada su jedan od konflikata kojima društvo posvećuje posebnu pažnju stoga što su spoljne manifestacije ovih konflikata takve da se društvo o njih ne može oglušivati. Međutim, to nikako ne znači da su po društvenim posledicama konfliktne situacije koje kulminiraju u obustavama rada najozbiljnije konfliktne situacije u našem društvu. Naše je mišljenje da postoji niz situacija u kojima konflikti samo tinjaju, javnost ostaje gotovo neupoznata s njihovim karakterom i postojanjem, ali njihove posledice po društvo su veće nego u slučaju nekog konflikta kojim se javnost više bavi.

U radnim organizacijama imamo, pre svega, one konflikte koji proizlaze iz unutrašnjih odnosa, iz mera koje u okviru radne organizacije preduzimaju njeni organi upravljanja ili stručne službe a koje pogađaju interese većeg dela ili pojedinih grupa zaposlenih. Zatim, imamo konfliktne odnose između pojedinih delova radne organizacije ili između pojedinih radnih organizacija ili čitavih grana, a koji zbog svoje prirode poprimaju druge oblike, a ne oblik obustave rada. Najzad, imamo određene odnose između radne organizacije i šire društvene zajednice, odnose u kojima lako može doći do konflikta i taj konflikt može poprimiti kako oblik obustave rada tako i druge oblike za čiju »nevidljivu« ali veliku društvenu specifičnu težinu može da se kaže sve ono što smo već rekli o ovim tihim konfliktima.

Zadržaćemo se najpre na konfliktima u radnim organizacijama čiji su osnovni uzroci u okviru radne organizacije. U stvari je vrlo teško izolovati uzroke konflikata koji svoje poreklo ne bi imali i van radne organizacije. To iz prostog razloga što je opšti položaj radne organizacije određen aktima i merama šire društveno-političke zajednice i što je tim merama određen opšti okvir u kome jedna radna organizacija deluje. Tako su akti organa upravljanja date radne organizacije često u tolikoj meri sputani odlukama širih zajednica da

oni samo prividno zadržavaju svoju autonomiju. Otuda i niz mera organa upravljanja i direktora i stručnih službi može biti predodređen merama šire društveno-političke zajednice, a da nezadovoljstvo radnikâ ipak pre svega bude usmereno protiv odluke organa upravljanja preduzećem. To može biti iz dva razloga. Prvi je što organi upravljanja preduzećem, po mišljenju zaposlenih, nisu bili sposobni ili nisu hteli da se založe kako bi u opštim okvirima i uslovima doneli odluke koje bi najviše pogodovale datoj radnoj organizaciji — znači, protestovanje zbog nesposobnosti ili nezalaganja svojih organa upravljanja i stručnih službi. Slični su i protesti zbog načina na koji se jedna odluka sprovodi — u slučajevima kada se jedna odluka koja se, inače, nije mogla izbeći donosi bez prethodnih konsultacija, bez objašnjenja, kada se u poslednjem trenutku natura administrativnim putem i slično. U ovu prvu vrstu spadaju i one odluke protiv kojih se protestuje zbog toga što favorizuju jedan deo radne organizacije na račun drugih ili pojedine kategorije na račun drugih — najčešće stručne službe, odnosno administracija koja priprema pojedine odluke (odluke o raspodeli, statut i slično) tim odlukama favorizuje sebe na račun neposrednih proizvođača. Drugi razlog postoji kada je jedna odluka faktički inicirana spolja, odnosno logička je posledica neke odluke donete van radne organizacije, a da se ipak protestuje protiv organa upravljanja radnom organizacijom. Radnicima je jasno ko je početni »krivac«, to jest ko je predodredio takvu odluku, ali se u stvari ustežu da se direktno suprotstave »državi« ili »vlasti«, pa za ono što bi želeli da zamere »vlasti«, da protestuju protiv odluka vlasti, u stvari protestuju protiv neposrednog sprovodnika (kao što i građani uvek protestuju protiv neposrednog sprovodnika neke nepopularne mere organa vlasti, recimo — protestuju protiv skupljača poreza iako on nema veze s određivanjem poreza i formiranjem poreske politike). U radnim organizacijama se na ovaj način postiže to da se odlučnim ustajanjem protiv »direktora« u stvari vrši pritisak radi ukidanja mere čiji je on samo sprovodnik. U tome se često i uspeva, ali ne na taj način što bi direktor mogao povući takvu odluku, već tako što se odmah angažuju faktori van radne organizacije koji mogu izmeniti datu odluku.

Čitav niz neposrednih povoda obustavama rada u okviru radne organizacije pokazuje da su dublji uzroci ovakvim pojavama nerazvijeno samoupravljanje ili, pak, »paralisano« samoupravljanje. Ono je često paralisano rđavim unutrašnjim odnosima i grupašenjima, u kojim uslovima nema ni u društveno-političkim organizacijama ni među organima samo-

upravljanja tela koje bi bilo izvan datih razmirica i moglo biti inicijator za menjanje stanja unutrašnjih odnosa. Zato su poremećeni odnosi među rukovodiocima preduzeća čest uzrok protestne obustave rada.

Međutim, ipak je raspodela dohotka u okviru radne organizacije jedan od najčešćih povoda i uzroka. To je i prirodno, jer je dohodak osnovna kategorija kroz koju se izražavaju svi unutrašnji i spoljni uticaji na preduzeće i rezultate njegovog rada. Otuda ne samo globalna, već i interna raspodela, i to kako sama veličina dohotka tako ništa ređe i tehnika njegove raspodele (zakašnjavanje u obračunu, izvesna stvarna ili prividna ali neobjašnjena zakidanja, »zaboravljanje« da se evidentiraju neki radni doprinosi, neobračunati praznici, nepravilno obračunat prosek kao osnov naplate hranarine i slično), postaju povodi za obustavu rada. Karakteristično je da je jedan broj obustava rada praćen zahtevom da se radnicima iznese situacija o stanju kolektiva, odnosno preduzeća. Takvi primeri mogu samo ilustrovati koliko bi malo napora bilo potrebno učiniti u sistemu obaveštavanja i uopšte unutrašnjeg komuniciranja pa da se izbegnu veće ekonomske i političke posledice koje obustave rada sobom donose.

U okviru problema unutrašnje raspodele čest izvor konflikata su neregulisani odnosi između pojedinih radnih jedinica, verovanje da se vrši ili se stvarno vrši prelivanje dohotka iz jedne u drugu jedinicu, pri čemu opet određenu ulogu igra opšti položaj, personalni sastav i društvena moć pojedinih jedinica, odnosno pojedinaca u njima. U velikom broju slučajeva radne jedinice koje su »bliže« administraciji ili u čijem je sastavu više profesionalno obučenih tehničkih i administrativnih kadrova — uspevaju za sebe izboriti bolji status. Ovaj se bolji status nekad ogleda i u tome što su se ovakve jedinice uspele izboriti da se njihov rad ne vrednuje direktno, najčešće na osnovu »argumentacije« da je reč o poslu čiji je efekat nemerljiv, o profesiji u kojoj se ne može primeniti merenje dohotka, iz čega kao praktičan rezultat izlazi da se data jedinica izjednačuje s jedinicama administracije i da ona nezavisno od obračuna anticipira, odnosno participira u raspodeli po određenom ključu. Blaži slučaj ove vrste imamo tamo gde su se druge jedinice izborile za to da ovakve »specijalne« jedinice čiji je rad, navodno, nemerljiv participiraju u ukupnom dohotku u srazmeri s dohotkom ostalih jedinica.

U praksi veliki nesporazumi, konflikti i nezadovoljstva proizlaze iz različitog interpretiranja principa raspodele prema radu. Ostvarivanje ovog principa kroz kategoriju dohotka

logično znači da nije svaki rad priznat, već samo onaj koji je društveno vrednovan i prihvaćen, a to se vrednovanje ispoljava kroz uspešno plasiranje date robe ili usluge na tržištu. Međutim, pod opterećenjem starih koncepcija, a radi određenih interesa, i u radnim organizacijama i u teorijskim koncepcijama s kojima se često susrećemo zagovara se drugačije shvatanje raspodele prema radu. Ono kao osnov za participaciju uzima kvantum stvarno utrošenog rada (merenog dužinom trajanja, intenzitetom rada tamo gde se taj intenzitet može izraziti, potrebnom kvalifikacijom za obavljanje tog posla i slično).

Odmah se može lako zaključiti da su to u stvari sve kriteriji po kojima se rad, odnosno radna snaga plaćala u takozvanom administrativnom socijalizmu, odnosno da se u stvari radi o određivanju cene radne snage s obzirom na njenu kvalifikaciju i vreme i intenzitet trošenja. U tom sistemu radnik nije imao uticaja na to kako će menadžer njegovom radnom snagom da raspolaže. On je radnu snagu prodao (državi, preduzeću, menadžerskoj grupi — zavisno od sistema) i za uzvrat očekivao i dobijao najamninu. Bila je to stvar menadžera kako će njegovu radnu snagu iskoristiti i šta će učiniti s rezultatima koje ona da, to jest s proizvodima rada radnika u takvoj situaciji. Drugim rečima, radnik se odricao prava da odlučuje o konkretnoj upotrebi svoje radne snage, odricao se prava na proizvode svoga rada, a za uzvrat je dobijao garantovanu najamninu.

Već i u slučajevima gde najamninu plaća privatni vlasnik, a pogotovu tamo gde je isplaćuje država, njena visina je određena izvesnim kriterijima koje nameće bilo kapitalističko tržište radne snage bilo administrativni plan »korišćenja« i »plaćanja« radne snage, i tu se ne mogu pojaviti veće razlike između pojedinih grana ili još manje u preduzećima istih grana. Za najamninu koja je sigurna radnik se morao odreći svih pretenzija bilo kakve participacije, da i ne govorimo o odlučivanju o poslovima radne organizacije i njegovom mestu u njoj. Ali, ova *sigurnost* najamnine, činjenica da se nije moralo voditi računa da li će je biti ili neće, igra veliku psihološku ulogu. Ova uloga je ne samo psihološka, već i egzistencijalna u svim slučajevima gde samoupravna radna organizacija »loše stoji« (to je naš eufemizam za označavanje da *loše posluje*) i gde prema tome ne može obezbediti ne samo »višak«, to jest višak proizvoda koji bi kao dohodak bio raspodeljen na lične dohotke i fondove, već ne može obezbediti ni iznos neke prosečne najamnine s kojom kao kalkulativnom vrednošću veliki broj radnika računa u svoj

glavi. Ovo potencira činjenica velike nesigurnosti — da li će se dohodak ostvariti ili neće. Tako bi radi kompenziranja te nesigurnosti bilo potrebno ostvariti znatno više dohotka da bi novi sistem »rizika« postao privlačan. Otuda praktična situacija da se u onim kolektivima u kojima je ostvareni dohodak znatno iznad onoga koji radnici očekuju da bi mogli dobijati u jednom administrativnom sistemu raspodele — radnici grčevito bore za zadržavanje sistema dohotka i prihvaćenih principa njegove raspodele. Ali u onim radnim organizacijama u kojima se loše posluje radnici bi se odrekli niza pretenzija na upravljanje radi sigurnog minimuma u vidu najamnine.

Činjenica da jedna radna organizacija »loše stoji«, odnosno loše posluje može imati dva uzroka. Jedan je loša unutrašnja organizacija i time uslovljena niska produktivnost, nedisciplina i javašluk na poslu, loša organizacija komercijalne službe, neposlovno rukovodstvo, nesposobni rukovodioci preduzeća ili organi upravljanja preduzećem. Druga grupa uzroka je ona koja se tiče ekonomske politike, a to znači faktora van preduzeća, koji svojim merama utiču na opštu poslovnu situaciju preduzeća.

Tamo gde unutrašnji faktori dovode preduzeće u lošu poslovnu situaciju, u pretežnom broju slučajeva ne mogu se kriviti neposredni proizvođači. Jer svaki od njih može na svom radnom mestu ulagati maksimum ličnih napora u skladu sa svojom profesionalnom obučenošću i fizičkim i psihičkim sposobnostima. Ali moderno preduzeće, čak i kad je sasvim malo, jeste jedan složen kompleks, i da bi ukupan rezultat bio pozitivan, pretpostavlja se zalaganje svih sastavnih elemenata i angažovanih pojedinaca. Ali ovakvo angažovanje svih pojedinaca još ne garantuje da će i ukupan rezultat biti adekvatan tom zalaganju. Jer ukupan rezultat mora se dobiti koordinirajućom aktivnošću koja racionalno usmerava sve individualne energije kolektiva i uz to nalazi na tržištu subjekta kome je potreban upravo takav rezultat (roba, usluga) kakav dati radni kolektiv nudi. Otuda naporan rad mase stručno vrlo sposobnih radnika i visok kvalitet njihovih pojedinačnih radnih doprinosa nema efekta ukoliko i na višim nivoima na kojima se vrši »objedinjavanje« rezultata pojedinačnih radova, deo posla koji se sastoji u organizaciji (proizvodnje i takozvanog marketinga) nije racionalno i stručno obavljen. U takvoj situaciji je normalan konflikt između radnika i rukovodstva preduzeća. Jer, jednostavno govoreći, da bi rad velikog broja radnih kolektiva bio društveno adekvatno vrednovan, potrebna su sposobna rukovodstva preduzeća,

odnosno sposobni i stručni rukovodioci koji znaju i zalažu se da ispune svoj deo posla.

Na ovoj se osnovi rađa ogroman broj konflikata između neposrednih proizvođača i organa rukovođenja preduzećem. A ukoliko organi upravljanja svojim odlukama stoje iza neposlovnih ili uopšte neefikasnih projekata i mera rukovodstva preduzeća, onda je normalno da se gnev proizvođača okrene i protiv organa upravljanja i njihovih odluka. Međutim, ne samo da odnosi u radnim kolektivima nisu takvi da bi se stručna rukovodstva i organi rukovođenja preduzećima lako mogli menjati, već čak i mere koje su predviđene da se povremeno vrši izjašnjavanje o poslovnoj politici koju vodi rukovodstvo preduzeća (u vidu reizbornosti direktora i drugih rukovodećih radnih mesta) bivaju izigrane, a u preduzećima se formiraju uže i neformalne grupe. Dosta često se susrećemo sa zahtevima takvih grupa da im se daju veća ovlašćenja. Ove grupe često svoje poslovne neuspehe opravdavaju »preteranom demokratijom« i time da, navodno, u svojim rukama nemaju efikasna sredstva za uterivanje discipline i reglementiranje radnog kolektiva. Tehnokratsko-birokratske i menadžerske tendencije zato se jače ispoljavaju u nerazvijenim preduzećima koja loše posluju, u nerazvijenim sredinama za koje je, sem izuzetaka, teško i pretpostaviti da imaju dovoljno naročito sposobnih menadžera.

U stvari, tamo gde nemamo pravih menadžera u smislu sposobnih rukovodilaca radnog procesa i procesa plasmana na tržištu — rađaju se kao jedna degeneracija samoupravnih odnosa tehnokratsko-menadžerske i birokratske koncepcije. Ništa nije logičnije nego traženje »veze na više«, čime se nosioci ovakvih koncepcija bave, jer nikome kao njima ne bi odgovaralo uklapanje preduzeća u jednu državnu privrednu celinu, u kojoj je osnovna funkcija menadžera da disciplinuje radnike, da iz njih iscedi onaj kvantum rada koji oni mogu da daju, da sa sebe skine mukotrpnu dužnost traženja partnera s kojim će tek rad kolektiva kojim rukovodi dobiti svoju društvenu potvrdu. Administrativni sistem je raj za nesposobnog menadžera. U takvom sistemu njegove su funkcije nesamostalne, a to znači da se i pitanje njegove odgovornosti tako reći skida s dnevnog reda, njegove su funkcije sužene i svode se uglavnom na održavanje discipline i zahtevanje nove radne snage i »uvođenje« nove tehnike. Organizovanje proizvodnog procesa svodi se samo na njegovu tehničku i birokratsku stranu, a cela ona složena društvena strana se krajnje pojednostavljuje, jer se ukida kako autonomija radne organizacije tako i autonomija i individualitet pojedinih rad-

nika. Zato nesposobni rukovodioci preduzeća koja loše stoje (a teško je zamisliti da je nešto u međusobno neposrednijem uzročno-posledičnom odnosu) prirodno mogu naći saveznika u radniku čiji je dohodak (u pogledu visine i izvesnosti njegovog primanja) nizak i nesiguran. Kad se to poveže sa raznim antisamoupravnim ideološkim koncepcijama — onda to postaje socijalna baza jedne antisamoupravne ideologije.

Prekide rada u radnim organizacijama možemo samo delimično objasniti unutrašnjom situacijom i odnosima na koje bi kolektiv mogao uticati. Objašnjavanje ove pojave bilo je najčešće jednostrano, pojednostavljeno i uglavnom nepotpuno.

Međutim, kada stvari posmatramo u okviru celog društveno-političkog sistema, onda ćemo videti da je položaj pojedinih delova udruženog rada, pojedinih radnih organizacija gotovo u svim bitnim pitanjima određen odlukama koje se donose na nivoima iznad radne organizacije, to jest položaj radnih organizacija rešen je odlukama društveno-političkih zajednica. U takvim slučajevima, a u takvim situacijama se nalazi većina naših radnih organizacija, obim slobodnog delovanja radnih organizacija veoma je skučen i njihove mogućnosti rešavanja pojedinih problema vrlo su ograničene. U isto vreme praksa im pokazuje da se izvesnim oblicima pritisaka, a obustava rada je jedna vrsta pritiska, uspevaju politički faktori navesti na donošenje odluka koje bez tih pritisaka ne bi doneli ili bi ih doneli sa velikim zakašnjenjem.

Nosioci političkog odlučivanja često ne smatraju da mogu zadovoljiti interese neke radne organizacije. Prirodna je njihova težnja da radne organizacije upute da one pre svega svojim unutrašnjim rezervama, dopunskim naporima, većom inicijativnošću, većom poslovnošću, većom produktivnošću reše određene unutrašnje probleme. Ako bi institucionalizirani deo političkog sistema na razne pritiske uvek reagovao tako da im izlazi u susret, onda bi se takvi pritisci povećavali do unedogled. I na kraju ne bi bilo moguće više izlaziti u susret. S druge strane, vrlo je teško oceniti kad je radna organizacija i njeno rukovodstvo zaista dala sve od sebe u pogledu inicijativnosti, poslovnosti, traženja izlaza itd. i kad sve to nije dalo rezultate. Zbog toga obustava rada često služi kao jedan indikator koji u najmanju ruku nalaže da pobliže ispitamo situaciju u datoj radnoj organizaciji, da li je preduzeto i koliko je preduzeto da se određeni problemi reše, da li i koliku krivicu snose organi upravljanja radne organizacije, a koliko objektivne okolnosti, pri čemu ovde pod objektivnim okolnostima podrazumevamo one situacije koje

su nastale kao rezultat ne samo određenih prirodnih ili sličnih uslova, već i kao rezultat određenih političkih odluka društveno-političkih foruma i organa vlasti. Jer, ove odluke se u datim situacijama pojavljuju za izvesne radne organizacije kao nešto na šta one ne mogu uticati i prema tome deluju u izvesnom smislu kao objektivan, od njihove volje nezavisan faktor.

Obustave rada često se tretiraju kao politički problem. To je, međutim, samo delimično ispravno. One su politički problem utoliko što za određeni region ili, ukoliko ih je više, za šire društvene zajednice postavljaju na dnevni red izvesne političke, socijalne probleme koje ovi moraju rešavati. Međutim, s obzirom na karakter podsticaja, s obzirom na uzroke obustava rada, to nije ono što bi moglo da se nazove političkim štrajkovima. Jer, obustave rada nisu usmerene na to da izazovu određenu promenu političkog kursa, kako je to slučaj sa političkim štrajkovima.

Uzroci obustava rada su najčešće ekonomski. Ali dosta često uzroci su određeni međupersonalni odnosi u radnim organizacijama, nepravilni postupci direktora ili drugog rukovodećeg osoblja prema radnicima i slično. S gledišta političkog sistema kao celine, ovi poslednji slučajevi su najmanje značajni, mada to, naravno, ne znači da takve slučajeve ne treba rešavati. U stvari, ove poslednje slučajeve je najlakše rešavati.

Ekonomski uzroci koji dovode do obustava rada, doduše, vrlo često svoj krajnji uzrok imaju u nekoj političkoj odluci, jer osnovna privredna kretanja regulišu se političkim odlukama, zakonima, odlukama državnih organa, aktima usmeravanja političkih tela. Ali, obustave rada kao pojave nastupaju tek onda kad ekonomske posledice direktno pogode radne kolektive i kad oni svojim naporima, sredstvima koja njima stoje na raspolaganju ne mogu ili ne umeju da izađu iz tih teškoća.

Često se postavlja pitanje legalizacije štrajka, odnosno prava na štrajk. Međutim, nije uvek jasno šta se pod tim podrazumeva i iz kojih se razloga traži. U ovom pogledu možemo reći da bi sasvim izvesno posledice ovakve »legalizacije« bile povećanje broja štrajkova. Dalja bi potencijalna posledica bila formiranje jedne političke strukture koja bi izrasla u vezi s obustavama rada, najverovatnije oko »štrajkačkih odbora« koji bi se eventualno formirali. Najzad, to bi značilo da bi se legalizovala agitacija za štrajk, a ona bi u našim uslovima dobila politički karakter i pri sadašnjem stanju odnosa mogla bi imati jedino antisamoupravnu ideo-

lošku osnovu. Takozvanom legalizacijom bi se jedino postiglo da se izvesna pitanja u vezi s obustavama rada pravno regulišu i time preciznije odrede, ali čak i u ovom pogledu može se istaći jedna principijelna zamerka. Naime, sama ideja legalizacije polazi od neprihvatljive teze da je slobodno činiti samo ono što je izričito zakonom dozvoljeno. Takva teza ne odgovara demokratskom društvu i položaju čoveka u našem društvu.

Prema tome, ostaje u stvari da se u praksi »pravno nedefinisana« obustava rada toleriše, uz nastojanje svih društveno-političkih faktora i organizacija da uklone uzroke koji do ovakvih pojava dovode. Nemoguće je zauzeti neki apriorni stav prema obustavi rada kao takvoj. U tom pogledu je neophodan jedan diferencirani pristup s obzirom na karakter zahteva, ekonomske i druge posledice, povode, uzroke, s obzirom na učesnike, s obzirom na karakter radne organizacije i vrstu poslova koje vrši. To su i inače pitanja koja se ne mogu uvek pravno regulisati, ali koja moraju biti regulisana određenim društvenim uzusima o ponašanju, podvrgnuta određenim vidovima opšte društvene odgovornosti u skladu sa osnovnim građanskim dužnostima, regulisana u granicama koje ne dozvoljavaju da pravo na ispoljavanje nezadovoljstva ugrozi funkcionisanje nekih društvenih delatnosti ili ošteti interese građana ili službi koji su bez svoje krivice negativno pogođeni jednom obustavom rada. Nesumnjivo je da će u nas biti neophodno da pre svega društvene organizacije, posebno sindikati, unose izvesna pravila ponašanja, izvesne elemente posredovanja i arbitraže u ovakvim slučajevima. Treba uvoditi i institucionalizovane oblike kao što su arbitražna tela. U svakom slučaju je društveno neprihvatljivo shvatanje da društveno tolerisanje obustave rada kao takve znači i tolerisanje svakog ponašanja koje i inače povlači određene pravne konsekvence.

U okvirima koji ograničavaju ekonomske i političke posledice jedne ovakve pojave na širu društvenu zajednicu i njene članove, ova se pojava neće moći potpuno izbeći izuzev da se priđe politički opet neprihvatljivoj praksi administrativnog gušenja i ograničavanja ispoljavanja različitih interesa koji dovode do konflikata.

Obustave rada se tolerišu ne samo zbog neke apstraktne demokratizacije ili zbog neke potrebe da se kaže kako su takve pojave dozvoljene, već kao jedan elemenat sistema regulisan opštedruštvenim uzusima ponašanja u tim izuzetnim situacijama. Uprkos tome što se mogu svrstati u patološke društvene pojave, one predstavljaju i jednu prirodnu odušku,

jedan način reagovanja koji ne može sasvim da se izrazi kroz uspostavljene društvene institucije. I ne bi bilo oportuno ako bi se društvene institucije postavile tako da na sve pretnje štrajkom reaguju zadovoljavanjem zahteva koji iza takve pretnje stoje niti pak ako bi administrativnom prinudom gušile svaku takvu pojavu. I prvo i drugo bi bilo društveno neodgovorno jer bi samo povećavalo broj pritisaka ili bi ih potiskivalo na kolosek ozbiljnijih politički obojenih suprotnosti.

Ako analiziramo situaciju radnih kolektiva u kojima dolazi do obustava rada, i to samo one slučajeve u kojima do takvih pojava dolazi iz razloga što rešenja izvesnih problema ne mogu naći, jer su globalni okviri poslovanja preduzeća dati odlukama donetim na višim nivoima i gde su prema tome obustave usmerene na to da se promene odluke donete na višim nivoima ili da se bar skrene pažnja na takve odluke, onda moramo konstatovati da do obustava dolazi obično pošto je već radna organizacija jedan relativno duži vremenski period trpela određene posledice takve odluke i uvek je rezultat odlučnosti proizvođača da više ne mogu da trpe takve posledice.

Pri tome treba imati u vidu da oni ne samo što su već dotle trpeli određene posledice, već i samom odlukom o obustavi rada pre svega oni sami ulaze u određene situacije iz kojih mogu očekivati izvesne nepovoljne posledice ekonomske i političke prirode. Oni kao neposredne ekonomske efekte obustave rada mogu očekivati i dalje pogoršavanje svog ekonomskog položaja. Kao političke posledice mogu očekivati određenu kritiku, određeni pritisak, čak i određeno kažnjavanje od strane društveno-političkih organizacija, a u krajnjoj liniji i preduzimanje određenih represivnih mera od strane organa vlasti. Znači, postoji čitav niz elemenata zbog kojih se proizvođači na jedan takav korak ne mogu olako odlučiti.

Ali, ako je bilo odlukama društveno-političkih zajednica bilo odlukama drugih radnih organizacija jedna određena radna organizacija, asocijacija proizvođača, stavljena u tako nepovoljan položaj povodom vršenja svoje delatnosti da za nju nema drugog vidljivog neposrednog izlaza nego otkazivanje ponude roba i usluga drugim proizvođačima, odnosno potrošačima (a obustava rada se u stvari u tome sastoji da se obustavlja proizvodnja, odnosno obustavlja se dalja isporuka roba i usluga), to onda takvu mogućnost jednoj asocijaciji proizvođača ne možemo negirati izuzev u slučajevima radnih organizacija koje vrše funkciju javne službe.

Naravno, celishodnije je za društveno-politički sistem, a racionalnije je sa ekonomskog gledišta da se ovakvi konflikti rešavaju kroz društvene institucije. Ali ovakve pojave u osnovi ne potkopavaju društveno-politički sistem. To bi se desilo jedino u slučaju masovnosti i povezanosti ovakvih pojava ili ukoliko bi one stvarno dobile politički karakter, odnosno ukoliko bi se vršile na određenoj političkoj platformi ili sa određenim direktno političkim ciljevima.

U stvari, preduzeće, ma koliko ono malo bilo, predstavlja ceo jedan splet interesa. Ti interesi međusobno i sa drugim sličnim interesima mogu lako doći u konflikt, jer su po svom karakteru takvi da divergiraju i da ne mogu svi biti u isto vreme zadovoljeni, već da se jedan od njih ili jedan broj njih mora zadovoljiti na račun jednog drugog broja interesa. Pri tome je s gledišta globalnog društvenog sistema važno da svi interesi nemaju isti prioritet i nisu jednako društveno vrednovani. Jedan interes ili jedan broj interesa predstavlja takozvane osnovne društvene vrednosti, to jest takve vrednosti ka čijoj realizaciji je usmeren politički sistem. Ali, to u isto vreme ne znači da politički sistem može jednostavno ignorisati čitav niz drugih interesa (manje značajnih s gledišta društva, ali značajnih s gledišta određenih grupa). Da samo pomenemo, primera radi, da se u preduzeću sučeljavaju različiti interesi profesionalnih, kvalifikacionih, generacijskih i sličnih grupa koje rade u preduzeću. Zatim, interes preduzeća kao celine može se odvojiti od trenutnih ili kratkotrajnih interesa radnog kolektiva pošto preduzeće predstavlja pravno lice i ima egzistenciju koja nije sasvim nezavisna, ali je ipak nešto posebno nego radni kolektiv. Dalje, razna preduzeća koja sarađuju s jednim datim preduzećem mogu i te kako biti zainteresovana za dobar rad takvog preduzeća ukoliko se ono pojavljuje kao njihov kupac ili isporučilac nekih proizvoda. Pri tome su druga preduzeća normalno orijentisana da tom preduzeću svoju robu što skuplje prodaju, a od njega robu što jevtinije kupe. Ona u tome koriste i sve raspoložive izvore uticaja, uključujući i političku moć. Najzad, različite društveno-političke zajednice se u odnosu na preduzeće javljaju s različitim interesima: kao osnivač, kao korisnik poreza i doprinosa koji dato preduzeće plaća, interesuje ih preduzeće kao potencijalni koučesnik u finansiranju neke društvene službe ili aktivnosti, interesuje ih preduzeće kao rezervoar za rešavanje nezaposlenosti ili kao novi izvor nezaposlenosti ukoliko preduzeće otpušta radnike, a zajednica mora da se o njima brine itd., itd.

Svi ovi interesi ne mogu u isto vreme biti zadovoljeni. A svaki od ovih interesa ima neki osnov za svoju legitimnost.

Ni jedan od njih nije antidruštveni ni adruštveni. Svaki od ovih interesa pokušava naći i odgovarajući teorijsko-idejni i ideološki osnov u inače kompleksnom idejnom arsenalu koji okružava rešenja data u našem političkom sistemu. Svako može odabrati princip na koji će se pozivati u odbrani svojih prava (neko ističe važnost funkcije koju obavlja, neko neotuđivost samoupravnog prava, neko solidarnost, neko reformu, neko autonomiju, a neko potrebu vođenja računa o širim interesima, neko nerazvijenost, a neko ekonomsku efikasnost, neko demokratiju kao pravo, a neko dužnost kao pandan svakom pravu itd.).

U ovom složenom spletu interesa i nastojanja da se oni zadovolje, sem otvorenih konflikata, postoje, po našem mišljenju, dva oblika koja su manje uočljiva, a čije posledice (ekonomske i političke) mogu biti krupnije nego posledice gotovo u bilo kom dosadašnjem slučaju otvorenih konflikata u našim radnim organizacijama. Pošto se radi o pojavama čije je postojanje ponekad dosta teško utvrđivati, to ćemo se na njih samo osvrnuti.

U prvom slučaju radi se o situaciji kad jedna radna organizacija odlukom svojih organa upravljanja jednostavno uskraćuje drugoj radnoj organizaciji ili organizacijama da im isporučuje određenu robu ili usluge, jer između njih postoji nesaglasnost, odnosno mogli bismo modernom terminologijom reći da među njima postoji »konflikt« u pogledu cene, načina isporuke ili nekih drugih modaliteta isporuke ili saradnje. Na primer, zbog nesporazuma između železnice i ugljenokopa oko cene prodaje ili cene prevoza, ugalj se ne isporučuje železnici ili se lageruje i mora se smanjivati ili obustavljati njegova proizvodnja s posledicama koje niko i ne pokušava izračunati. Zbog nesaglasnosti oko cene, ugljenokopi ne isporučuju ugalj termoelektranama čak ni u vreme najveće nestašice električne energije. U slučajevima ograničavanja normalne isporuke ili povremenih prekida isporuke električne energije potrošačima (industrijskim i domaćinstvima) teško je razgraničiti tehničko-tehnološke i hidrološke »uzroke« od onih elemenata koji imaju karakter direktnog pritiska da se postigne odgovarajuća cena ili da se društvo natera da ovoj grani »prizna« troškove novih investicija, odnosno troškove proširene reprodukcije u normalne cene (kao da bi to trebalo da bude sporno u jednoj privredi koja se deklariše kao tržišna). Mogao bi se ređati veći broj primera koji pokazuju kako i bez spontane obustave rada od strane proizvođača, uz svu buku kojom sredstva javnog komuniciranja takav slučaj stavljaju u centar pažnje javnih političkih foruma,

može da dođe do krupnijih ekonomskih i političkih posledica zbog organizovanog obustavljanja isporuke robe ili usluga onome kome su one potrebne.

Druga vrsta nevidljivih »obustava« jeste kada tinjanje nezadovoljstava rezultira u minimalnoj produktivnosti i nemarnom ili direktno aljkavom otaljavanju samo onih poslova koji se ne mogu izbeći. Ovakva situacija je situacija u kojoj proizvođači »gunđaju«, ali to ne privlači ničiju pažnju jer je ipak svako na svom radnom mestu, a stvarni efekat takvog rada je stvar radne organizacije. Važno je da nema spoljnih manifestacija koje bi društvu stavile do znanja da nešto nije u redu i da neko mora da preduzme odgovarajuće mere. Ovaj oblik »štrajkovanja« toliko je karakterističan za mnoge socijalističke zemlje da je već ušao u anegdote. Smatramo da se može konstatovati da je poslednjih desetak godina naša zemlja izašla iz situacije koju karakterišu ovakvi »nemi protesti« i da su tome, globalno govoreći, doprinela dva elementa. Prvi i najvažniji je stvarna mogućnost radnika, bez obzira na sve raskorake teorije i prakse, da utiču na svoje uslove rada i privređivanja i na formiranje i raspodelu dohotka koji stvaraju. A drugo, to je tolerisanje mogućnosti da, tamo gde postoje trajniji osnovi za nezadovoljstvo, to nezadovoljstvo situacijom može i da se izrazi bilo kroz postojeće institucionalne kanale ili, ukoliko oni nisu dovoljni, i u takvim oblicima kakvi su obustave rada.

Nameće se zaključak da demokratsko društvo — pošto svojim principima organizacije i načinom života pruža mogućnosti za različite interese da se artikulišu i izraze, pa time i da budu u konfliktu — mora imati institucionalna i druga sredstva za kontinuirano razrešavanje konfliktnih situacija. Autoritarna društva su u ovom pogledu oslobođena jedne »brige« koju demokratizacija društvenih i političkih odnosa sobom nosi. Zatim, može se uzeti kao sasvim izvesno da demokratsko i samoupravno društvo i razrešenje konflikata mora tražiti na svojim sopstvenim principima — demokratskim i samoupravnim, jer bi u suprotnom potkopavalo svoje sopstvene osnove.

Pritisci, bez obzira odakle dolazili, »odozdo« ili »odozgo«, u stvari, najblaže rečeno, narušavaju normalno funkcionisanje sistema. Ali i sam sistem, odnosno centri odlučivanja u njemu moraju računati sa pritiscima. U tom pogledu važno je imati u vidu tri momenta: (1) podleganje pritiscima, izlaženje u

susret neopravdanim ili preteranim zahtevima, isto toliko potkopava sistem koliko i dogmatsko oglušivanje o zahteve i linearno suprotstavljanje svakom pritisku bez obzira na uzroke i smer pritiska; (2) sistem mora, u situaciji bremenitoj konfliktima, uspostavljati nove (i stalno tražiti sve novije) oblike za razrešavanje konflikata (arbitražne komisije, koordinacione odbore, sastanke radi dogovornog rešavanja iskrslih ili sagledanih problema, konsultacije o izvesnim trajnim izvorima konflikata itd.); (3) prema raznim vrstama konflikata neophodan je diferenciran pristup; dugoročne implikacije pojedinih vrsta konflikata nisu uvek očigledne i nisu direktno zavisne od intenziteta s kojim se ispoljava izvesna vrsta konflikata; potrebno je pre svega diferencirati one konflikte koji nastaju iz konkretnih zahteva da se jedno ili niz pitanja reši (najčešće u skladu sa institucijama i principima sistema) od onih konflikata koji za svoj cilj imaju bitnu izmenu karaktera sistema ili njegovo narušavanje, odnosno podsticanje onih snaga koje predstavljaju potencijalnu i latentnu opasnost za političko jedinstvo i integritet društvene zajednice.

EMERIK BLUM

Samoupravno preduzeće i njegov direktor*

OSVRT NA RAZVOJNI PUT I PROBLEME »ENERGOINVESTA«

»Energoinvest« je osnovan 1951. godine kao projektantska organizacija sa ukupno 130 zapošljenih. Tada je određena i fizionomija ovog preduzeća: da bude sposobno da projektuje i izvodi investicione objekte iz oblasti energetike i procesne industrije. Cilj je ostvarivan proširivanjem projektantskih djelatnosti i okupljanjem, to jest uključivanjem u »Energoinvest« malih ili srednjih poluindustrijskih preduzeća. To okupljanje vršeno je u prvom redu sa stanovišta koncentracije kadrova. Do danas se u »Energoinvest« uključilo 21 preduzeće. Sve integracije su sprovedene pod uslovom da privredne organizacije koje se uključuju prihvate osnovni program »Energoinvesta«, bez obzira na njihovu dotadašnju orijentaciju. Većina integracija izvršena je do 1960. godine, kada je usvojen program rekonstrukcije i modernizacije svih fabrika sa stanovišta preduzeća kao cjeline. Definisani su proizvodni programi fabrika — pogona unutar preduzeća. U stvari, izvršena je najsvrsishodnija podjela proizvodnih pogona. Vrijednost sredstava za rad prije rekonstrukcije (1960. godina) iznosila je 2,3 miliona dolara, a vrijednost sadašnjih sredstava za rad (1968. godina) iznosi 38 miliona dolara. Sva ulaganja su vršena na osnovu domaćih i inostranih kredita. Obim fizičkog porasta, koji je vidljiv iz cifara o kvantitetnim promjenama, u prvom redu je u tome da se od ukupne vrijednosti uloženih sredstava za rad 15% (cca 5 miliona dolara) odnosi na ulaganja u istraživačko-razvojne centre, kojih prije rekonstrukcije uopšte nije bilo. Dalje, sve rekon-

---

* Referat podnet na međunarodnom simpozijumu u Amsterdamu posvećenom problemima radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Simpozijum je organizovao Institut za istočnoevropske studije Univerziteta u Amsterdamu.

struisane fabrike dobile su savremenu proizvodnu tehnologiju i sačinjavaju tehnološke i ekonomske cjeline. Broj ljudi u projektantskim biroima porastao je na preko 600. Ukupna djelatnost u programu rekonstrukcije bila je planirana tako da se 30% ukupne proizvodnje plasira na inostrano tržište, jer je jugoslovensko tržište nedovoljno za racionalnu proizvodnju, kao i radi najefikasnije verifikacije tržne vrijednosti ukupne djelatnosti preduzeća. (Uz ovo je nužno napomenuti da u to vrijeme jugoslovenska industrija još nije bila uopšte orijentisana na izvoz.)

Radi ilustracije dajemo podatke o odnosu realizacije prema indeksu vrijednosti sredstava za rad i indeksu zapošljenih:

Godina	*Realizacija*	*Indeks vrijednosti sredstava za rad*	*Indeks zapošljenih*
1959.	100	100	100
1962.	142	248	118
1964.	266	810	161
1965.	322	1.120	206
1966.	511	1.400	220
1967.	666	1.810	240
1968.	825	1.880	266

Posebno mjesto u realizaciji zauzima izvoz:

Godina	1959.	1962.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.
Indeks	100	223	486	990	1.860	2.600	2.860

Naprijed izneseni podaci pokazuju brz i buran razvoj preduzeća, koje se svrstalo među velika preduzeća u Jugoslaviji sa svojim fabrikama i pogonima raspoređenim po cijeloj zemlji.

Ovaj prikaz dat je zbog toga što pokazuje vrlo brz i buran razvoj preduzeća, što u svakom sistemu mora biti praćeno pojavom raznih protivrječnosti i sukoba, na koje je trebalo pravovremeno reagovati donošenjem odgovarajućih odluka. Razumljivo je da van tog procesa nije ostala po strani funkcija direktora, zavisno od stepena razvoja preduzeća i organa upravljanja, koji su dobijali širi sadržaj rada sa okrupnjavanjem preduzeća i jačanjem materijalne baze cjeline i njenih dijelova. Istovremeno su precizirani ekonomski odnosi među dijelovima preduzeća (fabrike, pogoni, sektori itd.) na principu tržišta uz bilansno utvrđivanje rezultata rada svakog dijela. U takvoj situaciji drugačiji je položaj

i funkcija direktora nego što je to bio slučaj u malom preduzeću iz koga se, kao što smo naprijed rekli, razvio »Energoinvest«.

RAZVOJNI PUT SAMOUPRAVLJANJA U JUGOSLAVIJI I U PREDUZEĆU »ENERGOINVEST«

Godine 1950. do tada državna privredna preduzeća prelaze na upravljanje radnih kolektiva, a na temelju Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima iz iste godine. Prema tome, preduzeće »Energoinvest« je rođeno u eri početaka razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji. Sa današnjeg stanovišta to je bilo takozvano centralističko samoupravljanje, jer preduzećem upravlja Radnički savjet i Upravni odbor. Takav je slučaj i sa svim ostalim preduzećima u Jugoslaviji, u kojima tada funkcionišu samo ovi organi upravljanja.

Već 1955. godine u »Energoinvestu« se odstupa od takozvanog centralističkog upravljanja i u dijelovima preduzeća pojavljuju se novi organi upravljanja — pogonski radnički savjeti. Dakle, 5 godina nakon donošenja spomenutog zakona vrši se decentralizacija samoupravljanja, iako to Zakon nije predviđao. Sa stanovišta razvoja samoupravljanja ova praksa u preduzeću znači korak naprijed, jer, pored Radničkog savjeta i Upravnog odbora preduzeća, i drugi predstavnički organi radnika mogu neposredno da utiču na odgovarajuće odluke ili da rješavaju određena pitanja. To se odnosi na: izvršenje mjesečnih planova, povećanje produktivnosti rada, utvrđivanje radnih normi, uštede u materijalu, sistematizaciju radnih mjesta i mjere zaštite pri radu. Taj proces početka decentralizacije u stvari je mirenje protivrječnosti između Zakonom utvrđenog organa upravljanja i težnje prakse samoupravljanja da se upravljanje preduzećem približi što više neposrednim proizvođačima.

Okrupnjavanje preduzeća pripajanjem drugih preduzeća i osnivanjem novih fabrika i drugih organizacionih jedinica (u tim godinama u Jugoslaviji integracija još nije imala šireg zamaha, čak je bilo političkog otpora od strane sindikata pokretu okrupnjavanja koje se odvijalo oko »Energoinvesta« sa motivacijom da to vodi degradiranju samoupravljanja u do tada samostalnim preduzećima) u praksi je samo nametalo i zahtijevalo rješavanje problema i u oblasti samoupravljanja. U 1960. godini na jednoj sjednici Radničkog savjeta rečeno je: »Sve ove probleme preduzeća ne možemo rješavati ako

dalje ne razvijemo radničko samoupravljanje, naime, ako ne ostvarimo takve odnose u kolektivu da što veći broj proizvođača bude, u većoj ili manjoj mjeri, učesnik u donošenju odluka, ne samo radi šematskog rasporeda, nego i radi lične zainteresovanosti. Okrupnjavanje industrije ne smije da bude praćeno samo željom za boljim ekonomskim efektom, nego upravo kroz praksu treba da se dokaže da se paralelno sa time unapređuje i »stvarno«, a ne šematsko samoupravljanje.«

Predložena organizacija kroz decentralizaciju vrši se prenošenjem kompetencija na radničke savjete sektora, odnosno tvornica putem pogonskih radničkih savjeta, s tim da Radnički savjet preduzeća odlučuje samo o osnovnim pitanjima. Tako, 3 godine prije donošenja Ustava Jugoslavije (aprila 1963. godine) i 5 godina prije donošenja Osnovnog zakona o preduzećima (aprila 1965. godine), koji su izrazili i sankcionisali postignuti stepen samoupravljanja u Jugoslaviji, u »Energoinvestu« funkcioniše 30 radničkih savjeta u fabrikama, projektantskim biroima, pogonima i drugim dijelovima preduzeća.

Da bi bilo moguće sprovesti decentralizaciju samoupravljanja i dati tim organima stvarnu mogućnost odlučivanja, neophodno je bilo uvesti ekonomske odnose između dijelova preduzeća (radnih jedinica). Odnosi između tih jedinica počivaju od tada isključivo na tržnom principu. Tržni odnos omogućio je svakom dijelu preduzeća da bilansno iskazuje svoje rezultate rada i da samostalno raspodjeljuje ukupan prihod, plate radnicima i ostvarenu dobit. Razumljivo je da svaka radna jedinica prije ove raspodjele treba da podmiri svoje obaveze prema zajednici i preduzeću.

Niz normativnih akata koji su u međuvremenu doneseni utvrdili su široku oblast samostalnog odlučivanja organa upravljanja dijelova preduzeća.

Saglasno odredbama spomenutog zakona o preduzećima, početkom 1966. godine donesen je Statut preduzeća kao osnovni samoupravni akt. On te odnose nije samo potvrdio, već je načelnim odredbama otvorio još širu mogućnost dijelovima preduzeća time što je omogućio da sami utvrde vrste i oblike svojih organa upravljanja.

Prema Statutu, koji je i danas na snazi u preduzeću (priprema se daljnja izmjena na osnovu novih ustavnih odredaba donesenih u 1968. godini), pored Radničkog savjeta i Upravnog odbora, kao organa upravljanja preduzeća, funkcionišu u radnim jedinicama (sektori, projektantski biroi, fabrike, pogoni, istraživačko-razvojni centri i drugi dijelovi preduzeća) radnički savjeti tih jedinica sa izvršnim odborima, radnički

savjeti ili zborovi radnika u dijelovima tih jedinica (obračunske jedinice) i rukovodioci radne jedinice.

Statutom je dosljedno sporoveden princip da Radnički savjet preduzeća odlučuje o osnovnim pitanjima. Jedno od takvih pitanja je donošenje plana preduzeća, kako perspektivnog tako i tekućeg. Tom prilikom utvrđuju se i interni instrumenti preduzeća (sredstva za zajedničke fondove preduzeća, sredstva za podmirenje troškova naučnoistraživačkog rada i sredstva za podmirenje zajedničkih troškova preduzeća), pa donošenje plana privlači pažnju svakog radnika, jer plan utvrđuje i principe raspodjele budućeg rezultata rada za period za koji se donosi. Način donošenja plana na Radničkom savjetu preduzeća je u suštini izraz dogovora svih radnih ljudi preduzeća, a ne samo predstavničkih organa, jer se on razmatra i na zborovima radnih ljudi. Ujedno on jasno predočava svakoj jedinici i pojedincu od čega zavisi budućnost cjeline, dijela preduzeća i pojedinca.

Radnički savjet preduzeća, pored plana, donosi normativne akte o organizaciji preduzeća, programu rada i razvoja preduzeća, odlučuje o osnovnim pitanjima politike preduzeća, razmatra bilans preduzeća, odlučuje o korištenju i raspolaganju zajedničkim sredstvima preduzeća, o zaključivanju kratkoročnih i dugoročnih zajmova, usklađuje rad organa upravljanja u preduzeću i daje preporuke koje su od interesa za preduzeće kao cjelinu.

Radnički savjet preduzeća je, u stvari, predstavnički organ koji broji 100 članova, a sačinjavaju ga delegati radnih jedinica koje su zastupljene srazmjerno broju zapošljenih. Izbor se vrši neposredno i tajno. Svi članovi kolektiva prilikom izbora odmjeravaju koga će uputiti u ovaj najviši organ upravljanja preduzećem, s obzirom na sve veću ekspanziju preduzeća na domaćem i inostranom tržištu, na njegovo složenije poslovanje i modernizaciju rada. On zasjeda po pravilu jedanput u tri mjeseca. Kvalifikaciona struktura Radničkog savjeta preduzeća tokom godina se mijenjala. Tako, ova struktura u 1964. i 1969. godini izgleda:

Kvalifikacija	*1964.*	*1969.*
	%	%
Visoka sprema	27	42
Srednja sprema	37	22
Visokokvalifikovani radnici	10	23
Kvalifikovani radnici	20	12
Ostali	6	1

Upravni odbor preduzeća, kao organ upravljanja, ima Zakonom i Statutom utvrđen djelokrug rada. On podnosi prijedloge Radničkom savjetu za sve poslove koji spadaju u njegovu nadležnost, stara se o sprovođenju odluka Radničkog savjeta u život, vrši izbor kandidata za uži tim direktora preduzeća na prijedlog samog direktora itd. Izbor Upravnog odbora vrši Radnički savjet preduzeća, a on broji 11 članova, u koji broj ulazi i glavni direktor po službenoj dužnosti. Zasijeda po pravilu jedanput u mjesec dana.

Posebno mjesto u Statutu preduzeća zauzima radna jedinica. Njen položaj se ogleda u sljedećem: da ima svoj program i plan rada, da koristi određena sredstva za rad, da raspodjeljuje dobit na plate i fondove, da vrši ulaganja za tehničko-tehnološka unapređenja, da donosi normativne akte, da određuje cijene svojih proizvoda i usluga, da uređuje pitanja iz oblasti radnih odnosa, da sprovodi mjere zaštite pri radu i stara se o zdravstvenoj zaštiti radnika, stara se o zaštiti mladih radnika, radnica majki, invalida rata i rada, stara se o obrazovanju radnika itd.

Odredbama o djelokrugu rada organa upravljanja radne jedinice samo se preciziraju i na određen način potvrđuju odredbe o položaju radne jedinice, kako je naprijed navedeno. U radnoj jedinici kao dijelu preduzeća funkciju organa upravljanja može da vrši izabrani radnički savjet ili zbor radnika, ako se radi o jedinici koja broji do 30 radnika.

Uz rad radničkog savjeta radne jedinice izvršni odbor tog radničkog savjeta obavlja funkcije slične funkcijama Upravnog odbora preduzeća na nivou preduzeća. On može imati 5—11 članova. Razumije se, izbor izvršnog odbora se vrši samo ako je izabran radnički savjet radne jedinice. Rukovodilac radne jedinice je član izvršnog odbora po položaju.

U dijelovima radne jedinice gdje se mogu utvrđivati rezultati rada obrazuju se obračunske jedinice. Obračunskom jedinicom upravlja ili pogonski radnički savjet ili zbor radnika, zavisno od broja ljudi i prema tome kako to odluči sama radna jedinica.

Organe upravljanja preduzeća i dijelova preduzeća u njihovom radu pomažu stalne i povremene komisije kao pomoćna tijela. Neke komisije mogu i meritorno odlučivati.

Sa razvojem samoupravljanja stalno se povećavao broj članova kolektiva u organima upravljanja i njihovim tijelima. U 1960. godini prema broju zaposljenih svega 9% radnika bilo je uključeno u te organe, dok je taj procenat u 1969. godini daleko veći i iznosi preko 30%.

FUNKCIJA DIREKTORA PREDUZEĆA PREMA STATUTU

Statut preduzeća je išao u pravcu davanja određenih ovlaštenja direktoru, čime se njegovo djelovanje ne suprotstavlja samoupravljanju.

Statut je definisao odnos direktora preduzeća prema radnim jedinicama i njihovim rukovodiocima. Naime, utvrđeno je da direktor ima pravo i dužnost da usklađuje rad radnih jedinica u interesu preduzeća kao cjeline. On ima pravo da izdaje naređenja rukovodiocima radnih jedinica u svim pitanjima koja se tiču poslovanja i rada tih jedinica i preduzeća. To njegovo pravo i dužnost odnosi se prije svega na izvršenje ugovora prema poslovnim partnerima. Ono se proteže i na izvršenje proizvodnog plana preduzeća, na arbitriranje između radnih jedinica ako se radne jedinice ne mogu sporazumjeti a problem zahtijeva brzo rješavanje. Direktor se nikada ne miješa u ekonomske odnose između radnih jedinica, niti u tom smislu usklađuje njihov rad, jer sve eventualno nastale sporove između radnih jedinica rješava Arbitražna komisija koju imenuje Radnički savjet preduzeća. Međutim, on će intervenisati ako radna jedinica ne ispunjava svoje obaveze prema fondovima preduzeća ili zajednici.

Direktor ima pravo i dužnost da obustavi odluke rukovodilaca unutar preduzeća ako su one u suprotnosti sa važećim pozitivnim propisima ili normativnim aktima preduzeća. On takođe ukida i mijenja nepravilne odluke, odnosno planove rukovodilaca, te može da donosi odluke i planove iz djelokruga rukovodilaca ako su oni propustili da izvrše tu dužnost. On će, prema Statutu, prije toga upozoriti odnosnog rukovodioca da izmijeni odluku ili plan.

Ovo pravo direktora pojačano je još jednom odredbom Statuta, po kojoj direktor ima pravo i dužnost da u svom djelokrugu određuje vanredno hitne mjere. Direktor to čini kada su te mjere neophodne radi sprečavanja i otklanjanja štetnih posljedica u slučaju poremećaja rada i poslovanja preduzeća, odnosno radne jedinice. Ovakva odredba, koja ima izuzetan karakter, pomaže direktoru da otkloni eventualnu štetu koja bi mogla nastati za preduzeće. Na taj način se može utvrditi i greška pojedinca ili kog drugog faktora radi eventualne odgovornosti za nepreduzete mjere.

U pogledu akata organa upravljanja radnih jedinica direktor ima pravo da ih obustavi od izvršenja i predloži Radničkom savjetu njihovo ukidanje ako smatra da su suprotni važećim propisima. Radnički savjet donosi konačnu odluku.

Na ovaj način Zakon i Statut omogućavaju direktoru da obezbijedi zakonitost poslovanja preduzeća.

Uz prednja ovlaštenja direktoru stoji na raspolaganju i stručna interna kontrolna služba preduzeća preko koje on može narediti vršenje kontrole poslovanja preduzeća. Ova se služba pokazala efikasnom kao preventivna služba i kao takva u toku posljednje 4 godine, u okviru svojih ovlaštenja, donijela je oko 90 naloga za otklanjanje raznih nepravilnosti u radu pojedinih službi preduzeća. Ona o preduzetim mjerama obavezno obavještava direktora preduzeća i odgovarajuće organe upravljanja.

Statut je takođe razradio zakonske odredbe o zastupanju preduzeća, o prokuri, te o potpisivanju ugovora i drugih akata. Statutom je utvrđeno da direktora, u slučaju odsutnosti ili spriječenosti, u preduzeću zastupa zamjenik. Ovo pravo imaju i rukovodioci predstavništava u zemlji i u inostranstvu u okviru svog radnog područja, a na temelju samog imenovanja. U pojedinačnim predmetima direktor ili drugi organ upravljanja na prijedlog direktora može ovlastiti i drugo lice sa potrebnom stručnom kvalifikacijom da zastupa preduzeće.

U Statutu je uvedena zakonska mogućnost da direktor preduzeća može dati prokuru licu na rukovodećem radnom mjestu u preduzeću, uz saglasnost Radničkog savjeta preduzeća. Pošto se radi o pravu prokuriste da prilikom obavljanja svog posla raspolaže imovinom preduzeća, razumljivo je da je za njegovo imenovanje potrebna saglasnost najvišeg organa upravljanja.

Direktor preduzeća u ime preduzeća potpisuje ugovore, ali on može ovlastiti i druga lica generalnim ili specijalnim punomoćjem da potpisuju ugovore u ime preduzeća. Svakako da ovakva punomoćja direktor daje jer po pravilu to zahtijeva poslovni promet.

Određene ugovore direktor iznosi na saglasnost organima upravljanja preduzeća, bilo zato što je to zakon predvidio bilo što se radi o dugoročnim odnosima sa drugim organizacijama. To se prije svega čini s ugovorima o ulaganju kapitala u druga preduzeća, o ulaganju stranog kapitala u naše preduzeće, o poslovno-tehničkoj saradnji i slično.

Statutom je regulisano pravo potpisivanja akata preduzeća. Jednom odredbom je utvrđeno da direktor ima pravo da zadrži za sebe isključivo pravo potpisivanja akata većeg značaja i vrijednosti iz djelokruga drugih rukovodilaca. Ova odredba je razumljiva sa stanovišta odgovornosti direktora za poslovanje preduzeća

Direktor, prema Statutu, podnosi Radničkom savjetu preduzeća i prijedlog za stavljanje radne jedinice preduzeća pod privremenu prinudnu upravu (najduže na jednu godinu dana). On to čini u slučaju kada je poslovanjem radne jedinice nanesena znatna šteta preduzeću ili ako organ upravljanja odnosne jedinice vrši svoja prava o upravljanju protivno propisima i normativnim aktima preduzeća. Na osnovu pismeno obrazloženog prijedloga direktora Radnički savjet preduzeća će donijeti svoje rješenje. Ako se saglasio sa prijedlogom, Radnički savjet istim rješenjem raspušta organ upravljanja radne jedinice i postavlja prinudnog upravnika, odnosno odbor za prinudnu upravu i određuje organ pod čijim će nadzorom raditi. Tom prilikom Radnički savjet donosi rješenje kojim razrješava dužnosti rukovodioca radne jedinice, ali ga iznimno može postaviti za prinudnog upravnika.

U praksi poslovanja preduzeća »Energoinvest« bila su tri slučaja stavljanja radne jedinice pod prinudnu upravu. Prinudni upravnik, odnosno odbor za prinudnu upravu imao je pravo da upravlja i odlučuje o svim poslovima radne jedinice, da vrši funkciju organa upravljanja i predlaže potrebne sanacione mjere. (Radnici su u ovom slučaju zadržali pravo da učestvuju u eventualnom donošenju plana radne jedinice, odnosno normativnih akata.) Prinudna uprava je operativni organ Radničkog savjeta, ona o svom radu podnosi izvještaj Radničkom savjetu preduzeća i predlaže potrebne mjere. Nakon godinu dana vrši se izbor novih organa upravljanja. Praksa je pokazala da su u takvim prilikama radnici veoma pažljivo prilazili izboru novih članova radničkog savjeta, što pokazuje da je prinudna uprava imala efikasno djejstvo.

Pored ovlaštenja datih direktoru u oblasti poslovanja preduzeća, Statut je utvrdio i materijalne mogućnosti za ostvarivanje zadataka iz njegove nadležnosti. Tako, direktor, bez saglasnosti organa upravljanja, može potpisivati ugovore o kupovini, odnosno prodaji određenih stvari koje predstavljaju sredstva rada.

Radi izvršenja zadataka koji su dati direktoru Zakonom i Statutom preduzeća, Statut je ostavio mogućnost da direktor učestvuje u odabiranju svojih najbližih saradnika koji neće sa njim dijeliti odgovornost, već snositi svoj dio odgovornosti, u prvom redu prema njemu, radeći u jedinstvenom timu. On, kao obavezni član Konkursne komisije Radničkog savjeta preduzeća, učestvuje u odabiranju rukovodećih kadrova, odnosno svog tima. U slučaju neslaganja sa Konkursnom komisijom, odnosno sa Upravnim odborom, koji vrši izbor kandidata na rukovodeća radna mjesta, direktor može da povuče

odgovarajuće konsekvence u svoju korist (ponavljanje konkursa, ostavka i slično).

Izbor direktora vrši se po posebnom postupku na temelju prijedloga Konkursne komisije. Izbor vrši Radnički savjet preduzeća. Ovakav način imenovanja direktora opredjeljuje i značaj njegove funkcije za preduzeće.

PRAKSA RUKOVOĐENJA I SAMOUPRAVLJANJA U PREDUZEĆU »ENERGOINVEST«

U nastavku ovog izlaganja iznijeću kako su se odnosi rukovođenja i upravljanja (ili samoupravljanja) kroz praksu odvijali. Mislim da će se na nekoliko primjera najplastičnije istaknuti i problemi (specifični problemi) sa kojima se jugoslovenska privreda suočavala i suočava i kako ih rješava.

Izabrao sam za to dva moja direktna kontakta sa najvišim organima upravljanja u preduzeću (Radnički savjet), i to u dva karakteristična momenta:

— jedan, kada je na dnevnom redu bilo pitanje mog ponovnog izbora za direktora preduzeća, s obzirom da mi je bio istekao mandat (na tom mjestu i u tom svojstvu bio sam u preduzeću već 15 godina),

— drugi, u jednom prelomnom momentu razvoja preduzeća, kada je preduzeće, završivši svoju rekonstrukciju, trebalo da iznalazi i kada je već pošlo novim putovima u daljnji razvoj. Problemi pred kojima se tad nalazilo preduzeće nisu bili problemi samo preduzeća, nego dobrim dijelom i problemi jugoslovenske privrede, u momentu kada se ona prilagođavala novim uslovima rada, u uslovima koji su postavljeni ekonomskom reformom i koja je bila u toku sprovođenja.

Ja, razumljivo, neću iznijeti kompletna izlaganja koja sam tada dao, nego samo neke karakteristične momente za koje mislim da će ovom skupu biti interesantni, mada vjerujem da ovakvih problema ima i u kapitalističkom preduzeću, samo je pristup njihovom rješavanju donekle karakterističan. Te dijelove iz izlaganja daću u doslovnoj interpretaciji da bih kasnije dao određena, po mom mišljenju, neophodna obrazloženja kako bi neke stvari bile shvatljivije. Takođe iz istih razloga ne želim odabrane dijelove naknadno sistematizovati, jer mislim da će se dobiti jasnija i neposrednija slika, što mi je i želja, ako ih citiram onim redom i na onaj način kako sam ih postavio i pred članove Radničkog savjeta preduzeća kao direktor.

Prvo izlaganje iz kojeg ću određene dijelove citirati dato je na sjednici Radničkog savjeta u februaru 1966. godine, kada je na dnevnom redu, kao što sam rekao, bilo postavljeno pitanje mog reizbora za funkciju direktora preduzeća.

»Prije nego što pristupite glasanju o prijedlogu Komisije za raspisivanje i sprovođenje konkursa za glavnog direktora preduzeća, mislim da bi trebalo da prodiskutujemo o nekim pitanjima naše buduće politike i da vidimo jesu li naša gledanja identična u odnosu na nju.«

»U predstojećem periodu treba da računamo sa proizvodnjom koja će se udvostručiti u odnosu na današnju. Mi moramo i dalje kao i svako privredno preduzeće, a pogotovo industrijsko, neprestano raditi i razvijati se. Treba uraditi mnogo. Moramo prelomiti i izbaciti mnogo toga iz naše dosadašnje prakse i današnjih naših gledanja. To iznosim ovdje zato što treba sprovesti neke mjere za koje sam uvjeren da neću dobiti aplauz. Upravo i želim da govorim o tim stvarima jer želim da se saglasimo. Ako se možemo saglasiti u tim pitanjima, onda nam za poslije ostaje da se samo dogovaramo kako ćemo, a ne hoćemo li ili nećemo te stvari sprovoditi.«

»Mi smo investirali, odnosno do kraja godine investiraćemo u preduzeće sumu od oko 25 miliona dolara. Prema tome. materijalna osnova za postizanje dobrog poslovanja je tu, jer smo stvorili osnov za najmoderniju tehnologiju. Tu tehnologiju mi možemo i već je presađujemo, kupujemo i preuzimamo onakvu kakva je ona na Zapadu ili Istoku. Tu nemamo šta mijenjati, jer tu nema ništa specifično jugoslovensko. Ali naše odnose mi ne možemo bazirati ni na odnosima na Istoku ni na odnosima na Zapadu. Mi moramo uz modernu tehnologiju formirati i moderne, savremene, nama odgovarajuće odnose unutar našeg kolektiva. Da bi ta moderna tehnologija bila do kraja iskorištena, moramo ostvariti prije svega zadatak da upravljamo sredstvima i tehnologijom, a što manje da upravljamo ljudima. Treba stvoriti takve odnose da naši ljudi upravljaju sredstvima. Za to su potrebne, po mom mišljenju, dvije osnovne stvari: moramo odlučno prekinuti sa shvatanjima da je daljnji razvoj tehnologije zadatak samoupravljanja i da je daljnje prenošenje prava (samoupravnih) na niže organizacione jedinice preuranjeno, prebrzo, nemoguće itd. Tehnologija nije stvar demokratske diskusije i nikakav upravni posao za koji samo bistrina može biti dovoljna pa da se upravlja modernom tehnologijom.«

»Da bi se ostvarilo prednje, u prvom redu treba tačno utvrditi i odrediti kakvu kvalifikaciju treba da ima dotični radnik za pojedino radno mjesto, a ne kao što je to sada

bilo da je na svako radno mjesto, pa i najodgovornije, mogao doći i inženjer, i tehničar, i kvalifikovani radnik, pa i radnik sa nižom kvalifikacijom. Ako na radnom mjestu nemamo čovjeka koji potpuno odgovara zahtjevima istoga, onda sigurno taj rad nije racionalan, on je čak i štetan. Tu ne može biti nikakvog kompromisa kada su u pitanju zahtjevi koje postavlja određeno radno mjesto. Ako nema takvog čovjeka. onda treba obustaviti rad na tom mjestu. Ja znam da će biti takvih slučajeva, ali će nas to natjerati da nađemo odgovarajuće ljude. Ne treba postavljati pitanje njihove plate, nego ih treba nagraditi onoliko koliko zaslužuju. Zbog toga što nismo tako radili, što nismo dovoljno i pravilno nagrađivali ljude, što ih nismo dovoljno stimulisali, ljudi su nerado preuzimali odgovorne dužnosti i radna mjesta. Ne treba se bazirati na neosnovanu galamu i prihvatiti mišljenje pojedinih ljudi pa otići u uravnilovku.«

»Problem popunjavanja radnih mjesta odgovarajućim kadrovima ima i drugu stranu medalje. Naime, na svakom radnom mjestu nalazi se neko od nas, a pitanje je da li taj odgovara zahtjevima tog radnog mjesta. Mi smo o tome i dosad govorili, ali je sada potrebno kazati koji ljudi treba da odu na druga radna mjesta. Tu će biti otpora, biće sentimentalnosti i nezadovoljstva. S tim moramo računati, moramo se uhvatiti ukoštac s tim problemima. Naravno, mi smo dužni, rješavajući ovaj problem u cjelini i pojedinačno, voditi računa o svakom čovjeku koji treba da ide (sa svog dosadašnjeg radnog mjesta), jer je tu većina onih ljudi koji su u proteklom periodu nosili na svojim leđima »Energoinvest« i njegov razvoj. Zasluge tih ljudi obavezuju nas da se prema njihovom rasporedu odnosimo sa mnogo pažnje. Treba ih uputiti na školovanje i pronaći najadekvatniji način njihovog stručnog osposobljavanja. Međutim, oni treba da idu sa određenih mjesta (položaja).«

»Osim toga, želim istaknuti još jednu potrebu u vezi sa rukovodećim aparatom. Našim Statutom je predviđena mogućnost timskog rada i organima upravljanja je ostavljena mogućnost izbora rukovodilaca, ali bi trebalo ostaviti pravo da rukovodilac jedinice, on jedini, ima pravo da predlaže svoje uže saradnike i da se mimo njegove volje ne postavljaju njegovi najbliži saradnici. Nadalje, da bismo ljude stimulisali i omogućili da se postignu efekti o kojima sam u početku govorio, moramo likvidirati bezličnost koja je nastala posljednjih godina, to jest moramo obezbijediti apsolutnu ulogu onog čovjeka kojem smo dali i odgovarajuće zadatke. Ako ih ne izvršava. on treba da ide sa tog mjesta, ali ako ih izvršava

onda to treba da bude i njegov lični uspjeh. Mi ne treba i nećemo bježati od toga da to javno kažemo. Dakle, moramo likvidirati dosadašnju bezličnost, jer će nam to omogućiti da povećamo odgovornost svakog pojedinca.«

»Uporedo s tim mi se moramo dogovoriti i odlučiti za daljnje ključno pitanje, to jest da iz osnova mijenjamo naš odnos i naše shvatanje kako treba da budu nagrađeni rukovodni kadrovi i kadrovi koji rješavaju probleme tehnologije. Mislim da ne treba postavljati nikakve granice kad budemo raspravljali o tom pitanju, nego treba da polazimo od toga da ta rukovodeća i ključna mjesta sa stanovišta plata budu atraktivna.«

»Ovom prilikom postavljam i pitanje radnog vremena. U preduzeću, kod određenih ljudi, postoji reagovanje na prijedlog da se uvede novo radno vrijeme. Ima određen broj naših ljudi koji bi bili spremni da počnu raditi i u pet sati ujutro. Kada bismo sproveli referendum, bojim se da bi bio veliki broj onih koji bi glasali da radno vrijeme počne u pet sati. Međutim, ja vas uvjeravam da od takvog radnog vremena nema efekata. Ne govorim to napamet, nego imam argumente. Čitav savremeni svijet počinje raditi u devet sati i nisu to oni učinili iz pakosti ili nekih drugih razloga, nego isključivo u borbi za veću produktivnost. Prigovoriće nam se da mi još nismo sazreli za to, da nemamo za to uslova, da je naš život godinama tako tekao i slično. Međutim, ja tvrdim da naš život nije dobro organizovan i novo radno vrijeme omogućiće nam da u njemu nešto mijenjamo. Zašto ne bismo mi bili prvi kod nas, ili među prvima, koji mijenjamo stvari na bolje i prilagođavamo se savremenom radnom vremenu.«

»Na kraju još jedanput ističem, drugovi, da razmislite o ovome što sam rekao jer glasanje za moj ponovni izbor znači glasanje, između ostalog, za takvu politiku kakvu sam ovdje predložio i koju treba da prihvatimo.«

Na toj sjednici izabran sam tajnim glasanjem ponovo za direktora preduzeća, sa svega jednim glasom protiv.

Drugo izlaganje iz kojega ću određene dijelove citirati datira sa sjednice Radničkog savjeta koja je održana sredinom 1968. godine. To je momenat kada je cijela jugoslovenska privreda bila u velikom previranju. Vodila se vrlo oštra borba za ostvarenje principa ekonomske i društvene reforme.

Evo nekoliko izvoda iz tog izlaganja:

»Ako se osvrnemo na pređeni put, konstatovaćemo da smo u proteklom periodu gubili mnogo vremena, aktivnosti i energije da ujednačimo (uskladimo, uniformišemo ili unificiramo) ono što nije bitno ili što u krajnjoj liniji ne treba

uniformisati. Sada smo odustali od najvećeg dijela toga (ali ima još dosta ostataka), tako da sve ono što nije neophodno za jedinstvo preduzeća treba da regulišu same radne jedinice. Ostaje nam, prema tome, osim definisanja naše opšte politike, sada po obimu manji dio, ali mnogo osjetljiviji: da regulišemo i da definišemo međusobna ponašanja i postupak u svim ovim poslovima za koje smo se u principu saglasili da su zajednički poslovi i jedinstveni za preduzeće. (To su: plan, prodaja, nabavka, finansije, razvoj, kontrola, opšta kadrovska politika i organizacija preduzeća.)«

»Kao što znate, mi smo prije godinu dana postavili osnove organizacije preduzeća. Pri postavljanju organizacije koristili smo se, koliko smo umjeli, ne samo sopstvenim iskustvima, nego iskustvom sličnih preduzeća u svijetu. Naša dosadašnja praksa i prilikom posljednje reorganizacije u većoj mjeri se ograničavala na izradu organizacione šeme, nabrajanje poslova pojedinih organizacionih jedinica i nabrajanje određenih principa. U stvari, posao je obavljen samo u toj mjeri koliko odgovara specifičnostima naše privredne organizacije i našem društveno-ekonomskom i političkom uređenju.

Već sprovođenje same odluke pokazalo nam je da u velikoj mjeri bolujemo od opšte jugoslovenske bolesti: da donesene odluke ne sprovodimo i da smo spremni da za sve neuspjehe u našem radu okrivljujemo donesenu odluku. Nedopustivo je, po mom mišljenju, da ubuduće bilo ko, a posebno direktor jedne fabrike, može diskutovati o osnovama tek usvojene organizacije preduzeća ako je prije toga do krajnjih konsekvenci ne sprovede u praksi. Nakon toga može se dokumentovano potvrditi da li treba određene stvari mijenjati ili ne. Nemoguće je ubuduće govoriti o nužnosti postojanja našeg (jedinstvenog) preduzeća a pri tome ne shvatiti da ima poslova koji su jedino tada racionalni i po svojoj prirodi se mogu isključivo obavljati centralno za preduzeće kao cjelinu. Ili, nedopustivo je ne izvršavati proizvodne zadatke. dovoditi cijelo preduzeće u nepovoljan položaj, a razlog za to uvijek tražiti u neadekvatnosti organizacione forme, odnosno službe zajedničkih poslova preduzeća. Smatram da Radnički savjet preduzeća još jednom treba da stavi do znanja svim organizacionim jedinicama da nesprovođenje donesenih odluka o organizaciji preduzeća predstavlja neizvršenje osnovnih zadataka odgovornih rukovodilaca, a svako pokretanje nove diskusije o ovom pitanju, kao što je gore rečeno, znači udarac za daljnji razvoj i konsolidaciju preduzeća.

Nadalje smatram da rukovodeći radnici u preduzeću sačinjavaju jedan tim koji radi u kolegijumu i da su obavezni

da prihvaćene stavove ili odluke sprovedu. Ako se sa njima ne slažu, treba da traže prelazak na drugu dužnost. Moderna privredna organizacija može biti stručno rukovođena samo ako je sastavljena od stvarno kvalifikovanih članova i ako postoji do krajnjih konsekvenci disciplina i odgovornost za sprovođenje odluka. Naravno, sve ovo što je rečeno za članove kolegija vrijedi i za mene kao glavnog direktora.«

»U vezi sa organizacijom preduzeća želim reći još nešto. Svi problemi, a njih ima, koji se javljaju u našem preduzeću i odnose se na organizaciju rezultat su nedograđenosti preduzeća. Moderna organizacija preduzeća, kao što je naše, u detaljima ni po čemu ne treba da se razlikuje od organizacije preduzeća u bilo kom razvijenom društvu, bez obzira na društvene odnose. Sve ono što je specifično za naše društvene odnose respektovano je u osnovnim organizacionim odlukama, a organizacija poslova, kao što sam naprijed istakao i o čemu sam ranije mnogo puta govorio, stvar je stručne razrade koju treba, pošto je ne znamo i kažimo to otvoreno, naučiti i kupiti kao što smo to uradili kada smo se učili u oblasti tehničkih disciplina kupujući licence. Isto tako, kao što nam je bilo jasno kada smo kupovali licence da moramo kupiti ono što je najmodernije i najbolje, tako i sada moramo jasno utvrditi i donijeti odluku da želimo obezbijediti najsavremeniju poslovnu organizaciju, a to možemo, to nam je sasvim jasno, nabaviti u Sjedinjenim Američkim Državama. Preduzeće kakvo je naše, a posebno kakvo želimo da bude, treba da napravi daljnji korak, to jest treba da prepusti poslove organizacije ljudima dovoljno kvalifikovanim da to obavljaju. Ne treba dozvoliti kao do sada da se poslovima organizacije bave mnogi zvani i nepozvani, ali uglavnom nedovoljno kvalifikovani.«

»I u dosadašnjem razvoju preduzeća sigurno je bilo poslova i problema za koje nije bilo dovoljno razumijevanja bilo na nivou fabrika bilo nekih drugih stručnih službi. Danas, kada je ekonomsko-finansijski rezultat rada pojedinih fabrika mnogo presudniji nego ranije, normalno je očekivati da će biti u većoj mjeri slučajeva kada iz »ekonomskih« razloga pojedine fabrike neće pridavati značaj ili će izbjegavati od ulaganja u nešto što ne daje neposredan, odnosno bliski efekat, ili kada će sa današnjih pozicija određena fabrika teže sagledati takve interese. Isto tako, biće slučajeva, a ima ih i danas, gdje ulaganje u određene poslove treba da predstavlja zajednički interes većeg broja organizacionih jedinica, pa ipak takav sporazum nekada je teško postići.

Treba za to vremena. Neke fabrike vide taj interes, ali nemaju dovoljno sredstava.

Sve su to razlozi koji govore o tome da na nivou preduzeća treba formirati neka sredstva za takve potrebe, a da rezultati tako finansiranog rada budu »vlasništvo« preduzeća. Ono će ih onda ustupati zainteresovanim organizacionim jedinicama (fabrikama) naplaćujući ih prilikom korišćenja, pa će ponovo ta sredstva uložiti u neki drugi posao. Mislim da je i do sada bilo začetaka takve prakse (mada propisima našeg preduzeća nisu bili predviđeni) i da to treba u većoj mjeri sada primjenjivati, posebno kada se preduzeće širi i razvija i kada u njemu pored zajedničkog interesa ima posebnih opravdanih interesa. Sve to treba na određen način i pravno formulisati.«

Radi ilustracije dajem jedan biran dio odluke Radničkog savjeta preduzeća o načinu formiranja sredstava za potrebe naučnoistraživačke djelatnosti i njihovoj namjeni, što predstavlja konkretan primjer odluke organa samouprave kojom se reguliše jedan od zajedničkih poslova preduzeća:

I

Proizvodne radne jedinice preduzeća i projektantski biroi izdvojiće u 1966. godini 2% od vrijednosti eksterne realizacije kao doprinos za naučnoistraživačku djelatnost.

II

Sredstva formirana na način utvrđen tačkom I ove odluke koristiće se za podmirenje troškova kapitala (amortizacije, troškovi investicionog održavanja osnovnih sredstava, kamate na poslovni fond, kamate na zajmove za osnovna i obrtna sredstva, premije osiguranja, otplate po zajmovima za osnovna i obrtna sredstva i anuiteti po zajmovima za sredstva zajedničke potrošnje i najamnine za mašine IBM kod Elektronsko-računskog centra i istraživačko-razvojnih centara preduzeća), i to:

1. Istraživačko-razvojnog centra za elektroenergetiku.
2. Istraživačko-razvojnog centra za termotehniku i nuklearnu tehniku,
3. Istraživačko-razvojnog centra za automatiku i
4. Elektronsko-računskog centra.

III

Razlika između obračunatog doprinosa i efektivnih troškova kapitala predstavlja prihod preduzeća, te će se ova

sredstva koristiti za finansiranje radova naučnoistraživačke djelatnosti za koje je zainteresovano preduzeće kao cjelina. Neutrošena sredstva, na kraju godine, unose se u zajednički fond preduzeća.

IV

Radne jedinice preduzeća i istraživačko-razvojni centri su obavezni da ugovorom utvrđuju vrstu radova koje će istraživačko-razvojni centri obavljati za potrebe radnih jedinica.

V

Cijene usluga koje čine istraživačko-razvojni centri radnim jedinicama formiraju se primjenom određenog faktora na bruto lične dohotke radnika istraživačko-razvojnih centara. Visinu ovog faktora odobrava Upravni odbor preduzeća za svaki istraživačko-razvojni centar posebno.

»Iako je preduzeće u dosadašnjem periodu preduzimalo značajne korake radi rješavanja stambenih problema naših radnika, još uvijek imamo skoro dvije hiljade zapošljenih bez kompletno riješenog stambenog problema.

Nužno je stoga da se pripremi petogodišnji program finansiranja i izgradnje stanova koji bi počivao na sljedećim principima i izvorima sredstava:

— samodoprinosu na neto plate svih zapošljenih u »Energoinvestu« sa 1%, kao znak solidarnosti i uzajamnosti (osim radnika čija primanja ne prelaze 700 dinara),

— posebnom izdvajanju na bruto plate svih zapošljenih u odgovarajućoj radnoj jedinici u visini od 3%,

— punoj realizaciji interne štednje kroz samo preduzeće, jer, stvarajući u samom preduzeću sredstva štednje njegovih radnika, ulagaćemo ih u rješavanje stambenih problema,

— sredstvima progresivnog oporezivanja plata radnika jedinica čiji nivo znatno prelazi prosjek nivoa plata u preduzeću i

— uzimanju zajmova od poslovnih banaka za izgradnju stanova za potrebe radnika preduzeća.«

»Već ranije, kada je bilo riječi o kadrovskoj politici, dotaknut je u izvjesnom smislu i naš odnos prema fakultetima. Ponavljam, mi smo jako zainteresovani za razvoj određenih fakulteta u Sarajevu i kao što imamo izvore za snabdijevanje sirovinama, energijom i slično, tako su nam fakulteti izvori za kadrovsko jačanje i normalnu kadrovsku

reprodukciju preduzeća. Nama je jasno da je neophodno ulagati u kadrovske izvore isto onako kao što ulažemo za mnoge druge potrebe. Mi od toga ne bježimo. Ulagaćemo u fakultete još više nego do sada, ali tražimo i pravo učešća u upravljanju tim fakultetima. Tražimo odgovarajuće prilagođavanje nastavnih programa fakulteta našim potrebama.«

»U cjelokupnom broju zapošljenih u našem preduzeću sigurno je jedan procenat višak radne snage koji nije dovoljno ili nije uopšte iskorišten. Mi tu činjenicu ne krijemo. Tretirali smo ovaj problem često na sjednicama Radničkog savjeta i drugim forumima u preduzeću. Po mom mišljenju, to je problem koji treba da mi sami riješimo i ne slažem se sa prijedlozima i mišljenjima da viškove radne snage treba usmjeriti u neke druge privredne grane, što bi značilo da taj problem treba da nam rješava neko drugi, odnosno država.

Jedino rješenje, po mom mišljenju, nalazi se u povećanju proizvodnje i to takvom povećanju koje je veće od stope rasta produktivnosti. Takvim povećanjem otvaraju se nova radna mjesta, što znači likvidaciju prekobrojnih i smanjenje nezapošljenih u zemlji.

Zacrtani porast proizvodnje »Energoinvesta« obezbjeđuje rješavanje problema viškova radne snage u samom preduzeću (dabome, ne preko noći), a istovremeno širom otvara vrata za zapošljavanje visokokvalifikovanih i kvalifikovanih novih radnika.«

»Pošto je ranije bilo riječi o integracionim zahvatima u zemlji, hoću nešto da kažem o takvim poduhvatima i u inostranstvu ili sa inostranim partnerima, bilo u inostranstvu ili u našoj zemlji. Na tom polju mi smo očito u zaostatku. Za ovo zaostajanje možda ima opravdanja. No, bez obzira da li opravdano ili neopravdano, mi ovo zaostajanje već osjećamo i moramo nastojati da ga što prije prebrodimo. Pri tome ćemo nastupati kroz razne vidove kao što smo to radili i u zemlji. Između ostalog, pominjem mogućnost zajedničkog ulaganja, odnosno osnivanja zajedničkih preduzeća u zajednici sa inostranim partnerima, bilo kod nas bilo u inostranstvu.«

Smatram da će slika biti potpunija ako citiram i neke odredbe jednog konkretnog ugovora između preduzeća »Energoinvest« i jedne francuske kompanije o zajedničkim ulaganjima u jedno novo preduzeće koje će formirati oba partnera sa sjedištem u Sarajevu — Jugoslavija:

»... da bi primijenile ovu politiku, ugovorne strane u ime svog preduzeća osnovaće jedan poslovni odbor koji će dejstvovati u pravnim granicama i kompetencijama fiksiranim u ugovoru.«

»Statut (ime novog preduzeća) ne bi trebalo da sadrži odredbe suprotne odredbama iz ovog ugovora. Radnički savjet će dostaviti projekat statuta svakom članu Poslovnog odbora, koji može u roku od jednog mjeseca da zatraži pismenim putem modifikacije za koje smatra da su potrebne. Radnički savjet treba da razmotri njegov projekat vodeći računa o traženim mjerama, ali u toj mjeri da nisu suprotne ovom ugovoru i jugoslovenskim zakonima.«

»Sve odluke Poslovnog odbora moraju biti jednoglasno prihvaćene od strane članova.«

»Direktor (ime novog preduzeća) je imenovan putem Radničkog savjeta (ime novog preduzeća) na bazi jednog konkursa i jedne zajedničke preporuke ugovornih strana.«

»Direktor (ime novog preduzeća) je dužan da poštuje jugoslovenske zakonske propise koji su na snazi, odredbe ovog ugovora, odluke Poslovnog odbora, direktive i naredbe Poslovnog odbora i normativna akta upravnih organa.«

Iz ovog konkretnog primjera vidi se da društveni odnosi izraženi kroz samoupravne organe preduzeća u Jugoslaviji ne negiraju ničije interese ukoliko taj partner ne negira društvene interese formulisane zakonima i statutom jugoslovenskog partnera.

Mislim da se iz iznesenog može, prvo, izvući zaključak da se i direktor preduzeća organizovanog na samoupravnom principu nalazi pred istim zadacima i problemima pred kakvim se nalazi i svaki drugi direktor. Samo je način rješavanja drugačiji, uslovljen je samoupravnom strukturom. Da su metode rješavanja drugačije, to je sigurno, jer, kao što smo vidjeli, trebalo je predložiti Radničkom savjetu da se odrekne određenih svojih »prava«. Upravo »prava« koja mu nikakav zakon prethodno nije dao, ali je praksa tako stvorila da Radnički savjet »upravlja« i tehnologijom, da samostalno (često bez dovoljnog konsultovanja) postavlja direktoru i drugim rukovodiocima saradnike zanemarujući sve moguće objektivne, psihološke ili druge momente. Međutim, u preduzeću u kome danas radim stvar je sama po sebi razumljiva da direktor sam sebi bira najbliže saradnike. Prije 5—6 godina stanje je bilo drugačije. Ima i danas u jugoslovenskim preduzećima takvih pojava, ali su samo sporadične i protiv njih se može lakše boriti, odnosno lakše ih je suzbijati nego ranije.

Sigurno je da je sva današnja moderna industrija u posljednjih 20—30 godina bila u određenom momentu u situaciji da se »obračuna« sa ranijim starim, »dobrim i uhodanim« metodama rada. Ali mi smo za to morali dobiti neku vrstu

pristanka, pa čak i onih koje je ta nova politika pogađala ili pogodila. Naravno, to nije išlo bez teškoća i često bez oštrih sukoba. Bivao sam u poziciji kada sam morao za određene poteze, za koje sam znao da neću dobiti aplauz, nalaziti rješenja kako da ih postupno uvodim radi lakšeg sagledavanja korisnosti takvih mjera, pa se mijenjao logičan redosljed mjera i tome slično. Možda je od interesa spomenuti i to da u pojedinim slučajevima nije dolazilo do otpora samo od strane manje kvalifikovanih ili slabije plaćenih kategorija radnika: na primjer, prilikom sprovođenja mjera radi uvođenja savremenijih metoda poslovanja bilo je više otpora od određenih kategorija inženjerskog kadra.

U ranijem izlaganju namjerno sam spomenuo problem radnog vremena: kako smo ga u »Energoinvestu« doživjeli i sprovodili. Radi razumijevanja tog problema želim podsjetiti da Jugoslavija nema masovni radnički sastav sa dužom tradicijom. Dobrim dijelom to je još dojučerašnji (pa i današnji) poluseljak. Stoga i danas, iako smo tu mjeru proveli prije gotovo tri godine, još uvijek ima diverzija kojima se pokušava povratak na staro.

Spomenuto je pitanje kadrova, velikih ulaganja u stipendiranje i uopšte specijalizacije, djelimično finansiranje fakulteta, što je za jedno veliko savremeno preduzeće stvar sama po sebi razumljiva. Sagledali smo tu potrebu, ali je trebalo ubijediti većinu, pa i one sa niskim primanjima (jer i oni odlučuju ako ne neposredno, a ono posredno jer ravnopravno biraju članove Radničkog savjeta) da izglasaju da se jedan dio profita kanališe za nove buduće kadrove umjesto da se podijeli u plate. U preduzeću u kojem radim posljednjih godina je to cifra tako velika da bi omogućavala linearno povećanje plata za 5—15% kada bismo se oslobodili takvih ulaganja. (Visina procenta je ovisna od toga da li uzimamo u obzir ili ne i ulaganja u istraživački rad, a ne samo ulaganja u kadrove.) Naravno, i tu je bilo teškoća (biće ih i sutra), jer i danas mnogi zahtijevaju da se stane ili u najmanju ruku smanje takvi izdaci.

Možda je potrebno da prokomentarišem onaj dio citata koji govori o modernoj organizaciji, a posebno o disciplinovanom poštivanju usvojenih principa.

Naime, »Energoinvest«, kao i ostala jugoslovenska preduzeća, bio je u početku organizovan na strogo centralističkom principu. Sve se odlučivalo i propisivalo iz centra. Uvidevši neodrživost takve konstelacije, prišli smo smjelo ka decentralizaciji zadržavajući jedinstveno za preduzeće samo one usmjeravajuće atribute koji omogućavaju potrebnu efikasnost. Kad

smo pristupili decentralizaciji, čuo sam mnoge primjedbe sa raznih strana (posebno unutar preduzeća) i prigovore koji su izražavali strah od takve decentralizacije. Docnije ti isti ljudi postavljali su zahtjev da se i ovaj minimum (istina, bitan) poslova koji su jedinstveni, pa prema tome i centralizovani u preduzeću, decentralizuje. Moja je pozicija u toj situaciji jasna: moram obezbijediti savremenu modernu organizaciju preduzeća (i određene rezultate) koja ne dozvoljava da se bilo o kakvim detaljima raspravlja na nivou preduzeća, ali istovremeno i da se određena pitanja isključivo rješavaju jedinstveno sa jednog mjesta, znači tu negdje u mojoj blizini. Delikatnost mog položaja je prije svega u tome što moram »prije svega da upravljam sredstvima i tehnologijom, a što manje ljudima«, kako sam govorio svojim najbližim saradnicima.

Na kraju, završio bih svoje izlaganje sljedećim konstatacijama:

Direktor jugoslovenskog preduzeća organizovanog na samoupravnim principima nije od strane države postavljeni činovnik. nego konkursom izabran bez ičijeg miješanja sa strane. On svoj izbor ili produženje direktorske funkcije može usloviti i to ne samo elementima svog ličnog statusa (kao što su, na primjer, plata, otpremnina, rok trajanja funkcije i slično). On u svome radu ima dovoljno širok dijapazon samostalnosti. U njegovom djelovanju ne samo da mu ne smetaju organi samoupravljanja kao i cijela samoupravna struktura, nego mu čak olakšavaju posao. Naravno, direktor jugoslovenskog preduzeća mora posjedovati odgovarajuće znanje i sposobnost koje iziskuju društveni odnosi u Jugoslaviji. U takvom slučaju smatram da je efikasno djelovanje jugoslovenskog direktora znatno lakše nego njegovog kolege u zapadnim zemljama, jer samoupravni organi nisu predstavnici suprotnog interesa kao, recimo, sindikati na Zapadu. S druge strane, ako uporedimo njegov položaj u administrativnim sistemima Istoka, on je opet u prednosti jer nije podložan ocjeni i volji određenih administrativnih faktora i pojedinaca, nego samo predstavničkim organima i kolektivu sa kojima svoje djelovanje, pa prema tome i rezultate rada, ostvaruje saradnjom.

Sve što je izneseno u ovom referatu nisu samo teorijske postavke jer su u praksi i sprovedene i provjerene. To je bio razlog što sam izabrao ovakav način izlaganja i primjere iz najkonkretnije prakse preduzeća u kojem djelujem.

Upravni odbor preduzeća, kao organ upravljanja, ima Zakonom i Statutom utvrđen djelokrug rada. On podnosi prijedloge Radničkom savjetu za sve poslove koji spadaju u njegovu nadležnost, stara se o sprovođenju odluka Radničkog savjeta u život, vrši izbor kandidata za uži tim direktora preduzeća na prijedlog samog direktora itd. Izbor Upravnog odbora vrši Radnički savjet preduzeća, a on broji 11 članova, u koji broj ulazi i glavni direktor po službenoj dužnosti. Zasijeda po pravilu jedanput u mjesec dana.

Posebno mjesto u Statutu preduzeća zauzima radna jedinica. Njen položaj se ogleda u sljedećem: da ima svoj program i plan rada, da koristi određena sredstva za rad, da raspodjeljuje dobit na plate i fondove, da vrši ulaganja za tehničko-tehnološka unapređenja, da donosi normativne akte, da određuje cijene svojih proizvoda i usluga, da uređuje pitanja iz oblasti radnih odnosa, da sprovodi mjere zaštite pri radu i stara se o zdravstvenoj zaštiti radnika, stara se o zaštiti mladih radnika, radnica majki, invalida rata i rada, stara se o obrazovanju radnika itd.

Odredbama o djelokrugu rada organa upravljanja radne jedinice samo se preciziraju i na određen način potvrđuju odredbe o položaju radne jedinice, kako je naprijed navedeno. U radnoj jedinici kao dijelu preduzeća funkciju organa upravljanja može da vrši izabrani radnički savjet ili zbor radnika, ako se radi o jedinici koja broji do 30 radnika.

Uz rad radničkog savjeta radne jedinice izvršni odbor tog radničkog savjeta obavlja funkcije slične funkcijama Upravnog odbora preduzeća na nivou preduzeća. On može imati 5—11 članova. Razumije se, izbor izvršnog odbora se vrši samo ako je izabran radnički savjet radne jedinice. Rukovodilac radne jedinice je član izvršnog odbora po položaju.

U dijelovima radne jedinice gdje se mogu utvrđivati rezultati rada obrazuju se obračunske jedinice. Obračunskom jedinicom upravlja ili pogonski radnički savjet ili zbor radnika, zavisno od broja ljudi i prema tome kako to odluči sama radna jedinica.

Organe upravljanja preduzeća i dijelova preduzeća u njihovom radu pomažu stalne i povremene komisije kao pomoćna tijela. Neke komisije mogu i meritorno odlučivati.

Sa razvojem samoupravljanja stalno se povećavao broj članova kolektiva u organima upravljanja i njihovim tijelima. U 1960. godini prema broju zapošljenih svega 9% radnika bilo je uključeno u te organe, dok je taj procenat u 1969. godini daleko veći i iznosi preko 30%.

FUNKCIJA DIREKTORA PREDUZEĆA PREMA STATUTU

Statut preduzeća je išao u pravcu davanja određenih ovlaštenja direktoru, čime se njegovo djelovanje ne suprotstavlja samoupravljanju.

Statut je definisao odnos direktora preduzeća prema radnim jedinicama i njihovim rukovodiocima. Naime, utvrđeno je da direktor ima pravo i dužnost da usklađuje rad radnih jedinica u interesu preduzeća kao cjeline. On ima pravo da izdaje naređenja rukovodiocima radnih jedinica u svim pitanjima koja se tiču poslovanja i rada tih jedinica i preduzeća. To njegovo pravo i dužnost odnosi se prije svega na izvršenje ugovora prema poslovnim partnerima. Ono se proteže i na izvršenje proizvodnog plana preduzeća, na arbitriranje između radnih jedinica ako se radne jedinice ne mogu sporazumjeti a problem zahtijeva brzo rješavanje. Direktor se nikada ne miješa u ekonomske odnose između radnih jedinica, niti u tom smislu usklađuje njihov rad, jer sve eventualno nastale sporove između radnih jedinica rješava Arbitražna komisija koju imenuje Radnički savjet preduzeća. Međutim, on će intervenisati ako radna jedinica ne ispunjava svoje obaveze prema fondovima preduzeća ili zajednici.

Direktor ima pravo i dužnost da obustavi odluke rukovodilaca unutar preduzeća ako su one u suprotnosti sa važećim pozitivnim propisima ili normativnim aktima preduzeća. On takođe ukida i mijenja nepravilne odluke, odnosno planove rukovodilaca, te može da donosi odluke i planove iz djelokruga rukovodilaca ako su oni propustili da izvrše tu dužnost. On će, prema Statutu, prije toga upozoriti odnosnog rukovodioca da izmijeni odluku ili plan.

Ovo pravo direktora pojačano je još jednom odredbom Statuta, po kojoj direktor ima pravo i dužnost da u svom djelokrugu određuje vanredno hitne mjere. Direktor to čini kada su te mjere neophodne radi sprečavanja i otklanjanja štetnih posljedica u slučaju poremećaja rada i poslovanja preduzeća, odnosno radne jedinice. Ovakva odredba, koja ima izuzetan karakter, pomaže direktoru da otkloni eventualnu štetu koja bi mogla nastati za preduzeće. Na taj način se može utvrditi i greška pojedinca ili kog drugog faktora radi eventualne odgovornosti za nepreduzete mjere.

U pogledu akata organa upravljanja radnih jedinica direktor ima pravo da ih obustavi od izvršenja i predloži Radničkom savjetu njihovo ukidanje ako smatra da su suprotni važećim propisima. Radnički savjet donosi konačnu odluku.

Na ovaj način Zakon i Statut omogućavaju direktoru da obezbijedi zakonitost poslovanja preduzeća.

Uz prednja ovlaštenja direktoru stoji na raspolaganju i stručna interna kontrolna služba preduzeća preko koje on može narediti vršenje kontrole poslovanja preduzeća. Ova se služba pokazala efikasnom kao preventivna služba i kao takva u toku posljednje 4 godine, u okviru svojih ovlaštenja, donijela je oko 90 naloga za otklanjanje raznih nepravilnosti u radu pojedinih službi preduzeća. Ona o preduzetim mjerama obavezno obavještava direktora preduzeća i odgovarajuće organe upravljanja.

Statut je takođe razradio zakonske odredbe o zastupanju preduzeća, o prokuri, te o potpisivanju ugovora i drugih akata. Statutom je utvrđeno da direktora, u slučaju odsutnosti ili spriječenosti, u preduzeću zastupa zamjenik. Ovo pravo imaju i rukovodioci predstavništava u zemlji i u inostranstvu u okviru svog radnog područja, a na temelju samog imenovanja. U pojedinačnim predmetima direktor ili drugi organ upravljanja na prijedlog direktora može ovlastiti i drugo lice sa potrebnom stručnom kvalifikacijom da zastupa preduzeće.

U Statutu je uvedena zakonska mogućnost da direktor preduzeća može dati prokuru licu na rukovodećem radnom mjestu u preduzeću, uz saglasnost Radničkog savjeta preduzeća. Pošto se radi o pravu prokuriste da prilikom obavljanja svog posla raspolaže imovinom preduzeća, razumljivo je da je za njegovo imenovanje potrebna saglasnost najvišeg organa upravljanja.

Direktor preduzeća u ime preduzeća potpisuje ugovore, ali on može ovlastiti i druga lica generalnim ili specijalnim punomoćjem da potpisuju ugovore u ime preduzeća. Svakako da ovakva punomoćja direktor daje jer po pravilu to zahtijeva poslovni promet.

Određene ugovore direktor iznosi na saglasnost organima upravljanja preduzeća, bilo zato što je to zakon predvidio bilo što se radi o dugoročnim odnosima sa drugim organizacijama. To se prije svega čini s ugovorima o ulaganju kapitala u druga preduzeća, o ulaganju stranog kapitala u naše preduzeće, o poslovno-tehničkoj saradnji i slično.

Statutom je regulisano pravo potpisivanja akata preduzeća. Jednom odredbom je utvrđeno da direktor ima pravo da zadrži za sebe isključivo pravo potpisivanja akata većeg značaja i vrijednosti iz djelokruga drugih rukovodilaca. Ova odredba je razumljiva sa stanovišta odgovornosti direktora za poslovanje preduzeća

Direktor, prema Statutu, podnosi Radničkom savjetu preduzeća i prijedlog za stavljanje radne jedinice preduzeća pod privremenu prinudnu upravu (najduže na jednu godinu dana). On to čini u slučaju kada je poslovanjem radne jedinice nanesena znatna šteta preduzeću ili ako organ upravljanja odnosne jedinice vrši svoja prava o upravljanju protivno propisima i normativnim aktima preduzeća. Na osnovu pismeno obrazloženog prijedloga direktora Radnički savjet preduzeća će donijeti svoje rješenje. Ako se saglasio sa prijedlogom, Radnički savjet istim rješenjem raspušta organ upravljanja radne jedinice i postavlja prinudnog upravnika, odnosno odbor za prinudnu upravu i određuje organ pod čijim će nadzorom raditi. Tom prilikom Radnički savjet donosi rješenje kojim razrješava dužnosti rukovodioca radne jedinice, ali ga iznimno može postaviti za prinudnog upravnika.

U praksi poslovanja preduzeća »Energoinvest« bila su tri slučaja stavljanja radne jedinice pod prinudnu upravu. Prinudni upravnik, odnosno odbor za prinudnu upravu imao je pravo da upravlja i odlučuje o svim poslovima radne jedinice, da vrši funkciju organa upravljanja i predlaže potrebne sanacione mjere. (Radnici su u ovom slučaju zadržali pravo da učestvuju u eventualnom donošenju plana radne jedinice, odnosno normativnih akata.) Prinudna uprava je operativni organ Radničkog savjeta, ona o svom radu podnosi izvještaj Radničkom savjetu preduzeća i predlaže potrebne mjere. Nakon godinu dana vrši se izbor novih organa upravljanja. Praksa je pokazala da su u takvim prilikama radnici veoma pažljivo prilazili izboru novih članova radničkog savjeta, što pokazuje da je prinudna uprava imala efikasno djejstvo.

Pored ovlaštenja datih direktoru u oblasti poslovanja preduzeća, Statut je utvrdio i materijalne mogućnosti za ostvarivanje zadataka iz njegove nadležnosti. Tako, direktor, bez saglasnosti organa upravljanja, može potpisivati ugovore o kupovini, odnosno prodaji određenih stvari koje predstavljaju sredstva rada.

Radi izvršenja zadataka koji su dati direktoru Zakonom i Statutom preduzeća, Statut je ostavio mogućnost da direktor učestvuje u odabiranju svojih najbližih saradnika koji neće sa njim dijeliti odgovornost, već snositi svoj dio odgovornosti, u prvom redu prema njemu, radeći u jedinstvenom timu. On, kao obavezni član Konkursne komisije Radničkog savjeta preduzeća, učestvuje u odabiranju rukovodećih kadrova, odnosno svog tima. U slučaju neslaganja sa Konkursnom komisijom, odnosno sa Upravnim odborom, koji vrši izbor kandidata na rukovodeća radna mjesta, direktor može da povuče

odgovarajuće konsekvence u svoju korist (ponavljanje konkursa, ostavka i slično).

Izbor direktora vrši se po posebnom postupku na temelju prijedloga Konkursne komisije. Izbor vrši Radnički savjet preduzeća. Ovakav način imenovanja direktora opredjeljuje i značaj njegove funkcije za preduzeće.

PRAKSA RUKOVOĐENJA I SAMOUPRAVLJANJA U PREDUZEĆU »ENERGOINVEST«

U nastavku ovog izlaganja iznijeću kako su se odnosi rukovođenja i upravljanja (ili samoupravljanja) kroz praksu odvijali. Mislim da će se na nekoliko primjera najplastičnije istaknuti i problemi (specifični problemi) sa kojima se jugoslovenska privreda suočavala i suočava i kako ih rješava.

Izabrao sam za to dva moja direktna kontakta sa najvišim organima upravljanja u preduzeću (Radnički savjet), i to u dva karakteristična momenta:

— jedan, kada je na dnevnom redu bilo pitanje mog ponovnog izbora za direktora preduzeća, s obzirom da mi je bio istekao mandat (na tom mjestu i u tom svojstvu bio sam u preduzeću već 15 godina),

— drugi, u jednom prelomnom momentu razvoja preduzeća, kada je preduzeće, završivši svoju rekonstrukciju, trebalo da iznalazi i kada je već pošlo novim putovima u daljnji razvoj. Problemi pred kojima se tad nalazilo preduzeće nisu bili problemi samo preduzeća, nego dobrim dijelom i problemi jugoslovenske privrede, u momentu kada se ona prilagođavala novim uslovima rada, u uslovima koji su postavljeni ekonomskom reformom i koja je bila u toku sprovođenja.

Ja, razumljivo, neću iznijeti kompletna izlaganja koja sam tada dao, nego samo neke karakteristične momente za koje mislim da će ovom skupu biti interesantni, mada vjerujem da ovakvih problema ima i u kapitalističkom preduzeću, samo je pristup njihovom rješavanju donekle karakterističan. Te dijelove iz izlaganja daću u doslovnoj interpretaciji da bih kasnije dao određena, po mom mišljenju, neophodna obrazloženja kako bi neke stvari bile shvatljivije. Takođe iz istih razloga ne želim odabrane dijelove naknadno sistematizovati, jer mislim da će se dobiti jasnija i neposrednija slika, što mi je i želja, ako ih citiram onim redom i na onaj način kako sam ih postavio i pred članove Radničkog savjeta preduzeća kao direktor.

Prvo izlaganje iz kojeg ću određene dijelove citirati dato je na sjednici Radničkog savjeta u februaru 1966. godine, kada je na dnevnom redu, kao što sam rekao, bilo postavljeno pitanje mog reizbora za funkciju direktora preduzeća.

»Prije nego što pristupite glasanju o prijedlogu Komisije za raspisivanje i sprovođenje konkursa za glavnog direktora preduzeća, mislim da bi trebalo da prodiskutujemo o nekim pitanjima naše buduće politike i da vidimo jesu li naša gledanja identična u odnosu na nju.«

»U predstojećem periodu treba da računamo sa proizvodnjom koja će se udvostručiti u odnosu na današnju. Mi moramo i dalje kao i svako privredno preduzeće, a pogotovo industrijsko, neprestano raditi i razvijati se. Treba uraditi mnogo. Moramo prelomiti i izbaciti mnogo toga iz naše dosadašnje prakse i današnjih naših gledanja. To iznosim ovdje zato što treba sprovesti neke mjere za koje sam uvjeren da neću dobiti aplauz. Upravo i želim da govorim o tim stvarima jer želim da se saglasimo. Ako se možemo saglasiti u tim pitanjima, onda nam za poslije ostaje da se samo dogovaramo kako ćemo, a ne hoćemo li ili nećemo te stvari sprovoditi.«

»Mi smo investirali, odnosno do kraja godine investiraćemo u preduzeće sumu od oko 25 miliona dolara. Prema tome. materijalna osnova za postizanje dobrog poslovanja je tu, jer smo stvorili osnov za najmoderniju tehnologiju. Tu tehnologiju mi možemo i već je presađujemo, kupujemo i preuzimamo onakvu kakva je ona na Zapadu ili Istoku. Tu nemamo šta mijenjati, jer tu nema ništa specifično jugoslovensko. Ali naše odnose mi ne možemo bazirati ni na odnosima na Istoku ni na odnosima na Zapadu. Mi moramo uz modernu tehnologiju formirati i moderne, savremene, nama odgovarajuće odnose unutar našeg kolektiva. Da bi ta moderna tehnologija bila do kraja iskorištena, moramo ostvariti prije svega zadatak da upravljamo sredstvima i tehnologijom, a što manje da upravljamo ljudima. Treba stvoriti takve odnose da naši ljudi upravljaju sredstvima. Za to su potrebne, po mom mišljenju, dvije osnovne stvari: moramo odlučno prekinuti sa shvatanjima da je daljnji razvoj tehnologije zadatak samoupravljanja i da je daljnje prenošenje prava (samoupravnih) na niže organizacione jedinice preuranjeno, prebrzo, nemoguće itd. Tehnologija nije stvar demokratske diskusije i nikakav upravni posao za koji samo bistrina može biti dovoljna pa da se upravlja modernom tehnologijom.«

»Da bi se ostvarilo prednje, u prvom redu treba tačno utvrditi i odrediti kakvu kvalifikaciju treba da ima dotični radnik za pojedino radno mjesto, a ne kao što je to ...

bilo da je na svako radno mjesto, pa i najodgovornije, mogao doći i inženjer, i tehničar, i kvalifikovani radnik, pa i radnik sa nižom kvalifikacijom. Ako na radnom mjestu nemamo čovjeka koji potpuno odgovara zahtjevima istoga, onda sigurno taj rad nije racionalan, on je čak i štetan. Tu ne može biti nikakvog kompromisa kada su u pitanju zahtjevi koje postavlja određeno radno mjesto. Ako nema takvog čovjeka, onda treba obustaviti rad na tom mjestu. Ja znam da će biti takvih slučajeva, ali će nas to natjerati da nađemo odgovarajuće ljude. Ne treba postavljati pitanje njihove plate, nego ih treba nagraditi onoliko koliko zaslužuju. Zbog toga što nismo tako radili, što nismo dovoljno i pravilno nagrađivali ljude, što ih nismo dovoljno stimulisali, ljudi su nerado preuzimali odgovorne dužnosti i radna mjesta. Ne treba se bazirati na neosnovanu galamu i prihvatiti mišljenje pojedinih ljudi pa otići u uravnilovku.«

»Problem popunjavanja radnih mjesta odgovarajućim kadrovima ima i drugu stranu medalje. Naime, na svakom radnom mjestu nalazi se neko od nas, a pitanje je da li taj odgovara zahtjevima tog radnog mjesta. Mi smo o tome i dosad govorili, ali je sada potrebno kazati koji ljudi treba da odu na druga radna mjesta. Tu će biti otpora, biće sentimentalnosti i nezadovoljstva. S tim moramo računati, moramo se uhvatiti ukoštac s tim problemima. Naravno, mi smo dužni, rješavajući ovaj problem u cjelini i pojedinačno, voditi računa o svakom čovjeku koji treba da ide (sa svog dosadašnjeg radnog mjesta), jer je tu većina onih ljudi koji su u proteklom periodu nosili na svojim leđima »Energoinvest« i njegov razvoj. Zasluge tih ljudi obavezuju nas da se prema njihovom rasporedu odnosimo sa mnogo pažnje. Treba ih uputiti na školovanje i pronaći najadekvatniji način njihovog stručnog osposobljavanja. Međutim, oni treba da idu sa određenih mjesta (položaja).«

»Osim toga, želim istaknuti još jednu potrebu u vezi sa rukovodećim aparatom. Našim Statutom je predviđena mogućnost timskog rada i organima upravljanja je ostavljena mogućnost izbora rukovodilaca, ali bi trebalo ostaviti pravo da rukovodilac jedinice, on jedini, ima pravo da predlaže svoje uže saradnike i da se mimo njegove volje ne postavljaju njegovi najbliži saradnici. Nadalje, da bismo ljude stimulisali i omogućili da se postignu efekti o kojima sam u početku govorio, moramo likvidirati bezličnost koja je nastala posljednjih godina, to jest moramo obezbijediti apsolutnu ulogu onog čovjeka kojem smo dali i odgovarajuće zadatke. Ako ih ne izvršava, on treba da ide sa tog mjesta, ali ako ih izvršava

onda to treba da bude i njegov lični uspjeh. Mi ne treba i nećemo bježati od toga da to javno kažemo. Dakle, moramo likvidirati dosadašnju bezličnost, jer će nam to omogućiti da povećamo odgovornost svakog pojedinca.«

»Uporedo s tim mi se moramo dogovoriti i odlučiti za daljnje ključno pitanje, to jest da iz osnova mijenjamo naš odnos i naše shvatanje kako treba da budu nagrađeni rukovodni kadrovi i kadrovi koji rješavaju probleme tehnologije. Mislim da ne treba postavljati nikakve granice kad budemo raspravljali o tom pitanju, nego treba da polazimo od toga da ta rukovodeća i ključna mjesta sa stanovišta plata budu atraktivna.«

»Ovom prilikom postavljam i pitanje radnog vremena. U preduzeću, kod određenih ljudi, postoji reagovanje na prijedlog da se uvede novo radno vrijeme. Ima određen broj naših ljudi koji bi bili spremni da počnu raditi i u pet sati ujutro. Kada bismo sproveli referendum, bojim se da bi bio veliki broj onih koji bi glasali da radno vrijeme počne u pet sati. Međutim, ja vas uvjeravam da od takvog radnog vremena nema efekata. Ne govorim to napamet, nego imam argumente. Čitav savremeni svijet počinje raditi u devet sati i nisu to oni učinili iz pakosti ili nekih drugih razloga, nego isključivo u borbi za veću produktivnost. Prigovoriće nam se da mi još nismo sazreli za to, da nemamo za to uslova, da je naš život godinama tako tekao i slično. Međutim, ja tvrdim da naš život nije dobro organizovan i novo radno vrijeme omogućiće nam da u njemu nešto mijenjamo. Zašto ne bismo mi bili prvi kod nas, ili među prvima, koji mijenjamo stvari na bolje i prilagođavamo se savremenom radnom vremenu.«

»Na kraju još jedanput ističem, drugovi, da razmislite o ovome što sam rekao jer glasanje za moj ponovni izbor znači glasanje, između ostalog, za takvu politiku kakvu sam ovdje predložio i koju treba da prihvatimo.«

Na toj sjednici izabran sam tajnim glasanjem ponovo za direktora preduzeća, sa svega jednim glasom protiv.

Drugo izlaganje iz kojega ću određene dijelove citirati datira sa sjednice Radničkog savjeta koja je održana sredinom 1968. godine. To je momenat kada je cijela jugoslovenska privreda bila u velikom previranju. Vodila se vrlo oštra borba za ostvarenje principa ekonomske i društvene reforme.

Evo nekoliko izvoda iz tog izlaganja:

»Ako se osvrnemo na pređeni put, konstatovaćemo da smo u proteklom periodu gubili mnogo vremena, aktivnosti i energije da ujednačimo (uskladimo, uniformišemo ili unificiramo) ono što nije bitno ili što u krajnjoj liniji ne treba

uniformisati. Sada smo odustali od najvećeg dijela toga (ali ima još dosta ostataka), tako da sve ono što nije neophodno za jedinstvo preduzeća treba da regulišu same radne jedinice. Ostaje nam, prema tome, osim definisanja naše opšte politike, sada po obimu manji dio, ali mnogo osjetljiviji: da regulišemo i da definišemo međusobna ponašanja i postupak u svim ovim poslovima za koje smo se u principu saglasili da su zajednički poslovi i jedinstveni za preduzeće. (To su: plan, prodaja, nabavka, finansije, razvoj, kontrola, opšta kadrovska politika i organizacija preduzeća.)«

»Kao što znate, mi smo prije godinu dana postavili osnove organizacije preduzeća. Pri postavljanju organizacije koristili smo se, koliko smo umjeli, ne samo sopstvenim iskustvima, nego iskustvom sličnih preduzeća u svijetu. Naša dosadašnja praksa i prilikom posljednje reorganizacije u većoj mjeri se ograničavala na izradu organizacione šeme, nabrajanje poslova pojedinih organizacionih jedinica i nabrajanje određenih principa. U stvari, posao je obavljen samo u toj mjeri koliko odgovara specifičnostima naše privredne organizacije i našem društveno-ekonomskom i političkom uređenju.

Već sprovođenje same odluke pokazalo nam je da u velikoj mjeri bolujemo od opšte jugoslovenske bolesti: da donesene odluke ne sprovodimo i da smo spremni da za sve neuspjehe u našem radu okrivljujemo donesenu odluku. Nedopustivo je, po mom mišljenju, da ubuduće bilo ko, a posebno direktor jedne fabrike, može diskutovati o osnovama tek usvojene organizacije preduzeća ako je prije toga do krajnjih konsekvenci ne sprovede u praksi. Nakon toga može se dokumentovano potvrditi da li treba određene stvari mijenjati ili ne. Nemoguće je ubuduće govoriti o nužnosti postojanja našeg (jedinstvenog) preduzeća a pri tome ne shvatiti da ima poslova koji su jedino tada racionalni i po svojoj prirodi se mogu isključivo obavljati centralno za preduzeće kao cjelinu. Ili, nedopustivo je ne izvršavati proizvodne zadatke. dovoditi cijelo preduzeće u nepovoljan položaj, a razlog za to uvijek tražiti u neadekvatnosti organizacione forme, odnosno službe zajedničkih poslova preduzeća. Smatram da Radnički savjet preduzeća još jednom treba da stavi do znanja svim organizacionim jedinicama da nesprovođenje donesenih odluka o organizaciji preduzeća predstavlja neizvršenje osnovnih zadataka odgovornih rukovodilaca, a svako pokretanje nove diskusije o ovom pitanju, kao što je gore rečeno, znači udarac za daljnji razvoj i konsolidaciju preduzeća.

Nadalje smatram da rukovodeći radnici u preduzeću sačinjavaju jedan tim koji radi u kolegijumu i da su obavezni

da prihvaćene stavove ili odluke sprovedu. Ako se sa njima ne slažu, treba da traže prelazak na drugu dužnost. Moderna privredna organizacija može biti stručno rukovođena samo ako je sastavljena od stvarno kvalifikovanih članova i ako postoji do krajnjih konsekvenci disciplina i odgovornost za sprovođenje odluka. Naravno, sve ovo što je rečeno za članove kolegija vrijedi i za mene kao glavnog direktora.«

»U vezi sa organizacijom preduzeća želim reći još nešto. Svi problemi, a njih ima, koji se javljaju u našem preduzeću i odnose se na organizaciju rezultat su nedograđenosti preduzeća. Moderna organizacija preduzeća, kao što je naše, u detaljima ni po čemu ne treba da se razlikuje od organizacije preduzeća u bilo kom razvijenom društvu, bez obzira na društvene odnose. Sve ono što je specifično za naše društvene odnose respektovano je u osnovnim organizacionim odlukama, a organizacija poslova, kao što sam naprijed istakao i o čemu sam ranije mnogo puta govorio, stvar je stručne razrade koju treba, pošto je ne znamo i kažimo to otvoreno, naučiti i kupiti kao što smo to uradili kada smo se učili u oblasti tehničkih disciplina kupujući licence. Isto tako, kao što nam je bilo jasno kada smo kupovali licence da moramo kupiti ono što je najmodernije i najbolje, tako i sada moramo jasno utvrditi i donijeti odluku da želimo obezbijediti najsavremeniju poslovnu organizaciju, a to možemo, to nam je sasvim jasno, nabaviti u Sjedinjenim Američkim Državama. Preduzeće kakvo je naše, a posebno kakvo želimo da bude, treba da napravi daljnji korak, to jest treba da prepusti poslove organizacije ljudima dovoljno kvalifikovanim da to obavljaju. Ne treba dozvoliti kao do sada da se poslovima organizacije bave mnogi zvani i nepozvani, ali uglavnom nedovoljno kvalifikovani.«

»I u dosadašnjem razvoju preduzeća sigurno je bilo poslova i problema za koje nije bilo dovoljno razumijevanja bilo na nivou fabrika bilo nekih drugih stručnih službi. Danas, kada je ekonomsko-finansijski rezultat rada pojedinih fabrika mnogo presudniji nego ranije, normalno je očekivati da će biti u većoj mjeri slučajeva kada iz »ekonomskih« razloga pojedine fabrike neće pridavati značaj ili će izbjegavati od ulaganja u nešto što ne daje neposredan, odnosno bliski efekat, ili kada će sa današnjih pozicija određena fabrika teže sagledati takve interese. Isto tako, biće slučajeva, a ima ih i danas, gdje ulaganje u određene poslove treba da predstavlja zajednički interes većeg broja organizacionih jedinica, pa ipak takav sporazum nekada je teško postići.

Treba za to vremena. Neke fabrike vide taj interes, ali nemaju dovoljno sredstava.

Sve su to razlozi koji govore o tome da na nivou preduzeća treba formirati neka sredstva za takve potrebe, a da rezultati tako finansiranog rada budu »vlasništvo« preduzeća. Ono će ih onda ustupati zainteresovanim organizacionim jedinicama (fabrikama) naplaćujući ih prilikom korišćenja, pa će ponovo ta sredstva uložiti u neki drugi posao. Mislim da je i do sada bilo začetaka takve prakse (mada propisima našeg preduzeća nisu bili predviđeni) i da to treba u većoj mjeri sada primjenjivati, posebno kada se preduzeće širi i razvija i kada u njemu pored zajedničkog interesa ima posebnih opravdanih interesa. Sve to treba na određen način i pravno formulisati.«

Radi ilustracije dajem jedan biran dio odluke Radničkog savjeta preduzeća o načinu formiranja sredstava za potrebe naučnoistraživačke djelatnosti i njihovoj namjeni, što predstavlja konkretan primjer odluke organa samouprave kojom se reguliše jedan od zajedničkih poslova preduzeća:

I

Proizvodne radne jedinice preduzeća i projektantski biroi izdvojiće u 1966. godini 2% od vrijednosti eksterne realizacije kao doprinos za naučnoistraživačku djelatnost.

II

Sredstva formirana na način utvrđen tačkom I ove odluke koristiće se za podmirenje troškova kapitala (amortizacije, troškovi investicionog održavanja osnovnih sredstava, kamate na poslovni fond, kamate na zajmove za osnovna i obrtna sredstva, premije osiguranja, otplate po zajmovima za osnovna i obrtna sredstva i anuiteti po zajmovima za sredstva zajedničke potrošnje i najamnine za mašine IBM kod Elektronsko-računskog centra i istraživačko-razvojnih centara preduzeća), i to:

1. Istraživačko-razvojnog centra za elektroenergetiku.
2. Istraživačko-razvojnog centra za termotehniku i nuklearnu tehniku,
3. Istraživačko-razvojnog centra za automatiku i
4. Elektronsko-računskog centra.

III

Razlika između obračunatog doprinosa i efektivnih troškova kapitala predstavlja prihod preduzeća, te će se ova

sredstva koristiti za finansiranje radova naučnoistraživačke djelatnosti za koje je zainteresovano preduzeće kao cjelina. Neutrošena sredstva, na kraju godine, unose se u zajednički fond preduzeća.

IV

Radne jedinice preduzeća i istraživačko-razvojni centri su obavezni da ugovorom utvrđuju vrstu radova koje će istraživačko-razvojni centri obavljati za potrebe radnih jedinica.

V

Cijene usluga koje čine istraživačko-razvojni centri radnim jedinicama formiraju se primjenom određenog faktora na bruto lične dohotke radnika istraživačko-razvojnih centara. Visinu ovog faktora odobrava Upravni odbor preduzeća za svaki istraživačko-razvojni centar posebno.

»Iako je preduzeće u dosadašnjem periodu preduzimalo značajne korake radi rješavanja stambenih problema naših radnika, još uvijek imamo skoro dvije hiljade zapošljenih bez kompletno riješenog stambenog problema.

Nužno je stoga da se pripremi petogodišnji program finansiranja i izgradnje stanova koji bi počivao na sljedećim principima i izvorima sredstava:

— samodoprinosu na neto plate svih zapošljenih u »Energoinvestu« sa 1%, kao znak solidarnosti i uzajamnosti (osim radnika čija primanja ne prelaze 700 dinara),

— posebnom izdvajanju na bruto plate svih zapošljenih u odgovarajućoj radnoj jedinici u visini od 3%,

— punoj realizaciji interne štednje kroz samo preduzeće, jer, stvarajući u samom preduzeću sredstva štednje njegovih radnika, ulagaćemo ih u rješavanje stambenih problema,

— sredstvima progresivnog oporezivanja plata radnika jedinica čiji nivo znatno prelazi prosjek nivoa plata u preduzeću i

— uzimanju zajmova od poslovnih banaka za izgradnju stanova za potrebe radnika preduzeća.«

»Već ranije, kada je bilo riječi o kadrovskoj politici, dotaknut je u izvjesnom smislu i naš odnos prema fakultetima. Ponavljam, mi smo jako zainteresovani za razvoj određenih fakulteta u Sarajevu i kao što imamo izvore za snabdijevanje sirovinama, energijom i slično, tako su nam fakulteti izvori za kadrovsko jačanje i normalnu kadrovsku

reprodukciju preduzeća. Nama je jasno da je neophodno ulagati u kadrovske izvore isto onako kao što ulažemo za mnoge druge potrebe. Mi od toga ne bježimo. Ulagaćemo u fakultete još više nego do sada, ali tražimo i pravo učešća u upravljanju tim fakultetima. Tražimo odgovarajuće prilagođavanje nastavnih programa fakulteta našim potrebama.«

»U cjelokupnom broju zapošljenih u našem preduzeću sigurno je jedan procenat višak radne snage koji nije dovoljno ili nije uopšte iskorišten. Mi tu činjenicu ne krijemo. Tretirali smo ovaj problem često na sjednicama Radničkog savjeta i drugim forumima u preduzeću. Po mom mišljenju, to je problem koji treba da mi sami riješimo i ne slažem se sa prijedlozima i mišljenjima da viškove radne snage treba usmjeriti u neke druge privredne grane, što bi značilo da taj problem treba da nam rješava neko drugi, odnosno država.

Jedino rješenje, po mom mišljenju, nalazi se u povećanju proizvodnje i to takvom povećanju koje je veće od stope rasta produktivnosti. Takvim povećanjem otvaraju se nova radna mjesta, što znači likvidaciju prekobrojnih i smanjenje nezapošljenih u zemlji.

Zacrtani porast proizvodnje »Energoinvesta« obezbjeđuje rješavanje problema viškova radne snage u samom preduzeću (dabome, ne preko noći), a istovremeno širom otvara vrata za zapošljavanje visokokvalifikovanih i kvalifikovanih novih radnika.«

»Pošto je ranije bilo riječi o integracionim zahvatima u zemlji, hoću nešto da kažem o takvim poduhvatima i u inostranstvu ili sa inostranim partnerima, bilo u inostranstvu ili u našoj zemlji. Na tom polju mi smo očito u zaostatku. Za ovo zaostajanje možda ima opravdanja. No, bez obzira da li opravdano ili neopravdano, mi ovo zaostajanje već osjećamo i moramo nastojati da ga što prije prebrodimo. Pri tome ćemo nastupati kroz razne vidove kao što smo to radili i u zemlji. Između ostalog, pominjem mogućnost zajedničkog ulaganja, odnosno osnivanja zajedničkih preduzeća u zajednici sa inostranim partnerima, bilo kod nas bilo u inostranstvu.«

Smatram da će slika biti potpunija ako citiram i neke odredbe jednog konkretnog ugovora između preduzeća »Energoinvest« i jedne francuske kompanije o zajedničkim ulaganjima u jedno novo preduzeće koje će formirati oba partnera sa sjedištem u Sarajevu — Jugoslavija:

»... da bi primijenile ovu politiku, ugovorne strane u ime svog preduzeća osnovaće jedan poslovni odbor koji će dejstvovati u pravnim granicama i kompetencijama fiksiranim u ugovoru.«

»Statut (ime novog preduzeća) ne bi trebalo da sadrži odredbe suprotne odredbama iz ovog ugovora. Radnički savjet će dostaviti projekat statuta svakom članu Poslovnog odbora, koji može u roku od jednog mjeseca da zatraži pismenim putem modifikacije za koje smatra da su potrebne. Radnički savjet treba da razmotri njegov projekat vodeći računa o traženim mjerama, ali u toj mjeri da nisu suprotne ovom ugovoru i jugoslovenskim zakonima.«

»Sve odluke Poslovnog odbora moraju biti jednoglasno prihvaćene od strane članova.«

»Direktor (ime novog preduzeća) je imenovan putem Radničkog savjeta (ime novog preduzeća) na bazi jednog konkursa i jedne zajedničke preporuke ugovornih strana.«

»Direktor (ime novog preduzeća) je dužan da poštuje jugoslovenske zakonske propise koji su na snazi, odredbe ovog ugovora, odluke Poslovnog odbora, direktive i naredbe Poslovnog odbora i normativna akta upravnih organa.«

Iz ovog konkretnog primjera vidi se da društveni odnosi izraženi kroz samoupravne organe preduzeća u Jugoslaviji ne negiraju ničije interese ukoliko taj partner ne negira društvene interese formulisane zakonima i statutom jugoslovenskog partnera.

Mislim da se iz iznesenog može, prvo, izvući zaključak da se i direktor preduzeća organizovanog na samoupravnom principu nalazi pred istim zadacima i problemima pred kakvim se nalazi i svaki drugi direktor. Samo je način rješavanja drugačiji, uslovljen je samoupravnom strukturom. Da su metode rješavanja drugačije, to je sigurno, jer, kao što smo vidjeli, trebalo je predložiti Radničkom savjetu da se odrekne određenih svojih »prava«. Upravo »prava« koja mu nikakav zakon prethodno nije dao, ali je praksa tako stvorila da Radnički savjet »upravlja« i tehnologijom, da samostalno (često bez dovoljnog konsultovanja) postavlja direktoru i drugim rukovodiocima saradnike zanemarujući sve moguće objektivne, psihološke ili druge momente. Međutim, u preduzeću u kome danas radim stvar je sama po sebi razumljiva da direktor sam sebi bira najbliže saradnike. Prije 5—6 godina stanje je bilo drugačije. Ima i danas u jugoslovenskim preduzećima takvih pojava, ali su samo sporadične i protiv njih se može lakše boriti, odnosno lakše ih je suzbijati nego ranije.

Sigurno je da je sva današnja moderna industrija u posljednjih 20—30 godina bila u određenom momentu u situaciji da se »obračuna« sa ranijim starim, »dobrim i uhodanim« metodama rada. Ali mi smo za to morali dobiti neku vrstu

susret neopravdanim ili preteranim zahtevima, isto toliko potkopava sistem koliko i dogmatsko oglušivanje o zahteve i linearno suprotstavljanje svakom pritisku bez obzira na uzroke i smer pritiska; (2) sistem mora, u situaciji bremenitoj konfliktima, uspostavljati nove (i stalno tražiti sve novije) oblike za razrešavanje konflikata (arbitražne komisije, koordinacione odbore, sastanke radi dogovornog rešavanja iskrslih ili sagledanih problema, konsultacije o izvesnim trajnim izvorima konflikata itd.); (3) prema raznim vrstama konflikata neophodan je diferenciran pristup; dugoročne implikacije pojedinih vrsta konflikata nisu uvek očigledne i nisu direktno zavisne od intenziteta s kojim se ispoljava izvesna vrsta konflikata; potrebno je pre svega diferencirati one konflikte koji nastaju iz konkretnih zahteva da se jedno ili niz pitanja reši (najčešće u skladu sa institucijama i principima sistema) od onih konflikata koji za svoj cilj imaju bitnu izmenu karaktera sistema ili njegovo narušavanje, odnosno podsticanje onih snaga koje predstavljaju potencijalnu i latentnu opasnost za političko jedinstvo i integritet društvene zajednice.

EMERIK BLUM

Samoupravno preduzeće i njegov direktor*

OSVRT NA RAZVOJNI PUT I PROBLEME »ENERGOINVESTA«

»Energoinvest« je osnovan 1951. godine kao projektantska organizacija sa ukupno 130 zapošljenih. Tada je određena i fizionomija ovog preduzeća: da bude sposobno da projektuje i izvodi investicione objekte iz oblasti energetike i procesne industrije. Cilj je ostvarivan proširivanjem projektantskih djelatnosti i okupljanjem, to jest uključivanjem u »Energoinvest« malih ili srednjih poluindustrijskih preduzeća. To okupljanje vršeno je u prvom redu sa stanovišta koncentracije kadrova. Do danas se u »Energoinvest« uključilo 21 preduzeće. Sve integracije su sprovedene pod uslovom da privredne organizacije koje se uključuju prihvate osnovni program »Energoinvesta«, bez obzira na njihovu dotadašnju orijentaciju. Većina integracija izvršena je do 1960. godine, kada je usvojen program rekonstrukcije i modernizacije svih fabrika sa stanovišta preduzeća kao cjeline. Definisani su proizvodni programi fabrika — pogona unutar preduzeća. U stvari, izvršena je najsvrsishodnija podjela proizvodnih pogona. Vrijednost sredstava za rad prije rekonstrukcije (1960. godina) iznosila je 2,3 miliona dolara, a vrijednost sadašnjih sredstava za rad (1968. godina) iznosi 38 miliona dolara. Sva ulaganja su vršena na osnovu domaćih i inostranih kredita. Obim fizičkog porasta, koji je vidljiv iz cifara o kvantitetnim promjenama, u prvom redu je u tome da se od ukupne vrijednosti uloženih sredstava za rad 15% (cca 5 miliona dolara) odnosi na ulaganja u istraživačko-razvojne centre, kojih prije rekonstrukcije uopšte nije bilo. Dalje, sve rekon-

* Referat podnet na međunarodnom simpozijumu u Amsterdamu posvećenom problemima radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Simpozijum je organizovao Institut za istočnoevropske studije Univerziteta u Amsterdamu.

struisane fabrike dobile su savremenu proizvodnu tehnologiju i sačinjavaju tehnološke i ekonomske cjeline. Broj ljudi u projektantskim biroima porastao je na preko 600. Ukupna djelatnost u programu rekonstrukcije bila je planirana tako da se 30% ukupne proizvodnje plasira na inostrano tržište, jer je jugoslovensko tržište nedovoljno za racionalnu proizvodnju, kao i radi najefikasnije verifikacije tržne vrijednosti ukupne djelatnosti preduzeća. (Uz ovo je nužno napomenuti da u to vrijeme jugoslovenska industrija još nije bila uopšte orijentisana na izvoz.)

Radi ilustracije dajemo podatke o odnosu realizacije prema indeksu vrijednosti sredstava za rad i indeksu zapošljenih:

Godina	*Realizacija*	*Indeks vrijednosti sredstava za rad*	*Indeks zapošljenih*
1959.	100	100	100
1962.	142	248	118
1964.	266	810	161
1965.	322	1.120	206
1966.	511	1.400	220
1967.	666	1.810	240
1968.	825	1.880	266

Posebno mjesto u realizaciji zauzima izvoz:

Godina	1959.	1962.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.
Indeks	100	223	486	990	1.860	2.600	2.860

Naprijed izneseni podaci pokazuju brz i buran razvoj preduzeća, koje se svrstalo među velika preduzeća u Jugoslaviji sa svojim fabrikama i pogonima raspoređenim po cijeloj zemlji.

Ovaj prikaz dat je zbog toga što pokazuje vrlo brz i buran razvoj preduzeća, što u svakom sistemu mora biti praćeno pojavom raznih protivrječnosti i sukoba, na koje je trebalo pravovremeno reagovati donošenjem odgovarajućih odluka. Razumljivo je da van tog procesa nije ostala po strani funkcija direktora, zavisno od stepena razvoja preduzeća i organa upravljanja, koji su dobijali širi sadržaj rada sa okrupnjavanjem preduzeća i jačanjem materijalne baze cjeline i njenih dijelova. Istovremeno su precizirani ekonomski odnosi među dijelovima preduzeća (fabrike, pogoni, sektori itd.) na principu tržišta uz bilansno utvrđivanje rezultata rada svakog dijela. U takvoj situaciji drugačiji je položaj

i funkcija direktora nego što je to bio slučaj u malom preduzeću iz koga se, kao što smo naprijed rekli, razvio »Energoinvest«.

RAZVOJNI PUT SAMOUPRAVLJANJA U JUGOSLAVIJI I U PREDUZEĆU »ENERGOINVEST«

Godine 1950. do tada državna privredna preduzeća prelaze na upravljanje radnih kolektiva, a na temelju Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima iz iste godine. Prema tome, preduzeće »Energoinvest« je rođeno u eri početaka razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji. Sa današnjeg stanovišta to je bilo takozvano centralističko samoupravljanje, jer preduzećem upravlja Radnički savjet i Upravni odbor. Takav je slučaj i sa svim ostalim preduzećima u Jugoslaviji, u kojima tada funkcionišu samo ovi organi upravljanja.

Već 1955. godine u »Energoinvestu« se odstupa od takozvanog centralističkog upravljanja i u dijelovima preduzeća pojavljuju se novi organi upravljanja — pogonski radnički savjeti. Dakle, 5 godina nakon donošenja spomenutog zakona vrši se decentralizacija samoupravljanja, iako to Zakon nije predviđao. Sa stanovišta razvoja samoupravljanja ova praksa u preduzeću znači korak naprijed, jer, pored Radničkog savjeta i Upravnog odbora preduzeća, i drugi predstavnički organi radnika mogu neposredno da utiču na odgovarajuće odluke ili da rješavaju određena pitanja. To se odnosi na: izvršenje mjesečnih planova, povećanje produktivnosti rada, utvrđivanje radnih normi, uštede u materijalu, sistematizaciju radnih mjesta i mjere zaštite pri radu. Taj proces početka decentralizacije u stvari je mirenje protivrječnosti između Zakonom utvrđenog organa upravljanja i težnje prakse samoupravljanja da se upravljanje preduzećem približi što više neposrednim proizvođačima.

Okrupnjavanje preduzeća pripajanjem drugih preduzeća i osnivanjem novih fabrika i drugih organizacionih jedinica (u tim godinama u Jugoslaviji integracija još nije imala šireg zamaha, čak je bilo političkog otpora od strane sindikata pokretu okrupnjavanja koje se odvijalo oko »Energoinvesta« sa motivacijom da to vodi degradiranju samoupravljanja u do tada samostalnim preduzećima) u praksi je samo nametalo i zahtijevalo rješavanje problema i u oblasti samoupravljanja. U 1960. godini na jednoj sjednici Radničkog savjeta rečeno je: »Sve ove probleme preduzeća ne možemo rješavati ako

dalje ne razvijemo radničko samoupravljanje, naime, ako ne ostvarimo takve odnose u kolektivu da što veći broj proizvođača bude, u većoj ili manjoj mjeri, učesnik u donošenju odluka. ne samo radi šematskog rasporeda, nego i radi lične zainteresovanosti. Okrupnjavanje industrije ne smije da bude praćeno samo željom za boljim ekonomskim efektom, nego upravo kroz praksu treba da se dokaže da se paralelno sa time unapređuje i »stvarno«, a ne šematsko samoupravljanje.«

Predložena organizacija kroz decentralizaciju vrši se prenošenjem kompetencija na radničke savjete sektora, odnosno tvornica putem pogonskih radničkih savjeta, s tim da Radnički savjet preduzeća odlučuje samo o osnovnim pitanjima. Tako, 3 godine prije donošenja Ustava Jugoslavije (aprila 1963. godine) i 5 godina prije donošenja Osnovnog zakona o preduzećima (aprila 1965. godine), koji su izrazili i sankcionisali postignuti stepen samoupravljanja u Jugoslaviji, u »Energoinvestu« funkcioniše 30 radničkih savjeta u fabrikama, projektantskim biroima, pogonima i drugim dijelovima preduzeća.

Da bi bilo moguće sprovesti decentralizaciju samoupravljanja i dati tim organima stvarnu mogućnost odlučivanja, neophodno je bilo uvesti ekonomske odnose između dijelova preduzeća (radnih jedinica). Odnosi između tih jedinica počivaju od tada isključivo na tržnom principu. Tržni odnos omogućio je svakom dijelu preduzeća da bilansno iskazuje svoje rezultate rada i da samostalno raspodjeljuje ukupan prihod, plate radnicima i ostvarenu dobit. Razumljivo je da svaka radna jedinica prije ove raspodjele treba da podmiri svoje obaveze prema zajednici i preduzeću.

Niz normativnih akata koji su u međuvremenu doneseni utvrdili su široku oblast samostalnog odlučivanja organa upravljanja dijelova preduzeća.

Saglasno odredbama spomenutog zakona o preduzećima, početkom 1966. godine donesen je Statut preduzeća kao osnovni samoupravni akt. On te odnose nije samo potvrdio, već je načelnim odredbama otvorio još širu mogućnost dijelovima preduzeća time što je omogućio da sami utvrde vrste i oblike svojih organa upravljanja.

Prema Statutu, koji je i danas na snazi u preduzeću (priprema se daljnja izmjena na osnovu novih ustavnih odredaba donesenih u 1968. godini), pored Radničkog savjeta i Upravnog odbora, kao organa upravljanja preduzeća, funkcionišu u radnim jedinicama (sektori, projektantski biroi, fabrike, pogoni, istraživačko-razvojni centri i drugi dijelovi preduzeća) radnički savjeti tih jedinica sa izvršnim odborima, radnički

savjeti ili zborovi radnika u dijelovima tih jedinica (obračunske jedinice) i rukovodioci radne jedinice.

Statutom je dosljedno sporoveden princip da Radnički savjet preduzeća odlučuje o osnovnim pitanjima. Jedno od takvih pitanja je donošenje plana preduzeća, kako perspektivnog tako i tekućeg. Tom prilikom utvrđuju se i interni instrumenti preduzeća (sredstva za zajedničke fondove preduzeća, sredstva za podmirenje troškova naučnoistraživačkog rada i sredstva za podmirenje zajedničkih troškova preduzeća), pa donošenje plana privlači pažnju svakog radnika, jer plan utvrđuje i principe raspodjele budućeg rezultata rada za period za koji se donosi. Način donošenja plana na Radničkom savjetu preduzeća je u suštini izraz dogovora svih radnih ljudi preduzeća, a ne samo predstavničkih organa, jer se on razmatra i na zborovima radnih ljudi. Ujedno on jasno predočava svakoj jedinici i pojedincu od čega zavisi budućnost cjeline, dijela preduzeća i pojedinca.

Radnički savjet preduzeća, pored plana, donosi normativne akte o organizaciji preduzeća, programu rada i razvoja preduzeća, odlučuje o osnovnim pitanjima politike preduzeća, razmatra bilans preduzeća, odlučuje o korištenju i raspolaganju zajedničkim sredstvima preduzeća, o zaključivanju kratkoročnih i dugoročnih zajmova, usklađuje rad organa upravljanja u preduzeću i daje preporuke koje su od interesa za preduzeće kao cjelinu.

Radnički savjet preduzeća je, u stvari, predstavnički organ koji broji 100 članova, a sačinjavaju ga delegati radnih jedinica koje su zastupljene srazmjerno broju zapošljenih. Izbor se vrši neposredno i tajno. Svi članovi kolektiva prilikom izbora odmjeravaju koga će uputiti u ovaj najviši organ upravljanja preduzećem, s obzirom na sve veću ekspanziju preduzeća na domaćem i inostranom tržištu, na njegovo složenije poslovanje i modernizaciju rada. On zasjeda po pravilu jedanput u tri mjeseca. Kvalifikaciona struktura Radničkog savjeta preduzeća tokom godina se mijenjala. Tako, ova struktura u 1964. i 1969. godini izgleda:

Kvalifikacija	*1964.*	*1969.*
	%	%
Visoka sprema	27	42
Srednja sprema	37	22
Visokokvalifikovani radnici	10	23
Kvalifikovani radnici	20	12
Ostali	6	1

Upravni odbor preduzeća, kao organ upravljanja, ima Zakonom i Statutom utvrđen djelokrug rada. On podnosi prijedloge Radničkom savjetu za sve poslove koji spadaju u njegovu nadležnost, stara se o sprovođenju odluka Radničkog savjeta u život, vrši izbor kandidata za uži tim direktora preduzeća na prijedlog samog direktora itd. Izbor Upravnog odbora vrši Radnički savjet preduzeća, a on broji 11 članova, u koji broj ulazi i glavni direktor po službenoj dužnosti. Zasijeda po pravilu jedanput u mjesec dana.

Posebno mjesto u Statutu preduzeća zauzima radna jedinica. Njen položaj se ogleda u sljedećem: da ima svoj program i plan rada, da koristi određena sredstva za rad, da raspodjeljuje dobit na plate i fondove, da vrši ulaganja za tehničko-tehnološka unapređenja, da donosi normativne akte, da određuje cijene svojih proizvoda i usluga, da uređuje pitanja iz oblasti radnih odnosa, da sprovodi mjere zaštite pri radu i stara se o zdravstvenoj zaštiti radnika, stara se o zaštiti mladih radnika, radnica majki, invalida rata i rada, stara se o obrazovanju radnika itd.

Odredbama o djelokrugu rada organa upravljanja radne jedinice samo se preciziraju i na određen način potvrđuju odredbe o položaju radne jedinice, kako je naprijed navedeno. U radnoj jedinici kao dijelu preduzeća funkciju organa upravljanja može da vrši izabrani radnički savjet ili zbor radnika, ako se radi o jedinici koja broji do 30 radnika.

Uz rad radničkog savjeta radne jedinice izvršni odbor tog radničkog savjeta obavlja funkcije slične funkcijama Upravnog odbora preduzeća na nivou preduzeća. On može imati 5—11 članova. Razumije se, izbor izvršnog odbora se vrši samo ako je izabran radnički savjet radne jedinice. Rukovodilac radne jedinice je član izvršnog odbora po položaju.

U dijelovima radne jedinice gdje se mogu utvrđivati rezultati rada obrazuju se obračunske jedinice. Obračunskom jedinicom upravlja ili pogonski radnički savjet ili zbor radnika, zavisno od broja ljudi i prema tome kako to odluči sama radna jedinica.

Organe upravljanja preduzeća i dijelova preduzeća u njihovom radu pomažu stalne i povremene komisije kao pomoćna tijela. Neke komisije mogu i meritorno odlučivati.

Sa razvojem samoupravljanja stalno se povećavao broj članova kolektiva u organima upravljanja i njihovim tijelima. U 1960. godini prema broju zapošljenih svega 9% radnika bilo je uključeno u te organe, dok je taj procenat u 1969. godini daleko veći i iznosi preko 30%.

FUNKCIJA DIREKTORA PREDUZEĆA PREMA STATUTU

Statut preduzeća je išao u pravcu davanja određenih ovlaštenja direktoru, čime se njegovo djelovanje ne suprotstavlja samoupravljanju.

Statut je definisao odnos direktora preduzeća prema radnim jedinicama i njihovim rukovodiocima. Naime, utvrđeno je da direktor ima pravo i dužnost da usklađuje rad radnih jedinica u interesu preduzeća kao cjeline. On ima pravo da izdaje naređenja rukovodiocima radnih jedinica u svim pitanjima koja se tiču poslovanja i rada tih jedinica i preduzeća. To njegovo pravo i dužnost odnosi se prije svega na izvršenje ugovora prema poslovnim partnerima. Ono se proteže i na izvršenje proizvodnog plana preduzeća, na arbitriranje između radnih jedinica ako se radne jedinice ne mogu sporazumjeti a problem zahtijeva brzo rješavanje. Direktor se nikada ne miješa u ekonomske odnose između radnih jedinica, niti u tom smislu usklađuje njihov rad, jer sve eventualno nastale sporove između radnih jedinica rješava Arbitražna komisija koju imenuje Radnički savjet preduzeća. Međutim, on će intervenisati ako radna jedinica ne ispunjava svoje obaveze prema fondovima preduzeća ili zajednici.

Direktor ima pravo i dužnost da obustavi odluke rukovodilaca unutar preduzeća ako su one u suprotnosti sa važećim pozitivnim propisima ili normativnim aktima preduzeća. On takođe ukida i mijenja nepravilne odluke, odnosno planove rukovodilaca, te može da donosi odluke i planove iz djelokruga rukovodilaca ako su oni propustili da izvrše tu dužnost. On će, prema Statutu, prije toga upozoriti odnosnog rukovodioca da izmijeni odluku ili plan.

Ovo pravo direktora pojačano je još jednom odredbom Statuta, po kojoj direktor ima pravo i dužnost da u svom djelokrugu određuje vanredno hitne mjere. Direktor to čini kada su te mjere neophodne radi sprečavanja i otklanjanja štetnih posljedica u slučaju poremećaja rada i poslovanja preduzeća, odnosno radne jedinice. Ovakva odredba, koja ima izuzetan karakter, pomaže direktoru da otkloni eventualnu štetu koja bi mogla nastati za preduzeće. Na taj način se može utvrditi i greška pojedinca ili kog drugog faktora radi eventualne odgovornosti za nepreduzete mjere.

U pogledu akata organa upravljanja radnih jedinica direktor ima pravo da ih obustavi od izvršenja i predloži Radničkom savjetu njihovo ukidanje ako smatra da su suprotni važećim propisima. Radnički savjet donosi konačnu odluku.

Na ovaj način Zakon i Statut omogućavaju direktoru da obezbijedi zakonitost poslovanja preduzeća.

Uz prednja ovlaštenja direktoru stoji na raspolaganju i stručna interna kontrolna služba preduzeća preko koje on može narediti vršenje kontrole poslovanja preduzeća. Ova se služba pokazala efikasnom kao preventivna služba i kao takva u toku posljednje 4 godine, u okviru svojih ovlaštenja, donijela je oko 90 naloga za otklanjanje raznih nepravilnosti u radu pojedinih službi preduzeća. Ona o preduzetim mjerama obavezno obavještava direktora preduzeća i odgovarajuće organe upravljanja.

Statut je takođe razradio zakonske odredbe o zastupanju preduzeća, o prokuri, te o potpisivanju ugovora i drugih akata. Statutom je utvrđeno da direktora, u slučaju odsutnosti ili spriječenosti, u preduzeću zastupa zamjenik. Ovo pravo imaju i rukovodioci predstavništava u zemlji i u inostranstvu u okviru svog radnog područja, a na temelju samog imenovanja. U pojedinačnim predmetima direktor ili drugi organ upravljanja na prijedlog direktora može ovlastiti i drugo lice sa potrebnom stručnom kvalifikacijom da zastupa preduzeće.

U Statutu je uvedena zakonska mogućnost da direktor preduzeća može dati prokuru licu na rukovodećem radnom mjestu u preduzeću, uz saglasnost Radničkog savjeta preduzeća. Pošto se radi o pravu prokuriste da prilikom obavljanja svog posla raspolaže imovinom preduzeća, razumljivo je da je za njegovo imenovanje potrebna saglasnost najvišeg organa upravljanja.

Direktor preduzeća u ime preduzeća potpisuje ugovore, ali on može ovlastiti i druga lica generalnim ili specijalnim punomoćjem da potpisuju ugovore u ime preduzeća. Svakako da ovakva punomoćja direktor daje jer po pravilu to zahtijeva poslovni promet.

Određene ugovore direktor iznosi na saglasnost organima upravljanja preduzeća, bilo zato što je to zakon predvidio bilo što se radi o dugoročnim odnosima sa drugim organizacijama. To se prije svega čini s ugovorima o ulaganju kapitala u druga preduzeća, o ulaganju stranog kapitala u naše preduzeće, o poslovno-tehničkoj saradnji i slično.

Statutom je regulisano pravo potpisivanja akata preduzeća. Jednom odredbom je utvrđeno da direktor ima pravo da zadrži za sebe isključivo pravo potpisivanja akata većeg značaja i vrijednosti iz djelokruga drugih rukovodilaca. Ova odredba je razumljiva sa stanovišta odgovornosti direktora za poslovanje preduzeća

Direktor, prema Statutu, podnosi Radničkom savjetu preduzeća i prijedlog za stavljanje radne jedinice preduzeća pod privremenu prinudnu upravu (najduže na jednu godinu dana). On to čini u slučaju kada je poslovanjem radne jedinice nanesena znatna šteta preduzeću ili ako organ upravljanja odnosne jedinice vrši svoja prava o upravljanju protivno propisima i normativnim aktima preduzeća. Na osnovu pismeno obrazloženog prijedloga direktora Radnički savjet preduzeća će donijeti svoje rješenje. Ako se saglasio sa prijedlogom, Radnički savjet istim rješenjem raspušta organ upravljanja radne jedinice i postavlja prinudnog upravnika, odnosno odbor za prinudnu upravu i određuje organ pod čijim će nadzorom raditi. Tom prilikom Radnički savjet donosi rješenje kojim razrješava dužnosti rukovodioca radne jedinice, ali ga iznimno može postaviti za prinudnog upravnika.

U praksi poslovanja preduzeća »Energoinvest« bila su tri slučaja stavljanja radne jedinice pod prinudnu upravu. Prinudni upravnik, odnosno odbor za prinudnu upravu imao je pravo da upravlja i odlučuje o svim poslovima radne jedinice, da vrši funkciju organa upravljanja i predlaže potrebne sanacione mjere. (Radnici su u ovom slučaju zadržali pravo da učestvuju u eventualnom donošenju plana radne jedinice, odnosno normativnih akata.) Prinudna uprava je operativni organ Radničkog savjeta, ona o svom radu podnosi izvještaj Radničkom savjetu preduzeća i predlaže potrebne mjere. Nakon godinu dana vrši se izbor novih organa upravljanja. Praksa je pokazala da su u takvim prilikama radnici veoma pažljivo prilazili izboru novih članova radničkog savjeta, što pokazuje da je prinudna uprava imala efikasno djejstvo.

Pored ovlaštenja datih direktoru u oblasti poslovanja preduzeća, Statut je utvrdio i materijalne mogućnosti za ostvarivanje zadataka iz njegove nadležnosti. Tako, direktor, bez saglasnosti organa upravljanja, može potpisivati ugovore o kupovini, odnosno prodaji određenih stvari koje predstavljaju sredstva rada.

Radi izvršenja zadataka koji su dati direktoru Zakonom i Statutom preduzeća, Statut je ostavio mogućnost da direktor učestvuje u odabiranju svojih najbližih saradnika koji neće sa njim dijeliti odgovornost, već snositi svoj dio odgovornosti, u prvom redu prema njemu, radeći u jedinstvenom timu. On, kao obavezni član Konkursne komisije Radničkog savjeta preduzeća, učestvuje u odabiranju rukovodećih kadrova, odnosno svog tima. U slučaju neslaganja sa Konkursnom komisijom, odnosno sa Upravnim odborom, koji vrši izbor kandidata na rukovodeća radna mjesta, direktor može da povuče

odgovarajuće konsekvence u svoju korist (ponavljanje konkursa, ostavka i slično).

Izbor direktora vrši se po posebnom postupku na temelju prijedloga Konkursne komisije. Izbor vrši Radnički savjet preduzeća. Ovakav način imenovanja direktora opredjeljuje i značaj njegove funkcije za preduzeće.

PRAKSA RUKOVOĐENJA I SAMOUPRAVLJANJA U PREDUZEĆU »ENERGOINVEST«

U nastavku ovog izlaganja iznijeću kako su se odnosi rukovođenja i upravljanja (ili samoupravljanja) kroz praksu odvijali. Mislim da će se na nekoliko primjera najplastičnije istaknuti i problemi (specifični problemi) sa kojima se jugoslovenska privreda suočavala i suočava i kako ih rješava.

Izabrao sam za to dva moja direktna kontakta sa najvišim organima upravljanja u preduzeću (Radnički savjet), i to u dva karakteristična momenta:

— jedan, kada je na dnevnom redu bilo pitanje mog ponovnog izbora za direktora preduzeća, s obzirom da mi je bio istekao mandat (na tom mjestu i u tom svojstvu bio sam u preduzeću već 15 godina),

— drugi, u jednom prelomnom momentu razvoja preduzeća, kada je preduzeće, završivši svoju rekonstrukciju, trebalo da iznalazi i kada je već pošlo novim putovima u daljnji razvoj. Problemi pred kojima se tad nalazilo preduzeće nisu bili problemi samo preduzeća, nego dobrim dijelom i problemi jugoslovenske privrede, u momentu kada se ona prilagođavala novim uslovima rada, u uslovima koji su postavljeni ekonomskom reformom i koja je bila u toku sprovođenja.

Ja, razumljivo, neću iznijeti kompletna izlaganja koja sam tada dao, nego samo neke karakteristične momente za koje mislim da će ovom skupu biti interesantni, mada vjerujem da ovakvih problema ima i u kapitalističkom preduzeću, samo je pristup njihovom rješavanju donekle karakterističan. Te dijelove iz izlaganja daću u doslovnoj interpretaciji da bih kasnije dao određena, po mom mišljenju, neophodna obrazloženja kako bi neke stvari bile shvatljivije. Takođe iz istih razloga ne želim odabrane dijelove naknadno sistematizovati, jer mislim da će se dobiti jasnija i neposrednija slika, što mi je i želja, ako ih citiram onim redom i na onaj način kako sam ih postavio i pred članove Radničkog savjeta preduzeća kao direktor.

Prvo izlaganje iz kojeg ću određene dijelove citirati dato je na sjednici Radničkog savjeta u februaru 1966. godine, kada je na dnevnom redu, kao što sam rekao, bilo postavljeno pitanje mog reizbora za funkciju direktora preduzeća.

»Prije nego što pristupite glasanju o prijedlogu Komisije za raspisivanje i sprovođenje konkursa za glavnog direktora preduzeća, mislim da bi trebalo da prodiskutujemo o nekim pitanjima naše buduće politike i da vidimo jesu li naša gledanja identična u odnosu na nju.«

»U predstojećem periodu treba da računamo sa proizvodnjom koja će se udvostručiti u odnosu na današnju. Mi moramo i dalje kao i svako privredno preduzeće, a pogotovo industrijsko, neprestano raditi i razvijati se. Treba uraditi mnogo. Moramo prelomiti i izbaciti mnogo toga iz naše dosadašnje prakse i današnjih naših gledanja. To iznosim ovdje zato što treba sprovesti neke mjere za koje sam uvjeren da neću dobiti aplauz. Upravo i želim da govorim o tim stvarima jer želim da se saglasimo. Ako se možemo saglasiti u tim pitanjima, onda nam za poslije ostaje da se samo dogovaramo kako ćemo, a ne hoćemo li ili nećemo te stvari sprovoditi.«

»Mi smo investirali, odnosno do kraja godine investiraćemo u preduzeće sumu od oko 25 miliona dolara. Prema tome. materijalna osnova za postizanje dobrog poslovanja je tu, jer smo stvorili osnov za najmoderniju tehnologiju. Tu tehnologiju mi možemo i već je presađujemo, kupujemo i preuzimamo onakvu kakva je ona na Zapadu ili Istoku. Tu nemamo šta mijenjati, jer tu nema ništa specifično jugoslovensko. Ali naše odnose mi ne možemo bazirati ni na odnosima na Istoku ni na odnosima na Zapadu. Mi moramo uz modernu tehnologiju formirati i moderne, savremene, nama odgovarajuće odnose unutar našeg kolektiva. Da bi ta moderna tehnologija bila do kraja iskorištena, moramo ostvariti prije svega zadatak da upravljamo sredstvima i tehnologijom, a što manje da upravljamo ljudima. Treba stvoriti takve odnose da naši ljudi upravljaju sredstvima. Za to su potrebne, po mom mišljenju, dvije osnovne stvari: moramo odlučno prekinuti sa shvatanjima da je daljnji razvoj tehnologije zadatak samoupravljanja i da je daljnje prenošenje prava (samoupravnih) na niže organizacione jedinice preuranjeno, prebrzo, nemoguće itd. Tehnologija nije stvar demokratske diskusije i nikakav upravni posao za koji samo bistrina može biti dovoljna pa da se upravlja modernom tehnologijom.«

»Da bi se ostvarilo prednje, u prvom redu treba tačno utvrditi i odrediti kakvu kvalifikaciju treba da ima dotični radnik za pojedino radno mjesto, a ne kao što je to

bilo da je na svako radno mjesto, pa i najodgovornije, mogao doći i inženjer, i tehničar, i kvalifikovani radnik, pa i radnik sa nižom kvalifikacijom. Ako na radnom mjestu nemamo čovjeka koji potpuno odgovara zahtjevima istoga, onda sigurno taj rad nije racionalan, on je čak i štetan. Tu ne može biti nikakvog kompromisa kada su u pitanju zahtjevi koje postavlja određeno radno mjesto. Ako nema takvog čovjeka, onda treba obustaviti rad na tom mjestu. Ja znam da će biti takvih slučajeva, ali će nas to natjerati da nađemo odgovarajuće ljude. Ne treba postavljati pitanje njihove plate, nego ih treba nagraditi onoliko koliko zaslužuju. Zbog toga što nismo tako radili, što nismo dovoljno i pravilno nagrađivali ljude, što ih nismo dovoljno stimulisali, ljudi su nerado preuzimali odgovorne dužnosti i radna mjesta. Ne treba se bazirati na neosnovanu galamu i prihvatiti mišljenje pojedinih ljudi pa otići u uravnilovku.«

»Problem popunjavanja radnih mjesta odgovarajućim kadrovima ima i drugu stranu medalje. Naime, na svakom radnom mjestu nalazi se neko od nas, a pitanje je da li taj odgovara zahtjevima tog radnog mjesta. Mi smo o tome i dosad govorili, ali je sada potrebno kazati koji ljudi treba da odu na druga radna mjesta. Tu će biti otpora, biće sentimentalnosti i nezadovoljstva. S tim moramo računati, moramo se uhvatiti ukoštac s tim problemima. Naravno, mi smo dužni, rješavajući ovaj problem u cjelini i pojedinačno, voditi računa o svakom čovjeku koji treba da ide (sa svog dosadašnjeg radnog mjesta), jer je tu većina onih ljudi koji su u proteklom periodu nosili na svojim leđima »Energoinvest« i njegov razvoj. Zasluge tih ljudi obavezuju nas da se prema njihovom rasporedu odnosimo sa mnogo pažnje. Treba ih uputiti na školovanje i pronaći najadekvatniji način njihovog stručnog osposobljavanja. Međutim, oni treba da idu sa određenih mjesta (položaja).«

»Osim toga, želim istaknuti još jednu potrebu u vezi sa rukovodećim aparatom. Našim Statutom je predviđena mogućnost timskog rada i organima upravljanja je ostavljena mogućnost izbora rukovodilaca, ali bi trebalo ostaviti pravo da rukovodilac jedinice, on jedini, ima pravo da predlaže svoje uže saradnike i da se mimo njegove volje ne postavljaju njegovi najbliži saradnici. Nadalje, da bismo ljude stimulisali i omogućili da se postignu efekti o kojima sam u početku govorio, moramo likvidirati bezličnost koja je nastala posljednjih godina, to jest moramo obezbijediti apsolutnu ulogu onog čovjeka kojem smo dali i odgovarajuće zadatke. Ako ih ne izvršava, on treba da ide sa tog mjesta, ali ako ih izvršava

onda to treba da bude i njegov lični uspjeh. Mi ne treba i nećemo bježati od toga da to javno kažemo. Dakle, moramo likvidirati dosadašnju bezličnost, jer će nam to omogućiti da povećamo odgovornost svakog pojedinca.«

»Uporedo s tim mi se moramo dogovoriti i odlučiti za daljnje ključno pitanje, to jest da iz osnova mijenjamo naš odnos i naše shvatanje kako treba da budu nagrađeni rukovodni kadrovi i kadrovi koji rješavaju probleme tehnologije. Mislim da ne treba postavljati nikakve granice kad budemo raspravljali o tom pitanju, nego treba da polazimo od toga da ta rukovodeća i ključna mjesta sa stanovišta plata budu atraktivna.«

»Ovom prilikom postavljam i pitanje radnog vremena. U preduzeću, kod određenih ljudi, postoji reagovanje na prijedlog da se uvede novo radno vrijeme. Ima određen broj naših ljudi koji bi bili spremni da počnu raditi i u pet sati ujutro. Kada bismo sproveli referendum, bojim se da bi bio veliki broj onih koji bi glasali da radno vrijeme počne u pet sati. Međutim, ja vas uvjeravam da od takvog radnog vremena nema efekata. Ne govorim to napamet, nego imam argumente. Čitav savremeni svijet počinje raditi u devet sati i nisu to oni učinili iz pakosti ili nekih drugih razloga, nego isključivo u borbi za veću produktivnost. Prigovoriće nam se da mi još nismo sazreli za to, da nemamo za to uslova, da je naš život godinama tako tekao i slično. Međutim, ja tvrdim da naš život nije dobro organizovan i novo radno vrijeme omogućiće nam da u njemu nešto mijenjamo. Zašto ne bismo mi bili prvi kod nas, ili među prvima, koji mijenjamo stvari na bolje i prilagođavamo se savremenom radnom vremenu.«

»Na kraju još jedanput ističem, drugovi, da razmislite o ovome što sam rekao jer glasanje za moj ponovni izbor znači glasanje, između ostalog, za takvu politiku kakvu sam ovdje predložio i koju treba da prihvatimo.«

Na toj sjednici izabran sam tajnim glasanjem ponovo za direktora preduzeća, sa svega jednim glasom protiv.

Drugo izlaganje iz kojega ću određene dijelove citirati datira sa sjednice Radničkog savjeta koja je održana sredinom 1968. godine. To je momenat kada je cijela jugoslovenska privreda bila u velikom previranju. Vodila se vrlo oštra borba za ostvarenje principa ekonomske i društvene reforme.

Evo nekoliko izvoda iz tog izlaganja:

»Ako se osvrnemo na pređeni put, konstatovaćemo da smo u proteklom periodu gubili mnogo vremena, aktivnosti i energije da ujednačimo (uskladimo, uniformišemo ili unificiramo) ono što nije bitno ili što u krajnjoj liniji ne treba

uniformisati. Sada smo odustali od najvećeg dijela toga (ali ima još dosta ostataka), tako da sve ono što nije neophodno za jedinstvo preduzeća treba da regulišu same radne jedinice. Ostaje nam, prema tome, osim definisanja naše opšte politike, sada po obimu manji dio, ali mnogo osjetljiviji: da regulišemo i da definišemo međusobna ponašanja i postupak u svim ovim poslovima za koje smo se u principu saglasili da su zajednički poslovi i jedinstveni za preduzeće. (To su: plan, prodaja, nabavka, finansije, razvoj, kontrola, opšta kadrovska politika i organizacija preduzeća.)«

»Kao što znate, mi smo prije godinu dana postavili osnove organizacije preduzeća. Pri postavljanju organizacije koristili smo se, koliko smo umjeli, ne samo sopstvenim iskustvima, nego iskustvom sličnih preduzeća u svijetu. Naša dosadašnja praksa i prilikom posljednje reorganizacije u većoj mjeri se ograničavala na izradu organizacione šeme, nabrajanje poslova pojedinih organizacionih jedinica i nabrajanje određenih principa. U stvari, posao je obavljen samo u toj mjeri koliko odgovara specifičnostima naše privredne organizacije i našem društveno-ekonomskom i političkom uređenju.

Već sprovođenje same odluke pokazalo nam je da u velikoj mjeri bolujemo od opšte jugoslovenske bolesti: da donesene odluke ne sprovodimo i da smo spremni da za sve neuspjehe u našem radu okrivljujemo donesenu odluku. Nedopustivo je, po mom mišljenju, da ubuduće bilo ko, a posebno direktor jedne fabrike, može diskutovati o osnovama tek usvojene organizacije preduzeća ako je prije toga do krajnjih konsekvenci ne sprovede u praksi. Nakon toga može se dokumentovano potvrditi da li treba određene stvari mijenjati ili ne. Nemoguće je ubuduće govoriti o nužnosti postojanja našeg (jedinstvenog) preduzeća a pri tome ne shvatiti da ima poslova koji su jedino tada racionalni i po svojoj prirodi se mogu isključivo obavljati centralno za preduzeće kao cjelinu. Ili, nedopustivo je ne izvršavati proizvodne zadatke. dovoditi cijelo preduzeće u nepovoljan položaj, a razlog za to uvijek tražiti u neadekvatnosti organizacione forme, odnosno službe zajedničkih poslova preduzeća. Smatram da Radnički savjet preduzeća još jednom treba da stavi do znanja svim organizacionim jedinicama da nesprovođenje donesenih odluka o organizaciji preduzeća predstavlja neizvršenje osnovnih zadataka odgovornih rukovodilaca, a svako pokretanje nove diskusije o ovom pitanju, kao što je gore rečeno, znači udarac za daljnji razvoj i konsolidaciju preduzeća.

Nadalje smatram da rukovodeći radnici u preduzeću sačinjavaju jedan tim koji radi u kolegijumu i da su obavezni

da prihvaćene stavove ili odluke sprovedu. Ako se sa njima ne slažu, treba da traže prelazak na drugu dužnost. Moderna privredna organizacija može biti stručno rukovođena samo ako je sastavljena od stvarno kvalifikovanih članova i ako postoji do krajnjih konsekvenci disciplina i odgovornost za sprovođenje odluka. Naravno, sve ovo što je rečeno za članove kolegija vrijedi i za mene kao glavnog direktora.«

»U vezi sa organizacijom preduzeća želim reći još nešto. Svi problemi, a njih ima, koji se javljaju u našem preduzeću i odnose se na organizaciju rezultat su nedograđenosti preduzeća. Moderna organizacija preduzeća, kao što je naše, u detaljima ni po čemu ne treba da se razlikuje od organizacije preduzeća u bilo kom razvijenom društvu, bez obzira na društvene odnose. Sve ono što je specifično za naše društvene odnose respektovano je u osnovnim organizacionim odlukama, a organizacija poslova, kao što sam naprijed istakao i o čemu sam ranije mnogo puta govorio, stvar je stručne razrade koju treba, pošto je ne znamo i kažimo to otvoreno, naučiti i kupiti kao što smo to uradili kada smo se učili u oblasti tehničkih disciplina kupujući licence. Isto tako, kao što nam je bilo jasno kada smo kupovali licence da moramo kupiti ono što je najmodernije i najbolje, tako i sada moramo jasno utvrditi i donijeti odluku da želimo obezbijediti najsavremeniju poslovnu organizaciju, a to možemo, to nam je sasvim jasno, nabaviti u Sjedinjenim Američkim Državama. Preduzeće kakvo je naše, a posebno kakvo želimo da bude, treba da napravi daljnji korak, to jest treba da prepusti poslove organizacije ljudima dovoljno kvalifikovanim da to obavljaju. Ne treba dozvoliti kao do sada da se poslovima organizacije bave mnogi zvani i nepozvani, ali uglavnom nedovoljno kvalifikovani.«

»I u dosadašnjem razvoju preduzeća sigurno je bilo poslova i problema za koje nije bilo dovoljno razumijevanja bilo na nivou fabrika bilo nekih drugih stručnih službi. Danas, kada je ekonomsko-finansijski rezultat rada pojedinih fabrika mnogo presudniji nego ranije, normalno je očekivati da će biti u većoj mjeri slučajeva kada iz »ekonomskih« razloga pojedine fabrike neće pridavati značaj ili će izbjegavati od ulaganja u nešto što ne daje neposredan, odnosno bliski efekat, ili kada će sa današnjih pozicija određena fabrika teže sagledati takve interese. Isto tako, biće slučajeva, a ima ih i danas, gdje ulaganje u određene poslove treba da predstavlja zajednički interes većeg broja organizacionih jedinica, pa ipak takav sporazum nekada je teško postići.

Treba za to vremena. Neke fabrike vide taj interes, ali nemaju dovoljno sredstava.

Sve su to razlozi koji govore o tome da na nivou preduzeća treba formirati neka sredstva za takve potrebe, a da rezultati tako finansiranog rada budu »vlasništvo« preduzeća. Ono će ih onda ustupati zainteresovanim organizacionim jedinicama (fabrikama) naplaćujući ih prilikom korišćenja, pa će ponovo ta sredstva uložiti u neki drugi posao. Mislim da je i do sada bilo začetaka takve prakse (mada propisima našeg preduzeća nisu bili predviđeni) i da to treba u većoj mjeri sada primjenjivati, posebno kada se preduzeće širi i razvija i kada u njemu pored zajedničkog interesa ima posebnih opravdanih interesa. Sve to treba na određen način i pravno formulisati.«

Radi ilustracije dajem jedan biran dio odluke Radničkog savjeta preduzeća o načinu formiranja sredstava za potrebe naučnoistraživačke djelatnosti i njihovoj namjeni, što predstavlja konkretan primjer odluke organa samouprave kojom se reguliše jedan od zajedničkih poslova preduzeća:

I

Proizvodne radne jedinice preduzeća i projektantski biroi izdvojiće u 1966. godini 2% od vrijednosti eksterne realizacije kao doprinos za naučnoistraživačku djelatnost.

II

Sredstva formirana na način utvrđen tačkom I ove odluke koristiće se za podmirenje troškova kapitala (amortizacije, troškovi investicionog održavanja osnovnih sredstava, kamate na poslovni fond, kamate na zajmove za osnovna i obrtna sredstva, premije osiguranja, otplate po zajmovima za osnovna i obrtna sredstva i anuiteti po zajmovima za sredstva zajedničke potrošnje i najamnine za mašine IBM kod Elektronsko-računskog centra i istraživačko-razvojnih centara preduzeća), i to:

1. Istraživačko-razvojnog centra za elektroenergetiku,
2. Istraživačko-razvojnog centra za termotehniku i nuklearnu tehniku,
3. Istraživačko-razvojnog centra za automatiku i
4. Elektronsko-računskog centra.

III

Razlika između obračunatog doprinosa i efektivnih troškova kapitala predstavlja prihod preduzeća, te će se ova

sredstva koristiti za finansiranje radova naučnoistraživačke djelatnosti za koje je zainteresovano preduzeće kao cjelina. Neutrošena sredstva, na kraju godine, unose se u zajednički fond preduzeća.

IV

Radne jedinice preduzeća i istraživačko-razvojni centri su obavezni da ugovorom utvrđuju vrstu radova koje će istraživačko-razvojni centri obavljati za potrebe radnih jedinica.

V

Cijene usluga koje čine istraživačko-razvojni centri radnim jedinicama formiraju se primjenom određenog faktora na bruto lične dohotke radnika istraživačko-razvojnih centara. Visinu ovog faktora odobrava Upravni odbor preduzeća za svaki istraživačko-razvojni centar posebno.

»Iako je preduzeće u dosadašnjem periodu preduzimalo značajne korake radi rješavanja stambenih problema naših radnika, još uvijek imamo skoro dvije hiljade zaposljenih bez kompletno riješenog stambenog problema.

Nužno je stoga da se pripremi petogodišnji program finansiranja i izgradnje stanova koji bi počivao na sljedećim principima i izvorima sredstava:

— samodoprinosu na neto plate svih zaposljenih u »Energoinvestu« sa 1%, kao znak solidarnosti i uzajamnosti (osim radnika čija primanja ne prelaze 700 dinara),

— posebnom izdvajanju na bruto plate svih zaposljenih u odgovarajućoj radnoj jedinici u visini od 3%,

— punoj realizaciji interne štednje kroz samo preduzeće, jer, stvarajući u samom preduzeću sredstva štednje njegovih radnika, ulagaćemo ih u rješavanje stambenih problema,

— sredstvima progresivnog oporezivanja plata radnika jedinica čiji nivo znatno prelazi prosjek nivoa plata u preduzeću i

— uzimanju zajmova od poslovnih banaka za izgradnju stanova za potrebe radnika preduzeća.«

»Već ranije, kada je bilo riječi o kadrovskoj politici, dotaknut je u izvjesnom smislu i naš odnos prema fakultetima. Ponavljam, mi smo jako zainteresovani za razvoj određenih fakulteta u Sarajevu i kao što imamo izvore za snabdijevanje sirovinama, energijom i slično, tako su nam fakulteti izvori za kadrovsko jačanje i normalnu kadrovsku

reprodukciju preduzeća. Nama je jasno da je neophodno ulagati u kadrovske izvore isto onako kao što ulažemo za mnoge druge potrebe. Mi od toga ne bježimo. Ulagaćemo u fakultete još više nego do sada, ali tražimo i pravo učešća u upravljanju tim fakultetima. Tražimo odgovarajuće prilagođavanje nastavnih programa fakulteta našim potrebama.«

»U cjelokupnom broju zapošljenih u našem preduzeću sigurno je jedan procenat višak radne snage koji nije dovoljno ili nije uopšte iskorišten. Mi tu činjenicu ne krijemo. Tretirali smo ovaj problem često na sjednicama Radničkog savjeta i drugim forumima u preduzeću. Po mom mišljenju, to je problem koji treba da mi sami riješimo i ne slažem se sa prijedlozima i mišljenjima da viškove radne snage treba usmjeriti u neke druge privredne grane, što bi značilo da taj problem treba da nam rješava neko drugi, odnosno država.

Jedino rješenje, po mom mišljenju, nalazi se u povećanju proizvodnje i to takvom povećanju koje je veće od stope rasta produktivnosti. Takvim povećanjem otvaraju se nova radna mjesta, što znači likvidaciju prekobrojnih i smanjenje nezapošljenih u zemlji.

Zacrtani porast proizvodnje »Energoinvesta« obezbjeđuje rješavanje problema viškova radne snage u samom preduzeću (dabome, ne preko noći), a istovremeno širom otvara vrata za zapošljavanje visokokvalifikovanih i kvalifikovanih novih radnika.«

»Pošto je ranije bilo riječi o integracionim zahvatima u zemlji, hoću nešto da kažem o takvim poduhvatima i u inostranstvu ili sa inostranim partnerima, bilo u inostranstvu ili u našoj zemlji. Na tom polju mi smo očito u zaostatku. Za ovo zaostajanje možda ima opravdanja. No, bez obzira da li opravdano ili neopravdano, mi ovo zaostajanje već osjećamo i moramo nastojati da ga što prije prebrodimo. Pri tome ćemo nastupati kroz razne vidove kao što smo to radili i u zemlji. Između ostalog, pominjem mogućnost zajedničkog ulaganja, odnosno osnivanja zajedničkih preduzeća u zajednici sa inostranim partnerima, bilo kod nas bilo u inostranstvu.«

Smatram da će slika biti potpunija ako citiram i neke odredbe jednog konkretnog ugovora između preduzeća »Energoinvest« i jedne francuske kompanije o zajedničkim ulaganjima u jedno novo preduzeće koje će formirati oba partnera sa sjedištem u Sarajevu — Jugoslavija:

»... da bi primijenile ovu politiku, ugovorne strane u ime svog preduzeća osnovaće jedan poslovni odbor koji će dejstvovati u pravnim granicama i kompetencijama fiksiranim u ugovoru.«

»Statut (ime novog preduzeća) ne bi trebalo da sadrži odredbe suprotne odredbama iz ovog ugovora. Radnički savjet će dostaviti projekat statuta svakom članu Poslovnog odbora, koji može u roku od jednog mjeseca da zatraži pismenim putem modifikacije za koje smatra da su potrebne. Radnički savjet treba da razmotri njegov projekat vodeći računa o traženim mjerama, ali u toj mjeri da nisu suprotne ovom ugovoru i jugoslovenskim zakonima.«

»Sve odluke Poslovnog odbora moraju biti jednoglasno prihvaćene od strane članova.«

»Direktor (ime novog preduzeća) je imenovan putem Radničkog savjeta (ime novog preduzeća) na bazi jednog konkursa i jedne zajedničke preporuke ugovornih strana.«

»Direktor (ime novog preduzeća) je dužan da poštuje jugoslovenske zakonske propise koji su na snazi, odredbe ovog ugovora, odluke Poslovnog odbora, direktive i naredbe Poslovnog odbora i normativna akta upravnih organa.«

Iz ovog konkretnog primjera vidi se da društveni odnosi izraženi kroz samoupravne organe preduzeća u Jugoslaviji ne negiraju ničije interese ukoliko taj partner ne negira društvene interese formulisane zakonima i statutom jugoslovenskog partnera.

Mislim da se iz iznesenog može, prvo, izvući zaključak da se i direktor preduzeća organizovanog na samoupravnom principu nalazi pred istim zadacima i problemima pred kakvim se nalazi i svaki drugi direktor. Samo je način rješavanja drugačiji, uslovljen je samoupravnom strukturom. Da su metode rješavanja drugačije, to je sigurno, jer, kao što smo vidjeli, trebalo je predložiti Radničkom savjetu da se odrekne određenih svojih »prava«. Upravo »prava« koja mu nikakav zakon prethodno nije dao, ali je praksa tako stvorila da Radnički savjet »upravlja« i tehnologijom, da samostalno (često bez dovoljnog konsultovanja) postavlja direktoru i drugim rukovodiocima saradnike zanemarujući sve moguće objektivne, psihološke ili druge momente. Međutim, u preduzeću u kome danas radim stvar je sama po sebi razumljiva da direktor sam sebi bira najbliže saradnike. Prije 5—6 godina stanje je bilo drugačije. Ima i danas u jugoslovenskim preduzećima takvih pojava, ali su samo sporadične i protiv njih se može lakše boriti, odnosno lakše ih je suzbijati nego ranije.

Sigurno je da je sva današnja moderna industrija u posljednjih 20—30 godina bila u određenom momentu u situaciji da se »obračuna« sa ranijim starim, »dobrim i uhodanim« metodama rada. Ali mi smo za to morali dobiti neku vrstu

pristanka, pa čak i onih koje je ta nova politika pogađala ili pogodila. Naravno, to nije išlo bez teškoća i često bez oštrih sukoba. Bivao sam u poziciji kada sam morao za određene poteze, za koje sam znao da neću dobiti aplauz, nalaziti rješenja kako da ih postupno uvodim radi lakšeg sagledavanja korisnosti takvih mjera, pa se mijenjao logičan redoslјed mjera i tome slično. Možda je od interesa spomenuti i to da u pojedinim slučajevima nije dolazilo do otpora samo od strane manje kvalifikovanih ili slabije plaćenih kategorija radnika: na primjer, prilikom sprovođenja mjera radi uvođenja savremenijih metoda poslovanja bilo je više otpora od određenih kategorija inženjerskog kadra.

U ranijem izlaganju namjerno sam spomenuo problem radnog vremena: kako smo ga u »Energoinvestu« doživjeli i sprovodili. Radi razumijevanja tog problema želim podsjetiti da Jugoslavija nema masovni radnički sastav sa dužom tradicijom. Dobrim dijelom to je još dojučerašnji (pa i današnji) poluseljak. Stoga i danas, iako smo tu mjeru proveli prije gotovo tri godine, još uvijek ima diverzija kojima se pokušava povratak na staro.

Spomenuto je pitanje kadrova, velikih ulaganja u stipendiranje i uopšte specijalizacije, djelimično finansiranje fakulteta, što je za jedno veliko savremeno preduzeće stvar sama po sebi razumljiva. Sagledali smo tu potrebu, ali je trebalo ubijediti većinu, pa i one sa niskim primanjima (jer i oni odlučuju ako ne neposredno, a ono posredno jer ravnopravno biraju članove Radničkog savjeta) da izglasaju da se jedan dio profita kanališe za nove buduće kadrove umjesto da se podijeli u plate. U preduzeću u kojem radim posljednjih godina je to cifra tako velika da bi omogućavala linearno povećanje plata za 5—15% kada bismo se oslobodili takvih ulaganja. (Visina procenta je ovisna od toga da li uzimamo u obzir ili ne i ulaganja u istraživački rad, a ne samo ulaganja u kadrove.) Naravno, i tu je bilo teškoća (biće ih i sutra), jer i danas mnogi zahtijevaju da se stane ili u najmanju ruku smanje takvi izdaci.

Možda je potrebno da prokomentarišem onaj dio citata koji govori o modernoj organizaciji, a posebno o disciplinovanom poštivanju usvojenih principa.

Naime, »Energoinvest«, kao i ostala jugoslovenska preduzeća, bio je u početku organizovan na strogo centralističkom principu. Sve se odlučivalo i propisivalo iz centra. Uvidevši neodrživost takve konstelacije, prišli smo smjelo ka decentralizaciji zadržavajući jedinstveno za preduzeće samo one usmjeravajuće atribute koji omogućavaju potrebnu efikasnost. Kad

smo pristupili decentralizaciji, čuo sam mnoge primjedbe sa raznih strana (posebno unutar preduzeća) i prigovore koji su izražavali strah od takve decentralizacije. Docnije ti isti ljudi postavljali su zahtjev da se i ovaj minimum (istina, bitan) poslova koji su jedinstveni, pa prema tome i centralizovani u preduzeću, decentralizuje. Moja je pozicija u toj situaciji jasna: moram obezbijediti savremenu modernu organizaciju preduzeća (i određene rezultate) koja ne dozvoljava da se bilo o kakvim detaljima raspravlja na nivou preduzeća, ali istovremeno i da se određena pitanja isključivo rješavaju jedinstveno sa jednog mjesta, znači tu negdje u mojoj blizini. Delikatnost mog položaja je prije svega u tome što moram »prije svega da upravljam sredstvima i tehnologijom, a što manje ljudima«, kako sam govorio svojim najbližim saradnicima.

Na kraju, završio bih svoje izlaganje sljedećim konstatacijama:

Direktor jugoslovenskog preduzeća organizovanog na samoupravnim principima nije od strane države postavljeni činovnik. nego konkursom izabran bez ičijeg miješanja sa strane. On svoj izbor ili produženje direktorske funkcije može usloviti i to ne samo elementima svog ličnog statusa (kao što su, na primjer, plata, otpremnina, rok trajanja funkcije i slično). On u svome radu ima dovoljno širok dijapazon samostalnosti. U njegovom djelovanju ne samo da mu ne smetaju organi samoupravljanja kao i cijela samoupravna struktura, nego mu čak olakšavaju posao. Naravno, direktor jugoslovenskog preduzeća mora posjedovati odgovarajuće znanje i sposobnost koje iziskuju društveni odnosi u Jugoslaviji. U takvom slučaju smatram da je efikasno djelovanje jugoslovenskog direktora znatno lakše nego njegovog kolege u zapadnim zemljama, jer samoupravni organi nisu predstavnici suprotnog interesa kao, recimo, sindikati na Zapadu. S druge strane, ako uporedimo njegov položaj u administrativnim sistemima Istoka, on je opet u prednosti jer nije podložan ocjeni i volji određenih administrativnih faktora i pojedinaca, nego samo predstavničkim organima i kolektivu sa kojima svoje djelovanje, pa prema tome i rezultate rada, ostvaruje saradnjom.

Sve što je izneseno u ovom referatu nisu samo teorijske postavke jer su u praksi i sprovedene i provjerene. To je bio razlog što sam izabrao ovakav način izlaganja i primjere iz najkonkretnije prakse preduzeća u kojem djelujem.

Iskušenja i zablude

»Crni film«, ili kriza »autorskog« filma

Razgovori o jugoslovenskom filmu vode se uglavnom na način na koji se oni, više ili manje, stvaraju — vrlo divergentno. Kako u pogledu njegovih momentanih stvaralačkih prilika tako i u pogledu njegove perspektive. Jedni, naime, smatraju da je zašao u situaciju iz koje izlaza nema, dok su drugi odlučni u veri da sva ta zvona dolaze zbog iluzija naivnih ili zluradih. Različitost mišljenja je oštra, poput argumenata koji se uzimaju za njihovu motivaciju. Navodni ćorsokak domaćeg filma skeptici tumače hipertrofijom takozvanog »crnog filma«, koji je izgubio sve svoje orijentire samim tim što viziju nikad nije ni imao. Optimisti, pak, samo u takvoj »destruktivnoj« orijentaciji koja »rekonstruiše« vide njegovu budućnost. Jer — ponavljaju ovi — iskustvo sa »ružičastim« filmovima odveć je veliko da bi se brzopleto sišlo sa tekuće trase.

Dakle, dilema je jasna, koliko i stara — svako polazi sa svojih apriornih, gotovo apodiktičkih stanovišta: dobro je sve što nije »crno«, odnosno rđavo je sve što je »ružičasto«.

I jedni i drugi, međutim, previđaju bitno — dobar film može biti najpre i samo onaj koji nije lažan. To jest, ako nije u neposrednoj i poslušnoj službi nekoga ili nečega.

Jer, ne smatram zaista da bi termin »crni film« mogao sobom da kvalifikuje stvarno stanje i obeležja savremenog jugoslovenskog filma a da pri tome ne bude neprecizan, ne baš dobre volje, pa i insinuantan. »Crni film«, kojim se danas obilato operiše prilikom razmatranja aktuelnih pitanja domaćeg filma, kao estetski, sociološki ili filozofski pojam — ne postoji, te ga u tu svrhu ne bi trebalo upotrebljavati. Već i stoga što se taj termin kroz istoriju svetskog filma uzimao (makar uslovno) u drugačijem, čak suprotnom smislu od onoga koji mu se kod nas daje (francuski »crni realizam« Karnea pred drugi svetski rat; poljski »crni film«; čehoslovački »tamni talas«, kojima se, međutim, pripisuju ne male vrline).

No, s druge strane, uzeti te podozrive reči kao dokaz povampirenja »ružičastih vremena«, birokratske bigosti, reakcionarno-ždanovljevskog, pa — kako je na pulskom simpozijumu rečeno — i nasilničkog, čak policijskog duha i mentaliteta, takođe je nepromišljeno, netačno i insinuantno.

Pa ipak, ta dva antipoda, te dve krajnosti vrlo su simptomatične. One, na izvestan način, odražavaju jednu psihologiju, jednu atmosferu, štaviše — poziciju našeg filmskog stvaralaštva u ovom času. Psihologiju netolerantnosti i krajnje isključivosti prema idejama i konceptima koji se ne bi saglašavali s našima. Svojstvena je i jednoj i drugoj »strani«.

A istina, kao što znamo, nikad i ni u čemu, nije u krajnostima, na polovima, nego u njihovoj sintezi. Prema tome, mogućno je da ni jedna ni druga »strana« nisu posve imune od onoga što im se pripisuje.

Sigurno je da mi naše društvo, našu svest i duh nismo toliko unapredili (niti verujem da smo za ovo, relativno kratko, vreme mogli to učiniti) da bi pretpostavka o recidivima starog, pa i birokratskog, bila apriorno isključena. U duhovno i materijalno znatno razvijenijim sredinama taj recidiv je takođe prisutan, čak se još izrazitije ispoljava. (Lako je revoluciji da menja stvari — teško joj je da menja ljude.)

Zato, kad je pre nekoliko godina (po meni, od »Veselice« Jože Babiča, filma koji prvi počinje da ozbiljno razmatra moralno-socijalne probleme našeg života — dakle, od 1960, dok »avangardisti« uzimaju godinu kasnije, od filmova »Dvoje« i »Ples na kiši«, čiji se reditelj A. Petrović, odnosno B. Hladnik bolje uklapaju u njihov koncept i shemu) našim filmom počela da struji vitalnija krv, sigurno je da se i među samim filmskim radnicima (a i drugde) javljao otpor. Čas jači, čas slabiji, već prema okolnostima — opštim ili određenim.

Mogućno je pretpostaviti na koga i na kakve psihologije je mogla da izazovno deluje ta evolucija našeg filma, i na kakav mentalitet da utiče bilo kakva promena, pa i u oblasti duhovnog, to jest i filmskog stvaralaštva. Strah da im se mir i standardi poremete ostavio je trag i šire. Bojazan od neizvesnog, od »avanture«, rađala se, pa je i podsticala na neposredan čin da do takvog »rizika« ne dođe. Tradicionalisti, malograđani, birokrati ili atrofirani duhovi su se, zacelo, uzbudili — ne shvatajući elementarnu stvar da do tih promena ne dolazi zato što je tamo neko baš iz filma to hteo, nego da su data transfuzija, novi duh i preobražavanje deo opšteg procesa transformacije u svim domenima ljudske i društvene akcije kod nas u to vreme. Bili su to trenuci kada

je svako, više ili manje, osećao potrebu za izvesnom spiritualnom regeneracijom, pa i samo društvo, koje tu regeneraciju ne samo da nije sprečavalo, nego ju je, naprotiv, inaugurisalo i podsticalo. To je bila logika razvoja našeg sveukupnog habitusa.

Tako je, bez obzira na otpore, naš film, imajući potporu i društva, učinio nov i značajniji korak. Posledice demokratizacije su se brzo reflektovale; samo za nekoliko godina naš film je postigao uspeh koji, čak na impresivan način, beleži i svetska filmska javnost. No, značajnije od toga jeste svedočanstvo da je u sopstvenoj sredini stekao priznanje da je odista nov, angažovan kritičkim i humanističkim osećanjem i svešću nadahnut.

Ali, nigde valjda kao na filmu mena nije stalna. Već prošle, ako ne i pre dve-tri godine, došlo je do izvesnih zastoja; ritam i polet se gube, inspiracija i iskrenosti je manje, mašta posustaje, pa su počeli da bivaju prisutni i znaci devijacije. No, kažem, bili su to mahom simptomi o kojima sam, svojevremeno, pisao.

Ove godine, međutim, sve to dobija u snazi. Ne znaci, nego su jasni dokazi da nije reč samo o usporenju tempa, ili o predahu mašte, nego da je reč o *krizi*. Krizi kakva je, uostalom, mogućna i kakvu su doživljavale kinematografije znatno jače moći i tradicija (na primer, poljska ili francuska kinematografija, čije nevolje i danas traju).

Naš film, naš moderni, takozvani »autorski« film jeste danas u krizi, i toga bi trebalo da budu svesni najpre njegovi stvaraoci. U svome inače dobrom, zapravo jedino mogućnom opredeljenju *kritičkog* sagledavanja života došao je do mesta sa koga se ne vidi (ne vidi bar jasno) njegov dalji smer, njegova vizija. Rekao bih, došavši pred neku vrstu sopstvenog zida, on u mestu tapka ili se oko sebe začarano obrće.

Nadahnuća nema, bez krepkosti fantazije i ideja, on počinje da sam sebe oponaša, da se hrani na već ispijenim izvorima sopstvenih vrela. Unezveren i pomalo već dezorijentisan, naš novi film, olako i nepromišljeno, počinje da usvaja i primenjuje način i duh na čijem je opravdanom odricanju tražio pravo svoga prisustva. Duh apriornog služenja nekome ili nečemu. Posledice su jasne, koliko i neminovne — mnoštvo filmova priproste uobrazilje, nemotivisanih ideja, neiskrenih, pomodnih, površnih, pa i mrzovoljnih i zluradih doživljaja i pobuda.

Brojni su primeri autora, čak i onih koje s razlogom stavljamo u vrh jugoslovenskog filma, što s mukom traže slike

kojima bi nešto otkrili, supstancionisali — a ne primećuju (ponekad zabludno ne primećuju) da su, više ili manje, sopstvena varijacija, pa i sopstvena imitacija.

Ugledaju se na sebe same i najdarovitiji. Aleksandar Petrović, za koga smatram da je naš najistaknutiji sineast, na primer. »Biće skoro propast sveta«, i pored izvesnih osobenosti, u osnovi je varijacija prethodnog, »Skupljača perja«. Zapravo, početna inspiracija bila je drugačija (parafraza motiva zla u čoveku i oko njega koji raspravlja Dostojevski u *Zlim dusima)*, ali upravo zbog presahlosti imaginacije Petrović napušta taj opšti, metafizički plan i spušta se na relacije dnevne političke žurnalistike, zapravo paskvile, mestimično. Taj film, sadržinom i senzibilitetom odista ništa novo ne donosi, svejedno što ima mnoštvo formalnih artističkih odlika i perfekcije.

Živojin Pavlović, pak, jeste drastičan slučaj ispošćene inspiracije. Sve što je u njegovim ranijim filmovima viđeno prisutno je i u najnovijem (»Zaseda«). Štaviše, u nedostatku sopstvenih ideja, on, makar nesvesno ili slučajno, pozajmljuje od drugih (Đorđevića, Antića, Makavejeva, Petrovića, Žilnika). Jedina osobenost je u tome što je u jarosnom negiranju istorije (partizanske) svoju umetničku viziju toga razdoblja doveo do crte pamfleta i nemotivisane destrukcije. Svesno ili ne, njegovi poslednji filmovi su, objektivno, politički program.

Dušan Makavejev je od »Čovek nije tica« u polaganoj ali vidnoj silaznoj putanji. »Nevinost bez zaštite« je dosetka na koju je došao gotovo u očajanju što svoju prvobitnu ideju o bizarnim sudbinama ljudi nije imao snage da formuliše i razvije. Uzeo je tri četvrtine tuđeg filma (Aleksićevog) i varira (uz storije okupacijskih žurnala) vic o Srbinu, prvom supermenu (atleti Aleksiću). Ali, čitav taj »hokus-pokus« film zaista nema ništa drugo do izvesne ekstravagancije i simpatičnog čapkunstva.

Vatroslav Mimica, koga modernisti svojataju od slučaja do slučaja, već od »Prometeja sa otoka Viševice« traži sebe, a neće da shvati da je upravo taj film njegov duh i priroda, smer i osećanje. Apstraktna filozofija, takođe o zlu u čoveku, zapravo o ugroženoj dobroti, preuzetoj od Čehova, svodi se filmom »Događaj« na režijski impresivno iscizeliran ali neživotan triler.

Već filmom »Podne« (koji uslovno svrstavaju u »autorski« film, kao neku vrstu »alibija«) videlo se da se Đorđevićev krug poetske evokacije rata, bar zasad, završava. Svestan

toga (što je dobro), on traži drugu stazu. »Kros-kontri«, međutim, to nije, i teško da bi svoje najodanije poštovaoce (u koje želim da se odmah uvrstim) — uverio u suprotno. Igra koja nam je tim filmom pokazana ima izvesnog šarma, ali je mišlju inokosna i konfuzna. Uz to, simptom je to sve rasprostranjenijeg i opasnog naleta formalizma. Jer, nama ne treba film neobavezne i narcisoidne igre, opsene i mistifikacije, nego film koji se za nešto bije, koji pokreće našu savest i srce u borbi za humano i slobodno društvo.

Prvi, dakle, refleks krize »autorskog« filma jeste nedostatak ideja i nadahnuća, što ima za posledicu podražavanje, epigonstvo. Sopstveno (kako smo videli na primeru najizrazitijih pripadnika »autorske« kinematografije) ili, pak, epigonstvo onih što dolaze, odnosno onih koji životare. Ovih poslednjih je tušta i tma, bilo da podražavaju nesvesno bilo da kao netalentovani to jedino i mogu da čine. Konsekvenca je bila neizbežna: bezbroj veoma loših filmova takozvanih »crnih tonova«, kojih se odriču čak i protagonisti takve game.

Negirati po svaku cenu

Uticaj koji vrše spomenuti reditelji ima svoj rezon. Ali, nije reč o stvaralačkoj asimilaciji i podsticaju, o usvajanju pojedinih svojstava svojih uzora, nego, naprosto, o gruboj imitaciji. Zato utisak da je reč o nekom opštijem pokretu »crnog filma«, nekom sistemu, ne bi bio realan. Jer, ta orijentacija, konjunkturna, pa i službeno slavljena čak, pravi je mamac za nedarovite ili pomodarske, snobovske psihologije.

Ali, nije reč samo o usvajanju metoda, simbola i rekvizita svojih uzora. Nedoživljena, apriorno postavljena, zapravo preuzeta, varira i sama misao. Primetivši, kažemo, da je »crno« i konjunkturno, mnogi epigoni prevazilaze svoje učitelje u odricateljskom stavu i pledoajeu.

Negirati, negirati po svaku cenu — postala je lozinka mnogih, osobito imitatora. Makar i po cenu devalorizacije umetnosti, po cenu da se postane pamflet, proglas, letak. Film je počeo da biva sve manje estetika, umetnost — sve je više publicistika, novinska reportaža, društvena hronika. »čitaoci pišu«. Direktan je i nemaštovit, sveden na suvu registraciju, na bukvalno ređanje sirovih ili konstruisanih činjenica, na parolu, na jednu dimenziju i boju.

Samo drugi pol jedne iste isključivosti i samoljubivosti — onih od pre desetak godina. Umesto apriornog optimizma

— apriorni pesimizam; umesto neodmerene glorifikacije, neodmerena negacija; umesto jednih parola, druge. Umesto purpurnih, došle su tamne boje. No, iako bojom drugačiji, zapravo dijametralno suprotni, u suštini su isti. Isti po siromaštvu kreativnih zamisli i uobrazilje, po neiskrenosti doživljavanja. Eksplicitni do afiša, u »prvim emisijama«, poput rotacije dnevnika i vrlo. vrlo politici posvećeni — tekućoj, dnevnoj, banalnoj politici.

Boreći se protiv jedne političnosti, proste i propagandističke, naš novi film je počeo to takođe da postaje. Razume se, političnost je neizbežna implikacija stvaralačkog čina, ali reč je o umetnosti koja je tom simplifikacijom, tom opasnom vulgarizacijom estetskog — ugrožena.

Ne želim da kažem da je naš savremeni film — posmatran u celini — izgubio svoju osnovnu orijentaciju, da je sebe lišio elementarne obaveze umetnosti — angažovanog i, ponavljam, *kritičkog* posmatranja sveta. On tu orijentaciju uglavnom zadržava.

Ne govorim ni o tome da bi njegovu funkciju negacije trebalo nečim usloviti. Naprotiv, umetnost svoju sudbinu mora da veže za negaciju. Negaciju društvenog stanja i svesti koji bi mogli da dovedu do etičkih, socijalnih i ljudskih deformiteta; negaciju mentaliteta i odnosa koji bi sprečavali ili usporavali novi i regenerativni impuls stvaralaštva.

Prihvatimo li negaciju kao osnovnu poziciju umetnosti, time joj ne dajemo pravo da odriče bez obzira na ideje i argumente kojima operiše. Ona negira — da bi *afirmisala* određeni moral, lepotu, čovečnost, ideal ljudske sreće i maštanja.

Postavivši sebi takav cilj, negacija podrazumeva kompleksnu i ubedljivu umetničku analizu i motivaciju. Doživljaj i misao se moraju opravdati — ukoliko su kritički, utoliko treba da su argumentovaniji. Umetnička istina nije prosta istina života; ona mora da je sintetičnija, supstancijelnija. Ako sirovi podatak, presna činjenica i bukvalna faktografija postanu isključivi dokazi stvaralaštva, onda se neizbežno postavlja pitanje istinske umetnosti. »Dole crvena buržoazija« nije jezik njen, a bukvalno prenošenje slika života, njihovo površno ili periferno tumačenje — siguran je put estetske vulgarizacije, to jest put u sve drugo, samo ne u umetnost.

Film mora da služi lepoti, to jest istini, te isključuje jezik propagandistike i vulgarne politike, motiv trenutnih potreba i dnevnih društveno-političkih ciljeva. Jer umetnost je cilj. Čim postane sredstvo, grubo sredstvo nekoga ili nečega, prestaje to da bude. Ona može, eventualno, imati momentane,

sporadične i efemerne efekte (socijalne ili humane), ali ne može postati opšta, vizionarska.

Zbog plitkosti i siromaštva inspiracija, neestetičnosti izraza ili, pak, primitivne profesionalnosti i neukosti, mnogi naši najnoviji filmovi mogu da izazovu ili izazivaju sumnje. Stvaraju skepsu, pa i oštrije proteste. Bez psihologije, s junacima koji su mahom zastupnici apriornih teza ili negacija, ne oplemenjujući ideje i ličnosti ni najelementarnijim estetskim valerima i argumentima — i mnoga dobra pobuda dolazi u opasnost da bude sumnjičena. Jer je neuverljiva. Zbog neznanja, nedarovitosti i nedoživljenosti postižu se često suprotni efekti, usled čega mnoge ružne strane života ostaju van domašaja prave reči o njima.

Umesto da misle ono što doživljuju, mnogi »doživljuju« ono što unapred smisle. U gotove klišee i formalne obrasce stavljaju uzeti sadržaj, te, umesto da on, taj sadržaj, određuje formu, najčešće je obrnuto — forma diktira sadržaj.

Posledice su neizbežne — tu je umetnosti sve manje, i zato negacija, kao njena osnovna pozicija, može da dođe u pitanje.

Ona, pak, tendencija koja sebe stavlja na stanovište totalne kritike i negacije, globalne destrukcije (za to da se »ceo autobus gurne u provaliju, a ne da se vrše popravke na pojedinim gumama«), a da pri tome ne operiše uverljivim životnim i istorijskim dokazima — može da padne i pod moralno-političku sumnju. Jer, svoju totalnu negaciju zasniva i sama na političkoj platformi, onoj, naravno, koja se suprotstavlja vladajućoj. Pamflet je reč koja takav film odmah prati. Prirodno, jer povode za to daje sam autor. Lično, nemam apriorno ništa protiv destrukcije. Mislim da se ni načelno ne može biti unapred protiv nje. Ali, postavlja se bitno pitanje *u ime koga i čega, u ime kojih i kakvih ideja* se ona vrši ili želi da se vrši.

Slepo sledeći svoj pravac i koncept, svoju apriornu formulu, mnogi stvaraoci »autorskog« filma posve isključuju mogućnost postojanja drugih koncepata i ideja. Sve što nije u skladu i stilu njihove tendencije i sheme, odnosno grupacije ili klana — ne može da bude ni dobro, ni angažovano, ni progresivno, ni humano. Štaviše, to je ili amorfni tradicionalizam, ili reakcionarni konzervativizam ili ždanovizam. Etiketiranje krajnje neuviđavnosti i isključivosti.

Otuda je razumljivo što je film »Nizvodno od sunca«, kojem je dodeljena prva nagrada na festivalu u Puli 1969, naišao na energičan prezir i potcenu. Delo koje, zadržavajući

angažovani, kritički i humanistički smer, uspeva da shemi i apriornom planu suprotstavi istinu i autentičnost — nije, dakle, imalo uvaženja i obzir »avangardista«.

Zagovornici takvog »autorskog« filma (koji se sad počeo nazivati i »subjektivnim«) potpuno odriču film Fedora Škubonje kao mogućnu alternativu, čak. Oni ne priznaju — kako bi rekao Kirkegard — ni mogućnost kao takvu. Mogućnost drugačijih ideja i gledišta, prosedea i izraza, pogotovo. Oni su sami sebi dovoljni, i sve drugo je smetnja i nazadnjaštvo.

One, međutim, ideje i onaj estetički obrazac koji teže da sve podrede sebi, da sebe proglase isključivim i meritornim tumačima života i njegovih pojava — postaju opasni ne samo za ideje i verovanja drugih, nego i za sopstvene.

»Autorski« film došao je tako u opasnost da od sebe napravi novog boga, osim koga ne treba imati druge. On se shematizuje i akademizira, ne shvatajući staru istinu da jedna ideja gubi ako njen protagonist misli da je jedina.

Novi dogmatizam

Karakteristična je težnja pojedinih stvaralaca »autorskog« filma da u kompleksu kritike budu isključivo subjekt. Pravo kritike priznaju i traže samo za sebe. Taj umišljeni i nezdravi odnos prema sebi smatraju sastavnim delom slobode stvaranja. U ime nje, slobode, plediraju za strogo izuzeće sopstvenog dela od bilo kakve provere. Slobodno je, dakle, samo ono što je za mene slobodno!

Pokušaj da se od njihovog dela napravi i *objekt* kritike podleže brzom distanciranju, zapravo blokadi. Tada postavljaju demarkacionu liniju, i preći preko nje, to jest podvrći kritičkoj analizi to što tvore — znači izložiti se riziku napada na slobodu. Oni su sebe zapravo identifikovali s pojmom slobodnog, progresivnog, angažovanog itd. Otuda onakva srdžba na članak u »Borbi« *(Crni film)* kojim je pisac pokušao da neke tendencije u našem filmu kritički sagleda.

Članak je, doduše, naivan, nedokumentovan i verovatno je doneo više štete nego koristi, ali je elementarno pravo svakog čoveka da u javnosti, slobodno i otvoreno, kaže šta misli o svemu, pa i o filmu. Reakcija je bila krajnje netolerantna: pisac članka je prokazan, i etiketa »Ždanov« bila je najblaža koja je upotrebljena u (jedinom) »odgovoru« modernista na taj članak. (Kao nekad, ni oni ne diskutuju, nego samo prokažu!)

Zabrinjavajuće je upravo do koje mere ide ta samoljubivost. Do mere koja, maltene, ignoriše svaku eventualnu sumnju ili dilemu pred njihovim filmom. Težnja da sebe izdvoje od izvesnih društvenih normativa, da se postave izvan uobičajenih društvenih procena, vrlo je živa u psihologiji toga stvaralaštva. »Autorski« film hoće da bude sila izvan društva, bolje reći — sila nad društvom, što je krajnje zabludno i štetno — za taj film, pre svega.

Težnja da se izbegne svakoj proveri i eventualnom prigovoru na njihov rad u stvari je težnja da se izbegne svakoj odgovornosti. Znak je to, najpre, slabosti i nepouzdanosti u sebe i u pobude svog dela, simptom nesigurnosti u svoje kriterije i istine.

Jer, htenje da se bude neprikosnoven samo je druga vrsta isključivog, birokratskog i ždanovljevskog duha i mentaliteta. To je takođe dogmatizam. Dogma druge vrste, ali joj je duhovna i psihološka osnova apriornog negiranja svega što nije moje — ista.

Biti slobodan ne znači biti neobavezan. Ako u jednom društvu nastaje, ako je njega radi stvorena, onda takva umetnost i njen stvaralac, hteli-ne hteli, moraju da budu društveno zavisni. Svaki čovek u ovom društvu (ili drugom) je pred njim odgovoran za ono što radi. (Razume se, društvena priroda čovekove odgovornosti uslovljena je karakterom vladajućih odnosa u društvu.) Zašto bi, onda, filmski autori bili izuzeti od odgovornosti pred društvom?

Razume se, umetnik nije vojnik, te se postavlja pitanje vrste odgovornosti: kako i u kojoj je meri ona potrebna da bi to bilo dobro i za društvo i za umetnost? Jer, ni za jedno ni za drugo nije dobro ako se država pojavljuje kao intervent, mada je naivno verovati da se i u uslovima slobodnog stvaralaštva država, u izvesnom trenutku, neće pojaviti kao intervent.

Zapravo, reč je o *samoodgovornosti* stvaralaca, pre svega. Ona, međutim, ne može biti lišena opšteg društvenog konteksta. Shvatiti sopstvenu stvaralačku odgovornost kao izraz apsolutne nezavisnosti jeste i nerealno i za tu odgovornost, uostalom, opasno. Nisu li i najveći stvaraoci podsećali da sloboda pravog umetnika, u izvesnom smislu, još više obavezuje?

Verovati u apsolutnu slobodu odista je blisko ili infantilnosti ili, pak, apsolutnoj društvenoj neobaveznosti. »Subjektivna« umetnost ne može sebe da liši svake objektivne zavisnosti od sredine u kojoj egzistira.

Razume se, umetnost, film, nisu za to da bi afirmisali političke sisteme jednog društva. Odnosno, oni afirmišu na taj način što odriču sve što bi njegovom opštem progresu moglo da bude smetnja. Umetnikovo je, kako smo ranije rekli, da ne isključi apriorno ni destrukciju. Jer, ako nas delo s takvom »destruktivnom« idejom uveri u bolji i savršeniji svet koji nosi u svojoj mašti, ako nam sugerira njegovu mogućnu viziju i ubedi nas u njegovu lepotu, onda zašto bismo bili protiv takve destrukcije, makar ona bila i protiv vladajućih političkih, moralnih, estetskih shvatanja i ideologije, makar plivala uz struju i bila potapana. Jer, sloboda stvaranja i sloboda destrukcije pretpostavljaju, između ostalog, i stvaraočevu hrabrost, odvažnost, rizik i smelost da se pođe neispitanim putevima. Ali, svojom destrukcijom postojećeg umetnik ne konstruiše i ne izmišlja bolji i humaniji svet iz svoje sopstvene glave, nego ga svojom imaginacijom otkriva u stvarnosti, u čovekovoj praksi i vizijama mogućnog, lepšeg sveta.

U stvari, reč je o odnosu prema sistemu i filozofiji društva u kome stvaramo. Ako, naime, u njega verujemo, ako smatramo da svojim bićem garantuje osnovnu pretpostavku ideala ljudske sreće, onda je motiv umetnikove negacije jedan. Ukoliko, pak, sumnjamo da bi ono, društvo, moglo to da bude (ili ako, naprosto, smatramo da ono nije u stanju da bude idealom čovekove sreće, ili je zanemarilo, odnosno izdalo tu svoju pretpostavku) — onda je motiv negacije drugačiji.

U prvom slučaju, negacija (pošto u taj svet i društvo verujemo) teži da ga pokreće — dakle, konstruktivna je. U drugom (pošto u taj svet i društvo ne verujemo, sumnjamo ili ga mrzimo), negacija mu se suprotstavlja i, makar se najestetičnije izražavala, jeste, u stvari, ideološka vokacija, čin koji revoluciju ne samo da ne priznaje, nego je protiv nje.

Posledice toga morale bi, mislim, biti jasne i tome društvu i tome umetniku.

Otuda prigovori, koji se upućuju »crnom filmu« ne moraju da budu kampanja, zao duh ždanovizma i slično. Mogućno je da oni budu prirodni akt provere. Pokušaj, pak, zabrane filma »Rani radovi« Želimira Žilnika imao je nešto od birokratske krutosti. Ali, kao što znamo, Žilnikov film nije zabranjen. Jugoslavija je, uostalom, zemlja koja je zabranila najmanje filmova — tri: »Ciguli miguli«, »Grad« i »Majka Katina«, i to iz spoljnopolitičkih razloga. Francuzi su zabranili čak i Didroa, dok su Amerikanci opet stavili u bunker

»Odavde do večnosti«. Odnos prema Žilnikovom filmu bio je čak dokaz premoći duha i svesti o prevashodstvu slobode umetnosti nad recidivima konzervativizma i birokratije.

Antikonformizam bez stava

Zabrinjavajuće je koliko naši talentovani kritički dobronamerno orijentisani sineasti veoma površno posmatraju i objašnjavaju društvenu i ljudsku materiju kojoj se posvećuju. Vrlo pretencioznih ambicija da odgonetaju i najkomplikovanije probleme čoveka, društva, istorije, etike ili filozofije, oni to često čine bez elementarne predodžbe o bitnim agensima formiranja i manifestovanja jedne socijalne i ljudske zajednice.

Svako je društvo, više ili manje, protivrečno; novije i manje razvijeno pogotovo. A takvo je i naše društvo. Ono se kreće čas brže, čas sporije, u paradoksima i devijacijama, čini pokušaje da ide napred pa mu to ponekad ne uspe, ali mu ponekad pođe za rukom. Ne možemo, razume se, isključiti subjektivni faktor u tom njegovom zastajanju ili povremenom izvitoperenju, ali bilo bi pogrešno i, uostalom, nenaučno verovati da ne postoje i drugi, recimo, objektivni razlozi.

Neophodno je shvatiti tu dijalektiku, tu spregu ličnog i opšteg u ispoljavanju društvenih kretanja i protivrečnosti — ako se hoće imati tačan i objektivan odnos prema njima. Ali, pojedini naši autori to gube iz vida, ili nisu u stanju da to pojme, te dolazi do nesporazuma i onda kada ni jedna »strana«, ni društvo ni stvaralac, to ne žele.

Upravo zbog manjkavosti u poimanju prave prirode našeg društva i logike njegovog razvoja, karakterističan je ponekad nesklad između htenja i ostvarenja. Očituje se, kažemo, i u delima dobrih reditelja (»Biće skoro propast sveta« Petrovića, »Događaj« Mimice, »Kros-kontri« Đorđevića i drugi). U slučajevima neiskusnih, ili nemoćnih, taj nesklad je izrazit (»Nedjelja« Zafranovića, »Neka daleka svjetlost« Lešića, »Oseka« Pavlovića, »Ram za sliku moje drage« Idrizovića. »Sramno leto« Bastaća, »Vrane« Mihića i Kozomare itd.). Odražava se necelishodno, misaono konfuzno, kontradiktorno. ili sasvim drugačije no što se zamislilo.

Antikonformizam je jedna od bitnih crta našeg filma. To je i prirodno za njegov kritički kontekst i poziciju. Ali, taj antikonformistički, to jest kritički, odnos se izražava često ili bez jasnog idejnog stava i pledoajea, ili sa stavom protiv svih stavova — anarhistično i nihilistički. Oponirati

nekadašnjoj »crno-beloj« konstrukciji, ili vladajućoj klimi duha, suprotstaviti im se na svaki način i po svaku cenu — jedna je od teza takvih autora.

U ime koje ideje, s koje filozofske platforme, zarad kojeg cilja i progresivne intencije — to se ili ne formuliše, ili se ne zna, ili se varira pogled i svet sasvim drugačijih socijalnih, spiritualnih i moralnih sredina, preuzetih od drugog.

Dezorijentisani i konfuzni Godar, recimo, koji živi i stvara pod staklenim zvonom umišljenosti modernog vrača i iscelitelja današnjeg napaćenog sveta, i za mnoge naše mlade sineaste postao je opasno iskušenje. Previđa se da je njegov bunt, ili bunt sličnih, upućen svetu za koji, u odnosu na naš, možemo, valjda, reći da je u istorijskom hodu zastao i da svojim protivrečnostima i izvitoperenjima daje više povoda za bunt. Nekritički se usvaja takva pozicija i zanemaruje se činjenica suštinskih razlika ta dva sveta, te i zato dolazi do konfuzije i sukoba. Ukoliko smo, naime, za socijalizam, onda bi bilo prirodno da naš kritički pogled ima drugačiji motiv od onog koji kritici podvrgava drugo društvo, recimo kapitalizam.

Ako se jedan svet osporava, onda se, kao protivvrednost, otvara i nudi drugi. Za naš »autorski« film taj drugi svet ne postoji, njegovi ga protagonisti ne vide ili, naprosto, smatraju da je čitav svet, pa i naš, apsurdan, da smo došli do zida, do ambisa i da izlaza nema.

U toj konfuziji, zapravo nemoći da obrazuju svoju viziju oslobađanja čoveka, pojedini autori toga filma objašnjavaju tu svoju zbunjenost nesređenošću same naše društvene situacije. To je i apsurdno i detinjasto. To praktično znači: za vreme takozvanog administrativnog socijalizma umetnik se morao odgovarajuće ponašati; za vreme samoupravljanja već drugačije, a kada samoupravljanje, kao osnova društvenih i ljudskih odnosa ovog društva, bude došlo do najviše tačke svog razvoja — onda se time menja i stav umetnika prema društvu. Idemo li dalje, progresijom te nemogućne logike, jednom ćemo doći do dana kada, zbog takve i takve situacije u društvu — savršene, recimo, umetnik neće imati raison d'être.

Umetnik mora da ima svoju viziju, svoj veltanšaung, svoju istinu, koju zastupa i umetnički uznosi bez obzira da li je došlo do nekih devijacija u sprovođenju privredne reforme i samoupravljanja ili ne, u stvaranju i raspodeli dohotka ili ne. U protivnom, izlaže se opasnosti nestvaralačke identifikacije s tim »nesređenim i hibridnim stanjem«, to jest konformizmu, u krajnjoj liniji. Jer, šta ako i kada dođe do

»sređenog i nehibridnog stanja«? Opet menjati svoju istinu?!

U svom dobrom, to jest kritičkom, opredeljenju naš »autorski« film nema ni dosledan ni jasan postament u tumačenju društvenih pojava, niti pak futurospekciju ljudskog i socijalnog bića kome se kritički posvećuje. A nema ga zato što ne uspeva da spozna i razazna njegovu pravu prirodu, zakon njegovog dijalektičkog kretanja, što ne ume da razluči bitno od sporednog, suštinsko od perifernog, celinu od detalja.

Zato sve teže ubeđuje i uspeva da kod gledaoca razvije osećanje obaveznosti i respekta za svoj film. Jer, nije sporno što je slika takvog filma »crna«, nego je sporno to — u ime čega, zarad kojeg i kakvog ideala je ona »crna«? Odgovor na to normalno pitanje autori »crnog filma« ne daju, jer su lišeni jasne predstave i stava o tome idealu.

Otkud »crni film«

Otkud crni film? To je kompleksno pitanje koje uključuje mnoge razloge, od ekonomskih i socijalnih do psiholoških i drugih, te nalaže posebnu analizu. Pa ipak, ti razlozi se mogu svesti na nekoliko osnovnih.

Svet danas ne živi baš tako sigurno i lagodno da bi bez ikakve skepse mogao da bude pouzdan u svoje egzistencijalno danas i sutra. Naprotiv, retko se u svojoj povesti čovek našao u većem iskušenju no što je ovo, današnje. Ima se utisak da nikad odista ljudi nisu toliko nezadovoljni realnošću koja ih okružuje kao u naše vreme. Industrijska civilizacija je stvorila i stvara sve veći jaz između čoveka i života, između izvorne ljudske prirode i mehanistike, savremenog automatizma postojanja. Sve je teže naći ravnotežu materije i duha, tehnike i osećanja. Evolucija materije je gigantska te sve više ugrožava dušu.

Dakle, jedan opšti, objektivni razlog za sumnju i nespokoj može da bude, i jeste, uzrok tamne note filma. Sve to, pored materijalnih i socijalnih, ima — kako rekosmo — i psihološke konsekvence. Naravno, to se reflektuje i u našim koordinatama života. Mi smo otvoreno društvo koje komunicira s čitavim svetom i prirodno je što se njegovi spiritualni i drugi refleksi odražavaju kod nas.

Ali, to nespokojstvo epohe, da kažemo, nije samo psihološko i »filozofsko«, nego je i konkretnije, rađa ga sama zakonitost nastanka i razvitka novog društva. U svakodnevnim materijalnim i socijalnim trajanjima ono nalazi svoje potvrde. Život ni u socijalizmu nije slika iz turističkog prospekta, te

nemajmo iluzija da nam cvetaju samo ruže. Nezadovoljnih ima i kod nas, i to s razlogom, te se to raspoloženje ispoljava na razne načine.

Nekadašnjem junaku, takozvanom pozitivnom heroju, sve se više suprotstavlja čovek kriza, dilema, otuđenja, poraza, očaja, smrti. Taj motiv je u filmu sve prisutniji i intenzivniji.

U pojedinim slučajevima on je, kako smo rekli, životno uslovljen, opravdan. U nekima je — vrsta protesta protiv mistifikacija koje teže da konstruišu drugačiju, to jest idealizovanu, lažnu sliku stvari. Pa ipak, ponajčešće je — podražavanje, pa i pozerstvo. Gledati »crno« za neke sineaste je »nobl«, a bunt — ponekad šansa za skok. Paradoksalno je, ali nisu retki primeri dobre karijere koju je uslovio prkos, ili tamni ton viđenja ovog sveta...

Ali, nije konflikt u tome — u slici nespokoja, nego u obrazloženosti, to jest objektivnosti takve slike i u njenoj pobudi. Onaj ko, govoreći i najcrnju istinu o jednom svetu, to čini zato što u taj svet veruje i želi da ga unapredi — ne dolazi u sumnju društva. Film »Nizvodno od sunca«, na primer, nespokojniji je i crnji nego ijedan od onih koji su tako kvalifikovani, pa ipak nije suspekto. Naprotiv, jer je istinit, human, dobre volje i namere. Njegov autor, tako reći, boluje dok govori o nesreći čoveka, potresen je i zabrinut zbog toga. Boreći se za njega, a protiv deformacija o kojima govori, Škubonjina negacija, u stvari, uznosi ljudski i moralni princip cvog društva, koji je, eto, u jednom trenutku zanemaren.

»Tri« i »Skupljači perja« su takođe sumorni filmovi, ali nisu stavljani pod sumnju društva. Ili »San«, »Jutro«, oko kojeg je stvorenu podozrivost društvo ipak otklonilo. Najzad, »Buđenje pacova«, »Kad budem mrtav i beo«, »Štićenik«, »Tvrđava siledžija« itd., nisu sumnjičeni.

U stvari, sve što je, bar u osnovi svojoj, prava, istinita umetnost ne podleže ili, pak, pobeđuje svako podozrenje. Teško je danas, odista, naći toliki broj filmova kritičke, odricateljske, čak destruktivne intencije kao u našoj kinematografiji. I to dela koja se snimaju materijalnim sredstvima društva koje ona podvrgavaju svojoj kritici. Takvog slučaja nema danas ni u jednoj kinematografiji u svetu.

Grubost, oporost, nasilje, divljanje strasti, naturalizam, pesimizam, šok — sve su više sredstva ne samo filma, nego i ostalih umetnosti (literature, pozorišta, muzike). Povodi su razni — pored bizarnosti i ekstravagancije, zatim nekritičkog usvajanja tuđih manira i socijalnih odraza, ima to i druge podsticaje. Na primer, komercijalne. Mnogi od »crnih filmo-

va«, ne samo kod nas, sračunati su na taj efekt. Surovost, grubost, šok i senzacionalizam svake, a osobito seksualne vrste danas su vrlo kurentni na tržištu, te otuda sve više filmova takve prirode.

Ali, nije to isključivi razlog šoku i pesimizmu. Ponekad oni mogu da budu i sredstvo bunta. Bunta protiv jednog vremena, jedne civilizacije. Oni su katkad u upotrebi da bi iz letargije i indiferentnosti pokrenuli uspavanu ili obamrlu savest vremena i sredine. Osećanje da su prava ljudska priroda i lepota ugrožene izaziva tu izokrenutu i rugobnu sliku. Kao neka vrsta udarne doze koju lekar daje obolelom pacijentu, tako se i ta crna i šokantna slika suprotstavlja i postaje svojevrsni prkos izvitoperavanju pojmova lepote i slobode življenja.

Dakle, motiv nespokoja i pesimizma ne mora uvek da bude (i nije) destruktivan i zlurad, nego može da bude podstaknut i višim, plemenitim ciljem. Pesimizam ne implicira uvek destrukciju.

Računati na to da se jedna sredina, bez obzira na svoje socijalne i druge osobenosti, može ograditi od tih, tako reći, opsesivnih rekvizita i odraza svekolikog postojanja — vrlo je naivno. Srećom, mi ne živimo u retorti, nego smo okruženi takvim svetom. Uz to, bila bi iluzija da mi sami, konkretnim bićem življenja, našim društvenim paradoksima, ne dajemo baš nikakva povoda za takva ili slična raspoloženja.

Ali, ni u ovom slučaju ne postavlja se pitanje crnila kao takvog, nego pitanje njegove pobude i svrhe. Ako je samo sebi cilj, onda su njegov veštački rezon i efekt jasni. Ukoliko mu je cilj: »što gore — to bolje«, onda je njegov cilj utoliko jasniji.

Eliot je govorio da se umetnost najviše ceni po tome može li i u kojoj meri da uznemiri. Ona mora da onespokojava, da tangira, budi. To naš »crni film« obilato čini. Uznemiruje do šoka upravo. Ali, namerom i promišlju za koje se ne može uvek tvrditi da su altruističke i brižne. Ponekad su, naprotiv, zlurade, pa i cinične. A zlurado teško može da bude i humano.

Svet se ne leči paklom, ukoliko želi da se leči. Leči se zapravo time što će mu se — kako je Eliot isticao — ostaviti prozor svetlosti da bi mu se pokazivao put. Toga prozora, o kome je pevao i naš Dušan Matić, kod nekih naših »autorskih« filmova nema. Namerno ili zato što se ne ume odrediti njegova strana.

Otuđenje je takođe živi motiv našeg filma. Ni to nije sporno ako je sredstvo i način bunta protiv otuđenja doba i civilizacije koji lepoti i prirodi ostavljaju sve manje

mesta. No, pojedini naši »autorski« filmovi propovedaju otuđenje kao cilj. To je ili vrsta dešperaterstva (dakle, zatvaranje prozora), ili sredstvo otvaranja sumnji u ovo društvo kao mogućnost — bilo kakvu!

Posledica je jasna: društvo — ako to hoće — nije obavezno da se podjednako odnosi prema delima koja u njega veruju i prema onima koja u njega ne veruju. Odlučujuća je, dakle, opet pobuda, a ne »crna« slika.

Karakteristično je da je »crni film« zadobio svoje uporište najviše u Srbiji, to jest u srpskoj kinematografiji. Zašto?

Uzroka je više, naravno, i svaki od njih ima svoje objašnjenje — od ekonomskih, socijalnih, istorijskih do subjektivnih. No, regulativnost je njihovo svojstvo, te je neuputna svaka decidiranost prilikom upotrebe tih motivacija. Pa ipak, neke elemente razlika između, recimo, slovenačke (ili hrvatske) kinematografije i srpske — mogućno je naznačiti.

Sigurno je da su izvesni standardi u tim republikama drugačiji. Ekonomsko-socijalni, na primer, što već implicitno stvara preduslove različitoj projekciji života. Ekonomski pokazatelji, zapravo, govore da su, i po nacionalnom dohotku, diferencije izražene.

Zatim, sama istorija donekle podseća da se uvek na tlu Srbije rađao i aktivan bio duh izvesnog »oporočavanja vlasti« — kako bi rekao Milovan Glišić. Nije isključeno da se nešto od tog mentaliteta nalazi i u prkosu koji nosi film savremene srpske kinematografije.

Izvesni recidivi političke podvojenosti i konfliktnosti skorije prošlosti Srbije — takođe nisu bez izvesnih upliva na duh i prirodu ovih filmova. Recidivi koji su i pre poslednjeg rata, a osobito u toku njega, izazivali sukobe najtragičnijih posledica. Teško je pretpostaviti da su oni mogli za ovo, relativno kratko, vreme da ostanu samo istorija.

Kako priroda i narav samog čoveka toga tla tako i stvaraoca, njegovog izrazitog, makar protivrečnog ili odricateljskog karaktera — može se takođe uzeti kao jedan od razloga što je u filmu srpske kinematografije najviše pesimizma, negacije, pa i destrukcije.

Pa, zašto onda »crni film« ne postoji, recimo, u Makedoniji, gde su spomenuti ekonomski standardi još manji nego u Srbiji — pitaće se možda neko.

Karakter i razvoj makedonskog filma je specifičan. Naime, slučaj nacije kojoj se vekovno osporavalo pravo na svoj integritet i autonomiju nužno postaje inspiracija i za film da tu svoju autonomiju i umetnički dokazuje, da je oživljuje

i proverava, analizuje i tumači, i tako pripremi sebe da se odredi u današnjoj povesti. Nije zato čudo što od 18 filmova, koliko ih je dosad snimljeno, velika većina ima za motiv upravo oživljavanje istorije. To je prirodno i, uostalom, lako objašnjivo kako u filmskim delima tako i u delima ostalih makedonskih umetnosti: književnosti, muzike, likovne umetnosti, pa čak i arhitekture danas.

Ali — pitaće se, opet, neko — zašto u Crnoj Gori nema »crnog filma«, u kojoj to osećanje prošlosti nije izraženo kao u Makedoniji. Primeri, međutim, govore, suprotno: da je to osećanje prisutno i u stvaralaštvu crnogorskih sineasta, koji, osobito prvih godina, najviše evociraju svoju bližu ili dalju tradiciju. U slučaju ove kinematografije, ili slovenačke naročito, karakteristična je velika zavisnost filma od literature. Ona je umnogome određivala duh i pravac njihovih kinematografija, čime je, zacelo, ograničavala brži i integralniji put ka autonomnosti i autohtonosti filmskog kreiranja i izražavanja. To se, baš u slučaju filmova ovih dveju republika, još oseća.

Srpska kinematografija se, naravno, u početku takođe razvijala pod jakim uticajem svoje literature. Ali, danas se to već ne može reći. Film u Srbiji se sve više oslobađa svog večnog pratioca i, često, tutora, što je, pored ostalog, šansa da se zaputi sopstvenom izražaju i senzibilitetu.

Karakteristično je takođe da se srpski film dekompleksira svoje prošlosti u smislu njene romantične i idealističke projekcije. Tradicija je i dalje izvor njegovih nadahnuća, ali se donekle menja odnos i doživljaj — tako što se prema njoj ima realniji i kritičkiji pogled.

Autorski film?

Teorija o takozvanom »autorskom« filmu kod nas je vrlo jaka, i ja znam bar dvojicu naših ministara koji su, govoreći o jugoslovenskom filmu i njegovom napretku, pripisivali sreći to što imamo »autorsku kinematografiju«.

Moram, međutim, reći da ni njima, ni najstrastvenijim teoretičarima ne polazi za rukom da, makar u osnovi, formulišu »autorski« film kao estetski, stvaralački pojam. Teorija ima upravo onoliko koliko i zaštitnika te teorije. Ali, nikako da je, koliko-toliko, definišu. Bilo kao kreativnu. bilo kao filozofsku ili osećajnu kategoriju.

Po jednima, to bi trebalo da bude »subjektivna slika realnosti«, što će reći da je svet onakav kakvim ga vidi stvaralac lično. Ali, zasnivati specifikum »autorskog« filma

na toj premisi jeste ili neobaveštenost, ili kucanje na otvorena vrata. Jer, to je oduvek bila, i jeste, stvaralačka pozicija umetnosti. Podjednako su je zastupali, makar različitim tezama i argumentima, i Vajld, i Bjelinski, i Eliot, pa i Lukač, ako hoćete.

Ne, nije to »autorski« film; njegova polazna tačka jeste »Čovjekova obrana od sudbine« — koriguju drugi protagonisti te teorije, parafrazirajući, u stvari, Malroov koncept moderne umetnosti. Oni taj koncept, doduše, ne objašnjavaju, primenjujući ga na konkretne odraze »autorskog« filma, nego ga, saznavši o njemu, uzimaju kao davljenik slamku. Ne primećuju ni metafizičku uslovnost te formule, niti, pak, metaforičnost njenog značaja.

Za treće, »autorski« film je »lični, intimni umetnikov svet«. Dakle, staklena kupola iz koje, ograđen i zaštićen od spoljnog sveta, pati zbog njegove nesreće, čudi mu se ili smeje. Vrlo naivna, neodrživa motivacija.

Zar je mogućno odista verovati u mogućnost da se neko bavi umetnošću bez ikakvih pretpostavki, racionalnih predstava o tome, izvesnih prethodnih ideja i intencija? Živeći u svetu koji je mnogostruko dat, konkretizovan — materijalno, misaono, emotivno, etički — izvesno je da umetnikov subjekt ne može biti bez, ovih ili onih, refleksa toga sveta. On mora da ima neku svoju viziju humanog, lepog, socijalnog, pravednog, moralnog, te će je, makar i nesvesno, imati i u času kada stvara.

Racionalna predstava stvari je, dakle, neizbežna, a sve što je racionalno podrazumeva neke kriterije, neke predodžbe, neki pogled i stav.

Mogućno je, doduše, da u stvaraocu postoje izvesne pretpostavke kojih on ne mora da bude posve svestan, koje su spontane ili stvorene pod uticajem drugoga. Mogućno je, takođe, da postoje hipoteze kojih smo, istina, svesni, ali koje mogu da ne budu dublje shvaćene, razvijene i teorijski formulisane.

Nemati racionalnu predstavu o aktu koji se čini, znači, u suštini, ne misliti, ne misliti kritički. A to, u krajnjoj konsekvenci, podrazumeva negaciju dijalektike. Jer, kritika, u stvari, jeste samo dijalektički način mišljenja.

Ukoliko, pak, postoji umetnikov čin bez ikakvih pretpostavki, onda je to sfera takozvane čiste emocije, nepatvorenog srca, nešto što je samo duša. A to je, opet, »čista« poezija, muzika ili »čist« film.

No, ni ona, umetnost sentimenta i emocije, nije bez ikakvih racionalnih predstava o svome stvaralačkom aktu.

Moderna poezija sve je više to — racionalna. Na primer, poezija Vaska Pope. Zapravo, teži da svoj senzibilitet, svoje emocije, usmeri i dade im i svesni cilj.

Ili, uzimam muziku. I klasičnu, ako hoćete. Recimo, Šopena. Zar je njegova, na primer, »Poloneza« isključivo sfera emocije i duše? Ne, svojom strašću i patriotskom revolucionarnošću, ona je, tako reći, jedan program. Itd., itd.

Dakle, teza o »ličnom, intimnom umetnikovom svetu« kao jedinoj i isključivoj kreativnoj poziciji i polaznoj tački — jeste iluzorna i bespredmetna.

Nosioci teorije o »autorskom« filmu nisu posve svesni te zablude, pa su sada, zbog nemoći da definišu njegov pojam, pribegli novoj teoriji. Teoriji o »subjektivističkom filmu«. To je, ukoliko nisu pobrkali i termine, još izrazitiji vid spomenutih varijanti »autorskog« filma. Razlaganje teorije o filmu kao o obliku subjektivističkog mišljenja i izražavanja autora. Kao da film i dosad nije bio sredstvo i oblik mišljenja i izražavanja autora. Razume se da, tako rezonujući, padaju u grešku da »subjektivističko« ne povlači sobom nikakve objektivne rezonance, a što je apsurdno.

Dok jedni (oni koji se drže Malroove pretpostavke) smatraju da se »autorski« film razlikuje od drugog po svom cilju (»autorski« se film najpre stvara, a tek se onda traži gledalac, dok se ostali stvaraju za gledaoce), drugi, pak, misle da čitav nesporazum dolazi stoga što se ne razume *forma* modernog, to jest »autorskog« filma. Jedni tvrde da je sukob u nameni; drugi, naprotiv, da je u dramaturgiji i izrazu, to jest u nemogućnosti ljudi, gledalaca, da shvate »novi senzibilitet i prisni svet umetnikovog načina ekspresije«.

Potpuna zbrka, koja je, recimo, ipak najpre to, makar što bi uporno insistiranje na »subjektivnom, intimističkom, subjektivističkom i sudbinskom« moglo da bude znak težnje da se izbegne objektivna posledica toga da se preinači ili skrije pravi, objektivni, smisao i cilj takvog filma, koji, objektivno, nije, niti može da bude — subjektivan.

U nemogućnosti da ustanove svoje estetičke i druge kriterije, da formulišu svoj sistem vrednosti, zastupnici »autorskog« filma pribegavaju i najformalnijim motivacijama. »Autorski« film je — kažu — onaj ko ga režira i za koji je scenario napisao jedan stvaralac. Na festivalu u Bergamu, koji je pretendovao da bude festival isključivo toga filma, to je i bio uslov učešća na njemu (uzgred neka bude rečeno da je taj festival prošle godine propao). Takva ideja sugerirana je i kod nas, to jest da se od pulskog, ili pored njega, napravi festival »autorskog« filma.

Na stranu što je film kao kolektivna umetnost (jer pored reditelja i pisca akteri su i kamera, muzika, glumci, itd., itd.) podložan uslovnostima više no i jedna druga (jer je i industrija) — niko se od tih teoretičara ne pita šta je taj jedan stvaralac napisao i kako je režirao svoj film.

Autor — da. Ali, čega i kakav? To je, međutim, irelevantno. Odlučujući, zapravo jedini element vrednovanja filmskog dela nije samo to delo, nego njegov autor! On je ravan biću dela (sižeu, ideji), te se o tome sudi samo na osnovu njegove ličnosti. On je, dakle, jednak samome sebi. Film — to sam ja! Kakav je to film, kakva je njegova sadržajna i estetska osobenost i vrednost, to nije važno! Zapravo, dobar je ako pripada jednom (određenom) autoru. To je isključivi uslov da bude uvažen — to, pripadništvo »klubu«, klanu. Tako zapravo postaje autor.

Njihove francuske kolege (od kojih, uostalom, sve potiče) bile su nešto dovitljivije u pokušajima da formulišu svoju »politiku autora«. Ali, evo, ni do danas je nisu formulisali. Pozivali su se na Žirodua, zapravo, na njegovu dosetku: »Ne postoji delo; postoji samo autor« (kao da Šekspir postoji samo zato što je Viljem, a ne zato što je napisao *Kralja Lira, Henrija V, Otela, Hamleta*...). Potrzali su čak i Bomaršea, pa se ipak dogodilo ono što se dogodilo — raspao se čitav »novi talas«, sa svojom »politikom autora«, a s njime i sve teorije o njoj, to jest teorije »autorskog« filma. Svi avangardisti postali su vrlo brzo dobri biznismeni, upravo se obogatili (eto ilustracije konjunkturnosti prkosa), na čelu sa stegonošom Trifoom, Šabrolom, Godarom i drugima, a sa izuzetkom samo Renea, koji, u stvari, »novom talasu« nije faktički nikad ni pripadao.

Uviđajući zablude njihove teorije, Andre Bazen je upozoravao na posledice. Još pre 12 godina govorio je o »estetskom kultu ličnosti«, po kome se negira sve što ne pripada »autorskom klubu«. Jedini uslov jeste da ima grb »politike autora«, makar film bio zasnovan na najgorem scenariju — pisao je jedan od najvećih svetskih teoretičara filma.

Istovetan slučaj je sada i kod nas. Iskustvo »novog talasa« nije korišćeno, te se već za vreme pulskog festivala ove godine (o tome sam pisao i ranije u svome listu) govorilo o fetišiziranju pojedinih autorskih ličnosti, o monopolu (R. Turković). Naime, sve što snime oni, unapred je dobro, pa je apriorno dobro i ono što snime njihovi sledbenici ili glorifikatori. Sve drugo podleže sumnji i osporenju. Posledice toga su trpeli i dobri filmovi (»Protest«, »Lelejska gora«, »Kad čuješ zvona«,

»Sedmina« i drugi), a takva sudbina bila je namenjena i filmu »Nizvodno od sunca«.

Upornost teoretičara »autorskog« filma ne posustaje ni onda kada se te teorije odriču i sami autori koje oni svrstavaju u njen kliše (Ž. Pavlović, na primer, a ni Petrović, Đorđević i Mimica, dakle najistaknutiji, ne žele da se tretiraju kao rezultat neke škole, pravca, pokreta te teorije).

Koliko god vlada zbrka u definisanju pojma »autorski« film, toliko se zbunjuju kada treba kvalifikovati film koji je »antipodan«, od kojeg žele da se distanciraju. Tu su u upotrebi razne specifikacije. Za film koji je prethodio današnjem, novom, govori se da je »producentska kinematografija«; zatim, »konvencionalna«, »konfekcijska«, pa »ideološka«, čak i »režimska«. Film takve kinematografije ne može biti »autorski« čak i ako je umetničko delo! On je, dakle, neautorski, svejedno što je umetnički, jer pripada »drugoj« kinematografiji.

U stvari, ne postoji ni autorska, ni neautorska kinematografija. Postoji *film koji je dobar* i *film koji nije dobar*. Stvaralaštvo, ako je stvaralaštvo, podrazumeva autorstvo. Jer, autorstvo je conditio sine qua non umetničkog dela. Sledstveno tome, naš »autorski« film je autorski ukoliko je dobar i nije autorski ukoliko je rđav. Odnosno, kako bi rekao naš estetičar Ćurčinov: »Autorski je u srazmeri sa stvaralačkom potencijom onoga koji ga je stvorio.«

Pa ipak, na koji je način taj film uspeo da sebe sugerira, čak afirmiše i do te mere da je, uistinu, postao i oficijelan, oficijelno podržavan film (dobijao je najviše nagrade na nacionalnim festivalima; najviše nas je reprezentovao na stranim festivalima; dodeljivane su mu najviše društvene i državne nagrade — Julske i Oktobarske; njegovi najistaknutiji stvaraoci imali su presudan uticaj u politici preduzeća; lično, mogli su da snimaju upravo šta su hteli, itd., itd.)? Otkud, dakle, to? (Razume se da je ne mali broj tih filmova takva priznanja i zasluživao. Ali, nije reč o njima.)

U vreme opšteg spiritualnog oživljavanja, regenerisanja društvene i duhovne klime, počeli su se i u umetnosti (literaturi, pozorištu, pa i filmu) javljati i to buđenje i taj polet. U času već nešto usporenog i sklerotizovanog procesa stvaranja na filmu — došao je, kako smo ranije rekli, — jedan broj mlađih sineasta, talentovanih i još više oduševljenih. Uneli su, pre svega, entuzijazam i strast, zatim nešto od novog shvatanja filma kao forme i izraza. No, svakako da su doneli i senzibilitet svoga doba, što je najpresudnije.

Taj, novi film značio je odista vrstu novog, nekonvencionalnog i kritički usmerenog filma prema shematizmu već postojećeg. Suprotstavio se starim obrascima ekspresije, unosio drugačije osećanje, drugačiju viziju oblika i, naravno, stvari. Ali, u početku se više posvećivao intimnijim, ličnim motivima, dok mu je izražavanje bilo slično načinu individualne ekspresije (»Dvoje«, »Ples na kiši«).

Tada, kada se postavljalo pitanje njegovog opredeljenja (misaonog, socijalnog, etičkog), strogo se od toga ograđivao, pa su njegovi protagonisti proklamovali čak »totalnu neangažovanost« (D. Stojanović, estetičar). Kretali su se u sferi sentimenta (ljubav) ili intelektualizma i literarnosti, baš kao i njihove francuske preteče. Ideje ih sprva nisu interesovale, etika takođe, i jedini moral koji su priznavali bio je estetski. Nikako nisu hteli (ili mogli) da shvate da je neangažovanost takođe vrsta angažovanosti. Prezirući sve drugo izuzev lepote kao takve, dospeli su u ćorsokak, naravno.

Ali, ni u tome nisu bili jedinstveni. Jer, kažemo, nisu mogli da formulišu svoj sistem vrednosti, pa su pojedini počeli da se posvećuju i društvenim temama, da se angažuju, čak i vrlo kritički ispoljavaju. Ž. Pavlović je to bio oduvek; Petrović od filma »Tri«; Đorđević od »Prvog građanina male varoši« i »Sna«; Makavejev oscilira, dok Hladnik, kome se kasnije pridružuju drugi, ostaje u domenu literature i intime (»Peščani zamak«). V. Mimica, pak, čini obrnuto — od angažovanog (»Prometej sa otoka Viševice«) ka literarnom (»Ponedjeljak ili utorak«, »Kaja, ubit ću te«, »Događaj«).

Bio je to dobar, zapravo najkreativniji trenutak novog filma (koji je termin, mislim, najpodesniji za naš savremeni film), čije su se posledice počele ispoljavati na najbolji način.

Trajalo je to, kako smo rekli, nekoliko godina, za koje vreme je jugoslovenski film doživeo takav stvaralački preobražaj koji je, mada hiperbolično, nazivan bumom.

No, ništa valjda kao film tako brzo ne stari, odnosno ništa kao on ne traži svežinu ideja i osećanja. Upravo zbog toga mnoge, i najjače, kinematografije doživljavale su i doživljuju krizu. Tu krizu, da ponovimo, doživljuje sada i naš novi film, te je iluzorno dokazivati da je nesporazum u »neshvatanju njegove forme i ekspresije«.

Kriza novog (ili, kako drugi kažu: »autorskog«, »modernog«, »avangardnog« itd.) filma nije, odista, posledica nerazumevanja instrumenata njegovog govora, njegove forme. Pavlovićevi su filmovi standardnog, klasičnog oblika. Mimičin »Događaj« takođe. Modernija je po izrazu Klopčičeva »Sedmina«, pa je ipak ne svrstavaju u »autorski« film. Naivno je,

odista, tumačiti to nedostatkom sluha publike za moderni izraz. Jer ta ista publika masovno je gledala, recimo, »Skupljače perja«, a nije tako gledala »Biće skoro propast sveta«, koji, ako se razlikuje po sižeu, po formi je istovetan prvom. Ili, »Ljubavni slučaj« Makavejeva u Novom Sadu je gledalo preko 30.000 ljudi, a sledeći njegov film »Nevinost bez zaštite« — njih 136! Ne verujemo da je uzrok tome nerazumevanje njegove forme, koja je, uostalom, identična formi prethodnog.

Pokušaj da se nekim formalnim svojstvima objasni *suštinska* razlika između »autorskog« i »konvencionalnog« filma jeste neumestan. Nosioci takve teorije taj film uporno svode na metod, način, oblik, na — kako kažu — »slojevitost prodiranja u svest i psihu«. Naprotiv, u poslednje vreme sve se više lišava unutarnje difuzije, psihološke ili misaone slojevitosti i suptilnosti. Vrlo je jednostran, eksplicitan, upravo direktan, deklarativan, poput plakata, letka maltene. Ne distancira se, nego se grubo identifikuje sa bukvalnim činjenicama. Unutarnje je osiromašen, bez ponornijih pogleda i analiza, sirov, grub, estetski neoplemenjen i kao da je stalno pod opsesijom unapred smišljenih, apriornih teza i shema.

Njegovi teoretičari govore da je karakteristika »autorskog« filma i u tome što je dvosmislen, što ima katarzu, a ne poruku.

Ni taj se argument ne može ozbiljno uzeti. Prvo zato što je netačan, odnosno kontradiktoran. Jer, ako je angažovan i društveno kritički, onda samim tim mora da ima neki svoj kriterij, neki svoj pogled i stanovište koje će zastupati, odnosno sugerirati. Drugo, zar, recimo, Pavlovićeva »Zaseda« (ili bilo koji drugi njegov film) nema poruku? Ima je — vrlo jasnu i vrlo eksplicitnu. Ili, recimo, Petrovićev »Biće skoro propast sveta«, čija je poruka takođe i vrlo direktna, i ideološka. Ili, recimo, Đorđevićevo »Jutro«? Takođe je ima. Političnost je sve više svojstvo »autorskog« filma. U načelu, ne može se imati ništa protiv toga; to je prirodno i to samo potvrđuje našu tezu o neizbežnosti pretpostavke, racionalne predodžbe u stvaralačkom činu. Naravno, postavlja se samo pitanje motiva i ciljeva tih ideja i poruka, te »političnosti«. (U slučaju Petrovića, »Biće skoro propast sveta«, »političnost« odista nije njegova prava vokacija, te neka bude to što bogomdano jeste — autentični esteta.)

Kriza i nesporazumi ne potiču, dakle, zbog forme i ekspresije. Njeni su koreni dublji, jer nije sukob u načinu, jeziku, dramaturgiji, strukturi, fabuli ili dekompoziciji. Nesporazumi su u idejama, senzibilitetu.

Uostalom, kriza »autorskog« filma jeste i u tome što je od jednog opredeljenja, jednog stila napravio — *kliše*. Shematizuje se i akademizira, tako reći mitologizira. Svoju ranije dobro usmerenu i obrazlaganu kritičku intenciju pretvorio je u kanon, u dogmu, kojima je počeo da *podređuje i istinu!* Od kritike načinio je sredstvo za sebe, zanemarujući staru mudrost da kritikovati znači, pre svega, izložiti proveri *svoje* ideje i kritičke namere.

A šta sad? Da li je kriza »autorskog« filma slepa ulica iz koje nema izlaza? Ćorsokak — kako tvrde pesimisti. Ne, već i zato što »autorski« film ne podrazumeva novi film u celini. On nije, niti je mogao da bude, jedina mogućnost filma, isključivi fenomen da se postigne cilj. To treba da shvate najpre njegovi stvaraoci. Jer ništa nije bez alternative.

Izlaz postoji. Ali, da se s puta koji je doveo do zida pređe na onaj koji otvara nove mogućnosti, to podrazumeva pre svega dekompleksiranost od sopstvenog kulta. Niko sam sebi ne može biti dovoljan, te i pravo kritike koje umetniku mora biti dato podrazumeva i pravo kritike njegove kritike. »Nizvodno od sunca«, o kojem smo govorili kao o jednoj od mogućnosti, alternativa — nije, zacelo, jedina mogućnost i jedina alternativa. Ukoliko njegov autor ili poštovaoci toga filma budu smatrali da jeste — onda neizbežno podležu iskušenju i sudbini pojedinih »autorskih« filmova.

Pa ipak, ne sumnjamo da stvaraoci to neće shvatiti. Njihov talent i vrednost u to nas uveravaju, čak i u slučajevima u kojima poneko može da nađe razloge u distanciranju.

Jer, ne zaboravimo da izvesnim sumnjama, pa i otporima koji se imaju prema pojedinim autorima »autorskog« filma — povodi nisu samo u njima. Skloni da stvari brzo »presecamo«, smatramo da su za sve krivi stvaraoci. U objašnjavanju krize retko ko ima u vidu i druge faktore pri stvaranju jednog filmskog dela. Mnoštvo raznih samoupravnih i društvenih institucija deluje u tome domenu, zajedno s direkcijama preduzeća koje sada ćute i o kojima se sada ćuti. Mnogi koji su avangardni, »crni film« podsticali i bili njegovi zaštitnici (i to vrlo merodavne ličnosti politike, kulture i vlasti) sada ili ćute, ili se, štaviše, javljaju kao oštre sudije »crnom filmu«.

Karakteristično je da, pored ostalih, dovode u sumnju i ono što su ranije isticali — uspeh našeg filma na međunarodnim festivalima, u svetu.

Razume se, sve što svet kaže ne mora uvek da bude tačno, a još manje presudno. U pohvalama se ponekad i pre-

terivalo — bilo iz neobaveštenosti, dobronamerne nekritičnosti, a ponekad i iz politikantske smišljenosti. No, u poređenju sa pohvalama koje su bile objektivne, onih proračunatih pohvala bilo je malo.

Taj uspeh našeg filma u početku su primali normalno, to jest s prirodnim uvaženjem, makar što je pri tome poneko mogao imati izvesne rezerve. Sada, međutim, sumnji je sve više, tako da se danas taj uspeh ili ignoriše, ili se svakojako tumači, ili mu se, u najmanju ruku, oduzima prava cena.

Ima nekoliko elemenata koji utiču na festivalski uspeh jednog filma. Oni ne moraju biti, niti jesu, uvek estetički, pa ipak vrlo je zabludno verovati da, bez obzira na te neestetičke okolnosti, priznanja dobija rđav film. U našem slučaju, pak, pogrešno je tumačenje po kome su ta priznanja rezultat njegove »crne boje« i »političko-pamfletske intencije«, svejedno što je u pojedinim slučajevima moguće imati ograde.

Međunarodni festivali se danas sve više menjaju. U početku su imali pretežno komercijalan i reprezentativan karakter. Zavisili su od producenata, te su im i kriteriji formirani po njihovom ukusu. Danas to nisu — kako po sadržaju tako ni po duhu, što je posledica promena u svetskoj proizvodnoj i stvaralačkoj konstelaciji. Nekad su se pravili filmovi bez obzira na festival (za publiku). Sada, međutim, u mnogim kinematografijama proizvodni plan uključuje i motiv festivala, to jest njihovu osobenost i zahteve. Tačno se zna šta traži Kan, šta Venecija, šta Moskva, a šta Berlin i drugi, pa se podešava snimanje odgovarajućih filmova.

Menjaju se merila i repertoarska politika festivala. Sve su više na ceni socijalni i socijalno-kritički filmovi. Podržavaju ih same festivalske direkcije, koje se postepeno oslobađaju producentskih uticaja i nastoje da sprovedu izvesnu liberalizaciju programa. Takozvani liberalistički intelektualac ima sve više upliva, a to je — kako neko tačno reče — dobronamerni čovek koji se bavi nekakvim komunizmom ili maoizmom, i u krugovima inteligencije, sektaške ili humano orijentisane, stvara kriterij žirija, pa i kritike. Ili obrnuto — kritika, u kojoj ima takvih intelektualaca, utiče na direkcije i njihovu repertoarsku politiku, odnosno na žiri i njegove odluke.

Nema sumnje da to utiče i na sadržajnu orijentaciju, odnosno da inauguriše socijalno-kritičku poziciju stvaralaštva, bilo producenta, a posebno autora, tim pre što je inauguriše i sama naša situacija društvenih protivrečnosti. Uostalom, ta, kritička pozicija prirodna je inspiracija i polazna posmatračka tačka umetnosti.

Ne treba odista verovati da su naši filmovi na tim festivalima uspevali samo zato što su »crni«, »pamfletski«, nego zato što su artistički dobri, bar u većini (»Prometej sa otoka Viševice«, »Tri«, »Skupljači perja«, »Jutro«, »Podne«, »Protest«, »Kad čuješ zvona«, »Sedmi kontinent«, pa i »Ljubavni slučaj«). »Buđenje pacova« i »Kad budem mrtav i beo«, prema kojima se mogu imati izvesne rezerve, takođe su dobri filmovi.

Sve su to dobri filmovi, i to je prevashodni razlog njihovog uspeha, mada je donekle srećna okolnost što dolaze baš sa ove. jugoslovenske strane, koja je za ne mali broj zapadnjaka ipak neka vrsta »zavese«, makar i od tila. Naime, godinama naviknuti, stvarnim razlozima ili predrasudama, da sa »Istoka« dolazi uglavnom nešto što je totalitarno, »socrealističko«, staljinističko, mnogi bivaju iznenađeni kada ugledaju naš slobodni i kritički film. Pošto su mnogi od njih i dobronamerni, hitaju da svoje predrasude isprave, te — ako im ti filmovi dadu i stvaralački alibi (a oni to čine) — nastoje da mu pridodaju i taj »jugoslovenski« poen. On ne odlučuje, ali je njegov teg tu. Mahom su to čisti motivi, mada nisu isključeni i politikantski.

Svi pobrojani filmovi su, kažemo, dobri i dela su naše realnosti; svi su oni najpre ovde dobili svoje dobre ocene, a kasnije ih u svetu samo potvrdili.

Pa ipak, podsetimo da poneko od naših sineasta računa sa tom malom konjunkturom »jugoslovenskog kritičkog prodora«, pa je i koristi. I to na način koji takvom filmu ne obezbeđuje ni minimalni estetski ekvivalent. To je već špekulacija, ali svedena na mali broj »kombinatora«. Odista su to samo pojedinačni slučajevi, na koje treba ukazati, ali koji umanjuju opšti uspeh našeg filma u svetu (sada već manji, samom njegovom krizom). Uspeh koji se — makar što je zabeležen znatno više na festivalima nego u bioskopima, na tržištu — ne može dovoditi u pitanje.

Ali, vratimo se njegovom stanju ovde, kod kuće.

Društvo je uglavnom dodeljivalo filmu dovoljno ili nedovoljno finansijskih sredstava, ali se njime nije dovoljno bavilo, nije mu se svestranije posvećivalo. Kad je to u retkim slučajevima činilo, mahom su to bile intervencije ili slično — što je izazivalo nove nevolje. Mi ne smemo biti stanica za hitnu pomoć, te nas ne mogu interesovati samo akutna, kritična stanja kinematografije.

Mi novi film hoćemo i moramo da prihvatimo, čak i s njegovim ne malim manama. On je pokazao svoju vitalnost,

a kriza u koju je zapao ipak nije takva da unapred ne dopušta nadu. Nema ćorsokaka! Poverenje je bitan uslov da se obostrano nađe izlaz.

Razume se, kriza neće biti rešena ako društvo bude smatralo da neke stvari filma, to jest umetnosti, treba da normira. Sloboda stvaralaštva prestaje to biti ukoliko onaj ko tu slobodu daje misli da treba da je propiše, programira, svejedno što sloboda ne mora da bude prevashodan uslov stvaralaštva.

Mi ne možemo od umetnosti, pa ni od filma, napraviti upotrebnu vrednost, artikl dnevne političke potrošnje. Film (kao ni knjiga, slika, kompozicija) ne bi trebalo da ima neku konkretizovanu i neposrednu društvenu funkciju, da služi trenutku. Time, međutim, on ništa ne gubi od svoje stvarne vrednosti i funkcionalnosti. Naprotiv, vizionarski služi duhu i idejama na kojima počiva društvo, njegov ljudski, socijalni i moralni princip. Jer, ono društvo koje umetnošću hoće da se što više koristi može od toga imati samo manje koristi.

Potpuna integracija umetnika i društva mogla bi da dovede do nestvaralačkog apsorbovanja, do konformizma, kada je mogućno da se neki kriteriji poremete, pa da se posmatrač i njegov objekt, to jest umetnik i društvo, nađu u sprezi uzajamnog priznanja i glorifikovanja, od čega ne bi imali koristi ni jedni ni drugi.

Umetnost nije za to da pomaže u sređivanju tekućih zadataka politike društva. Ona mora da ima distancu, da se u izvesnom smislu s društvom dezintegriše, pa da tako, jedno drugom, budu svest i provera. Kao što umetnik ne može biti prema društvu apsolutno nezavisan, tako ni društvo ne može biti nezavisno u odnosu na svoga umetnika, stvaraoca. Ako umetnost za sebe ne može da traži tabu, zašto bi pravo na to imalo društvo, politika. Jer, ono društvo koje nije trpeljivo prema kritičkim proveravanjima neće biti sposobno da vidi celu svoju istinu. Opire li se tome, mogućno je da to bude simptom nesigurnosti u sebe i u svoje istine.

Naše društvo je, međutim, došlo do stepena kada mu, mislim, nisu potrebni nekritična glorifikacija i apoteoza. Potrebna mu je otvorena reč koja će ga izbavljati iz eventualnih zabluda, kaprica, statike duha i maštanja.

Dakle, računajmo na *svest* i *samoodgovornost* umetnika, svejedno što ne treba imati iluzija da društvo neće umeti da proceni ako se ta samoodgovornost preobrazi u tendenciju da bude nad njim, ili protiv njega.

MILUTIN ČOLIĆ

Traganja za novom radničkom partijom na Zapadu

I

Problem političke organizacije avangarde, njene strukture i principa funkcionisanja moguće je razmatrati i razrešiti samo ako se polazi od određene teorije revolucije. Povezanost između teorije revolucije i oblika partijske organizacije[1] potvrđuje i aktuelna situacija u zapadnoevropskom radničkom pokretu (u komunističkom i socijaldemokratskom krilu), u kome, paralelno sa preispitivanjem teorije socijalističke revolucije, njenih puteva i metoda, traje i diskusija o političkim partijama koje treba da budu spiritus movens socijalističke transformacije, »forma posredovanja između teorije i prakse«, kako kaže Đ. Lukač.

U okviru komunističkih partija preispitivanje teorije socijalističke revolucije i prihvatanje mogućnosti mirne socijalističke transformacije vrši se postepeno od sredine pedesetih godina. Uporedo sa tim razvijaju se i shvatanja o potrebi transformisanja komunističkih partija, čiji su principi organizacije i delovanja usvojeni u vreme dok je teorija nasilnog zauzimanja vlasti bila vladajuća. Ta teorija utisnula je dubok pečat na unutrašnju organizaciju i odnose u komunističkim partijama, potencirajući njihovu zatvorenost i stroge hijerarhijske odnose.

U isto vreme javljaju se i koncepcije o prevaziđenosti socijaldemokratskih partija, koje su bile prilagođene teoriji o spontanom i neizbežnom prelasku u socijalizam — shvatanje koje je praksa u Zapadnoj Evropi ubedljivo demantovala.

---

[1] Na toj povezanosti je insistirao i Karl Marks (vidi: L. Magri, *Problemi marksističke teorije partije*, »Dokumentacija IRP«, br. 3/64, str. 148).

[2] »Mi znamo — piše Kaucki u delu *Der Weg zur Macht* — da je isto tako malo u našoj moći da pravimo revoluciju kao što je u moći naših oponenata da je spreče — nije naš posao da podstičemo revoluciju i da pripremamo puteve za nju« (vidi: »Marks i savremenost«, br. 3/64, Beograd, str. 183).

Osnovu toj teoriji dao je Kaucki[2], koji je smatrao da će do socijalističke transformacije doći neminovno, logikom razvoja proizvodnih snaga, u momentu kada kapitalizam, došavši do vrhunca, iscrpi sva svoja sredstva i oblike. Ova koncepcija, koja predstavlja bukvalno tumačenje čuvene Marksove postavke da ni jedna klasa ne silazi sa istorijske pozornice dok god nije u potpunosti izvršila svoj zadatak, predstavljala je teorijsku osnovu za oportunizam socijaldemokratskih partija.[3] Odbacivanje svih oblika revolucionarne akcije, zbog toga što će, navodno, socijalizam doći sam po sebi, i potpuna orijentacija na aktivnost za neposredno učešće u vlasti i izborima doveli su u socijaldemokratskim partijama do jačanja oligarhijskih tendencija, do pasivizacije partijske baze i do konsolidovanja rukovodećih elita, koje se u nekim partijama održavaju neizmenjeno više od dve decenije.

Početkom šezdesetih godina, kao izraz krize komunističkog i socijaldemokratskog krila radničkog pokreta, dolazi u nizu zapadnoevropskih zemalja do formiranja partija takozvane »nove socijalističke levice«, koje su imale za cilj da prevaziđu slabosti dva postojeća tipa radničkih partija i da dovedu do ujedinjenja radničkog pokreta.

Te partije su uspele da u svojim koncepcijama socijalističkog preobražaja, bar delimično i uglavnom samo načelno, integrišu borbu za sitne, svakodnevne zahteve sa dugoročnim interesima i ciljevima radničkog pokreta i da na taj način prevaziđu razdvajanje dva neraskidivo povezana aspekta, koje se u komunističkom pokretu očitovalo kao potcenjivanje neposrednih, svakodnevnih borbi, a u socijaldemokratskom kao isključivo orijentisanje na te svakodnevne borbe i stoga zanemarivanje ili odlaganje unedogled suštinskih ciljeva radničke partije (»pokret je sve, cilj ništa« — Bernštajn). U pogledu same partije, njene unutrašnje strukture i načina delovanja, praksa partija nove socijalističke levice nije se mnogo udaljila od prakse komunističkih i socijaldemokratskih partija.

Formiranje partije nove socijalističke levice nije otklonilo slabosti radničkog pokreta na Zapadu, posebno njegovu hroničnu podeljenost na dva suprotstavljena krila, komuni-

---

[3] Ovu teoriju aktuelizirao je i doveo do krajnjih konsekvenci M. Salvaccio, teoretičar Socijaldemokratske partije Italije, koji ističe da socijaldemokratske partije treba da pomažu kapitalističke tendencije i razvoj odgovarajućih državnih oblika jer se time »približava trenutak prelaska u socijalizam«. Ovako, ona predstavlja teorijski fundament za potpuno integrisanje, urastanje socijaldemokratskih partija u kapitalistički sistem (vidi: »Mondo operaio«, br. 3—4/58, str. 56).

stičko i socijaldemokratsko.[4] Stoga je i posle njihovog formiranja nastavljena diskusija o mogućnosti prevazilaženja slabosti u radničkom pokretu. U okviru ovih diskusija pokrenute su inicijative za formiranje jedinstvene radničke partije koja bi, prevazilazeći tradicionalne sukobe socijaldemokrata i komunista, uspela da ujedini zapadnoevropski radnički pokret i time, u velikoj meri, ubrzala perspektive socijalističke transformacije. Posebno je u tom pogledu značajna diskusija koja je vođena u Italiji 1963 — 1964. godine, uz učešće teoretičara i aktivista iz svih struja levice.

U centru te diskusije bila su pitanja novog načina organizovanja i delovanja, u stvari, novog tipa partije različitog od postojećih. Sredinom šezdesetih godina slične diskusije dobile su snažan podsticaj aktivizacijom zapadnoevropskih studenata, koji su u mnogim zemljama manifestovali skepsu i čak otvoreno neprijateljstvo prema tradicionalnim strukturama i tradicionalnom tipu radničkih partija.

U ovom radu prikazaćemo značajnije predloge i ideje o novoj, najčešće jedinstvenoj radničkoj partiji koji su isticani poslednjih godina u pojedinim sredinama zapadnoevropske levice.

Pre razmatranja ovih koncepcija, ukazivanja u kom pravcu se traže rešenja i dokle se stiglo u postavljanju na dnevni red ovog izuzetno značajnog pitanja, ukazaćemo na socijalno-političke faktore koji ovo pitanje permanentno aktueliziraju:

1. Kao na najvažniji faktor koji svojom interferencijom aktivizira i sve ostale ukazuje se na činjenicu da se postojeće političke organizacije radničke klase (komunističke i socijaldemokratske) nisu u jednom relativno dugom periodu od preko pola stoleća pokazale sposobne da realizuju socijalističku transformaciju društva, iako su, navodno, postojali veoma povoljni objektivni preduslovi. Naravno, ova konstatacija ne negira njihov doprinos značajnoj izmeni kapitalističkog sistema i poboljšanju materijalnog i uopšte društvenog položaja proletarijata.

2. Slika koju danas pružaju radničke partije na Zapadu ne daje mnogo nade da će one u skoroj budućnosti biti

---

[4] Iako postoje više od decenije, ove partije se nisu afirmisale kao značajniji politički faktor. Na teorijskom planu njihov je veliki doprinos u tome što su, nastojeći da marksizam oslobode dogmatskih naslaga, revalorizirale pojedine ideje izvornog marksizma (na primer, ideju o radničkom samoupravljanju, koju je staljinizam potisnuo iz teorije i prakse zapadnoevropskih komunističkih partija).

snaga sposobna da se izbori za socijalistički preobražaj. Navešćemo u kratkim potezima samo neke indikatore.

Među najznačajnijim je svakako već tradicionalna podeljenost i nedostatak čvršće i dugoročnije saradnje između komunističkih i socijaldemokratskih partija.

Kod zapadnoevropskih komunističkih partija od završetka drugog svetskog rata naovamo prisutna je tendencija opadanja broja članova i birača na parlamentarnim izborima.[5] Posle avgustovskih događaja u Čehoslovačkoj u zapadnoevropskom komunističkom pokretu otpočeo je proces izvesne diferencijacije. Neke partije su prvi put odlučno manifestovale težnju ka samostalnosti, dok se kod drugih evidentno ispoljio snažan uticaj dogmatskih elemenata, koji su u ranijem periodu samo verbalno napuštali svoje dogmatske i sektaške stavove. Tada se pokazalo da nesamostalnost nekih zapadnoevropskih komunističkih partija nije karakteristika jednog minulog perioda, nego realnost aktuelnog trenutka. U ovom razdoblju ponovo je aktueliziran i još uvek je otvoren problem odnosa komunističkih partija i intelektualaca.

Zajednički problem komunističkih i socijaldemokratskih partija na Zapadu je permanentno starenje partija i nemogućnost da uspostave čvršći kontakt sa omladinom. Prosečna starost članova KP Norveške kretala se 1964. godine oko 55 — 60 godina[6], a u KP Austrije početkom 1969. godine 63,3 odsto članova je imalo preko 50 godina.[7] Starenje članstva konstatovano je i u Socijalističkoj partiji Francuske i u nordijskim socijaldemokratskim partijama.

Starost rukovodećih garnitura, od kojih su neke u nepromenjenom sastavu bile na vrhu skoro dve decenije (Socijaldemokratska partija Švedske, Socijalistička partija Francuske), pokazatelj je poodmaklih oligarhijskih tendencija, rutinerstva i slabog uticaja članstva na rukovodstvo.

---

[5] Na prvim posleratnim parlamentarnim izborima zapadnoevropske komunističke partije dobile su u proseku 14 odsto glasova, a na izborima od 1964. do 1967. godine 8 odsto glasova (vidi: B. Marković, *Kriza uticaja zapadnoevropske socijaldemokratije*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 1/67, str. 43).

[6] »Morgenbladet«, 18. januar 1964. (vidi: B. Smiljanić, *Previranja u KP Norveške*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 2/67, str. 27).

[7] »Volksstimme«, 8. januar 1969. (vidi: L. Čović, *Idejna previranja u KP Austrije*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 1/69, str. 49). — U diskusiji na XX kongresu KP Austrije 1969. godine F. Marek je rekao da će skraćenica KP uskoro značiti »komunistički penzioneri«.

U pogledu omladine, teškoće radničkih partija nisu samo u slabom prilivu mladih nego i u sukobima sa postojećim omladinskim i studentskim organizacijama. Ti problemi aktuelizirani su političkom aktivizacijom studenata u zapadnoevropskim zemljama, posebno u Francuskoj, u kojoj su se teško snalazile ne samo socijaldemokratske već i neke komunističe partije.

U socijaldemokratskim partijama prisutna je u celom posleratnom periodu tendencija napuštanja socijalističkih principa i zahteva. Ta je tendencija toliko snažna da se danas može tvrditi da one ne predstavljaju revolucionarnu alternativu kapitalističkog sistema, nego njegov funkcionalno usaglašeni deo, takozvanu »legalnu opoziciju«. »U suštini — piše Moris Diverže (Maurice Duverger) — možda evropske socijaldemokratske partije prihvataju ne samo liberalni politički režim i zapadnu spoljnu politiku, već i kapitalističke ekonomske strukture. Trenutno, one ne predlažu nikakve »promene« ovog poretka. One više kritikuju upravljanje ovim poretkom nego njegovu strukturu...«[8] Izvesni autori idu još dalje tvrdeći da su danas socijaldemokratske partije postale najsigurniji oslonac kapitalističkog sistema, koji je, zbog brojnog smanjenja seljaštva i srednje klase, prinuđen da traži uporište u radničkom pokretu.[9]

3. U Zapadnoj Evropi javljaju se novi oblici političkog okupljanja i delovanja, različiti od političkih partija, koji postaju kristalizacioni centri kritike i otpora prema kapitalističkom sistemu. Tu mislimo pre svega na klubove[10], koji su

---

[8] *Demokratija bez naroda*, »Rad«, Beograd, 1968. str. 112.

[9] Na primer: Lelio Basso, *Que devient la social-democratie dans la société neo-capitaliste,* »Revue Internationale du Socialisme«, br. 7/65, str. 47.

[10] Neki autori, kao Alen Turen (Alaine Touraine), vezuju nastanak klubova za slabljenje parlamenta (vidi: *Le mouvement de mai, ou le communisme utopique,* Ed. du Seuil, Paris, 1968, str. 159). Iako vremenski sled dveju pojava (slabljenje parlamenta i nastanak klubova) može navesti na ovakav zaključak, čini nam se da se ovde ipak ne može govoriti o uzročnom odnosu, kako to misli A. Turen, jer su obe pojave u velikoj meri rezultat dubljeg uzroka — slabljenja partija, posebno radničkih. Pored ovoga, navodimo još dva uzroka slabljenja parlamenta na Zapadu. Prvo, njegova neadaptiranost da u kratkom roku efikasno rešava mnogobrojne probleme koje nameće uloga »organizatora proizvodnje« koju je preuzela kapitalistička država. Drugi uzrok je klasni: u situaciji kada je buržoazija izgubila apsolutnu dominaciju u parlamentu, njoj odgovara da odluke donosi državni aparat, koji je — kako kaže R. Garodi u knjizi *Za francuski model socijalizma* — »obezbeđen od rizika tradicionalnog parlamentarizma«.

danas veoma brojni i dosta uticajni u Francuskoj i u nešto manjem obimu u Belgiji. Klubovi se sastoje od grupa ljudi koji su slični po svojim političkim afinitetima (često su to i aktivni članovi partija levice). Oni organizuju debate i polemike o aktuelnim političkim pitanjima; oni čak i zauzimaju stavove, ali to nisu akcione grupe kao političke partije. »Tako, oni dosta dobro odgovaraju ovom periodu iščekivanja u kome smo; bolje od partija oni favorizuju istraživanje i slobodnu diskusiju u kojoj se učesnici ne plaše da će biti optuženi za jeres.«[11]

Sličnu funkciju kao klubovi u Francuskoj ostvaruje grupa »Levi forum« u Švedskoj, koja ima i sopstveni program.[12] Grupa se sastoji od mlađih komunista i socijaldemokrata nezadovoljnih stanjem u tradicionalnim radničkim partijama. Ona nastoji da deluje unutar partija.

Novi oblik političkog okupljanja i delovanja u zapadnoevropskim zemljama postale su od vremena široke političke aktivizacije studenata spontano stvorene organizacije (sa različitim imenom: grupe, pokreti, krugovi, sekcije) koje nemaju oblike partija niti imaju pretenziju da to budu. Osnovna odlika ovih organizacija, koje okupljaju uglavnom studente i u manjem broju druge društvene slojeve, jeste izvanredna elastičnost organizacione strukture, orijentacija da se brzom i radikalnom izmenom rukovodećih organa i uvođenjem elemenata neposredne demokratije osujete u začetku oligarhijske tendencije.

4. Evidentna je tendencija postepene politizacije zapadnoevropskih sindikata (diskusije o »sindikalnim poslanicima« u Italiji i Francuskoj), u čemu neki autori vide početak gubljenja razlike između sindikata i političkih partija.

Bilo bi površno i nepotpuno kada bi se ova tendencija u zapadnoevropskim sindikatima objašnjavala samo renesansom anarhosindikalističkih ideja, sorelovskog mita o sindikatu kao osnovnom organu oslobođenja radničke klase. Takvo objašnjenje ne daje odgovor na pitanje šta je to što dovodi do prihvatanja anarhosindikalističkih koncepcija koje su u zapadnoevropskom radničkom pokretu bile uticajne početkom ovog stoleća. Politizacija sindikata rezultat je, po našem mišljenju, između ostalog, sledećih faktora: prvo, preuzimanja od strane savremene kapitalističke države osnovnih ekonomskih funk-

---

[11] Pierre Mandés France, *La republique moderne*, Gallimard, Paris, 1966, str. 285.

[12] Vidi: B. Smiljanić, *Kriza švedske socijaldemokratije*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 1/67, str. 55.

cija, čime sve ekonomske revandikacije radničke klase dobijaju ipso facto politički karakter i, drugo, sve veće finansijske i ekonomske snage sindikalnih organizacija, koja se postepeno izražava i u povećanom političkom uticaju. Ovome, najzad, treba dodati da su tendencije angažmana sindikata na političkom planu uslovljene i neuspehom partija da ostvare svoje ciljeve, o čemu je već bilo reči.

Ukazujući na tendenciju infiltriranja u politički univerzum, do nedavno isključivo rezervisan za političke partije, novih subjekata: klubova, masovnih pokreta i radničkih sindikata — ne tvrdimo da su partije prestale biti »glavni nosioci političkog života«[13] niti da su politički sistemi buržoaske demokratije na Zapadu prestali biti »vlada partija«. Ova tendencija je još uvek marginalna, a partije i dalje imaju dominantan položaj, centralno mesto u političkim procesima. Na nju ovom prilikom ukazujemo zato što je javljanje »konkurentskih« oblika političke aktivnosti, objektivno, protest protiv dosadašnjeg načina delovanja radničkih partija, protiv njihove podeljenosti i nesposobnosti da sintetizuju i teorijski oblikuju političke aspiracije masa. Taj protest daje impuls traženjima novih i adekvatnijih načina organizovanja i rada radničkih partija, prevazilaženju njihove podeljenosti i sukoba.

II

Shvatanja o neophodnosti konstituisanja jedne jedinstvene radničke partije ne zastupaju samo pojedini autori, vizionari i utopisti nego je to i oficijelni stav niza radničkih partija na Zapadu. Međutim, veoma je teško pregledno izložiti shvatanja o osnovnim karakteristikama i načinu konstituisanja jedinstvene radničke partije. Uzrok tome ne treba tražiti samo u velikoj raznovrsnosti pojedinih autora, u bogatstvu i nijansiranosti njihovih koncepcija nego i u činjenici da one nisu dovoljno definisane, da se često svode na lakonske konstatacije — kao što je, na primer, slučaj sa stavom KP Norveške — da bi formiranje jedinstvene radničke partije bilo korisno.[14]

Mi smo za ovu priliku shvatanja o jedinstvenoj radničkoj partiji podelili u tri grupe.

[13] Vidi: R. Lukić, *Političke stranke*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1966, str. 15.

[14] Vidi: B. Smiljanić, *Previranja u KP Norveške*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 2/67, str. 29.

Za prvu grupu zajednička je misao da će neke od postojećih partija (socijaldemokratske ili komunističke) uspeti da u sopstvenom okviru (bez njegove suštinske izmene) ujedine radničku klasu i da će se tako pretvoriti u jedinstvenu radničku partiju.

Po varijanti koju zastupa Partija levice — komunisti u Švedskoj (bivša Komunistička partija), okupljanje socijalista i levih socijalista treba da se ostvari u njenom okviru.[15] Sličan stav zauzima i Komunistička partija Velike Britanije, koja ističe da će realizacija jedinstvene radničke partije biti moguća tek kad »većina članova Laburističke partije prihvati marksističke ideje«[16], pri čemu se ne ukazuje ni na kakve promene unutrašnje strukture KP Velike Britanije.

U ovu grupu spadaju i shvatanja socijaldemokratskih autora u onim zapadnoevropskim zemljama gde su komunističke partije brojčano slabije od socijaldemokratskih. Oni smatraju da će privlačenjem članova komunističkih partija u postojeću socijaldemokratsku partiju ova poslednja postati jedinstvena radnička partija.

U zemljama gde su komunističke partije brojčano jače socijaldemokratski teoretičari smatraju da će se jedinstvo radničkog pokreta realizovati u dve faze. Prva faza je ujedinjenje nekomunističke levice i nekih građanskih partija, jer — kako kaže jedan od zastupnika ovog shvatanja, Gaston Defer (Gaston Deffer): »Jedino sredstvo da se stimulišu promene u komunističkoj partiji je da se naspram nje formira jača i dinamičnija partija.«[17] Pokušaj praktične realizacije ove ideje u Francuskoj ogleda se u stvaranju Federacije demokratske i socijalističke levice 1966. godine, a u Italiji u ujedinjenju socijalista i socijaldemokrata.

Jedna takva partija bi, po koncepciji Gastona Defera, ubrzala nastupanje u Komunističkoj partiji »trenutka izbora između renesanse i smrti«[18]. Kako KPF ne bi bila, po Deferovom mišljenju, sposobna da se transformiše, nekomunistička levica privukla bi njene članove. Na taj način bi jedinstvo

---

[15] »U našoj partiji — istakao je predsednik KP Švedske na XXI kongresu — treba omogućiti okupljanje ne samo onima koji se smatraju komunistima, već i onima koji neće da upotrebe ovu oznaku, već više vole da se nazivaju levim socijalistima ili kratko i jasno socijalistima« (»Dokumentacija IRP«, Beograd, br. 3/67, str. 63).

[16] *The British Road to Socialism*, Program of the Communist Party, Published by the Communist Party, London, 1968, str. 56.

[17] *Un nouvelle horizon*, Gallimard, Paris, 1965, str. 179.

[18] *Isto*, str. 180.

levice u Francuskoj bilo ostvareno na socijaldemokratskoj platformi. Ova i slične koncepcije o jedinstvenoj radničkoj partiji inspirišu se u suštini Laburističkom partijom Velike Britanije, koja ima naspram sebe takođe ujedinjenu buržoasku partiju.

Kretanje ka bipartizmu engleskog tipa, koje Defer smatra samo poželjnim, niz političkih teoretičara smatra neizbežnim, pri čemu implicite polaze od Markuzeovog stava o kapitalističkom društvu kao »jednodimenzionalnom«, koje fatalno integriše svaku radikalnu opoziciju, svodeći je na opoziciju unutar sistema. Tako Moris Diverže smatra da su »evropske komunističke partije prirodnom evolucijom upućene na integraciju u režim koji je u suštini liberalno-kapitalistički«[19]. Najviše što one mogu da urade, po njegovom mišljenju, jeste da sopstvenoj integraciji u sistem daju i teorijsko obrazloženje, to jest da revidiraju svoje »nerealne teorije«. Ukoliko to urade, mogu doprineti da se socijaldemokratija izvuče iz svoje »upravljačke bare«. Tada bi se, kaže Diverže, otvorila mogućnost saradnje socijaldemokrata i komunista, pa i mogućnost formiranja jedinstvene partije »koja bi postepeno mogla da promeni strukturu evropskog društva«[20]. Platforma jedinstva socijaldemokrata i komunista za koju se Diverže zalaže očigledno nije antisistemska i socijalistička, nego ostaje u okviru sistema, te je samim tim ograničen domašaj »promena strukture evropskog društva« o kojima autor govori.

Za sva shvatanja iz prve grupe je zajedničko i to da u jedinstvenoj partiji, koju treba formirati, ne traže menjanje ili ukidanje demokratskog centralizma koji se danas (u različitim varijantama) primenjuje u radničkim partijama.

U drugu grupu smo svrstali shvatanja čija je zajednička karakteristika zahtev za konstituisanjem jedne nove radničke partije, različite od komunističkih i socijaldemokratskih partija.

Varijantu iz ove grupe predstavljaju shvatanja Đorđa Amendole (Giorgio Amendola), jednog od rukovodilaca KPI, izneta krajem 1964. godine, i Andrea Gorca (André Gorz) i Lelija Basa (Lelio Basso), dvojice poznatih autora iz redova nove socijalističke levice. Oni polaze od dva zajednička stava.

Prvi stav se sastoji u konstataciji da je danas na Zapadu prevaziđena socijalistička strategija koja računa na nasilno i neposredno zauzimanje vlasti, čiji će akter biti po vojnom

[19] *Demokratija bez naroda*, »Rad«, Beograd, 1968, str. 256.

[20] *Isto.*

uzoru organizovana partija.[21] Pošto je socijalizam na Zapadu samo jedna alternativa, a ne neizbežno finale istorijskog kretanja, to je potrebna — kaže Gorc — »strpljiva i svesna strategija kojoj je cilj da izazove krizu sistema odbijanjem masa da se povinuju njegovoj logici, zatim da tu krizu razreši u smislu njihovih zahteva«[22].

Drugi stav se sastoji u shvatanju da je za socijalističku transformaciju potreban subjektivni elemenat, »revolucionarna partija«, koja će umeti da aktivira mase, da podigne njihovu klasnu svest, što je veoma bitno u situaciji kada kapitalizam upražnjava — kako kaže Baso — »inteligentnu političku praksu« i na sve načine nastoji da otupi klasnu oštricu i integriše radničku klasu u postojeći sistem.[23] Postojeće radničke partije, po shvatanju ova tri autora, zbog mnogih uzroka nisu sposobne da ostvare te funkcije.

Socijaldemokratske partije su, smatra Gorc, definitivno integrisane u sistem, a komunističke su krute i zatvorene, adaptirane prevaziđenoj strategiji brzog zauzimanja vlasti koje će biti omogućeno blokiranjem kapitalističkih mehanizama ili vojnim porazom buržoaskih država. Ove karakteristike ne možemo objasniti, kaže on, samo tragom staljinizma, jer i taj staljinizam odgovara još uvek prisutnoj tendenciji u radničkom pokretu (osobito ako radnička klasa ima snažno izraženu klasnu svest) da se izoluje od društva i da poruši sve mostove za njim, jer kontakti mogu da dovedu do labavljenja te svesti i do slabljenja revolucionarne volje.[24] Slične ocene o socijaldemokratskim i komunističkim pokretima dao je i Lelio Baso.

Đorđo Amendola potrebu konstituisanja jedinstvene radničke partije izvodi iz kritičke konstatacije da za više od pola stoleća »ni jedna od dve solucije predočene radničkoj klasi zapadnoevropskih zemalja, ni socijaldemokratska ni komunistička, nije uspela da realizuje socijalističku transformaciju društva, promenu sistema«[25].

---

[21] »Osvajanje vlasti — kaže Đorđo Amendola — ne može se ostvariti sa jednim ili više poteza koncentrisanih u mestu i vremenu, kao u nekoj klasičnoj tragediji, nego se ostvaruje u mnogostrukom i produženom procesu revolucionarne transformacije društva« (»Critica marxista«, br. 2/69, str. 18).

[22] *Le socialisme difficile*, Ed. du Seuil, Paris, 1967, str. 107.

[23] »Sama revolucija — kaže Lelio Baso — nije jednostavna posledica klasnih odnosa, nego zahteva svesnu revolucionarnu volju« (*Zur Theorie des politischen Konflikts*, Surkamp Verlag, Frankfurt/Main, 1969, str. 50).

[24] *Le socialisme difficile*, Ed. du Seuil, Paris, 1967, str. 107.

[25] »Rinascita«, 28. novembar 1964.

Vizija ovih autora o jedinstvenoj radničkoj partiji slična je Gramšijevoj koncepciji revolucionarne partije koja je manje direktivna, a više idejno usmeravajuća snaga, veza između klase i ideologije.

Jedinstvena partija, kažu oni, treba da odbaci sektaštvo i da se otvori prema novim socijalnim slojevima i grupama, čime bi prestala da bude samo organizacija radničke klase i postala organizacija jednog »istorijskog bloka« o kome je pisao Gramši. U taj istorijski blok, po Gramšijevom mišljenju, ulaze, pored radničke klase, i drugi socijalni slojevi i grupe (inteligencija, seljaštvo). Da bi to moglo da se ostvari, partija mora, kaže Gorc, da se oslobodi sektaštva i da u ideološkom pogledu prevaziđe zabludu »monolitizma« do koje je sadašnjim radničkim partijama više stalo nego do jačanja uticaja.[26] Insistirajući na ideološkoj otvorenosti nove partije, na permanentnoj konfrontaciji različitih mišljenja i na stalnom teorijskom radu, ovi autori razvijaju ideju o partiji kao o »kolektivnom intelektualcu« koju je genijalno anticipirao Gramši. Amendola ide korak dalje od Gramšija kad konstatuje da u jedinstvenoj partiji mogu da postoje ne samo različita mišljenja nego i »drugi filozofski stavovi«[27]. Marksisti bi se u okviru takve partije borili za pobedu svojih shvatanja.

Ovaj nam se stav čini izuzetno značajnim. Bez ideološkog otvaranja partije socijalno otvaranje i konstituisanje istorijskog bloka, shvaćenog kao široki savez radničke klase i ostalih socijalnih grupa koje su na ovaj ili onaj način objekat kapitalističke eksploatacije, bilo bi zaista nerealno. Ono bi u zemljama gde je snažan religiozni momenat imalo čak negativan efekat. U Italiji, gde je preko 90 odsto stanovništva katoličko, konstituisanje jednog istorijskog bloka na isključivo laičkoj osnovi imalo bi za posledicu dalje jačanje kohezije

[26] *Le socialisme difficile,* Ed. du Seuil, Paris, 1967, str. 107.

[27] »Rinascita«, 28. novembar 1964. — Napominjemo da ove teze Đorđa Amendole nisu prihvaćene kao oficijelan stav KP Italije. Neslaganje sa njima izneli su članovi CK KPI Romano Leda (»Rinascita«, 5. decembar 1964) i Pietro Sekia (»Rinascita«, 12. decembar 1964). Luiđi Longo, generalni sekretar KPI, istakao je da su Amendoline teze »preuranjene i da izazivaju zabunu« (»Rinascita«, 14. decembar 1964). Đ. Amendola je u replici R. Ledi i P. Sekii priznao da je iz njegovog članka »moglo proizaći nekoliko nesporazuma« i nije više insistirao na ranije iznetim tezama (»Rinascita«, 12. decembar 1964). Međutim, bez obzira na to, te su teze zbog toga što postavljaju suštinska pitanja bile u žiži široke debate koja se posle odvijala u Italiji, a i u nizu drugih zapadnoevropskih zemalja.

Demohrišćanske stranke, u kojoj je danas primetna diferencijacija po drugim (klasnim, političkim) kriterijumima. Slično, mada u znatno manjoj meri, moglo bi se reći i za Francusku, Belgiju, Holandiju i druge zapadnoevropske zemlje.

Drugi principijelni razlog koji ide u prilog ideološkog otvaranja nove jedinstvene partije prema zastupnicima drugih filozofskih (posebno katoličkih) pogleda jeste savremena evolucija socijalne doktrine katoličke crkve (posebno u enciklikama »Mater et Magistra« i »Populorum progressio«), koja se udaljava od nekih postulata i vrednosti kapitalističkog sistema, afirmišući humane vrednosti, koje su u mnogo čemu bliske socijalizmu.

Autori koncepcija svrstanih u drugu grupu takođe prihvataju demokratski centralizam kao princip unutrašnjeg ustrojstva nove jedinstvene radničke partije, mada oni posebno naglašavaju elemenat demokratije u tom principu. U celini, po našem mišljenju, koncepcija nove jedinstvene partije koju su izneli Amendola, Gorc i Baso predstavlja pokušaj da se prevaziđu istorijske ograničenosti lenjinističke koncepcije partije u onom smeru koji je označio Gramši, a koji je suprotan smeru kojim je išla i kojim ide socijaldemokratska teorija.

U treću grupu svrstavamo niz koncepcija koje se među sobom dosta razlikuju. Nasuprot pomenutim shvatanjima, koja specifičnost jedinstvene partije u odnosu na postojeće radničke organizacije traže bilo u različitoj strategiji, socijalnom uporištu ili većem demokratizovanju internih odnosa, ostajući ipak u okviru principa demokratskog centralizma, shvatanja iz treće grupe upravo dovode u pitanje taj princip. Ukazujemo da su shvatanja iz ove grupe formulisana posle gigantskog pokreta francuskih radnika i studenata u maju 1968. godine i širokog pokreta studenata u drugim zapadnoevropskim zemljama. Taj sled nije prosta koincidencija. Pojedini aspekti majskih događaja u Francuskoj, u prvom redu aktivizacija masa i izvesna nepripremljenost i nesnalaženje radničkih partija u tim događajima, kao i efikasnost akcije »revolucionarnih manjina«, predstavljali su impuls za razvoj socijalnih teorija koje glorifikuju spontanitet, negirajući svaku organizaciju.

Pored niza shvatanja koja u celosti revalorizuju anarhističko učenje i koja potpuno negiraju ulogu političkih partija, javljaju se i koncepcije u kojima je ta anarhistička komponenta izražena manje jasno. Autori tih koncepcija smatraju da je socijalistička transformacija nemoguća bez partija. Međutim, postojeće radničke organizacije zbog svojih deformacija definitivno su, po njihovom mišljenju, izgubile moguć-

nost da budu subjekti te transformacije. U ove deformacije oni ubrajaju: oligarhijske tendencije i gubitak kontakta sa masama, posebno sa omladinom; jačanje reformističkih tendencija; nedostatak unutrašnje demokratije i zapuštanje teorijskog rada. Nastojeći da u svojim koncepcijama o partiji prevaziđu te slabosti, oni predlažu promene nekih konstitutivnih odlika revolucionarnih partija i partija uopšte.

Tako Pol Mazure (Paul Mazure) smatra da »nova revolucionarna partija«, kao pokretač socijalističkog preobražaja, mora da odbaci demokratski centralizam kao organizacioni princip.[28] Centralizam koji karakteriše staljinski model partije, po njegovom mišljenju, pogrešno stavlja pod udar discipline kako pitanja akcije tako i pitanja teorije i nauke. Zbog toga dosadašnje radničke partije završavaju u inerciji i sklerozi. Već u ovom stavu, koji uzima za premisu svoje vizije partije, autor meša princip demokratskog centralizma sa jednom njegovom interpretacijom u partijama »staljinskog tipa«. Samo kratka analiza realizovanja demokratskog centralizma, na primer, u KP Italije pokazala bi da ovaj princip ne onemogućava ipso facto plodan teorijski rad i prilagođavanje strategije i taktike novim uslovima borbe.

Polazeći od navedene premise, autor, međutim, pravi distinkciju između domena akcije (u kojoj članovi buduće partije moraju biti obavezani partijskom disciplinom) i domena teorije (u kome ta disciplina nema mesta). »Sve može biti — kaže on — podvrgnuto diskusiji, u svakom momentu i na svim nivoima, podrazumevajući i samu generalnu liniju.«[29] Čini nam se da ovo skolastičko podvajanje teorije i prakse, iako razumljivo kao bunt protiv ranijih zloupotreba discipline, ima malo izgleda da uspe u političkoj praksi. Pre svega, ne može se nikad sasvim precizno odrediti koja pitanja imaju akcioni, a koja teorijski značaj. Zatim, potpuno slobodno i stalno preispitivanje generalne linije i partijskih ciljeva, čijoj realizaciji delatnost partije treba da teži, znači da te generalne linije i unapred fiksiranih ciljeva i nema. Ostaje samo teorijski neusmerena, ateorična praksa, odvojena od vrednosti i ciljeva kojima treba da stremi i stoga besmislena.

Francuski pisac Žilber Miri (Gilbert Mury) je otišao još dalje u svojoj viziji nove »revolucionarne partije«. Konstitui-

---

[28] On o tome kaže: »Tražiti... jednu novu varijantu, jednu unutrašnju ravnotežu, ponešto različitu od stare, u okviru poznate formule demokratskog centralizma? To bi bila samo jedna igra. Ne izlazi se iz jednog kruga vrteći se u njemu« (*Za jednu revolucionarnu partiju,* »Pregled«, mart 1969, Sarajevo, str. 341).

[29] *Isto.*

sanje te partije je, po njegovom mišljenju, neophodno jer komunističke partije danas nisu u stanju da ostvare zadatak socijalističke transformacije, a socijaldemokratija se definitivno izgubila na bespućima reformizma. Slično kao i Pol Mazure, on osnovni uzrok njihove sadašnje inertnosti i sklerotičnosti traži u hipertrofiji discipline koju sobom neminovno nosi demokratski centralizam. Posle ove konstatacije, koja ostavlja neobjašnjene mnoge faktore (između ostalog, šta je uslovilo hipertrofiju discipline i dati način interpretiranja demokratskog centralizma), dolazi do tipičnog anarhističkog obrta — autor odbacuje disciplinu i organizaciju uopšte. »Revolucionarna partija« koju on zagovara treba da se sastoji od niza krugova (cercles) koji nemaju centralne organe i koji nisu među sobom vertikalno strukturirani, jer svaka vertikalna struktura, po autorovom mišljenju, fatalno uništava spontanitet. Ti krugovi imaju »zajedničke ciljeve, način mišljenja i način akcije«[30]. Njihovu povezanost i koordinaciju ostvaruje sistem informacija koje teku od kruga do kruga.

Odmah pada u oči da autor »ciljeve, način mišljenja i način akcije«, koji povezuju krugove i čine od njih partiju, uzima kao statičke i nepromenljive kategorije. Međutim, dinamika političke borbe dovodi do izmene ne samo načina akcije i mišljenja nego i ciljeva partija. Sistem informacija (jedinstveno organizovan) može ukazati do kakvih je promena došlo u načinu akcije, mišljenja i ciljeva pojedinih krugova u izvesnom periodu, ali ne i do prevazilaženja razlika i usaglašavanja novih stavova. Posledica ovakve »organizacije« bila bi, po našem mišljenju, njena disperzija i razlaganje na sastavne činioce.

Međutim, autor je uveren da ovakva partija može da egzistira. Razmotrićemo njegove argumente.

On se, najpre, poziva na iskustvo majskih događaja u Francuskoj i ističe da su labavo povezane grupe i krugovi, a ne klasične političke partije, u njima odigrali centralnu ulogu. U majskim događajima zaista su »udarna igla« bile pojedine studentske grupe i krugovi, i u tom pogledu autorove tvrdnje se mogu prihvatiti. Međutim, kasnije, kada je pokret postao masovan, kada je zahvatio milione radnika, nedovoljno povezane i koordinirane grupe (kao ni klasične radničke partije) nisu uspele da ga osmisle i usmere na realizovanje određenih političkih ciljeva i u veoma kratkom roku bile su potpuno potisnute na margine političkih zbivanja. Nedostatak tog usmeravajućeg elementa, »svesne volje«, svakako je jedan od

[30] *La société de repression*, Ed. universitaires, Paris, str. 318.

uzroka relativno malih političkih rezultata gigantskog pokreta masa u Francuskoj.

U daljem dokazivanju autor se služi metodom analogije.

Prvo pominje »žive organizme kod kojih sistem informacija obezbeđuje egzistenciju«. Ako je živi organizam u opasnosti zbog spoljnog napada, piše autor, »bela krvna zrnca, antitela informisana o napadu, pristižu da bi otklonila opasnost«[31]. Ova analogija je veoma daleka i neadekvatna zbog razlika u prirodi partije i živog organizma (sastav, način delovanja, ciljevi).

Zatim, tok informacija, čemu autor pridaje odlučujuću ulogu kad su u pitanju živi organizmi, samo je elemenat koji aktivira dejstvo već postojećih, u živi sistem unapred ugrađenih činilaca, koji uspostavljaju ugroženu ravnotežu. U biološkom organizmu, naime, postoji homeostazis, kojim organizam spontano nastoji da se vrati u ravnotežu ukoliko je ona narušena delovanjem nekih spoljnih činilaca. Pri tome treba imati u vidu da u slučaju neuspeha organizam umire.

Neadekvatna je i druga autorova analogija između njegove koncepcije partije i velikih automatskih sistema u tehnici, koji se zasnivaju na principu samoregulacije, povratnih sprega (kakav u suštini postoji i kod živih organizama).

Metod »samoregulisanja u tehničkim sistemima — objašnjava jedan poznavalac — sastoji se u suštini u postojanju automatskih uređaja koji sami prikupljaju informacije i na osnovu njih upoređuju i koriguju tokove operacija shodno unapred postavljenom programu«[32]. Sasvim je jasno da je konstruisanje takvog automatskog uređaja moguće zato što se u tehnici operiše sa nizom kvantitativno samerljivih i nepromenljivih faktora. Zbog toga je i ostvarljiva samokorekcija na bazi automatskog prikupljanja informacija. Sve to, međutim, nije moguće u partiji niti u političkom životu.

Pokušaj Žilbera Mirija da zakonitosti bioloških i mehaničkih sistema prenese na politički život predstavlja rezultat nesposobnosti da se politički problemi teorijski sagledaju i razreše na odgovarajući način. Taj pokušaj nije ni originalan. Još Hobs i Spinoza su pokušavali da kombinacijom mehaničkih sila i njihovih zakonitosti objasne društveni život (»društvena fizika«), a slično je sa biološkim zakonitostima pokušavao H. Spenser (naturalistički monizam).

---

[31] *Isto*, str. 319.

[32] Vidi: Jan Anerhan, *Automatizacija i društvo*, na ruskom, Moskva, 1960, str. 11.

Pored ponavljanja anarhističkih zabluda (apsolutno odbijanje vertikalne strukture i discipline), zbog čega se ovde o partiji može govoriti samo u metafori, prisutno je i upadljivo nastojanje ovog autora da po svaku cenu prihvati savremene termine »samoregulacija«, »povratna sprega« i da ih uklopi u svoju koncepciju, što joj daje pomodni karakter.

III

Od koncepcija o jedinstvenoj radničkoj partiji koje smo izložili, čini nam se da aktuelnim potrebama socijalističkog preobražaja na Zapadu najviše odgovara ona koju zastupaju Amendola, Gorc i Baso, i to zato što prevazilazi ili ukazuje na mogućnosti prevazilaženja dveju osnovnih slabosti postojećih radničkih, u prvom redu komunističkih partija.

Prva slabost je još uvek snažno prisutna tendencija da se društveni sukob u savremenom kapitalističkom društvu svede (i time uprosti) na sudar dveju kompaktnih klasa, pri čemu se gubi iz vida njegova iznijansiranost i činjenica da u njemu učestvuju sve novi i novi slojevi.[33] Umesto dublje analize burnih promena u socijalnoj strukturi savremenog kapitalističkog društva i identifikovanja slojeva i grupa koje, usled svoje nove funkcije i položaja u društvu, mogu predstavljati subjekte socijalizma, u teorijskoj misli nekih zapadnoevropskih komunističkih partija problemi se rešavaju veštačkim širenjem pojma proletarijata, koji zbog toga postaje neupotrebljiv. Time se principijelna pitanja rešavaju kao terminološka, zbog čega i diskusije o proletarijatu dobijaju skolastični karakter. Nasuprot tome, koncepcija istorijskog bloka, koju zastupaju pomenuta tri autora, omogućava da se jedinstvena partija afirmiše, bez ikakvog sektaštva, kao predstavnik svih slojeva koje kapitalistički sistem eksploatiše.

Druga slabost je dosta nerazvijena unutrašnja demokratija, nedostatak slobodnog dijaloga i konfrontacije ideja, koji onemogućavaju da se partije oslobađaju dogmatskih shvatanja, da stvaralački razvijaju marksističku misao i da obogaćuju sopstvenu teoriju. Još uvek u unutrašnjem životu nekih zapadnoevropskih komunističkih partija naglasak je na birokratskom centralizmu, a »hijerarhiju vrednosti zamenjuje

---

[33] Napominjemo da se Karl Marks u svojim političkim analizama čuvao takvog uprošćavanja (u delu *Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj* govori o osam društvenih klasa, a u *Klasnim borbama u Francuskoj* o sedam), kojeg neki marksisti ni danas ne mogu da se oslobode.

vrednost hijerarhije«[34]. Konstituisanje partije »kolektivnog intelektualca«, koju je teorijski anticipirao Gramši i za koju se zalažu i koju razvijaju pomenuta tri autora, omogućava, po našem mišljenju, prevazilaženje sadašnjih nedostataka.

Postavlja se pitanje: na koji način se može realizovati jedinstvena partija, o kojoj smo govorili?

Sasvim je izvesno da ona ne može nastati kao feniks iz pepela, bez ikakve veze i sličnosti sa radničkim organizacijama koje sada egzistiraju na Zapadu. Ona ne može predstavljati potpuni diskontinuitet u odnosu na te partije, potpunu negaciju njihove teorije i prakse, nego sintezu njihovih pozitivnih iskustava i originalnih rešenja do kojih se može doći dubljom i objektivnom (oslobođenom od dogmatskih i reformističkih zastranjivanja) analizom savremenog kapitalističkog društva i konkretnih uslova svake zemlje. Samim tim konstituisanje te partije ne može se odvijati na isti način niti će u njoj biti u istoj meri uvažena praksa i iskustvo postojećih partija, jer su i partije iste orijentacije u raznim zapadnoevropskim zemljama u različitoj meri opterećene negativnim iskustvima. Dovoljno je u tom smislu pomenuti KP Italije, koja u drugoj polovini šezdesetih godina prolazi kroz period transformacije u kome se oslobađa dogmatskih ostataka, revalorizujući postupno neke osnovne Gramšijeve koncepcije. Ona se danas, po našem mišljenju, u najvećoj meri približava jedinstvenoj radničkoj partiji o kojoj su govorili Amendola, Gorc i Baso.

Najzad, ukazujemo da se formiranje takve jedinstvene partije ne može shvatiti kao dovoljan uslov za jedinstvo istorijskog bloka, jer organizacioni obrasci ne mogu sami po sebi da prevaziđu nejedinstvo koje sada postoji kako unutar radničke klase tako i unutar onih grupa i slojeva od kojih treba da se sastoji istorijski blok.

Međutim, iz ovoga ne sledi da je, tek pošto se taj istorijski blok potpuno konstituiše, moguće formirati jedinstvenu partiju kao njegov instrumenat. Partija, po marksističkom shvatanju, nije samo instrumenat jednog istorijskog subjekta koji joj prethodi kao potpuno i definitivno oformljen nego je i posrednik preko kojeg se sam taj subjekat konstituiše. Prema tome, proces konstituisanja jedinstvene partije, ako do njega eventualno dođe, treba da ide zajedno sa postizanjem jedinstva »istorijskog bloka«, koje partija, sa svoje strane, treba da pospešuje i usmerava.

---

[34] Umberto Cerroni, *La Liberta dei moderni,* De Donato editore, Bari, 1968, str. 240.

Ovde naglašavamo da, po našem mišljenju, formiranje jedinstvene radničke partije ne predstavlja, ni u kom slučaju, neizbežnu etapu socijalističkog preobražaja na Zapadu. Razlog za to ne treba tražiti jedino u tome što socijalizam danas predstavlja samo alternativu (čije ostvarenje zavisi od subjektivnog faktora), a ne fatalnost istorijskog kretanja, jedino mogući kraj razvitka objektivnih snaga unutar kapitalističkog društva, nego i u tome što je nemoguće prejudicirati konkretne puteve i oblike socijalističkog preobražaja.

Pri oceni realnog značaja savremenih koncepcija o jedinstvenoj radničkoj partiji treba imati u vidu da su inicijatori stvaranja takve partije još uvek male grupe aktivista i teoretičara sa ograničenim političkim uticajem. Njihova inicijativa sudara se sa inicijativom i otporom tradicionalnih, dobro uhodanih radničkih organizacija i njihovih rukovodstava. Čini nam se da bi samo duboki potresi, čiji je epicentar u samoj socijalnoj bazi (slični onom u maju 1968. godine u Francuskoj), mogli značajnije uzdrmati postojeće političke strukture u zapadnoevropskom radničkom pokretu i pri tome eventualno delovati kao faktor kristalizacije jedne nove jedinstvene radničke partije.

Iako je, rebus sic stantibus, mala verovatnoća da će u dogledno vreme doći do formiranja takve partije, značaj diskusije o njoj je, po našem mišljenju, u tome što aktuelizira jedno izuzetno značajno pitanje socijalističke transformacije i doprinosi skidanju jednog dela vela sa unutrašnjih struktura i načina delovanja tradicionalnih radničkih partija. Otkrivajući njihove slabosti i propuste, ona pruža preduslove za njihovo prevazilaženje u budućnosti.

VLADIMIR GOATI

Dr Najdan Pašić: Klase i politika

(»Rad«, Beograd, 1968, 422 strane)

Kao dobar poznavalac istorije političkih ideja i opšte političke istorije, naročito savremene uporedne političke prakse, svestan složenosti i specifičnosti političkih pojava i relativne nedovoljnosti naučnih rezultata, Najdan Pašić je svoje razmatranje i raspravljanje o politici započeo upravo traženjem uzroka i objašnjenja zašto je kompleks političkih pojava, i pored toga što je najduže posmatran i izučavan, ostao nedovoljno razgraničen i definisan kao predmet političke nauke. Uzroke tome ne treba tražiti samo u visokom stepenu povezanosti i zato otežanoj separabilnosti političkih od društvenih pojava niti samo u rastegljivosti i promenljivosti granica političke sfere zavisno od promena datoga tipa društva. Najdublji uzroci leže u tome što utvrđivanje pravog smisla i stvarnog sadržaja politike i političke borbe zadire u najintimnije sfere i najosetljivije interese neposrednih nosilaca političke vlasti. Drugim rečima, egzistencija i interesi političkih upravljača, preobučeni u ideološko ruho i pravdani opštedruštvenim potrebama, višim ciljevima, božanskim i prirodnim zakonima ili apstraktnom voljom naroda, van domašaja ljudske akcije, predstavljali su i predstavljaju glavne prepreke sagledavanju društvene suštine politike.

Kada je krenuo od ove, duboko opravdane teorijske pozicije, autoru onda nije bilo teško da stigne do druge, danas malo isticane, čak i ignorisane teze da je jedan od glavnih zadataka vladajuće klase da u pravdanju svoje egzistencije na svojoj strani mobiliše potencijale naučne teorije i konkretnih naučnih istraživanja. Upravo tu i leži jedan od osnovnih razloga zašto su mnoge političke teorije i vladajuće misli, od antike pa sve do naših dana, bile u stvari misli vladajuće klase. Iako iz toga ne treba izvući zaključak da je istorija političkih ideja samo puka apologija i racionalizacija interesa vladajuće elite, ipak se može reći da su nekonformističke ideje ostajale na marginama istorije.

Da istorija otvori svoje stranice i podređenoj klasi i da se saznanje nadvije ne samo nad same stvari nego i nad sebe samo, bila je potrebna pojava na istorijskoj pozornici one društvene klasne snage koja je objektivnim položajem i istorijskim interesom upućena na rušenje i ukidanje ne samo određenog klasnog poretka nego i klasne podele društva uopšte. Nikada kao tog trenutka nije velikom delu najširih slojeva naroda i jednom dobrom delu naučne svesti bilo tako jasno da stanje koje postoji nije više ni ljudski opravdano ni istorijski nužno i da su već sazrele mogućnosti da se ono menja. Na toj tački istorijskog razvoja pojava marksističke teorije, pro-

Ovde naglašavamo da, po našem mišljenju, formiranje jedinstvene radničke partije ne predstavlja, ni u kom slučaju, neizbežnu etapu socijalističkog preobražaja na Zapadu. Razlog za to ne treba tražiti jedino u tome što socijalizam danas predstavlja samo alternativu (čije ostvarenje zavisi od subjektivnog faktora), a ne fatalnost istorijskog kretanja, jedino mogući kraj razvitka objektivnih snaga unutar kapitalističkog društva, nego i u tome što je nemoguće prejudicirati konkretne puteve i oblike socijalističkog preobražaja.

Pri oceni realnog značaja savremenih koncepcija o jedinstvenoj radničkoj partiji treba imati u vidu da su inicijatori stvaranja takve partije još uvek male grupe aktivista i teoretičara sa ograničenim političkim uticajem. Njihova inicijativa sudara se sa inicijativom i otporom tradicionalnih, dobro uhodanih radničkih organizacija i njihovih rukovodstava. Čini nam se da bi samo duboki potresi, čiji je epicentar u samoj socijalnoj bazi (slični onom u maju 1968. godine u Francuskoj), mogli značajnije uzdrmati postojeće političke strukture u zapadnoevropskom radničkom pokretu i pri tome eventualno delovati kao faktor kristalizacije jedne nove jedinstvene radničke partije.

Iako je, rebus sic stantibus, mala verovatnoća da će u dogledno vreme doći do formiranja takve partije, značaj diskusije o njoj je, po našem mišljenju, u tome što aktuelizira jedno izuzetno značajno pitanje socijalističke transformacije i doprinosi skidanju jednog dela vela sa unutrašnjih struktura i načina delovanja tradicionalnih radničkih partija. Otkrivajući njihove slabosti i propuste, ona pruža preduslove za njihovo prevazilaženje u budućnosti.

VLADIMIR GOATI

Dr Najdan Pašić: Klase i politika

(»Rad«, Beograd, 1968, 422 strane)

Kao dobar poznavalac istorije političkih ideja i opšte političke istorije, naročito savremene uporedne političke prakse, svestan složenosti i specifičnosti političkih pojava i relativne nedovoljnosti naučnih rezultata, Najdan Pašić je svoje razmatranje i raspravljanje o politici započeo upravo traženjem uzroka i objašnjenja zašto je kompleks političkih pojava, i pored toga što je najduže posmatran i izučavan, ostao nedovoljno razgraničen i definisan kao predmet političke nauke. Uzroke tome ne treba tražiti samo u visokom stepenu povezanosti i zato otežanoj separabilnosti političkih od društvenih pojava niti samo u rastegljivosti i promenljivosti granica političke sfere zavisno od promena datoga tipa društva. Najdublji uzroci leže u tome što utvrđivanje pravog smisla i stvarnog sadržaja politike i političke borbe zadire u najintimnije sfere i najosetljivije interese neposrednih nosilaca političke vlasti. Drugim rečima, egzistencija i interesi političkih upravljača, preobučeni u ideološko ruho i pravdani opštedruštvenim potrebama, višim ciljevima, božanskim i prirodnim zakonima ili apstraktnom voljom naroda, van domašaja ljudske akcije, predstavljali su i predstavljaju glavne prepreke sagledavanju društvene suštine politike.

Kada je krenuo od ove, duboko opravdane teorijske pozicije, autoru onda nije bilo teško da stigne do druge, danas malo isticane, čak i ignorisane teze da je jedan od glavnih zadataka vladajuće klase da u pravdanju svoje egzistencije na svojoj strani mobiliše potencijale naučne teorije i konkretnih naučnih istraživanja. Upravo tu i leži jedan od osnovnih razloga zašto su mnoge političke teorije i vladajuće misli, od antike pa sve do naših dana, bile u stvari misli vladajuće klase. Iako iz toga ne treba izvući zaključak da je istorija političkih ideja samo puka apologija i racionalizacija interesa vladajuće elite, ipak se može reći da su nekonformističke ideje ostajale na marginama istorije.

Da istorija otvori svoje stranice i podređenoj klasi i da se saznanje nadvije ne samo nad same stvari nego i nad sebe samo, bila je potrebna pojava na istorijskoj pozornici one društvene klasne snage koja je objektivnim položajem i istorijskim interesom upućena na rušenje i ukidanje ne samo određenog klasnog poretka nego i klasne podele društva uopšte. Nikada kao tog trenutka nije velikom delu najširih slojeva naroda i jednom dobrom delu naučne svesti bilo tako jasno da stanje koje postoji nije više ni ljudski opravdano ni istorijski nužno i da su već sazrele mogućnosti da se ono menja. Na toj tački istorijskog razvoja pojava marksističke teorije, pro-

bijajući horizonte klasne zarobljenosti svesti, otkriva limitiranost naučnog saznanja o društvenoj prirodi politike i političke vlasti.

Od tada se i razvoj političke nauke grana u dva osnovna smera. Jedan, vidan u »istoriji ideologije buržoazije... koji nije ništa drugo do očajna borba da se ne vidi prava suština društva koje je ona stvorila, da se ne stekne realna svest o njenoj klasnoj poziciji« (Lukač), i drugi, marksistički, koji u klasnoj borbi vidi onu pokretačku snagu i »krticu istorije« i koji ističe da će stvaranje besklasnog društva biti zakonit ishod borbe koju vodi radnička klasa za svoje društveno oslobođenje. Pored ovih osnovnih polova idejne konfrontacije, moguće je naći mnoge varijante koje su bliže jednom ili drugom polu ili predstavljaju njihove delimične devijantne, dogmatizovane ili pre rušene vidove, kao i brojne idejne eklekticizme.

Mogućnost i sposobnost autora da se sigurno kreće kroz ovu gustu šumu idejno-političkih shvatanja, egzaktno identifikuje osnovne tokove političke misli i da svoju teorijsku analizu i argumentaciju nedvosmisleno priključi opšteteorijskom fondu marksizma, nije odvela autora u često ponavljanu grešku mnogih sličnih studija da iz evidentnih ograničenosti buržoaske ili nemarksističke političke misli deducira zaključke o njenoj apsolutnoj naučnoj bezvrednosti u proučavanju političkih pojava i procesa. Iako je nesporno da buržoaska politička nauka zaostaje za marksizmom u pogledu celovite filozofsko-sociološke teorije politike i razvoja društva, autor upozorava da je ona napravila niz parcijalnih i značajnih zahvata i prodora u političku problematiku modernog društva. S druge strane, koristeći najnovija saznanja o prirodi, funkcijama i smislu države prelaznog perioda, koja su proistekla iz borbe sa staljinizmom, kao i prve praktične korake političko-institucionalne i društvene realizacije Marksovog koncepta demokratskog i dezalijeniranog društva u vidu samoupravljanja, autor je nastojao i uspeo da osveži, redefiniše, proširi i produbi neke fundamentalne kategorije marksističke političke nauke.[1]

U okviru prvog kompleksa problema interesantna su razmatranja o samom pojmu i suštini politike. Određivanju ovog pojma prilazi se kroz analizu i kritiku nekoliko brižljivo odabranih definicija politike koje daju neki poznati politički pisci. Stanovista koja politiku svode na svesnu delatnost kojom se utiče na sve ostale delatnosti u društvu (Aron, Lukić, Lipset) autor smatra nezadovoljavajućim i nedovoljnim ponajviše zbog toga što ova osobenost političkih pojava nije po svojoj prirodi takva da bi se mogla uzeti kao samostalan i dovoljan kriterijum za razlikovanje političkih od drugih društvenih pojava. Politika nije jedina delatnost koja se karakteriše uticajem na druge društvene delatnosti radi njihovog usmeravanja. Zar to nije karakteristika i pro-

---

[1] N. Pašić je celu građu svoje studije organizovao i rasporedio u više tematskih celina (12 glava), koje ćemo radi lakšeg pregleda, uz izvestan rizik simplifikacije, svesti na tri osnovne: prva se odnosi na opšte probleme teorije politike (1. Politika, 2. Elementi marksističke političke nauke), druga obuhvata teoriju političkog sistema (1. Teorijski koncept, klasne determinante i klasifikacija političkih sistema, 2. Ustavno-pravni poredak, 3. Teorija i praksa političkog predstavništva, 4. Političke partije, 5. Interesne grupe); treća je vezana za ono što bi se moglo nazvati empirijskim konceptom političkog sistema (1. Socijalistički savez i razvoj neposredne demokratije, 2. Savez komunista i preobražaj političkog sistema, 3. Političke dileme planiranja).

svetno-vaspitnog, a i nekih vidova moralnog i pravnog normiranja ljudskog ponašanja. Pored toga, o dejstvu politike na sve druge oblasti društvenog života može se govoriti samo kao o jednoj tendenciji, koja se u različitim istorijskim tipovima društva ostvaruje u različitom stepenu i čije granice uvek na nov način određuju različit karakter društvenog poretka i promenljiv odnos klasnih snaga. Ima čitavih istorijskih epoha (kao što je liberalni kapitalizam) koje se odlikuju baš time što je dejstvo političkih činilaca ograničeno na relativno usku sferu »javnih poslova«. Pored ovih, autora ne zadovoljavaju ni ona gledišta koja u politici vide samo borbu iracionalnih sila i interesa i njihov puki, lišen svake svesti, objektivni rezultat.

U široko zasnovanom traženju različitih strana složenog bića politike, uz isticanje jednostranosti prethodnih definicija, autor s posebnom pažnjom otkriva i analizira subjektivnu i objektivnu stranu političkih pojava i njihov međusobni odnos. Kompleksnost fenomena politike autor osvetljava i ukazivanjem na njene kooperativne i konfliktne, državne i društvene, klasne i ideološke aspekte. Polazeći od sociološkog stanovišta o društvu kao totalitetu, odnosno jednoj funkcionalno organizovanoj celini sastavljenoj od individualiziranih delova, koji imaju kako osećanje i svest o pripadnosti široj društvenoj zajednici tako i osećanje i svest o svom posebnom postojanju i interesima, i imajući u vidu polivalentnost politike, autor je definiše na sledeći način: »Pojam politike obuhvata sve oblike i vidove svesne društvene akcije kojima se obezbeđuje razrešavanje društvenih protivrečnosti i vršenje opštih društvenih funkcija vezanih sa integracijom individualiziranih delova (pojedinaca i grupa) u funkcionalno organizovanu celinu globalnog društva, zasnovanu na jednom određenom obliku materijalne proizvodnje i reprodukcije društvenog života« (str. 52).

U okviru razmatranja opšteteorijskih problema politike, mora se istaći i značajan autorov napor da osmisli, izdvoji i sistematizuje određene elemente sadržane u opštoj marksističkoj koncepciji društva i društvenog razvoja, koji su od velike važnosti za konstituisanje političke nauke kao nauke: pitanje funkcionalističkog pristupa političkim pojavama i procesima; koncept o društvenoj bazi i nadgradnji; analiza klasa i klasne borbe, koja, s gledišta njihove uloge u političkom procesu, mora uključiti, po autorovom mišljenju, dve uporedne linije istraživanja — istraživanje načina menjanja, diferenciranja i razvijanja klasa i klasne svesti i istraživanje manje ili više složenih konkretnih formi kroz koje se ispoljava političko dejstvo klasa[2]; teorija birokratije, značajna ne samo za političku nauku nego i za savremenu epohu u kojoj se birokratske i etatističke tendencije snažno manifestuju; marksistički prilog u vidu filozofskog i sociološkog tretiranja problema alijenacije; otkrivanje klasne suštine vlasti i države kac istorijskih kategorija, što je veliki prilog marksizmu.

Višestruko interesantan deo knjige predstavlja kompleks problema vezan za teoriju političkog sistema. Posle vrlo koncinznih, ali brižljivo datih interpretacija različitih shvatanja političkog sistema (klasičnog formalno institucionalističkog, pluralističkog, funkcionalističkog itd.), autor je dao i svoje odre-

[2] Autor dobro uočava da je osnovna slabost marksističke političke nauke u tome što su oba ova pravca konkretnih istraživanja ostala zanemarena.

đenje: »Politički sistem je institucionalizovani oblik i način na koji je određen i regulisan odnos javne vlasti i društva.« U širem smislu to je »s jedne strane, sistem institucionalizovanih nosilaca političke vlasti u jednoj društvenoj zajednici, način njihovog konstituisanja, organizacije i delovanja, i, s druge strane, skup onih institucija i odnosa putem kojih se uspostavlja organizovana veza između nosilaca političke vlasti i društvenih snaga u čije ime oni vladaju« (str. 105). Ovim određenjem se prevazilazi najveći broj klasičnih definicija i svođenja političkog sistema na državu, a politike na jednosmerni uticaj države na društvo. Ovde se daju i klasifikacija političkih sistema i celovito razmatranje uticaja klasnog tipa društva i klasnog sukoba na opštu fizionomiju političkog sistema.

Treba pomenuti zaista velik autorov napor da u ovom delu pokaže kako se fluidi politike, zavisno od niza socijalno-ekonomskih i klasnih momenata, kondenzuju i organizuju po određenim koordinatama društvene strukture. Razmatranja o predstavničkim telima, partijama i interesnim grupama predstavljaju dobre primere uspešne realizacije ovakvog napora. Ovi delovi nemaju samo teorijsku vrednost naročito zbog toga što ti problemi nisu sistematski obrađivani u delima marksističkih pisaca nego i instrumentalni, naučno-analitički značaj za proučavanje i istraživanje konkretnih političkih pojava i procesa. Ispitivanje istorijske evolucije predstavničkih institucija, uzroka krize savremenih parlamentarnih institucija i sistema, s akcentom na pomeranje težišta vlasti od parlamenta prema egzekutivi (državnoj i partijskoj), dovodi autora do zaključka da u uslovima ogromne koncentracije ekonomske i društvene moći u rukama malog broja vlasnika ili države predstavnička tela igraju ulogu pukog mehanizma koji samo omogućava nenasilno formalno-demokratsko regrutovanje i smenjivanje vladajućih političkih elita. Samo u uslovima deetatizovane i demokratizovane društveno-ekonomske osnove predstavnička tela postaju institucionalizovani oblici demokratskog odlučivanja i integralni deo mehanizma preko koga radni ljudi upravljaju svim društvenim poslovima. Treba pomenuti i brižljivu klasifikaciju predstavničkih tela po različitim osnovama.

Sličan sociološko-politikološki pristup autor je imao i prilikom razmatranja političkih partija, a naročito prilikom analize odnosa klasa i partija i klasifikacija partija i partijskih sistema. Posebno interesantno i sveže deluje razmatranje koncepta interesnih grupa. Autor smatra da koncepcija o interesnim grupama i izučavanje njihove prirode i delovanja ne samo da nisu u protivrečnosti sa teorijom klasa i klasne borbe nego su sa njom i komplementarni. U ovim delovima je naročito vidan autorov originalan doprinos marksističkoj teoriji politike.

U okviru treće tematske celine autor pokazuje mogućnost realizacije marksističkog učenja o odumiranju države i stvaranju slobodne zajednice na primeru jednog empirijskog političkog sistema. Konkretan oblik ovakvog sistema, odnosno uređenja, koje služi potrebama društveno-ekonomskog oslobađanja rada i jačanja društveno-političkog uticaja radnog čoveka, autor vidi u neposrednoj socijalističkoj demokratiji i samoupravljanju kao »takvom obliku konstituisanja društva koji omogućuje da se različiti interesi i potrebe radnih ljudi u socijalističkim odnosima proizvodnje i raspodele slobodno izražavaju i konfrontiraju

i da se konflikti među njima razrešavaju demokratskim putem i neposredno bez upotrebe državne prinude« (str. 335). Institucionalna organizacija samoupravljanja koja povezuje ljude u procesu upravljanja društvenim poslovima na funkcionalnom principu, prema posebnom mestu i interesu u sklopu društvene celine, daje nov kvalitet demokratskoj organizaciji društva time što ne utvrđuje slobodu čoveka kao apstraktnog dela celine, nego kao živog i konkretnog nosioca određenih društvenih funkcija i interesa.

Autor na razvoj samoupravljanja ne gleda kao na praksu koja se vrši pod staklenim zvonom, nego kao na realan proces koji ima ne samo svoju osnovu i konstituisane oblike nego i svoje objektivno date granice, prepreke i otpore. Slobodno povezivanje i usklađivanje interesa raznih samoupravnih subjekata u uslovima tržišne privrede i mnogobrojnih protivrečnosti otvara prostor za delovanje i mnogih negativnih tendencija, od kojih treba istaći naročito dve: s jedne strane, težnju da se postojeće nejednakosti iskoriste za sticanje neopravdanih ekonomskih dobiti i, s druge strane, tendenciju da se u slučajevima konfliktnih situacija »opšti interes« obezbedi na taj način što bi se određena samoupravna prava oduzela radnim kolektivima i prenela na razne centralizovane organe van kontrole društvenog samoupravljanja.

Dokle god postoje ovakve tendencije. društvo ima i imaće potrebu da organizovano zaštićuje nove društveno-ekonomske odnose zasnovane na društvenoj svojini i samoupravljanju i da na taj način obezbeđuje uslove za svoj dalji slobodni socijalistički razvoj. Otuda autor opravdano izvodi i nužnu političku dimenziju u procesu socijalističkog samoupravnog preobražaja društva: da bi se dosledno ostvarivali interesi oslobođenog rada na društvenim sredstvima za proizvodnju i društvo svesno usmeravalo u pravcu progresa, neophodno je da se ono na sadašnjem stepenu društvenog razvitka osloni na određenu meru političke vlasti i na određene oblike svog političkog organizovanja.

Interesantan je i vredan pažnje autorov napor da pokaže kako se ovaj dijalektički odnos minimuma nužnog korišćenja vlasti u interesu razvoja samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije može i institucionalno izraziti i obezbediti. U tom smislu »državna vlast se ne pojavljuje kao suprotnost i negacija samoupravljanja, nego kao faktor koji obezbeđuje neke opšte uslove za funkcionisanje samoupravnog mehanizma«. Međutim, da bi država zaista vršila ovu funkciju u skladu sa potrebama učvršćivanja i daljeg razvijanja samoupravnih odnosa, neophodno je da uporedo sa mehanizmom samoupravljanja postoji i mehanizam demokratske političke kontrole državne vlasti. Iz toga proizlazi potreba da se svesne socijalističke snage politički organizuju i pospešuju razvoj demokratskih oblika kontrole državne vlasti i neposrednog povezivanja te vlasti sa organima društvenog samoupravljanja.

Polazeći u svojim programima i akcijama od trajnih i opštih interesa radničke klase i socijalizma kao društvenog oslobođenja rada, političke organizacije (pre svega Savez komunista i Socijalistički savez) dobijaju ulogu glavnih faktora moralno-političke i idejne integracije društva. Izgrađivanje političkih stavova o svim pitanjima usmeravanja društvenog razvoja, kako na lokalnom tako i na opštedruštvenom planu, kroz stalnu demokratsku borbu mišljenja, u

okviru društveno-političkih organizacija, pomaže pojedincu da u obavljanje svojih samoupravnih funkcija unese pouzdaniji kriterijum i šire poznavanje društvenog smisla i implikacija pojedinih konkretnih odluka. Tako su društveno samoupravljanje i delatnost političkih organizacija tesno povezani i međusobno uslovljeni.

U tom kontekstu autor prelazi na šire kritičko razmatranje uloge Socijalističkog saveza i Saveza komunista, ne propuštajući da istakne pojedine opasnosti od birokratskog subjektivizma koje prete i tim samim organizacijama. Posebna pažnja posvećena je odnosu Saveza komunista i Socijalističkog saveza s obzirom da je taj odnos od ključne važnosti za karakter celog političkog sistema i perspektivu njegovog daljeg demokratskog i socijalističkog razvoja.

Razmatrajući pitanje političkih dilema planiranja, autor ukazuje na razlike između državnog i samoupravnog planiranja. Mada su ta pitanja u našoj političkoj literaturi obrađivana u više navrata, može se slobodno reći da autorova razmatranja o tome deluju sveže i da predstavljaju značajan doprinos ne samo demokratsko-političkoj teoriji nego i demokratsko-političkoj praksi.

U knjizi *Klase i politika* autor je uspeo da na autentičan način osmisli i razvije neke osnovne premise marksističke teorije i da na kreativan način u nju integriše pozitivne rezultate drugih naučnih orijentacija i iskustva iz savremene uporedne političke prakse.

VUČINA VASOVIĆ

Dr Todor Stojkov: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935.

(»Prosveta«, Beograd, 1969, 356 strana)

U ediciji »Savremena istorija« izdavačka kuća »Prosveta« objavila je studiju dr Todora Stojkova *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935.* Mada razdoblje kome je posvećena ova studija obuhvata samo nekoliko godina, ono je za unutrašnji društveno-politički život Jugoslavije bilo od velikog značaja. Iz ove studije proizlazi da je to kratko razdoblje do te mere puno značajnih događaja da ono predstavlja jednu izdvojenu celinu. Istorija jugoslovenskih naroda između dva rata, mada relativno kratka, bila je u celini puna brojnih protivrečnosti koje su na kraju dovele i do brzog sloma države. Prema onome što je do sada izučila i obelodanila naša istoriografija, bez rezerve se može reći da su te protivrečnosti najsvestranije došle do izražaja u periodu od 1929. do 1935. godine.

Probleme ovog kratkog perioda istorije jugoslovenskih naroda dr T. Stojkov je obradio u sedam poglavlja obimne studije. Mada je ova studija u osnovi posvećena delovanju opozicije u periodu šestojanuarske diktature, ipak, iz svakog od sedam poglavlja, proizlazi da je autor pošao i dalje od toga. On je, naime, analizirao društveno-političke prilike zemlje u celini i kroz stanje odnosa u društvu pratio je rad pre svega političkih partija i organizacija. Moglo bi se reći da je već prvo poglavlje ove studije najbolja potvrda za to. Ovde je autor svu pažnju posvetio društveno-ekonomskim prilikama na se-

lu, socijalnom položaju radničke klase, industriji i finansijskim problemima, koji su bili u tesnoj vezi sa korupcijom, čiji je porast u tom razdoblju bio izrazito evidentan. Pored analize ovih problema, autor je ovde dao niz podataka koji u celini ilustruju ekonomsko stanje u zemlji. Podaci pokazuju da je seosko stanovništvo bilo u izuzetno teškom položaju, koji je, pored ostalog, bio uslovljen i sve većim rastom dispariteta cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda. Proizvodi seoskog stanovništva su uz to postajali sve jevtiniji, tako da je već velika zaduženost seljaka bila u porastu. Stojkov navodi podatak da je početkom 1932. godine visina dugova za 709.525 domaćinstava iznosila oko 6 milijardi 982 miliona dinara. Daljom analizom autor pokazuje da je najveći procenat zaduženih bio u područjima sa izrazito zaostalom poljoprivredom — u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Razne malverzacije, ispoljene i kroz prinudne naplate, dovodile su do porasta dugova podizanjem visine kamate i slično. Osiromašenje seljaka, odnosno ogromnog broja domaćinstava, potencirano je prinudnim naplatama dugova, koje su ostvarivane nemilosrdnom rasprodajom pokretne i nepokretne imovine dužnika. Stojkov je pokazao u kojoj meri su na položaj jugoslovenske poljoprivrede uticale i cene poljoprivrednih proizvoda na svetskom tržištu. Iz svega proizlazi zaključak da je taj uticaj u celini bio izrazito negativan, kako po izvoz poljoprivrednih proizvoda tako i po njihove cene na domaćem tržištu. Interesantni su i podaci da sve kategorije seoskog stanovništva nisu bile u istom položaju. Tako su bogati seljaci, koji su plaćali nadničare, izvlačili koristi iz izrazito niskih nadnica za radnu snagu koju su sačinjavali najsiromašniji seljaci.

Može se reći da su sasvim retke ovakve studije u kojima se na tako širokoj osnovi razmatra položaj seoskog stanovništva. Autor je zato i mogao doći do pravilnog zaključka da su životni problemi ovog dela stanovništva uticali i na njegovu aktivizaciju u političkom životu, što se u ono vreme često i konkretno manifestovalo.

Posle analize stanja na selu autor je pristupio razmatranju socijalnog položaja radničke klase, koji je dobrim delom zavisio i od stanja na selu, odnosno od cena poljoprivrednih proizvoda. Autor je sasvim u pravu kad nastoji da potkrepi svoju tezu da su vladajući krugovi sav teret ekonomske krize prebacivali »na leđa radnih masa«.

Položaj radničke klase se izražavao kroz stalni porast nezaposlenosti, snižavanje nadnica i produženje radnog vremena. Sva tri faktora uticala su na pojavu socijalnih problema, koji su bili naročito evidentni u vremenu od 1930. do 1935. godine. Analizom niza podataka autor je došao do zaključka da se država nije skoro ni najmanje angažovala u rešavanju problema radničke klase. Autor navodi podatke iz kojih se vidi da su socijalni problemi i nezadovoljstvo radnika ipak zabrinjavali vladajuću klasu, što je, čak i u to vreme, došlo do izražaja u diskusijama poslanika na zasedanjima parlamenta.

Treći značajan problem privrednog života zemlje jesu industrija i finansije. Analizom stanja u industriji, a posebno u oblasti finansija, autor je pokazao kako i na koji način su vladajući krugovi rešavali krizu u ovoj oblasti privrede. Posebnu pažnju on je posvetio uslovima koji su postojali za korupciju i zloupotrebe u oblasti

finansija. Navodeći primere iz kojih se vidi da su najviši državni funkcioneri obilno učestvovali u korupciji, autor je ukazao i na nemogućnost da se u takvoj situaciji učini kraj brojnim i širokim malverzacijama.

Zaključci T. Stojkova da su politika nacionalnog ugnjetavanja, ograničenje političkih i ličnih sloboda, kao i korupcija, doprineli diskreditovanju šestojanuarskog režima — tačni su i potpuni jer su dokazani dobrom analizom pouzdanih podataka.

Drugo poglavlje obuhvata suštinu problema kojim se bavi ova studija. Autor je najpre obradio period priprema šestojanuarskog državnog udara, akcije kralja i sam državni udar, napore režima da se stabilizuje, rad opozicionih partija, kao i njihove međusobne odnose u vremenu od 1929. do 1931. godine. Autor ističe da je kralj žurio sa uvođenjem lične vladavine i zbog toga što monarhija nije više bila u stanju da po svojoj volji kanališe unutrašnji društveno-politički život. Pored ostalih događaja, kralj je kao izgovor za svoje mere iskoristio i junski atentat 1928. godine na istaknute političke ličnosti iz Hrvatske. Stojkov navodi podatke iz kojih se vidi da je davno pre šestojanuarske diktature postojala ideja o čvrstoj vladavini, pa čak i o vladi sa vojnim licem na čelu. Ovde autor tvrdi da uzroci državnog udara od 6. januara 1929. godine nisu bili u krizi vlade Antona Korošca i u drugim političkim razmiricama. Autor je uporednom analizom izrazito političkih problema i odnosa između dvora i političkih lidera, odnosno njihovih partija, dao potpunu sliku situacije u zemlji. Autoru je pošlo za rukom, mada su izvori oskudni, pa čak i jednostrani, ali ne njegovom krivicom, da tadašnje događaje rasvetli i u njihovom spoljnopolitičkom značenju. Iz svega proizlazi da su kraljeve mere naišle na izrazito negativan prijem u svetu, i to pre svega u redovima naprednih intelektualaca na Zapadu. Međutim, vladajući krugovi su podržali mere kralja jer su smatrali da u Jugoslaviji postoji ozbiljna politička kriza.

Raspravljajući o mestu i ulozi političkih partija u Jugoslaviji toga vremena, autor ističe da nisu samo nesporazumi u redovima četvorne koalicije slabili njihove akcije, već da su na to uticali i rascepi u rukovodstvima pojedinih političkih partija. Interesantno je da su neki istaknuti političari, kao Pribićević i Davidović, otvoreno istupali protiv šestojanuarskog režima, ali su njihove mogućnosti za ozbiljniju akciju bile minimalne. Dva najsnažnija opoziciona centra — u Zagrebu i Beogradu — nisu uspela da jedinstveno istupaju. Tek u 1931. godini aktiviraju se veze između opozicije u ovim centrima.

Pošto dvor nije postigao željeni cilj, on je bio prisiljen da vrši promene, koje su konačno usledile 3. septembra 1931. godine, kad je kralj objavio takozvani oktroisani Ustav. Međutim, to nije bila prava obnova slobodnog političkog života, jer su vladajući krugovi pokušavali da izbegnu brz i nagao prelaz na pravi parlamentarni sistem.

Šta se sve zbivalo u zemlji posle septembra 1931. godine i na koji način su delovale opozicione snage, autor je do u detalje to pokazao u trećem, četvrtom i petom poglavlju svoje studije. Mada su uskoro usledili i izbori za Narodnu skupštinu, oni ipak nisu bili prilika da se obnovi i afirmiše uticaj starih političkih partija. Politika

dvora i izborni zakon su onemogućili da se neko ozbiljno suprotstavi zvaničnoj politici i vladinim kandidatima. Stojkov je ovde posvetio dosta prostora i delovanju naprednih snaga, koje su se odlučno i najotvorenije suprotstavljale režimu. Njegovi zaključci da su studentske demonstracije u 1931. godini, kao i nemiri na selu, odražavali pravo stanje u zemlji dobro su dokumentovani i pokazuju na koji način su delovale one snage koje su od strane šestojanuarskog režima bile dovedene u izuzetno težak položaj. Ovde je Stojkov govorio i o ulozi KPJ u tom razdoblju, ističući štetne posledice politike koju je Partija bila usvojila 1929. godine i pokušala da je sprovede u delo.

Poslednja dva poglavlja ove studije posvećena su prilikama u redovima opozicije i stanju u zemlji posle smrti kralja Aleksandra. Za života kralja Aleksandra opozicija nije bila u stanju da postigne takav stepen jedinstva koji bi joj omogućio značajniji uticaj na prilike u zemlji. Iz niza podataka autor dolazi do konstatacije koja ukazuje na sređivanje prilika u redovima naprednih organizacija i pokreta, a naročito u redovima KPJ. Taj period, a naročito majski izbori 1935. godine, pokazao je da je u narodu rastao uticaj naprednih snaga i pokreta, a posebno KPJ.

Ozbiljnom analizom izvora i kombinovanjem poznatih činjenica sa novim saznanjima dr Todor Stojkov je uspeo da ovom zaista vrednom, dobrom i objektivno pisanom studijom da značajan doprinos jugoslovenskoj istoriografiji.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

Jugoslovenski časopisi

Dvobroj (5—6) publikacije »Kultura« za 1969. još jednom posvedočuje veliko sadržajno bogatstvo ovog uglednog časopisa. Na njegovim stranicama stekli su se ovog puta eseji i rasprave Branka Pavlovića (*Elita i načelo jednakosti u slobodi*), Lisjena Goldmana (*Subjekt kulturnog stvaralaštva*), Dušana Pirjeveca (*Pesnik i pitanje pesništva*), Stevana Majstorovića (*Pravo na kulturu*), Ivana Ivića (*Razvojne čovekove mogućnosti*) i Nikše Gliga (*Suvremena glazba — ključ novog humanizma*). Tu su i brojne stalne rubrike: »Teme«, »Argumenti«, »Tribina«, »Dejstva«, »Prikazi«, »Osvrsti i informacije« i »Dokumenti«.

Svojom originalnom zamisli i uspelom izvedbom, sred ovog obilja raznih varijacija na temu kulture, izdvaja se, iz sveske u svesku sve sigurnije i određenije, rubrika »Kultura juče i danas«, vođena pouzdanom i znalačkom rukom Jovana Vagenhalsa. Ovaj svojevrsni kulturni vremeplov poseže za dokumentima prošlosti i iznosi ih na svetlo dana u nameri da, dejstvom samih činjenica, izazove varnicu asocijacije na neke savremene teškoće u razvoju naše kulture. Nije to samo jedna dosetka, smišljena da raz gali naš duh pokazujući kako se sizifovski rvemo sa istim

problemima kao i minula pokolenja, što bi moglo biti koliko duhovito toliko i netačno, već je to pre svega pouka mudre učiteljice zvane istorija koja marljivo ruši naivni optimizam o prekonoćnom skoku iz jednog carstva u drugo. Dosetka, a više od dosetke, dokument, a više od dokumenta, ogoljen podatak, a više od ogoljenog podatka — sve je to rubrika »Kultura juče i danas« u isti mah. Njen pravi smisao i jeste zapravo u onome »više«, u onom neprekidnom, nikad sustalom nadvisivanju sopstvene doslovnosti i dokumentarnosti.

Za ovu priliku, povodom stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu, Jovan Vagenhals (*Pozorište — za i protiv*) je otpuhnuo prašinu sa dokumenata o jednoj burnoj, intrigantskoj i svađalačkoj debati što se vodila u Narodnoj skupštini Srbije 1875—1876. Na njoj su se, pri izglasavanju godišnjeg budžeta, ukrstila i polomila koplja radikala i liberala oko dodeljivanja pomoći Narodnom pozorištu u Beogradu, osnovanom 1868. zahvaljujući nadasve mecenatstvu prosvećenog vladara kneza Mihaila. Velelepno, a slabo posećeno zdanje iziskivalo je materijalna sredstva koja za nerazvijenu, ratovima iznurenu Srbiju nisu bila malen izdatak. Da li sebi dozvoliti luksuz ili zadovoljavati najpreče potrebe, da li prvo razvijati privredu pa tek potom kulturu ili ne — eto dileme koju protekle godine, pa ni celo stoleće, nisu zastrle prahom prolaznosti, već joj samo dale manje zaoštren oblik.

Predlog vlade Liberalne stranke, kao zastupnika inteligencije i još nestasale buržoazije, da se pozorištu da finansijska podrška žestoko su osporavali opozicioni poslanici, naročito radikali-socijalisti, sledbenici ideja tada već preminulog Svetozara Markovića. U Markovićevoj pojednostavljenoj, shematskoj viziji, gde jedan pol čine eksploatisani seljaci, a drugi grad--eksploatator, oni su nalazili pogodno oružje za borbu protiv grada, nosioca svega zla. Njihova glorifikacija sela vodila ih je shvatanju o pozorištu kao zabavi dokone gospode i sredstvu kvarenja naroda, a ne mogućem sredstvu izbavljenja od zaostalosti i nekulture. Na sreću, liberali su nadglasali opoziciju i tako je Narodno pozorište moglo da nastavi svoj rad.

Ova žučna polemika pripada minulim vremenima, ali u raznim drugačijim vidovima i drugim povodima traje bez počinka do dana današnjeg. U svom komentaru Jovan Vagenhals napominje: »Štaviše, o ovoj raspri se, kao u žiži, sučeljavaju i prelamaju osnovne kontroverze razvoja srbijanskog društva, koje su, u blažem vidu, ostale aktuelne sve do naših dana« (str. 168).

Izrazit doprinos vrednosti ovog broja časopisa »Kultura« daje i esej Branka Pavlovića *Elita i načelo jednakosti u slobodi*. Pavlovićeva misao se temelji na nekoliko osnovnih konstatacija sa kojima ćemo se, verovatno, svi složiti. »Izvesno je da stvaranje istorije nije podjednako raspoređeno na sve ljude, niti na sve narode. Izvesno je isto tako da ovi ili oni potezi glavnih demijurga istorije po svojim posledicama pogađaju demijurge, ali i demos koji u svemu tome nije učestvovao na drugi način osim verujući, sumnjajući i trpeći. Svaki istorijski oblik društvenog poretka imao je elitu takvih demijurga« (str. 18). Implicitno teorijsko obrazloženje ovih konstatacija, a tu se zasigurno sa Pavlovićem nećemo svi složiti, jeste, međutim, jedno cikličko shvatanje istorije kao neprestane smene elitnih naroda i elitnih ljudi za kormilom presudnih zbivanja. Kruž-

no kretanje, smenjivanje elita, odvija se nalik na prirodnu neumitnost koju malo šta može izmeniti. »Stanje zrelosti obično se poklapa sa početkom procesa dekadencije. Nastupa stanje dezintegracije, stanje izgubljene vitalnosti; ne postoje više prepreke koje su pothranjivale vitalnost, nema više velikih ciljeva koji bi mogli delovati kao integrativni mobilizatorski faktor. Na taj način iščezava uloga naroda kao posebne celine, iščezava ali ne generalno nego individualno: tu ulogu preuzimaju drugi narodi« (str. 14).

Odricanje svake vrednosti ovakvom načinu razmišljanja zazivanjem mnoštva prigovora što se obično automatski lepe uz cikličke teorije, značilo bi, međutim, grubi previd činjenice da istorijsko klatno zaista često prolazi sličnom putanjom dajući tako ozbiljnog povoda za sumnju u mogućnost potpune i nagle promene svog neravnomernog kretanja. Ovde dolazimo do srži Pavlovićevog izlaganja, do njegove pritajene polemike sa filosofskim teorijama, koje sve svoje nade polažu u totalan raskid sa dosadašnjom istorijom i u zidanje jedne sasvim nove stvarnosti.

Prema Pavloviću, u ime načela jednakosti u slobodi, koje znači jednaku mogućnost za ispoljavanje nejednakih stvaralačkih moći svakog čoveka ponaosob, vojuju danas, licemerno ili ne, mnoge elite. One se zalažu za radikalno ukidanje svih vidova dominacije i iščezavanje države kao političkog oblika organizacije društva, tvrdo verujući u ostvarenje ovih veoma ambicioznih zahteva koji stoje visoko iznad uobičajene skromnosti demokratije, njenih vrlina i njenih nedostataka. Pavlović izlaže bojazan da se zarad opsene visokim, a krajnje nezavisnim idealima ne zapostave kao nevažni, bezvredni i ništavni neki realniji i dostupniji oblici čovekove emancipacije.

Ostvarljivost ovih ideala je za Pavlovića pod velikim znakom pitanja s obzirom na to da čovek ne može pobediti svoju nesavršenost i postati nat-čovek ili ne-čovek. Zato Pavlović uz princip nade stavlja princip sumnje, uz princip vere princip neverice i provere, uz krilatu viziju surovu realnost. On ne tvrdi da je a priori nemoguće ukidanje svih oblika dominacije i iščezavanje države, ali ističe duboku uverenost u nužnost jedne rasudne sumnje kada je reč o tako korenitim promenama. »Da li je to ukidanje takođe jedna granica koju čovek nikada ne može dostići, neizvesno je. U svakom slučaju, jedna razložna sumnja u takvu čovekovu mogućnost ne samo da ne može škoditi, nego jedino takva sumnja može pomoći da se pred našim pogledom otvore oni horizonti koji bi inače bili zaklonjeni jednim fanatičnim verovanjem... Najčešće drugi trpe posledice tog fanatičnog verovanja bar isto toliko koliko i oni koji su njime vođeni. Juriš na nebo završava se na tvrdoj zemlji, a tu, bez obzira na to za čim se prvobitno žudilo, fanatično verovanje u radikalno ukidanje svih oblika dominacije može da se dokonča u nekom obliku tiranske vladavine... Razume se, u takvoj situaciji ne može biti ni govora o načelu jednakosti u slobodi, da i ne spominjemo mogućnost kakvog-takvog ostvarivanja tog načela« (str. 18).

ĐORĐE MALAVRAZIĆ

problemima kao i minula pokolenja, što bi moglo biti koliko duhovito toliko i netačno, već je to pre svega pouka mudre učiteljice zvane istorija koja marljivo ruši naivni optimizam o prekonoćnom skoku iz jednog carstva u drugo. Dosetka, a više od dosetke, dokument, a više od dokumenta, ogoljen podatak, a više od ogoljenog podatka — sve je to rubrika »Kultura juče i danas« u isti mah. Njen pravi smisao i jeste zapravo u onome »više«, u onom neprekidnom, nikad sustalom nadvisivanju sopstvene doslovnosti i dokumentarnosti.

Za ovu priliku, povodom stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu, Jovan Vagenhals (*Pozorište — za i protiv*) je otpuhnuo prašinu sa dokumenata o jednoj burnoj, intrigantskoj i svađalačkoj debati što se vodila u Narodnoj skupštini Srbije 1875—1876. Na njoj su se, pri izglasavanju godišnjeg budžeta, ukrstila i polomila koplja radikala i liberala oko dodeljivanja pomoći Narodnom pozorištu u Beogradu, osnovanom 1868. zahvaljujući nadasve mecenatstvu prosvećenog vladara kneza Mihaila. Velelepno. a slabo posećeno zdanje iziskivalo je materijalna sredstva koja za nerazvijenu, ratovima iznurenu Srbiju nisu bila malen izdatak. Da li sebi dozvoliti luksuz ili zadovoljavati najpreče potrebe, da li prvo razvijati privredu pa tek potom kulturu ili ne — eto dileme koju protekle godine, pa ni celo stoleće, nisu zastrle prahom prolaznosti, već joj samo dale manje zaoštren oblik.

Predlog vlade Liberalne stranke, kao zastupnika inteligencije i još nestasale buržoazije, da se pozorištu da finansijska podrška žestoko su osporavali opozicioni poslanici, naročito radikali-socijalisti, sledbenici ideja tada već preminulog Svetozara Markovića. U Markovićevoj pojednostavljenoj, shematskoj viziji, gde jedan pol čine eksploatisani seljaci, a drugi grad-eksploatator, oni su nalazili pogodno oružje za borbu protiv grada, nosioca svega zla. Njihova glorifikacija sela vodila ih je shvatanju o pozorištu kao zabavi dokone gospode i sredstvu kvarenja naroda, a ne mogućem sredstvu izbavljenja od zaostalosti i nekulture. Na sreću, liberali su nadglasali opoziciju i tako je Narodno pozorište moglo da nastavi svoj rad.

Ova žučna polemika pripada minulim vremenima, ali u raznim drugačijim vidovima i drugim povodima traje bez počinka do dana današnjeg. U svom komentaru Jovan Vagenhals napominje: »Štaviše, o ovoj raspri se, kao u žiži, sučeljavaju i prelamaju osnovne kontroverze razvoja srbijanskog društva, koje su, u blažem vidu, ostale aktuelne sve do naših dana« (str. 168).

Izrazit doprinos vrednosti ovog broja časopisa »Kultura« daje i esej Branka Pavlovića *Elita i načelo jednakosti u slobodi*. Pavlovićeva misao se temelji na nekoliko osnovnih konstatacija sa kojima ćemo se, verovatno, svi složiti. »Izvesno je da stvaranje istorije nije podjednako raspoređeno na sve ljude, niti na sve narode. Izvesno je isto tako da ovi ili oni potezi glavnih demijurga istorije po svojim posledicama pogađaju demijurge, ali i demos koji u svemu tome nije učestvovao na drugi način osim verujući, sumnjajući i trpeći. Svaki istorijski oblik društvenog poretka imao je elitu takvih demijurga« (str. 18). Implicitno teorijsko obrazloženje ovih konstatacija, a tu se zasigurno sa Pavlovićem nećemo svi složiti, jeste, međutim, jedno cikličko shvatanje istorije kao neprestane smene elitnih naroda i elitnih ljudi za kormilom presudnih zbivanja. Kruž-

no kretanje, smenjivanje elita, odvija se nalik na prirodnu neumitnost koju malo šta može izmeniti. »Stanje zrelosti obično se poklapa sa početkom procesa dekadencije. Nastupa stanje dezintegracije, stanje izgubljene vitalnosti; ne postoje više prepreke koje su pothranjivale vitalnost, nema više velikih ciljeva koji bi mogli delovati kao integrativni mobilizatorski faktor. Na taj način iščezava uloga naroda kao posebne celine, iščezava ali ne generalno nego individualno: tu ulogu preuzimaju drugi narodi« (str. 14).

Odricanje svake vrednosti ovakvom načinu razmišljanja zazivanjem mnoštva prigovora što se obično automatski lepe uz cikličke teorije, značilo bi, međutim, grubi previd činjenice da istorijsko klatno zaista često prolazi sličnom putanjom dajući tako ozbiljnog povoda za sumnju u mogućnost potpune i nagle promene svog neravnomernog kretanja. Ovde dolazimo do srži Pavlovićevog izlaganja, do njegove pritajene polemike sa filosofskim teorijama, koje sve svoje nade polažu u totalan raskid sa dosadašnjom istorijom i u zidanje jedne sasvim nove stvarnosti.

Prema Pavloviću, u ime načela jednakosti u slobodi, koje znači jednaku mogućnost za ispoljavanje nejednakih stvaralačkih moći svakog čoveka ponaosob, vojuju danas, licemerno ili ne, mnoge elite. One se zalažu za radikalno ukidanje svih vidova dominacije i iščezavanje države kao političkog oblika organizacije društva, tvrdo verujući u ostvarenje ovih veoma ambicioznih zahteva koji stoje visoko iznad uobičajene skromnosti demokratije, njenih vrlina i njenih nedostataka. Pavlović izlaže bojazan da se zarad opsene visokim, a krajnje nezavisnim idealima ne zapostave kao nevažni, bezvredni i ništavni neki realniji i dostupniji oblici čovekove emancipacije.

Ostvarljivost ovih ideala je za Pavlovića pod velikim znakom pitanja s obzirom na to da čovek ne može pobediti svoju nesavršenost i postati nat-čovek ili ne-čovek. Zato Pavlović uz princip nade stavlja princip sumnje, uz princip vere princip neverice i provere, uz krilatu viziju surovu realnost. On ne tvrdi da je a priori nemoguće ukidanje svih oblika dominacije i iščezavanje države, ali ističe duboku uverenost u nužnost jedne rasudne sumnje kada je reč o tako korenitim promenama. »Da li je to ukidanje takođe jedna granica koju čovek nikada ne može dostići, neizvesno je. U svakom slučaju, jedna razložna sumnja u takvu čovekovu mogućnost ne samo da ne može škoditi, nego jedino takva sumnja može pomoći da se pred našim pogledom otvore oni horizonti koji bi inače bili zaklonjeni jednim fanatičnim verovanjem... Najčešće drugi trpe posledice tog fanatičnog verovanja bar isto toliko koliko i oni koji su njime vođeni. Juriš na nebo završava se na tvrdoj zemlji, a tu, bez obzira na to za čim se prvobitno žudilo, fanatično verovanje u radikalno ukidanje svih oblika dominacije može da se dokonča u nekom obliku tiranske vladavine... Razume se, u takvoj situaciji ne može biti ni govora o načelu jednakosti u slobodi, da i ne spominjemo mogućnost kakvog-takvog ostvarivanja tog načela« (str. 18).

ĐORĐE MALAVRAZIĆ

ПОГЛЕДИ

Časopis »Pogledi« u br. 4—5/69. prenosi veći broj izlaganja sa razgovora o temi »Etika i politika« i otvara širu diskusiju o odnosu etike i politike.

U svom prilogu diskusiji Milan Nedkov iznosi mišljenje da je etički problem postao preokupacija celokupne jugoslovenske stvarnosti. Manifestacije odnosa jugoslovenskog društva prema savremenoj moralnoj situaciji su: moralno nespokojstvo, moralna konfuzija i moralna ravnodušnost. Autor smatra da se moralna ravnodušnost prema moralnoj situaciji ispoljava, s jedne strane, kao lamentiranje, a s druge, kao moralno podučavanje, držanje moralističkih pridika. Nosioce lamentiranja autor nalazi medu humanističkom inteligencijom, a moraliziranje najčešće među političarima.

Milan Đurčinov smatra da se u socijalizmu mora računati sa humanističkim metodima i da se na toj osnovi politika jedino može etički vrednovati.

Mitko Ilievski, gledajući na politiku kao na instrument države ili partije koji implicira upravljanje ljudima, očovečavanje čoveka traži samo u njenom faktičkom ukidanju. Uspešan proces ukidanja politike postiže se daljim izgrađivanjem samoupravljanja.

Slavko Milosavlevski smatra da politika kao upravljanje javnim stvarima ostaje i u budućnosti. Ukida se njen elemenat »upravljanje nad ljudima« kao elemenat klasnog društva. U sadašnjim uslovima politički program je osnova političkoj vezi između političkih organa i građana. Ukoliko se jedan politički program koji proizlazi iz date koncepcije pojma »moralne politike« realizira, utoliko u takvoj društvenoj situaciji ne postoji diskrepanca između morala i politike. Zbog toga, smatra autor, program i njegova realizacija su uslov za stabilnost društva. Socijalističko društvo, obezbeđujući maksimalne političke slobode, maksimalne slobode za kritiku, pri čemu u istu poziciju stavlja i političare i intelektualce, superiornije je u odnosu i na građansko i na birokratski organizovano društvo.

Odnos etike i politike, ističe Jonče Josifovski, razmatra se u teoriji na tri načina: (1) kad se politika izvodi iz etičkog sistema; (2) kad se na državu, kao »izvor društvenog života«, gleda kao na stvaraoca etičkih kriterijuma; i (3) kad se politika i etika posmatraju kao nezavisne sfere. U procesu očovečavanja čoveka, kaže autor, politici preostaje jedino da kultivira sve ono što je dato pojedincu.

Stevan Gaber ističe da se za kriterijum ocenjivanja moralnog u politici mogu uzeti samo objektivni istorijski rezultati. Tomislav Čokrevski razmatra odnos partija—moral i podvlači da samo potpuno razvijena demokratija u organizaciji može da obezbedi status ličnosti koji odgovara zahtevima radničke klase.

Stalna tema ovog časopisa postaju aktuelna pitanja o makedonskom nacionalnom problemu. Nikola Čingovski u članku *Kominterna i makedonsko pitanje od 1919. do 1924.* iznosi stavove prvih kongresa Kominterne i konferencija Balkanske komunističke federacije. Autor nalazi da su komunističke partije stav o pitanju nezavisnosti Makedonije usaglasile tek na IV konferenciji Balkanske federacije. Kominterna je usvojila stav na svom kongresu 1924. godine. Iako je Kominterna u to vreme činila vidne napore oko ujedinjavanja komunističkih snaga na Balkanu (pre svega oko ideje o balkanskoj federaciji, a u okviru nje i za nezavisnu Makedo-

niju), autor ističe da je prihvatanje ideje o nezavisnoj Makedoniji u to vreme bila u suštini formalna i kompromisna alternativa postojećim divergentnim stavovima u balkanskim komunističkim partijama. Kao takva veoma se štetno odražavala na borbu makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

Dragan Taškovski u polemičkom napisu *Nov prilog dr Nikole Sotirovskog o etnogenezi makedonskog naroda i nacije*, suprotstavljajući se stavovima N. Sotirovskog iznetim u članku *Još jedan prilog proučavanju pojave i razvitka makedonskog naroda i rađanja makedonske nacije*, iznosi mišljenje da su procesi raspadanja rodovsko-plemenskih oblika života u feudalizmu prateće pojave i kod Makedonskih Slovena, iako pod tuđom vlašću. Makedonska nacija takođe sledi put drugih nacija formirajući se sa prodiranjem kapitalističkih odnosa i, što je najbitnije, stvarajući nacionalnu svest u drugoj polovini XIX veka.

JOVANKA KEPESKA

Inostrani časopisi*

agenor

Ovaj časopis izdaje grupa mladih ljudi »svesnih ograničenosti i nepravde evropskog društva, nezadovoljnih političkim životom nacionalnih država«.

Članak *Industrijska politika i politički izbor*, u kome se razmatra već davno uočen problem ekonomskog zaostajanja Evrope u odnosu na Ameriku, sačinjen je na osnovu razgovora članova redakcije sa većim brojem industrijalaca, međunarodnih službenika i novinara iz više zemalja.

Činjenica je da se Evropa razvija, ali i da zaostaje u odnosu na SAD. Njen veliki cilj i velika želja su dostizanje američkog nivoa i američkih mogućnosti. Da li je to pravilan put? Kakve su njene šanse?

Kako navodi časopis, »Zapadni Evropljani postali su svesni činjenice da su siromašniji od Severnih Amerikanaca«; danas u proseku tri Evropljanina proizvedu koliko jedan Amerikanac (u mašinskoj industriji). Osnovni razlog stalnog zaostajanja Evrope leži u tome što ona ne iskorišćava ni svoju radnu snagu ni svoj kapital. Zato se i navodi da cilj Evrope ne bi trebalo da bude hvatanje koraka sa Amerikom, već da se smanji traćenje sopstvenih izvora. Danas u proseku Evropa na jedan investirani dolar proizvede novih 20, dok Amerika proizvede novih 34. Iako Evropa investira srazmerno dva puta koliko Amerika, ona ne može da je sustigne. Produktivnost rada je 1953. iznosila svega 29% američke, a 1966. — 35%. Poražavajući je i podatak da u Evropi, u poređenju sa Amerikom, opada produktivnost investicija — 1953. ona je iznosila 62% američke, a u 1966. ona je pala na 59%. Kad se ovo ima u vidu, Evropi ne samo da je teško da stigne Ameriku, već joj je teško i da održi postojeću razliku.

Evropljani svojim investicijama žele ili da obnove stara

* Inostrane časopise prikazuju: Nina Ratković, Vladimir Goati, Andrija Grosberger, Olivera Nešić i Jasna Petrović.

postrojenja ili da povećaju kapacitete postojeće proizvodnje. Za razliku od toga, Amerikanci investicijama žele da postignu racionalizaciju proizvodnje ili poboljšanje kvaliteta proizvoda (po mišljenju autora, u Evropi na taj način rade jedino Švedska i Italija). S druge strane, u Evropi je daleko veći broj ljudi angažovan van proizvodnje; u Americi je veća koncentracija — broj zaposlenih po jednom preduzeću veći je nego u Evropi.

Evropske vlade čine grešku time što investiraju ili u grane koje posluju s gubicima pa su nerentabilne za privatni kapital ili u grane koje su tehnološki vrlo napredne ali isto tako nerentabilne za privatni kapital zbog skupih investicija (to su obično grane od ključnog značaja za državu). Druga greška evropske privrede je ograničenost u nacionalne okvire, favorizovanje velikih nacionalnih firmi, bez obzira na poznate prednosti multinacionalne saradnje. »Evropljani su zarobljenici svojih nacionalnih političkih celina«, koje su nepodesne kao ekonomske oblasti za razvoj industrije i za industrijsku aktivnost. U ovome autori i vide razloge zbog kojih su se manje države opredelile za užu specijalizaciju u proizvodnji (na primer, Švajcarska sa svojim časovnicima, Švedska sa čelikom) kao izlaz iz ove situacije.

Jedino u Evropskoj ekonomskoj zajednici oni vide mogućnosti za efikasniju akciju, ali istovremeno navode da u njenim okvirima još nema ni sredstava ni koncepcije za takav razvoj. EEZ bi mogla da pomogne industrijski razvoj, ali samo ako bi on bio deo opšte ekonomske politike. S obzirom da bi to implicirralo političke debate i opredeljenja sa političkim posledicama, autori smatraju da bi takvu akciju bilo moguće sprovesti jedino uz postojanje evropske političke vlasti.

Kako se u članku navodi, za efikasno poslovanje preduzeća značajno je više elemenata. Oni navode upravljanje, dimenzije jedinstva proizvodnje, upotrebu tehnologije i — kao manje značajan elemenat — finansiranje. Ovi elementi su povezani — jer, na primer, za primenu nove tehnologije od velikog je značaja i kadar koji upravlja preduzećem. Baš ovaj elemenat, upravljanje, u Evropi je na veoma niskom nivou, dok su tehnike upravljanja u SAD vrlo razvijene već više godina. Nedostatak »poslovnih škola«, koje bi bile otvorene i dostupne svim zaposlenima i koje ne bi bile nacionalno ograničene (jezik i slično), »nije uzrok, već simptom« ovog lošeg stanja. Nepostojanje savremeno školovanog menadžerskog kadra, što je jedan od ključnih uzroka industrijske zaostalosti, najteže će se izmeniti (iako izgleda da ga je lako prevladati učenjem i čitanjem) zbog mentaliteta koji vlada u Evropi.

Autori predlažu da se izbori i opredeljenja za određene investicije vrše na osnovu podataka o proizvodnji; međutim, mnogi prezaju od njihovog davanja iz straha od konkurencije. Ali, za pravilnost izbora nužno je i postojanje demokratske kontrole kako u centrima odlučivanja tako i na mestu proizvodnje, s tim da građani imaju pravo da budu informisani. Treba naći odgovarajuće formule za samoupravljanje koje pomaže poboljšanje uslova života zaposlenih, ali koje je moguće jedino uz postojanje demokratske kontrole i informisanosti.

U zaključku se navodi da će Evropa, ukoliko ne budu preduzete efikasne mere, imati stalan kolonijalni status. Treba shvatiti da je nacionalni prestiž smetnja efikasnom izboru in-

vesticija; da je veća efikasnost osnov za ekonomsku nezavisnost. Ukratko, prema autoru, Evropa će morati da se koristi jugoslovenskim iskustvom, ali i švedskim.

N. R.

Critica marxista

Dvobroj 4—5 za jul—oktobar 1969. posvećen je kompleksnoj analizi naučno-tehnološke revolucije i njenih socijalnih efekata. **Posebno nam se čini značajan članak Laure Konti (Laura Conti) pod naslovom** ***Naučno-tehnološki progres kod Marksa i u zrelom kapitalizmu.***

U ovom članku autor nastoji da odgovori na neka izuzetno značajna pitanja: da li je Marksova teorija prevaziđena savremenim tehnološkim i naučnim napretkom? Da li je Marksova misao postala neaktuelna u epohi kompjutera i automatizacije i da li je zbog toga Marks »mislilac devetnaestog veka«? Napominjemo da niz teoretičara, ne samo građanskih nego i onih iz socijaldemokratskog pokreta, na ova pitanja odgovara, uz veće ili manje nijanse, pozitivno.

Navodimo najbitnije zaključke do kojih je, posle analitičkog postupka, došla Laura Konti.

Savremeni razvoj, smatra autor, potvrđuje Marksova najvažnija shvatanja i stavove: podređivanje naučno-tehničkog progresa kapitalističkom profitu, neprestano »oslobađanje« radne snage, povezanost između povećanja intenzivnosti i povećanja produktivnosti rada, dovođenje u pitanje fizičkog integriteta radničke klase, smanjenje njene uloge i povećanje zavisnosti od kapitala, prelazak uloge koju je nekad vršila radnička klasa na srednje slojeve, smanjenje vrednosti radne snage u skladu sa povećanjem produktivnosti rada.

U savremenom razvoju manifestovale su se i neke samo prividne promene u odnosu na Marksova predviđanja, od kojih je najznačajnija prividno osamostaljivanje nauke.

U odnosu na Marksove koncepcije nastale su i neke realne promene, objektivne i subjektivne: formiranje brojnih srednjih slojeva koji su se našli pred problemom političkog i društvenog povezivanja protiv kapitala (posebno njihova mlada generacija); radnička klasa, sa svoje strane, otpočela je borbu za ponovno zadobijanje nekih svojih izgubljenih uloga (socijalna samoregulacija).

U pogledu naučno-tehničkog progresa iskristalisala su se dva pogrešna stava koji se zasnivaju na pogrešnoj oceni da je nauka danas zaista osamostaljena sila.

Prvi stav (apologetski) daje naučno-tehničkom progresu i nauci u celini značaj koji oni nemaju. Zastupnici ovog stava smatraju da je automatizacija u Italiji skoro sasvim ostvarena i da paralelno sa tim ljudski rad iščezava. Oni pri tom zaboravljaju da se proces automatizacije u Italiji ne može razvijati takvim tempom kao u SAD. Iščezavanje ljudskog rada dovodi, po mišljenju protagonista ovog shvatanja, do obaranja Marksove teorije vrednosti. Ova shvatanja, konstatuje Laura Konti, predstavljaju savremenu scijentističku zabludu.

Drugi stav, koji zastupa jedan deo omladine (posebno studentske), formirao se kao reakcija na scijentističke zablude. Taj stav se sastoji u odbacivanju

nauke, zbog prestrašenosti ili prezira. Strah od nauke traži svoju teorijsku bazu u egzistencijalnoj psihijatriji, koja zahteva prostor za jedan drukčiji »način saznanja«. Osnovi tog novog »načina saznanja« traže se u presokratovskoj misli. Manje ili više direktno, vođ i inspirator odbacivanja nauke je Markuze. On smatra da su naučno-tehnička racionalizacija i manipulacija dovele do novih formi društvene kontrole. Markuze kaže da ovakve rezultate naučno-tehnički progres daje neizbežno, bez obzira na želje subjektivnog faktora. On se na taj način suprotstavlja Marksu i njegovoj kritici »kapitalističke upotrebe nauke«, koja implicira mogućnost i njene drukčije upotrebe.

Laura Konti zaključuje da je ljudski rad, kako je i Marks govorio, osnov svega bogatstva. Radnička klasa se nalazi pred budućnošću u kojoj će ljudski rad iščeznuti, ali ona živi u sadašnjosti. Ona zna da do te budućnosti može doći samo kroz borbu, a ne kroz neki fatalni društveni razvoj. Ona je svesna da njena istorija još nije završena.

V. G.

DIE NEUE GESELLSCHAFT

U progresivnim političkim krugovima razvijenih zemalja na Zapadu stepen učešća neposrednih proizvođača u »saodlučivanju« postao je tako reći merilo »savremenosti« društvenih odnosa. Ovakva shvatanja proizlaze i iz osvrta Rudolfa Moravica (Morawitz) *Saodlučivanje — postulat industrijskog planiranja*, objavljenog u šestoj (poslednjoj) svesci časopisa za 1969. Ovaj napis zaslužuje pažnju zbog toga što, s jedne strane, ukazuje na rešenost socijaldemokrata da radničkom saodlučivanju osiguraju »pravo građanstva« u privrednom životu Zapadne Nemačke; ali, istovremeno, autor govori i o ne malom broju protivnika »participacije«, koji se opiru legalizovanom infiltriranju proizvođača u upravljanje privrednim preduzećima.

Autorova je premisa da, nasuprot demokratsko-parlamentarnom državnom uređenju, proizvođači na svojim radnim mestima moraju da se potčinjavaju strogom hijerarhijskom poretku. Sa moralno-pravnog stanovišta ne može se opravdati nelogičnost da građani — koji mogu slobodno da odlučuju o tome koja partija treba da dođe na vlast i kakvim smernicama vlada ima da se rukovodi na privrednom planu — u svom preduzeću budu lišeni svakog uticaja na ekonomsko poslovanje i upravljanje.

Moravicova je teza da je ovakva dvojnost u strukturi političkog i preduzetnog procesa odlučivanja nedopustiva sa stanovišta demokratizacije društvenog života. Protivnici saodlučivanja — a to su u prvom redu poslodavci i slojevi tehnokratski nastrojene inteligencije — baziraju svoje argumente na tvrđenju da demokratija ima svog opravdanja u političkom, ali ne i u privrednom životu, gde odlučujuću ulogu ima stručno znanje. Poneki se zalažu za »demokratiju«, ali ne u odnosima koji postoje između rada i kapitala. Ovakva menadžerska shvatanja imaju paternalističke korene: polazi se od pretpostavke da posloprimci ograničavaju svoje interese uglavnom pitanjima vezanim za plate i kompleks socijalnih problema, a da ih poslovna politika preduzeća mnogo ne zanima. Poslovni ljudi smatraju

sebe isključivim pokretačima i jedino kvalifikovanim osloncima privrede, države i društva; oni, navodno, nisu politički motivisani pri odlučivanju, već im je orijentacija čisto »stručna«.

Moravic, doduše, prihvata neophodnost sve intenzivnijeg prodora stručnosti i specijalizacije u svaku poru života savremenog automatizovanog društva. Međutim, on pri tome upozorava na opasnost od potiskivanja političkih odluka u drugi plan, čime se javni život u SR Nemačkoj (i ne samo u toj zemlji) sve više lišava atributa demokratičnosti. No, paralelno sa tendencijama usmerenim protiv »političkog saodlučivanja« javljaju se nastojanja za realizaciju »privrednog saodlučivanja«.

U stvari, zahtevi za učešće u upravljanju preduzećima u SR Nemačkoj odnose se samo na delatnost takozvanih nadzornih odbora u industrijskim koncernima. Ovaj organ odlučuje o pitanjima vezanim za egzistenciju preduzeća (osnivanje, proširenje delatnosti, likvidacija), utvrđuje ekonomske i društveno-političke ciljeve, odnosno usvaja direktive o finansiranju preduzeća. Konačno, ovi nadzorni odbori odlučuju i o većim investicijama, o personalnim pitanjima koja se tiču rukovodećih kadrova, o kreditima i slično. Jednom reči, sve su to problemi koji su orijentisani ka budućnosti. Iz ovakvog stanja stvari autor izvlači zaključak da, nasuprot relativnoj objektivizaciji političkih odluka, dolazi do tendencija za politizacijom privrednog odlučivanja. Zbog toga se proces demokratizacije ne može i neće zaustaviti pred fabričkim kapijama. Saodlučivanje proizvođača predstavlja društveno-politički zadatak koji je ne samo neminovan, već i istorijski uslovljen.

Rukovodeći organi u preduzećima i koncernima, smatra Moravic, morali bi da budu instalirani i kontrolisani na demokratski način, i to uz punu angažovanost svih učesnika u procesu proizvodnje. No, postavlja se pitanje: ko je i u kolikoj meri ovlašćen da obavlja tu kontrolu? Autor smatra da pravo na saodlučivanje imaju samo oni proizvođači koji su neposredno potčinjeni autoritetu fabričkog rukovodstva. Prema tome, banka koja, na primer, preduzeću daje kredit ne može da polaže pravo na saodlučivanje.

Što se pariteta u saodlučivanju tiče, Moravic insistira na tome da se ovaj problem svede na razumno vrednovanje oba faktora koji doprinose konačnom rezultatu u proizvodnji. Faktori *rad* i *kapital*, iako predstavljaju kvalitativno različite elemente, trebalo bi da budu ravnopravno zastupljeni u mehanizmu »participacije«. No, ni to nije neko idealno rešenje — smatra autor.

Novi zakonski predlog o učešću radnika u upravljanju preduzećima u Zapadnoj Nemačkoj predviđa, između ostalog, sazivanje skupštine proizvođača koja treba da proizađe iz demokratski sprovedenih izbora. Ta skupština bira iz svojih redova delegate za nadzorni odbor preduzeća.

Skupština proizvođača ima ne samo pravo izbora delegata za nadzorni odbor, već ih može i opozvati. Ovaj »votum nepoverenja« predstavlja, po autorovom mišljenju, najznačajnij kontrolni instrument moderne demokratije. Pošto i sindikati imaju pravo da delegiraju 50 odsto članova proizvođača u nadzorni odbor (koji, međutim, ne moraju biti iz redova kolektiva), radni ljudi ne mogu dospeti u manjinu čak ni u predsedništvu nadzornog odbora, za čije je odluke potrebna dvotrećinska većina.

Sve ove mere, ukoliko u potpunosti budu usvojene, doprine-

će, bar prema očekivanjima autora, većoj demokratizaciji odnosa unutar proizvodnih preduzeća u SR Nemačkoj.

A. G.

économie et politique

Novembarski broj časopisa »Economie et Politique« tretira krizu državno-monopolističkog kapitalizma.

Članak *Francuska i kriza državno-monopolističkog kapitalizma,* koji je napisao Serž Loran (Serge Laurent), rezultat je diskusija vođenih u Ekonomskoj sekciji Centralnog komiteta KP Francuske. U njemu se obrađuje devalvacija franka kao jedna od manifestacija savremene krize državno-monopolističkog kapitalizma.

Teška situacija u kojoj se našao franak nije usamljena pojava. Položaj marke i dolara takođe je pogoršan, samo na nešto drugačiji način. A svi ti slučajevi zajedno jasan su dokaz teškoća koje prožimaju celokupan monetarni sistem zemalja državno-monopolističkog kapitalizma.

Svi krugovi francuskog društva svesni su duboke krize koja je zahvatila francusku privredu. Ta činjenica se ne može prenebregnuti, ali objašnjenja koja se daju vrlo su šarolika. Vodeći krugovi Francuske, na primer, tu situaciju objašnjavaju na jedan prilično apsurdan način. Teškoće u koje je zapala francuska privreda i njen monetarni sistem, tvrde oni, ne leže u samom sistemu kapitalističke proizvodnje, već u prekomernim zahtevima radničke klase. »Štrajkovi radnika u maju i junu 1968. godine — kaže Pompidu — učinili su da se izgubi ceo mesec proizvodnje.« Izlaz iz krize, po mišljenju ovih krugova, bio bi omogućen »većim radom, manjom potrošnjom, ogromnom štednjom«.

Alogičnost ovakvih objašnjenja je očita, ali i razumljiva. Uticaj i moć bazirani na profitu u neraskidivoj su vezi sa logikom kapitalističkog sistema. Onaj ko bi se odrekao tog sistema, odrekao bi se i svog bogatstva i svoje moći.

Iz izloženog se jasno može videti da su majski događaji 1968. godine u direktno proporcionalnom odnosu sa porastom proizvodnje. Štrajkovi su doveli do povećanja nadnica, a ove, opet, povećavaju unutrašnju potrošnju, što predstavlja ogroman podsticaj za napredak proizvodnje, za bolje korišćenje proizvodnih kapaciteta, za smanjenje nezaposlenosti.

Ako se situacija realno sagleda, pokazaće se sva tragika sistema u čijim se nerazrešivim protivrečnostima našlo i francusko društvo. Sve stavke spoljne razmene pokazuju deficit i njegov rast iz godine u godinu. U 1968. godini 91% uvoza pokriveno je izvozom, a u 1969. godini taj procenat je iznosio 85%. Ugovori koje je Francuska zaključila sa drugim zemljama članicama Zajedničkog evropskog tržišta donose takođe nove nevolje, s obzirom da su u njima predviđene cene u fiksnim iznosima. U situaciji kad franak gubi vrednost a ugovori ostaju nepromenjeni, gubici su očigledni. Francuska je primorana da traži pomoć. Svesne teškoća koje prete i ostalim valutama, kapitalističke zemlje u toku 1968. godine daju Francuskoj pomoć od 22 milijarde dolara. Međutim, položaj franka se i dalje pogoršava na stranom tržištu, spoljna zaduženja rastu, a pomoć Međunarodnog monetarnog fon-

da se sve više povećava, mada se sve to kamuflira i tretira kao ulazak deviza. Posle devalvacije Francuska traži međunarodne kredite. Postavlja se pitanje: gde su pravi uzroci krize? Oni se nalaze u samom sistemu kapitalističke proizvodnje, u kome je profit motorna snaga sistema i motiv proizvodnje. Trka za profitom nije mogla biti realizovana u nacionalnim granicama zbog nestabilne situacije. Mogućnost za veću oplodnju kapitala ležala je u internacionalnim razmerama i prišlo se svim mogućim vidovima špekulacije.

Operatori ovih akcija bile su velike banke, koje su radile prvenstveno u svom sopstvenom interesu, kao i neke velike kapitalističke kompanije. Profit se sticao na bazi razlike između nacionalne i strane valute, a forme špekulacije su različite: (1) kupovina zlata; (2) plasiranje sredstava u inostranstvo na kraći rok; (3) kupovina akcija ili deviza dobro kotiranih društava. Ovakve transakcije bile su dostupne velikim kapitalističkim firmama koje su bile u mogućnosti da manipulišu devizama, špekulišući likvidnim kapitalom koji je bio od presudnog značaja za zemlju.

Ovo je bila akcija direktno uperena protiv franka i neprestano je slabila nacionalnu valutu jer je celokupan nacionalni kapital i veliki deo privatnog kapitala bio izuzet iz produktivnih ulaganja. Sve je to paralisalo akumulaciju i privreda je neizbežno doživljavala debakl.

Funkcionisanje kreditnog sistema bilo je u funkcionalnoj vezi sa stalnim uvećavanjem kapitala koji prelazi nacionalne granice (u 1968. godini 400 milijardi starih franaka »napušta« zemlju). Ovakav sistem, zatrovan svim mogućim špekulantskim transakcijama, direktno se suprotstavljao bilo kakvoj kontroli razmene. Sistem kontrole bio je neefikasan čak i posle uvođenja striktnijih formi kontrolisanja 1968. godine jer nije mogao da spreči izlaz kapitala.

Zbog toga se KP Francuske zalaže za nacionalizaciju celokupnog bankarskog sistema i ključnih sektora proizvodnje. Makar i delimično, ovo rešenje nedvosmisleno nosi u sebi radikalan akcenat.

Politički stavovi KP Francuske su takođe značajni. U svom programu »Buduća demokratija« KP Francuske se zalaže za jednu dalju političku promenu društva. Javlja se zahtev za najvećim mogućim zadovoljenjem individualnih i kolektivnih potreba svih slojeva proizvođača.

Iako rešenje budućeg društveno-ekonomskog sistema nije jasno ocrtano, karakteristično je nezadovoljstvo postojećim sistemom. Naročitu pažnju zaslužuje apel za jednu duboku promenu društva čije se perspektive danas već jasno naziru.

O. N.

LA NOUVELLE CRITIQUE

U broju za novembar 1969. ovaj poznati francuski časopis donosi, između ostalog, i vrlo interesantan članak Fransoa Risija (François Ricci) pod naslovom *Gramši — politički mislilac.*

Gramšijev mislilački put polazi od neohegelijanske škole Benedeta Kročea. Zadojen italijanskim idealizmom, on u dijalektici vidi »tehniku mišljenja i suštinsku supstancu istoriografije i nauke o politici«. Gramši je praktično otelotvorio Lenjinovu misao o dijalektici kao »teoriji koja pokazuje kako suprotnosti mogu biti i kako jesu identične, u kojim uslovima su one identične pretvarajući se jedna u drugu«.

Dijalektika je srž političke nauke. Tako je mislio Lenjin, tako misli Gramši — konstatuje autor ove studije o Gramšiju. On dodaje da je dijalektička logika upravo strategijska, a strategija je politika u kojoj se ne radi samo o usaglašavanju datih snaga, nego istovremeno i o uticaju na evoluciju i interne diferencijacije u okviru tih snaga.

Problem odnosa u strukturi i superstrukturi zauzima značajno mesto kod Gramšija. Autor smatra da će se analizom odnosa snaga postići identifikacija sa analizom »istorijskog bloka«, jer, kako o tome misli Benedeto Kroče, struktura i superstruktura čine jedan istorijski blok, a zajednica superstruktura, kompleksna i kontradiktorna istovremeno, odraz je zajednice produkcionih društvenih odnosa. Jednom rečju, koncept »istorijskog bloka« implicira zajednicu prirode i duha.

Pre svega, ne smemo zanemariti činjenicu da se istorija nikad ne zaustavlja, ona samo menja ritam. Na ovom polju Gramši vodi dvostruku polemiku. S jedne strane, to je Kročeov idealizam, a s druge, različite varijante levice koje, na dva suprotna načina. idu dotle da istoriji odriču revolucionarne periode. »Istorijski razvoj oscilira između prvog i trećeg momenta uz posredništvo drugog« — isticao je Gramši, odnosno ekonomskog i vojnog, uz politiku kao posredni i ujedno kohezioni faktor. Na taj način je moguće shvatiti kako se politika javlja kao totalitet procesa i kao jedan od njih. Za Gramšija je politički momenat svest klase.

Posebnu pažnju Gramši pridaje kritici pseudonaučnog na ekonomskom planu. Po materijalističkoj koncepciji istorije, determinirajući faktor je u krajnjoj instanci proizvodnja i reprodukcija života. Otuda svaki ekonomizam u teoriji zaslužuje osudu.

Gramši produbljuje svoju kritiku, teorijsku i praktičnu, ne toliko, možda, samim Marksovim argumentima koliko svojim sopstvenim iskustvom. U tom smislu on i kaže da je ideološki voluntarizam »samozavaravanje«, a demagog — prva žrtva svoje demagogije. Zato se u istorijskom i političkom posmatranju mora razgraničiti šta je organsko, a šta slučajno.

Teorija dozvoljava sebi da previdi mogućnost obrtanja posledica. Na primer, prirodna posledica ekonomizma je pasivnost, a ideologizma avanturistička aktivnost. Međutim, ideolog nije uvek aktivist. Inspirisan Gramšijevim idejama, autor ove studije izvodi zaključak da je nauka ponovo pala u ideologiju i praktično se manifestuje u formi avanturizma.

On, dalje, konstatuje da se Gramšijev pojam »slobodne inicijative« često pogrešno tumači. Dobrovoljno se suprotstavlja spontanom, a spontanost je, zajedno sa ekonomizmom, samo drugo lice jednog istog fatalizma, odnosno mehanizam i misticizam pod maskom naučnog.

Risi, dalje, ističe da je Gramši pod pojmom hegemonije često skrivao pojam diktature proletarijata. Pod hegemonijom on podrazumeva tip političke dominacije ili, tačnije, ideološke. Ona karakteriše odnose između dominantne klase i potčinjenih. U tom smislu hegemonija je jedan preferiran metod.

Verno tumačeći Gramšijevu misao, autor ove studije ističe da ne treba zanemariti dijalektiku u ime preferirane nauke ili, u drugom slučaju, čoveka, već težiti njihovom jedinstvu i u tom i takvom kontekstu konstituisati nauku o politici i o istoriji.

J. P.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 11, 1969.

Ideologija i ideološka akcija SKJ — *Veljko Vlahović:* Samoupravljanje — realna osnova za nove idejne prodore — *Miko Tripalo:* Osnovni problemi i pravci dalje idejno-političke akcije na preobražaju SKJ — *Najdan Pašić:* Politička funkcija Saveza komunista i njegova ideologija — *Živojin Rakočević:* Protivrečnosti u razvitku ekonomskog sistema »udruženog rada« i konvulzije u idejno-političkoj sferi — *Oskar Davičo:* Nacionalističke diverzije literarne čaršije — *Ljubisav Marković:* Ideologija i politička akcija — Prilozi — Savremena društvena misao — Prikazi.

SOCIJALIZAM

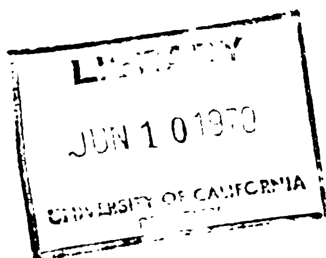
Br. 12, 1969.

Kiro Hadži Vasilev: Pred novim teorijskim problemima — *Jovan Raičević:* Aktuelna ideološka kretanja u međunacionalnim odnosima — *Mićo Carević:* Dileme pred kojima se nalazi komuna — *Đ. Tozi — D. Petrović:* Politički odnosi i sastav skupština društveno-političkih zajednica — Prilozi — *Prvoslav Ralić:* Filozofija između ideologizacije i revolucije — *Ljubomir Paligorić:* Uloga armije u političkim sistemima latinskoameričkih država — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

2

Februar 1970.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko-izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 2

Februar 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Neophodnost razvijenije ideologije

Autentična revolucija se nikada nije zadovoljavala pukim inventarom svojih zadataka. Ona je uvek zahtevala razvijeno naučno saznanje o socijalnim i političkim pretpostavkama za njihovo ostvarivanje. Druga baza za revoluciju, a druga za nauku — to je od početka laž, laž na koju ne pristaje sama priroda naše revolucije. Za praktični razvoj revolucije sasvim je svejedno da li je puki inventar zadataka napravljen već stotinu puta. Ali, za taj razvoj ne samo što nije svejedno, već je neophodno stalno projiciranje realnih zadataka, zadataka koji se mogu ostvariti, za koje je razvijeno teorijsko saznanje otkrilo njihove moguće i stvarne socijalne i političke pretpostavke.

Jedan od takvih zadataka o kome se u poslednje vreme sve češće govori jeste radikalniji razvoj ideologije samoupravnog društva, stvaranje razvijenijeg sistema vrednosti, jasnih vizija sadašnjih i budućih tokova naše revolucije. Šta čini ovaj zadatak realnim i nužnim?

Treba biti slep i beskrajno ravnodušan prema savremenom kretanju proizvodnje pa ne videti danas neophodnost za širokim, brzim i organizovanim otvaranjem vrata novim proizvodnim snagama oličenim u savremenoj naučno-tehnološkoj revoluciji, automatizaciji, kibernetici, tehnološkoj koncentraciji, razvoju moderne nauke kao neposredne proizvodne snage. Ali, za naše društvo se ova neophodnost pojavljuje u specifičnom značenju. Naime, mi je moramo prihvatiti, ali na našoj osnovi, osnovi oslobađanja rada, razvoja proizvođačke demokratije. Treba biti posebno slep pa ne videti danas da se nalazimo u takvoj »revolucionarnoj situaciji« koja otvara realnu mogućnost za energičan prelazak sa početnih oblika samoupravljanja, zatvorenog u međusobno nepovezane radne organizacije, u razvijene oblike samoupravljanja koji odgovaraju velikim integracionim celinama, koji povezuju podvojene

ljudske radove u organsku celinu, koji samoupravljanje čine integralnim proizvodnim odnosom društva, a njegov politički sistem funkcijom takvog samoupravljanja.

Ostvarivati ove značajne i, moramo reći, posebno složene i teške revolucionarne ciljeve danas više nije moguće bez jedne razvijenije ideologije. Jer, oni traže ne samo svoje dublje teorijsko i idejno osmišljavanje, već i takve nove revolucionarne ideološke principe koji mobilišu, vode u akciju, koji povezuju sve progresivne snage društva u ostvarivanju ciljeva sadašnje etape naše revolucije.

Zahtev za razvijenijom ideologijom ni u kom slučaju ne znači poricanje vrednosti dosadašnjeg idejnog fonda. Mi dobro znamo da su mnoge idejne vrednosti do sada stvorene i danas relevantne, da mnoge od njih stoje i u osnovi daljeg razvoja naše ideologije. Značajan deo našeg dosadašnjeg idejnog fonda prerastao je okvir »nadgradnje« i danas čini svesnu socijalističku praksu — to su realne vrednosti kao plod sve masovnije revolucionarne prakse samoupravljanja.

Nije reč, dakle, o poricanju značaja dosadašnjeg idejnog fonda. Reč je o nečem drugom. Protivrečnosti razvoja samoupravnih odnosa činile su protivrečnim i dosadašnje stanje našeg idejnog života. Evo nekih njegovih osnovnih karakteristika. Osnovni fond idejnih vrednosti samoupravnog društva još uvek nije dovoljno svojina ni svih članova Saveza komunista ni znatnih delova radnih ljudi. Prodor samoupravne svesti je evidentan, ali je on više stihijan nego ideološki i teorijski osnovan i obrazložen. Stvaralačka baza ideologije samoupravnog društva još uvek nije masovna čak ni onoliko koliko već danas ima realnih mogućnosti za to. Sve to još uvek uslovljava da je stvaranje ideologije samoupravnog društva koncentrisano u delu rukovodstva, inteligencije i partijskog aktiva.

Sem toga, uporedo sa prodorom samoupravne ideologije rasprostranjeni su i elementi ideologija ranog socijalizma, ideologija malograđanskog i građanskog sveta, elementi etatističke ideologije, menadžerski ideološki koncepti, anarho i ultraradikalističke ideje, nacionalistička svest itd. Ne samo u društvu, već i u Savezu komunista uporedo postoje različite idejne koncepcije. Prakticizam i defanzivnost ne retko su obeležja njegove idejne akcije.

Kao društvo neprekidnog pokreta i socijalne revolucije, kao društvo sa avangardom koju je uvek u značajnim istorijskim etapama karakterisala revolucionarna inicijativa — mi se ne možemo ni za trenutak miriti s postojećim stanjem ideologije. Mi se sa tim stanjem ne možemo miriti pre svega

zato što nam ono ne daje dovoljno osnova za nove korake samoupravnog pokreta, zato što ne anticipira dovoljno dalje realne mogućnosti naše revolucije, što ne daje savremene odgovore i za sadašnje i za buduće tokove naše revolucije. Sem toga, kao što smo već naveli, sadašnje stanje našeg ideološkog života karakteriše se nizom vrednosti koje su potpuno strane ciljevima samoupravljanja. Da bi gore navedeni stavovi bili uverljiviji, dovoljno je ukazati na izvesne elemente plime malograđanskih vrednosti.

Ideologija građanskog društva u nas je, pored ostalog, prisutna i u vidu malograđanskog morala i malograđanskog tipa socijalnog ponašanja. Društvene osnove malograđanske plime treba tražiti u više smerova. Poznata je činjenica da izmenjeni društveni odnosi ne povlače automatski i promenu celokupne moralne svesti. To je jedan od razloga zašto u nas žive ostaci sitnosopstveničkog morala iako je revolucija pretežnim delom eksproprisala materijalnu osnovu sitnosopstveničkih struktura.

Drugi razlog za afirmaciju malograđanskih vrednosti je u tome što su, i pored razvoja samoupravnog odnosa, kao bitnog produkcionog odnosa, u našem društvu ne samo prisutne, već i deluju izvesne snage i ostaci sitnosopstveničkih struktura. Postojanje ovih sitnosopstveničkih odnosa reprodukuje, ovog puta ne kao ostatak iz ranijeg klasnog društva, nove dimenzije sitnosopstveničke svesti. Bez obzira što u nas postoji norma socijalističkog regulisanja pozitivne privatne privredne inicijative, ova norma ne uspeva do danas da do kraja bude praktično efikasna. To uslovljava da se probija kao vrednost parola zarade po svaku cenu, a ne prema radu. A to je, u suštini, jedna od osnovnih vrednosti malograđanskog morala.

Treći i za nas najteži razlog plime malograđanskih vrednosti je u korišćenju pukotina i nedovršenosti samoupravnog sistema kao integralnog društvenog sistema. Sitnosopstvenička svest, malograđanski moral nastoje da iskoriste teškoće, protivrečnosti i nivo dosadašnjeg razvoja samoupravljanja, pokušavaju da još nedovoljno integrisane i asocijativnim vezama nepovezane oblike samoupravnog organizovanja »popune« tendencijama zasnivanja grupnosvojinskih oblika. Time oni iznutra pokušavaju da koče razvoj samoupravnog organizovanja celine društva.

Koje su osnovne vrednosti sitnosopstveničke stihije i malograđanskog morala? Na ovo pitanje moramo dati što preciznije odgovore kako bi se komunisti i svi progresivni radni ljudi mogli da distanciraju od ovih tendencija, kako bi mogli

da vode otvorenu i radikalnu idejno-političku borbu za autentične vrednosti samoupravnog socijalizma. Malograđansku ideologiju i malograđansko socijalno ponašanje prepoznajemo po tome što malograđanin vodi dvostruk život — jedan oficijelan i jedan privatan. Dok je u oficijelnom životu prividno socijalno biće, dotle je u privatnom životu stvarno egoističko biće, biće koje druge ljude smatra sredstvom svog privatnog interesa.

Osnovni princip malograđanina i njegova najviša vrednost jeste sticanje i bogaćenje po svaku cenu, nezavisno od rada i nezavisno od sredstava — njegova vrhunska vrednost jeste privatni interes, njegovo jedino čulo jeste čulo posedovanja. Malograđanin u stečenom novcu ne vidi rezultat svoga rada i sredstvo svoga života, već novac, njegovo sticanje, pretvara u osnovnu vrednost života. Da bi došao do novca, za malograđanina nije potreban mukotrpan rad u ovom našem relativno nerazvijenom društvu, već korišćenje tuđeg rada, razni oblici legalnog i ilegalnog otimanja, korupcija, korišćenje praznina u zakonu, moderni oblici zelenaštva itd. Malograđanin neguje solidarnost s drugim ljudima, ali isključivo iz računa, »ako se isplati«, ako drugi ljudi mogu da koriste njegovom egoističkom interesu. Malograđanin sve pretvara u predmet trgovine — on prodaje svoje ideale, svoju ljubav, sve ljudsko ako to ima »dobru cenu«; privatna korist je opšte merilo svih stvari. Sem privatnog interesa on nema drugu vrednost u načinu svoga života. Zato on živi iscrpljujući se u potrošnji nezavisno od njene funkcionalnosti; on ima »svoje« brige i »svoje« privatno društvo; njega se ne tiču ciljevi društvenog razvoja i položaj drugih. Njegove »društvene« potrebe ne idu dalje od hipertrofije lake zabave, uživanja u banalnom šundu i pornografiji. Jednom rečju — malograđanin čitav život utapa u hladne vode sebičnog interesa.

Jedan drugi izvor regresivnog toka našeg idejnog stanja (to je već s pravom u poslednje vreme više puta naglašeno) leži u nekim uslovima ranog socijalizma, u njegovim vlastitim protivrečnostima, u teškim uslovima revolucije koja izbija na nerazvijenom tlu i rešava zadatke dveju epoha. To je uslovilo da se kroz revoluciju i nakon nje, u vreme konstituisanja i razvoja socijalističke vlasti, u vreme masovnog entuzijazma u izgradnji društva — formiraju i mnoge romantičarske ideje i ideali socijalizma koje je kasniji razvoj, sa svom surovošću realnih uslova i objektivnih zakonitosti društvenog razvoja, doveo u pitanje. Pored ovih romantičarskih ideala socijalizma, i samo biće administrativnog socijalizma rađalo je niz normi koje su se učinile autentičnim za socijalizam.

I pored značajnog prodora nove, samoupravne svesti, u našem društvu još uvek žive mnogi ideali ranog socijalizma. Jedan deo društvene kritike upravo i vrši kritiku naše realne situacije sa stanovišta da su mnogi raniji ideali iznevereni. I danas su dosta česta mišljenja da smo ranije imali čvršće kolektivne ideale, a da je današnja društvena praksa dovela do zapostavljanja tih ideala. Mnogi i sa žaljenjem gledaju na to prošlo doba kolektivnog socijalističkog entuzijazma.

Ima istine u tome da smo ranije imali čvršće kolektivne ideale. Međutim, nešto se u tome zaboravlja, a to je karakter tih kolektivnih ideala. Oni jednim delom niču i izražavaju biće jednog nerazvijenog društva. Mnogi od tih ideala nastali su ne na konkretnim objektivnim uslovima i zakonitostima razvoja društva, već na »poslednjim ciljevima« koje treba društvo da dostigne. Među idealima ranog socijalizma ima i takvih koji su se kroz čitavu ljudsku istoriju isticali kao osnovni, ali koji se nisu ni do danas nigde ostvarili jednostavno zbog toga što »istorija ima svoj red stvari«. Deo tih ideala je nesumnjivo i posledica one komunističke propagande koja je zbog suprotstavljanja buržoaziji isticala potpuno nerealne parole o tome da socijalizam u jednom aktu, preko noći, postaje potpuno novo društvo. Zaboravilo se na Marksovo upozorenje da je socijalizam prelazni period ka novom društvu, da on u sebi još uvek sadrži klasna ograničenja, da još uvek u njemu ima buržoaskog prava.

Inercija ovih ideala ranog socijalizma (ne i onih koji čine kontinuitet socijalističke revolucije u nas) u znatnoj meri danas otežava i suprotstavlja se prodoru samoupravne svesti kao autentične svesti naše revolucije. Mnogi od tih ideala ne samo što nisu funkcionalni, što ništa ne rešavaju, već su i kočnica razvoja samoupravne ideologije društva. Zašto je to upravo tako? Navešćemo neke od tih ideala koji daju odgovor na navedeno pitanje.

To je najpre ideal o opštoj jednakosti, apsolutnoj pravdi. Mlado socijalističko društvo još uvek nije znalo da se na siromaštvu i nerazvijenosti ne može ostvariti takav ideal, naročito ne preko noći, »posle prvog petogodišnjeg plana«. Društvena realnost je upozorila da je opšta jednakost krajnji cilj socijalizma, ali da se do njega ne stiže jednakom raspodelom siromaštva na sve, već ostvarivanjem principa raspodele dohotka prema radu kao uslovu za ostvarivanje sve većeg bogatstva društva. Nejednakost, koja niče na osnovi ovog principa, put je i sredstvo za stvarnu jednakost u jednom bogatijem društvu. Naravno, oni koji slepo veruju dogmi

i iluziji da je danas moguća opšta jednakost ujedno su i protivnici raspodele prema radu, koja je bitan samoupravni princip.

Protiv ove egalitarističke ideologije, protiv uravnilovke na niskoj materijalnoj osnovici, mi se moramo boriti doslednom afirmacijom raspodele dohotka prema radu, razvojem proizvodnosti rada, postepenim otklanjanjem nekvalifikovanog radnog sloja koji je osnovni nosilac iluzije o opštoj jednakosti danas.

U predstave ranog socijalizma ulazi i ideja o visokoj vrednosti golog fizičkog rada, o identifikovanju radničke klase isključivo s manuelnim radnicima. Vreme je da se prekine s licemerjem o vrednosti toga rada. Jer taj rad najviše ponižava i troši čoveka. Umesto apologije toga rada, samoupravni socijalizam mora težiti visoko proizvodnom radu, savremenoj tehnologiji i automatizaciji, dakle onom radu koji otklanja u jednom procesu goli fizički rad, koji, inače, najviše otuđuje čoveka.

Dalje, u predstave ranog socijalizma spada i uverenje da smo ranije brzo sprovodili zaključke u delo, dok je danas to zaboravljeno, da smo brzo i efikasno odlučivali i sprovodili zadatke, a da to danas nije slučaj. Zato se često i nostalgično gleda na taj period. Iako su ova uverenja i ove ideje u osnovi tačne, opet se zaboravlja njihov karakter. Najpre, bili su u pitanju veoma teški, ali direktni zadaci, zadaci konkretne borbe ili obnove. Kasniji zadaci socijalističke izgradnje postaju mnogo složeniji, ticali su se razvoja sasvim novih društvenih odnosa. Drugo, zaboravlja se da je stil rada toga perioda bio, zbog tipa naše političke organizovanosti koji je bio izrazito centralizovan, mehanička manipulacija masama, iako je one zbog revolucionarnog entuzijazma nisu odmah tako osećale. To je bilo vreme odlučivanja isključivo u centru, vreme direktiva i njihovog izvršavanja — nužno vreme, ali vreme koje je kočilo inicijative odozdo i svodilo najveći broj ljudi na izvršitelje direktiva centra. Očigledno je da nostalgija za tim periodom ne može biti prilog samoupravnom društvu, već upravo njegovo osporavanje.

Naša samoupravna stvarnost često se kritikuje i sa stanovišta da je na početku našeg socijalističkog razvoja postojalo mnogo veće jedinstvo ciljeva i mnogo veće jedinstvo akcije. I ta konstatacija je u osnovi tačna. Ali, zaboravlja se da se postavi pitanje o sadržaju ciljeva i akcija o kojima je reč. Istorijski je razumljivo da postoji veliko jedinstvo ciljeva i akcije u vreme kad treba ostvariti prve korake političke revolucije: zauzeti vlast i konstituisati je, obnoviti porušenu

zemlju itd. Sem toga, ovde je u pitanju jedinstvo koje se uspostavlja u jednoj centralizovanoj i hijerarhijskoj političkoj organizaciji — jedno centralizovano monolitno jedinstvo oko prvih fundamenata i osnovnih tekovina revolucije.

Samoupravni odnosi, koji po svojoj prirodi bude masovnu inicijativu, koji stvaraju niz centara odlučivanja, koji do kraja ostvaruju nacionalnu ravnopravnost — ne mogu obezbeđivati stari tip idejnog jedinstva i jedinstva akcije: centralistički, unitaran, relativno statičan, direktivan. Nama je danas potrebno idejno jedinstvo na novoj osnovi — demokratsko, dinamično, jedinstvo kroz borbu mišljenja, jedinstvo koje uspostavljaju svi samoupravni i politički subjekti, a ne samo jedan partijski organ, jedinstvo na poziciji interesa osnovnog socijalnog nosioca socijalizma, na poziciji moderne proizvođačke klase.

Već i ovaj u skici dat pregled nekih sa samoupravnim razvojem društva nespojivih vrednosti pokazuje sav značaj zahteva za razvijenijom ideologijom. Među najhitnije zadatke u formiranju razvijenije ideologije ubrajamo sledeće: razvoj dinamične, otvorene i što obuhvatnije teorije revolucije za savremenu i buduću fazu našeg socijalističkog razvoja; uspostavljanje opšteg i neposrednog kontakta između razvijene samoupravne ideologije, njenih stvaralačkih snaga i svih radnih ljudi; samoupravnu ideologiju učiniti vladajućom društvenom svešću, posebno u smislu prevage istorijskih interesa i vrednosti moderne radničke klase.

Da bi se Savez komunista potvrđivao kao avangarda samoupravnog pokreta, neophodno je da angažovanjem svih marksističkih stvaralačkih snaga dalje razvije i da kvalitativno nov prilog teoriji revolucije za savremenu i buduću etapu našeg socijalističkog razvoja. Teorija revolucije se u našim uslovima mora tako razvijati da može biti osnova za procenu sadašnje revolucionarne situacije, realnih mogućnosti radikaliziranja razvoja samoupravljanja, da može biti osnova za procenu odnosa snaga kao uslov za opštu mobilizaciju svih nosilaca samoupravnih tokova društva. Nama je danas potreban razvoj teorije revolucije i zbog što punijih saznanja suštine društvenih protivrečnosti, kako bi se idejno osmislila suština tih protivrečnosti i uvek pronalazila revolucionarna platforma za njihovo razrešavanje, i to u prilog bogatijih i sadržajnijih tokova samoupravnog društva.

Teorija revolucije danas nam je potrebna i radi pravih odgovora na nove i složenije situacije u kojima se danas nalazi naše društvo, radi jasne revolucionarne vizije društva i dinamičkog jedinstva snaga socijalizma u ovoj njegovoj

fazi. Sem toga, bez teorije revolucije mi danas ne bismo mogli prići izradi razvijenijih idejnih platformi Saveza komunista za različite oblasti društvenog rada i stvaralaštva, stvaranju autoritativnih demokratskih metoda za efikasnu borbu protiv tendencija antisamoupravnih ideologija.

Jedno od bitnih pitanja radikaliziranja našeg samoupravnog pokreta danas jeste: koje će idejne tendencije uspostaviti kontakt s masama — nosioci složenijeg i razvijenijeg samoupravljanja ili druge, antisamoupravne snage. Kontakt između razvijenije samoupravne ideologije i baze društva moguće je, po našem mišljenju, ostvariti pod uslovom da razvijenija ideologija izrasta iz realnog položaja i uloge savremene radničke klase, da što potpunije objašnjava taj položaj, da precizno i jasno utvrdi dijalektički odnos između neposrednog i istorijskog interesa klase, da se zalaže za istorijski realnu, a revolucionarno maksimalno moguću meru ostvarivanja tih interesa.

Razvijenija ideologija samoupravnog društva nije moguća ako ne podržava do sada stvoren i ne osmišljava dalji identitet između osnovnog interesa klase i drugih društvenih slojeva i integracije. Ona mora da razradi takvu viziju budućeg razvoja društva u kojoj svi socijalni slojevi društva jasno vide svoju perspektivu i nalaze motive da se bore za one društvene odnose koji će značiti dalje učvršćivanje društvenog položaja udruženog rada.

Prevagu dubljeg kontakta, dubljih veza između samoupravno orijentisanih rukovodstava Saveza komunista i baze društva, na račun drugih ideoloških tvorevina i njihovih nosilaca, moguće je ostvarivati, pored rečenog, još pod uslovom razbijanja elemenata institucionalnog odnosa rukovodstava i baze, stvaranja radikalno povoljnijih uslova za kritiku sa samoupravnih pozicija, brže demokratizacije političkog života i političkih odnosa.

Da bi samoupravna ideologija postala vladajuća svest celine društva ne samo u političkom, već i u socijalnom smislu, u smislu da bude svojina maksimalnog broja članova društva, nužno je da, pored svoje teorijske egzaktne obrade, bude data u »prevodu« svakodnevnog života. Veza ideologije i svakodnevnog života je najbolja garancija njenog dejstva i uloge. Ona mora pronaći onaj spoj između revolucionarne vizije i konkretnih, svakodnevnih interesa koji te interese objašnjava i vezuje za puteve napretka. S pravom je naglašavano u nekim političkim istupanjima da se danas mase ne mogu pridobijati samo na nekim čistim programima ekonomskog razvitka i poboljšanja životnog standarda. Nužno je danas da ideologija humanistički osmišljava produkcione od-

nose, da se bavi pitanjima čoveka kao celovitog bića, pitanjima njegove slobode, savesti, njegove ljudske odgovornosti u humanizaciji društva.

Treba reći, na kraju, i ono najbitnije. Da bi samoupravna ideologija postala dominantna empirijska, a ne programska društvena svest, nužno je, više nego do sada, obezbediti opštu dominaciju razrađene ideje da je istorijski interes moderne radničke klase fundamentalni društveni interes i da su svi drugi interesi društveno opravdani samo ukoliko se osnivaju, povezuju i identifikuju sa ovim interesom. To, isto tako, podrazumeva još potpunije okretanje Saveza komunista potrebama radničke klase, radnih ljudi, angažovanje da iza svake odluke, od radne organizacije do federacije, stoji interes osnovnog socijalnog nosioca kao merilo progresivnosti, kao kriterijum stvarne revolucionarnosti.

Šta to konkretno znači?

Komunista koji se u radnoj organizaciji idejno i argumentovano ne bori za takav karakter odlučivanja samoupravnih organa, za takve odnose u radnoj organizaciji kojima se afirmiše stvarni spoj neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase — takav komunista je to samo slučajno i po imenu. Takvima nema mesta u revolucionarnoj organizaciji. Komunista koji se bori za status quo preduzeća, za uravnilovku, koji je protiv modernizacije i integracije, koji potcenjuje kvalifikovan rad, koji glasa i podstiče druge na glasanje za odluku kojom se i dalje održava ekstenzivna proizvodnja, koji se zalaže za tehnokratski razvoj preduzeća itd. — takav komunista ide, hteo to ili ne, i protiv interesa radničke klase i protiv samoupravljanja u celini.

Isto tako, komunisti članovi foruma, predstavničkih i izvršnih tela moraju se praktično svakodnevno opredeljivati za takve dokumente, stavove, odluke i zakone kojima se podstiče samoupravni razvoj društva, kojima se što energičnije ostvaruje interes radničke klase. Treba se uvek odlučivati za one maksimalne revolucionarne alternative koje su realne, za koje postoje objektivne mogućnosti, a ne prilagođavati svoje ponašanje onoj taktici i onom odnosu snaga koji je izveden veštačkom politizacijom, a nije utemeljen na interesu klase. Savez komunista mora imati objektivizirane kriterijume za progresivnost i revolucionarnost, kriterijume koji izviru iz samog interesa klase. Kršenje tih kriterijuma nije nedisciplina i neposlušnost, već — to se mora nazvati pravim imenom — antirevolucionarno delovanje. Ako su ovi kriteri-

jumi razvijeni i ako su svojina radnih ljudi, nema potrebe da se tolerišu oni odnosi snaga koji sprečavaju afirmaciju samoupravljanja.

Na poslednjoj, Sedmoj sednici Predsedništva SKJ pitanja neophodnosti razvijenije ideologije zauzela su značajno mesto. Poznat je i zaključak ove sednice: prići izradi akcionog programa za dalji razvoj Saveza i njegove ideologije. Ovaj zreli i u našoj situaciji nužan zaključak potrebno je što uspešnije ostvariti. Jer, ovog puta nama nije potreban dokument u nizu drugih. Ovog puta nam je potrebna posebno zrela i odgovorna misao koja mobiliše i vodi rešenjima. Sama izrada ovog programa mora biti prilog razvijenijoj ideologiji samoupravnog društva.

ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ

Tendencija konvertibilnosti u novčano - kreditnim odnosima »udruženog rada«

Konvertibilnost, likvidnost i proizvodna snaga kredita, »kreditnog kapitala«. — Šta je »finansijski kapital« u sistemu proizvodnje vrednosti »udruženog rada«?

Još nisu istraženi niti naučno objašnjeni *neokapitalistički* novčani i kreditni odnosi (još se nije kritički dublje proniknulo u sve misterije zlatnovalutnog sistema, stvarne uzroke privilegovane svetske funkcije američkog dolara i funte sterlinga i u onaj karakteristični policentrizam, ambivalentnost i suprotnosni karakter tog sistema; zatim, u unutrašnju prirodu inkonvertibilnog papirnog novca u granicama date nacionalne ekonomije, tajnu relativno dugog veka one fiksne dolarske cene zlata i u njeno stvarno socijalno i teorijsko poreklo, u prirodu takozvanih specijalnih prava vučenja, »evrodolara« itd.), a već se nalazimo neposredno pred neodložnom društvenom potrebom *konstituisanja* bitno novih odnosa novca i kredita i stvaranja takvih institucija i tehničkih instrumenata pomoću kojih bi se ti odnosi organski povezali s proizvodnjom vrednosti »udruženog rada«, na jednoj strani, i s rečenim svetskim zlatnovalutnim sistemom, na drugoj.

Ali taj zadatak nije nerešiv; ne predstavlja svojevrsnu »kvadraturu kruga«.

Izvesne naučne rasprave već su dovoljno kritički proniknule u osnovnu socijalnu suštinu relativno udruženog rada, to jest u procese ekonomske emancipacije rada, ili ekonomskog oslobađanja radničke klase, od različitih ultraetatističkih odnosa i njima inherentnog ekonomsko-političkog otuđenja i iracionalnih ekonomskih odnosa i oblika. Najsažetije rečeno,

tajna socijalizma je sadržana u organskom srastanju njegovih proizvodnih odnosa s *robnom* proizvodnjom, to jest s »proizvodnjom vrednosti«, uz puno respektovanje istorijske činjenice da je jedna od stvarnih *polaznih* tačaka tog procesa i takozvani *nacionalni odnos*.

»Nacionalna ekonomija« je normalna konsekvenca tog istorijskog procesa, njegova elastična društvena potencija i ograničenost.

S *»proizvodnjom vrednosti«* (robnom proizvodnjom) udruživanje rada, samoupravljanje, realno stoji ili pada. Zašto? Odgovor na to krajnje uprošćeno pitanje može se dati na ponešto zaobilazan način. Neokapitalizam na Zapadu je, po mnogim svojim karakteristikama, na sredokraći između privatnog, »klasičnog« kapitalizma i ultraetatizma. Tajna njegovog samoodržavanja, reprodukcije, pa i izvesne evolucije — uprkos brojnim proricanjima o njegovom »skorom padu«, »kratkom veku« — sastoji se u etatističkoj dezintegraciji, rastrojstvu proizvodnje kapital-vrednosti; ali samo do izvesne, tako reći »normalne«, »optimalne« *mere*, koja apsolutno ne osporava logiku, osnovni mehanizam prosečne profitne stope (ppf'), privatnu inicijativu i vladavinu privatnog kapitala. Ukratko, tom dezintegracijom kapital-vrednosti nisu dovedeni u pitanje osnovni odnosi vrednosti niti, u apsolutnom smislu, egzistencija *privatnog* kapitala, ali su obe te raznorodne kategorije društvenih odnosa pretrpele duboke promene.

Udruživanje rada, samoupravljanje, poniklo na istorijskom tlu ultraetatizma, takozvanog revolucionarnog etatizma, i gotovo ukrućene dezintegracije, takoreći potpunog raspada proizvodnje vrednosti, mora nužno da izvrši onaj karakteristični organski spoj s tom proizvodnjom. Jer robna proizvodnja je najefikasniji rastvarač i razarač različitih ultraetatističkih i birokratskih odnosa.

Rezimirajući rečeno, to jest da udruživanje rada zakonito egzistira na svetskom »zemljištu robne proizvodnje«, dolazimo do sledeće važne tačke. Istorijski procesi udruživanja rada nužno zahtevaju *robnu* proizvodnju; ali ovoj, sa svoje strane, »saopštavaju« specifično nova kretanja, utiskuju vlastiti istorijski pečat, iskrivljuju i falsifikuju njenu osnovnu logiku; i na taj je način stvarno, stalno i iznova pokreću, *razvijaju*. Radi se, dakle, o svojevrsnoj društvenoj simbiozi, originalnoj istorijskoj kombinaciji odnosa udruživanja rada, robne proizvodnje i takozvanog nacionalnog odnosa. U toj složenoj i protivrečnoj simbiozi egzistira, naravno, još i etatistički odnos; ali, kao socijalni odnos u povlačenju i s naglašenom tendencijom

ograničavanja i relativiziranja njegovih sadašnjih ekonomsko-političkih funkcija.

Ispitujući kritički brojne činjenice naše društvene prakse, sve napred rečeno više podseća na skup teorijskih hipoteza, spekulacija ili samo kakav »teorijski model socijalizma« nego na teorijsku preradu stvarnosti. Izgleda da još stojimo na samom pragu jedne *nove* i razvijene tržišne ekonomije (pokretane impulsima udruženog rada; naravno, u istorijskom procesu njegovog postepenog nastajanja), gotovo potpuno nepripremljeni, nesposobni, sputani vlastitim, protivrečnim i iracionalnim političkim interesima, opterećeni prošlošću, »neraščišćenim starim ekonomskim računima«, predrasudama, dogmama; ili smo možda samo nedovoljno odvažni da odlučnije zakoračimo u taj za nas još potpuno nepoznat svet tržišnih odnosa, tendencija, zakona, različitih »organskih tvorevina« proizvodnje vrednosti »udruženog rada«, — institucija i tehničkih instrumenata. Jedva se može osporavati teza da nismo izvukli sve bitne konsekvence iz činjenice da, bar po tendenciji, imamo *robnu* proizvodnju.

Ni poslednja privredna reforma nije mogla suštinski izmeniti stanje stvari. Ona je učinila samo neke korekcije u deviznom i spoljnotrgovinskom režimu, smanjila apsolutni obim refakcija (različitih poreskih olakšica u cilju takozvanog dinarskog stimuliranja izvoza roba i usluga) i retenciju deviza, stvorila izvesne pretpostavke za jako ograničenu liberalizaciju spoljne trgovine (uvoza), ograničila i relativizirala državni ekonomski protekcionizam, odnosno raniju enormno visoku zaštitu nekih industrijskih grana, izvela devalvaciju dinara i time, makar samo privremeno, jako podstakla izvoz; zatim, poništila brojne diferencirane i progresivne stope oporezivanja »dohotka« preduzeća, učinila prve korake u uspostavljanju takozvanog svetskog pariteta domicilnih cena itd. Reforma je utrla put procesu stvaranja *robnih* pretpostavki samoupravljanja i »dohotka«; ali gotovo ništa nije promenila u osnovnom, strateškom rasporedu, osnovnoj konstrukciji najvažnijih ekonomskih kategorija. »Cena rada« ostala je uglavnom nepromenjena i tako reći zavisno promenljiva veličina u odnosu na kretanja društvene akumulacije. Najpretežnijim delom akumulacije stvarnog i novčanog društvenog kapitala i dalje je raspolagala država (u prvom redu, federacija). Funkcija banaka, odnosno celokupnog bankarskog sistema, nije pretrpela nikakve bitne promene. Ili, ako se može govoriti o nekim promenama, onda se pre svega radi o svojevrsnom prenaglašavanju uloge banaka, to jest preponderaciji relativno osamostaljenog bankarskog mehanizma u procesu

proširene društvene reprodukcije, — kao direktnoj posledici mehaničkog premeštanja težišta takozvanog državnog kapitala u tu oblast.

Kamata je ostala uglavnom nepokretna i više poreski instrumenat nego normalna ekonomska kategorija u već delimično razvijenoj tržišnoj ekonomiji. Nešto naglašenija depresijacija funkcionalne vrednosti dinara, to jest nenormalno visoka opšta stopa inflacije troškova i cena u toku protekle godine, vremenski koincidirana s vrtoglavim rastom eskontnih, lombardnih i ostalih tržišnih kamatnih stopa na takozvanim konvertibilnim tržištima u svetu, stvorila je iskrivljenu predstavu o navodno nefunkcionalnoj kamatnoj (eskontnoj) stopi naše centralne banke i neodrživosti onih zakonski utvrđenih gornjih granica »običnih« kamatnih stopa. U tom realnom kretanju kamata nije uočen važan konjunkturni, ciklični momenat kroz koji prolazi svetska privreda niti njihova skrivena veza s nešto otežanom pretvorljivošću dinara u svetski novac.

Nenormalno niska i nefunkcionalna amortizacija u svemu je delila sudbinu onog skroz-naskroz naopakog ultraetatističkog »utvrđivanja, revalorizacije vrednosti osnovnih sredstava« i ostala apsolutno indiferentna u odnosu na iznenadne i velike svetske »revolucije vrednosti«, to jest povremene katastrofalne padove ili preveliku napetost svetskih dolarskih i sterlinških cena, sve ubrzaniji tehnološki progres i burne procese moralnog zastarevanja fiksnog kapitala u razvijenim nacionalnim ekonomijama u svetu.

Zbog svega toga ni *strateški raspored društvenog »finansijskog kapitala«*, to jest tečno otuđivog (konvertibilnog i likvidnog) novčanog kapitala, nije do sada pokazivao bilo kakve važnije promene u odnosu na stanje *pre* reforme. Otuda sve naglašenija kritika preterane administrativne centralizacije tog kapitala; naročito kritika enormne etatističke centralizacije konvertibilnih valuta i kratkoročnih, tečno otuđivih deviznih potraživanja, čiji lavovski deo služi za otplate državnih dugova inostranstvu; naravno, i za neophodne zvanične monetarne rezerve, u tesnoj korelaciji sa progresivno rastućim uvozom i porastom celokupne spoljnotrgovinske razmene. Osim toga, predmet kritike je i ono gotovo tradicionalno inflatorno finansiranje investicija i preterano velik izvoz opreme na kredit itd.

Reforma, to jest mere ekonomske politike donete sredinom 1965, samo je privremeno prigušila inflaciju, neutralisala ili samo delimično podrila ranija žarišta inflatorne napetosti tržišnih cena, troškova proizvodnje i troškova života, osujetila raniju praksu prikrivene devalvacije dinara, ali

nipošto nije iskorenila samu tu nenormalno veliku i opasnu depresijaciju funkcionalne vrednosti dinara, koja sada ozbiljno preti da potkopa same temelje na kojima počiva ekonomska funkcija preduzeća, njegova relativna socijalna autonomija, pa i celokupan sadašnji ekonomski sistem.

Sadašnja »pregrejanost« privrede, to jest tendencija nenormalno brzog porasta društvenog bruto prinosa; naročito, industrijske proizvodnje, uvoza, izvoza, opšte potrošnje, investicionih ulaganja, nominalnih ličnih zarada itd., neposredan je uzrok stalno i progresivno rastućeg porasta troškova proizvodnje, prenapetih cena, uzajamnih nenaplaćenih (pretežno *nenaplativih*) potraživanja, to jest karakterističnog inkonvertibilnog kredita, pogoršanog platnog bilansa i gotovo zaustavljenog procesa liberalizacije uvoza, odnosno celokupne spoljnotrgovinske razmene i ekonomskih odnosa s inostranstvom uopšte. »Pregrejanost« privrede samo je drugo ime za nama odavno poznatu krizu *skupe* proizvodnje, koja je u toku.

Poređenja radi, zapadne nacionalne ekonomije strogo vode računa o tome da se ne prekorači neka gornja granica opšte stope rasta; makar se radilo samo i o polovini indeksnog poena. Jer, svako prekoračenje inače »srećno« otkrivene i utvrđene gornje granice stope rasta ima za neposrednu posledicu opadanje kompetitivnosti odgovarajućih industrija na svetskom tržištu, odlaganje ili smanjivanje talasa, procesa tehničko-tehnoloških inovacija i slično; što sve, povratnom reakcijom, neminovno pogoršava *relativne*, uporedne troškove proizvodnje, jako depresira vrednosti odgovarajućih nacionalnih valuta, pogoršava platne bilanse, smanjuje zvanične monetarne rezerve, podstiče izvoz, bekstvo takozvanog špekulativnog novčanog kapitala u zemlje sa manjim stepenom »pregrejanosti« privrede itd.[1]

Ovde nije potrebno ulaziti u sledeće važno pitanje: kojim putem, načinom te zemlje dolaze do tog kapitalnog otkrića, relevantnog za svaku nacionalnu ekonomsku politiku — klasičnim, kejnzijanskim, bihejviorističkim ili računsko-kompju-

---

[1] No, ne radi se samo o bekstvu takozvanog vrućeg novca (hot money); kao, na primer, nedavno, iz Francuske u Zapadnu Nemačku. Ispred *obezvređene* valute zakonito beži pravi novčani kapital, pa i svaki relativno otuđiv, konvertibilan materijalni kapital; jer se u takvim prilikama, pre svega, radi o *održavanju* kapitala i tek u drugom redu o njegovom oplođavanju, to jest »profitonosnom« plasiranju, ulaganju. Isti uzroci impulsiraju i nenormalno velik odliv našeg »društvenog kapitala«, — u poslednjih nekoliko godina, kroz razne kanale. Najčešće, kroz izvoz kompletnih industrijskih postrojenja, građevinskih i takozvanih engineering

terskim; ili, možda, kombinacijom svih tih pristupa!? — ali je zato potrebno ukazati na notornu činjenicu da se u nas to do sada ni kao pitanje nije postavilo. Robujemo ili masovno podležemo euforiji visokih stopa rasta; iako, možda, ponekog od nas razdiru crne slutnje, nemiri i skepse pri pomisli da su te stope nužno relativno kratkotrajne i siguran predznak da će naredna »recesija« biti u stvari težak privredni poremećaj (ako već ne i potpuni slom, opšti zastoj, paraliza celokupnog privrednog mehanizma); i to utoliko veći ukoliko su i odstupanja rečenih stopa od njihovog normalnog, objektivno datog nivoa bila u stvarnosti veća, izraženija.

I kada smo već kod ove vrste upoređenja, svratimo pažnju na nekoliko notornih ili teško osporavanih i kardinalnih činjenica koje sačinjavaju takozvanu *spoljnu komponentu* našeg ekonomskog razvoja. Nepoznavanje tih činjenica može donekle opravdati naše ranije (i buduće) promašaje u stvaranju, konstituisanju novog deviznog i spoljnotrgovinskog režima; sa svim neizbežnim implikacijama u pogledu funkcionisanja celokupnog bankarskog i kreditnog sistema, ali ne može otkloniti neodložnu stvarnu potrebu tešnjeg i konzistentnijeg povezivanja unutrašnjeg monetarnog i kreditnog sistema sa svetskim monetarnim i kreditnim sistemom, to jest sa zlatnovalutnim sitemom, odnosno savremenim svetskim novcem (karakterističnim pluralizmom svetskog novca; koordiniranim funkcijama monetarnog zlata, dolara, funte sterlinga i ostalih konvertibilnih valuta), sa svetskim finansijskim institucijama i glavnim novčanim centrima, »otvorenim novčanim tržištima«. Možda se tim putem može lakše dospeti do relevantnih pravila u uređivanju unutrašnjih novčanih i kreditnih odnosa i do stvaranja različitih njihovih institucija i mehaničkih oruđa?

KOJE SU TO ČINJENICE?

1. Poremećaji u paritetima »čvrstih«, konvertibilnih valuta nisu neki »organski defekt« u postojećem zlatnovalutnom

---

usluga, finansiranje izvoza opreme na kredit itd. Samo izvoz opreme na kredit, po nekim prvim projekcijama narednog srednjoročnog plana, zahteva angažovanje ciglih 400 miliona US dolara.

Obrnuto posmatrano, u rečenoj činjenici relativne obezvređenosti dinara, produbljenog »inflacionog jaza« između dinara i dolara, odnosno svih ostalih tečno konvertibilnih valuta, treba tražiti neke od stvarnih uzroka izostanka očekivanog priliva stranog kapitala u inače dobro zamišljene i pravno-politički regulisane konstrukcije takozvane poslovno-tehničke saradnje.

sistemu, već ozbiljan simptom narušene relativne ravnoteže između respektivnih nacionalnih troškova proizvodnje. Jer, denominacija, odnosno depresijacija vrednosti tih valuta nije više posredovana, neposredno prouzrokovana, kolebanjima, poremećajima, u svetskim meničnim kursevima (kao što je to bilo do velikog sloma takozvanog gold exchange standarda, u svetskoj ekonomskoj krizi 1929—1933), to jest nije direktna posledica narušenog odnosa tih valuta prema monetarnom zlatu, — »apsolutnoj robi svetskog tržišta«, već one, u svim zemljama različite, »pregrejanosti« privreda, relativnih promena u troškovima proizvodnje, različitih »stopa inflacije«.

Korekcije pariteta najvažnijih zapadnih valuta — devalvacije i revalvacije — samo su zvanično priznanje već izvršenih promena u osnovnim proizvodnim odnosima; one su samo rezultante, rezimei kretanja velikog broja »ekonomskih veličina« (koje bi samo neki razvijeni »kompjuterski mozak četvrte generacije« mogao uspešno i egzaktno da savlada, izračuna); naravno, i moćno strateško oružje ekonomske politike u ostvarivanju onih tako željenih relativnih prednosti u svetskim odnosima konkurencije. Ne treba posebno podvlačiti činjenicu da se odluke o tim korekcijama donose posle brižljivih i veoma komplikovanih priprema i u najvećoj tajnosti.

2. Pokolebani zvanični pariteti i velike oscilacije tržišnih kurseva najvažnijih zapadnih valuta označavaju kraj relativno duge i visoke svetske tržišne konjunkture i uvod, stvarnu prolegomenu, u novi privredni ciklus. Ovaj poslednji biće nužno iniciran daljim skraćivanjem troškova proizvodnje, većom primenom naučnih otkrića na industriju, velikim investicionim ulaganjima itd. Visoke kamatne stope, to jest iznenadno veliko poskupljivanje *novčanog* kapitala na Zapadu, više su ozbiljno upozorenje da je prekoračena ona kritična gornja tačka u svetskoj tržišnoj konjunkturi, da je već došlo do ozbiljnog preokreta kreditnog sistema u monetarni sistem, nego uobičajeni manipulativni potez tamošnjih centralnih banaka u cilju očuvanja funkcionalne vrednosti vlastitih valuta, inače ozbiljno reduciranih dosadašnjom preteranom inflacijom.

Po nekim proračunima, samo u SAD u toku 1969. trebalo je da bude angažovano: u industriji relativno trajno *vezano*, »zarobljeno« oko 73 milijarde dolara novčanog kapitala. Taj finansijski kapital par excellence poslužiće kao ekonomska podloga apsorpcije novih tehnoloških otkrića, podizanja novih proizvodnih kapaciteta i rekonstrukcije starih. U zemljama zapadne Evrope odvija se isti, iako neuporedivo manje intenzivan proces. Te i neke druge okolnosti stvarni su uzrok onog

enormnog porasta eskontnih stopa i svih ostalih tržišnih kamatnih stopa.

3. Ako su rečena kolebanja i tržišne oscilacije deviznih kurseva pretežno samo konjunkturan i zato nužno *prolazan* fenomen; posledica neočekivanog velikog *vezivanja* finansijskog — novčanog kapitala u vodećim industrijama u svetu; dakle, u krajnjoj analizi, posledica sadašnjeg burnog tehnološkog progresa i procesa moralnog zastarevanja već uposlenog fiksnog kapitala u tim industrijama, to jest posledica stvarne velike devalvacije fiksnog i uopšte materijalnog kapitala, onda nipošto ne treba očekivati nekakav skori opšti slom zlatnovalutnog sistema niti neku korenitu svetsku reformu. Radi se samo o tako reći normalnom procesu prilagođavanja tog sistema nastalim promenama u ekonomskoj strukturi razvijenih nacionalnih ekonomija u svetu; bitno izmenjenim uslovima i perspektivama svetske konkurencije. U pozadini tih fenomena i konvulzija leži kolosalna i bespoštedna borba za *ekstraprofit*. Ovaj poslednji je osnovni pokretački motiv; a, u izvesnom strogom smislu, i najvažnija ekonomska posledica sve burnijeg i neravnomernijeg tehnološkog progresa u svetu.

4. Pariteti valuta mogu se beskrajno kolebati i biti predmet najozbiljnijeg kritičkog preispitivanja i praktičkih korekcija, ali se njihova opšta, što će reći, uslovna, zaobilazna i protivrečna *konvertibilnost*, to jest uzajamna pretvorljivost i tečna ekonomska otuđivost za monetarno zlato, nikako i nipošto ne sme dovesti u pitanje. Tome praktično služi onaj komplikovani sistem odnosa centralnih banaka, supercentralizacija svetskog metalnog blaga, fiksna dolarska cena zlata, komplikovani finansijski mehanizam međunarodnog monetarnog fonda (MMF), relativno tačno koordinirane i usaglašene monetarne kreditne politike zemalja članica različitih regionalnih ekonomskih grupacija u svetu (naročito EEZ) i drugo. I, iznad svega toga, ona stroga pravila funkcionisanja takozvanih fiksnih deviznih kurseva, koja dopuštaju odstupanja od najviše ± 1%, u okviru 108 zemalja članica MMF, uprkos izvesnim nagoveštajima da će se te margine, takozvane marže fluktuiranja realnih kurseva, povećati na plus-minus 2%, odnosno 2,5%.

U »recesivnim«, kriznim situacijama dolazi u pitanje samo konvertibilnost *kreditnog* novca (menica, čekova i ostalih hartija od vrednosti), ali ne i novčanica centralnih banaka. Ove poslednje spadaju u takozvanu *stagnantnu* novčanu masu i sačinjavaju elemenat novčanog kapitala, u eminentnom smislu. Otežana konvertibilnost novčanica centralnih banaka, to jest

takozvanih nacionalnih valuta, siguran je znak one »pregrejanosti« privrede, što neodložno zahteva određene »hirurške zahvate«, na primer — devalvaciju date valute, devizna i druga ograničenja uvoza i veštačku stimulaciju izvoza i slično. Naravno, ti »hirurški zahvati« ne odnose se na američki dolar. Njegova funkcionalna vrednost kao nacionalne valute, u unutrašnjoj prometnoj oblasti SAD, i njegova vrednost kao *svetske* valute N° 1, može samo *realno* depresirati i apresirati u odnosu na monetarno zlato i ostale konvertibilne valute. (Takozvane dolarske tržišne, dnevne »cene«, kotacije monetarnog zlata, funte sterlinga, zapadnonemačke marke, francuskog franka i drugih treba samo obrnuti da bi se imala relativno pouzdana mera onih povremenih depresijacija i apresijacija dolara.) Eventualna nominalna, oficijelna devalvacija dolara, ma i za najmanji iznos, značila bi kraj zlatnovalutnog sistema. Sve konvertibilne valute imaju takozvane margine fluktuiranja; dolar ih normalno nema niti ih može imati. Osim na takozvanim otvorenim tržištima; gde se cena zlatu do skoro mogla popeti za 1 dolar u odnosu na onu fiksnu dolarsku »cenu« zlata od 35 dolara za jednu unciju i gde se u poslednje vreme — uvođenjem takozvanog dvostrukog tržišta zlata — događaju prave erupcije do tada stalno prikrivane *stvarne* denominacije (devalvacije) dolara (ona se »cena« zlata penje i za 5 do 7 dolara; a može, kao u najnovije vreme, na londonskom otvorenom novčanom tržištu, da padne i *ispod* te fiksne dolarske cene), zvanični paritet dolara prema zlatu je ostao nepromenjen, — još od 1934. To nesumnjivo predstavlja »monetarnu konstantu« i ugaoni kamen celokupnog zlatnovalutnog sistema. Naravno, veoma je komplikovan i skup mehanizam novčano-kreditnih transakcija koji tu »konstantu« čini nepovredivom, neprikosnovenom, u običnom smislu, to jest u svakodnevnom praktičnom ekonomskom životu.

5. Uprkos brojnim povremenim poremećajima, zastojima, krizama, notornim kontradikcijama sadašnjeg svetskog monetarnog sistema, stalno se kroz njega provlači *tendencija konvertibilnosti* nacionalnih valuta. Postojeći mehanizmi takozvanih jedinstvenih ili fiksnih deviznih kurseva, ono karakteristično supranacionalno povezivanje centralnih banaka u najvažnijim funansijskim poslovima i transakcijama, kolosalna centralizacija svetskog monetarnog zlata u zemljama članicama »Kluba desetorice« (kakva se pre onog velikog sloma »zlatnog standarda« nije dala ni naslutiti) i drugo — organske su tvorevine same tendencije konvertibilnosti u svetskim novčanim i kreditnim odnosima.

Tečna ekonomska otuđivost (konvertibilnost) nacionalnih valuta nije ništa drugo do praktična verifikacija valjanosti različitih »organskih tvorevina« svetskog monetarnog sistema i njihove relativno trajne i konzistentne unutrašnje veze sa svetskom *proizvodnjom vrednosti*.

6. Unutrašnja logika neokapitalistički funkcionalizovane »proizvodnje vrednosti« nužno implicira *odnos konvertibilnosti* nacionalnih valuta. Ta je konvertibilnost tako reći nešto apsolutno, konstantno, kvalitativno; nešto što u najvećem mogućem stepenu nadomešta raniju apsolutnu otuđivost zlata (stvarnog novca) kao sveopšteg ekvivalentskog oblika robne vrednosti u unutrašnjoj prometnoj oblasti date nacionalne ekonomije. Konvertibilnost valuta uključuje nužno i *»odnos likvidnosti«;* i to na svim važnijim tačkama, »nivoima«, jedinicama, segmentima reproduktivnog kružnog kretanja celokupnog društvenog kapitala. Najsažetije rečeno, likvidnost je bitan promenljivi *količinski* momenat, pošto je odnos konvertibilnosti, dakle, onaj kvalitativni momenat reproduktivnog kružnog kretanja neokapitalističke »proizvodnje vrednosti«, već nužno pretpostavljen, dat.

Likvidnost, tačnije, poremećaji likvidnosti, zastoji, povećana trenja, napetost u metamorfoziranju pojedinačnih kapitala, ili samo robâ kao proizvoda kapitala, uvek su samo simptom, nužan prolazni refleks, posledica kakvih većih poremećaja u osnovnim, određujućim odnosima proizvodnje; i, u krajnjem rezultatu, posledica su kakvih većih »revolucija vrednosti« što ih izaziva, prouzrokuje onaj neravnomerni i burni tehnološki razvoj.

»Revolucije vrednosti« — zakonito praćene *proizvodnom* apsorpcijom novčanog kapitala par excellence (i to u velikim progresivno rastućim količinama); zatim, velikom devalvacijom roba i nenovčanih oblika kapitala, burnom redukcijom, kontrakcijom, »kreditnog kapitala« i različitih oblika fiktivnog kapitala itd. — neoboriv su materijalni dokaz istorijske ograničenosti i relativnosti državnog kapitalizma. Jer, ukoliko državni kapitalizam, odnosno neokapitalizam, u prosperitetnim epohama svetske privrede naglašenije elasticizira, razvlači, provaljuje i tako reći do kraja poništava onu za »klasični«, stari kapitalizam fatalnu »zlatnu granicu«, relativizira i poništava onu raniju »apsolutnu vladavinu *stvari* izvan stvarne proizvodnje« — upotrebljavajući u tu kardinalnu svrhu ranije pomenute kreditne mehanizme i tehničke instrumente — utoliko više i zakonito rastu stvarne šanse za različite *poremećaje u likvidnosti*. Drugačije rečeno, ukoliko u prosperitetnoj fazi duže i intenzivnije vlada »apsolutno

poverenje« u »savršeno« funkcionisanje tržišnog mehanizma; ukoliko, dakle, kreditni sistem duže vremena ima apsolutnu prevagu nad monetarnim sistemom, a »papirno zlato« nad žutim metalom, utoliko su silovitije i burnije one »revolucije vrednosti«, dramatičniji i razorniji preokreti kreditnog sistema u monetarni sistem; i utoliko se jasnije vidi koliko se neokapitalizam u stvari malo emancipovao od ranijeg kapitalizma; koliko je u stvari samo ograničeno, relativno i uslovno osporio, »uznemirio« unutrašnju logiku ppf'. S druge strane posmatrano, sve to pokazuje koliko su njegove kolosalne supranacionalne »organske tvorevine« u oblasti novca i kredita pupčanom vrpcom srasle s »apsolutnom robom svetskog tržišta«, s monetarnim zlatom.

Sve napred rečeno nije u stvari ništa drugo do svojevrstan prikaz bitne unutrašnje korelativne veze između neokapitalističkih monetarnih i kreditnih odnosa, institucija i respektivnih mehaničkih oruđa i »proizvodnje vrednosti«. U tim »organskim tvorevinama«, naravno, i u modernom bankovnom zakonodavstvu, ima mnogo čega lažnog, efemernog, enormno iracionalnog, »nepravednog« — asocijalnog, otuđenog, fetiškog, pogrešnog; ali — i duboko tačnih, racionalnih i relativno trajnih prodora i pronicanja u skrivenu protivrečnu logiku »proizvodnje vrednosti«; što, svakako, sačinjava krucijalnu društvenu činjenicu naše epohe. Bez te i takve veze Zapad bi neminovno i bespovratno (opasno) klizio u ultraetatizam.

Svetska funkcija dolara i funte sterlinga ubrzo bi zbog toga bila praktično poništena, a sve postojeće institucije zlatnovalutnog sistema apsolutno paralizovane. U svetskoj prometnoj oblasti susretale bi se jedino *inkonvertibilne* nacionalne valute, a neograničeno promenljivi, fluktuirajući devizni kursevi bili bi isključiv način uspostavljanja kakve-takve transferabilnosti tih valuta. Umesto GATT-a, »Kenedi runde« i drugih oficijelnih garancija, pravila, instrumenata takozvane slobodne trgovine i multilateralnih ekonomskih odnosa u svetu, nastupila bi era vladavine državnog ekonomskog protekcionizma; pre svega, vladavine strogih deviznih i spoljnotrgovinskih ograničenja, a zatim i apsolutni monopol države u toj oblasti.

Prenapetost svetskih cena roba i usluga graničila bi se sa *apsolutnom inflacijom*. Za svet bi tada konačno prestala potreba da proizvodi zlato kao novčanu robu; nacije bi se oslobodile te »varvarske relikvije« (Dž. M. Kejnz) i svih neproizvodnih troškova u vezi s održavanjem te »skupe prometne mašinerije«. Ali bi zato bio *nepovratno izgubljen i stvarni*

ekonomski aršin za meritornu (politički i nacionalno neobojenu) procenu, verifikaciju robnih vrednosti ili »utrošaka rada i kapitala« u onom beskrajno raznolikom robnom svetu.

7. Neizbežne varijacije u vrednosti »apsolutne robe svetskog tržišta« (zlata), koje, između ostalog, ovu čine podobnom za različite funkcije svetskog novca, ispoljavaju se jedino — i, naravno, uvek na izokrenut i iracionalan način — na »otvorenim novčanim tržištima«. Ta se tržišta nalaze izvan gravitacionog područja i apsolutne kontrole centralnih, to jest privilegovanih državnih banaka. Nenormalno velike varijacije i porast dolarske »cene« zlata krajem 1967. bili su prvi ozbiljni simptomi velike krize u koju su dospeli funta sterlinga i američki dolar i neoborivi dokazi stvarne denominacije koju su te dve valute već bile pretrpele od zlata. U tim varijacijama izbila je na površinu akumulisana energija te denominacije, stara koliko i postojeći zlatnovalutni sistem sa svojom karakterističnom potcenjenošću vrednosti zlata. Naravno, u njima je bio sadržan i jedan čisto špekulativan elemenat, čije se dejstvo naročito intenzivno oseća u situacijama preterane inflacije ili, suprotno tome, opšte novčane oskudice.

Ti ograničeno kontrolisani ili samo relativno slobodni centri svetske novčane trgovine jesu, međutim, važan sastavni elemenat zlatnovalutnog sistema i sadašnjih svetskih monetarnih i kreditnih odnosa uopšte. Tačnije, oni su relativno pouzdan barometar stanja i tendencija u tom sistemu, odnosno svetskim novčanim odnosima.

8. Postojeći zlatnovalutni sistem, sa njemu bitno svojstvenom privilegovanom ulogom američkog dolara i funte sterlinga i policentričkim načinom funkcionisanja njegovih institucija kao što su MMF, centralne banke zemalja članica »Kluba desetorice«, Svetska banka, monetarno-kreditne institucije EEZ, najvažnija »otvorena novčana tržišta« u svetu i drugo, održava se već dve i po decenije, uprkos brojnim protivrečnostima i suprotnostima koje ga ponekad, bar tako sa strane izgleda, dovode na rub propasti ili, u svakom slučaju, samo ozbiljno potresaju.

Notorna velika kontradikcija tog sistema jeste zakonito smenjivanje takozvane dolarske oskudice i dolarskog izobilja (inflacije i kontrakcije svetskih dolarskih cena, svetskih dolarskih potraživanja, novčanica američke centralne banke, »evrodolara« i slično), u tesnoj korelaciji s kretanjem platnog bilansa SAD.

Evo, ukratko, osnovnog mehanizma te kontradikcije; ili, rečeno Hegelovim jezikom, »protivrečnosti koja samu sebe poništava«: *tehnološki progres,* pokretan logikom »proizvodnje

vrednosti«, odnosno nacionalnih ppf' i svetske cene proizvodnje, zakonito se, u nekoj datoj vremenskoj funkciji, razliva po celom svetu. Taj proces je u suštini *neravnomeran;* sasvim, uostalom, kao što su neravnomerne i društvene sile koje ga pokreću. »Troškovi proizvodnje« u različitim nacionalnim ekonomijama doživljuju određen, svuda različito intenzivan, tendencijski pad. To znači da je došlo do promena u relativnim troškovima ili takozvanim komparativnim prednostima, s određenim implikacijama u pogledu glavnih pravaca razvoja respektivnih nacionalnih ekonomija i različite apsorpcione moći nacionalnih kapitala u odnosu na brojne elatične potencije društvenog rada — nauku, obrazovanje, prirodne sile itd. Posle toga nastupa najkritičniji trenutak te svetske ekonomske drame: *prenapete* svetske dolarske i sterlinške cene i prenaglašen, preobiman svetski »kreditni kapital«, takozvana dolarska i sterlinška potraživanja, »specijalna prava vučenja« (SDR) u okviru MMF itd. doživljuju opšti slom ili bar samo jake protivudare koji dolaze sa strane *monetarnog* sistema. Nastaje velika i iznenadna inverzija, stvarni preokret svetskog kreditnog sistema u svetski monetarni sistem. Pokazuje se da je emancipacija svetskih odnosa kredita od stagnantnih dolarskih i sterlinških masa, a ovih poslednjih, u krajnjem rezultatu, od »apsolutne robe svetskog tržišta« i istinske univerzalne mere vrednosti — monetarnog zlata, bila samo privremena i prividna pojava. Opšte poverenje u dolar i funtu smenjuje sada opšte nepoverenje i čak otvorena skepsa, uzdržanost i odbojnost prema ranije mnogo hvaljenom i široko reklamiranom »papirnom zlatu«, »vodećim« i »teškim« svetskim valutama.

Rečena kretanja povratnom reakcijom deluju na cene i kredit unutar respektivnih nacionalnih ekonomija. I tu nastaju »revolucije vrednosti«, to jest katastrofalni padovi tržišnih cena, masovne obezvrede različitih nenovčanih oblika kapitala, snažne kontrakcije kreditnog i uopšte fiktivnog kapitala (iako, naravno, nikada niti do kraja ne dolazi do potpunog raznovčenja kreditnog novca, to jest njegovog potpunog poništavanja). Naravno, sve to povlači za sobom odgovarajući pad takozvanih stopa rasta, pad nacionalnih ppf', cena rada, povećanu nezaposlenost radnika itd. Ali »prvi greh« i ovde deluje. Kao što je napred rečeno, one države koje su više »pregrejale« svoj privredni mehanizam, više emitovale kreditnog novca i stvorile veći kreditni i fiktivni kapital, uopšte — stvorile prekomerno *imaginarno bogatstvo* u različitim pravnim naslovima na stvarni, »primarni« novac i u različitim pravnim pretenzijama na stvoreni i budući višak vredno-

sti, odnosno profit, moraju sada da podnesu srazmerno veće potrese i da drastičnije »svedu svoj račun s bogom«. Ali tu još nije i kraj ove drame. Promene u osnovnim odnosima »proizvodnje vrednosti«, u osnovnom rasporedu ekonomskih veličina, osnovnoj konstrukciji nacionalnih ekonomija, nužno se reflektuju u promenjenim međusobnim odnosima nacionalnih valuta. Ukoliko je privreda neke zemlje više »pregrejana«, utoliko i njena valuta pati od teže i razornije inflacije. Njen platni deficit se relativno više pogoršava. Nastaje situacija koja se mora razrešiti ili s još naglašenijom inflacijom, što znači i s pojačanom i prikrivenom devalvacijom date valute, najstrožim deviznim ograničenjima, carinskim i vancarinskim barijerama u spoljnoj trgovini, slobodno fluktuirajućim deviznim kursevima itd., ili sa zvaničnim priznanjem precenjenosti date valute, odnosno nekom relativno većom stopom devalvacije.

Naravno da ovi poslednji procesi nikako ne mogu da mimoiđu ekonomije SAD i Engleske. I u njima dolazi do takozvanih deflacionih kretanja, čije su glavne poluge: snažne restrikcije u oblasti kredita, povećanje obaveznih rezervi poslovnih banaka kod centralne banke, veći porast eskontne stope, naglašenija devizna i uopšte spoljnotrgovinska ograničenja, dodatni porezi, smanjivanje opšte, neproizvodne potrošnje, to jest budžetskih izdataka itd. Ali upravo sada dolazimo do pravog »korena zla«, epicentra rečene kontradikcije zlatnovalutnog sistema.

Pomenutim merama hronično deficitni platni bilansi SAD i Engleske postaju uravnoteženi ili u njima nastupa bar duboki preokret u tom pravcu. Kao posledica toga u svetskoj prometnoj oblasti dolazi do *oskudice* dolarskih i sterlinških novčanica i konvertibilnih kratkoročnih dolarskih i sterlinških potraživanja. Nastaje *kontrakcija* svetskih dolarskih i sterlinških cena, s karakterističnim posledicama: usporenim, odnosno smanjenim volumenom svetskih tržišnih transakcija, smanjenim ekonomskim poslovima, otežanim izvozom proizvodnog kapitala itd.

Ova »druga strana medalje« prikazana je u ovom tekstu u tako reći čistom vidu i zato samo hipotetički. U stvarnosti tako nešto bilo bi pogubnije i katastrofalnije nego što su vladajuće tendencije stalne napetosti, odnosno inflacije svetskih dolarskih i sterlinških cena i hipertrofije svetskog »kreditnog kapitala« u tim valutama. Neokapitalizam zato već ima na raspolaganju bogat arsenal različitih mera i instrumenata pomoću kojih se odupire tolikoj tenziji antiinflatornih, recesivnih tendencija. Inače, nastupio bi slom; čak i veći i razorniji od

onoga u 1929—1933. Ali to nipošto ne osporava samu *istorijsku potrebu* onih povremenih inverzija u oblasti novca i kredita i ono strogo vođenje računa o gornjim granicama stopa rasta, što bitno karakteriše noviju ekonomsku politiku zapadnih zemalja.

9. Zlatnovalutni sistem izražava u izvesnom smislu i *raznorodne odnose proizvodnje* koji danas vladaju u razvijenim nacionalnim ekonomijama na Zapadu i uopšte u svetu. Štaviše, taj je sistem realan način da se prividno apsolutno protivrečne i uzajamno isključujuće ekonomske tendencije dovedu u odnos relativne ravnoteže; da, na primer, stvarno kretanje dolarskih i sterlinških novčanica, svetskog »kreditnog kapitala«, kamatnih stopa itd. bude rezultanta delovanja suprotnih ekonomskih i uopšte socijalnih sila. Otuda on u sebi tako reći miri, neutrališe suprotna delovanja koja, na jednoj strani, izaziva tendencija GATT-a, »Kenedi runde«, uopšte tendencije slobodne *privatne* inicijative u svetskim ekonomskim odnosima, — pa bilo da se radi o inicijativi samostalnog pojedinačnog kapitaliste, preduzeća, monopola, akcionarskog društva, korporacije, »konglomerata« ili »nacionalne ekonomije«, i tendencija ultraetatizma, odnosno etatizma u različitim njegovim oblicima i modalitetima, to jest različita devizna ograničenja, carinske i vancarinske barijere, sve naglašeniji ekonomski protekcionizam i supranacionalno, u stvari ultraetatističko ekonomsko povezivanje zemalja na području kretanja roba, novca i kapitala, na drugoj strani.

Strogo uzev, taj sistem može da izrazi i nužno izražava i sadašnju svetsku tendenciju *udruživanja rada;* takozvanu participaciju, saodlučivanje ... i nužne reperkusije te socijalne tendencije na kretanje nacionalnih cena rada, ppf', eskontnih stopa centralnih banaka, »cene« pozajmljivog kapitala (uopšte), stope privrednog rasta itd.; iako još samo u jako ograničenoj meri, zaobilazno i protivrečno.

Uzmimo, na primer, one poznate »majsko-junske događaje« u Francuskoj, u 1968. Ne može se poreći činjenica da je uporno De Golovo insistiranje na radikalnoj promeni, reformi celokupnog postojećeg svetskog monetarnog sistema; naročito, njegova kritika privilegovane pozicije dolara i funte u tom sistemu, — praćena, naravno, i određenim merama političke i finansijske prirode (konvertovanje dolarskih potraživanja u američko rezervno zlato po onoj fiksnoj dolarskoj ceni. — u velikim masama i drugo), direktno provociralo preuranjen i natprosečan preokret kreditnog sistema u monetarni sistem, izazvalo porast kamata i odgovarajući pad neto profita, s povratnom negativnom reakcijom na cene rada u najvažnijim

sektorima francuske industrije. Kolosalni štrajkovi i gotovo opšta i relativno duga paraliza francuske industrije, koji su nastupili odmah posle toga, bili su samo izvršitelji presude što je izrekoše proizvodni odnosi nad tom i takvom politikom. Epilog je svima poznat. Istina, franak je devalviran tek 8. avgusta prošle godine, iako bi za francusku privredu bilo bolje da se to dogodilo još u oktobru ili novembru prethodne godine.

Uzmimo, naposletku, noviju tendenciju relativno nezavisno promenljivog i, na duži rok posmatrano, *rastućeg* kretanja nacionalnih cena rada (nacionalnih najamnina) u najrazvijenijim ekonomijama u svetu i uticaj te tendencije na respektivne nacionalne stope privrednog rasta, što i službena statistika u tim zemljama na određen način prati i priznaje. Primenimo li nužno »obračunski ključ«, to jest reduciramo li indeksne veličine nominalnog porasta nacionalnih najamnina za iznose respektivnih stopa inflacije (neutrališemo li, dakle, uticaje diferencirano evaporiranih, smanjenih vrednosti nacionalnih valuta na unutrašnje cene), možemo dobiti računsku sliku rečene tendencije, to jest izmeriti varijacije *relativnih najamnina* ili koeficijenata odnosa najamnine i profita; naravno, pošto smo prethodno uzeli u račun i stvarno postojeće razlike u prosečnoj intenzivnosti i složenosti datih nacionalnih radova i eventualne razlike u dužini normalnog radnog dana. Račun bi morao da pokaže koliko u datoj vremenskoj funkciji rastu nominalne, naravno, i realne najamnine, i to apsolutno i relativno, to jest kojeg su intenziteta stvarne promene u »osnovnoj fiziologiji« tih društava.

Idući unatrag, u ne baš tako dugu istoriju neokapitalizma, ta bi analiza mogla i morala da otkrije onaj kritični trenutak kada je ranija tendencijski padajuća relativna najamnina dobila suprotni smer kretanja.

Rečeni stvarni preokret u određujućim odnosima proizvodnje savremenog društva sačinjava epohu. S njim realno stoji ili pada celokupno moderno kritičko shvatanje *prelazne* epohe.

U kretanju tako opštih (i himeričnih) kategorija kao što su opšta stopa privrednog rasta, opšti nivo cena, opšta zaposlenost rada i kapitala itd. nužno su interpolirani odnosi neokapitalizma i udruživanja rada, kao vladajući društveni proizvodni odnosi naše epohe; a zatim i odnosi ultraetatizma, privatnog industrijskog, trgovačkog i finansijskog kapitala, pa i neki arhaični društveni odnosi (seljaštvo, samostalne zanatlije itd). U kritičkom ispitivanju i postavljanju date nacionalne ekonomske politike sve se te okolnosti moraju uzeti u obzir.

10. Poremećaji u paritetima zapadnih valuta, periodičke krize funte sterlinga, dolara, francuskog franka i nekih drugih konvertibilnih valuta u svetu; zatim sve veći poremećaji u svetskoj likvidnosti, učestale i sve burnije inverzije u odnosima novac—kredit i drugo, izražavaju, u krajnjem rezultatu, i sadašnju *opštu krizu etatizma*. Ta kriza nije posledica neke »inherentne fatalne kontradikcije« etatizma, već njegove sve izraženije nesposobnosti da dalje *razvija i revolucioniše samu proizvodnju robne vrednosti*, a posredstvom ove i materijalne proizvodne snage društva. Udruživanje rada je u tom pogledu enormno elastičniji i podsticajniji istorijski okvir. Ono je *stvarno* razrešenje te društvene krize. Ono zato zakonito smenjuje stare i preživele odnose proizvodnje, iako uvek na duboko protivrečan način, uz nužna povremena lutanja, kolebanja i »povratke na staro«.

U *opštoj* krizi je, dakle, etatizam; naročito, *ultraetatizam*, a ne i različite svetske monetarne i kreditne institucije, koje uvek i nužno izražavaju i elemente natklasnog, nadnacionalnog i tako reći nadistorijskog sadržaja u samoj »proizvodnji vrednosti«. Te su institucije elastične, adaptivne i vitalne; u stanju su da »upiju« bitno nove socijalne sadržaje i funkcije, i to upravo u onoj meri kolika je i njihova sposobnost da uspostave i održe onu unutrašnju vezu sa svetskom robnom proizvodnjom.

ROBNA EGZISTENCIJA »UDRUŽENOG RADA« I NOVČANA EGZISTENCIJA ROBE

Ako bismo, s izvesnom kritičkom pretenzijom na dublje i pozitivno razumevanje relevantne *istorijske* strane procesa udruživanja rada u Jugoslaviji, ušli u kompetentnu raspravu o dosadašnjem razvitku novčano-kreditnih odnosa i respektivnih pravno-političkih institucija, otkrili bismo jedan gotovo neverovatan paradoks. Skraćeno rečeno, taj paradoks se sastoji u sledećem: uprkos nesumnjivom pozitivnom napretku na planu razvijanja i učvršćivanja *robne* egzistencije »udruženog rada« i takozvanog nacionalnog odnosa; nasuprot izvesnim ekonomsko-političkim činjenicama koje na svojevrstan način verifikuju postojeće manje ili više plauzibilne formule tržišne ekonomije »udruženog rada« (= odnosa samoupravljanja) i takozvane nacionalne ekonomije, na takvoj društveno-istorijskoj osnovi, u stvarnosti još ne egzistira relativno trajna, konsekventna i konzistentna veza dinara sa savremenim svetskim novcem, što onda neminovno znači da ni roba, robna vred-

nost, to jest proizvodnja vrednosti relativno udruženog rada, samoupravljanja, još nema pravu *novčanu* egzistenciju. A upravo je takva novčana egzistencija robe ono što robu čini *prometnom vrednošću* u internacionalnom, to jest eminentnom ekonomsko-političkom smislu; to joj daje bitno svojstvo tečne otuđivosti (konvertibilnosti) u svetskim odnosima razmene. Bez okolišenja može se reći da takva novčana egzistencija robe, naravno, i specifičnog društvenog karaktera rada koji ona u sebi sadrži, sačinjava tako reći apsolutnu relevanciju, konstantu, ugaoni kamen naročitog istorijskog oblika »proizvodnje vrednosti« koji u praksi razvijamo.

To što se u praksi i teoriji najčešće krajnje indiferentno odnosimo prema najnovijem razvitku svetskog novca, prema relevantnim novčanim oblicima svetske proizvodnje vrednosti, može se pripisati teškoj hipoteci starog ultraetatističkog privrednog sistema, onom karakterističnom upornom traženju i iznalaženju »egzaktnih« i »pravednih« merila »raspodele prema radu« i notornoj činjenici da se stalno previđa pravi socijalni sadržaj rečenih novčanih oblika, to jest da se u njima, po pravilu, ne prepoznaju vladajući *odnosi proizvodnje* naše epohe.

Zbog svega toga mi smo u novčano-kreditnoj sferi zarobljenici starog sistema. U toj praksi dominira i tako reći neograničeno vlada inkonvertibilni državni papirni novac, uz neprestano prisustvo inflacije »troškova« i cena i uz veći ili manji »inflacioni jaz« u odnosu na kretanje svetskih konvertibilnih valuta. Stalno prisustvo inflacije »troškova« i cena nije ništa drugo do direktna posledica tog ultraetatističkog proizvodnog odnosa u novčano-kreditnoj sferi. A upravo ta vrsta novca, ti krajnje otuđeni i iracionalni ultraetatistički vrednosni odnosi, jeste ono što sada apsolutno smeta i što neodložno treba u praksi da bude poništeno ukoliko se istinski teži korenitom preobražaju ekonomskih oblika samoupravljanja i ozbiljnom zakoračivanju u svet razvijene »proizvodnje vrednosti« relativno udruženog rada.

Ograničenosti nepretvorljivog državnog papirnog novca (»ograničene valute«) danas su u svetu i *zvanično priznate*. Takozvani fiksni devizni kursevi i dopuštena dnevna (tržišna) odstupanja od tih kurseva (max ± 1% u odnosu na zvanični kurs, u okviru 108 zemalja Međunarodnog monetarnog fonda; i još znatno sabijenije granice i odstupanja tih kurseva unutar Zajedničkog evropskog tržišta) jesu stvarne korekcije ranijeg prenaglašenog etatističkog trenda u svetskim monetarnim odnosima (i praktično osporavanje onih Kejnzovih vizija, predviđanja) i ponešto neuobičajen i paradoksalan način po-

novnog uspostavljanja stvarne veze tih odnosa i odgovarajućih institucija s »proizvodnjom vrednosti«. To nije ništa drugo do svojevrstan fenomen *reintegracije* robne vrednosti, iako, naravno, u veoma skučenim granicama i sasvim relativno i uslovno uzeto. Ništa bitno ne menja na stvari najnovija tendencija ka nekom opštem kritičkom preispitivanju pariteta zapadnih valuta niti nedavne intencije Međunarodnog monetarnog fonda da one margine od ± 1% pomaknu na 2%, odnosno 2,5%, — zbog nedavnih velikih potresa u međunarodnom monetarnom sistemu, udvostručenog tržišta zlata, velikih skokova i padova cene zlata na takozvanom slobodnom, otvorenom novčanom tržištu, teške krize francuskog franka, nedavnog upornog odbijanja Kizingerove vlade da revalvira zapadnonemačku marku i drugog. Tako se i ponešto »nelogičnim stranputicama« ponovo uspostavlja veza s ekonomski racionalnom osnovom monetarnih i kreditnih odnosa — »proizvodnjom vrednosti«. Naravno, u tom procesu reintegracije »proizvodnje vrednosti« i uspostavljanja unutrašnje veze monetarnog i kreditnog sistema s tom proizvodnjom presudnu ulogu igra sada već opštesvetski istorijski proces udruživanja rada, koji je, praktično uzev i bar po definiciji, relativno najviše izražen u našem društvu.

Relativno uske granice u kojima se kolebaju tržišni kursevi deviza, zapadnih konvertibilnih valuta; zatim, zvanični fiksni kursevi i onaj celokupni stvarni bankarski mehanizam koji stoji iza njih; to jest tesna, odlučna, smišljena i relativno trajna saradnja centralnih, »nacionalnih« banaka na tom planu, jesu *empirijska potvrda* da se bez velike štete u praksi ne mogu dugo zadržavati rečeni iracionalni i enormno otuđeni etatistički novčani i kreditni odnosi. U isto vreme to upućuje na zaključak da je i sam državni kapitalizam sada jako *ograničen*, to jest da mu se njegov istorijski prolazan karakter sada već izrazito u praksi ispoljava. Postalo je, naime, očigledno da etatizam nije nekakva apsolutna društvena forma razvijanja proizvodnih snaga društvenog rada i nekakav origineran i samoniklo nastali društveni način proizvodnje.

Nepovratno je prošla epoha raznih monetarnih dogmi i »lažnog bankarskog zakonodavstva« koji su privatnim bankarima ili samo pojedinim delovima vladajućih klasa osiguravali izuzetne privilegije i vlast nad stvarnom proizvodnjom. »Basnoslovna moć te parazitske klase«, koja se u krizama brutalno ispoljavala u vidu onog karakterističnog »desetkovanja industrijskih kapitalista« i »*najopasnijeg* zakoračivanja u stvarnu proizvodnju... o kojoj ta klasa ništa nije znala« (K.

Marks), definitivno je, u poslednjih nekoliko decenija, prešla na stranu *države*. Ovaj prevrat, naravno, ne isključuje sekundarnu eksploataciju u oblasti novca i kredita, specifični monetarni ekstraprofit i notorne privilegije banaka (naročito, centralnih banaka), otuđenje profita i iracionalne vrednosne odnose svojstvene bankarstvu, realnu vlast i opasne prodore bankovnog kapitala u oblast stvarne proizvodnje itd.; ali sada sve to i kao *elemenat državnog ekonomskog protekcionizma;* dakle, u cilju ostvarenja uporednih prednosti za *celu* nacionalnu ekonomiju ili samo za neke vitalne sektore industrije. No, i s ovim poslednjim mi se upravo sada hvatamo u koštac, iako s promenljivim uspehom i zaista jako skromnim početnim rezultatima.

Sada su u toku ozbiljne rasprave o ukidanju takozvanog državnog kapitala, »reviziji preteranog finansijskog opterećenja, zaduženosti privrede« (tačnije, reproduktivnih preduzeća), razvijanju takozvanog finansijskog tržišta, podsticanju lične štednje, većoj finansijskoj podršci izvozu opreme na kredit itd. Ali sva ta pitanja zahtevaju da se tačno odrede, definišu polazne tačke, utvrde stvarni ekonomsko-politički motivi i autentični interesi »udružene radničke klase«, kao i specifični nacionalni interesi u toj oblasti. Da bi se moglo meritorno raspravljati o brojnim predlozima za rešenje takozvanih otvorenih ekonomsko-političkih pitanja u toj oblasti, moraju se oni smestiti u odgovarajući teorijski »koordinatni sistem«; pre svega, treba povući jasnu liniju razgraničenja između onih predloga koji se temelje na *inkonvertibilnom* papirnom novcu, to jest pretpostavci stalno prisutne *inflacije* »troškova« i cena i sve većem jazu između dinara i svetskog novca, i onih, po našem mišljenju jedino relevantnih predloga i ponuđenih praktičko-političkih rešenja koji se temelje na pretpostavci uspostavljanja one trajne i konzistentne veze dinara sa svetskim novcem i koji polaze od opšte ideje konsekventnog razvijanja ekonomskog sistema na podlozi relativno razvijene »proizvodnje vrednosti« i odnosa samoupravljanja, »udruživanja rada«.

U čemu je izlaz iz postojeće situacije? Ne ponavljajući napred samo ovlašno dodirnuta glavna pitanja i ponešto uprošćene teorijske konstrukcije *mogućih* praktičko-političkih rešenja niza otvorenih monetarnih pitanja, ovde je potrebno istaći nekoliko »tvrdih« zaključaka:

1. Uprkos notornim protivrečnostima i kontradikcijama svetskih monetarnih i kreditnih odnosa i povremenim burnim monetarnim krizama i žestokim političkim sporovima u vezi s nerešenim svetskim novčanim problemima, opšta tendencija

tih odnosa ne dovodi u pitanje odnose *konvertibilnosti* valuta niti takozvane jedinstvene devizne kurseve i onu relativno već uhodanu tehničku stranu odnosa i pravila konvertibilnosti različitih svetskih valuta. Naprotiv, realna kretanja i brojne ekonomsko-političke činjenice u svetskoj novčano-kreditnoj oblasti govore u prilog generalnoj tezi o postojanju *tendencije konvertibilnosti* tih valuta; iako, naravno, na ponešto nov način, delimično iskrivljeno i iracionalno. Zbog toga i naša orijentacija ka tečno konvertibilnom dinaru mora danas biti još odlučnija i konsekventnija. Naravno, uvažavajući pri tom generalnom kursu i različite modalitete i specifična tehnička i institucionalna rešenja koja nam nameće data svetska monetarna situacija.

2. Tečna konvertibilnost dinara može se ostvariti i uz pretpostavku stalno prisutnog takozvanog strukturnog deficita u platnom bilansu sa inostranstvom i uz relativno male zvanične devizne rezerve u konvertibilnim valutama i zlatu; naravno, pod neizostavnim uslovom da se ekonomska funkcija preduzeća odlučno razvija i učvrsti i izvrši strateški preraspored društvenog »finansijskog kapitala«, »autentičnog novca«.

3. Procesi sadržani u prethodnim dvema tačkama nužno zahtevaju strateški preraspored tečnog finansijskog kapitala kojim raspolaže društvo; pre svega, potrebna je *tačna* definicija samog pojma finansijskog kapitala koji odgovara procesu udruživanja rada i unutrašnjoj logici robne proizvodnje koja se na toj specifičnoj istorijskoj podlozi u nas već dve decenije razvija. Može se slobodno reći da do danas nisu poznati ili su jako sporni sami elementi koji sačinjavaju tečno pozajmljivi, finansijski kapital društva. U vezi s tim nerašćišćeno je i veoma važno pitanje: šta sve sačinjava finansijski kapital centralne banke (Narodne banke) i koje sve funkcije imaju zvanične devizne i zlatne rezerve centralne banke. U novčano-kreditnoj praksi još živi nekodificirano pravilo o navodno tesnoj vezi, visokom stepenu korelacije između obima tih rezervi i emisije dinarskih novčanica, reeskonta itd., ali ostaje nerazjašnjeno veoma važno pitanje: je li kretanje onog *prometnog minimuma* dinarskih novčanica relativno nezavisno od obima deviznih rezervi? Jer, te novčanice sačinjavaju važan elemenat finansijskog, istina, samo još *fiktivnog* kapitala Narodne banke, na osnovu kojeg ona, međutim, prisvaja sasvim određen monetarni ekstraprofit; i to naročito u prilikama kada taj prometni minimum svojim emisijama ponešto prekoračuje; navodno, u cilju podrške opštoj privrednoj konjunkturi.

S ovim poslednjim je u vezi još jedno važno pitanje: ko treba da kontroliše emisionu delatnost, politiku centralne banke i na osnovu kakvih ekonomskih parametara je moguće utvrditi granice tih njenih izuzetnih državnih privilegija i ekstraprofita koji iz toga izvire?

4. Konvertibilni kreditni novac zakonito počiva na svetskom novcu. Zbog toga, po logici stvari i proverenoj naučnoj definiciji, tu konvertibilnost i odgovarajuću likvidnost kreditnih odnosa neće biti moguće ostvariti bez onog odlučnog kursa ka tečnom konvertibilnom dinaru, to jest ka tesnom povezivanju celokupnog monetarnog i kreditnog sistema s postojećim odnosima i institucijama takozvanog zlatnovalutnog sistema. Tek na podlozi konvertibilnih kreditnih odnosa i novca moguća je stalno pokretljiva kamatna stopa, uspešni poslovi eskontovanja i reeskontovanja različitih oblika diferencirano konvertibilnog kreditnog novca, proces centralizacije, stapanja finansijskog kapitala, povremene i samo — za naše društvene prilike, odnose udruživanja rada — jako ograničene i kratkotrajne inverzije kreditnog u monetarni sistem — da bi se tim, čisto ekonomskim, putem izvršio pritisak na preduzeća u smislu rentabilnijeg upotrebljavanja nešto skupljeg novca, odnosno finansijskog kapitala i podstakla njihova orijentacija na odlučnije promene u tehničko-tehnološkoj osnovi proizvodnje, na veću primenu nauke na industriju itd.

ŽIVKO MARKOVIĆ

Uslovi idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista

O idejno-političkoj diferencijaciji se u poslednje vreme dosta raspravlja u organizacijama i forumima Saveza komunista. Iako je uočljiv veliki stepen saglasnosti u njenom poimanju, prisutna su i dosta različita shvatanja koja svedoče da i sama diferencijacija predstavlja jedan od predmeta diferencijacije. U diskusijama se termin »diferencijacija« ponekad upotrebljava bez atributa, a češće kao »idejna«, »politička« ili »idejno-politička« diferencijacija, pri čemu se često misli na istu, ali ne retko i na različitu sadržinu.

Iako su uglavnom prevaziđeni, u Savezu komunista se još mogu sresti pogledi kojima smeta svaka razlika u shvatanju i ponašanju komunista, pa se pod diferencijacijom i ostvarivanjem jedinstva podrazumeva identifikovanje i odstranjivanje svih odstupanja od jednog zamišljenog modela. Nije potrebno isticati da bi takva jednoobraznost, i kad bi bila moguća, samo otežavala delovanje i razvoj Saveza komunista. Unitaristički pogledi na diferencijaciju i jedinsto u Savezu komunista ne datiraju iz vremena kad se komunisti nisu međusobno razlikovali, već kad su se u određenim uslovima delovanja morali manje ili više jednoobrazno ponašati, iz čega je proisticao privid i o jednoobraznosti njihovog mišljenja i ponašanja uopšte.

Termin »diferencijacija« sam za sebe ne može, prema tome, adekvatno da označi savremene tendencije preobražaja Saveza komunista, i to ne samo što je neprecizan, već što omogućava da se pod njega podvedu i shvatanja koja su suprotna osnovnim intencijama reforme Saveza komunista. Ni dodavanje atributa »idejna« još mu ne obezbeđuje takvu namenu, jer diferencijaciju ograničava samo na sferu ideologije. Diferencijacija u Savezu komunista se upravo često i svodi na razgraničavanje pogleda, iako se ona redovno odvija

i u sferi političkog delovanja, zbog čega se ne retko govori i o političkoj diferencijaciji. Razdvajanje idejne i političke diferencijacije u delovanju Saveza komunista predstavlja u stvari rezultat pojavnog razgraničavanja, jer u suštini svako idejno opredeljenje ima svoje političke konsekvence, kao što i svako političko angažovanje ima svoje ideološko značenje, bez obzira da li su sami subjekti toga svesni. Zbog toga diferencijacija u Savezu komunista po svom karakteru ne znači ni samo idejno ni samo političko razgraničavanje, niti jedno i drugo posebno, već i jedno i drugo *istovremeno*.

Time, međutim, još nije određena i *suština* idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista, jer se takva diferencijacija vrši i u drugim političkim pokretima. Zbog toga nije neobično što se za idejno-političku diferencijaciju istovremeno izjašnjavaju i pojedinci sa različitim, pa i suprotnim političkim stremljenjima. Razlika je u stvari u tome s kakvih pozicija ko nastupa i šta uzima za osnovu diferencijacije.

Za osnovu idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista često se uzimaju Program i Statut SKJ, odnosno rezolucije kongresa, pa i pojedinačne odluke organa i organizacija. Time se u stvari diferencijacija isključuje iz sfere stvaranja i ograničava samo na sferu realizacije politike. Ona se na taj način tretira kao odnos prema politici koja je unapred data i zadata, a ne kao odnos među samim subjektima politike u procesu njenog stvaranja i ostvarivanja.

Odluke Saveza komunista, uključujući Program i Statut, i same su proizvod idejno-političke diferencijacije, koja bi svoju krajnju osnovu morala imati u istorijskim interesima radničke klase. A pojedinačne odluke nisu a priori zagarantovan izraz tih interesa. Prvo, zbog toga što nikada ne odražavaju te interese u njihovom totalitetu, usled čega pre ili kasnije neizbežno zastarevaju, pretvarajući se ponekad i u svoju suprotnost. Drugo, zato što se interesi radničke klase u odlukama Saveza komunista nikada ne konstituišu automatski, već kroz borbu s drugim interesima, od kojih mogu biti manje ili više potiskivani. I, treće, zato što interesi radničke klase od strane onih koji ih konstituišu u odluke nikada nisu apsolutno spoznati, pa ta činjenica krije u sebi opasnost da ti interesi manje ili više budu promašani. Zbog toga je neophodan stalan kritički odnos sa stanovišta interesa radničke klase kako prema samim odlukama Saveza komunista u procesu njihove realizacije tako i prema raznim interesima i shvatanjima u toku konstituisanja tih odluka. U uslovima samoupravnog razvoja društva takav odnos ne bi se mogao ostvarivati bez neposrednog angažovanja čitavog članstva.

Suštinu idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista čini, prema tome, razgraničavanje interesa radničke klase od svih drugih interesa koji im se suprotstavljaju u procesu stvaranja i ostvarivanja politike. Pošto se konkretni interesi radničke klase u procesu ostvarivanja njenih istorijskih ciljeva stalno menjaju, oni i u samom Savezu komunista uvek iznova dolaze u sukob sa suprotnim interesima. Na taj način se vodi permanentna borba između klasnih i njima suprotnih interesa koji se mogu javljati i u vidu zajedničkog interesa čitavih grupacija.

SADAŠNJE KARAKTERISTIKE IDEJNO-POLITIČKE DIFERENCIJACIJE U SAVEZU KOMUNISTA

Sadašnji stepen idejno-političke diferencijacije izaziva različita, pa i sasvim suprotna raspoloženja u Savezu komunista. Dok, na jednoj strani, postoji nezadovoljstvo zbog sporosti diferencijacije, na drugoj se izražava zabrinutost zbog toga što se ona uopšte ispoljava, jer se u njoj vidi samo narušavanje jedinstva Saveza komunista. Nesumnjivo je da takva zabrinutost potiče iz vremena kad je postojao privid idejne i političke monolitnosti, ali je i rezultat neshvatanja promenjenih uslova diferencijacije.

Do sada su stvorena najmanje dva uslova zbog kojih bi se idejno-politička diferencijacija u Savezu komunista morala ispoljavati znatno više nego ranije. Prvo, orijentacija na razvoj samoupravljanja, pogotovu privredna, odnosno društvena reforma i reorganizacija Saveza komunista došli su u direktan sukob s raznim monopolima vlasti čiji su nocioci i sami komunisti. Sada je sasvim izvesno da nije mali broj članova Saveza komunista koji se teško mire s napuštanjem takvih pozicija. Drugo, razvoj samoupravljanja ukida mistifikatorske privide etatizma i primorava na otvoreno demokratsko suočeljavanje različitih interesa. Zbog toga se sa razvojem samoupravljanja i u društvu i u Savezu komunista sve potpunije ispoljavaju ne samo razlike koje su u uslovima etatizma svesno prikrivane, već i one koje tamo ni objektivno nisu mogle da se ispolje. Činjenica da Savezu komunista kao glavno sredstvo političkog uticaja ostaje snaga argumenata dovodi sve njegove članove u poziciju da se *javno* izjašnjavaju i deluju, što postaje odlučujući uslov njihovog prisustva u Savezu.

Ocena (u poslednje vreme na skupovima komunista često ponavljana) da su privredna reforma i reorganizacija Saveza komunista ubrzale idejno-političku diferencijaciju može se i empirijski dokazati. Na pojedinačnim primerima moglo bi se

pokazati da je tempo diferencijacije srazmeran razvoju samoupravljanja i demokratskih odnosa u Savezu komunista. Time su objektivno uslovljene i različite ocene sadašnjeg stepena diferencijacije u pojedinim organizacijama Saveza komunista.

Već i dosadašnje promene u načinu delovanja komunista učinile su uočljivijim razlike u njihovim političkim pogledima i ponašanju. Postalo je gotovo uobičajeno da se na skupovima govori o tri vrste komunista: progresivnim, konzervativnim i pasivnim. Takva klasifikacija je, međutim, i previše uprošćena i površna da bi mogla poslužiti kao siguran politički indikator. Pre svega, termini »progresivan« i »konzervativan« dovoljno su apstraktni da se pod njih mogu podvoditi i veoma različita politička stremljenja, što omogućava da se kao nosioci progresa predstavljaju i oni koji to stvarno nisu. To i u Savezu komunista dolazi do izražaja, pogotovu što se za merilo progresivnosti uzimaju jednostrani i ponekad sasvim različiti kriterijumi. Otuda je daleko određenija klasifikacija na pobornike i protivnike samoupravljanja.

Ali ni odnos prema samoupravljanju ne može se uzeti za sasvim sigurno merilo progresivnosti, pogotovu ako se on posmatra samo kroz izjašnjavanje za ili protiv samoupravljanja, jer se pod pojam samoupravljanja često podvode i nesamoupravni, odnosno nesocijalistički odnosi. Ne samo u svakodnevnom političkom opredeljivanju, već i u shvatanjima onih koji se izjašnjavaju za samoupravljanje postoje dosta veliki rasponi, u okviru kojih se mogu identifikovati i sasvim nesamoupravni pogledi i postupci. Između najdoslednijih pobornika i najotvorenijih protivnika samoupravljanja (koji su, prema procenama u mnogim organizacijama Saveza komunista, u manjini) stoji masa onih koji se često opredeljuju za razna kompromisna rešenja, naginjući manje ili više ka samoupravljanju ili ka etatizmu.

Takva struktura nije, međutim, karakteristična samo za one koji se javno zalažu za određene stavove, već i za takozvane pasivne članove koji se samo dizanjem ruke izjašnjavaju. Zbog toga pri demokratskom odlučivanju kategorija »pasivnih« igra značajnu i najčešće odlučujuću ulogu. Uprkos tome, ona se ponekad zanemaruje ili se tretira kao masa neutralnih koji se opredeljuju prema trenutnom raspoloženju, a nije retkost da se shvata i kao balast koji bi trebalo u celini odstraniti iz Saveza komunista.

Kategorija politički pasivnih članova nije proizvod, već otkriće samoupravljanja i reforme Saveza komunista. Stvorena u uslovima etatizma, ona se još održava ukoliko se održavaju i etatistički odnosi. Sa reformom nije se smanjio, već

naprotiv, povećao broj članova koji se javljaju kao aktivni subjekti politike. Što je znatan deo članstva još pasivan, uzroke tome ne treba tražiti samo u subjektivnim karakteristikama, već pre svega u objektivnim uslovima.

S obzirom na različit odnos snaga, nije retkost da organizacije i forumi o istim pitanjima zauzimaju različite stavove i da se zbog toga u političkim akcijama sukobljavaju. To dovodi do toga da Savez komunista ne deluje kao jedinstvena celina i da se ne samo pojedinci, već i čitave organizacije ponekad ponašaju suprotno njegovoj idejno-političkoj orijentaciji.

Heterogeno idejno-političko stanje u Savezu komunista ogleda se i u različitom odnosu prema samoj heterogenosti, koji je izražen u rasponu od opravdavanja svih mogućih do zahteva za odstranjivanjem bilo kakvih razlika u političkim pogledima i ponašanju komunista. Opravdavanje koegzistencije najrazličitijih političkih stremljenja u Savezu komunista znači u stvari negiranje njegovih klasnih pozicija i otvaranje mogućnosti za delovanje najrazličitijih političkih struja. Samim tim što predstavlja organizaciju radničke klase, Savez komunista ne može izražavati stremljenja koja su suprotna njenim interesima, jer je on već po svojoj funkciji pozvan da se bori protiv takvih stremljenja, i utoliko pre ta borba treba da se vodi i u njegovim sopstvenim redovima. To, međutim, ne podrazumeva i borbu protiv svih razlika u političkim pogledima i ponašanju komunista, koje objektivno nije ni moguće odstraniti. Naprotiv, sama borba Saveza komunista protiv stremljenja suprotnih interesima radničke klase pretpostavlja stalno prevazilaženje neizbežnih ograničenosti njegove sopstvene ideologije i politike, što podrazumeva ne samo razlike, već i protivrečnosti, odnosno borbu tih protivrečnosti koje su imanentne samoj njegovoj funkciji.

Ukoliko Savez komunista deluje kao idejno-politička snaga utoliko i njegova borba za interese radničke klase ima idejno-politički karakter. Brojni primeri pokazuju, međutim, da se borba protiv stremljenja suprotnih interesima radničke klase vodi više u obliku političke osude njihovih nosilaca nego razobličavanjem njihove idejno-političke suštine, zbog čega se takva stremljenja sporo odstranjuju iz Saveza komunista, te, umesto starih, dobijaju nove pristalice. Često se ne shvata da političko razračunavanje sa nosiocima pogleda suprotnih ideologiji Saveza komunista još ne znači i razračunavanje sa samim tim pogledima.

Borbu protiv političkih stremljenja suprotnih idejno-političkoj orijentaciji Saveza komunista još vode uglavnom iz-

vršni organi, dok članstvo manje ili više stoji po strani kao posmatrač. Zbog toga ta borba ima pretežno kampanjski karakter i vezuje se za pojedine slučajeve umesto da predstavlja kontinuiran proces. Idejno-politička borba Saveza komunista u uslovima samoupravnog razvoja društva ne može, međutim, biti dovoljno efikasna ukoliko se u njoj ne angažuje celokupno članstvo i ukoliko ona ne postane sastavni deo njegove celokupne aktivnosti u stvaranju i ostvarivanju politike. To je istovremeno i uslov da idejno-politička diferencijacija zahvati umesto pojedinih delova, celokupno članstvo.

Heterogen idejno-politički sastav Saveza komunista znatno otupljuje borbu za ostvarivanje njegovih programskih ciljeva. To utiče da se još pri zauzimanju stavova prave kompromisi na račun interesa radničke klase, a pogotovu to dolazi do izražaja pri sprovođenju donetih odluka. U pojedinim organizacijama prisutan je izrazito visok stepen tolerancije prema pojedincima koji se svojim delovanjem suprotstavljaju politici Saveza komunista. Nije mali broj organizacija koje se zbog oportunizma i raznih malograđanskih obzira teško odlučuju na isključenje iz Saveza komunista i u slučaju najdrastičnijih političkih prestupa.

U mnogim organizacijama i forumima još preovlađuju stari metodi političke borbe, koja se više vodi u zatvorenim krugovima nego na otvorenoj političkoj sceni. Takav način borbe nesumnjivo odgovara pojedincima čiji stavovi ne nailaze na javnu podršku, ali njega često prihvataju i oni koji se manje ili više dosledno bore za programske ciljeve Saveza komunista. Često se ne shvata da se nedemokratskim metodima političke borbe u suštini ne mogu ostvarivati demokratski ciljevi i da se time ponekad više gubi nego što se u pojedinim akcijama trenutno može dobiti.

Jedno od veoma raširenih sredstava borbe protiv politike Saveza komunista predstavlja politička demagogija, koja se sastoji u prikrivanju antirevolucionarnih političkih opredeljenja i ponašanja lažnim revolucionarnim frazama. Da bi privukli pažnju javnosti, demagozi prednjače u radikalističkoj kritici nedostataka (za koje su najčešće i sami krivi), ali obično ne predlažu konkretna rešenja. Zahvaljujući nedovoljnoj informisanosti članstva i šire javnosti i uopšte nerazvijenosti neposrednih demokratskih odnosa u društvu i Savezu komunista, oni često uspevaju da stvore zabunu i da zadobiju poverenje za obavljanje odgovornih funkcija, koje im omogućavaju da se efikasno suprotstavljaju politici Saveza komunista. Međutim, razvoj samoupravljanja i demokratski način delovanja Saveza komunista sve više razobličavaju političku

demagogiju obelodanjivanjem stvarnog političkog ponašanja. Otuda se u organizacijama sve više uočavaju pojave političkog dvoličnjaštva u ponašanju pojedinih članova koji na sastancima govore jedno, a u praksi rade suprotno. To objašnjava nesumnjivo tačnu konstataciju (koja se često ističe) da se idejno-politička diferencijacija među komunistima daleko više ispoljava pri ostvarivanju nego pri stvaranju politike.

RAZLIČITOST INTERESA KAO OSNOVA IDEJNO-POLITIČKE DIFERENCIJACIJE

Osnovu idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista čini različitost interesa njegovog članstva. Često se može naići na konstataciju da se veći deo članstva pri političkom opredeljivanju rukovodi isključivo ličnim interesima, koji ne retko odudaraju od politike Saveza komunista. Sve veća upadljivost ove pojave proističe iz sve slobodnijeg ispoljavanja različitih interesa i u društvu i u Savezu komunista. To kod pojedinih članova izaziva zabrinutost i nostalgiju za »prohujalim vremenima« kada je izgledalo da komunisti »dišu jednom dušom« i da osim interesa Partije nemaju drugih interesa.

Sve slobodnije ispoljavanje različitih interesa nije, međutim, nikakvo zlo, već zakonita pojava u razvoju samoupravnog društva, koja ne znači i sve veći antagonizam tih interesa, već samo obelodanjivanje stvarno postojećih razlika. Ne bi bilo teško (logički i empirijski) dokazati da se razvojem samoupravnih odnosa ne povećavaju, već, naprotiv, prevazilaze i smanjuju suprotnosti između različitih interesa koji u društvu egzistiraju.

Pored svih predostrožnosti, Partija se ni u uslovima etatizma nije mogla obezbediti od infiltracije interesa koji su odudarali od njene politike. Prelazak sa etatizma na samoupravljanje morao je unutar Partije, i bez uticaja spolja, stvoriti polarizaciju odgovarajućih (etatističkih i samoupravnih) interesa. Razvoj samoupravljanja uslovljava sve veće otvaranje Saveza komunista prema društvu, koje samo po sebi olakšava infiltraciju različitih interesa. Tome nesumnjivo pogoduju i izrazito blagi kriterijumi pri prijemu novih članova, među kojima se često nađu i oni koji svoju privrženost Savezu komunista nisu prethodno ničim potvrdili.

Razvoj samoupravljanja, demokratizacija Saveza komunista i promene u načinu njegovog delovanja sve više razotkrivaju različite interese koji se u njemu javljaju. Napuštanjem etatističkih pozicija napušta se i mogućnost da se ti interesi

ostvaruju drugačije sem javnim, idejno-političkim delovanjem. Idejno-politička borba za afirmaciju pojedinih interesa proteže se od nastojanja da se oni konstituišu u zvanične stavove Saveza komunista do nastojanja da se realizuju kroz konkretne odluke samoupravnih organa.

U organizacijama Saveza komunista zapažaju se dve vrste interesa koji po svom karakteru odudaraju od interesa radničke klase. Jednu vrstu predstavljaju interesi koji su suprotni interesima radničke klase i koji zajedno s njima čine osnovu idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista, dok druga vrsta nije u direktnoj suprotnosti s interesima radničke klase, ali otežava njihovo ostvarivanje i time utiče na diferencijaciju.

Interesi koji su u direktnoj suprotnosti s interesima radničke klase izraženi su pre svega u nastojanjima da se zadrže privilegije koje samoupravljanje ukida. Oni se ispoljavaju naročito u nastojanjima za održanjem monopola u odlučivanju i povlašćenih pozicija u podeli rada, proizvodnji i raspodeli. Ali, pored nastojanja za održanjem već stečenih, u Savezu komunista su prisutne težnje i za sticanjem još mogućih privilegija. Razlikovanje tih interesa značajno je zbog identifikovanja njihovih nosilaca, koji se mogu javljati i među članovima Saveza komunista koji se ne nalaze ni u kakvom privilegovanom položaju.

I među interesima koji samo otežavaju ostvarivanje interesa radničke klase mogu se razlikovati dve vrste. Jednu čine interesi lične predostrožnosti koji se ispoljavaju u izbegavanju rizika sadržanih u postupcima i akcijama sa neizvesnim ishodom. Takvi interesi predstavljaju jedan od izvora oportunističkog držanja, a pošto su često u suprotnosti s drugim ličnim interesima, oni su i jedan od uzročnika ličnih dilema iz kojih se rađaju neodlučnost, kompromisi, rezignacija, kompleksi manje vrednosti, pa čak i psihičke traume.

Druga vrsta interesa koji otežavaju ostvarivanje uloge Saveza komunista izražena je u povlačenju u privatni život i u okretanju isključivo sopstvenim potrebama. Takvi interesi su najčešći uzročnik pasivnosti i nezainteresovanosti za idejno-političko delovanje ukoliko ono ne pruža neposrednu korist. Ali uzroci takvog ponašanja nisu jedino u tome što pojedinci na Savez komunista gledaju samo kao na sredstvo za ostvarivanje ličnih ciljeva. Uzroci dezangažovanja su i u neangažovanju organizacija Saveza komunista na rešavanju životnih problema ljudi, ali i u postojanju izvesnih mogućnosti da se lični ciljevi lakše ostvaruju izvan Saveza komunista

i na načine koji su nespojivi s njegovom ideologijom i politikom.

Različit odnos raznih interesa uslovljava različito ponašanje i samih organizacija. Sukob interesa ponekad potpuno parališe njihovo jedinstveno delovanje, a nije retka ni pojava da se pojedine organizacije u celini stavljaju u zaštitu određenih interesa koji odudaraju od idejno-političke orijentacije Saveza komunista ili zbog prećutnog odobravanja takvih interesa ostaju pasivne. U tome je osnovni uzrok idejno-političkog razilaženja organizacija i ne tako retkih sukoba između organizacija i organa.

Savez komunista ne može ostvarivati svoju ulogu ako se ne bori za prevazilaženje suprotnosti koje i u njemu samome i u društvu nastaju između različitih interesa. Ova funkcija se, međutim, često shvata kao *usklađivanje* različitih interesa, što u suštini znači izmirenje suprotnosti, koje može da rađa samo kompromise na račun interesa radničke klase. Slobodno i ravnopravno ispoljavanje različitih interesa, koje karakteriše socijalističku demokratiju, u organizacijama se ne retko tumači i kao ravnopravno tretiranje tih interesa od strane Saveza komunista. Pri tom se obično ne odvajaju suprotnosti između interesa radničke klase i njima stranih interesa od protivrečnosti koje se javljaju unutar interesa same radničke klase. U tome je jedan od uzroka svesnog uzdržavanja organizacija od angažovanja u borbi za interese radničke klase i shvatanja da Savez komunista treba da se bori samo za obezbeđenje demokratskog odlučivanja, a ne i za određena progresivna rešenja.

Ravnopravan tretman različitih interesa je nesumnjivo i jedan od uzroka relativno spore idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista. Te diferencijacije ne može biti bez borbe interesa. Bez nje, uostalom, ne može biti ni demokratije. Savez komunista može ostvarivati svoju revolucionarnu ulogu samo ako se i u sopstvenim redovima i u društvu bori za sveukupne interese radničke klase, u čemu je i osnovni uslov idejno-političke diferencijacije. Ta borba se, međutim, ne može uspešno voditi kroz mirenje i usklađivanje sa suprotnim interesima, već samo kroz njihovo bezuslovno odstranjivanje iz Saveza komunista.

SUKOB SAMOUPRAVNIH I ETATISTIČKIH TENDENCIJA I IDEJNO-POLITIČKA DIFERENCIJACIJA

Osnovna suprotnost interesa u Savezu komunista izražena je u sukobu samoupravnih i etatističkih tendencija. Taj sukob je u stvari i doveo do napuštanja etatističkog i usva-

janja samoupravnog razvoja društva, ali on time nije i prevaziđen. Dok je etatizam predstavljao neophodan instrumenat za ostvarivanje ciljeva radničke klase, on se i sam javljao kao sastavni deo njenih interesa, odnosno kao jedan od polova njihove unutrašnje protivrečnosti, ali je ostvarenjem svoje istorijske uloge prerastao u njihovu suprotnost, odnosno u poseban interes izvan radničke klase. To u suštini objašnjava poziciju Saveza komunista, koji je od glavnog pobornika etatizma postao njegov najveći protivnik.

Samim usvajanjem kursa samoupravnog razvoja društva Savez komunista se, međutim, nije sasvim oslobodio etatističkih tendencija, što se može objasniti činjenicom da je on bio glavni nosilac vlasti u uslovima etatizma i da je zahvaljujući tome znatan deo njegovog članstva stekao društvene privilegije koje samoupravljanje neizostavno ukida. Takve tendencije su svoj oslonac nalazile u neprevaziđenim etatističkim odnosima koji su bez obzira na razvoj samoupravljanja i dalje preovlađivali. Zadržavajući se u svim sferama društvenog života, etatizam se i preko Saveza komunista i preko drugih oblika društvenog organizovanja grčevito suprotstavljao razvoju samoupravljanja. Sukob etatističkih i samoupravnih tendencija sada je dostigao kritičnu tačku kada samoupravljanje počinje da prerasta okvire etatizma i da se iz priključka državnom aparatu pretvara u osnovni društveni odnos. To uslovljava da idejno-politička diferencijacija, kao i na svim drugim istorijskim prekretnicama, postaje intenzivnija i izrazitija nego obično.

Polarizacija etatističkih i samoupravnih tendencija danas se vrši na svim ključnim pitanjima društvenog razvoja i ispoljava se u vrlo različitim oblicima. Ona se odvija pre svega u sferi produkcionih odnosa, odakle se reflektuje na sve ostale oblasti društvenog života. Razvoju samoupravnog produkcionog odnosa na bazi udruženog rada i dalje se suprotstavljaju tendencije održavanja i jačanja klasičnog etatizma, naročito u pogledu određivanja uslova proizvodnje i raspodele i zahvatanja ostvarenog dohotka od strane osamostaljenog državnog aparata, ali se diferencijacija ne vrši samo na toj relaciji.

U dosadašnjem samoupravnom razvoju društva, koji bi se mogao označiti kao faza *predstavničkog* samoupravljanja, etatizam je uspevao da se prilagođava i zadržava pod okriljem samoupravnih institucija, ali se sa razvojem neposredne demokratije ta mogućnost ukida, zbog čega samoupravne i etatističke tendencije postaju sve nepomirljivije, a idejno-politička diferencijacija na toj osnovi sve oštrija. Danas se

u Savezu komunista lakše postiže sporazum o napuštanju klasičnih oblika etatizma nego o njegovom prevazilaženju unutar samoupravnih institucija, lakše o decentralizaciji dohotka nego o njegovom neposrednom raspolaganju od strane proizvođača. Primena ustavnog Amandmana XV podstakla je na tom pitanju idejno-političku diferencijaciju i razotkrila stvarni odnos etatističkih i samoupravnih tendencija u radnim organizacijama. Različit odnos ovih tendencija odredio je i različito držanje organizacija Saveza komunista, od kojih su se jedne opredelile za brži razvoj neposrednog samoupravljanja, druge se zadovoljile postojećim stanjem, treće učinile zaokret u pravcu sužavanja već izvojevanih prava samoupravnih organa, a četvrte se uzdržale od izjašnjavanja, prepuštajući to rukovodećoj eliti preduzeća.

Privredna reforma je zaoštrila suprotnosti između tendencija razvoja neposrednog samoupravljanja i raspodele prema radu i tendencija održanja monopola upravljanja, odnosno obezvlašćenosti proizvođača, te očuvanja privilegija koje u raspodeli iz takvih odnosa proističu. U pojedinim organizacijama ove suprotnosti prerastaju u drastične sukobe, koji se ponekad završavaju smenom rukovodeće ekipe preduzeća, a ponekad i uvođenjem prinudne uprave. Obično od odnosa snaga u organizaciji zavisi kako će se ovakve suprotnosti razrešavati: na samoupravnoj osnovi (kad prevladaju snage progresa) ili administrativnim merama (kad su dominantne snage etatizma).

Zaoštravanje suprotnosti između etatističkih i samoupravnih tendencija oseća se i u društveno-političkim zajednicama i organizacijama. Sve odlučnijim zahtevima za razvijanjem neposredne demokratije suprotstavljaju se tendencije osamostaljivanja i još većeg zatvaranja skupština i foruma društveno-političkih organizacija prema građanima, odnosno članstvu. Ali upravo zbog nerazvijenosti neposredne demokratije suprotnosti između ovih tendencija još se neuporedivo više ispoljavaju u predstavničkim telima i u njihovim odnosima sa građanima, odnosno članstvom nego u oblicima neposrednog dogovaranja građana i u bazičnim organizacijama. To utiče da se i idejno-politička diferencijacija na ovoj osnovi više odvija u forumima Saveza komunista nego u njegovim bazičnim organizacijama. Primeri iz dosadašnje prakse pokazuju da su se politički sukobi do kojih je dolazilo u pojedinim opštinama odvijali uglavnom izvan bazičnih organizacija.

Karakteristično je da, ukoliko etatizam više gubi »tle pod nogama«, utoliko njegovi pobornici manje biraju sredstva u borbi protiv samoupravljanja, okrivljujući ga i za nedostatke

koji su samo njegova otkrića autentičnih proizvoda klasnog društva i samog etatizma. Tvrdi se da radnici nisu sposobni da kvalifikovano upravljaju, i to na osnovu toga što nikada nisu upravljali ili na osnovu grešaka koje čine usled neobaveštenosti, neznanja i deformacija karakterističnih upravo za etatizam; da su nezainteresovani za proširenu reprodukciju i modernizaciju proizvodnje, iako je takva nezainteresovanost proizvod obezvlašćenosti u uslovima etatističkih odnosa proizvodnje; da su skloni uravnilovci, mada takvu »sklonost« stvara upravo etatistički način raspodele. Samoupravljanje se okrivljuje: za dezintegraciju društva, iako sa njime stvarna integracija društva tek otpočinje; za ekonomske krize pojedinih preduzeća na koje su ona etatističkim načinom investiranja osuđena pre nego što su stvorena; za socijalne deformacije koje su rezultat etatističkog izopačavanja socijalističke raspodele prema radu.

U borbi za opstanak pobornici etatizma se vešto prilagođavaju raznim situacijama, što njihovo ponašanje čini veoma protivrečnim. Kad su u predstavničkim telima, oni omalovažavaju neposrednu demokratiju, kvalifikujući je kao politički »luksuz«, neracionalno odugovlačenje ili kao spuštanje na prosečni nivo mase; kad su izvan ovih tela, oni ih bezobzirno optužuju za zatvorenost, birokratizam ili za uzurpiranje demokratskih prava birača. U nerazvijenim sredinama pobornici etatizma tvrde da je samoupravljanje neostvarivo zbog slabe materijalne osnove, a u razvijenim da je nespojivo sa savremenom tehnologijom i organizacijom proizvodnje. Kad su bez profesionalnih političkih funkcija, oni politički profesionalizam beskrupulozno napadaju, a kad takve funkcije i sami obavljaju, onda ga opravdavaju neminovnošću društvene podele rada, ne odustajući ni od teze o neizbežnosti podele na upravljače i proizvođače.

Etatisti okrivljuju samoupravljanje za pojave koje su proizvod i njihovog sopstvenog ponašanja. U borbi za pozicije oni se javljaju i kao inspiratori i zastupnici raznih separatističkih, unitarističkih, nacionalističkih, hegemonističkih i drugih sličnih interesa suprotnih interesima radničke klase. Etatisti u borbi protiv samoupravljanja propagiraju (kako im kad odgovara) i etatistički unitarizam i anarholiberalizam, i nacionalizam i velikodržavni šovinizam, jer za etatizam većeg neprijatelja od samoupravnog socijalizma nema. Prikrivajući svoje namere, oni se javno izjašnjavaju za stavove Saveza komunista, a u svom političkom delovanju ih zaobilaze, omalovažavaju ili izvrću njihov pravi smisao. Pozivajući se često na politiku Saveza komunista, etatisti se bore protiv te iste po-

litike, kao što se, apelujući na moralne principe, u ostvarivanju svojih ciljeva služe i najnemoralnijim sredstvima.

Razni oblici ispoljavanja etatističkih tendencija veoma različito utiču na idejno-političku diferencijaciju u Savezu komunista. Oni stvaraju političku konfuziju, izazivaju sukobe, kolebljivost i oportunizam, podstiču na povođenje za trenutnim i partikularističkim interesima i provociraju birokratske metode političke borbe. Oni podstiču i ispoljavanje anarholiberalističkih tendencija, koje kao izraz raznih partikularističkih interesa predstavljaju jedan od oblika suprotstavljanja politici Saveza komunista. Štaviše, etatističke tendencije istovremeno čine i jedan od osnovnih izvora anarholiberalizma, koji se u uslovima odumiranja etatizma javlja ne samo kao njegov ekstremistički antipod, već i kao jedan od oblika njegovog ispoljavanja, odnosno kao jedno od sredstava njegove borbe protiv samoupravljanja.

S obzirom da sukob samoupravnih i etatističkih tendencija čini osnovnu suprotnost u razvoju samoupravnog društva, nesumnjivo je da identifikovanje i odstranjivanje ovih poslednjih iz Saveza komunista predstavlja neizostavni uslov njegovog jedinstvenog delovanja u borbi za taj razvoj. Međutim, bez obzira na metode kojima se služe njihovi nosioci, etatističke tendencije se iz Saveza komunista ne mogu uspešno odstranjivati bez svakodnevne idejno-političke akcije usmerene na prevazilaženje etatističkih odnosa, odnosno na razvijanje neposredne socijalističke demokratije. Bez toga bi se etatističke tendencije (zasnovane na objektivno prisutnim etatističkim odnosima) i u samom Savezu komunista uvek iznova reprodukovale. Idejno-političko jedinstvo Saveza komunista može da se izgrađuje samo kroz stalnu borbu za razvoj samoupravljanja.

SOCIJALNI SASTAV I IDEJNO-POLITIČKA DIFERENCIJACIJA

Sa razvojem samoupravljanja postaje evidentnije i odražavanje socijalne strukture na idejno-političku diferencijaciju u Savezu komunista. Upravo je reforma Saveza komunista (u skladu sa potrebama samoupravnog razvoja društva) posebno aktuelizirala pitanje njegove socijalne prestrukturalizacije, jer se pokazuje da on u razvoju samoupravljanja može utoliko uspešnije ostvarivati ulogu avangarde ukoliko su u njemu više prisutni subjekti koji su već po svom društvenom položaju za takav razvoj zainteresovani. Do sada su pojedine organizacije u tom pogledu znatno izmenile svoj socijalni

sastav, ali ta izmena nije u istoj meri uticala i na povećanje njihove revolucionarne angažovanosti, što je ponegde dovelo do razočarenja, pa i do zapostavljanja politike prijema novih članova.

Očekivanja (potencirana u vreme kampanjskog prijema 1968. godine) da će prijem većeg broja radnika i omladine sam po sebi dovesti do preokreta u radu organizacija Saveza komunista pokazala su se nerealna, jer su se zasnivala na jednostranom shvatanju uticaja socijalnog sastava na idejno-političku usmerenost i mobilnost organizacija, koji je vezivan samo za kvantitativni odnos pojedinih socijalnih grupacija, a ne i za njihove pozicije i političku moć u društvu i u Savezu komunista. Ako stepen angažovanosti Saveza komunista na razvijanju samoupravljanja zavisi od masovnosti njegovih socijalnih grupacija koje su po svom društvenom položaju zainteresovane za samoupravni razvoj, onda i od razvijenosti samoupravnih odnosa zavise same mogućnosti tih grupacija da na takvu njegovu angažovanost utiču. Ali, po svojoj idejno-političkoj opredeljenosti socijalne grupacije ni u samom Savezu komunista ne predstavljaju sasvim homogene celine. Sa razvojem samoupravljanja vrši se idejno-politička diferencijacija i između i unutar društvenih grupa, što se odražava i na Savez komunista. Zbog toga je uticaj socijalnog sastava na idejno-političku diferencijaciju u Savezu komunista veoma složen i ne može se objasniti samo kvantitativnim odnosima između socijalnih grupacija.

Ako se posmatra apstraktno teorijski (kroz najopštije kategorije), sukob između samoupravnih i etatističkih tendencija se sa socijalnog stanovišta predstavlja pre svega kao sukob između njihovih glavnih društvenih nosilaca — radničke klase i birokratije (grupe profesionalnih upravljača). Ako se, međutim, borba između samoupravljanja i etatizma posmatra u procesu društvenog razvoja, onda se mora poći od činjenice da je u određenoj fazi tog razvoja i sama radnička klasa bila zainteresovana za etatizam (kao instrumenat za ostvarivanje njenih istorijskih ciljeva), kao i od činjenice da sa nastajanjem sukoba između etatizma i interesa radničke klase (kad etatizam u stvari postaje kočnica daljeg društvenog razvoja) birokratija i sama počinje da se diferencira i polarizuje na deo koji ostaje dosledan svojim partikularističkim interesima i deo koji nastavlja da sledi neumoljivu logiku društvenog razvoja.

Već iz činjenice da je etatizam u određenoj (makar i veoma kratkoj) fazi društvenog razvoja predstavljao instrumenat radničke klase može se zaključiti da se ona njega ne može

odreći preko noći i bez sopstvenih unutrašnjih grčeva. Privredna reforma je najevidentnije razotkrila da ni radnička klasa nije uvek i u potpunosti kompaktna u borbi za deetatizaciju i samoupravljanje, bez obzira što to predstavlja njen istorijski interes. Radnici preduzeća koja su se zbog sopstvene neproduktivnosti i naglog prelaska s etatističkih na samoupravne pozicije našla u kritičnom stanju, iz koga ne mogu da pronađu brz izlaz, radije prihvataju povratak na stare uslove privređivanja nego minimalne lične dohotke i nezaposlenost. Ali pojave prihvatanja etatističkih rešenja od strane radnika nisu samo proizvod kriznih situacija. One i u visoko produktivnim preduzećima izviru iz protivrečnosti same deetatizacije. Kad god se oseti nemoćnim da se sam suprotstavi raznim vidovima lokalnog etatizma, koji ga neposredno ugrožava, radnik priziva u pomoć državu, kao što svaki beznadežnik priziva u pomoć neku stranu silu.

To pokazuje da etatizam može nailaziti, kako u društvu tako i u Savezu komunista, i na podršku samih radnika. Ali, sama priroda te podrške nije ništa drugo do naličje etatizma, odnosno izraz stanja u kome je radnik stavljen u procep između etatizma i samoupravljanja. Naklonjenost etatizmu koja se kod jednog dela radnika može javiti u određenim situacijama, pobornici etatizma često koriste kao argumenat kojim pokušavaju da dokažu kako radnici sami žele da njima neko rukovodi, odnosno da sami traže državu, zanemarujući činjenicu da su oni najugroženiji etatizmom i da već iz njihovog položaja u društvu izvire interes za deetatizacijom. Primeri iz prakse privredne i društvene reforme pokazuju da se između etatističkih i samoupravnih rešenja radnici redovno opredeljuju za ova poslednja.

Iz političke prakse u radnim organizacijama može se zaključiti da stepen revolucionarne angažovanosti radnika u velikoj meri zavisi od odnosa etatističkih i samoupravnih snaga, koji je neuporedivo više determinisan njihovim pozicijama u društvenoj podeli rada nego njihovim brojčanim odnosom. Kad u rukovodstvu preduzeća i organima Saveza komunista preovlađuje uticaj samoupravnih snaga, angažovanost radnika je znatno veća nego kad su uticajnije snage koje pružaju otpor samoupravljanju. Ponašanje radnika u zavisnosti od ponašanja rukovodstva radne organizacije uslovljeno je njegovom pozicijom u borbi za razvoj samoupravljanja: on ne može da se oslobodi potčinjenog položaja ako se ne suprotstavi povlašćenom položaju rukovodioca, a da bi se na to odlučio, on često mora da rizikuje bilo kakav položaj u preduzeću. Radnik se od političke akcije ne uzdržava zbog toga što je

ravnodušan prema svom položaju, već najčešće iz razloga što se ne oseća dovoljno snažnim da ga izmeni. Njegove mogućnosti da politički deluje svode se uglavnom na Savez komunista i sindikat, ali, ako njegovi interesi u ovim organizacijama ne nailaze na podršku, on se povlači i pasivizira, svodeći svoje reagovanje na pasivan otpor prema politici koja mu ne odgovara. U uslovima dok još nije razvijeno neposredno samoupravljanje, njegove mogućnosti da utiče na politiku preduzeća su vrlo ograničene, i ako to ne postiže preko političkih organizacija, on svoj protest može da izražava jedino na način koji odgovara takvoj poziciji i koji je svakako nespojiv sa stvarnim samoupravnim odnosom.

U odnosu na radnika, elita koja obavlja rukovodeće funkcije ima znatno veće mogućnosti da utiče i na politiku preduzeća i na stavove organizacije Saveza komunista. Svako rukovodeće radno mesto već po svojoj prirodi obezbeđuje veću komunikativnost, bolju informisanost i veći društveni uticaj, a to su faktori koji bitno određuju političku moć. Priroda posla koji obavlja rukovodeće osoblje ne samo što mu u samom procesu rada obezbeđuje neposredno međusobno kontaktiranje, već ga stalno podstiče na političku inicijativu i dogovaranje. Otuda se samoinicijativno političko povezivanje rukovodilaca prima kao normalna pojava, dok se na samoinicijativno dogovaranje radnika još gleda s nepoverenjem i podozrivošću. Zahvaljujući tome, rukovodioci redovno nalaze mogućnosti i razloge da se, formalno ili neformalno, politički organizuju i da u organizaciji Saveza komunista organizovano nastupaju sa određenim stavovima. Mnogi primeri pokazuju da i izvršni organi Saveza komunista više pažnje posvećuju organizovanju rukovodećeg osoblja nego organizovanju radnika. U većem broju preduzeća obrazovani su aktivi sastavljeni od rukovodilaca, koji se dogovaraju o svim značajnijim pitanjima preduzeća i svoje stavove predlažu organizaciji na usvajanje.

Već iz navedenih razlika proističe da rukovodstvo preduzeća ima znatno više mogućnosti od radnika da utiče na idejno-političku diferencijaciju u organizaciji Saveza komunista, koja je odnosima u rukovodstvu u stvari najčešće i određena. Primeri iz prakse pokazuju da, kad dođe do sukoba u rukovodstvu preduzeća, obično na istoj liniji dolazi i do sukoba u organizaciji, odnosno da prevladavanju samoupravnih ili etatističkih tendencija u rukovodstvu odgovara slično stanje i u organizaciji Saveza komunista.

Sukobi u radnim organizacijama obično se, bez obzira na njihov karakter, tretiraju kao izraz »nezdravog« stanja, mada

oni često označavaju revolucionarni preokret u odnosu samoupravnih i etatističkih snaga, koji i preduzeće i organizaciju Saveza komunista vodi u preporod. Takvi preokreti uslovljeni su samim razvojem proizvodnje, koji vrši objektivnu selekciju rukovodećeg kadra, cepajući ga na one koji mogu i one koji ne mogu da mu se prilagode. Ukoliko rukovodstvo preduzeća nije u mogućnosti da ispunjava uslove koje postavlja razvoj proizvodnje, ono može svoj opstanak još da produžava samo ako nameće svoju vlast, u čemu pokušava, a često i uspeva, da kao svoj instrumenat mobiliše i organizaciju Saveza komunista.

IZGRAĐIVANJE I OSTVARIVANJE POLITIKE SAVEZA KOMUNISTA KAO FAKTOR IDEJNO-POLITIČKE DIFERENCIJACIJE

Da bi se u Savezu komunista mogla vršiti idejno-politička diferencijacija, neophodno je da on u svim svojim akcijama nastupa s jasnom idejno-političkom orijentacijom, koja, s obzirom na njegovu ulogu, ne može biti statična, već mora stalno pratiti promene koje nastaju u razvoju društva. Dosadašnje iskustvo je pokazalo da nedovoljno određena idejno-politička orijentacija u pojedinim akcijama ne samo što ne obezbeđuje potrebno jedinstvo i odlučnost progresivnih snaga, već omogućava da se pod plaštom ideologije Saveza komunista afirmišu i shvatanja koja manje ili više odudaraju od njegove društvene uloge.

Nedovoljna određenost idejno-političke orijentacije Saveza komunista ponekad proističe iz razvodnjavanja njegove društvene uloge, koja se shvata tako kao da on, budući idejno-politička avangarda društva, treba rešenje društvenih suprotnosti da traži u njihovom izmirenju. Ukoliko se traženjem rešenja koja bi zadovoljila različite interese tako shvaćena uloga nastoji i ostvariti, idejno-politička diferencijacija se u korenu suzbija, a Savez komunista ne samo što se ne javlja kao avangarda, nego se pretvara u svoju suprotnost. Da bi ostvarivao avangardnu ulogu u progresivnom razvoju društva, Savez komunista se u određivanju svoje idejno-političke orijentacije mora rukovoditi isključivo interesima radničke klase, jer jedino oni obezbeđuju takav razvoj.

Međutim, interesi radničke klase nikada nisu toliko evidentni da bi bila dovoljna samo dobra volja za njihovo konstituisanje u određenu politiku. Iako su sadržani u pojedinačnim interesima, oni se sami najčešće ne javljaju u vidu pojedinačnog interesa, već kao opšti, odnosno zajednički inte-

res, zbog čega ih je teško utvrditi bez naučnih istraživanja. Otuda i zaostajanje nauke za potrebama društveno-političke prakse može predstavljati jedan od uzroka nedovoljno određene idejno-političke orijentacije Saveza komunista.

Razvoj nauke ne predstavlja uslov samo za utvrđivanje jasne idejno-političke orijentacije Saveza komunista, već i za efikasno suprotstavljanje drugim idejnim strujama, koje se ne mogu razobličiti i pobediti bez razotkrivanja njihove suštine. Usled nedostatka naučnih argumenata razračunavanje sa suprotnim pogledima često se pokušava nadomestiti političkom osudom njihovih nosilaca, zbog čega se ne uspeva postići jasno i ubedljivo idejno-političko razgraničenje.

Sama činjenica da Savez komunista predstavlja političku organizaciju radničke klase pretpostavlja da se i njegovo idejno-političko razgraničavanje od drugih klasnih interesa vrši na svim bitnim pitanjima društvenog razvoja. Praksa, međutim, pokazuje da se mnoge organizacije retko ili neredovno bave takvim pitanjima, što omogućava da u njima manje ili više koegzistiraju različite političke tendencije. U toku rasprava o primeni ustavnog Amandmana XV, na primer, pojedine organizacije su stajale po strani čak i onda kad je u njihovom preduzecu dolazilo do sukoba i među samim komunistima. Jedan od razloga ovakve inertnosti je u tome što su se neke organizacije pomirile sa pozicijom »nemešanja« u politiku preduzeća, nametnutom od strane birokratsko-etatističkih snaga (kojima takva pozicija odgovara), ali ima i primera namernog zaobilaženja »osetljivih« pitanja da bi se izbegao sukob i sačuvalo prividno jedinstvo u organizaciji, bez obzira kako će se stvari odvijati u preduzeću.

Međutim, ni bavljenje bitnim pitanjima ne mora podsticati idejno-političku diferencijaciju ako Savez komunista ne deluje kao revolucionarna avangarda stalno usmerena na razvijanje socijalističkih odnosa. Pojedine organizacije, iako se bave značajnim pitanjima, rešenja za njih često traže u okviru postojećih odnosa, što konzervativnim snagama upravo odgovara.

Neinicijativnost organizacija u pogledu razvijanja socijalističkih odnosa predstavlja u stvari nasleđenu inerciju, koja je uslovljena, pored ostalog, i nerazvijenošću demokratskih odnosa u Savezu komunista. U organizacijama je još rasprostranjeno mišljenje da je bavljenje sistemskim pitanjima stvar foruma i da samo oni snose odgovornost za razvijanje društvenih odnosa. Ovakvo mišljenje ima svoju objektivnu osnovu u još nerazvijenoj praksi da se o pitanjima društvenog razvoja pre konačnog utvrđivanja stavova vode rasprave i u organiza-

cijama, koje bi obezbedile da celokupno članstvo učestvuje u njihovom izgrađivanju. To bi istovremeno omogućilo da masovna idejno-politička diferencijacija otpočne još sa izgrađivanjem stavova, čime bi se u velikoj meri unapred obezbedili jedinstvo i odgovornost u njihovom sprovođenju. Veliku smetnju za idejno-političku diferencijaciju i efikasno delovanje Saveza komunista predstavlja još neprevaziđeno shvatanje da njegova politička akcija otpočinje tek nakon zauzimanja stavova.

Mala angažovanost organizacija u izgrađivanju politike uslovljava da se i idejno-politička diferencijacija odvija u njima manje nego u forumima, ali je ona i u forumima slabija nego što bi bila da je razvijenija u organizacijama. Odsustvo javne diskusije olakšava uticaj etatističkih tendencija i njihovim nosiocima pomaže da u forumima iznuđuju političke kompromise. Iskustvo, međutim, pokazuje da do otvorene konfrontacije suprotnih pogleda ne dolazi uvek ni onda kad se o predlozima pojedinih dokumenata organizuju javne rasprave. Jedan od razloga je u tome što se takvi predlozi obično pojavljuju kao zvanični predlozi samih foruma ili njihovih izvršnih organa, što sputava ispoljavanje suprotnih stavova i nedovoljno podstiče stvaralačke napore, jer se unapred stvara uverenje da se na njih ne može znatnije uticati. Predlozi komisija ili drugih radnih tela Saveza komunista bili bi u tom pogledu znatno stimulativniji.

Forumi i njihovi izvršni organi se o pojedinim pitanjima u stvari često i izjašnjavaju unapred da bi svojim autoritetom obezbedili prihvatanje određenih stavova i istovremeno onemogućili uticaj suprotnih pogleda. Ali, ako suprotni pogledi postoje, njihov uticaj se ne može paralisati dok se članstvo kroz otvorenu ideološku borbu ne ubedi u njihovu neprihvatljivost. Ukoliko se suprotni pogledi manje razobličavaju u toku izgrađivanja politike, utoliko se uticaj takvih pogleda više oseća u procesu njenog sprovođenja. Otuda do ideoloških sukoba ne retko dolazi tek kad su izazvani otporima određenim akcijama, umesto da ideološka borba prati ceo tok političke akcije.

Kampanjski karakter ideološke borbe logički proističe iz forumskog načina rada, jer se ona ne može kontinuirano voditi bez idejno-političkog angažovanja čitavog članstva. Ponekad se javlja i bojazan da određene stavove članstvo neće shvatiti i prihvatiti, pa se rasprave o njima namerno zatvaraju u forume. Takva bojazan u stvari nije sasvim bezrazložna, pored ostalog i zbog načina na koji se određeni stavovi stavljaju na javnu diskusiju. Pored nedovoljno pristupačnog izra-

žavanja. oni se često prezentiraju bez potrebne argumentacije i bez prikazivanja mogućnosti njihove realizacije, što u ideološkoj borbi predstavlja veliki hendikep.

Nedovoljno određeni i neprecizno formulisani stavovi posebno otežavaju ideološku borbu, jer omogućavaju različita, pa i sasvim suprotna tumačenja. Teza o napuštanju pozicija vlasti od strane Saveza komunista tumači se, na primer, i kao napuštanje metoda nametanja njegovih stavova organima upravljanja, ali i kao odricanje od bilo kakvog uticaja na rad tih organa. Slično je i sa tezom o integrisanju Saveza komunista u samoupravne odnose, koja se tumači i kao njegovo pretvaranje u unutrašnju pokretačku snagu razvoja tih odnosa, ali i kao puko prilagođavanje postojećim odnosima.

Bez obzira kakvi su uzroci nedovoljne određenosti pojedinih stavova (kompromisi, nedostatak znanja, neprecizno izražavanje ili nešto drugo), njima se u skladu sa raznim interesima pridaje različit smisao, tako da se koriste za opravdavanje i sasvim divergentnih postupaka, ali istovremeno i za prikrivanje razmimoilaženja. Tome posebno doprinosi okolnost da se organizacije retko dogovaraju o konkretnoj primeni i načinu sprovođenja zauzetih stavova, pa samim tim i o njihovom jedinstvenom tumačenju, što ostavlja mogućnost za tumačenja prema ličnom nahođenju, a time i za različita ponašanja članova. Ukoliko se ne dogovara o konkretnoj primeni zauzetih stavova, organizacija se ne oseća ni odgovornom za njihovo sprovođenje, a odsustvo zajedničke odgovornosti uvek ostavlja prostor za ličnu neodgovornost. Posledica ovakvog stanja je da se organizacije dosta sporo oslobađaju članova čije političko ponašanje odudara od idejno-političke orijentacije Saveza komunista.

Stvaranje osećanja zajedničke odgovornosti uslovljeno je mnogim činiocima, a pre svega razvojem demokratskih odnosa u društvu i Savezu komunista, jer takvo osećanje pretpostavlja stvarnu ravnopravnost i u izgrađivanju i u ostvarivanju politike. Odgovornost članstva za ostvarivanje politike u čijem stvaranju ono nije učestvovalo može se samo nametnuti, jer ju je pod tim uslovom nemoguće razviti kao njegovo sopstveno osećanje. Otuda se odgovornost za realizaciju tako stvarane politike redovno prebacuje na njene tvorce, bez obzira kakve su njihove stvarne mogućnosti da tu realizaciju obezbede.

Međutim, stvaranje osećanja zajedničke odgovornosti ne zavisi samo od učešća bazičnih organizacija u izgrađivanju politike koju utvrđuju forumi, već i od stvarne ravnopravnosti članstva u samoj bazičnoj organizaciji. Ako se članstvo

samo formalno izjašnjava o predlozima izvršnih organa, onda ono i odgovornost za sprovođenje zauzetih stavova svaljuje samo na te organe. Ali problem zajedničke odgovornosti se ne svodi na odnos izvršnih organa i članstva. On je u još većoj meri determinisan stvarnim odnosima u društvu, što potvrđuje, pored ostalog, i činjenica da je osećanje zajedničke odgovornosti razvijenije u sredinama gde je razvijenije samoupravljanje i gde je uopšte ostvarena veća ravnopravnost među ljudima. Bez obzira na proklamovane principe i prihvaćene norme ponašanja, na brojnim primerima iz prakse moglo bi se dokazati da stepen stvarne ravnopravnosti članova u organizaciji odgovara stepenu njihove stvarne ravnopravnosti u društvu. To možda najrečitije pokazuje primer da se u mnogim organizacijama na kritiku rukovodioca od strane radnika još gleda kao na jeres, a na kritiku radnika od strane rukovodioca kao na normalnu stvar. Iz toga rezultira i pojava da se radnici daleko češće pozivaju na odgovornost i da se i za najobičnije prestupe lakše isključuju iz Saveza komunista nego rukovodioci za najgrublje političke greške.

Uticaj društvene ravnopravnosti na stvaranje osećanja zajedničke odgovornosti članstva izražen je kroz mogućnosti njegovog ravnopravnog učešća i u stvaranju i u ostvarivanju politike Saveza komunista. Tamo gde je razvijenije neposredno samoupravno odlučivanje, članstvo češće pokreće pitanje neodgovornog ponašanja pojedinaca, dok u sredinama gde se takvo odlučivanje svodi na formalnost, ono praktično i nije u mogućnosti da zajednički prati sprovođenje stavova Saveza komunista, jer se njihovo ostvarivanje obezbeđuje preko predstavničkih organa u čijem radu učestvuje samo manji broj članova. To potvrđuje da osećanja zajedničke odgovornosti za sprovođenje politike Saveza komunista ne može biti bez zajedničkog sprovođenja te politike.

DRUŠTVENO-POLITIČKO OBRAZOVANJE KAO USLOV IDEJNO-POLITIČKE DIFERENCIJACIJE

Značaj društveno-političkog obrazovanja određen je već samim karakterom idejno-političke diferencijacije. Dosledna idejno-politička borba za ostvarivanje interesa radničke klase ne može se ni zamisliti bez poznavanja inače veoma složenih uslova u kojima se vodi. Adekvatno određivanje idejno-političke orijentacije Saveza komunista i raspoznavanje, odnosno efikasno suprotstavljanje tendencijama koje su usmerene protiv nje zahteva poznavanje ne samo osnovnih zakonitosti

društvenog razvoja, već i najraznovrsnijih oblika njihovog ispoljavanja u konkretnim uslovima.

Nedovoljno društveno-političko obrazovanje višestruko se odražava na idejno-političku diferencijaciju. Ono je jedan od uzročnika neodređenosti, nepreciznosti i neuverljivosti pojedinih stavova Saveza komunista, kao i neodlučnosti, nedopustive tolerantnosti i kompromisa u borbi sa tendencijama suprotnim idejno-političkoj orijentaciji Saveza komunista. U organizacijama se često može naići na zapažanja da se kompromisi na račun samoupravljanja prihvataju pored ostalog i zbog nedovoljne ubeđenosti u njegovu ostvarljivost, odnosno zbog nepoznavanja konkretnih uslova i mogućnosti njegovog razvoja, na čemu je zasnovan i strah od neizvesnog ishoda iz sukoba sa etatizmom.

Nedovoljno društveno-političko obrazovanje javlja se i kao jedan od uzročnika pasivnosti članstva i u toku stvaranja i u procesu ostvarivanja politike Saveza komunista. Zbog nepoznavanja stvari pojedini članovi se čak i u najobičnijim političkim raspravama uzdržavaju od angažovanja, stavljajući se u poziciju posmatrača. Nesumnjivo je da takvo držanje ne ide na ruku samoupravnim, već etatističkim tendencijama, za koje je upravo i karakteristična podela na aktivnu elitu i pasivne mase.

Ali neznanje nije samo uzročnik pasivnosti, već i nestabilne političke opredeljenosti, koja u određenim situacijama može biti sudbonosna za pojedine političke akcije. Ono je naličje zdravorazumskog rasuđivanja i oslanjanja na poverenje umesto na kritičku procenu stavova. U mnogim organizacijama prisutno je uverenje da pojedini članovi olako nasedaju slatkorečivim frazama i da se pri opredeljivanju rukovode, umesto određenim stavovima, poverenjem u određene ličnosti. Neznanje predstavlja veliki oslonac etatističkim tendencijama, koje, zahvaljujući tome, ne tako retko nailaze i na podršku onih protiv čijih su interesa objektivno usmerene. Otuda je razumljivo što se suprotstavljanje samoupravnim tendencijama izražava i kroz pružanje otpora društveno-političkom obrazovanju članova, naročito radnika. U radnim organizacijama može se naići na pojavu da ne samo što se ne izdvajaju sredstva za društveno-političko obrazovanje, već se i zabranjuje radnicima da pohađaju odgovarajuće škole i seminare, sa motivacijom da se to nepovoljno odražava na njihovu produktivnost na radnom mestu.

Stvarni uticaj društveno-političkog obrazovanja na idejno-političku diferencijaciju zavisi pre svega od odnosa Saveza

komunista prema takvom obrazovanju, koji bi morao dosledno da se menja u skladu sa menjanjem njegove društvene uloge i načina delovanja. Ukoliko deluje kao idejno-politička snaga, Savez komunista mora da vodi računa o sposobnosti celokupnog članstva da se uspešno bori za afirmaciju njegovih ideja, ali i o sposobnosti čitavog društva da te ideje prihvata i usvaja.

U povodu priloga »Pretpostavke revizije pravnog sistema Jugoslavije«

Rad prof. dr Gerškovića, objavljen u časopisu »Socijalizam« br. 10/69. — s obzirom na »Nacrt orijentacionog plana revizije i kodifikacije saveznog zakonodavstva« (koji je juna 1969. izradila Zakonodavno-pravna komisija Savezne skupštine), kao i s obzirom na »Skicu prvog dijela Građanskog zakonika — Osnovne i opće odredbe« (koju je septembra 1969. izradila radna grupa Komisije za Civilni kodeks) — teško da sada (koncem 1969) sadrži »samo teze za diskusiju«, sa »zadatkom da te probleme postavi i izazove širu diskusiju«. Sticajem prilika neke od tih teza već su dobile karakter dijela »prijedloga«, »skice« — još prije nego što se razvila »šira diskusija«.

Ipak, još ima vremena za diskusiju. Naime, u citiranom radu iznesene su mnoge tvrdnje, shvaćanja, prijedlozi, zaključci, od kojih neki nisu dovoljno obrazloženi, neki su diskutabilni, a neki nisu prihvatljivi (bar uz iznesenu argumentaciju). To napose vrijedi za prijedlog novog pravnog sistema u Jugoslaviji, kao i za niz pojmova, pravnih kategorija, pravnih odnosa, definiranje »udruženog rada« kao građanskopravnog odnosa itd.

Ni jedno od tih pitanja nije moguće na ovom mjestu do kraja temeljito raspraviti. Stoga je osnovni cilj ovog osvrta: ukazati na potrebu da se sva ta pitanja detaljno, mirno i svestrano razmotre, to jest da se o njima tek pokrene široka i svestrana rasprava u krugovima naučnih i stručnih radnika iz svih grana prava (a ne samo civilista), ali i u krugovima sindikata, privrednih komora, radnih organizacija i svih drugih koji se bave tim pitanjima ili su zainteresirani za njih. A rijetko tko može ne biti za to zainteresiran!

Naime, nije moguće preći preko činjenice da i teorija i zakonodavstvo (i međunarodno i nacionalno), uključujući i ono u našoj zemlji, stoje (i do sada su uvijek stajali), kad je u pitanju uređenje odnosa iz rada, na gledištima i rješe-

njima koja su posve suprotna onima koja iznosi autor citiranog rada. To mora značiti barem jedno: da prilikom raspravljanja o rješenjima koja autor predlaže nije moguće mimoići ni jednu granu prava i nauke, pa ni teoretičare i praktičare iz svih tih pravnih grana, kao ni sindikate, privredne komore itd.

Jedino takav postupak bio bi u skladu i s Rezolucijom o osnovama zakonodavne politike federacije, odjeljak IV, tačka 5. Doduše, ta rezolucija datira od 31. jula 1968, a autorove »teze« su publicirane tek u novembru 1969. i tek od tada je otvoren put diskusiji o njima.

Na ovom mjestu, a povodom citiranog rada, iznio bih nekoliko napomena, i to sumarno samo u vezi s nekim »tezama«, iako postoji potreba za raspravom o svima njima. Ovdje pokrećem pitanja u vezi s tezom: (1) o kodifikaciji; (2) o statusu »građanin«, »radnik«, »građanin-radnik«, »radnik-građanin«, »građanin i radnik«; (3) o kategorizaciji prava čovjeka, prava građanina i prava radnika; (4) o kategorizaciji pravnih odnosa, a napose o tvrdnji da je »odnos iz rada« ili »odnos iz udruženog rada« građanskopravni odnos; (5) o shvaćanju pojma »prava na rad« i »prava rada«, odnosno o njihovu izjednačavanju, a napose o tezi da su ta prava civilna subjektivna prava svakog građanina i da im je mjesto u Građanskom zakoniku; (6) o terminologiji i sadržaju »prava na plodove rada«; (7) o »ravnopravnosti« subjekata prava u građanskopravnim odnosima, a napose o ugovoru kao nekom svemoćnom sredstvu za realizaciju slobode, ravnopravnosti i u oblasti odnosa iz rada; (8) o zaključku da »u našem pravnom sistemu nema potrebe za posebnim privrednim i posebnim radnim pravom«, uz istodobnu tvrdnju da »građanskopravni odnosi u udruženom radu imaju svoje specifičnosti« i da »postojeći instituti građanskog prava nisu dovoljni ni adekvatni za ove odnose«, a ipak se i za ove odnose, kao spasonosno rješenje, predlaže prelazak na »slobodan ugovor«, dakle na jedan od najosnovnijih instituta svakog građanskog prava; (9) o sadržaju i karakteru Građanskog zakonika i Zakonika o udruženom radu, kao »osnovnih kodeksa« za »oblast društveno-ekonomskih odnosa« i za »oblast udruženog rada« u pravnom sistemu na »principima Ustava« (iz odjeljka II i III citirane rezolucije); (10) o odnosu između Ustava, Građanskog zakonika i drugih zakonika i zakona uopće, a u našem pravnom sistemu napose.

Napominjem da bi se u suštinska raspravljanja o novim prijedlozima, koncepcijama itd. moglo ući tek nakon što autor

citiranog rada prethodno o tome iznese svestrano obrazloženje za svaku svoju tezu.

(1) *Kodifikacija*. Ni revizija ni kodifikacija ne mogu imati onu moć (i one učinke) kakvi im se pripisuju. Međutim, prije pristupa bilo kojoj kodifikaciji potrebno je imati: korektnu definiciju kodifikacije, listu premisa kodifikacije i utvrđene postulate za realizaciju svake kodifikacije. U protivnom, ako se jedan kodeks gradi kao »ujedinjenje različitih grana prava«, kao neki superustav o pravima čovjeka i građanima i radnika (umjesto da to bude zakonik o građanskopravnim odnosima građanina), to više odmaže negoli što pomaže izgradnji pravnog sistema.

U našem slučaju imamo već »skicu« jednog dijela Građanskog zakonika, a ne postoji jedinstven stav ni o njegovu karakteru ni o njegovu sadržaju. Štaviše, nema ni prihvatljivog obrazloženja za to. Pri tome nije moguće izbjeći rezultate nauke, koja je obilato i temeljito obradila probleme kodifikacije (u svijetu).[1]

Općenito, nigdje Građanski zakonik nije Corpus juris civilis (kao što je nekad bio). Opća je pojava: *diferencijacija* (stvaranjem specifičnih kodeksa u skladu sa strukturom subjekata i sadržajem reguliranih odnosa), a *unifikacija* samo u onoj materiji u kojoj je potrebno isključiti elemente normativnog dupliranja. Historijska je činjenica da su iz ranije materije Građanskog zakonika odvojene posebne grane i da su stvoreni posebni kodeksi. U socijalističkim zemljama napose osnovni odnos sve više postaje odnos iz rada, i ti odnosi »bježe« iz Građanskog zakonika u zakonike o radu, a ne obrnuto. Otud za svaku kodifikaciju bitan značaj imaju: historijske (političke, ekonomske, socijalne, kulturne itd.) premise, a nikada ne jedna jedina pravna institucija.

Očito je da ni naš Građanski zakonik ne može biti iznimka. U nj ulaze građanskopravni odnosi i pravila o njima (bilo da im je izvor u ranijim pravnim pravilima, u običajima, u judikaturi, ili ih nauka tek sada treba da stvori).

---

[1] H. E. Yntema, *The Jurisprudence of Codification*, u David Dudley Field, Centenary Essys, 1949. str. 251. i dalje; J. Stone. *A Primer on Codification*, 1955; R. Vallindas, *Considération des science législative sur la codification spécialement en droit privé*, 1958; J. Kam, *Les efforts de codification en France*, 1929; K. P. Goršenin. *Kodifikacija zakonodavstva o radu*, na ruskom, Moskva. 1967; J. Hirsch. *Probleme der Kodifikation im Lichte der heutigen Erfahrungen und Bedingungen*, 1962; itd.

A stvaranje novoga je dugoročniji, teži i kompleksniji zadatak negoli što je konsolidacija, unifikacija, inkorporacija postojećih građanskopravnih odnosa. Stoga su ekonomske, socijalne, političke itd. promjene najvažnije i najdinamičnije premise za kodifikatorski rad. One se sve više izražavaju kroz posebne kodekse, a ne unošenjem novih pravnih kategorija i odnosa u klasične civilnopravne okvire i onda kad po svojoj prirodi i sadržaju nisu takvi. Ništa ne pomaže: određene pravne odnose (na primjer, odnose iz rada) po nazivima mijenjati, da bismo mogli stvoriti unificirana pravila, iako tome nema mjesta u ekonomskim odnosima, kao ni u ličnim odnosima do kojih se dolazi udruživanjem rada na društvenim sredstvima. Stoga se (danas sve više) postulat integralnosti kodeksa izražava kroz donošenje posebnih kodeksa za pojedine cjelovite grane prava, a ne integriranjem u civilni kodeks i onih odnosa koji sada nisu (a u budućnosti ne mogu postati) građanskopravni. Tipičan slučaj su odnosi iz rada (ili iz udruženog rada). Takve posebne odnose, koji za sve veći broj ljudi postaju sve osnovniji i sve mnogobrojniji, nije moguće razvijati njihovim vraćanjem natrag, to jest u građanskopravne odnose, pa i u Građanski zakonik. To su napustile sve moderne kodifikacije (i u buržoaskim i u socijalističkim zemljama). Sve one stvaraju posebne kodekse o radu. To se stvara i u međunarodnim okvirima, a to jednodušno prihvaća i nauka gotovo u svim zemljama. Ako vraćanje nazad i prihvaćanje rješenja koja su danas gotovo svi napustili znači ići naprijed, a i to je teorijski moguće, u tom slučaju bi to barem trebalo dokazati i na djelu provjeriti, i to široko i svestrano.

Stvaranje bilo kog kodeksa (pa ni civilnog ni onog o udruženom radu) nije aprioristička, racionalna i logička pravna konstrukcija. Tu je potrebna ekonomska, organizaciona, politička itd. ocjena i suradnja. Stoga se stvaranje svakog kodeksa uveliko temelji na induktivnom postupku: na uočavanju, poznavanju, analizi vanjskih situacija (u vezi s društveno-ekonomskim i drugim odnosima i pojavama), socijalnih ciljeva i potreba, kao i stvarnih (materijalnih, kulturnih itd.) mogućnosti određenog poretka u danom momentu. Dakako, i na ocjeni očekivanih rezultata, jer samo na tim osnovana i u tim okvirima dolazi i do »predviđanja« i pomaganja stvaranja bolje budućnosti.

Kodifikacija u danom momentu postaje i historijska nužnost. Ali, i kad ona to postane, javljaju se važna pitanja: kako kodificirati, koje kodekse donijeti i što u svakom od njih regulirati? Međutim, ni jedan kodeks ne može biti zbroj

načela i osnovnih odredaba o osnovnim pravnim institucijama, jer nije ustav. A kada se pročitaju osnovne i opće odredbe u »Skici« Građanskog zakonika, to su (svejedno da li parafrazirane ili dopunjene) čiste ustavne odredbe. A ako se pročitaju prvi članovi »Skice« (čl. 1—18), vidi se da su to (i po sadržaju i po subjektima odnosa koji se tu uređuju ili utvrđuju) odredbe koje se odnose samo na »udruženi rad« i na »radnike«, to jest da su dio Kodeksa o udruženom radu. a djelomično i Ustava (čl. 36—38. Ustava SFRJ). a nigdje i nikako Građanskog zakonika, barem ne sada.

(2) *Status »građanin«, »radnik«, »građanin-radnik«* itd. Neovisno o tvrdnji da je »naš građanin u prvom redu radnik«, te se dalje i govori o »građaninu-radniku« ili »radniku-građaninu«, očito je da i u našem pravnom poretku razlikujemo status građanina (civis) od statusa radnika (osobe u radnom odnosu, bilo na društvenim ili na privatnim sredstvima), dok pojam »radni ljudi« obuhvata i radnike i one građane koji osobnim radom rade na vlastitim sredstvima. Međutim. onaj veliki broj građana koji osobno ne rade (bilo stoga što su za rad nesposobni bilo zato što neće da rade i kad su za rad sposobni) ne spada u kategoriju »radnik«. Očigledno je da je »status građanina« i dalje različit od »statusa radnika«. Štaviše, ima i građana koji ne mogu ni postati radnici (bilo zbog nesposobnosti za rad bilo zbog nepostojanja objektivnih mogućnosti za zaposlenje). Tako je, na primjer, u SFRJ u 1968. (u privrednim i vanprivrednim djelatnostima ukupno) bilo u »radnom odnosu« 3.455.000, a u 1969. — 3,608.000 radnika (građana u radnom odnosu). dok su drugi građani ove zemlje bili izvan »radnog odnosa« i pretežno su se bavili privatnim djelatnostima. Očito njihov status nije jednak u vezi s radom. jer, dok nema radnika koji nije građanin, velika većina naših građana nisu »radnici« (u značenju osobe u »radnom odnosu«, u udruženom radu i slično).

I čemu onda pretvaranje radnog odnosa u civilnopravni odnos i prenošenje njegova reguliranja iz zakonodavstva o radu u zakonodavstvo o građanskopravnim odnosima, kada nema identificiranja statusa »građanin« sa statusom »radnik« i kada nema mogućnosti za hibridni pojam »građanin-radnik« ili »radnik-građanin«, jer nikad svi građani (barem ne oni najmlađi, najstariji i nesposobni za rad) neće istodobno moći biti i radnici (i kad bi za to postojali materijalni uvjeti).

Ni jedan kodeks, prema tome, ne može ono što ni Ustav nije mogao. Po Ustavu (čl. 36—38), radnici (osobe u radnom odnosu) imaju i ona prava i onu zaštitu koju nemaju oni

građani koji nisu u radnom odnosu. Štaviše, Ustav, iako postavlja načelo da »jedino rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čovjeka« (čl. 7, stav 1), zajamčuje i slobodu rada. Dakle, ne prisiljava građane da stupe u radni odnos, pa ni da osobno rade. Ali za one građane koji su sposobni za rad a neće da rade Ustav ističe razliku time »što ne uživaju prava i društvenu zaštitu što pripada čovjeku na osnovi rada« (čl. 36, al. posljednja Ustava). Ne samo, dakle, da je očita razlika između statusa »građanin« i statusa »radnik«, već je Ustav (čl. 36—38) izričito utvrdio: koja prava i koju zaštiti ima *radnik*, a koju *građanin* (koji nije u radnom odnosu). Očigledno: svi građanskopravni odnosi svih građana predmet su Građanskog zakonika, ali odnosi iz rada (iz udruženog rada, jer su specifični odnosi) spadaju u poseban zakonik (onaj o udruženom radu ili o radu). Takvi odnosi iz rada, po svojoj naravi, po predmetu reguliranja itd., gotovo nigdje u svijetu nisu više građanskopravni odnosi niti su u svom reguliranju podvrgnuti istim pravilima. Nisu ni u nas, iako se sad predlaže da to postanu. Pa, sve i kad bi takav prijedlog bio osnovan, trebalo bi o njemu raspravljati temeljito i široko, bez žurbe, bez pribjegavanja (kao nečemu novom) teorijama (civilističkoj, institucionalnoj ili kojoj drugoj) koje su i u ostalom svijetu napuštene, a napose bez zaobilaženja učešća i onih koji se time profesionalno bave!

Naravno da bi stvari ostale onakve kakve jesu i kad bi naš Građanski zakonik obuhvatio sve ono što autor citiranog rada predlaže. Stvarnost nije moguće mijenjati ni propisima ni »teorijama«, protivno prirodi i sadržaju tih odnosa (neovisno o tome kako ih mi nazivali).

U čemu je onda naučni i praktički smisao tih reformi? Iz kojih razloga, u suštini, veoma starim formulacijama i sredstvima pokušavati »nivelirati« stvarno stanje i očekivati revolucionarne promjene (iščezavanje najamnog rada, slobodu i ravnopravnost svakog radnika na radu itd.) prenošenjem istih odnosa i materijalnih uvjeta rada u druge pravne kategorije, u drugu vrst pravnih odnosa, u druga sredstva uređivanja, jednostavno: prenošenjem svega u domen slobode ugovaranja?! U svakom slučaju, takva očekivanja bilo bi potrebno dokazati.

Očigledno je da i naš pravni poredak u jednom slučaju mora govoriti o *čovjeku* (kad su u pitanju ljudska prava), u drugom slučaju o *građaninu* (kad su u pitanju prava i obveze građanina), a u trećem slučaju o *radniku* (kad su u pitanju prava i obveze iz rada). I iz kojih razloga u Građanski kodeks »treba« da uđu osnovne odredbe i »svi osnovni instituti«

(pravni) o udruženom radu i o *»svim vanjskim i unutrašnjim odnosima iz udruženog rada radnika«* i što bismo time dobili?

U društvenim naukama nema čistih teorijskih teza (istine same po sebi). Tako je i čista nauka o »čovjeku«, o »građaninu«, o »građaninu-radniku« (svakom, jednakom) contradictio in adjecto, jer nema podloge u postojećem društveno-ekonomskom stanju i u realnim odnosima. Napose, u ovom slučaju posve je nejasno: da li će se samim tim što odnosi iz rada neće biti regulirani Kodeksom o udruženom radu, već Građanskim kodeksom (dakle, ne kao odnosi iz rada, već kao građanskopravni odnosi), postići (i kako će se to postići) da »udruženi rad« (za koji se iznosi da je i sada najamni rad) prestane biti najamni, samim tim što će se uređivati ugovorom, što će od sada biti građanskopravni, a ne radni odnos, što će ući u domen Civilnog kodeksa, a ne u Kodeks o udruženom radu?

Razumije se da su u tom pravcu mogući veoma različiti stavovi i rješenja, i a priori ni jedan nije ni prihvatljiv ni neprihvatljiv. Međutim, »udruženi rad«, dakle i sadržaj i karakter udruženog rada, pa i *sadržaj Kodeksa o udruženom radu, upravo za našu zemlju, imaju primarno* (ekonomsko, pravno, političko itd.) *značenje*. U pitanju su odnosi udruženih radnika (ne svih građana) iz rada na društvenim sredstvima, u uvjetima radničkog samoupravljanja, dohotka itd. *To je specifično za naše društveno-ekonomsko i političko uređenje.* Odnosi iz udruženog rada, a ne građanskopravni odnosi; položaj radnika, a ne položaj svih građana; Kodeks o udruženom radu, a ne Civilni kodeks je ono u što su uprte oči i uši svijeta. I samo Kodeks o udruženom radu, kad je u pitanju položaj udruženog radnika, može urediti i pokazati ono što je novo i karakteristično u udruženom radu i u položaju udruženih radnika (u uvjetima samoupravljačkog socijalizma, društvenog vlasništva, dohotka, osobnih dohodaka i slično). Civilni kodeks je bio slika dometa u položaju građanina u buržoaskom društvu! U centru socijalističkog društva je radnik (a ne svaki građanin), pa odredbe o udruženom radu i o položaju udruženih radnika, prirodom stvari, spadaju u Kodeks o udruženom radu, a ne u Civilni kodeks, ako se on uopće donosi. A njegovo donošenje u tom značenju stavljeno je na prvo mjesto i u Rezoluciji o osnovama zakonodavne politike federacije (napose u odjeljku II i III).

(3) *Kategorizacija prava čovjeka, prava građanina i prava radnika.* Ta prava imaju različite osnove, različit sadržaj, pa ih i uređuju ili zaštićuju različita pravila.

Tako su prava *čovjeka* utvrđena: Općom deklaracijom o pravima čovjeka iz 1948. i drugim aktima međunarodnog i internog prava.

U pogledu prava svakog *građanina*, uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima od 1966. (koji je potpisala i SFRJ), velik niz odredaba sadrži ustav svake zemlje itd.

U pogledu prava *radnika* (građana u radnom odnosu), u međunarodnim okvirima, postoji: 130 konvencija i 134 rekomandacije Međunarodne organizacije rada (čiji je član i SFRJ); velik broj bilateralnih i multilateralnih ugovora o radnim odnosima i o socijalnom osiguranju radnika; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima od 1966. (koji je potpisala i SFRJ). U Zapadnoj Evropi postoji i Evropska socijalna povelja od 1961. godine. U svim zemljama svijeta postoji razvijeno interno zakonodavstvo o radu i socijalnom osiguranju. Ustavni poredak predviđa i zajamčuje niz radnopravnih kategorija. Tako u nas čl. 36—38. Ustava. Štaviše, čl. 135, stav 1. Ustava, uz osobna, imovinska i druga prava građana, predviđa i *»radna prava«* (prava iz radnog odnosa) i pruža im sudsku zaštitu. Ustav odvaja »radna prava« od imovinskih i drugih prava građana. Tako: »radni ljudi koji osobnim radom samostalno obavljaju kulturnu, profesionalnu ili drugu sličnu djelatnost imaju u načelu isti društveno-ekonomski položaj i u osnovi ista prava i obveze kao i radni ljudi u radnim organizacijama« (čl. 14, stav 1. Ustava), ali oni nisu u radnom odnosu i njihovi odnosi nisu iste prirode.

Građanska, socijalna, radna prava nisu istovetna. Ona ne proizlaze iz istovetnih odnosa, nisu izraz istovetnog društveno-ekonomskog položaja njihovih subjekata (uporedi čl. 55. i 56. Povelje Ujedinjenih naroda, čl. 24. Opće deklaracije o pravima čovjeka, čl. 2—26. Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima itd.) Očigledno, ni s gledišta međunarodnog prava nije moguće ni oportuno odnose i prava iz rada tretirati kao građanskopravne odnose, to jest kao civilna prava građana.

Ako se taj razvoj želi smatrati za nazadak, pa radne odnose vratiti u građanskopravne odnose i kodekse o radu proglasiti suvišnim, a vraćanje tih odredaba u Građanski zakonik nužnim i jedino mogućim, onda bi bilo potrebno to temeljito obrazložiti i pokazati do kakvih će rezultata te promjene u praksi dovesti. Napose bi trebalo dokazati: da su institucije radničkog samoupravljanja, dohotka i osobnih dohodaka kompatibilne s pravnim pretvaranjem odnosa udruženog rada iz specifičnog pravnog odnosa u građanskopravni odnos; da je

autonomno reguliranje unutrašnjih odnosa iz udruženog rada (kroz opće akte) u tim uvjetima moguće zamijeniti individualnim ugovaranjem sa svakim radnikom posebno; kako poništiti pojavu da je pri svakom ugovaranju ekonomski slabija strana samo formalno slobodna i ravnopravna u pogađanju, pa i u realizaciji i zaštiti svojih interesa; kako postići da u uvjetima dohotka položaj svakog radnika u udruženom radu znači ugovorom fiksiranu i individualiziranu situaciju, to jest da njegov položaj bude samo njegov, neovisan o rezultatima poslovanja radne organizacije, dakle da sva njegova prava i obaveze budu (u pogledu sadržaja i promjena itd.) isključivo predmet individualnog pogađanja. Ako se to želi, nužno bi bilo uključiti i metode građanskopravnog reguliranja, napose kategoriju dispozitivnosti (u svim njenim oblicima, sredstvima, pravnom sadržaju itd.).

(4) *Kategorizacija pravnih odnosa, a napose radnog odnosa kao građanskopravnog odnosa.* Autor priloga, nakon što je bez bliže argumentacije klasificirao »osnovne« kategorije pravnih odnosa, kao građanskopravne odnose označava one »odnose u kojima su svi subjekti ravnopravni« i u koje oni stupaju po svojoj slobodnoj volji i ugovaraju ne samo međusobni odnos, već i prava i obaveze u tom odnosu po svojoj slobodnoj volji.

Ne ulazeći ovdje u analizu prihvatljivosti takve definicije građanskopravnog odnosa uopće, a u nas napose, trebalo bi voditi ipak računa i o tome da u civilnom pravu svaki građanin (i pravna osoba) ima kvalitet subjekta civilnopravnih prava i obaveza, dok je u oblasti odnosa iz rada kvalitet subjekta ograničen na fizičke osobe i on je *uvjetan*, jer je (uz svojstva subjekta prava) potrebno i da ima sposobnost osobno obavljati rad!

Pošavši od tvrdnje da je »Ustav u suštini ostavio otvoren problem u koju kategoriju pravnih odnosa treba postaviti odnose u društveno-ekonomskoj oblasti«, autor izvodi zaključak: »s obzirom na osnovne karakteristike građanskopravnih odnosa, vrlo brzo će se složiti i pravnici i politekonomisti da karakteru socijalističke proizvodnje najviše odgovaraju građanskopravni odnosi«. Bez analize karaktera odnosa iz rada nije moguće ni potvrđivati ni pobijati gornje tvrdnje, jer je bitno utvrditi što nešto jest ili nije, a ne što bi »najviše odgovaralo« ili ne bi odgovaralo (i iz kojih razloga te s kojim rezultatima). Autor je prešao preko toga i zaključuje: »Naš pravni sistem je već pošao tim putem. On je u cjelokupnoj oblasti prometa uspostavio »građansko-pravne odnose.« »*Sa-*

mim tim je negirao postojanje građansko-pravnih odnosa u cjelokupnoj neprivrednoj sferi, *kao i u odnosima u radu«*, pa dodaje: »Stoga se za naš pravni sistem postavlja kao najznačajnije i teorijsko i praktično pitanje *da li u ove oblasti treba uvesti građansko-pravne odnose«* (str. 1311 — podvukao N. T.).

Birajući između tri mogućnosti (političko-predstavničkih, administrativno-pravnih i građanskopravnih odnosa), autoru je lako izabrati: građanskopravni odnos jer je zanemario rješenja, i u svijetu i u nas, da, osim tih odnosa, postoje *i radni odnosi* (odnosi iz udruženog rada), koji nisu među kategorijama pravnih odnosa koje autor »priznaje«. Prešavši šutke preko nauke, zakonodavstva i prakse o radnim odnosima, autor zaključuje da odnosi iz udruženog rada treba da budu građanskopravni odnosi jer bi inače »radnici postali nezainteresirani i za proizvodnju i za reprodukciju«. U svemu je novo to da je dodato obilježje građanskopravnog odnosa odnosu udruženog rada, jer je *»nužno postaviti odnose u radu na bazi građansko-pravnih odnosa.* To znači da bi radnici na osnovu svog prava rada društvenim sredstvima ... uspostavljali sa drugim radnicima građansko-pravne odnose u udruženom radu, a njihove osnovne jedinice udruženog rada sa drugim jedinicama« (str. 1312 — podvukao N. T.).

Generalno, autor zaključuje: »Iz ovih izlaganja proizlazi da bi osnovni društveno-ekonomski odnosi bili u našem društvu izraženi građansko-pravnim institutima. Prema tome, *građansko pravo postaje osnovni izraz naših društveno-ekonomskih odnosa.«* (Podvukao N. T.).

Razumije se da se i to može ako se to hoće. Međutim, trebalo bi preći na utvrđivanje učinaka do kojih bi to dovelo u oblasti samoupravnih odnosa, dohotka, osobnih dohodaka, odgovornosti itd., jer udruživanjem rada radnici udružuju međusobno svoj osobni rad na sredstvima u društvenom vlasništvu, jer oni kolektivno upravljaju i raspolažu procesom i uvjetima, kao i rezultatima svog (a ne tuđeg) rada. Međutim, ako se ta stvar želi tako urediti, *posve je suvišno donošenje Zakonika o udruženom radu* (ili mu treba mijenjati naziv!), jer bi — u tim uvjetima — u Zakoniku o udruženom radu sve drugo moglo biti regulirano, samo ne — »udruženi rad« radnika, jer to je građanskopravna kategorija i ide u Građanski zakonik?!

Ipak autor dvoji pa ističe: »Mnogi će se možda saglasiti da pravni osnovi naših društveno-ekonomskih odnosa budu uspostavljeni na bazi ravnopravnosti subjekata i njihove slobodne volje u stvaranju međusobnih prava i obaveza, ali neće

prihvatiti termin »građansko-pravni odnosi«..., jer izraz »građanin« ima »buržoaski« prizvuk« (str. 1312). Ali, da ni ta smetnja ne stoji, autor nas uvjerava time što »naš, dakle, građanin nije »buržoa«, on je u prvom redu radnik. Pored toga, građansko-pravni odnos predstavlja najviši domet pravne ravnopravnosti i kao takav on je historijski utvrđen i definiran pravni odnos« (str. 1313).

Međutim, ni s tom slobodom ni ravnopravnošću radnika kad bi stupali na rad uspostavljanjem građanskopravnog odnosa ne stoji stvar sasvim tako u svakidašnjoj stvarnosti kao što bi to izgledalo u idealno zamišljenom društvu. U pitanju je formalna (»zakonita«) ravnopravnost i sloboda, dobro poznata radnicima u eri »ugovora o radu«. Štaviše, cjelokupna historija razvoja industrijskih odnosa dokazuje suprotno iznesenoj tvrdnji: da za radnika takav građanskopravni odnos nije sredstvo ni dokaz ravnopravnosti (najmanje je »najviši domet« toga), jer je to i put za eventualno najveću eksploataciju. Iz tih je razloga takav slobodno zaključivan ugovorni odnos zamijenjen radnim odnosom izvan oblasti građanskopravnih institucija! Uostalom, i u našoj zemlji, u okviru ustavnih odredaba (čl. 7. i 22), a u okvirima propisanim posebnim zakonima, i sada je moguć radni odnos u privatnom sektoru. On se i zasniva ugovorom o radu (»slobodno i ravnopravno zaključenim«), ali autor priloga ne kaže u kakvom su odnosu radnici u privatnom sektoru ni da li je i njihov privatni poslodavac »u prvom redu radnik«; ne kaže da li su ti radnici u najamnom radnom odnosu ili u »građanskopravnom odnosu« kao »pravnom izražaju *najvišeg stupnja ekonomske slobode i nezavisnosti*« i »najvišem dometu pravne ravnopravnosti« (str. 1313 — podvukao N. T.).

Međutim, ovdje su u pitanju odnosi iz udruženog rada na sredstvima u društvenom vlasništvu. U tom pravcu autor predlaže: »*Naše civilno pravo treba da sadrži pravne institute koji određuju status i djelovanje svih radnika i organizacija udruženog rada kako u vanjskim tako i u unutarnjim odnosima,* — kao i odnose građana kao društvenih jedinki.« Zatim: »Naš civilni kodeks treba da obuhvati pravne institute društveno-ekonomskih odnosa i ona prava ličnosti koja daju *osnovni pravni status građanina i radnika*« (str. 1314 — podvukao N. T.). Nakog toga dolazi do zaključka: »polazeći od načela (?) da u našem sistemu nema najamno-pravnih odnosa u udruženom radu, stojimo na stanovištu da su svi međusobni odnosi u radu građansko-pravnog karaktera, jer radnici ulaze u njih slobodno i ravnopravno, na osnovu svojih subjektivnih prava« (str. 1314). To su teze kojima nedostaje samo dokaz

njihove prihvatljivosti, ostvarljivosti i ocjena rezultata u postojećim, a ne u idealnim uvjetima. Tek nakon toga bilo bi moguće utvrditi što naše civilno pravo »treba«, a što ne treba; što ono jest, a što nije; da li je odnos iz udruženog rada građanskopravni odnos ili specifičan odnos: odnos iz udruženog rada u koji radnik također slobodno stupa (pa bi to bilo moguće učiniti i ugovorom, jer sve forme zasnivanja uključuju pristanak svih koji u njemu učestvuju). To je i sada odnos koji je slobodan s gledišta njegova postanka, a koliko je (i koliko bi mogao biti) ravnopravan (štaviše, i kad bi se ugovarao sadržaj), veoma je složeno pitanje. Na to pitanje nije moguće odgovoriti tvrdnjom da će on to postati samo onda ako se njegov sadržaj bude uređivao individualnim ugovaranjem. Međutim, ako prihvaćamo (nema ni jednog razloga da tako ne učinimo) da je za socijalizam u uvjetima samoupravljanja radnika bitno da »radnik koji radi u udruženom radu s društvenim sredstvima za proizvodnju, kroz svoj rad, i srazmjerno svom radu »prisvaja« akumulaciju, odnosno dohodak, to jest raspolaže s njim u cilju svog neposrednog utjecaja na uvjete svog rada i života, a u uvjetima pune demokratske odgovornosti prema drugom čovjeku u udruženom radu« (E. Kardelj), onda je očigledno da status radnika koji radi u udruženom radu nije predmet pogađanja (ugovaranja), da udruženi rad nije građanskopravni odnos, da reguliranje tih odnosa ne ulazi u sadržaj Civilnog kodeksa, već da je to jednim dijelom predmet Ustava (uporedi čl. 9—10), a u svemu ostalome predmet Kodeksa o udruženom radu.

Doduše, autor, nakon što je utvrdio da »su svi međusobni odnosi u radu građanskopravnog karaktera«, ističe da je sporedno da li će »to sve biti regulirano u civilnom kodeksu ili u drugim kodeksima i zakonima«, jer je *»jasno da ovi građansko-pravni odnosi imaju svoje specifičnosti i da postojeći instituti građanskog prava nisu dovoljni ni adekvatni za ove odnose«* (str. 1312 — podvukao N. T.). To velikim dijelom znači priznanje da to i nisu građanskopravni odnosi! Međutim, potrebno bi bilo bliže obrazloženje: (a) kako je moguće bez prethodne izmjene Ustava odnose iz udruženog rada vratiti u građanskopravne odnose; (b) kako to da u Civilni kodeks spadaju osnovne odredbe o odnosima koji su »specifični« i za koje »postojeći instituti građanskog prava nisu dovoljni ni adekvatni«; (c) kako će biti moguće postići da rad i rezultati rada postanu jedino mjerilo društvenog i materijalnog položaja radnika i da osobni dohodak svakog radnika u radnoj organizaciji bude ovisan o rezultatima njegova rada i rada radne jedinice i radne organizacije kao cjeline (čl. 12. Ustava)

ako je neovisno o tome moguće slobodno ugovarati i opseg prava i obaveza sa svakim radnikom pojedinačno (što se ističe kao bitno za građanskopravne odnose); (d) kako će biti moguće postići primjenu odredaba čl. 153. Ustava ako se status svakog radnika bude ugovarao; (e) kako je ugovorom moguće ostvariti pravo na rad svih pod jednakim uvjetima (u vezi sa zapošljavanjem), a napose pravo na »plodove rada«, neotuđivost i neprenosivost prava iz rada; (f) kako će tim putem (prije nego što bude prevladana otuđenost i dokinuta podjela rada — uporedi K. Marx, *Njemačka ideologija*, str. 914. i dalje) biti moguće ostvariti optimalnu organizaciju rada, najracionalniju, najekonomičniju i najefikasniju podjelu rada, ali i koordinaciju i objedinjavanje radnih funkcija svih radnika članova određene radne zajednice; (g) u čemu je »radna osnova« svih drugih građanskopravnih odnosa; (h) da li suvremena nauka, pa i zakonodavstvo, u buržoaskim i u socijalističkim zemljama, kao i međunarodno pravo, uz one kategorije koje autor priznaje, poznaje i koje druge kategorije pravnih odnosa, napose odnose iz rada (radne odnose); (i) do kakvih bi efekata dovela primjena predložene koncepcije; (j) po čemu će se prenošenjem iste osobe i istog rada iz oblasti reguliranja jedne vrste u oblast reguliranja druge vrste bitno izmijeniti društveni odnos, položaj radnika i karaker rada itd.; (k) u čemu su »specifičnosti« udruženog rada kao građanskopravnog odnosa i da li ga te specifičnosti (sadržajno) udaljavaju ili približavaju kojoj drugoj vrsti pravnih odnosa (klasičnih građanskopravnih ili kojih drugih). Postoji i niz drugih pitanja koja bi trebalo u vezi s tim prethodno temeljito raspraviti.

Nije kategorizacija pravnog odnosa u kome se nalazi radnik ono što bitno uvjetuje njegov položaj, i izmjena te kategorizacije, ceteris paribus, ne može poboljšati njegov položaj. Ni jedan društveno-ekonomski i politički poredak ne može ne vidjeti postojanje i utjecaj klasnih i socioprofesionalnih razlika, pa odnose iz rada izjednačiti s odnosima iz imovine, a promjene u položaju radnika ostvariti tim što će zakonikom (dakle, prisilno) odnose iz rada (kakvi jesu) pretvoriti u ono što nisu jednostavno njihovim označavanjem i tretiranjem kao građanskopravnih odnosa.

(5) *Subjektivna prava radnika u vezi s pravom na rad, odnosno s pravom rada.* Autor ističe: »u osnov civilno-pravnih odnosa u udruženom radu, umjesto vlasništva i stvarnih prava izvedenih iz njega, treba staviti određena subjektivna prava radnika koja proizlaze iz ustavnih prava na rad i plodove

rada. Ta prava se mogu definirati kao pravo rada društvenim sredstvima, pravo na odlučivanje o plodovima rada (dohodak), pravo na lični dohodak i pravo na samoupravljanje. Kod toga je *polazni pravni odnos pravo rada društvenim sredstvima.* Konzekvence tog prava su i ostala subjektivna prava radnika. Na osnovu tih prava radnici bi stupali u međusobne građansko-pravne odnose u radu, u pravne odnose na tržištu i druge građansko-pravne odnose. Ugovor bi bio osnov stvaranja međusobnih prava i obaveza kako unutar organizacija udruženog rada (statutarni ugovor) tako i u odnosima sa drugima« (str. 1316 — podvukao N. T.).

Na prvom mjestu, pojmovno nije moguće izjednačavati *pravo na rad s pravom rada.* S druge strane, pravo na rad nije ni polazni pravni odnos ni subjektivno civilno pravo građana. Doduše, niz autora u SSSR-u (S. N. Bratus, N. G. Aleksandrov, A. V. Venediktov), polazeći od pretpostavke ostvarenja pune zaposlenosti itd., pravo na rad obilježavaju kao element pravne sposobnosti sovjetskog građanina, kao najvažniji element njegove opće pravne sposobnosti, pa i kao naročito važnu premisu i osnov kvaliteta subjekta civilnih prava ... Međutim, pravo na rad ne može da se, samo po sebi, uzme kao stanje subjektivnog prava, ono nije subjektivno pravo, već ono čini mogućim rađanje određenih subjektivnih prava fizičke osobe, ono joj daje mogućnost da uspostavi konkretne odnose iz rada, iz kojih će se nakon toga »roditi« odgovarajuća subjektivna prava. Međutim, i kad građanin ostvari pravo na rad, uz to ne treba vezivati razne fikcije i iluzije, jer ni ono automatski ne osigurava sva prava u pogledu pune slobode izbora zaposlenja prema sposobnostima, ne isključuje sve oblike neravnopravnosti i slično. Jedno su takozvana javna subjektivna prava, a drugo civilna subjektivna prava (u različitom značenju: kao pravo titulara određeno pozitivnim pravom, kao ideja prava čovjeka, kao izraz socijalnih fenomena ili kao vrsta »idealnog« fenomena). Jedno je pravo na rad kako je zajamčeno Ustavom (čl. 36, stav 2, 5. i 7), a drugo ako se ono zakonom regulira kao subjektivno pravo građana.

To sve rađa niz pitanja kao što su: (a) na koji način »pravo rada društvenim sredstvima daje svakom pojedinom radniku *pravo i dužnost da radi* određenim sredstvima« i da li to pravo ima svaki građanin; (b) značenje tvrdnje da bi »radnik mogao *ustupati* (pravnim poslovima) to svoje pravo rada drugom (pa i sa naknadom pod određenim uvjetima)«; (c) značenje i realizacija tvrdnje da »radnik *nikad ne gubi svoje* pravo ličnog rada društvenim sredstvima«; (d) u čemu je razlika između »radnog odnosa« i »građanskopravnog od-

nosa« u koji radnik stupa tako što »stupa u međusobne odnose sa drugim radnicima... putem *specifičnog* građansko-pravnog ugovora o udruženom radu *koji može imati trajni karakter* u obliku statutarnog ugovora« (str. 1319, fusnota 9 — podvukao N. T.).

(6) *Pravo radnika na plodove rada.* Polazeći od toga da »u osnov civilnopravnih odnosa u udruženom radu... treba staviti određena subjektivna prava radnika koja proizlaze iz ustavnih prava na rad i na plodove rada«, autor nastavlja: »Ta prava se mogu definirati kao *pravo rada* društvenim sredstvima, pravo na odlučivanje o plodovima rada (dohodak)... i pravo na samoupravljanje. Kod toga je polazni pravni odnos pravo rada društvenim sredstvima« (str. 1316). I zaključuje: »Prema tome, radnici treba da stupaju u *međusobne građansko-pravne odnose* na osnovu prava rada društvenim sredstvima, prava na plodove rada (dohodak) i prava na samoupravljanje« (str. 1317 — podvukao N. T.).

Pri tome se određeni zaključci izvlače iz nedovoljno jasno označenih (ili neobrazloženih) tvrdnji kao što su: ako postoje radni odnosi, radnici »ne bi mogli svoja ustavna prava na plodove rada ostvarivati *neposredno,* nego samo putem predstavničkih organa radničkog samoupravljanja«; pri tome nije posve dorečeno kako će se neposredno ostvarivati pravo na plodove rada; u čemu je »realna negacija prava rada društvenim sredstvima«, »negacija prava na dohodak«, nužnost nastanka »najamnih pravnih odnosa« itd. (str. 1318). Nisu vidljivi ni pravi razlozi napuštanja pojma »dohodak« i uvođenja izraza »pravo na plodove rada« (da li iz razloga što dohodak nije u skladu s građanskopravnim odnosom, zbog primjene člana 121. Ustava ili iz kojih drugih razloga).

Ustav (u preambuli, tačka II »Osnovnih načela«) ističe *pravo čovjeka* kao pojedinca i člana radne zajednice da *uživa plodove svog rada i materijalnog napretka društvene zajednice* prema načelu: »Svatko prema sposobnostima — svakome prema njegovu radu«, kao nepovredivu osnovu položaja i uloge čovjeka. U daljnjem tekstu, kad su u pitanju prava radnika iz udruženog rada, Ustav spominje osobni dohodak radnika iz dohotka radne zajednice, odnosno radne organizacije. Tako i čl. 5. i 7. »Skice«. Međutim, autor nedovoljno potkrepljuje tvrdnju da »osnovni instituti *prava radnika* na plodove rada treba da budu predmet civilnog kodeksa«. S obzirom na ustavnu kategoriju prava na dohodak, što je osnovno pravo radnika iz rada, dakle »radno pravo«, jer se temelji na lično izvršenom radu, radnik bi to pravo mogao ostvarivati sve i

kad ne bi bilo uopće ugovoreno! Ili je to odlučno: da li će odnos iz rada biti najamni ili slobodan, ravnopravan, nezavisan odnos? U svakom slučaju, riječ »plod« (rod, fructus) ovdje nema svoje opće značenje (kao što plodi, rodi: zemlja, drvo, žena itd.). Ona je upotrebljena u *prenesenom značenju* (utilitas, commodum, emolumentum, lucrum), dakle u značenju: proizvod — produkt, korist — probitak, dohodak — dobitak itd. I upravo sad nastaje pitanje: da li radnik stječe, uživa, prisvaja plodove rada ili dohodak po osnovi rada, jer se ne radi o *pravu »na osnovu kog* radnici *treba da stupaju* u međusobne građanskopravne odnose« (str. 1317), već je u pitanju pravo koje radnik stječe tek na osnovi obavljena rada u udruženom radu (u radnom odnosu).

(7) *Građanskopravni odnos kao »najviši domet pravne ravnopravnosti« i kao »pravni izražaj najvišeg stupnja ekonomske slobode i nezavisnosti«*. Suština problema ne može biti u tome da li će radnici stupati u odnose rada slobodno. U modernom svijetu to je izvan spora, jer svaki oblik materijalizacije akta o postignuću suglasnosti volja o zasnivanju radnog odnosa nužno uvijek uključuje formalno slobodan pristanak. Odstupanja su posve izuzetna i morala bi biti izričito zakonom propisana. Međutim, u tom pogledu (ali *samo za zasnivanje*), ugovor uvijek ima određene prednosti pred svim drugim oblicima (rješenje o primanju na rad itd.). I to je jedino o čemu ne može biti spora.

Međutim, posve je drukčije u vezi sa *sadržajem odnosa iz rada*. Ne samo da to nije dokazano, već je praksom dokazano suprotno u pogledu mogućnosti ugovaranja sadržaja radnog odnosa. Iluzija je vjerovati da bi ubuduće (jer ni u prošlosti nije tako bilo) radnici, ulazeći u odnos rada, kao građanskopravni odnos, samo zato što se sklapa ugovor, oni u radni odnos ulazili ravnopravno«. Posve je nedokazan stav da je takav ugovorni odnos »pravni *izražaj najvišeg stupnja ekonomske slobode i nezavisnosti*«. Historija nepobitno dokazuje suprotno. Otud i pojava ekonomskih akcija radničkih sindikata, zaključivanje kolektivnih ugovora (sa zabranom individualnog ugovaranja in peius, ali s neograničenom slobodom ugovaranja in melius za radnika, pojava athezionih ugovora, tarifa, radničko-zaštitnog zakonodavstva, a *nauštrb opće dogme građanskog prava o slobodi i ravnopravnosti radnika i poslodavaca kao ugovornih partnera*. Cjelokupno zakonodavstvo o radu (u nacionalnim i međunarodnim okvirima) to nepobitno potvrđuje.

Iluzorno bi bilo i dokazivati da će biti moguće (suprotno ekonomskom položaju i materijalnim mogućnostima) postići ekonomsku slobodu, ravnopravnost i nezavisnost radnika samim time što će odnosi iz rada biti obilježeni i regulirani kao građanskopravni odnosi, a ne kao odnosi iz rada; što će biti regulirani u jednom kodeksu (u Civilnom kodeksu), a ne u drugom (u Kodeksu o udruženom radu), i to u istoj zemlji, u istom historijskom momentu, prilikama i slično. Zar je to moguće postići samom zakonskom odredbom koja deklarira: »U građanskopravnim odnosima subjekti prava su *ravnopravni i suglasno zakonu* utvrđuju međusobna prava i obaveze« (čl. 4. »Skice«); da će radnici ta prava »ostvarivati na osnovi ugovora o udruženom radu« (čl. 5, stav 2. »Skice«); da će radnik »pristupiti organizaciji udruženog rada kad s drugim radnicima te organizacije zaključi ugovor o udruženom radu« i slično. Međutim, kako se »*ugovorom o udruženom radu mogu predvidjeti i posebna prava i obaveze u skladu sa zakonom, statutarnim ugovorom ili drugim općim aktima*« (čl. 13, stav 1. »Skice«), kompletno je stvoren mehanizam kojim će oni radnici koji su »ravnopravni« ali s manje moći često ostati ne samo bez tih posebnih prava koje je moguće ugovoriti, već će se naći eventualno i s »posebnim obavezama« na koje će »slobodno« pristati. Takve pojave nisu strane nikakvim ugovornim odnosima i primjera ima obilato.

Ugovaranje posebnih prava i obaveza očigledno proširuje realnost izgleda na privilegije moćnih i utjecajnih, a slabi položaj onih »perifernih«. Tu su moguće neograničene varijante diferencijacije (i opravdane, ali i neopravdane). Formalna sloboda i ravnopravnost ugovaranja, ali u nejednakim pozicijama, ne osigurava sadržaj ugovora koji bi bio »*izražaj najvišeg stupnja ekonomske slobode i nezavisnosti* radnika. Takav »izražaj« nije teško naći ni kod nas u privatnom sektoru, kao ni u drugim zemljama, koje zbog toga u oblasti radnih odnosa sve više napuštaju takvu »slobodu ugovaranja«.

Sav taj »novi« ili »stari« instrumentarij, sve te nove ili stare koncepcije itd. nisu nepoznate ni nauci ni praksi. Ona je mnoge od njih odbacila ili izmijenila. I sve bi to trebalo temeljito uzeti u razmatranje prije nego što se najliberalističkija koncepcija ugovora (kakva praktično ne živi) prihvati kao spasonosno, svemoćno sredstvo za postizanje onih ciljeva koji su opravdani i koje svi mi želimo, ali koji se nikad tim sredstvima nisu dali postići. U velikoj mjeri to vrijedi i za takozvane statutarne ugovore koji bi imali zamijeniti »opće akte radnih zajednica«, iako je očito da ni u jednima ni u drugima ne dolazi ravnopravno do izražaja ni volja ni

subjektivno pravo svakog člana radne zajednice, iz jednostavnog razloga što je sadržaj svakog subjektivnog prava u nerazdvojivoj vezi s kategorijom interesa (u objektivnom, subjektivnom i sociološkom značenju), u vezi s potrebama, s ekonomskim položajem i stanjem itd. I jedni i drugi oblici mogu biti diktat jačih slabijima, većine manjini i slično. Praksa sklapanja individualnih ugovora o radu, statutarnih ugovora, pa i donošenja općih akata, kad se izvrši analiza, djeluje u tom pogledu veoma instruktivno. Uostalom, i do sada smo imali mogućnost statutarnih ugovora (čl. 4, 31, 36/b Osnovnog zakona o poduzećima; čl. 2. i 3. Osnovnog zakona o utvrđivanju i raspodjeli dohotka u radnim organizacijama). Nije teško provjeriti rezultate djelovanja tog mehanizma.

Ne isključujući a priori ni jedno rješenje, predlagač novih rješenja ipak bi bio dužan ne samo dati obrazloženje, već i ukazati na rezultate primjene takvih rješenja. Ni u pravnim naukama, napose ne u donošenju normi, nije dovoljna logika, jer ponašanja ljudi (napose ona koja očekuju ili zahtijevaju aktivnost određenog sadržaja) nisu samo, a nisu ni prvenstveno, stvar logike, već i interesa, položaja, materijalne i druge stimulacije. Eto zašto je pri predlaganju svake promjene (a promjena u našem pravu nikad nije bilo malo), a napose onda kad se predlaže napuštanje cijele jedne grane prava i pretvaranje radnih odnosa u civilnopravne odnose, nužno ocijeniti efekte, zbivanja i slično ako želimo efektivnost tih promjena, i nikad nisu dovoljne apstraktne ocjene i verbalna logična zaključivanja.

(8) *»U našem pravnom sistemu nema potrebe za posebnim privrednim i posebnim radnim pravom«*. Poznati su nam rezultati rasprava u drugim socijalističkim zemljama o »potrebi« ili »suvišnosti« posebnog *privrednog prava*. Kako to urediti u nas, drugi su legitimiraniji o tome pisati nego što sam ja. Nije mi poznat slučaj, ni u jednoj zemlji svijeta, da se postavilo pitanje, a napose ne zaključak o suvišnosti *radnog prava u pravnom sistemu*. Obrnuto, i u onim zemljama gdje ga zbog privredne nerazvijenosti nije bilo, ono se sve brže razvija.

Kad autor koji je učestvovao u izgradnji našeg pravnog sistema od početka tvrdi da su te dvije pravne grane suvišne u našem sadašnjem pravnom sistemu, onda za to mora da postoje sigurno jaki razlozi. Međutim, on ih nije iznio, pa je teško o tome raspravljati. Naime, nije moguće uzeti kao razlog to što se autor napisa, baš pozivajući se na Ustav, po kome bi *rad* trebalo da bude temelj društvenog i materijalnog položaja svakog čovjeka u našem društvu (čl. 7) i po kome bi svatko

tko je sposoban za rad (bar s moralne i materijalne strane) imao dužnost da osobno radi i od svog rada živi (čl. 36), odlučio za taj prijedlog, a da i dalje *rad (udruženi rad) ostavlja kao osnovnu kategoriju* našeg pravnog sistema o položaju čovjeka, to jest radnika. Ipak ima tu logike: jer, ako je udruženi rad, ako je pravo na rad na sredstvima u društvenom vlasništvu, ako je pravo na lični dohodak, ako su sva ostala osnovna prava i obveze radnika iz rada ne samo građanskopravni odnosi, a prava i obveze civilnopravne naravi, već su to — štaviše — i »osnove građanskopravnih odnosa« i »osnovna prava« iz građanskopravnih odnosa, onda je nužno biti dosljedan, pa reći: Kodeks o udruženom radu nema što da o tim i takvim odnosima regulira, pa nema potrebe ni za naukom koja se bavi radnim odnosima (kad su oni civilnopravni). Nema nikakvo značenje činjenica da su radni odnosi (pa i nauka o tim odnosima) postojali i onda kada su u buržoaskim zemljama propisi o radnim odnosima (o ugovoru o radu) bili dio (veći ili manji) civilnih kodeksa. Međutim, u nas ni to ne može biti jer su radni odnosi postali sasvim u svemu istovetni sa svim drugim građanskopravnim odnosima (jer se svi temelje na radu!) ili jer uopće nema odnosa iz rada. Sigurno je da nije ni ono prvo ni ovo drugo.

Međutim, *rad ljudi postoji*, on je postojao i postojat će dok bude ljudi. Sigurno je i to da će se *rad ljudi morati regulirati* na ovaj ili onaj način, neovisno o tome da li će to biti međunarodno pravo, zakonik, zakon ili koje drugo državno pravilo, odnosno da li će to biti kakav autonomni izvor prava ili ugovor o radu. Konačno, sigurno je i to da će *postojati potreba za poznavanjem i proučavanjem* svih tih institucija u vezi s radom ljudi (pa i pravila koja takav rad uređuju), neovisno o tome kako će se ta nauka zvati. Međutim, iako se (s gledišta subjekata tih odnosa) *radi o radnicima,* iako se (s gledišta objekta reguliranja) *radi o odnosima rada* (udruženog rada) itd., dakle, iako je *u pitanju rad radnika,* — zašto bismo te odnose nazivali odnosima iz rada, odnosima radnika, a kodeks koji to regulira Kodeksom o radu (ili udruženom radu), i zašto bismo nauku koja to proučava nazivali naukom o radnim odnosima, — kada to sasvim lako možemo proglasiti za građanskopravni odnos, a — zadržavajući i dalje naziv udruženi rad — to svrstati kao osnovnu materiju u Civilni kodeks, a ne u Kodeks o udruženom radu, iako smo i za donošenje ovog kodeksa!?

Postavlja se, međutim, pitanje: iz kojih razloga baš tako postupamo? Vidjeli smo razloge. Čini nam se da oni ne stoje,

jer ipak nisu u pitanju građanskopravni odnosi, već odnosi iz rada.

U tim uvjetima, napose u našoj zemlji, nikakva osnova nema u Civilni kodeks unositi kao osnovne institucije odredbe o udruženom radu samo zato da bismo stvorili radnički civilni kodeks, kodeks o građanskim odnosima, koji, umjesto da ostane na svojoj materiji, uređuje materiju koja je svugdje (i zbog naravi odnosa i zbog obilja propisa) toliko velika i značajna da sama po sebi tvori osnovu jednog zasebnog kodeksa, to jest Kodeksa o radu (ili o udruženom radu). Pa Civilni kodeks ne može biti drugo do civilni, a ako bi mu osnovne institucije imale biti odnosi iz rada (udruženog rada), onda bi i po nazivu to trebalo da bude Kodeks o radu! U protivnom, u takvom Civilnom kodeksu čitat ćemo odredbe koje su svugdje u svijetu ili dio Ustava ili sadržaj Kodeksa o radu, a to doista nije predmet Civilnog kodeksa (napose kad se tvrdi da su svi naši građani »u prvom redu radnici«). Kodeks u kome bi centralna i osnovna institucija bio udruženi rad, a centralna vrijednost radnik, ne bi ni mogao da se naziva civilnim. Međutim, u svakom slučaju, ako bi se prihvatila autorova koncepcija, u tom slučaju postaje posve suvišno donošenje Kodeksa o udruženom radu (s obzirom da je ono što je bitno za rad i za udruženi rad postalo dio Civilnog kodeksa).

U svakom slučaju, stvar je temeljite rasprave autorova tvrdnja: »*Naše civilno pravo treba da sadrži pravne institute koji određuju status i djelovanje svih radnika i organizacija udruženog rada kako u vanjskim tako i u unutarnjim odnosima* . . . , odnosno da »naš civilni kodeks treba da obuhvati pravne institute društveno-ekonomskih odnosa i ona prava ličnosti koja daju *osnovni pravni status* građanina i *radnika*« (str. 1314 — podvukao N. T.).

Niz pitanja nastaje i u vezi s autorovim gledištem. »S druge strane, to ne znači da neće biti potrebe za administrativno-pravnim normama u imovinskim i *privrednim odnosima ili potrebe za zaštitnim zakonodavstvom u radu*« (str. 1314 — podvukao N. T.). Neovisno o tome što se u raspravljanju o *reviziji pravnog sistema* ne može raspravljati i odlučivati o potrebi ili suvišnosti određenih *naučnih grana*, ipak, u vezi s gornjom tvrdnjom, nije jasno: u koju granu prava spada ta materija ako nema potrebe za postojanjem privrednog i radnog prava. Koja grana prava će se baviti: materijom socijalnog osiguranja radnika, primjenom konvencija Međunarodne organizacije rada, statutarnim i ugovornim institucijama o pravima, obvezama, odgovornosti itd. radnika u vezi s radom?

Što je s radom radnika u privatnom sektoru, s kolektivnim ugovorima itd.?

Da li je pojam građanskopravnog odnosa proširen i na rad radnika koji obavljaju stručne i druge poslove u državnim organima, samoupravnim zajednicama, društveno-političkim organizacijama i udruženjima građana (čl. 14. »Skice«), kao i na »javnu službu«, jer se u Civilnom kodeksu namjerava i to urediti? Da li su i to građanskopravni odnosi?

Sve to nameće i problem ustavnih odredaba (napose čl. 9—14, čl. 36—38. Ustava SFRJ). Tu je, naime, osnovni status radnika prilično određen, a posebna zaštita radnika u vezi s radom izričito zajamčena, pa ne može biti problema o potrebi ili nepostojanju potrebe za takvim zaštitnim zakonodavstvom. Te odredbe Ustava ne samo da nisu »prevaziđene«, već još nisu u svemu ni realizirane.

(9) *Karakter i predmet Civilnog kodeksa.* Priroda i karakter odnosa iz rada odlučni su za odluku da li je udruženi rad osnovna kategorija ovog ili onog kodeksa. Dok je udruženi rad radnika *rad*, van dvojbe je da je uređenje odnosa iz takvog rada predmet Kodeksa o udruženom radu. Upravo u uvjetima samoupravljanja, društvenog vlasništva, dohotka itd., to jest u uvjetima udruženog rada i postojanja načela iz čl. 7. Ustava da bi rad i rezultati rada postali mjerilo i temelj materijalnog i društvenog položaja svakog za rad sposobnog građanina, — institucije Kodeksa o udruženom radu dobijaju i praktičnu vrijednost za sve veći broj ljudi. Značenje i vrijednost tog kodeksa (a ne civilnog) u socijalizmu postepeno sve više raste. Autor priloga postavlja proces tog razvoja upravo obrnuto, *priznajući pri tome ipak primaran značaj radu, odnosno udruženom radu.* Međutim, kako autor uopće ne priznaje postojanje pravne kategorije odnosa iz rada, odnosno iz udruženog rada, kao specifičan društveni i pravni odnos, on taj odnos vraća među građanskopravne odnose, a odredbe o tome u Civilni kodeks. On to čini tako iako i sam priznaje specifičnost tih odnosa i neadekvatnost institucija građanskog prava za uređenje odnosa iz rada.

U svijetu općenito, a napose u socijalističkim zemljama, opća je pojava da se i ono nekoliko članova koji su uređivali ugovor o radu, a koji su se nalazili u građanskim zakonicima, izostavljaju iz tih zakonika i prenose u posebne zakonike o radu (kojima se uređuje sistematski svestrano sve ono što je u vezi s reguliranjem i zaštitom radnika i odnosa iz rada). U najnovije vrijeme tako je i u Portugaliji postupljeno (Decreto-

-Lei N° 47344 od 26. novembra 1966), a druge su zemlje to učinile mnogo ranije.

(10) *Odnos između Ustava, Građanskog zakonika i drugih zakona.* Ne samo iz naučnih i sistemskih razloga, već i s gledišta pozitivnog prava u svim zemljama, pa i u nas (Ustav SFRJ), ni jedan zakonik ili zakon ne može biti suprotan Ustavu. Stoga bi prije svakog pristupa izradi prihvaćenih stavova o tekstu (osnovnim odredbama) budućih zakonika ili zakona probleme trebalo razmotriti i s gledišta Ustava ako rješenja nisu u skladu s ustavnim odredbama ili načelima.

Prenos odnosa iz rada iz oblasti specifičnih radnih odnosa u oblast građanskopravnih odnosa povlači za sobom cio niz problema uz ustavne materije, napose iz ustavnih načela, koja su »i osnova tumačenja Ustava i zakona, *kao i djelovanja svih i svakoga*« (tačka IX »Osnovnih načela« Ustava). Tu su i već ranije citirani članovi Ustava. Dalje, to ima i međunarodni aspekt s obzirom na odredbe čl. 153. Ustava, a u vezi s okolnošću da je SFRJ ratificirala niz konvencija MOR, a potpisala je i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Napose same ratificirane konvencije i po institucijama i po opsegu tvore sadržaj veći od jednog zakonika! U pitanju su radni i socijalni odnosi (u vezi s profesionalnom orijentacijom, sa zapošljavanjem, profesionalnim formiranjem, zasnivanjem i prestankom radnog odnosa, s pravima i obvezama iz rada, s odgovornostima, sa zaštitom na radu, s posebnom zaštitom maloljetnih radnika, žena i invalida u radnom odnosu, sa socijalnim osiguranjem radnika, sa stvaranjem i raspodjelom dohotka, sa samoupravljanjem itd.). To su sve instituti i odnosi koji po svom sadržaju i karakteru nisu i ne mogu biti građanskopravni odnosi. Stoga ni u jednoj zemlji nisu ni uređeni Građanskim zakonikom, već Zakonikom o radu.

Svaki *kodeks* ima svoje mjesto unutar jedinstvenog pravnog sistema svake zemlje. Svaki kodeks treba biti stabilna, kompaktna i harmonična, jedinstveno povezana cjelina, i to: s gledišta sadržaja i karaktera odnosa koje uređuje, s gledišta istorodnosti odnosa i kategorija i s gledišta općih načela pravnog sistema, kao i zakonodavnih metoda. Između jednog i drugog kodeksa koji istodobno postoje u pravnom poretku određene zemlje (samo zato što uređuju različit predmet, pa zato i na različit način) ne može biti ni primarnog ni sekundarnog značenja. Svaki je kodeks u svojoj materiji za pravni sistem te zemlje formalno od jednake vrijednosti. Ni *Civilni kodeks* u tom pogledu ne može biti prejudicijelnog značenja za karakter i predmet svih drugih kodeksa, napose ne u smislu da bi

drugi kodeksi mogli regulirati ono što ostane, odnosno što im ostavi Civilni kodeks, ili da drugi kodeksi svoje institucije imaju urediti »u skladu s odredbama« Civilnog kodeksa, a ponajmanje da Civilni kodeks mora sadržavati osnovne odredbe o svim institucijama udruženog rada, a da Kodeks o radu regulira samo organizacionu stranu udruživanja rada, to jest statusna pitanja radnih organizacija, ali ne i statusna pitanja radnika u udruženom radu. Takav utjecaj i značenje može imati samo Ustav i to prema svim zakonicima i zakonima jednako.

Stoga bi trebalo bliže obrazložiti autorovo stanovište o posebnom značenju i utjecaju *Civilnog kodeksa* na »izgradnju novog pravnog sistema, jer će se njegovim donošenjem utvrditi osnovni instituti kojima će pravno biti izraženi društveno-ekonomski odnosi koji proističu iz Ustavom utvrđenog društveno-ekonomskog *položaja radnih ljudi* i njihovog prava na plodove rada i drugih prava samoupravljanja«. To je velikim dijelom Ustav i uredio, i te ustavne kategorije nije moguće mijenjati Civilnim kodeksom, već izmjenom Ustava. Dosljedno tome, nije prihvatljivo ni stanovište da je »neophodno donošenje uvodnog dijela prije konačne izrade Civilnog kodeksa, da bi se osiguralo da se *unifikacija* (koja će se ostvariti revizijom saveznih zakona u određenim oblastima prava) zasniva na *jedinstvenim osnovama, odnosno na istim načelima od kojih će se poći kod izrade pojedinih kodeksa*«. Očito je da ni jedan, pa ni Civilni kodeks ne može imati najviše mjesto u pravnom sistemu, gotovo više i od Ustava, ali u svakom slučaju više od svih drugih kodeksa i zakona, to jest ne može da bude osnovica i okvir za izradu svih drugih kodeksa (sadržavajući u sebi izraz svih osnovnih društveno-ekonomskih odnosa).

Ni nauka ni zakonodavna praksa ne prihvata takvu klasifikaciju. Naime, priznaju se razlike samo između kodeksa i zakona, ali i one su pretežno kvantitativnog, a ne kvalitativnog karaktera.[2] Otud za kodifikaciju *presudno značenje ima samo Ustav,* ali otud i značenje i važnost utvrđivanja niza premisa i postulata koji se traže za kodifikaciju, a ne traže se za zakonsko reguliranje. Otud i oprezniji, dugoročniji, svestraniji, temeljitiji itd. pristup izradi svakog kodeksa (ako se uporedi s izradom zakona).

Ni s gledišta *sadržaja* Civilni kodeks u socijalističkoj zemlji ne može imati presudan i odlučan značaj za pravni sistem te zemlje. Naime, u socijalističkoj zemlji ni privredna,

---

[2] F. Ercamora, *Les problèmes de la codification à la lumimière des expériences et situations actuelles,* 1962.

ni politička ni socijalna struktura nije ni približno onakva kakva je bila u vrijeme donošenja velikih civilnih kodeksa u svijetu. Civis općenito ima danas drukčiji položaj (socio-ekonomski, profesionalni itd.) negoli onda. Pro futuro izmjene u tom moraju biti sve veće i sve brže. Dakle, u socijalističkom društvu centralno mjesto dobija radni čovjek — radnik, a odnosi iz udruženog rada (napose u našim uvjetima) moraju imati bar isto toliko značenje i bar isto onakvo mjesto u pravnom sistemu naše zemlje koje ima (ili se predlaže da ima) položaj građanina u pogledu njegovih građanskopravnih odnosa, poslova itd. U tom pogledu nikakvi odnosi iz rada (pa ni iz udruženog rada) ne mogu biti idealizirani i po nahođenju klasificirani u ove ili one pravne kategorije. To je još uvijek početna faza jednog dugoročnog procesa. On je otpočet, ali ni približno nije okončan. Stoga pojave: i najamnog rada, otuđenja, kao i razotuđenja rada (i radnika), pojave fizičkog i duševnog obeščovječenja najamnog radnika, samootuđenja radnika, kao i, suprotno tome, oslobađanja rada itd. nisu tako jednostavne da bi se one, u materijalnim svojim osnovama i u društvenim svojim učincima, mogle izmijeniti prenošenjem pravnih odnosa iz rada ljudi iz jedne pravne kategorije u drugu pravnu kategoriju, odnosno izmjenom naziva onog pravnog odnosa u kome je radnik sada ili u kome mi želimo da on danas ili sutra bude. Kamo sreće kad bi to tako bilo moguće postići. Na žalost, historija nas opominje da nije moguće *formalnim pravnim kategorijama* (kao što su ugovor, ugovorna sloboda, ugovorna ravnopravnost i slično) izmijeniti stvarnu, materijalnu podlogu neslobode, neravnopravnosti, potčinjenosti, postvarenja čovjeka itd.

Iz tih razloga nije moguće još danas savladati dihotomiju: građanin (s jedne) — radnik (s druge); građanskopravni odnosi (s jedne) — odnosi iz rada ljudi (s druge), baš kao što ni Ustavom zajamčeno pravo na rad kao »subjektivno pravo svih građana« u danim prilikama nije uvijek moguće doista pretvoriti u civilno (pa ni u »radno«) subjektivno pravo svakog građanina. Stoga na pretpostavkama nije moguće ni graditi (osim fiktivno) jedinstveni status »građanin-radnik«.

Neovisno o gnoseološkoj prirodi svakog naučnog predviđanja, kao i o predviđanju kao jednom od metoda »istraživanja budućnosti«, — na žalost, za predložene promjene potrebno bi bilo da autor prijedloga dade i sliku efekata primjene onih promjena koje predlaže. Dakako, to traži i svestrano teorijsko proučavanje pokrenutih pitanja, koja nije

moguće simplificirati i tezom o građanskopravnom karakteru odnosa iz rada riješiti sve probleme koji u tom pogledu postoje. Autor je pri tome (osim ako je stvar obrađena u onom neobjavljenom dijelu rada) šutnjom prešao preko svih rezultata nauke (i u nas i u svijetu) o karakteru odnosa iz rada. Razumije se, sva ta učenja mogu biti pogrešna, ali ih nije moguće zanemariti i pokriti šutnjom. Napose to nije moguće učiniti u našim prilikama, kad se — umjesto sadašnjeg rješenja tih pitanja (koje je također bilo označeno kao najbolje) — sada odjednom nudi posve drugo (opet najbolje) rješenje, a koje se sastoji jednostavno u vraćanju odnosa iz udruženog rada u ono što su radni odnosi bili prije najmanje jedan vijek. Međutim, u oblasti materijalnih i međuljudskih odnosa iz rada ljudi, na žalost, nema mnogo *realnih mogućnosti* za slobodan izbor i primjenu sredstava da se dođe do najboljih rješenja u praksi. U tom pogledu daleko više negoli sve lijepe želje i uvjerljivi argumenti, pa i logični sudovi, daleko više odlučuju materijalne mogućnosti, koje dovode do određenih pojava i koje ograničavaju postizanje željenih rezultata. Svaki eksperiment u tom pogledu, jer su u pitanju odnosi u kojima je preko tri i po milijuna ljudi, bio bi i preskup i nesagledivo štetan (ekonomski, politički, pravno itd.). Kretanja naprijed i promjene u materijalnoj bazi, u društveno-ekonomskim odnosima, općenito u preduvjetima za realizaciju prava na rad, raspodjele dohotka prema rezultatima rada, pa i radničkog samoupravljanja (u kome bi što neposrednije i stvarnije odlučivali svi radnici — članovi radne zajednice), nije moguće ostvariti odjednom ni u kratkim rokovima, napose ako se uzme u obzir stanje od koga smo počeli i uvjete u kojima smo sve to ostvarivali.

Međutim, i neovisno o svemu tome, pokrenuta pitanja ne mogu se smatrati riješenim. Autorova inicijativa koristi raščišćavanju pojmova i traženju boljih rješenja. Ni autor ne pretendira da su njegovi prijedlozi recepti gotovih, prihvatljivih rješenja. U tom slučaju ne bi ni bila potrebna nikakva diskusija. Šteta što je objavljen samo dio rada, a ne u cjelini. Možda otud neke nedorečenosti, sumnje itd.

Na kraju, mislim da bi diskusija o tezama, kad je ona već pokrenuta, sigurno bila šira, slobodnija i plodotvornija kad bi se i dalje (jer dosad zapravo nije ni započela) mogla voditi *samo o tezama autora*. Šteta što autor teza (kad je već, sticajem okolnosti, to jest svojim položajem u Zakonodavno-pravnoj komisiji i u Komisiji za civilni kodeks, u situaciji

da utječe na rad tih tijela) nije postigao da još uvijek pred nama *budu samo teze*, a ne već i drugi službeni akti (u kojima su te teze djelomično već realizirane). Jer pri takvom stanju teško je odvojiti raspravljanje o tezama od raspravljanja o tim aktima, s obzirom da je rasprava o tezama autora, a ti akti nisu autorovi ili bar ne u svemu plod njegovih shvaćanja, ali idu ispred rješenja koja bi nakon završene diskusije možda postala lakša (ili još teža).

NIKOLA TINTIĆ

Princip delegacije i razvoj društvenog samoupravljanja

I

Jedno od osnovnih načela političkog sistema našeg socijalističkog društva sastoji se u tome da radni ljudi i građani odlučuju »o svim društvenim poslovima neposredno ili *preko delegata* koje oni biraju u predstavnička tijela društveno-političkih zajednica i u druge organe društvenog samoupravljanja« (Ustav SFRJ, Osnovna načela, IV dio). U ovom načelu sadržan je i jedan od bitnih principa sistema društvenog samoupravljanja — princip *delegacije*. Dio sadržine tog principa koji se odnosi na skupštine društveno-političkih zajednica izražen je u normativnom dijelu Ustava, u odredbama koje utvrđuju da skupštine *opština*, pokrajina, republika i federacije »sačinjavaju *delegati* građana i radnih ljudi u radnim zajednicama« (čl. 75) i da se skupštine širih društveno-političkih zajednica »biraju po načelu delegacije *opštine*«[1] (čl.76).

[1] Iako međusobno povezani, princip delegacije i »načelo delegacije *opštine*« sadržinski se ne poklapaju u potpunosti. Razliku između njih je lako previdjeti, ali ona postoji. Prvi princip je opšti. Opšti, prije svega, u smislu obuhvatnosti svih predstavničkih tijela i svih subjekata njihove ukupne izborne osnove, uključujući i skupštine opština i njihovu izbornu osnovu. Ali, opšti i u tom smislu što se odnosi i na druge organe društvenog samoupravljanja, a ne samo na skupštine društveno-političkih zajednica. »Načelo delegacije *opštine*«, međutim, nema taj domašaj, jer je njegovo težište koncentrisano na domen *načina* konstituisanja skupština *širih* društveno-političkih zajednica.

U ovom tekstu se ne razmatra suština »načela delegacije *opštine*«, njegova obuhvatnost, i *realnost* u savremenim društvenim procesima i odnosima, iako bi razmatranja i tih pitanja bila korisna. Na ovom mjestu se ipak mora reći: društveno-politička sadržina i uloga principa delegacije imperativno nalaže da se i između izabranih članova predstavničkih tijela širih društveno-političkih zajednica i njihove ukupne izborne baze uspostavi i ostvaruje delegatski odnos, ali ne nalaže da se taj odnos svede, zadrži i ograniči *isključivo* na »načelo delegacije *opštine*«. Da li to imperativno zahtijevaju i u kojoj mjeri, položaj i uloga opštine u sistemu, takođe bi valjalo studiozno sagledati.

U direktnoj vezi sa ovim principom su i ustavne, zakonske i statutarne obaveze koje utvrđuju da su odbornici i poslanici, to jest delegati građana i radnih ljudi, odgovorni biračima, da su dužni o svom radu i radu skupština čiji su članovi obavještavati biračko tijelo, da su dužni u tijelu u koje su izabrani iznijeti prijedloge i mišljenja biračkog tijela i da imaju pravo od organa i organizacija iz svoje izborne jedinice tražiti sve podatke potrebne za izvršenje zadataka koje su izborom preuzeli.

Iako je jedan od bitnih principa društvenog samoupravljanja, princip delegacije do sada nije potpunije razrađen i suštinski protumačen u zakonima, političkoj teoriji i društvenoj praksi. Sa dovoljno osnova se može ocijeniti da postoji velika nesrazmjera između društveno-političke suštine i uloge ovog principa i stepena njegove razrađenosti, šire objašnjenosti i shvaćenosti. Ni za jedan drugi princip približnog značaja u našem političkom sistemu ne postoji takva nesrazmjera. To je pogodovalo da nastanu i da dosta rasprostranjeno egzistiraju dva pogrešna shvatanja o sadržini ovog principa, koja imaju znatan uticaj na praksu i ponašanje.

Po jednom od njih, princip delegacije se identifikuje sa *posrednim* načinom biranja poslanika. Drugim riječima, nema principa delegacije bez posrednog biranja, a obim posrednosti u načinu biranja određuje obim njegove sadržine.

Princip delegacije, međutim, može postojati i može se ostvariti u realnim odnosima i pri sistemu neposrednog biranja i pri sistemu posrednog biranja. Može se samo postaviti pitanje: koji je od ta dva sistema adekvatniji principu delegacije? Ali, u pomenutom shvatanju nije riječ o tome, već o poistovećivanju i sudbinskom vezivanju principa delegacije i posrednog biranja.

Po drugom, takođe pogrešnom shvatanju, smisao principa delegacije je u institucionalnom konstituisanju i djelatnoj kompaktnosti svih poslanika (odbornici i članovi drugih organa društvenog samoupravljanja ne obuhvataju se) izabranih u jednoj društveno-političkoj zajednici u radu skupštine šire društveno-političke zajednice. Ovo shvatanje prilazi principu delegacije sa organizaciono-institucionalno-disciplinskog stanovišta, umjesto samoupravnog, političko-sociološkog. Umjesto da ga poimlje šire, kao izraz kompleksnih i višesmjernih odnosa, ovo shvatanje svodi princip delegacije na način djelovanja poslanika izabranih u jednoj društveno-političkoj zajednici u skupštini čiji su članovi, na odnose između tih poslanika i na odnose između njih i skupštine čiji su članovi. U krajnjem ishodištu ovog shvatanja nalaze se i stavovi

po kojima sadržina principa delegacije isključuje individualno i samostalno istupanje poslanika, a zahtijeva i obavezuje poslanike izabrane u jednoj društveno-političkoj zajednici da zajednički razmatraju pitanja o kojima se odlučuje u skupštini čiji su članovi, utvrđuju stavove i da se zatim svi zalažu za te stavove u skupštini. Pri tom se stavlja akcenat na obavezu poslanika da se zalažu za stavove usvojene prilikom zajedničkog razmatranja pitanja, a ne na razmjenu mišljenja i saradnju. Naravno, ne misli se na normativno obavezivanje, već na obavezivanje koje je po mnogo čemu specifično. Ali, iako specifično, ipak je obavezivanje. I to ne od izborne osnove, što je posebno značajno. To nije u skladu sa osnovnom sadržinom ustavne koncepcije principa delegacije. Izostavljanje iz domašaja sadržine ovog principa članova opštinskih skupština i članova drugih organa društvenog samoupravljanja takođe nije u skladu sa njegovom sadržinom.

U posljednje vrijeme sve češće se javljaju shvatanja koja ovaj princip svode samo na jedan dio njegove sadržine. Riječ je, prije svega, o shvatanjima po kojima sadržina ovog principa ne prelazi okvire izbornog sistema, već se u tim okvirima iscrpljuje, odnosno ovaj princip je »problem« izbornog sistema.

Svođenjem u taj okvir princip delegacije se mnogostruko i mnogoznačno osiromašuje, i u sadržaju i u funkcionalnosti. Jer, taj okvir ne dozvoljava da se on sagleda u ukupnosti, u sklopu društveno-političkih odnosa i političkog sistema u cjelini. On to ne dozvoljava i pored toga što je jasno i očigledno da izborni sistem u nas ima kvalitativno nove i bogatije sadržaje i da izbori u nas postaju sve više akt samoupravljanja, dio svakodnevne samoupravne prakse radnih ljudi i građana.

U ovim riječima i iza njih ne stoji tvrdnja da se princip delegacije ne može povezivati sa izbornim sistemom. To se povezivanje mora činiti, jer je sadržina principa delegacije izvor i osnova za sadržinsko oblikovanje određenih elemenata izbornog sistema Rečeno znači samo to da društveno-politička sadržina i smisao principa delegacije prelazi okvire izbornog sistema, pa čak i najšire shvaćenog, da služi političkim ciljevima i da ima funkcije koje prevazilaze ono što se može označiti kao *konkretni* ciljevi i konkretne funkcije izbornog sistema. To će pokazati kasnije izlaganje.

Na ovom mjestu se mora kazati još to da je nerazrađenost i neadekvatnost shvatanja društveno-političke suštine i uloge ovog principa vjerovatno uticala da se on u praksi afirmiše sporije nego što je nužno i objektivno moguće i da se ne realizuje u potrebnoj i objektivno mogućoj mjeri, kako u smislu tempa ostvarivanja tako i u smislu zahvata i zamaha

akcije da se više realizuje (jer će to biti duži proces) u periodu koji je neposredno pred nama. Drugim se ne može objasniti to što se ulaže manje napora za afirmaciju principa delegacije kada su u pitanju opštinske skupštine i drugi organi društvenog samoupravljanja nego kada su u pitanju skupštine širih društveno-političkih zajednica. To ima i mora da ima odraza i na ukupne rezultate ostvarivanja političkog sistema, posebno onih njegovih svojstava koja se izražavaju u jačanju samoupravnih elemenata u radu i funkcionisanju skupština.

Iz toga proizlazi potreba da i naša politička teorija, odgovarajućim metodološkim postupkom, jača i direktnije utvrdi i objasni sadržinu, domašaj i društvenu ulogu principa delegacije i da ukaže na društveno-političke pretpostavke za njegovu realizaciju. Tim bi se poboljšali uslovi za organizovaniju i odlučniju aktivnost usmjerenu na to da i u ovom slučaju sve više postaje realnost ono što je davno postalo ustavna norma. Kao prilog tome nastao je i ovaj tekst. Ako on samo izazove diskusiju i pobudi interesovanje za produbljeno proučavanje ovog pitanja, njegov cilj bi bio ispunjen u priličnoj mjeri.

II

Uspostavljanje i stalno ostvarivanje *aktivnog odnosa* između samoupravno organizovane izborne osnove i izabranih članova skupština opština i širih društveno-političkih zajednica, odnosno drugih organa društvenog samoupravljanja, radi međusobnog uticanja i odgovornosti, čini društveno-političku sadržinu i smisao principa delegacije u našem političkom sistemu. U političko-sociološkom smislu taj princip znači da je izabrani član skupštine ili drugog organa društvenog samoupravljanja alter ego onih koji su ga izabrali i delegirali, *opunomoćenik* u Marksovom značenju; on znači zastupništvo, kao suprotnost predstavljanju. Naravno, ne u smislu da predstavljanje potpuno odstrani, već da ga stalno svodi i svede u objektivno nužne granice.

Sadržaj principa delegacije, dakle, sastoji se u određenom *delegatskom odnosu* između određenih subjekata, koji je po svojoj osnovi i ciljevima u mnogo čemu *revolucionaran*, pošto on i u okviru ukupne sadržine političkog sistema i zajedno sa drugim elementima tog sistema izražava, omogućava, određuje i garantuje ustavno-pravno utvrđen nov položaj i ulogu čovjeka u društvu.

Uspostavljanje tog odnosa proizlazi kao *neophodnost* iz suštine samoupravljanja, iz ustavno-pravnog položaja čovjeka u našem društvu i iz prirode skupština kao organa samoupravljanja.

Iako iz toga proizlazi kao neophodnost, on istovremeno pripada sistemu društvenog samoupravljanja, specifičan je oblik samoupravnog izražavanja i sredstvo socijalističkog društva i njegovih najnaprednijih snaga u borbi za ostvarivanje samoupravljanja i samoupravni preobražaj skupština i obezbjeđivanje da čovjek ostvari svoju društvenu ulogu u svim aspektima političkog djelovanja.

U tom okviru i kontekstu (shvaćenom u razvoju) riječi *delegatski odnos* su značajne, sadržajno bogate. One obuhvataju i upijaju mnoge društveno-političke sadržaje, raznovrsne i mnogoznačne, višesmjerno zavisne i isprepletene, sa prelivima i nijansama.

Bogatstvo sadržaja tog odnosa (govori se načelno, a ne u smislu ostvarenog u praksi) proizlazi iz toga što obezbjeđuje i treba da obezbijedi neposredan uticaj samoupravno organizovane baze na izabrane članove skupština i drugih organa društvenog samoupravljanja. A i obrnuto. Taj uticaj, a to znači i delegatski odnos, uspostavlja se i obezbjeđuje se i u izbornom procesu, jer delegiranje uključuje i biranje. Ali, naročito je značajno da se on uspostavlja i obezbjeđuje u procesu rada skupština i drugih organa društvenog samoupravljanja. I to kontinuirano i dinamično, u procesu saznavanja stanja, iznalaženja zajedničkih interesa, izgrađivanja prijedloga, konačnog odlučivanja, sprovođenja odluka i obezbjeđivanja društveno-političke odgovornosti za njihovo sprovođenje. Sa takvim domašajem i sadržinom ovaj princip nije moguće sabiti u okvire izbornog sistema a da pri tom on ne osiromaši i sadržajno i funkcionalno.

Uspostavljanje i ostvarivanje delegatskog odnosa u svim dijelovima unutar ovog okvira pretpostavka je da on ne ostane fikcija i da građani ne budu otuđeni od političkog života. Ali, iako je to tako, uspostavljanje i ostvarivanje delegatskog odnosa u nekim dijelovima unutar ovog kruga posebno je značajno. Zbog određenih razloga, prije svega ističem značaj uspostavljanja tog odnosa u procesu *sprovođenja* odluka i obezbjeđivanja društveno-političke odgovornosti za njihovo sprovođenje. Ovo zbog toga što pri postojanju delegatskog odnosa oni koji donose odluke postaju i pokretači i nosioci političke akcije za njihovu realizaciju, a svojom odlučnošću i beskompromisnim ponašanjem utiču na subjekte izborne osnove da odluke stvaralački realizuju. Iz tih i drugih razloga

delegatski odnos ima elemenat *međusobnog* uticanja subjekata tog odnosa. Dok oni koji donose odluke očekuju da ih drugi realizuju, bez njihovog direktnog angažovanja, doći će do inflacije odluka, rezolucija i sličnih akata i razlike između njihove sadržine i stvarnog ponašanja, a politički sistem će se kritikovati zbog nedovoljne efikasnosti.

Takođe ima razloga da se istakne i smisao delegatskog odnosa u procesu saznavanja stanja, konkretnih interesa određene sredine u određenim trenucima. Ovo zbog toga što saznanje interesa nije stvar ni revolucionarnosti, ni želje da se postupa u skladu sa stvarnim interesima radnog čovjeka ni iskustva izabranog delegata, iako je postojanje svega toga neophodno, već konkretnog rada da se otkriju činjenice, utvrdi njihova suština i smisao i na osnovu toga sazna šta je stvarni interes radnog čovjeka, odnosno društva u određenoj situaciji i određenom trenutku. Ako tog rada nema, u našoj političkoj strukturi, našim političkim i ljudskim odnosima u pojedinim sredinama, u postojećoj sadržini političke svijesti u tim sredinama, uvijek postoji rizik da interese pojedinih grupa ili manjih cjelina, kojima intimnije pripadaju, socijalno ili idejno, izabrani izjednače sa interesima cjeline, sa ukupnim društvenim interesom. Ili da im glavni vodič budu osjećanja i mišljenja, što nije manje opasno. Samo činjenice mogu biti glavni vodiči u politici. Na rad u rečenom smislu obavezuje upravo princip delegacije. Bez toga rada izabrani ostaju u okvirima predstavljanja, a ne izaslanstva, delegiranja.

Društveno-politički smisao uspostavljanja delegatskog odnosa u procesu iznalaženja zajedničkih interesa, utvrđivanja prijedloga i konačnog odlučivanja jeste u obezbjeđivanju da radni ljudi i građani, samoupravno organizovani, odlučnije i bitnije opredjeljuju sadržinu stavova i odluka koje donose skupštine i tijela u koja su oni izabrali delegate. Samo u mjeri u kojoj se to postiže, ostvaruje se fundamentalno načelo sistema: da je radni čovjek nosilac odlučivanja o svim društvenim poslovima, uključujući i one koji se moraju vršiti instrumentima vlasti kao integralnog dijela društvenog samoupravljanja, vlasti koju vrši preko svog izaslanika zbog fizičke nemogućnosti da je sam vrši. Isto tako, samo u mjeri u kojoj se to ostvaruje, može se govoriti da su odluke koje donose ti organi donesene od društva i da subjekti određene izborne osnove, posredstvom svojih delegata, ostvaruju samoupravljanje u širim društveno-političkim zajednicama. Zatim, samo u mjeri u kojoj se to ostvaruje, radni ljudi i građani svojom inicijativom i sposobnostima učestvuju i mogu učestvovati u

utvrđivanju politike i izgrađivanju socijalističkih odnosa u najširem smislu, i prostornom i sadržinskom.

Šta sve to znači, najbolje se može sagledati ako se istakne naučno saznanje da stepen razvijenosti socijalističkih odnosa i stvarni položaj radnog čovjeka i građanina u društvu sadržinski opredjeljuje stepen njegovog realnog uticaja na utvrđivanje ukupne društvene politike, na raspodjelu i sudbinu rezultata *ukupnog* društvenog rada, a ne samo stepen mogućnosti odlučivanja o rezultatima svog rada i rada svoje najuže sredine. A to saznanje imperativno nameće suštinsko i stalno prisutno pitanje: do kojeg je stepena radni čovjek u našem sistemu stvarno predstavljen i smije biti predstavljen u vršenju društvenih i političkih funkcija u komuni i šire. Čini se da suština principa delegacije u mnogome pomaže da se na ovo pitanje da pravi odgovor.

Sve naprijed rečeno je vidik sa kojeg se mora sagledavati društveno-politička sadržina i smisao principa delegacije u našem političkom sistemu i značaj tog principa za sadržaj političkog sistema u cjelini i za njegovo globalno sagledavanje. Sa tog vidika posmatrano, već rečenom se može još dodati: u osnovi, suštini i društveno-političkim ciljevima principa delegacije nalazi se radni čovjek i građanin, njegov društveno-ekonomski položaj, koji je »osnovni stub i samoupravljanja, i socijalističke demokratije i lične slobode« (Kardelj).

Subjekt delegatskog odnosa, kako je već istaknuto, nisu radni ljudi i građani kao pojedinci, već oni samoupravno organizovani u društvu. U široko razgranatom sistemu društvenog samoupravljanja za ostvarivanje delegatskog odnosa posebnu ulogu imaju društveno-političke organizacije. Ali, mnogoznačnu ulogu u istom smislu imaju i svi naučni, kulturni, obrazovni i drugi subjekti u izbornoj i uopšte društvenoj bazi. U uslovima kada su subjekt odnosa radni ljudi i građani samoupravno organizovani, delegatski odnos je potpuniji i bogatiji nego u uslovima kada su subjekt tog odnosa građani kao pojedinci ili rukovodstva partija organizovanih na klasičan način.

Sa ovog aspekta je neophodno pratiti i ocjenjivati tendenciju spajanja uloge rukovodioca radne organizacije sa ulogom njenog predstavnika u skupštinama i drugim organima društvenog samoupravljanja. Jer, to spajanje može rađati tendencije osamostaljivanja, što bi sužavalo i slabilo uticaj radnih ljudi na predstavnička tijela.

Razvijenost metoda i oblika samoupravnog dogovaranja, bogatstvo formi organizovanja u društvenoj bazi u samoupravnom društvu omogućava bogatstvo trajnih i manje trajnih

pojavnih oblika uspostavljanja i ostvarivanja delegatskog odnosa u društvenoj praksi, omogućava nastajanje bogatog sistema veza kroz koji taj odnos može da živi pravim životom. Jače i šire razvijanje tog odnosa sa svoje strane doprinosi razvijanju metoda i oblika društvenog dogovaranja, koje je sve više konstitutivni elemenat našeg političkog sistema. Od stepena blagovremenog i smišljenog korišćenja tih veza i oblika samoupravnog dogovaranja od strane izabranih i svih subjekata izborne baze zavisi bogatstvo ili siromaštvo delegatskog odnosa u realnosti i prevazilaženje razlike između garantovanih samoupravnih prava i stepena njihovog korišćenja. Ukoliko je u praksi delegatski odnos siromašniji, učešće građana se svodi na formalno i formalističko izjašnjavanje i konsultovanje, koje po logici i svojoj prirodi vodi jačanju etatizma, sa mnogoznačnim političko-sociološkim implikacijama.

Da bi se izbjegli nesporazumi o domašaju prikazane sadržine delegatskog odnosa, ističem i sljedeće: izabrani član skupštine u našem političkom sistemu nije samo delegat određene izborne jedinice. On je i više od toga. On, naime, odlučuje o svim pitanjima iz nadležnosti skupštine čiji je član, to jest odlučuje i o vitalnim interesima građana izvan izborne jedinice u kojoj je izabran. Iz tog prava odlučivanja proizlazi i njegova odgovornost ne samo svojoj izbornoj jedinici, već i čitavoj zajednici čiji je organ skupština u koju je izabran. To ima značaja za precizno poimanje domašaja sadržine delegatskog odnosa.

Takođe treba naglasiti da delegatski odnos, svojom sadržinom i smislom, u našem političkom sistemu nije tako postavljen i izveden da znači imperativni mandat. Tako postavljen i izveden ne bi ni odgovarao našem sistemu, pošto imperativni mandat sobom nosi mnoge negativne implikacije. On bi i gušio inventivnost i kreativnost izabranih i znatno smanjivao njihovu odgovornost za sadržinu odluka koje donose tijela čiji su članovi. I pri postojanju delegatskog odnosa, koji omogućava i treba da obezbijedi stalno oslanjanje na izbornu bazu, delegat ima i mora da ima relativnu samostalnost prilikom odlučivanja. Relativnu zbog toga što socijalizam, samoupravljanje i demokratsku orijentaciju mora poštovati i prihvatiti i u tom okviru zajedno sa drugim delegatima u skupštini tražiti progresivna i realna rešenja i donositi odluke.

O dejstvu principa delegacije na druge dijelove demokratske zgrade političkog sistema Jugoslavije može se dosta kazati. Ovdje se zadržavam samo na nekim pitanjima.

Sa sadržinom koju karakteriše zavisnost i uticajnost izabranih i njihove izborne osnove, princip delegacije doprinosi

konstituisanju i jačanju skupština kao organa samoupravljanja, njihovom osposobljavanju da donose odluke koje su rezultat dijalektičkog susretanja inicijativa, prijedloga, kritike, raspoloženja, interesa i mogućnosti; da u Marksovom značenju postanu radna, a ne parlamentarna tijela; da se u procesu rada ne odvoje i otuđe od baze; da za odluke koje donose imaju i vanskupštinsku bazu. To sve mora imati pozitivno djejstvo na organizaciju, stil i metod rada skupština i na način obezbjeđivanja sprovođenja odluka. U ukupnosti to vodi dubljim i vrlo korisnim promjenama u položaju izvršnih organa i u stepenu njihovog uticaja u skupštinama.

Naravno, sa delegatskim principom rad skupština je složeniji. Ali i bogatiji. A tome treba podrediti jednostavnost.

Sadržina principa delegacije ima djejstvo i na položaj i ulogu odbornika i poslanika. Prije svega u tom smislu što ih u skupštinama stavlja u položaj da su alter ego, zastupnici, a ne »nosioci vlasti«. Zatim u tom smislu što ih obavezuje da u političkom životu budu: nosioci podsticanja razmatranja određenih pitanja, učesnici u organizovanju samoupravnog dogovaranja i angažovanja radnih ljudi i građana u rešavanju društvenih pitanja, nosioci jednog od oblika društvenih veza među radnim zajednicama u procesu odlučivanja i značajni doprinosioci sagledavanju društvenih pitanja i pronalaženju rješenja u procesu društvenog dogovaranja. Iz toga proizlazi da su oni i odgovorni za stepen ostvarivanja samoupravnih prava građana u poslovima iz nadležnosti skupština. To se zaboravlja tako često da je već potrebno dokazivati postojanje te odgovornosti i u načelu.

Implikacije ovog su ne male i ne malobrojne. Naime, stavljanje odbornika i poslanika u takav položaj, stvarno a ne samo normativno, neminovno traži od njih znanje, specifične sposobnosti. To obezbjeđuje da otpadaju oni koji sposobnostima i konkretnim kvalitetom rada ne odgovaraju zadacima. Zadržavanje stalnih političkih predstavnika u tim uslovima je onemogućeno ili bitno otežano. Ne može se zadržati ni prevaga prava izabranih nad njihovim obavezama, koja često postoji, ne zbog velikih prava, nego prije svega zbog malih obaveza i neznatne odgovornosti u praksi. Veći ili manji stepen uspjeha na ovom području u zavisnosti je od stepena realizacije principa delegacije. Veći stepen njegove realizacije otklonio bi neke neželjene pojave u izbornom procesu, uspješnije i efektnije nego druge aktivnosti koje se preduzimaju i po pravilu završavaju u toku izbornog procesa.

Sve do sada rečeno daje osnova da se u zaključku ovog dijela razmatranja kaže: uzet kao cjelina i u cjelini političkog

sistema, princip delegacije je značajan konstitutivni elemenat tog sistema kao cjeline, izraz kompleksnih odnosa samoupravne demokratije. Svojom suštinom i ciljevima on doprinosi i u određenoj mjeri obezbjeđuje da građani »učestvuju u usmjeravanju društvenog razvitka, vršenju vlasti i u odlučivanju o drugim društvenim poslovima« (Osnovna načela Ustava, II dio), to jest doprinosi afirmaciji radnih ljudi i građana u njihovom neotuđivom pravu da sami odlučuju o društvenim poslovima na svim nivoima. Riječ je, svakako, o građanima samoupravljačima, na svojevrstan način ujedinjenim, integrisanim radi izgradnje socijalizma u jugoslovenskoj zajednici. Doprinoseći da građani učestvuju u usmjeravanju društvenog razvitka i u odlučivanju, princip delegacije doprinosi ostvarivanju samoupravljanja i političkoj integraciji na toj osnovi, a time, u stvari, obogaćuje odnose u našem društvu socijalističkom sadržinom, što vodi stabilizaciji društva i njegovom napretku.

Sužavajući prostor i mogućnosti da pojedinci ili grupe političkih, ekonomskih i drugih više-manje profesionalnih upravljača budu glavni, ako ne i jedini, akteri u procesu odlučivanja, princip delegacije je i snažna brana nastajanju deformacija u razvitku socijalizma. Otuda je od prvorazrednog značaja preduzimanje političke aktivnosti da se ovaj princip političkog sistema što brže i što dosljednije ostvaruje u našem društvu. Sve dok se ne postignu objektivno mogući rezultati u ostvarivanju principa delegacije, elementi političke reprezentacije, sa svim implikacijama, biće prisutni u mjeri većoj od one koja objektivno mora postojati u pojedinim etapama razvoja našeg socijalističkog društva, bez obzira na način izbora i na strukturu skupština.

III

Demokratizacija svih područja društvenog života je društveno-politička pretpostavka za uspješno ostvarivanje principa delegacije. Što je demokratija razvijenija, povoljniji su uslovi za ostvarivanje ovog principa. S druge strane, sadržajniji i intenzivniji delegatski odnos pozitivno utiče na proces društvenih promjena u pravcu dalje demokratizacije društva i ostvarenja nekih bitnih načela političkog sistema. Radi se, prije svega, o načelima skupštinske vladavine, samoupravne integracije društva kao cjeline, samoupravnog preobražaja svih društveno-političkih zajednica itd.

U ovom kontekstu sistem skupštinske vladavine se shvata u najširem smislu poznatom u političkoj teoriji. Tako shvaćen, sistem skupštinske vladavine ne iscrpljuje se bez ostatka u onom što čini sistem skupština društveno-političkih zajednica i ukupnost njihovog djelovanja. Zatim, u ovom kontekstu je akcenat na samoupravnom preobražaju svih društveno-političkih zajednica. Jer, stepen razvijenosti samoupravnih elemenata u jednoj zajednici u direktnoj je zavisnosti od samoupravnih elemenata u drugim. S pravom se ukazuje da se potrebnim tempom federacija ne može razvijati kao samoupravna zajednica ukoliko republička državnost bude jača od republičke samoupravnosti. Isto tako, izvjesno je da jačanje samoupravnog odlučivanja u opštini, i to integralno u opštini kao cjelini, u radnim organizacijama i opštini kao društveno-političkoj zajednici, pozitivno utiče na samoupravni preobražaj širih društveno-političkih zajednica. Otuda i potreba da se osigura i obezbijedi da se u opštini odlučuje o svim društvenim poslovima koji se, objektivno gledano, mogu rješavati u opštini i da se pri tom obezbijedi što je moguće neposrednije učešće i uticaj radnih ljudi i građana u procesu odlučivanja.

Prevazilaženjem pretežnosti forumskog rada u organizacijama Socijalističkog saveza, u čemu se, pored ostalog, izražava demokratizacija odnosa u njemu, stvaraju se uslovi da se preko ove najšire društveno-političke organizacije izražava inicijativa, ispoljavaju različiti interesi i vrši njihovo objedinjavanje i da se organizuju, podstiču i usmjeravaju napori i akcije građana i radnih ljudi u rješavanju društvenih problema. To je pretpostavka da on, kao *organizacija*, i stvarno postane konstitutivni elemenat političkog sistema. Od toga koliko će Socijalistički savez, kao politička osnova samoupravljanja, stvarno omogućavati ispoljavanje inicijativa i davanje prijedloga i koliko će biti stvarno sposoban, politički i organizaciono, da jasnim teorijskim stavovima i konkretnom aktivnošću te inicijative i prijedloge kanališe i blagovremeno uputi predstavničkim tijelima radi ugrađivanja u odluke, zavisiće da li će biti sužene ili proširene mogućnosti za punije ostvarivanje pravog delegatskog odnosa. Ukoliko Socijalistički savez pruža male mogućnosti u ovom smislu, u procesu rada skupština, on u ovoj sferi ne ispunjava uspješno svoju ulogu, makar je i ispunio u izbornom procesu. U određenom smislu sve ovo važi i za druge društveno-političke organizacije.

Uz ove pretpostavke za ostvarivanje principa delegacije, neophodno je:

a) imati dovoljno vremena i prostora za razmatranje problema koje treba rješavati, za iznalaženje mogućih rješenja, usaglašavanje interesa i dogovaranje. To pretpostavlja stalno praćenje stanja, *blagovremeno* pokretanje razmatranja problema, dosljedno poštovanje »procedure«, čiji se demokratski značaj ponekad neopravdano potcjenjuje; i

b) liberalizovati postupak smjenjivosti i opoziva, sa svim konsekvencama koje iz toga proizlaze.

IV

Cjelovitost pogleda na sadržinu i smisao principa delegacije zahtijeva da se opširnije i potpunije razmotri i kompleks pitanja obuhvaćenih pojmovima »ad hoc delegacija« ili »dinamična delegacija«. Međutim, ovom prilikom izostavljam potpunija razmatranja o tome. Ovdje ću učiniti samo neke napomene, više radi podsticanja razmatranja.

U toku izrade Ustava SFRJ 1963. godine ocijenjeno je da bi sistemu društvenog samoupravljanja načelno odgovaralo da skupštine nemaju stalne članove, stalni sastav za određeni mandatni period, već da njihov sastav bude promjenljiv, zavisno od karaktera pitanja na dnevnom redu, i tako adekvatniji konkretnom zadatku. Pri tom je ukazivano na razne modalitete i mogućnosti realizacije tog polaznog stava, kao što su: da se delegati članovi skupština biraju za rješavanje određenih problema u pojedinim oblastima, čiji bi mandat trajao dok se donesu odluke o tim problemima, ili da se za čitav mandatni period izabere više lica za jedno mjesto u skupštini, s tim da oni između sebe određuju ko će učestvovati u radu pojedinih sjednica, uzimajući u obzir karakter pitanja koja se razmatraju i sposobnosti i sklonosti pojedinaca; zatim, da se ad hoc delegiranje primijeni samo na vijeća radnih zajednica ili samo na opštinske skupštine, ili da se omogući da pojedine skupštine same o tome odlučuju itd. Iako je u ustavnoj diskusiji ideja ad hoc delegiranja podržana i sa teorijskog i političkog stanovišta, Ustav je nije prihvatio. Iz dokumenata koji su pratili donošenje Ustava proizlazi da je osnovni razlog za neprihvatanje te ideje ocjena da taj oblik delegiranja nije bilo moguće realizovati u uslovima koji su tada postojali. Ti uslovi su, naime, prema prihvaćenoj ocjeni, zahtijevali stabilnost sastava skupština za određeni vremenski period.

Tačno je da se ne može dovesti u pitanje opravdanost te ocjene za vrijeme kada je data. Danas se, međutim, može reći da je naše društvo sposobnije nego 1963. godine, da su i za realizovanje ove ideje uslovi bolji i povoljniji. Da li su uslovi i sazreli da se ta ideja prihvati, makar u varijanti koja bi uvažavala potrebu stabilnosti ali i druge potrebe, valja studiozno utvrđivati i ocjenjivati. Rezultati do kojih se dođe opredjeljivali bi i pravac razrade i daljeg razvijanja principa delegacije u našem političkom sistemu.

MIJAT ŠUKOVIĆ

Načelo samoupravnosti u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica

Pri razmatranju problematike pozitivnog sistema finansiranja društveno-političkih zajednica u centru pažnje nalaze se pitanja koja se tiču značaja, sadržaja i primene načela samoupravnosti u ovom domenu. To je sasvim razumljivo kada se ima u vidu da je reč o jednom od osnovnih načela sistema formiranja prihoda društveno-političkih zajednica, koje, tako reći, proizlazi iz same prirode našeg društveno-ekonomskog sistema, a stepen njegovog ostvarenja u praksi je nezadovoljavajući i nije adekvatan dostignutom nivou razvoja samoupravnih odnosa u drugim domenima. Upravo u traženju odgovora na pitanje: kako obezbediti potpuniju i dosledniju primenu ovog načela — javljaju se dileme koje dobrim delom proističu i otuda što ne postoji jasna i opšteprihvatljiva definicija ovog načela i što nisu obuhvatno sagledane osnovne zapreke njegovoj primeni u postojećem sistemu.

1. Obično se načelo samoupravnosti u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica posmatra kroz prizmu obima prava širih i užih društveno-političkih zajednica u regulisanju pitanja koja se tiču zahvatanja sredstava za društvene potrebe, to jest samoupravnost se identifikuje sa autonomijom. Ako se pođe od takvog kriterijuma, onda je sasvim razumljivo što se rešenje problema adaptiranja samoupravnih odnosa u formiranju sredstava za društvene potrebe dostignutom stepenu razvijenosti samoupravnih odnosa u drugim domenima svodi na rešenje problema relativnog stepena normativne nadležnosti društveno-političkih zajednica.

Međutim, ovo je sasvim usko shvatanje samoupravnosti jer se bazira samo na jednoj, i to ne najznačajnijoj, komponenti ovog pojma. Naime, ukoliko bismo razvijenost samoupravnih odnosa u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica merili stepenom njihove autonomije u regulisanju pitanja zahvatanja sredstava za društvene potrebe, onda ne bismo imali razloga — iako se radi o sasvim razli-

čitim društveno-ekonomskim sistemima — da ne konstatujemo da načelo samoupravnosti ne figurira ni u sistemima formiranja prihoda za društvene potrebe nekih drugih zemalja. Isto tako, ne bismo imali razloga da tako shvaćenu samoupravnost u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica cenimo s gledišta fundamentalnih društveno-ekonomskih odnosa. Stepen autonomije društveno-političkih zajednica u formiranju prihoda za društvene potrebe mogao bi se eventualno posmatrati s aspekta međunacionalnih odnosa i nekih specifičnih momenata koji se ne tiču osnovnih obeležja društveno-ekonomskog sistema. A takvu samoupravnost ne bi bilo naročito teško i normativno obezbediti.

Ali, samoupravnost u našim uslovima nije isto što i autonomija i ona se ne može obezbediti deobom fiskalnog suvereniteta. Štaviše, pre bi se moglo reći da bi se time stvarali nepovoljniji uslovi za primenu načela samoupravnosti. Naime, umesto da građani stupaju u odnose koji se uspostavljaju povodom formiranja prihoda za društvenu potrošnju sa jednom fiskalnom vlašću, oni bi stupali u odnose, u kojima imaju podređen položaj, sa većim brojem tih subjekata, doduše — pojedinačno slabijih, ali to u ovom domenu odnosa nije od naročitog značaja.

O egzistenciji samoupravnih odnosa u formiranju sredstava za društvene potrebe može biti reči samo pod uslovom postojanja »nadležnosti« i onih subjekata koji stvaraju ta sredstva u regulisanju pitanja koja se tiču tih odnosa. Od toga da li i u kojoj meri sistem formiranja sredstava za društvene potrebe obezbeđuje neposredni uticaj onih subjekata iz čijih rezultata rada se formiraju sredstva za te potrebe i njihovu aktivnu ulogu, kako u odnosima raspodele dohotka na ličnu i društvenu potrošnju tako i u odnosima raspodele sredstava za društvenu potrošnju na pojedine vidove te potrošnje — direktno zavisi odgovor na pitanje da li postoji i u kojoj meri je prisutno načelo samoupravnosti u finansijskom sistemu. Takav položaj radnih ljudi u odnosima formiranja sredstava za društvene potrebe koji im omogućava da drže pod svojom kontrolom kretanje i onog dela rezultata njihovog rada koji se namenjuje za zadovoljenje društvenih potreba — čini jednu od bitnih komponenti načela samoupravnosti. Ukoliko odnosi u formiranju sredstava za društvene potrebe počivaju na ovako postavljenom načelu, onda to ima direktan odraz, pored ostalog, i na sadržinu oblika formiranja sredstava. U tom slučaju bi se doprinosi diferencirali od poreza ne samo formalno već i sadržinski i postali bi prelazni oblici između poreza i samodoprinosa time što bi

uz zadržavanje nekih elemenata poreza, sadržavali i neke elemente samodoprinosa.

Odlučivanje o pitanjima iz domena finansiranja društveno-političkih zajednica u postojećem sistemu je van neposrednog uticaja onih subjekata koji stvaraju sredstva iz kojih se finansiraju te zajednice. Ovde još uvek postoje klasični odnosi u kojima jedan subjekat — društveno-politička zajednica — odlučuje, a drugi subjekat — građanin, odnosno radna organizacija — izvršava obavezu. Poreski obveznik je stavljen u takav položaj u sistemu formiranja prihoda za društvene potrebe da čak veoma malo i zna za šta daje sredstva, koliko, u kojim formama i kome ih sve daje, a kamoli da ima neposrednog uticaja pri odlučivanju o tim pitanjima. Zavođenje doprinosa i poreza, kao i utvrđivanje njihove visine, ne počiva na samoupravnom dogovoru između zainteresovanih subjekata. Postojeći sistem finansiranja društvenih potreba nedovoljno omogućava i slabo podstiče aktivnu ulogu građana i radnih organizacija.

Načelo samoupravnosti u pozitivnom sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica ograničeno je u postojećim normativnim i faktičkim uslovima ne samo ovim već i (1) datim obimom i sadržinom nadležnosti pojedinih vrsta društveno-političkih zajednica u regulisanju pitanja iz domena formiranja sredstava za društvene potrebe, kao i mogućnošću limitiranja stepena crpljenja izvora od strane užih društveno-političkih zajednica, (2) datim sistemom raspodele izvora prihoda između širih i užih društveno-političkih zajednica i (3) datim materijalnim mogućnostima.

2. Iako obim nadležnosti pojedinih vrsta društveno-političkih zajednica ne predstavlja ključno pitanje načela samoupravnosti u formiranju sredstava za društvene potrebe, ne može se negirati njegov značaj. U postojećem sistemu sve društveno-političke zajednice nemaju ni približno jednaka prava u regulisanju pitanja koja se tiču formiranja sredstava za društvene potrebe. Federacija ima najšira prava. Ona ustanovljava oblike prihoda i definiše njihove elemente. Isto tako, federacija može, pod određenim uslovima, određivati granice u kojima uže društveno-političke zajednice mogu utvrđivati svoje prihode. Republike imaju znatno suženiji prostor. One mogu samo regulisati neka pitanja, uvoditi prihode koji im po zakonu pripadaju i određivati visinu prihoda. Opštine mogu uvoditi samo prihode koji im po zakonu pripadaju i utvrđivati njihovu visinu. S obzirom na obim i sadržinu nadležnosti u regulisanju pitanja koja se tiču formiranja sredstava za društvene potrebe, u postojećem sistemu nije

obezbeđen ravnopravan status društveno-političkih zajednica, pa one nisu samo uže i šire već su prisutni i elementi koji im daju obeležja nižih i viših društveno-političkih zajednica. Osim toga, obim nadležnosti opština u formiranju sredstava za društvene potrebe je toliki da one nisu u mogućnosti da formiraju sredstva po načelu samoupravnosti shvaćenom čak u užem smislu reči.

Kad se ovo ima u vidu, onda je sasvim razumljivo što se pozitivni sistem formiranja prihoda nalazi pod udarom veoma oštre kritike i što se zahteva njegova revizija. Ta revizija upravo predstoji i uslovljena je ustavnim promenama. Naime, Ustavnim amandmanom XVI omogućeno je inaugurisanje u sistem znatno većih samoupravnih prava užih društveno-političkih zajednica u formiranju prihoda za društvene potrebe, čijim bi se ostvarenjem izvršilo ujednačenje statusa užih i širih društveno-političkih zajednica u ovom domenu. Prema ovom amandmanu, izvori i vrste prihoda društveno-političkih zajednica mogu da se utvrđuju zakonom, a ne kao do sada — samo saveznim zakonom. S druge strane, šire društveno-političke zajednice mogu ograničavati utvrđivanje prihoda užih društveno-političkih zajednica pod znatno strožim uslovima. Federacija to može činiti samo onda kada je to neophodno radi obezbeđenja jedinstva tržišta ili radi ograničavanja ili otklanjanja poremećaja odnosa na tržištu.

Očigledno je, dakle, da ustavne promene omogućavaju znatno veću nadležnost republika i pokrajina u regulisanju pitanja formiranja sredstava za društvene potrebe. A što se opština tiče, obim i sadržina njihovih nadležnosti u ovom domenu ostaju skoro nepromenjeni. One i dalje mogu uvoditi samo prihode koji se ustanovljavaju zakonom i utvrđivati visinu prihoda pod nešto povoljnijim uslovima nego do sada. Kad se, dakle, radi o opštinama, ostaje i dalje nedirnuto najbitnije ograničenje načela samoupravnosti u regulisanju pitanja formiranja sredstava — ustanovljavanje izvora i vrsta prihoda, što uslovljava, s jedne strane, neravnopravan status u ovom domenu opština i, s druge strane, veoma skučene mogućnosti formiranja sredstava opština po načelu samoupravnosti. Ovim promenama i dalje se zadržava protivrečnost između statusa opštine kao osnovne društveno-političke zajednice i obima njenih samoupravnih prava u formiranju sredstava za društvene potrebe.

3. I sam sistem raspodele oblika prihoda između društveno-političkih zajednica tako je konstituisan da predstavlja jednu od zapreka ostvarivanju načela samoupravnosti u razrešavanju odnosa iz domena formiranja prihoda svih dru-

štveno-političkih zajednica. Naime, primenjuje se takozvana »vezana separacija« kao osnova toga sistema. Na prvi pogled izgleda da sve društveno-političke zajednice imaju ravnopravan status i široka samoupravna prava u crpljenju izvora prihoda, pošto mogu autonomno uvoditi oblike prihoda i utvrđivati njihovu visinu, polazeći od izdašnosti izvora i obima društvenih potreba koje treba da zadovoljavaju. Ali, pošto se radi o crpljenju sredstava iz istih izvora, čija je izdašnost u odnosu na potrebe veoma limitirana, konkurencija društveno-političkih zajednica u crpljenju izvora ima za posledicu da one društveno-političke zajednice koje imaju relativno veću snagu i koje su udaljenije od neposrednih interesa građana i radnih organizacija imaju povoljnije mogućnosti da potpunije zadovoljavaju svoje potrebe. To su šire društveno-političke zajednice. Najuže društveno-političke zajednice — opštine — u najnepovoljnijem su položaju. One su faktički poslednje po redosledu crpljenja izvora prihoda i njihove mogućnosti u ovom pogledu su limitirane, s jedne strane, stepenom zahvatanja sredstava od strane širih društveno-političkih zajednica i, s druge strane, izdašnošću izvora, odnosno stepenom izraženosti individualnih potreba obveznika doprinosa i poreza, što u najvećoj meri dolazi do izražaja prilikom zahvatanja sredstava od strane opština.

Dakle, i pod uslovom normativnog neograničavanja utvrđivanja visine prihoda užih društveno-političkih zajednica de facto u sistemu egzistira hijerarhijski niz u formiranju sredstava za društvene potrebe, na čijem vrhu se nalazi federacija, a na dnu opština. Time ni »vezana separacija« ne prevazilazi suštinski klasične odnose između političko-teritorijalnih jedinica u formiranju sredstava za društvene potrebe. Kad se ima u vidu i to da su separatni oblici prihoda tako raspoređeni između društveno-političkih zajednica da federacija prikuplja više sredstava jednim oblikom — carinama — nego opštine svim separatnim oblicima prihoda koji im pripadaju, onda dobijamo potpuniju predstavu o stvarnom obimu samoupravnih prava pojedinih vrsta društveno-političkih zajednica u formiranju sredstava za društvene potrebe.

4. Najzad, postojeći stepen akumulativnosti privrede predstavlja limitirajući faktor samoupravnosti društveno-političkih zajednica u formiranju sredstava za društvene potrebe. Taj materijalni momenat posebno je naglašen u postojećim uslovima koje karakteriše proces rekonstrukcije i modernizacije privrede, a to snažno deluje na uspostavljanje što povoljnijih odnosa raspodele u korist privrede. S druge strane, relativno nizak nivo zadovoljavanja individualnih po-

treba takođe predstavlja ograničavajući faktor za formiranje većih sredstava radi zadovoljavanja društvenih potreba. Ekonomske mogućnosti su, dakle, veoma limitirane u odnosu na društvene potrebe u svrhu čijeg zadovoljavanja se vrši preraspodela dohotka posredstvom društveno-političkih zajednica.

5. Pre nego što se pristupi ma kakvim promenama u sistemu finansiranja društveno-političkih zajednica koje bi imale za cilj da se načelo samoupravnosti adekvatnije postavi i potpunije ostvaruje, treba imati u vidu, pre svega, da rešenje navedenog problema nije nimalo jednostavno i da sigurno zahteva niz međusobno povezanih promena u sistemu, čije bi efekte, zbog njihovog izuzetnog značaja, trebalo prethodno pažljivo sagledati i oceniti. Nedovoljno prostudirane promene, čak i pod uslovom da imaju pozitivan smisao s gledišta načela samoupravnosti, mogle bi imati negativna dejstva na primenu drugih načela finansiranja društveno-političkih zajednica. Bilo bi veoma opasno jednostrano posmatrati i rešavati ovaj problem. Neminovno je da se pri tome vodi računa o mogućnostima primene ostalih načela, kao što su: načelo jedinstva sistema finansiranja društveno-političkih zajednica, načelo ravnopravnosti svih subjekata u snošenju fiskalnih obaveza, načelo formiranja sredstava za društvene potrebe prema radu, odnosno prema ekonomskoj snazi itd.

A upravo se javljaju tendencije izolovanog posmatranja problema samoupravnosti i apostrofiranja potreba za onim promenama u sistemu koje nisu od kapitalnog značaja za ostvarivanje načela samoupravnosti. Naime, polazeći od ustavnih promena, u centar pažnje stavlja se problem nadležnosti pojedinih vrsta društveno-političkih zajednica u regulisanju pitanja iz domena formiranja sredstava za društvene potrebe. Nema sumnje da su opravdane određene promene u ovom domenu. Ali, problem se ne može rešiti time što će se. u postojećem sistemu prihoda i korišćenjem postojećeg instrumentarija, dati veća normativna nadležnost nekim društveno-političkim zajednicama — republikama i pokrajinama. Time opštine ništa ne dobijaju. A one bi trebalo da budu u centru pažnje budući da su one do sada imale najmanje mogućnosti za formiranje sredstava po načelu samoupravnosti. Time se ne umanjuju ostale zapreke za primenu načela samoupravnosti, već se, naprotiv, povećavaju. I najzad. time se ugrožava primena ostalih načela sistema formiranja prihoda društveno-političkih zajednica.

Kakve bismo, na primer, imali efekte kad bi republike i pokrajine bile nadležne da ustanovljavaju izvore i oblike prihoda, što se smatra sasvim razumljivim i prihvatljivim s

gledišta našeg društveno-političkog sistema? Pre svega ne bi bio moguć jedinstven sistem formiranja prihoda društveno-političkih zajednica, već bismo imali onoliko sistema koliko imamo republika i pokrajina. A pošto je društveno-ekonomski sistem jedinstven, to bi neminovno iziskivalo potrebno jedinstvo sistema formiranja sredstava za društvene potrebe, što bi sa svoje strane uslovljavalo intervencije od strane federacije u pravcu limitiranja prava užih društveno-političkih zajednica u ovom domenu. Čak i diferenciranost poreskih stopa po područjima društveno-političkih zajednica, kao rezultat njihove autonomije u određivanju visine prihoda, ima negativne efekte na realizaciju načela jedinstva finansijskog sistema, kao komponente jedinstvenog privrednog sistema, a kamoli kad bi se radilo o diferenciranosti u pogledu vrsta prihoda i drugih njihovih elemenata.

Osim toga, nesumnjivo je da i same razlike u stepenu zahvatanja izvora prihoda po područjima društveno-političkih zajednica dovode u neravnopravan položaj građane sa raznih područja. Još nepovoljnije efekte u ovom pogledu izazvalo bi korišćenje različitih oblika prihoda. Ukoliko bi svaka društveno-politička zajednica mogla da reguliše sva osnovna pitanja formiranja sredstava za društvene potrebe po svom nahođenju, onda bi bilo moguće primeniti načelo formiranja sredstava prema radu, odnosno prema ekonomskoj snazi, samo po područjima društveno-političkih zajednica, a mogućnosti njegove primene na područjima više društveno-političkih zajednica ili na makroplanu bile bi obrnuto srazmerne stepenu autonomnosti društveno-političkih zajednica u regulisanju pitanja koja se tiču ustanovljavanja i uvođenja izvora i oblika prihoda.

Razume se da bi bilo pogrešno i navedena načela apsolutizirati i tražiti rešenja za njihovu potpuniju primenu ne vodeći računa o mogućnostima primene ostalih načela. To se odnosi i na načelo samoupravnosti, iako ono treba da zauzima centralno mesto i u sistemu formiranja sredstava za društvene potrebe.

6. Mada je kritička ocena postojećeg sistema od bitnog značaja, bilo za njegovu izmenu ili za izgradnju novog sistema, ipak ovo drugo je mnogo teži posao. U konkretnom slučaju postavlja se pitanje: kakve promene izvršiti u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica da bi se načelo samoupravnosti primenjivalo u meri koju iziskuje dati društveno-ekonomski i politički sistem, data načela finansijskog sistema i date ekonomske mogućnosti?

a) Prvo pitanje koje bi trebalo drugačije rešiti u sistemu je pitanje subjekata između kojih se zasnivaju odnosi u formiranju sredstava za društvene potrebe. Da bi se odnosi u sferi preraspodele novostvorene vrednosti adaptirali odnosima koji egzistiraju u sferi proizvodnje, to jest da bi ti odnosi imali obeležja samoupravnih odnosa i time bili adekvatni samoupravnim proizvodnim odnosima, nužno je, logično i prirodno da se odnosi preraspodele novostvorene vrednosti uspostavljaju sa subjektima koji se u sferi proizvodnje i raspodele te vrednosti nalaze u samoupravnom odnosu. A ti subjekti su udruženi proizvođači u okvirima radnih organizacija. Udruženi proizvođači, kao tvorci i prvi prisvajači novostvorene vrednosti, ne samo da se sada ne nalaze u poziciji polazne i ishodne tačke sistema formiranja prihoda za društvene potrebe već neposredno nisu ni prisutni u tim odnosima. Takav protivrečan položaj udruženih proizvođača u odnosima proizvodnje i u odnosima preraspodele ima za posledicu (1) da se formiranje prihoda za društvene potrebe vrši na klasičan način — poreskim instrumentima i u takvim odnosima u kojima jedni subjekti — društveno-političke zajednice — odlučuju, a drugi subjekti imaju pasivan položaj sa funkcijom izvršavanja nametnutih obaveza, što, između ostalog, predstavlja jedan od uzroka birokratizacije društvenih funkcija i (2) da je kretanje onog dela novostvorene vrednosti koji se izdvaja za društvene potrebe van neposredne kontrole udruženih proizvođača. Time se može objasniti nezavisno kretanje sredstava za društvene potrebe od produktivnosti rada i ostalih potreba koje se zadovoljavaju iz novostvorene vrednosti. Isto tako, time se može objasniti neadekvatna struktura podmirivanja društvenih potreba, neracionalno trošenje sredstava i zaostajanje razvoja samoupravnih odnosa u neprivrednoj sferi za odnosima u proizvodnji.

Po postojećoj koncepciji, koja je inaugurisana u sistem još 1957. godine, to jest u vreme kada su samoupravni odnosi bili na znatno nižem stupnju razvijenosti nego sada, građanin je osnovni subjekat snošenja fiskalnih obaveza. Po toj koncepciji, u sistem odnosa finansiranja društvenih potreba postavljen je — građanin. On tu istupa sa svojstvima individualnog potrošača, a potpuno se zanemaruje to u kakvim odnosima ostvaruje sredstva iz kojih se podmiruju društvene potrebe. A taj građanin stvarno se javlja samo na periferiji privrednog sistema kao pojedinac — proizvođač, dok se u dominirajućem sektoru privrede javlja kao udruženi proiz-

vođač, egzistirajući u samoupravnim proizvodnim odnosima. Da bi građanin mogao biti subjekat u odnosima formiranja sredstava za društvene potrebe, dato je da on prethodno, u internoj raspodeli novostvorene vrednosti, participira ne samo radi ostvarivanja sredstava za ličnu potrošnju već i radi ostvarivanja sredstava za društvenu potrošnju. Time je uslovljena egzistencija kategorije bruto ličnih dohodaka, koja u sebi sadrži, s gledišta funkcija koje ima da obavi, dve raznorodne veličine — sredstva za podmirenje individualnih potreba i sredstva za podmirenje društvenih potreba. Konstituisanje tih veličina vrši se tek u odnosima između građana i društveno-političkih zajednica i parafiskalnih subjekata, van ikakvog neposrednog uticaja udruženih proizvođača. S druge strane, pak, potpuno su dezintegrisana sredstva koja se namenjuju za zadovoljavanje zajedničkih potreba proizvođača od sredstava koja služe za zadovoljavanje njihovih opštih potreba, mada se radi o istoj kategoriji sredstava. Dok sredstva namenjena za zadovoljavanje zajedničkih potreba proizvođača stoje pod njihovom neposrednom kontrolom, dotle oni nemaju nikakav neposredni uticaj na formiranje i korišćenje sredstava namenjenih za podmirivanje drugih vidova društvenih potreba. Umesto da se novostvorena vrednost raspodeljuje na deo za proširenu reprodukciju, na deo za ličnu potrošnju i na deo za zajedničku i opštu potrošnju, u internoj raspodeli se ne spajaju sredstva za zajedničku i opštu potrošnju, već se sredstva za opštu potrošnju tretiraju u okviru sredstava za ličnu potrošnju.

S obzirom da je radna organizacija platilac doprinosa i poreza i s obzirom da se u praksi vrši potpuno prevaljivanje poreskog tereta sa radnika na radnu organizaciju, to onom građaninu koji ostvaruje prihode u društvenom sektoru, sem retkih izuzetaka, de facto izgleda kao da nije ili da je formalni obveznik doprinosa i poreza. A to ima za rezultat da građanin zauzima pasivan stav prema formiranju odluka o preraspodeli sredstava za društvene potrebe. Dakle, u celini posmatrano, koncepcija po kojoj je građanin osnovni obveznik doprinosa i poreza ne samo da nije adekvatna društveno-ekonomskom sistemu već se i ne ostvaruje, pa su de facto društveno-političke zajednice potpuno »autonomne« u zahvatanju sredstava za društvene potrebe.

Razume se da uključivanje radnih organizacija kao subjekata u sistem odnosa formiranja prihoda društveno-političkih zajednica ne isključuje egzistenciju ni građanina u tim odnosima. Ali, to bi bili pre svega oni građani koji stiču prihode iz odnosa koji nemaju karakter samoupravnih odnosa

(prihodi ostvareni iz individualnog sektora privrede i prihodi ostvareni u društvenom sektoru privrede po osnovi građansko-pravnih odnosa). Oporezivanje prihoda građana koji se ostvaruju iz osnovnih proizvodnih odnosa moglo bi se vršiti radi ostvarivanja određenih ekstrafiskalnih ciljeva i bilo bi opravdano u meri u kojoj je opravdano ostvarivati takve ciljeve.

b) Dalji uslov za formiranje sredstava za društvene potrebe po načelu samoupravnosti sastoji se u tome da subjekti iz čijih se izvora prihoda formiraju sredstva za te potrebe stoje u direktnim odnosima sa subjektima koji formiraju ta sredstva. A to iziskuje da u sistemu centralno mesto zauzimaju direktni oblici prihoda. Zbog toga bi trebalo znatno umanjiti postojeći kvantitativni značaj poreza na promet u korist direktnih doprinosa i poreza. Indirektni oblici prihoda imali bi svoje opravdanje i mesto u realizaciji ekstrafiskalnih ciljeva. S druge strane, za egzistenciju načela samoupravnosti u sistemu formiranja sredstava za društvene potrebe od nebitnog značaja je pitanje osnovice izdvajanja sredstava za društvene potrebe. Ukoliko se u odnosima preraspodele dohotka za finansiranje društvenih potreba nalaze i udruženi proizvođači, irelevantno je za karakter tih odnosa da li osnovicu izdvajanja sredstava za te potrebe čini dohodak radne organizacije, odnosno njenog društvenog supstrata — radne zajednice — ili deo dohotka koji se ne namenjuje za proširenu reprodukciju ili se, pak, ta izdvajanja vezuju za lične dohotke, to jest obračunavaju se prema ličnim dohocima. U svakom slučaju bi dohodak radne organizacije predstavljao izvor formiranja sredstava za finansiranje društvenih potreba.

c) I u pogledu onih subjekata koji neposredno stupaju u odnose sa subjektima iz čijih se prihoda formiraju sredstva, takođe bi trebalo izvršiti krupne promene. U neposredne odnose sa obveznicima doprinosa i poreza trebalo bi da stupaju samo opštine, osim, razume se, onda kada se radi o formiranju sredstava od strane parafiskalnih subjekata. Opština bi bila, dakle, ta društveno-politička zajednica koja bi bila prvi prisvajač svih sredstava namenjenih za zadovoljavanje onih društvenih potreba koje su pod ingerencijom društveno-političkih zajednica. Između opštine i udruženih proizvođača, kao i drugih subjekata iz čijih se izvora izdvajaju sredstva za društvene potrebe, najuspešnije može funkcionisati mehanizam samoupravnog dogovaranja o svim pitanjima vezanim za finansiranje društvenih potreba, jer je opština ona društveno-politička zajednica preko koje građani i radne zajednice najbolje mogu izražavati svoje interese i

najneposrednije uticati na kretanje sredstava koja se izdvajaju za društvene potrebe.

Pored navedenog, dalji bitan razlog za koncepciju da opština bude prvi prisvajač sredstava za finansiranje društveno-političkih zajednica sastoji se u tome što se, po toj koncepciji, u sistemu prihoda opština postavlja u poziciju bazne društveno-političke zajednice, odnosno što se stvaraju znatno povoljniji uslovi za onemogućavanje hijerarhijskih odnosa između društveno-političkih zajednica koji su prisutni u postojećem sistemu »vezane separacije«.

d) Pošto i šire društveno-političke zajednice imaju svoje funkcije i pošto se i preko njih podmiruju određene društvene potrebe, nužno je da i one participiraju u masi sredstava namenjenih za zadovoljavanje društvenih potreba. Ali, ono što je bitno u tome jeste to da se društveno-političke zajednice međusobno dogovaraju koje potrebe će zadovoljavati uže, a koje šire društveno-političke zajednice i u funkciji toga da participiraju u sredstvima za društvene potrebe. Tu se, dakle, radi o jednom zasebnom odnosu, o odnosu dalje preraspodele sredstava za društvene potrebe. Najviše opravdanja bi imalo da osnovicu formiranja sredstava širih društveno-političkih zajednica čini, kao objektivni kriterijum, nacionalni dohodak opštine. Stopa zahvatanja sredstava od strane širih društveno-političkih zajednica nužno bi morala biti diferencirana, kako bi se formirala sredstva po načelu ekonomske snage opštine i kako bi se srazmerno zadovoljavale potrebe užih i širih društveno-političkih zajednica u kontekstu ekonomske snage opštine.

Ako se tako postave odnosi između užih i širih društveno-političkih zajednica, onda je s gledišta njihove autonomije irelevantno ko ustanovljava izvore i oblike prihoda, kao i elemente pojedinih oblika prihoda. Naime, u predloženom sistemu odnosa bilo bi bez značaja za položaj, na primer, republike u formiranju prihoda da li će ona ustanovljavati izvore i oblike prihoda, jer ona ne bi formirala prihode neposredno od građana i radnih organizacija, već bi participirala u formiranim sredstvima opština i samoupravnim dogovorima bi regulisala svoje odnose u ovom domenu sa njima, a na bazi raspodele funkcija između ovih društveno-političkih zajednica i na bazi strukture i značaja potreba koje bi trebalo da podmiruju.

e) Jedan od najbitnijih uslova za primenu načela samoupravnosti u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica sastoji se u tome da oni subjekti iz čijih se izvora formiraju ti prihodi budu makar godišnje informisani o tome

za koje se potrebe izdvajaju sredstva, kako i ko podmiruje te potrebe i kakvi se planovi i programi nude u domenu zadovoljavanja društvenih potreba. U postojećem sistemu obveznik (građanin) doprinosa i poreza niti ima uvida u to za šta sve daje sredstva iz dohotka niti je direktno zainteresovan za to jer retko on i daje sredstva. U ovom pogledu bi se nešto moglo uraditi kada bi svaki građanin bio platilac doprinosa i poreza. Ali, ovome stoje na putu ogromne administrativno-tehničke teškoće. S druge strane, i kada bi građanin bio platilac doprinosa i poreza, bilo bi malo šansi da se on kao pojedinac izbori za to da bude faktor od značaja, bilo prilikom odlučivanja o zahvatanju sredstava za pojedine društvene potrebe ili pri rešavanju pitanja koja se tiču kvantitativnih odnosa u formiranju sredstava za pojedine društvene potrebe. Što se, pak, tiče radnih organizacija, one u postojećem sistemu samo delimično stoje u odnosima formiranja prihoda sa društveno-političkim zajednicama, i to na posredan način, jer nisu obveznici doprinosa, već samo platioci.

Ukoliko se udruženi proizvođači stave u poziciju da neposredno oni budu osnovni subjekti koji finansiraju društvene potrebe, oni će i zahtevati odgovore na pitanja koja se tiču namene, racionalnosti i svrsishodnosti kretanja i onog dela rezultata njihovog rada koji služi za zadovoljavanje društvenih potreba. Međutim, ta pitanja su od tolikog značaja da bi trebalo da dobiju i legislativni izraz na planu društvene zajednice.

f) Što se, pak, tiče proporcija izdvajanja sredstava za društvene potrebe, one bi trebalo da se utvrđuju mehanizmom samoupravnog dogovaranja između radnih organizacija i opština, a na bazi relativnog značaja svih potreba koje treba zadovoljavati iz datog kvantuma novostvorene vrednosti, s jedne strane, i na bazi programa akcija i delatnosti koje se nude u domenu zadovoljavanja društvenih potreba, s druge strane. I ta pitanja, to jest pitanja koja se tiču formi, načina i procedure samoupravnog dogovaranja trebalo bi inaugurisati u normativni sistem formiranja prihoda za društvene potrebe.

MILIVOJE TRKLJA

Pred zagonetkom revolucije

Iako su uređivači skrenuli pažnju da se radi o jubilarnom izdanju, knjiga *Naš put — pola veka revolucionarne borbe SKJ*[1] nije svečana pohvala Savezu komunista, prigodan album ili istoriografski i literarno uspeo opis njegovih slavnih vremena i velikih trenutaka što, u prvi mah, čitalac od ovakvog izdanja očekuje. Ona je, ukratko rečeno, izbor u raznim prilikama nastalih i publikovanih sadržaja kao i priloga, posebno pisanih za knjigu. Nastali iz pera najpoznatijih ličnosti naše moderne istorije ili istaknutih pisaca o njoj[2], prilozi, uz sve svoje osobenosti, sažeto kazuju bogato iskustvo jugoslovenske revolucije, kao i sadržaj njenih aktuelnih opredeljenja.

Šta čini revoluciju, kako revolucija uspeva da živi i pobeđuje — osnovna je misao koja proizlazi iz ove knjige. Beleške koje slede posvećene su upravo toj misli.

---

[1] »Komunist«, Beograd, 1969.

[2] Josip Broz Tito, *Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije*, E. Kardelj, *Tito i Komunistička partija Jugoslavije*, P. Morača, *Osobenosti i karakter jugoslovenske revolucije*, B. Oreščanin, *Od borbe za nacionalno oslobođenje do savremene opštenarodne odbrane*, M. Popović, *Jugoslovenski put u socijalizam*, M. Pečujlić, *Socijalizam i njegovi osnovni nosioci*, M. Korać, *Robna proizvodnja u samoupravnom društvu*, V. Vlahović, *Značaj afirmacije antidogmatskih gledišta i prakse Saveza komunista Jugoslavije*, S. Kavčič, *Društveno-ekonomska reforma i njen značaj*, K. Hadži Vasilev, *Putem nacionalne ravnopravnosti*, S. Bijelić, *Politika SKJ u razvoju materijalnih snaga u SFRJ*, N. Pašić, *Uloga i mesto Saveza komunista u samoupravnom preobražaju političkog sistema*, M. Todorović, *Razvoj SKJ u revolucionarnu avangardu novog tipa*, B. Šoškić, *Suština i savremeno značenje demokratskog centralizma u SKJ*, V. Đuranović, *Idejna fizionomija komunista u savremenoj avangardi*, R. Ratković, *Stvaralački marksizam Saveza komunista Jugoslavije*, B. Osolnik, *Revolucionarna humanistička etika i samoupravni odnosi*, L. Perović, *O nekim obeležjima idejnih strujanja i previranja u kulturi*, M. Tripalo, *Savez komunista i omladina*, J. Đerđa, *Jugoslavija u svetu*. Hronologiju najznačajnijih događaja iz razvitka i delatnosti SKJ (KPJ) 1919—1969. sastavili su Vojislav Ćirković i Branislav Ilić.

Pedeset godina Komunističke partije Jugoslavije predstavljaju letopis života i razvoja jedne od glavnih snaga naše novije istorije. Sposobnošću da daje odgovore na ključna pitanja istorijskog razvoja, da pojima i politički aktivira osnovne interese i težnje naroda, ona je, tokom tog vremena, izrastala u dominantnu političku snagu društva. Povest političke misli i akcije jugoslovenskih komunista ogledalo je narodnih borbi, kriza i uspona društva, fokus socijalističkih suprotnosti, žarište ideja o progresivnim rešenjima i izvor vizije koja pokreće revolucionarno i osmišljeno delovanje masa u istoriji.

Zahtev da proletarijat oslobađajući sebe oslobađa celo društvo, retko je gde mogao biti toliko aktuelan kao u društvu sa masom osiromašenog seljaštva i narodima bez nacionalnih prava. Razvijenim čulom za urgentnost tog zahteva, Komunistička partija je pokazala prirodnu vezu i nerazlučivost revolucionarnosti i demokratizma, interesa klase i oslobađanja čoveka i naroda.

U periodima kada se bavila sobom, pokazujući se neotpornom prema sklonosti zatvaranja i iscrpljivanja u borbi frakcija, Partija je gubila dragoceno svojstvo unutrašnjeg činioca i organizatora velikog pokreta masa, smisao za identifikaciju trenutka objektivne krize društva u kojem se očitovala snaga revolucionarnog pokreta, ali i slabosti postojećeg društva.

Komunistička partija je umela da se služi teorijom, ali i da izbegne zamke doktrinerstva i okove dogmatizma. Dosledna odanost interesima klase i proleterske revolucije nije joj služila kao opravdanje za izolaciju i sektaštvo. Otvorenost prema klasi i veza sa njom pojimala se kao uslov revolucionarnog pokreta svih radnih slojeva. Do pozitivne prekretnice u odnosu prema nacionalnom i seljačkom pitanju, do otvaranja prema omladini i naprednoj inteligenciji, do zasnivanja širokog narodnog fronta i isticanja antifašističkog otpora u prvi plan, dakle do onog čime je Partija počela da postaje velika i snažna narodna i revolucionarna politička organizacija, došlo je onda kada je u njoj preovladao uticaj ljudi iz samog proletarijata, revolucionara koji su delali u uslovima života i borbe same klase, kada je zagrebačka inicijativa druga Tita postala bitno svojstvo Partije. Otkrivajući najbudnija vrela revolucionarne energije, razvijajući klasni i narodni pokret u svoj njegovoj širini, Partija je jačala izvore vlastite vitalnosti i vraćala se osnovi bez koje joj nije bilo pravog života. Kada je stala na čelo pokreta za nacionalnu slobodu svih ugnjetenih nacija, Partija je uspela da, u obla-

stima koje nisu »čisto klasne«, koje su za dogmatičare bile predmet sektaškog prezira, udari najšire temelje ne samo buduće narodnooslobodilačke borbe, nego i predstojeće klasne revolucije.

Stvaranjem široke narodnofrontovske organizacije, dolazi do punog izraza demokratska koncepcija revolucije, u kojoj mase nisu objekat i »pešadija«, nego njen subjekat, nisu stihija kojom se manipuliše, nego revolucionarni narod koji je svestan svojih mogućnosti i pravaca borbe.

Ujedinjujući nacionalnooslobodilačke i seljačke pokrete sa revolucionarnim radničkim pokretom i demokratskim težnjama inteligencije, KPJ je prevazišla usko klasne okvire i postala predstavnik istinskih interesa naroda. Takva koncepcija revolucionarne borbe i njeno ostvarenje kroz snažan revolucionarnodemokratski pokret doveli su, pred drugi svetski rat, do promene odnosa političkih snaga u zemlji, do diferencijacije u masama i do izolacije centralističkih i separatističkih buržoaskih snaga, što je kasnije bitno uticalo i na sam karakter revolucije. Ona je mogla — nasuprot svim dogmatskim zabludama i šematizovanim tezama o fazama i etapama revolucije — da se realizuje kao svenarodni revolucionarni pokret, na širokoj političkoj osnovi i uz mobilisanje svih patriotskih snaga. Svoje posebne interese KPJ nije nametala celini društva, ali je u revoluciji prihvaćena od društva kao predstavnik njegovih interesa.

Komunistička partija je, u specifičnim prilikama stvorenim pred drugi svetski rat i u toku rata, stala u odbranu vitalnih nacionalnih interesa svih naših naroda. Nacionalni interes postaje presudan činilac političke integracije revolucionarnih masa, kako unutar svake nacije tako i u opštejugoslovenskim razmerama. Vojna i politička akcija na društveno-političkom oslobođenju i osamostaljivanju svakog naroda Jugoslavije u toku oslobodilačke borbe bila je najrevolucionarniji čin, jer je samo ona mogla da obezbedi mobilizaciju svih potencijala masa, da stvori sve potrebne uslove za nalaženje u to doba najadekvatnijih rešenja za nov karakter i sadržaj međunacionalnih odnosa, da ujedini progresivne snage svih naroda Jugoslavije u zajedničku revolucionarnu društveno-političku akciju.

Narodnooslobodilačka borba je bila jedinstvena, ali ne i uniformna. Pokazalo se da je i u najtežim okolnostima ne samo moguće, nego i potrebno, uvažavanje osobenosti pojedinih političkih i vojnih rukovodstava, što pokreće energiju svih naroda i uspeva da ih uključi u jedinstvenu borbu jugoslovenskog društva.

Zato je SKJ mogao da postane jedinstvena politička organizacija svih jugoslovenskih naroda. On je to uspeo zato što je priznavao osobenosti, uvažavao samostalnost nacija i njihovih političkih organizacija i institucija, što je umeo da pronađe i stalno razvija formulu jedinstva jednakih i ravnopravnih, pa i onda kad se radi o sopstvenom organizovanju.

Rani socijalizam i revolucionarni etatizam, kao svojevrsno produženje revolucije, radnička klasa nije doživela kao pritisak, kao stanje koje je usmereno protiv njene egzistencije, koje ona ne odobrava ili kome daje otpor. Pristanak naroda je glavno obeležje te situacije i nije rezultat samo ideološke indoktrinacije nego i rezultat nužnosti i progresivnosti (otuda je i opravdano govoriti o revolucionarnom etatizmu) ovakvih odnosa. To je vreme izrazite vlasti, koje je često normalna pojava posle dubokih revolucionarnih promena i u kojoj je moć aparata izuzetna. Ta vlast, međutim, nije lišena podrške naroda, nije rezultat uspešne indoktrinacije nego i svesti samog naroda da je to jedino moguća odbrana njegovih vitalnih interesa u takvim uslovima.

Demokratizam komunističkog pokreta ne može se, uostalom, u svim fazama revolucije meriti samo demokratizmom formi i sredstava kojima se pokret služi. Revolucija je čin autoritativniji od bilo kojeg drugog; nasilje je u oružanoj revoluciji sredstvo koje opredeljuje njen ishod. Bitna mera demokratizma revolucionara i njihove organizacije u takvim uslovima je oslanjanje na narod, njihovo angažovanje za ostvarenje narodnih interesa, pristanak naroda na takvu politiku, koji se u vremenu nepogodnom za formalizovanu i institucionalizovanu demokratiju uglavnom faktički izražava.

Jugoslovenski komunisti su imali revolucionarne korene i demokratsku prošlost. Spoljna obeležja njihovog odnosa sa klasom i narodom u vreme revolucionarnog etatizma mogla su biti i drugojačija, ali su suština sistema i smer promena ostali u okvirima takvog kontinuiteta.

Međutim, kao što je velika koncentracija uslov bržeg razvoja zaostale privrede i nerazvijenog društva, za koju je sposobna jedino država, pa otuda i velika moć i upliv države, tako razvijena privreda teži emancipaciji od spoljnih ograničenja, traži slobodno delovanje njoj svojstvenih zakona, podstiče samostalnost privrednih subjekata i nagriza ekonomsku osnovu etatizma.

Zato, nasuprot elementima samostalnog političkog monopola, u položaju SKJ jačaju elementi *mandata* poverenog od strane radničke klase, postaje očigledna nemogućnost trajnog

zasnivanja statusa autonomnog u odnosu na uticaj radnih ljudi. Dolazi se do saznanja da dalje srastanje Komunističke partije sa državnim aparatom i svojinskim monopolom i tendencija reduciranja avangarde na partijsko-državno-privredni aparat i sloj upravljača, preti pretvaranjem Partije u organizaciju ili instituciju za odbranu posebnih interesa toga sloja, da to slabi njenu radničko-klasnu suštinu, socijalističku fizionomiju i revolucionarne mogućnosti. Sukob sa staljinizmom podstakao je revitalizaciju revolucionarne komponente KPJ. Ukorenjeno progresivno i demokratsko opredeljenje Partije i njenog revolucionarnog jezgra uspeva da očuva nadmoć, uz brojne oscilacije »odnosa snaga«. Iako su opisane pojave predstavljale tek prve indikatore objektivnih potreba društvenog razvoja, to je bilo dovoljno za stvaralački orijentisano jezgro SK da, oslonjeno na demokratsku i narodnu prirodu revolucije i uz odgovarajući sticaj međunarodnih okolnosti, nagovesti nužne promene.

Demokratsko i revolucionarno biće pokreta dovelo je do sukoba sa staljinizmom. To je bio sudar dve suštine i nova velika manifestacija demokratskog karaktera revolucije. Ta prva značajnija polarizacija snaga posle rata, posmatrano iz današnje situacije, bila je i sama jedan od prvih sukoba dveju osnovnih političkih tendencija i u našem društvu. Svakako da jugoslovenski komunisti nisu postali demokrati zbog sukoba sa staljinizmom ili zbog otvaranja prema svetu. I do jednog i do drugog su došli zato što su verovali u revolucionarnost naroda, zato što klasa i radni ljudi za Savez komunista nisu bili objekat nego svesna sila revolucije. Pobeda nad staljinizmom je pobeda revolucionarnog klasnog i narodnog pokreta u kome su komunisti značajan, ali ne i jedini činilac.

Revolucija, kojoj je cilj oslobođenje klase i čoveka, ne zadovoljava se uništenjem starih klasa i njihove političke organizacije. Vlast narodnih odbora, oslonjena na široku osnovu narodnog fronta, rešavala je problem političkog okupljanja naroda ali nije činila radnika i čoveka neposrednim gospodarom uslova i rezultata rada. A revolucija koja ne doseže do asocijacije proizvođača dolazi u opasnost da izneveri svoj smisao. Odbacivši građansku demokratiju, revolucija je morala da stvara novu, istorijski superiornu demokratiju.

Napad staljinizma nije ugrozio dosledni hod naše revolucije ka njenim bitnim ciljevima. Štaviše, u sukobu sa njim Savez komunista je ojačao svoju demokratsku orijentaciju i stvaralačku prirodu. Sve te okolnosti uticale su na opredе-

ljenje za samoupravljanje kao pravac razvoja i nalagale dezintegraciju etatističke strukture. To je, pre svega, trebalo da bude potpuna emancipacija privrede, kulture i političkog života od kontrole države i sputanosti u okviru državnih regulativa, izvesna »decentralizacija«, veći uticaj radnih kolektiva na rad preduzeća, veća samostalnost manjih državno-političkih jedinica itd. U prvi mah, to je značilo manju podređenost perifernih delova političko-upravljačkog sloja u odnosu na njegove centre. izvesno labavljenje od do tada potpune kontrole periferije od strane centra. Perspektivno, to je bilo opredeljenje za samoupravljanje, za autonomiju radnih i političkih organizacija, teritorijalno-političkih zajednica od predominacije političkog sloja, i naročito njegovih centralnih segmenata, dakle za jačanje uloge moći čoveka i građanina, radničke klase i njenih autonomnih samoupravnih asocijacija. Programski, to je trebalo da bude organizacija društva koja isključuje sve monopole nad čovekom i radničkom klasom.

Razume se, ova preorijentacija nije se ostvarivala bez teškoća. Ne samo da su pojedine monopolističke grupacije davale otpor, nego su neke od njih, koristeći međunarodnu konfrontaciju sa staljinizmom, uspevale da privremeno ojačaju kao »nacionalne i patriotske snage«, kočeći razvoj unutar zemlje, naročito razvoj Partije. Bilo je i perioda zaostajanja i izrazite stagnacije.

Ipak, sa otporima i teškoćama, ali i očiglednim progresom, Savez komunista rešava ključno pitanje odnosa socijalizma i demokratije, koje je često i dugo bilo kamen spoticanja. Savez komunista sve više nastoji da vlast u ime naroda učini vlašću naroda, da umesto jedinog i neprikosnovenog reprezentanta radničke klase prihvata poziciju u kojoj su radni ljudi spremni da potvrđuju najprogresivnija rešenja, ali i da ne pristaju da prihvate sve ono što nije na nivou zadataka koje treba da ima Savez komunista kao idejno vodeća snaga društva.

Za poslednjih pedeset godina u Jugoslaviji se dogodilo više promena nego u bilo kojem identičnom vremenskom intervalu ranije. Nema sumnje da se u budućnosti opravdano može očekivati još brži razvoj našeg društva i sveta u celini. Otuda se i danas, kao što je to bilo i ranije, urgentno postavlja pitanje odgovornosti Saveza komunista za to da naše društvo bude na nivou zahteva vremena, da u narednim decenijama naša zajednica postane još bogatija, još slobodnija. Kako će Savez komunista odrediti ciljeve društva za

taj period, da li će imati dovoljno odvažnosti za dalji veliki pokret i dovoljno mudrosti da proceni stvarne mogućnosti — to je za jugoslovenske komuniste danas najznačajnije pitanje. Oni moraju saznati prave potrebe društva i aktivirati njegove stvaralačke potencijale.

Svojim primerom i na vlastitom iskustvu, uključujući i velike uspehe, ali i promašaje, komunisti Jugoslavije su pokazali kako se rešava odnos između vizije i stvarnih mogućnosti. SKJ je uspevao — to je u osnovi dosadašnjih rezultata njegove borbe — da sagleda mogućnosti svake istorijske faze i zadatke određene etape borbe. da revolucionarnu akciju pokrene u trenutku kada su se stekle okolnosti u kojima je takav korak moguć kao stvarno revolucionaran, iz čega je proizlazilo da su ciljevi doista postajali bliži. Istovremeno — i to je bila osnova njegove moći — on je nalazio snage da se menja zavisno od uslova borbe, da razvija organizaciju i taktiku kojom će ostajati u matici progresivnog toka, da izbegne dogmatizmu koji bi ga gurnuo na margine istorije a budućnost društva učinio neizvesnom.

Doktrinarne hipoteze o mogućim rešenjima zagonetke istaknute u naslovu ove beleške ne čine sadržaj zbornika *Naš put*. Pretenzije sastavljača su drugojačije a vrednost sadržaja znatno veća. Taj sadržaj pokazuje, iskustvom jedne revolucije potvrđene, pretpostavke za rešenje zagonetke revolucije. Iz nje ne proizlazi da su sva rešenja jednom zauvek data niti ona štedro deli obrasce za buduća rešenja. Ona upućuje na ideje — koje su u ovom osvrtu tek nedovoljno precizno naznačene — od kojih je svakako najznačajnija ona da smo, kao avangarda i društvo, uvek iznova na raskršću i da ćemo vlastiti put razumeti samo utoliko ukoliko shvatimo da moramo ići putem koji ćemo sami praviti, koji nisu napravili drugi pre nas i za nas. Gotovih, tuđih puteva, doduše, ima, ali revolucija tim putevima ne ide.

Ni u jednoj etapi razvoja, ni jedna generacija jugoslovenskih komunista i stvaralaca ne može izbeći da stalno iznova odgoneta zagonetku revolucije.

ŽIVOTA ĐORĐEVIĆ

Josip Županov: Samoupravljanje i društvena moć

(»Naše teme«, Zagreb, 1969, 332 strane)

Pošto između samoupravljanja kao ideje i teorijskog koncepta i stvarnosti samoupravne prakse postoji očigledan raskorak, to nije ni čudo što svaki normativistički pristup proučavanju samoupravnog procesa ostaje formalistički, površan, jednostran i u krajnjoj liniji nenaučan. Opšte je poznato da su kod nas, naročito poslednjih godina, napisane brojne studije koje pokušavaju da dublje i manje ili više naučno rasvetle brojna pitanja naše samoupravne prakse tražeći istovremeno uzroke raskoraka te prakse i normativnog, institucionalnog »projekta« samoupravnog mehanizma. Obavljena su brojna empirijska istraživanja, koja, zavisno od metodoloških pretpostavki i instrumenata i dubine zahvatanja, čine građu za naučna uopštavanja. Ova problematika obično se locira u predmet industrijske sociologije, koja je došla do nekih opštih saznanja koja važe u uslovima industrijskog rada. Nju bi, po mišljenju autora o čijoj je knjizi reč, kada je u pitanju samoupravna radna organizacija, trebalo definisati kao sociologiju samoupravne radne organizacije.

Knjiga Josipa Županova, pod ambicioznim naslovom *Samoupravljanje i društvena moć*, jeste zbornik socioloških rasprava o nekim važnim problemima teorije i prakse našeg samoupravljanja. Knjiga se sastoji od pet delova i veoma je dokumentovana — oslanja se na obimna istraživanja Ekonomskog instituta u Zagrebu, u kojima je i sam autor uzeo velikog učešća.

U prvom delu (pod naslovom »Proizvođači: »kolektivni preduzetnici«?«) Županov je pokušao da odgovori na neka pitanja u vezi sa »ekonomskom funkcijom« proizvođača, kao: da li se proizvođač oseća preduzetnikom i prihvata li takva »pravila igre«; da li je živi rad doista izvor ekonomske moći i, konačno, da li proizvođač shvata i doživljava svoju funkciju onako kako je ona institucionalno definisana? Da bi odgovorio na ova pitanja, autor prethodno daje nekoliko napomena o socijalno-psihološkim aspektima kolektivnog preduzetništva, pa ističe potrebu istraživanja preduzetničkih stavova kao uslova preduzetničkog ponašanja proizvođača. Iznoseći rezultate empirijskog studija i upoređujući stavove proizvođača, došao je do zaključka da su stavovi o riziku, prihvatanju rizika kao objektivne odgovornosti i prihvatanju »pravila igre« zavisni od socijalnog statusa, pola, iskustva u samoupravljanju, starosti, radnog staža... Naravno, navedeni faktori nemaju isti udeo. Šarolikost stavova o navedenim pitanjima indikator je dosta mutnih predstava o njima. Stavovi o kontroli cena i protiv likvidacije preduzeća, koji su dosta rašireni, navode autora na zaključak da se može govoriti o kolektivnim stavovima te vrste, te da

oni predstavljaju društvenu bazu i manevarski prostor etatizma, koji, sledstveno tome, ima još uvek jake korene i u radničkoj klasi, pošto je današnji etatizam proizašao iz »revolucionarnog etatizma« (V. Bakarić), koji je imao masovnu podršku među radnicima.

Nivo kolektivne svesti je, po autorovom mišljenju, gornja (ali ne i nepremostiva) granica razvoja samoupravnog društva. Nije nepremostiva pošto »iskustvo u samoupravljanju pozitivno utječe na formiranje kolektivnih stavova« (str. 56).

J. Županov ekonomsku funkciju proizvođača određuje kao »kolektivno preduzetništvo«, pod kojim podrazumeva sistem preduzetništva gde je kao preduzetnički ulog živi rad, te iz takve funkcije proizlazi pravo (i mogućnosti) učešća u raspodeli i upravljanju. Pozivajući se na analize i zaključke prof. Miladina Korača, Županov konstatuje da postoje tendencije koje ukazuju da sistem »kolektivnog preduzetništva« funkcioniše u praksi po svojoj unutrašnjoj logici, uzimajući pri tom kao indikator funkcionisanja način formiranja akumulacije: »Oni kolektivi koji ostvaruju veći dohodak relativno više izdvajaju u fondove da bi ostvarili još veće osobne dohotke u budućnosti« (str. 65). Međutim, pošto je jačina veze između ličnog dohotka i procentualnog izdvajanja u fondove srednja, autor s pravom govori o opravdanoj pretpostavci da deluje tendencija većeg izdvajanja u lične dohotke, koja uslovljava tendenciju privatizacije akumulacije. No, pošto se rast ličnih dohodaka preko »zabranjene zone« društveno sankcioniše, onda se sve veći procenat izdvajanja u fondove može, po mišljenju J. Županova, objasniti »kao rezultat djelovanja društvene norme koja limitira dohotke«, a time »ona limitira i autonomno funkcionisanje modela«. Polazeći od pretpostavke da društvena norma o ograničavanju ličnih dohodaka prestane da važi, čime bi tendencija privatizacije ojačala, a konsekvencija toga bila bi (u krajnjoj liniji) finansiranje novih investicija isključivo iz amortizacije, u kom bi slučaju o kolektivnom preduzetništvu bilo teško govoriti, autor dovodi u pitanje ne samo funkcionisanje sistema u praksi, već i njegovu teorijsku koherentnost, pa konstatuje da to »nije sistem privređivanja u kojem živi rad predstavlja dominantan faktor« (kao što sledi iz institucionalne odredbe — R. R.) i »da ne može biti opšti obrazac privređivanja za sve privredne organizacije«, pa, sledstveno tome, umesto ekonomske, funkcija proizvođača se često svodi na funkciju u organizaciji, čime se još jednom potvrduje nekoherentnost modela.

Autor je svoju (sociološku) analizu izveo veoma konzistentno, imajući na umu socijalno iskustvo i kulturnu tradiciju »neposrednog proizvođača«, zalažući se za takvu interpretaciju ovoga pojma koja bi imala svoje socijalno-istorijsko obrazloženje. Čini se da je na ovom mestu bilo od koristi dati nekoliko sugestija, ako ne i eksplikacija, o političkim i socijalnim konsekvencijama razvoja kojim se autor bavio, čak i bez obzira na njegov sociološki, a ne i antropološki pristup. Ovaj prigovor je više načelnog karaktera, ukoliko se složimo da bi filozofsko-antropološki pristup u izučavanju istorije i perspektive samoupravljanja trebalo više afirmisati.

Teorija samoupravne radne organizacije centralno je pitanje ove knjige, na koje autor ne pretenduje da dade konačan odgovor, već, kako sam kaže, zacrtava okvire i pravce razmišljanja u okviru temeljne dileme između racionalne organizacije

kao strukture i samoupravljanja kao pokreta. Sve dileme formalne organizacije autor kvalifikuje kao manifestacije fundamentalne dileme između poretka i slobode. Polazeći od relevantnih kriterijuma (plana konceptualizacije, pretpostavki organizacione efikasnosti i pretpostavki strukturalne promene), autor odbacuje pristup »naučne organizacije rada« i »međuljudskih odnosa« kao neadekvatnih samoupravnoj organizaciji, uvažavajući njihove varijable koje treba uključiti u celovit teorijski model, pri čemu one ostaju drugorazrednog značaja. Svoje »opredeljenje« za pristup sa stanovišta uticaja Županov je veoma argumentovano obrazložio, koncipirajući organizaciju »kao polje uzajamnog djelovanja pojedinaca i grupa u kojem se ukrštavaju individualne i grupne strategije, interesi, odluke i utjecaji« (str. 96).

Polazeći od navedenog pristupa, autor u posebnoj studiji *(Samoupravljanje i društvena moć)* posvećuje pažnju strukturi društvene moći i mogućnostima drugačije distribucije moći. Polazeći od motivacija i šansi, kao osnovnih pretpostavki učestvovanja u procesu kolektivnog odlučivanja, Županov postavlja bitno pitanje: ko zapravo odlučuje? Posle nekoliko meditacija o fazama celokupnog procesa odlučivanja (o definisanju i ispitivanju alternativa, učešću u diskusiji na sastancima organa upravljanja, konačnom odlučivanju, izvršavanju odluka i sličnom) konstatuje da je stepen učešća u celokupnom procesu odlučivanja identičan sa stepenom uticaja na kolektivne odluke, pa, sledstveno tome, prethodno pitanje reformuliše: »čiji je utjecaj na donošenje odluka najjači?« Na temelju empirijskih istraživanja o distribuciji uticaja između funkcionalnih i socijalnih grupa u radnoj organizaciji autor izvodi i nekoliko dosta eksplicitnih zaključaka, koje je sam rezimirao u jedan opšti: »Institucionalna reforma preduzeća započeta 1950. god. izmijenila je očekivanja i aspiracije članova u pogledu distribucije utjecaja, ali nije bitno izmijenila stvarnu distribuciju utjecaja. Tradicionalni oligarhijski obrazac distribucije ne samo da se održao u naslijeđenoj hijerarhijskoj supstrukturi radnih organizacija već je prenesen i u novu, predstavničku (organe radničkog samoupravljanja — R. R.) supstrukturu« (str. 104). Sledeće pitanje koje se logički nameće je pitanje: zašto se struktura uticaja nije promenila? U odgovoru na ovo pitanje, polazeći od karakteristika ličnosti (prevashodno rukovodilaca — R. R.) i položaja u grupi (formalnoj, neformalnoj i realnoj strukturi) kao hipoteza o izvoru uticaja, autor registruje tri primarna izvora uticaja: (1) posedovanje informacija i veština koje se odnose na komuniciranje s političko-administrativnom sferom; (2) neformalno kolektivno vođstvo u radnoj organizaciji; (3) društvena moć vezana uz ključne požaje u sistemu kolektivne aktivnosti, kao glavni izvor uticaja rukovodilaca (koju, razume se, oni najviše poseduju na osnovu položaja u radnoj strukturi). »Prema tome, distribucija utjecaja odražava u biti strukturu društvene moći« (str. 110). Iz toga sledi i autorov odgovor na prethodno pitanje da se distribucija uticaja nije promenila zbog toga što se nije promenila struktura društvene moći. Rukovodioci su bili i ostali najmoćnija grupa u radnoj organizaciji. Raspravljajući o mogućnostima drugačije distribucije moći, autor podseća na napore učinjene u tom pravcu metodom redistribucije vlasti u korist organa upravljanja, koji su uglavnom ostali bez vidnog uspeha, pošto

se zasnivaju na oborivim pretpostavkama o identičnosti vlasti sa društvenom moći i o fiksnoj količini društvene moći koju samo treba drugačije raspodeliti. Metod zamene formalne koordinacije tržnom koordinacijom, što bi u krajnjoj liniji značilo isključenje društvene moći kao faktora organizacionog ponašanja, po autorovom mišljenju, takođe ostaje bez rezultata pošto za to nisu ispunjene ekonomske, tehnološke, motivacione i institucionalne pretpostavke. Problem, po autorovom mišljenju, ostaje nerešiv ako se radna organizacija promatra kao jedinstveni sistem, razume se sa naglaskom na radnu strukturu i njeno funkcionisanje. Međutim, pošto se organizacija ne može reducirati na radni sistem, neophodno je uzeti u obzir i socijalni sistem, kao elemenat organizacije, a prevashodno pitanje je pitanje odnosa ovih sistema. Ukoliko se oni tretiraju kao međuzavisni supsistemi, problem ostaje nerešiv, pa se autor s pravom zalaže za koncipiranje »dva autonomna sistema koje povezuju određene sprege«. Obrasci društvene moći bi, naravno, postali različiti (u radnom procesu oligarhijski, u socijalnom sistemu demokratski), što, po autorovom mišljenju, nije načelna prepreka za ravnomerniju distribuciju moći na nivou radne organizacije kao supersistema. Pošto se neravnomerna distribucija moći ne može izmeniti u radnom (visokostrukturalnom sistemu), to je poenta na afirmaciji spontanog ponašanja sa »minimumom institucionalizacije« u socijalnom sistemu. »Tada se u ukupnu socijalnu situaciju u radnoj organizaciji uvodi novi generator društvene moći — autonomna kolektivna akcija.« Autor ovaj novi izvor moći shvata kao jedinu pretpostavku novih obrazaca distribucije moći, a celokupan problem distribucije moći kao uslov udruživanja i stvaralačkog dogovaranja i šire — distribucija moći »jedan je od osnovnih problema o kojima ovisi funkcionisanje i razvoj samoupravljanja« (str. 120). U okviru ove teme autor obraća pažnju na dilemu: preduzeće — asocijacija, iznoseći mišljenje da je samoupravnoj organizaciji adekvatna »segmentalna asocijacija« i da bi dilemu između ove i »totalne« asocijacije trebalo smatrati iluzornom. Kroz celo poglavlje »K teoriji samoupravne organizacije« provlači se autorova centralna misao da samoupravljanje pretpostavlja autonomnu kolektivnu akciju kao izvor društvene moći samoupravljača, te da o identifikaciji samoupravljanja i rukovođenja ne sme biti ni govora.

U poglavlju »Moć i odgovornost u radnim organizacijama« autor se bavi pitanjima socijalne regulacije ljudskog ponašanja u našim radnim organizacijama — problemom takozvane socijalne kontrole: »Društvena moć je koncentrisana na vrhu, u rukama direktora i uprave, dok radnici imaju vrlo malo moći. Koliko god taj rezultat ocjenjujemo kao nepovoljan sa stanovišta samoupravljanja, možemo konstatovati da je uvjet za efikasnu primjenu organizacionih sankcija ispunjen« (str. 167). Ovo je autorov opšti stav u samom uvodu rasprave. Međutim, na osnovu empirijskih istraživanja autor je izveo više zaključaka i sugestija o neodgovornosti, o slabom funkcionisanju sistema »socijalne kontrole«, o anarhičnom tipu distribucije sankcija, neefikasnosti društvenih normi i sličnom, smatrajući sve ovo širim društvenim problemima. »Samoupravni sistem bio bi ozbiljno kompromitovan ako bi se pretvorio u sistem »organizovane neodgovornosti« (Mils).«

U dvema studijama o funkciji i motivacijama funkcije direkto-

ra pod naslovom »Direktori — »elita« ili »profesija«?« autor je konstatovao da ima više razloga za tvrdnju da su »stručnjaci« negativno motivisani za obavljanje uloge direktora nego obrnuto. No, po priznanju samog autora, ova tvrdnja je ograničene vrednosti usled parcijalnih podataka na kojima se zasniva. Autor u ovim studijama raspravlja i o dilemi da li je direktor društveno-politički funkcioner u preduzeću ili »profesionalni« poslovni rukovodilac, koja se proširuje u dilemu »formalne« ili »neformalne« uprave u preduzeću, i u tom smislu, govoreći o formalnim ovlašćenjima i količini društvene moći direktora, naznačuje moguće implikacije po efikasno funkcionisanje radničkog samoupravljanja u slučaju jedne ili druge interpretacije i manifestacije direktorske funkcije, odnosno »formalne« ili »neformalne« uprave.

U poslednjoj studiji svoje knjige J. Županov obraća pažnju na egalitarizam koji deluje na »poprištu« kao jedna od društvenih sila. Vrednost egalitarizma se izražava normom egalitarizma u raspodeli koja »limitira aspiracije članova radnih organizacija prema osobnim dohocima«. Autor pokreće ona, uvek prisutna i aktuelna pitanja: interakcije između sila socijalne diferencijacije i egalitarizma, društvene (ne)jednakosti u socijalizmu, uravnilovke i slično.

U posebnom osvrtu o perspektivama sociologije samoupravne organizacije autor ističe da ta perspektiva ne može biti u konfrontaciji empirijski utvrđenih činjenica i »ideološkog projekta« samoupravljanja. Županov postavlja okvir od dve temeljne perspektive: (1) perspektive organizacione promene, transformacije birokratske u postbirokratsku organizaciju, smatrajući to svetskim problemom. Rezultati komparativnih istraživanja u smislu definisane perspektive imali bi značaja i za međunarodni radnički pokret; (2) perspektive uzajamnog prilagođavanja tradicionalne kulture i samoupravljanja.

Iako su analiza i zaključivanje autora veoma studiozni, on se često zadržava na davanju sugestija i sugeriranju pravaca razmišljanja ne izvodeći kategoričke zaključke. Ovakvim načinom mišljenja još više je zaintrigirana pažnja čitalaca, a posebno istraživača. Nema sumnje da će ova knjiga biti podstrek za još šira istraživanja naše samoupravne stvarnosti i da će kao takva biti korisna ne samo istraživačima i studentima društvenih nauka, već i širem krugu čitalaca.

RADENKO RISTIĆ

Predrag Matvejević: Razgovori s Miroslavom Krležom

(»Naprijed«, Zagreb, 1969, 190 strana)

Predrag Matvejević, upoznat sa razumljivom izdavačkom tradicijom Zapada, odlučio je da traži odgovore na vitalna pitanja prošlosti i sadašnjosti baš od autora koji je uvijek, žučno i neodstupno, branio lično, subjektivno, neserijsko. Izbor sagovornika dio je sopstvenog stava, i Matvejeviću pripada časna zasluga što je odredio stvaraoca koji ima šta da kaže i koji to saopštava mjerom svoje nepregledno bogate imaginacije, sumom preciznog i nepotkupljivog pamćenja, jarosno i mirno u isti mah.

Matvejević ne slučajno počinje svoju knjigu *Razgovora s Miroslavom Krležom* upravo motom iz La Rošfukoovih *Maksima:* »Ništa ne umanjuje toliko

naše zadovoljstvo samim sobom koliko uviđanje da u jednom trenutku pobijamo ono što smo u drugom odobravali.« Ta maksima, do korijena istinita, ispunjava cjelokupno Krležino djelo. On je spreman da sebi kaže optužbe zbog davnih oduševljenja i zabluda, romantizama i plitkih vjerovanja; on se kreće kroz svoje vrijeme istovremeno samopouzdano i s nevjericom, uvijek spreman da posumnja u ono u šta vjeruje. To je prva i prava odlika autentičnog intelekta: da ne prašta nikome (u prvom redu sebi!) i da ne gaji iluzije koje su skloništa slabih. U kulturno nedovoljno ostvarenoj sredini kao što je naša rijetki su primjeri takve samokritičnosti, takve poštene težnje da se dopre do potpune istine. Krleža može i hoće da se parniči sa sopstvenim stavovima i idejama koje je poreklo vrijeme i on sam, nimalo ne umanjujući i ne unižavajući sebe negiranjem lažnog apostolskog, bezgrešnog dostojanstva. Takva elastična neopozivost i razumna apodiktičnost dominiraju Krležinim značajnim beletrističkim, a osobito publicističko-aktivističkim djelom.

Krležino djelo je otvoreno.

Krleža je uvijek, ne osvrćući se na vladajuće mode i »pravila«, zauzimao samosvojan stav i aktivan položaj prema idejama svoga vremena. Njega se sve ticalo, on je *učestvovao* začuđujuće kompleksnim energijama svoga svestranog dara. Njegovo djelo, stoga, odlikuje mržnja prema svemu statičnom, mrtvom. Sve je tu pokret, borba, akcija kojoj kraja nema.

I ovom knjigom razgovora Krleža je predstavljen, veoma plastično, kao kompetentan svjedok i sudija svome vremenu. A to vrijeme (»ludnica«, kako bi Krleža rekao) obilovalo je — više no ikoje drugo — nedoumicama, ljudskim porazima, nevjerama, ludilima civilizacije, porocima svih vrsta, ljudskim stihijama... Krleža je sa strašću svjedočio, govorio »istinu i samo istinu«, kao zavjetovan stvaralac koji se dostojanstvu svoga poziva odužio istinoljubivošću, talentom i vjerom u razum. U ovoj knjizi savjesti progovara uzbuđenje snažne ličnosti koja je mnogo šta doživjela, koja je s visa gledala pozornicu često farsičnih događaja istorije, svjesna da se ničim razumnim ne može uticati na njihov neregularni tok.

Zbog svog nepomirljivog stava Krleža je često ostajao u stokmanovskoj izolaciji, suprotstavljen »lojalnim«, »trezvenim«, onima koji su vazda spremni na »aplodismente«. A Krleža je umio i rječito da začuti. Njemu se može reći sve prije no da nije aktivno prisustvovao.

U ovom vatrenom monologu o svom vremenu i, rjeđe, o sebi Krleža govori o iskustvu i savremenosti, o svijetu u kome živimo, o tradiciji i tradicionalizmu, o inflaciji riječi, o tendenciji u umjetnosti... U jednu riječ: o životu.

Krleža i ovdje, kao i u svojoj beletristici, zauzima stvaralački, pokretljiv odnos prema idejama svoga doba. Matvejević mu je postavio pitanje »angažmana« njegova djela, dobro znajući koliko je taj pojam uprošćavan, banalizovan na svim prostorima svoga značenja. Krleža o tome kaže: »Nikad nisam imao — na sreću — suviše iluzija o nekim neposrednim rezultatima svog *engagementa*... Međutim, ne poričem *engagement* kao jednu od mogućnosti piščeve akcije. Čak nisam *a priori* ni protiv tzv. »angažirane poezije«, kad ona *sama* nalazi svoju vlastitu *formulu*.« Krleža, dakle, ne odriče *jednu od mogućnosti* piščeve akcije: da se neposredno angažuje. Ali je odlučno protiv da to bude i *jedina*, isključiva sudbina pisca. Umjetnost mora da posje-

duje personalnost, nezavisnost, pravo na subjektivnost.

Krleža dalje nastavlja: »... angažirao sam se na najneposredniji način u jednoj formi aktivističko-publicističke djelatnosti, ali takav mi se *engagement* nije nikad činio oportunim u striktno beletrističkoj varijanti, i zbog tog su moji romani, na primjer, sasvim drukčije orijentirani. Uostalom, upravo u »Antibarbarusu« sugerirao sam da se okane beletristike svi oni »skribenti« koji mogu reći »na način publicistički« ono što imaju da kažu, ako uopće išta imaju.«

Krleža se, voljom okolnosti i gonjen potrebama svog opredjeljenja i karaktera, često i mnogo bavio nekim, kako ih Matvejević naziva, »paraliterarnim aktivnostima«.

Literaturi je stran apologetizam. Ona sumnja ili, najblaže, provjerava. Ona ne može da služi »konstruktivno«, iako su mnoga djela — u određenim istorijskim okolnostima — imala značenje bojnog poklića. Krleža kaže da je umjetnost angažovana, ali se protivi banalnim kvalifikacijama angažmana. On smatra glupošću dilemu oko toga da li je umjetnost angažovana ili nije. (»Umjetnost je bila oduvijek angažirana, a naročito kad je bila uvjerena da ona to nije, jučer još u religioznom ili u nacionalističkom smislu, danas u socijalističkom ili antisocijalističkom ... *Tendenciju u umjetnosti* trebalo je »braniti« isto tako od njenih lijevih adepata, od onih koji su je diletantski aplicirali, kao i od desnih reakcionara, koji su je superiorno odbacivali kao truplo.«)

Izuzetno su zanimljive Krležine floskule o vjeri u moć literature u »izmjeni svijeta«. Ističe da je davno vjerovao da je poslanje literature mesijansko, da će odvesti čovječanstvo pravo u kosmopolis. Danas Krleža smatra da je to bio pretjeran zanos i da literaturi ne bi trebalo pridavati veći značaj i širiti polja njenog objektivno suženog djejstva. Nešto slično kazao je i Žan-Pol Sartr, koji je isto tako evoluirao: od vjere da je literatura svemoćna do priznanja da ona služi — Sebi! Krleža kaže: »Literatura je tu (u civilizaciji koja, po Krleži, liči na željezničku nesreću grandioznog, katastrofalnog stila — **prim. V. R.**) ipak slab i fatalno ograničen palijativ: zbog toga je ne treba zloupotrebljavati precjenjujući njene mogućnosti« ... A Krleža, koji u sopstvenom iskustvu ima mnogo ratnih krvoprolića, najbolje zna da pero ne može da naudi maču, sem u maštarijama i nemoćnim iluzijama.

Ali, pita Matvejević: »zašto se ipak piše«, čemu umjetnost bez moći da bitno utiče? Dobio je miran i razuman odgovor: da je pitanje o svrsi umjetnosti, u stvari, pitanje o smislu života, rađanja, umiranja. Od literature ne bi trebalo tražiti da se bavi politikom, već da »ponire u tajne ljudskog života«, od čega čovjek »ipak nije izumio ništa vrednije«. »Umjetnost je«, kaže Krleža, »ipak neki viši sprat gdje ima više reda« ... I dalje »Čovjek je postao to što jeste time što se danas zove čovjek tek kad je počeo pisati.« Najveća vjera u umjetnost i jeste da broji ljudske poraze i pobjede.

Mnogi stvaraoci smatraju ovo doba epohom potpune inflacije riječi i, naravno, značenja. Riječi više ne odražavaju stvarnost i njene manifestacije, one je falsifikuju i mistifikuju. Riječ prave pustinju od značenja i sadržaja. Krleža kaže: »»Fraza pretvara ljudsku riječ u isprazn ost, osjećaje u kalupe, misli u glupe sheme.« U riječima više nema svježine ni topline, one više ne služe za komunikaciju čovjeka sa čovjekom, srca sa srcem. Na takvo sumorno stanje stvari stvaralac reaguje pesimiz-

mom, ali stvaralačkim: »Jasna dijagnoza o apsurdnoj nesuvislosti stvarnosti sama po sebi je reagens nesumnjivo pozitivan.« To je, istovremeno, i odgovor na mnogobrojne — stare i nove — zamjerke Krležinom i, nedavno, Selimovićevom »pesimizmu«. Krleža odlučno napominje da »... književnost nije smotala barjake niti se predala na milost i nemilost bestijalnosti i gluposti, uprkos svemu«. Okolnosti, doduše, ne pogoduju mnogo razumu ni avanturama ljudskog duha, ali se valja boriti ne za idilično edensko prastanje, već za ljudsku, čovječnu zajednicu u kojoj će se izmiriti zečje i vučje.

Po ovoj odličnoj knjizi posijane su dragocjene mudrosti Krležine, iskustva i saznanja stara i nova, misli o osnovnim pitanjima umjetnosti i života. Upitan o cenzurama i autocenzurama, Krleža je odgovorio: »Iz stoljeća u stoljeće umjetnost se, uostalom, trajno kreće preko nekih zabranjenih demarkacija, u pratnji prijetećih paragrafa kojima je svrha da štite ugled zakonodavaca, uvjerenih da je umjetnost pojava veoma sumnjivog i opasnog podrijetla ... Otkad ima čovjeka, cenzura ga prati kao sjenka.« Krleža je na ove riječi provociran pitanjem o ždanovističkoj estetici »inženjera duša«, koja je porodila grozne bezgrešne heroje i junake lakirovke, bespolne moraliste i puritance. Krleža je za zanos i maštu protiv mita i uškopljenih svetinja, za avanturu protiv rutine, otvorenost protiv ograničenosti. On se zalagao za čovjeka — borca, živog i aktivnog, sa manama i vrlinama svojstvenim ljudskoj vrsti. Bio je, i ostao, nepomirljivi protivnik pojednostavljivanja života, njegovog siromašenja u literaturi. (»Ljudska glupost ostaje jednako glupom i u socijalizmu ... Kad napadate socijalističku glupost u najširem smislu riječi, nađe se uvijek onih koji će vam imputirati da napadate sam Socijalizam.«) Krleža je niz oštroumnih opaski uputio modelima takozvanog »gipsanog socijalizma« koji se, na raznim stranama i na različite načine, ponekad pretvaraju u »jezivo banalnu skulpturu«. To nije živi, konkretni socijalizam, već sterilni, arbitrarno apstraktni. To je fetiš koji se osipa na prvi dodir života i stvarnosti.

O mecenama i mecenatstvu Krleža je rekao: »Mecenat je *per definitionem* institucionalan, i samim tim utilitaran, tj. opasan. Ovo ne znači da mecene nisu često puta činile i usluge umjetnosti, mada su te usluge najčešće skupo plaćene, i to sa strane umjetnika samog. Međutim, nitko ne može uništiti pravu poeziju, pa čak ni njen vlastiti mecena ... ... država se *kao institucija* pokazala često lošim mecenom, tj. bez prave vokacije i senzibiliteta.« Krleža dalje nastavlja, u duhu prethodne tvrdnje: »Da bi vršio valjano svoj zanat, pisac mora imati mogućnost da bude u neku ruku *disident*, pa čak i *defetist*, u odnosu na državu i institucije, na naciju i autoritete.« To znači: biti »potpuno slobodan u svojim zanosima, nevezan za konzervativne predrasude šematskog predanja«.

O tradiciji i tradicionalizmu Krleža govori kratko, ali odrešito i precizno: »Ne zaboravite da kada se u sjeni jedne literature počinje patetično deklamirati o »tradiciji«, to je već početak konca: nesumnjivi znak tromosti mozga i dara, starenja.«

Krleža s prezirom govori o banalizaciji poziva i samoreklamerstvu pisaca: »Riječ pjesnička udavila se u trgovačkoj graji, tragedija pretvorila se u sajamske pelivan-luke.«

Nemoguće je pobrojati mnoge značajne, briljantno izložene sta-

vove iz ovog monologa u knjizi Predraga Matvejevića. Ta knjiga je sva od bujnosti života, ona ljulja slabe temelje i provjerava njihovu stabilnost. Ona je uzbudljiv dokument o stvaralačkom vitalizmu Miroslava Krleže.

Kad bi prikazivač bio primoran da kaže najsažetiju misao ove knjige, onda bi se on bez kolebanja opredijelio za ovu: »Jedino čemu treba posvećivati trajnu pozornost jeste da čovjek ne postane smiješan.«

Na tome se zasniva vjera: ide li se pobjedi pameti ili ne.

VELJKO RADOVIĆ

Dušan Stojanović: Velika avantura filma

(Beograd, 1969, 174 strane)

Ovu knjigu njen autor u predgovoru tretira kao uspomenu ili ispovest nastalu u trenucima ponovnog sagledavanja i preispitivanja dugogodišnjeg razvoja vlastite teorijske misli. Knjiga Dušana Stojanovića i jeste zbir rukopisa nastalih u periodu od 1952. do 1968. godine, dakle u periodu kada se furiozni avanturista — film sve više otimao od dogme tradicionalizma i približavao onom što bismo danas nazvali novim filmom. Iz tog razloga Stojanovićeva knjiga nije zbirka estetičkih razlaganja nastalih u trenutku kad su koplja bila pobodena u ledinu i kad je trijumf novoga filma bio očigledan: ova knjiga je nastala na poprištu borbe za osvajanje i prihvatanje novih izražajnih sredstava jedne nove umetnosti, a tekstovi objedinjeni u njoj potpomagali su tu borbu i. bar u domenima jugoslovenskor filma, umnogome doprineli da se oslobodimo zabluda i konvencionalnih shvatanja i prihvatimo novi senzibilitet čitave jedne generacije jugoslovenskih filmskih stvaralaca.

Zahvaljujući autorovom naporu (knjigu je izdao sam pisac!), danas imamo zadovoljstvo da se sretnemo sa tom nesvakidašnjom knjigom, čija ponekad razbarušenost i »ispovedna« iscepkanost samo je prividna ili neznatna na planu strasnog i kontinuiranog dokazivanja određene teorijske misli. Taj kontinuitet se odražava u onoj »niti« koju je autor osetio dok je prelistavao svoje stare rukopise, da bi ih zatim stavio u takve međuodnose koji će čitaocu neminovno, stepen po stepen, otkrivati slojevitost i prefinjenost jednog predanog istraživačkog rada.

Upravo duboka povezanost Stojanovićevih tekstova sa iskustvom jugoslovenskog i svetskog filma u poslednjih petnaestak godina i čini da ova knjiga ni u kom slučaju nije zbir teorijskih postulata, već se pojavljuje kao jedna teorijska misao u razvoju koja i nema pretenzija da bude dovršena i kanonizovana. Ona ostaje otvorena, kao putokaz. Njena ogromna vrednost je u jarkom i oštrom rasvetljavanju poetike novog filma i u beskompromisnom razračunavanju sa ostacima prevaziđenih teorija koje su zalutale u stvarnost savremenog filma. Ta strast istraživača čini autora ponekad isključivim, ponekad se izrodi u preteranu emfatičnost, ali sve su to odlike borca čiju misao shvatamo kao jedan od važnih sačinilaca one dugotrajne i teške bitke za uspostavljanje novog odnosa prema umetnosti filma. Mislim da je ta borba u našim uslovima bila iscrpljujuća i oštra i neću pogrešiti ako tvrdim da će se mnogim pristalicama drevnih filmskih teorija i danas Stojanovićeva knjiga pričiniti jeretičkom.

Prvi i osnovni zadatak Stojanovićeve knjige je u razgraničavanju poetika različitih umetnosti — umetnosti nemog i zvučnog filma. Tim poslom on se iscrpno bavi u prvim poglavljima knjige, razmatrajući različite montažne teorije i svojevrsnu strukturu umetnosti nemog filma. To je vreme kada film, budući da je ograničen isključivo na izražavanje putem oživljene slike, pronalazi sopstveni jezik i sopstveni govor. Genijalnost jednog Grifita, njegov izraziti smisao za razlaganje i kondenzaciju, njegov analitički i dijalektički metod koji konkretnom detalju daje značenje istorijske i svevremenske uopštenosti. učinili su da je on prvi veliki narator i prvi veliki realista filma. Međutim, posmatrati dalji razvoj nemog filma, njegov dalji put do neminovnih i savršenijih struktura, znači istovremeno pratiti i njegovo odvajanje od prvobitnog realiteta slike kao odraza životne stvarnosti. Ispostavlja se, ako dobro protumačimo ove briljantne stranice Stojanovićeve knjige, da će nemi film. u vreme kada dostiže savršenstvo novih izražajnih oblika i omogućava stvaranje blistavih teorija, upravo tim svojim periodom onemogućavati da se dugo posle pojave zvučnog filma (toliko dugo da takva mišljenja egzistiraju i danas!) shvati da se sa zvukom pojavila nova umetnost kojoj treba pristupiti na nov način. Taj klimaktični trenutak epohe nemog filma je pojava Ejzenštejna, koji je princip Grifitove montaže (deljenje stvarnosti na sitne atome od kojih će stvoriti novi svet, novu višu stvarnost) doveo do savršenstva. do krajnjih mogućih granica. Grifitovu ingenioznu narativnu raspevanost, u kojoj je lepota »sinonim dramatičnosti«, zamenjuje i nadgrađuje metod Ejzenštejna po kome svake dve čestice određene strukture moraju biti dovedene u takvu međusobnu vezu, u takvu konfliktnu međuzavisnost, iz koje slike-čestice rezultiraju u sliku sukoba, sliku ideje. Ocenjujući Ejzenštejnovo rano delo i teorijske radove kao znatno i dalekosežno unapređenje ideja velikog učitelja Grifita, Stojanović na jednom mestu kaže: »Grifit je delio stvarnost, rastavljao je u komade. Ejzenštejn ju je mrvio do najsitnijih čestica, do atoma. On je sve uništavao, da bi sve iznova stvorio. U tom u prah razorenom svetu više nije bilo živih i mrtvih stvari. Postojala je samo ideja o kretanju. Ostalo je bila glina kojoj je trebalo da se udahne božanski dah. Kada je taj dah jednom bio udahnut, sve se pretvaralo u život.« A nešto kasnije dodaje da za Ejzenštejna »film nije ništa drugo do dramatizacija odnosa čovek—priroda«.

Tako Ejzenštejn ne pridaje prevashodno značenje samoj slici, niti ona govori kroz zbivanje koje je u njoj prikazano. Ona govori kroz odnos prema drugim slikama, tako da je lišena svoje prvobitne funkcije i pretvorena u elemenat ideogramske kombinacije. čiji se govor ne javlja kao zbir znakova koje sadrži, već kao njihova sasvim nova emotivna i intelektualna rezultanta.

Iz aspekta savremenog filma, primenljivost Ejzenštejnove teorije o intelektualnom filmu i mnogih njegovih ranijih montažnih teorija znatno je ograničena već i zbog toga što zvuk. kao ravnopravan elemenat savremenog filmskog jezika, ni izdaleka ne dozvoljava onakve montažne kombinacije kakve je bilo moguće ostvariti u doba nemog filma. Još jedan bitan razlog opire se ovoj teoriji po kojoj je filmska slika simbol. zamena za autentičnu životnu situaciju čije oblike može da prikazuje kao čistu apstrakciju. Taj razlog leži u konkretnosti zvuka u odnosu

na odgovarajući vizuelni materijal i u neophodnosti da se u ovakvoj novoj, sintetizovanoj auditivno-vizuelnoj prezentaciji određene životne situacije sačuva iluzija fono-fotografske zamene za tu stvarnost. Upravo na ovim razmatranjima bazira se i kasniji Stojanovićev iscrpan pristup fenomenu novog filma. Jer. slika je u doba nemog filma bila autohtoni i isključivi elemenat filmskog govora, a samim tim bila je stilizovana predstava određenog životnog oblika. Takva stilizovana i jedinstvena predstava mogla je u teoriji nemog filma da se izdvoji iz konteksta životne stvarnosti jer je već u samoj svojoj foto-jednoznačnosti bila na putu da postane simbol i apstrakcija.

Pojava zvuka prisajedinjenog filmskoj slici, koji se u početku pojavljuje samo kao njena pratnja, upućuje nas (i tome Stojanović pridaje izuzetan značaj) da se teorijski problemi nove filmske umetnosti ne mogu razmatrati izvan mogućnosti tehničkih izuma koji su od pojave zvučnog filma do danas postali brojni. Pojava stereofonskog zvuka ukazuje na nove mogućnosti korišćenja »pokretnog zvuka« koji se kreće i prenosi u prostoru izvan i iza slike. Na taj način zvuk dobija veću ravnopravnost u odnosu na filmsku sliku, koja je ipak samo jedan elemenat filmskog govora. Trebalo je da prođe dosta vremena od pojave prvog ton-filma do trenutka kada je ono što se dugo vremena nazivalo filmskom slikom zamenjeno izrazom »filmski prizor«, koji sam sobom izražava ravnopravnost dvaju osnovnih elemenata filmskog jezika — slike i zvuka. Upravo na toj njihovoj ravnopravnosti počivaju temelji nove »poetike« po kojoj će film »biti načisto sa tim da svi izleti duha u materijalu čulne istine kojim barata neće više moći da budu ono za šta su se toliko puta u kratkoj njegovoj istoriji izdavali — veštačke kopije drugih medijuma — već prava, autentična umetnost stvarnosti«. U skladu sa ovakvim značajnim postavkama Stojanović izdvaja nekoliko momenata od bitnog značaja za novi film i savremenu teoriju filma. Posmatrajući Ejzenštejnovo delo i mogućnost primenljivosti njegovih teorijskih postavki, on manji značaj pridaje njegovom konceptu intelektualnog filma, ističući prevashodni značaj Ejzenštejna u domenu dinamičkog filma, koji je označio pobedu ritmičko-plastičnih dominanti sintetizovane slike i zvuka kao osnovnih i nedeljivih sačinilaca filmskog prizora. Zar nije sam Ejzenštejn u to vreme oduševljeno pisao: »Videti zvuk i čuti sliku!« Stojanović izvodi jasan zaključak da je geneza ovih teorija Ejzenštejna neminovno dovela u oblast čulnoga, gde se kao zajednički imenitelj proizvedenog čulnog utiska javlja osećanje, proizvedeno sukobljavanjem i povezivanjem pokreta, a ne pojmova. Tu je, dakle, pobeda umetnosti nad retorikom!

Drugi značajan momenat za razumevanje nove umetnosti zvučnog filma je pojava teorijske misli Andre Bazena, koji je prvi priznao da »ono čega se film toliko stideo, ono čega se plašio i od čega je bežao, neotuđivo svojstvo odraza stvarnoga čulnog reda stvari u ovome našem svetu — nije predstavljalo nikakvo srozavanje filma, nije bilo nikakvo siromaštvo stvaralaštva i invencije, već priroda filma samog, njegovo osnovno svojstvo...« Ovde su i koreni nove estetike utemeljene u delima neorealista, a potvrda tih principa naći će najpunijeg izraza u delima Mikelanđela Antonionija.

Razmatrajući, u kasnijim poglavljima, svojevrsne estetičke probleme novog filma, Stojano-

vić dokazuje da montaža ne može više igrati onu ulogu koju je imala u nemom filmu kada je slika tretirana samo kao znak koji se dovodi u sukob sa drugim znakovima. U potcrtavanju iluzije stvarnosti slika i zvuk ne mogu egzistirati kao nezavisni elementi, već, po rečima autora knjige, osnovni izražajni materijal filma je »autentična iluzija čulne stvarnosti, vaskrsnuta svođenjem multisenzornih manifestacija totalnog realiteta na njegov vizuelno-auditivni aspekat«. Ovo pridavanje prevashodne važnosti samom materijalu, konkretnom filmskom prizoru u kome je sadržana iluzija životne stvarnosti, znači istovremeno umanjivanje značaja montažnog reza koji je shvaćen kao logička apstrakcija, nematerijalna i vremenski neegzistentna, pa samim tim i bez bitnog uticaja na preobražaj kumulativnosti autentičnog filmskog prizora. Otuda i zaključak: »Magija je u prizoru, a ne u vezi među slikama.«

Filmski prizor, međutim, treba shvatiti kao iznova otkrivenu, iz novog aspekta viđenu stvarnost, bolje reći — utisak te stvarnosti, i u njemu samom, iznova stvorenom putem tonsko-slikovne registracije određene životne situacije, uveliko leži transcendentni potencijal. Umetnost reditelja je u načinu na koji posmatra tu stvarnost, u selekcionisanju i kasnijoj estetičkoj nadgradnji koja je sublimacija transcendentnog potencijala materijala i mogućnost ritmičke organizacije kretanja.

Zato je novom filmu, koji je »jedina umetnost koja neposredno operiše samim životom«, nedostupna prevashodna ideogramska organizacija kretanja i konkretna metaforičnost. Kao dokaz ovim tvrdnjama Stojanović pronalazi brojne primere nove metaforičnosti tipične za filmove novijih autora, gde se »metafora pretvara u raspoloženje, u fluid čitavog prizora, u neku vrstu nagoveštaja...« Značenje simbola i metafore u novom filmu izgubilo je svoj prvobitni značaj, odreklo se upadljive i direktne provokativnosti. Metafora više nije na površini filma, ona je negde ispod granica prepoznatljivosti, utkana u konkretnost radnje, pokreta ili ambijenta. Njena prikrivenost daje novom filmu ton na izgled objektivnog prikaza određenih stanja i ona se prepoznaje i prima jedino kroz utisak celine, a nikako kroz dramatične akcente i montažne šokove. Tako novi film prestaje da bude dramatizacija određene životne situacije i sve više se bavi prikazivanjem određenih stanja. Drama — to više nije priča sa tezom. Bezbroj pratećih tema potpomažu, sakrivaju i pojačavaju glavnu temu, čineći je na taj način bližom autentičnoj stvarnosti. Reditelj više ne analizira i ne objašnjava postupke svojih junaka, celo zbivanje i život tih junaka teku na izgled objektivno. Ali u kompletnom, totalnom primanju svih utisaka, kroz doživljavanje opšte atmosfere zbivanja, provlači se neki dublji smisao, neko iracionalno značenje i nova, dublja asocijativnost koja nas tera da sami za sebe iznalazimo, odgonetamo, motivišemo. Suočeni smo sa jednom novom vrstom identifikacije, sa jednim novim uključivanjem u realnost filmskog prizora. Savremeni film je uveliko odbacio tradicionalnu šemu analitičkog pristupa materiji iz koje se, naglašenom autorovom intervencijom, korišćenjem osamostaljenih znakova-simbola, skelet dramske konstrukcije pojavljuje na površini priče. U savremenom filmu sistem metaforičnosti utkan je u dubinu priče, u njenu globalnu strukturu, on se ne otkriva na prvi pogled upravo zato što je simbol »samo integrisani deo to-

ga čulnog sveta, a nikako spolja »prilepljen« znak...«

U poslednjem poglavlju knjige, koje nosi naziv »Drugo rođenje jugoslovenske kinematografije«, Stojanović analizira neke pojave u jugoslovenskom filmu, raščišćava sa do nedavno ukorenjenim zabludama, da bi u svetlosti svojih ranijih razmatranja protumačio pojavu i razvoj nove generacije jugoslovenskih filmskih stvaralaca. On odaje priznanje stvaraocima i rodonačelnicima jedne nove filmske struje Petroviću, Pavloviću, Makavejevu, Rakonjcu, Klopčiču. Svojim pristupom filmu, razvijanjem specifičnog i novog filmskog senzibiliteta, oni su samo još jedna potvrda za ispravnost i održivost stavova koje zastupa autor ove knjige.

Postoji još niz interesantnih poglavlja u kojima Stojanović tretira probleme filma-istine, crtanog filma, antifilma i slično, ali ovde smo razmatrali samo ono za šta mislimo da je od suštinskog značaja za razumevanje novog filma i što knjizi Dušana Stojanovića daje izuzetnu vrednost.

RADOMIR ŠARANOVIĆ

Jugoslovenski časopisi

gledišta

Uzimajući osam karakteristika za simptome stanja univerziteta (tradicionalizam, konzervativizam, zatvorenost tipa administrativne ustanove, preovlađivanje birokratske strukture i odnosa, pretežno nastavni karakter, formalni akademizam i direktivnost, perifernost u odnosu na društvo, odsustvo koncepcije), koje je utvrdio dr J. Đorđević u svojim napisima na temu »Pledoaje za novi, moderni univerzitet«, dr Branko Horvat u članku *Pledoaje za efikasniji univerzitet*, u januarskom broju ovog časopisa utvrđuje sopstvenu dijagnozu bolesti univerziteta, koja se ogleda u sledećem: (1) Nedovoljno obrazovanje nastavnika (što se naročito jasno vidi prilikom kontakata nastavnika naših univerziteta sa stranim akademskim radnicima); (2) Gotovo potpuna nemobilnost nastavnika. (Osveštana je praksa, nasleđena od pre rata, da se počne kao student, nastavi kao asistent i završi kao penzionisani profesor na jednom istom univerzitetu. Nacionalne sredine i različitost jezika cementiraju ovu orijentaciju. I zbog toga je lakše preći sa Zagrebačkog na neki američki univerzitet, nego, na primer, na Beogradski univerzitet, i obrnuto); (3) Nepostojanje univerziteta-uzora (čija je funkcija da vuku za sobom celokupan univerzitetski sistem); (4) Preveliki i razbijeni univerziteti; (5) Nerešena finansijska pitanja. U okviru svake od uočenih slabosti autor predlaže mere za njihovo rešenje, odnosno uklanjanje: povišenje obrazovnog nivoa nastavnika — razvijanjem i institucionisanjem postdiplomskog školovanja i rigoroznom selekcijom kandidata na bazi kvalifikacija; selekciju nastavnika; finansiranje univerziteta na bazi ugovora koje bi zajednica sklapala sa univerzitetom na duži rok; redukciju veličine univerziteta osnivanjem novog univerziteta.

Dr Đuro Šušnjić u eseju *Ideja manipulacije i manipulacija idejama* polazi od toga da se ideja manipulacije zasniva na pretpostavci da je ponašanje ljudi de-

terminisano uslovima u kojima oni žive i da se menjanjem tih spoljašnjih uslova može menjati i njihovo ponašanje. Ako je menjanje uslova u kojima ljudi žive skopčano sa teškoćama, onda se manipulacija ne zasniva na menjanju uslova, već na menjanju *percepcije* tih uslova od strane određene grupe ljudi.

Dok se u procesu komuniciranja ljudi tretiraju kao *publika*, u procesu manipulacije oni se tretiraju kao *masa* u doslovnom smislu te reči... Manipulator polazi od pretpostavke da se protivnik može pobediti bez potrebe da ga se uništi. Manipulativni odnos prema pojedincu ili grupi pokazuje se kao odnos prema golom sredstvu, *čoveku kao objektu*. Manipulator, dakle, polazi od pretpostavke da čovek nije duboka tajna, već da je ta tajna samo tehnički problem. Za njega su granice manipulacije samo tehničke granice sredstava manipulacije.

Pri pokušaju određivanja definicije manipulacije, »koja može biti samo rezultat istraživanja, a ne njegov početak«, autor iznosi razlike između manipulacije i socijalizacije (onaj koji socijalizuje pokušava da ljude nauči *kako* sve mogu da misle; onaj koji manipuliše pokušava da ljudima nametne ne samo kako da misle već i *šta* da misle; onaj koji socijalizuje smatra se neuspešnim ukoliko ne uspeva da formira otvorene duhove: onaj koji manipuliše smatra se neuspešnim ukoliko ne formira zatvorenu svest; onaj koji socijalizuje nastoji da proširi saznanje svojih subjekata; onaj koji manipuliše nastoji da suzi racionalne mogućnosti svojih objekata: onaj koji socijalizuje nudi istinu kao poruku; onaj koji manipuliše nudi svoju poruku kao istinu itd.). Zatim, autor upozorava na osnovne strukturne elemente manipulacije, iz kojih izvodi svoju sintetičku definiciju manipulacije, koju određuje kao postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći se simboličkim sredstvima u za njega pogodnim psiho-socijalnim uslovima, odašilje, preko sredstava komunikacija, određene poruke s namerom da utiče na ubeđenja, stavove, vrednosti i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni u stvarima o kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora.

Autor analizira neke od osnovnih elemenata koje sadrži njegova definicija: manipulatora ili odašiljaoca poruke. (... Pojedinac vrednuje ne samo *sadržaj* informacije koja mu je upućena već i izvor informacije, koja za njega može da bude više ili manje *autoritativna*. Sadržaj poruke se sasvim spontano veže za izvor poruke. Pojedinac je sklon da prihvati informacije i promeni — ili učvrsti — svoj stav mnogo pre ako se u prošlosti uverio da su se informacije koje dolaze iz tog izvora slagale sa njegovim uverenjima i stavovima...); masu ili primaoca poruke (... Što pojedinac poseduje veće znanje o određenoj situaciji i što je kvalitet informacija bolji, manje je verovatno da će se njime na lak način manipulisati...); neke osobine poruke (... Poruka se modelira tako da pogađa u kognitivno, volitivno i emotivno...); socijalno-psihološke uslove pogodne za manipulaciju; tehničke prenosnike poruke — osobine medija; posledice koje izaziva poruka; ciljeve manipulacije (... Manipulacija je uveliko uspela da pretvori publiku u masu, da promeni strukturu potreba, da približi mase vrednosnom sistemu manipulatora, da produži trajanje statusa quo, da vrši efikasnu socijalnu kontrolu, da umesto očekivane revolucije razvije revo-

luciju očekivanja, da umiri kritičku misao, da reprodukuje prosečnost ...).

Pitajući se ima li nade za spas od manipulacije, umesto eksplicitnog odgovora autor nudi pitanje u kojem se odgovor naslućuje: Kako je moguće da su *oni* koji u sredstvima masovnog informisanja vide samo sredstva za manipulaciju masama još uvek *svesni* te manipulacije i kako to da *oni* nisu podlegli moćnim silama bezbolnog ubeđivanja? Zar ne izgleda prirodno da se uporedo sa razvitkom sredstava manipulisanja razvija i svest o manipulaciji i *otpor* prema njoj?

Gubi li filozofija bitku sa mnenjima i verovanjima, autorizovani stenogram dijaloga Nikole Miloševića i dr Branka Pavlovića iz ciklusa »Optužba i odbrana filozofije«, vođenog s jeseni 1969. u Domu omladine u Beogradu, zaslužuje posebnu pažnju.

Prva teza optužbe, koju zastupa dr B. Pavlović, izneta u uvodnom izlaganju (odnosno u nastalom živom dijalogu sa zastupnikom odbrane):

— filozofija je uvek u nekom ratu (polemici) s mnenjima i, kao što to biva u svakoj drugoj borbi, ona želi da odnese pobedu, koja bi se sastojala prosto u tome što bi umesto raznolikosti mnenja došlo jedno jedino mnenje — filozofsko mnenje. Svoju žudnju za pobedom filozofsko mnenje opravdava time što se predstavlja kao istinito i što ostala mnenja prikazuje kao lažna ili kao neozbiljna;

— stvarna razjedinjenost filozofa je posledica individualnosti njihovog duha, koja je upravo kobna za ishod njihove borbe sa mnenjima, to jest uzrok poraza.

Uzimajući na sebe zadatak odbrane filozofije. N. Milošević insistira na pravljenju razlike između pojmova filozofija i mnenje:

Što se tiče psihologističkog (odnosno strukturalističkog) tretiranja filozofije, koje prihvata pretpostavku da između ličnosti jednog filozofa i određenih obeležja njegove filozofije mora postojati i neka imanentna, a ne samo spoljašnja veza, čest je slučaj da se u ime jednog globalnog strukturalističkog pristupa potpuno briše razlika između psihičke i intelektualne ravni, da se traži zajednički imenitelj za ono što je psihološko i filozofsko.

Mnenjem treba nazivati samo one duhovne činove koji se mogu bez ostatka svesti na psihičku ravan. Reč filozofija treba upotrebljavati za one duhovne činove koje nije moguće u potpunosti izjednačiti sa njihovim psihičkim ekvivalentom. To znači da se u principu i jedan takav intelektualni čin kao što je filozofski može svoditi na psihičku ravan, ali nikada u potpunosti, i to je ono obeležje po kome se on razlikuje od prostog mnenja.

Neosporno je da filozofija gubi bitku sa mnenjem, koju nije nikada imala izgleda da dobije niti je već po definiciji može dobiti.

Druga teza optužbe pokušava da opiše poraz filozofije u sukobu sa verovanjima, kojima srazmerno lako uspeva da objedine mnenja. Na primer, religija stvara čvrsto zajedništvo jedinki, obraćajući se strahu i nesigurnosti ljudske jedinke. Korak prema samouništenju filozofija čini time što hoće da ljudsku stvarnost učini potpuno racionalnom i umnom, da realno preobrati u misaono idealno, da preobrati biće u suštinu i pojam.

Iznoseći razloge odbrane, N. Milošević navodi da nije svako verovanje isto. Svaka filozofija nije podjednako autoritarno na-

strojena. Zagovornici filozofske tradicije koja polazi od Protagore (i koja se održavala uporedo sa onom koja polazi od Platona) ostavljaju dovoljno mesta i za ljude koji filozofski drugačije misle. Činjenica da su dijalozi još mogući pokazuje da Platonova autoritarna tradicija nije baš definitivno preovladala.

SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

TEORIJA in PRAKSA

Na početku godine u kojoj predstoje veoma značajne odluke našeg društva u pogledu daljeg uobličavanja ekonomskog sistema i društveno-političkih odnosa. bez čega ne bismo mogli ni doneti sledeći srednjoročni plan. publicistička glasila u svim republikama posvećuju sve više razumljive pažnje raspravama o onim sistemskim problemima koji moraju ubrzo dobiti svoje. za sadašnju našu etapu »definitivno« teorijsko i praktično rešenje. Ta pažnja je tim razumljivija ako imamo u vidu da u nekim sistemskim pitanjima mišljenja o praktičnim rešenjima — mada ne toliko o teorijskim osnovama — divergiraju u priličnoj zavisnosti od prividnih ili stvarnih interesa pojedinih delova našeg društva. To, razume se, može da pogoduje umnožavanju praznog verbalizma i licitiranju u pozivanju na usvojene principe ako u raspravama nisu otvoreno prisutne i one materijalne koristi za koje se učesnici zalažu.

Prvi ovogodišnji broj slovenačkog časopisa »Teorija in praksa« tek jednim prilogom zadire u tu diskusiju, ali na način koji se konkretnim problemima bavi sasvim konkretno; razmišljanja Ermina Kržičnika o *aktuelnim pitanjima dugoročnog razvoja Slovenije* upozoravaju i na kurs kojim bi valjalo graditi sporazum o predstojećoj srednjoročnoj planskoj perspektivi Republike. Autor, najpre, ukazuje na neiskorišćene potencijale date ekonomske strukture i upozorava na potrebu da se popune velike infrastrukturalne praznine u sledećoj deceniji, kao i da industrija doživi temeljitu modernizaciju. On se, zatim, osvrće na slovenačku socijalnu strukturu i one njene pojedine elemente i karakteristike koji mogu bitno podstaći, odnosno omesti razvoj produktivnih snaga u Sloveniji. Čitaoca će sigurno iznenaditi misao da delom jako zastarela i usitnjena industrija ima uspeha možda upravo i zbog svoje raštrkanosti: u sitnom preduzeću »zanatski« način organizacije rada još je efikasan, a disperzija privrednih agregata znači u isto vreme i disperziju rizika. Složićemo se s autorom da se to samo privremeno »preimućstvo« mora veoma brzo pretvoriti u svoju suprotnost. Članak je vredan (ekonomsko-geografski u najboljem značenju tog pojma) prilog diskusijama o koncepcijama plana.

Kako ugraditi nauku u sistem, i to tako da i društvo i nauka od svog međusobnog odnosa imaju najviše, — predmet je posebnog interesovanja Marka Kosa, koji ne štedi oštre reči u nabrajanju činilaca naše ekonomske i naučno-tehničke zaostalosti. Kratkovido samozadovoljstvo začaurenih struktura i nedovoljna obrazovanost vodećih kadrova za njega su okolnosti koje se brzo mogu izmeniti ako samo svesno i beskompromisno

krenemo putem koji će kreativnom naučnom radu dati vodeće mesto u društvu. Marko Kos posebno razmatra položaj naučnog rada na univerzitetu, odnos privrede prema nauci i ulogu naučnika u donošenju društvenih odluka. Evo nekoliko neposrednih zadataka kako ih vidi autor: smanjiti emigraciju mlade inteligencije; na svim nivoima i u svim oblastima nestručne kadrove ubrzano zameniti najkvalitetnijim mladim stručnjacima; svako odlučivanje zasnovati na naučnim analizama; uvesti javnu odgovornost za sve nosioce takvih analiza; obavezati banke da svoj kapital ustupaju za istraživanje i razvoj pod povoljnijim uslovima; obavezati privredne organizacije da određen deo svog dohotka koriste za istraživanje i razvoj.

Članak, zapravo esej Vlada Vodopiveca *Radnička klasa i savremena istorija* je prvi deo šireg razmatranja sadašnjeg momenta u zatvaranju jednih i otvaranju drugih perspektiva socijalističke misli i prakse u svetu. Pošto konstatuje da naučni socijalizam shvaćen kao utopija ili kao sekularizovana religija nužno zapada u sve dublju krizu, Vodopivec naglašava izvanrednu aktuelnost nedogmatskog i izvornog tumačenja marksizma u današnjim uslovima. On smatra da je pri tome od najvećeg značaja da se u takvom duhu razjasni »ona ključna teorijska tematika na kojoj se zasniva politička strategija« radničkog pokreta. Oslanjajući se na poznate stavove mladog i starijeg Marksa o čoveku i njegovoj suštini, o radničkoj klasi, motivaciji i karakteru njene revolucionarne prakse i sličnom, autor prati iz faze u fazu postepeni proces ostvarivanja istorije od strane klase, da bi esej završio kritičkim obračunom sa staljinističkom i socijaldemokratskom varijantom etatističkog socijalizma, koje smatra, između ostalog, apsolutizacijama stalnih latentnih opasnosti inherentnih samom pokretu. U jednom od narednih brojeva časopisa biće objavljen drugi deo eseja: »rezime teorije i prakse sve većeg dela savremenog međunarodnog radničkog pokreta«. Prvi deo, koji je pred nama, svakako je interesantan i stimulira razmišljanje. Ipak bismo poželeli da je autor, sledeći tok ideja u pokretu, mestimično ukazivao i na »spoljne«, to jest društveno-ekonomske faktore koji su uticali na radnički pokret. U tom pogledu naročito nedostaju osvrti čini nam se, na monopolsku modifikaciju kapitalizma i na pojavu etatizma kao specifičnog produkcionog odnosa.

Povodom šezdesetog rođendana Edvarda Kardelja Boris Majer u uvodnom članku ističe tri važne karakteristike njegovog bogatog teorijskog opusa i njegove revolucionarne delatnosti: vizija i program nisu plod pragmatističke improvizacije, nego produbljene i svestrane naučne analize; političkom pritisku jačih spoljnih sila može da se uspešno suprotstavi samo narod koji stoji nepokolebljivo na progresivnim pozicijama, na pozicijama istorijskog interesa radničke klase; ako viziju humanog socijalizma pokušamo ostvariti ne vodeći računa o objektivnim mogućnostima i protivrečnostima postojećeg, ona se može pretvoriti u svoju suprotnost — u zvaničnu laž društva — i dovesti do desne restauracije građanskog političkog pluralizma ili birokratsko-etatističke varijante ratnog komunizma. Majer s pravom ukazuje da navedene tri karakteristike Kardeljevih razmatranja, pored niza drugih, imaju veliki značaj i za neke naše današnje dileme. Neka nam bude dopušteno da posumnjamo u celishodnost Majerove odluke da o specifičnom jugosloven-

skom putu u socijalizam govori kao o »samoupravnom *modelu* socijalizma« i o Kardelju kao o jednom od protagonista »tog *modela*«. Uzeta iz ekonometrike, reč »model« je poslednjih nekoliko godina dobila vrlo široku, da ne kažemo pomodnu, primenu i ne koristi mnogo ni sebi ni pojavama na koje se kalemi. Uostalom, možda nije slučajno da je više upotrebljavaju protivnici samoupravljanja u svojim napadima na njega negoli njegove pristalice.

Povodom teza o Socijalističkom savezu Božo Kovač objavljuje svoj prilog diskusiji, u kome se zalaže za živu povezanost između političkog sporazumevanja i konkretnog odlučivanja, to jest između svih mogućih sadržina rada SSRN i odluka državne i samoupravne vlasti.

Saša Cvahte *(Zdravstvena delatnost i samoupravljanje)* i Marjan Česen *(Dileme oko zdravstva)* objavili su priloge u kojima se prvi zalaže za stvaranje uslova da se udruženi interes radničke klase neposredno konfrontira sa udruženim interesom stručnog medicinskog rada, da iznađe najadekvatnija rešenja između mogućnosti struke i mogućnosti sredstava i da zadrži aktivnu inicijativu; dok drugi svoj članak završava nizom predloga, među kojima pažnju privlači sledeći: »Zdravstvena služba treba da bude organizovana tako da ima u republici svoj samoupravni organizacioni vrh i svoj stručni vrh s tačno određenim i dovoljno širokim kompetencijama.«

Socijalistička pedagogika između etatizma i samoupravljanja je članak Vlada Šmita, koji je u pokušaju da odgovori na pitanje o vaspitnom idealu samoupravnog društva kritički razmotrio kako staljinistički vaspitni koncept tako i naše celokupno posleratno iskustvo. Za neupućenog čitaoca, a i za stručnjaka, biće svakako veoma interesantna mesta na kojima autor prikazuje žive diskusije i otvorene dileme pedagoških teoretičara u prvih 15 godina sovjetskog razvoja, kao i ona na kojima se osvrće na ponovno oživljavanje tih tema na stranicama današnje sovjetske stručne periodike. Šmit, razume se, iznosi pre svega svoje misli o tome kako naša pedagogika, polazeći od marksističke antropologije i naših društvenih osobenosti, u procesu vaspitanja treba da afirmiše skladnost individualnog i društvenog interesa radi vaspitanja svestrane ličnosti.

Spoljnopolitička rubrika časopisa donosi članak Janka Jerija *(Petnaest godina sporazuma o tršćanskom pitanju)* i osvrt Radovana Vukadinovića na sadašnje napore i otpore oko većeg stepena integracije privreda zemalja SEV-a. Mađarski sociolozi Hegediš i Markuš prikazuju *tendencije markističke sociologije u socijalističkim zemljama*. Njihov prilog sadrži zanimljive komentare i obaveštenja o raznim tendencijama među protivnicima nekada ekskluzivnog zvaničnog »histmata«, naročito u Poljskoj i Mađarskoj. Otvorenost prikaza upravo iznenađuje.

Redovno negovanoj rubrici aktuelnih komentara i glosa slede prikazi novih knjiga i časopisa, među kojima naročitu pažnju zaslužuju osvrti na knjigu Vjekoslava Mikecina *Marksisti i Marks* (autor recenzije: Rudi Rizman) i na pojavu novog slovenačkog časopisa »Antropos« (prikaz: Maca Jogan).

JELKO ŽAGAR

treći program

(Radio-Beograd, jesen 1969)

Svi su izgledi da časopis »Treći program« uspešno privodi kraju svoju bitku sa godišnjim dobima (potreban je, eto, samo još jedan hitar korak pa da se sledećom sveskom kalendarsko vreme sustigne), ali je ishod bitke koju vodi sa godinama još uvek neizvestan. Između namere da se sačini izbor iz programa emitovanog u prethodnom tromesečju i želje da se čitaocima stave na uvid i sadržaji trajne vrednosti emitovani ranijih godina, kada časopis nije izlazio, kao da nema i ne može biti pravog izmirenja. Neuobičajeno velik broj stranica »Trećeg programa« postaje tako neka vrsta polu-Prokrustove postelje u kojoj je uvek previše tesno, a nikad odveć prostrano. Nepravda se mora naneti, pogodila ona starije ili novije tekstove, od kojih mnogi, i pored svojih kvaliteta, ne mogu naći mesta u publikaciji. Prema sadržini trećeg broja »Trećeg programa«, čini se da je nepravda ovog puta i ravnomerno i veoma štedro raspodeljena. Dok je u prethodne dve sveske preovladavao duh plodonosne esejistike, trećoj osnovni ton daje disciplinarni pristup problemima (ekonomija, istoriografija, biologija itd.).

Novi broj »Trećeg programa« komponovan je od članaka i rasprava Miloša Samardžije (*Privredna reforma*), Srbislava Todorovića (*Dinarski i devizni opticaj*), Nikole Miloševića (*Ideološki bumerang*), Tarasa Kermaunera (*Literatura i ideologija*), Radovana Samardžića (*Istorijsko poreklo jednog mita: »Kosovska tradicija«*), Herberta Markuzea (*Ideja progresa u svetlosti psihoanalize*), Stanislava Lema (*Biologija i vrednosti*) i Ivana Simonisa (*Klod Levi-Stros ili »želja za incestom«*), prevedenih izvoda iz knjiga Alfreda Sovija (*Savremeni mitovi*), Valtera Viore (*Četiri epohe muzike*) i Johana Huizinge (*Homo ludens*) i poezije mladih slovenačkih pesnika (*Grupa 4 4 2*).

Članak Miloša Samardžije o uzrocima, realizaciji i perspektivama privredne reforme (*Privredna reforma*) svojom aktuelnošću privlači posebnu pažnju. Protekli četvorogodišnji period od proklamovanja reforme pružio je povoda za najrazličitija mišljenja i ocene o njegovoj uspelosti i neuspelosti. Miloš Samardžija, međutim, vešto zaobilazi podvodne stene spornih problema, pa je njegov članak pre namenjen da informiše nego da objasni, što je u trenutku kolanja protivrečnih informacija svakako dobrodošlo, ali u trenutku kada mnoge stvari nisu jasne očigledno nedovoljno. Samardžija ističe da privredna reforma, proklamovana u leto 1965, ne predstavlja izneveravanje opštih ciljeva našeg društvenog razvoja niti njihovu zamenu novim, već radikalnu meru koja otklanja zapreke ostvarenju tih ciljeva osnažujući tržišne odnose nasuprot planu i samoupravljanje nasuprot sili države. Reforma znači prelazak od ekstenzivnog privređivanja, zasnovanog na povećanju zaposlenosti i izgradnji novih kapaciteta, ka intenzivnom privrednom razvoju, koji se oslanja na porast proizvodnosti rada i efikasnije korišćenje postojećih potencijala. Inaugurirane u periodu visoke stope rasta, ali i inflacionog pritiska, deficita platnog bilansa i velike zaduženosti privrede, mere privredne reforme su imale za cilj da rasterete društvo danka ubrzanom

ali neuravnoteženom razvoju, ostvarujući u isti mah konkurentnost naših proizvoda na svetskom tržištu i konvertibilnost dinara. Iz dosta maglovitih formulacija Miloša Samardžije može se zaključiti da ovi ciljevi nisu ni izbliza dostignuti i da »sve više dolaze do izražaja procesi karakteristični za predreformski period«, jer je reforma »otvorila procese«, ali je »u nizu rešenja stala na pola puta« (str. 30). Valjda je i samom autoru jasno da tih nekoliko bledih, uopštenih konstatacija namesto produbljene analize nedomašenosti reforme (porast nezaposlenosti, stagnacija u procesu pretvaranja dinara u konvertibilnu valutu, dalji skokovi cena, nepovoljan odnos uvoza i izvoza) ne mogu zadovoljiti čitaoca koji je s pravom očekivao više. Nesmelost da se indicira stanje kakvo jeste ne može pomoći ni da se teškoće uoče niti da se prebrode. Glavnog vinovnika za nedaće naše privrede Samardžija sagledava u nedograđenosti i nekonzistentnosti institucionalnih odnosa (smetnje procesima integracije, specifičan položaj banaka, slabosti sistema planiranja itd.), čije će povoljno rešenje u budućnosti značiti da je »odlučujuća bitka dobijena« (str. 26). Autor ocenjuje reformu kao značajan podsticaj samoupravljanju i dugoročan proces od kojeg bi bilo preterano optimistički odmah očekivati značajne rezultate.

U eseju *Ideološki bumerang* Nikola Milošević pomno ispituje, sa njemu svojstvenim analitičkim darom i sklonošću za misaone piruete, jedan veoma rasprostranjen fenomen kulture filosofskog raspravljanja. Taktiku »ideološkog bumeranga« primenjuje prilikom polemičkog obračuna onaj duelist koji nastoji da nadmudri svog protivnika koristeći njegovo sopstveno oružje. On aksiološki visoko ocenjuje ideale oponenta da bi upravo u ime tih istih ideala osporio celinu njegovog učenja. Tako su, na primer, ruski religijski filosofi krajem XIX i početkom XX veka (Solovjev, Rozanov, Leontijev i drugi) prihvatali kao vrednosno pozitivne ideje socijalista o socijalnoj jednakosti, pravdi, bratstvu, milosrđu itd., dokazujući istovremeno da zamišljeni način ozbiljenja ovih ideja, po nekoj imanentnoj logici, vodi njihovom preobraćanju u sopstvenu suprotnost. Revolucionarne ideje — da, revolucija — ne! Nasilna izmena postojećeg poretka samo je prva i sudbonosna karika u beskonačnom lancu sile i zla, a najbolje namere revolucionara da ostvare vrednosti za koje su se borili prometnuće se postepeno u radikalno (praktično) poricanje tih vrednosti. Taktika »ideološkog bumeranga« i ovde, kao i drugde u istoriji, verno svedoči da svaka epoha ima neki opšteusvojen sistem vrednosti pred kojim misao osporavanja čini uzmak, zazirući od jednog čina koji bi bio krajnje nepopularan i za dato vreme neprihvatljiv. »Fenomen »ideološkog bumeranga« javlja se, znači, tamo gde postoje nekakva opšta ograničenja postavljena vremenom, odnosno predrasudama jedne kulturne sredine izvan kojih učesnici polemike o nekom problemu nisu u stanju da se vinu. Tek pod takvim kulturno-istorijskim okolnostima pojedini mislioci pribegavaju taktici »ideološkog bumeranga« « (str. 46).

U izboru i prevodu Kaće Samardžić treći broj »Trećeg programa« donosi i zanimljive odlomke iz kapitalnog dela znamenitog sociologa igre Johana Huizinge *Homo ludens*. Ovo delo, koje je prvi put ugledalo svet još 1938, ispituje tesnu vezu između igre i kulture tokom istorije. Kao čista sloboda i ne-

imarstvo duha, koji se oteo trivijalnoj svak... ...ici gradeći svoj lični, lomni i krhki, svet imaginacije i razularenosti, igra je i pretpostavka i saučesnik u procesu kulturnog stvaralaštva. Ona čak postoji, tvrdi Huizinga, i pre kulture, jer »životinje nisu čekale dolazak čoveka da bi ih on naučio da se igraju« (str. 347). Igra je nenametnuta, dobrovoljno prihvaćena i samociljna aktivnost koja se, u određenim granicama vremena i prostora, odvija i upravlja po drukčijim pravilima nego što su ona koja važe u svakodnevnom životu. Kada se ta pravila prekrše, rasprskava se kao mehur od sapunice čudesna čarolija uzneseosti i namah bolno uspostavlja ustrojstvo uobičajenog sveta. Igra je, pre svega, vid ispoljavanja čovekove slobode, i zato naručena igra više nije igra. »Ovde se, dakle, javlja prva osnovna odlika igre: ona je slobodna, ona je sloboda. Na tu odliku se smesta nadovezuje druga: igra nije »tekući život« ili »život u užem smislu«. Ona nudi izgovor za izbegavanje života, da bi se ušlo u privremeni krug jedne delatnosti dovoljne sebi samoj« (str. 350). Igra je, po Huizingi, iskon i prvobitno klijalište kulture. »Ne treba, dakle, razumeti da se igra preobražava ili preobraća u kulturu, već mnogo pre da kultura, u svojim prvobitnim menama, ima crte igre i razvija se u oblicima i sredini igre« (str. 358). Orbitu igre postepeno sve više napuštaju nauka, pravo i politika, ali u domenu njenih privlačnih sila ostaju pesništvo, sa svojim zanosom, smehom i opijenošću, i filosofija, sa svojim večno obnavljanim htenjem da postavlja zagonetke i učestvuje u njihovom odgonetanju. Ostaje i nada da će jednog dana homo faber i homo ludens, rad i igra, ponovo postati jedno.

Treći broj »Trećeg programa« je omogućio čitaocu da sklopi izuzetno lepo poznanstvo sa stvaralaštvom nekolicine mladih slovenačkih pesnika, pripadnika Grupe 4 4 2. Njihova poezija odiše jedrinom autentične tvoračke artikulacije koja ne računa na efekte melodičnosti ili unutarnjeg lirskog treperenja. To su pesme nemirenja sa zaptivanjem savremenog čoveka u proverene sheme življenja koje mu oduzimaju istinitost egzistencije. Poezija Grupe 4 4 2 odzvanja reskim tonovima oporih istina o našem životu, ublaženim tek jednim ironično osmehnutim prizvukom. Ostaće nam u sećanju naročito jetka ironizacija reklamokratije (Andrej Brvar: *Vijavaja* i malograđanske čamotinje (Tomaž Kralj). Obične reči ovde su progovorile na neobičan način. Ovo zadovoljstvo priredili su nam mladi slovenački pesnici Andrej Brvar, Matijaž Kocbek, Milan Jesih, Bart Jucundus, Denis Poniž, Ferdinand Miklavc, Tomaž Kralj i Ivo Svetina.

ĐORĐE MALAVRAZIĆ

Inostrani časopisi *

new left review

U dvobroju za novembar i decembar 1969. interesantan je pokušaj Ricarda Solera da u članku *Nova Španija* objasni situaciju u ovoj zemlji.

Sve od građanskog rata 1936, kada je naglo skrenula na sebe pažnju sveta, do danas ova zemlja nije bila u centru događaja na evropskom kontinentu. O njoj se obično misli kao o »nepokretnoj i autarkičnoj zemlji«, ali je ona za to vreme pretrpela znatne promene koje su je po stopi rasta uvrstile u vrh kapitalističkih zemalja.

U razvoju Španije autor razlikuje dva perioda (1939—1959. i 1959—1969). U prvom periodu privreda se razvijala autarkično, što je imalo velike posledice po razvoj. Sigurno je da je odvajanje od privreda ostalih evropskih zemalja doprinelo tome da je Španija tek 1953. dostigla nacionalni dohodak iz 1936. Ona, kao ni njoj slične zemlje, nije mogla da izbegne teškoće u usaglašavanju poljoprivrednog i industrijskog razvoja. Došlo je do znatne depresije u poljoprivredi i do migracije seoskog stanovništva. Industrija, iako u stalnom razvoju, nije mogla da apsorbuje ovaj dodatni deo radne snage. Taj višak se uključuje u tercijarni sektor, u čijem znatnom razvoju, zahvaljujući prvenstveno porastu birokratije, autor vidi jednu od karakteristika ovog perioda.

Druga karakteristika bi bila kontrola nadnica koju ne obezbeđuje samo država, već i stalna rezervna armija radne snage. U uslovima porasta cena i smanjenja kupovne moći u toku 15 godina (1940—1955) za 50% došlo je do naglog osiromašenja. »Ova supereksploatacija je bila ekonomski izraz žestine građanskog rata.« Ali, bez obzira na zaoštrene uslove, rezervna armija rada je sprečila da niske nadnice prouzrokuju »socijalne eksplozije«.

Kao treću karakteristiku privrednog razvoja 1939—1959. autor navodi proces koncentracije do koga je došlo pre svega u oblasti finansijskog kapitala. Monopolu bankovnih preduzeća doprinela je, kako on kaže, i država, koja nije dozvoljavala pojavu novih kompanija na tržištu. Na spor razvoj privrede uticala je i činjenica da višak sve do 1953. (kada je potpisan vojni pakt sa SAD, koji je kod kapitalista stvorio osećaj sigurnosti) nije ulagan u proizvodnju, već u špekulacije.

Posle rata, koji je pretnjom revolucije ujedinio armiju, Falangu i crkvu, najvažnije je bilo stvoriti novu, odgovarajuću državu. Za ceo ovaj period, po autorovom mišljenju, u političkom sistemu je najznačajnija dominacija birokratije, koja ima dva zadatka — da guši radničku klasu i da u uslovima slabe kupovne moći najvećeg dela stanovništva bude potrošač rastuće industrije. Uz nju, važna je i armija, koja, pored ličnosti generala Franka, u državnom aparatu ima bar 1 4 ministarstava. Autor kaže da se ona u praksi izjednačava sa policijom. Armija se regrutuje iz redova sitne i srednje buržoazije, ali je interesantno da u njoj ima malo Katalonaca i Baska. Od 1945. raste i značaj crkve; ona u telu koje će u slučaju Frankove nesposobnosti ili smrti preuzeti vlast ima 1 od 3 glasa. Za Franka autor kaže da je pogrešno

* Inostrane časopise prikazuju: Nina Ratković i Andrija Grosberger.

predstavljati ga kao veštog manipulatora i stvaraoca ove složene ravnoteže; tačnije je reći da je on njen proizvod.

Vladajuća klasa Španije, monopolska i finansijska oligarhija, takođe se promenila. Ona se sada ujedinila, otvorila se prema Kataloncima i Baskima. i to je dovelo do predominantne uloge finansijskog kapitala i do opadanja značaja latifundista kao ekonomske i političke sile.

Pred kraj ovog perioda došlo je do porasta borbenosti u redovima radničke klase. Kao ilustraciju autor navodi pojavu prvog štrajka (1956) posle građanskog rata.

U sledećem periodu (1959—1969) došlo je do promena. Španska privreda se otvara i liberalizuje i dolazi do njene ekspanzije. Javlja se »težnja ka integraciji u međunarodnu kapitalističku privredu«. Sve veći značaj dobijaju tehnokrati, pred stavljeni u novom telu — Opus Dei, koje čine kapital i modernizovana crkva. Opada i državni intervencionizam, mada se zadržava u slučajevima kad kolektivno pregovaranje (koje je sada moguće) ne dovede do saglasnosti. Zvanično, otpuštanje je zabranjeno zakonom, sem u izvesnim slučajevima (što stvara široke mogućnosti za izbegavanje primene ovog zakona). Proces monopolizacije i koncentracije je ubrzan, kako autor navodi, porastom produktivnosti i relativnom stabilnošću industrijskih cena. Došlo je i do porasta plata, ali su one dva puta i zamrznute (1959—1961. i 1967). Privremena kriza 1967. dovela je do devalvacije pezeta, što je pomoglo oživljavanje privrede preko povećanog izvoza. Ovaj period je, kako autor smatra, pokazao da je rast, iako cikličan, ipak moguć.

Autor zaključuje da se u privredi ovaj period karakteriše brzom industrijalizacijom, migracijom poljoprivrednog stanovništva u grad i porastom trećeg sektora, koji sada više nije, kako on podvlači, vezan za veštački preuveličanu birokratiju kao u prvom periodu, već za razvoj turizma i za gradove.

U političkom smislu dominantna je tehnokratija — Opus Dei. Birokratija i Falanga, iako nisu isključene, gube značaj. Za režim je veoma važno da je pridobio bogate seljake i celu srednju klasu (posle 1959).

I u sferi politike došlo je do liberalizacije (novi zakon o štampi, povećana nadležnost civilnih sudova itd.). U Minhenu je 1962. održan kongres hrišćanskih demokrata, monarhista i socijaldemokrata sa predstavnicima buržoazije iz Kastilije i Baskije. Pod tom pretnjom država je i stvorila Opus Dei; uopšte, u ovom periodu država je sklonija pregovorima nego oružanom suzbijanju. Razvoj je pokazao da buržoaziji pod vođstvom monopolskog i finansijskog kapitala nije potrebna alternativa Frankovoj diktaturi.

Radnička klasa i njen položaj takođe su se promenili. Ona je brojčano jača (ima dva miliona novih) i koncentrisana je u tri centra: Madridu, Barseloni i Bilbaou. Posle uličnih demonstracija, kao jedinog vida borbe, u uslovima kolektivnog pregovaranja javile su se radničke komisije (prvi put u Asturiji 1962) kao odgovor na povezanost zvaničnih sindikata sa upravom. Cilj stvaranja ovih komisija bio je ekonomski, ali su one vrlo brzo tendirale ka politizaciji. Kako autor kaže, tome su doprinele i policijske represalije. Iako su po završetku pregovora, zbog kojih su nastale, ove komisije težile da nestanu, vremenom su se ipak razvile i omasovile (mada nije bilo jedne centralne organizacije). Stvorene su komisije nezaposlenih, omladinske komisije itd. U svojim

programima one ističu da »nema moguće harmonije između interesa kapitalista i radnika, njihove pozicije su dijametralno suprotne«. One su navele da je zadatak španske radničke klase da se bori za jedinstveni sindikat. Ove komisije su organizovale najveće masovne demonstracije i uplašile režim; čak je proglašeno i vanredno stanje 1962.

Autor kaže da je značaj ovih komisija u tome što su one novi organi i »konfiguracija budućih organa«. Razlog njihovog uspeha on vidi u taktici na nivou fabrika. One su bojkotovale izbore za zvanične sindikate 1963. i već 1966. dobile su većinu u nižim organima. Tako su iznutra inicirali destrukciju zvaničnih sindikata, iako je vođstvo komisija ostalo izvan njih.

Komisije se bore na tri fronta — protiv policijskog sistema, sindikatske birokratije i države kojom dominira monopolski i finansijski kapital. Dugoročni cilj je rušenje monopolskog kapitalizma, a dominacija jednog od ova tri vida borbe zavisi od trenutne situacije. Autor ističe da su komisije nastale kao reakcija na konkretno stanje i da to ne treba mešati sa njihovom sposobnošću da eventualno stvore revolucionarnu situaciju.

Proletarijat danas ima dve partije. Socijalistička (PSOE), iako nekad velika, sada je u izgnanstvu, bez programa i uticaja, u bliskoj saradnji sa evropskom socijaldemokratijom. Neki njeni članovi čak su izrazili spremnost da rade u okviru postojeće države (mada bi za to, kako autor primećuje, bila potrebna još veća liberalizacija te države).

Druga partija je KP (PCE), koja je prva organizovana sila radničke klase. Ona ima svoju perspektivu i program (koji je, istina, u osnovi neuspeha partije u šezdesetim godinama kada je izgubila većinu madridskih studenata i intelektualaca). Njena strateška perspektiva je u frontu svih buržoaskih partija i organizacija radničke klase koje žele da prevaziđu podele iz građanskog rata KP to vidi kao antifeudalnu i antimonopolsku revoluciju. Međutim, kako autor kaže, to je iluzorno, jer je buržoazija uz državu, a njene demokratske zahteve iz XIX veka sada su preuzeli radnici. Zato on i ističe da su sve dosledne opozicije sadašnjem režimu bile socijalističke.

Autor smatra da u levici postoji određeni vakuum: partije su neadekvatno intepretirale situaciju u Španiji — KP je, na primer, ignorisala radničke komisije. Radnici su spremni na savezništvo sa svima, dok ni Socijalistička partija ni KP nisu bile spremne da pomognu rast radničke opozicije. Marksistički sektor intelektualaca i studentski pokret, svesni »mnogih staljinističkih deformacija KP i reformističke prirode Socijalističke partije«, hteli su da analiziraju društvo i da se ujedine sa radnicima; oni su dali inicijativu za stvaranje novih revolucionarnih organizacija. Stvorene su različite grupe koje insistiraju na socijalističkoj revoluciji. Revolucionarna levica je za jedinstvenu opoziciju, pod hegemonijom industrijskog proletarijata. Međutim, situacija je, kako autor kaže, takva da za sada samo KP ima brojčanu snagu kojom može da ostvari punu mobilizaciju; to levici nedostaje. S druge strane, KP nije sposobna da izvrši analizu situacije (za razliku od levice), a, kako autor ističe, za revoluciju je, sem brojčane snage i organizacije, i to veoma važno. Zato on zaključuje da od sektaštva treba preći na stvaranje nove partije na osnovu različitih grupa.

N. R.

TÁRSADALMI SZEMLE

U Mađarskoj se, uporedo sa oživotvorenjem, uhodavanjem i sve intenzivnijim razmahom privredne reforme, sve oštrije i neodložnije nameće potreba — i težnja — za proširenjem samostalnosti preduzeća. A ta je karika, opet, neposredno vezana za naredni beoćug u lancu demokratizacije društvenih odnosa, pre svega u sferi lokalne samouprave. O tim i takvim nastojanjima u političkom životu Mađarske piše dr Zoltan Zoltan (Zoltán Zoltán) u decembarskom broju časopisa *(Nekolike misli o poimanju teritorijalnog samoupravljanja).*

Autor smatra da je Mađarska, sa gledišta daljeg produbljivanja socijalističke demokratije, ušla u kvalitativno novu fazu koja iziskuje i omogućuje ostvarenje samoupravljanja na nivou raznih (uglavnom teritorijalnih) veća. On ističe da pitanje razrašćivanja i jačanja samoupravljačkih tendencija nije samo posledica društvene projekcije privredne reforme, njena adaptacija, već jedan nov metod upravljanja državom. Štaviše, ono simboliše otelovljenje novog socijalističkog narodnog predstavništva, podizanje posredne i neposredne demokratije na jedan viši stupanj i, konačno, vid društvenog razvoja usklađen sa funkcionisanjem izmenjene strukture do koje je došlo u toku dvadesetogodišnjeg socijalističkog preslojavanja mađarskog društva.

Prema intencijama privredne reforme trebalo je da se poveća samostalnost proizvodnih preduzeća. Međutim, tako bar tvrdi autor, izgleda da je samoupravljanje uhvatilo takvog korena da ono iziskuje ne samo samostalno *izvršavanje* postavljenih ciljeva, već traži i odgovarajuća sredstva i metode za učešće u *određivanju* i ostvarivanju postojećih zadataka.

Ova stremljenja ka realizaciji samoupravnih veća autor smatra pionirskim poduhvatom u razvitku socijalističkog društva, stazom koja još nije dovoljno ispitana, pokušajem teorijski nedovoljno iskristalisanim. No, da bi državni aparat i dalje efikasno funkcionisao, neophodno je da se temeljito prouče unutrašnje međuzavisnosti, postojeći odnosi između demokratskih institucija u okvirima izvršne i upravne vlasti, kao i oblast predstavničke demokratije — radi njihovog što uspešnijeg funkcionisanja. Princip demokratskog centralizma se pri tome ni po koju cenu ne bi smeo svesti i ograničiti na pravo veta viših izbornih organa niti na njihovo neposredno mešanje u nadležnost i delatnost nižih organa.

Demokratski centralizam — po mišljenju dr Zoltana — danas znači nešto znatno šire i dublje od postavke da su »odluke viših izbornih organa obavezne za niže organe«. Ovaj »aksiom« pretrpeo je znatne modifikacije, koje teorijski nisu u potpunosti još raščišćene. Stoga se često dešava da se princip demokratskog centralizma podjednako shvata i primenjuje kako na državnom tako i na partijskim nivoima. Takav je stav, međutim, pogrešan.

Evo u čemu autor vidi pogrešnu interpretaciju demokratskog centralizma u partijskim okvirima. Unutar partije se kolektivne, na demokratski način izglasane odluke iskazuju uglavnom u vidu rezolucija; na državnom nivou, međutim, usvojene odluke dobijaju formu zakona, zakonskih propisa, ministarskih odluka i uputstava. S

druge strane, pak, niži partijski forumi imaju dosta široke mogućnosti za elastično prilagođavanje lokalnim uslovima delovanja, pošto partijske rezolucije nisu tako čvrsto kodifikovane, već imaju, moglo bi se reći, karakter smernica. Ove unutrašnje protivrečnosti u sferi državnog i partijskog aparata ranije su u Mađarskoj pokušavali da razreše time što su se u oblasti privrednog života, na primer, uzdržavali od donošenja velikog broja zakona i zakonskih propisa.

No, došlo je vreme kada se, u interesu ostvarenja samoupravnih veća, moraju izvesna »zakonodavna« prava preneti sa ministarstava u nadležnost teritorijalnih institucija. To se bez stvaranja štetnog »dvojstva« i sukobljavanja nadležnosti može sprovesti samo tako što će se odrediti granice kompetencija ministarstava i županijskih veća i postaviti okviri jurisdikcije teritorijalnih (gradskih i sreskih) veća. Time će ujedno biti obezbeđene međe unutar kojih će zainteresovani organi moći da ostvaruju slobodu samostalnog odlučivanja.

Prema Zoltanu, u prvoj fazi osamostaljivanja nižih organa državne uprave trebalo bi dati veća prava županijskim većima, koja bi, u neku ruku, postala »teritorijalna ministarstva«, pa bi, između ostalog, izdavala i službene listove sa zakonskim propisima obaveznim za sve područne organe. Autor predlaže da se predsednici županijskih veća češće sastaju i formiraju »samoupravni savet« koji bi razmatrao predloge pripremljene za usvajanje od Ministarskog saveta i to prvenstveno sa gledišta njihove teritorijalne svrsishodnosti. Samoupravni savet županija imao bi pravo čak i da predlaže i formuliše određene zakonske odredbe.

U okviru problema koji se javljaju u vezi sa društvenim samoupravljanjem, autor pridaje poseban značaj stvaranju ekonomskih temelja iz kojih bi samoupravna tela crpla svoju snagu. Bez samostalnih materijalnih fondova princip samoupravljanja ostao bi, i pored najbolje volje, samo pusta želja. Zoltan stoga predlaže da se gradskim i sreskim većima »vrate« ona manja preduzeća koja služe uglavnom podmirenju lokalnih potreba stanovništva (na primer: fabrike za preradu mesa, mlekare, pekarska preduzeća, gradski saobraćaj, trgovina na malo, ugostiteljska i građevinska preduzeća).

Međutim, ako bi to bila preduzeća šireg značaja sa većim brojem pogona, onda bi takvi privredni objekti i dalje ostali u »vlasništvu« županija. No, u takvom bi slučaju županijski saveti, u skladu sa brojem zaposlenih u tim preduzećima, nadoknađivali deo ostvarene dobiti većima gradova i srezova.

Zoltan Zoltan završava svoj napis sa uverenjem da će dinamizam samoupravnih veća biti utoliko veći ukoliko njihovi ekonomski izvori budu snažniji. Predviđene ciljeve moći će da postignu samo tada kada se poveća operativnost i elastičnost delovanja tih veća.

A. G.

WEG und ZIEL

Ličnost i delo Herberta Markuzea predmet je zanimljivog i studioznog prikaza Roberta Štajgervalda (Steigerwald), objavljenog u decembarskom broju časopisa pod naslovom *Apostol »trećeg« puta — kritička teorije Herberta Markuzea.*

Autor ovog napisa pokušava da pruži odgovore na tri esencijalna pitanja: zbog čega je marksistima stalo do toga da se kritički suprotstave Markuzeovom »učenju«; zašto su njegove ideje i shvatanja od sredine šezdesetih godina naišle na tako širok prijem među određenim socijalnim slojevima u kapitalističkim zemljama; i koji su to slojevi?

Markuze je, kao što je poznato, u svom trećem razvojnom periodu (od 1945. naovamo) počeo da se »razračunava« sa nekim »nedostacima« Marksove teorije društva, ukazujući pre svega na nerešen problem usklađivanja »vlasti« sa ljudskim slobodama i demokratijom. On smatra da marksistička teorija klasa ne osvetljava u dovoljnoj meri suštinske korene moći i slobode, pa je pribegao frojdovskim tumačenjima, pokušavajući da vlast, neslobodu i kulturu motiviše i objasni biološko-nagonskim motivima. Puteve rešavanja osnovih društvenih konflikata Markuze pokušava da sagleda — mimo socijalističkog revolucionisanja produkcionih odnosa — u preinačavanju postojećih »nagonskih struktura«.

U svojim kritičkim teorijama — tvrdi Štajgervald — Markuze političku moć okrivljuje za neljudski odnos čoveka prema samom sebi. Čovek je i vanljudsku prirodu počeo da smatra nečim što postoji samo zato da bi se i njome zavladalo. Nesloboda i manipulisanost proizlaze iz ovog pogrešnog odnosa prema prirodi. Ljudi u razvijenim industrijskim zemljama podvrgnuti su jednom tehnološkom mehanizmu koji ih čini »jednodimenzionalnim«. Ona druga dimenzija: budućnost i put u tu budućnost — to jest, revolucija — sve se više gubi iz vidnog polja, mišljenja i delanja »jednodimenzionalnog«, deformisanog čoveka.

Ove »jednodimenzionalnosti« ljudi se mogu osloboditi pod uslovom ako se ostvari jedan nov vid nauke, tehnike i strukture nagona. Socijalni nosioci te revolucije mogu da se nađu samo sporadično među »neintegrisanim«, to jest, studentskim masama i onim snagama društva koje, »anatemisane«, žive na njegovom rubu, te konačno u zemljama »trećeg« sveta. Kao metod borbe Markuze ovim snagama preporučuje »veliko, snažno uzdržavanje« od učešća u »igri« postojećeg sistema.

Ovakav Markuzeov koncept Štrajgervald smatra tipično malograđanskim. Naime, revolucionarnu svest mogu da formiraju najrazličitiji impulsi kao što su: materijalna beda, uzurpiranje demokratskih i nacionalnih prava, ratovi, katastrofalno stanje na sektoru obrazovanja itd. Međutim, ovaj bunt biće jalov ako ga neka organizovana, svesna snaga ne pretvori u klasno opredeljen politički pokret.

Autor se takođe suprotstavlja Markuzeovom vrednovanju uloge radničke klase u ostvarivanju socijalističkog društvenog poretka. Kvalitativne i kvantitativne oznake njene egzistencije jesu sledeće: radnici su glavni proizvođači materijalnih bogatstava, neposredno su povezani sa proizvodnjom i u svojoj egzistenciji radnička klasa predstavlja negaciju postojanja kapitalističkog društva; ona u sebi otelovljava i bitne crte budućeg socijalističkog poretka. S druge strane, opoziciona, društveno-kritička inteligencija može da učestvuje u revolucionarnim tokovima i da u njima odigra vodeću ulogu samo ako se poistoveti sa proletarijatom i ako njegove interese i potrebe prihvati kao svoje.

O onim snagama u razvijenijim imperijalističkim zemljama koje Markuze naziva »potencionalno revolucionarnim« (u pr-

vom redu studenti i neki društveni »autsajderi«) Štajgervald kaže da su to nehomogeni socijalni slojevi, a većina ih ne pripada primarnim, neposrednim proizvođačima materijalnih dobara. Autor dopušta mogućnost da i te društvene snage mogu da budu revolucionarne. Međutim, ni »najintenzivnije uzdržavanje« tih slojeva ne može da predstavlja pretnju imperijalističkom sistemu — sem ako bi se te društvene kategorije povezale sa masama radničkog pokreta.

Drugačije stoje stvari kada je u pitanju borba seljačkih masa »trećeg« sveta. Autor se u tom pogledu slaže s Markuzeom, jer je to klasa neposrednih proizvođača koja u tim zemljama sačinjava pretežnu većinu stanovništva. Ukoliko se taj pokret bude više identifikovao sa antiimperijalističkim i antikapitalističkim težnjama naroda »trećeg« sveta, utoliko će njegova uloga biti progresivnija. U procesu stvaranja radničke klase i ujedinjavanja seljačkog sa radničkim pokretom to je jedini put koji može da dovede do socijalizma.

Čime Štajgervald objašnjava uspeh Markuzeovog učenja, naročito među inteligencijom na Zapadu? Pre svega time što Markuze analizira bitne procese dehumanizacije koji su svojstveni kapitalizmu, i to na veoma efektan način. On zastupa ispravno gledište da i dalje živimo u klasnom društvu i da je revolucija neophodna. Međutim, Markuze ne shvata dijalektiku klasne borbe, revolucije, konkretnih puteva, oblika i metoda klasne borbe u današnjim uslovima, već to zamenjuje »velikim uzdržavanjem«, a revolucionarnu nauku — utopijom i etičkim apelima. Snagu proletarijata Markuze zapostavlja dajući prednost »privilegisanim« slojevima: studentima i inteligenciji, kao i »potprivilegisanim« (crnci, beli »autsajderi« društva). Markuze pozdravlja socijalni revolt tih grupa, sanjari o socijalizmu, ali otvoreno priznaje da u današnjem svetu ne vidi koje bi to snage mogle da izvedu socijalistički preobražaj društva.

Štajgervald dolazi do zaključka da je Markuzeov koncept društvenih reformi i revolucije apstraktno romantičarski, pri čemu se ignorišu realni osnovi socijalizma. Ukratko: Markuzeove teorije nisu marksističke, pa ih buržoazija koristi za ostvarenje svojih »reformističkih« ciljeva.

A. G.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 12, 1969.

Kiro Hadži Vasilev: Pred novim teorijskim problemima — *Jovan Raičević:* Aktuelna ideološka kretanja u međunacionalnim odnosima — *Mićo Carević:* Dileme pred kojima se nalazi komuna — *Đ. Tozi — D. Petrović:* Politički odnosi i sastav skupština društveno-političkih zajednica — Prilozi — *Prvoslav Ralić:* Filozofija između ideologizacije i revolucije — *Ljubomir Paligorić:* Uloga armije u političkim sistemima latinskoameričkih država — Osvrti — Prikazi.

SOCIJALIZAM

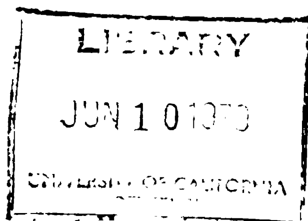
Br. 1, 1970.

Mijalko Todorović: O reformi univerziteta — *Vojislav Stanovčić:* Konfliktne situacije u našem društvu — *Emerik Blum:* Samoupravno preduzeće i njegov direktor — Prilozi — *Milutin Čolić:* Iskušenja i zablude — *Vladimir Goati:* Traganje za novom radničkom partijom na Zapadu — Prikazi.

 Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

3

Mart 1970.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi **30** dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko-izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 3

Mart 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ

Konvertibilnost dinara i »kreditni kapital«*

Ka reformi novčano-kreditnog sistema

»Dokle god se *društveni* karakter rada ispoljava kao *novčana egzistencija* robe, pa stoga kao neka *stvar* izvan stvarne proizvodnje, dotle su neizbežne novčane krize, nezavisne od stvarnih kriza ili kao njihovo pooštrenje.«
(K. Marks, *Kapital*, III, str. 477. — podvučeno u tekstu)

ŠTA SU UZROCI POSTOJEĆEG RASKORAKA IZMEĐU TAKOZVANOG SAMOFINANSIRANJA I »ODNOSA KAPITALA« U NOVČANO-KREDITNOJ OBLASTI

Rašireno je shvatanje o takozvanoj finansijskoj prezaduženosti (nelikvidnosti) privrede kao direktnoj posledici sadašnjeg prenaglašenog fiskusa i politike veštačkog poskupljivanja novca i kredita. Problem, međutim, nije nov niti specifično naš. Na žalost, ni rešenja tog problema koja se u poslednje vreme na raznim stranama nude kao »nova«. Naime, predlažu se različite »korekcije« prezaduženosti i smanjenje eskontne stope centralne banke, koja bi za sobom povukla dole različite tržišne kamatne stope, ali se prećutno ostaje u granicama sadašnjeg *inkonvertibilnog* dinara, to jest inflatornog kretanja troškova proizvodnje i cena; drukčije rečeno, ta se rešenja praktično mire s tendencijom stalnog *obezvređivanja* funkcionalne vrednosti dinara, ispred koje, sasvim normalno, beži »kapital« naših reproduktivnih preduzeća i poslovnih banaka u inostranstvo, u različitim oblicima njegovog »profitonosnog« plasiranja.

---

* U broju 2/ 70. časopisa »Socijalizam« objavljen je moj rad pod naslovom *Tendencija konvertibilnosti u novčano-kreditnim odnosima »udruženog rada«*. Ovaj članak predstavlja logičan nastavak tog rada.

Paradoks je očigledan. Umesto očekivanog priliva stranog kapitala, naša privreda pati od nenormalno velikog odliva materijalnog i novčanog »kapitala« u inostranstvo, — pored onog »odliva mozgova« i stručne radne snage najrazličitijih profila.

Iako ne postoji verodostojna statistika o tom specifičnom odlivu društvenog »kapitala«, brojne činjenice i simptomi ukazuju na stalno promenljiv intenzitet, svu raznolikost formi i karakteristične promene u pravcima njegovog kretanja. I prve projekcije srednjoročnog plana računaju s tim izvozom; na primer, sa srazmerno velikim izvozom proizvodne opreme i brodova na kredit (prve grube procene govore o 400 miliona dolara u konvertibilnim valutama, kojima bi se u narednih pet do šest godina finansirao taj izvoz). Isto tako, te projekcije računaju s daljom ekspanzijom naših građevinskih preduzeća u inostranstvu, kao i s različitim drugim proizvodnim i »profitonosnim« plasmanima na konvertibilnim i transferabilnim tržištima.

U tim raspravama i projekcijama ne nalazimo, međutim, kritičko i pozitivno razumevanje stvarne veze dinara sa svetskim novcem; pa, prema tome, ni ozbiljno postavljena pitanja o društvenom karakteru i posledicama inflacije, takozvanom inflacionom jazu, raskoraku, disparitetu između dinarskih i svetskih dolarskih i sterlinških cena i troškova proizvodnje; zatim, o dinaru kao stvarnom ekonomskom aršinu, relevantnoj ekonomskoj meri i podlozi društvenog »kreditnog kapitala«, tesnoj međuzavisnosti različitih segmenata društvenog reprodukcionog procesa, povremenim zakonitim inverzijama »kreditnog kapitala« u takozvani primarni novac centralne banke itd. Ukratko, nedostaju im relativno pouzdane teorijske koordinate i kritička usmerenost.

Takozvano *samofinansiranje*, to jest proizvodno ulaganje, reinvestiranje ostvarenog neto vrednosnog prinosa (Δ R), koje, na žalost, danas srećemo samo u nekim naročito »propulzivnim« i rentabilnim privrednim granama ili samo u nekim reproduktivnim preduzećima, relativno velikim proizvodnim korporacijama i različitim drugim poslovnim asocijacijama preduzeća, našlo se u otvorenom i, reklo bi se, nepomirljivom sukobu sa još vladajućim *klasičnim kreditnim odnosom*, to jest s logikom anuitetskih otplata, — i s takozvanim državnim kapitalom, na takvoj kreditnoj podlozi. Teza o takozvanom *odnosu kapitala*, koji navodno dominira i tako reći prožima celokupni kreditno-monetarni i bankarski sistem u našoj zemlji, jeste svojevrstan teorijski izraz tog sukoba. Ta teza zaslužuje najozbiljniju pažnju i kritičko razmatranje.

Kako praktično savladati taj sukob; kako u praksi poništiti, »istopiti« takozvani državni kapital, to jest poništiti ili jako ograničiti anuitetske otplate koje danas nenormalno opterećuju troškove proizvodnje i smanjuju konkurentsku sposobnost mnogim našim reproduktivnim preduzećima na unutrašnjem i svetskom tržištu; naročito, ako ih posmatramo u odnosima konkurencije sa domaćim i inostranim preduzećima koja rade sa vlastitim kapitalom, to jest koja se pretežno »samofinansiraju«, — jesu pitanja koja zahtevaju ozbiljnu teorijsku raspravu, obrazložene i potpune odgovore i naučno fundirana »sistemska rešenja«.

Različita sporna pitanja u vezi s daljom evolucijom deviznog i spoljnotrgovinskog režima; naročito, u vezi s prisvajanjem i praktičnim raspolaganjem konvertibilnim devizama i pozitivnim klirinškim saldima; zatim, sporna veza između obima deviznih rezervi kojim raspolaže Narodna banka i volumena dinarskih novčanica, odnosno kratkoročnih imaginarnih depozita poslovnih banaka kod centralne banke kao imaginarnog dužnika za iznos tih depozita, uvek sporno pitanje normalne veličine *autentičnog novca,* to jest ukupnog volumena konvertibilnih valuta, monetarnog zlata i takozvanog primarnog novca koji stoji na raspolaganju društvu i drugo, — treba pridružiti onim ranije postavljenim pitanjima da bi se dobila relativno potpuna slika o stvarnim problemima u oblasti novca i kredita.

No, u sadašnjem trenutku, problem inflacije ima apsolutnu važnost. Dokle god traje proces obezvređivanja dinara i ono njegovo karakteristično naizmenično približavanje i udaljavanje od svetskog novca, različitih njegovih konkretnih oblika i institucija, problem *održavanja* vrednosti već uposlenog društvenog »kapitala« ima apsolutnu prevagu nad problemom njegovog *oplođavanja,* to jest normalnog rasta. Isto tako, aktuelno je i ono bežanje »kapitala« ispred obezvređenog dinara, kao i njegovo potucanje po unutrašnjoj prometnoj oblasti, već prema različitim prilikama koje vladaju u različitim granama i užim privrednim regionima.

Ukoliko se istinski teži ka relativno tačnim odgovorima i takozvanim sistemskim rešenjima gore pomenutih otvorenih pitanja, onda to nužno zahteva da se dublje pronikne u sam unutrašnji mehanizam, skrivenu vezu, stvarnu dijalektiku robe i novca; to jest, to traži da se tačno shvate i objasne različiti važni »srednji članovi«, nužne karike u lancu: novčano-kreditni sistem — »proizvodnja vrednosti«.

OSNOVNE PRETPOSTAVKE I PRAVILA KONSTITUISANJA NOVČANO-KREDITNOG SISTEMA NA PODLOZI ROBNE PROIZVODNJE I »UDRUŽENOG RADA«; SKICA TEORIJSKOG MODELA

Relativno i sada još samo ograničeno udruženi radnik, to jest *preduzeće*, poslovna asocijacija preduzećâ itd. nužno proizvodi *robu*, odnosno robnu vrednost. Proizvedena roba mora se predstaviti kao *novac*, to jest mora proći kroz niz uzastopnih metamorfoza koje su ujedno i metamorfoze *procesirajuće robne vrednosti* tog »udruženog radnika«.

»Udruženi rad« je rad koji neprestano *uvećava*, oplođuje robnu vrednost. To je njegova bitna ekonomsko-politička odredba.

Realna vrednost (R) kojom ekonomski raspolaže (i upravlja) privredno preduzeće mora biti uvećana za neki Δ R (priraštaj vrednosti) posle svakog ciklusa reprodukcije. Metamorfoze pojedinačnih R uzajamno se prepliću, uranjaju jedna u drugu. U tom neprestanom procesiranju robna vrednost nužno uzima različite oblike, koji se u kretanju relativno osamostaljuju i prividno indiferentno međusobno odnose. (Ta relativna samostalnost i uzajamna indiferentnost ekonomskih oblika dolazi do izražaja naročito u prosperitetnim situacijama, kada se ceo proces društvene reprodukcije odvija tako reći automatski, bez većih trenja ili poremećaja u likvidnosti.)

Reprodukciju ili celokupni obrt R nekog preduzeća bitno modifikuju *kredit* i samostalna *robna trgovina*. Ubrzavaju ga ili usporavaju. Oni modifikuju i obrt celokupne društvene R (»društvenog kapitala«), ali ukoliko ne utiču samo na proizvodnju, već i na *potrošnju*. Kreditni impulsi, podsticaji *krajnjoj* potrošnji (ličnoj, takozvanoj neproizvodnoj, budžetskoj itd.) igraju danas veliku ulogu u procesu društvene reprodukcije svakog razvijenog oblika tržišne ekonomije u svetu.

Kredit, odnosno konvertibilni kreditni novac, uvlači se u složeni i protivrečni proces metamorfoze R; kako u transakcije R—N tako i obrnuto, u transakcije N—R. U tom procesu on sve više razvija svoju akcionu sposobnost i *proizvodnu* moć; u njemu kredit provaljuje i privremeno neutrališe relativno uske granice reprodukcije individualnih R, doprinosi opštoj zalančanosti njihovih metamorfoza (reprodukcija) i tako reći apsolutno naglašava njihov *društveni* karakter. Ali ovo poslednje samo uslovno, privremeno i uvek s naknadnom povratnom negativnom reakcijom, to jest onom inverzijom kredita u novac koja njega samog osporava, dovodi u pitanje ili bar ističe njegov ograničeni društveni karakter. Zato je njemu

svojstvena *tendencija udruživanja*, neposrednog podruštvljavanja različitih segmenata ili »jedinica« robne vrednosti koju stvara »udruženi radnik«, — a to je još samo jedna »protivrečnost koja samu sebe poništava«, osporava. (Najdublji socijalni koren, stvarna podloga te protivrečnosti jeste onaj još neprevladani *privatni* odnos, relativna ekonomska i socijalna autonomija, odnos inherentan sadašnjim istorijskim procesima ekonomskog oslobađanja rada, koji stalno »proizvodi« i samo preduzeće kao *robnog proizvođača* i »nacionalnu ekonomiju«, takozvani nacionalni odnos u sferi ekonomskog udruživanja rada; čim se radi o tome da se ekonomski realizuju kakve realno postojeće uporedne prednosti nacija, to jest valorizuju one diferencirano date, nasleđene ili razvijene, elastične potencije nacionalnog rada. Stvarni izvor ekstraprofita ili »ekstradohotka«; naročito, različitih oblika rente, leži, između ostalog, u toj činjenici.)

Vučenje menica, dakle, transakcija koja gotovo apsolutno nedostaje našem novčano-kreditnom sistemu, nije ništa drugo do razmena R za taj oblik konvertibilnog kreditnog novca; uvek, naravno, u funkciji celokupne metamorfoze R.

Kretanje apsolutne mase kredita (»kreditnog kapitala«) u najtešnjoj je vezi s kretanjem društvenog bruto prinosa, sa promenama u fizičkom obimu i *vrednosti* društvene proizvodnje i kretanjem izvoza i uvoza opreme i uopšte izvoza i uvoza roba i usluga na kredit.

Rokovi kreditnih transakcija, odnosno vremensko trajanje karakterističnih *kružnih* tokova konvertibilnog kreditnog novca posledica su udaljenosti tržišta i tehničke prirode posebnih vrsta roba i usluga koje se prodaju, odnosno kupuju na kredit. Njihovo delovanje je, dakle, uzajamno i podsticajno.

Mnogo komercijalnog kredita u okviru celokupnog procesa reprodukcije proizvodnje vrednosti »udruženog rada« nipošto ne znači i mnogo neuposlenog pravog »novčanog kapitala« niti neuposlenost proizvodnih kapaciteta; već, obrnuto, natprosečnu i, štaviše, veliku zaposlenost i jednog i drugog.

Pošto je komercijalni kredit *osnova* kreditnog sistema; stvarna ekonomska podloga različitih novčanih transakcija u poslovima eskontovanja i reeskontovanja (u procesu svojevrsne »eskalacije« pretvaranja manje otuđivog, konvertibilnog, likvidnog kreditnog novca u više, lakše otuđiv kreditni novac; i, konačno, u pravi novac), to jest pravih bankarskih poslova, to treba postaviti i pitanje o granicama tog kredita.

Kvalitativno, komercijalni kredit i konvertibilni kreditni novac (menica, ček itd.) ne mogu se nikada otkačiti od savremenog »novca svetskog tržišta«; jer kreditni sistem, ma

kako bio razvijen, *ne* otklanja nužnost *plaćanja u gotovu*, to jest plaćanja u dolarskim, sterlinškim i ostalim stranim konvertibilnim novčanicama centralnih banaka, odnosno *konvertibilnim* dinarskim novčanicama; u izuzetnim situacijama, naravno, i u monetarnom zlatu.

Količinski, komercijalni kredit limitiran je: (a) bogatstvom; apsolutnom masom realne robne vrednosti i *rezervama »finansijskog kapitala«* kojima neposredno raspolažu industrijska i trgovinska preduzeća. (Ove rezerve u likvidnom »novčanom kapitalu« dolaze do izražaja u situacijama odugovlačenih povrataka, to jest otežane naplate potraživanja.) I (b) samim ovim povracima, naplatama, koje se nužno vremenski koincidiraju s onim promenama u cenama, to jest promenama u samoj »proizvodnji vrednosti«, — »revolucijama vrednosti«, »recesijama«, novčanim i stvarnim krizama. Ukoliko su menice dugoročnije, to jest dugoročniji sami kreditni poslovi, i veći izvoz opreme na kredit, utoliko veći mora biti i rezervni likvidni »novčani kapital« u privrednim preduzećima, odnosno njihovim poslovnim asocijacijama.

Upravo u vezi s ovim poslednjim, tačkom (b), vidimo kako u našoj privredi sada stvari krajnje loše stoje. Strateški raspored tečno otuđivog, konvertibilnog novčanog dela društvenog R je u vapijućem hroničnom raskoraku s tendencijom ekonomskog udruživanja rada (samoupravljanja) i proklamovanim načelima privredne i opštedruštvene reforme. Najpretežniji deo društvenog »finansijskog kapitala« kreće se po logici »državnog kapitala«, to jest služi za različite svrhe koje neposredno nemaju nikakva posla s privredom. Ili, ako ovoj na neki način i služi, to jest izvršuje neke njene vitalne funkcije; na primer, podstiče i tako reći apsolutno određuje masu izvoza opreme na kredit, služi za *prenos* »materijalnog kapitala«, opreme, sirovina, licenci, tehničke i druge ekonomske pomoći iz razvijenih u nerazvijene republike, izvršuje različite transakcije u takozvanoj sekundarnoj raspodeli »dohotka« i u ekonomskim odnosima republika kao relativno samostalnih »nacionalnih ekonomija« itd., onda to vrši na krajnje zaobilazan, iracionalan, otuđen, jako usporen i enormno *skup* način.

Razvijanje i učvršćivanje *ekonomskih funkcija preduzeća*, odnosno njihovih poslovnih asocijacija, nužno zahteva bitno drukčiji strateški raspored »finansijskog kapitala« od sadašnjeg; i takve instrumente, »pravila ponašanja«, kodifikaciju novčano-kreditnih odnosa, razvijeno i funkcionalno bankovno i depozitno zakonodavstvo i, naravno, doslednu *antiinflacionu* novčano-kreditnu politiku, kako bi se poništila ili ozbiljno

osujetila ranija i sadašnja praksa manje ili više prikrivene i preterano velike eksproprijacije privrede u tom pogledu.

S razvitkom proizvodnih snaga i društvenog rada nužno ide i (a) *proširenje tržišta*, njihovo sistematsko udaljavanje od tačaka stvarne proizvodnje (ali, ovo udaljavanje je samo *relativno;* jer, razvoj modernih sredstava saobraćaja, komunikacija, osetno skraćuje prostor i vreme u kojima se odigravaju transakcije industrijskih i trgovinskih preduzeća); (b) *produžavanje rokova vraćanja* kreditnog novca na tačke njihove emisije, to jest vremensko produžavanje kreditnih transakcija; i (c) nužno i sve veće uvlačenje *špekulativnog elementa* u poslovne transakcije. Ovo je u nas potencirano i logikom takozvanih finansijskih instrumenata federacije, koji dopuštaju preteranu anticipiranu potrošnju i raspodelu, odnosno nenormalni porast anticipiranih »privatnih« troškova u reproduktivnoj oblasti; a, isto tako, i pravno neraščišćenim i neregulisanim dužničko-poverilačkim odnosima u prilikama apsolutnog *inkonvertibilnog* međusobnog »kreditiranja« preduzeća.

OTKUDA DOLAZI NOVAC ZA IZVRŠENJE PROMETA CELOKUPNE ROBNE VREDNOSTI (UNOVČENJE $\sum$ R) »UDRUŽENOG RADNIKA«?

Pre nego što se odgovori na pitanje: otkuda dolazi i koliko je potrebno N za unovčenje, tržišnu realizaciju Σ R, potrebno je istaći bitnu činjenicu da je ceo *proces proizvodnje* (ono karakteristično pereniranje realne R) *isključen* iz prometa, — pošto su njegovi materijalni elementi jednom nabavljeni, kupljeni. Prema tome, ta kretanja društvene reprodukcije nisu posredovana novčanim opticajem.

Otkuda novac? Izvesnu, praktično zanemarljivu, količinu zlata proizvode neki naši radni kolektivi kao *novčanu robu*. Ovu po utvrđenoj dinarskoj »ceni« otkupljuje Narodna banka. Ta je proizvodnja (uostalom, kao i sve drugo što je u vezi sa stvaranjem i održavanjem »prometne mašinerije«), sa društvenog stanovišta, jedan *minus*, apsolutno neproizvodni trošak. Drugi, veći deo monetarnog zlata Narodna banka otkupljuje izvesnom sumom konvertibilnih valuta iz »svoje« rezerve; stvarno, jednim delom viška rada »udruženog radnika« koji je prošao kroz proces valorizacije i unovčenja na svetskom tržištu.

Najpretežniji deo »stagnantne novčane mase« sačinjavaju, međutim, rezerve u konvertibilnim valutama i dinarske novčanice, do iznosa onog iskustvom datog, objektivnog *prometnog minimuma*. Razlika između ove dve poslednje kategorije

sastoji se upravo u tome što su strane valute stvarno *otkupljene* jednim delom društvenog rada, dok »vrednost« apsolutne mase dinarskog opticaja predstavlja čisto *fiktivni kapital*, imaginarno bogatstvo »udruženog radnika«. (Ostavljamo zasad postrani inače veoma važno i *sporno* pitanje: ko i na koji način stvarno raspolaže imaginarnim društvenim bogatstvom; ukoliko ono, naravno, onome ko ga emituje, predujmljuje prometnom procesu, donosi određeni *dodatni »dohodak«*, — sasvim realno posmatrano.)

Koliko novca? Stvaranje i održavanje »prometne mašinerije« veoma je skupo. Ali i nužno; kako zbog onih protivrečnosti svetske proizvodnje vrednosti, suprotnosti i protivrečnosti neokapitalizma, ultraetatizma, tako i zbog brojnih protivrečnosti ekonomskog udruživanja rada. Jer, svi ti dominantni proizvodni odnosi u najvećoj meri utiču na realna svetska tržišna kretanja i opredeljuju osnovni društveni karakter sadašnjih svetskih novčanih i kreditnih institucija.

Normalno je očekivati da će budući razvoj tržišne ekonomije »udruženog rada« i njeno sve tešnje povezivanje sa svetskom privredom nužno iziskivati i stalni *apsolutni* porast »stagnantne novčane mase«: monetarnog zlata, konvertibilnih valuta i dinarskih novčanica. To će zavisiti od brojnih činilaca manje-više i ranije poznatih i relativno tačno izračunatih. Zna se, na primer, da zvanične monetarne rezerve treba da iznose otprilike koliko i vrednost tromesečnog uvoza; ako se hoće normalno odvijanje spoljnotrgovinske razmene; iako, naravno, ta proporcija nije neka neizmenljiva »konstanta«, već *iskustvom* dosegnuti ekonomski parametar, koji važi za »normalne prilike«.

Prometni minimum dinarskih novčanica je sledeći važan ekonomski parametar u vezi s postavljenim pitanjem. Do njega se isto tako dolazi *iskustvom*, to jest stalnim i tačnim statističkim praćenjem i izračunavanjem niza odgovarajućih ekonomskih veličina. Za prometnu funkciju dinara nije potrebno ni atoma zlata, pa ni neko superjemstvo u stranim konvertibilnim valutama; iako ona kvalitativna veza s ovim poslednjim, to jest konvertibilnost dinara, mora nužno da postoji i da se neprestano održava.

No, apsolutni porast »stagnantne novčane mase« nipošto ne znači i relativni porast neproizvodnih izdataka vezanih za »prometnu mašineriju«, to jest ne znači odgovarajuće relativno smanjivanje vrednosti Σ R, odnosno viška vrednosti. Naprotiv, ti se troškovi stalno relativno smanjuju, jer se naporedo razvija *kredit* i konvertibilni kreditni novac.

Kreditni sistem, to jest kredit i konvertibilni kreditni novac, smanjuje troškove skupe »prometne mašinerije«:

(1) time što neprestano direktno uvećava društveno bogatstvo »udruženog radnika«; što stalno razvlači i elasticizira ekonomske granice »načina proizvodnje udruženog rada«; i

(2) što stalno čini delotvornijom, funkcionalnijom, pokretljivijom i efikasnijom samu tu »prometnu mašineriju«, odnosno onu »stagnantnu novčanu masu«.

U tim činjenicama, između ostalog, leži objašnjenje zašto se neokapitalistička robna proizvodnja relativno burno i vremenski dugo razvija, uprkos postojanju one »zlatne granice« i relativno malog iznosa rezervi zlata (svega oko 40 milijardi dolara u zvaničnim rezervama zlata).

Pri svemu ovome ne smeju se nikada izgubiti iz vida *ograničenosti* kreditnog sistema i njegovih tehničkih instrumenata. Ne smemo, kako kaže Marks, »stvarati sebi neke mitske predstave o proizvodnoj snazi kredita«, ukoliko ovaj »stavlja na raspolaganje ili čini *tečnim* novčani kapital«.

KRETANJE »STAGNANTNE NOVČANE MASE« I TRŽIŠNE KONJUNKTURE

U onaj osnovni mehanizam funkcionisanja novčane mase nužno se uvlače i odnosi konkurencije na unutrašnjem i svetskom tržištu; i to posredstvom kredita, remeteći njegov normalni hod. (Odnosi konkurencije su, kao što je poznato, samo specijalna sfera društvenog reprodukcionog procesa u kojoj se na iracionalan i jako otuđen način ispoljavaju i sreću sve ekonomske kategorije savremenog društva.)

Kolebanja svetskih dolarskih i sterlinških cena i poremećaje u odnosima likvidnosti na svetskim tržištima roba i kapitala mogu izazvati različiti uzroci čisto *monetarnog* karaktera. Na primer, one gotovo abnormalne oscilacije u proizvodnji zlata i u prilivu svežeg zlata na »otvorena novčana tržišta«; naravno, i u njegovom priticanju u trezore centralnih banaka zemalja članica »Kluba desetorice«. Iznenadni porast ili kontrakcija proizvodnje zlata nužno remeteći deluje na kretanje svetskih cena, a preko ovih i na kretanje unutrašnjih cena date zemlje s »otvorenom ekonomijom«. Zbog toga se danas ceo svetski kreditni mehanizam stavlja u pokret da bi se osigurala likvidnost u svetskoj privredi, neutralisale one nenormalne oscilacije u kretanju monetarnog zlata i svela u sasvim uske okvire ona inače neizbežna kolebanja valutnih kurseva; ukoliko se, naravno, ova poslednja mogu uzeti i kao posledica onih poremećaja koji dolaze sa strane zlata.

Ne retko se i u krugovima kompetentnih monetarnih stručnjaka na Zapadu zastupa teza o kreditnom mehanizmu kao strateškom oružju centralnih banaka u uspostavljanju relativno trajne, smišljene i dalekovide politike neutralizacije one »zlatne granice« i onih remetećih uticaja stalno kolebljive svetske proizvodnje zlata na svetske cene. U tu svrhu neposredno sada služe i takozvana specijalna prava vučenja (SDR) u okviru MMF; pored mehanizma »evrodolara« i onih već uobičajenih kolosalnih špekulativnih ponuda zlata od strane centralnih banaka na »otvorenim novčanim tržištima«, kojima se Južnoafrička Unija, SSSR i ostali glavni proizvođači zlata u svetu prisiljavaju da svoje zlato otuđuju na tim tržištima po cenama nenormalno niskim i veoma bliskim onoj fiksnoj dolarskoj »ceni« zlata, ili da ga uopšte ne prodaju.

Ali i u ovim odnosima i kretanjima sadrže se različite kontradikcije i ograničenja. Iako postojeći kreditni sistem pomoću svojih jako razvijenih tehničkih instrumenata relativno dugo i uspešno odoleva različitim pritiscima za revalorizaciju zvanične »cene« zlata; i pri tom ono »zvanično zlato« praktično svodi na *relativno* sve manji minimum, povremeno zakonito izbijaju poremećaji i krize normalnog hoda tog sistema, odnosno njegovog veštački stvorenog kreditnog mehanizma. U tim okolnostima leži stvarni koren sada jako raširene zablude, monetarne dogme o svetskom monetarnom sistemu i »svetskoj likvidnosti« kao »tehničkom problemu« ili »tehničkom odnosu«; koji, na primer, srećemo i u »Belim knjigama« nedavno održanog opatijskog savetovanja ekonomista, privrednih stručnjaka i političara.

Konačno, remeteći uticaj na unutrašnje cene imaće i kakva veća kolebanja mase dinarskih novčanica oko njihovog prometnog minimuma; naravno, ukoliko u praksi, iz raznih uzroka, ne postoji konvertibilnost dinara i odgovarajući tehnički instrumentarij i stroga pravila normalnog održavanja odnosa konvertibilnosti.

Taj se remeteći uticaj ostvaruje kako u slučaju kada je emisiona politika Narodne banke pod neposrednom i tako reći apsolutnom kontrolom države (federacije) tako i u slučaju kada ta banka relativno autonomno *predujmljuje* vlastita platežna sredstva ostalim bankama i preduzećima, — bilo neposredno, u novčanicama, ili samo potencijalno, s izvesnom »vremenskom zadrškom«, čineći ove poslednje imaginarnim depozitarima, a sebe imaginarnim dužnikom za iznose tih depozita. U svim tim slučajevima nužno egzistira odnos *fiktivnog kapitala* i dodatni, specijalni *»dohodak«* (specifični monetarni ekstraprofit), koji taj kapital periodički odbacuje.

ESKONTNA STOPA I TRŽIŠNE KAMATNE STOPE. SOCIJALNI KARAKTER, POKRETLJIVOST I FUNKCIJA KAMATE U SISTEMU PROIZVODNJE VREDNOSTI »UDRUŽENOG RADA«. EKSPLOATACIJA MREŽE KREDITNOG SISTEMA. OTIMANJE MONOPOLA OD BANAKA I DRŽAVE

Ne treba posebno podvlačiti činjenicu da eskontna stopa centralne banke ima najveći neposredni uticaj na tržišne kamatne stope.

Vrednost različitih oblika pozajmljivog, kamatonosnog kapitala, izražena u diferenciranim tržišnim *kamatnim stopama,* kao i promene u toj vrednosti izviru, u krajnjem rezultatu, iz osnovne društvene konstrukcije datog oblika »proizvodnje vrednosti«; iz, na primer, logike ppf' u kapitalizmu, odnosno neke normalne stope »dohotka« ili »dobiti« u našem ekonomskom sistemu.

Neizbežne diferencije i varijacije u nacionalnim ppf' stvarni su uzrok diferencija i promena vrednosti pozajmljivog kapitala, odnosno različite visine eskontnih stopa, u raznim zemljama.

Periodička nadimanja i kontrakcije pozajmljivog kapitala na svetskom tržištu kapitala (čija apsolutna masa pokazuje skroz različito i, reklo bi se, sasvim nezavisno kretanje od *kvantiteta svetskog novčanog opticaja,* to jest sume svih konvertibilnih novčanica centralnih banaka u opticaju, moneta i zlata u polugama; već, najpretežnije, od stanja kredita, njegove akcione sposobnosti, brzine kojom kruži konvertibilni kreditni novac itd.) posledica su brojnih uzroka konjunkturnog karaktera; pre svega, i neposredno, kretanja svetskog kreditnog kapitala, to jest stvarnih razmera, intenziteta one inverzije u odnosima svetski kredit — svetski novac; a, u krajnjem rezultatu, zaobilazno, posredovano, — onih »revolucija vrednosti« i cikličkih kolebanja nacionalnih ppf'; dok je njegovo stalno kolebljivo kretanje po svetskom tržištu u direktnoj zavisnosti od privlačne i repulzivne sile diferenciranih nacionalnih eskontnih stopa. Zbog takvog karaktera eskontne stope država je, još na samom početku razvitka neokapitalizma, nastojala da njome potpuno ovlada.

Eskontna stopa, dakle, skriva u sebi i odnos etatizma. Ona je postala važan instrumenat *veštačkog poskupljivanja ili pojeftinjavanja novca.* Ukoliko danas, u različitim situacijama, dolazi do veštačkog poskupljivanja novca, onda to, po pravilu, nije kao u ranijoj praksi: radi toga da se udari »apsolutni porez« na društveni tehnološki progres za račun bankara, to jest u cilju naglašenije »eksploatacije ogromne mreže kreditnog sistema«, sa te strane, odnosno »eksploatacije

celog kredita kao *privatnog* kapitala bankara«; ukratko. radi one kolosalne »akumulacije bogatstva u ruci bankara, — tih profesionalnih pozajmljivača novca« (K. Marks) i onih neizbežnih posrednika između privatnih novčanih kapitalista. to jest »reproducirajućih pozajmljivača« (industrijalaca i trgovaca), lokalnih političkih zajednica (opština) i države. Nepovratno je prošla epoha takvih monetarnih dogmi i »lažnog bankarskog zakonodavstva« koji su privatnim bankarima osiguravali izuzetne privilegije i vlast nad stvarnom proizvodnjom. »Basnoslovna moć te parazitske klase«, koja se u krizama brutalno ispoljavala u vidu onog karakterističnog »desetkovanja industrijskih kapitalista« i »*najopasnijeg* zakoračivanja u stvarnu proizvodnju... o kojoj ta klasa ništa nije znala« (K. Marks), definitivno je, u poslednjih nekoliko decenija, prešla na stranu *države*. Ovaj prevrat, naravno, ne isključuje samu tu sekundarnu eksploataciju u oblasti novca i kredita, ekstraprofit i notorne privilegije banaka (naročito, centralnih banaka), otuđenje profita i iracionalne vrednosne odnose svojstvene bankarstvu, realnu vlast i opasne prodore bankovnog kapitala u oblast stvarne proizvodnje itd.; ali sada sve to i kao *elemenat državnog ekonomskog protekcionizma;* dakle, u cilju ostvarenja uporednih prednosti za *celu* nacionalnu ekonomiju ili samo za neke vitalne sektore industrije.

Ova skraćeno izložena i ponešto revalorizovana *Marksova* otkrića. upotpunjena shvatanjima R. Hilferdinga i Dž. M. Kejnza o *neelastičnosti* opšte kamatne stope na dugi rok, odnosno njene gotovo potpune neosetljivosti na iznenadne velike promene u visini ppf', predstavljaju teorijsku osnovu za kritičko objašnjenje one kardinalne istorijske činjenice da je proces *etatizacije* kapitalističke robne proizvodnje, to jest prodor države u sam unutrašnji mehanizam ppf', otpočeo s velikim prevratima u odnosima novca i kredita. Taj se proces etatizacije ne bi mogao ni zamisliti bez ukidanja »zlatnog standarda«, privremene inauguracije politike »jeftinog novca« i snažnih deviznih ograničenja, apsolutne državne kontrole i vlasti nad centralnom bankom, fiksne dolarske »cene« zlata, koordinacije i čak tesne saradnje monetarnih vlasti u različitim internacionalnim novčano-kreditnim institucijama itd.; jer je upravo tim putem i takvim sredstvima država praktično mogla da uspostavi trajnu kontrolu i vlast nad privatnim kapitalom, to jest nad kretanjem ppf', odnosno privatnim profitom i najamninom. Iako, naravno, samo relativno i ograničeno... i s potencijalnom *krizom* rečenih odnosa etatizma. Ta je kriza do skoro bila čisto *apstraktna mogućnost,* to jest »oblik krize bez sadržine i određenog motiva« (K. Marks).

Poslednje »recesije« na Zapadu govore o tome da se ta potencijalna kriza već pretvorila u rušilačku stvarnost koja potresa same temelje sadašnjih etatističkih socijalnih konstrukcija i organizama. Tu opštu krizu etatizma, njen burni *razvoj* u poslednjih nekoliko godina, moguće je pratiti ukoliko se prati i tačno razumeva *realno kretanje* neokapitalističke proizvodnje, to jest kretanje svetskih cena, svetske konkurencije, svetskog kreditnog kapitala, sve intenzivniji i kolosalniji procesi centralizacije finansijskog kapitala u internacionalnim okvirima, iznenadno i veliko vezivanje i oslobađanje finansijskog kapitala usled neravnomernog tehnološkog razvoja i svetskih revolucija vrednosti itd. Pri tom se mora kritički ispitati u kojoj meri stvarno otkazuje mehanizam ppf', privatni profit i *ekstraprofit*, kao realna baza etatizma i njegovo glavno ekonomsko opravdanje, razlog egzistencije.[1]

U kritičkom ispitivanju protivrečnosti stvarnih ekonomskih procesa *udruživanja rada* mora se zato strogo voditi računa o dva korenito različita izvorišta poremećaja, zastoja, konvulzija, kriza: (a) apstrahujući kolebanja cena, konkurenciju, »paroksizme špekulacije«, *kredit*, svetske »recesije« itd., moraju se istražiti i tačno shvatiti protivrečnosti unutrašnjeg mehanizma *»proizvodnje vrednosti«* relativno i ograničeno udruženog rada, to jest razumeti stvarno poreklo one »normalne stope dohotka«, »cene rada«, »ekstradohotka«, *kamate;* mora se, dakle, shvatiti *opšta* priroda te proizvodnje i otkriti stvarna veza između tih odnosa i periodičkih privrednih konvulzija; i (b) uzimajući da je rečeni unutrašnji mehanizam *poznat*, u praksi dat i u analizi pretpostavljen, moraju se ispitati svi oni brojni realni uzročnici poremećaja, konvulzija i kriza koji dolaze sa strane tržišnih odnosa u užem smislu,

[1] *Opšta*, apstraktna mogućnost krize data je već u onim najopštijim protivrečnostima robne metamorfoze, to jest u odnosima relativnog i ekvivalentskog oblika prometne vrednosti, u *platežnoj* funkciji novca; ukratko, u svim onim protivrečnostima imanentnim *robnoj* proizvodnji kao takvoj ili *apsolutnom* obliku robne proizvodnje uopšte, — »ali to nikad nije *uzrok* krize« (K. Marks), jer se ne može reći da je apstraktni oblik krize isto što i stvarnost, surovi realizam krize. Te se različite stvari u novijoj »marksističkoj« teoriji neprestano brkaju i pogrešno mehanički identifikuju; pa se, na primer, sama *robna* proizvodnja, odnosno nekakvo apstraktno »tržište« proglašava kao jedini stvarni uzrok različitih fenomena *otuđenja* u socijalizmu. »Robnoj proizvodnji« ili »tržištu« — uzetim sasvim apstraktno i proizvoljno — stavljaju se na dušu svi ovozemaljski gresi socijalizma; na primer, i takve pojave kao što su »anarhija u proizvodnji i raspodeli«, »odsustvo plana«, nezaposlenost, »veliki rasponi u zaradama«, opšti poremećaji u likvidnosti, »stagnacija«, »usporavanje razvoja nerazvijenih republika«, »potrošački, hedonistički mentalitet ljudi« itd.

to jest relativno nezavisnih kolebanja i inverzija u odnosima novac — kredit, realnih kretanja svetske konkurencije i tržišta, iracionalnih i enormno otuđenih odnosa svetskog novčanog i kreditnog sistema itd. Jer, obe te kategorije uzroka *stvarno* deluju; nemoguće ih je poricati a da pri tom ne poričemo i one notorne ekonomsko-političke konvulzije kroz koje prolazi naše društvo. Poricati ih znači isto što i upasti u opasnu iluziju da ih eventualno »bez ostatka« pripišemo nečijoj kratkoj pameti, zloj volji ili političkom uticaju i mešanju sa strane.

Pitanje kamate, problem njenog stvarnog socijalnog porekla i funkcije u sistemu proizvodnje vrednosti »udruženog rada«, ne bi trebalo da predstavlja neku posebnu teškoću ukoliko se ima u vidu sve napred rečeno o različitim istorijskim oblicima funkcionalizacije (naravno, i specifične *falsifikacije)* robne proizvodnje, tržišnoj i kreditnoj privredi na podlozi neokapitalizma i udruživanja rada, samoupravljanja, relativno slobodnom kretanju i centralizaciji društvenog »finansijskog kapitala«. Ovo poslednje ne da se ni zamisliti bez razvijenih odnosa konkurencije i kredita.

Rekli smo, »udruženi radnik« nužno *proizvodi vrednost;* i ΔR, preko ekvivalenta njegove (tendencijski rastuće) cene rada, to jest iznad iznosa onog predujmljenog promenljivog dela realne R, čija je *promenljivost* derivat ili funkcija samog tog »udruženog rada«; (ne kao ranije, — privatnog ili državnog kapitala); što znači da on zakonito stvara i reprodukuje i same *opšte uslove* za relativno osamostaljeno kretanje različitih delova i oblika R i za ono karakteristično *otuđeno* kretanje »minulog rada«, vrednosti »društvenih sredstava za proizvodnju«, sa stalno kolebljivom vlastitom »cenom«, — *kamatnom stopom.* Još su sensimonisti tačno proniknuli u tajnu kredita i kamate kada su *odumiranje* tih kategorija dovodili u vezu s društvenim karakterom sredstava za proizvodnju, odnosno s *neposredno udruženim radom.* Takozvani besplatni kredit, novac kao puki »tehnički instrumenat razmene«, hipostaziranu ultraetatističku manipulaciju »fleksibilnim deviznim kursevima«, bankarstvo i trgovinu kao obične »uslužne« ustanove preduzeća iz oblasti stvarne proizvodnje; ukratko, neku fantazmagoričnu robnu proizvodnju lišenu protivrečnosti, »neravnina«, »nepoćudnosti«, »neprijatnih« strana izmislili su prudonisti, ultraetatisti i savremeni »senzacionalni pisci«. Te »kategorije« bave se »konstruisanjem društva iz glave«, dok sa stvarnošću nemaju nikakvog ozbiljnog posla.

Kao što je ekonomiji »udruženog rada« *potrebna* inverzija kredita u novac, to jest stvarna veza između njenog konverti-

bilnog kreditnog novca i »novca svetskog tržišta«, — svetske proizvodnje vrednosti i svetskih »revolucija vrednosti«, u krajnjem rezultatu, tako joj je potrebna i *pokretljiva opšta kamatna stopa*, kao realni tržišni izraz stalno promenljive vrednosti njenog ukupnog »kapitala«.

Čisto hipotetički uzev, postoji slučaj kada kamata može da iščezne iz unutrašnjeg prometnog procesa a da zadrži svu svoju važnost u novčano-kreditnim odnosima s inostranstvom.

Taj »slučaj« zahteva ove osnovne uslove:

(a) celo društvo sastavljeno iz *proizvodnih* radnika, — »udružene radničke klase«;

(b) celokupnu društvenu proizvodnju kao *robnu* proizvodnju; robnu vrednost bitno univerzalizovanu, a dinar kao tečno konvertibilnu valutu; i

(c) *nepromenjene* odnose cena na *unutrašnjem* tržištu, to jest isključenje konkurencije, ekstraprofita i svih ostalih realnih oblika diferencirane tržišne valorizacije rada, usled neravnomerne »tehničke opremljenosti rada« u različitim preduzećima *iste* industrijske grane, a pri pretpostavci iste složenosti rada i jednakih intenzivnih i ekstenzivnih veličina rada.

No, i tada bi »udruženi radnik«, zbog delovanja *svetskih* odnosa konkurencije i kredita, morao da računa s kamatom kao s realnom »cenom« njegovog reproducirajućeg »kapitala« (»nagomilanog rada« sadržanog u sredstvima za proizvodnju) čim se radi o tome da se kolebanje vrednosti tog kapitala u različitim fazama njegove reprodukcije i celokupnog industrijskog ciklusa mora da *poredi* i realno *meri*. Samo tu bi kamatu, kao nekakvu promenljivu minimalnu akumulaciju, uračunavao u cenu i »plaćao« samom sebi umesto banci, odnosno nekom drugom preduzeću.

Prava »kamata na novac« neposredno bi zavisila od kretanja svetskih cena novca i kredita. »Udruženi radnik«, odnosno centralna banka za njegov račun, morao bi, normalno, da strogo vodi računa o tome da privremeno neuposlen tečni novčani kapital (realni višak iznad normalne rezerve »finansijskog kapitala« i oslobođeni stvarni kapital u *novčanom* obliku usled smanjenih svetskih cena sirovina i opreme) pozajmi s kamatom nekom inostranom partneru; i, obrnuto, uzme na zajam kakvu veću novčanu sumu čim usledi porast cena uvoznih sirovina i opreme ili se stvori kakva veća potreba za natprosečnim proširenjem društvene proizvodnje.

Naravno, očigledan je veliki raskorak između tog »graničnog slučaja«, teorijske konstrukcije, »modela« robne proiz-

vodnje udruženog rada i stvarnosti, — u kojoj se *otimanje monopola od banaka i države* nalazi još u početnom stadijumu.

Tako, na primer, u našoj ekonomskoj praksi kredit, to jest celokupni bankarski sistem, relativno samostalno zastupa »minuli rad« prema živom, aktuelnom radu datog reproducirajućeg preduzeća u oblasti stvarne proizvodnje i robne trgovine. Otud *nužnost kamate* kao svojevrsne »cene« minulog rada; čak i u slučajevima kada neko preduzeće upotrebljava samo »vlastiti kapital«. Ali, kredit je još pretežno *inkonvertibilan,* a opšta kamatna stopa još jako ukrućena i u apsolutnoj vlasti Narodne banke sa svim njenim atributima *državne privilegovane banke.*

Kada se ti elementi etatizma u oblasti novca i kredita posmatraju u kontekstu: (a) enormno deformisanog, naopakog društvenog rasporeda »finansijskog kapitala« (najmanje ga imaju oni kojima je po logici »proizvodnje vrednosti« najviše potreban, to jest reproduktivna preduzeća); (b) odsustva trajne i konzistentne veze kreditnog sistema sa savremenim svetskim novcem, to jest odsustva odnosa konvertibilnosti dinara; (c) nerazvijene i još pretežno podržavljene mreže poslovnih banaka; i (d) sadašnjih jako kolebljivih i sve napetijih svetskih odnosa konkurencije (ovi poslednji u novije vreme stalno nalažu enormno veliko *vezivanje* novčanog kapitala u oblasti stvarne proizvodnje da bi se sačuvala »supstanca« reproduktivnih preduzeća, primenila naučna otkrića na industriju, smanjili »troškovi proizvodnje« i stvorila podloga za veće prisvajanje ekstraprofita), tada imamo potpunije objašnjenje uzroka onih nenormalnih, gotovo zelenaških tržišnih kamata u našoj privredi.

Jedna korenita reforma bankarskog i uopšte kreditnog sistema, koja nam, po svemu sudeći, tek predstoji, morala bi se uhvatiti u koštac s postojećim apsolutnim monopolom banaka i države u oblasti kredita, to jest morala bi u najvećoj meri poništiti onaj »državni kapital« i stvoriti pretpostavke, opšte ekonomske uslove, za *konvertibilni kreditni novac* i pokretljivu i na duži rok stalno padajuću opštu kamatnu stopu. Tek na takvoj ekonomskoj podlozi može doći do slobodnog kretanja »kapitala«, privremeno neuposlenih novčanih suma (unutar i izvan granica Jugoslavije) i koncentracije i centralizacije »finansijskog kapitala«.

Ni takozvani čisti, tačni računi među republikama ne daju se ni zamisliti bez pomenutih promena u oblasti novca i kredita. Te promene bi *iskorenile sadašnju dinarsku inflaciju,* a sa ovom bi otpalo i ono prikriveno, posredovano, realno ili samo potencijalno prelivanje »dohotka«; i to na svim

linijama takozvane sekundarne raspodele. što, znamo, izaziva najveće skepse i podozrenja. Bez toga svaka politička rasprava o tome. ko je u kom vremenu i u kojim transakcijama bio više »prikraćen«, odnosno veštački preferiran, ostaje bez ikakvog ozbiljnog stvarnog uporišta i relativno sigurne, racionalne i kritičke teorijske platforme.

FUNKCIJA NARODNE BANKE I SASTAV NJENOG KAPITALA

Napred su već delimično objašnjene ili samo ovlašno dodirnute neke najvažnije funkcije *centralne* banke: tačnije, nagoveštena je sama *»tendencija centralne banke«* (uporedi *Finansijski kapital* R. Hilferdinga).

Ona je, pre svega. *»stožer* kreditnog sistema«: stvarni epicentar društvenog »kreditnog kapitala«, izvorište najkvalitetnijeg konvertibilnog kreditnog novca, — tečno pretvorljivih dinarskih novčanica, to jest onog »papirnog zlata«. Naravno, samo u granicama onog stalno važećeg prometnog minimuma.

Ta njena najvažnija, krajnje složena i delikatna funkcija, to njeno karakteristično *predujmljivanje* likvidnih platežnih sredstava celokupnom unutrašnjem prometnom procesu, bazira se na »nacionalnom kreditu«, to jest na *opštem poverenju,* odnosno činjenici da jedino ona stvarno raspolaže celokupnom društvenom monetarnom rezervom u zlatu i stranim konvertibilnim valutama; pa makar se tu radilo i o depozitima poslovnih banaka kod nje, u tim valutama.

Ta je »zvanična monetarna rezerva« stožer same te banke.

Sledeća važna funkcija, koja se tesno oslanja na onu prethodnu i drugim svojim »krakom« logično povezuje s odgovarajućom funkcijom poslovnih banaka, jeste *reeskontni* posao. Poznato je, eskontovanje i reeskontovanje, to jest ono nužno pretvaranje manje kvalitetnog (konvertibilnog) kreditnog novca u kvalitetniji kreditni novac; i, na kraju, u strana, *svetska* platežna sredstva ili novčani kapital par excellence (samo kod ovog poslednjeg ne postoji razlika između novca kao platežnog sredstva i novca kao kapitala) — čim se iz nekih razloga stvori potreba za inverzijom kredita u novac — po dugoj tradiciji su *pravi* bankarski poslovi, to jest funkcija novčane trgovine u eminentnom smislu.

Narodna banka, pomoću smišljenih, veštački izazvanih varijacija u vlastitoj eskontnoj stopi, reguliše stvarno kretanje tržišnih kamatnih stopa. To je sledeća njena izuzetno važna

funkcija — i realna baza njene velike ekonomske moći i onih naročitih privilegija, što, naravno, izaziva najveći respekt poslovnih krugova prema njoj, ali i ozbiljnu političku potrebu da se ona sama stavi pod neposredniju kontrolu društvene zajednice; pre svega, Savezne skupštine. Jer, centralna banka »ovu svoju moć ne sme nemilosrdno iskorišćavati, kako to sebi mogu da dopuste privatne banke« (K. Marks); ili ove naše sadašnje poslovne banke, koje, na nesreću, još jako liče na one privatne.

Narodna banka je originerni tvorac onog fiktivnog kapitala, imaginarnog bogatstva ili »papirnog zlata«, ali i *prvi prisvajač* sasvim realnog specijalnog ekstraprofita ili natprosečnog »dohotka« koji odbacuje taj kapital. Ostaje, međutim, *otvoreno* pitanje sekundarnih prisvajača te specijalne bankovne dobiti i njene glavne namene.

Pošto se svi poznati metodi ekonomiziranja onom skupom prometnom mašinerijom praktično svode na *kredit*, to je od izuzetne važnosti s kakvom akcionom sposobnošću, brzinom reagovanja i tačnošću Narodna banka stvara onaj »kreditni kapital«, to jest samu sebe pretvara u imaginarnog dužnika po osnovu depozita ili takozvanog knjižnog kredita koji glasi na različite sume konvertibilnih dinarskih novčanica, za račun imaginarnih depozitara. (U ovoj tački iskrsava i kardinalno pitanje tačnog razlikovanja tražnje za novcem kao platežnim i prometnim sredstvom od tražnje za novcem kao kapitalom — odnosno novčanom akumulacijom.) Ovde je još važna i stalno promenljiva brzina kojom kruži konvertibilni kreditni novac, to jest menica, *depoziti*, — predujmovi platežnih sredstava centralne banke, takozvani žiralni novac itd.

Narodnoj banci je trajno povereno i čuvanje »zvanične monetarne rezerve«. Strogo uzev, jedan deo pravog novčanog kapitala reproduktivnih preduzeća i njihovih poslovnih asocijacija — to jest monetarno zlato i strane konvertibilne valute, odnosno tečno otuđiva potraživanja plativa u tim valutama, — sačinjava rezervni kapital te banke. Ona tim kapitalom, po potrebi, slobodno sama manipuliše, — kao strateškom rezervom za plaćanja inostranstvu (za otplate inostranih zajmova i izravnavanja tekućih deficita u platnom bilansu, to jest tekućih spoljnotrgovinskih deficita kojima pada rok). Njoj se, dakle, poverava novčani kapital preduzeća, kao i različite novčane »nacionalne uštede«, koje ona, međutim, ne sme tretirati kao vlastiti, privatni kapital, to jest izvor privatnog profita. Za te »usluge« koje nužno iziskuju i određene troškove ona može naplatiti jedino neku normalnu proviziju; tačnije, za toliko ona može samu sebe isplatiti iz onog svog speci-

jalnog ekstradohotka po osnovi plasiranja dinarskih novčanica. Ništa više preko toga.

Te rezerve su *jemac*, garant tečne pretvorljivosti dinara u strane konvertibilne valute; pre svega, u dolar i funtu sterlinga. Banka izgrađuje vlastiti tehnički instrumentarij, organizacione oblike i ulazi u takve novčano-kreditne transakcije s inostranim centralnim bankama i međunarodnim finansijskim institucijama da bi pomoću svega toga osigurala i onu važnu *tehničku stranu* takozvane spoljne konvertibilnosti dinara.

Visok stepen centralizacije monetarnog zlata i stranih *tečno* konvertibilnih sredstava plaćanja, ostvaren *pretežno* kroz instituciju *centralne*, to jest Narodne banke, treba da posluži kao realna baza za otklanjanje, *korigovanje* eventualno nepovoljnih tržišnih kurseva dinara prema dolaru.

Rečena centralizacija sama po sebi nipošto ne znači »otuđivanje viška rada od neposrednih proizvođača«, — kako se to inače u našim političkim raspravama o deviznom režimu sasvim pogrešno, *lažno* predstavlja; već, naprotiv, ona je stvarni *most između dinara i deviza*, — realni način da se takozvani dinarski i devizni dohodak reproduktivnog preduzeća *kvalitativno izjednače;* naravno, uz neizbežnu stalno kolebljivu *inkongruenciju tržišnog i zvaničnog deviznog kursa.*

Veći stepen centralizacije rezervi svetskog novca, usavršeniji organizacioni sistem i tehnička strana takozvanog deviznog poslovanja znači ujedno i veću sposobnost korigovanja nepovoljnih tržišnih kurseva dinara.

Šta sačinjava njen »kapital« u *užem* smislu? Samo ono što ona sama neposredno zaradi, prisvoji na svetskom tržištu novca i kredita; pošto se, naravno, prethodno i sama uključi u brojne novčane transakcije i kreditne poslove na svetskom tržištu koji donose profit. Naravno, taj se profit može ostvariti jedino s određenim rizikom; pa se eventualni izostanak tog profita, ili neki realni gubitak, mora nadoknaditi upravo iz tog i tako stvorenog kapitala ili iz neto dohotka radnog kolektiva te banke.

Narodna banka bi u takvom sistemu igrala ključnu ulogu i s obzirom na okolnost da se strateško raspoređivanje i preraspoređivanje društvenog »finansijskog kapitala« apsolutno ne može bez nje uspešno vršiti. Štaviše, to sačinjava njenu društvenu funkciju u eminentnom smislu i takav posao koji ona samo postepeno istrže iz ruku samostalnih preduzeća. Bitno ograničenje te njene funkcije dato je u okolnostima koje leže s one strane prometnog procesa, to jest u sada prisutnim procesima *revolucionisanja* onih osnovnih ekonomskih oblika

udruživanja rada u oblasti stvarne proizvodnje, u samim velikim tehnološkim prevratima koji vode takozvanoj tehnološkoj integraciji i, saobrazno tome, ekonomskom stapanju samostalnih reproduktivnih preduzeća, u različitim oblicima ekonomske integracije. Otuda s procesom revolucionisanja ekonomskog udruživanja rada stalno relativno slabi ona *proizvodna moć* banaka i kredita u smislu stalnog elasticiziranja, razvlačenja granica društvene reprodukcije, ali zato postepeno iščezava i njihov razorni uticaj u smislu *kriza*, tržišnih prevara, špekulacija; ukratko, brojnih »paroksizama konkurencije«.

Veoma važna funkcija Narodne banke je i u tome što ona uspostavlja i razvija takvo *opšte knjigovodstvo* koje može da kontinuirano prati, registruje i pruža *informacije* o nizu relevantnih činjenica iz oblasti raspodele društvenog materijalnog kapitala (proizvodnih kapaciteta) i nizu drugih *vrednosnih* odnosa iz celokupnog društvenog reprodukcionog procesa. Ta funkcija, koju Narodna banka može da razvije i učvrsti jedino uz tesnu saradnju sa svim ostalim bankama, celokupnom bankarskom mrežom, nalazi se sada u početnim fazama svoga razvoja. U perspektivi ona će dobijati sve više u svom neposredno društvenom značenju.

DEVIZNI I ROBNI REŽIM

Devizna, carinska i vancarinska *ograničenja* sačinjavaju težište takozvanog deviznog i robnog režima. Ti režimi imaju izrazito protekcionistički karakter. Oni su političko-pravni oblici i prirodna posledica *odnosa etatizma*. Njima se na jako otuđen i uvek iracionalan način regulišu sadašnji procesi univerzalizacije robne vrednosti i relativno osamostaljivanje te vrednosti u savremenom svetskom novcu. To »regulisanje« znači uvek i izvesno iskrivljavanje, falsifikaciju i svojevrstan fetišizam prirodno srastao s odnosom etatizma.

Unutrašnja veza između tih normi i »zajedničke volje«, »slobodnih ugovora«, »samoupravnog dogovaranja« itd. posredovana je onim odnosom etatizma i, zato, jako ograničena, uslovna i relativna. Tim se normama ne izražavaju samo odnosi samoupravljanja, već i stvarno prisutni i relativno osamostaljeni odnosi etatizma u eminentnom smislu.

U složenoj i jako protivrečnoj sferi međunarodnih plaćanja, razmene roba i kretanja kapitala egzistiraju najizgrađenije i najveštačkije tvorevine modernog državnog ekonomskog protekcionizma, etatizma. U toj sferi nastaju, opstoje i

izumiru najrazličitiji iracionalni eksperimenti u nacionalnim i internacionalnim razmerama, — kao veštački načini silnog uvećavanja procesa društvene reprodukcije preko granica privatnog kapitala odnosa etatizma i još jako nerazvijenih odnosa udruživanja rada. U isto vreme ti su eksperimenti, odnosno one brojne norme, matematičko-voluntaristička izračunavanja i utvrđivanja diferenciranih deviznih kurseva, premija, kontingenata, taksa i slično, stvarni uzrok iznenadnih poremećaja i konvulzija u platnom bilansu i neoboriv materijalni dokaz istorijske ograničenosti i prolaznosti etatističkih proizvodnih odnosa.

Uprkos izvesnim svojim hroničnim slabostima, kolebanjima i notornim kontradikcijama, naš devizni režim doživljuje neprestanu evoluciju. On je od 1952. to jest od kratkotrajnog razdoblja praktičke inauguracije i funkcionisanja takozvanog slobodnog deviznog tržišta; tačnije, egzistencije »deviznih obračunskih mesta«, prošao kroz nekoliko svojih faza. Kritične tačke u razvoju tog režima sačinjavaju ekonomska reforma od 1961, koja je, kao što je poznato, imala pretežno monetarni karakter; zatim, napuštanje nekih osnovnih načela te reforme krajem 1962. period burne inflacije tokom 1963—1965. disonantno i skroz-naskroz naopako »vezivanje uvoza za izvoz«, to jest gotovo neobjašnjiva inauguracija »privrede trampe« tokom druge polovine 1965. i u toku cele 1966, čime su, u najvećoj meri, bili poništeni izvozni efekti one velike devalvacije dinara u 1965, i, naposletku, inauguracija postojećeg deviznog i robnog režima, početkom 1967.

Zbog toga što devizne i robne transakcije između naših i inostranih učesnika u odnosima plaćanja i prometa robe nužno počivaju na datim odnosima u proizvodnji, to je u njima i, naročito, u onim normama pomoću kojih se one ispoljavaju i regulišu sadržana devizna i spoljnotrgovinska politika društvene zajednice.

Ta je politika u različitim fazama našeg društvenog razvoja i, uže posmatrano, u razvoju ekonomskog sistema imala bitno različite i čak suprotne ciljeve.

U izvesnim etapama trebalo je silno napeti društveni reprodukcioni proces, dati snažnu veštačku podršku onim preterano visokim stopama privrednog rasta i politici »pune zaposlenosti«. U drugim etapama trebalo je zaustaviti nenormalno visok porast unutrašnjih cena (i njihovo sve upadljivije razdvajanje, odstupanje od svetskih cena), sprečiti nenormalni porast »troškova proizvodnje« i kakvo veće i trajnije pogoršavanje platnog bilansa. Te različite ekonomske i uopšte

socijalne tendencije zahtevale su i sasvim različite mere devizne i spoljnotrgovinske politike.

U prvom slučaju vodila se takozvana autonomna novčano-kreditna politika, vršile velike pozajmice kapitala u inostranstvu, uvodila dodatna pooštrena devizna i spoljnotrgovinska ograničenja, uvodila politika jako kolebljivih i diferenciranih deviznih kurseva itd.

U drugom slučaju vladala je politika novčano-kreditnih restrikcija, veštačkog »poskupljivanja novca«, liberalizacije uvoza i smanjivanja različitih preferencija u izvozu; ukratko, vršila se dezinflacija, to jest veštačko podizanje funkcionalne vrednosti dinara, i stvarale pretpostavke za uravnoteženija tekuća plaćanja s inostranstvom.

Ali i jedna i druga politika izražavale su i nešto relativno trajno u ekonomskim odnosima s inostranstvom: *tendenciju otvaranja*, odnosno stvaranja osnovnih materijalnih i društvenih pretpostavki za to otvaranje prema svetskom tržištu. Naravno, svaka na svoj način i s različitim stepenom iracionalnog, otuđenog, lažnog predstavljanja stvarnih odnosa i tendencija.

Ne ulazeći ponovo u sva ona zamršena pitanja takozvanih jedinstvenih i fleksibilnih deviznih kurseva i u kritičku ocenu sadašnjih stvarnih tendencija u paritetima najvažnijih valuta, ovde je potrebno naglasiti sledeće:

a) devizni režim i devizna politika na kojoj on neposredno počiva moraju se direktno podrediti tendenciji *robne* proizvodnje i *udruživanja rada* u našem ekonomskom sistemu. Pošto su, po prirodi stvari, sposobni za dalju evoluciju, to u meri u kojoj se ostvaruje konvertibilnost dinara i sami moraju pretrpeti neodložne korekcije u smislu zaustavljanja sadašnjeg nenormalno velikog porasta refakcija, poništavanja postojećeg sistema retencionih kvota, takozvanih globalnih deviznih kvota i deviznih kontingenata; uopšte, njihovog prenaglašeno diferenciranog i u suštini protekcionističkog uticaja na različite privredne grane, odnosno reproduktivna preduzeća u njima, — koji dolazi sa te strane;

b) u sadašnjim svetskim i unutrašnjim opštim ekonomskim okolnostima i pri pretpostavci daljih i dubljih »organskih prevrata« u samom društvenom načinu proizvodnje takozvani *jedinstveni* devizni kurs postaje nužno i normalno »praktično rešenje« uspostavljanja veze između dinara i svetskih konvertibilnih valuta. Ta orijentacija uključuje maksimalno respektovanje poznatog člana VIII Statuta MMF, odnosno svih relevantnih pravila u uspostavljanju i održavanju takozvane spoljne konvertibilnosti dinara;

c) u deviznom i robnom režimu; naravno, i u deviznoj i spoljnotrgovinskoj politici na podlozi ekonomskog udruživanja rada, sve manje treba da dolaze do izražaja elementi državnog ekonomskog protekcionizma (različita devizna ograničenja, veštački stvoreni egalizacioni fondovi, višestruki devizni kursevi, premije, takse, koeficijenti itd.); i to utoliko naglašenije i brže ukoliko se i oni procesi ekonomskog oslobađanja rada budu dublje i brže razvijali; i

d) takozvano prelivanje dohotka, smišljena i odlučna dugoročna podrška nekim vitalnim i naročito perspektivnim granama privrede, »sektorima budućnosti« u industriji, treba da se odvija pretežno pomoću mera »unutrašnjeg« karaktera; takozvanom politikom dohotka (koja uključuje razvijen poreski sistem i sistem »dobrovoljnih doprinosa«, »cena neproizvodnih usluga« itd.), politikom cena (preferiranjem najvažnijih cena takozvanog sirovinskog ili prerađivačkog sektora za neki poen iznad »svetskog pariteta cena« itd.) i drugim. Pri svemu tome ona gotovo potpuna »neutralizacija« novčanih kretanja; ili, tačnije rečeno, svođenje te »komponente« ekonomskog razvoja u relativno uske, razumne, planirane, to jest *dogovorene* okvire, ne bi ostala bez ikakvog uticaja na odnose u proizvodnji i raspodeli. Ta bi »komponenta« stalno pozitivno delovala na te odnose; jer, isključivala bi, tako reći automatski, različite inflatorne oblike i metode »prelivanja dohotka«, naglašavala *robne* pretpostavke odnosa samoupravljanja i »dohotka« i stvarala relativno sigurnu stvarnu podlogu za one čiste i tačne račune među granama, oblastima proizvodnje i, naročito, među republikama. Sve bi to značilo i neuporedivo pouzdaniju podlogu za dugoročne privredne prognoze i planiranje, to jest relativno uravnotežen opšti privredni razvoj i brže i delotvornije uključivanje u svetsku privredu.

MARJAN ROŽIČ

Sindikati i samoupravno dogovaranje

Samoupravno i društveno dogovaranje postaje jedno od najznačajnijih područja stvaralačkog društvenog delovanja sindikata, kao sastavnog dela samoupravnog političkog sistema. Polazne osnove takvog delovanja opredeljene su, pre svega, na VI kongresu i na I konferenciji Saveza sindikata Jugoslavije, kao i u dokumentima IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije. Međutim, u poslednje vreme došlo se do nekih novih saznanja na osnovu praktičnih iskustava iz samoupravnog i društvenog dogovaranja o različitim stvarima i na raznim nivoima. Ta opšta saznanja o društvenoj suštini samoupravnog dogovaranja zajedno sa konkretnim iskustvima omogućavaju nam da ubuduće podstičemo najširu aktivnost samoupravnih organa, posebno Saveza sindikata i strukovnih sindikata, i da u isto vreme stalno pratimo i analiziramo osnovne dileme, otpore i pozitivne procese koji se javljaju u toj oblasti.

I

Opredeljujući se za samoupravno i društveno dogovaranje, Savez sindikata je na svom VI kongresu posebno istakao dva osnovna stava: prvi, »da je samoupravno dogovaranje radnih zajednica o svim bitnim pitanjima uslova privređivanja, rada i raspodeli dohotka sastavni deo samoupravnog povezivanja i odlučivanja«; i drugi, »da se samoupravno dogovaranje zasniva na društveno-ekonomskom interesu udruženog rada i da se njime omogući racionalno povezivanje radnih zajednica u okviru iste delatnosti (gde dogovaranje treba da ubrza podelu rada i razne oblike proizvodnog povezivanja), u tehnološko-ekonomskom nizu (gde dogovaranje treba da povezuje faze proizvodnog procesa i društvene reprodukcije u celini) i u okviru društveno-političkih zajednica (gde dogovaranje treba da povezuje sve delatnosti)«.

Savez sindikata se, dakle, zalaže za samoupravno dogovaranje u svim onim domenima društvene reprodukcije gde

se država »povlači« sa svojom ranijom administrativnom ulogom, kao i na područjima gde delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta samo po sebi ne može da obezbedi ostvarivanje onih odnosa i rešenja koji odgovaraju našim društvenim uslovima, stepenu materijalne razvijenosti i društveno-ekonomskoj sigurnosti radnih ljudi. Samoupravno dogovaranje o svakom konkretnom problemu je ne samo moguće, već i nužno, ali u njegovom ostvarivanju treba polaziti od onog što je osnovno, to jest da svako dogovaranje, samoupravno ili društveno, mora unapređivati i obogaćivati samoupravljanje, obezbeđivati ostvarivanje više produktivnosti rada na osnovu moderne organizacije rada, savremene tehnike i tehnologije i naučnih dostignuća i stvarati pretpostavke veće sigurnosti radnika u uslovima tržišta i robne privrede.

Pre prelaska na neka osnovna pitanja posebno treba istaći neke značajnije pretpostavke od kojih se mora polaziti ako se želi samoupravno, pa i društveno dogovaranje i usmeravanje. Osnovicu za sve te oblike delovanja predstavlja Osnovni zakon o utvrđivanju i raspodeli dohotka i ličnih dohodaka. Za realno sagledavanje i obogaćivanje društvene uloge sindikata, za njegovu širu aktivnost i za realizovanje koncepcije da nosioci dogovaranja budu, pre svega, samoupravno udruženi radnici, od posebnog su značaja sledeće pretpostavke:

1. Treba obezbediti da dogovaranje stvarno postane i ostane samoupravno, da u njemu dominiraju i pobeđuju progresivni interesi udruženih radnika, da se u svakoj radnoj zajednici, združenom preduzeću, velikom sistemu, poslovnoj zajednici itd. čine stalni idejni, društveno-ekonomski, analitički i operativno-organizacioni napori za usavršavanje, demokratizaciju i efikasnost samoupravnog odlučivanja. Samoupravni dogovori pretpostavljaju stalno razvijanje samoupravljanja. Oni ne mogu zameniti samoupravljanje u osnovnim oblicima udruženog rada. Prema tome, nužno je stalno razvijati samoupravljanje, jer u njemu izrastaju osnovni društveni, ekonomski i drugi interesi za dogovaranje, a istovremeno nužno je razvijati i dogovaranje, jer ono sa svoje strane treba da obogaćuje i proširuje samoupravno odlučivanje i povezivanje. Samoupravno dogovaranje, kao put usklađivanja često i protivrečnih interesa u ostvarivanju društvene reprodukcije, ne sme biti oblik otuđivanja osnovnih samoupravnih prava udruženih radnika, već oblik njihovog autentičnog ostvarivanja ne samo u radnoj jedinici i preduzeću, već i u globalnom procesu društvene reprodukcije.

2. Posebnu pretpostavku dogovaranja treba da čine razvijeni društveno-ekonomski odnosi između pojedinih oblika udruženog rada, koji omogućavaju prevazilaženje starih, etatističkih, administrativno-centralističkih i neekonomskih odnosa između pojedinih delova preduzeća, posebnih pogona u udruženom preduzeću, samoupravno i ekonomski samostalnih celina u velikim sistemima itd. Realni ekonomski odnosi koji izrastaju iz osnovnih ćelija udruženog rada treba da predstavljaju glavni podsticaj samoupravnim dogovorima, a na toj osnovi treba da se razvija i savremeno privređivanje, tako da bi suština i smisao tih dogovora podsticali, a ne kočili slobodno delovanje ekonomskih zakonitosti i doprinosili većoj efikasnosti poslovanja unutar i između svih oblika udruženog rada. Razvijeni ekonomski odnosi u organizacijama udruženog rada i između njih značajan su faktor vezivanja za sva ekonomska kretanja na domaćem i svetskom tržištu i značajan izvor interesa za dogovaranje.

3. Polazeći od činjenice da je oblast sticanja i raspodele dohotka važno područje samoupravnog i društvenog dogovaranja, značajna pretpostavka za efikasnost i trajnost dogovaranja jeste razvijen i stalno usavršavan sistem raspodele ličnih dohodaka u radnoj jedinici, radnoj organizaciji i drugim oblicima udruženog rada. Radni ljudi, naime, samostalno odlučuju o uslovima sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka u okviru sistema koji sami kreiraju, uključujući i samoupravne dogovore u toj oblasti. Poznato je da visina dohodaka i ličnih dohodaka ne zavisi samo od uloženog rada, već od njegove valorizacije na tržištu. U tome značajnu ulogu imaju uslovi rada, sredstva na kojima se privređuje itd. Iz sistema unutrašnje raspodele treba da izrastaju, a negde već i izrastaju, osnovne potrebe da se pojedina zajednička pitanja iz ove oblasti (na primer, najniži nivo ličnih dohodaka, osnovni rasponi itd.) razrešavaju samoupravnim dogovorima, sa ciljem da se najšire primenjuje princip raspodele prema rezultatima rada. jer, pored značajnih faktora u radnim organizacijama, na ostvareni dohodak utiču i mnogi činioci van njih.

4. Sve značajnija pretpostavka dogovora jeste i stabilan društveno-ekonomski položaj udruženih radnika, sigurnost radnog odnosa i drugi faktori koji opredeljuju da je ponašanje radnika u sticanju i raspodeli dohotka adekvatno dobrom privredniku. Otuda, na primer, sve veći interes za samoupravno dogovaranje o zapošljavanju, prestrukturiranju zaposlenih, obezbeđenju zaposlenja tehnoloških viškova i utvrđivanju minimalnih uslova za normalnu reprodukciju živog rada.

Društveno i ekonomski siguran radnik će samoupravnim dogovorima razrešavati u udruženom radu i ona pitanja svog položaja koja nisu vezana za radnu organizaciju, već za njegov položaj u celini. I obrnuto, dogovorima se mogu uspešno rešavati i sva ona pitanja koja doprinose stabilizaciji društveno-ekonomskog položaja radnika u radnim organizacijama.

5. Pošto samoupravnim dogovaranjem želimo menjati, a ne konzervisati sadašnju strukturu i asortiman privređivanja, sa stanovišta ostvarivanja reforme značajnu pretpostavku treba da čine novi savremeni pristupi svakom poslovnom potezu i privređivanju u celini. Savez sindikata se, naime, zalaže da radnici ocenjuju svaki proizvodni program, rukovodeći se sledećim kriterijumima: da li taj program obezbeđuje nivo ličnih dohodaka dovoljan za prostu reprodukciju živog rada (životni minimum); da li garantuje takvu stopu akumulacije koja može obezbeđivati natprosečni razvoj i time dugoročnu sigurnost radnog odnosa; da li omogućuje primenu ekonomske amortizacije i da li obezbeđuje natprosečne uslove rada i adekvatan nivo životnog standarda zaposlenih.

6. Za samoupravno dogovaranje je od posebnog značaja stabilizacija na tržištu i u privređivanju uopšte. Nestabilnost, u suštini, podstiče privređivanje i raspodelu na kratkoročnu orijentaciju, umanjuje interes za dugoročno planiranje, vodi poslovnom zatvaranju u postojeće strukture i otupljuje borbu za snižavanje troškova poslovanja i za višu produktivnost rada. Stabilizacija, međutim, ne može biti ostvarivana u uslovima stagnacije, već u dinamičnim uslovima rasta. Nju ne mogu obezbeđivati samo državne mere, već, pre svega, samoupravne odluke svih subjekata privređivanja, kao i primena samoupravnog i društvenog dogovaranja. Dakle, proširenjem dogovaranja možemo uspešno doprinositi stabilizaciji na tržištu i u privređivanju uopšte.

Pored pomenutih pretpostavki, koje dovoljno ubedljivo pokazuju nužnost samoupravnog dogovaranja i potvrđuju da je ono neposredno povezano sa razvojem samoupravnih produkcionih odnosa u svim radnim zajednicama, u osnovnom prilazu treba istaći još neka opšta zapažanja do kojih se došlo u pripremama za IX kongres SKJ.

U dokumentima za IX kongres posebno je istaknuto da »predmet samoupravnog dogovaranja mogu biti različiti zadaci od zajedničkog interesa, kao što su, na primer, utvrđivanje programa dugoročnog razvitka, regulisanje uslova sticanja i raspodele dohotka, dogovaranje o zajedničkim kriterijumima

u kadrovskoj politici, zauzimanje stavova o pojedinim pitanjima i merama iz privrednog sistema i ekonomske politike, razni slučajevi dogovaranja o zajedničkim fondovima rezervi i solidarnosti itd. Opšti oblici samoupravnog dogovaranja mogu biti vrlo različiti i njih treba, kao i oblast poslovnog i društvenog dogovaranja, u osnovnim načelima predvideti i odgovarajućim zakonskim propisima. Ti oblici se mogu pojaviti u vidu sporazuma, kodeksa, zaključaka, preporuka, predloga itd., a mogu biti i izraženi u obliku nekog od već uobičajenih načina samoupravnog odlučivanja«[1].

Posebno je istaknuto da se »kao predmet društvenog dogovaranja mogu pojaviti sva ona pitanja koja su od šireg zajedničkog interesa i na kojima ima potrebe da se interesi usklade i o njima zajednički donesu odgovarajuće odluke. To, na primer, mogu biti elementi planiranja i način ostvarivanja planova i programa, uslovi sticanja i raspodele dohotka, razni vidovi pojedinih vrsta društvene potrošnje, usklađivanje odnosa među granama, zajednički fondovi privrede i fondovi solidarnosti, usklađivanje razvoja, dogovori oko određenih integracija, oblast zapošljavanja i rešavanja kadrovskih pitanja, međusobno usklađivanje dugoročnih programa razvitka, utvrđivanje predloga za odgovarajuće promene u privrednom sistemu i sistemu funkcionisanja ostalih društvenih delatnosti, dogovori o politici cena, režim spoljnotrgovinske razmene i drugo što se od partnera društvenog dogovora oceni da treba rešavati putem društvenog dogovaranja«[2].

O polaznim osnovama društvenog dogovora u navedenom dokumentu se ističe da on mora »da bude u skladu s pravilima samoupravnog odlučivanja i ponašanja; da u dogovoru učestvuju svi zainteresovani faktori; da učesnici ravnopravno učestvuju i da im je zajamčeno pravo da svoj interes iznesu i brane, da dogovor, po pravilu, ne može obavezivati učesnike u dogovoru ako ga ne ratifikuju njihovi samoupravni organi; da mora postojati puna javnost dogovora i pravo kontrole dogovora od strane svakog učesnika; da se društveni dogovor mora zasnivati na odgovarajućoj dokumentaciji kao informativno-analitičkoj osnovi koja mora biti dostupna svim subjektima koji mogu biti tangirani tim dogovorom«[3].

---

[1] Iz Nacrta dokumenata za IX kongres SKJ.

[2] Isto.

[3] Isto.

Poslednjih godina, naročito u procesu ostvarivanja privredne i društvene reforme, sve više je prisutan proces deetatizacije i nastojanje da delom viška rada neposredno raspolažu radni ljudi. Sporost u tom procesu uslovljena je i nedovoljno razvijenim dogovaranjem. Postepeno »odumiru« klasične, naročito administrativno-centralističke funkcije države, a sve više se afirmišu ekonomske zakonitosti i logika tržišta, zajedno sa samoupravnim sistemom planiranja. Državu i njenu regulativnu funkciju ne može zameniti stihija; dezintegrisana i usitnjena sredstva ne mogu donositi visoke rezultate i nove poslovne inicijative; moderno privređivanje ne može da se ostvaruje u uskim, zatvorenim, često nesavremenim radnim organizacijama; savremena tehnika i tehnologija se ne mogu razvijati u zanatski organizovanim, međusobno nepovezanim oblicima udruženog rada; različite oblasti društvenog rada ne može više »spajati« ili »povezivati« država preko administrativnih stega itd. To su samo neki od momenata koji opredeljuju društveni i ekonomski značaj samoupravnog dogovaranja.

Samoupravnim dogovaranjem moramo, dakle, obezbediti samoupravno razrešavanje prisutnih protivrečnosti u razvoju i podsticati delovanje tržišnih zakonitosti, kreirati i realizovati adekvatnije uslove privređivanja, stvarati osnovne pretpostavke za dugoročni razvitak. Samoupravno dogovaranje treba na neki način da »pokrije« onaj prostor sa kojeg se povlači etatizam; ono je sredstvo povezivanja proizvodnih i drugih radova, jer oni samo kao celina mogu dati najveće rezultate; ono obezbeđuje potpunije okvire formiranja i raspodele dohotka i primenu samoupravnih osnova i kriterijuma solidarnosti. U različitim uslovima privređivanja i delovanja ekonomskih zakonitosti radnici se nalaze u različitom materijalnom položaju, te samoupravni dogovori mogu značajno doprineti usklađivanju različitih interesa, stvarajući uslove za širu saradnju. Dakle, samoupravljanje ne zamenjujemo samoupravnim dogovaranjem, već se proširuje »manevarski prostor« njegovog delovanja. Istovremeno treba preciznije da se utvrdi sve ono što je i dalje u domenu rada državnih organa i da se obezbedi da se te funkcije dosledno i ostvaruju, ali se tu javljaju i novi kvaliteti. U nekim slučajevima država svojim rešenjem nadograđuje samoupravni dogovor ili ga čak uzima kao osnovu za svoje odluke. Naime, društveno-političke zajednice se sve više transformišu u samoupravne zajednice i mogu da se javljaju i kao partner, zajedno sa drugim faktorima, posebno u društvenom dogovoru.

Proces samoupravnog dogovaranja već daje rezultate; on nije samo uska, ekonomska nužda, već najneposredniji interes radnih ljudi. Radni ljudi stupaju u samoupravne dogovore u cilju unapređenja neposrednog samoupravnog odnosa, dajući time značajan doprinos razvitku društveno-političkog sistema. Oni dogovorima ostvaruju i mogućnost da raspolažu dohotkom u celini, polazeći od uslova i rezultata rada, a u cilju prevazilaženja svih vrsta posredništva (to je novi kvalitet radne društvene integracije); oni time realizuju odlučujuću ulogu u procesu društvene reprodukcije u celini. Samoupravno dogovaranje nije cilj kojem se teži, već sredstvo za uspešnije prevazilaženje protivrečnosti u dinamičnom razvitku i za brži materijalni i društveni napredak.

Međutim, postoje i iluzije o tome da je samoupravno dogovaranje »čarobni štapić« pomoću kojeg se mogu rešiti svi problemi, da se njime mogu »pokrivati« sve društvene protivrečnosti, da ono može u celini zameniti rad organa državne uprave i slično. Postoje u praksi i neka loša iskustva: monopolističko zatvaranje tržišta, nepoštovanje slobodno konstituisanih dogovora, ulazak u dogovor bez znanja radnika, sprečavanje delovanja tržišnih zakonitosti, nametanje parcijalnih interesa, kao i pokušaj da se dogovaranjem nametne prosečnost, »uravnilovka« i sputa razvitak onoga što vuče napred ili, čak, pod plaštom većine, čak forsiraju ona rešenja koja znače povratak na staro u privređivanju i društvenim odnosima. Pored toga, one snage kojima smetaju novi, samoupravni procesi ističu da nema osnovnih preduslova za samoupravno dogovaranje i da najpre država treba te uslove do kraja da stvori. Oko 500 sporazuma i dogovora koji su zaključeni u različitim oblastima društvenog delovanja potvrđuju, pored ostalog, i neodrživost takvih shvatanja, jer su ti dogovori nastali u postojećim uslovima. Time se, naravno, ne poriče potreba intenzivnijeg rada na daljem razvoju privrednog sistema i ekonomske politike, kao osnove koja podstiče samoupravno dogovaranje i doprinosi njegovom proširenju.

Primena ustavnog Amandmana XV i Zakona o dohotku i problemi koji su se na toj osnovi otvorili samo ukazuju na potrebu objašnjavanja svih idejnih i društveno-ekonomskih dilema i otpora samoupravljanju u celini, pa i samoupravnom dogovaranju.

Pomenute opšte polazne osnove trebalo bi uzimati u obzir prilikom svakog dogovora, jer se u protivnom dogovaranje može zloupotrebiti i suprotstaviti samoupravljanju. Naime, u

procesu samoupravnog i društvenog dogovaranja treba računati i sa tendencijama tehnokratizma, birokratizma, primitivizma i demagogije.

II

Savez sindikata je već duže vremena angažovan i na konkretnim aktivnostima u samoupravnom i društvenom dogovaranju. Iako smo nezadovoljni onim što postižemo, jer se većina organizacija i foruma još ne nalazi u konkretnoj akciji, izvesni rezultati već omogućavaju analizu prakse i u isto vreme iniciraju nova razmišljanja o transformacijama u samom sindikatu. Dosadašnje dogovore, pre svega one o stvaranju i raspodeli dohotka (a većina njih je zaključena na inicijativu i uz neposredno angažovanje sindikalnih organizacija i foruma), možemo uslovno podeliti u četiri grupe:

a) dogovori koji neposredno opredeljuju uslove poslovanja i rada (to su za sada, pre svega, dogovori u građevinarstvu, u kojima se utvrđuju minimalni uslovi rada i života, ličnih dohodaka i akumulacije; neki dogovori o uslovima za prevazilaženje niskih ličnih dohodaka adekvatnim izmenama u poslovanju u nekim opštinama; dogovori o sticanju dohotka u nekim društvenim delatnostima itd.);

b) dogovori o konstituisanju i ostvarivanju politike dohotka i ličnih dohodaka u okviru određene poslovne politike (dogovori u okviru pojedinih poslovnih zajednica, u kojima se, pored poslovnih ciljeva, utvrđuju i odnosi raspodele koji mogu obezbediti realizaciju tih ciljeva);

c) dogovori koji se odnose samo na raspodelu ličnih dohodaka (takozvano »zamrzavanje« ličnih dohodaka u bankama, elektroprivredi itd.; dogovori koji su izraz zajedničkih potreba — dogovori stambenih preduzeća, poslovnih udruženja sa osnivačima i neka druga rešenja);

d) dogovori u neprivrednim delatnostima (obrazovanje, kultura itd.) o uslovima za sticanje dohotka i ličnih dohodaka i o osnovnim kriterijumima raspodele (sadašnja rešenja daju često različite orijentacije u sticanju dohotka i prevazilaženju budžetskih odnosa).

Takvu praksu, pored potreba razvoja, podstakao je i Zakon o dohotku, u kome se predviđa: (a) međusobno dogovaranje samoupravnih organizacija udruženog rada o uslovima sticanja dohotka (cene, spoljnotrgovinski režim itd.) i o načelima koja služe kao kriterijumi pri utvrđivanju osnova i merila dohotka i ličnih dohodaka; (b) društveno dogovaranje između asocijacija radnih zajednica, sindikata i izvršnih

organa društveno-političkih zajednica radi usklađivanja pojedinačnih i zajedničkih interesa radnih ljudi; stvaranje zajedničkih osnova za rešavanje pojedinih pitanja iz oblasti sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka; i (c) društveno usmeravanje raspodele dohotka i ličnih dohodaka od strane društveno-političkih zajednica, uključujući tu i mere kojima bi se otklanjale razlike u dohocima koje nisu zasnovane na rezultatima rada.

Sindikalne organizacije i forumi u primeni dogovora i u realizaciji Zakona o dohotku bili su angažovani na različite načine, od kojih ističemo samo pojedine. Organizacije i forumi inicirali su dogovore, a zaključili su ih samoupravni organi samostalno. Inicirajući dogovore, sindikati su u nekim slučajevima bili i potpisnici, sa određenim obavezama za sopstvenu aktivnost; na inicijativu sindikata u dogovaranju su bile angažovane i druge samoupravne zajednice, kao i veća radnih zajednica; sindikati su delimično učestvovali u onim dogovorima koji su zaključivani pod »prinudom« (Zakon o »zamrzavanju«). Posebno je prisutna aktivnost u ostvarivanju nekih sporazuma i nastojanje da se oni stalno usavršavaju. Različiti pristupi koje je praksa prihvatila nude i različite mogućnosti da se otvorena pitanja reše, a i da se nameću neke opšte dileme, pa i otpori.

Postignuti samoupravni dogovori, s obzirom na to da su pravljeni bez većeg iskustva, sadrže i određene slabosti; oni nisu uvek dorečeni, nedostaju im neka konkretna formalno-pravna rešenja i slično. Međutim, sada je najznačajnije da se samoupravno dogovaranje proširuje, da se slabosti ispravljaju u radu, da one ne sužavaju nove inicijative ili da se koriste za kompromitovanje čitavog sistema dogovaranja.

Sporazumi o kojima smo govorili zaključivani su na različitim nivoima: u okviru poslovnih zajednica, nezavisno od toga u kojoj grani i grupaciji i na kojoj teritoriji se nalaze određena preduzeća; zatim, dogovori u okviru grupacije ili grane; na nivou komune, nezavisno od karaktera delatnosti; na širem regionalnom području; u okviru republike obično se dogovaraju pojedine društvene delatnosti, dok na nivou federacije dogovora ima u znatno manjem obimu. Dakle, u pogledu nivoa dogovaranja nema nikakvog šablona.

Mnogi sporazumi regulišu način ostvarivanja zajedničkih obaveza sa sankcijama, neposredno se oslanjaju na društvenu odgovornost, koja može više doprineti sigurnosti nego formalno-pravna rešenja. Samoupravni i društveni dogovori već postaju deo sistema samoupravnog planiranja, i to naročito na onim područjima gde ono nije bilo ni prisutno, jer se radi o

odnosima među ljudima i obogaćivanju društveno-ekonomskih odnosa u celini.

Samoupravno sporazumevanje posebno traži nove elemente u dogradnji samoupravnog sistema. Ovde ukazujemo samo na dva problema. Prvo, nosioci dogovora, posebno njegove realizacije, treba da budu radni ljudi, radnički saveti i drugi samoupravni organi i da redovno prate i traže njihovo dosledno ostvarivanje, a po potrebi i određeno usavršavanje i menjanje. Ostvarivanje sporazuma i dogovora treba da bude sastavni deo poslovne politike i društveno-ekonomskih odnosa i ne može biti prepušteno samo pojedincima ili stručnim službama. Mnogi od njih i ostaju mrtvo slovo na papiru baš zbog toga što nisu dovoljno integrisani u normalno samoupravno odlučivanje i delovanje u radnoj organizaciji. Drugo, u razvoju samoupravnog dogovaranja najmanje su do sada učinila veća radnih zajednica na svim nivoima. Ona, inače, imaju velike mogućnosti da kao širi samoupravni organi budu nosioci ideja o samoupravnim i društvenim dogovorima na onim područjima gde se nameće potreba rešavanja pojedinih otvorenih problema. Treba, naime, shvatiti da se samoupravnim dogovaranjem može, u suštini, prevazilaziti ona praksa samoupravnog odlučivanja koja, pod vidom autonomije i samostalnosti, vodi zatvaranju i začaurivanju, dezintegraciji i sužavanju društvenih funkcija radnog čoveka. Naposletku, valja reći i to da se za samoupravno dogovaranje ne zalažemo samo zbog toga da bi se prevazišli trenutni ekscesi u raspodeli dohotka i ličnih dohodaka, jer oni treba da se otklanjaju i određenim merama tekuće ekonomske politike, pa i samoupravnim intervencijama u raspodeli.

Otvoreno treba reći i o određenim negativnim pojavama, otporima i opasnostima. Društvena uloga sindikata u dogovaranju ne može biti svedena samo na operativna i tehnička pitanja, već on treba da deluje, pre svega, na razjašnjavanju i prevazilaženju određenih dilema, otpora i pritisaka; on mora biti angažovan na suštinskim pitanjima u svakom dogovaranju. To ovom prilikom posebno ističemo jer ima pokušaja da se pod vidom borbe za društveni interes u raspodeli ličnih dohodaka nametnu već odavno napušteni tarifni stavovi; da se samoupravnim dogovorima vrši uprosečivanje ličnih dohodaka, nezavisno od rezultata rada i dohotka ili da se na dogovorima insistira u suštini zbog toga kako bi se »odozgo«, sa etatističkih pozicija, napravio »red« u raspodeli i administrativnim sredstvima »zaštitila« akumulacija od radnika. Postoje i pokušaji da se dogovorima, u ime radnika ali bez njihovog znanja, nameću tehnokratska i birokratska rešenja, da se

konstituišu monopolski interesi i nameću kao društveni, da se ograničava delovanje tržišta i ekonomskih zakonitosti, da se vrši lokalističko zatvaranje u uske regionalne okvire, da se otuđuje ostvareni dohodak od neposrednih proizvođača iz onih delova zemlje gde su lični dohoci najviši, da se forsira takva raspodela koja nema veze sa rezultatima niti sa društvenom produktivnošću područja gde radna organizacija razvija svoju aktivnost.

Te i slične tendencije su prisutne u svim oblicima dogovaranja i one se u pojedinim slučajevima pokušavaju koristiti kao sredstvo za jačanje etatizma, za otuđivanje dohotka itd. Ostvarujući suštinu samoupravnog dogovaranja, sindikati će se u svojoj budućoj aktivnosti založiti za proširenje dogovaranja, pre svega u oblasti društvene reprodukcije u celini, pa u tom okviru i u oblasti sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka. To posebno zbog toga što programi srednjoročnog razvoja od 1971. do 1975. godine treba na svim nivoima da se konstituišu kao dogovori u asocijacijama proizvođača. Najzad, samoupravnom produkcionom odnosu najviše i odgovara samoupravno dogovaranje, pa tek posle društveno dogovaranje i društveno usmeravanje, iako ne treba isključiti mogućnost delovanja sva tri oblika istovremeno, njihovo međusobno kombinovanje.

III

Samoupravno dogovaranje obogaćuje samoupravni produkcioni odnos, a radnim ljudima omogućava šire društveno delovanje van okvira radne i komunalne zajednice i otvara nove i konkretnije mogućnosti za širu aktivnost sindikata. Sadržaj i metod delovanja sindikata treba sve više da obuhvata i integriše sve, često i protivrečne, interese udruženih radnika, kako bi se u procesu dogovaranja, a pre konačne odluke, konstituisali zajednički interesi. Savez sindikata poslednjih godina, naročito posle VI kongresa SSJ, doživljava svojevrsnu transformaciju u svom razvitku. Izgrađivanju njegove jasnije fizionomije i njegovom većem okretanju prema stvarnim problemima radnika i sveukupnom delovanju dosta je doprinela privredna i društvena reforma, a posebno VI kongres SSJ. Savez sindikata, istina, nije proklamovao nikakvu reorganizaciju ili sopstveno reformisanje, ali je čitavu svoju aktivnost poslednjih godina tako koncipirao da se organizacija, u suštini, stalno menja, obogaćuje po sadržaju, proširuje po vrstama aktivnosti i iznalazi stalno nove, adekvatne forme

delovanja. Nalazi se, dakle, u procesu transformacije, i to, pre svega, inicijativom i po zahtevima radnika. Taj proces je na mnogim mestima suviše spor, nedovoljno opredeljen, ali on se ne može ubrzati kampanjama, uskim organizacionim »reformama«, već stalnim i najširim stvaralačkim delovanjem na suštinskim problemima. On je često usporen i drugim okolnostima: sindikat se od strane drugih društvenih struktura još tretira na stari način, a i u samom sindikatu postoje snage koje žele da deluju »u ime sindikata« i koje nisu zainteresovane da sami radnici, unutar svoje organizacije, rešavaju sopstvene probleme. Pojedini »reformatori« često i pozitivna razmišljanja o neophodnim promenama u sindikatu izvrću na glavu i zloupotrebljavaju. Nesposobni da ponude nešto novo, oni pokušavaju da sindikat iskoriste kao transmisiju demagogije, prosečnosti, što zamagljuje stvarne interese radnika da se dogovaraju o zajedničkim problemima. Postoje i određeni pritisci i zahtevi da se sindikat bavi samo opštim stvarima, da zanemari interesovanje za konkretne probleme radnika, a ima i pokušaja da se degradira društveno-politička uloga sindikata i slično.

Dosadašnja, iako skromna, aktivnost sindikata na samoupravnom i društvenom dogovaranju pokazuje da se na toj osnovi mogu razrešavati i usklađivati mnogi protivrečni interesi radnika, pa i interesi pojedinih delova radničke klase koji proizlaze iz različitog položaja u procesu rada. Mogu se stvarati značajni faktori za stabilnost društvenog i ekonomskog položaja radnog čoveka i inicirati zajednička rešenja otvorenih problema na bazi solidarnosti i slično. Samoupravno dogovaranje, putem aktivnosti sindikata, treba da postane svojina radnih ljudi, sredstvo kojim će oni najšire ostvarivati svoju samoupravnu ulogu ne samo u proizvodnji, već i u društvenom životu u celini.

Tri su najznačajnija područja gde će se sindikati angažovati u narednom periodu:

a) Samoupravni dogovori konstituisani na srednjoročnim i dugoročnim programima razvoja radnih organizacija, asocijacija proizvođača i društveno-političkih zajednica. U njima bi trebalo određenije razraditi politiku dohotka, životnog standarda, zapošljavanja, uslova rada itd. kao faktore razvoja i elemente stabilizacije društveno-ekonomskog položaja radnika. Samoupravni dogovori treba da opredele i razvoj integracionih procesa, naučno-tehnički progres i razvoj društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu.

b) Samoupravni dogovori u oblasti sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka, kao i društveno dogovaranje i

usmeravanje u ovoj oblasti. Posebna pažnja će biti poklonjena razvoju društveno-ekonomskih odnosa u integracionim celinama i velikim sistemima na osnovu dogovora; zatim, objektiviziranju uslova za sticanje dohotka između onih faza društvenog rada gde su uslovi određeni administrativno ili se formiraju u zavisnosti od trenutnih odnosa na tržištu; dogovori o uslovima poslovanja koji obezbeđuju minimum reprodukcije živog rada i minimum društvene reprodukcije sredstava za proizvodnju; dogovori o kriterijumima i merilima o odnosima u raspodeli dohotka i ličnih dohodaka sa ciljem objektivizacije rezultata rada; razmena uspešnih rešenja u unutrašnjoj raspodeli; primena potpunijeg sistema jedinstvenih pokazatelja poslovnog uspeha.

c) Samoupravni dogovor koji će obezbeđivati veći stepen radne, životne i socijalne sigurnosti radnika u procesu rada i onih koji traže zaposlenje. Posebno ćemo se zalagati za dogovore koji će obezbeđivati siguran radni odnos svim onim radnicima koji zbog modernizacije ostaju bez posla, kao i za one kojima se radno mesto ukida usled napuštanja određene proizvodnje; za dogovore kojima će se konstituisati osnovni kriterijumi zapošljavanja i po tom osnovu obezbediti rešavanje nezaposlenosti zavisno od materijalnih mogućnosti; za dogovore o obezbeđivanju sredstava za stručno usavršavanje onih koji su bez posla ili onih kojima je nužna prekvalifikacija zbog prestrukturiranja rada i slično.

Pored orijentacije na navedena pitanja, sindikati će biti angažovani i na drugim problemima samoupravnog i društvenog dogovaranja i društvenog usmeravanja. To angažovanje traži punu saradnju sindikata sa naučnim institucijama, skupštinama, asocijacijama proizvođača, komunama, samoupravnim organima i stručnim institucijama. Svako opredeljenje sindikata o dogovorima mora biti argumentovano i ne može se zatvarati samo u forume. Sindikati će se više angažovati i na razjašnjavanju i prevazilaženju različitih otpora, pokušaja da se u dogovaranju putem pritiska nametne parcijalni interes, da se dogovorima nameću jednostrana rešenja, koja bi vodila podizanju cena ili lokalnom zatvaranju. Traženje i iznalaženje najboljih rešenja za dogovor postaje, pre svega, značajan deo stalne društveno-ekonomske i političke aktivnosti, sa ciljem da se dođe do najprogresivnijih rešenja.

Sindikatu je potrebno i dinamičnije organizovanje, kako bi mogao aktivno i kolektivno da deluje na samoupravnom dogovaranju. Pre svega, treba podržati već prisutan proces regionalnog organizovanja Saveza sindikata, a posebno nekih strukovnih sindikata. Sadašnji strukovni sindikati već doživ-

ljavaju određenu transformaciju organizovanjem pojedinih sekcija i drugih formi povezivanja između pojedinih grana i unutar njih, ali treba još odlučnije da se oslobode svih šablona, naročito organizacionih, da omoguće još šire i slobodnije stalno ili povremeno organizovanje radnika pri rešavanju njihovih problema. Radnicima su neki sadašnji strukovni sindikati suviše veliki i glomazni i nekako su daleko od njih, od njihovih briga i problema. Otuda i zahtevi za određenim promenama. Pri tome, svakako, treba voditi računa da se to dinamičnije organizovanje ne pretvori u faktor zatvaranja na starim osnovama, na kojima su izrastali uski, cehovski interesi. Takav način organizovanja došao bi vrlo brzo u sukob sa samoupravljanjem u celini, kao i sa osnovama samoupravnog dogovaranja i ne bi omogućavao rešavanje stvarnih problema radnika.

Osnovni smisao dinamičnijeg organizovanja jeste, pre svega, u tome da udruženi radnici budu u takvom položaju da mogu da rešavaju svoje probleme, uključujući i one najteže, a ne da ih nameću drugima i da u suštini traže etatistička rešenja. Nametanje šablona u organizovanju ne bi donelo nikakve koristi, a isto tako je neprihvatljiva i svaka bojazan od novih rešenja, kao i čuvanje sadašnje jedinstvene organizacije strukovnih sindikata na svim nivoima kao nečeg što je jednom zauvek dato. Bogatstvo sadržaja koje nameće samoupravno dogovaranje sindikati mogu uspešno iskoristiti samo ako se u njihovom radu angažuje najširi krug radnika, posebno sposobni stručni radnici svih zanimanja. Kvalitet svake društvene akcije, a posebno akcije sindikata, osnova je uspeha u radu, a on se može postići samo najširim delovanjem svih koji čine sindikat masovnom organizacijom udruženih radnika.

LAZAR ĐUROVSKI

Ostvarivanje funkcije opština u oblasti narodne odbrane

Ostvarivanje funkcije opština u oblasti narodne odbrane je od izuzetnog značaja za efikasnost svih priprema i za izgradnju jedinstvenog sistema odbrane jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva. Otuda je i razumljivo interesovanje raznih društvenih i političkih faktora za stvarno angažovanje opština na zadacima u ovoj oblasti.

O koncepciji opštenarodne odbrane uopšte, pa i o funkciji opština u oblasti narodne odbrane, pisano je dosta, ali pretežno sa stanovišta onog što je propisano u sadašnjem Zakonu o narodnoj odbrani. U brojnim raspravama, međutim, znatno manje se govorilo o dosadašnjim iskustvima opština u ostvarivanju njihove funkcije u toj oblasti i o aktuelnim pitanjima i problemima koji su se pojavljivali u praksi.

U razmatranju ovako široko postavljene teme o ostvarivanju funkcije opština u oblasti narodne odbrane nameću se svojom aktuelnošću brojna sistemska pitanja i raznovrsni problemi. S obzirom na njihovu obimnost, u ovom prilogu biće obuhvaćeni i analizirani samo neki od tih problema, koji se ocenjuju kao najbitniji i čije razmatranje može doprineti da se temeljitije i efikasnije prilazi toj problematici.

I

Poznavanje izvesnih činjenica i stvarnih odnosa koji danas karakterišu opštine i komunalni sistem u celini jeste nužan preduslov za šire sagledavanje problema i teškoća u ostvarivanju funkcije opština u oblasti narodne odbrane.

Iz opšteg ustavnog položaja opština kao osnovnih društveno-političkih i samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana proizlazi i karakter i obim njihove funkcije u oblasti

narodne odbrane. Za današnji položaj našeg komunalnog sistema karakteristična je, između ostalog, jednostepenost i monotipska organizacija opština, koja je poslednjim izmenama Ustava samo delimično modifikovana.[1] Ta obeležja su veoma bitna i za ostvarivanje funkcije opština u oblasti narodne odbrane.

Iz jednostepenosti, na primer, proističe da su opštine ne samo osnovna nego i jedina komponenta komunalnog sistema danas. za razliku od stanja kada je lokalna, odnosno komunalna samouprava u našoj zemlji imala dvostepenu, trostepenu, pa i višestepenu organizaciju. Sa stanovišta izgradnje jedinstvenog sistema odbrane, po svemu sudeći, jednostepenost komunalnog sistema na izvestan način predstavlja nepovoljan momenat, pa se zato u nekim republikama tražilo i, izgleda, našlo rešenje u predviđanju i ustanovljavanju svojevrsnih intermedijarnih organa.

Prema Ustavu, sve naše opštine (velike ili male, razvijene ili nerazvijene, tipično industrijske ili poljoprivredne itd.) imaju isti položaj u ustavnom i društveno-političkom sistemu Jugoslavije, to jest isti status i tretman. Upravo od takvog ustavnog položaja svih opština polazio je i sadašnji Zakon o narodnoj odbrani kada je određivao njihovu ulogu i zadatke u oblasti narodne odbrane.

Međutim, bez obzira na tu okolnost, u stvarnosti opštine se faktički ne nalaze u istom položaju. Zato je za šire i realnije sagledavanje dosadašnjih iskustava i iskrslih problema i teškoća u ostvarivanju funkcije u oblasti narodne odbrane nužno polaziti od stvarnog stanja u kome se sada nalaze opštine. To, drugim rečima, znači da treba uvažavati znatnije razlike koje postoje između opština u pogledu stvarnih mogućnosti za uspešno ostvarivanje njihovih obimnih i odgovornih društvenih funkcija uopšte, pa i u oblasti narodne odbrane.

U stvarnosti opštine se međusobno razlikuju u više pravaca — po veličini teritorije, broju naselja i broju stanovnika, kao i u pogledu nivoa i strukture privredne i opšte razvijenosti.

1. Opštine se međusobno razlikuju pre svega po veličini teritorije koju obuhvataju. Sadašnje opštine imaju u proseku 512 kvadratnih kilometara. Međutim, odstupanja od toga proseka su znatna i mogu imati odraza i na efikasnost priprema i organizaciju narodne odbrane u mnogim opštinama.

---

[1] Vidi ustavni Amandman XVII.

Ima opština koje obuhvataju teritoriju od nekoliko kvadratnih kilometara do nekoliko desetina kvadratnih kilometara. Na drugoj strani, ima nekoliko desetina opština koje obuhvataju teritoriju i iznad 1.200 kvadratnih kilometara, ali obično slabije komunikativno povezanu i relativno manje naseljenu. Ta okolnost se ne bi smela zanemariti prilikom opšte procene situacije, budući da se ona dosta neposredno odražava na izgradnju odbrambenog sistema.[2]

Za izgradnju solidnog odbrambenog sistema u opštinama, a sa stanovišta teritorijalne komponente, nužno je da se, između ostalog, proceni i zna: kakav je geografski položaj jedne opštine u odnosu na celu zemlju i u odnosu na susedne zemlje i granice sa njima; da li je opština tipično gradska ili seoska; kako je naseljena i kakvi su objekti razmešteni u njoj; kakvo mesto zauzima u odnosu na teritoriju susednih opština — u geografskom pogledu i prema opštim vojnim procenama; itd.

2. I u pogledu broja naselja statistika ukazuje na znatne razlike koje mogu biti od značaja i za ostvarivanje uloge i zadataka opština u oblasti narodne odbrane. Na jednu opštinu dolazi u proseku 57 naselja. Međutim, ima opština koje i danas predstavljaju samo delove jedinstvenih urbanih celina i koje se u pravom smislu reči ne mogu smatrati osnovnim društveno-političkim zajednicama. Na drugoj strani, može se navesti tridesetak opština koje obuhvataju 130 i više naselja.[3]

Ni ova okolnost se ne bi smela zanemariti pri opštim procenama, jer se i to manje ili više odražava na pripreme i organizaciju opštenarodne odbrane.

3. Znatne su razlike i u pogledu broja stanovnika. Sadašnje opštine imaju u proseku blizu 40.000 stanovnika. Međutim, ima opština koje broje ispod 5.000 i priličan broj onih koje broje od 5.000 do 10.000 stanovnika. Veći broj opština, na drugoj strani, ima preko 120.000 stanovnika.[4] Sigurno je da se u ovim velikim ljudskim aglomeracijama nužno moraju

[2] Opština Nikšić sa teritorijom od 2.065 kvadratnih kilometara najveća je u zemlji i u tom pogledu njihovo iskustvo u pripremama i organizaciji narodne odbrane mogu biti veoma interesantna i za mnoge druge opštine.

[3] U tom pogledu je opština Novo Mesto, sa 354 naselja, svojevrstan kuriozitet i možda je zbog toga njeno iskustvo u oblasti narodne odbrane vredno pažnje i za druge srodne opštine.

[4] Od 1967. godine Zagreb kao jedinstvena opština, sa preko 600.000 stanovnika, za sada je izuzetak u našem komunalnom sistemu. Skoplje, isto tako, kao jedinstvena opština i sa oko 360.000 stanovnika, spada u najveće opštine u zemlji.

uvažavati izvesne specifičnosti u njihovoj celokupnoj političkoj i samoupravnoj organizaciji, pa i u oblasti narodne odbrane.

4. Jedna od karakteristika našeg komunalnog sistema u proteklom razdoblju ogleda se i u čestim političko-teritorijalnim reorganizacijama i u stvaranju velikih opština. Danas je u političkoj karti Jugoslavije ucrtano 500 opština. Obim i intenzitet političko-teritorijalnih promena takođe je elemenat od značaja i za uspešno realizovanje zadataka opština u oblasti narodne odbrane. Zato je sa stanovišta efikasnih priprema i organizacije narodne odbrane u opštinama u sadašnjim uslovima nužna izvesna stabilizacija u političko-teritorijalnom pogledu. Uostalom, često »prekrajanje« političke mape naše zemlje može se negativno odražavati i na vršenje svih ostalih ustavnih funkcija opština.

5. Vidljive su razlike između opština i u pogledu nivoa i strukture ekonomske razvijenosti. One se na njihov položaj uopšte, pa i u oblasti narodne odbrane, odražavaju u većoj meri nego razlike u pogledu veličine teritorije, broja naselja i broja stanovnika.

Veličina sredstava koja se nalaze u društvenoj svojini od velikog je značaja za stvarni položaj opština, s obzirom da je to materijalna osnova iz koje izrasta celokupna samoupravna struktura u opštini. Izgradnja i razvoj samoupravnih odnosa jesu jedna od osnovnih pretpostavki i za realizaciju koncepcije opštenarodne odbrane u opštinama. Podaci o privrednoj snazi opština pokazuju da su njihove stvarne mogućnosti za vršenje globalnih ustavnih funkcija uopšte, pa i u oblasti narodne odbrane, dosta različite.

6. Za ostvarivanje funkcija opština u oblasti narodne odbrane od značaja je i stanje zaposlenosti. Statistika ukazuje na znatne razlike između opština i u pogledu ukupnog broja zaposlenih građana, a posebno u industriji. Ima veći broj opština u kojima se broj zaposlenih u društvenom sektoru penje na nekoliko desetina hiljada, što je znatno iznad jugoslovenskog proseka. To ih, bar u startu, dovodi u znatno povoljniji položaj prema opštinama u kojima je broj zaposlenih mali.

Posledice takvog stanja su višestruke. Jedna od njih se, usled nerazvijenosti proizvodnih snaga i nemogućnosti zapošljavanja na »svom« području, izražava i u tendenciji migracije u druge opštine pa i šire, to jest odlaska velikog broja obveznika na rad u inostranstvo. Po svojoj aktuelnosti migracija stanovništva iz pojedinih opština sa gledišta priprema i organizovanja narodne odbrane predstavlja temu za sebe.

Koncepcija opštenarodne odbrane nužno pretpostavlja opštine koje sve više postaju u pravom smislu reči samoupravne zajednice radnih ljudi i građana i realni društveni kolektiviteti. Ne može se govoriti o podruštvljavanju funkcije narodne odbrane i oživotvorenju te koncepcije u opštinama koje su još pretežno administrativno-teritorijalne jedinice i produkt političko-teritorijalne podele. Ali, idealnog nema niti se na to može čekati. Koncepcija opštenarodne odbrane, kao što je bivalo i sa drugim novim idejama, mora krčiti sebi put i uklapati se u postojeću realnu strukturu i odnose, pa i u opštinama kakve su one danas.

7. Uveliko upotpunjuju panoramu o stvarnom položaju naših opština i podaci o pismenosti stanovništva, a to može biti i jeste od značaja i za realizaciju njihove funkcije u oblasti narodne odbrane. Polazeći od jugoslovenskog proseka (19,7 odsto nepismenih), ima opština u kojima je procenat nepismenih praktično tako reći zanemariv. U mnogim opštinama Slovenije taj procenat je manji od 1 odsto, a za celu Republiku iznosi 1,8 odsto. Međutim, ima opština u kojima je procenat nepismenog stanovništva vrlo visok i znatno iznad jugoslovenskog proseka.

Podaci o nepismenosti stanovništva na dosta neposredan način izražavaju stvarni položaj naših opština. Iako je u svim opštinama ustanovljena gotovo istovetna politička i samoupravna organizacija, pa i u oblasti narodne odbrane, ipak se, s obzirom na različitu obrazovnu strukturu stanovništva, ne mogu objektivno očekivati isti rezultati, pošto je različita osnova iz koje izrasta celokupni samoupravni mehanizam opština.

8. U manje razvijenim opštinama često ne postoji ni minimalan broj obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih, socijalnih i drugih neophodnih institucija. Na primer, prema podacima iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije za 1969. godinu, 23 opštine su bez ijednog, a 146 opština samo sa jednim bioskopom. U 134 opštine zdravstvene ustanove su bez ijedne postelje i samo sa nekoliko lekara. To se nikako ne sme ispuštati iz vida u pripremama i organizovanju odbrambenog sistema u tim opštinama. Možda nije suvišan ni podatak da u 41 opštini nema ni jednog ležaja u ugostiteljstvu.

II

Razmatrajući šire i kompleksnije mnoga aktuelna pitanja materijalnog i opšteg položaja opština, Savezna skupština, Socijalistički savez radnog naroda, Savez komunista, Stalna

konferencija gradova Jugoslavije i drugi društveni i politički faktori su u protekle dve i ovoj godini na širokoj osnovi obuhvatili i pitanja koja se odnose na njihov položaj, ulogu i zadatke u oblasti narodne odbrane.

Savezna skupština je, na primer, u Rezoluciji o društveno-ekonomskom i političkom položaju opština i o daljem razvoju samoupravnih odnosa u opštini od decembra 1968. godine, u pogledu mesta i uloge opština u oblasti narodne odbrane, naročito istakla nekoliko značajnih momenata na koje je vredno ukazati.

Polazeći od mesta opštine u društveno-političkom sistemu u celini, bilo je naglašeno da opštine treba i dalje razvijati i tretirati kao jedan od značajnih činilaca u pripremanju odbrane zemlje i organizovanju opštenarodnog odbrambenog rata . kao zajednicu u kojoj se, pored drugih prava i dužnosti građana, ostvaruje i njihovo ustavno pravo i obaveza u pogledu odbrane zemlje. Uloga opštine u ovoj oblasti sastoji se, prema pomenutoj rezoluciji, u omogućavanju svakom građaninu i svakoj radnoj organizaciji i samoupravnoj zajednici na njenoj teritoriji da izvršavaju svoje dužnosti u oblasti narodne odbrane, ali da to čine na način koji najviše odgovara njihovim sposobnostima i interesima zajednice.

Istaknut je i značaj obezbeđivanja sredstava za pripremanje i vođenje opštenarodnog odbrambenog rata i izražen stav da to ne može da zavisi samo od ekonomske snage opštine, nego i od cele društvene zajednice.

Naglašeno je da se svi elementi narodne odbrane koji postoje u opštini uključuju u celokupan sistem odbrane, u kome je opština samo jedan od činilaca, ali i zajednica u kojoj se oblast odbrane integriše u samoupravnu strukturu.

Nešto kasnije, februara 1969. godine, Savezna skupština je donela Zakon o narodnoj odbrani, koji predstavlja značajnu pravno-političku osnovu za pripremanje i izgradnju jedinstvenog odbrambenog sistema jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva, a samim tim i za materijalizovanje koncepcije opštenarodne odbrane. Iz zadataka koje Zakon predviđa za opštinu i njene organe može se dovoljno jasno videti njihova veoma istaknuta uloga i mesto u oblasti narodne odbrane.

Savezna skupština u sadašnjem sastavu tako se i organizovala da njena dva doma (Veće naroda i Društveno-političko veće) imaju i posebne odbore za narodnu odbranu. Programska orijentacija oba ova odbora i posebno njihova dosadašnja aktivnost pokazuje da će centralno predstavničko telo socija-

lističke Jugoslavije kontinuirano ugrađivati koncepciju opštenarodne odbrane u samoupravnu organizaciju našeg društva.

Stalna konferencija gradova Jugoslavije je na svojoj XVII skupštini (održanoj krajem septembra 1968. godine) iznela stav i o ulozi i zadacima opština u oblasti narodne odbrane.

U Konstatacijama i predlozima sa te skupštine bilo je istaknuto da samoorganizovanje opštine zahteva dalje razvijanje i afirmisanje njene uloge kao zajednice u kojoj se ostvaruje ustavno pravo i obaveza građana u oblasti odbrane zemlje. u pripremi i vođenju svenarodnog odbrambenog rata. Uloga opštine u organizovanju narodne odbrane treba da se sastoji pre svega u stvaranju uslova za uključivanje svih građana i radnih organizacija u sistem narodne odbrane na način koji najviše odgovara njihovim sposobnostima i interesima zajednice.

Dalje se sugerira da opštine posvete naročitu pažnju organizaciji svih službi, kao i osposobljavanju svih objekata i tehničkih i drugih sredstava od značaja za zaštitu građana i očuvanje nezavisnosti, teritorijalne nepovredivosti i bezbednosti zemlje i njenih ljudskih, privrednih, komunalnih, zdravstvenih, socijalnih, prosvetnih, kulturnih i drugih potencijala u uslovima svenarodnog rata ili u drugim vanrednim prilikama. Pri tome se posebno ističe da obezbeđivanje sredstava za pripremanje i vođenje svenarodnog rata ne bi smelo da zavisi samo od ekonomske snage opštine, nego i od cele društvene zajednice.

Sinhronizovanje aktivnosti po pitanjima u oblasti narodne odbrane u opštinama sa delatnošću odgovarajućih organa DSNO-a i drugih zainteresovanih društveno-političkih faktora je od izuzetnog značaja za pravilno kanalisanje, otvaranje šire perspektive, pa i neposredno osposobljavanje subjektivnih društvenih snaga u opštinama u smislu efikasnijeg ostvarivanja funkcije opština u oblasti narodne odbrane.

U protekle dve godine došla je do izražaja i aktivnost svih republičkih i pokrajinskih skupština u oblasti narodne odbrane. Tako je Sabor SR Hrvatske u drugoj polovini oktobra 1968. godine organizovao više regionalnih sastanaka sa predsednicima opštinskih skupština, sekretarima opštinskih komiteta Saveza komunista i predsednicima opštinskih konferencija SSRN na kojima se raspravljalo i o aktuelnim pitanjima narodne odbrane u opštinama i Republici u celini.

Pitanja opštenarodne odbrane našla su mesto i u godišnjim programima skupština svih republika i autonomnih po-

krajina. Početkom 1969. godine u Skoplju je održano dvodnevno savetovanje sa predsednicima opštinskih skupština na kome je ukazano na ulogu i zadatke opština u oblasti narodne odbrane. Skupština SR Srbije je sredinom 1969. godine razmatrala stanje i probleme narodne odbrane u Republici i usvojila zaključke o preduzimanju političkih, sistemskih, materijalnih i organizacionih mera u ovoj oblasti u narednom periodu. Nekoliko meseci kasnije, na dvodnevnom savetovanju u Skupštini SR Srbije (25. i 26. septembra 1968. godine) sa predsednicima opštinskih skupština jedna od osnovnih tema odnosila se na ulogu i zadatke opština u oblasti narodne odbrane.

III

Pravnu osnovu za pripremanje i organizovanje narodne odbrane u opštinama i njihovo uključivanje u jedinstveni globalni sistem narodne odbrane predstavljaju Ustav SFRJ, ustavi socijalističkih republika (a u okviru SR Srbije i ustavni zakoni socijalističkih autonomnih pokrajina) i Zakon o narodnoj odbrani. U toku je rad na izradi i donošenju oko četrdeset podzakonskih propisa kojima treba da se obezbedi sprovođenje u život mnogih novih rešenja koja sadrži Zakon o narodnoj odbrani.

Svemu tome mogu se dodati i opštinski statuti, kao i pojedine odluke opštinskih skupština kojima su pravno uređena neka konkretna pitanja i odnosi u toj oblasti.

Danas je preovladalo shvatanje da je odbrana zemlje funkcija celog društva i svih njegovih delova, a ne samo federacije i njenih organa. Prema osnovnim odredbama Zakona o narodnoj odbrani, narodna odbrana se definiše kao jedinstveni sistem organizovanja i priprema društveno-političkih zajednica, radnih i drugih samoupravnih organizacija i zajednica i građana za odbranu zemlje i rad u ratnim uslovima, za njihovo učešće u oružanoj borbi i drugim oblicima otpora, u zaštiti i spasavanju stanovništva i materijalnih dobara od ratnih dejstava i za vršenje drugih zadataka od interesa za odbranu zemlje. Drugim rečima, iz Zakona proizlazi pravo i dužnost i za opštine da organizuju opštenarodnu odbranu i da neposredno rukovode borbom i stvaraju sve potrebne materijalne i druge uslove za uspešno suprotstavljanje agresoru. Uklapanjem koncepcije opštenarodne odbrane u samoupravnu strukturu društva naša zemlja, iako mala, može da postane veoma tvrd orah za potencijalnog agresora.

Opštine sve više postaju aktivni činioci, organizatori i izvršioci mera u oblasti narodne odbrane i nosioci prava i dužnosti odbrane slobode i nezavisnosti zemlje. O tome je na sličan način bio izražen stav i u Rezoluciji Devetog kongresa SKJ »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista«, u odeljku XII, tačka 4. Odbrana zemlje je izuzetno značajna i vrlo odgovorna funkcija celokupne društvene zajednice, pa i opština kao osnovnih društveno-političkih zajednica.

Zadaci opština u oblasti narodne odbrane u miru i ratu su mnogobrojni, dosta složeni i od izvanrednog značaja za uspešno oživotvorenje celokupne koncepcije opštenarodne odbrane. Tako, prema članu 52. Zakona, opštine — u okviru svojih prava i dužnosti utvrđenih Ustavom i Zakonom, a u skladu sa osnovama planova i pripremnih mera za odbranu zemlje koje utvrđuju šire društveno-političke zajednice — organizuju opštenarodnu odbranu na svom području. usklađuju i usmeravaju pripreme mesnih zajednica i radnih i drugih organizacija, a za vreme rata rukovode opštenarodnim otporom. U ovoj zakonskoj odredbi utvrđena je globalna funkcija opština u oblasti narodne odbrane, a u sledeća dva člana (53. i 55) izvršeno je njeno raščlanjivanje na konkretne zadatke opština u toj oblasti u miru i ratu.

U članu 53. Zakona taksativno su nabrojani svi važniji zadaci opština u oblasti narodne odbrane. Opštine utvrđuju organizaciju i rad svojih organa za sprovođenje priprema na svom području i za vršenje poslova narodne odbrane u ratu; programiraju i planiraju razvoj priprema na svom području i izrađuju opštinske planove i oblasti narodne odbrane; obrazuju jedinice i službe teritorijalne odbrane i staraju se o njihovom naoružanju i opremi; organizuju civilnu zaštitu na svojoj teritoriji; organizuju i sprovode obuku stanovništva za odbranu i zaštitu i obuku jedinica i službi teritorijalne odbrane koje one obrazuju, kao i jedinica civilne zaštite mesnih zajednica; određuju, u okviru svoje nadležnosti, zadatke, poslove i mere iz oblasti narodne odbrane mesnim zajednicama, radnim i drugim organizacijama i građanima; usmeravaju i koordiniraju pripreme mesnih zajednica i radnih i drugih organizacija na svom području; vrše poslove vojne obaveze i vojne mobilizacije, određene poslove u vezi s popunom JNA aktivnim vojnim licima i poslove u vezi s materijalnim i drugim (zakonom određenim) obavezama građana i radnih organizacija za potrebe JNA, kao i poslove teritorijalne odbrane i civilne zaštite i u vezi s tim vrše popise i vode evidenciju ljudstva i materijalnih dobara; staraju se o

sprovođenju obuke za odbranu i zaštitu koja se izvodi u osnovnim i srednjim školama, kao i o sprovođenju programa stručnog osposobljavanja kadrova za njihov rad u ratu; izvršavaju mere pripravnosti koje za slučaj neposredne ratne opasnosti naređuje Predsednik Republike i preduzimaju druge mere za prelazak iz mirnodopskog u ratno stanje.

U članu 55. Zakona takođe se nabraja nekoliko najkrupnijih zadataka koji stoje pred opštinama u ratu. U ratu opštine — zavisno od uslova i potreba, a u skladu sa planovima i odlukama republike, odnosno pokrajine — na svom području organizuju rad svojih organa, aktivnost privrede i društvenih službi i njima rukovode; mobilišu ljudstvo i materijalna sredstva za potrebe narodne odbrane; organizuju teritorijalnu odbranu i civilnu zaštitu i rukovode opštenarodnim otporom na svom području.

Ovako krupni zadaci opština u oblasti narodne odbrane koji neposredno proizlaze iz Zakona dovoljno uverljivo govore o njihovoj veoma istaknutoj ulozi u ostvarivanju celokupne koncepcije opštenarodne odbrane. Ovim se nedvosmisleno potvrđuje stav da se i u pogledu obavljanja funkcije društvene zajednice u oblasti narodne odbrane opštine pojavljuju kao osnovne društveno-političke zajednice. Naravno, obavljanje zadataka opština i u ovoj oblasti je, u stvari, vršenje jedne od njihovih redovnih funkcija za koju je nužno obezbediti odgovarajuću organizaciju, materijalna sredstva, kadrove itd. To, drugim rečima, znači da izvršavanje zadataka opština u oblasti narodne odbrane koji su utvrđeni Zakonom predstavlja trajnu obavezu sa kojom one moraju računati.

Očigledno je da se svi ti zadaci ne mogu odjednom i u isto vreme rešiti. Zato one treba sasvim određeno da utvrde prioritetne zadatke, kao i redosled i dinamiku njihovog izvršavanja. Na drugoj strani, složenost zadataka pred kojima se danas nalaze opštine u oblasti narodne odbrane nužno upućuje njihove organe (skupštine, savete i organe uprave) da što potpunije usklađuju i sinhronizuju sve svoje akcije, jer samo tako mogu da obezbede dosledno obavljanje obimnih i složenih poslova.

Tako koncipirani zadaci i uloga opština u oblasti narodne odbrane predstavljaju dovoljno širok okvir i pravnu osnovu za pripremanje i organizovanje opštenarodne odbrane. Već dosadašnje iskustvo pokazuje da se u svim opštinama sa punom odgovornošću prišlo izvršavanju zadataka u ovoj sferi i da su u tom pogledu postignuti vidljivi rezultati. Međutim, ono ukazuje i na izvesna aktuelna pitanja i probleme organizacione, materijalno-finansijske i kadrovske prirode koji

se moraju imati u vidu i sistematski rešavati, kako bi se opštine mogle u većoj meri osposobiti za uspešno ostvarivanje njihove funkcije u oblasti narodne odbrane.

Zakonom utvrđeni obimni i složeni zadaci opština u ovoj oblasti zahtevaju znatnija finansijska sredstva, nova organizaciona i kadrovska rešenja i s obzirom na sadašnje potrebe drugačiji odnos prema kvalifikacionoj strukturi i stručnoj osposobljenosti kadrova koji se angažuju u toj oblasti i posebno onih koji su zaposleni u opštinskim organima uprave nadležnim za poslove narodne odbrane.

IV

U pogledu načina regulisanja pitanja narodne odbrane u opštinskim statutima mogu se postaviti brojna pitanja. Na primer, kako su opštine u svojim statutima izrazile svoju ulogu i zadatke u toj oblasti? Da li ima opštinskih statuta u kojima uopšte nije obuhvaćena problematika narodne odbrane? Da li ima opštinskih statuta u kojima odredbe o narodnoj odbrani nisu usklađene sa Ustavom i Zakonom o narodnoj odbrani? Itd., itd.

U vreme donošenja sadašnjih opštinskih statuta u nizu slučajeva nije bilo tretirano pitanje uloge i zadataka opština u oblasti narodne odbrane.

U nekim opštinskim statutima pitanja narodne odbrane uopšte nisu pominjana. Na drugoj strani, u velikom broju statuta nedovoljno se govorilo o narodnoj odbrani, a u manjem broju su se na neadekvatan način iskazivali uloga i zadaci opština u toj oblasti. Za neke statute bile su karakteristične dosta uopštene formulacije slične Ustavu i Zakonu, kao i veoma velika šarolikost u načinu regulisanja pitanja narodne odbrane.

Kao po nekom nepisanom pravilu, male i manje razvijene opštine su u svojim statutima relativno šire regulisale pitanja iz ove oblasti nego što su to učinile veće i razvijenije opštine. Naravno, iz toga se još ne može zaključivati o stvarnom odnosu opština prema zadacima u oblasti narodne odbrane.

Danas se opštine nalaze pred zadatkom usklađivanja svojih statuta sa odredbama Zakona o narodnoj odbrani. One treba da u statutima šire i konkretnije utvrde svoja osnovna prava i dužnosti u toj oblasti, kao i osnove za propisivanje

nadležnosti opštinskih organa u mirnodopskim i ratnim uslovima.[5]

Na širem regionalnom savetovanju o aktuelnim pitanjima narodne odbrane u opštini održanom krajem 1968. godine u Osijeku bilo je izraženo mišljenje da se u opštinskom statutu predvidi ratna organizacija — postojanje izvršnog tela znatno užeg od opštinske skupštine u sadašnjem sastavu, ustanovljavanje institucije zamenika odbornika, formiranje opštinskog štaba narodne odbrane itd. Danas u tom pogledu postoje sasvim određene sugestije prema kojima bi opštinskim statutom ili posebnom odlukom opštinske skupštine trebalo predvideti mogućnost da u ratu ili u slučaju neposredne ratne opasnosti poslove iz nadležnosti opštinske skupštine i političko-izvršne poslove obavlja izvršni odbor, koji bi bio dužan da svoje odluke podnosi na potvrdu opštinskoj skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sastane.[6] Ima i mišljenja prema kojima bi najlogičnije bilo da savet narodne odbrane u slučaju rata preraste u takav organ.

Ovo je, međutim, širi problem nego što na prvi pogled to izgleda. Najmanje je to problem organizaciono-tehničke prirode. Pitanje ustanovljavanja takvog izvršnog tela (pod nazivom izvršnog odbora, izvršnog veća i slično) u znatno užem sastavu od sadašnje opštinske skupštine navodi na razmišljanje u više pravaca. Na primer, da nije to na izvestan način u suprotnosti sa nekim principima na kojima se zasniva i izgrađuje naš skupštinski sistem? Možda nije suvišno da se stalno imaju u vidu iskustva iz našeg narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije o stvaranju i delovanju narodnooslobodilačkih odbora.

Opštine se nalaze i pred obavezom usklađivanja svih ostalih opštih i pojedinačnih akata iz ove oblasti koje su donosile pre sadašnjeg Zakona o narodnoj odbrani sa propisima organa širih društveno-političkih zajednica. Organi opština (u prvom redu skupštine) su u proteklom periodu doneli veći broj odluka, uputstava, zaključaka i drugih mera koje su se odnosile na pripremanje i organizovanje narodne odbrane i na taj način su obavili znatan deo posla u oblasti normiranja pitanja narodne odbrane. Ovde se misli pre svega na odluke o obrazovanju jedinica i službi teritorijalne odbrane, jedinica

[5] U članku Marka Mrkovića *Narodna odbrana u statutu opštine* (časopis »Odbrana i zaštita«, br. 4/69, str. 26—28) dosta detaljno se govori o obimu i načinu regulisanja pitanja narodne odbrane u opštinskim statutima.

[6] Aleksandar Petković, *Narodna odbrana u normativnim aktima opština*, »Odbrana i zaštita«, br. 5/69, str. 21—24.

i službi civilne zaštite i samozaštite, na odluke o izgradnji skloništa, na zaključke i smernice o pripremama organizacija, o fondovima za narodnu odbranu, o evakuaciji itd.

Opštine su sada dužne da svoju celokupnu normativnu delatnost u ovoj oblasti usklade sa Zakonom i podzakonskim propisima organa širih društveno-političkih zajednica. Sada je prilika da se sve eventualne nedoslednosti, nerealnosti, polovična rešenja itd. u njihovoj dosadašnjoj aktivnosti u ovoj oblasti otklone.

V

Jedan od veoma aktuelnih problema pred kojima se nalaze gotovo sve opštine jeste finansiranje izvršavanja njihovih zadataka u oblasti narodne odbrane. S obzirom na obimnost zadataka koji za sve opštine proizlaze iz Zakona o narodnoj odbrani, može se tvrditi da ih one ne mogu dovoljno efikasno izvršavati bez angažovanja novih i to znatnih sredstava.

U proteklom periodu najčešće se postavljalo pitanje: gde naći nova neophodna sredstva za finansiranje narodne odbrane? U tom pogledu zaslužuje pažnju da bude šire izučena praksa dogovaranja opštinskih faktora sa radnim i drugim organizacijama u cilju iznalaženja i obezbeđivanja neophodnih sredstava za potrebe narodne odbrane u opštinama. Neki takvu praksu traženja sredstava od preduzeća, škola itd. nepovoljno ocenjuju i negativno kvalifikuju.

Veoma su prisutne ocene o izuzetno teškoj finansijskoj situaciji u kojoj se danas nalaze mnoge opštine. Između ostalog, ovde dolaze i izdaci za školovanje kadra za teritorijalnu odbranu. Zahteva se da se u sistemu raspodele finansijskih sredstava između društveno-političkih zajednica priznaju opštinama povećani izdaci zbog obimnih zadataka u oblasti narodne odbrane. Posebno se navode teškoće onih opština gde nema vojnih jedinica i komandi, odnosno gde ne postoje garnizoni. Očigledno je da ostvarivanje funkcije opština u oblasti narodne odbrane zahteva znatnije angažovanje sredstava građana, radnih i drugih samoupravnih organizacija i svih društveno-političkih zajednica, pa prema tome i opština. Ta okolnost jasno i otvoreno treba da se stavlja do znanja u svim prilikama.

Trajnije i sistematsko rešavanje problema finansiranja izvršavanja zadataka opština u oblasti narodne odbrane može

se nalaziti jedino u sklopu sadašnjeg preispitivanja materijalnog položaja opština i sistema finansiranja društveno-političkih zajednica u celini.

Obimni zadaci opština u oblasti narodne odbrane mogu da znače argumenat više u prilog menjanja dosadašnjih odnosa u raspodeli između društveno-političkih zajednica, pored onoga što je bilo izneto na dvodnevnom savetovanju o materijalnom položaju opština koje je u organizaciji Stalne konferencije gradova Jugoslavije održano krajem 1967. godine. U tom pogledu Stalna konferencija gradova Jugoslavije, kao svojevrstan predstavnik interesa opština, smatra da je osnovna pretpostavka za uspešno vršenje njihovih zadataka u oblasti narodne odbrane dosledno sprovođenje principa samofinansiranja zajedničkih potreba u opštini.

Samofinansiranje zajedničkih potreba građana u opštini, pa i u oblasti narodne odbrane, jeste rešenje, ali, čini se, samo za ekonomski razvijenije opštine, a za ostale samo kao perspektiva. I predstavnici Stalne konferencije gradova Jugoslavije predlažu da se problem finansiranja izvršavanja zadataka u oblasti narodne odbrane u opštinama u nerazvijenim područjima nužno mora u sadašnjem trenutku da rešava na drugi način. Dotacije su samo jedan vid rešavanja tog problema.

Društvena zajednica ne može i ne sme dozvoliti da pripremanje i izgradnja sistema narodne odbrane u opštinama zavisi isključivo od njihove ekonomske snage. Štaviše, ako je geografski i vojno-politički položaj pojedinih, pa i manje razvijenih, opština takav da se one nalaze na važnim pravcima i prostoru, društvena zajednica (u prvom redu republike) učiniće sve da se pitanju priprema i organizovanja svih elemenata narodne odbrane u takvim opštinama posveti posebna pažnja. To, uostalom, zahtevaju i interesi izgradnje globalnog sistema narodne odbrane u našoj zemlji. Na drugoj strani, to ni u kom slučaju ne sme da znači generalisanje i otvaranje puta koji bi vodio centralizovanom finansiranju izvršavanja zadataka opština u ovoj oblasti, pošto bi to bilo u suprotnosti sa celokupnom koncepcijom opštenarodne odbrane.

U svakom slučaju, neophodno je da organi federacije i republika što hitnije donesu odgovarajuće podzakonske propise kojima bi se bliže regulisala i pitanja koja se odnose i na finansiranje narodne odbrane u opštini.

Problemi finansiranja narodne odbrane u opštinama u znatnoj meri se odnose i na radne organizacije, s obzirom na ulogu koja im se namenjuje Zakonom o narodnoj odbrani.

VI

Ovde je potrebno da se nešto kaže i o ulozi opštinskih organa u izvršavanju zadataka u oblasti narodne odbrane.

1. Rad u opštini na pripremanju i organizovanju narodne odbrane je obiman i složen, te zahteva da bude neprekidno usmeravan i sinhronizovan. S obzirom na ustavni položaj, *opštinska skupština* se pojavljuje kao osnovni nosilac prava i dužnosti opštine i u oblasti narodne odbrane.

Najvažniji zadaci koji proizlaze iz Zakona o narodnoj odbrani su gotovo u isključivoj nadležnosti opštinskih skupština. Takvu svoju ulogu u oblasti narodne odbrane opštinske skupštine ostvaruju neposredno i preko svojih organa. One su u položaju da u tu svrhu organizuju političko-izvršne organe i organe uprave u opštini za vršenje poslova u oblasti narodne odbrane i da ih u tome usmeravaju.

U celini uzev, iskustvo iz rada opštinskih skupština pokazuje da se one nisu u dovoljnoj meri angažovale u oblasti narodne odbrane, to jest da se nisu bavile pitanjima iz ove oblasti na način koji bi bio adekvatan njihovom ustavnom položaju i ulozi. Pitanja iz oblasti narodne odbrane bila su samo izuzetno iznošena pred opštinske skupštine, i to uglavnom kroz uobičajene izveštaje saveta i organa opštinske uprave. Ovi izveštaji su po pravilu bili toliko uopšteni da iz njih odbornici (pa ni skupštine u celini) nisu mogli da sagledaju prave i stvarne probleme u ovoj oblasti. Uostalom, nije se uvek ni znalo šta se sve može i treba da iznosi u ovim izveštajima. Nizom redakcija tekstova ovih izveštaja i eliminisanjem svega što se smatralo »tajnim« oni su se u konačnoj verziji faktički pretvarali u puku formalnost.

Poslovi narodne odbrane, naročito ranijih godina, bili su prepušteni gotovo u celini organima uprave. Tu je postojala zatvorenost i svođenje poslova na relativno uzak krug organa i pojedinaca koji su bili isključivo zaduženi za ove poslove. Starešine ovih organa bile su faktički nadležne za sve, pa i jedino odgovorne u ovoj oblasti.

Ove i slične konstatacije i ocene o stvarnom angažovanju opštinskih skupština u oblasti narodne odbrane imaju osnova samo za period do pre godinu-dve dana. Međutim, sada se suštinski izmenio odnos opštinskih skupština u ostvarivanju

funkcije opština u ovoj oblasti. U pitanju je sada jedno izuzetno političko raspoloženje za efikasno i dosledno rešavanje svih zadataka u ovoj oblasti i treba nastojati da se ono i ubuduće održi. Jedna od ilustracija takve spremnosti i raspoloženja su i vežbe u pojedinim opštinama na kojima je proveravana pripremljenost opštinskih skupština i ostalih organa i samoupravnih struktura u opštini u izvršavanju zadataka iz oblasti narodne odbrane.[7] Tome treba dodati i aktivnost opštinskih skupština koja se ogledala u donošenju značajnih odluka iz oblasti narodne odbrane — o obrazovanju, naoružanju i opremanju jedinica teritorijalne odbrane; o organizaciji i zadacima jedinica i službi civilne zaštite; itd.

U takvoj opštoj atmosferi i sadašnjem odnosu opštinskih skupština prema zadacima iz oblasti narodne odbrane leži garancija da će se upornim radom i angažovanjem svi (pa i najteži) zadaci rešavati na zadovoljavajući način.

2. Prema članu 27. Zakona o narodnoj odbrani, radi usklađivanja priprema za odbranu zemlje i staranja o vršenju određenih poslova u oblasti narodne odbrane, opštine mogu obrazovati *savete za narodnu odbranu* ili druga odgovarajuća tela. U Zakonu se ne insistira na tome da opštine obavezno formiraju savete za narodnu odbranu, već se prepušta da one same to procene. Međutim, postoji realna osnova da opštinske skupštine u velikoj većini i dalje zadrže u svojoj unutrašnjoj organizaciji savete za narodnu odbranu, budući da to odgovara našem skupštinskom sistemu i karakteru poslova radi kojih se oni obrazuju.

Pri utvrđivanju delokruga saveta kao političko-izvršnih organa opštinskih skupština nužno je imati u vidu delokrug i ovlašćenja drugih organa i organizacija koje se u opštini takođe javljaju kao subjekti odlučivanja u oblasti narodne odbrane. Saveti za narodnu odbranu opštinskih skupština deluju od 1964. godine, kada je raniji Zakon o narodnoj odbrani bio bar formalno usklađen sa Ustavom SFRJ. Do tada su u svim opštinama skupštine imale komisije za narodnu odbranu koje su bile uže po svome sastavu i ovlašćenjima.

Sve što je rečeno o radu opštinskih skupština i njihovom angažovanju u oblasti narodne odbrane u znatnoj meri važi i za njihove savete Tome se može dodati ocena prema kojoj

[7] O nekim iskustvima sa vežbi ove vrste može se šire videti u članku *Neka iskustva sa vežbe u Leskovcu* (časopis »Civilna odbrana«, br. 5/68), koji su napisali A. Petković, pukovnik M. Despotović i potpukovnik M. Šaulić, i u članku *Probna mobilizacija u Zenici* (časopis »Civilna odbrana«, br. 2/67), koji je napisao M. Mrković.

su se saveti za narodnu odbranu u svome radu često identifikovali sa opštinskim skupštinama. Pitanja iz oblasti narodne odbrane kojima je trebalo da se bave same skupštine faktički su preuzimali u svoju nadležnost njihovi saveti. Ne retko je, na drugoj strani, pitanja iz delokruga saveta neposredno rešavao sam predsednik opštinske skupštine u zajednici sa starešinom organa uprave nadležnog za poslove u ovoj oblasti. Inače, predsednik opštinske skupštine i starešina ovog organa uprave su po svome položaju članovi saveta — prvi se pojavljuje u svojstvu predsednika, a drugi kao sekretar saveta.

Novi uslovi i opšta atmosfera zahtevaju i drugačiji stvarni odnos i angažovanje saveta za narodnu odbranu u rešavanju brojnih i složenih zadataka i u usmeravanju organa uprave u ovoj oblasti. Predsedniku opštinske skupštine, koji je u isto vreme i predsednik saveta za narodnu odbranu, nužno se namenjuje vrlo odgovorna uloga koja zahteva upućenost u probleme u ovoj oblasti i njegovo svojevrsno »vojno-političko« obrazovanje. Pri tome je nužno voditi računa o njegovoj zauzetosti u drugim oblastima života i rada.

3. U pogledu ostvarivanja funkcije opština u oblasti narodne odbrane značajno mesto pripada i *opštinskim organima uprave nadležnim za poslove u ovoj oblasti*. Efikasan rad ovih organa je nužan preduslov za uspešno i dosledno ostvarivanje funkcije opština u pripremanju i organizovanju narodne odbrane na njihovom području. Zato sadašnji Zakon i obavezuje opštine da obrazuju organe uprave za obavljanje određenih poslova iz oblasti narodne odbrane.

Danas je znatno izraženija uloga opštinskih organa uprave u ovoj oblasti. Zbog toga se sada u oštrijoj formi pojavljuju problemi kadrova u ovim organima, njihove orijentacije u pogledu unutrašnje organizacije, načina rada itd.

Iz Zakona proizlaze bitno novi i složeni zadaci i za opštinske organe uprave nadležne za poslove narodne odbrane. Za rad ljudi zaposlenih u ovim organima nastala je kvalitativno nova situacija. Do nedavno oni su bili pretežno orijentisani na kancelarijski rad i svojevrsno administriranje (vođenje evidencije regruta, vojnih obveznika i rezervnog starešinskog kadra, mehaničkih i drugih putnih prevoznih sredstava itd.). Međutim, sada se od svakog zaposlenog u ovim organima zahteva ne samo »prebacivanje« kartona iz jedne u drugu pregradu, već i da se u mnogim prilikama i sve češće pojavljuje u svojstvu nastavnika, instruktora, inspektora, to jest kao svojevrstan stručnjak za niz poslova iz oblasti narodne odbrane.

Poslovi na kojima se danas opštinski organi uprave već pojavljuju u koordinirajućoj i usmeravajućoj ulozi postaju sve značajniji za izgradnju efikasnog sistema narodne odbrane u opštini. Među ove aktivnosti spada i pripremanje stanovništva za odbranu zemlje. U proteklim godinama jedan od najčešćih oblika pripremanja stanovništva za odbranu zemlje bila su predavanja (uz prikazivanje odgovarajućih filmova) u radnim i drugim samoupravnim organizacijama i naseljima, zatim kursevi i seminari itd.

U toku 1968. godine u većem broju opština bile su štampane u velikom tiražu posebne brošure u kojima se govorilo o pravima, dužnostima i nekim vidovima samozaštite građana u slučaju ratnih dejstava, elementarnih nepogoda i masovnih nesreća i besplatno deljene svim domaćinstvima na njihovoj teritoriji.

Kvalitativno novi zadaci pred kojima se danas nalaze opštinski organi uprave nadležni za poslove narodne odbrane zahtevaju poboljšanje kvalifikacione strukture ljudi zaposlenih u njima. Bilo bi korisno utvrditi ko je sve zaposlen u tim organima; kakva je njihova školska sprema; koliko su stručno osposobljeni za poziv koji vrše; koliko je među njima penzionisanih vojnih starešina; da li u njihovom zapošljavanju ima elemenata socijale itd.

S obzirom na stanje zaposlenih u ovim organima, opštinske skupštine bi trebalo da preduzmu hitne i neodložne korake u smislu menjanja postojeće kvalifikacione strukture i podmlađivanja toga kadra.

4. Opštine sad obrazuju i *štabove narodne odbrane*, kao operativno-stručne (i rukovodeće) organe za rukovođenje teritorijalnom odbranom i civilnom zaštitom u miru i ratu. Opštinske skupštine i njihovi specijalizovani saveti, o kojima je bilo reči i dalje brinu o društveno-političkoj strani teritorijalne odbrane, kao i o ostalim komponentama narodne odbrane u opštini — civilnoj zaštiti, ratnim pripremama privrede, ostalim društvenim delatnostima itd.

Zakon nešto detaljnije propisuje nadležnost štabova narodne odbrane, pošto je reč o organima koji treba da rukovode oružanom borbom. S obzirom na njihovu ulogu, veza između opštinskih i republičkih štabova narodne odbrane je čvršća i naglašenija. Prvo, u pogledu organizovanja i pripremanja teritorijalne odbrane i civilne zaštite, republički štabovi narodne odbrane izdaju u miru obavezne instrukcije opštinskim štabovima narodne odbrane. Drugo, u slučaju rata ili neposredne ratne opasnosti opštinski štabovi narodne odbra-

ne dužni su da izvršavaju naređenja štabova širih društveno-političkih zajednica.

U većem broju opština već su obrazovani štabovi narodne odbrane i u njih su bar do sada uključeni pretežno rezervni i penzionisani oficiri. Danas u miru i sutra u eventualnom ratu ovi štabovi će se razlikovati po strukturi i broju ljudi angažovanih u njima, u zavisnosti od opšteg i posebnog vojno-političkog položaja pojedinih opština, od jačine i sastava jedinica teritorijalne odbrane koje obrazuju, od materijalnih i finansijskih mogućnosti itd. Tri grupe osnovnih zadataka — organizacija i mobilizacija, materijalno opremanje jedinica teritorijalne odbrane i obuka — iste su za sve opštinske štabove narodne odbrane u miru.

U pogledu organizacije i funkcionisanja opštinskih štabova narodne odbrane ukazuje se u nekim raspravama na postojanje izvesnih problema i dilema i predlažu se moguća rešenja.

Jedna od dilema odnosi se na pitanje — da li je u duhu sadašnjeg Zakona povoljnije obrazovanje dva organa (opštinski štab narodne odbrane i organ uprave nadležan za poslove narodne odbrane) ili, pak, ustanovljavanje u opštini jedinstvenog organa uprave za obavljanje poslova iz oblasti narodne odbrane. Po nekim mišljenjima, oba rešenja su moguća i ne bi protivrečila duhu Zakona. Drugi, pak, govore o potrebi obrazovanja jedinstvenog organa narodne odbrane u opštini.[8] Prema nekim mišljenjima, ustanovljavanjem jedinstvenog organa narodne odbrane u opštini izbeglo bi se dupliranje izvesnih poslova, a sam rad bio bi organizovaniji i racionalniji. U slučaju potrebe relativno lako se može opštinski štab narodne odbrane izdvojiti u posebnu organizacijsko-formacijsku strukturu.

U praksi se, međutim, većina opština odlučila za ustanovljavanje oba navedena organa (organa uprave i opštinskog štaba narodne odbrane), a, koliko je poznato, samo se u jednoj republici išlo na formiranje jedinstvenog opštinskog organa uprave nadležnog za poslove narodne odbrane.

Već dosadašnja praksa ukazuje na sve prisutnije pojave paralelizma, dupliranja poslova, nedovoljnog razgraničenja nadležnosti između pojedinih organa itd., koje proizlaze upravo iz postojanja više organa u opštini koji se bave pitanjima narodne odbrane. Ovde bi se, doduše, moglo govoriti i o opštinskim štabovima narodne odbrane u »senci«, kao pojavi koju bi valjalo izučiti. Povod za razmišljanje o tome jesu

---

[8] A. Petković, *Prava i dužnosti republika, pokrajina i opština u oblasti narodne odbrane* (»Opština«, br. 4/69).

rešenja nekih opština i gradova u kojima se obrazuje štab narodne odbrane i određuju ljudi u njegov sastav, ali bi se on aktivirao u ratu ili u slučaju neposredne ratne opasnosti. U takvim štabovima ne predviđa se zapošljavanje ljudi kojima bi to bio redovan posao. Dakle, sve poslove u ovoj oblasti u miru obavljao bi organ uprave za narodnu odbranu.

Veoma su interesantna i pitanja koja se odnose na adekvatnost naziva ovog organa, na način postavljanja komandanata opštinskih štabova narodne odbrane, kao i na status stručnih lica koja se nalaze na radu u tim štabovima itd., ali u ta pitanja ovde ne možemo ulaziti.

I najzad, iz same činjenice da postoji više organa koji se bave pripremama i organizovanjem opštenarodne odbrane proizlazi i problem razgraničenja nadležnosti između njih ne samo po horizontali, nego i po vertikali. U ovom trenutku obe te dimenzije odnosa su podjednako značajne. Na primer, pitanjima narodne odbrane bave se: skupština, savet za narodnu odbranu, organ uprave, opštinski štab narodne odbrane, odgovarajuća komisija opštinskog foruma Saveza komunista itd. Smatra se pozitivnim što se danas ovim pitanjima počelo baviti tako reći celo naše društvo i svaki naš građanin, ali je upravo zbog toga nužno razgraničenje nadležnosti i uređivanja njihovih međusobnih odnosa opštinskim statutom i drugim opštim aktima koje donosi opštinska skupština.

VII

Obrazovanje *jedinica i službi teritorijalne odbrane*, kao i njihovo naoružavanje i opremanje, bilo je u proteklom periodu jedan od značajnih zadataka svih opština. Prema Zakonu o narodnoj odbrani, one su — pored republika i pokrajina — glavni nosioci teritorijalne odbrane. Opštine i njihovi organi pripremaju i organizuju u miru sve snage i izvore zemlje za pružanje opštenarodnog otpora neprijatelju, učestvuju u oružanoj borbi protiv neprijatelja do konačnog otklanjanja opasnosti za nezavisnost zemlje i njenu teritorijalnu celokupnost.

U celini uzev, jedinice teritorijalne odbrane, omladinski odredi i jedinice za samoodbranu u radnim organizacijama danas su praktično prekrile teritoriju svake opštine. Drugim rečima, na pozornicu je stupila milionska teritorijalna armija koja kao deo oružanih snaga treba da brani samoupravni socijalistički društveni sistem Jugoslavije. Već je naoružan veliki broj teritorijalnih jedinica, a u dogledno vreme biće naoružana i čitava ta nova milionska armija. Ona neće imati ulogu

rezerve, već će predstavljati značajan deo oružanih snaga naše zemlje. Na taj način odbrambena sposobnost našeg društva kudikamo će biti izraženija.

U tom pogledu radne organizacije i mesne zajednice su postale, bolje reći — sve više postaju, bazične komponente odbrambenog organizovanja u opštinama, gde se u najvišem stepenu izražava samoorganizovanje i samoodbrana u pravom smislu reči. To podjednako važi i za svako pojedino naselje i selo u opštinama. U tim mikroorganizmima našeg samoupravnog društva treba u punoj meri da se izraze samostalnost, inicijativnost, specifičnost lokalnih prilika i uslova, revolucionarne tradicije itd., a što manje da budu prisutni institucionalizam i normativizam.

Stvaranjem masovne teritorijalne armije (jedinica i službi teritorijalne odbrane) pojavili su se brojni problemi na koje se u raznim prilikama ukazuje radi njihovog šireg sagledavanja i rešavanja. To se pre svega odnosi na školovanje kadrova za jedinice teritorijalne odbrane. Svaka opština koja obrazuje jedinice teritorijalne odbrane ima potrebu za školovanjem takvog kadra. Izražavaju se mišljenja i o potrebi da se na jedinstven način reši pitanje školovanja tih kadrova. Takođe se smatra aktuelnim i pitanje nabavke naoružanja i opreme, njihovog uskladištenja i čuvanja itd.

Danas se može govoriti o veoma intenzivnom angažovanju društvenih i političkih faktora i opština na pripremanju i organizovanju opštenarodne odbrane. Bolje reći, u svim opštinama preduzimaju se obimne i raznovrsne mere koje u krajnjoj liniji predstavljaju garanciju da će se, sa manje ili više teškoća, oživotvoriti u praksi ideje koje sadrži koncepcija opštenarodne odbrane.

U tom pogledu neuporedivo više nego ranije angažovale su se pre svega same opštinske skupštine i njihovi organi nadležni za poslove narodne odbrane, kao i ostale samoupravne strukture u opštinama. Pod uslovom da se te brojne samoupravne institucije i organi pravilno kanališu i usmere, čemu Savez komunista može u velikoj meri doprineti, opštine objektivno mogu postati jedan od osnovnih faktora i realan okvir za podruštvljavanje narodne odbrane u sadašnjim uslovima.

Usaglašavanje statuta i preobražaj Saveza komunista

Usaglašavanje opštinskih statutarnih odluka sa republičkim statutima i Statutom SKJ na prvi pogled izgleda prevashodno organizaciono-tehnička stvar. To, međutim, ima i dublji idejno-politički smisao jer se statutarna materija u procesu preobražaja Saveza komunista sve više javlja kao jedan od preduslova za razvoj sve demokratskijih odnosa u Savezu komunista i za pronalaženje novih formi i inicijativa u političkoj akciji njegovih organizacija. Naime, opštinske statutarne odluke, zajedno sa odgovarajućim odredbama republičkih statuta i Statuta SKJ, kao jedinstvena statutarna materija Saveza komunista, izražavaju neke važne intencije reforme Saveza komunista u savremenim uslovima samoupravnog socijalističkog društva. U isto vreme sam način izgrađivanja jedinstvene statutarne materije jeste sam po sebi doprinos preobražaju Saveza.

Sadašnje diskusije u bazičnim organizacijama oko usaglašavanja opštinskih statutarnih odluka sa republičkim statutima i Statutom SKJ pokazuju da su one, s jedne strane, prirodan nastavak onih akcija koje su bile pokrenute posle IV plenuma CK SKJ o reorganizovanju Saveza komunista, a, s druge, da su i obaveza organizacija koja je proistekla na osnovu odluka IX kongresa SKJ i kongresa u republikama. Jednom rečju, ceo taj posao na izradi i usavršavanju statutarne materije uliva se u tokove daljeg preobražaja Saveza komunista. To se najbolje ogleda u naporima komunista u traženju i iznalaženju što bogatijih i raznovrsnijih formi i metoda rada koji će im omogućiti veći doprinos i stvaralačku inicijativu u specifičnim uslovima sredine u kojoj deluju.

Prve republičke konferencije Saveza komunista, koje su poslednjih meseci održane, izvršile su usklađivanje statuta republičkih organizacija sa Statutom SKJ. One su uskladile

one odredbe na koje ih je obavezivao Statut SKJ, a neke su unele i više novina i specifičnosti.

Procesu usaglašavanja statuta Saveza komunista u republikama sa Statutom SKJ prethodile su značajne idejno-političke diskusije. Dovoljno je podsetiti na diskusiju pre IX kongresa u kojoj su bila izneta različita mišljenja i stavovi o tome da li republičke organizacije Saveza komunista treba da donose statute ili samo statutarne odluke. Ta pitanja nisu imala organizaciono-tehnički, već prevashodno idejno-politički sadržaj, pa je konačan odgovor na njih dat samim donošenjem novog Statuta SKJ na IX kongresu. Naime, IX kongres je stao na stanovište da su republičke organizacije Saveza komunista u okviru jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije samostalne organizacije koje treba da imaju i svoje statute. Time je Savezu komunista Jugoslavije dat nov kvalitet u pogledu načina izgradnje idejno-političkog jedinstva unutar delova i celine Saveza. a i u pogledu načina organizovanja.

Odredivši samo osnovne pravce programske orijentacije i bitna statutarna načela, Statut SKJ ostavio je širok prostor republičkim organizacijama Saveza komunista da u svojim statutima izraze saznanja do kojih su one došle u procesu sprovođenja reorganizacije Saveza komunista. Ta saznanja odnose se pre svega na način delovanja, oblike organizovanja i povezivanja komunista i na unutrašnje odnose u Savezu. Ona su omogućila komunistima u republikama i opštinama da iznalaze praktična rešenja za uspešno i odgovorno idejno-političko delovanje u sadašnjoj etapi samoupravnog razvitka našeg društva.

U diskusijama oko usklađivanja republičkih statuta sa Statutom SKJ izneti su zahtevi da se sva pozitivna iskustva stečena u procesu sprovođenja reorganizacije Saveza komunista izraze u republičkim statutima. Iskustva samostalnog delovanja republičkih organizacija pružaju mogućnost da sva pozitivna praksa koja je od opšteg značaja za Savez komunista Jugoslavije utiče i na izmene u statutarnoj materiji SKJ. To će, nesumnjivo, još više doprineti preobražaju i daljem razvoju Saveza komunista u skladu sa savremenim kretanjima našeg društva.

Ovde treba istaći jednu, čini nam se, posebno značajnu činjenicu. Reč je o tome da je diskusija o statutima doprinela da se rasvetle i preciziraju pravci daljeg razvoja i preobražaja Saveza komunista u pojedinim sredinama. To je sa svoje strane pomoglo da se dokumentima VII sednice Predsedništva SKJ i nekih sednica centralnih komiteta u republikama sin-

tetišu dosadašnja iskustva u preobražaju SKJ. Time je ujedno stvorena i osnova za razradu osnovnih pravaca aktivnosti Saveza komunista na njegovom daljem preobražaju.

Ta saznanja su delom izražena u republičkim statutima. Time ona predstavljaju pomoć opštinskim organizacijama u izradi opštinskih statutarnih odluka. U tim odlukama treba još više da se izraze svi oblici akcionog povezivanja komunista i specifičnosti metoda rada i delovanja pojedinih organizacija Saveza komunista. Opštinske statutarne odluke su posebno značajne po tome što one predstavljaju sintezu organizaciono-političkih iskustava bazičnih organizacija Saveza komunista. Stoga u nacrtima tih odluka možemo otkriti i pojedine dileme, ali i značajne rezultate u iznalaženju modernijih načina i oblika političke akcije.

Statut SKJ i republički statuti daju širok prostor da se u statutarnim odlukama opštinskih organizacija bliže odredi uloga i pozicija opštinske organizacije Saveza komunista u skladu sa političkim i društveno-ekonomskim specifičnostima njene sredine, stepenom njenog preobražaja itd. To im omogućava da razvijaju i primenjuju što elastičnije i što adekvatnije forme i metode delovanja, okupljanja i povezivanja komunista. U tom pogledu već su vidljivi i neki rezultati. Oni se izražavaju pre svega u specifičnom prilazu demokratizaciji odnosa i u Savezu komunista i u opštini, kao i u iznalaženju novih i pogodnijih oblika organizovanja i okupljanja komunista u skladu sa potrebama određene sredine.

U nekim organizacijama diskusije o usklađivanju opštinskih statutarnih odluka sa republičkim statutima i Statutom SKJ pokazale su i izvesne nejasnoće i dileme. Neke diskusije, a i neki nacrti opštinskih statutarnih odluka, pokazuju da se nedovoljno shvata smisao novog Statuta SKJ i da nema dosledne borbe za realizovanje njegovih bitnih odredaba o daljoj izgradnji idejne osnove razvoja Saveza komunista (kao što su odredbe o idejno-političkom i akcionom povezivanju komunista, o novom sadržaju demokratskog centralizma, o odgovornosti, o demokratskim odnosima u Savezu komunista itd.). To ujedno ukazuje i na potrebu dalje teorijske i naučne obrade tih pitanja.

Neke opštinske organizacije Saveza komunista nisu prišle izradi nacrta statutarnih odluka sa stanovišta uvažavanja dosadašnje prakse demokratizovanja odnosa u Savezu komunista u opštini.[1] Ima takvih nacrta statutarnih odluka u

[1] Analiza o izradi statutarnih odluka opštinskih organizacija Saveza komunista izrađena u Stručnoj službi Predsedništva SKJ.

kojima se veoma malo razrađuju aktivna uloga člana Saveza komunista u stvaranju i ostvarivanju politike Saveza i specifični oblici koji se pri tom koriste. Statutarne odluke nekih opštinskih organizacija su uniformisane i predstavljaju šablonizirane kopije Statuta SKJ ili republičkih statuta.

S druge strane, ima slučajeva da se tuđa pozitivna iskustva jednostavno prenose u statutarne odluke bez ikakvog kritičkog i analitičkog prilaza sopstvenoj praksi i uslovima delovanja.

U nekim nacrtima nedostaje šira razrada odnosa između opštinske konferencije, njenih tela, organa i organizacija u opštini u procesu pripremanja, donošenja i sprovođenja odluka. Ti nedostaci su svojevrstan izraz određene prakse i shvatanja tih odnosa u pojedinim sredinama. Dosadašnja iskustva iz delovanja opštinskih konferencija upućuju na to da u mnogim sredinama nisu u potpunosti pravilno shvaćene one odredbe Statuta SKJ i republičkih statuta koje govore o odnosu između opštinske konferencije i opštinskog komiteta. U praksi se opštinski komitet u većini slučajeva pojavljivao kao forum koji donosi odluke umesto da sprovodi odluke konferencije.

Ovde nije reč samo o subjektivnim težnjama opštinskog komiteta da tako nastupa, nego više o određenim okolnostima u kojima on deluje. Reč je pre svega o onim okolnostima koje proističu iz stepena idejno-političkog obrazovanja članstva u opštinskoj organizaciji. Nije redak slučaj da neki članovi Saveza komunista u ime »reorganizovanih odnosa« javno traže takvo ponašanje opštinskog komiteta, a naročito njegovog sekretara. Prevladavanje takve prakse i razvijanje demokratskih odnosa u Savezu komunista zahteva i određene statutarne norme kao dopunsko sredstvo reformisanja Saveza komunista. Zbog toga je i potrebno da se učine veći napori u razvoju tih odnosa u opštinskoj organizaciji, jer od njih zavisi položaj člana Saveza komunista u stvaranju i ostvarivanju politike Saveza komunista.

Isto tako, odluke treba da razraduju i stimulišu specifičnosti okupljanja komunista i van okvira organizacije Saveza komunista, naročito u specifičnim formama kao što su savetovanja, aktivi itd. O tome se u odlukama nedovoljno govori. Često se sve to svodi samo na nabrajanje mogućih formi aktivnosti komunista. Otuda i potreba da se ta problematika više razradi.

Posebno pitanje koje treba detaljnije formulisati u odlukama jeste način obavezivanja komunista iz radnih organizacija, ustanova i iz jedinica JNA da aktivno deluju na teritoriji gde žive. To treba preciznije definisati jer je u repu-

bličkim statutima i u Statutu SKJ prilično uopšteno rečeno da se članovi Saveza komunista iz radnih organizacija aktivno povezuju sa komunistima koji su organizovani na teritoriji gde žive. Međutim, dosadašnja praksa pokazuje da uglavnom nema nikakvih obaveznih oblika kako će se to sprovoditi. To je manje-više prepušteno dobroj volji i svesti članova Saveza komunista. Tome ne bi trebalo prilaziti na čisto organizacioni način — tako da se komunisti iz radnih organizacija pozivaju na odgovornost ako ne rade na »terenu«. Bilo bi dobro da to bude neka razrađena obaveza aktivnosti. To bi, svakako, bio jedan od pokušaja da se poboljša rad mesnih organizacija Saveza komunista.

U statutarnim odlukama bi trebalo nešto više reći i o tome da se aktivnost komunista ne iscrpljuje u organizacijama Saveza komunista, već da ona podrazumeva rad i u svim drugim samoupravnim društveno-političkim organizacijama.

Ima nacrta statutarnih odluka u kojima se detaljnije ne određuje način pokretanja i predlaganja pitanja o kojima bi se raspravljalo na sastancima organizacija. To pitanje, toliko značajno za razvitak demokratskih odnosa u Savezu, ne bi smelo biti zaobiđeno u statutarnoj odluci opštinske organizacije. U nekim nacrtima se ne utvrđuje obaveza opštinskih konferencija ili organa da pre donošenja značajnijih političkih odluka traže mišljenje, predloge i sugestije članova i organizacija u opštini. To je, nesumnjivo, jedan od najvećih propusta, koji ukazuje na zadržavanje starih odnosa u Savezu. S druge strane, u većem broju nacrta odluka nije razrađeno delegatsko predstavljanje organizacija u mesnim, preduzetnim i opštinskim konferencijama. U tom pogledu u dosadašnjoj praksi nisu postignuti značajniji rezultati. Nedovoljno je razrađen zahtev da delegati u konferencijama Saveza komunista budu spona koja će omogućiti strujanje ideja, predloga i drugih političkih impulsa između članova i foruma Saveza komunista. U većini slučajeva delegati najčešće nisu upoznavali organizacije koje predstavljaju sa onim što se raspravljalo na konferencijama niti, pak, konferencije sa mišljenjem i predlozima svoje organizacije.

Ima i takvih nacrta statutarnih odluka čije su odredbe u suprotnosti sa onovnim odredbama Statuta SKJ. Uzroka tome ima više, a najčešće je potpuno nepoznavanje sadržaja i odredaba Statuta SKJ. Na primer, neke odluke daju pravo članu Saveza komunista da se na odluku o isključenju iz organizacije može žaliti Komisiji za statutarna pitanja SKJ i Kongresu. U Statutu SKJ takvo pravo člana nigde nije definisano, već je reč o drugim mogućnostima, pre svega o

žalbama statutarnim komisijama Saveza komunista u republikama.

Navedene slabosti nisu karakteristične za sve nacrte opštinskih statutarnih odluka. Naprotiv, mnoge odluke su izraz težnje i napora u traženju originalnih i specifičnih rešenja koja doprinose idejno-političkom jedinstvu komunista u razvoju samoupravnih društvenih odnosa u datoj sredini.

Sadašnje diskusije koje se vode o usaglašavanju opštinskih statutarnih odluka sa republičkim statutima i Statutom SKJ treba još više usmeravati na suštinska pitanja. Pri tome je neophodno da se eliminišu ona poglavlja u nacrtima statutarnih odluka koja su u suprotnosti sa Statutom SKJ i da se preformulišu ona koja su površno ili šablonski obrađena.

ĐOKO TOZI

Plan kulturnog razvoja i televizija

Ne postoje neki posebni zadaci televizije u kulturnom razvoju. Ono što je zajednica formulisala kao svoje ciljeve u jednom periodu predstavlja društvenu obavezu i televizije. Ovo je opšta postavka koju će malo ko osporavati, ali koja, kao što znamo, nije dovoljna. Jer pred nama iskrsava dalje pitanje: koji su konkretni kulturni zadaci za koje se sredina odlučila i kojima je dala prioritet? Neke globalne orijentacije su poznate — izgradnja samoupravnih odnosa u kulturi, emancipovanje od budžetsko-administrativnih odnosa, socijalizacija kulture. Sve ostalo podložno je diskusiji i preispitivanju, što u nekim slučajevima podrazumeva i interpretaciju ovih osnovnih orijentacija. Jer, kako je pokazalo iskustvo, protivrečni stavovi se ponekad istovremeno pozivaju na njih pa ipak ostaju protivrečni. U odnosu na plan aktuelno pitanje za televiziju glasi: kako da ona definiše svoje kulturne zadatke i, zatim, kako da to što je definisano provede u akcione oblike i osmišljeno i angažovano kulturno delovanje?

Ukoliko se apstrahuje uži smisao kulturne funkcije televizije, u vidu kulturne informacije ili komentara, onda bi se moglo reći da u osnovi postoje dva načina ispoljavanja te funkcije. Na jednoj strani je širenje kulture, difuzija opštih humanih vrednosti, gde se televizija pojavljuje kao sredstvo prenošenja dela stvorenih za druge medije koje ona distribuira u integralnom obliku ili prerađene i prilagođene sopstvenim izražajnim uslovnostima. Na drugoj strani je područje na kome televizija pokušava da izgradi sopstveni kulturni i kreativni izraz. Ta druga strana njenih funkcija u kulturi mogla bi se uslovno nazvati stvaranjem specifične kulture. Značenje tog pojma je dosta široko, ono se u podjednakoj meri može odnositi na činjenicu da je televizija i medij kreacije, a ne samo posrednik, kao i na činjenicu da se propagiranjem autentičnih vrednosti može postići da se ceo program, u svim svojim užim grupacijama i bez obzira na karakter i namenu, prožme istinskom kulturnom atmosferom.

8*

Oni koji su proučavali odnose između ovih dveju strana iste funkcije uveravaju nas da je televizija svuda u svetu, pa i kod nas, mnogo efikasnija u ostvarivanju uticaja u sferi difuzije kulturnih vrednosti nego u sferi kulturnog stvaralaštva.

Da bi televizija mogla da bude interpretator najprogresivnijih nastojanja, da bi mogla uspešno da popularište žive funkcije kulture i duh koji oplemenjuje ljude, ona i sama mora da bude moralno i društveno podsticana, mora da računa na saradnju sredine. To znači da, bez obzira kako stvari spolja izgledale, ni jedna programska koncepcija, čak ni jedna tačka konkretnog programa, ne nastaje bez psihološkog i moralnog učestvovanja sredine. Ono se može ispoljavati kao javno i nejavno i, zatim, u pogledu unutrašnje sadržine, kao ravnodušan stav ili kao odobravanje ili neodobravanje. To se, međutim, često zaboravlja, a kad se govori o televiziji, misli se na instituciju koja je potpuno autonomna i koja ponekad dela mimo, čak nasuprot našoj volji i željama. Ako jedna sredina iz bilo kojih razloga, recimo zato što je komotna ili suviše zauzeta sobom, ne koristi mogućnost da deluje na televiziju, štampu ili bilo šta drugo što je živo i što reprodukuje impulse života, onda televizijski program i štampa odslikavaju i nju tako da je to problem isto toliko sredine koliko i televizije i štampe.

Ovo je bila digresija, a smisao onoga što se želelo reći dosta je jednostavan: kulturni program televizije nije samo stvar televizije. Da bismo mogli da definišemo šta je to što očekujemo na planu kulture od ovog moćnog i uticajnog sredstva čiji efekti mogu da budu izvanredno opasni kao i izvanredno delotvorni, morali bismo, kako je označeno u početku, da prethodno definišemo kulturne aspiracije sredine kao i ono što televizija sa svoje strane očekuje od društva. Očigledno je da je ovo jedan dvosmeran zahtev koji dobija puno značenje u datom društvenom kontekstu kao i trenutku koji je taj zahtev učinio aktuelnim. Pošto se u ovom trenutku govori o srednjoročnom planu kulturnog razvoja SR Srbije, to znači da treba da definišemo kulturne dileme Srbije i da pokušamo da na osnovu njih formulišemo zadatke. Jer program razvoja televizije, svi ćemo se sa time složiti, nije ništa drugo do funkcija tih zadataka. Ako smo saglasni u pogledu osnovnih današnjih kulturnih potreba Srbije, koje su deo njenog savremenog razvoja, pitanja koja se odnose na televiziju kao i na bilo koju drugu javnu socijalističku službu imaju sledeći oblik: na koji način i sa kakvim kreativnim doprinosom će ljudi koji rade na televiziji doprineti da se ovi

zadaci realizuju; i, zatim, pitanje upućeno u suprotnom smeru — na kakvu će moralnu i društvenu podršku sredine televizija moći da računa pri ostvarivanju ove misije.

Od saradnje i oblika otvorenog i demokratskog međuuticanja društva i njegovih javnih službi veoma mnogo zavisi kvalitet plana i njegovo realizovanje. Da bi televizija mogla da planira svoje kulturno delovanje, ona bi morala da se osloni i na pretpostavljeno ponašanje društva prema njoj. Plan je šansa televizije da pokaže šta i koliko može, ali isto tako je i televizija šansa društva. Saradnja društva na zadacima televizije i saradnja televizije na zadacima društva — eto šta je u pitanju. Ovaj međuodnos teško da može da se izrazi egzaktnim formulacijama plana, on je kulturna i društvena, moralna i intelektualna pretpostavka kulturnog razvoja. U takvoj funkciji plana deluju i televizija i ljudi u njoj, i štampa i kulturne ustanove, i svi mi ostali. Moć ideja i mobilizatorska sugestivnost ciljeva kojima se inspiriše jedna sredina, moralni principi koje ona želi da afirmiše su idejne i vrednosne pretpostavke koje u našim uslovima plan podrazumeva.

Obaveze se, međutim, obično interpretiraju jednosmerno — misli se šta je televizija sebi dužna kad je u pitanju društvo, a ne misli se šta je društvo sebi dužno kad je u pitanju televizija. Izgledalo nam je da je ovo bilo potrebno da se naglasi kao uvod u iznošenje nekih sugestija o mogućem angažovanju i doprinosu televizije kulturnom razvoju Srbije. Napomenuli smo da je osnova od koje treba poći, i iz koje se mogu dedukovati zadaci televizije, sadašnja kulturna situacija Srbije. Nema potrebe da se ovim povodom iznosi šta je sve u dosadašnjem kulturnom razvoju postignuto; mislimo da naša pažnja umesto toga treba da bude koncentrisana pre svega na zadatke koji predstoje i u čiji smo značaj i aktuelnost ubeđeni.

Uzmimo Republiku u celini i zamislimo za trenutak njenu geografsko-kulturnu kartu. Šatiranim površinama neka budu označene zone u kojima postoje biblioteke, pozorišta, bioskopi, muzeji, galerije u broju i sa obimom delatnosti koji odgovaraju savremenim standardima. Zatim, označimo polušatiranim površinama zone u kojima ovih institucija ima u manjoj meri i, najzad, ostavimo u belim površinama zone u kojima nema pozorišta i galerija, gde su biblioteke i bioskopi retki, a kulturni standardi niski. Prvo što u toj imaginarnoj geografsko-kulturnoj karti pada u oči je veliko šarenilo: šatirane zone smenjuju se sa polušatiranim, a ove sa belim, sever i zapad razlikuju se od istoka i juga, kao i svi oni međusobno. Izrazimo li ove razlike u procentima, onda dobijamo ovakve

elemente: dobar deo Republike, više od 50%, nije pokriven mrežom pozorišta, prostrane zone su bez bioskopa, galerije i muzeji su još uvek retkost, a koncertne dvorane jedva da još gde postoje van Beograda. U oko 80% naselja u Republici štampa uopšte ne stiže ili ne stiže redovno. Opština sa najnižim davanjima za kulturu po stanovniku stoji prema onoj sa najvišim u odnosu 1 : 300 (0,18 novih dinara po stanovniku prema 56).[1] Ali nije sve u razlikama. Za kulturnu situaciju su karakteristični i brojni paradoksi, kao, na primer, taj da Srbija proporcionalno stanovništvu ima jedan od najviših procenata studenata u svetu, a da u isto vreme ima znatan procenat nepismenih.

Televizija je velika kulturna šansa ovih belih površina na geografsko-kulturnoj karti, koje označavaju regione sa nekoliko miliona stanovnika. Ona je ta koja ovim stanovnicima donosi pozorište, film, kulturnu informaciju, koja ih vodi kroz domaća i svetska kulturna zbivanja, kao i kroz muzeje i galerije, koja budi u njima kulturne aspiracije i obogaćuje ih novim saznanjima. Veliki deo ovih stanovnika ne bi bez televizije nikada video pozorišnu predstavu ili slušao operu, ne bi ušao u muzeje niti bio obavešten o naučnim dostignućima i novim tehnološkim postupcima u obradi zemlje, ne bi video druge zemlje i upoznao život u njima. Mnogi od njih nikada ne bi stekli savremeničko osećanje. Televizija može i morala bi da im bude kompenzacija za ono što još nemaju i što u dogledno vreme neće ni imati, kompenzacija za širok kulturni izbor koji imaju gradski centri. Može se govoriti o socijalističkoj jednakosti i ravnopravnosti i može društvo da čini velike napore kako bi unapredilo uslove i materijalne pretpostavke za takvu jednakost, ali za sada ona ne postoji, a umesto nje postoji kulturna neravnopravnost kao realna činjenica života, i ta neravnopravnost će i ubuduće još potrajati. Televizija je ta koja, zahvaljujući izvanrednoj sposobnosti da prodre u sve prostore i u sve socijalne sredine, može da veliki broj ljudi uključi u savremeni život i kulturne tokove, da im omogući da ovu neravnopravnost manje osećaju. Od televizije, a isto tako i od društva, zavisi da li će ova kompenzacija biti kulturna ili će, umesto pravog doživljaja i kulturnog kvaliteta, ponuditi surogat, da li će ona donositi autentičan kulturni sadržaj koji obogaćuje ličnost ili će favorizovati površnu zabavu.

---

[1] *Osnove za izradu plana kulturnog razvoja Srbije*, izdanje Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu, Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka i Republičke zajednice kulture, Beograd, 1969.

Istovremeno televizija je potencijalni faktor deprovincijalizacije kulturnog života. Ako se vratimo na geografsko-kulturnu kartu Srbije, uporedo sa belim površinama uočićemo i zone visoke koncentracije kulturnih i umetničkih ustanova. To je pre svega Beograd, u kome se nalazi blizu polovine svih umetničkih ustanova u Republici i tri četvrtine svih aktivnih umetnika. Deprovincijalizacija kulturnog života podrazumeva kulturno aktiviranje unutrašnjosti i stvaranje novih kulturnih centara, kao i znatno šire i intenzivnije kulturno komuniciranje između tih centara i njihovih zaleđa. Metropolizam najviše uspeva da preovlada upravo televizija, potvrđujući i na ovom planu svoje moguće kulturno-demokratske funkcije. Oba ova momenta, geografska neujednačenost kulturnih standarda i duboke razlike između centara i unutrašnjosti, televizija mora da uzme u obzir pri razradi plana svog budućeg kulturnog delovanja i angažovanja. Njene su teškoće u tome što se ona obraća kulturno heterogenoj publici i što u uskim programskim okvirima treba da zadovolji različite interese. Dok ne bude u mogućnosti da otvori drugi i treći program i izdiferencira emisije prema slušaocima, ona će morati da pronalazi odgovarajuće proporcije u okviru istog programa.

Njena značajna društvena funkcija je u tome da u sredinama kojima ona realno omogućuje jedini kulturni kontakt budi nove kulturne potrebe. Ne vidimo ni jednu drugu instituciju koja bi na tom polju mogla makar i da se samo poredi sa mogućnostima televizije. U koncipovanju programa, međutim, prevagu ima težnja da se zadovolje postojeće kulturne potrebe, dok je sistematsko razvijanje novih potreba u sporednom planu. Televizija praktično još ne odužuje u pravoj meri svoj kulturni dug prema selu, a isto tako njeni kulturni programi za sada nisu prilagođeni ni nivou i potrebama mlade radničke klase. Postoji jedan izuzetak — emisije za opismenjavanje. Postale su za kratko vreme popularne, i makar da se radi o elementarnim oblicima, prema svom faktičkom efektu predstavljaju kulturni doprinos. Tako sadašnji program televizije više nudi onima koji i inače imaju veći kulturni izbor nego onima koji u tom pogledu imaju malo ili nemaju ništa. Razume se, niko ne misli da treba ukinuti TV prenose iz opere i pozorišta ili intervjue sa umetnicima i reportaže sa likovnih izložbi ili kojih drugih ekskluzivnih umetničkih manifestacija. Radi se samo o tome da se ovim emisijama pridodaju i one koje bi mogle da zainteresuju za umetnost i šire slojeve. Prikazi knjiga su, na primer, vrlo dobri, ali

oni su koncipovani tako da se obraćaju obrazovanom i informisanom čitaocu, onom koji se o knjigama obaveštava i preko štampe i časopisa. Manje razvijeni čitalac kome su informacije o knjizi čak neophodnije u sadašnjem programu nije uzet u obzir.

Mnogi su unapred skeptični kad je u pitanju ovakva kulturno-pedagoška funkcija televizije. Oni su uvereni da popularizacije sličnog tipa vode vulgarizaciji kulture, kojoj je televizija po njihovom mišljenju i inače sklona. Ali ovakva shvatanja opovrgavaju iskustva sa kulturnim programima radija. Nije tako daleko od nas vreme kad radio-drama nije postojala kao ni navika kod širokih slojeva slušalaca da ovu emisiju prate. Opredeljujući se za popularne dramske oblike koji su emitovani uporedo sa ozbiljnijim i pretencioznijim, kulturne redakcije su vremenom postigle da ove emisije postanu veoma popularne čak i u seoskim sredinama. Mogućnosti televizije su u ovom pogledu čak i veće, njena edukativna funkcija se u ovakvim programima može uspešno da spoji sa kulturnom u okviru istog delovanja i uticaja. Međutim, ovaj deo TV programa još nije dovoljno razvijen, i mislimo da je dobro da se to konstatuje kad se govori o planu razvoja televizije.

Jedna od takođe veoma značajnih funkcija televizije je stimuliranje stvaralaštva i popularizacija umetničkih rezultata. Već sada je televizija zajedno sa radijom daleko najveći poručilac i »potrošač« najraznovrsnije kulturne produkcije. Ona angažuje književnike, kompozitore, filmske i pozorišne stvaraoce, likovne umetnike. Njena uloga u ovom pogledu izgleda da je posredna — ona poručuje i uključuje u program ono što je prema važećim kriterijumima prihvatljivo kao kvalitet i kao rezultat. Ali od toga kako će ljudi koji rade na televiziji interpretirati kriterijum »prihvatljivog«, kako će usmeravati tu produkciju koja je već sada impozantna, veoma mnogo zavisi stvaralačka klima. Ovo je kompleks ozbiljnih pitanja koja do sada nisu dovoljno raspravljana, a čija aktuelnost biva iz dana u dan sve veća. Ako se televizija ne otvori prema društvu i sama ne pokrene ove probleme, u njoj lako mogu da preovladaju monopolističke tendencije i oblici arbitriranja u kulturnim stvarima koje društvo ne bi moglo da prihvati. Njen umetnički program u svim vidovima (muzika, drama, film) ne bi smeo da ostane samo stvar onih koji rade na televiziji, nego isto tako i stvar svih umetnika i njihovih asocijacija, čak najšire kulturne javnosti. U vezi sa ovim su i pitanja koja postavljaju neka udruženja umetnika, a koja se odnose na samoupravna prava onih stvaralaca koji

nisu u stalnom radnom odnosu sa televizijom, ali čiji je faktički stvaralački doprinos programu na osnovu ugovora i u honorarnom odnosu znatan. Za sada oni ta prava nemaju, ne učestvuju u podeli dohotka niti imaju neposredniji uticaj na koncipovanje programa u kome aktivno učestvuju i kome daju svoj značajan doprinos. Kad se govori o planu razvoja televizije u budućnosti, mislimo da treba i ova pitanja da se postave. Daljim razvojem televizije, uvođenjem drugog programa — u neposrednoj perspektivi, kao i programa u boji — u daljoj perspektivi, broj spoljnih saradnika televizije iz redova umetnika i stvaralaca raznih vrsta rašće aritmetičkom progresijom.

Postavlja se pitanje da li je televizija samo javni servis ili i društvena institucija koja treba da sa svoje strane pokreće inicijative kao i da se neposredno društveno i kulturno angažuje. Kad je reč o kulturi, ove dileme otpadaju. Estetičko angažovanje televizije u korist jednog, a nasuprot drugom pravcu nije prihvatljivo — u tome su svi saglasni. Televizija mora da bude izvan ovih momenata. Ali posmatrano iz društvenog aspekta, ona ne može da bude kulturno neutralna, nego, nasuprot tome, morala bi da se najneposrednije angažuje na realizovanju prihvaćene i društveno verifikovane politike. Evo nekoliko primera takvog mogućeg i neophodnog angažovanja televizije.

Uvođenje samoupravnih odnosa u kulturi, emancipovanje od budžetsko-administrativnih oblika finansiranja i uvođenje nagrađivanja prema rezultatima rada u kulturnim i umetničkim ustanovama predstavljaju aktuelne društvene zadatke u ovom trenutku. Ova nastojanja su pretpostavka socijalizacije i demokratizacije kulture. Ali, kao što je poznato, ovi procesi ne idu bez otpora. U mnogim kulturnim ustanovama samoupravni odnosi za sada predstavljaju više formalnost nego samoupravnu suštinu. Postoje primeri veoma interesantnih inicijativa pojedinih ustanova, primeri afirmisane samoupravne prakse u kulturi koji zaslužuju pažnju televizije. Svaki prodor u nove odnose mora da se odrazi i da dobije podršku najmoćnijeg sredstva kulturne propagande — televizije.

Dalje, postoji u kulturnim institucijama još uvek podosta ostataka konzervativnih shvatanja o ulozi i funkciji kulture, esnafskog mentaliteta, zastarele i neracionalne organizacije, atomiziranosti akcije i programa. Može li televizija da bude prema ovim pojavama neutralna i, u želji da se ne eksponira

i ne meša u delikatne kulturne poslove, da se odlučuje za pasivan stav? Mislimo da ne može i da, nasuprot tome, ona treba na razne načine da ohrabruje i popularište sve inicijative čiji je cilj modernizovanje i efikasno poslovanje kulturnih ustanova, sve što prevazilazi uske esnafske koncepcije kulturnog razvoja i što teži ka integrisanju kulture u društvo.

Televizija takođe može veoma mnogo da doprinese međusobnom povezivanju i prožimanju nacionalnih kultura i kultura narodnosti preko redovnog praćenja njihovih kulturnih tokova i prezentiranja najznačajnijih kulturnih rezultata. Kao moćna kulturna tribina, ona takođe može da veoma mnogo doprinese širokoj razmeni mišljenja o problemima kulturnog razvoja u kojoj bi, pored kulturnih radnika, učestvovali i predstavnici radnih kolektiva, poljoprivrednici, predstavnici društvenih i drugih organizacija.

Sa svoje strane, televizija takođe može da doprinese popularisanju i razvoju kulturnog turizma. Neke emisije, kao, na primer, »Karavan«, veoma mnogo su doprinele upoznavanju kulturne istorije kao i razvijanju interesovanja za nju i za istorijska i turistička mesta u našoj zemlji. One su za kratko vreme postale veoma popularne i predstavljaju primer dobro koncipovanih i vođenih kulturno-pedagoških emisija. Ali one su ostale prilično izolovane u programu. Ove emisije bi mogle da pokrenu inicijative i doprinesu konkretnom društvenom angažovanju mladih ljudi. Centralni komitet omladine Srbije razradio je plan po kome bi omladina SR Srbije dobrovoljnim akcijama radila na kulturnim objektima — izgradnji prilaznih puteva do manastira i drugih kulturnih spomenika, restauraciji tvrđava i starih seoskih i gradskih ambijenata, na arheološkim lokalitetima itd. Televizija bi mogla da sa svoje strane podrži i popularište ovakve inicijative. Poslednjih godina televizija postaje sve više sponsor značajnih kulturnih i umetničkih manifestacija, dajući svoju dvostruku pomoć i podršku — materijalnu kao i putem popularisanja tih manifestacija kroz program. Može se očekivati da će ovakva uloga televizije ubuduće biti još značajnija.

Mogli bi još da se ređaju poslovi u kulturi i za kulturu koje bi televizija mogla da posvršava ili da da svoj doprinos. Ali, kao što je na početku rečeno, pretpostavka ovakve funkcije televizije je široko razumevanje društva za njene probleme kao i saradnja i moralna podrška sredine ovakvoj programskoj orijentaciji televizije.

STEVAN MAJSTOROVIĆ

Posle kongresa francuskih komunista

Nesumnjivu vrednost XIX kongresa francuskih komunista predstavlja rasprava o jednoj od najkrupnijih tema današnjice: o odnosu između socijalizma i tehnološke revolucije. Bez obzira na različite ocene koje se mogu dati o kongresnim zaključcima, ostaje činjenica da je ovaj kongres vodio višednevnu debatu o uticaju naučno-tehnološke revolucije na borbu socijalističkih snaga za preobražaj društva. Za trenutak možemo apstrahovati i konkretne podsticaje ovoj diskusiji, zadržavajući se na onim objektivnim elementima razvoja francuskog društva koji su neizbežno nametnuli ovu temu snagom promena u strukturi proizvodnih snaga i društva u celini, uključujući radničku klasu i sve ostale radne slojeve. Rekli bismo čak da bi bilo neshvatljivo da tako krupne promene ne nađu odjeka u ovoj ili onoj formi u radničkom pokretu, pogotovo u najvećoj radničkoj partiji koja okuplja oko sebe znatan deo radničke klase i drugih radnih slojeva Francuske. Pri tom imamo u vidu sve elemente tog odjeka, kako one koji su izraženi u zvaničnim stavovima KPF tako i one koji, bilo da su se javili unutar KPF ili šire u krilu levice, predstavljaju izraz neslaganja i polemike sa zvaničnim stavovima KPF.

Razvoj naučno-tehnološke revolucije suočio je francuski kapitalizam sa krupnim problemima stabilizacije na novim osnovama koje je ta revolucija nametnula. Period tih pokušaja stabilizacijc traje već više od jedne decenije (praktično se poklapa sa periodom Pete Republike). Neuspesi u tim nastojanjima bili su izraženi kako u političkim krizama tako i na privrednom planu kroz monetarnu nestabilnost koja prati Francusku već dugi niz godina. Vrhunac te krize, njen najpotpuniji politički i socijalni izraz, predstavljaju poznati sukobi u maju—junu 1968. godine i silazak generala De Gola sa političke pozornice (posle nekoliko uzastopnih neuspelih pokušaja stabilizacije situacije).

Poslednjih godina neke ključne industrijske grane u Francuskoj bile su drastično suočene sa teškoćama zbog neminov-

nih zahteva za modernizacijom. Masovna primena automatizacije u aeronautičkoj i automobilskoj industriji, razvitak elektronike, zatim petrohemijske industrije stavili su neka od vodećih francuskih preduzeća pred teške dileme. Automobilska industrija Sitroen bila je prinuđena da sklapa aranžmane sa FIAT-om. Nacionalizovani Reno izvršio je značajna prestrojavanja i koncentraciju kapitala uz svesrdnu podršku državnih finansija. Poznata industrija aviona Daso, pored finansijske pomoći države, morala je pribeći sporazumu sa vodećim britanskim konkurentima kroz zajednički projekat supersoničnog giganta »Konkord«. Sektor elektronike i petrohemije morao je učiniti krupne ustupke američkom i nemačkom kapitalu kroz aranžmane koji su nesumnjivo išli na štetu francuskih proizvođača.

Istovremeno i u drugim industrijskim granama došlo je do snažne koncentracije kapitala u nacionalnim ili međunarodnim okvirima. U industriji čelika danas samo dva preduzeća proizvode 70 odsto ukupne nacionalne proizvodnje. Hemijskom industrijom dominira grupacija Ron — Pulenk, a elektroindustrijom grupacija Tompson — CGE. Grupacija Sen Goben udvostručila je svoj kapital. Sve ove i druge brojne operacije koncentracije kapitala propraćene su racionalizacijom proizvodnje, rekonstrukcijom krupnih preduzeća i paralelnim zatvaranjem manjih fabrika sa zastarelom tehnologijom. Finansijski kapital izrazito se koncentriše na krupne proizvodne grupacije, tražeći istovremeno nova područja ulaganja u tercijarnim sektorima, posebno u trgovini.

Ova krupna prestrojavanja u osnovnim industrijskim granama Francuske izazvala su veoma krupne promene i u smislu daljeg raslojavanja društva. Ono se vrši u dva pravca: prvo, potiskivanjem sitne industrije, trgovine i zanatstva veliki broj sitnih preduzetnika gubi poziciju poslodavca i vlasnika i prelazi u najamni odnos; i drugo, što je daleko važnije, nova tehnologija na čitavom frontu proizvodne delatnosti diktira novu, znatno izmenjenu strukturu zaposlenih. U najamnom proizvodnom odnosu javlja se, pored klasične radničke klase, sve brojnija kategorija tehničara, inženjera, stručnih kadrova različitih profila i naučnoistraživačkih radnika. Podaci izneti na Kongresu o procentu ovih kategorija kadrova u odnosu na ukupan broj zaposlenih veoma reljefno pokazuju do kakvih je krupnih promena došlo u francuskoj industriji. Tako je u hemijskoj industriji od ukupnog broja zaposlenih 26% inženjera i tehničara; u elektroindustriji 30%; u elektronici 50%; u petrohemiji 60%; a u nuklearnoj industriji čak 70%.

Danas u Francuskoj ima više od 3 miliona ljudi sa visokim i višim obrazovanjem prema jednom milionu u 1954. godini. Od toga je oko 2 miliona tehničara, inženjera, naučnih istraživača i drugih stručnih kadrova koji direktno učestvuju u proizvodnji i koji su u najamnom radnom odnosu.

Istovremeno je došlo i do promena unutar radničke klase, kako u pogledu broja tako i u pogledu kvalifikacione strukture, školske spreme, specijalizacije itd. Francuska ima danas oko 9 miliona radnika, što predstavlja 44,5% aktivnog stanovništva prema 40% u 1954. godini.

Tendencija razvoja privrede i primena novih naučnih i tehnoloških dostignuća upućuje na zaključak da će se i dalje vršiti promene u strukturi zaposlenih. Na taj način nove stotine hiljada radnika srednjih i visokih školskih i stručnih kvalifikacija stupiće u najamni radni odnos. Njihov objektivni društveni položaj i odnos u proizvodnji neizbežno ih vodi na područje socijalnih sukoba i opozicije kapitalističkom sistemu. Tako se, pored tradicionalne radničke klase, u borbi za preobražaj društva javlja jedan veoma značajan društveni sloj, koji sobom nosi specifičnosti svoje formacije, ali u osnovnim proizvodnim odnosima ima položaj veoma sličan položaju radničke klase.

Sve dovde analize društvenih odnosa koje daje KPF u osnovi su identične sa analizama ostalih snaga francuske levice. Razlike nastaju kada se pređe na probleme okupljanja progresivnih snaga i snaga radničkog pokreta. Polemika koja suprotstavlja KPF drugim partijama i grupacijama i koja je suprotstavila većinu u rukovodstvu KPF poznatom marksističkom teoretičaru Rožeu Garodiju mogla bi se svesti na pitanje: sa kojim društvenim i političkim snagama i u okviru kojih saveza treba komunisti da vode borbu za društveni preobražaj Francuske?

Postavlja se, dakle, pitanje: da li novi društveni slojevi (novi po svom društvenom položaju), koji u suštini imaju isti ili sličan položaj u proizvodnim odnosima kao i tradicionalna radnička klasa, mogu predstavljati jedinstveni »istorijski blok«, kako tvrdi Garodi, ili tradicionalna radnička klasa ostaje rukovodeća snaga u borbi za socijalizam, a svi ostali su njeni potencijalni »saveznici«. Kongres je označio savez između radničke klase i novih snaga tehničara, inženjera, naučnih istraživača i uopšte intelektualaca kao savez od kapitalnog značaja, ali je odbacio koncept o »novom istorijskom bloku« koji je zastupao Garodi.

Polemišući sa Garodijem, Žorž Marše je u referatu posebno insistirao na ovom aspektu problema: »Na taj način

došli bismo u situaciju da radničku klasu utopimo u jednu heterogenu celinu i tako dovedemo u pitanje njenu avangardnu ulogu u borbi za preobražaj društva.« Marše dalje ističe da KPF ne potcenjuje značaj »intelektualnih radnika«, već se, naprotiv, sve više za njih interesuje, pošto im broj i uloga u proizvodnji neprekidno rastu. Međutim, po njegovom mišljenju i po stavovima većine u rukovodstvu KPF, između radničke klase i ovih novih slojeva ne treba da dođe do »fuzije«, već do »prisnog saveza« I u zaključcima Kongresa ova teza je ponovljena i izražena je spremnost KPF da diskutuje sa ostalim snagama levice o stvaranju jedinstva između različitih snaga levice, a radnička klasa i njena »revolucionarna partija predstavljaće motornu snagu i avangardu« tog okupljanja.

Razjedinjenost francuske levice i mogućnost ozbiljnog zaokreta u pravcu ujedinjavanja njenih snaga oko jedinstvenog programa, koji bi nastao kao rezultat zajedničke analize promena u francuskom društvu, predstavlja danas centralnu temu političkog života zemlje. To jedinstvo, međutim, nije moguće ostvariti jednostavnim ponavljanjem starih formula koje nisu izdržale probu vremena. Zato su sve partije i grupacije levice očekivale zaključke Kongresa kao jasan indikator realnih mogućnosti da se odazovu pozivu KPF na saradnju i diskusiju o zajedničkom programu političke akcije.

Prve reakcije i komentari predstavnika partija i grupacija levice pokazuju da ocene Kongresa sa stanovišta stvaranja uslova za jedinstvo uglavnom nisu povoljne, ali ni negativne do te mere da bi diskusija bila prekinuta. I najnovije polemike između lidera KPF i Socijalističke partije pokazuju da su čvorovi polemike ispleteni upravo oko pitanja mesta i uloge pojedinih partija u eventualnom budućem savezu. Socijalistički lider Savari zamera komunistima da imaju hegemonističke pretenzije unutar ujedinjene levice. Da bi do stvarnog zaokreta na putu stvaranja jedinstva moglo doći, sve partije levice posle Kongresa KPF ističu neophodnost prethodne rasprave o svim principijelnim pitanjima borbe za socijalizam: definisanje njenih puteva i sredstava, odnosa demokratije i socijalizma (uključujući i pitanje višepartijskog sistema), utvrđivanje osnovnih principa međunarodne politike koju bi vodila ujedinjena levica.

Biće to, bez sumnje, veoma težak dijalog, i to ne samo zbog različitih pogleda na najnoviju evoluciju francuskog društva, već i zbog starih, već decenijama pothranjivanih predrasuda i sukoba. Devetnaesti kongres KPF predstavlja značajan događaj na tom putu. Ne toliko po konačnim odgo-

vorima na sporna pitanja koliko po tendencijama promena u partiji koje su bile vidljive i po izraženijoj osetljivosti na nove probleme koje je sobom doneo razvitak francuskog društva. U krajnjoj liniji, u izvesnoj meri je nov i način vođenja polemike sa Rožeom Garodijem, čije su teze odbačene, ali je sukobu dat publicitet kakav i zaslužuje problematika koja je po opštoj oceni izvanredno aktuelna.

Ostaje da se u političkoj praksi provere zauzeti stavovi, da se proceni da li su dosadašnje analize bile dovoljne da stvore potreban prostor za političko približavanje različitih formacija francuske levice. Svako zaostajanje na tom putu neminovno će dovesti do suočavanja onih koji zaostaju sa novim realnostima u društvu čiji značaj niko ne osporava.

Značaj i obim rasprava o ovim pitanjima stavili su u drugi plan i ograničili diskusiju o drugim značajnim elementima partijske politike, između ostalog i širu diskusiju o njenoj međunarodnoj politici. To ne znači da su izostali stavovi o nekim osnovnim dilemama te politike. Naprotiv. Ali je njihovo tretiranje ostalo pretežno u okvirima osnovnih kongresnih dokumenata — u tezama, referatima i ostalim usvojenim dokumentima. No, uprkos tome što je na Kongresu izostala šira rasprava o nekim pitanjima međunarodne politike koja su uoči Kongresa bila predmet polemike u Partiji, zauzeti stavovi zaslužuju pažnju jer opredeljuju buduće držanje KPF.

Karakteristična je u tom pogledu vrlo oštra osuda koja je u referatu Maršea izrečena politici Komunističke partije Kine zbog »usluga koje čini imperijalističkoj buržoaziji u borbi protiv naučnog socijalizma, protiv naše Partije i protiv Sovjetskog Saveza«. Kineskoj Partiji se prebacuje: što je na svom IX kongresu usvojila statut koji je u suprotnosti sa lenjinističkim principima organizacije partije, što je marksizam-lenjinizam zamenila maoizmom, što izjednačava američki imperijalizam sa Sovjetskim Savezom, što se upustila u ozbiljne »vojne provokacije na kinesko-sovjetskoj granici«. U referatu je negirano postojanje sukoba interesa između Kine i SSSR-a, ali je takođe izražena želja za uspehom sovjetsko-kineskih razgovora o graničnim pitanjima.

Tretiranje i osuda Komunističke partije Kine dovedeni su u vezu sa levičarskim, trockističkim i maoističkim tendencijama koje su se u Francuskoj javile za vreme događaja maja —juna 1968. godine. Partiji je stavljena u zadatak odlučna borba protiv »levog oportunizma svih boja« na nacionalnom i međunarodnom planu.

Teza koja karakteriše zacrtanu politiku u pitanjima odnosa između komunističkih partija mogla bi se svesti na

sledeći stav: nikakve razlike u uslovima borbe, različiti oblici ispunjavanja zadataka jedne komunističke partije, nikakve razlike o jednom određenom problemu ne mogu dovesti u pitanje jedinstvo međunarodnog komunističkog pokreta. Isticanje ovih principa dovedeno je u direktnu vezu sa držanjem KPF u novije vreme, posebno u vreme i posle vojne intervencije varšavske petorice u Čehoslovačkoj. Konstatovano je da je KPF »otvoreno izrazila svoje neslaganje sa vojnom intervencijom«, ali je zato »kasnije manifestovala svoje razumevanje za preduzete napore u cilju nalaženja političkog rešenja nastale krize«.

Zalaganje za jedinstvo među komunističkim partijama na ovim osnovama izraženo je i kroz ocenu prošlogodišnjeg savetovanja komunističkih partija u Moskvi, koje je označeno kao »neosporan uspeh« i naglašena je potreba ostvarenja »zajednički usvojenih odluka na Konferenciji«.

VUKOJE BULATOVIĆ

Nova istočna politika Bona

Što su više dva dela Nemačke urastala, svaki za sebe, u dva protivstavljena vojno-politička bloka, što su više postajala različita po društveno-ekonomskom i političkom sistemu, što se više njihovo aktivno stanovništvo sastojalo od generacija koje jedva da su i sačuvale uspomenu na jedinstvenu Nemačku (pa i ta je bila kompromitovana, nacistička), što se više uhodavao život u dvema državama kao zasebnim celinama, pitanje ponovnog ujedinjenja postajalo je tokom dugog niza godina sve manje aktuelno i sve više teorijsko. Ono je moglo izgledati relativno jednostavno samo uz pretpostavku neke vrste aneksije onog drugog dela, kojoj bi sledilo njegovo brže ili sporije »glajhšaltovanje«.

Dvadesetogodišnja sterilnost politike demohrišćanskih vlada u pitanjima odnosa sa drugom nemačkom državom, sa Sovjetskim Savezom i istočnim susedima uopšte bila je tesno povezana s iluzijom da će na talasima hladnog rata, ako se samo bude dovoljno čvrsto stajalo uz zapadni blok, jednog dana biti moguće ostvariti takvo »ujedinjenje« i rešiti druga otvorena pitanja u odnosima s tim zemljama. »Istočna politika« bila je, u stvari, prepuštena moćnim saveznicima. Tako nije bilo potrebno tragati za alternativnim, dugoročnim, suptilnijim koncepcijama o odnosima s Istokom, koje bi podrazumevale i sopstvene postupke, ali koje bi zato bile mnogo realnije. Tako se stvarao privid da je nadohvat ruke nešto što je bilo samo instrument pritiska u hladnom ratu među velikim silama.

Sve to, naravno, ne znači da je druga strana bila »bez greha«. Uprošćavanja su svojstvena blokovskoj politici; i u Nemačkoj DR — iako je ona imala manje uslova za rađanje aneksionističkih ambicija — bilo je šematskih predstava o ujedinjenju, čiji bi se koreni mogli tražiti, između ostalog, i u poistovećivanju napredovanja socijalizma, kao svetskog procesa, sa jačanjem, odnosno širenjem područja »socijalističkog lagera«. Takva shvatanja i na njima zasnovana politika olak-

šavali su, zapravo, urastanje SR Nemačke u zapadni blok. Prema tome, dva podjednako kruta, blokovski određena i motivisana prilaza nisu se samo međusobno isključivala, već su se istovremeno i pothranjivala.

S obzirom na uklopljenost, faktičku i institucionalnu, Nemačke DR u sistem Varšavskog ugovora, njeno »prisajedinjenje« Saveznoj Republici moglo se, teorijski, zamisliti samo u slučaju izbijanja ratnog sukoba između dvaju blokova u Evropi. I pored svih verbalnih poricanja, hrišćansko-demokratske vlade Savezne Republike tokom proteklih dvadeset godina nisu mogle — a možda bi se moglo reći da se nisu mnogo ni trudile — da opovrgnu da je njihova koncepcija »ujedinjenja« Nemačke bila povezana s takvim mračnim perspektivama.

Kamen temeljac zapadnonemačke spoljne politike bila je teza da ujedinjenje mora *prethoditi*, to jest da ono predstavlja *uslov* popuštanja zategnutosti u odnosima Savezne Republike (i čitavog zapadnog bloka) sa zemljama istočne Evrope. Šta je drugo takav stav mogao značiti nego to da se uspostavljanje normalnih odnosa s istočnim susedima uslovljava njihovim pristankom da Nemačka DR bude prisajedinjena Saveznoj Republici? Dalje, tako reći do juče, zapadnonemačke vlade zastupale su, uporno i vehementno, tezu da su one jedini legitimni predstavnik čitavog nemačkog naroda i pretile su sankcijama — i primenjivale ih — protiv zemalja koje bi priznale »sovjetsku okupacionu zonu«, to jest postojanje Nemačke DR kao subjekta međunarodnih odnosa (Halštajnova doktrina). U Bonu je postojalo i delovalo Ministarstvo za opštenemačka pitanja, koje se postavljalo kao neka vrsta starateljskog organa u odnosu na sunarodnike u Nemačkoj DR. U zvaničnim zapadnonemačkim publikacijama o Nemačkoj DR govorilo se kao o »srednjoj Nemačkoj«, a o oblastima istočno od Odre i Nise, koje su posle drugog svetskog rata postale deo teritorije NR Poljske, kao o »istočnoj Nemačkoj«. Sve je to bilo kao stvoreno da pothranjuje podozrenja nemačkih suseda, posebno istočnih, da se Savezna Republika jednog dana, u povoljnoj prilici, može zaista upustiti u avanturu da pokuša neku vrstu »aneksije« drugog, manjeg dela Nemačke.

Takva podozrenja moglo je samo pojačati odbijanje zapadnonemačkih vlada da priznaju faktičku granicu na Odri i Nisi između Nemačke DR i Poljske, što će reći zapadnu poljsku granicu, koju su te dve zemlje — u odsustvu ugovora o miru između saveznika i Nemačke, kojim je ona trebalo da bude konačno utvrđena — potvrdile bilateralnim ugovorom 1950. godine.

Predstavnici Savezne Republike, a još više njeni zapadni saveznici, obično su — nasuprot argumentima o revandikativnom karakteru zapadnonemačke politike prema Istoku — isticali nepostojanje odgovarajuće nemačke vojne moći, činjenicu da se Savezna Republika odrekla proizvodnje atomskog, bakteriološkog i hemijskog oružja, relativnu slabost i defanzivni karakter Bundesvera, njegovu nesamostalnost u okviru vojnih snaga NATO i, uopšte, zavisnost Savezne Republike od njenih zapadnih saveznika. Odbijanje Savezne Republike da prizna granicu na Odri i Nisi tumačilo se kao jedan od aduta na budućim pregovorima o mirovnom ugovoru.

U ovoj tezi bilo je, svakako, istine — utoliko više, moglo bi se dodati, ukoliko je manje bilo izgleda za ratni sukob u Evropi. Međutim, Nemci su ne jednom u istoriji pokazali sposobnost da za vrlo kratko vreme izvanredno povećaju svoj vojni potencijal; na osnovi ekonomske moći kakvu je posle drugog svetskog rata dostigla Savezna Republika oni su to lako mogli još jednom pokazati. Osim toga, zapadnonemačka politika prema Istoku upravo se i zasnivala na konfrontaciji dvaju blokova. Dokle god su se sukob i zategnutost među njima zaoštravali ili održavali, kakvu je ubedljivost mogao imati argument o zavisnosti Bundesvera od vojnih snaga NATO i ko je mogao garantovati da se zapadnonemačka armija u nekom kritičnom trenutku neće izmaći kontroli, pa i kad bi neko želeo da je zadrži?

Do promena u zapadnonemačkoj »istočnoj politici« dolazi u okviru jačanja tendencija potiskivanja hladnog rata perspektivnom pregovaranja i sporazumevanja u odnosima Istok—Zapad. Razvoj u tom pravcu počeo je, u stvari, još pre no što je Lindon Džonson proklamovao politiku »izgradnje mostova« sa Istokom (1964) i bio je usporen, ali ne i zaustavljen, sukobom u Vijetnamu. Raspravljati o faktorima tog razvoja značilo bi analizirati kretanja u međunarodnim odnosima, posebno u odnosima između dveju supersila, bar od kubanske krize i zaoštravanja kinesko-sovjetskog sukoba. Ovde takva analiza niti je moguća niti je neophodna. Bitno je da je perspektiva smenjivanja »ere konfrontacije erom pregovaranja« (novo ime za politiku »izgradnje mostova«, koja je, opet, bila drugo ime za Kenedijeve nagoveštaje »sveta bezbednog za raznovrsnost«) učinila da se konačno rasprše iluzije o mogućnosti, u nekoj tamo budućnosti, »prisajedinjenja« Nemačke DR. Postajalo je

jasno ne da je SR Nemačkoj potrebna »*nova* istočna politika«, nego da ona »istočne politike«, u smislu koncepcije dugoročnog zasnivanja i razvijanja odnosa sa Istokom, nije ni imala.

Političari su prvi morali otkriti ovu neprijatnu istinu, ali je ona postepeno prodirala i u javnost. Osećanje razočaranja bilo je jedan od glavnih, ako ne i glavni faktor unutrašnjih političkih previranja u Saveznoj Republici: ona postaju primetna još u vreme smene Adenauer—Erhard, pojačavaju se 1964—1965. godine, kada ne baš suviše diskretne sugestije SAD na adresu Savezne Republike da traži mogućnosti za poboljšanje odnosa sa svojim istočnim susedima odjekuju neslaganjima u samom vođstvu CDU—CSU, a kulminiraju krizom Erhardovcg kabineta i formiranjem vlade »velike koalicije« 1966. godine.[1]

Činjenica da su presudni faktori preokreta u zapadnonemačkoj politici prema Istoku potekli iz promena do kojih je došlo na širem planu međunarodnih odnosa još ne znači da, jednom pokrenuta s nulte tačke, ta politika nije dobila i svoje sopstveno kretanje. Među faktore koji su uticali na njen razvoj mogu se ubrojati, pored ostalih:

— Utisak da SR Nemačka u svojim odnosima s Istokom ostaje donekle prepuštena sama sebi, da je dve supersile (a i druge zemlje) mogu u međusobnom sporazumevanju zaobići, u najgorem slučaju postići i sporazume koji direktno zadiru u njene interese (ovaj utisak bio je pojačan slabljenjem interesovanja SAD za Evropu — prividnim ili stvarnim ili samo privremenim — dok se rasplamsavao rat u Vijetnamu);

— Proces relativnog političkog osamostaljivanja zapadne Evrope u odnosu na SAD, naročito De Golova politika poboljšavanja odnosa sa SSSR-om i zemljama istočne Evrope, što je moralo delovati kao još jedna opomena SR Nemačkoj da dospeva u sve veću izolaciju sa svojim stavom prema tim zemljama;

— Porast privrednog značaja Nemačke DR i s tim povezano jačanje njenog međunarodnog položaja;

— Opasnosti nepovoljnog uticaja što ga je na unutrašnji politički razvoj u Saveznoj Republici vršilo produbljivanje raskoraka između iluzija o izgledima dotadašnje »istočne politike« i stvarnosti međunarodnih odnosa;

— Uticaj što ga je na spoljnu politiku SR Nemačke zadobila Socijaldemokratska partija, prvo kroz vladu »velike koalicije«, pred sam kraj 1966. godine, a zatim formiranjem

---

[1] Ovaj razvoj može se izbliže pratiti kroz »Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu« za 1964. (str. 353—354), 1965. (str. 299—300) i 1966. (str. 349—353).

koalicione vlade socijaldemokrata i liberala posle izbora 1969. godine.

U svom nastojanju da se afirmiše, u Saveznoj Republici i šire, kao partija koja može preuzeti državno kormilo bez potresa i opasnosti po bilo čije vitalne interese, SPD je godinama podržavala niz stavova zapadnonemačkih vlada u pitanjima odnosa s Istokom. Poslednjih nekoliko godina, u uslovima takvog razvoja međunarodnih odnosa koji je, na kraju, i demohrišćansku vladu pokrenuo na traženje puteva za poboljšanje odnosa sa zemljama istočne Evrope, SPD je počela tražiti, isticati i zahtevati alternativne političke stavove — što će reći vršiti funkciju opozicije — i u ovoj sferi političkog života SR Nemačke.

I posle ulaska socijaldemokrata u koalicionu vladu revizija zvaničnih stavova tekla je postepeno, a teško da je i moglo biti drukčije. Uz svu tu postupnost, u roku od dve godine napušteno je, de facto, gotovo sve što se tokom dve decenije okoštavalo ne samo kao zvaničan stav, nego i kao prilično rasprostranjen kliše rezonovanja u Saveznoj Republici. Otuda i prilično rasprostranjeno osećanje frustracije, koje nije svuda bilo prolog otrežnjenju. Osećanje jednog broja Nemaca u Saveznoj Republici da su tako dugo bili žrtve neke vrste obmane okretalo se delimično i protiv zapadnih saveznika; ono se izražavalo, na primer, u konstataciji, ne sasvim lišenoj gorčine, da »niko nije zainteresovan« i — možda manje glasnoj — da se »svi, u stvari, pribojavaju« ponovnog ujedinjenja Nemačke. Takva i slična raspoloženja i razmišljanja odvela su jedan deo birača u domen uticaja neonacističke Nacionaldemokratske partije, koja je spremno dočekala ovaj trenutak zapadnonemačkog političkog života i pokušala da ga eksploatiše.[2]

Glasovi zabrinutosti zbog takvih pojava u političkoj klimi Savezne Republike pokazali su se dosad preteranim — bar nam izgleda da se tako mogu tumačiti rezultati prošlogodišnjih izbora za Bundestag, na kojima je krajnja desnica loše prošla. Istina, niko ne može reći kako bi se stvari dalje razvijale da je bilo manje stabilnosti u nekim drugim sferama zapadnonemačkog života — pre svega u privredi. Ipak, treba reći da ni demokratske snage u SR Nemačkoj nisu u ovom periodu »spavale«, što govori u prilog mišljenju da je tokom posleratnog razvitka zapadnonemačkog društva u njemu došlo i do nekih dubljih promena.

---

[2] Vidi »Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu« za 1967, str. 342.

Zadržali smo se za trenutak na nekim unutrašnjepolitičkim aspektima pokretanja »nove istočne politike« tek da naglasimo njihovo postojanje. Naime, ne bi trebalo gubiti iz vida da ta politika ne bi mogla dati trajne rezultate u oblasti normalizacije i, u daljoj perspektivi, uspostavljanja duha saradnje u odnosima SR Nemačke sa zemljama istočne Evrope ako je kao svoju svesno ne bi prihvatili široki slojevi nemačkog naroda.

»Nova istočna politika« počela se rađati onog trenutka kada se prestalo graditi na premisi *prvo ujedinjenje, onda popuštanje zategnutosti* u odnosima s Istokom i kada je ona zamenjena premisom s obrnutim redosledom. Politici pritiska odgovaralo je da otvorena pitanja u odnosima s istočnim susedima ostanu zamrznuta, jer je postojala šansa — ili njen privid — da se u nekom trenutku na taj način postigne više nego što bi »sada« bilo moguće postići pregovorima. Onog trenutka kada osnovna orijentacija postaje pregovaranje, tu logiku zamenjuje druga: rešavanje zamrznutih pitanja postaje uslov uspešnog sprovođenja politike, u njemu se ona i sastoji.

Međutim, ni jedna vlada, pa ni onda kada je obnovljena ljudima koji su zastupali gledišta drukčija od do juče zvaničnih, ne može preko noći izvrnuti naglavce sve svoje stavove. U tom smislu je prirodno što je »nova istočna politika« s kraja 1966. godine sadržavala, pa i danas sadrži, niz protivrečnosti. Vlada »velike koalicije« naglašavala je da će raditi na poboljšavanju odnosa sa zemljama istočne Evrope, uključujući i uspostavljanje diplomatskih odnosa s njima, a ujedno potvrđivala Halštajnovu doktrinu, na osnovu koje se pretilo raskidom diplomatskih odnosa sa zemljama koje priznaju Nemačku DR. Da bi se ta protivrečnost nekako objasnila, konstruisano je onda razlikovanje između zemalja koje su Nemačku DR priznale svojom slobodnom odlukom (u te se ubrajala Jugoslavija, čime se pravdalo nepostojanje diplomatskih odnosa s našom zemljom, koje je SR Nemačka bila raskinula još 1957. godine) i onih sa kojima to nije bio slučaj (sve istočnoevropske zemlje osim Sovjetskog Saveza, koji je po toj logici spadao u specijalnu kategoriju). Razume se, bilo je samo pitanje vremena kada će ove konstrukcije biti, bar u praksi, konačno napuštene.

I pored takvih i sličnih nedoslednosti, i za vlade »velike koalicije« pređen je deo puta ka normalizaciji odnosa SR

Nemačke sa zemljama istočne Evrope. Pored proširivanja privrednih veza sa tim zemljama, na šta ćemo se još kratko vratiti, početkom 1967. godine uspostavljeni su diplomatski odnosi sa Rumunijom, dok je sa Čehoslovačkom postignut sporazum o uspostavljanju stalnih trgovinskih misija dveju zemalja. Što se tiče naše zemlje, koja je od samog početka pozdravljala želju Savezne Republike za normalizacijom i poboljšanjem odnosa, ona je smatrala da takav razvoj ne treba ničim uslovljavati. Od početka 1968. godine, kada su diplomatski odnosi između dveju zemalja obnovljeni, i privredni, kulturni i politički odnosi doživeli su intenzivniji pozitivan razvoj.

Već i pri ovim, prvim koracima »novu istočnu politiku« očekivala su, ipak, i ne mala iskušenja. U nekim zemljama istočne Evrope ona je naišla na sumnje i optužbe da pokušava — separatnim pregovorima o normalizaciji odnosa — da među te zemlje unese razmimoilaženja. Neke od tih zemalja istakle su u prvi plan, pored zajedničkih, i posebna nerešena pitanja u svojim odnosima sa Saveznom Republikom: Poljska — priznavanje granice na Odri i Nisi, Čehoslovačka — priznanje da je Minhenski sporazum bio ništav od samog početka. Sovjetski Savez stao je na gledište da eventualno sporazumevanje zemalja istočne Evrope sa SR Nemačkom o uspostavljanju diplomatskih odnosa mora polaziti od napuštanja pretenzija Savezne Republike da Zapadni Berlin predstavlja njen sastavni deo, zatim od postojanja Nemačke DR, priznavanja granica nastalih posle drugog svetskog rata i sprovođenja Potsdamskog sporazuma.

I pored ovih teškoća, »nova istočna politika« morala se nastaviti; za nju »nije bilo alternative«[3] ni posle sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj, koja je za tu politiku predstavljala udarac već i tim što je ojačala pozicije njenih protivnika u samoj SR Nemačkoj. Međutim, balast starog u njoj pokazivao se sve više kao smetnja njenom uspešnom sprovođenju. Prilika za njeno dalje rasterećivanje od nasleđa prošlosti ukazala se kada je, posle izbora za savezni parlament prošle godine, formirana vlada socijaldemokratsko-liberalne koalicije.

Programska deklaracija ove vlade[4] predstavlja korak dalje u razvijanju koncepcije istočne politike Savezne Republike. Stavovi koji se odnose na neka ključna pitanja

---

[3] Vili Brant, u to vreme ministar inostranih poslova, u intervjuu listu »Die Welt«, 4. septembra 1968.

[4] »Spoljnopolitička dokumentacija Instituta za međunarodnu politiku i privredu«, br. 6/69.

formulisani su, istina, vrlo široko; ponegde ta širina prelazi u nedovoljnu određenost — kako to obično biva kada se za neki dokument želi dobiti maksimalno široka saglasnost i zadržati dovoljno prostora za politički manevar. Međutim, u svetlosti nekih praktičnih koraka nove vlade moguće je, bar donekle, interpretirati i takve, nedovoljno određene stavove.

U deklaraciji je dovoljno jasno potvrđeno shvatanje da ujedinjenje dveju nemačkih država može biti samo krajnji rezultat jednog procesa normalizacije i sređivanja prilika u Evropi, »mira, u punom smislu te reči«, između SR Nemačke i Sovjetskog Saveza i drugih zemalja istočne Evrope. Prema tome, jedan od prvorazrednih ciljeva zapadnonemačke politike u doglednom periodu trebalo bi da bude postizanje takvog mira. Kao prvi značajan korak u tom pravcu nudi se Sovjetskom Savezu i Poljskoj ugovor o odricanju od upotrebe sile ili pretnje silom u međusobnim odnosima. Ovde se može primetiti da, kada je reč o Poljskoj, takav ugovor bi, očigledno, trebalo da osnaži — jednim međunarodnopravnim aktom — ranije izjave da će SR Nemačka »poštovati« granicu na Odri i Nisi do zaključenja mirovnog ugovora. Što se tiče Sovjetskog Saveza, svakako da bi ugovor o međusobnom odricanju od upotrebe sile mogao poboljšati atmosferu u odnosima između dveju zemalja, što bi, kako se kaže i u deklaraciji, »omogućilo dalje korake«. Međutim, ovde su odnosi, očigledno, mnogo kompleksniji i zavisiće od uspešnog rešavanja čitavog niza drugih pitanja, uključujući i ona u odnosima između Savezne Republike i Nemačke DR. A tačno je i obrnuto: odnosi između Savezne Republike i Sovjetskog Saveza uticaće i na odnose prve sa ostalim zemljama istočne Evrope, uključujući i Nemačku DR.

Kada je reč o odnosima sa drugom nemačkom državom »nova istočna politika« polazi od realnosti njenog postojanja i, više od toga, od izgleda da će dve nemačke države postojati kao zasebne državne celine neodređeno vreme. Ugovor o odricanju od upotrebe sile ili pretnje silom u međusobnim odnosima, koji se nudi i Nemačkoj DR, trebalo bi, kako izgleda, da posluži i kao dokaz iskrenosti ovog stava. Svoje odbijanje da Nemačku DR »tretira kao inostranstvo«, to jest da s njom uspostavi diplomatske odnose, vlada Savezne Republike obrazlaže danas obavezom čuvanja jedinstva nemačke nacije i smatra da odnosi među dvema nemačkim državama treba da budu »posebne vrste«. Šta to treba da znači, ostaje tek da se vidi; međutim, po našem mišljenju, svakako je manje

značajno od ostalog što je o tim odnosima u deklaraciji rečeno.

Mogli bismo zaključiti da se zaista formira zapadnonemačka istočna politika, u punom smislu te reči. Međutim, sve to ne bi pružalo dovoljno osnova i za zaključak da je reč o bitnim promenama u orijentaciji kada se ne bi ništa menjalo, na primer, u sferi privrednih odnosa. Međutim, upravo u toj oblasti između Savezne Republike i zemalja istočne Evrope u toku je upadljiv razvoj. Izvoz Savezne Republike u te zemlje — a reč je, pre svega, o izvozu opreme — u takvom je porastu da ga uvoz sa Istoka ne može više pratiti: otprilike polovina zapadnonemačkog izvoza pokriva se kreditima, uključujući tu i izvoz u Sovjetski Savez i Nemačku DR. U tom smislu, kroz trgovinu sa zemljama istočne Evrope Savezna Republika danas kreditira njihov privredni razvoj. Sa političkog gledišta naročito su rečiti aranžmani dugoročnog karaktera, oni kod kojih se računa sa pet, deset, pa i dvadeset godina. Kontrast između juče i danas govori ovde sam za sebe.

Daleko smo od toga da pred sobom vidimo samo period neprekidne uzlazne linije u odnosima između SR Nemačke i zemalja evropskog Istoka. Suviše bi vremena oduzelo nabrajanje još otvorenih pitanja u tim odnosima, za čije rešavanje »nova istočna politika« tek treba da stvori povoljne uslove. Kompleks odnosa između dveju nemačkih država, kao i posebno pitanje statusa Zapadnog Berlina, predstavljaće. verovatno, najtvrđi orah. Možda će se taj kompleks sve više izdvajati kao nešto posebno, što je moguće »konačno« rešiti samo u uslovima potpuno izmenjenog stanja međunarodnil. odnosa u Evropi. Put do toga ne može biti ni kratak ni lak, ali ići njime još uvek je bolje nego verovati da postoji bilo kakav čarobni štapić kojim bi se mogao rešiti najsloženiji međunarodni problem što ga je u Evropi ostavio za sobom drugi svetski rat. Problem koji po mnogo čemu predstavlja i probni kamen za aktivnu miroljubivu koegzistenciju među zemljama sa različitim društvenim sistemima.

ARSEN JOVANOVIC

Čovjek iza i ispred kamere

(Povodom XVII festivala jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, održanog u Beogradu od 2. do 9. marta 1970. godine)

Fanfare XVII festivala jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma su utihnule u dvorani Doma sindikata u Beogradu. Po lijepoj dugogodišnjoj tradiciji, opet će odjeknuti, iduće godine, objavljujući novu smotru našeg filma ovog žanra. Ima u toj milozvučnosti fanfara i jedan sumoran ton koji je dominantan i preplavljuje one svjetlije: to je osjećanje beznadežnosti s kojim se, valjda od svojih početaka, bori hudi »kratki« film. Sudbina mu je izrazito nesklona, distributeri ga, po pravilu, ignorišu, manipulišući (u vidu alibija) kategorijama tržišta i dobiti, potiskujući ga natrag, u rolne, u mrak metalnih kutija i montažnih soba. Utisak koji se nosi sa tek minulog festivala ni po čemu se ne razlikuje od utisaka koji su pratili svaki dosadašnji festival. Ima u tome neke tvrdoglave gluposti i neizvjesnosti. Izgleda, sudbina kratkometražnog filma je da se, kao insekt »vodeni cvijet«, pojavi i poživi samo trenutak i da nestane bez traga, u producentskim »bunkerima«. Tako se efikasno onemogućava njegova djelotvornost i on svodi na pasivni dokument o zemlji i ljudima koji uspostavlja žive stvaralačke relacije samo sa onim, doduše impozantnim, brojem posjetilaca beogradskog festivala, što je, ipak, tužno nedovoljno. Televizija se, opet, ponaša prema dokumentarnom filmu nadmeno i agresivno pokroviteljski, iako su u bliskoj srodnosti po izrazu i moći da utiču. Ona smatra dovoljnim to što najsrećnije u nizu previđenih prikaže mnogobrojnim svojim pretplatnicima, koji su oduvijek željeli (i to isticali i u anketama!) da vide stvarnost očima kamere u kratkom filmu. Festival je, dakle, jedan vakuum, i on postaje — to nije jedini apsurd vezan za njega — gotovo

isključivo istoriografska činjenica, kao podatak da nastavlja neplodnu tradiciju o koju se oglušuje primitivna distributerska malograđanska politika naših »bioskobdžija«.

Šta karakteriše upravo završeni festival? Čime se odlikuje? Komentatoru nije lako da se odredi prema ovim pitanjima, uprkos svijesti da tačnost suda o Festivalu gotovo isključivo zavisi od stepena preciznosti odgovora na njih.

Prije svega, moram da kažem da je 118 filmova, koji su ravnopravno konkurisali za nagrade, prevelik broj koji je isključio ozbiljan stvaralački kriterijum. Selektori XVII festivala, Petar Volk i Predrag Delibašić, odbili su samo nekolika filma, motivišući tu odluku činjenicama koje govore o potpunom diletantizmu autora odbijenih filmova. Na žalost, selektori su pokazali nerazumljivu širokogrudost (i oni su, valjda, bolećivi prema sudbini dokumentarnog filma!) prema mnogim filmovima nesumnjivo diletantskim. Komentator je dužan da kaže kako mu se čini da smotra svega što se ponudi nije najbolje rješenje. To je ovaj festival odlikovalo od prethodnih, na žalost i na štetu njegovu. Može se s pravom tvrditi da je bilo i boljih festivala od ovoga, mnogo boljih.

Šta su kamere registrovale na hiljadama metara filmske trake? Kako je čovjek iza kamere vidio čovjeka ispred objektiva? Želja je komentatora da prikaže samo karakteristike XVII festivala, njegove najsvjetlije i najtamnije trenutke. Mnogobrojne filmove ovogodišnje hiperprodukcije neće ni pominjati, jer je nemoguće i jer je za njih i kvalifikacija »slab« — pohvala prvoga reda!

Naši reditelji reagovali su na događaje dana mobilno i spremno. Nije slučajno što su o katastrofalnom zemljotresu u Banjaluci snimljena čak nekolika filma. Poslije Bulajićevog filma *Skoplje 1963.* teško je i bilo očekivati neko originalnije kinestetičko svjedočanstvo o ovom bijesnom hiru zemljine utrobe u Krajini. Suad Mrkonjić u filmu *Jesen Josipa Goričkog* posmatra jednu od teških sudbina ovoga grada, dajući joj opštije oznake. Gledajući tragiku Goričkog, mi smo vidjeli stradanja — svih. Dobar, korektan film, ali ne više od toga. U filmu ima mnogo deplasiranog ljubljenja, gotovo ritualnog! Filmovi o banjalučkoj nesreći: Zdravka Velimirovića (*Srušeni grad*), Boška Mratinkovića (*Zemljotres u Banjaluci*) i, opet, Suada Mrkonjića (*Bila je tako lijepa*) bilježe posljedice katastrofe na licima grada i ljudi, stradanje kamena i duše. Filmovi za istoriju, i time se uglavnom iscrpljuje njihova ne beznačajna funkcija. Namjerno sam počeo analizom filmova

od aktuelnosti jer su primjerna, hitra i pravovremena reagovanja ljudi filma na događaje gdje je ugrožen čovjek.

Pobjednik Festivala, nosilac Velike nagrade, crtani (sa elementima igranog) film Dušana Vukotića (*Ars gratia artis*) bavi se sudbinom umjetnika i umjetnosti. Ugrožen primitivnim kulturnim nivoom publike, kojoj su bliže nižerazredne zabave i sajamske atrakcije od ozbiljnog stvaralačkog ispitivanja ljudske situacije, umjetnik se bori protiv njene ravnodužnosti i neshvatanja, pa i prezira i arogancije. Vječno nesita, ona umjetnika gura u kič, na svoj niski nivo — to je cijena prihvatanja i dopadanja. Junak ovoga filma (gutač vatre, čovjek koji jede žilete, čaše, eksere, gramofonske ploče) čini ono što publika od njega zahtijeva: on je vašarski mađioničar, kičerski »artist« pobijeđen mizernim ukusom auditorija. Stoga on jede sve što mu se baci u usta (dok publika skandira: »Hokus-pokus«), jede vlastite noge, ruke, tijelo... Ostaju samo zubi, da bi i oni sami sebe — pojeli! Tako se završava ta neukusna herostratska kreacija umjetnika. Ovo je film silne imaginacije, ali dosta nekomunikativan (kao da *izaziva* publiku). I grafički i misaono jedinstveno djelo majstora Dušana Vukotića.

Krsto Škanata se nastavlja na prethodni film, *Nostalgija vampira,* baveći se temom terorizma i diverzija uperenih protiv države i života nedužnih ljudi. Pozicija ovoga filma (*Teroristi*) objektivistička je: posmatra i pokazuje činjenice, ne sudi. Sudi samo tekst koji propraća sliku. Pušta da govore Jelić, Hrkać i drugi teroristi, koji se prodaju za novac i izdaju domovinu i sebe — čovjeka. Eksplozija paklene mašine demolirala je, između ostalih, i salu beogradskog bioskopa »20. oktobar«. Tu bombu podmetnuo je Miljenko Hrkać, mlad covjek. Jedan čovjek je pri tom izgubio život, Magdalena Novaković obje noge, a mnogi su ostali teški invalidi. Čudovišna je, gotovo iracionalna, *istovetnost* teme filma koji se te noći prikazivao — do eksplozije, razumije se — u bioskopu (*Rififi u Panami*), gde Žan Gaben postavlja paklenu mašinu, što će, malo kasnije, učiniti i — Hrkać?! Jedinstveno! Škanata dalje analizira, psihološki i sociološki, posredstvom dokumenta, problem i motive terorizma. Prividno bez pravog jedinstva sa osnovnom temom, film govori o arijevstvu germanske rase, o »natčovjeku«, o rasizmu, o osvetniku sinova Izrailjevih, Simonu Vizentalu... O zločinu, o zračenju zla i mračnim ljudskim nagonima koji se, razulareni, motaju po čovjeku. Film *Teroristi* plemenit je ljudski protest, jauk koji se nadovezuje na jezivu hebrejsku melodiju što pominje lomače: »Buhenvald, Mathauzen. Lidice, Treblinku...« Čovjek se, boreći se

protiv mraka zločina i terorizma, bori za revalvaciju i svetost ljudskog života, ozbiljno ugroženu zločinstvom posljednjeg rata.

Film mladog reditelja Miroslava Jokića (*Balada o nafti*) za mene je najbolji, u dokumentarnom žanru, na Festivalu. On ima nečega od posprdne seljačke farse, lukavog plaženja jezika pred apsurdom koji se rodio onda kad je, u jednom selu kraj Morave, pronađena nafta. Seljaci su se radovali i nadali boljem životu, ali kratko i uzalud! Čačak i Kraljevo otimaju se o ovo izvorište blaga, spore se i besmisleno parniče oko toga kome pripada, organizuju se groteskni referendumi seljaka za koji se grad »opredjeljuju«... Naftonosni izvor je obilježen, »do daljnjeg«, crvenom bojom, a diskusije traju, traju, traju... Seljaci to spretno ironišu, ismijavaju, pjevaju podsmješljive pjesmice. Odličan film, pun razumijevanja, jednostavne mudrosti, humora i protesta protiv gluposti i javašluka.

Film Midhata Mutapčića (*Nada*) govori o delikatnoj temi: religiji. U jednom bosanskom mjestu, u crkvi svetoga Ivana Krstitelja, okupljaju se ogromne mase naroda na hodočašće, s nadom i vjerom u božju milost, u iscjeljenje. Dolaze nišči, bogalji, ludaci. Sveštenici pitaju (posredstvom mikrofona, kao na mitingu!): »Vjerujete li u svemogućega boga?« »Vjerujemo«, odgovaraju hiljade grla. Onda sveštenik govori o »slabosti« i »nemoći« medicine i o svemoći božjeg namjesništva na zemlji, crkvi. Jarke, blještave boje ovog filma u čudesnom su kontrastu i neskladu sa beznadežnom tamninom koja iz njega zrači.

Nije Mutapčićeva *Nada* jedini film o crkvi i religiji. Na ovaj ili onaj način, tom temom se bave još četiri filma (Fond za kinematografiju Hrvatske odbio je još šest scenarija koji su raspravljali temu religije!): Zdravko Velimirović (*Ostrog*), Vlatko Filipović (*Dijalog*), Milan Ljubić (*Brezje*) i Ljiljana Jojić (*Zeleni Juraj*). Prvi govori o skupu ljudi o Maloj Gospojini koji se mole za spas duše i tijela u čudesnom manastiru isklesanom u litici, Ostrogu. Film lijepe likovnosti, plastičnosti, ali razvučenog ritma. To mu je baš smetalo da bude veoma dobar. Vlatko Filipović se o dijalogu vjernika i crkve, države i crkve, izjašnjava, za razmjere njegova talenta, dosta konfuzno. U montaži je sve nejasno, bez određenog stava. Šteta, autor *Hop Jana* obavezan je prema svom talentu. I filmovi Ljubića i Jojićeve govore o klecalima, nebesnim koralima, ministrantima, procesijama, ripidama i klečanjima. Oni, međutim, kao da s nježnošću i obazrivošću govore o tome i o agresiji crkvenog propagandizma, koji je, eto, i filmske reditelje natjerao da se tom pojavom bave. S pravom, jer najezda tamjanskog mirisa jeste dramatična činjenica.

Omladinom i njenim problemima zanimaju se filmovi Rudolfa Sremeca (*Učitelj plesa*), Miće Miloševića (*Drugari*), Vere Jocić (*Juventus*) i Predraga Golubovića (*Prestupnik u uniformi*). Sremecov film je priča o učitelju plesa i bontona, Joški, koji luta po vojvođanskim selima i obučava omladinu tim stvarima. Jedna kičerska tema dobila je plemenitu filmsku transpoziciju i nježnog tumača sela, Sremeca. Pitom film likovno izgrađen na blagosti i naivnosti hlebinske škole. Golubovićev film govori o tome da armija ne može da prevaspita mladiće koje je društvo učinilo prestupnicima, a film Vere Jocić je, jednostavno, apsolutno prazan. *Drugari* Miće Miloševića samo su materijal za dobrog reditelja koji bi ga stvaralački organizovao. Dakle, prerežirao. Bez stava je, neodređen, »prosut«.

Čvor Krsta Papića bavi se socijalnim problemom — nezaposlenošću. Dok reditelj i snimatelj posvećuju pažnju pospanim besposličarima na prometnoj, »čvornoj« željezničkoj stanici u Vinkovcima, prilazi im otpravnik vozova i između reditelja i njega počne ironičan dijalog: »ljudi neće da gledaju bijedu«, »daj nešto lijepo,druže ... Veoma dobar film nesvakidašnje forme i pristupa jednoj bolnoj temi.

Vladimir Basara u filmu *Premijera* govori o djevojčici i dječaku koji otkrivaju misteriju igre i pozorišta, igrajući se, »iza kulisa«, žicama kojima se kreću njihovi marionetski miljenici. Odličan, poetičan i ritmički savršen film, na nivou Basarinog velikog ugleda.

»Artistički«, kratki igrani film u nas oduvijek je bio najslabiji, i ovaj festival to potvrđuje. Filmovi Dejana Đurkovića (*U pravcu početka*), Naška Križnara (*Beli ljudi*) i Branislava Obradovića (*Gastronauti*) su, jednostavno: pretenciozni, dosadni i glupi u svojim ambicijama. Film Vlatka Gilića (*Homo homini*) je lijepa filmska etida, ali — preduga.

Ovogodišnji festival obilovao je filmovima direktno ili indirektno inspirisanim likovnom umjetnošću i umjetnicima. Milić Stanković izazvao je interesovanje reditelja svojom maštovnjačkom kulom, atraktivnim reklamerstvom i slikama. Sve je to pomalo šarlatanska stvar, ali ovi filmovi govore o tome: Žike Ristića (*Maštovnjaci*), Predraga Golubovića (*Slika poslednje planete*) i Radivoja Ivanovića i Nikole Rudića (*Rat i mir*, sa crtanim elementima). Sva tri filma su korektna, pa i više od toga. Slikari Božidar Jakac i Antun Motika takođe su inspirisali reditelje Borislava Benažića i Metoda i Milku Bađuru da o njima i njihovom djelu naprave uspjele filmove.

Film Dejana Kosanovića, inspirisan freskama dečanskog manastira (*Legenda o Stefanu Dečanskom*), slab je i nezanimljiv strip, doduše efektno snimljen strip. Vlada Urban je autor dobrog dokumentarca (*Bogdan Čiplić*) o ovom zanimljivom pjesniku koji je priznat kasno (Zmajeva nagrada), dugo bivao ignorisan i previđan. Sumorna sudbina i uspio filmski dokument o usamljenosti stvaraoca i zemlji o kojoj piše, vojvođanskoj.

Akademija za pozorište, film, radio i TV može da se ponosi ovogodišnjom proizvodnjom filmova. Sva četiri njena predstavnika na Festivalu dobila su priznanja publike i žirija. Film najtalentovanijeg od četvorice, Aleksandra Mandića (*Milan iz Lepenca*), poetičan je dokument o mladiću lišenom čula kojima se doživljava neponovljiva ljepota života: vida i sluha. Dostojanstven podvig Milanovog života i zrio stvaralački poduhvat mladog studenta režije. Talentovano je pravljen i film-esej o pravdi i njenoj relativnosti (*Pravda*) studenta Tibora Moldvaija, o fudbalskom sudiji Aleksandru Škoriću. Akademijin student Zoran Predić efektno filmski razmatra napor umjetnika (operskog pjevača) da dostigne vrhunac, visoko »C«. Film nenametljive simbolike i prisne jednostavnosti. I *Bioscope* Leona Kasidija, četvrtog studenta Akademije, zanimljiva je etida o dosadnoj svakodnevici grada i šarenim iluzijama i lažama koje bioskop nudi za dva sata.

Trebalo bi naročito istaći lijepu plastičnost i oporost filma Vlatka Gilića (*Zategni, Dele*), koji bi bio dostojnije nagrađen da u mnogome ne podsjeća na sjajni film Vlatka Filipovića *Hop Jan*. Takođe su dobri filmovi Kreša Golika (*Koliko to vrijedi*) i Fadila Hadžića (*Hokus-pokus*). Milenko Štrbac je ove godine donio na Festival dobar film o 100. godišnjici Lenjinovoj (Lenjin: »Sa žaljenjem uviđam da se moja ličnost preuveličava i pridaje joj se pretjerani značaj ... treba samo raditi, a ne pričati, ne snimati, jer će istorija za danas da se strpi«). Štrpčev film *Istorija će za danas da se strpi* nastoji da učini živim veze Lenjinove misli i sadašnje prakse. Film Jože Pogačnika *Ko sem bil majhen, sem bil zdrav, vesel* govori o slikarstvu ljudi pomračenog uma koje im služi u terapeutske svrhe — da oslobode preostale svijetle stvaralačke energije iz zarobljene duše. Odličan, human film.

Crtani film je u krizi, i to bi trebalo otvoreno kazati. »Zagrebačka škola crtanog filma« uglavnom živi od stečene velike slave ili varira poznate teme, to jest — ponavlja se. Izuzetak je film inspirisan Poovom pripovijetkom, *Maska*

crvene smrti, reditelja Branka Ranitovića i Pavla Štaltera. Crtani film *Nije ptica sve što leti* Borislava Šajtinca grafički i misaono vrlo je uspjelo djelo. Aleksandar Marks je, svojim *Paukom*, u stvari ponovio — sjajnu *Muhu!* Trebalo bi našem crtanom filmu poželjeti više mašte a manje rutine, više invencije i misaonosti. I ne samo crtanom, to vrijedi za Festival u cjelini. No, vrhunski dometi XVII festivala ipak održavaju neokrnjenom našu nadu i vjeru da će iduće godine biti bolje.

VELJKO RADOVIĆ

Položaj naučnoistraživačkog rada*

Van svake je sumnje da su teze o kojima se sada diskutuje od značaja za dalje izgrađivanje i usavršavanje društvene fizionomije naučne djelatnosti u našoj zemlji. Teze o finansiranju naučnoistraživačke i razvojne djelatnosti bile su prve date na diskusiju. Ne mali broj naučnika smatrao je tu diskusiju preuranjenom i gotovo nemogućom. S pravom ili ne, oni su isticali sljedeće: kako se može bilo šta reći o podobnosti određenog sistema finansiranja a da ne postoji prethodno utvrđena programska politika naučnoistraživačkog rada i organizaciona osnova naučnog rada? Na prvi pogled prigovor bi se mogao prihvatiti. Međutim, ako se uzme u obzir da vrijednost tih teza ne leži u razradi određene tehnike finansiranja, već u pokušaju da se nauka sistemski uključi u postojeće društveno-ekonomske odnose, onda se redosljed pristupa toj problematici može prihvatiti onako kako je dat, tim više što ostale teze slijede u korak iza pomenutih. Naime, utvrđivanje organizacionih oblika naučne djelatnosti i razrada programa pretpostavlja već uglavnom sazrelo shvatanje o društveno-ekonomskom položaju nauke. Budući da taj položaj još nije utvrđen, da je nauka u nas praktično još potrošačka kategorija, da se ona ni praktično, a ni u svijesti još ne tretira kao sastavni dio udruženog rada, svako konkretnije programiranje rada i postavljanje organizacione šeme djelatnosti koja

* U Saveznom savjetu za koordinaciju naučne djelatnosti izrađene su Teze o finansiranju naučnoistraživačke i razvojne djelatnosti, o kojima se već dulje vremena diskutuje; zatim Teze o razvoju naučnoistraživačke i razvojne djelatnosti u periodu 1971—1975, Teze o organizaciji naučnoistraživačke djelatnosti u sistemu samoupravljanja i Analiza instrumenata privrednog sistema sa stanovišta ulaganja u naučnoistraživačku djelatnost. Ove teze su date u prvoj verziji. Diskusija koja se o njima vodi svakako će unijeti određene korekcije i dopune. Komisija za naučni rad Predsjedništva SKJ diskutovala je do sada o Tezama o finansiranju naučnoistraživačke i razvojne djelatnosti.

bi polazila od statusa quo društvenih odnosa u nauci dovodilo bi nas uvijek ponovo na početak.

Nauka je još uvijek u budžetskom odnosu, a u budžetu se sredstva raspoređuju prema postojećim institucijama. Za trošenje tih sredstava nauka odgovara davaocu sredstava, to jest budžetu, a ne stvaraocu sredstava. To ne znači da budžetski finansirana nauka ne može dati nikakve rezultate. Uzimajući u obzir tradicionalnu stabilnost izvora i količine sredstava za nauku u budžetskom odnosu, ovi mogu da stvore (i stvarali su) povoljnu atmosferu za rad. Međutim, riječ je o problemima nastalim razvojem društva, o zakonitostima tog razvoja, koji u našim uslovima negiraju odnos čiji je izraz klasični budžet. Da li u takvim uslovima budžet još uvijek može predstavljati izvor stabilnosti?

Razvoj nauke svakim danom zahtijeva sve veća sredstva. U uslovima usitnjene i zaostale privrede nacionalni dohodak ne može bitno da se povećava, pa ni budžetska sredstva; čak ni u uslovima kada se njihov apsolutni iznos povećava ona ne mogu da zadovolje potrebe koje nastaju u uslovima intenziviranja privrednog razvoja.

Privredna reforma je ekonomskim mjerama stavila privredu u situaciju da intenzivira proizvodnju. Međutim, privredi je potrebna i nauka, koja je takođe usitnjena i uz to destimulisana. Nauci je potrebna efikasnija privreda da bi mogla da zadovolji sve ono što društvo od nje očekuje, da bi mogla da izgradi savremeniju organizaciju rada, da integriše djelatnosti prije svega unutar sebe, kako bi se efikasnije uključila što neposrednije u privredna i društvena kretanja.

U vrijeme provođenja prvih mjera privredne i društvene reforme nauka je posljedice reforme osjetila uglavnom u negativnom smislu. Privreda — već stavljena u poziciju nužnog iznalaženja puteva izlaska iz stagnacije, u situaciji zatvaranja nerentabilnih preduzeća, zauzeta brigom oko uvođenja nove tehnologije i spremna da snosi posljedice koje nova tehnologija uslovljava — očekuje od nauke da ovu bitku ponese zajedno s njom. Nauka se pridružuje privredi u onoj mjeri u kojoj je to moguće, to jest koliko je, s jedne strane, privreda spremna da je prihvati i, s druge, koliko su sami naučni potencijali (materijalni i kadrovski) u mogućnosti da se pridruže privredi. Ovdje su u povoljnijoj situaciji tehničke i izvjestan broj prirodnih nauka. Međutim, gledano u cjelini, nauka je doživjela sudbinu napuštenog »sektora«, ostavljena u budžetskom odnosu, uz smanjivanje budžetskog iznosa koji joj je bio namjenjivan. Upravo nedovoljno energični zahvati u društveni odnos naučne djelatnosti doveli su nauku u situaciju da ona

ne zatvara svoje »nerentabilne« institucije, a da, s druge strane, nužno stagnira u svojoj proizvodnji. U takvoj situaciji jedino prosperiraju rutinski poslovi što predstavlja potpuno na glavu postavljen zahtjev za povezivanjem nauke s društvenim tokovima. Iz tačne premise izvlači se pogrešan zaključak: da naša zaostala privreda, u kojoj preovlađuju kratkoročni zahtjevi, srozava nauku na nivo servisa i da stoga nauka u interesu svog stvarnog razvoja ne može da se veže za takvu privredu. S druge strane, privreda pokazuje izvjesno nepovjerenje prema nauci. Ova međusobna optuživanja usporavaju iznalaženje pravih rješenja. Pogrešni zaključci, i na jednoj i na drugoj strani, uslovljeni primitivnim nivoom rada i organizacije, stvaraju idejnu i teorijsku konfuziju. Uza sva nastojanja da se realizuju zahtjevi nauke i privrede, ipak sve ostaje da tapka u mjestu, jer su momentano različiti društveno-ekonomski uslovi u kojima djeluju ove dvije sfere rada.

Razmatranje mjesta i uloge nauke prvenstveno sa stanovišta programiranja ove djelatnosti ne bi iz istih razloga promijenilo sadašnju situaciju nauke, već bi upravo tu poziciju učinilo akutnijom, bremenitijom svim onim teškoćama u kojima se nauka sada nalazi. Naime, radilo bi se o sljedećem: najprije bi se napravio program, onda bi se u skladu s tim planirala sredstva. Sredstava ne može biti više nego što ih ima, pa o ostvarenju programa ne bi moglo biti ni govora, čak ako bi se u taj program unijelo procentualno najviše onih istraživanja koja bi bila interesantna za privredu. U slučaju kada bi privreda bila spremna i kada bi mogla da finansira ono što nju interesuje, suštinski bi stvar ostala na istom, jer bi prema sadašnjoj poziciji ta sredstva bila davana kroz fondove u čijem konstituisanju i raspodjeli ona još nema ravnopravno mjesto. Poznato je da se na fondove, naročito u uslovima kada sredstava nema dovoljno, a potrebe ne samo da su velike, nego i danomice rastu, vrši pritisak sa svih strana. Raspodjela u tom odnosu nužno trpi od subjektivizma, a nezadovoljen bi ostao i dio nauke koji nije uspio da izvrši dosta jak pritisak na subjekte koji vrše raspodjelu, pa i privreda koja bi s pravom smatrala da za ono što se ulaže u nauku ona ne dobiva ekvivalent. Razgovor o programu, dakle, takođe pretpostavlja riješen društveno-ekonomski položaj nauke. Isto tako je nemoguće sada raspravljati o finesama tehnike finansiranja. U detalje je stvarno moguće ići tek pošto postoji program, ali i jedno i drugo je moguće tek pošto nauka zajedno s privredom i ostalim društvenim djelatnostima bude predstavljala jedinstven i cjelovit organizam. Čak ako i obje

strane budu jednako siromašne i nerazvijene, ipak je njihovo sraščivanje u jedinstven društveni organizam prvi uslov da se stvari počinju raščišćavati na obostrano zadovoljstvo.

Takav pristup problematici finansiranja nauke nužno stalno naglašava usklađivanje s tokovima razvoja privrede. To na prvi pogled izgleda kao tehnološki pristup koji, ukoliko je isključiv, može da vodi ka tehnokratskom formulisanju naučne politike. Ne malo naučnika, prvenstveno iz oblasti društvenih i humanističkih nauka, plaši se takvog pristupa i stoga mu pruža otpor.

Sasvim je na mjestu da se kao pripadnici samoupravne socijalističke zajednice plašimo tehnokratije. I dobro je u tome biti na oprezu. Ali ovdje se ne radi o tome. Suština je upravo u izbjegavanju tehnokratije. Isticanje značaja privrede, njenog razvoja, nastojanje da se privreda stvarno prihvati kao materijalna osnova cjelokupnog udruženog rada samo po sebi još nije tehnokratija. Moderna tehnologija i tehnokratija nisu sinonimi. Tehnokratija je društveni odnos u kome se interesi tehnike i njenog razvoja identifikuju sa interesom vlasnika sredstava za proizvodnju (u klasnom društvu), odnosno sa interesom birokratije u određenoj fazi socijalističkog razvoja, sa interesima onih koji imaju vlast nad radom. Interes rada, shvaćenog u historijskom smislu stvaralaštva, drugim riječima — interes ljudske slobode, u tom odnosu ne može doći do izražaja. Pri tome je u interesu upravo te slobode da se dalje razviju privredne sposobnosti društva, njegova tehnologija. Ako se briga o tome prepusti isključivo fondu kao izdanku budžeta i ako se on ponaša kao subjekt koji se identifikovao s klasnim, odnosno etatističkim interesom, pa kao takav vrši raspodjelu, onda on mora voditi politiku jačanja tehničke, odnosno tehnološke baze nauštrb društvenih odnosa. Naprosto zbog toga što je budžet neposredan izraz određenih etatističko-administrativnih odnosa i kao takav zainteresovan samo za jačanje privrede, a ne za revolucionisanje društvenih odnosa. U takvoj situaciji čak i pod uslovom da se društvene i humanističke nauke finansiraju na zadovoljstvo onih koji s pravom očekuju prije svega stabilnost izvora sredstava, pa onda i njihovu dostatnost, ipak dolazi u pitanje smisao društvenih istraživanja, koja su u tom slučaju upućena pretežno na knjige, a ne na problematiku društvenih odnosa, koji su a priori — neproblematični. Ako u takvoj situaciji ne bi došao u pitanje kvantitet tih istraživanja, došao bi u pitanje njihov kvalitet. Problemi bi se, naravno, javljali, ali bez intenzivnog zahtjeva da se nauka neposredno uključi u njihovo razrješavanie. U krajnjoj konsekvenci stagnirala bi i privreda.

Orijentacija na usklađivanje nauke sa tokovima privrede ne sadrži u sebi zahtjev da se nauka mora baviti samo onim što je neposredno interesantno za privredu, odnosno da će u tom kontekstu imati materijalni prioritet samo prirodne i tehničke nauke. Uostalom, primitivno je mišljenje po kome je privreda zainteresovana samo za ove nauke. Predloženi pristup problemu znači prije svega iznalaženje »normalnog« izvora sredstava za postojeći društveni odnos, što će za sobom da povuče i »normalno« programiranje nauke — i prirodnih i društvenih i humanističkih. To ne znači da će neko preduzeće diktirati katedri filozofije šta treba da izučava, iako se u tom smislu često karikira taj odnos. Svaka nešematizovana svijest shvatiće da se radi o društvenom odnosu, a ne o osporavanju prava stručnjacima da razrađuju programe svojih istraživanja. Naravno, to stručnjake visokog i najvišeg ranga ne lišava obaveze da i sami sagledaju društvenu dimenziju naučnog razvoja koja prevazilazi interese određene nauke ili dijela te nauke. katedre i slično.

Upravo zbog toga prvi koraci ka sređivanju situacije u nauci morali su biti upravo na liniji sagledavanja dubljeg, društveno-ekonomskog smisla finansiranja nauke.

Polazna osnova predloženih teza jeste: svaka radna organizacija, svaka društveno-politička organizacija, svaka društveno-politička zajednica nužno mora biti zainteresovana za razvoj nauke, dakle, nužno mora da izdvaja jedan dio svojih sredstava za nauku.[1] I drugo, onaj tko stvara sredstva nužno mora imati uvid u njihovu raspodjelu.

Društvena situacija unutar koje treba riješiti ovaj zadatak nije jednostavna; ona je, štaviše, protivrječna, puna konflikata prouzrokovanih stepenom razvoja proizvodnih snaga, s jedne, i svijesti o historijskoj nužnosti samoupravnog socijalizma, s druge strane. Nivo proizvodnosti rada kod nas ograničava samoupravnost na svim nivoima društvene strukture. Spontano taj nivo uslovljava birokratske intervencije u krajnjoj liniji protivne interesima radničke klase i radnih ljudi. Međutim, nije moguće zaobići stvarnost. Potrebno je poštivati neumitnost njenih zakonitosti i umjesto spontano birokratski

[1] Ovim se nastoji omogućiti sprovođenje dijela Rezolucije IX kongresa SKJ »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci SK«, gdje stoji: »U sadašnjoj etapi potrebna je radikalna promena pozicije radnih ljudi u društvenim delatnostima van privrede i potpunije integrisanje ovih delatnosti u celokupni sistem društvenog rada na samoupravnim osnovama i principu dohotka. Treba brže ostvariti preduslove da se materijalni položaj ovih delatnosti ne zasniva na otuđenom višku rada od proizvođača i radnih ljudi tih delatnosti.«

suprotstaviti joj se svjesno, koristeći i neke mjere koje na prvi pogled protivrječe samoupravnoj suštini, koje su administrativne, dakle, prinudne, ali bez kojih se momentano ne može učiniti korak dalje. U isto vrijeme neophodno je preduzimati mjere koje na svoj način predstavljaju izazov društvu da se u njemu probudi interes za nauku u vidu interesa za svoj vlastiti prosperitet.

Stoga se u Tezama predviđa kombinovanje mjera prinude (norme obaveznog ponašanja) i mjera olakšica i stimuliranja. U norme obaveznog ponašanja ubraja se formiranje fondova za naučnoistraživački rad u radnim, privrednim i neprivrednim, organizacijama u cilju unapređivanja vlastite djelatnosti, zatim u udruženjima, u okvirima pojedinih grana i grupacija u interesu finansiranja onih istraživanja koja su od zajedničkog interesa za dotične grane, grupacije itd. i formiranje fondova na svim nivoima društveno-političkih zajednica, od komune do federacije. Sredstva ovih posljednjih bila bi korišćena prije svega u smislu intervencije, finansiranja onih istraživanja koja bi svojim rezultatima doprinijela bržoj realizaciji najopštijih društvenih ciljeva, dugoročnih istraživanja na kojima je potrebno angažovanje zajedničkih snaga cijele zajednice.

U vezi sa olakšicama u Tezama nije predviđeno ništa konkretnije, jer za sada postoji samo jedan izvor za njih, a to su doprinosi iz ličnih dohodaka. Smatra se, međutim, da se u daljoj razradi našeg privrednog sistema mora o tome voditi računa. O mjerama stimulacije dato je nekoliko konkretnih prijedloga: da se fondovi za naučni rad u radnim organizacijama oslobode svih doprinosa, kamata i slično, osim doprinosa na lične dohotke; da se sav uvozni repromaterijal potreban za naučna istraživanja oslobodi carine (sada to imaju samo takozvane »registrovane« naučne institucije); da se namenski odredi dio deviza za naučnoistraživačke svrhe; da se uvede institucija rizika za određene projekte od posebnog ili šireg značaja; da se banke uključe u finansiranje i kreditiranje istraživačkog rada mnogo više nego do sada, da se u tom smislu iz društvenih fondova za nauku obezbijedi plaćanje jednog dijela kamata, te da se za one projekte za koje se traži kredit od banke uvede institucija garancije. Posebno se ističe značaj inovacija u razvoju domaće tehnologije. To je kod nas gotovo sasvim zanemarena oblast. Sredstva koja se stiču inovacijama trebalo bi da ostanu na raspolaganju istraživačkoj djelatnosti.

U vezi s mogućnostima zloupotrebe sredstava namijenjenih isključivo naučnoistraživačkom radu, u Tezama je predlo-

žena i nomenklatura onoga što se smatra i onoga što se ne smatra naučnim radom. Odmah treba reći da je to uglavnom pozdravljeno, s tim što tu nomenklaturu treba još usavršiti.

Posebno je akcentirana uloga fondova, kako teritorijalnih tako i specijalizovanih, koji imaju karakter društvene solidarnosti. Pored činjenice da uloga fondova te vrste mora prije svega biti inicijativna, odnosno interventna, kako bi se time omogućilo istraživanje problema koji su za zajednicu prioritetni, istaknuto je da se do sada specijalizovani fondovi nisu angažovali u istraživačkoj djelatnosti u svojoj oblasti. Tako bi, na primjer, Fond za zdravstveno i socijalno osiguranje morao naći načina da se uključi u finansiranje istraživanja važnih za ovu oblast, Fond zajednice obrazovanja takođe. Podvučeno je da bi Fond za nerazvijene krajeve morao da se posebno angažuje u razvoju istraživačke mreže u tim krajevima. Ovaj fond, zajedno s drugim, morao bi u finansiranju istraživanja biti orijentisan tako da svojom politikom doprinosi smanjivanju tehnološkog jaza između razvijenih i nerazvijenih regiona.

U okviru problematike društvenih fondova u Tezama se načinje i problem odnosa Saveznog i republičkih fondova za naučni rad. Jedino je jasno to da je Savezni fond veći nego svi republički zajedno. Predložena su neka alternativna rješenja, ali je diskusija pokazala da cio problem nije dovoljno analiziran i da se taj odnos ne može pravilno odmjeriti na osnovu onoga što se do sada o tome zna. Razmjena mišljenja u Komisiji, iako se gotovo svatko dotakao ovog problema, nije mogla doći do iole prihvatljivijeg prijedloga. Stoga se smatra da ovaj problem zahtijeva još napora, pa i istraživačkih.

Već je prva diskusija o Tezama pokazala da je nemoguće prići stvarnom rješavanju problema u vezi s naučnoistraživačkom djelatnošću ako u svijesti ne raščistimo sa nizom naslijeđenih, tradicionalnih shvatanja o tome šta je nauka, kakva je njena pozicija u društvu, kako je strukturirana, gdje je potrebna itd. U praksi nalazimo razne interpretacije, od klasično-tradicionalnih do skorojevićkih, brzopletih, koje prihvataju nauku iz mode. Negdje po sredini vodi se bitka oko iznalaženja pravog mjesta nauci u našoj sredini i za naše potrebe. Materijalna osnova još je preslaba da sama od sebe ubrza rješavanje akutnih problema.

Kombinacija mjera prinude i stimulacije sadrži u sebi određene specifičnosti trenutka u kojem se donose. Koliko god njihov međusobni odnos može s tehničke strane biti uspješno riješen i kao takav usloviti brži razvoj nauke, ipak

se on čak ni za kraći rok ne može posmatrati statično. Naime, interes samoupravnog razvoja nalaže nam da se mjere prinude sve više ograničavaju, a mjere koje uslovljavaju formiranje spontanog interesa za nauku sve više razvijaju. To, svakako, zavisi od cjelokupnog razvoja društva, njegove privrede, njegove samoupravnosti. Pri tome moramo biti svjesni toga da se može desiti, ukoliko se radi razvoja samoupravnosti mjere prinude ograničavaju, da u jednom trenutku nauka opet ostane bez redovnog snabdijevanja sredstvima ukoliko istovremeno i spontani impulsi otkažu, i obrnuto. Zato nije ovdje na odmet istaći potrebu neprekidnog analitičkog praćenja realizacije predviđenih mjera, stepena njihove efikasnosti na određenom stupnju razvoja. Više se, naime, ne bi smjelo dozvoliti da se, na primjer, fundamentalne nauke nađu u situaciji da ne mogu vršiti nova ili nastaviti stara istraživanja. Važno je pratiti realizaciju ovih mjera i s obzirom na strukturu naučnog rada. Iako je primjenjivost naučnih rezultata jedan od osnovnih kriterijuma za to koliko je nauka uključena u društvene tokove, ipak stagniranje fundamentalnih nauka dovodi do osiromašenja i primijenjenih i razvojnih istraživanja. Isto tako, sama primjena naučnog rezultata, budući da je svestrana i nije ograničena na jedno mjesto i vrijeme, već predstavlja na neki način proširenu reprodukciju naučnog rezultata, postaje osnova za dalji rad i razvoj fundamentalnih nauka.[2]

---

[2] Podjela naučnih djelatnosti na fundamentalne, primijenjene i razvojne ima danas drugačiji smisao nego prije nekoliko decenija. Ako u svijesti zadržimo arhaično, hijerarhijsko vrednovanje pojedinih vrsta naučne djelatnosti, onda ćemo u današnjim uslovima teško riješiti i problem izdvajanja sredstava (tko će finansirati fundamentalne, a tko primijenjene itd.) i problem raspodjele, odnosno izbora problema. PjerOže u uvodu *Savremenih tendencija naučnog istraživanja* kaže: »Gde je započelo primenjeno istraživanje? Da li onda kada je istraživač »primenio« svoju ingenioznost da bi ostvario jedan odlučujući eksperimenat koji potvrđuje ili obara neku teoriju? Ili kada je cilj tehničkog usavršavanja bila konstrukcija komercijalno upotrebljivog uređaja?« — »Postaje očigledno da je teško moguće vršiti čista istraživanja bez stalne primene nauke, u stvari, bez utilitarističke primene, da bi se postigao određeni cilj, bez obzira na to koliko je u pitanju »čista« nauka. Jasno je takođe da nema dugog napretka u praktičnoj primeni nauke bez stalnog napretka u oblasti nezainteresovanih, odnosno čistih nauka«. — »Iz ove analize proizlazi da bi svaka definicija naučnog istraživanja koja bi apsolutno odvajala čistu od primenjene nauke pružila lažnu sliku prirodnih veza koje postoje između znanja i akcije« (str. 21).

O sličnom problemu raspravljao je i inž. K. Kapetanović na sednici Komisije. Klasična podjela naučne djelatnosti prilično ote-

U diskusiji o angažovanju fondova napomenuto je da je u materijalima koji se odnose na finansiranje nauke univerzitet ostao nekako po strani. Zašto se o tome raspravljalo baš kada je bila riječ o ulozi fondova? Zato što sadašnja namjena sredstava pojedinih fondova ukazuje na svu konzervativnost u tretiranju kako obrazovanja tako i naučne djelatnosti. Univerzitet je na izdržavanju Fonda za obrazovanje. Nauka je na izdržavanju Fonda za nauku. To su dva fonda, svaki sa svojim sredstvima i svojim štićenicima. Jednostavna istina da je univerzitetski profesor ujedno i naučnik, ili bi to trebalo da bude, i da naučnik visokog ranga treba da predaje i na katedri — postaje u našoj izvještačenoj praksi — otkriće. Obrazovanje je funkcija nauke i to ne samo univerzitetsko obrazovanje, već i specijalizovano, srednjoškolsko — rečeno je na sjednici.

Reforma univerziteta skopčana je, pored ostalog, i sa zahtjevom da se nauka vrati univerzitetu. Reakcija izvjesnih univerzitetskih radnika nije uvijek identična s onim šta, pored ostalog u predloženim materijalima, traži nauka. Jedan je učesnik u Komisiji pomenuo da je univerzitet u izvjesnoj »kontraofenzivi« u poređenju s onim za šta se nauka danas bori.

»Vraćanje nauke univerzitetu«, iako izgleda toliko logično da je suvišno to i naglašavati, ipak sadrži u sebi i elemenat

---

žava raspodjelu sredstava ne samo kod nas. Zato se u svijetu čine ozbiljni napori da se prevaziđu stare šeme i da se podjela istraživačkog rada približi razvoju rada, novim motivima koje razvijena proizvodnja stvara. Tako se, na primjer, misli (prema nekim istraživanjima u OECD-u) da bi sljedeća podjela naučne djelatnosti u vezi s raspodjelom sredstava bila pogodnija: ekonomski motivisan naučni rad — da privreda radi ovog interesa ulaže u naučnoistraživački rad (bez obzira da li je on fundamentalan, primijenjen ili razvojni); društveno-ekonomski motivisan naučni rad — istraživanja nametnuta potrebom intervencije društva zbog štetnih posljedica koje primjena nauke u proizvodnji može da ima (zagađivanje voda, zraka, buka, psihičke i socijalne posljedice uvođenja nove tehnologije itd.). Ova istraživanja nisu direktno ekonomski motivirana i za njih bi trebalo da budu zainteresovane prije svega društveno-političke zajednice; fundamentalna istraživanja — njihovo mjesto je na univerzitetu, znači — univerzitet se u ovom kontekstu tretira kao mjesto gdje se vrše fundamentalna istraživanja i istovremeno odgojem mladog kadra vrši proširena reprodukcija nauke; društveno-humanističke discipline — značajne za prestiž svake nacije, pogotovo za onu koja izgrađuje samoupravno socijalističko društvo; one su, dakle, sastavni dio interesa cijele zajednice. Ako se isključe ona istraživanja za koja je zainteresovana direktno proizvodnja, sva druga treba da se zasnivaju na teritorijalnom principu. Iz ovoga aspekta i razgovor oko odnosa Saveznog i republičkih fondova trebalo bi drugačije intonirati.

vraćanja na one odnose koji su vladali u vrijeme kada je »nauka bila na univerzitetu«, ali ju je društvo svojom politikom odvojilo i time učinilo neoprostivu grešku. Tačno je da je nauci po tradiciji mjesto na univerzitetu. Još je tačnije reći da je univerzitet mjesto gdje se ljudi (i nastavnici i studenti) bave naukom istražujući i obučavajući se. Tačno je i to da najbolji kadrovi u oblasti nauke treba da se angažuju u formiranju naučne politike, izradi naučnih programa i šire, u projekciji društvenog razvoja — i tačno je da se ti kadrovi uglavnom nalaze na univerzitetu. Međutim, sve te istine gube svoju pravu vrijednost ako se ne stave u kontekst savremenih historijskih uslova.

Potrebe su nagnale društvene faktore da se angažuju oko toga da se univerzitet u svojim naučnoistraživačkim naporima uključi u ona istraživanja za koja je društvo prvenstveno zainteresovano, ali nije u tome bilo naročitih rezultata. Tada je došlo do osnivanja nekih samostalnih instituta koji su po cijelom svojem statusu (po programu, finansiranju itd.) bili odijeljeni od univerziteta. Imali su ponekad zajedničke kadrove, ali oni nisu bili dovoljni da održe ili uspostave stvaralačku, radnu vezu s univerzitetom, već su ponekada i sami doprinosili stvaranju ili jačanju antagonizma između jednih i drugih. S vremenom situacija je postala krajnje nenormalna i za nauku i za univerzitet i za društvo u cjelini. Naime, poznatim mjerama privredna i društvena reforma je donijela određene teškoće nauci u cjelini. Nauka je, da li zbog vlastitog nesnalaženja, ili nebrige društva, ili i jednog i drugog, ostala izvan tokova društvenog razvoja na okrnjenom budžetskom sistemu, univerzitet kao nezavisna institucija takođe, a privreda je sama tražila puteve izlaska iz stagnacije.

Za razliku od stare tradicije imamo, umjesto dvije samostalne sfere (univerzitet s naukom s jedne i privreda s druge strane) — tri. Univerzitet se zalaže za jedinstvenost traženjem povratka nauke na univerzitet i osuđuje društvo za neoprostiv postupak njenog izdvajanja. Međutim, mi iz ovih teškoća ne možemo izaći krpljenjem stare tradicije koja je razbijena. Bitka za uključivanje nauke u društveno-ekonomske tokove mora postati i stvar univerziteta, jer će u protivnom i nauka i univerzitet, a time i društvo u cjelini, tu bitku izgubiti.

Konačno, danas više nije važno gdje se istraživanje odvija. Mnoga tradicionalna shvatanja život je danas prevazišao. U razvijenim zemljama univerzitet više nije mjesto na kojem se vrši najveći broj istraživanja, naprosto zbog preopterećenosti pedagoškim radom, koji je takođe svakim danom sve složeni-

ji; isto tako, univerzitet nije više ekskluzivno mjesto za vršenje fundamentalnih istraživanja, već to postaje i privreda.[3] Ovo, međutim, ne bi trebalo shvatiti kao da je univerzitet postao manje važan faktor u društvu. Njegova je važnost ista kao i ranije, a raskid s tradicionalizmom znači prije svega svijest o tome da su i drugi faktori postali značajni u nauci i za nauku i da je potrebno da univerzitet promijeni svoj stav u odnosu na cjelokupna kretanja.[4]

U činjenici da smo mala i nerazvijena zemlja ne leži opravdanje za indolenciju prema strukturi naučno-obrazovne djelatnosti. Status socijalističke zajednice trebalo bi da znači

---

[3] »Nekada jedina naučna institucija, univerzitet je samim faktom svoga postojanja morao biti ne samo korisnik već i važan inicijator brzog širenja naučnog rada. Nauka koja se rodila na univerzitetu... dobila je nove i znatno šire dimenzije.« — »Potrebe za istraživanjem su rasle brzo postavljajući zahtev za sve većim brojem naučnika i dobro ekipiranih ustanova. Osnivanje i množenje posebnih istraživačkih tela je postalo neizbežno. Već ovim činom univerzitet se našao u položaju da sudeluje ne kao jedini, nego kao jedan od aktera u istraživanju. Pri tome je važan momenat da su instituti i privreda pokazali nešto veću elastičnost u prilagođavanju prioritetnim društvenim potrebama. Funkcionalnost je bila motiv pri osnivanju ovih istraživačkih tela, dok se univerzitet našao u položaju da iz uslova jedne tradicionalne organizacije... naknadno postigne tu funkcionalnost« (Dr Kosta Mihajlović, *Integracioni procesi u privredi i istraživački rad,* »Gledišta«, br. 1/68).

Lokacija istraživanja

Mesto obavljanja	*Francuska*	*V. Britanija*	*SAD*
Država	38	28	14
Univerzitet	15	11	12
Preduzeća	47	61	74

[4] .... znanost je u svjetskim odlučujućim razmjerima postala paradigmatički oblik proizvodne snage rada, a znanstveni radnik likom radnog čovjeka — pogotovo tamo gdje se od sluge kapitala pretvara u samosvrhu te time omogućuje i u tzv. »carstvu nužnosti«, carstvu materijalne produkcije »uvjete dostojne ljudske prirode«. »Produkcija radi produkcije (...) zamjenjuje produkciju radi viška vrijednosti, koja indicira diobu rada...« — »Na mjesto proturječja proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji, koje se temelji na fundamentalnoj diobi rada, istupa sad unutar radno, samokretno proturječje radnog vremena i vremena za »višu djelatnost«, »carstvo slobode« i »carstvo nužnosti« unutar jednog jedinstvenog rada kao znanost, znanstvenog rada. Ovo unutar radno, za rad kao rad konstitutivno proturječje »dvaju carstava« vrhunac je Marxove misli koja priprema svijet rada«. — »Sveučilište kao ustavno poprište znanstvene produkcije i reprodukcije ne može se u svojoj diobom rada uvjetovanoj samostalnosti oduprijeti zahtjevu svijeta rada« (Vanja Sutlić, *Sveučilište i svijet rada,* »Pregled«, br. 1/70).

i pojačanu odgovornost upravo za strukturu rada. Praksa najrazvijenijih zemalja ne smije izbjeći našoj pažnji kada hoćemo da znamo gdje smo mi i šta treba da radimo. A ta nam praksa pokazuje da je naša struktura rada, posebno naučno-obrazovne djelatnosti, konzervativna i birokratizovana. Mi. razumije se, ne možemo u jednom kratkom roku dostići ili prestići njihov tehnološki nivo, a to i nije naš glavni cilj. Naš je cilj da ukažemo na to kako je njihova tehnologija razbila konzervativne, tradicionalne okvire starog sistema obrazovanja i naučne djelatnosti i kako ta ista tehnologija ugrožava svaki tehnološki napredak tamo gdje zemlja, zbog svoje društvene zaostalosti, nije u stanju da svjesnim organizacionim zahvatima omogući razvoj svoje tehnologije i da razvije svoje sopstvene snage na način kako to njoj odgovara. Ono što nas kao socijalističku zemlju (ali tehnološki još nerazvijenu) može i mora razlikovati od kapitalističkog Zapada (najrazvijenijeg dijela) jeste spremnost da svjesnom organizacionom akcijom u strukturu rada omogućimo prodore sopstvenih snaga, sopstvene proizvodne moći. Mi se zatvaramo u institucije koje kapitalizam kao izolovane više ne priznaje. Ono što kod nas čini situaciju posebno dramatičnom jeste činjenica da su novi univerziteti bliži svom historijskom zadatku nego univerziteti s tradicijom, gdje je koncentrisan najveći broj vrhunskog naučnog kadra.

Period administrativnog socijalizma institucionalizovao je ono što je moderni kapitalizam pod pritiskom djelovanja ekonomskih zakonitosti već razvio u nove kategorije. Institucionalizam, kao inertni faktor koji onemogućava rad naprosto zato što se danas radom više ne može nazvati ono što se odvija u jednoj, prema društvenim kretanjima zatvorenoj instituciji, pothranjivan je birokratskim načinom rukovođenja radom. Birokratizacija naučnog rada onemogućava dijalektičko jedinstvo institucionalno organizovanog istraživanja i društvenih i privrednih kretanja. Integracija stvarnog rada jedini je put borbe protiv birokratskog institucionalizovanja istraživačkog rada. Prvi korak bio je učinjen iznalaženjem ekonomskih mjera koje su u krajnjoj liniji morale »prisiliti« naučnu djelatnost na integraciju. To je bila neka vrsta izazova društva nauci. Rezultati su bili veoma raznorodni, ali uglavnom je došlo do nemira. Razlog tome su neshvatanja što se mjerama željelo postići i tvrdokorno čuvanje »tradicionalne autonomije nauke« — zbog čega je bilo teškoća oko uspostavljanja dijaloga koji bi vodio rješenjima. Strah da se izgubi »autonomija naučnog rada« bio je izraz institucionalizovanog istraživačkog rada i birokratskog rukovođenja naukom u cjelini, a »tržište

naučnih usluga« koje je svelo neke naučne institucije na rutinske, maloprodajne poslove — izraz nerazumijevanja kako pristupiti integrisanju nauke i privrede u okvirima udruženog rada.

Socijalističko samoupravljanje je društveni odnos suvremene epohe koji otvara nove mogućnosti za prihvatanje suvremene tehničke osnove svijeta, koja prijeti čovjeku ukoliko je on ne humanizira stvarajući takve historijske okvire u kojima će ta tehnika biti njegovo sredstvo, a ne njegov gospodar. Osnova tako shvaćenog samoupravljanja jeste udruženi rad, a ne autonomija pojedinih dijelova rada.

Problemi koji kod nas izviru svakim danom i koji ponekada izgledaju nerješivi rezultat su naše još uvijek siromašne materijalne baze i samoupravnih odnosa koje na njoj gradimo Želja za održanjem klasične, danas već možemo reći primitivne, podjele rada ponekad je i nesvjestan oblik izražavanja vlastite materijalne osnove iz koje planiramo i programiramo svoju djelatnost. Ako se taj spontani oblik ispoljavanja naše zaostalosti veže za svjestan otpor progresivnim tendencijama, onda je moguće da osporavanja integracionih procesa budu veoma glasna i čak dopadljiva. Stoga su naš oslonac u planiranju i programiranju svake, pa i naučne djelatnosti najsnažniji i najrazvijeniji dijelovi proizvodnih snaga. Taj oslonac treba da prate brižljive analitičke pripreme organizacionih poduhvata. Za nauku to bi značilo prije svega preispitivanje organizacionih oblika u kojima se ta djelatnost odvija, ukidanje tih oblika tamo gdje se time oslobađaju one društveno-ekonomske snage koje znače progres.

Da se vratimo na Teze o finansiranju naučnoistraživačke djelatnosti. One ne mogu da podnesu etiketu »ekskluzivno za nauku«. Finansiranje nauke nije stvar samo nauke. Cijela ova problematika mora se podvrći korekciji ekonomskih zakonitosti. Već dosadašnja diskusija upućuje nas na istraživanje ekonomskih odnosa u ovoj djelatnosti. Nije riječ o tome da nauku mora da finansira privreda. Niti se radi o tome da nauka treba da proizvodi samo ono što je neposredno interesantno za tržište. Čitav problem je mnogo složeniji. Nauka — do sada vanprivredna djelatnost (ili djelatnost od posebnog društvenog interesa, kako ju je nazvao administrativni socijalizam) — mora biti dovedena u ekonomski odnos prema drugim djelatnostima. To nije tržišno vrednovanje nauke. To je društveno vrednovanje njene funkcionalnosti, između ostalog, i putem tržišta. Ona mora s pijedestala posebnog tretmana biti dovedena u položaj svoje prave vrijednosti. Biti na bilo kakvom pijedestalu za suvremeni tehnički i samoupravni

razvitak znači biti izolovan, drugim riječima — biti u ponižavajućem položaju. Kontradiktorno je da naučnik sam želi da podržava takvu privilegiju. Samo neshvatanje historijskih zakonitosti ili momentani materijalni interes (tih momentanih interesa ima upravo zbog neriješenih sistemskih problema u kojima se ne vidi pravi interes nauke) mogu naučnika da zadržavaju u neželjenoj »privilegovanoj« poziciji. Koliko vrijedi naučni rad, izražen ne kroz platu, već kao sastavni dio cjelokupne djelatnosti, posebno u svjetlosti bržeg razvoja proizvodnih snaga, to je pitanje koje zahtijeva sistemski odgovor, a ne parcijalan i izražen kroz platu. Naime, u sitauciji stvarnih sistemskih rješenja donijetih na samoupravnoj osnovi i problem dohotka se adekvatnije rješava. Jedino pod tim uslovom će se i moći raspravljati o problematici dohotka u ovoj oblasti.

NEVENKA VEJNOVIC

Dr Dušan Živković: Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942.

(Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, 684 strane)

Monografijom o nastanku i razvitku organa narodne vlasti u prve dvije godine rata Živković je dao veoma značajan prilog istoriografiji novijeg perioda istorije naših naroda. Koristeći iscrpno sve arhivske fondove i odgovarajuću literaturu, on je, analitičkim prikazom i perom iskusnog naučnog radnika, prezentirao našoj naučnoj i široj javnosti obilje faktografskih podataka koji daju jasnu sliku zbivanja u prve dvije godine rata. On je to postigao temeljitom analizom odnosa unutrašnjih snaga i svih drugih komponenata koje su uticale na stvaranje narodnooslobodilačkih odbora kao klice buduće narodne vlasti.

U uvodnom dijelu Živković se osvrće na stvaranje prvih sovjeta u Rusiji 1905. i 1917. godine i daje paralelu između sovjeta u oktobarskoj i narodnooslobodilačkih odbora u našoj revoluciji. »I sovjeti i narodnooslobodilački odbori bili su i organi borbe, i organi revolucije i organi vlasti. I jedni i drugi bili su začeci, a kasnije osnov novog tipa države. I jedni i drugi bili su, zajedno sa novom armijom koja se stvarala u procesu borbe i revolucije, osnovna organizacija i najčvršća baza novog društvenog sistema.«

U prvoj glavi (»Ustanak i stvaranje prvih organa vlasti«) autor daje opšti presjek vojno-političke situacije od aprilskog sloma do ustanka, osvrće se na teritorijalnu podjelu koju je okupator izvršio, na formiranje marionetskih vlada i garnitura i na njihovu denacionalizatorsku politiku i teror. Koraci koje je rukovodstvo KPJ preduzelo na liniji pripremanja i podizanja ustanka zauzimaju posebno mjesto u ovoj glavi. U odjeljku o stvaranju prvih organa nove vlasti autor je neposredno prešao na osnovnu temu svoje monografije. Specifični uslovi u kojima su nastajali, razvijali se i djelovali prvi organi borbe, to jest organi vlasti, uz svu različitost njihovih naziva i razlike u strukturi kakve su imali u pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, sve to ne negira, već potvrđuje njihovu zajedničku karakteristiku da su oni bili klica nove države. Ničući na prvim oslobođenim teritorijama, još u svom embrionu, oni su se hvatali u koštac sa svim značajnim problemima koje su rat i život isticali. Vojna i politička previranja i plime i oseke koje su pratile tok ustanka najneposrednije su se odražavali i na stvaranje i funkcionisanje tih prvih organa vlasti. Sve je to iscrpno obuhvaćeno i analizirano u ovoj glavi.

Druga glava obuhvata razvojni put narodnooslobodilačkih odbora od Stolica (septembar 1941) do Prvog zasjedanja AVNOJ-a. Ovdje autor detaljnije

govori o užičkom kraju (gdje su s jeseni 1941. godine ti organi najpotpunije došli do izražaja) i o pokušaju koalicije sa četničkim pokretom Draže Mihailovića u stvaranju osnovnih organa vlasti u Srbiji. On opravdano ističe da je neslaganje Draže Mihailovića, kao predstavnika emigrantske vlade i velikosrpske buržoazije, u pogledu karaktera i ciljeva nove vlasti odražavalo suštinske razlike u gledanju na karakter i ciljeve oslobodilačke borbe, zbog čega je, poslije neuspjelog pokušaja o iznalaženju zajedničkih rješenja, ubrzo došlo do sukoba između narodnooslobodilačkog i četničkog pokreta. Poslije analize osnovnih dokumenata Centralnog komiteta KPJ koji se odnose na stvaranje i zadatke narodnooslobodilačkih odbora, Živković postavlja pitanje: da li su se ti odbori, nastali do septembra 1942. godine, s obzirom na njihov nastanak i sadržaj njihovog rada, bitno razlikovali od onih koji su nastali poslije tog vremena, to jest da li je opravdano govoriti o privremenom karakteru jednih i stalnom karakteru drugih? Autor zaključuje da su i jedni i drugi i privremeni i stalni i da između njih nema suštinske razlike, a da su ocjene rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u pogledu njihovog karaktera odraz prije svega »političkog oportuniteta u datom trenutku, a ne političke linije KPJ«. Zadržavajući se na Fočanskim propisima, autor smatra da oni samo pravno konstituišu i ozakonjuju već postojeću praksu u raznim krajevima Jugoslavije i da prema tome ne znače »viši stepen u izgradnji nove vlasti«. Rekonstruišući mrežu narodnooslobodilačkih odbora po pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije. Živković utvrđuje da je tokom 1942. godine na oslobođenim teritorijama stvorena široka mreža organa nove vlasti, koji su se u narodu već bili afirmisali kao vjesnici novih odnosa u društvu. Za razliku od Fočanskih, septembarske ili Drinićke propise iz 1942. godine Živković ocjenjuje kao kvalitativan skok u razvitku i tretiranju narodnooslobodilačkih odbora. Na kraju daje presjek unutrašnjih i spoljnih vojno-političkih uslova u kojima je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a.

U trećoj glavi se govori o osnovnim djelatnostima narodnooslobodilačkih odbora. To su: prikupljanje hrane, odjeće, obuće itd. za oružane snage revolucije i nezbrinuto stanovništvo, rekvizicija i konfiskacija, organizacija poljoprivrede, trgovine i saobraćaja, rješavanje raznih komunalnih pitanja, politička aktivnost, organizacija sudstva i bezbjednosti na oslobođenim teritorijama, aktivnost u oblasti kulture i prosvete i organizacija socijalne i zdravstvene službe. Podaci sadržani u ovoj glavi bacaju potpuniju svjetlost na bogatstvo oblika djelovanja nove vlasti u prvim godinama rata, kao i na sve one subjektivne i objektivne teškoće sa kojima se ona sretala u praksi.

S obzirom na specifične uslove nastanka i djelovanja narodnooslobodilačkih odbora na okupiranoj teritoriji, Živković im je posvetio punu pažnju u četvrtoj glavi. On govori najprije o djelovanju okupatorske i kvislinške vlasti na tim teritorijama, a zatim o stavu KPJ i njenoj ulozi u stvaranju uporišta pokreta i ilegalnih odbora na teritorijama pod okupatorom. Ovdje se obrađuju oblici i rezultati djelovanja tih odbora, a na kraju se daje osvrt na dvovlašće koje je po-

stojalo u nekim dijelovima okupirane teritorije.

Peta glava (»Revolucionarni i klasni karakter narodne vlasti«) je, u stvari, rezime svega onoga što je autor u svojoj knjizi izložio. U šest odjeljaka ove glave (narodna vlast — suštinsko pitanje revolucije, NOO — škola demokratije i posebni oblik diktature, NOO — osnovni uzrok sukoba sa Dražom Mihailovićem, narodna vlast i NOV i POJ — osnovni faktori revolucije, KPJ — glavna organizaciono-politička snaga revolucije i Skupština u Bihaću — konstituisanje narodne vlasti) Živković ukazuje na klasni karakter ustanka koji je povela KPJ i na nužnost stvaranja organa nove vlasti na oslobođenim teritorijama. On ističe da su ti organi bili poseban oblik diktature proletarijata. Autor ukazuje na istorijsku ulogu KPJ u vođenju ustanka, a na kraju govori o značaju Prvog zasjedanja AVNOJ-a.

Navedeni izvori i literatura (pored arhivskih fondova, preko 200 djela raznih autora koji su obrađivali problem vlasti u godinama rata) predstavljaju, pored geografskih i imenskih registara, vrijedan prilog uz knjigu.

Iako nije pisana kao udžbenik, knjiga dr Živkovića može veoma korisno da posluži svim istoričarima i drugima koji se bave izučavanjem političke istorije naše revolucije, a posebno onima koje interesuje nastanak i razvitak nove vlasti u Jugoslaviji.

Institut za savremenu istoriju u Beogradu predstavio se ovim djelom još jedanput našoj javnosti kao izdavač ozbiljnih studija i monografija iz novijeg perioda.

JOVO MIHALJEVIĆ

Dr Milan Šahović: Putevi savremenog razvoja međunarodnog prava — Zbirka rasprava

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1969, 232 strane)

U veoma plodnoj naučnoj aktivnosti dr Milana Šahovića, jednog od najistaknutijih teoretičara međunarodnog prava u nas, našoj javnosti je pružena prilika da se na jednom mestu upozna sa sistematskim pogledima ovog autora na neke od najznačajnijih i najaktuelnijih pojava u savremenim međunarodnim odnosima i njihovim uticajem na sadržinu i značaj međunarodnog prava u današnjim uslovima. Zbirka rasprava *Putevi savremenog razvoja međunarodnog prava*, po autorovom pristupu problematici međunarodnog prava, predstavlja ne samo znatan doprinos razvoju jugoslovenske međunarodnopravne doktrine, već pobuđuje i šire interesovanje za objašnjenje suštine nekih opštih tendencija kretanja međunarodnih odnosa posle drugog svetskog rata.

Značaj i aktuelnost razmišljanja dr Milana Šahovića u studijama koje su sabrane u ovoj zbirci vidi se već po problemima koje je on uzeo u razmatranje. Prvu grupu čine studije koje obrađuju uticaj razvoja socijalizma i politike koegzistencije na međunarodno pravo. Druga grupa studija posvećena je ispitivanju značaja međunarodnog prava u borbi protiv kolonijalizma i uticaju koji novooslobođene zemlje imaju na današnje shvatanje međunarodnog prava. I najzad, u trećoj grupi pitanja autor analizira doprinos Ujedinjenih nacija u razvoju međunarodnog prava.

Razmatrajući uticaj koji savremeni društveni razvoj, u ko-

me socijalistička transformacija društva postaje sve dominantnija karakteristika, ima na razvoj međunarodnog prava, Šahović istorijskim analizama pokazuje da je međunarodno pravo uvek bilo izraz društvenih nužnosti za održavanjem međunarodnih veza država, ali istovremeno i izraz različitih interesa društvenih snaga koje deluju u međunarodnim odnosima. Tako je revolucionarna buržoazija unela u međunarodno pravo niz progresivnih instituta kao što su: pravo naroda na nezavisnost, poštovanje suvereniteta, nemešanje u unutrašnje stvari drugih naroda, uzdržavanje od agresije itd., da bi ih — usled nastale diferencijacije u pogledu ekonomske razvijenosti — buržoazija razvijenih zemalja napuštala, a »nosioci demokratskih načela međunarodnog prava postajali su sve više ugnjeteni narodi i male države«. Autor zaključuje da je na taj način već u prethodnom periodu »i u oblasti međunarodnog prava došla do izražaja jedna od osnovnih protivrečnosti buržoaskog društva, protivrečnost između demokratske vrednosti proklamovanih rešenja i konkretne sadržine pravnih pravila i ustanova, a, takođe, i prakse njihove primene«. Ta protivrečnost, po autorovom mišljenju, i danas je jedna od glavnih karakteristika u ovoj oblasti međunarodnih odnosa. Pojava i delovanje novih društvenih snaga u međunarodnim odnosima, nastajanjem većeg broja socijalističkih država i novih nezavisnih država u procesu raspada kolonijalnog sistema, odražavaju se pre svega u nastojanju da se ukine ova protivrečnost.

Imajući u vidu ove polazne postavke, Šahović postavlja pitanja: da li i pod kojim uslovima danas može da se govori o stvaranju socijalističkog međunarodnog prava i, drugo, kakav je odnos socijalističkih država prema opštem međunarodnom pravu i odnos između opšteg i socijalističkog međunarodnog prava, ukoliko ono postoji? Analizirajući ova postavljena pitanja, Šahović razmatra osnovu sovjetskog doktrinarnog shvatanja koje se zasniva, kako je on utvrdio, na sledećim stavovima: (a) »da se klasna priroda međunarodnog prava menja izmenom klasne prirode država koje ga stvaraju«; (b) »da danas postoje dva potpuno razdvojena društveno-ekonomska sistema država«, iz čega sledi zaključak da »moraju da postoje i dva međunarodna prava, kapitalističko i socijalističko«; (c) da je osnova socijalističkog međunarodnog prava u primeni principa proleterskog internacionalizma, koji, po prof. Tunkinu, »izražava jedinstvo ciljeva i principa spoljne politike socijalističkog lagera na polju međunarodnog prava«.

Razmatrajući doktrinarnu i praktičnu vrednost ovakvog shvatanja, Šahović formuliše neke stavove koji su od trajnijeg značaja ne samo za jugoslovensku međunarodnopravnu doktrinu, već i za opšti odnos socijalističkih država i progresivnih snaga prema savremenom međunarodnom pravu i razvoju međunarodnih odnosa kao njegove realne osnove. Analiza klasnog karaktera država kao subjekata međunarodnog prava, ističe autor, nije dovoljan element za utvrđivanje pravca evolucije međunarodnog prava. Da bi se do takvih zaključaka moglo doći, nužno je analizirati delovanje svih onih činilaca koji utiču na celokupnu prirodu međunarodnih odnosa, jer samo iz njene promene može da proizađe promena u prirodi i karakteru ustanova međunarodnog prava. Upravo u tom pogledu u oblasti realnih odnosa koji još uvek vladaju među socijalističkim državama nije postignut takav

stepen razvoja koji bi se mogao smatrati odgovarajućom bazom za stvaranje novog međunarodnog prava za koje bi se reklo da je socijalističko. Ni u formalno-pravnom ni u sadržinskom pogledu rešenja koja poznaje praksa između socijalističkih država ne razlikuju se bitno od rešenja koja primenjuju ostale države današnjeg sveta. Upravo u tome Šahović nalazi potvrdu za svoju tezu da se »za sada i u odnosima između socijalističkih država pre svega mora postaviti pitanje dosledne primene opšteg međunarodnog prava«. Dejstvo principa proleterskog internacionalizma na međunarodnopravnom polju može da bude samo posredno — upravo kao »politička osnova za doslednu primenu demokratskih principa međunarodnog prava«. Imajući u vidu realne međunarodne odnose, Šahović dolazi do zaključka da insistiranje sovjetske teorije na napred navedenim tezama može da ima dvostruko štetno dejstvo: i na razvoj međunarodnog prava i na razvoj međunarodnih odnosa. Ograničavanjem borbe za usavršavanje međunarodnog prava samo na odnose među socijalističkim državama automatski se monopolizira borba za napredak i otežava položaj drugih miroljubivih država. Zato autor s pravom zaključuje da bi se »efikasnije delovalo u pravcu poboljšanja pozitivnog međunarodnog prava i prakse njegove primene ako bi se naglasak bačen na njegovu izmenu stvaranjem socijalističkog međunarodnog prava u odnosima među socijalističkim državama, zamenio željom da socijalističke države, u saradnji s ostalim miroljubivim državama, bez obzira na društveno-ekonomske sisteme kojima pripadaju, deluju dosledno primenjujući postojeće demokratske principe međunarodnog prava u pravcu njegovog usavršavanja«. U suprotnom, ovakva orijentacija može u praksi da ima za posledicu samo zaoštravanje odnosa između država različitih društveno-političkih struktura. Iz svega toga Šahović zaključuje da je stvarni doprinos naprednih snaga u svetu i socijalističkih država progresivnom razvoju međunarodnog prava u nastojanju da se ono, u svojim principima i univerzalnoj primeni, razvija u okvirima principa aktivne i miroljubive koegzistencije.

Analizi pravnog značaja i shvatanja savremene teorije međunarodnog prava o koegzistenciji Šahović i ovim svojim radom daje znatan doprinos. Ovom prilikom treba posebno istaći autorov stav o uporno isticanoj dilemi: da li su principi koegzistencije sastavni deo samo aktuelne međunarodne politike ili imaju svoj trajni međunarodnopravni značaj? Razrađujući svoj opšti stav o nužnosti svestrane miroljubive saradnje država različitih društveno-ekonomskih uređenja kao o neophodnom uslovu opšteg progresivnog razvoja u savremenom periodu, Šahović zaključuje da, »iako po svojoj suštini politički jer predstavlja izraz sadašnjeg stanja međunarodnih odnosa i tendencija koje preovlađuju u razvoju međunarodne zajednice, pojam koegzistencije ima i pravne aspekte koji se utoliko više ne mogu negirati jer se politički odnosi između država sređuju i oformljuju posredstvom međunarodnog prava«.

Ništa manje interesovanje ne pobuđuju ni Šahovićeva razmatranja o ulozi međunarodnog prava u procesu borbe protiv kolonijalizma. Naporedo sa interesantnim raspravama o političkom i pravnom značaju pojma »puna samouprava« u svetlosti primene glave XI Povelje Ujedinjenih nacija i nekim aspektima borbe alžirskog naroda

me socijalistička transformacija društva postaje sve dominantnija karakteristika, ima na razvoj međunarodnog prava, Šahović istorijskim analizama pokazuje da je međunarodno pravo uvek bilo izraz društvenih nužnosti za održavanjem međunarodnih veza država, ali istovremeno i izraz različitih interesa društvenih snaga koje deluju u međunarodnim odnosima. Tako je revolucionarna buržoazija unela u međunarodno pravo niz progresivnih instituta kao što su: pravo naroda na nezavisnost, poštovanje suvereniteta, nemešanje u unutrašnje stvari drugih naroda, uzdržavanje od agresije itd., da bi ih — usled nastale diferencijacije u pogledu ekonomske razvijenosti — buržoazija razvijenih zemalja napuštala, a »nosioci demokratskih načela međunarodnog prava postajali su sve više ugnjeteni narodi i male države«. Autor zaključuje da je na taj način već u prethodnom periodu »i u oblasti međunarodnog prava došla do izražaja jedna od osnovnih protivrečnosti buržoaskog društva, protivrečnost između demokratske vrednosti proklamovanih rešenja i konkretne sadržine pravnih pravila i ustanova, a, takođe, i prakse njihove primene«. Ta protivrečnost, po autorovom mišljenju, i danas je jedna od glavnih karakteristika u ovoj oblasti međunarodnih odnosa. Pojava i delovanje novih društvenih snaga u međunarodnim odnosima, nastajanjem većeg broja socijalističkih država i novih nezavisnih država u procesu raspada kolonijalnog sistema, odražavaju se pre svega u nastojanju da se ukine ova protivrečnost.

Imajući u vidu ove polazne postavke, Šahović postavlja pitanja: da li i pod kojim uslovima danas može da se govori o stvaranju socijalističkog međunarodnog prava i, drugo, kakav je odnos socijalističkih država prema opštem međunarodnom pravu i odnos između opšteg i socijalističkog međunarodnog prava, ukoliko ono postoji? Analizirajući ova postavljena pitanja, Šahović razmatra osnovu sovjetskog doktrinarnog shvatanja koje se zasniva, kako je on utvrdio, na sledećim stavovima: (a) »da se klasna priroda međunarodnog prava menja izmenom klasne prirode država koje ga stvaraju«; (b) »da danas postoje dva potpuno razdvojena društveno-ekonomska sistema država«, iz čega sledi zaključak da »moraju da postoje i dva međunarodna prava, kapitalističko i socijalističko«; (c) da je osnova socijalističkog međunarodnog prava u primeni principa proleterskog internacionalizma, koji, po prof. Tunkinu, »izražava jedinstvo ciljeva i principa spoljne politike socijalističkog lagera na polju međunarodnog prava«.

Razmatrajući doktrinarnu i praktičnu vrednost ovakvog shvatanja, Šahović formuliše neke stavove koji su od trajnijeg značaja ne samo za jugoslovensku međunarodnopravnu doktrinu, već i za opšti odnos socijalističkih država i progresivnih snaga prema savremenom međunarodnom pravu i razvoju međunarodnih odnosa kao njegove realne osnove. Analiza klasnog karaktera država kao subjekata međunarodnog prava, ističe autor, nije dovoljan element za utvrđivanje pravca evolucije međunarodnog prava. Da bi se do takvih zaključaka moglo doći, nužno je analizirati delovanje svih onih činilaca koji utiču na celokupnu prirodu međunarodnih odnosa, jer samo iz njene promene može da proizađe promena u prirodi i karakteru ustanova međunarodnog prava. Upravo u tom pogledu u oblasti realnih odnosa koji još uvek vladaju među socijalističkim državama nije postignut takav

stepen razvoja koji bi se mogao smatrati odgovarajućom bazom za stvaranje novog međunarodnog prava za koje bi se reklo da je socijalističko. Ni u formalno-pravnom ni u sadržinskom pogledu rešenja koja poznaje praksa između socijalističkih država ne razlikuju se bitno od rešenja koja primenjuju ostale države današnjeg sveta. Upravo u tome Šahović nalazi potvrdu za svoju tezu da se »za sada i u odnosima između socijalističkih država pre svega mora postaviti pitanje dosledne primene opšteg međunarodnog prava«. Dejstvo principa proleterskog internacionalizma na međunarodnopravnom polju može da bude samo posredno — upravo kao »politička osnova za doslednu primenu demokratskih principa međunarodnog prava«. Imajući u vidu realne međunarodne odnose, Šahović dolazi do zaključka da insistiranje sovjetske teorije na napred navedenim tezama može da ima dvostruko štetno dejstvo: i na razvoj međunarodnog prava i na razvoj međunarodnih odnosa. Ograničavanjem borbe za usavršavanje međunarodnog prava samo na odnose među socijalističkim državama automatski se monopolizira borba za napredak i otežava položaj drugih miroljubivih država. Zato autor s pravom zaključuje da bi se »efikasnije delovalo u pravcu poboljšanja pozitivnog međunarodnog prava i prakse njegove primene ako bi se naglasak bačen na njegovu izmenu stvaranjem socijalističkog međunarodnog prava u odnosima među socijalističkim državama, zamenio željom da socijalističke države, u saradnji s ostalim miroljubivim državama, bez obzira na društveno-ekonomske sisteme kojima pripadaju, deluju dosledno primenjujući postojeće demokratske principe međunarodnog prava u pravcu njegovog usavršavanja«. U suprotnom, ovakva orijentacija može u praksi da ima za posledicu samo zaoštravanje odnosa između država različitih društveno-političkih struktura. Iz svega toga Šahović zaključuje da je stvarni doprinos naprednih snaga u svetu i socijalističkih država progresivnom razvoju međunarodnog prava u nastojanju da se ono, u svojim principima i univerzalnoj primeni. razvija u okvirima principa aktivne i miroljubive koegzistencije.

Analizi pravnog značaja i shvatanja savremene teorije međunarodnog prava o koegzistenciji Šahović i ovim svojim radom daje znatan doprinos. Ovom prilikom treba posebno istaći autorov stav o uporno isticanoj dilemi: da li su principi koegzistencije sastavni deo samo aktuelne međunarodne politike ili imaju svoj trajni međunarodnopravni značaj? Razrađujući svoj opšti stav o nužnosti svestrane miroljubive saradnje država različitih društveno-ekonomskih uređenja kao o neophodnom uslovu opšteg progresivnog razvoja u savremenom periodu, Šahović zaključuje da, »iako po svojoj suštini politički jer predstavlja izraz sadašnjeg stanja međunarodnih odnosa i tendencija koje preovlađuju u razvoju međunarodne zajednice, pojam koegzistencije ima i pravne aspekte koji se utoliko više ne mogu negirati jer se politički odnosi između država sređuju i oformljuju posredstvom međunarodnog prava«.

Ništa manje interesovanje ne pobuđuju ni Šahovićeva razmatranja o ulozi međunarodnog prava u procesu borbe protiv kolonijalizma. Naporedo sa interesantnim raspravama o političkom i pravnom značaju pojma »puna samouprava« u svetlosti primene glave XI Povelje Ujedinjenih nacija i nekim aspektima borbe alžirskog naroda

za nezavisnost u sklopu ostvarenja prava naroda na samoopredeljenje, autor razmatra i uticaj novih zemalja na današnje shvatanje međunarodnog prava. U iznetim analizama Šahović pre svega polazi od opštih političkih rezultata antikolonijalnog procesa. Iako borba protiv kolonijalizma još nije dovršena, »može se ipak reći da se pod uticajem procesa dekolonizacije promenilo stanje koje je vladalo u oblasti međunarodnog prava tokom prve decenije posle drugog svetskog rata«. Pored drugih posledica koje navodi, Šahović posebno ističe da »politički, ekonomski, socijalni i pravni problemi koje su pokrenule ove zemlje prevazilaze u većini slučajeva okvire tradicionalnog međunarodnog prava« i da je s toga »razumljivo zbog čega je pitanje uloge novih zemalja u njegovom stvaranju tako jako naglašeno u međunarodnim organima i teoriji međunarodnog prava«. Autor kroz detaljne analize pokazuje da su se novooslobođene zemlje u svojoj kritici ranije nastalog međunarodnog prava usredsredile na osporavanje onih principa i pravila običajnog prava koji su kao ostaci prošlosti izraz pravne i faktičke nejednakosti uspostavljene u periodu kolonijalizma. Analizirajući dosadašnji rad na progresivnom razvoju međunarodnog prava, autor zaključuje da se može primetiti da je, i pored mnogih teškoća, postignut izvestan napredak u nastojanju da dođe do potvrde nekih od suverenih prava država vezanih za razradu principa suverene jednakosti, neintervencije i samoopredeljenja naroda. Ocenjujući u celini ulogu novih zemalja u razvoju međunarodnog prava, Šahović ističe da su »nove zemlje nastale u procesu likvidacije kolonijalizma uspele da pokažu, iznoseći svoje probleme pred međunarodnu zajednicu i tražeći njihovo rešenje na univerzalnoj, svetskoj osnovi, da je savremeni svet nedeljiv i da se samo vodeći računa o interesima svih naroda i država i njihovoj ravnopravnosti može doprineti formiranju međunarodnog prava koje će odgovarati opštim tendencijama progresivnog razvoja ljudskog društva«.

Na kraju ove svoje zbirke studija Milan Šahović razmatra aktivnost UN na progresivnom razvoju međunarodnog prava. Ostajući i ovde dosledan svom prilazu — da je razvoj međunarodnih odnosa realna baza međunarodnog prava — autor smatra da »bez obzira na sporost i teškoće na koje se nailazilo i koje danas postoje, a koje se poklapaju s pravcima borbe političkih snaga na međunarodnom polju od 1945. do danas, i ulogom koju su Ujedinjene nacije imale u rešavanju svetskih problema uopšte, rezultati postignuti u nastojanju da se dođe do jačanja uloge međunarodnog prava u okvirima postavljenim Poveljom veoma su značajni. Ti rezultati nedvosmisleno potvrđuju da postojanje organizacije kao što su Ujedinjene nacije predstavlja sve jači faktor u borbi za usavršavanje međunarodnog prava i za njegovo prilagođavanje novim potrebama međunarodnog života«.

Iz prikazanih stavova i problema koje Šahović obrađuje očigledno je da je on sabrao u ovoj zbirci veći broj parcijalnih studija, bez pretenzije da analizira u celini razvoj međunarodnih odnosa i međunarodnog prava u posleratnom periodu. On se čak nije upuštao ni u ocenu da li su analizirana pitanja najvažnija koja su se postavljala i postavljaju se u ovom vremenu. Ono što je motivisalo autora i što se kao jedinstvena nit provlači kroz sve njegove studije jeste saznanje da je jedna od bitnih karakteristika ove

epohe svestrani uticaj novih, progresivnih snaga na sve oblasti ljudske delatnosti i odnosa. Od tog opšteg saznanja pa do saznanja koliki je njihov realni doprinos u pojedinim oblastima i u čemu može biti pravac daljeg razvitka, nesumnjivo nas veoma uspešno dovode studije Milana Šahovića. Upravo u toj realnosti, strogoj naučnoj objektivnosti i principijelnosti je i izvanredna vrednost njegovih zaključaka. Samim tim ova knjiga je i originalan i ozbiljan naučni doprinos teoriji međunarodnih odnosa i međunarodnog prava.

VELIBOR GAVRANOV

Dr Milorad Mlađenović: Nauka u maloj zemlji

(Institut za naučno-tehničku dokumentaciju i informacije, Beograd, 1969, 122 strane)

Knjiga dr Milorada Mlađenovića po mnogo čemu je za našu sredinu značajna i neophodna. Autor bez suvišnog obrazlaganja ukazuje na suštinu moderne nauke i mogućnosti usvajanja naučnih tekovina u »maloj zajednici« kakva je naša. Pri tom se uočavaju dva stava koja predstavljaju okosnicu izlaganja: jedan je da je neophodno baviti se naukom na svetskom nivou, a drugi da nije samo problem doći do svetskog nivoa, već i zadržati se na njemu. Već i samo postavljanje osnovnog polazišta otkriva cilj celokupne analize, a to je konstituisanje optimalne društvene politike u oblasti razvoja nauke i ljudskih potreba savremenog života.

Sasvim je onda razumljivo što se odgovor na postavljeno pitanje ne daje odmah i na prečac, već se nastoji analizom moderne nauke postaviti osnova na kojoj je moguće tragati za adekvatnim rešenjima. Pre svega, treba spoznati ono bitno što u savremenom društvu daje najtačnije objašnjenje njegove suštine i istovremeno nudi čoveku realne ljudske mogućnosti razvoja. Nije nimalo slučajno što autor analizira suštinu savremene nauke. Nepotrebno je navoditi sve jedinice analize. No, treba istaći opredeljenost autora u ukazivanju na suštinu nauke kao oblika saznanja o prirodi i društvu, njene metodske postupke, ograničenja i greške, karakter naučnog rada, posledice naučnog razvoja na ljudsku kulturu, način života. Reč je, dakle, o ukazivanju na ulogu nauke, koja se ne sme ni preceniti ni potceniti. Karakter moderne nauke treba gledati u njenoj kritičkoj analizi, ali i u tome da ona predstavlja činilac snažnog kretanja napred. Izgleda da ko ne shvati da nauka u današnjem burnom vremenu postaje najosnovniji činilac menjanja života, taj ne može ni shvatiti smisao življenja.

Stoga se dalji tok izlaganja usmerava na univerzitet u zemljama u razvoju. Budući da je univerzitet stožer naučnog razvoja, prirodno je da je on u centru analize. Čitaoca će zapanjiti lakoća i jednostavnost iznošenja pravih problema i istina koje mogu pogoditi mnoge odgovorne za odnos između vaspitanja, istraživanja i proizvodnje itd. (u ovom okviru zapažena su izlaganja o nacionalnim ciljevima nauke, izboru i kriterijumima).

Treba upozoriti na autorovu raspravu o značaju informacija, o krizi informacija u nauci, o »izvozu i uvozu« informacija. Ono što neosporno mora da pleni pažnju svakako je to što nam autor iznosi pregršt problema koji postoje kod nas, a koji su svi do jednog suštinski (uočava-

nje ovih problema je inače jedna od osobina vrsnih istraživača), i, što je važnije, daje rešenja koja su jasna, nedvosmislena i ni jednog nas trenutka ne dovode u nedoumicu. Međutim, treba podvući da se to izvodi na način gde se autor u svakom trenutku oseća ne samo kao naučnik, racionalni istraživač, već kao odgovorni kreator onoga što može menjati i usmeravati našu nauku u pravcu postizanja svetskog nivoa.

Pokrećući akutna pitanja načina na koji nauka male zemlje može dostići svetski nivo, autor nas logično uvodi u analizu oblika saradnje sa inostranstvom (razmena naučnih kadrova, zajednički projekti, razmena informacija itd.). Ovde je autorova misao izvanredno plastična. Radi se o pitanjima o kojima autor ima ličnog iskustva ili je to iskustvo opšte. Autor vrlo dobro poznaje i svetsku nauku i naše potrebe. Bogato iskustvo autora i poznavanje iskustva drugih upozoravaju sve zainteresovane na razmišljanje o rešenjima koja on predlaže.

Poslednji deo izlaganja odnosi se na izvanredno značajno pitanje odnosa nauke i industrije, to jest na neposrednu primenu nauke u proizvodnji. Svakako da su na svoj način zanimljiva i korisna izlaganja o naučnoj revoluciji, »velikoj nauci«, velikim institutima, sredstvima za nauku, neposrednoj primeni nauke u propulzivnim industrijskim granama, stvaranju kompleksnih i kompletnih istraživačkih baza u cilju unapređenja proizvodnje. Pa ipak, izdvojili bismo raspravu o tome kako nauka može da pomogne našoj privredi. Pri tom treba reći da autor polazi od dve tačne pretpostavke: da industrija ne dobija adekvatnu pomoć od nauke i da ne postoji smišljen i jedinstven plan akcije. Stoga autor postavlja sledeća pitanja i daje moguća rešenja: kako nauka može pomoći proizvodnji? — rešenje je: neposredna pomoć u procesu proizvodnje; osvajanje proizvodnje najnovijih roba, proizvodnja originalnih artikala: kojim mehanizmom se to ostvaruje? — rešenje je: osnovnim istraživanjima i primenom istraživanja.

U tom okviru takođe se razmatraju pitanja razvojne istraživačke osnove, bitni parametri razvoja (kadrovi, specijalizacija, stanovi, laboratorije i oprema), finansiranje projekata, nosioci projekata itd.

Neosporno je da ova studija pokreće niz veoma značajnih problema vezanih za razvoj svetske nauke i naše nauke i društva i da predstavlja ozbiljnu analizu. Trebalo bi, međutim, naglasiti i neke dimenzije ove studije koje nisu u dovoljnoj meri razvijene, kao što su mnogi relevantni činioci koji utiču na razvoj nauke u nas. Ostalo je vrlo značajno polje dejstva društvenih činilaca na razvoj nauke koji nisu zahvaćeni, počev od političkih pa do kulturnih činilaca. Na taj način može se steći utisak da je razmatranje ostvarivanja uslova za razvoj nauke posmatrano više sa stanovišta same nauke nego čitavog spleta društvenih činilaca. Sigurno je da postoje značajni činioci izvan naše sfere koji ozbiljno mogu da utiču na ulogu i mesto nauke u društvu. Neosporno je da bi analizom i takvih činilaca predmet ispitivanja bio proširen, no, čini nam se, studija bi time samo dobila. U tom smislu bila bi vrlo značajna i analiza odnosa celokupnog samoupravnog društvenog sistema i nauke, jer upravo od tog odnosa bitno zavisi ne samo uloga i mesto nauke, već i njen dalji razvoj.

VLADIMIR MILIĆ

Alen Turen: Postindustrijsko društvo

(Alain Touraine: *La société postindustrielle — naissance d'une société*, Paris, Editions du Seuil, 1969)

Termin postindustrijsko društvo ulazi u sve širu upotrebu. Prvi veliki prodor tog termina došao je sa knjigom *Amerika 2.000 godine*, koju je napisala grupa američkih autora iz Hadsonovog instituta. U Evropi je taj termin afirmisao Servan Šrajber u poznatoj knjizi *Američki izazov*. I niz drugih autora upotrebljava termin postindustrijsko društvo.

Dominantan pristup u proučavanju budućeg društva jeste predviđanje naučno-tehnoloških promena i izvođenje iz tih materijalnih promena nekritičkih zaključaka u odnosu na ekonomsku i političku organizaciju društva. Futurologija, nova disciplina koja se bavi proučavanjem budućnosti, u znatnoj meri još nije ni naučna ni ljudska. Njena osnovna teza jeste da će tehnologija rešiti sve probleme koji tište čoveka savremene civilizacije. Taj je pristup dijametralno suprotan pesimističkim predviđanjima od pre nekoliko decenija kakva smo mogli naći kod Oldosa Hakslija u delu *Vrli novi svet* ili kod Džordža Orvela u knjizi *1984*.

Sasvim različit metodološki pristup u proučavanju budućeg društva ima Alen Turen, profesor sociologije u Nanteru. On polazi od realnih društvenih tokova, stvarnih sukoba u savremenom društvu, težeći da utvrdi šta tu ima novog, kako ti sukobi uplivišu na budućnost, koji su sukobi bremeniti dinamikom. U tom pogledu on je pod utiskom »majske revolucije« 1968, koja je uzdrmala Francusku i izazvala izuzetno burne rasprave u njenim intelektualnim krugovima. Za nepunu godinu u Francuskoj je objavljeno više radova o toj »revoluciji« nego za sto godina koje su sledile velikoj francuskoj revoluciji. I Turen je objavio jednu studiju o njoj pod naslovom *Majski pokret ili utopijski komunizam*. Na nju se misaono nadovezuje i knjiga o kojoj ovde raspravljamo.

Autorov prilaz je sociološki: on posmatra društvene sukobe, novu i staru organizaciju društva, za razliku od tehnologističko-scijentističkog pristupa koji ideju postindustrijskog društva ne tretira u sklopu savremene društvene stvarnosti, već je izvodi gotovo isključivo iz promena u materijalnoj sferi, za koje se pretpostavlja da će biti ostvarene putem naučne inovacije.

Na samom početku svog rada Turen ističe tri termina koje koristi da bi ukazao na novu prirodu društva. Ono je *programirano* društvo po načinu upravljanja procesom reprodukcije, čime autor želi da istakne značaj novih metoda upravljanja zasnovanih na informatici. To je društvo *tehnokratije*, ako se želi istaći realna društvena snaga koja u njemu izrasta kao vladajuća, dominantna društvena grupa. Ali, kao najpogodniji termin autor prihvata *postindustrijsko društvo*, da bi istakao »distancu od društva industrijalizacije koje mu je prethodilo i koje se sa njim još meša u svom kapitalističkom i u svom socijalističkom obliku«.

U novom društvu takođe postoje sukobi i upravo oni rađaju društvenu promenu. U njemu postoje i stare grupe i stari sukobi. Radnička klasa ne nestaje, čak ni takozvana stara radnička klasa. Ona i dalje ima svoj sindikalni pokret koji vodi borbu za zadovoljenje radničkih interesa. Ali sve se to događa u jednom sasvim novom društvenom

kontekstu. Grupacije društvenih delatnosti iz kojih izrasta stara radnička klasa nisu više u centru proizvodnih snaga, pa time ni društvenog progresa. S druge strane, rešavanje zahteva radničke klase je institucionalizovano, pošto su i zahtevi takve prirode da se mogu zadovoljiti u postojećem poretku. To je bila jedna od iznenađujućih činjenica majskog pokreta: radnička sindikalna rukovodstva su relativno lako sklopila sporazum o povišenju radničkih nadnica i o nekim socijalnim pogodnostima sa predstavnicima vlade i udruženja poslodavaca. Poslodavci su se obavezali da priznaju i dozvole delovanje radničkih sindikata unutar preduzeća. Ali sindikati, od kojih je najmoćniji vezan za KP Francuske, nisu sledili prevratne težnje majskog pokreta. Govorilo se o izdaji radničkih centrala. Turen, međutim, kaže da nije u pitanju izdaja. Težeći da sociološki posmatra stvar, on govori o promenjenom položaju klasičnog radništva. To se desilo »ne zato što je radnički pokret oslabio ili što se potčinio volji neke stranke, još manje što bi imao rđave vođe. Jednostavno zato što delovanje kapitalističke vlasti unutar preduzeća nije više osnovni pokretač privrednog sistema, pa time ni društvenih sukoba«.

Osnovni sukobi u novom društvu izviru otuda što »aparati moći« teže da manipulacijom učine masu pokornom, konformnom na svim mestima gde ona živi. Život članova društva ne sme da prekorači skup društvenih uloga koje su im namenjene. Pošto konformnost u samoj proizvodnoj, radnoj delatnosti nije više kritično pitanje (jer je ona već obezbeđena), to glavni sukob izbija oko konformnosti u potrošnji i drugim sferama života koje su nekad bile privatne, lične. Voljom pojedinca se manipuliše. Stoga on, u stvari, nema pristup informacijama, uprkos prividu da ga ima.

Danas se sve čovekove uloge moraju kontrolisati i njima se mora manipulisati da bi se obezbedio društveni rast i glatko funkcionisanje društvenog sistema. Naše doba je prvenstveno doba otuđenja, a ne eksploatacije. Turen piše: »Naše društvo je društvo otuđenja ne zato što ono nateruje na bedu ili što nameće policijske stege, već zato što navodi na zabludu, zato što manipuliše i integriše... ovde se buni totalna ličnost.«

Takva koncepcija dovodi autora do shvatanja da se sukob vodi između primarnih grupa, intimnih zajednica, vezanosti, ukorenjenosti čoveka za određenu geografsku lokaciju, načina i žanrova života (koji se zamenjuju bezličnim »standardom života«) — čemu se snage novog društva suprotstavljaju. »Regionalna svest i odbrana lokalnih sloboda postale su glavni osnov otpora tehnokratiji.«

Može se tvrditi da postindustrijsko društvo razbija zajednicu, čini međuljudske odnose bezličnijim i rutinskijim, ali se po tome novo društvo ne razlikuje od društva industrijalizacije ili je ta razlika samo u stepenu. Turen ističe da postoji društveni pokret za ostvarenje ljudske zajednice kao pokret koji vode snage progresa. Autor pominje i neke druge oblike borbe za modernu slobodu i samoodređenje čoveka, kojima on, međutim, pridaje marginalan značaj. To su: kontrola informacija, deetatizacija univerzitetskih ustanova, adaptacija procesa rada radnoj snazi, to jest čoveku, pravednija raspodela dohodaka, društvena kontrola društvenog kretanja.

Može se primetiti da bi celini autorove koncepcije više odgovaralo da ovim »drugim« vidovima borbe da centralno mesto,

jer se za lokalne zajednice ili žanrove života mora, na žalost, reći da su oni po pravilu bili kočnica društvenom razvoju i rastu proizvodnih snaga.

Autor govori o još jednom sukobu u novom društvu i prema tome o još jednom nizu snaga koje su nosilac tog sukoba. Umesto starih društvenih grupa — koje su tokom kapitalističke industrijalizacije bile nosioci društvene promene — danas postoje nove društvene snage sa novim potencijalima. Umesto stare radničke klase, koja biva potisnuta na marginu društvenih zbivanja i koja ima svoje parcijalne interese, te nove grupe proizlaze iz novih proizvodnih snaga obrazovanja i nauke. Polazeći od postavke da su u društvu automatike i informatike to najznačajnije proizvodne snage, on dolazi do zaključka da, pored naučnoistraživačkih ustanova, u tom kontekstu izuzetna uloga pripada i univerzitetu. To treba da bude tvornica znanja, njegove sistematske proizvodnje, a ne ideološki bastion konzervativnog zatvorenog društva. Francuski univerziteti to još nisu i jedan od uzroka studentskog revolta leži u raskoraku između tehnokratski usmerenog društva i zakasnelog univerziteta. Mada to nije bila namera studenata, njihova će akcija omogućiti reformu univerziteta u tom tehnokratskom smislu.

Na tim novim univerzitetima, kakva je većina američkih univerziteta, a u Francuskoj samo nekoliko (na primer, Nanter), kojima je svojstveno istraživanje, *studenti zauzimaju onaj položaj koji su imali radnici* tokom XIX i početkom XX veka. Njih Turen naziva *radnicima nauke*. Otuda tek na tim modernim univerzitetima može doći do pravog društvenog sukoba u centru modernih proizvodnih snaga. Na ostalim univerzitetima studentski pokret je samo odraz krize univerziteta, njegove neprilagođenosti novim sistemima reprodukcije.

Studentima kao novim radnicima u pokretu se pridružuju i mladi obrazovani radnici i stručnjaci sa širokim znanjima koji rade u nekim novim delatnostima, u istraživačkim biroima i uz automatizovane obrađivače informacija. Pošto su to nove delatnosti koje zahtevaju nov tip obrazovanja, to su sve mladi ljudi. Njihova fizička mladost je slučaj trenutka, ali njihova socijalna mladost je od značaja.

Za posedovanje potencijala društvenog pokreta nije bitno da čovek bude lišen materijalnih dobara, da se nalazi u materijalnoj oskudici, već da se radi u sektorima koji su nosioci društvenog napretka i da se u tom radnom procesu ima *zavisna uloga*.

U pogledu ideoloških predstava, nove istorijske antitehnokratske snage autoru umnogome liče na početke radničkog pokreta. Kao što se rani radnički pokret okretao ka seljacima u trenutku kad seljaci nisu više bili nosioci otpora vladajućim snagama, tako se i novi istorijski pokret okreće danas prema radničkoj klasi u trenutku kad ona — prema Turenu — više ne predstavlja nosioca društvenog kretanja. Novi pokret — prema Turenu — još nije stekao svest o svojoj istorijskoj prirodi.

Međutim, autor ne očekuje da će taj pokret dovesti do revolucije, naročito ne do političke revolucije. Uostalom, po njemu politika nije više u centru društvenih zbivanja.

Sve težnje novog pokreta su utopijske, neostvarljive — ističe Turen. Lako je složiti se da su te ideje neostvarljive u vidu u kojem su date jer u znatnoj meri predstavljaju prostu reakciju na manjkavosti francuskog društva, ali mnoge od njih sadrže i elemente ostvarljive u jednom mo-

gućem humanom društvu. To Turen ne uviđa. Njemu nedostaje istorijska vizija.

Pored nosilaca društvene dinamike, stalna primena tehnoloških inovacija stvara još jednu značajnu političku grupu koju autor naziva proletarijatom. Ali u skladu sa usvojenom terminologijom bilo bi pravilnije nazvati je lumpenproletarijatom ili pomodnim Markuzeovim izrazom — »odbačenima«. U pitanju je jedna relativno široka grupa ljudi koji postaju hronično nezaposleni ili vrlo rano odlaze u penziju usled zastarelosti njihovih struka i znanja. »Sve jasnije je da »zastareli«, kako zastareli radnici tako i penzioneri, formiraju jedan nov proletarijat odbačen progresom, eksploatisan progresom kao što su nekad bili eksploatisani vlasništvom.«

Susretom tih dveju grupacija: onih koji potčinjeno, zavisno učestvuju u novim procesima — nosilaca rasta i onih koji su od tog rasta odbačeni stvara se društveni pokret.

Može se pretpostaviti da pojava grupa odbačenih i nezaposlenih usled brze inovacije jeste pojava vezana za prelazak u postindustrijsko društvo, a ne za samo to društvo. Jer obrazovanje će u tom društvu bitno izmeniti svoju prirodu. Ako se u bilo kom sektoru društvenih delatnosti očekuju revolucionarne promene, to je u obrazovanju. Može se očekivati da će ta promena onemogućiti stvaranje armije nezaposlenih i od društva odbačenih zato što su »prevaziđeni«. Ali, novo obrazovanje sadržaće davanje opštih znanja, a ne usku specijalizaciju. Više od toga, ono neće pružati prvenstveno znanje, »istinu« koja bi se morala mehanički memorisati. Novo obrazovanje će razvijati sposobnost da se radi i da se misli, a pamćenje će biti sve više prepušteno kompjuterima. Pored obrazovanja u mladosti, čovek će tokom svog života odlaziti na kurseve osvežavanja metoda rada i upoznavanja novih dostignuća nauke.

Treba primetiti da danas postoje takve grupe odbačenih kakve Turen opisuje, ali postoje i saznanja kako da društvo racionalno reguliše, odnosno eliminiše tehnološku nezaposlenost. O tim pitanjima treba misliti danas ne samo da se ne bi specijalističkim okvirima struka osakatile ličnosti današnje omladine, već i da se ne bi stvarale armije nezaposlenih za sutra i da se ne bi unapred onemogućio društveni napredak sutrašnjice.

SERGEJ FLERE

Jugoslovenski časopisi

gledišta

U uvodniku februarskog broja ovaj časopis za društvenu kritiku i teoriju donosi članak dr Ljubomira Tadića *Politika i psihoanaliza.*

Kritički iznoseći prve pokušaje psihoanalitičara u tumačenju istorijskih zbivanja i pojava u razvoju naše civilizacije, koji se svi temelje na teoriji o očinskom autoritetu (E. Jones: Edipov kompleks opredelio je mržnju Iraca prema osvajačima Englezima; Eder: primena ambivalentnosti ljubavi i mržnje prema ocu na savremene oblike političke borbe; W. Reich: fašizam je vrsta samokažnjavanja, usled ose-

ćanja krivice frustrirana masa ponaša se mazohistički — totalna država i njen vođa postaju jedini priznati autoriteti. itd.), autor se oslanja na Frojda i ističe da svirepi zločini novije istorije ne mogu biti objašnjeni samo »svaljivanjem krivice na šaku nemoralnih lovaca na položaje. a da milioni njihovih sledbenika nisu takođe sukrivci... bez identifikacije sa autoritetom nema pokornosti.

...Posle strahota prvog i drugog svetskog rata, posle ratova u Alžiru i Vijetnamu, opravdano se postavlja pitanje: šta pokreće silne mase u uništavajuće ratove i istrebljenja, a istovremeno ih sprečava da se pobune protiv iracionalnog vođstva koje ih tera na uzajamno istrebljivanje?«

Odgovor na ovo pitanje autor traži ne samo u strahu masa od represalija. već i u nagonskoj strukturi čoveka. Nastavljajući se na Frojdov zaključak: da bi opstala, naša civilizacija mora biti represivna civilizacija, dakle paternalna, autor izvlači vezu psihoanalitičke teorije o očinskom autoritetu sa institucijom starorimskog prava pater familiasa (svemoćne vlasti oca porodice).

Markuze je pokazao, navodi autor. da represivna civilizacija počiva na iskorišćavanju tuđeg rada i na nasilnoj vladavini čoveka nad čovekom. nasuprot čemu, kao stalna težnja. stoji racionalni rad i racionalni autoritet. kojima je jedini cilj postizanje ljudske sreće i ljudske slobode.

Kao vid borbe za novo društvo. koje podrazumeva ukidanje represivne sublimacije. autor navodi preuzimanje oslobađajućih ideala kulture. »Nije reč o ukidanju poretka da bi se razmahala atavistička, nekultivisana sloboda. nego je reč o tome da društveni poredak postane medijum i okosnica istinske slobode u zajednici, da. drugim rečima. postane *poredak slobode*«. Protestne pokrete današnje omladine treba i shvatiti kao otpor jednom svetu u kom ljubav (Eros) nema više mesta ili je to mesto tesno ograničeno.

Rasprave dr Borislava Blagojevića *Univerzitetska nastava, univerzitet i društvo* zaslužuje posebnu pažnju. Tu nalazimo ovakve ocene:

»...U javnosti svih zemalja često se čuju prigovori da vrsta i profil kadrova koje pripremaju današnji fakulteti ne zadovoljavaju potrebe privrede i društvenih službi. čak i ne odgovaraju tim potrebama.

Kod ovoga pitanja treba razlikovati dve stvari: da li samo vrste i profil stručnjaka koje fakulteti opremaju ne odgovaraju, ili, možda. u okviru odgovarajućih vrsta profila stručnjaka, samo nivo, sadržina i karakter diplomiranih stručnjaka ne zadovoljavaju... Ako je reč o pitanju nivoa, sadržine i karaktera znanja diplomiranih stručnjaka, onda je to pitanje o kome, pošto čuju i saslušaju mišljenja svih zainteresovanih krugova. treba i mora da odlučuju sami fakulteti, odnosno univerzitet. noseći u potpunosti i odgovornost za rezultate svog rada. Međutim. ako je reč o prvom pitanju, tj. da li savremenim potrebama odgovara vrsta i profil stručnjaka koje spremamo, onda je prvorazredni zadatak zainteresovanih i nadležnih društvenih krugova da ukažu na društvene potrebe i da postavljaju zahteve u pogledu obrazovanja upravo odgovarajućih vrsta i profila stručnjaka. a to znači da ukazuju na materije nastavnih planova ako one nisu — bilo po vrsti. obimu ili tematici — dobro postavljene. Fakulteti i univerziteti kao celina nisu se oglušivali o predloge u ovom pravcu. Naprotiv. oni su ih rado očekivali i verujemo da će ih uvek rado primati.«

U članku *Konflikti u radnim organizacijama* dr Janez Jerovšek razlikuje dve vrste izvora konflikata u radnim organizacijama: socijalno-psihološke i strukturalno-organizacione:

»... Frustracija i nezadovoljstvo proističu iz nezadovoljenih očekivanja i aspiracija koje se neprestano uvećavaju... Određene tekovine koje su štrajkom postigli radnici u jednom preduzeću povećavaju očekivanja drugih radnika koji su zaposleni u istoj grani ili u drugim granama. Iako depriviranost i nezadovoljstvo, vrlo verovatno, vode u konflikte, ne možemo tvrditi da pojava konflikata u radnoj organizaciji zavisi samo od stepena nezadovoljstva i depriviranosti. Mogu radnici biti nezadovoljni i deprivirani pa da ipak ne počnu da štrajkuju, a opet mogu početi da štrajkuju radnici koji imaju relativno visoke dohotke.

... Odsustvo konflikata i štrajkova može značiti da je socijalni sistem radne organizacije na vrlo niskom stupnju razvoja. U sistemu koji nije dosledno egalitaran odsustvo konflikata je pre indikator nemogućnosti izražavanja različitih interesa i nemogućnosti autonomne akcije nego indikator harmoničnih odnosa, funkcionalne organizacije rada i visoke efikasnosti.

... Mi smo sistem samoupravljanja u radnim organizacijama gradili na nekim previše idealističkim pretpostavkama. Mislili smo da će sve značajne odluke biti akt zajedničke volje, da će participacija i uticaj radnika u svim funkcionalnim grupama biti vrlo veliki i da će se kao rezultat takve socijalne dinamike svi konflikti odmah rešavati. Na žalost, to nije bio slučaj.

... Radna organizacija predstavlja socijalni statusni sistem u kome deluju različite socijalno-ekonomske i organizacione grupe, koje imaju različite položaje na hijerarhijskoj lestvici, različite dohotke, različito obrazovanje, različitu odgovornost kao i različite aspiracije.

... Konfliktne grupe u radnim organizacijama nisu definisane. U prekidima rada radnici obično percipiraju najviše rukovodioce kao organizacionu grupu s kojom su u konfliktu. Zato, isto tako, misle da su najviši rukovodioci odgovorni za nastalo stanje... Najviši rukovodioci, pak, u prekidima rada sami sebe nikada ne percipiraju kao konfliktnu grupu koja je odgovorna ili kriva za nastalo stanje. Krivicu prevaljuju na grupe u širim socijalnim sistemima ili na same radnike, na njihovu nedovoljnu obaveštenost...

Kako odgovornost za najznačajnije odluke nije individualizirana, nije ni moguće konfliktne grupe definisati i pokazati na »krivca«. Iz toga sledi verovatnoća da bi se individualizacijom odgovornosti za najznačajnije odluke broj konflikata, a možda i prekida rada, povećao, pošto je individualizacijom odgovornosti »krivac« vidljiv i formalno određen. Analiza štrajkova u nas pokazuje da se povećava broj štrajkova i da se povećava učešće odnosno broj radnika u štrajkovima.«

Kao jedan od vidova strukturalno-organizacionih konflikata, autor dalje navodi i konflikte između rukovodilaca i stručnjaka, usled toga što zapošljavanje stručnjaka i naučnih kadrova raste u modernizaciji proizvodnje znatno brže nego zapošljavanje rukovodilaca, što u osnovi uzrokuje nastanak konflikata iz sledećih razloga: funkcionalna razlika između najviših rukovodilaca i stručnjaka; obrazovne, starosne i druge statusne razlike; potreba i aktivnost stručnjaka da opravdaju svoju egzistenciju u preduzeću; strah rukovodilaca da će stručnjaci svojom ekspanzijom i velikim sred-

stvima za istraživanje koja imaju ugroziti njihovu vlast; zavisnost nagrađivanja stručnjaka od rukovodilaca koji su na vrhu hijerarhije.

Autor naglašava da mogućnost razrešenja konflikata zavisi od stepena isključivosti interesa, koja nastaje kad se interes jedne grupe može zadovoljiti samo na račun interesa druge. Interakcija između takvih grupa ne smanjuje konfliktnost situacije, već je još više povećava. Autor, dalje, razlikuje tri načina razrešenja konfliktnih interesa: arbitražni, kompromisni i nasilni (dominacijom) i vidi u štrajku jedno od mogućih krajnjih sredstava rešenja konflikata, koje ni je naročito adekvatno. Radnici pribegavaju štrajku zato što pre ko samoupravljanja ne mogu kontrolisati efikasno najviše rukovodioce. Konflikt uspešno mogu razrešiti jedino same sporne grupe. Ako konflikt nastane između radnika i najviših rukovodilaca, na toj ravni se mora i razrešavati. I radnici teže za tim da se konflikt razrešava na toj ravni, jer »analiza dosadašnjih protestnih obustava rada pokazuje da konflikte nisu razrešavali samoupravni organi, da se svojim zahtevima radnici nisu obraćali radničkom savetu, već, tako reći, dosledno direktoru«.

SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

Ukusna oprema časopisa »Kultura« obogaćena je u broju 7 za 1969. godinu duhovitim karikaturama Boleta Miloradovića, pa nije isključeno da se ovom prilikom, pri upoznavanju sa našom kulturnom situacijom, lice ponekog čitaoca i razvedri. Nova sveska je takođe bogatija i dobrim tekstovima od nekoliko prethodnih. Pored razgovora vođenog u redakciji časopisa sa temom »Definišite tri najznačajnija kulturna zadatka«, tu su članci i rasprave dr Stipe Šuvara *(Institucionalna osnova društveno-kulturnog života u našem suvremenom selu)*, Smilje Tartalje *(Sorokinova teorija sociokulturne dinamike)*, dr Radoslava Josimovića *(Gandi u svetlosti Rolanovih pisama i dnevnika)* i Vladimira Petrića *(Fenomeni televizije)* i stalne rubrike »Argumenti«, »Tribina«, »Kultura juče i danas«, »Prikazi« i »Osvrti«.

Rasprava Smilje Tartalje *Sorokinova teorija sociokulturne dinamike* na ubedljiv način demonstrira i afirmiše jedan značajan metodološki princip naučnog uvida u teorijska dela. Taj princip preporučuje da, »kada se interpretira sistem jednog mislioca, autorova ukazivanja i izjave ne moraju uvek biti najpouzdaniji vodiči« (str. 30). U čitalačkoj avanturi nepristrasnog analitika poverenje će biti poklonjeno pre samom delu nego autorovom komentaru sopstvenog dela, jer komentar može predstavljati pogrešno označen putokaz.

Sorokinova teorija sociokulturne dinamike pokazuje primerom kako se njen autor uhvatio u mreže koje je sam razapeo. Utvrđujući zakone društvenih i kulturnih promena, koji kao čvrsto izatkan preplet obuhvataju čitavu istoriju, ovaj poznati američki sociolog ruskog porekla želeo je da izbegne zamke postojećih ciklusnih teorija i teorija progresa, dobro upoznat sa njihovim opasnostima i nedo-

U članku *Konflikti u radnim organizacijama* dr Janez Jerovšek razlikuje dve vrste izvora konflikata u radnim organizacijama: socijalno-psihološke i strukturalno-organizacione:

»... Frustracija i nezadovoljstvo proističu iz nezadovoljenih očekivanja i aspiracija koje se neprestano uvećavaju... Određene tekovine koje su štrajkom postigli radnici u jednom preduzeću povećavaju očekivanja drugih radnika koji su zaposleni u istoj grani ili u drugim granama. Iako depriviranost i nezadovoljstvo, vrlo verovatno, vode u konflikte, ne možemo tvrditi da pojava konflikata u radnoj organizaciji zavisi samo od stepena nezadovoljstva i depriviranosti. Mogu radnici biti nezadovoljni i deprivirani pa da ipak ne počnu da štrajkuju, a opet mogu početi da štrajkuju radnici koji imaju relativno visoke dohotke.

... Odsustvo konflikata i štrajkova može značiti da je socijalni sistem radne organizacije na vrlo niskom stupnju razvoja. U sistemu koji nije dosledno egalitaran odsustvo konflikata je pre indikator nemogućnosti izražavanja različitih interesa i nemogućnosti autonomne akcije nego indikator harmoničnih odnosa, funkcionalne organizacije rada i visoke efikasnosti.

... Mi smo sistem samoupravljanja u radnim organizacijama gradili na nekim previše idealističkim pretpostavkama. Mislili smo da će sve značajne odluke biti akt zajedničke volje, da će participacija i uticaj radnika u svim funkcionalnim grupama biti vrlo veliki i da će se kao rezultat takve socijalne dinamike svi konflikti odmah rešavati. Na žalost, to nije bio slučaj.

... Radna organizacija predstavlja socijalni statusni sistem u kome deluju različite socijalno-ekonomske i organizacione grupe, koje imaju različite položaje na hijerarhijskoj lestvici, različite dohotke, različito obrazovanje, različitu odgovornost kao i različite aspiracije.

... Konfliktne grupe u radnim organizacijama nisu definisane. U prekidima rada radnici obično percipiraju najviše rukovodioce kao organizacionu grupu s kojom su u konfliktu. Zato, isto tako, misle da su najviši rukovodioci odgovorni za nastalo stanje... Najviši rukovodioci, pak, u prekidima rada sami sebe nikada ne percipiraju kao konfliktnu grupu koja je odgovorna ili kriva za nastalo stanje. Krivicu prevaljuju na grupe u širim socijalnim sistemima ili na same radnike, na njihovu nedovoljnu obaveštenost...

Kako odgovornost za najznačajnije odluke nije individualizirana, nije ni moguće konfliktne grupe definisati i pokazati na »krivca«. Iz toga sledi verovatnoća da bi se individualizacijom odgovornosti za najznačajnije odluke broj konflikata, a možda i prekida rada, povećao, pošto je individualizacijom odgovornosti »krivac« vidljiv i formalno određen. Analiza štrajkova u nas pokazuje da se povećava broj štrajkova i da se povećava učešće odnosno broj radnika u štrajkovima.«

Kao jedan od vidova strukturalno-organizacionih konflikata, autor dalje navodi i konflikte između rukovodilaca i stručnjaka, usled toga što zapošljavanje stručnjaka i naučnih kadrova raste u modernizaciji proizvodnje znatno brže nego zapošljavanje rukovodilaca, što u osnovi uzrokuje nastanak konflikata iz sledećih razloga: funkcionalna razlika između najviših rukovodilaca i stručnjaka; obrazovne, starosne i druge statusne razlike; potreba i aktivnost stručnjaka da opravdaju svoju egzistenciju u preduzeću; strah rukovodilaca da će stručnjaci svojom ekspanzijom i velikim sred-

stvima za istraživanje koja imaju ugroziti njihovu vlast; zavisnost nagrađivanja stručnjaka od rukovodilaca koji su na vrhu hijerarhije.

Autor naglašava da mogućnost razrešenja konflikata zavisi od stepena isključivosti interesa, koja nastaje kad se interes jedne grupe može zadovoljiti samo na račun interesa druge. Interakcija između takvih grupa ne smanjuje konfliktnost situacije, već je još više povećava. Autor, dalje, razlikuje tri načina razrešenja konfliktnih interesa: arbitražni, kompromisni i nasilni (dominacijom) i vidi u štrajku jedno od mogućih krajnjih sredstava rešenja konflikata, koje ni je naročito adekvatno. Radnici pribegavaju štrajku zato što preko samoupravljanja ne mogu kontrolisati efikasno najviše rukovodioce. Konflikt uspešno mogu razrešiti jedino same sporne grupe. Ako konflikt nastane između radnika i najviših rukovodilaca, na toj ravni se mora i razrešavati. I radnici teže za tim da se konflikt razrešava na toj ravni, jer »analiza dosadašnjih protestnih obustava rada pokazuje da konflikte nisu razrešavali samoupravni organi, da se svojim zahtevima radnici nisu obraćali radničkom savetu, već, tako reći, dosledno direktoru«.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

Ukusna oprema časopisa »Kultura« obogaćena je u broju 7 za 1969. godinu duhovitim karikaturama Boleta Miloradovića, pa nije isključeno da se ovom prilikom, pri upoznavanju sa našom kulturnom situacijom, lice ponekog čitaoca i razvedri. Nova sveska je takođe bogatija i dobrim tekstovima od nekoliko prethodnih. Pored razgovora vođenog u redakciji časopisa sa temom »Definišite tri najznačajnija kulturna zadatka«, tu su članci i rasprave dr Stipe Šuvara (*Institucionalna osnova društveno-kulturnog života u našem suvremenom selu*), Smilje Tartalje (*Sorokinova teorija sociokulturne dinamike*), dr Radoslava Josimovića (*Gandi u svetlosti Rolanovih pisama i dnevnika*) i Vladimira Petrića (*Fenomeni televizije*) i stalne rubrike »Argumenti«, »Tribina«, »Kultura juče i danas«, »Prikazi« i »Osvrti«.

Rasprava Smilje Tartalje *Sorokinova teorija sociokulturne dinamike* na ubedljiv način demonstrira i afirmiše jedan značajan metodološki princip naučnog uvida u teorijska dela. Taj princip preporučuje da, »kada se interpretira sistem jednog mislioca, autorova ukazivanja i izjave ne moraju uvek biti najpouzdaniji vodiči« (str. 30). U čitalačkoj avanturi nepristrasnog analitika poverenje će biti poklonjeno pre samom delu nego autorovom komentaru sopstvenog dela, jer komentar može predstavljati pogrešno označen putokaz.

Sorokinova teorija sociokulturne dinamike pokazuje primerom kako se njen autor uhvatio u mreže koje je sam razapeo. Utvrđujući zakone društvenih i kulturnih promena, koji kao čvrsto izatkan preplet obuhvataju čitavu istoriju, ovaj poznati američki sociolog ruskog porekla želeo je da izbegne zamke postojećih ciklusnih teorija i teorija progresa, dobro upoznat sa njihovim opasnostima i nedo-

voljnostima. Ova se želja pokazala nesaglasnom sa utvrđenim zakonitostima istorijskog zbivanja, pa se tako Pitirim Sorokin zapleo u konce što ih je sam pohvatao. Onog časa kada je Sorokinova vizija sociokulturne dinamike dobila sva bitna obeležja jedne ciklusne teorije njegova namera da izmakne sličnoj shemi pokazala se neuspešnom, ali i ostala kao pogrešno okrenut putokaz, jer je ostalo i autorovo ubeđenje da je svoje namere realizovao.

Sorokinova teorija sociokulturne dinamike oblikovana je kao odgovor na ciklusne teorije Osvalda Špenglera i Arnolda Tojnbija, koje slute propast Zapada i apokaliptički naveščuju kraj civilizacije. Po Sorokinu, reč je samo o smeni — senzatski kulturni supersistem, otelovljen u kulturi Zapada, silazi privremeno sa istorijske pozornice da bi ustupio mesto svom antipodu, ideacionalnom kulturnom supersistemu. Ostaje mogućnost, pa i neizbežnost, njegovog ponovnog bleska i ponovnog ugasnuća, u nekom drugom obličju nego što je to zapadna civilizacija. I sam teoretičar krize, Sorokin ističe da dezintegracija zapadne kulture ne znači njen ropac i smrt, jer nema velike civilizacije koja propada u potpunosti, ne ostavljajući traga iza sebe. Uveren da je na taj način zatvorio ustave ciklusnim teorijama, a u suštini samo veran principu nepokinutosti istorijskog kretanja nasuprot principu diskontinuiteta (Špengler i Tojnbi), Sorokin sa istim žarom osporava teorije progresa, diskreditujući zapravo tek njihove vulgarne interpretacije. Socijalizam, po Sorokinu, ne znači rešenje svuda prisutne krize, jer se gradi na naivnoj veri u pravolinijsko napredovanje ka srećnom, zadovoljnom i besproblemskom društvu.

Jedinstvenost sociokulturnih promena obezbeđena je u Sorokinovoj viziji postojanjem tri kulturna supersistema, koji, kao čiste forme, ostaju istovetni iznad svih mena empirijske realnosti. Ideacionalni je okrenut natčulnom svetu, senzatski materijalnom, a idealistički objedinjava karakteristike prva dva. Sve minule i sadašnje kulture su samo različiti vidovi ispoljavanja ova tri neizmenljiva supersistema. Ni jedna kultura ne znači progres u odnosu na drugu, već samo kreativnu varijaciju iste suštine.

Smilja Tartalja ovu teoriju s razlogom identifikuje kao ciklusnu. Delo se otelo svom autoru, a realizacija nameri. Večno kruženje ideacionalnog, senzatskog i idealističkog supersistema ne nosi sobom istinske inovacije, već samo akcidentalne promene. »Ako je broj supersistema konačan i njihova suština jednom zauvek data, ako nije prihvaćena verovatnost pojave nekog novog, kvalitativno različitog sistema, onda je večito ponavljanje ova tri ista tipa, tri modela kulture i društva neminovno« (str. 39).

Dva poglavlja iz knjige Vladimira Petrića *Osma sila televizija kao komunikaciono i izražajno sredstvo*, nagrađene na godišnjem konkursu RTB za naučno delo iz oblasti masovnog komuniciranja, zaslužuju posebnu pažnju čitaoca. Reč je o mediju koji neodoljivo vrši sve jači prodor u svakodnevni život najšireg kruga ljudi, namećući se tako i kao predmet naučne analize i objašnjavanja. Na kompetentan i studiozan način Petrić prilazi fenomenu televizije sa niza mogućih uglova posmatranja i postupno artikuliše sopstveno stanovište. Za razliku od mnogih autora koji su skloni da u »osmoj sili« vide isključivo sredstvo komunikacije, on nalazi da je televizija i izražajni me-

dij. Priznanjem te činjenice, ističe Petrić, odmah se potrže i izanđalo pitanje konkurencije srodnih medija. Kao što se nekad smatralo da fotografija nosi smrt slikarstvu, a film čini pozorište zastarelim, danas se veruje da televizija ugrožava opstanak filma. Strahovanja te vrste su, po Petriću, u suštini neopravdana, jer svaki od ovih medija ima svoju ličnu prirodu i osoben način izražavanja. Neosporni međusobni uticaji nisu u nesaglasju sa potvrdom bitnih razlika, koje umetnička kritika mora otkrivati i podržavati. »Istorija umetnosti je toliko puta dokazala da svaki izražajni medijum dobija puno značenje tek kada ostane u svojim okvirima i kada se služi sopstvenim izražajnim sredstvima. To vredi za televiziju koliko za pozorište i film. Ako smo priznali da masovna publika ne obraća pažnju na specifičnosti televizije, može se postaviti pitanje da li uopšte treba ukazivati na njih i, ako treba, ko je dužan da to čini. Reklo bi se, pre svega, oni koji uređuju i stvaraju televizijski program (o čemu smo već dovoljno govorili) i, posebno, oni koji pišu o televizijskim emisijama. Reč je dakle o televizijskoj kritici« (str. 70).

Televizija je danas ipak pre svega sredstvo komunikacije. Trenutna i neponovljiva kao sam život, ona najveći uticaj vrši kada direktno prenosi neki autentičan događaj povezujući ogroman broj prostorno udaljenih ljudi istovetnošću doživljaja. Najbliža autentičnom životu od svih medija, televizija je i najefemernija, jer njene emisije ne nadživljuju svoj neposredni i momentani kontakt s gledaocem. Ova kratkovečnost je »posledica prirode televizijskog medijuma koji, podređen životu, otkriva smisao prolaznosti« (str. 80).

Razgovor vođen u redakciji časopisa »Kultura« sa okvirnom temom »Definišite tri najznačajnija kulturna zadatka« imao je ovog puta za učesnike Dobricu Ćosića, dr Miladina Životića, Stevana Majstorovića, Latinku Perović, Miodraga B. Protića, Lazara Stojanovića, Slobodana Stojanovića i dr Svetozara Stojanovića. Mada se i ovom prilikom veći deo govornika kretao van naznačenih okvira, objavljeni razgovor je zanimljiviji od onog iz prethodnog broja. Većina učesnika u diksusiji je skrenula pažnju na potrebu rešavanja kulturnih zadataka koji se tiču demokratizacije kulture, materijalnog položaja kulture, razvoja nacionalnih kultura i odnosa masovne i vrhunske kulture.

ĐORĐE MALAVRAZIĆ

naše teme

U januarskom broju ovog mesečnika i dalje se uočava tendencija ka tipu tematskog časopisa. Između ostalih napisa, svojom tematskom celinom izdvajaju se dva bloka problema: samoupravljanje i status katoličke crkve u Hrvatskoj.

Dijalektička nužnost izgrađivanja samoupravnih odnosa na bazi velikih, složenih tehničko-privrednih sistema osnovna je ideja napisa Dušana Čalića *Naša privreda i naučno-tehnička revolucija*. Autor naglašava da je naša privredna i društvena reforma »konkretizirani program stvaranja uslova da se SFRJ poistoveti u svom razvoju sa tokom naučno-tehnološke revolucije«.

Automatizacija — najnoviji proizvod tehnike — znači pojavu »složenih (velikih) dinamičkih sistema«, koji su neminovno naveli na put traženja i adekvatnih sistema upravljanja o-

vakvim novim procesom rada. Tako se rodila nova nauka — kibernetika.

Automatizacija kreće od pojedinih oblasti privrede u kojima je kontinuiranost procesa rada najzastupljenija da bi postepeno obuhvatila celu nacionalnu ekonomiju, pa i prešla njene granice. Na nacionalnom planu automatizacija znači sve veću »međuzavisnost svih elemenata društvene reprodukcije«; privreda jedne zemlje postaje dinamički složeni sistem. To je neviđeni nivo objektivizacije procesa rada. »Naučno-tehnološka revolucija u oblasti ekonomije znači da nauka postaje osnovna proizvodna snaga.« »To je daljnji stadij podruštvljenja procesa rada.«

Ali, osnovni kvalitet koji naučno-tehnička revolucija nosi sobom po oceni autora je nova uloga čoveka. Ljudski rad u klasičnom smislu postaje sve suvišniji i otvara se mogućnost za svestrani razvitak ljudske ličnosti. U savremenom društvu uočljive su dve alternative koje izvanredan napredak tehnike pruža — tehnika »pro« i »contra« čoveka. Iz tog razloga humanistička intonacija celog Čalićevog teksta od velike je važnosti.

Svim svojim atributima ekstenzivni metod kojim se industrijalizacija sprovodila u nas znači tok suprotan kretanjima naučno-tehnološke revolucije. Reformom smo proklamovali prelazak na intenzivni metod razvitka, što znači: smanjenje novih investicija, a stavljanje akcenta na modernizaciju, mehanizaciju i automatizaciju. U tom cilju neophodno je razviti naučnoistraživački rad, koji, opet, zahteva kvalifikovani kadar. Ali, analize koje autor vrši pokazuju da se automatizacija i mehanizacija u nas i dalje pretežno uvode izgradnjom novih kapaciteta, dok je inovacija ostala na »sporednom koloseku«.

Nauka — nosilac privrednog razvoja — nedovoljno je razvijena. Po proračunima koje Čalić navodi, efikasnost naučnoistraživačkog rada u nas petnaest puta je niža od svetskog nivoa. U poređenju sa SR Nemačkom procenat aktivno zaposlenog stanovništva koje se bavi naučnoistraživačkim radom u nas tri puta je manji.

Osnovne prepreke realizaciji ciljeva proklamovanih reformom autor vidi u još uvek snažnom etatizmu i birokratizmu. Nosioci progresa po Čaliću su moderna radnička klasa i omladina.

Autor članka *Samoupravljanje kao kulturno-antropološki fenomen,* Dunja Rihtman-Auguštin, svakako je u pravu kada kaže da samoupravljanje »dosad kao da je promaklo antropološkoj analizi«.

Ovaj napis predstavlja pokušaj da se ocrtaju osnovne antropološke karakteristike naše nacionalne kulture, da se odrede dominantne vrednosti društva, da se sagleda interakcija kulture i ličnosti i, konačno, da se staro suoči sa novim.

Članak podseća na kroki — na niz naznačenih problema koje bi, kako i sam autor naglašava, tek trebalo obraditi. To je, uostalom, odlika svakog pionirskog rada.

Osnovni empirijski materijal rezultat je istraživanja Ekonomskog instituta u Zagrebu o učešću radnika u upravljanju preduzećima u Jugoslaviji.

Osnovno obeležje jugoslovenske kulture je njena heterogenost. Po Rihtmanovoj, najznačajniji kulturni faktori u nas su: regionalni kulturni obrasci, seljačka (pastirska) kultura, tri religije, utica,. moderne civilizacije i savremenog revolucionarnog pokreta.

Hipotetsko zaključivanje o dominantnim vrednostima teče na tri nivoa; borbenost — na nacionalnom, egalitarizam — na

društvenom i standard — na ličnom nivou.

Neispitanost naučnog područja prepreka je i definisanju tipa ličnosti koja bi bila nosilac samoupravnih odnosa. Autor pribegava formulaciji pretpostavke »bazične ličnosti«, čije su nam odlike kao komponente jednog projekta poželjne ličnosti, svakako, poznate. Međutim, nedograđenost samoupravnih odnosa dovodi do deformativnih odstupanja od ovakve hipotetičke ličnosti. Dva osnovna problema iskrsavaju: raskorak normativnog i stvarnog (što se reflektuje na stavove pojedinaca o samoupravljanju) i sukob starog i novog u našem društvenom sistemu.

Samoupravljanje kao instrument kulturne promene autor analizira kroz dva bitna elementa sistema: odlučivanje i raspodelu. Neka istraživanja uticaja pri odlučivanju u preduzeću ukazuju na postojanje autoritativnog obrasca, mada se kao poželjan označava obrazac jednake podele moći. Dalje, ta istraživanja govore o postojanju grupa od kojih su jedne faktori dezintegracije radnog kolektiva, dok su druge »prisne grupe« koje, iako »izvan radnog prostora«, u sebi nose bitne humanističke vrednosti.

Princip dohotka — osnovni stav sistema raspodele — u praksi nailazi na teškoće, između ostalog, i zbog toga što je bez »presedana u našoj kulturnoj historiji«.

Članak *Gibanja u katoličkoj crkvi u Hrvatskoj* Zlatka Frida dokazuje viševekovnu istinu — žilavost institucije katoličke vere, njenu izuzetnu sposobnost da se prilagodi, evo i trećem društveno-ekonomskom sistemu. Naravno, prilagođavanje ne može da se ostvari bez ustupaka, što pokazuju i promene u postkoncilskoj crkvi. Ni crkva ne može da previdi progresivne težnje jednog ogromnog dela čovečanstva. Reagovanja na XXI koncil u nas ima i pozitivnih i negativnih, ali, kako se iz ovog članka, baziranog na analizi tekstova poteklih iz crkvenog pera, dâ zaključiti — progresivni pravac je jači.

Najdalekosežnije je pitanje odnosa religije i politike našeg društva, odnosno pojave klerikalizma. Sve češće crkveni velikodostojnici odlučno istupaju protiv identifikacije religiozne pripadnosti sa nacionalnom pripadnošću, kao i protiv bilo kakvog političkog grupisanja na verskoj osnovi. Odbacuje se bilo kakva sprega između crkve i države, ali se zadržava pravo da crkva donosi moralni sud i o političkim pitanjima. Postkoncilska crkva odbacuje »pasivizam«, a angažuje se za pokoravanje građana javnoj vlasti i za njihovo aktivno učešće u izgradnji opšteg dobra.

Po autorovoj interpretaciji koncilskih stavova, crkva prihvata socijalizam kao buduće društvo i društveno vlasništvo kao njegovu osnovu. Čovek sa svojim progresivnim stremljenjima prihvata se kao središte pažnje i crkvene institucije. Pozitivno se odnosi prema revoluciji, ali ako ova dopušta versku slobodu. Verska sloboda definiše se kao sloboda verovanja i neverovanja. Prema koncilskoj klasifikaciji marksizma na dogmatski i liberalni, jugoslovensko samoupravljanje, shvaćeno neomarksistički, prihvata se.

Frid smatra da je korisno obavestiti javnost o reformi u katoličkoj crkvi jer još uvek se ponegde religija poistovećuje sa »opozicionim stavom prema socijalizmu. On pri tome podseća na marksističke stavove prema religiji kao pogledu na svet i napominje da politički motivi nisu ni jedini ni prioritetni za versko opredeljenje.

Koncil je, smatra autor, otvorio proces reforme crkve koji u

stvari znači proces depolitizacije crkvene ustanove.

Istim pitanjima, samo nešto specifičnije, s obzirom na samo određenje teme »Katolička crkva i Savez komunista«, posvećuje pažnju i Petar Šegvić. Vrlo dokumentovano i precizno Šegvić prati svaki javni korak katoličke crkve i odnosna reagovanja SKJ. Napore Sv. stolice i vodećih ličnosti katoličke crkve u nas na regulisanju odnosa crkva — država autor priznaje kao pozitivne, ali istovremeno ukazuje na negativne pojave antisocijalističkog delovanja crkve i povezivanje nekih njenih delova sa neprijateljski raspoloženom emigracijom. Razne konzervativne struje, budući da ne smeju javno da istupe, koriste se za svoje delatnosti plaštom crkve. Osuđujući takve negativne pojave, autor navodi stav iz zaključaka III sednice Predsedništva SKJ: »Međutim, crkva kod nas ne može da bude društveno-politički predstavnik religioznih ljudi, već organizacija za obavljanje njihovih religioznih potreba.«

GORDANA POPOVIĆ

П·РА КСА

U poslednjem prošlogodišnjem broju (5—6) titogradskog časopisa za društvena pitanja »Praksa«, koji se nedavno pojavio, najveći deo prostora posvećen je razgovoru o nekim aktuelnim pitanjima kulture u Crnoj Gori. Razgovor je vođen u okviru dva osnovna tematska kruga: Glavne karakteristike savremenog trenutka crnogorske kulture i Osnovni pravci dalje kulturne politike.

Cilj ovog razgovora naznačen je u uvodnoj reči D. Ćulafića: »Mišljenja smo da je potrebno da u jednom ovako slobodnom razgovoru napravimo osvrt na sadašnji trenutak crnogorske kulture, tačnije na bitne karakteristike njegove, koje se ispoljavaju bilo kao balast u prosvjeti i posljedica nerazvijenosti u institucionalnom i duhovnom smislu, pa otuda i kao smetnja daljem razvitku i otpor daljim stremljenjima, bilo kao povoljna okolnost i potencijalna mogućnost toga razvoja« (str. 5).

Pogledajmo ukratko kako je ovaj cilj ostvaren u razgovoru.

Najveći broj učesnika govorio je i ovoga puta, kao i ranije na poznatom Simpozijumu o nacionalnoj kulturi Crne Gore i putevima njenog razvitka, o statusu i položaju crnogorske nacionalne kulture. Ponovo je istaknut princip »suverenog prava nacije da ostvari sopstvenu duhovnu cjelinu« i zahtev za priznavanje crnogorske individualnosti i za njenu afirmaciju i potvrđivanje. »Ne može se osporiti ni jednom narodu pravo — rekla je Olga Perović — da ondje gdje živi, u razvitku na tom tlu, u proučavanju tog razvitka, od najstarijih vremena do danas, nalazi konstituente svoje nacionalnosti« (str. 42). Za mnoge učesnike ovog skupa prihvatljiv je samo naučni tretman nasleđa kojim se može odgovoriti na pitanje koji su pojavni oblici i elementi uticali da se jedna nacija konstituiše kao nacija, pa i crnogorska.

I ovoga puta su potvrđena neka već poznata mišljenja crnogorskih stvaralaca o nacionalnim osećanjima i o obavezama prema zavičajnoj sredini. »Nacionalno osjećanje je lična stvar i stvar intimnog opredjeljenja svakog čovjeka i mi nemamo pravo da određujemo da li se neko osjeća kao Crnogorac ili Srbin — rekao je S. Asanović... ali ako imamo velike umjetnike koji se nacionalno ne osjećaju Crnogorcima, ipak postoji njiho-

va obaveza i odgovornost prema sredini iz koje su potekli. Njihovo djelo, ono čime oni proslavljaju i sebe i našu zemlju, i nas ovdje, u neku ruku je i plod ove tradicije, ove etike, nosi pečat ove kulture« (str. 26). Ovaj apel sveden je na konkretan poziv: ne tražimo ni javne deklaracije ni opredeljivanja, već da podržavaju akcije i dugoročni program razvoja kulture u Crnoj Gori.

Milo Kralj je u svojoj oceni ideja i stavova o nacionalnom karakteru crnogorske kulture ukazao na dva za njega neprihvatljiva ubeđenja koja se mogu čuti u Crnoj Gori. Prvo se izražava mišljenjem da je razgovor o statusu i položaju nacionalne kulture i nesporazumima izazvanim sa strane čisto gubljenje vremena i da je bolje slikati, pisati i glumiti, »pa će sve vremenom doći na svoje mjesto«. Drugo podrazumeva da treba prvo sve raščistiti, objasniti, dovesti na svoje mesto — ispraviti nepravdu prošlosti, a onda će u »mirnim« vremenima biti uslova za stvaranje. Odbacujući ovakva stanovišta kao neprihvatljiva, Kralj je sugerirao jedan nov tok rasprave o kulturnom nasleđu i njegovom udelu u razvitku crnogorske kulture ističući da »ispitivanje i valorizovanje prošlosti nije samo pitanje obaveze prema onima koji su nam prethodili, ta potreba proističe iz interesa savremenog i budućeg razvitka ... Osim toga, prošlost jednog naroda nije samo skup završenih i okamenjenih sinteza, kategorija i pojava, nije samo oblast koja od savremenika traži njihovo »spuštanje« na njene istine; ona je istovremeno i mogućnost nove *inspiracije*, dakle, polje afirmacije stvaralačkih snaga ... Vezivanje nacije za uske, tradicionalističke oblike, posmatranje njenog »mjesta pod suncem« u događajima minulog vremena — to je ono što radnim ljudima Crne Gore ne može da odgovara« (str. 63—64).

Govoreći o sadašnjem trenutku crnogorske kulture, učesnici razgovora su istakli da ona veoma zaostaje za opštim društvenim razvojem, da joj nedostaje samoupravni koncept i da treba birati danas »one kulturne poduhvate i one vrijednosti koje zahtijevaju savremeni čovjek i naše vrijeme« (Durutović).

Uporedo sa ovakvom ocenom ističe se da proces samoupravnog integrisanja kulture sa svim tokovima društva mora brže da se ostvaruje ne samo podizanjem i otvaranjem novih institucija i preduzimanjem kulturnih akcija (predlaže se: jačanje televizije, izdavanje dnevnog lista, kao i enciklopedije Crne Gore, osnivanje društva naučnika i umetnika, otvaranje univerziteta, jačanje izdavačke delatnosti i slično), nego i otvaranjem mnogo širih i slobodnijih stvaralačkih prostora.

Državno i administrativno je još uvek prisutno u ovoj oblasti, a »radni čovjek je daleko od mogućnosti da utiče na kulturne tokove« (str. 9). Stoga je prihvatljiva polazna osnova u vezi sa kulturnom politikom izražena u stavu D. Ćulafića — da je ukupni društveni razvitak Crne Gore dospeo dotle da bi dalje zaostajanje u oblasti kulture moglo da uspori, ugrozi čitav društveni razvitak Crne Gore kao samoupravne socijalističke zajednice.

Neka mišljenja i ocene sa ovoga skupa pokazuju da u Crnoj Gori još uvek ne postoji adekvatna koncepcija kulturnog razvoja ne samo u pogledu akcija i materijalnog ulaganja u kulturu, nego i u kulturnoj politici uopšte. »Stvarala se, naime, navika, da su opštine, kao osnovne samoupravne društveno-političke zajednice, upravo za to da organizuju političko-društveni i privredni život, a da je kulturna

politika i kultura u užem smislu, izuzev brige o nekim institucijama, nešto što se inauguriše na nivou Republike i o čemu treba ona da brine« (str. 17).

Posledice ovakvih shvatanja su dvostruke: na jednoj strani zaostaje kulturni razvoj u komunama, a na drugoj povećava se broj kulturnih institucija u Titogradu. Na ovu pojavu posebno je ukazao B. Prnjat govoreći o kulturi i monopolu: »Monopolske grupe koje drže pozicije u institucijama i publikacijama i dr. ne rijetko se pretvaraju u busije nacionalizma« (str. 35). Istovremeno se ističe ideja da lokacija ustanova ne treba da bude smetnja širenju kulture ukoliko se one funkcionalnije organizuju nego do sada. Jer mora se voditi računa o interesima ljudi u nerazvijenim komunama (»Bibliotekarstvo nam je sigurno najnerazvijenije na svijetu«).

Zahtev za većim sredstvima za kulturu povezuje se sa razvijanjem samoupravnih odnosa i potrebom da celo društvo bude uključeno u kulturne akcije. »Mora se čim prije sa verbalnih konstatacija, apela i vapaja težište naše ukupne akcije prenijeti na konkretne, konstruktivne razgovore o mogućnostima stalnog poboljšavanja materijalnog položaja naše kulture, i to ne samo u smislu povećanja sredstava, već i demokratskijeg i racionalnog raspolaganja postojećim« (str. 6).

Pored ovih, skup je pokrenuo još jedno, za kulturu vrlo značajno pitanje — stvaralačku rotaciju kadrova, jer su »mnogi ljudi na vrlo odgovornim mjestima u crnogorskoj kulturi u privilegovanom položaju — kaže V. Radović — netakmičarskom, pa mogu da se obaviju jednom usjedjeličkom, nestvaralačkom atmosferom, i njihov položaj nije ugrožen ni sa koje strane« (str. 49).

Treći zadatak postavljen na početku ovih razgovora da se po mogućnosti utvrde pravci kulturne politike ne bi se mogao jasno definisati. Mislim da se mogu prihvatiti mišljenja nekih učesnika da prva sledeća rasprava o kulturi Crne Gore mora biti konkretnija.

Osnovu budućih razgovora čini misao koju je izrekao B. Prnjat: »...najmodernija, najefikasnija sredstva kulturnog razvitka i uticaja su u isto vrijeme sredstva koja obezbjeđuju puniju afirmaciju nacionalne kulture, kulturnog nasljeđa i savremenog stvaralaštva, kao i povezivanje nacionalne kulture sa kulturom drugih naroda i narodnosti« (str. 60).

Ozbiljan nedostatak ovoga skupa je, po mom mišljenju, što je ideja o neophodnosti bržeg povezivanja radničke klase sa kulturnim vrednostima ostala nedorečena.

Pored ove diskusije, časopis objavljuje i sledeće zanimljive priloge: *Da li se koncept naše komune menja* (R. Marinković), *Integrativna uloga sindikata* (M. Radević), *Turizam — realna perspektiva crnogorske privrede.* (M. Raičević).

MIHAILO V. POPOVIĆ

Inostrani časopisi*

économie et politique

Dvobroj za januar i februar donosi diskusiju XIX kongresa KP Francuske. Najveći deo diskusije odnosi se na krizu državno-monopolističkog kapitalizma i borbu radničke klase. Glavna preokupacija, međutim, nije više analiza monetarnog sistema, već kriza strukture sa svim socijalnim i tehnološko-naučnim tendencijama koje neminovno rađa kapitalistički sistem na zalasku.

Kriza državno-monopolističkog kapitalizma, čiji smo svedoci, u velikoj je meri različita od kriza koje poznaje rani i razvijeni kapitalizam. Ona nije akutna. nema jasno izdiferencirane uspone, stagnacije i padove, kao, recimo, kriza 1930. godine, ali je daleko opasnija jer traje, nagriza bit kapitalističkog sistema i teži njegovom prevazilaženju. Različita je jer je proizvod kapitalizma koji je i sam modifikovan, s jedne strane, ustupcima kapitalističke klase da bi ga i tako transformiranog zadržala. a s druge strane, borbom radničke klase koja je dovela do dubokih demokratskih transformacija.

Počeci savremene krize državno-monopolističkog kapitalizma mogu se locirati negde u 1967. godinu, a manifestuju se kao: (1) novi vid ekonomskih teškoća koje su zahvatile nekoliko kapitalističkih zemalja; (2) novi oblici kriza monetarnog sistema ovih zemalja; (3) specifični, novi vidovi borbe radničke klase.

Od posebnog je značaja i pozitivna evaluacija procesa i tendencija koje ova kriza proizvodi. O čemu se, zapravo, radi?

Kapitalizam nagrizan krizom, da bi se održao, rađa tehnološke tendencije ka modernizaciji omogućenoj naučnom revolucijom, kojoj se daje epitet i značaj industrijske revolucije XVIII veka. Automatizacija, još nedovoljno razvijena, dovodi do promene samog načina proizvodnje, zahteva njeno sve veće usavršavanje i modernizaciju. Ona menja ulogu i karakter proizvođača stavljajući ga na nivo intelektualnog i obrazovanog čoveka, pošto je on potisnut iz neposrednog procesa proizvodnje u fazu pripreme i programiranja, kao i vrednovanja proizvodnih rezultata, gde se zahteva njegova visoka stručnost i određen nivo obrazovanja.

Tehničko-tehnološki i socijalni domet krize mogu se svrstati u dve kategorije promena. Obe ove grupe promena dolaze u progresivnu protivrečnost sa tendencijama duboke tehnološke transformacije, a razrešenje te protivrečnosti omogućeno je budućom, potpunom pobedom naučne revolucije.

Prva grupa promena odnosi se na završavanje procesa industrijalizacije, koja postepeno pobeđuje »proizvođača-zanatliju« i njegovu »alat-mašinu«. Ta grupa promena dovodi do izmene same društvene strukture. Dolazi do naglog osiromašenja srednjih slojeva (malih seoskih proizvođača, zanatlija, službenika). Težnje sitnog buržuja da se održi su takođe beznadežne, a njegova propast sve očiglednija. Ovakvo, već otežano, stanje ovih slojeva postaje još teže pod pritiskom akumulacije, čiji tempo uvećavanja diktiraju zakoni tržišta i konkurencije. Broj neza-

* Inostrane časopise prikazuju: **Olivera Nešić, Stjepan Duževič, Jasna Petrović, Nina Ratković, Živorad Jevtić i Andrija Grosberger.**

poslenih radnika je u porastu. Jednaki, stalno pogoršavani materijalni uslovi ovih, doskora različitih, socijalnih grupa pojačavaju veze između njihovih interesa i sažimaju se u jedan jedinstveni apel za »antimonopolističku nacionalizaciju i demokratsko planiranje«.

Druga grupa promena odnosi se na tendenciju rascepa u kapitalizmu, kako između načina proizvodnje i radnika tako i između intelektualnih i polukvalifikovanih radnika. U uslovima kapitalističkog načina proizvodnje, kada početna automatizacija teži da postane prvi opšteprihvaćeni princip progresa, drugi princip bi morala biti kvalifikacija i intelektualizacija rada. Suprotnosti postojeće kvalifikacione strukture sve se više zaoštravaju, tako da osiromašenje i propadanje zahvata, pored već navedenih grupacija, i polukvalifikovane radnike. Rashodi za obrazovanje i naučna istraživanja se uvećavaju, ali u proporcionalnom odnosu sa porastom akumulacije. Pritisak monopolističkog načina proizvodnje mora, dakle, biti uperen na radnike koji se deklasiraju, ostaju nezaposleni. Najveći deo radnika pogođen ovakvim uslovima života — nemaštinom i najvećim mogućim otuđenjem — teži za stvarnim ekonomsko-političkim promenama. Novi ekonomsko-politički sistem bio bi baziran ne na profitu i kapitalističkoj akumulaciji, već na progresivnom zadovoljenju potreba radnika. Politička i ekonomska demokratija otvarala bi put prelaska državno-monopolističkog sistema u socijalizam i omogućavala potpun razvoj proizvodnih snaga. Naučna revolucija zahteva demokratiju na svim nivoima i omogućava prelazak iz kapitalizma u »kolektivizam«. Ona podstiče razvoj »socijalizma — prvog stadijuma kolektivizma« i njegov prelazak u »klasični stadijum — komunizam«. To je jedini put za ukidanje razlika između manuelnog i intelektualnog rada, za nestajanje antagonizma između klasa. kao i za uklanjanje razlika u okviru samih klasa.

O. N.

КОММУНИСТ

U prvom ovogodišnjem broju časopis nastavlja rubriku »Lenjinizam — naša zastava i oružje«. Prvi prilog su »Teze« Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Na punih 37 strana »Teze« određuju politički, društveni, idejni i međunarodni smisao proslave stogodišnjice rođenja V. I. Lenjina. Drugi tekst po redu. verovatno i po važnosti, napisao je P. Demičev pod naslovom *Lenjin i partijnost književnosti i umetnosti*. U članku su izloženi poznati stavovi sovjetskih komunista o toj temi.

U istoj rubrici štampan je i tekst pod naslovom *Razvijati lenjinsku nauku o upravljanju socijalističkom privredom*, čiji su autori V. Lisicin i G. Popov. Prigodnim citiranjem Lenjina autori razmatraju i dokazuju savremenu ulogu države u privredi. Ta funkcija države je u punoj meri aktuelna u Sovjetskom Savezu. Za tekuću privrednu reformu u članku se kaže da »stvara ekonomski mehanizam podesan za razvijanje socijalizma«. »U njemu se, kažu autori. na osnovu društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju efektno spajaju centralizovano upravljanje s punim privrednim računom preduzeća i stvaralačkom inicijativom masa. Poslovanje preduzeća i grana prevedenih na nove uslove planiranja i podsticanja svedoči o efikasnosti no-

vog sistema. Gipkije kombinovanje centralizovanog upravljanja i ekonomskih metoda poslovanja stavilo je u pokret nove stimuluse za usavršavanje organizacije proizvodnje i tehničkog progresa.« »Ipak, nastavljaju autori, treba videti i neophodnost daljeg razvoja privredne reforme, produbljivanje i usavršavanje niza njenih postavki.«

Na tom istom pravcu razmišljanja autori zapisuju i koncept »usavršavanja« reforme, pa kažu: »Našoj ekonomskoj nauci i praksi upravljanja predstoji i dalje da usavršavaju sistem pokazatelja s tim da bi povećali zainteresovanost privrednih organa za prihvatanje napregnutih realnih planova, jer je mnogima od njih još uvek korisnije premašivati manje napregnute planove. Planiranju je potrebno više moćnih poluga koje će pobuditi preduzeća da pravovremeno zamene zastarele proizvode i usluge novim, da potpunije i bolje zadovolje potrošače. Važno je, takođe, postići da ekonomski mehanizam reforme natera privrednike da pri ostvarivanju pla nova proizvodnje svestrano ekonomišu sa vremenom i radom, što je naročito neophodno u uslovima nedostatka rezervi rada. Ekonomski stimulusi bi morali biti efikasniji i u tom pravcu da onemoguće brži porast zarada od rasta produktivnosti rada.«

Autori članka u daljem tekstu izlažu kako to sve postići. Na prvo mesto stavljaju »privredni račun preduzeća«, usavršavanje struktura preduzeća i njihovo objedinjavanje, koncentraciju i specijalizaciju proizvodnje i brižljiviju obradu uzajamnih odnosa preduzeća sa centralnim organima planiranja, upravljanja, materijalno-tehničkog snabdevanja i razvijanje i primenu reforme i njenih postavki na delatnost viših organa privrednog rukovođenja.

U članku se insistira da je »praksa eksperimentisanja sa sazrelim pitanjima privređivanja sebe potpuno opravdala«. Ali, da bi efekat bio veći, »treba što je moguće pre unositi izmene u normativne akte koji regulišu hod reforme, na bazi rezultata istraživanja i eksperimenata. Pravilan odnos administrativnog i ekonomskog, granskog i teritorijalnog prilaza upravljanju čini upravljanje gipkijim, dinamičnijim, dozvoljava brže osposobljavanje za izmenjene uslove privređivanja«.

Sledi još preporuka da se državni sistem upravljanja »racionalizuje« i da se strukture upravljanja poboljšaju kvalifikovanim personalom. Jer, od njih zavisi »organizacija proizvodnje«, oni treba da odole »rutinerstvu, učmalosti i konzervativizmu«. Smisao svega je u tome da »privredni kadrovi postanu jedan od važnijih delova *državnog sistema racionalizacije upravljanja*. U današnjim uslovima *rukovodioce privrede valja ceniti kao određenu profesiju*, za koju se treba specijalno pripremati«. Takvih »specijalno pripremljenih« rukovodilaca privrede u Sovjetskom Savezu trenutno ima oko 2 miliona. Oni će se, kako najavljuju autori članka, specijalno pripremati, i to po kontingentima od oko 100.000 ili 250.000 godišnje (u jednogodišnjim i dvogodišnjim specijalnim obrazovnim ustanovama).

Ovaj broj donosi i recenziju knjige izabranih govora, referata i članaka L. Brežnjeva, koja je štampana u Sofiji. Recenzija je preuzeta iz lista »Rabotničesko delo«. Tu je, pored ostalog, i ocena L. Brežnjeva o stanju sovjetsko-bugarskih odnosa, a autor (Bugarin) je ovako interpretira: »Ne mogu da ne uzbude reči: To čvrsto prijateljstvo, nastalo na opštim, velikim ciljevima, nama je milije od svega na svetu. Suština naših uzajamnih odnosa

ubedljivo je izražena i u rečima generalnog sekretara CK KPSS: Ako bi nas pitali šta je to socijalistički internacionalizam, mi bismo odgovorili: Pogledajte na odnose između Bugarske i Sovjetskog Saveza. To i jeste socijalistički internacionalizam u akciji.«

S. D.

LA NOUVELLE CRITIQUE

Januarski broj časopisa donosi, između ostalog, i jedan prilog posvećen ulozi psihoanalize u ispitivanju političkog fenomena. To je napis dr Bernarda Muldworta pod naslovom *Psihoanaliza i komunisti*, koji može doprineti rasvetljavanju nekih teorijskih pitanja vezanih za ovu problematiku.

Pre dvadeset godina ovaj isti časopis je objavio članak *Psihoanaliza, reakcionarna ideologija*, koji je bio izraz shvatanja psihoanalitičara komunista u vreme kada se trebalo odrediti prema psihoanalizi. Danas, međutim, to je već prošlost koje niko više ne želi da se seća, tim pre što je postalo jasno da je neophodno konačno prići psihoanalizi naučno. Svakako, jedan kompetentniji pristup psihoanalizi morao bi uzeti u obzir postojeće ideološke premise i istraživati moguće korelacije između teorijskih struktura psihoanalize i ideoloških implikacija. Napori nekih teoretičara da psihoanalizu podignu na nivo nauke nisu mogli uroditi plodom ako su je zatvarali u okvire terapeutike.

Za pravilno sagledavanje ideoloških nesuglasica na planu psihoanalize i marksizma nužno je precizirati izvesne momente: marksizam kao istorijski i dijalektički materijalizam, s jedne strane, znači nauku o društveno-ekonomskim formacijama, njihovom istorijskom razvitku i transformacijama, a s druge strane, teoriju i filozofiju koja generalizuje rezultate društvene prakse. Bitisanje subjekta stavljeno je u okvire produkcionih odnosa. Marksizam implicite ima antropološko-metodološko - epistemološki karakter.

Psihoanaliza se definiše kao nauka o nesvesnom. Čovek je za nju subjekt želja čija je suština u edipovskom trouglu. To su, dakle, dve definicije o čoveku, kontradiktorne i po svom antropološkom karakteru antagonističke.

Postavlja se pitanje ideološkog u psihoanalizi, što je izazvalo zabunu među komunistima. Uzrok tome je bilo prenošenje klasne borbe, sukoba, revolucionarne aktivnosti na plan neuroze, individualne ili kolektivne, ili shvatanje kolektiviteta kao prostog zbira individualnih volja. Ovakve simplifikacije su nedopustive u jednom ozbiljnijem naučnom tretmanu.

Da li ovakve i slične postavke psihoanaliza crpe iz svoje ideološke funkcije i svojih teorijskih struktura ili vladajuća klasa namerno skreće psihoanalizu sa pravog puta koristeći je kao paravan za svoje interese?

Psihoanaliza uzima individuu kao autonoman entitet odvojen od svojih socio-kulturnih determinanti, a konstituisan samim svojim unutrašnjim dinamizmom. Individua obeležena velikim I i društvo obeleženo velikim D egzistiraju kao dva posebna entiteta. Ovakav pristup dozvoljava psihoanalizi da društveno-istorijska kretanja tumači psihologijom, a ne psihologiju istorijom, kako je primetio Politzer. Produkcioni odnosi su joj nepoznati, klasne antagonizme ignoriše, revolucionarnu ak-

tivnost utapa u pesimizam. U tom smislu psihoanaliza i jeste reakcionarna ideologija.

Marksizam suviše akcentuje »društveni uslov« zanemarujući specifikum individue, razmišlja autor. Čovek nije samo proizvod okolnosti, nego i svoj sopstveni vaspitač; nije apstraktna tačka u seriji »uslova« i »prilika«, on postoji u svojoj specifičnosti. Ovakav pristup je imao za posledicu mračnjaštvo na čitavom jednom polju ljudske aktivnosti, seksualnosti, i, s druge strane, pseudopsihologističku teoriju, pavlovizam.

Engels je prvi pokušao da da materijalističku koncepciju seksualnog, ali sa aspekta njene društvene uslovljenosti, a ne u individualnim implikacijama. Seksualnost je, pre svega, želja, subjektivna dimenzija, istraživanje zadovoljstva, kako kaže autor. Činjenica da se dete rađa od žene i muškarca, da opaža sliku majke i sliku oca u zavisnosti od njihove seksualne diferencijacije, našla je svoje objašnjenje u psihoanalizi.

Svaka objektivistička koncepcija o psihičkom životu je jednostrana s obzirom na istorijsku i subjektivnu dimenziju ličnosti.

Psihoanaliza koristi pojmove operativne vrednosti. Edipov kompleks, recimo, ne čita se na licu niti je na jednom određenom mestu negde u psihičkoj sferi. Taj pojam je skovan da bi se shvatio izvestan broj fenomena koji se mogu generalizovati.

Psihoanaliza se susrela sa problemima na jednom novom polju. To je oblast nesvesnog. Nesvesno se stvara taloženjem i strukturiranjem prvobitnih iskustava čiji se efekti osećaju u čovekovom ponašanju, njegovim delima, njegovim mislima. Nesvesno je onaj pasaž od biološkog ka psihološkom posredstvom primarnih iskustava. To je specifičan objekt psihoanalize koji ne pripada biologiji, ali još nije psihologija. Ako odbacimo one interpretacije koje psihoanalizi odriču naučnost i sagledamo njenu kulturnu, ideološku i naučnu opravdanost, videćemo da je antinomija psihoanaliza — marksizam u stvari lažan problem, zaključuje autor.

Međutim, problem marksističke epistemologije u odnosu na psihoanalizu postoji. Ne traži se marksistička koncepcija psihoanalize, nego samo jedan doprinos njenom naučnom statusu. Brojni pojmovi zahtevaju epistemološke odredbe i dovode do problema. Na primer, problem prelaska biološkog ka psihološkom, problem nesvesnog ili edipovska struktura. Da li je to istorijska struktura nastala u socio-istorijskom kontekstu opresije, ili je otac represivna figura, ili je majka u inferiornom položaju? Da li to treba zvati »edipovskom strukturom« ili nužnom »hominizacijom« deteta?

Psihoanalizi se zamera što pretenduje na objašnjenje kulturnih činjenica i društvenih kretanja jedino na osnovu unutrašnjeg dinamizma ličnosti ili libidonoznom vezom, a što čini da previđa brojne i kompleksne posredničke elemente. Psihoanaliza nije antropologija, to je svojevrstan specifikum i kao takva nije ni revolucionarna ni reakcionarna. Psihoanalitičar je po svom društvenom statusu konzervativac ili reformista, a njegova ideologija rezultira iz njegovog socio-ekonomskog položaja.

J. P.

new left review

Prva ovogodišnja sveska (dvobroj za januar i februar) interesantna je posebno za one čitaoce koji redovnije prate ovaj časopis. Neki od njih sigurno se sećaju članka Ernesta Mendela (Ernest Mandel) *Kuda ide Amerika* (prikazan je u »Socijalizmu«, br. 7 — 8/69). Tvrdnje iznete u ovom članku (da u SAD postoje protivrečnosti koje će, uz ostale uslove, dovesti do socijalističke revolucije u SAD za 10—15 godina) izazvale su polemiku i podstakle Martina Nikolausa (Martin Nicolaus) da u članku *Sveopšta protivrečnost* iznese kritički osvrt na Mendelovu analizu. Mendel na ovu kritiku odgovara radom *Zakoni nejednakog razvitka* i istovremeno donekle proširuje okvire ranijeg izlaganja (za koje navodi da je to bio govor održan u Helsinkiju u okviru simpozijuma o američkom imperijalizmu, kada je izostavio mnoge stvari za koje se pretpostavljalo da ih slušaoci znaju).

Nikolaus smatra da je Mendelova osnovna greška u tome što kapitalizam posmatra nacionalno razjedinjen i neprijateljski suprotstavljen konkurencijom. On zastupa tezu da je danas karakteristika međunarodnog kapitalizma ujedinjenost, ali da ga ipak SAD vode. Zato on pokušava da ospori tačnost Mendelove tvrdnje da će uticaj evropske i japanske konkurencije izazvati veliku strukturalnu krizu američke industrije. Nikolaus ovu konkurenciju ne smatra tako očiglednom i značajnom, jer je vidi samo u nevitalnim granama industrije, a veliki deo proizvoda koji nose etiketu Japana ili neke zapadnoevropske zemlje potiče od američkog kapitala investiranog u tim zemljama. Isto tako, na bazi uvoza iz ovih zemalja SAD zapošljavaju dodatnu radnu snagu u procesu finalizacije uvezenih proizvoda. Analizu koja polazi od rasta konkurencije kao uzroka krize u američkoj industriji Nikolaus smatra pogrešnom jer gubi iz vida neke relevantne elemente: (1) predominaciju američkih banaka, koja postaje sve značajnija u uslovima kad su privredni partneri skoro izjednačeni po proizvodnom, ali ne i po finansijskim sposobnostima. Tako bi Evropa, iako želi devalvaciju američkog dolara, time doživela »najdublji šok«, s obzirom na to da ga ima u velikim količinama; zato ona devalvira svoju valutu i time postaje još jeftinija za SAD; (2) ulogu direktnih investicija u Evropi i Japanu, koje su znak više da je američki kapital imperijalistički, a ne nacionalan — on konkuriše Evropi evropskim nadnicama, a svojim prisustvom eliminiše eventualne negativne posledice koje trgovina može da ima.

Nasuprot Nikolausu, Mendel u *Zakonima nejednakog razvitka* smatra apstrakcijom svaku konstataciju o svetu kao jednom društvu. On se slaže s tim da je eksploatacija univerzalna, ali ne i sa tim da je homogena. Po njegovom mišljenju, istorijska specifičnost imperijalizma je u tome što »ujedinjuje svetsku *privredu*, ali ne i svetsko *društvo*« (podvukao autor). Štaviše, on učvršćuje postojeće razlike. Kao primer Mendel navodi SAD i Indiju, koje su bile sličnije u vreme kad među njima nije bilo nikakvih veza.

Mendel je, po Nikolausovom mišljenju, tačno naveo porast radikalizacije izvesnih elemenata američkog društva. Korene tome on je video u automatizaciji i inflaciji, a upravo to mu Nikolaus zamera navodeći da su automatizacija i inflacija obično pogodan paravan za teoretičare svih vrsta jer su to pojmovi pod

koje mnogo šta može da se podvede. Mendelova zasluga bi bila u tome što je u konstatovanju radikalizacije spojio raznorodne elemente američkog društva, ali Nikolaus to smatra samo dobrim teoretisanjem koje će taj proces tek omogućiti s obzirom na to da još ne postoji takav trend. Isto tako, Mendel nije pomenuo dve važne društvene pojave — radikalizaciju ženskog pokreta i nekih delova armije.

Nikolaus se ne slaže ni s analizom uzroka inflacije, koje Mendel vidi u vojnim izdacima; on smatra da je to ono što i štampa tvrdi, ali što nije dublje analizirano.

Po Nikolausovom mišljenju, ako govorimo o strukturalnoj krizi, onda treba imati u vidu opštu krizu u celom sistemu. Suprotan stav on karakteriše kao antimarksistički i kao nastojanje da se usvoji metod Adama Smita kad posmatra odvojene radionice u kapitalističkom procesu proizvodnje; po njegovom mišljenju, Mendel upravo to čini posmatrajući nacionalne kapitalizme. Nikolaus smatra da njegova teza o odnosu zapadnoevropskog, japanskog i američkog kapitala ima smisla jedino ako bi se pretpostavilo da, usled smanjenja napetosti u Evropi, američko vojno prisustvo postane besmisleno — što bi dovelo do vojnog saveza evropskog kapitala i Sovjetskog Saveza. To jest evropska industrija bi »konkurisala pod kišobranom Sovjetskog Saveza«. Nikolaus sumnja da bi se Mendel složio sa ovako proširenom osnovnom tezom. Tu je bio u pravu jer Mendel kaže da bi to bilo nemoguće s obzirom na to da francuski kapital, na primer, vidi u Sovjetskom Savezu klasnog neprijatelja.

U svom odgovoru Mendel zamera Nikolausu preterano isticanje SAD kao predominantne sile. On smatra da treba imati u vidu i ostale zemlje, a da stvaranje »antiameričke« atmosfere, što on vidi u Nikolausovom članku, kroz teoriju američke hegemonije, slabi klasnu borbu. U tvrdnji da će SAD kolonizovati Evropu on vidi ideološko sredstvo koje će antiamerikanizam evropske radničke klase upotrebiti za stišavanje klasne borbe u Evropi. Mendel navodi i dva primera iz francuske istorije; pedesetih godina KPF je bila uz De Gola protiv američkog imperijalizma; šezdesetih godina i maoisti su uz De Gola jer ga smatraju više antiamerički orijentisanim od Miterana. Mendel »zadržava klasični Lenjinov koncept međuimperijalističke konkurencije«; on nije za podređivanje međunarodne radničke klase ma kom delu svetske buržoazije.

Mendel se slaže da je primetan porast troškova održavanja postojećih granica kapitalizma i porast trenda ka »podruštvljavanju« ovih troškova. Ali on smatra da rat na strani može da se oseti u zemlji samo ako dođe do ekonomskog pada — tek tada će doći i do posledica vojnog angažovanja koje će se osetiti u društvu. Mendel se ne slaže sa konstatacijom da je došlo vreme da se kapitalizam okrene unutrašnjoj eksploataciji; po njegovom mišljenju, on ima još dosta prostora za širenje — čak i na račun svojih konkurenata. Štaviše, »eliminisanjem unutarimperijalističke konkurencije Nikolaus oduzima svu logiku svojoj tvrdnji o rastućoj eksploataciji američke radničke klase«. On i dalje tvrdi da sudbina američkog imperijalizma zavisi od sposobnosti zapadnoevropskog i japanskog imperijalizma da mu konkuriše stvaranjem korporacija jednake snage. Mendel smatra da američka vlada, da bi ojačala dolar, želi da primora i ostale sile da se naoružavaju i vojno jačaju. Međutim, po njegovom mišljenju, to opet pomera

unutarimperijalističke odnose snaga na račun američkog imperijalizma.

U skladu sa svojim osnovnim tezama Nikolaus i Mendel se razilaze i u mišljenjima o izbijanju socijalističke revolucije. Nikolaus kaže da »nema socijalističke revolucije u kapitalističkom svetu podeljenom na sitnokapitalističke nacionalizme«. Mendel. nasuprot njemu. navodi Lenjinovu misao da se kapitalističko uređenje još održava kad se neki delovi krune. jer je »imperijalizam kombinovan oblik društvenog razvoja koji povezuje najzaostalije i najmodernije ekonomske aktivnosti«. Zato on smatra da »svetska socijalistička revolucija pod imperijalizmom ne može biti simultan. sinhron događaj u svim ili većini zemalja. To je proces u kom se imperijalistički lanac razbija na najslabijem mestu«.

Po Mendelovom mišljenju, na izbijanje revolucije imaju uticaja i svetski razvoj i nacionalne osobenosti. On kaže da se iz opštih klasnih protivrečnosti ne može zaključivati o univerzalnosti oblika klasne borbe. jer bi to značilo da postoji puna podudarnost uslova društveno-ekonomskog razvoja. Mendel smatra da su metodološki koreni Nikolausovih grešaka u nesposobnosti da se razlikuju kvantitativne i kvalitativne promene.

Mendel smatra da do revolucije može doći u situaciji kada će američka radnička klasa izgubiti prednosti koje dobija na osnovu američkog monopolističkog položaja, to jest kada kapitalizam ne bude mogao da garantuje redovan rast realnih nadnica i stepena razvoja, radnička klasa će se radikalizovati. Do socijalističke revolucije, po Mendelovom mišljenju, neće doći kroz borbu za nadnice, već kroz objektivne izazove kapitalističkim odnosima proizvodnje.

N. R.

NOVÁ MYSL

Februarski broj časopisa CK KPČ za teorijska i politička pitanja, kao i prethodnih nekoliko brojeva. sav je u znaku borbe »protiv desnog oportunizma u Partiji i društvu«. U ovom broju. osim toga, data su i dva priloga povodom 100-godišnjice Lenjinovog rođenja. koja takođe nose pečat ove borbe. Praktično svega 5 od 18 priloga. i to onih najkraćih, izlaze iz okvira trenutnog razračunavanja sa političkim protivnicima.

Za ovaj broj izdvojili smo prilog Jozefa Lenarta *Za lenjinske principe u ekonomiji*. kojem je dato uvodno mesto. Napominjemo da se radi o »obrađenom izlaganju« Jozefa Lenarta sa jednog skupa održanog u januaru. (Uskoro posle toga. dok je ovaj tekst bio u štampi, održan je plenum CK KPČ na kojem su Lenartovi stavovi dobili punu potvrdu. Zanimljivo je da je na februarskom plenumu CK KP Slovačke Lenart izabran za prvog sekretara CK KP Slovačke.)

Uvodna i osnovna misao u Lenartovom izlaganju ističe kao imperativ: obnavljanje vodeće uloge Partije u ekonomiji, jačanje centralnog državnog rukovođenja, ključnu ulogu plana, ozdravljenje politike u oblasti investicija, cena i nagrađivanja. S tim u vezi Lenart se zalaže za ponovno ocenjivanje čitave prethodne ekonomske politike i naročito za razbijanje »desnih

— oportunističkih« koncesija i ocena prethodnog ekonomskog razvitka. »Depresija« i »skepticizam« u posmatranju posleratnog razvitka predstavljali su, po Lenartovom mišljenju, »snažnu tendenciju«, pri čemu je »zloupotrebljavano nezadovoljstvo ljudi nizom teškoća i uz veliki publicitet sugerisana ljudima, na primer, idealizovana slika o ekonomskoj situaciji Čehoslovačke u kapitalizmu«. Lenart na nizu primera pokazuje kako je buržoaska Čehoslovačka ekonomski gotovo stagnirala i izrazito ekonomski zaostajala za razvijenim evropskim zemljama (tako, dok je čehoslovačka industrija u čitavom periodu između dva rata porasla za 30—35%, zapadne zemlje su zabeležile porast između 35% i 80%: radničke plate u Čehoslovačkoj porasle su u tom periodu za 18%. a u zapadnoj Evropi za 30—40%; obim proizvodnje prerađivačke industrije po jednom radniku — u čemu se, prema pisanju mnogih čehoslovačkih publicista, ČSR učvršćivala među vrhove, bio je pred drugi svetski rat u Francuskoj veći za 40%, u Nemačkoj za 90%, u Švedskoj za 100%, a u Engleskoj za više od 100%. Sličan je slučaj i u poređenju sa Holandijom, Belgijom i Švajcarskom). On ujedno zaključuje da je Čehoslovačka posle drugog svetskog rata, uprkos snažnom industrijskom razvoju u svetu, poboljšala svoje mesto na svetskoj lestvici.

Karakteristično je da Lenart dosta prostora posvećuje dokazivanju »nesposobnosti kapitalističke Čehoslovačke da rešava osnovne životne uslove radnog naroda...«, iako je čehoslovačka radnička klasa svojom praktičnom akcijom to pitanje rešila još pre 22 godine. Lenart, međutim, priznaje da posleratni ekonomski razvoj Čehoslovačke ima mnogo nedostataka (autarkičan razvoj, sporo uključivanje u međunarodnu podelu rada i slično) i da je tu dolazilo do »potcenjivanja Lenjinovih pouka u teoriji i propagandi«, što je, po njegovom mišljenju, značilo »gubitak istinitog pogleda na mnoge stvari i donošenje pogrešnih odluka u praksi«. Lenart dalje ističe da je naročito zbog napuštanja »Lenjinovog pogleda i lenjinskog prilaza analizi savremenog imperijalizma« mnogo članova Partije i ekonomskih stručnjaka, zatim filozofa i političara, podleglo »shvatanjima i teorijama o zbližavanju kapitalizma i socijalizma« i da su, umesto klasnog prilaza, počeli da »traže spas u perspektivi srastanja kapitalizma i socijalizma«. Lenart veli da se u Čehoslovačkoj nije poklanjala dovoljna pažnja »misaonim strujanjima u taboru buržoazije«. On, naime, izvrgava ruglu kritike u nedavnoj prošlosti na račun plana i planiranja ističući da i buržoazija traži spas u planiranju.

Osvrćući se na misaona i politička strujanja u Čehoslovačkoj u 1968. i 1969. godini, Lenart se zadržava na »osnovnim tezama« sa kojima su operisale »desne oportunističke snage«. On na prvom mestu ističe koncepciju »društvene svojine« prema kojoj je navodno trebalo da dođe do uspostavljanja »grupne svojine« i napuštanja platforme »opštenarodne svojine«, na kojoj je, i po Lenartu, zasnovan nacionalni ekonomski plan kao »glavni instrument« državnog rukovođenja i uticaja države na privredu. Lenart pri tom zanemaruje da je ova diskusija o karakteru i oblicima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju bila neminovna u uslovima temeljnih promena priv-

rednog sistema u pravcu izgradivanja tržišnog modela, sa relativno velikim stepenom materijalno-pravne i organizacione samostalnosti preduzeća.

Dalja »osnovna teza« koju Lenart kritikuje tiče se »preduzetništva«, koje je navodno pripisivano kao imanentno isključivo preduzećima — dakle. bez učešća države. Nasuprot ovome, Lenart dokazuje da se država i te kako bavi »preduzet ništvom« kroz svoju politiku, neposredni uticaj na preduzeća, budžet itd. U vezi sa pomenute dve »teze« Lenart kaže da se u toku 1968. godine rodio »nekakav primitivni, anarhistički sistem. koji je značio reviziju prvobitnog projekta ekonomske reforme upravo na osnovu negiranja načela opštenarodne svojine i uloge plana«. Čehoslovačku varijantu u koncepciji radničkih saveta Lenart kvalifikuje isključivo sa stanovišta »političkog cilja« — da se »isključi uticaj Partije i države iz sfere preduzeća«. Pri tom Lenart potpuno ignoriše spoljne uticaje u »politizaciji« preduzeća i njihovih samoupravnih organa.

Lenart dokazuje apsurdnost i štetnost odustajanja od planiranja kada i na Zapadu nastoje da ga uvedu uz sve veći uticaj države. U ovim stavovima on je svesno jednostran i isključiv zanemarujući da je u Čehoslovačkoj bilo na udaru — ne planiranje uopšte, već direktivno planiranje uz svemoć državne i partijske birokratije.

Ž. J.

WEG und ZIEL

U predvečerje nedavno održanih parlamentarnih izbora u Austriji (na kojima su pobedu odneli socijalisti, a komunisti izgubili svoj jedini mandat u Skupštini) februarski broj časopisa objavio je napis *SPA Krajskog nije socijalistička partija*, iz pera Ervina Šarfa (Scharf). Ovaj kritički osvrt na političku platformu i ciljeve austrijskih socijalista pruža dobar uvid kako u tajnu uspeha SPA da zadobije simpatije biračkog tela tako i u uzroke fijaska KPA.

Austrijski komunisti su do pre nekoliko godina podupirali Socijalističku partiju pošto su smatrali da se ona, u eri Olaha i Pitermana, u izvesnoj meri zauzimala za klasne interese radništva, iako je već tada bilo kritičkih primedaba na račun politike »socijalnog partnerstva« SPA sa »narodnjacima« u okviru vladajuće koalicije socijalista sa umereno desničarskom Narodnom partijom. Ideološko renegatstvo socijalista krenulo je »kapitalističkim kursom« — kako kaže autor — otkako je Bruno Krajski zauzeo rukovodeći položaj u Socijalističkoj partiji. Njegove ekonomske teze o »modernom industrijskom društvu« i o »revoluciji bez suza« označile su raskid sa socijalističkim metodima izgradnje privredne strukture i očito priklanjanje »švedskom modelu«.

Šarf smatra da se ekonomski program socijalista srozao na »varijantu koncepta austrijskih krupnih kapitalista« jer se ne protivi uvozu stranog kapitala (»Protiv angažovanja stranog kapitala u Austriji nemamo nikakvih prigovora ako te investicije mogu da doprinesu strukturalnom poboljšanju austrijske privrede.«) Štaviše. u tom programu se »čak i reč saodlučivanje proizvođača pominje samo jednom«.

Autor ovog napisa čak pokušava da ocrni socijaliste kao »reakcionare« zbog navodnog napuštanja ortodoksnih zadataka i borbenih ciljeva socijalde-

mokratije. On kao potvrdu citira sledeće reči Bruna Kraj skog: »Naš je cilj da principima demokratije prožmemo sve oblasti društvenog života. Jer socijaldemokratija i nije ništa drugo do konsekventna i permanentna demokratizacija društva.«

Što se tiče stava i političkih ciljeva austrijskog Saveza sindikata (koji se nalazi pod direktnim uticajem socijalista), Šarf mu prebacuje da nastoji da zabašuri klasnu strukturu vladajućeg društvenog poretka koji počiva na kapitalističkom izrabljivanju. Preko zahteva predsednika SSA Antona Benje za sticanje većeg uticaja sindikata na celokupnu privrednu i socijalnu situaciju u zemlji (a ne samo na planu postizanja većih nadnica i socijalne sigurnosti) — autor prelazi konstatacijom da su to samo pokušaji da se apstrakcijama zaobiđe borba za bolje materijalne uslove proizvođača za ljubav »privrede« i »investicione politike«, u interesu — kapitalističkih profita!

Sve u svemu, Šarf dolazi do neopozivog zaključka da su lideri austrijskih socijalista izdali ideje socijalizma, učinivši značajne ustupke velikokapitalističkim elementima usvajanjem ideologije »klasne saradnje« koja vodi integrisanju radničke klase u sistem buržoaskog društva i države. No, imajući u vidu važnost trenutka (skupštinski izbori su bili na pragu), autor na kraju svog napisa ipak aludira na potrebu »zajedničke izgradnje puta Austrije u socijalizam, u saradnji sa drugim partijama«. Pri tome Šarf podvlači da taj potencijalni partner komunista nije niko drugi do Socijalistička partija! Naravno, ukoliko u njenim redovima dođe do »promena«. Jer »mi znamo da i tamo (u SPA — prim. A. G.) ima klasno svesnih članova i funkcionera; znamo da SPA mora da vodi računa o klasnim interesima radnih slojeva stanovništva ako želi da ih mase radnika i službenika podupiru«.

Ovakav stav komunista svakako da nije mogao imati pozitivnog dejstva na ishod izbora. Uostalom, niko nije ni očekivao da bi KP Austrije mogla da postigne zapaženiji plasman na tako delikatnoj političkoj areni kao što je austrijska.

A. G.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 1, 1970.

Mijalko Todorović: O reformi univerziteta — *Vojislav Stanovčić:* Konfliktne situacije u našem društvu — *Emerik Blum:* Samoupravno preduzeće i njegov direktor — Prilozi — *Milutin Čolić:* Iskušenja i zablude — *Vladimir Goati:* Traganje za novom radničkom partijom na Zapadu — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 2, 1970.

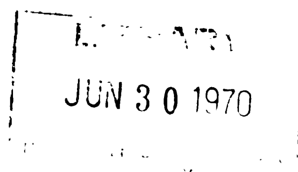
Neophodnost razvijenije ideologije — *Živojin Rakočević:* Tendencija konvertibilnosti u novčano-kreditnim odnosima »udruženog rada« — *Živko Marković:* Uslovi idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista — Polemika — *Nikola Tintić:* U povodu priloga »Pretpostavke revizije pravnog sistema Jugoslavije« — Prilozi — *Mijat Šuković:* Princip delegacije i razvoj društvenog samoupravljanja — *Milivoje Trklja:* Načelo samoupravnosti u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

4

April 1970

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko-izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 4

April 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Lenjin – mislilac revolucije

Malo je ličnosti u istoriji čije su misli i delo tako svestrano utkani u tokove revolucije njihovog vremena. Takva ličnost u našem veku bio je Vladimir Iljič Lenjin. Upravo se navršava sto godina od njegovog rođenja, pa je to prilika da se ljudi širom sveta, svuda tamo gde se oni bore za novo društvo, za autentičnu istorijsku ljudsku zajednicu — podsete na život i rad ove izuzetne ličnosti moderne istorije. Komunisti i narodi Jugoslavije to čine s posebnim razlogom, jer je Lenjinova misao prožimala njihovu revoluciju i borbu za izgradnju socijalizma.

I

Kada danas govorimo o Lenjinu, ne činimo to da bismo ga proglasili simbolom prošle istorije radničkog pokreta. Naša revolucija, u kojoj je Lenjin bio stalno prisutan, naučila nas je da autentični revolucionari ne zaslužuju formalno odavanje pošte, da je suština duga prema njima u odgovornosti koju komunisti imaju za istinski karakter socijalističke revolucije.

Prisutnost Lenjinove misli i dela otkriva se u samim tokovima socijalističke revolucije. Stoga je neophodno o Lenjinu govoriti i danas i ukazivati na živu i delotvornu misao i značaj njegovog revolucionarnog iskustva za sadašnju etapu socijalizma, shvaćenog kao epoha socijalne revolucije. Aktelnost Lenjina danas je pre svega u tome što se razvija i obogaćuje ona istorijska praksa koju je on inicirao, osmislio, organizovao i kojom je rukovodio. A to je praksa socijalizma.

U ime te prakse, u ime socijalizma kao svetskog procesa, niko ne može imati monopol na delo i misao Lenjina. Samo stvarni koraci socijalizma mogu biti put stvaralačke, objektivne a ne deklarativne potvrde Lenjinovog dela. Garantija budućih uspeha i pobeda komunističkog pokreta ne leži u zaklinjanju na vernost marksizmu, već u stvaralačkoj pri-

meni revolucionarnih ideala Marksa, Engelsa i Lenjina, u razvoju tog učenja, saglasno novim zahtevima i korekcijama koje traži sama revolucionarna praksa, a ona je prvi i presudni kriterijum vrednosti marksističke teorije. Najbolja odbrana revolucionarnih principa marksizma jeste njihovo dosledno ostvarivanje u samoj praksi socijalizma, u odnosima u međunarodnom radničkom pokretu.

Postoji običaj da se s romantičarskim patosom odnosi prema činjenici da je Lenjin bio organizator, strateg i mislilac velike oktobarske revolucije. Međutim, to je prvorazredna istorijska činjenica i za razumevanje Lenjina u njegovom vremenu i za shvatanje suštine njegove aktuelnosti danas. Gotovo da nije bilo ličnosti u istoriji koja je, zahvaljujući njoj samoj i specifičnim istorijskim prilikama, tako uspešno sjedinjavala u sebi učešće u revoluciji sa stvaralačkom mišlju o toj revoluciji kao što je to bio Lenjin. Zapravo, permanentnost revolucije i njena uvek prisutna aktuelnost temeljna je Lenjinova misao i istovremeno osnovna nit njegovog dela i stvaralaštva koja ga presudno povezuje sa Marksom. Stoga s pravom i kažemo da je Lenjin mislilac revolucije, da je način na koji je on mislio revoluciju i danas istorijski verodostojan.

Za razliku od drugih istaknutih vođa Druge internacionale, Lenjin je imao izvanredan smisao za jedinstvo teorijske i praktične procene svakog istorijskog momenta. Delujući revolucionarno, on je bio u prilici da u svakoj konkretnoj situaciji misaono i praktično otkriva revolucionarne činioce i mogućnosti ostvarenja revolucije. Takva je uvek bila njegova izvorna misao. Lenjin nije stajao pokraj društvene stvarnosti svoga vremena i profesorski pedantno istraživao »gvozdene« zakonitosti objektivnog razvitka društva. Takav nije ni mogao biti, jer je neposredno učestvovao u događajima te stvarnosti, i delom i mišlju, i tragao za onim situacijama koje su revolucionarne, a i sam je doprinosio stvaranju takvih situacija. Polazeći od uverenja da revolucionarni rasplet nije puki proizvod delovanja objektivnih sila, da ljudi sami svojim delovanjem stvaraju zakonite konstante u svojim odnosima, Lenjin je tragao za onim mogućim revolucionarnim probojima koji će dovesti u pitanje same zakone postojećeg društva.

Kategorija »revolucionarne situacije« je veoma značajna u Lenjinovoj misli i njegovom delu. Nasleđujući je, mi se, u stvari, obogaćujemo jednim od njegovih najznačajnijih iskustava. Suština tog iskustva je u tome da se revolucija ne čeka i ne doziva, da ona mora iskoristiti sve mogućnosti koje su objektivno date u određenim prilikama. Ali, ni te prilike nisu date po sebi. I one se mogu stvarati veoma raznovrsnim

akcijama revolucionara. Iskoristiti revolucionarnu situaciju znači, dakle, »poći svim mnogobrojnim putevima koji vode u revoluciju«, tako se odnositi prema varnicama i narodnom negodovanju da iz svega toga može izbiti požar — revolucija. Pored toga, to znači da se od više revolucionarnih mogućnosti uvek treba opredeliti za onu radikalnu, izvući maksimum iz revolucionarnih prilika.

Lenjinu pripada i misao da se »u revolucionarnim vremenima granice mogućeg hiljadostruko proširuju«. Revolucionarna situacija, revolucionarno vreme ne poznaje, dakle, jednu ili samo nekoliko mogućnosti. Njih ima mnogo više i stvar je revolucionarne procene i spremnosti pokreta da ih iskoristi u revoluciji.

Ako kompromis, kao izraz procene mogućnosti, ne dovodi u pitanje krajnje ciljeve, a potpomaže one koji njima vode, onda ga treba i prihvatiti. Ako delovi društva neproleterskog porekla žele da učestvuju u revoluciji zbog svog postojećeg položaja, onda ih treba uvući u revoluciju. Ako neko revolucionarni pokret samo delimično podržava, a njegov koncept kao celina nema osnove da pobedi, onda treba primiti i njegovu delimičnu podršku. Ako neko dobro radi neki posao, a u ponečemu se ne slaže sa proleterskom ideologijom, onda mu treba omogućiti da on i dalje dobro radi, a da neslaganje ostane njegova privatna stvar. To je samo jedna grupa elastičnih lenjinskih revolucionarnih principa koja pokazuje svu snagu njegove otvorenosti prema mogućnostima revolucije; otvorenosti koja je u suštini duboko principijelna, jer uvek računa samo sa fundamentalnim interesom proletarijata. Ali, Lenjin zna da se ka osnovnim ciljevima revolucije ne može ići doktrinarno i čistunski. To je stara greška francuskih komunara-blankista.

Revolucionarna strategija Lenjinova, suština njegove revolucionarne misli kao da je koncentrisano data u njegovom stavu da je važno umeti »primeniti opšte i osnovne principe komunizma na onu specifičnost odnosa između klasa i partija, na onu specifičnost u objektivnom razvitku ka komunizmu koja je svojstvena svakoj pojedinoj zemlji i koju treba da umemo proučiti, naći, odgonetnuti«.

Lenjin, dakle, nije davao recepte radničkim pokretima. To je bilo strano suštini njegove misli i akcije. Zato se on i protivi doktrinarskom shvatanju teorije, svim principima »u čistom vidu«. Objašnjavajući uzroke bankrotstva Druge internacionale, Lenjin tvrdi da se ono »sastojalo u tome što su se oni »zagledali« u jedan određeni oblik rastenja radničkog pokreta i socijalizma, zaboravili na jednostranost tog oblika«.

Jednom drugom prilikom Lenjin se direktno izjasnio protiv recepata u radničkom pokretu. »A onaj — kaže Lenjin — ko bi hteo da za radnike izmisli recept koji bi unapred davao gotova rešenja za sve slučajeve života ili koji bi obećavao da u politici revolucionarnog proletarijata neće biti nikakvih teškoća niti ikakvih zamršenih situacija, taj bi bio prosto šarlatan.«

Politika je nauka i veština, govorio je Lenjin, koja ne pada s neba, koja se ne osvaja bez borbe. Revolucija, njeni osnovni zakoni određuju i stvaraju politiku. Samo se učešćem u revoluciji može stvarno misliti na nivou i po zahtevu revolucionarne teorije. »Rukovodstvo za akciju« — to je autoritet, puni dignitet teorije. Revolucionari bez te teorije nisu rukovodstvo. Jer, oni mogu počiniti ukupne, presudne greške. Oni, recimo, mogu ne shvatiti azbučnu istinu marksizma da taktika proletarijata ne može biti ista kad postoji revolucionarna situacija i kad ova ne postoji. A revolucionarna teorija se mora baviti pravilnom procenom revolucionarne situacije, procenom odnosa snaga. S druge strane, nema ni revolucionarne situacije bez stvaranja takvih odnosa i složenih uslova koji sjedinjuju proletarijat sa revolucionarnom teorijom. Sam proletarijat traži revolucionarnu teoriju. Ona je unutrašnji uslov njegove istorijske uloge.

U tome se, pored ostalog, kriju razlozi sadašnje Lenjinove aktuelnosti kao mislioca revolucije. Revolucionar je danas zaista odgovoran prema Lenjinu samo ako u savremenim uslovima misli i deluje na način kako je to činio Lenjin u svome vremenu. Drugim rečima, ako se u svakodnevnoj revolucionarnoj praksi lenjinski odnosi prema revoluciji, revolucionarnoj situaciji i mogućnostima revolucije; ako usvaja njegov revolucionarni antidogmatizam, revolucionarnu dijalektiku i elastičnost koja nije oportuna, već principijelna. Dug prema Lenjinu, posebno to treba naglastiti, pretpostavlja da se danas odnosimo onako stvaralački prema njemu kako se on sam odnosio prema Marksu i marksizmu i revolucionarnim prilikama svoga vremena.

II

Promene u pogledu mogućnosti, logike i uslova revolucije danas su veće u odnosu na Lenjinovo doba nego što su bile u Lenjinovo doba u odnosu na vreme u kome je živeo Marks. To nam još više nalaže nedogmatski, stvaralački odnos prema Lenjinovom delu. I sama istorija našeg revolucionarnog radničkog pokreta to nam je potvrdila i stalno potvrđuje. Marksovo, Engelsovo i Lenjinovo delo bilo je stalno u osnovi

razvoja naše ideologije, politike i revolucionarne akcije. Kad god smo dogmatski pristupali tom delu, imali smo zastoje u tom razvoju. Kada smo mu pristupali stvaralački, ne mereći vernost marksizmu deklarativno, već razvojem i ostvarivanjem revolucionarnih ideala klasika, mi smo činili uvek nove i značajne korake u revoluciji.

U svim fazama razvoja našeg pokreta Lenjinova misao je prožimala proces sazrevanja naše ideologije, bila osnova idejno-političke borbe. Revolucionarno delo i misao Lenjina utkani su i u stvaranje jasnog i doslednog revolucionarnog programa naše Partije. Već na prvim koracima njenog revolucionarnog delovanja počelo se dolaziti do saznanja od kolike je vrednosti Lenjinov stav o revoluciji kao aktivnosti masa, o tome da se sa samom avangardom ne može pobediti bez direktne akcije revolucionarno raspoloženih radnika i drugih ugnjetenih i nezadovoljnih delova društva. U teškim uslovima ilegalnog rada naše Partije bio je shvaćen ogroman značaj Lenjinovog koncepta partije za te konkretne uslove — partije profesionalnih revolucionara. Lenjinovo učenje o nacionalnom pitanju je utoliko delotvornije delovalo na naš pokret ukoliko se on sam oslobađao krize ideja o tom pitanju. Nekoliko godina pred našu revoluciju 1941. godine nedogmatsko Lenjinovo gledanje na suštinu partije snažno je pomoglo da naša Partija dobije obeležja masovnog pokreta, samostalno pripremljenog za veliki čin socijalističke revolucije. Lenjinova revolucionarna strategija i taktika omogućila je da se brže shvati da naša socijalistička revolucija mora biti po svojoj suštini narodna i demokratska. I, kasnije, posle uspešno izvršene oružane i političke revolucije, svrgavanja eksploatatora i osvajanja vlasti, Lenjinova misao i iskustvo o državi i diktaturi proletarijata bili su u osnovi rađanja i razvoja naše nove, socijalističke zajednice.

Lenjinove ideje i početna praksa da socijalizam mora biti delo samih radnih ljudi, da radnička klasa mora biti subjekt socijalizma — bile su, takođe, jedan od elemenata opredeljenja našeg društva za samoupravni socijalizam.

Evidentna je, dakle, činjenica da je Lenjin upravo kao mislilac revolucije stalno prisutan u našem radničkom pokretu. Jer, njegove analize ruske revolucije su takvog karaktera da u sebi sadrže toliko mnogo elemenata taktike revolucionarnih snaga koji su i za današnje revolucionarno delovanje od prvorazrednog značaja. Samo neautentični pokreti mogu ponavljati »revolucionarne fraze«, govorio je Lenjin. Drugi pak pokreti, oslobođeni revolucionarne frazeologije (čija je pojavna odlika priznavanje marksističke teorije, a suštinska

bekstvo od nje), ne oduševljavaju se stavovima marksizma i dijalektike po sebi, već ih primenjuju u svojoj specifičnoj revolucionarnoj delatnosti i time ih samo dalje razvijaju i obogaćuju. Naša revolucija je, po svom sadržaju, još jednom reafirmisala ovaj Lenjinov stav.

Nije nimalo slučajno što se Lenjin pitanjima odnosa države, revolucije i diktature proletarijata posebno i naročito bavi u vreme same revolucije. To samo, opet, pokazuje da je Lenjinova misao ujedno i čin same revolucije, da se on ne bavi teorijom revolucije u spekulativnom smislu, već je izvodi iz same revolucije. Lenjin kaže da revolucija uči i revolucionare i narodne mase. Ali, pita se on, a to je ono lenjinsko i specifično u njegovoj misli, »da li ćemo mi znati naučiti nečemu revoluciju«. Revolucija, dakle, ne traje po sebi, ona se mora organizovati, dobiti proleterski karakter, voditi osvajanju vlasti. Ali, a to je ono bitno u Lenjina, kako je klasna borba fenomen koji se ne završava socijalističkom revolucijom, i kako je država klasna tvorevina i u socijalizmu — to je, onda, socijalizmu potrebna država koja odumire, potrebni su odnosi kada će društvom »upravljati svi«. U tim stavovima sadržana je misao koja je ušla u temelje našeg samoupravnog pokreta. To je misao o potrebi razvoja socijalizma u kome iščezava svaka potreba za nasiljem nad ljudima uopšte, za potčinjavanjem jednog čoveka drugome. To je onaj socijalistički produkcioni i društveni odnos u kome će ljudi navići da poštuju elementarne uslove društvenog života bez nasilja i potčinjavanja, bez posrednika i klasičnih upravljača — to je društvo slobodnih asocijacija udruženih ljudi koji sami, neposredno uređuju sve svoje odnose, prava, interese i slobode.

Kao mislilac revolucije, Lenjin je dosledan sebi i u učenju o nacionalnom pitanju. Samoopredeljenje nacija, za Lenjina, nije formalno-pravna definicija. Taj odgovor treba tražiti u istorijsko-ekonomskom izučavanju nacionalnih pokreta, i to uvek s klasne pozicije. Iskustvo nacionalnih pokreta celoga sveta prava je osnova za taj odgovor. Pri tome neobično je važno stalno imati u vidu specifične uslove raznih zemalja.

Izvoditi aktuelnost o priznavanju prava nacija na samoopredeljenje iz istorijskih konkretnih osobenosti i te osobenosti zasnivati na istorijskim ciljevima radničke klase — znači misliti lenjinistički o nacionalnom pitanju. Uostalom, i metodski gledano, u tome je specifičnost opšteg marksističkog pristupa stvarnosti.

Pobedonosni socijalizam, za Lenjina, ne može biti indiferentan prema nacionalnom pitanju. On mora ostvariti punu demokratiju i, prema tome, ne samo sprovesti punu ravno-

pravnost nacija nego i ostvariti pravo na samoopredeljenje nacija, to jest pravo na slobodno političko otcepljenje. Ova uputstva, strateškog značaja, bila su neprestano prisutna u ukupnoj praktičnoj politici Komunističke partije Jugoslavije neposredno pre revolucije, a posebno u revoluciji. Mi ih nismo dogmatski preuzeli. Sama stvarnost naših međunacionalnih odnosa zahtevala je afirmaciju i primenu tih principa. Jugoslovenski doprinos rešavanju nacionalnog pitanja pokazuje svu važnost upozorenja koje je Lenjin uputio partijama:

»Socijalističke partije koje čitavom svojom delatnošću i sada i za vreme revolucije i posle njene pobede ne dokažu da će osloboditi porobljene nacije i izgraditi svoj odnos prema njima na bazi slobodnog saveza — a slobodan savez bez slobode otcepljenja je lažna fraza — takve partije bi izvršile izdaju prema socijalizmu.«

Lenjin internacionalizam ne vidi u bilo kakvoj tvorevini države koja (administrativno, silom) okuplja različite nacije. Internacionalizma posebno nema tamo gde jedan narod dominira nad drugim, gde ugnjetava druge. Lenjin kaže:

»»Narod koji ugnjetava druge narode ne može biti slobodan«, tako su govorili najveći predstavnici dosledne demokratije XIX veka, Marks i Engels, koji su postali učitelji revolucionarnog proletarijata. I mi velikoruski radnici, ispunjeni osećanjem nacionalnog ponosa, hoćemo pošto-poto slobodnu i nezavisnu, samostalnu, demokratsku, republikansku, ponosnu Velikorusiju, koja svoje odnose prema susedima gradi na čovečanskom principu jednakosti, a ne na feudalnom principu privilegija, koji ponižava veliku naciju.«

Iz Lenjinove misli izrastaju sadržinska obeležja internacionaiizma. Internacionalizam podrazumeva slobodan, nezavisan, samostalan, suveren i na principu jednakosti uspostavljen odnos među nacijama. Internacionalizam, dalje, pretpostavlja potpuno i svestrano sprovođenje demokratskih odnosa među nacijama. U ime konačnih, istorijskih ciljeva radničke klase, nužna je revolucionarna formulacija svakog demokratskog zahteva, pa i zahteva za internacionalizmom. Revolucionarno formulisati ovaj zahtev pretpostavlja jednakost proleterskih nacija. »Ko to nije razumeo — kaže Lenjin — taj nije razumeo stvarno proleterski odnos prema nacionalnom pitanju, taj je ostao, u suštini, na gledištu sitnoburžoaskom i zato ne može da ne klizi svakog časa ka buržoaskom gledištu.«

Koliko je fleksibilna i revolucionarnim prilikama primerena Lenjinova misao — posebno se dobro vidi iz sledećeg njegovog stava:

»Sve nacije će doći k socijalizmu, to je neizbežno, ali sve neće doći sasvim jednako, svaka će uneti svojeobraznost u ovu ili onu formu demokratije, u ovaj ili onaj varijetet diktature proletarijata, u ovaj ili onaj tempo socijalističkih preobražaja raznih strana društvenog života. Nema ničeg siromašnijeg teorijski i smešnijeg praktički nego »u ime istorijskog materijalizma« slikati sebi budućnost u t o m *pogledu monotonom sivkastom bojom: to bi bila suzdaljska mazarija, i ništa više od toga ... Jer u stvarnosti mi ne znamo niti možemo znati kolikom će broju ugnjetenih nacija u praksi ustrebati odvojenje da bi unele svoju lepotu i raznolikost* f o r m i *demokratije i* f o r m i *prelaza k socijalizmu.«*

Lenjinistička misao je već na samom svom početku pokazala, kako to mnogi s pravom kažu, neslućenu plodnost koju »ortodoksni« marksizam nije poznavao. Ona je bila u osnovi Oktobra, u osnovi revolucije koja se širila u »zaostalim« zemljama. Bila je temelj mladosti prve socijalističke zemlje u svetu. Plodnost te misli je kasnije jenjavala ne zbog same sebe, već zbog razvoja takve socijalističke prakse koja je bila neadekvatna njenom karakteru. Silovitu snagu te misli nije mogao do kraja da potisne pragmatizam u radničkom pokretu. Ona se probijala — nekad više, nekad manje, nekad privremeno, nekad trajnije, nekad u jednom delu radničkog pokreta, nekad u drugom. Pokreti koji su imali trajniji revolucionarni kontinuitet stvaralački su primenjivali i dalje razvijali Lenjinovu misao revolucije. Tamo gde je došlo do autentičnih revolucija, tamo je Lenjinova misao i dublje ukorenjena i svestranije razvijana.

Misao i duh Lenjinovog dela prisutni su van granica koje omeđavaju socijalističke države — u socijalizmu kao svetskom procesu. Nije slučajno što se u dobroj meri ostvarilo Lenjinovo predviđanje da će i borba kolonijalnih i nacionalno nezavisnih naroda biti deo socijalističkih revolucija, svojevrsna dimenzija socijalizma kao svetskog procesa. S pravom se kaže da je Lenjinova misao rodno mesto antikolonijalnih pokreta našeg veka. Ona je morala to postati jer je nicala na tlu autentične revolucije i od autentičnog vođe te revolucije. Ta revolucija i danas traje. Zato Lenjin i pripada svim doslednim revolucijama i revolucionarima.

MILENKO MARKOVIĆ

Lenjin i partija

I danas, kao u Marksovo i u Lenjinovo doba, u komunističkom delu radničkog pokreta iznova se postavlja isto pitanje: kakva je partija potrebna radničkoj klasi u njenoj istorijskoj borbi za oslobođenje rada? Marks je koncipirao partiju u fazi revolucionarnog sazrevanja radničke klase (od »klase po sebi« u »klasu za sebe«) i u uslovima uspona i relativne ekonomske i političke stabilizacije zapadnoevropskog kapitalizma. Lenjin je to isto učinio, ali u novoj istorijskoj situaciji, u epohi iminentnosti socijalističkih revolucija i neposredne realizacije prve vlasti radničke klase u istoriji.

Savremena istorijska situacija, međutim, kvalitativno je drukčija u odnosu na raniju: prvo, zbog postojanja niza zemalja Evrope, Azije i Latinske Amerike u kojima se, negde pola a negde do četvrt stoleća, radnička klasa nalazi na vlasti i, drugo, zbog izmenjenih uslova borbe za socijalizam tamo gde se radnička klasa i socijalistički pokret uopšte nalaze u opoziciji (mogućnost mirnog puta u socijalizam). Stoga pomenuto pitanje o partiji, ma koliko da je istovetno, ono se do oktobarske revolucije postavljalo u tesnoj vezi sa revolucijom i osvajanjem političke vlasti, a nakon toga i naročito posle drugog svetskog rata ono je dobilo jednu bitnu novu dimenziju koja se odnosi na ulogu partije u već ostvarenom sistemu vlasti radničke klase. Prevalencija političkog faktora u jednoj fazi treba da ustupa mesto procesu podruštvljavanja politike u drugoj fazi; napori oko očuvanja vlasti, teškoće ekonomskog rasta i opasnosti izvana nisu irelevantne ni danas, ali za socijalizam sve su značajnije opasnosti iznutra, one koje nastaju na njegovom sopstvenom tlu i koje vode degeneraciji njegovog bića kad god i gde god se sredstva pretvaraju u ciljeve.

I

Nova društveno-istorijska praksa traži i nova teorijska rešenja na relaciji partija — klasa, partija — vlast i društvo u celini, kao i u oblasti unutarpartijskih odnosa. Traži se

ostvarivanje jedinstva društvene uloge i unutrašnje organizacije avangarde ili, kako bi to Lukač rekao, jedinstva taktike i organizacije, u distinktno novim istorijskim uslovima borbe za socijalizam. U tim traganjima prirodno je što se savremena teorijska misao okreće i prema prošlosti, jer se u njoj mogu naći podsticaji i inspiracije. Ljudska istorija nije samo diskontinuitet; ona je jedinstvo kontinuiteta i diskontinuiteta; negacija prošlosti, ukoliko je reč o dijalektičkoj negaciji, ne znači samo ukidanje nego i očuvanje elemenata ranije teorije i prakse. U nezavidnom je položaju svaki onaj socijalistički pokret koji svoju veličinu i smisao svog postojanja crpe iz prošlosti, ili pokret koji gradi kult od sadašnjeg trenutka ili pokret koji u ime humanističke vizije budućnosti vrši prostu mehaničku devalvaciju ne samo prošlosti nego i sadašnjosti. Kultovi bilo koje vrste strani su revolucionarnom marksizmu. U tom pogledu klasici marksizma bili su dovoljno eksplicitni da bi bilo suvišno ma šta dodavati.

Savremene rasprave o Lenjinovom konceptu proleterske partije nisu lišene navedenih nedostataka. Toj oblasti Lenjinovog teorijskog nasleđa prilazi se ili sa predrasudama koje idu do proste negacije ili sa dogmatskim projiciranjem Lenjinove Boljševičke partije koncipirane prevashodno za izvođenje revolucije i osvajanje političke vlasti — u savremenost. Građanska marksologija, sovjetologija i komunistički dogmatizam ne retko se sretaju u naglašavanju onih aspekata Lenjinovog modela proleterske partije (profesionalno revolucionarstvo, poluvojnički hijerarhizam, centralizam itd.) koji su bili neposredan izraz specifičnih istorijskih okolnosti i specifične ruske sredine prvih decenija XX veka, pa, prema tome, mogu imati samo istorijski značaj, ili su to, pak, aspekti koji predstavljaju samo jednu stranu tog modela.[1]

Obaveza je, međutim, svakog istinski revolucionarnog pokreta da se prema Lenjinovom teorijskom nasleđu o partiji radničke klase odnosi isto onako kao što se Lenjin iz svoje istorijske situacije odnosio prema Marksovom učenju — revolucionarno-kritički i stvaralački. Lenjin je još krajem XIX veka u čuvenoj polemici sa neonarodnjaštvom definisao svoj odnos prema teorijskom nasleđu marksizma. Taj odnos je

---

[1] Od ovoga se u građanskoj marksologiji ponekad ide i dalje, pa se Lenjinov model avangarde reducira na varijantu zaverenićke organizacije blankističkog ili narodnjačkog tipa (Thornton Anderson, *Masters of Russian Marxism*, New York, 1963, str. 48—49); po nekim autorima, oktobarska revolucija predstavlja svojevrstan coup d'état po Blankijevom modelu (George Lichtheim, *Marxism*, New York, 1963, str. 333).

ostao bitna odlika njegove revolucionarne delatnosti do kraja života. Marksizam za Lenjina nije nekakva »opšteobavezna istorijska šema« i nije ništa drugo do »objašnjenje kapitalističke društvene formacije«. Stoga marksist svoje poglede ne zasniva ni na čemu drugom do na njihovoj saglasnosti sa stvarnošću, a takav zahtev teoriji postavio je i Marks. Lenjin sa odobravanjem citira Plehanova (*Naša razmimoilaženja*) kada ovaj govori da ruski socijaldemokrati ne pokrivaju svoj program autoritetima velikih imena, pa zatim zaključuje da marksisti uzimaju bezuslovno iz Marksove teorije samo dragocene metode bez kojih je nemoguće razumevanje društvenih odnosa, a kriterijum za svoju ocenu tih odnosa nalaze u poklapanju te ocene sa stvarnošću.[2] Tu crtu Lenjinove neortodoksije zapažaju i pisci izvan kruga marksista, kao Tornton Anderson: »Živeći u vremenu brzih promena, Lenjin je Marksova i Engelsova dela koristio kao »rukovodstvo za akciju«. On ih je uvek shvatao ne kao predskazivanje nečega što nužno predstoji, već kao opis stvarnosti koji može biti zamenjen čim nova stvarnost stupi na istorijsku scenu.«[3]

Lenjin je smatrao da marksizam nije sistem gotovih teorijskih rešenja koja bi važila u svim vremenima i u svim uslovima. »Mi na Marksovu teoriju — pisao je Lenjin — uopšte ne gledamo kao na nešto završeno i neprikosnoveno; naprotiv, mi smo ubeđeni da je ona položila samo ugaone kamenove te nauke koju socijalisti treba dalje da razvijaju u svim pravcima, ukoliko ne žele da zaostaju za životom.«[4] Lenjin je veoma dobro shvatao da jedan pokret nije revolucionaran samo zato što se citatologijom poziva na marksizam. U stavu da se teorija mora slagati sa stvarnošću sadržan je Lenjinov otpor prema tendencijama da se potvrda ispravnosti pogleda traži u autoritetima velikih imena i u njihovim tekstovima. On ruske revolucionare upućuje na samostalnu razradu revolucionarne teorije i taktike, jer je shvatao da ne bi otišli daleko ako bi krenuli putem epigonskog sleđenja čak i osnivača naučnog socijalizma. »Mi smatramo da je ruskim socijalistima — kaže Lenjin — osobeno nužna samostalna razrada Marksove teorije, jer ta teorija daje samo opšte rukovodeće stavove koji se drugačije primenjuju u Engleskoj nego u Francuskoj, drugačije u Francuskoj nego u

---

[2] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 1, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 181—182.

[3] Thornton Anderson, *Masters of Russian Marxism*, New York, 1963, str. 44.

[4] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 4, Moskva, str. 184.

Nemačkoj, drugačije u Nemačkoj nego u Rusiji.«[5] Zato Lenjin stavlja akcenat na dva momenta: na metodološki aspekat marksizma i na slaganje teorije sa stvarnošću. Lenjin je nesumnjivo bio svestan činjenice da teorijska i taktičko-politička rešenja marksizma mogu zastarevati, ali da njegov naučni metod, čije su polazne osnove dijalektika i materijalizam, čini marksizam uvek savremenim.

II

Na prelazu iz XIX u XX vek izgledalo je kao da je, bar što se tiče zapadnoevropskih zemalja, vreme revolucionarnih bura prošlo. Posle revolucionarnih okršaja četrdesetih godina, koji su Marksu i Engelsu dali povoda da prognoziraju iminentnost socijalističkih revolucija u Evropi, i posle Pariske komune (1871) zapadnoevropski kapitalizam je doživeo relativno miran razvitak. Umesto uličnih borbi na barikadama, kao 1848. godine, radnički pokret se orijentisao na legalna sredstva borbe (Engels). Osvrćući se na neke sopstvene i Marksove iluzije iz tih godina, Engels u predgovoru Marksovom delu *Klasne borbe u Francuskoj* (1895) piše da je »vreme iznenadnih prepada« i »revolucija svesnih manjina«, makar one bile i u interesu većine, prošlo, ali da to ne znači da je došao i kraj revolucijama, jer »pravo na revoluciju je uopšte jedino *stvarno* istorijsko pravo«[6].

Međutim, iz legitimnosti jednog takvog (mirnog) puta u socijalizam, koji su Marks i još eksplicitnije Engels priznavali, lideri i teoretičari Druge internacionale stvarali su mit i dogmu, lišavali marksizam njegove revolucionarne suštine i vizije društvenog preobražaja. Tako su revolucionarni marksizam pretvarali u razmišljanja o urastanju kapitalizma u socijalizam putem ekonomskog automatizma i brojčane prevalencije radničke klase.

Rusija se u tom razdoblju, iako već na putu kapitalističkog razvitka, stvarno nalazila na granici dva sveta, dve kulture — razvijenog Zapada i polufeudalnog Istoka, zbog čega je u najoštrijim formama preživljavala sve protivrečnosti i Zapada i Istoka istovremeno. Ruski kapitalizam se javio ne samo sa zakašnjenjem u odnosu na zapadnoevropski nego i u kompromisu sa feudalizmom, što je uslovilo niz specifičnosti revolucionarnih tokova u Rusiji. Dok je radnički pokret

---

[5] *Ibid.*

[6] K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela*, tom I, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 97—98, 107—108.

zapadnoevropskih zemalja stvarao svoje političke partije nakon što su buržoaske partije zauzele političku arenu, u Rusiji je bilo obrnuto: partija proletarijata prethodi partijama buržoazije; zapadnoevropsko seljaštvo, oslobođeno feudalnih okova, krenulo je putem političkog konzervativizma, a u Rusiji je ono trpelo dvostruku eksploataciju — polufeudalnu i kapitalističku i predstavljalo izvor revolucionarne energije. Proletarijat u zapadnoj Evropi već je uživao privilegije legalne parlamentarne i sindikalne borbe, dok je ruski proletarijat dug niz godina delovao samo iz podzemlja, raspolažući uglavnom nelegalnim sredstvima borbe. Politički život Rusije prožimale su dve izrazito suprotne tendencije: čisto istočni despotizam sa jakim primesama polufeudalnih odnosa na selu, i kapitalizam, u najnovijim i tehnički najprogresivnijim formama. Usled toga su se sustigle i stopile u jedno dve revolucionarne struje: opštedemokratska borba protiv ostataka feudalizma i carskog samodržavlja i klasna borba proletarijata protiv buržoazije. Takav splet socijalnih i klasnih odnosa i suprotnosti učinio je Rusiju početkom ovog veka žarištem revolucionarnih vrenja. Od nekadašnjeg »žandarma Evrope« Rusija je postajala bastion revolucija; do juče ispod nivoa istorije, Rusija se odjedanput našla na njenoj špici.

Razgraničenje do kojeg je na prelazu iz XIX u XX vek došlo između partije socijalnih reformi i boljševičkog modela partije bilo je u izvesnom smislu izraz vododelnice između Zapada i Rusije u pogledu oblika i puteva istorijskog kretanja društva. Rusija je trebalo političkim sredstvima i burnim revolucionarnim skokovima da pređe onaj put koji je Zapad prešao relativno mirnim tokom. Radnički pokret i Zapada i Rusije imao je svoje šanse, ali i velike rizike. Rizik da se ne izgubi istorijska dimenzija borbe radničke klase, veza između ciljeva i sredstava; rizik da se sredstva (preko reformi do političke revolucije na Zapadu, preko političke revolucije do socijalne revolucije u Rusiji) ne apsolutiziraju na račun ciljeva.

Iz činjenice nastale tokom razvitka da je u zapadnoevropskim zemljama ipak preovladao socijaldemokratski reformizam i da je u staljinizmu došlo do apsolutizacije političkog faktora ponekad se izvlači zaključak o raspadu marksizma na socijalreformizam i levi radikalizam (boljševizam), pri čemu je i u jednom i u drugom slučaju prekinuta nit sa stvarnom suštinom Marksove misli.[7] U nekim savremenim kritikama

---

[7] Vidi: Leopold Labedz, *Revisionism*, London, 1963, str. 20; Herbert Marcuse, *The Soviet Marxism*, New York, 1958.

lenjinizma sreću se ideje o »praroditeljskom grehu« staljinizma u Lenjinovom stvaranju centralizovane i od klase strogo diferencirane partije, namenjene za potrebe revolucije i osvajanje političke vlasti. Pokušava se da se iz toga što je Lenjin stvarao takav tip partije i što je davao primat politici nad ekonomijom izvede zaključak da je već u lenjinizmu ostvareno političko tutorstvo partije nad klasom, odnosno da je politička sfera kao sredstvo postala cilj za sebe.[8] Iz takve vrste kritike proizlazi da se Lenjinu zamera što je »izazivanjem đavola revolucije« žrtvovao »čistotu« Marksove doktrine. Platformu takve kritike dao je francuski marksolog Maksimilijan Ribel. Bazirajući se na nekim Marksovim mislima u *Komunističkom manifestu* i na jednom pismu Frajligratu, Ribel dolazi do zaključka prema kome je Marksov koncept partije navodno etička, a ne sociološka odredba, pa iz toga proizlazi razlika koju je Marks pravio između radničkih partija i skupine komunista. Komunisti nisu pozvani da se bave politikom, oni navodno imaju zadatak samo da se bave teorijom; oni su neka vrsta »intelektualne elite« unutar drugih radničkih partija. Marks je spontanu samodelatnost klase navodno pretpostavljao programskoj, statutarnoj i političkoj delatnosti partije. Nasuprot Marksu — prema ovom mišljenju — Lenjin je od komunističke avangarde koju je Marks koncipirao samo za pitanja teorije stvorio posebnu političku partiju, sa strogom unutrašnjom hijerarhijom i centralizacijom, koja ima sve odlike sektaške, konspirativno-blankističke organizacije. Lenjinizam je, prema Ribelu, doveo do fetišizacije partije i politiziranja klasnog pokreta izvana.[9]

Osnovna mana kritike Lenjina sa pozicija Marksa ispoljava se u doktrinarnom, neistorijskom sučeljavanju ideja. Kritika promašuje, kako je govorio Lenjin, ako vrši sučeljavanje ideje sa idejom, a ne ideje sa faktom. Dalja slabost ove kritike je, svakako, i u tome što ona previše uopštava na bazi pojedinih faza Marksove idejne evolucije, što ne uzima integralnu Marksovu misao i delatnost u Savezu komunista i Prvoj internacionali. Marks se nije posebno bavio teorijom partije proletarijata, ali iz onoga što je rekao o njoj u čitavom svom razvojnom opusu mogli bismo izvući sledeće teze za Marksov koncept partije, koje se ne slažu sa gore navedenim interpretacijama Marksa o tom pitanju i sa kojima se Lenjinov koncept partije ne nalazi u »vapijućoj« suprotnosti:

---

[8] Thornton Anderson, *Masters of Russian Marxism*, str. 44, 47—48.

[9] M. Rubel, *Karl Marx*, Paris, 1957, str. 288—290. i članak *De Marx au bolchevism: partis et conseils*, »Arguments«, br 1—2/62.

— za ostvarivanje svog osnovnog cilja — ekonomsko oslobođenje rada — proletarijatu je potrebna zasebna, samostalna politička partija; partija radničke klase je garancija nezavisnosti interesa proletarijata;

— politički pokret služi kao sredstvo osnovnom cilju radničke klase (u tome, kao i u prvoj tezi, sadržan je smisao Marksove poruke da »oslobođenje radničke klase treba da bude delo same klase«);

— radnička klasa može imati uspeha samo ako je organizovana i ako njome rukovodi znanje;

— komunisti nemaju odvojene interese od interesa proletarijata i ne postavljaju posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret;

— komunisti ističu zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proletarijata; u različitim fazama borbe komunisti stalno zastupaju interes celokupnog proletarijata;

— komunisti su najodlučniji borci; oni teorijski prednjače ostaloj masi proletarijata;

— komunisti ne istupaju kao popravljači sveta; njihova teorijska načela samo su opšti izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe i istorijskog kretanja koje se vrši pred našim očima;

— put ka oslobođenju rada vodi preko nasilne političke revolucije, osvajanja političke vlasti (konstituisanje radničke klase u vladajuću klasu) i diktature proletarijata.[10]

U kreiranju modela avangarde Lenjin polazi od pomenutih Marksovih ideja, ali neke aspekte jače akcentira, konkretizuje i dalje razvija, što je i razumljivo s obzirom na različitost istorijskih situacija u kojima su živeli Marks i Lenjin, a i s obzirom na Lenjinov nedogmatski način mišljenja. Veza između Marksovog i Lenjinovog modela avangarde jeste veza dijalektičkog jedinstva kontinuiteta i diskontinuiteta. Lenjin polazi od Marksa, ali i od istorijske građe koja mu je stajala na raspolaganju. A tu građu su činile pre svega sprege buržoazije i carskog samodržavlja u gušenju političkog pokreta radničke klase, politička obespravljenost masa (odsustvo čak i legalnog sindikalnog pokreta), idejna i organizaciona rascepkanost pokreta radničke klase, predominantnost seljačkog stanovništva, tradicije radikalizma u ruskoj inteligenciji itd.

[10] K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela*, tom I, »Kultura«, Zagreb, 1949. (radovi: *Manifest komunističke partije, Adresa Centralne uprave Savezu komunista, Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850, Opći statut Međunarodnog radničkog udruženja, Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja).*

U takvim uslovima istorijsku šansu mogla je imati jedino partija sposobna da ulije svest radničkoj klasi o njenom društvenom položaju i istorijskoj misiji, da je ujedinjenu i organizovanu povede u bitku sa političkim apsolutizmom i u revoluciju.

III

U istorijskoj dilemi između partije socijalnih reformi i partije revolucije Lenjin se odlučio za tip radničke partije koja treba da se stavi u službu revolucije i osvajanja političke vlasti. Na takvom istorijskom tlu je i nastao Lenjinov koncept partije Ali, koncept partije i koncept revolucije u Lenjinovoj političkoj teoriji nalaze se u korelativnoj vezi. Još od samog početka velikog sukoba sa ekonomizmom, legalnim marksizmom i menjševizmom krajem prošlog i početkom ovog veka pitanje o partiji svodilo se na pitanje o njenoj ulozi u revoluciji. Od odgovora na pitanje: predstoji li u Rusiji epoha revolucija, u kakvom obliku i sa kakvim sadržajem su one moguće — zavisio je i odgovor na pitanje o tipu avangarde koji odgovara potrebama radničke klase. U tom kontekstu dilema o organizacionom pitanju u radničkom pokretu Rusije postala je i eminentno političko pitanje.

U gledanju na perspektive revolucije u Rusiji menjševizam se držao uglavnom zapadnoevropskog klišea: između buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije Rusija treba da pređe sličan put kao zapadnoevropske zemlje. A to je značilo da je potreban dug interval ekonomskog sazrevanja kapitalizma i rascvata buržoaske demokratije koji bi prethodio političkoj revoluciji proletarijata. U skladu s tim menjševički koncept partije pretpostavljao je u odnosu na klasu organizaciono nerazgraničenu, »loose« organizaciju, koja se poklapa s klasom i nema pretenzije da rukovodi borbom radničke klase. Prema tom shvatanju — naročito kako ga je izlagao Akselrod, jedan od istaknutih Lenjinovih oponenata — proletarijat dolazi do klasne svesti i inicijative samostalno i samorazvojno, bez uticaja radikalne inteligencije.[11] Animozitet menjševika i ekonomista prema radikalnoj, socijalističkoj inteligenciji izrazio je Akselrod valjda na najdrastičniji način kad je rekao da su istorijske okolnosti u Rusiji dovele do ideološke i političke indoktrinacije proletarijata od strane

[11] Citirano po: Jonathan Frankel, *Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism 1895—1903*, Cambridge, 1969, str. 341.

njemu socijalno tuđeg sloja — inteligencije.[12] Istorija je — po Akselrodu — kriva što je krenula drugim pravcem nego što se očekivalo, što je umesto dominacije ciljeva stavila na dnevni red dominaciju sredstava.[13] Martinov, takođe jedan od vođa menjševika (kasnije prišao boljševicima), istupao je na II kongresu RSDRP (1903) sa tezom da razvoj proletarijata ide stihijnom silom prirodnog zakona prema ostvarenju teorijskih principa socijalizma.[14]

Ekonomisti, koji su predstavljali ekstremnu varijantu te struje (kasnije su se stopili sa menjševizmom), zastupali su teoriju čistog spontaniteta koja je značila da radnici treba da vode samo ekonomsku borbu, a vođenje politike da prepuštaju liberalno-opozicionim partijama. Sama po sebi ispravna teza da je »partija radi klase, a ne klasa radi partije« dobijala je u njihovoj političkoj teoriji i praksi sasvim drugi smisao — klanjanje pred spontanošću i u krajnjoj konsekvenci prepuštanje radničke klase uticaju buržoaske ideologije. Postupajući po rečima junaka iz jedne francuske komedije: »Ja sam njihov vođ i zato sam dužan da idem za njima«, ekonomisti su se držali stava da treba ići samo za klasom, a da se klasa sama opredeljuje.[15] Polazeći od Bernštajna, koji je smatrao da je osnovna mana marksističkog pokreta u prevalenciji politike jer mu je cilj osvajanje političke vlasti, ekonomizam, kao varijanta bernštajnijanstva na ruskom tlu, odbacivao je svaku političku borbu proletarijata i konsekventno tome programsku orijentaciju na osvajanje političke vlasti i uvođenje sistema diktature proletarijata. Boreći se protiv »ideologa« i »ideologizacije« radničkog pokreta, ekonomizam se odnosio izrazito neprijateljski prema radikalnoj, socijalističkoj inteligenciji.[16]

Budući da je pretpostavljao ekonomski i politički razvijeno društvo, menjševički koncept partije jednostavno nije mogao imati istorijsku šansu u Rusiji. Nije bila »kriva« istorija što je Rusija krenula putem drukčijim nego u zapadno-

[12] *Ibid.*

[13] *Ibid.*, str. 340.

[14] *Drugi kongres RSDRP*, Zapisnici, Moskva, 1959, str. 117.

[15] A. V. Lunačarski, *V. I. Lenjin*, na ruskom, Moskva, 1924, str. 23.

[16] Među savremenim kritičarima lenjinizma često se Lenjinu pripisuje negativan odnos prema inteligenciji. Previđa se, međutim, činjenica da se Lenjin, i pored oštrih kritika na račun inteligencije, nije i principijelno negativno odnosio prema njoj, kao što je to slučaj sa ekonomizmom i menjševizmom. Ovde je interesantno zapaziti vezu između gledanja na politiku i politička sredstva borbe kao na apsolutno zlo i principijelno negativnog odnosa prema socijalističkoj inteligenciji.

9*

evropskim zemljama, nego su bili krivi koncept i politička filozofija menjševizma koji su došli u sukob sa istorijom. Marksove ideje o samooslobođenju radničke klase i političkom pokretu kao sredstvu tog cilja svedene su u menjševizmu i ekonomizmu na objektivizam i ekonomski determinizam koji nije ostavljao prostora za ulogu svesnog subjektivnog faktora u istorijskom kretanju društva ka socijalizmu. U menjševičkom konceptu partije odsustvuje veza i jedinstvo između istorijskih i trenutnih interesa radničke klase, između ciljeva i sredstava, i s te strane menjševizam predstavlja eklatantan primer kako i dominacija ciljeva nad sredstvima može značiti promašaje, isto kao kad je u pitanju i druga krajnost — dominacija sredstava nad ciljevima.

Motivisan specifičnim društvenim protivrečnostima u Rusiji, njenom bremenitošću revolucijama, Lenjin je predviđao političku revoluciju proletarijata pre punog ciklusa ekonomskog sazrevanja kapitalizma, odnosno mogućnost prekidanja lanca imperijalizma na njegovoj najslabijoj karici. On je uočavao nesposobnost ruske buržoazije i njen strah od proletarijata koji su je sprečavali da svoju sopstvenu revoluciju radikalno dovede do kraja, pa je stoga proletarijatu i namenjivao hegemonu ulogu u buržoaskoj revoluciji 1905. godine i razvijao ideju demokratske diktature proletarijata i seljaštva u toj revoluciji, pretpostavljajući kratak vremenski interval između nje i socijalističke revolucije. Imajući u vidu takav, drugačiji tok istorije u Rusiji nego na Zapadu, Lenjin je i pitanje o partiji radničke klase postavio na drugi način. Njegova je preokupacija bila da stvori tip partije koji bi bio »najpodesniji za ruske uslove«[17], sa devizom da se »gotovi obrasci nigde ne mogu naći«, te, prema tome, ruski revolucionari treba samostalno da kreiraju svoju partiju, kritički se odnoseći i prema iskustvima zapadnoevropskog radničkog pokreta i prema tradicijama starih ruskih revolucionarnih partija narodnjačkog smera.[18]

IV

Lenjin, polazeći od Marksa, podvlači dva osnovna elementa — *svesnost i organizovanost* iz čijeg jedinstva se rađa partija radničke klase. Ali mnogo jače nego Marks akcentira

---

[17] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 1, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 329.

[18] *Ibid.*, str. 304.

i jedan i drugi elemenat i posebno njihovo jedinstvo. Jedna od značajnih funkcija avangarde ispoljava se u »spajanju radničkog pokreta sa socijalizmom«, što je za Lenjina značilo stalno teorijsko prednjačenje avangarde i neophodnost da se u pokret stalno unosi teorijska socijalistička svest o klasnim zadacima i ciljevima pokreta: »Bez revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarnog pokreta«; »Ulogu avangardnog borca može odigrati samo partija koja se rukovodi naprednom teorijom«.[19]

Povika protiv teorije datira još od Bernštajna, koji je govorio da partija radničke klase treba da se pretvori u demokratsku partiju socijalnih reformi i koji je sa tog stanovišta proglasio neodrživost krajnjeg cilja. Ekonomisti i druge slične struje bernštajnijanstva u Rusiji sledile su u tom pogledu Bernštajna, citatološki protivstavljajući Marksa Lenjinu i ne shvatajući autentičnu Marksovu misao. Marksova misao da je »svaki korak stvarnog pokreta važniji nego tuce programa«, koja je bila uperena protiv eklekticizma u formulisanju principa u Gotskom programu, protumačena je kao »zeleno svetlo« za reformizam i takozvanu realnu politiku u radničkom pokretu.

Marks kao teoretičar naučnog socijalizma nije mogao biti protivnik teorije, a nije bio protivnik ni samostalne partije radničke klase kao što se to dokazivalo u prošlosti, a ponekad i ponegde i danas.[20] Radnička klasa može imati uspeha samo ako je *organizovana* i ako njome rukovodi *znanje*.[21] Lenjin je u tom pogledu sasvim u duhu Marksa i Engelsa. On podvlači Engelsovu misao da se rad socijaldemokratije ne sme svoditi na političke i ekonomske zahteve, već da treba da bude dopunjen i teorijskom borbom. Engels je takođe upozoravao i na to da gubitak smisla za teoriju predstavlja tragediju za radnički pokret. Naglašavajući značaj revolucionarne teorije za avangardu i pokret u celini, Lenjin joj daje jedan osoben kvalitet kojim se komunistička avangarda razlikuje od svih drugih tipova radničkih partija; kvalitet koji obavezuje i koji je, čini nam se, neophodan i danas

---

[19] *Ibid.*, tom 3, str. 242—243.

[20] Karakterističan je napor jednog dela zapadne marksologije da se Marks i Engels citatima istrgnutim iz konteksta prikažu kao pristalice apsolutnog spontaniteta i ekonomističkog automatizma koji isključuju klasno-oslobodilačku teoriju i posebnu političku partiju proletarijata. Proizlazi da su Marks i Engels prvi i najveći revizionisti svog sopstvenog učenja. Na sličan način, samo sa drugim intencijama, postupa i komunistički dogmatizam.

[21] K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela*, tom I, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 339.

ništa manje nego u prošlosti. Dugogodišnje iskustvo radničkog pokreta, u prošlosti kao danas, stalno potvrđuje jednu životnu istinu: svuda gde se »gubi smisao za teoriju«, dolaze do izražaja reformizam ili pragmatizam birokratskog tipa u praksi, odnosno pozitivizam i dogmatizam u teoriji; dolazi do »pukotine između radničkog pokreta i socijalizma« (Engels). Jer, »bez revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarne prakse« (Lenjin).

Iz značaja koji je pridavao teoriji proizlazio je i značaj koji je Lenjin pridavao ulozi teorijskog rada inteligencije u pokretu. Lenjin nije dopuštao iluzije o nekakvoj samostalnoj ulozi inteligencije kao reprezentanta »opštenarodnih interesa« niti iluzije o »osobenom demokratizmu« inteligencije. Takve iluzije, po Lenjinu, mogu se javljati samo u uslovima nerazvijene klasne borbe. Insistirati, pak, na tome u uslovima razvijene klasne borbe znači isto što i odvraćati proletarijat od njegovog neposrednog zadatka, od organizovanja sopstvene partije, a to bi vodilo supstituiranju avangardne uloge partije avangardnom ulogom inteligencije. Za Lenjina je nedvojbeno da je proletarijat nosilac borbe za socijalizam, a da progresivna, socijalistička inteligencija može služiti društvenom progresu, prvo, ako se stavi na stranu proletarijata i ako ne teži da ga supstituira i, drugo, ako prekine sa iluzijama i počne tražiti uporište u stvarnom a ne poželjnom razvitku, u stvarnim a ne poželjnim društvenim odnosima. Tek u tako definisanoj poziciji inteligencija se javlja u krupnoj ulozi ne samo popularizatora nego i kreatora socijalističke teorije i ideologije radničkog pokreta.

Pridavajući veliki značaj teoriji i ulozi inteligencije u kreiranju teorije, Lenjin time ne stavlja teoriju ispred i iznad prakse. Kao što mu je strano suprotstavljanje teorije praksi i prakse teoriji tako mu je stran i dualizam teorije i prakse. Teorija se ne rastvara u praksi, praksa se ne rastvara u teoriji, njihov odnos je odnos dijalektičkog jedinstva i korigovanja. Praksa je polazna osnova teorije, a teorija konačnu potvrdu svoje ispravnosti dobija tek u praksi. Teorija socijalizma (naučni socijalizam) — i po Lenjinu i po Marksu — nije nikakvo slikanje perspektiva budućnosti; teoretičari pokreta (socijalistička inteligencija) ne istupaju kao »popravljači sveta« koji nude pokretu gotove šeme budućnosti. Borbi radničke klase za njeno oslobođenje — govorio je Lenjin — ne može da služi inteligencija koja bi se bavila teorijom »poželjnih« (vanstvarnih) puteva društvenog razvitka i koja bi rezonovala po prilici ovako: praktični rad postaje moguć tek kada »genijalni filozofi« otkriju i pokažu te »druge« (moguće) pu-

teve i obrnuto, okončanjem teorijskog rada počinje rad onih koji treba da usmere »otadžbinu« po »novootkrivenom«, »drugom putu«. Teorija, po Lenjinu, može imati raison d'être ako daje odgovore na pitanja koje postavlja praksa, ako se bavi stvarnim a ne mogućim i poželjnim putevima društvenog razvitka i ako je njen vrhovni i jedinstveni kriterijum u saglasnosti sa stvarnim procesom društvenog razvitka. Stoga Lenjin i zahteva da programi partije budu »stroga, naučna formulacija stvarnih društvenih kretanja«. Ispunjenjem tih uslova teorijski i praktični rad slivaju se u jedno, ostvaruje se njihovo jedinstvo. Lenjin je bio uveren da se tek u tako definisanom odnosu teorijskog i praktičnog rada radnički pokret može sačuvati od dogmatizma i sektaštva i da je to put koji će učiniti nepotrebnim i samo postojanje »posebnih rukovodilaca-intelektualaca«[22].

U polemici koja je vođena između Lenjina i ekonomista i menjševika početkom ovog veka pitanja o značaju teorije i inteligencije u pokretu prelamala su se kao pitanja o modelu avangarde i njenog odnosa prema klasi. Lenjinova insistiranja na značaju teorije i potrebi da se teorijska socijalistička svest unosi u pokret izvana protumačena su u tom smislu kao da Lenjin protivstavlja partiju klasi, prvo, time što navodno radničku klasu tretira kao pasivan objekat partije i, drugo, što strogim organizacionim podvajanjem partije i klase sužava pojam partije na uzak krug profesionalaca, čijom se delatnošću zamenjuje samodelatnost klase. Lenjinov plan organizacije kritikovan je na II kongresu RSDRP kao »zaverenički« i »jakobinski«, koji stvara »dubok jaz između rukovodećih elemenata pokreta i radničke klase«[23], koji »partiju kao subjekta protivstavlja klasi kao pasivnom objektu«[24]. Trocki u posebnoj brošuri objavljenoj 1904. godine u Ženevi pripisuje Lenjinu jakobinstvo i pretvaranje partije »u političkog zamenika klase«[25]. Roza Luksemburg u Lenjinovoj distinkciji između partije kao elite i »mase revolucionarnog proletarijata« nalazi uticaj »jakobinstva i blankizma«[26].

U Lenjinovim stavovima ima i takvih elemenata iz kojih bi se moglo zaključiti da socijalistička svest proletarijata ne

---

[22] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 1, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 281.

[23] *Drugi kongres RSDRP*, Zapisnici (izlaganje Martinova), str. 118—119.

[24] *Ibid.*, (izlaganje Akimova), str. 127.

[25] L. Trocki, *Naši politički zadaci* (Ženeva, 1904). Moskva, 1928, str. 126—127.

[26] *The Russian Revolution and Leninism or Marxism?* by Rosa Luxemburg, Michigan, 1961, str. 88.

proizlazi iz njegove klasne borbe, već da se ona unosi spolja uz pomoć radikalne inteligencije. Radnici svojim snagama, govorio je Lenjin, mogu da dosegnu samo do tredjunionističke svesti, koja, ako se prepusti spontanosti, pada pod okrilje buržoaske ideologije[27]; teorija socijalizma niče nezavisno od spontanog radničkog pokreta[28]. Takvi Lenjinovi radikalizirani stavovi izraz su zaoštrene idejne borbe u jednom određenom istorijskom trenutku sa ekonomističkim krajnostima apsolutizovanja spontaniteta i stihijnosti radničkog pokreta. Lenjin se već na II kongresu RSDRP koriguje i kaže da su ekonomisti »savili štap na jednu stranu« i da je radi njegovog ispravljanja bilo potrebno »saviti štap na drugu stranu«[29], a 1905. godine izjavljuje da je radnička klasa »instinktivno, stihijno socijaldemokratična«[30]. Spontanitet je za Lenjina embrionalni oblik svesnosti«[31]. »Spontanitet« i »svesnost« nisu antitetičke kategorije. Njihov odnos je odnos dijalektičkog jedinstva i negacije. Spontana klasna borba biva negirana svesnom klasnom borbom. Inače, bio bi nemoguć prelazak od »klase po sebi« u »klasu za sebe«; postojao bi nepremostiv antagonizam između naučnog socijalizma kao teorije i klasne borbe proletarijata, između avangarde i klase. Ne radi se, dakle, o tome da teorija socijalizma izrasta nezavisno od klasnog pokreta, već o tome da radnici, s obzirom na uslove života u kapitalizmu, ne dolaze sami do teorijskog osmišljavanja svog klasnog bića i svoje borbe. Do toga, dakako, mogu dolaziti pojedinci iz radničke klase, ali oni tada ne učestvuju u pokretu kao radnici, nego kao teoretičari socijalizma.[32] Smisao je avangarde, po Lenjinu, a i po Marksu, u tome da teorijski prednjači ostaloj masi proletarijata, da njenu svest uzdiže na nivo svoje svesti. Smisao Lenjinove teze o »unošenju svesti« spolja nije u tome da klasnu svest reducira na partijsku svest u najužem smislu te reči i radničku klasu stavi u položaj empirijskog materijala koji partijskoj ideologiji i propagandi služi za obrađivanje. Lenjinova je intencija, prvo, da pokaže da nema automatizma i gole nužnosti u pretvaranju spontanog klasnog pokreta u svesni (socijalistički) klasni po-

---

[27] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 3, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 248, 257.

[28] *Ibid.*, str. 248.

[29] *Drugi kongres RSDRP*, Zapisnici, str. 135.

[30] Slično tumačenje daje i P. M. Keržencev, koga je Lenjin cenio kao kompetentnog za teorijska pitanja o partiji (vidi njegov rad *Lenjinizam*, na ruskom, Moskva, 1924, str. 45).

[31] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 3, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 247.

[32] *Ibid.*, str. 256.

kret i, drugo, da istakne ulogu subjektivnog faktora u istorijskoj borbi radničke klase za socijalizam.

Koncept organizacije koji je Lenjin izložio na II kongresu RSDRP i u svojim radovima *Šta da se radi?* i *Korak napred, dva koraka nazad* sadrži ideju organizacionog razgraničenja partije od klase i bio je predmet i ondašnjih i sadašnjih nesporazuma i kontroverzi. Lenjin, međutim, i u ovom pitanju polazi od Marksa, mada su neki aspekti njegovog modela avangarde proizvod specifičnih istorijskih okolnosti. Proletarijatu je potrebna partija da bi sačuvao nezavisnost svojih interesa (Marks). Neophodnost postojanja zasebne, samostalne partije radničke klase implicira, bez sumnje, dvostruko razlikovanje partije od klase — u organizacionom smislu i po stepenu svesti. Ako ne bi bilo tako, onda bi i samo pitanje o potrebi postojanja avangarde bilo deplasirano. Takva ideja, to jest ideja o »čistoti« i »nezavisnosti« proleterskog pokreta (nezavisnosti od sopstvene partije i inteligencije), bila je implicirana u stavovima ruske varijante bernštajnijanstva — ekonomizma. Lenjin je razlikovanje partije i klase zasnivao još na trima pretpostavkama: na nehomogenosti radničke klase po stepenu klasne svesti i aktivnosti, na potrebi da se objedinjuju svi aspekti borbe radničke klase (jedinstvo ekonomske, političke i teorijske borbe) i na neophodnosti konspirativne tehnike rada u nelegalnim uslovima političkog života radničkog pokreta. Partija izrasta iz klase kao njen najnapredniji deo, ali se ne poklapa sa klasom. U nju ulaze samo najsvesniji i najaktivniji pripadnici klase. Lenjin povlači razliku između komunističke avangarde i svih drugih partija: prvo, njen zadatak je ne da odražava srednje stanje masa, nego da vodi mase[33] i, drugo, avangarda je izraz samo najsvesnijih delova klase[34] i stoga je njena dužnost ne da se spušta na nivo zaostalih delova klase, nego da njih uzdiže do svog nivoa.[35] Poznati sukob oko prvog člana statuta na II kongresu RSDRP implicirao je dilemu: da li se »partija klase« ostvaruje time što se ona poklapa sa klasom ili time što je ona diferencirana od klase, ali je mnogostrukim nitima povezana sa klasom i ne zamenjuje delatnost klase? U kom slučaju je veza između partije i klase dublja i stvarnija? Lenjinov koncept partije, sadržan u drugoj premisi ove dileme, baziran je na stavu da je partija najviši oblik klasne organizacije radnika,

---

[33] V. I. Lenjin, *Sabrana dela,* tom 35, str. 94.

[34] *Ibid.,* tom 4, str. 315.

[35] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* tom 4, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 192.

ali ne u tom smislu da ona zamenjuje delatnost klase, već u Marksovom smislu da ona sagledava istorijski put radničke klase u celini, odnosno da ona na svim zaokretima toga puta ne štiti interese posebnih grupa ili posebnih profesija, već interese radničke klase u celini. Stoga partija ponekad može doći u sukob sa partikularnim interesima pojedinih delova kase koji su u raskoraku sa njenim stvarnim istorijskim interesom. Jer, ni klasa nije imuna od lutanja i grešaka. Partija i klasa uzajamno se koriguju u revolucionarnom procesu borbe; apsolutizacija bilo jedne bilo druge vodi ili zamenjivanju klase partijom, tutorstvu partije nad klasom ili, pak, stihijnom samotoku i lutanju klase.

Nasuprot menjševizmu i ekonomizmu, čiji se koncept partije svodio na prosto služenje stihijnom radničkom pokretu, Lenjin koncipira tip avangarde koji usmerava i rukovodi celokupnom klasnom borbom proletarijata. Rukovodeći aspekat u Lenjinovom modelu avangarde, s obzirom na njenu istorijsku situiranost, sadrži, nesumnjivo, centralističku dimenziju. Ako se može praviti takva razlika, onda bi se moglo reći da taj centralizam u Lenjinovo vreme predstavlja jedan istorijski oblik revolucionarnog centralizma za razliku od birokratskog centralizma u periodu staljinizma. Da prvi može lako da preraste u drugi ako se centralizam perpetuira i u istorijskim uslovima koji ga ne traže ili ga znatno manje traže, to je pokazalo iskustvo sa staljinizmom. Lenjin je bio svestan odsustva demokratskih uslova borbe. U takvoj situaciji bilo je bitno da ovaj centralistički aspekat rukovođenja klasnom borbom proletarijata ne izgubi nit sa revolucionarnom inicijativom klase i istorijskim smislom njene borbe! Lenjinu je to polazilo za rukom jer u klasi nije gledao pasivni objekat, nego aktivnog stvaraoca ljudske istorije. Iz toga i proizlaze dve osnovne preokupacije u njegovoj celokupnoj teoriji i praksi: razgraničenje revolucionarne avangarde od metoda političkih zavera blankističkog ili narodnjačkog tipa i od birokratskog koncepta rukovođenja klasom i društvom u celini od strane partije.

Lenjinov tretman odnosa partije i klase zasniva se na shvatanju da aktivnost partije ne može da zameni aktivnost klase. Planiranje istorijskog procesa na bazi subjektivističkih želja rezultira, po Lenjinu, iz »birokratskog načina mišljenja« koji prenebregava činjenicu da društvene klase stvaraju istoriju u skladu sa svojim interesima. »Klase su samostalni istorijski faktori ljudske istorije«[36]. I proletarijat u tom kon-

[36] V. I. Lenjin. *Sabrana dela*, tom 2, str. 539—540

tekstu, nalazeći se u procesu borbe za svoje oslobođenje, *sam sebe pomaže*. Socijalisti treba samo da toj snazi (proletarijatu) uliju svest o njegovim interesima i istorijskom zadatku.[37] I kad naglašava rukovodeću ulogu partije, Lenjin se diferencira od birokratizma ili blankizma, od delovanja partije »iza leđa klase«, od sputavanja inicijative i aktivizma klase. Rukovođenje u Lenjinovom smislu ne znači propisivanje klasi regula njenog političkog ponašanja i određivanja metoda i sredstava njene borbe. Osnovno je da se proletarijat, pod rukovodstvom svoje partije, postojano bori za svoje političko i ekonomsko oslobođenje, a tada će ta armija sama ukazati generalima na metode i sredstva akcije.[38] Lenjin neposredno pred oktobarsku revoluciju govori u Marksovom duhu da radnike niko ne može osloboditi ako oni sami sebe ne oslobode, ali da je neophodan preduslov te samooslobodilačke akcije da klasni instinkt preraste u klasnu svest. Elitističke manjine ne mogu biti zamena za revolucionarnu akciju masa proletarijata, ni u revoluciji ni u izgradnji socijalizma. Iz shvatanja da revolucija treba da bude delo klase a ne odabrane manjine proizlazila su Lenjinova upozorenja da boljševici mogu da idu na osvajanje vlasti tek onda kada njihove ideje ovladaju većinom, dok bi u protivnom to bio blankizam.[40]

Misao da klasa i mase nisu samo objekat nego i subjekat istorije ne napušta Lenjina ni posle revolucije. Kritike koje je on upućivao protiv sve češćih pojava birokratizma u sovjetskom društvu izraz su njegovog otpora prema birokratskom konceptu upravljanja društvom od strane partije. Lenjin kvalifikuje »birokratizam komunista« kao najveću opasnost za zemlju sovjeta[41] i stavlja akcenat na ulogu masa u socijalističkom preobražaju društva. Socijalizam, govorio je on, ne može uvesti manjina — partija, nego samo desetine miliona kada se nauče da deluju sami. Zasluga partije može biti samo u tome da pomogne masama da se odmah same prihvate tog posla.[42]

---

[37] *Ibid.*, str. 8—9.

[38] *Ibid.*, str. 461.

[39] *Ibid.*, tom 31, str. 399.

[40] *Petrogradska opštegradska i Sveruska konferencija RSDRP (boljševika) u aprilu 1917. godine*, Gosizdat, Moskva — Lenjingrad, 1925, str. 10.

[41] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom 35, str. 471.

[42] *Ibid.*, tom 36, str. 53.

Svaka valorizacija Lenjinove teorije avangarde radničke klase, sa pitanjem o tome kakva i sa kakvom ulogom je ona danas potrebna, dužna je da razlikuje klasno-oslobodilačku suštinu Lenjinove teorije i prakse od taktičko-istorijskih organizacionih i političkih rešenja koja su se nametala samim uslovima i epohom u kojoj je živeo Lenjin. Bez čvrsto organizovane i centralizovane (i prema klasi i prema partijskom članstvu) partije teško da bi se mogla ostvariti jedna takva istorijska mogućnost kao što je bila oktobarska revolucija. Takva partija nosila je u sebi, bez sumnje, i pretpostavke birokratizma i supstitucije klase partijom. Međutim, inherencija takvih pretpostavki ne bi se mogla uzimati kao valjan razlog protiv konkretno-istorijskog modela Boljševičke partije. Čak ni činjenica da su se te pretpostavke u periodu staljinizma ostvarile, potisnuvši osnovni smisao avangarde koji je dat u lenjinizmu, ne može se koristiti protiv tog modela situiranog u svom vremenu i u svom prostoru. U Lenjinovoj političkoj teoriji i praksi avangarda je ostala instrument klase, sredstvo a ne cilj za sebe. Prevalencija politike nad ekonomskim sredstvima borbe izraz je pre svega istorijskih okolnosti u kojima je ekonomika zaostajala za politikom i u kojima je politika trebalo da stvori nove prostore za ekonomiku. Prevalencija, međutim, nije isto što i apsolutizacija politike i političkih sredstava borbe — partije i države, do čega je inače došlo u istorijskim uslovima posle Lenjina. Lenjinizam se ne može oglasiti »krivcem« za apsolutizaciju partije i države koja se vršila i vrši čak i u njegovo ime, kao što se ni Marks ni Engels ne mogu oglašavati »krivcima« što se često u njihovo ime vršila socijalreformistička revizija marksizma. Stoga se i kritičari koji u lenjinizmu vide apsolutizaciju partije i političke sfere uopšte nalaze na istom nivou kao i staljinisti, samo što su im ideološke pozicije i motivi drukčiji.

SAVA ŽIVANOV

Lenjinov stvaralački pristup revolucionarnom preobražaju

U komunističkom pokretu odavno se već ustalila praksa da se valjanost i revolucionarna legitimnost određenih koncepcija dokazuje njihovim sravnjivanjem sa Lenjinovim stavovima. Ovakva praksa postala je manir koji svedoči o dogmatizaciji teorijskog mišljenja. Ona, međutim, duboko protivreči celokupnom Lenjinovom pristupu i razrešavanju fundamentalnih pitanja revolucionarne transformacije društva.

Bitno u Lenjinovom bogatom i mnogostranom istorijskom delu jeste pobedonosna ruska revolucija. Svoju neiscrpnu energiju, prodorni um, genijalnu dalekovidost i izvanredne organizatorske sposobnosti, celokupnu svoju strastvenu i delatnu ličnost Lenjin je posvetio otkrivanju puteva revolucionarnog preobražaja i pripremanju i organizovanju snaga koje će nositi i ostvariti taj preobražaj. Revolucija je za njega, između ostalog, i lokomotiva istorije i praznik eksploatisanih.[1] Pripremanju i izvršenju revolucije bila je podređena celokupna njegova mnogostrana delatnost. U tom sklopu i teorijska pitanja on je postavljao i razrešavao u direktnoj funkcionalnoj vezi sa ostvarenjem revolucije. Za njega je »prijatnije i korisnije« ostvarivati revoluciju ili, kako on sam kaže, »sticati iskustva revolucije nego pisati o njoj«[2].

---

[1] »Revolucije su lokomotive istorije« — ponavljao je često Lenjin Marksovu misao i dodao: »Revolucije su praznik ugnjetenih i eksploatisanih. Nikad narodna masa ne može da bude tako aktivan tvorac novog društvenog poretka kao za vreme revolucije. U takvo vreme narod može učiniti čuda« (V. I. Lenjin. *Dela*, na ruskom, IV izd., tom 9, str. 93).

Često se navodi da je u jednom razgovoru u toku teških dana borbe za pobedu revolucije na primedbu jednog od prisutnih da »posle revolucije treba uspostaviti normalni poredak« Lenjin jetko primetio: »Zlo je kad ljudi koji žele da budu revolucionari zaboravljaju da je najnormalniji poredak u istoriji poredak revolucije« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom I. knj. 1. Beograd, 1948, str. 34).

[2] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 276.

Jednom reči, Lenjin se bavio teorijom da bi naoružao oslobodilački pokret proletarijata, znajući da »bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarnog pokreta«. Zbog toga Lukač s razlogom karakteriše Lenjina kao mislioca revolucionarne prakse koji preobražava teoriju u praksu i praksu u teoriju.

Lenjinov prilaz teorijskim pitanjima, upravo zato što se njima bavio ne radi »čiste« teorije, nego radi otkrivanja mogućnosti revolucionarnog preobražaja, uvek je bio istorijski konkretan. On je često podvlačio Marksovo i Engelsovo upozorenje da stavove i koncepcije »ne izmišlja iz glave, nego da posredstvom glave u postojećim materijalnim uslovima otkriva« puteve, snage i sredstva za revolucionarni preobražaj. Polazeći od analize tih uslova i neprekidno prateći njihov razvoj i promene, Lenjin je sticao saznanja, smelo korigovao prethodne koncepcije — svoje i tuđe — i tako bogatio teoriju. Odlučan protivnik prostih istorijskih analogija i jednostavnih prenošenja rešenja iz jedne zemlje na druge uslove i zemlje, Lenjin je upozoravao — upravo u raspravi o koncepcijama sa kojima se ulazi u revoluciju — da konkretne zadatke i političku liniju »treba postavljati u konkretnoj situaciji... apstraktne istine nema. Istina je uvek konkretna«[3].

Analiza njegovog pristupa i načina razrešavanja nekih ključnih pitanja u genezi njegovih shvatanja o revolucionarnoj transformaciji Rusije najpotpunije potvrđuje ovu njegovu antidogmatičnost i stvaralačku smelost i doslednost.

Već na početku svoje političke delatnosti Lenjin se sreo sa problemom određivanja karaktera revolucije koja je kucala na vrata Rusije, te definisanja mesta i uloge koje postojeće socijalne i političke snage treba da zauzmu u revoluciji.

Većina marksističkih autoriteta, evropskih i ruskih, smatrala je da će predstojeća ruska revolucija biti manje-više ponovljena repriza buržoasko-demokratskih revolucija kakve je Evropa već upoznala. Na osnovu takvih pretpostavki neki značajni i afirmisani ruski marksisti, služeći se istorijskim paralelama, došli su do zaključka da buržoaski karakter revolucije neizbežno zahteva da liberalna buržoazija bude hegemon revolucije, te da je proletarijat mora podržavati — pri čemu ne sme biti preterano revolucionaran, da ne bi uplašio buržoaziju i gurnuo je u naručje carizma. Sa stanovišta ishoda revolucije za proletarijat je, prema ovom gledištu, celishod-

---

[3] V. I. Lenjin, *Dve taktike socijaldemokratije u demokratskoj revoluciji* (*Dela*, na ruskom, IV izd., tom 9 str 68).

nije da vrši »neposredni revolucionarni pritisak« sa strane na postojeća predstavnička tela kako bi se ona konstituisala u »svenarodnu ustavotvornu skupštinu«. Ako, pak, dođe do oružanog ustanka i on trijumfuje obrazujući revolucionarnu vladu, marksistička radnička partija »ne sme sebi postavljati za cilj uzimanje u svoje ruke ili podelu vlasti... nego mora ostati partija krajnje revolucionarne opozicije«, ostavljajući vlast buržoaziji.[4]

Odlučan protivnik nekritičkog prenošenja tuđih rešenja, Lenjin je odgovore na ta pitanja tražio ne u istorijskim analogijama, nego u biću ruskog društva — u suprotnostima koje ga razdiru i u socijalnim snagama koje u njemu dejstvuju.[5]

I Lenjin polazi od činjenice da je revolucija pred kojom se našla Rusija početkom ovog veka po »svom socijalnom sadržaju *buržoasko-demokratska*... zato što je cilj kome je ona neposredno stremila i koji je ona mogla dostići...« ostajao u okvirima koje je ostvarila francuska buržoaska revolucija.[6]

Analizirajući položaj pojedinih socijalnih klasa i slojeva u ruskom društvu i njihove interese koji su time određeni, Lenjin, međutim, zaključuje da je ruska buržoazija povezana sa carskim apsolutizmom i zato polovična, kompromisna i nedosledna u svojoj revolucionarnosti, da se ona plaši istinske plebejske revolucije, te da će preći »na stranu kontrarevolucije... protiv naroda čim se zadovolje njeni uski egoistični interesi«[7]. Seljaštvo, po svom sastavu poluproletersko i sitnoburžoasko, nepostojano je i kolebljivo, nesposobno da postane vodeća snaga revolucije, ali »sposobno da postane potpun i vrlo radikalan pristalica demokratske revolucije«[8].

---

[4] Iz rezolucije menjševičke RSDRP usvojene na Ženevskoj konferenciji 1905. (*ibid*, str. 18. 28).

[5] Analizi ovih pitanja posvećeni su brojni Lenjinovi, mahom polemički, radovi, od kojih treba istaći: *Šta su to »prijatelji naroda« i kako se oni bore protiv socijaldemokrata* (1894), *Zadaci ruskih socijaldemokrata* (1897), *Projekt programa naše partije* (1899). *Projekt izjave redakcija »Iskre« i »Zore«* (1900), *Politička agitacija i »klasna tačka gledišta«* (1902), *Šta da se radi* (1901—1902), *Početak revolucije u Rusiji* (1905), *Revolucionarna armija i revolucionarna vlada* (1905), *Revolucija i kontrarevolucija* (1907), *Agrarni program socijaldemokratije u prvoj ruskoj revoluciji* (1907), a pre svega *Dve taktike socijaldemokratije u demokratskoj revoluciji* (1905).

[6] Vidi Lenjinov *Referat o revoluciji 1905.* (*Dela*, na ruskom, IV izd., tom 23, str. 231).

[7] *Dve taktike*..., str. 79.

[8] *Ibid.*, str. 79.

Od svih društvenih snaga »samo je *proletarijat* sposoban da sigurno ide do kraja, jer on ide mnogo dalje od demokratskog prevrata«[9]. Za razliku od buržoazije, kojoj odgovara put postepenih reformi postojećeg apsolutizma, radničkoj klasi odgovara radikalni zahvat radi odstranjenja trulih institucija. Zbog toga je »buržoaska revolucija korisnija proletarijatu nego buržoaziji« i zato se radnička klasa bori za dosledno dovođenje revolucije do kraja.[10] A da li će se revolucija uspešno okončati, konstatuje Lenjin, »zavisi od toga da li će radnička klasa odigrati ulogu pomagača buržoazije... ili ulogu rukovodioca narodne revolucije«[11]. I na osnovu celokupne analize Lenjin dolazi do vanredno važnog zaključka o neophodnosti da proletarijat preuzme *rukovodeću ulogu* u revolucionarnom demokratskom procesu »budući da je po svom položaju najnaprednija i jedino dosledna revolucionarna klasa«[12]. Sa ovim je povezan drugi značajan zaključak: »Rukovodeću ulogu u toj borbi proletarijat može odigrati samo ako je zbijen u jedinstvenu i samostalnu političku snagu pod zastavom socijaldemokratske radničke partije, koja rukovodi njegovom borbom ne samo idejno, nego i praktično.«[13]

Vršeći ulogu hegemona u buržoasko-demokratskoj revoluciji pod rukovodstvom marksističke partije, proletarijat proširuje njene okvire i ostvaruje je plebejsko-jakobinski. Iz takve revolucije izrasta revolucionarno-demokratska diktatura proletarijata i seljaštva, ostvaruje se demokratska republika, čime se otvaraju putevi i ubrzava kretanje ka socijalizmu.[14] Time ova revolucija, *buržoasko-demokratska po sadržaju,* postaje istovremeno *proleterska* po snazi koja predstavlja njenu borbenu avangardu i po sredstvima koja koristi.[15]

Ovakav nedogmatičan prilaz u traženju socijalnih i političkih snaga koje će omogućiti razrešavanje zadataka bur-

---

[9] *Ibid.*, str. 79.

[10] *Ibid.*, str. 34—35, 79.

[11] *Ibid.*, str. 5.

[12] *Ibid.*, str. 55.

[13] *Ibid.*, str. 55.

[14] *Ibid.*, str. 93.

[15] Vidi Lenjinov *Referat o revoluciji 1905.* (*Dela*, na ruskom, tom 23, str. 231). — Analizirajući iskustva ruske revolucije 1905. godine, Lenjin s razlogom ukazuje da je »specifično proletersko sredstvo borbe... *štrajk* predstavljao glavno sredstvo buđenja masa i najkarakterističniju pojavu u narastanju odlučujućih događaja poput talasa« (*ibid.*, str. 231).

Samo mesec dana posle ovog predavanja, koje je Lenjin održao u Ženevi švajcarskoj radničkoj omladini, februarska revolucija 1917. godine u Rusiji ponovo je potvrdila ove konstatacije.

žoasko-demokratske revolucije i nova stvaralačka otkrića do kojih je došao u pogledu uloge proletarijata i njegove marksističke političke partije u rešavanju tih zadataka, kao i načina i sredstava za njihovo razrešavanje, omogućili su Lenjinu da dođe do novih saznanja u pitanju daljeg razvoja revolucionarne borbe proletarijata nakon ostvarivanja ciljeva buržoaske revolucije.

Vodeći evropski marksisti i istaknuti lideri socijaldemokratije smatrali su nespornim da između buržoaske i socijalističke revolucije postoji velika vremenska distanca. U tom periodu kapitalizam će, pretpostavljalo se, svojim razvojem pripremiti materijalne i društvene pretpostavke svoje negacije i tako omogućiti socijalistički preobražaj. Na toj osnovi su i značajni predstavnici ruskog marksizma nastojali da rusku stvarnost uguraju u ove šeme čak i u vreme kada se socijalistička revolucija trijumfalno širila po njihovoj zemlji, tvrdeći da će se uslovi za socijalističku revoluciju razviti tek nakon više decenija.[16]

Upravo i na ovom primeru Lenjin pokazuje da se uvek kada se pođe »od apstraktne marksističke revolucionarne fraze«, završi na »konkretnim antimarksističkim i antirevolucionarnim« pozicijama.[17]

Nasuprot takvom knjiškom izvođenju zaključaka, Lenjin, polazeći od odnosa društvenih i političkih snaga u revolucionarnom gibanju Rusije, otkriva da proletarijat kao hegemon revolucije uz podršku seljaštva stvara revolucionarno-demokratsku diktaturu proletarijata i seljaštva i prostor sa najširim demokratskim slobodama ne za malograđansku sreću i opuštenost, nego za nastavak revolucionarne borbe.[18] Takav rezultat buržoasko-demokratske revolucije postaje sredstvo kojim se približava socijalizam.[19] U tom smislu prepliću se elementi buržoasko-demokratskog i socijalističkog prevrata.[20]

---

[16] Martov, istaknuti lider menjševika, smatrao je da je za socijalističku revoluciju potrebna velika brojnost proletarijata i takav nivo privrednog razvoja kada industrija »gospodari nad čitavim ekonomskim životom zemlje« (*Prvi sveruski kongres sindikata*, na ruskom, Moskva, 1918, str. 122).

Jedan njegov istomišljenik smatra da će to nastupiti kroz 10, 20, 50 i više godina (časopis »Sindikalni vesnik«, na ruskom, br. 7/17, str. 4).

[17] *Dve taktike* . . ., str. 81.

[18] *Agrarni program socijaldemokratije u prvoj ruskoj revoluciji*, str. 331.

[19] *Dve taktike* . . . ., str. 93.

[20] *Ibid.*, str. 67.

I »ukoliko demokratski prevrat bude potpuniji, utoliko će se ta nova borba razviti brže, šire, čistije, odlučnije« i tako označiti »početak prave borbe proletarijata za socijalizam ... Tada ćemo mi »zameniti« parolu demokratske diktature parolom socijalističke diktature proletarijata, tj. potpunog socijalističkog prevrata«[21]. Otkrivajući ovakvu logiku istorijskog razvoja, Lenjin dolazi do zaključka da uspešno ostvarena buržoasko-demokratska revolucija neposredno prelazi u borbu za socijalizam[22], a buržoasko-demokratska revolucija prerasta u *socijalističku revoluciju.* Ova misao najbolje je izražena stavom o permanentnoj revoluciji: »Od demokratske revolucije mi ćemo odmah početi da prelazimo i srazmerno našoj snazi, snazi svesnog i organizovanog proletarijata, počinjemo da prelazimo socijalističkoj revoluciji. Mi smo za permanentnu revoluciju. Mi se nećemo zaustaviti na pola puta.«[23]

Otkrivajući preplitanja zadataka buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije i prerastanje prve u drugu. Lenjin ipak upozorava na razlikovanje karaktera i zadataka ovih dveju revolucija. U tom smislu on upozorava na odnos proletarijata kao hegemona prema drugim socijalnim snagama u ovim dvema revolucijama: »Proletarijat mora izvesti do kraja demokratski prevrat, pridružujući sebi masu seljaštva, da bi silom skršio otpor samodržavlja i paralisao nepostojanost buržoazije. Proletarijat mora izvršiti socijalistički prevrat, pridružujući sebi masu poluproleterskih elemenata stanovništva, da bi silom slomio otpor buržoazije i paralisao nepostojanost seljaštva i sitne buržoazije.«[24] Početkom ovog veka u marksističkom krilu socijalističkog pokreta nije bila dovođena u pitanje Marksova i Engelsova pretpostavka da će do pobede socijalizma doći samo koordiniranom akcijom proletarijata većeg broja zemalja, pre svega najrazvijenijih. Štaviše, u decenijama relativno mirnog razvitka kapitalizma ta je teza sve više poprimala oportunističku i reformističku interpretaciju.[25] Zbog toga se socijalistička transformacija Rusije očekivala tek kao eho pobede socijalizma u razvijenim zemljama.

---

[21] *Ibid.*, str. 109.

[22] *Ibid.*, str. 66—67.

[23] *Odnos socijaldemokratije prema seljačkom pokretu*, str. 211.

[24] *Dve taktike ...*, str. 81.

[25] Tim putem išlo je ne samo revizionističko krilo, već sve više i oficijelna socijaldemokratija. Čak i njen najistaknutiji lider K. Kaucki u polemici s Panekukom naglašavao je da će socijaldemokratska »opozicija izmeniti sadašnju državu«, te da akciju treba razvijati ne u pravcu »razaranja državne vlasti, nego samo izvesnog pomeranja snaga unutar državne vlasti«. Zbog toga »cilj naše političke borbe ostaje sada kao i pre: osvajanje državne vlasti putem

I Lenjin je pošao od ove pretpostavke, ali joj je uvek davao revolucionarnu interpretaciju.[26] Međutim, uopštavajući iskustva ruske revolucije 1905—1907. godine i upoznajući se sa stanjem u radničkom pokretu razvijenih zemalja, a posebno analizirajući nove momente koji su nastali pojavom imperijalizma, Lenjin postepeno koriguje ovu pretpostavku, da bi je kasnije sasvim prevazišao i negirao, formulišući nove, vanredno značajne teorijske i praktične stavove.

Pošto je došao do zaključka da u Rusiji postoje uslovi za prerastanje buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju, a kako se takva revolucija nije nazirala u Evropi, Lenjin je istupio sa tezom da ruska revolucija ne mora doći kao odjek i završetak revolucije u Evropi, nego kao njen prolog i početak.[27] Na taj način će pobedonosna socijalistička revolucija u Rusiji »otvoriti siguran put ka pobedonosnoj revoluciji svetskog proletarijata«[28].

Saznanje o mogućnosti pobede socijalizma u jednoj zemlji Lenjin logički otkriva negacijom očigledno neodrživog stava o istovremenoj pobedi socijalizma u svim zemljama. Odbacujući tezu da je socijalistički prevrat moguć samo kao »ujedinjena akcija proletera svih zemalja koje ruše granice ..., koje miniraju nacionalnu zajednicu i uspostavljaju klasnu zajednicu«[29],

---

dobijanja većine u parlamentu i pretvaranja parlamenta u gospodara nad vladom« (vidi: V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 270, 273).

[26] U tom smislu on upozorava da će, za razliku od buržoaske revolucije, u »pobedonosnu komunističku revoluciju« proletarijat Rusije moći da ide samo »zajedno sa proletarijatom *svih zemalja*« (vidi: V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom 1, str. 282).

[27] Još u *Dve taktike* ... Lenjin naglašava da će »odlučna pobeda revolucije u Rusiji ... preneti revolucionarni požar u Evropu ..., uzdići revolucionarnu energiju svetskog proletarijata ..., skratiti put koji vodi do njegove konačne pobede«.

A kada taj »revolucionarni požar« zahvati svu Evropu, »evropski radnik ustaće sa svoje strane i pokazaće nam »kako se to radi«; onda će revolucionarni polet Evrope izvršiti obratni uticaj na Rusiju ...« (*O privremenoj vladi*, str. 191).

U vreme prerastanja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju 1917. godine Lenjin je u tom pogledu još eksplicitniji: »Kad izvojuje vlast, proletarijat Rusije ima sve šanse da je održi i da Rusiju dovede do pobedonosne revolucije na Zapadu« (vidi: V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 296).

[28] *Ibid.*, str. 297.

[29] Ovu tezu, koju je zastupao P. Kijevski (pseudonim J. Pjatakova), Lenjin razobličava u članku *O karikaturi marksizma* (*Dela*, na ruskom, tom 23, str. 16—64).

Lenjin s razlogom ukazuje da je takva akcija nemoguća »iz prostog razloga što je većina zemalja i većina stanovništva zemlje« na pretkapitalističkom ili početnom kapitalističkom stupnju razvoja, te da takva teza »odlaže socijalizam ad calendas graecas«.[30] Neravnomerni razvoj kapitalizma, konstatuje Lenjin, stvorio je situaciju da će »socijalizam da se ostvari ujedinjenom akcijom proletera ne svih, nego manjeg broja zemalja, koje su dostigle stepen razvoja naprednog kapitalizma«[31]. Ove pobede koristiće nerazvijene i ugnjetene nacije za svoje demokratske i oslobodilačke ciljeve. U tom smislu Lenjin gleda na socijalnu revoluciju kao na čitavu »epohu koja sjedinjuje građanski rat proletarijata s buržoazijom u naprednijim zemljama i *ceo niz* demokratskih i revolucionarnih, a u tom okviru nacionalnooslobodilačkih. pokreta u nerazvijenim, zaostalim i ugnjetenim nacijama«[32]. Analizirajući odnose i brojne protivrečnosti koje rađa imperijalizam, Lenjin ide čak korak dalje tvrdnjom da je »pobeda socijalizma moguća prvobitno« ne samo u nekoliko zemalja, nego »čak u jednoj, zasebno uzetoj, kapitalističkoj zemlji. Pobednički proletarijat te zemlje, pošto eksproprište kapitaliste i organizuje kod sebe socijalističku proizvodnju, ustao bi protiv ostalog kapitalističkog sveta, privlačeći k sebi ugnjetene klase drugih zemalja ... «[33]

Pitanje o tome koja će to biti zemlja u kojoj će najpre izbiti i pobediti socijalistička revolucija Lenjin takođe rešava na nov, smeo, originalan i stvaralački način. Pošto imperijalizam povezuje sve zemlje u jedinstven sistem u kome su pojedine zemlje samo delovi te šire celine, u jedinstveni lanac imperijalizma, to će do revolucije doći ne obavezno u zemlji koja je ekonomski najrazvijenija, nego u onoj u kojoj su protivrečnosti najviše izražene i koncentrisane, koja predstavlja najslabiju kariku u imperijalističkom lancu.[34] A pošto je Rusija predstavljala najkoncentrisaniji izraz suprotnosti tadašnjeg sveta[35], Lenjin je zaključio da je ruskom proleta-

[30] *Ibid.*, tom 23, str. 46—47.
[31] *Ibid.*, str. 47.
[32] *Ibid.*, str. 48
[33] *O paroli sjedinjenih država Evrope*, tom 21, str. 311. — Istu misao Lenjin razvija i u radu *Vojni program proleterske revolucije*, tom 23, str. 67.
[34] *Ibid.*, tom 21, str. 311; tom 22. str. 286, 342; tom 24, str. 46; tom 27, str. 252, 257—260, 416. itd.
[35] U Rusiji su se bile isprepletele suprotnosti između carskog apsolutizma i narodnih masa, spahija i seljaštva, buržoazije i proletarijata, porobljivačke velikoruske politike i ugnjetenih nacija, između razvijenih imperijalističkih zemalja i Rusije itd. *(ibid.*, tom 29, str. 284).

rijatu pripala istorijska avangardna misija da pobedom revolucije u svojoj zemlji otvori proces socijalističkog preobražaja sveta.[36]

Za revoluciju, međutim, nije dovoljno samo postojanje ovih protivrečnosti, nego takav visok napon njihove zaoštrenosti koji rađa opštenacionalnu revolucionarnu krizu: »Za revoluciju nije dovoljno da eksploatisane i ugnjetene mase budu svesne nemogućnosti da žive na stari način i da zatraže promenu; za revoluciju je potrebno da eksploatatori ne mogu živeti i upravljati na stari način. Tek onda kada »donji slojevi« neće staro i kad »gornji slojevi« ne mogu na stari način, tek onda revolucija može pobediti.«[37]

Pošto je zaključio da u Rusiji sazreva upravo takva revolucionarna kriza koja izvršenje revolucije neposredno stavlja na dnevni red, Lenjin je nastojao da iz mnoštva problema koje je takav razvoj nametao izdvoji onu osnovnu, »odlučujuću kariku za koju se treba uhvatiti« da bi se omogućilo rešavanje čitavog sklopa problema. A osnovno pitanje revolucije za Lenjina je pitanje osvajanja državne vlasti: »Najglavnije pitanje svake revolucije jeste, nesumnjivo, pitanje državne vlasti. U rukama koje klase je vlast, to odlučuje sve.«[38] Pod izuzetnim okolnostima moguće je i verovatno osvojiti vlast i mirnim putem[39], ali se po pravilu to postiže nasiljem. U tom smislu Lenjin revoluciju u užem smislu i definiše kao »nasilno razbijanje zastarele političke nadgradnje čija je protivrečnost novim produkcionim odnosima izazvala u izvesnom momentu njen slom«[40]. Uništiti staru državnu mašinu koja predstavlja diktaturu buržoazije i izgraditi novu državnu vlast koja predstavlja diktaturu proletarijata, to je osnovni zadatak socijalističke revolucije.[41] Međutim, »uzimajući državnu vlast u svoje ruke, proletarijat »samim tim ukida državu kao državu« ... Proletarijatu je potrebna država — to ponavljaju

---

[36] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 296—297; V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom 26, str. 394—395; tom 27, str. 102—103; tom 28, str. 185—186. itd.

[37] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knj. 2, Beograd, 1950, str. 313—314.

[38] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 166.

[39] *Ibid.*, str. 293.

[40] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom 9, str. 107.

[41] Odnos prema diktaturi proletarijata za Lenjina je osnovni, probni kamen za »stvarno shvatanje i priznavanje marksizma... Marksist je samo onaj ko *proširuje* priznavanje klasne borbe do priznavanja *diktature proletarijata*« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 206).

svi oportunisti, socijalšovinisti i kauckovci, uveravajući da je takvo Marksovo učenje, a »*zaboravljajući*« da dodaju da je, po Marksu, prvo proletarijatu potrebna samo država koja odumire, to jest koja je uređena tako da bi *odmah* mogla da odumire i da *mora da odumire*. I, drugo, trudbenicima je potrebna »država«, to jest proletarijat organizovan kao vladajuća klasa«[42].

Prihvatajući, braneći od svih mogućih iskrivljavanja ove osnovne i trajno aktuelne stavove marksizma o državi prelaznog perioda i dalje ih razvijajući, Lenjin traži onaj konkretni oblik u kome će se ova posebna priroda proleterske države izraziti. U početku on smatra da će »politički oblik društva u kome pobeđuje proletarijat, obarajući buržoaziju, biti demokratska republika«[43]. Kasnije, polazeći od Marksovih i Engelsovih zapažanja o Pariskoj komuni, Lenjin nalazi da je država tipa komune, sa ukidanjem stajaće vojske i policije, naoružavanjem celog naroda, izbornošću i smenljivošću činovnika i njihovim pretvaranjem u »skromno plaćene nadzornike i knjigovođe« naoružanog naroda, svođenjem svih plata na nivo radničkih nadnica itd., uz eksproprijaciju buržoazije — onaj traženi oblik pretvaranja proletarijata u vladajuću klasu.[44] A kada je ruska revolucija stvorila sovjete kao formu organizovanja revolucionarnih masa, Lenjin je u njima video osnovni oblik za realizaciju države-komune. Zato u čuvenim *Aprilskim tezama* i poziva: »Ne parlamentarna republika — vraćanje na nju od sovjeta radničkih deputata bio bi korak nazad, nego republika sovjeta radničkih, nadničarskih i seljačkih deputata u celoj zemlji, odozdo do gore.«[45]

Nakon pobedonosnog oružanog ustanka i osvajanja političke vlasti Lenjin je nastojao da se sovjetska država organizuje kao država tipa komune, bez stajaće vojske i policije, kao država naoružanih revolucionarnih masa u kojoj se proletarijat organizuje u vladajuću klasu. U tom smislu se svi oblici organizovanja masa koje je rodila revolucija: sovjeti deputata, sovjeti narodne privrede, fabričko-zavodski komiteti, sindikati, kooperative — proglašavaju za državne organizacije u kojima radne mase razmatraju svoje probleme, donose odluke i ostvaruju ih. Time se realizovao početak revolucije kako ga je još ranije predviđao Lenjin: »Organizovaćemo krupnu proizvodnju mi *sami*, radnici, polazeći od onoga što je

---

[42] *Ibid.*, str. 192, 19C

[43] *O paroli sjedinjenih država Evrope* (*Dela*, na ruskom, tom 21, str. 88).

[44] *Država i revolucija*, str. 214, 218—219. Vidi i *Aprilske teze*, tom 10, str. 414.

[45] *Aprilske teze*, str. 414.

izgradio kapitalizam, oslanjajući se na svoje radničko iskustvo, stvarajući najstrožu, gvozdenu disciplinu, koju će podržavati državna vlast naoružanih radnika, svešćemo državne činovnike na proste izvršioce naših naloga, odgovorne, smenljive, skromno plaćene »nadzornike i knjigovođe« — eto, to je naš proleterski zadatak, eto od čega se može i mora *početi* u proleterskoj revoluciji.«[46] Tako se realizovao poseban tip demokratije u kojoj se »prvi put u istoriji civilizovanih država *masa stanovnika* uzdiže do *samostalnog* učešća ne samo u glasanju i izborima, nego i u svakodnevnom upravljanju«[47]. U tom smislu Lenjin je pozivao mase da uzmu »svu vlast u ruke *svojih* sovjeta ... Upamtite da *vi sami* sada upravljate državom. Niko vam neće pomoći ako se vi sami ne ujedinite i ne uzmete *sve poslove* države u *svoje ruke*«[48].

Organizacija prvobitne sovjetske države kao države-komune morala je da bude privremeno napuštena zbog teškoća u kojima se našla mlada Sovjetska Republika. U godinama građanskog rata i inostrane vojne intervencije, kada je opstanak sovjetske vlasti bio doveden u pitanje, sovjetska država se transformisala u strogo centralizovanu moćnu državnu mašinu sa snažnim administrativnim aparatom, uz oslonac na armiju i druge organe koji su stvoreni, sa prevladavajućim elementima vojnog ustrojstva u celokupnom političkom sistemu u periodu »ratnog komunizma«.[49] A nove, još veće teškoće koje su nastale za sovjetsku vlast nakon završetka građanskog rata, kada su se u radničkoj klasi, toj glavnoj klasnoj osnovi diktature proletarijata, koja je u ratu desetkovana, koja je ostala bez svog proleterskog jezgra, javili ozbiljni elementi demoralizacije i deklasiranja, a seljačka sitnoburžoaska stihija prerastala u kontrarevoluciju[50], kada je eko-

[46] *Država i revolucija*, str. 218.

[47] *Ibid.*, str. 272.

[48] *Stanovništvu*, tom 12, str. 14.

[49] »Pod uticajem ratnih zadataka koji su tada navalili na nas i te, reklo bi se, očajne situacije u kojoj se tada našla republika ... mi smo učinili tu grešku da smo rešili da ostvarimo neposredni prelazak na komunističku proizvodnju i raspodelu« (V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, tom 44, str. 156—157). Ukidanje robno-novčanih odnosa, rad bez novčane plate i besplatno korišćenje roba i usluga »na karte« — neke su od karakteristika tog »komunizma«.

[50] *Ibid.*, tom 23, str. 371. — Broj zaposlenih industrijskih radnika smanjio se 1921. godine prema 1913. godini na 50%, industrijska proizvodnja na 18%, a poljoprivreda na 50%. Od gladi, zime, epidemija umrlo je 10—15 miliona ljudi. Radnici su masovno napuštali gradove i vraćali su se na preindustrijske osnove privređivanja. U takvim uslovima Lenjin je prvi zadatak video u spasavanju radnika i njegove fizičke egzistencije od smrti. Ako radnik »preživi, mi ćemo sve spasti, obnoviti« (*Dela*, na ruskom, tom 29. str. 145).

nomska, socijalna i politička kriza zahvatila sve oblasti mladog sovjetskog društva, Lenjin je izlaz tražio u takozvanoj *novoj ekonomskoj politici* u privredi i u *administrativno-etatističkom konceptu* u organizaciji političkog sistema. Ova nova organizacija sovjetske države, u kojoj na osnovu modela *usmeravajuće snage i transmisija* u ime klase upravlja njena avangarda[51] — nije, međutim, značila trajno odbacivanje države-komune, koja je organizovana tako da bi odmah mogla i morala da odumire na bazi neposrednog upravljanja cele klase, nego je predstavljala izlaz iz teškoća u kojima se u datom trenutku našla sovjetska vlast zbog slabosti socijalističkih snaga i relativne moći njihovih protivnika. Smatralo se i razumljivim i prirodnim da će po prevladavanju tih teškoća, jačanjem radničke klase i drugih socijalističkih snaga, doći do ponovnog vraćanja na organizaciju sovjetske države koja je organizovana kao država koja odumire.[52] Tim se manje smatralo potrebnim da se ta istorijski uslovljena i ograničena sovjetska rešenja propišu kao obavezan model za druge.

Međutim, sa afirmacijom staljinizma kao osamostaljenog birokratizovanog monopola ekonomske i političke moći oba etatistička rešenja proglašuju se opštim i obaveznim modelom za sve socijalističke zemlje. Staljin, naime, na osnovu teorije o jačanju klasne borbe iznalazi novu suštinu i ulogu socijalističke države kao osnovne, sveobuhvatne, odlučujuće snage u razvoju socijalizma koja ne odumire, nego maksimalno jača.[53] Takav etatističko-birokratski koncept diktature proletarijata kao *državnog rukovođenja* društvom i masama[54], kao državnog socijalizma, on je proglasio opštim i obaveznim modelom[55] za sve zemlje koje idu putem socijalizma, a njegova primena dovela je posle 1948. godine do poznate prakse »usrećivanja drugih naroda« i rešavanja svojih problema »na tuđoj grbači«, koju je Lenjin, parafrazirajući Engelsa, oštro osuđivao.[56]

---

[51] Ovaj koncept Lenjin je razvio u diskusiji o sindikatima 1920—1921. godine (vidi: *Sabrana dela*, tom 42, str. 203—208).

[52] Čak je i Staljin u borbi protiv Trockog i drugih iskrivljavanja Lenjinovog učenja branio suštinu socijalističke države kao države koja odumire: »Socijalizam je prelazak ka društvu bez države.« »Znači li to da će u socijalizmu postojati klase, država itd.? Očigledno da ne znači ... Ostvareni socijalizam označava odumiranje države« (Staljin, *Dela*, na ruskom, tom 7, str. 159—160: tom 9, str. 129—130: tom 10, str. 95; tom 11, str. 312).

[53] *Ibid.*, tom 11, str. 69, 171; str. 369. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Beograd, 1946, str. 399, 470.

[54] *Ibid.*, str. 125.

[55] Staljin, *Dela*, na ruskom, tom 11, str. 151.

[56] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom 22, str. 337.

U periodu nakon XX kongresa KPSS u međunarodnom komunističkom pokretu osuđivana je ova staljinistička koncepcija i praksa propisivanja i nametanja jednoobraznih i opšteobaveznih modela svim zemljama i ponovo je potvrđena valjanost Lenjinove teze o različitim putevima u razvoju socijalizma zavisno od istorijskih uslova i ekonomskih, socijalnih, političkih i kulturnih okolnosti i tradicija svake zemlje.[57] Poslednjih godina, međutim, ponovo se sve više zastupa dogmatska staljinistička teza o ispravnosti jednog jedinog puta u izgradnji socijalizma (sa varijantama u njegovoj primeni), a državni socijalizam proglašava se, kao i u doba staljinizma, obaveznim i jedino pravovernim modelom za sve zemlje i uslove. I sva ta nastojanja potkrepljuju se, kao i nekada, brojnim Lenjinovim citatima.

Koliko je, pak, sve to saglasno sa Lenjinovim slovom i duhom?

U poznatom delu *Dečja bolest »levičarenja« u komunizmu*, u kome je razmatrao međunarodni značaj ruske revolucije, Lenjin je dao niz značajnih upozorenja koja pogađaju ne samo tadašnje, nego i savremeno doktrinarstvo i dogmatizam. Zato je potrebno ukazati na neka od njih.

Podvlačeći Marksovo i Engelsovo upozorenje da »naša teorija nije dogma, nego rukovodstvo za akciju«[58], Lenjin upozorava da je revolucionarnost ne u ponavljanju, nego sposobnost »primeniti opšte i osnovne principe komunizma na onu *specifičnost* odnosa između klasa i partija, na onu *specifičnost* u objektivnom razvitku ka komunizmu koja je svojstvena svakoj pojedinoj zemlji i koju treba umeti proučiti, naći, odgonetnuti«[59]. Konkretizujući tu misao, Lenjin naglašava: »Dok postoje nacionalne i državne razlike među narodima i zemljama — a te razlike održaće se još vrlo i vrlo dugo čak posle ostvarenja diktature proletarijata u svetskim razmerama — jedinstvo internacionalne taktike komunističkog radničkog pokreta zahteva ne uklanjanje raznolikosti, ne uništenje nacionalnih razlika, nego takvo primenjivanje osnovnih principa komunizma koje bi pravilno modifikovalo te principe u detaljima, pravilno ih prilagođavalo, primenjivalo na nacionalne i nacionalno-državne razlike.« Zato i određuje kao

---

[57] Vidi Deklaraciju 12 partija sa savetovanja u Moskvi 1957. godine; Izjavu 81 partije sa savetovanja u Moskvi 1960. godine; Deklaraciju o odnosima SKJ i KPSS iz 1956. godine itd. *(SKJ u međunarodnom radničkom pokretu*, »Sedma sila«, Beograd, 1968, str. 19, 36—37, 72).

[58] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knj. 2, str. 301.

[59] *Ibid.*, str. 317.

osnovni zadatak revolucionarnog pokreta »ispitati, proučiti, naći, odgonetnuti, uhvatiti nacionalno osobeno, nacionalno specifično« za svaku zemlju pri formulisanju zadataka, ciljeva, koncepcija.[60]

U *Državi i revoluciji*, sumirajući marksističko učenje i iskustvo radničkog i revolucionarnog pokreta, Lenjin naglašava: »Prelaz od kapitalizma ka komunizmu, naravno, odlikovaće se *ogromnim brojem i raznovrsnošću formi* (podvukao S. Ž.), ali suština će pri tome neizbežno biti ista: diktatura proletarijata«[61], pri čemu kod njega suštinska odredba diktature proletarijata je, kao što je rečeno, »pretvaranje proletarijata u vladajuću klasu«, to jest država koja odumire.

Istupajući protiv dogmatskih shvatanja koja nalaze samo jednoobrazno rešenje za sve zemlje na putu ostvarenja socijalizma, Lenjin u radu sa karakterističnim naslovom *O karikaturi marksizma* takva gledišta, koja navodno polaze od marksizma, označava kao »teorijski najbednija i praktički najsmešnija«. Nasuprot njima, Lenjin predviđa da će čovečanstvo pri preobražaju »od sadašnjeg imperijalizma ka socijalističkoj revoluciji sutrašnjeg dana« ispoljiti bar toliko raznoobraznosti koliko postoji između pojedinih kapitalističkih zemalja. Razvijajući tu misao, on podvlači: »Sve nacije doći će do socijalizma, to je neizbežno, ali neće sve doći jednoobrazno, svaka će unositi svojeobraznost u ovu ili onu formu demokratije, u ovu ili onu raznovidost diktature proletarijata, u ovaj ili onaj tempo socijalističkog preobražaja raznih strana društvenog života.«[62] Svaka nacija koja se oslobodi lanaca imperijalizma obogatiće socijalističko iskustvo unoseći »svoj prilog u raznoobraznost *formi* demokratije i *formi* prelaska ka socijalizmu«[63].

Ova Lenjinova gledišta govore sama za sebe, te im nije potreban komentar, jer ta raznoobraznost formi uvek kod Lenjina pretpostavlja istu suštinu — konstituisanje proletarijata u vladajuću klasu, odnosno državu koja odumire. A u odnosu na konkretna sovjetska iskustva i rešenja Lenjin je, ukazujući na međunarodni značaj ruske revolucije, upozoravao: »Bilo bi pogrešno izgubiti iz vida da će posle pobede proleterske revolucije makar samo u jednoj od razvijenijih zemalja nastupiti, po svoj prilici, oštar prelom. Rusija će ubrzo posle toga postati ne uzorna, nego opet zaostala (u

[60] *Ibid.*, str. 319—320.
[61] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Beograd, 1960, str. 207.
[62] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom 23, str. 58.
[63] *Ibid.*, str. 58.

»sovjetskom« i u socijalističkom smislu) zemlja.«[64] Koliko ova upozorenja direktno pogađaju dogmatike iz tadašnjeg i ne samo tadašnjeg perioda!

No, više od ovih i sličnih Lenjinovih misli protiv dogmatskih pokušaja proglašavanja istorijski uslovljenih rešenja za zakone socijalističkog preobražaja, kao i protiv pokušaja ocenjivanja valjanosti nekih koncepcija njihovim sravnjivanjem sa Lenjinovim citatima, stoji celokupno Lenjinovo istorijsko delo, njegov nedogmatski prilaz pojavama i stvaralačka rešenja do kojih je na taj način dolazio. Polazeći od konkretnosti istorijske istine, Lenjin je odgovore na probleme koje je postavljao društveni razvoj tražio ne u citatima, nego u dubokoj naučnoj i kritičkoj analizi uslova određene zemlje na određenoj etapi, a saznanja do kojih je dolazio smelo je saopštavao uprkos razilaženju tih stavova sa zaključcima koji su nastali u drugoj zemlji ili u drugim uslovima, nezavisno od toga kakvi su autoriteti stajali iza tih gledišta. Prema Lenjinu i lenjinizmu treba se, dakle, odnositi onako kako se sam Lenjin odnosio prema Marksu i marksizmu. Lenjin je osuđivao pokušaje da se živa, stvaralačka misao »pretvori u ništavne ikone, da se kanonizuje, ujalovljujući sadržinu revolucionarnog učenja, tupeći njegovu revolucionarnu oštricu, vulgarizujući ga«[65]. On u marksizmu nije video totalnu, sveobuhvatnu doktrinu iz koje se dedukcijom mogu izvlačiti rešenja za nove situacije, probleme i protivrečnosti koje nastaju u razvoju društva; on nije u Marksovim spisima tražio odgovore na konkretna pitanja koja su nastala u Rusiji u novoj epohi kapitalističkog razvoja; on Marksovom delu nije prilazio kao dogmi, nego kao rukovodstvu za akciju. Samo takav nedogmatski metod prilaza i takav stvaralački način razrešavanja sve novih i novih problema, kojih nije bilo u Marksovo vreme, omogućavao mu je da dođe do saznanja koja su stvaralački bogatila teoriju i pripremala i naoružavala pokret da reši zadatke koje mu je istorija na datoj etapi odredila.

Za sadašnju istorijsku epohu prelaska čovečanstva iz kapitalizma u socijalizam, u kojoj na osnovu velikih promena u svetu posle oktobarske revolucije nastaju novi uslovi i nove diferencirane mogućnosti i forme revolucionarnog preobražaja

---

[64] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knj. 2, Beograd, 1950, str. 258.

[65] *Država i revolucija*, u knjizi V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, Beograd, 1960, str. 183.

u različitim zemljama, nemoguće je i suprotno duhu Lenjinovog načina prilaženja i razrešavanja odgovore na istorijski uslovljene probleme određenih zemalja tražiti u Lenjinovim citatima. Lenjinistički je, prema tome, otkrivati probleme, tražiti rešenja, formulisati zadatke i izgrađivati koncepcije ne navlačenjem nekih istorijski uslovljenih rešenja iz Lenjinovog vremena na sadašnje uslove, nego kritičkom analizom tih uslova u svakoj zemlji tražiti rešenja i otvarati perspektive socijalističkog preobražaja na sadašnjoj etapi istorijskog razvoja.

BORISLAV ĐUROVIĆ

Lenjin, radnička klasa i partija

I

Stogodišnjica Lenjinovog rođenja samo je povod da se razmotri pitanje aktuelnosti i značaja Lenjinovog dela i lenjinizma za savremeni radnički pokret, poruke i pouke koje se iz bogate i raznovrsne Lenjinove teorijske i praktične baštine nameću savremenom revolucionaru. Kada se analizira raznorodna i široka delatnost povodom »Lenjinove godine«, nije teško zapaziti dva karakteristična prilaza. U ne malom broju slučajeva obeležavanje ove značajne godišnjice okrenuto je prevashodno sadašnjosti, a ne prošlosti. To je značajna zajednička karakteristika koja odgovara ne samo potrebama vremena već i duhu lenjinizma. Drugi karakterističan prilaz astoji se u naporu, posebno kod nekih komunističkih partija, da se dokaže da je samo sopstvena politika i praksa, sopstvena interpretacija Lenjina, jedino ispravna, jedino istinita, to jest jedino lenjinistička. Svaka drugačija politika, praksa, interpretacija, po toj formuli je levo ili desno skretanje u revizionističke i oportunističke vode. Taj napor i nastojanje da se Lenjin pretoči u manje-više celovit sistem formula, da se kanonizira, a problem njegove aktuelnosti svede na pravilnu primenu i tumačenje »lenjinskih normi partijskog života« i politike revolucionarne partije u suprotnosti je sa bitnim karakteristikama Lenjina teoretičara i Lenjina revolucionara i svedočanstvo je određene krize savremenog komunističkog pokreta.

Vremenom se izgradio jedan metod manipulacije »lenjinističkim principima« partijske izgradnje, unutarpartijskih odnosa, odnosa klase i partije itd. Kao osnovni dokazni materijal služe citati istrgnuti iz živoga tkiva vremena i prostora u kome su nastali. Mnogostrana, složena, britka Lenjinova misao pretvara se u »bezvrednu ikonu, tako reći

kanonizira se«, kako se to već mnogo puta dogodilo u istoriji sa učenjem revolucionarnih mislilaca.[1] Na taj način revolucionarna misao postaje poslušno oruđe u službi pragmatističkih ciljeva. Klasičan, školski primer takvog pristupa su Staljinovi radovi *K pitanjima lenjinizma* i *O osnovama lenjinizma*. Bez obzira na određena dostignuća, uspehe i promene, i danas je u dobrom delu komunističkog pokreta de facto prisutna Staljinova interpretacija lenjinizma. Suština tog prilaza nije u falsifikovanju Lenjinovih reči, već u jednostranom, namerno i dobro promišljenom izboru Lenjinovih stavova i u prećutkivanju uslova, po pravilu teških, koji su takve stavove izazvali, u prećutkivanju njihovog, najčešće, privremenog karaktera. Metodom neposrednog uzdizanja političke empirije na nivo teorijskih principa, uz okoštavanje teorije u dogmu, stvorena je zvanična verzija »lenjinističke partije«, koja suštinski menja karakter Lenjinovih koncepcija.

Sve to uslovljava aktuelnost zahteva vraćanja k Lenjinu. Da bi komunistički pokret razrešio neke savremene dileme i kontroverze, da bi prevladao opasnosti dogmatizma i revizionizma, nužno je rehabilitovati izvornog Lenjina, ne stvarajući od njega ni »ikonu« ni dogmu. Takav Lenjin, u svojoj ljudskoj i revolucionarnoj dimenziji, služi i služiće kao nepresušno nadahnuće i inspiracija u borbi za socijalizam.

II

Tri su osnovna činioca na kojima i pomoću kojih Lenjin izgrađuje svoju političku filozofiju: klasa, teorija i partija. Svaki od njih egzistira samostalno, ali samo u dijalektičkoj povezanosti i uslovljenosti oni predstavljaju onu snagu koja omogućava pobedu proletarijata nad buržoazijom i socijalizma nad kapitalizmom.

Oslobođenje radničke klase može biti delo samo radničke klase. Ta poznata postavka *Komunističkog manifesta* je polazna i završna premisa Lenjinovih analiza i stavova. Pri tome, suprotno pristalicama teorije spontanosti, Lenjin podvlači da za kapitalizam nema bezizlazne situacije.[2] Socijalizam nije fatalistički, automatski kraj razvitka kapitalističkog društva. Teorija »sloma, iznenadnog kraha« kapitalizma plod je revizionističkog iskrivljavanja marksizma od strane Bernštajna i »ekonomista«. Preobražaj zapadnoevropskih ekonomskih

---

[1] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 33, str. 5.

[2] *Ibid.*, tom 41, str. 228.

odnosa Marks i Engels povezivali su s razvitkom klasa i klasne borbe.[3] On, takođe, negira da je Marks tvorac teorije osiromašenja radničke klase. Marks govori o tendenciji porasta bede, ugnjetavanja i eksploatacije u kapitalizmu, ali ističe i suprotne tendencije koje ublažavaju dejstvo prve: klasna borba proletarijata i zakonodavstvo. Marksove teze o porastu bede tačne su u odnosu na »granične oblasti« kapitalizma. U geografskom smislu to su zemlje u koje kapitalizam tek počinje da prodire, a u politekonomskom smislu to su grane privrede u kojima se još zadržavaju zaostali metodi proizvodnje. Inače, u razvijenim kapitalističkim zemljama rezultati klasne borbe uslovljavaju da beda ne raste u fizičkom, već u socijalnom smislu.[4] Iz tih razloga u borbi koja bi se vodila samo za poboljšanje položaja radničke klase radnici nemaju nikakve potrebe za socijalistima. Tu borbu mogu voditi i nesocijalisti, čak i neprijatelji socijalizma.[5]

Otuda proističe poseban značaj revolucionarne teorije, što je za Lenjina identično s marksizmom, za razvoj i sudbinu radničkog pokreta. Bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarnog radničkog pokreta ni revolucionarne partije. Samo kroz svest o sebi, posredstvom revolucionarne svesti, proletarijat je i klasa za sebe, bez te svesti on je samo objektivna mogućnost — klasa po sebi. Posrednička uloga između revolucionarne teorije i radničke klase pripada partiji s obzirom da »u svojoj borbi protiv ujedinjene vlasti imućnih klasa proletarijat može delovati kao klasa samo ako se organizuje u posebnu političku partiju«[6].

Ove osnovne marksističke postavke Lenjin je primenio i razradio u uslovima carske Rusije i tako stvorio svoju koncepciju revolucionarne partije radničke klase.

III

Svoj koncept partije Lenjin je razradio devedesetih godina prošlog i prvih godina ovog veka. Tada je započela nova etapa u ruskom radničkom pokretu. To je bio period susreta, spajanja dva duboka društvena pokreta: stihijnog

---

[3] *Ibid.*, tom 4, str. 204.

[4] *Ibid.*, str. 206, 208, 218.

[5] *Ibid.*, str. 262—263.

[6] Marx — Engels, *Izabrana djela*, tom 2, »Kultura«, Zagreb, 1950, str. 343.

radničkog i socijaldemokratskog (kako se marksistički pokret tog vremena nazivao). To je bilo uslovljeno kako sve većim prodorom marksizma u redove revolucionarne inteligencije tako i snažnim razvitkom kapitalizma u Rusiji poslednje decenije XIX veka. Godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje bila je iznad ostalih kapitalističkih zemalja.[7] Radnička klasa je porasla za 1,5 puta i brojala je oko 10 miliona, od čega oko 3 miliona industrijskog i železničkog proletarijata. Uz to više od polovine industrijskog radništva bilo je koncentrisano u rejonima Petrograda i Moskve.

Radnički pokret u Rusiji razvija se stihijski, pre svega kao štrajkački pokret; socijaldemokratski pokret egzistira nezavisno od njega, prvenstveno kao pokret revolucionarne inteligencije, u manjim grupama i kružocima, međusobno nepovezanim ili slabo povezanim. Osnivanje Socijaldemokratske radničke partije Rusije — RSDRP 1898. godine nije dalo praktične rezultate. Zbog pojačanog policijskog terora i progona nastupila je kriza u socijaldemokratskim redovima i pokret je ostao kakav je i bio: organizaciono rascepkan, idejno podeljen, opterećen tradicijom kružokovštine. To je bilo pogodno tlo za prodiranje i širenje revizionističkih i oportunističkih koncepcija, koje u Rusiji zastupaju »ekonomisti« i »legalni marksisti«. Hapšenje i progonstvo Lenjina i grupe »starih« članova petrogradskog »Saveza borbe...« omogućava »mladima« da preuzmu rukovodstvo »Saveza...« i drugih tajnih grupa i kružoka. »Mladi« se zalažu za ekonomsku, to jest sindikalističku borbu smatrajući je važnijom od političke borbe i jedino mogućom u datim uslovima. Ovaj prodor tredjunionističkih i oportunističkih gledišta bio je omogućen i određenim rezultatima štrajkačke borbe, koja je dovela do skraćenja radnog vremena i uvođenja prazničnih odmora. Poluseljački sastav radničke klase takođe je pogodovao širenju reformističkih ideja. U njihovom širenju veliki značaj imao je i list »Radnička misao«, čija je deviza bila »borba za ekonomski položaj, borba sa kapitalom na osnovu svakodnevnih nasušnih interesa i štrajkovi kao sredstvo borbe«. Teorijsku osnovu »ekonomizmu« pružao je »legalni marksizam«, idejno-politička struja dela liberalne inteligencije, koja se pojavila sredinom devedesetih godina, zastupajući potrebu revizije ekonomske teorije marksizma.

---

[7] Od 1891. do 1900. godine ta je stopa iznosila u Rusiji 8,5% prema 4,9% u Nemačkoj, 3,3% u SAD, 2,4% u Engleskoj i 1,6% u Francuskoj (*Istorija narodne privrede SSSR*, na ruskom, Moskva, 1960, str. 312).

IV

Stanje u ruskom radničkom i revolucionarnom pokretu uslovljava i opredeljuje Lenjinovu aktivnost u dva pravca: ka širenju i razvijanju marksističke teorije i ka stvaranju revolucionarne partije kao jedino uspešnog sredstva za prevazilaženje esnafskih metoda rada i kružokovskih, »dopartijskih« formi organizacije.

Sjedinjavanje radničkog pokreta sa socijalizmom ostvarivalo se u svakoj zemlji posebnim putem u zavisnosti od uslova, mesta i vremena. U Rusiji je izolovanost socijalističke misli od naprednih predstavnika radničke klase bila veća nego u drugim zemljama. Zato je, po Lenjinu, osnovni zadatak ruske socijaldemokratije bio u tome da unese socijalističke ideje i političku samosvest u radničku klasu i da organizuje revolucionarnu partiju koja će biti nerazdvojno povezana sa stihijnim radničkim pokretom.[8] Na taj način će i radnička klasa — koja kroz svoju spontanu borbu i stihijni pokret može da dođe samo do sindikalističke, tredjunionističke svesti — organizovana u političku partiju, postati subjektivni faktor.

Takav pristup izazvao je oštra reagovanja i kritike od strane pristalica teorije spontanosti. Zastupajući stav da »nesvesno prethodi svesnom, a logika objektivnog istorijskog procesa prethodi subjektivnoj logici njenih protagonista«, Roza Luksemburg tvrdi da su najvažnije inovacije u revolucionarnom radničkom pokretu »bile uvek spontan proizvod pokreta« i da je »inicijativa i svesno rukovodstvo socijaldemokratske organizacije odigrala u tome samo neznatnu ulogu«[9]. Taj stav bio je široko prihvaćen i u ruskom socijaldemokratskom pokretu od ekonomista i legalnih marksista do menjševika i anarhista. Tako se Lenjinov koncept revolucionarne partije novoga tipa od početka gradio na radikalnoj kritici teorije spontanosti i stihijnog razvitka pokreta i u oštrom sukobu sa oportunističkim i reformističkim konceptima partije. »Socijaldemokratija je — ističe Lenjin — sjedinjenje radničkog pokreta sa socijalizmom, njen zadatak nije pasivno služenje radničkom pokretu na svakom njegovom pojedinom stadiju, nego zastupanje interesa pokreta u celini, pokazivanje tom pokretu njegovog konačnog cilja, njegovih političkih zadataka, zaštita njegove političke i idejne samostalnosti.«[10]

---

[8] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 4, str. 373—374.

[9] Citirano prema knjizi *Partija proletarijata*, »Sedma sila«, Beograd, 1966, str. 181.

[10] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 4, str. 373.

V

Radnička klasa, za Lenjina, nije »knjiška kategorija«, već deo društvene strukture i sama složena i diferencirana. Kao marksista, on i u nedovoljno razvijenoj radničkoj klasi Rusije sagledava osnovnu i jedinu revolucionarnu klasu koja je sposobna da izvede socijalnu revoluciju. Proletarijat Rusije mora imati ulogu hegemona ne samo u socijalističkoj već i u buržoasko-demokratskoj revoluciji.

Istovremeno, boreći se za vodeću ulogu radničke klase, on je ne idealizira i ne posmatra kao monolitnu društvenu grupaciju. S gledišta strukturiranosti svesti i uloge u pokretu, on razlikuje tri sloja u ruskom proletarijatu: progresivni, srednji i niže ili zaostale slojeve.[11] Progresivni sloj je najorganizovaniji i najsvesniji, iz njegovih redova regrutuju se radničke vođe i radnička inteligencija. Za ovim malobrojnim slojem ide širok srednji sloj radnika. Oni žude za socijalizmom, učestvuju u raznim oblicima klasne borbe, ali su apsorbovani mesnom praktičnom delatnošću i konkretnom aktuelnom problematikom. Zbog toga oni ne mogu izrasti u potpuno samostalne rukovodioce pokreta. Najbrojniji su najniži slojevi, to je masa najzaostalijih, čija je klasna svest neznatna. Takvo stanje svesti najnižih slojeva radničke klase dalo je povoda Lenjinu da kaže: »Samo najnaivniji optimisti mogu zaboravljati na to kako masa radnika još malo zna o ciljevima socijalizma i metodima njegovog ostvarivanja.«[12]

Radnička klasa, podvlači Lenjin, jeste ona koja radi u krupnoj industriji, samo je industrijski proletarijat spreman i sposoban za bespoštednu klasnu borbu, samo on na svojim plećima može izneti revoluciju, a zatim i socijalističku izgradnju. Radnik je onaj ko je usvojio proletersku psihologiju. Ona se formira dugogodišnjim radom u fabrici u odgovarajućim ekonomskim i socijalnim uslovima.[13]

Nakon Oktobra, kada je zbog privrednih teškoća i pre svega zbog građanskog rata proletarijat bio desetkovan[14], Lenjin na XI kongresu (marta 1922) na sledeći način prikazuje

[11] *Ibid.*, str. 268—270.
[12] *Ibid.*, tom 11, str. 16.
[13] *Ibid.*, tom 45, str. 20.
[14] Posebno je stradao proletarijat u velikim industrijskim centrima i gradovima. Broj zaposlenih se u 1921. godini u odnosu na 1913. godinu skoro prepolovio (od 12,9 miliona na oko 7 miliona). Broj radnika se smanjivao iz godine u godinu: 1917. — 2,596.400 ili 100%; 1920. — 1,222.800 ili 47,1%; 1918. — 2,011.100 ili 75,5%; 1921. — 1,185.500 ili 45,6%; 1919. — 1,334.500 ili 51,4%; 1922. — 1,096.200 ili 42,2%. (*Promene u brojnosti i sastavu sovjetske radničke klase*, na ruskom, Moskva, 1961, str. 9).

radničku klasu: »Kad se kaže »radnici«, vrlo često se misli da to znači fabričko-zavodski proletarijat. A to uopšte nije tačno. Kod nas su od rata naovamo pošli u fabrike i zavode ljudi koji uopšte nisu proleteri, nego su pošli zato da se sakriju od rata; a zar su kod nas društveni i ekonomski uslovi takvi da u fabrike i zavode idu proleteri? To nije tačno. To je pravilno po Marksu, ali Marks nije pisao o Rusiji, nego o kapitalizmu u njegovoj celini, počev od XV veka. Za vreme od šest stotina godina to je pravilno, ali za sadašnju Rusiju nije tačno. Najčešće oni koji idu u fabrike nisu proleteri, nego svakojaki slučajan elemenat.«[15]

U svojoj borbi sa stavovima i gledištima »radničke opozicije« i sa drugim strujama u Boljševičkoj partiji Lenjin uvek polazi od analize stvarnosti i od činjenica; od radničke klase takve kakva jeste, kakvu je u nasleđe ostavio kapitalizam. Međutim, njegov pristup stvarnosti nema ničeg zajedničkog sa vulgarnim pristupom realpolitičara. Osim površne, »prividne« stvarnosti, on uvek ima u vidu skrivenu, dublju stvarnost koja je data u realnim mogućnostima i tendencijama budućnosti. U sadašnjosti tražio je i zastupao budućnost pokreta.

Lenjinovom duhu strano je i tretiranje radničke klase u svetu kao jedne monolitne celine. Između radnika ugnjetavajućih i ugnjetenih nacija postoje ekonomske, političke i socijalne razlike, koje proističu iz stvarnog društvenog položaja radničke klase u tim zemljama, nezavisno od volje i svesti pojedinaca.[16]

Sagledavajući istorijski značaj revolucionarnih dostignuća ruskog proletarijata, on naglašava: »No, nama je apsolutno tuđa misao da ruski proletarijat smatramo izabranim revolucionarnim proletarijatom među radnicima drugih zemalja.«[17]

To je suština Lenjinovog prilaza. Zato je on otvoreno i bespoštedno iznosio stvari onakve kakve jesu i u međunarodnim razmerama i u sovjetskom društvu. Nije sakrivao teškoće i probleme sovjetske vlasti i radničke klase.[18] Za njega

---

[15] *XI kongres RKP (b)*, Stenografske beleške, na ruskom, Moskva, 1961, str. 38.

[16] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 30, str. 107—108.

[17] *Ibid.*, tom 31, str. 91.

[18] Lenjin 1920. godine izjavljuje da su radnici tokom prve tri godine sovjetske vlasti više patili nego prvih godina kapitalističkog ropstva (*Sabrana dela*, tom 42, str. 4—5). Na kongresu Kominterne 1921. godine on govori o tome da je položaj radničke klase bio jako težak i da ona »strašno pati« (*ibid.*, str. 46—47).

4*

je to pokazatelj revolucionarnosti radničke partije i ujedno uslov njene egzistencije.[19]

VI

Lenjin upozorava da ne treba mešati partiju kao avangardu radničke klase sa klasom. Partija je organizaciono odvojena od klase i od nje se razlikuje stepenom svesnosti i aktivnosti. Njih vezuje duboka uzajamna zavisnost. Partija ne može ništa bez klase, a ni klasa bez partije ne može mnogo da učini. Na tom odnosu međuzavisnosti klase i partije Lenjin insistira i pre i posle revolucije.

Lenjinova koncepcija odnosa klasa — partija — revolucionarna svest, zasnovana na marksističkim teorijskim postavkama, u svom operacionalnom vidu produkt je istorijskih uslova i konkretnih potreba ruskog revolucionarnog pokreta. Egzistirajući u teškim ilegalnim uslovima, u sredini u kojoj je kapitalizam živeo u koegzistenciji sa kmetstvom i autokratijom, bez demokratskih tradicija i parlamenta, sa razvijenim revolucionarnim pokretom zavereničkog i kružokovskog karaktera, sa uticajnom reformističkom strujom u radničkom pokretu — ona je morala da se razvija u neprekidnom sukobu. Budući uveren u neminovnost revolucije, Lenjin je postavio i organizovao partiju kao instrument njene pripreme i realizacije. Iz tih razloga ona je morala poprimiti i određene crte zavereničke organizacije.[20] Partija je, zato, u neprekidnoj opasnosti da se pretvori iz posrednika u staratelja klase, da postane nosilac revolucionarne svesti kao apstraktne nadgradnje klase. Klasa tada postaje instrument za realizaciju jednog cilja koji, istina, odgovara njenim istorijskim interesima, ali u čijem je ostvarivanju ona više objekt nego subjekt.

Lenjin je svestan fluidnosti takvog odnosa i opasnosti koje sobom nosi, posebno nakon osvajanja vlasti, u situaciji kada se malobrojna partija i malobrojan proletarijat nalaze opkoljeni dvostrukim obručem: seljačkom masom, nosiocem sitnosopstveničkih navika i svesti, koje utiču i na radničku klasu, i kapitalističkim državama koje ugrožavaju egzistenciju sovjetske države, podstičući istovremeno i kontrarevoluciju. Lenjin sagledava opasnost od birokratizacije partije. Njegovi

[19] »Sve revolucionarne partije koje su do sada propale, propale su zbog toga što su se uobrazile... i što su se plašile da govore o svojim slabostima« (*Sabrana dela*, tom 45, str. 118).

[20] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 6, str. 140.

poslednji članci posvećeni su borbi protiv birokratizacije sovjetskog društva i partije. On upozorava da je u postojećim uslovima proleterska politika partije određena autoritetom »stare partijske garde«, što je nedovoljno.[21] Rešenja traži u čvršćem povezivanju s klasom, u njenom neposrednijem i aktivnijem učešću i u sovjetskom i u partijskom životu. Predlaže osnivanje Centralne kontrolne komisije iz redova radnika i seljaka, koja bi mogla da kontroliše i rad CK bez obzira na autoritet njegovih članova, pa i generalnog sekretara.[22] Istovremeno se zalaže za čišćenje sovjetskog i partijskog aparata, za obrazovanje i prevaspitavanje. »U čitavoj oblasti društvenih, ekonomskih i političkih odnosa mi smo »strašno« revolucionarni. A u oblasti respektovanja činova, pridržavanja formi i običaja u administrativnim poslovima našu »revolucionarnost« zamenjuje gotovo uvek najtrulija konzervativnost.«[23] U takvim uslovima partija, »kaplja u moru«, ne može pobediti samo s avangardom, već se mora čvrsto povezati s najširim trudbeničkim masama. Kako, uz sve to, proletarijat nije lišen nedostataka i slabosti kapitalističkog društva, partija ponekad mora da se suprotstavi raspoloženju većine radnika u interesu revolucije i istorijskih ciljeva radničke klase.

Uloga avangarde, čvrsto povezane s klasom, partija može ispuniti samo »*ako* je doista avangarda revolucionarne klase, *ako* uključuje u sebe sve njene najbolje predstavnike, *ako* se sastoji od potpuno svesnih i odanih komunista, posvećenih i prekaljenih na iskustvu uporne revolucionarne borbe, *ako* je ta partija umela da se nerazdvojno poveže sa čitavim životom svoje klase, a preko nje i sa ukupnom masom eksploatisanih, i da toj klasi i toj masi ulije potpuno poverenje u sebe«[24]. Samo tada i samo takva partija sposobna je da rukovodi proletarijatom i obrnuto, samo pod rukovodstvom takve partije proletarijat može razviti svoje snage i postići uspeh.

Reč je o vrlo rigoroznim uslovima koje — kako je to istorija radničkog pokreta pokazala — nije lako ispuniti. Ali, istovremeno se potvrdio i Lenjinov stav da partija koja nije tesno povezana sa klasom gubi revolucionarni marksistički karakter. Da se partija ne bi pretvorila u sektu, nužno je »neprekidno, taktičko osvrtanje na stanje svesti širokih, zao-

---

[21] *Ibid.*, tom 45, str. 20.
[22] *Ibid.*, str. 387.
[23] *Ibid.*, str. 400.
[24] *Ibid.*, tom 41, str. 187.

stalih masa... i delatna sposobnost i sposobnost samokritike i daljeg teorijskog razvijanja«[25]. To je uzajamno dijalektičko delovanje između teorije, partije i klase, gde su prva dva člana: teorija i partija, iako izvanredno važne, samo u službi trećeg: klase, u realizaciji njenog interesa i ciljeva. Pri tome to ne sme biti zastupničko delovanje u ime klase, već intenziviranje delovanja same klase. Specifičnost komunističke partije i jeste u kvalitativno drugačijem odnosu dela — partije i celine — klase. Revolucionarna radnička partija nije politička organizacija klasičnog tipa usmerena na očuvanje i konzerviranje postojećih društvenih odnosa i političkog sistema. To je organizacija sa dvostrukim ciljem: radikalna promena odnosa putem socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje i promena radničke klase putem njenog revolucionarnog vaspitavanja.

Ako je teza o unošenju svesti u radničku klasu preuzeta od Kauckog, pristup praktičnoj realizaciji tog zadatka je lenjinski. Osvešćivanje radničke klase, političko vaspitavanje nije moguće izvan političke delatnosti i političke borbe. Ono se ne može izvršiti pomoću knjiga i predavanja. Ne postoji dilema o prioritetu vaspitanja ili političke borbe. Pozivanje na nespremnost i zaostalost masa odgovara oportunistima i liberalima. Revolucionarna socijaldemokratija ne može postojati ako nije nerazdvojno i neraskidivo povezana sa političkom borbom. »Socijaldemokratija bez političke borbe — to je reka bez vode, to je neka vapijuća protivrečnost.«[26] To bi praktično značilo vraćanje na utopijski socijalizam, anarhizam ili tredjunionizam.

VII

Polazna Lenjinova teza je da marksizam nije »završen i neprikosnoven«; za njega je rad na daljem razvijanju Marksove teorije »u svim pravcima« osnovni zadatak socijalista ukoliko ne žele da zaostanu za životom.[27] On sam je najbolji primer i dokaz da marksizam može da živi i deluje samo ako se dalje razrađuje i dopunjuje. Nakon Oktobra on upozorava »stare boljševike« i partiju rečima: ne okrećite se nazad. »Sada je proizašlo drugačije i nikakav Marks i nikakvi marksisti nisu to mogli predvideti.«[28]

---

[25] G. Lukač, *Metodičko razmišljanje o organizacionom pitanju*, »Politička misao«, br. 3/64, str. 132—133.

[26] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 4, str. 311.

[27] *Ibid.*, str. 184.

[28] V. I. Lenjin, Završna reč na XI kongresu partije, marta 1922. (*Sabrana dela*, tom 45, str. 117—118).

Lenjin je mislilac za koga je težak greh kako uzimanje bilo čega na veru tako i isključivanje kritičke prerade i daljeg razvitka teorije. On ne veruje da marksizam može da dozvoli da se »istorijska pitanja zaklone apstraktnim šemama«[29]. Marksista mora da uvažava i da vodi računa o »živom životu«, jer teorija daje samo opšte postavke i samo se približava obuhvatanju složenih društvenih pojava.[30] Svaka partija mora samostalno razraditi Marksovu teoriju i primeniti je saglasno sredini u kojoj deluje. Pri tome nije dovoljno da se ona sama proglasi za avangardu. Avangardnost se mora dokazati i stalno potvrđivati u praksi, tako da to svi vide i priznaju.

Na primeru njegove stvaralačke primene marksizma u uslovima ruskog društva krajem prošlog i početkom ovog veka, na primeru njegovog konkretno-istorijskog pristupa radničkoj klasi, koji u sebi dijalektički sjedinjuje njenu sadašnjost i budućnost, aktuelne i istorijske interese, hteli smo ukazati na jednu od suštinskih odlika lenjinskog pristupa teoriji i praksi.

Neophodno je razlikovati teorijske koncepcije od njihove realizacije. Boljševička partija je rezultat aplikacije Lenjinovih teorijskih koncepcija. Pri tome se često gubi iz vida da su kod Lenjina — kao, uostalom, i kod svakog teoretičara koji je istovremeno i praktičar — prisutna dva nivoa posmatranja i zaključivanja. Prvi sadrži teorijske postavke i principe o ulozi radničke klase u revolucionarnom preobražaju društva, o karakteru, organizaciji i strategiji njene političke partije. Drugi je posvećen analizi implikacija koje konkretna društvena, politička i ekonomska stvarnost nameće u realizaciji načelnih stavova i principa. Mnoga konkretna rešenja su rezultat potreba i kompromisa i kao takva imaju ograničen značaj. Boljševička partija, niti bilo koja druga, ne može se smatrati za ovaploćenje Lenjinove teorije partije.

Lenjin je stvarao i stvorio Boljševičku partiju kao instrument radničke klase Rusije u rešavanju njenih konkretnih i istorijskih zadataka i ciljeva. To nije nedostatak, naprotiv, u tome leži izvor njene vitalnosti i njenog uticaja.

To, isto tako, ne znači da su Lenjinove koncepcije samo odraz i rezultat primene marksizma na specifično ruske uslove. One predstavljaju određenu etapu ne samo primene nego pre

---

[29] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, tom 3, str. 634.

[30] *Ibid.*, tom 31, str. 134. — Na jednom mestu Lenjin govori o »»starim boljševicima« koji su već više puta igrali žalosnu ulogu u istoriji naše partije besmisleno ponavljajući *napamet naučenu formulu* umesto da *prouče* osobenosti nove žive stvarnosti« (*ibid.*, str. 133).

svega dalje razrade marksizma. U istoriji radničkog pokreta osnovne Lenjinove postavke višestruko su potvrđene. Svako uspešno primenjivanje, svako novo iskustvo značilo je istovremeno i njihovu promenu, njihovo unapređivanje. »Ta je formula već zastarela. Život ju je uveo iz carstva formula u carstvo stvarnosti, odenuo ju je telom i krvlju, konkretizovao i *samim tim* promenio.«[31]

Parafrazirajući poznatu Lenjinovu misao, može se reći da je za savremeni radnički pokret, ako ne želi da zaostane za životom, neophodna samostalna razrada Lenjinovih koncepcija. Primenjujući i razvijajući marksizam u datim istorijskim uslovima, lenjinizam je dostigao određen nivo koji traži dalju teorijsku razradu i praksu koja će omogućavati njegovo neprekidno unapređivanje. Svaki drugačiji pristup nije lenjinistički.

---

[31] *Ibid.*, str. 134.

SVETOLIK POPOVIĆ

Poljoprivredno zadrugarstvo i samoupravljanje

I

U vezi sa daljim razvitkom poljoprivrede i samoupravljanja na selu vodi se već duže vremena dosta intenzivna diskusija. U centru posebne pažnje su dva subjekta: individualno gazdinstvo i poljoprivredne zadruge. Upravo su u toku diskusije o tezama koje se odnose na različita aktuelna pitanja razvitka poljoprivrede i sela, a u okviru priprema za predstojeću konferenciju SKJ o agrarnim odnosima. Uključujući se u tu opštu diskusiju o ovim pitanjima, izneću rezultate do kojih sam došao analizirajući ulogu i funkcionisanje zadruge u uslovima posle privredne reforme.

OPŠTA POLJOPRIVREDNA ZADRUGA — OSNOVNI MEHANIZAM PODRUŠTVLJAVANJA NA SELU

Posle reorganizacije seljačkih radnih zadruga (1953) osnovni mehanizam podruštvljavanja individualne proizvodnje postaje opšta zemljoradnička zadruga. Ona i zvanično dobija političku podršku u Rezoluciji Savezne skupštine od 1957. godine i u Programu SKJ, donetom na VII kongresu Saveza komunista Jugoslavije (1958). Inače, detaljnija teorijska razrada njene uloge i zadataka data je u referatu E. Kardelja »Problemi socijalističke politike na selu«, održanom na IX plenumu SSRNJ (1959).

Evo nekoliko mesta iz pomenutih političkih dokumenata:

»Opšta zemljoradnička zadruga je jedna od pogodnih formi kojima se postepeno prevazilazi sitnosopstvenička stihija i razvija krupna socijalistička proizvodnja. U svojoj aktivnosti opšta zemljoradnička zadruga treba da razvija one oblike proizvodne kooperacije koji bitno povećavaju proizvodnju,

jačaju fondove zadruga i na taj način stvaraju uslove za modernu socijalističku krupnu proizvodnju« (Program SKJ).

»Osnovu i ciljeve takve kooperacije predstavlja tehnička baza sasvim drugačija od one na kojoj je zasnovana sadašnja seljačka proizvodnja, čime se postiže kvantitativno veći prinos po jedinici kapaciteta« (Program SKJ).

»Zadruge treba da vrše podruštvljavanje procesa rada, da postepeno operaciju za operacijom pretvaraju u društveni proces rada, da time deluju na strukturu proizvodnje, planiranje i postepeno menjaju strukturu cele poljoprivrede.«

»S jačanjem udela društvenih sredstava za proizvodnju u zadruzi, takva socijalistička privredna organizacija sve više će postajati nosilac proširene reprodukcije, organizator krupne socijalističke proizvodnje, prometa i prerade« (Program SKJ).

Ovde se mogu istaći dve stvari: prvo, da se radi o proizvodnoj saradnji takve vrste gde je intervencija društvenih sredstava u prvom redu u samom procesu rada na individualnim gazdinstvima; drugo, naglasak je stavljen na podruštvljavanje samog procesa rada, mada se ne potcenjuje ni uloga podruštvljavanja u oblasti prometa.

U Programu SKJ je naglašena i potreba političke aktivnosti na sprovođenju postavljene politike transformacije sela.

»Tome treba da se pridruži i svesna politička aktivnost socijalističkih snaga, kao i odgovarajuća opšta ekonomska politika društvene zajednice (plan, regulativne mere, društvena kontrola nad obradom zemlje, krediti, cene, porezi itd.)« (Program SKJ).

U pomenutom referatu E. Kardelj razrađuje koncepciju postavljenu u Programu SKJ:

»Opštu zemljoradničku zadrugu uvek smo posmatrali kao najmasovnijeg i najsnažnijeg organizacionog nosioca socijalističke poljoprivredne politike na privatno sopstveničkom selu. Njena se sposobnost sastoji prvenstveno u tome što je ona najpogodniji okvir u kome se tehnička rekonstrukcija poljoprivrede, svi ekonomski odnosi, podruštvljavanje zemlje i sve svesne socijalističke inicijative i aktivnosti mogu odvijati u svoj nužnoj postepenosti i prema velikom šarenilu uslova.«

»Zašto takvu ulogu ostvarivati upravo preko opšte zemljoradničke zadruge, a ne neke druge vrste zadruga? Prvenstveno zbog toga što su one po svojoj organizacionoj strukturi sposobne da kompleksno obuhvate poljoprivrednu proizvodnju na određenim zemljišnim površinama, a ne cepkajući pojedine grane te proizvodnje, koje su često tehnološki povezane, jednu

od druge. Istovremeno one omogućuju i specijalizaciju, ako to zahtevaju potrebe privrednog razvitka.«

»Opšta zemljoradnička zadruga, razvijajući se u krajnjem rezultatu — kao poljoprivredno-prerađivački kombinati, postepeno širi i produbljuje svoj uticaj na celokupnim površinama individualnih gazdinstava i omogućuje na taj način i potrebnu specijalizaciju u proizvodnji i potrebnu organizovanost i stabilnost u plasmanu proizvoda, u snabdevanju tržišta; samim tim ona upravo stvara najpovoljnije uslove za svoje sopstveno postepeno prerastanje u krupno socijalističko poljoprivredno gazdinstvo.«

»Da bi ona tu ulogu mogla steći i ostvariti, potrebno je *da društvo preko zadruge sistematski ulaže materijalna sredstva u jačanje i razvijanje društvenog fonda modernih proizvodnih sredstava,* što upravo vodi jačanju zadruge kao socijalističkog proizvodnog centra, a kao glavne ekonomske snage na selu, *sposobne da bude vodeći faktor u saradnji sa seljakom* (podvukao S. P.). Takvu ulogu zadruge, sem toga, treba da podrži celokupna društveno-ekonomska politika, naravno, ne u smislu razvijanja veštačkog održavanja zadruga na račun društvenih sredstava, nego u smislu takvog usmeravanja opštih ekonomskih kretanja na selu koje će olakšati zadruzi da izvrši svoje zadatke.«

Analizirajući postavke o ulozi i zadacima opšte zemljoradničke zadruge i upoređujući ih sa teorijskim hipotezama i praktičnim rešenjem mehanizma podruštvljavanja poljoprivredne proizvodnje u dosadašnjem razvitku socijalizma na selu, može se reći da je na osnovu dosadašnjih razrada i iskustava i uz analizu naše ekonomske strukture na taj način bio stvoren u jednoj organizaciji jedinstven mehanizam koji u sebi ujedinjuje i funkciju nabavno-prodajnih zadruga i funkciju proizvođačkih zadruga, kao i organizaciju i zajedničko iskorišćavanje mehanizacije; dakle, mehanizam koji treba da poveže društvena sredstva sa individualnom poljoprivrednom proizvodnjom, da vrši podruštvljavanje rada i koji je dovoljno elastičan da se može prilagoditi različitim ekonomskim strukturama sredina u kojima razvija svoju delatnost. Stvorena je specifična organizacija sa određenom društvenom ulogom i zadacima.

KARAKTERISTIKE OPŠTE POLJOPRIVREDNE ZADRUGE

Zadruge su nastale u kapitalističkim uslovima. Zadrugarstvo se rodilo kao »pokret pretežno nekapitalističke klase

i slojeva, dakle radničke klase i sitnoburžoaskih slojeva, uglavnom seljaka i zanatlija.

To je pokret koji se u uslovima kapitalizma formira i razvija kao pokret samozaštite ovih klasa i slojeva od kapitalističke eksploatacije, a naročito od određenih najtežih oblika kapitalističke eksploatacije, koji mogu da budu u izvesnoj meri ograničeni putem ovakvog pokreta samoodbrane«[1].

Ali ako je zadrugarstvo oruđe nekapitalističkih klasa, ipak je ono imalo oblike vladajućeg sistema i služilo je često kao instrument krupnog kapitala.

Po svojoj unutrašnjoj organizacionoj strukturi zadruge se razlikuju prema delatnostima koje obavljaju, a u okviru istih delatnosti ima razlike od zemlje do zemlje u skladu sa opštim razvitkom date privrede.

S obzirom da je zadrugarstvo razvijeno u većini iole razvijenih zemalja, nastojalo se da se unificiraju osnovne norme koje daju opšte karakteristike zadruge i po čemu se ona, kao poseban tip organizacije, razlikuje od drugih oblika preduzeća. Opšte je poznato da je zadruga udruženje svojih članova i da posluje na principima koji se razlikuju od kapitalističkog preduzeća. Ali takva uopštena karakteristika nije dovoljna. Zato su na međunarodnim zadružnim kongresima principi zadrugarstva često bili predmet diskusije.

Na XIV međunarodnom zadružnom kongresu[2] održanom 1934. godine u Londonu, formulisani su sledeći principi zadruga kao osnovni: (1) demokratska uprava, (2) sloboda ulaska i izlaska iz zadruge (princip otvorenih vrata), (3) podela ušteda prema prometu robe obavljenog preko zadruge, (4) ograničen interes na kapital, (5) načelo neutralnosti, (6) plaćanje u gotovu i (7) zadružno vaspitanje. Od ovih sedam prva četiri su obavezna, a ostala su fakultativna.

Na kongresu Međunarodnog zadružnog saveza održanom u Beču 1966. godine, mesto ranijih sedam, koncipirano je šest principa kao osnovnih. Od ranije utvrđenih principa zadržano je pet, s tim što su obavezni principi ostali i dalje kao obavezni, a društveno-prosvetno vaspitanje kao fakultativno. Pored toga, u osnovne principe uneta je, iako fakultativnog ranga, aktivna međunarodna saradnja zadruga. U osnovne principe ne ulaze više: načelo neutralnosti i plaćanje u gotovu.

---

[1] Oskar Lange, »Uloga zadrugarstva u izgradnji socijalizma« (referat za naučnu konferenciju koju je 1958. godine organizovao Zadružni istraživački institut u Varšavi).

[2] Vidi: Dr Mihajlo Vučković, *Zadrugarstvo*, izd. »Zadružne štampe«, 1957.

Analizirajući našu opštu poljoprivrednu zadrugu i upoređujući je sa zadrugama na Zapadu, ona je po svojoj organizacionoj strukturi imala više obeležje preduzeća nego udruženja.

Polazna osnova pri formiranju zadruga u kapitalističkim uslovima jeste uzajamna pomoć radi obavljanja određene funkcije u reprodukcionom procesu. Različiti faktori mogu delovati na to. Prvo, odbrana od kapitalističke eksploatacije. Kapital, nalazeći se u monopolskom položaju prema velikom broju farmera, za obavljanje funkcije u oblasti prometa ili prerade, ili i jednog i drugog, naplaćuje visoku stopu profita i na taj način preliva veću masu viška rada iznad prosečne iz poljoprivredne proizvodnje. Udruženim kapitalom u zadruzi farmeri su mogli da smanje masu tog prelivanja, a naročito da isključe niz sitnih kapitalista, prekupaca.

Drugi uslov za formiranje zadruge može da nastane onda kada kapital nije zainteresovan za angažovanje sredstava za neke namene, jer mu je dejstvo preusko, a masa profita mala (na primer, angažovanje kapitala za eksploataciju mašina u poljoprivredi i slično). U takvim uslovima sredstva pojedinih farmera, po pravilu, nisu dovoljna, a neracionalno je angažovanje kapitala zbog visokih fiksnih troškova koji bi otpali na pojedinačno gazdinstvo ako bi se ti kapaciteti koristili samo za reprodukciju pojedinih gazdinstava. Seljaci se udružuju da bi prikupili sredstva i racionalnije koristili oruđa.

Izuzetno i finansijski kapital može da potpomaže udruživanje farmera u zadruge, da bi preko njih prikupljao i gospodario farmerskim sredstvima (kreditne zadruge) ili dobijao sirovine potrebne za preradu i tržište.

Osnovni motiv udruživanja farmera u zadruge, nezavisno do čega dovodi takvo udruživanje, jeste omogućavanje reprodukcije na njihovom vlastitom gazdinstvu i maksimalizacija dohotka (ako se radi o porodičnom gazdinstvu), odnosno ostvarivanje što veće profitne stope (ako je reč o kapitalističkim poljoprivrednim gazdinstvima).

Oblast udruživanja bile su skoro sve faze reprodukcionog procesa: oblast prometa, oblast prerade, oblast kredita, nabavki i korišćenja sredstava za proizvodnju.

Nabavno-prodajne zadruge su najbrojnije i najranije su se razvile s obzirom da se najpre tu javila potreba za obavljanje zajedničkih funkcija u procesu reprodukcije. Zadruge za nabavku i zajedničko korišćenje oruđa su novijeg datuma u vezi sa prodorom industrijske revolucije u poljoprivredu.

Ukoliko je niži stepen privrednog razvitka, zadruge imaju univerzalniji karakter. Sa razvojem robne proizvodnje i povećanjem količina pojedinih roba, sa sužavanjem proizvodnje na manji broj proizvoda javlja se potreba za specijalizovanim zadrugama i one su dostigle najveći domet u kapitalističkim uslovima. Ovo su osnovni oblici poljoprivrednih zadruga: nabavno-prodajne, mlekarske, zadruge za proizvodnju i prodaju mesa, opšte stočarske, za prodaju jaja i živine, za voće i povrće, vinogradarske, za zajedničku nabavku i korišćenje mašina itd.

Posmatrajući razvoj zadruga u kapitalističkim i socijalističkim zemljama, interesantno je napomenuti da su proizvodne zadruge na bazi udruživanja i zajedničke obrade zemlje, po pravilu, nastale na osnovi neke prinude ili specijalnih uslova. Tako, na primer, kolhozi i naše seljačke radne zadruge; kibuci i mošavi; zadruge u sistemima za navodnjavanje u nekim afričkim i azijskim zemljama.

Naše opšte poljoprivredne zadruge su univerzalne organizacije. U svom sastavu imaju sve delatnosti od potrošačkih zadruga do ekonomija. Ali nikad nisu imale sve elemente udruženja niti su zamišljene da budu servisi seljaka.

Ovaj tip zadruge nije stvoren kao udruženje za samopomoć seljaka, već kao društvena organizacija koja treba da obavlja određene funkcije koje su joj određene i za koje su joj stavljena sredstva na raspolaganje.

Kod nas se uopšte ne postavlja pitanje zaštite seljaka kao u kapitalističkim uslovima. Nema kapitalističke klase niti kapitalističkih monopola. Zaštitu je preuzela država u pogledu obezbeđenja ekonomskih cena poljoprivrednih proizvoda i sredstava za proizvodnju preko garantovanih i minimalnih cena, premija, regresa i drugih mera i akcija. Na taj način se obezbeđuje dohodak na određenom nivou. Često su državni organi, a i političke institucije morale da se bore u korist seljaka i protiv nekih monopolističkih zahvata pojedinih zadruga. Naša zadruga nikad nije bila organizacija seljaka niti je imala sve elemente udruženja. Osnovni motiv organizovanja zadruge jeste unapređenje proizvodnje na bazi određenih društvenih odnosa. Društveni interes je naglašavan kao primaran. Zato je cilj zadruge bio dohodak i jačanje društvene reprodukcije, a ne reprodukcionih sposobnosti individualnih gazdinstava. Težište reprodukcije je proširenje fondova društvene zajednice, a oblik vlasništva je društvena svojina, s tim da je to vezano za određena područja, onde gde je i stvoren višak rada koji se akumulira. To su društvene organizacije za razvitak materijalne baze socijalizma na selu.

Tako je po svojoj organizacionoj strukturi i principima poslovanja opšta zemljoradnička zadruga imala više obeležje preduzeća nego udruženja.[3] Ona se razlikovala po mnogim elementima od poznatih oblika zadruga.

DELATNOST ZADRUGA DO PRIVREDNE REFORME

U skladu sa inaugurisanom politikom ekonomskog preobražaja sela i zadacima zadruga, opšta poljoprivredna zadruga je dobila određenu ekonomsku i političku podršku:

— U granicama mogućnosti društvene zajednice zadruge su dobijale kredite iz opštih društvenih sredstava, iz kojih su stvarale svoju materijalnu bazu.

— Zadruga je imala administrativni monopol u otkupu poljoprivrednih proizvoda na određenom području. Cilj je bio da se promet robe individualnih proizvođača kanališe preko zadruge, radi otklanjanja stihije u realizaciji robe, s jedne strane, i radi obezbeđenja određenih dohodaka zadruzi iz bruto marže, na osnovu čega je ona mogla da finansira stručnu službu, subvencionira mašinske usluge i stvara akumulaciju, s druge strane. Ostvarena akumulacija bila je izvor finansiranja proširene reprodukcije.

— Postavljeno je da zadruga može da vodi određenu politiku cena u odnosu prema seljacima na svom području. Ona je koristila određene subvencije koje je društvo davalo za unapređenje poljoprivrede (regresi i premije). Ove subvencije su namenjene samo za društveno organizovanu proizvodnju i seljak ih je mogao koristiti samo ako je stupio u poslovnu saradnju sa zadrugom. Tu se nije radilo samo o oskudnosti sredstava društvene zajednice, zbog koje se nisu mogle zadovoljiti potrebe svih individualnih proizvođača (u to vreme te potrebe su bile jako niske), već o određenoj političkoj koncepciji — o ekonomskoj prisili nad individualnim proizvođačima da se uključe u poslovnu saradnju.

— Jedino preko zadruge seljak je mogao da dobije reprodukcioni materijal, sredstva zaštite, visokorodne sorte semena, rasnu stoku itd.

— I kreditiranje individualnih proizvođača iz društvenih sredstava išlo je samo preko zadruge.

— Individualno gazdinstvo nije moglo da nabavlja nova krupna sredstva za proizvodnju, naročito ne nove traktore i kombajne, te je individualni proizvođač za radove koje obav-

[3] Dr Mihajlo Vučković, *Zemljoradničko zadrugarstvo i radničko samoupravljanje.*

ljaju ove mašine, ukoliko ih je želeo, mogao da koristi mašinski park zadruge.

U praktičnom radu zadruga je uživala punu podršku organa vlasti i političkih organizacija. Istina, ponekad se razvoj ekonomskih odnosa između zadruge i individualnih proizvođača odvijao pod jakim uticajem organa komune i političkog rukovodstva, koji je bio intenzivan kako u odnosu na zadružne kolektive tako i u odnosu na poljoprivredne proizvođače. U sprovođenju odluka o agrominimumu, na primer, zadruga je bila često izvršni organ opštine. Mnogi dugovi individualnih proizvođača zadrugama nastali su na osnovu ekonomskih odnosa koji su više podređeni političkim ciljevima, shvaćenim u određenim lokalnim sredinama kao ciljevi naših opštih stremljenja. Tako je zadruga iskusila sve prednosti i negativne strane intervencije spolja.

Elementi državne intervencije najviše su se zadržavali u poljoprivredi, a kako je zadruga među radnim organizacijama bila najslabija, to se intervencija kod nje i najjače osećala.

Odnosi koje su zadruge uspostavljale sa individualnim proizvođačima imali su u suštini državnu kapitalističku sadržinu. I kooperacija, čak i ona koja se odvijala u obliku zajedničke proizvodnje, isto tako je državno-kapitalistička mera. Tako, kada se kaže socijalistička kooperacija, onda ona to nije po svojoj sadašnjoj sadržini, već samo po tendenciji razvitka, po tome što ona priprema uslove za razvoj novih društvenih odnosa; jedna stepenica ka socijalizmu, kao što je već Lenjin okarakterisao kooperaciju uopšte.

Uzevši u obzir sve što je izneto, može se reći da je zadruga bila specifična organizacija. U našim uslovima, po zadacima i ulozi koja joj je namenjena, ona se razlikovala od svake druge radne organizacije. Zadruga je stvorena u uslovima jake intervencije državnih organa i odgovarajućih uslova privređivanja. Ona je trebalo da bude osnovni nosilac proširene reprodukcije na selu, glavni akter razvitka poljoprivrednog područja u kome je funkcionisala. Ciljevima njenog rada je dat jak naglasak podruštvljavanja. Primat je često davan određenom obliku podruštvljavanja, nezavisno od ekonomskih efekata, mada je u svim političkim dokumentima naglašavano da poslovanje treba povezivati sa ekonomskim efektima i rentabilitetom organizacija.

Dakle, zadruga je tvorevina određenih društvenih uslova, mehanizam transformacije sela i sredstvo razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa. I ukoliko se želi analizirati njeno funkcionisanje, mora se poći od postavki na kojima je zasnovana, od uloge koja joj je data u uslovima u kojima je

odvijala svoju delatnost, naročito od proizvodne funkcije u kooperaciji.

U razdoblju do uvođenja privredne reforme zadruga je na području Vojvodine odigrala značajnu ulogu u pogledu izmene tradicionalnih faktora proizvodnje na individualnim gazdinstvima uvođenjem novih sorti semena, povećanjem upotrebe mineralnih đubriva, izmenom rasnog sastava stoke, podizanjem tehničke kulture poljoprivrednika, što se sve odrazilo na povećanje proizvodnje na individualnom sektoru.

Zadruge su najviše učestvovale u otkupu privatne zemlje. Tako je od 1956. do 1959. godine otkupljeno 86.432 ha, a od 1959. do 1965. godine 109.569 ha. Izgrađeni su mnogi privredni objekti, te je na taj način povećana materijalna baza društvene proizvodnje u poljoprivredi.

U jednom periodu pre privredne reforme zadruge su bile skoro jedini organizator proizvodne saradnje ne samo onde gde nije bilo drugih organizacija u poljoprivredi već i tamo gde su funkcionisala poljoprivredna dobra, kombinati i prehrambena industrija. U tom periodu krupna gazdinstva imala su svoje vlastite probleme u pogledu izgradnje, sređivanja zemljišnog teritorija, organizacije rada i proizvodnje i osvajanja moderne tehnologije. Otuda ta gazdinstva nisu imala ni dovoljno sredstava ni subjektivnih snaga da se bave i problemima proizvodnje na individualnim gazdinstvima.

Međutim, krupne organizacije, zahvaljujući svom jačanju, sve se više orijentišu na saradnju sa individualnim proizvođačima. Tako i pre privredne reforme počinje da jača njihova kooperacija sa individualnim proizvođačima, bilo direktno ili preko zadruge. Osnovni motiv za uključenje kombinata i dobara u rad sa individualnim proizvođačem jeste ostvarenje dohotka na osnovu iskorišćavanja mašina i nedovoljno uposlene radne snage. To se naročito ispoljilo u periodu posle zamene lakih i srednjih traktora težim mašinama. Zatim, radi dobijanja sirovina, posebno materijala za tov i onih proizvoda biljne proizvodnje koji traže mnogo utroška rada u procesu proizvodnje. Ovo je bilo naročito značajno u vreme krize prodaje stoke i za one faze procesa rada u stočarstvu (proizvodnja prasadi, teladi itd.) čija je proizvodnja posebno skupa. Kombinati su se uključivali u direktan otkup poljoprivrednih proizvoda i radi neposredne zarade na razlici između otkupne i prodajne cene, kao i ostvarenja veće devizne kvote i slično.

Zbog svega toga dolazi do konkurencije i sukoba između dobara i kombinata, s jedne, i zadruga, s druge strane, koje su nastojale da sačuvaju administrativni monopol u otkupu.

ZADRUGE U USLOVIMA PRIVREĐIVANJA POSLE PRIVREDNE REFORME

Privredna reforma je unela izmene u sve oblasti društvenog života, pa je uticala i na subjekte u poljoprivredi, posebno na zadrugu. Iako se ekonomska politika na selu nije promenila u osnovnoj strategiji, ima novih momenata koji bitno drukčije deluju na zadrugu nego što je bilo u uslovima njenog stvaranja.

Prvo, zadruga je izgubila ulogu osnovnog nosioca proširene reprodukcije na selu. U neposrednim ekonomskim odnosima javljaju se i druge organizacije: dobra, kombinati, prehrambena industrija, fabrike duvana, trgovačke organizacije. Štaviše, na selu se može pojaviti svaka radna organizacija za otkup poljoprivrednih proizvoda ili za uspostavljanje neke proizvodne saradnje sa individualnim proizvođačima.

Drugo, zadruga u principu danas posluje kao svaka druga organizacija, to jest razvija svoje delatnosti radi obezbeđenja dohotka i određenog stepena rentabiliteta. Privredno zakonodavstvo i kreditni sistem ne stavljaju je u poseban položaj različit od onog što ga imaju sve ostale radne organizacije.

Privredna reforma je ukinula ove stege i stavila zadrugu u iste uslove u odnosu na individualne proizvođače kao i sve druge organizacije. Formalno ona je imala i ostale uslove privređivanja kao dobra i kombinati, ali, raspolažući sa manje sredstava, stručne radne snage, ona je teže u proseku dolazila do kredita, u težoj je situaciji i u pogledu nabavke sredstava za proizvodnju i prodaju poljoprivrednih proizvoda u odnosu na krupne organizacije, naročito u odnosu na kombinate.

U takvim uslovima zadruzi se ne mogu postavljati više nikakvi posebni zadaci osim onih koji su dati u opštim principima privrednog sistema, bez obzira što je zadruga bila organizovana u prvom redu za razvitak proizvodne saradnje i podruštvljavanja procesa rada na selu.

Treće, nastupile su promene i u pogledu uslova privređivanja individualnih proizvođača. Sa privrednom reformom i promenama u privrednom sistemu izmenjene su koncepcije o mestu i ulozi ličnog rada u svim oblastima privredne delatnosti. Novi način tretiranja ličnog rada nije privremen stav, uslovljen trenutnim potrebama praktične politike, zbog nedostatka sredstava za proizvodnju ili teškoća zapošljavanja na socijalističkom sektoru privrede. To je u suštini nov metod tretiranja proste robne proizvodnje uopšte i njenog uključivanja u razvitak proizvodnih snaga i novih odnosa proizvodnje. Takav stav odnosi se i na individualne proizvođače, koji su, pored zanatlija, tipični predstavnici proste robne proizvodnje.

Novo tretiranje poljoprivrednog proizvođača potpuno ga je oslobodilo u celokupnom reprodukcionom procesu. Sem limita u pogledu veličine poseda zemlje, nema nikakvih drugih ograničenja. Na osnovu takvog položaja, uz stalni razvoj potreba, poljoprivredni proizvođač nastoji da što više razvije svoju proizvodnju, da se orijentiše na one proizvode za koje ima najpovoljnije prirodne i ekonomske uslove, to jest na one proizvode koji mu omogućuju da ostvari maksimalan dohodak. U tom cilju on nastoji da smanji i troškove prometa. Ukoliko mu zadruga ne obezbeđuje povoljne uslove za to, on traži druge kanale da bi postigao što veći ekonomski efekat iz prodaje svojih proizvoda.

Kao posledica ovakvog tretmana ličnog rada u poljoprivredi dolazi do veće kupovine mehanizacije od strane seljaka. Proizvođači pojedinačno ili grupno iznose svoje proizvode na udaljenija tržišta, niče preduzimačka delatnost, javljaju se preprodavci poljoprivrednih proizvoda koji, pored dobara vlastite proizvodnje, prodaju i robu svojih seljaka.

Ove pojave nisu istog intenziteta u različitim rejonima. U Vojvodini, na primer, naglašena je nabavka mehanizacije, dok se samostalna realizacija svodi samo na neke proizvode: jaja, živina, voće i povrće, i to ne u ukupnoj robnoj masi koliko selo daje tržištu. Na području uže Srbije i Kosova, naprotiv, vlastita prodaja je usvojena, dok je kupovina mašina manje izražena. Sve te pojave uslovljene su strukturom proizvodnje, agrarnim pritiskom, tradicijama, pokretljivošću samog stanovništva itd.

U vezi sa novim uslovima privređivanja došlo je do promena u broju i poslovanju zadruga. Opšta je tendencija da se broj zadruga smanjuje. Tako je na teritoriji Vojvodine 1956. godine bilo 389 zadruga, 1965. godine 283, a 1968. godine taj broj je pao na 206. Bez obzira što se naglašava značaj zadruga, a u SR Srbiji posebno podržava ovaj oblik društvenih organizacija u transformaciji sela, proces ide u tom pravcu da one nestaju kao samostalne jedinice. Smanjivanje broja zadruga ide u dva pravca: ka ukrupnjavanju zadruga spajanjem više manjih u jednu veliku ili ka integraciji zadruga sa drugim organizacijama, kombinatima i dobrima, sa onim organizacijama koje funkcionišu na istom užem području — na teritoriji jedne opštine najčešće. Ovaj drugi oblik transformacije zadruga je sve širi u vezi sa opštim integracijama u poljoprivredi. Već sada ima nekih rejona gde su zadruge prestale da funkcionišu i mesto njih formirani su pogoni, odnosno jedinice kombinata.

Proizvodna saradnja zadruga sa individualnim proizvođačima ima tendenciju opadanja. Ne radi se o broju hektara obuhvaćenih kooperacijom, već i ostvarenim uslugama i obimu ekonomskih odnosa između zadruga i individualnih proizvođača.

Ukoliko zadruga ima veću ekonomiju i neki kapacitet za preradu, opšta je orijentacija na vlastitu proizvodnju, a u odnosu na individualne proizvođače sve je veće interesovanje za sferu prometa, a manje za angažovanje u proizvodnji.

Manji je obim kredita. Jedan od razloga za to svakako su uslovi privređivanja. U opštoj restrikciji kredita došlo je do sužavanja kredita i u poljoprivredi, kako za tekuće poslove tako i za investiciona ulaganja. S obzirom da su zadruge u proseku ekonomski slabije organizacije u odnosu na druge, to su one za banke manje interesantne, pa je i sa te strane dolazilo do smanjivanja obima kreditiranja. A i same zadruge, pošto nisu sigurne da će kreditirana proizvodnja ići preko njihove prodajne mreže, nisu imale interesa da traže kredite za individualne proizvođače. Pored toga, ako kooperant ne prodaje robu preko zadruge, a uzeo je kredit za proizvodnju, onda nastaju često sudski sporovi oko naplate potraživanja, koji su vrlo dugi, skopčani sa posebnim troškovima. Menica kao instrument poslovanja još nije uvedena u praksu.

Došlo je do smanjenja davanja mašinskih usluga od strane zadruga. Mnoge zadruge su smanjile svoj mašinski park apsolutno, a i u pogledu energetske snage. Tako je broj traktora u vlasništvu poljoprivrednih zadruga Vojvodine pao od 7.782 u 1964. godini na 5.603 u 1968. godini. U pogledu kretanja energetske snage u istom razdoblju smanjenje je manje: od 339.218 KS do 269.538 KS, što znači da je došlo do zamene traktora slabije energetske vuče jačim.

Pogrešno je iz ovog izvlačiti zaključak da je u istom odnosu opala mašinska obrada na individualnim gazdinstvima. Treba imati u vidu da se pojačalo učešće davanja usluga od strane dobara i kombinata, a deo poslova obavljaju i traktori privatnih vlasnika.

U odnosu na individualne proizvođače sve se više unose ekonomski kriterijumi.

Uspeh zadruge ranije se često merio ne samo po finansijskim rezultatima već i po naturalnim. Taj kriterijum je čak imao ponekad dominantan značaj. To je i prirodno u uslovima apsolutne nestašice poljoprivrednih proizvoda, naročito hlebnih žita. Tako sa stanovišta društvene zajednice u toj situaciji to je bio i ekonomski indikator uspeha. Međutim, ukoliko se zadruga uklapala u nove uslove privređivanja, ona je

morala da analizira ekonomski svaku akciju ponaosob i na osnovu toga da izvlači zaključke o rentabilnosti poslovanja ove ili one delatnosti. Ukoliko se išlo na formiranje radnih jedinica i utvrđivanje dohotka po delatnostima, ekonomski kriterijum je više potenciran.

U periodu kada se uspeh posmatrao na osnovu ukupnog poslovanja. iz marže ostvarene na prometu otkupljene robe subvencionirale su se mašinske usluge i neki poslovi poljoprivredne savetodavne službe. Posle privredne reforme otpale su subvencije, pa je došlo do prodaje nerentabilnih traktora, a mnogi poljoprivredni stručnjaci iz savetodavne službe orijentisali su se na druge poslove, često i na one koji nemaju veze sa njihovim osnovnim obrazovanjem (komercijalna služba).

Smanjen je stočni fond na ekonomijama. a kupovina zemlje je svedena samo na izuzetne slučajeve. Na smanjenje stočnog fonda uticala je, s jedne strane. slaba konjunktura na tržištu, a s druge, niska produktivnost rada. Naime. mnoge zadruge su držale stoku samo da je imaju, ne vodeći računa o troškovima proizvodnje i tržišnim cenama.

Kada je došlo do toga da se svaka delatnost ekonomski realnije analizira, mnogi objekti. zapati stada i faze proizvodnje. čak nezavisno i od trenutnih tržišnih uslova, nisu mogli da se uklope u tržišne cene. Zbog toga je došlo do likvidacije pojedinih stada. Što se negde zadržalo stočarstvo i u manjim koncentracijama ispod onih koje se sada smatraju graničnim, razloge treba tražiti u eventualnim većim gubicima na fiksnim troškovima nego u slučaju kada se i ovaj broj stoke čuva. Negde je i problem zapošljavanja radnika koji su radili u stočarstvu bio razlog da se i dalje drži nerentabilna stoka. pošto se ovi ljudi ne mogu pod istim uslovima rada i visine dohotka zaposliti u drugim delatnostima.

Zemlja se ne kupuje zato što je cena visoka, iako je ona u Vojvodini apsolutno i relativno niža od cene zemlje u drugim krajevima. Zadruge nemaju dovoljno slobodnih sredstava. a ni kredita za ove namene. Uz to je smanjen i interes za proširenje zemljišnih teritorija. I kupovina zemlje posmatra se sa stanovišta rentabiliteta.

Osnovna karakteristika ekonomskih odnosa između zadruge i individualnih gazdinstava jesu robno-novčani odnosi. To su odnosi između dva subjekta koja su ekonomski samostalna Zadruga prodaje reprodukcioni materijal i mašinske i stručne usluge, a vrši otkup poljoprivrednih proizvoda po cenama koje utvrđuju zadružni saveti na bazi troškova proizvodnje i tržišnih uslova. Na zboru kooperanata, po pravilu,

prethodno se prodiskutuju cene usluga i poljoprivrednih proizvoda. To je grupni dogovor. Ali to ne obavezuje pojedine individualne proizvođače na prodaju svojih proizvoda preko zadruge.

Postoji takođe dogovaranje o isporučenoj robi, kako u pogledu količine tako i u pogledu kvaliteta i dinamike prodaje. Ugovori, ukoliko se zaključuju, ne prelaze rok od godinu dana. Na to utiču opšti uslovi tržišta. Ni jedna poljoprivredna organizacija do sada nije bila u situaciji da može ugovarati prodaju robe za više godina. Svaka od njih išla je u proizvodnju na osnovu vlastite prognoze tržišta. Zato ni zadruga nije mogla da ide na neko dugoročno ugovaranje proizvodnje sa individualnim proizvođačima.

Raspodela dohotka u zadrugama vrši se po principima raspodele koja je uvedena i u ostalim radnim organizacijama. Koliko je do sada sprovedeno da se dohodak utvrđuje na nivou radne jedinice, koliko jedinice udruženog rada u zadruzi, gde ih ima, same odlučuju, teško je reći. Postoje statuti o raspodeli dohodaka i sve je to predviđeno. Ali dobija se utisak da u većini poljoprivrednih organizacija radnici po radnim jedinicama raspolažu samo onim delom dohotka koji ide na lična primanja, dok se fondovi koriste na osnovu odluka centralnih radničkih saveta, odnosno zadružnog saveta. Čak i onde gde se utvrde fondovi pojedinih jedinica za određenu godinu poslovanja, u idućoj godini oni se stvarno centralizuju i koriste onako kako se proceni da je najkorisnije za čitavu zadrugu, odnosno preduzeće, nezavisno od toga koja ih je jedinica stvorila. Do sada je ostvarena raspodela dohotka na osnovu rada samo onog dela koji služi ličnoj potrošnji radnika. Naravno, i tamo sa svim onim slabostima koje se odnose na vrednovanje doprinosa pojedinaca u ostvarenju dohotka.

Što se tiče učešća u raspodeli individualnih proizvođača. ona se vrši preko cena.

Poslednjih nekoliko godina naročito je naglašena potreba učešća individualnih proizvođača u upravljanju zadrugom. U odnosu na stanje pre privredne reforme promene su se desile u zadrugama samo u tom smislu što se povećao broj kooperanata u zadružnim organima. Individualni proizvođači su zainteresovani za cene, za stabilnost preuzimanja robe, za određena investiciona ulaganja u ona sredstva koja ne mogu sami da drže u vlastitim gazdinstvima, za blagovremenu nabavku kvalitetnog reprodukcionog materijala itd. U tome je njihovo angažovanje u radu organa upravljanja. Ali nisu spremni na neko angažovanje sredstava i snošenje rizika za određenu investicionu politiku koja bi koristila čitavom članstvu

zadruge. Do sada nisu postignuti veliki uspesi ni u pogledu prikupljanja uloga na štednju, oročavanja sredstava itd., iako su mnoge zadruge vodile dosta velike akcije u tom pravcu. Nerado se upuštaju u poslovne odnose prodaje na takozvani »otvoreni račun«. Vojvođanski seljak za sada u većini voli čiste ekonomske odnose, a zbog različitih situacija u minulom periodu, često i onda kada kolektiv zadruge uopšte nije bio uzročnik tome, izgubili su poverenje u mnoge zadruge.

Posmatrajući rad zadruga, njihove odnose sa individualnim proizvođačima i upoređujući te odnose sa onim koje uspostavljaju poljoprivredna dobra i kombinati, može se izvući zaključak da među njima nema skoro nikakvih razlika. Opšta zadruga se od svog postanka razlikovala po svojoj suštini od klasičnih zadruga, ali u uslovima delovanja privredne reforme ona se potpuno transformisala u radnu organizaciju. Dilema da li je zadruga udruženje ili preduzeće rešena je u praksi tako da ona ima sve elemente preduzeća onakvog tipa kako se ono razvija u našim društvenim uslovima.

DILEME O DALJEM RAZVOJU ZADRUGARSTVA

ZADRUGA — ASOCIJACIJA (UDRUŽENJE) PROIZVOĐAČA

Smanjivanje proizvodnih funkcija zadruge koje je počelo pre nekoliko godina sa tendencijom daljeg kretanja u tom pravcu naišlo je na veliku kritiku sa raznih strana. Na selu u prvom redu od ekonomski slabih proizvođača, jer im je smanjen obim kredita, a sa prestankom subvencija mašinskih usluga i rasprodajom jednog dela traktora sužen je obim davanja usluga uopšte. Mali obim površina kojima ova gazdinstva raspolažu, nedostatak kapitala naročito za nabavku reprodukcionog materijala, stoke i koncentrata delovao je i na smanjenje dohotka. Ako se tome doda opšta nesigurnost na tržištu i nemogućnosti prodaje stoke u određenim etapama, što je pogoršalo uslove privređivanja za sve subjekte u poljoprivredi, mogu se uočiti uzroci njihovog nezadovoljstva. Kako je zadruga najmasovnija organizacija, geografski njima najbliža, to se i oštrica kritike ispoljava najviše u tom pravcu.

Javlja se kritika na političkom planu. Osnovni motiv kritike je u tome da je malo individualnih proizvođača uključeno

u samoupravne i dohodne odnose. Po toj kritici, ne može se tako velik broj proizvođača (preko 40% od ukupne radne snage) ostaviti van samoupravnog mehanizma. Pošto je zadruga najmasovnija poljoprivredna organizacija, kooperante treba prvenstveno uključiti u organe upravljanja ove vrste radne zajednice. Onde, pak, gde funkcionišu druge organizacije, koje organizuju proizvodnu saradnju sa individualnim proizvođačima, tamo treba seljaci takođe ravnopravno da učestvuju sa radnicima u donošenju poslovnih odluka i u raspodeli onih jedinica koje rade sa kooperacijom.

Prema tome, tendencija u razvoju zadruge posle privredne reforme, po ovom shvatanju, ne odgovara intencijama agrarne politike i našeg društveno-političkog sistema. Zato se daju razni predlozi u pravcu prilagođavanja zadruge ovako interpretiranoj njenoj ulozi i funkciji u našim društveno-ekonomskim uslovima.

U pogledu transformacije zadruge neki naglašavaju da zadruga treba da ima karakter udruženja. Neke koncepcije idu i dalje i traže da se postojeće zadruge transformišu u asocijacije udruženih proizvođača, u kojima se udružuju sredstva i rad postojećih zadruga i individualnih proizvođača, dakle, udružuju društvena i privatna sredstva i ostvaruje neposredno udruženi rad zaposlenih u zadruzi. Na osnovu toga vršila bi se raspodela ostvarenog dohotka prema radu.

U tretiranju zadruge kao udruženja, odnosno asocijacija nema ujednačenih stavova kako kod pojedinih autora tako i u materijalima političkih foruma koji su razmatrali ovu problematiku.

Koji su motivi da se zadruga transformiše u udruženje, odnosno u asocijaciju? Da li na to upućuju ekonomski momenti? Da li ta promena znači nov kvalitet u organizaciji, to jest da li će veće uključenje seljaka u organe upravljanja dovesti do povećanja produktivnosti rada i smanjenja troškova proizvodnje? Da li je moguće transformisati postojeću zadrugu u asocijaciju takve vrste da se stvori udruživanje sredstava i rada ravnopravnih članova radnika zaposlenih u zadruzi i poljoprivrednih proizvođača, gde će se vršiti raspodela ostvarenog dohotka prema radu?

S obzirom da se za odgovor na ova pitanja ne možemo poslužiti podacima iz prakse i na bazi kvantitativne analize doći do određenih zaključaka, to ćemo se koristiti određenim pretpostavkama koje se zasnivaju na ekonomskoj logici poslovanja i zainteresovanosti subjekata koji treba da se integrišu.

Poći ćemo od već iznetih koncepcija analizirajući model zadruge kada se individualni proizvođači uključuju u organe

upravljanja, sa pravom upravljanja kakvo imaju radnici, ali bez dodatnog ulaganja sredstava, mada se ulažu sredstva od strane radnika i seljaka, da bismo završili onaj deo analize za raspodelu prema radu u ovakvim zadrugama.

Prvo ćemo poći od najjednostavnijeg modela da se individualni proizvođači uključuju u organe upravljanja bez ikakvih udela na bazi poslovne saradnje ili sa neznatnim udelom. Ako pretpostavimo da zaposleni u zadruzi pristaju da individualni proizvođači odlučuju sa njima potpuno ravnopravno o svim poslovnim pitanjima, šta se na ekonomskom planu dobija takvim promenama? Organizacija ekonomski, kvantitativno ne dobija ništa u svojoj veličini. Mogu nastupiti izvesne promene u ekonomiji rada, u smanjivanju administracije i prometnih troškova, eventualno i u određenom rasporedu radnika u zadruzi na radna mesta. Ali to se delimično može sprovesti u kraćem vremenskom periodu, pošto je teško otpustiti ili premestiti radnika na drugo radno mesto ako sam nije saglasan sa tom promenom. Može se pretpostaviti da bi došlo do šireg i češćeg dogovaranja sa proizvođačima u pogledu izbora proizvodnje, boljeg programiranja robe za tržište, stvorilo bi se veće poverenje između zadruge i seljaka.

Što se tiče razvitka demokratije, svakako, većim uključenjem seljaka u organe upravljanja stvorila bi se i veća mogućnost da se proširi broj onih koji su uključeni u samoupravni organizam.

Međutim, organizacija kvantitativno ostaje onakva kakva je i bila, pa ne može da da neke značajnije efekte na planu proizvodnje i tržišta. U oblasti industrije i prometa funkcionišu preduzeća gde je potpuno razvijeno radničko samoupravljanje na bazi društvene svojine, jedinstvena je zainteresovanost kolektiva, sprovodi se raspodela prema radu, pa ipak mnoga od njih (u većini sitna preduzeća) imaju gubitke, ne mogu da izdrže konkurenciju, ne mogu da prate savremeni razvoj tehnike i tehnologije, traže rešenje u određenoj integraciji sa drugim istim ili sličnim preduzećima.

Uključenje seljaka u upravne organe, bez povećanja sredstava preduzeća, pored navedenih problema koji karakterišu sitnu organizaciju, ne rešava suprotnost između interesa radnika zaposlenih u zadruzi i kooperanata. Radnici zadruge nastoje da maksimaliziraju dohodak da bi obezbedili veća lična primanja u sadašnjosti i da bi mogli da obezbede akumulaciju i proširenu reprodukciju za stabilan rast svojih dohodaka u budućnosti (ovde apstrahujemo opšte društvene ciljeve, izgradnju socijalizma, kojima teži najsvesniji deo kolektiva). Ukoliko se realizacija dohotka ostvaruje na bazi prometa

poljoprivrednih proizvoda, bruto marža predstavlja u stvari deo viška rada stvorenog u poljoprivredi, pošto je u sadašnjoj situaciji malo proizvodnih procesa rada u oblasti prometa koje vrši zadruga (dorada, priprema za potrošnju, pakovanje, sortiranje itd.). Istina, i zadruga preko angažovanja svojih društvenih sredstava i kvalifikovane radne snage učestvuje u stvaranju vrednosti na individualnom gazdinstvu, ali je normalna pojava da se to posebno obračunava i naplaćuje.

Individualnom gazdinstvu je isto tako osnovni motiv maksimalizacija dohotka radi podmirenja potreba porodice. To se ostvaruje proizvodnjom veće mase robe, ali i realizacijom što većih cena svojih proizvoda i plaćanjem što nižih cena za usluge i reprodukcioni materijal. U pogledu proširene reprodukcije u zadruzi, seljaci su zainteresovani za ona oruđa koja se mogu koristiti u njihovim gazdinstvima.

Ta suprotnost u zadruzi nije specifična za naše zadruge zato što se na jednoj strani nalazi zadružni kolektiv koji upravlja društvenom imovinom i koji je reprezentant udruženog rada i interesa radnika i kooperanata, predstavnika sopstvenih gazdinstava, već se ona javlja i u zadrugama kapitalističkih država između članova razne ekonomske snage.

Diskusije u organima upravljanja mogu da pruže bolji pregled u pogledu kalkulacija i raščlanjavanja pojedinih stavki cena usluga zadruge, ali nikako da otklone ove protivrečne interese zaposlenih u zadruzi i seljaka.

Posle privredne reforme mnoge zadruge su povećale broj seljaka u organima upravljanja stavljajući formalno radnike i kooperante u isti položaj, pa ipak nema nekih bitnih promena u poslovanju i raspodeli u odnosu na ranije stanje, jer se ostalo na istom načinu poslovanja.

Drugo, ideja o zadruzi kao asocijaciji, odnosno udruženju je razrađena u dva oblika: jedan po kome se stvaraju udruženja sa udruživanjem sredstava i rada, a drugi gde se istupa za stvaranje zadruga na principima zadruga u zapadnoj Evropi (udeli, garancije, ristorno i slično).

Da proanaliziramo, najpre, prvu varijantu. Ako bi se usvojio ovaj model, to bi značilo da sadašnja sredstva u zadruzi treba da se udruže sa sredstvima seljaka u jedan oblik zajedničke, grupne svojine. Ovde su date dve podvarijante. U jednoj kao da se misli na sva sredstva zadruge, a u drugoj samo na ona koja se nalaze u radnoj jedinici za kooperaciju. To bi značilo da se to odnosi uglavnom na mašine i neka oruđa, a ne na ekonomije i izgrađene industrijske objekte, mada industrijski objekti mogu da budu osnovna okosnica za razvitak kooperacije (na primer, fabrike za preradu voća i

povrća, klanice, mlinovi, izgrađene inkubatorske stanice i slično).

No, da li se radi o udruživanju dela sredstava ili svih sredstava kojima raspolaže zadruga, suština je ista, transformiše se društvena svojina u grupnu svojinu. Apstrahujući teorijsku i ideološku stranu ovog pitanja, da bi se ovo ostvarilo, potrebna je saglasnost kolektiva. Bez obzira kako su nastala sredstva zadruge, da li im je agrarnom reformom dodeljeno zamljište, da li su zaposleni uštedom i kreditima kupili nove mašine, odnosno izgradili objekte, niko im ne može oduzeti ta sredstva za proizvodnju i predati nekoj drugoj organizaciji. U ovom slučaju niko ne može oduzeti sredstva postojećih zadruga i predati ih novoj zadruzi ukoliko kolektiv zadruge sam na to ne pristaje. Da bi kolektiv pristao da ide u takav oblik integracije, potrebno je da ima neki ekonomski interes. Nužna je pretpostavka ostvarenja nekog većeg dohotka nego što ga postižu pod sadašnjim uslovima. Koncepcija asocijacije, osim misaone konstrukcije, ne daje neke realne osnove za realizaciju većeg dohotka.

Treće, individualni proizvođači raspolažu ovim elementima za proizvodnju: površinama zemlje, oruđima za rad, smeštajnim kapacitetima, stočnim fondom, novčanim sredstvima i radnom snagom. Ti faktori proizvodnje dolaze u obzir za udruživanje. Zato je potrebno analizirati mogućnost udruživanja svakog od navedenih faktora.

a) *Zemlja.* Do sada je udruživana zemlja samo u zadrugama kolhoznog tipa i u nekim manjim zadrugama u kapitalističkim zemljama. Takav oblik centralizacije zemlje zadržava privatnu svojinu, ali ukida monopol svojine kao objekta eksploatacije.

Unošenje zemlje u zadrugu pretpostavlja naplatu rente, i to ne samo diferencijalne nego i apsolutne, jer svako onaj ko unosi zemlju u zadrugu neće je ustupiti na besplatno korišćenje, već tražiti valorizaciju monopola privatne svojine. U praksi kod nas sada seljačka gazdinstva, obrađujući vlastitu zemlju, ne naplaćuju apsolutnu rentu iz rezultata tekuće proizvodnje. Naplata ove rente predstavlja tako visoku tržišnu cenu da ona sadrži u sebi jedan suvišak preko cene proizvodnje[4], a retko i diferencijalnu rentu. Postoji mogućnost naplate diferencijalne rente samo preko robne mase koja se

[4] Ima mišljenja da se ona danas ne ostvaruje ni na farmerskim gazdinstvima u razvijenim kapitalističkim zemljama, jer. i pored dobijanja velikih subvencija, dohodak radnika u poljoprivredi je niži u odnosu na najamninu radnika u vanpoljoprivrednim delatnostima.

iznosi na tržište, a to čini oko 50% ukupne seljačke proizvodnje. Naplata rente u novim asocijacijama smanjila bi dohodak za raspodelu, pa i deo za akumulaciju.

U našim uslovima odbačena je seljačka radna zadruga kao neadekvatna organizacija. Međutim, činjenica je da je ideja kolektivizacije egzistirala za sve vreme etatizma. Zbog toga su činjeni pokušaji da se potpuno obuhvati seljačko gazdinstvo pomoću takozvane kompleksne kooperacije. Ali, ona uopšte nije mogla da uhvati bilo kakvog korena, iako je u Vojvodini u jednom periodu vođena dosta živa propaganda u tom pravcu. Nije se dugo održala ni takozvana zajednička proizvodnja. Egzistirala je izvesno vreme dok se osvajala nova tehnologija, unosile nove sorte ili vršila zamena domaćih rasa stoke visokoproduktivnim i dok su se koristili izvesni elementi prinude. Međutim, kada je seljak došao do određenog saznanja, kad su selekciono seme, mineralno đubrivo, duboko oranje, odgoj i ishrana stoke itd. postali široka praksa, nestao je i ovaj oblik kooperacije. Nestao je jer se nije uklapao u seljački način proizvodnje.

Ni elastičnije forme udruživanja zemlje nisu se mnogo proširile u praksi. Tako, na primer, sve akcije na komasaciji kultura ili za stvaranje takozvanih žitnih polja nisu dale veće rezultate, iako se ne ukida ni jedan oblik monopola na zemlju, iako su očigledne koristi i za zadrugu i za individualne proizvođače, jer se racionalnije mogu koristiti mašine, pa i usluge po nižoj ceni od onih kad su razbacane kulture na sitnim parcelama.

Grupisanje zemlje u zadrugama kao oblik podruštvljavanja bazira, hteli ili ne hteli, na koncepciji kolektivizacije. Apstrahujući taj metod sa stanovišta da se on ne može sprovesti bez administrativne prinude, a ona je u našim uslovima protivna privrednom sistemu, on ima i određene slabosti, posmatrajući sa stanovišta kretanja razvitka proizvodnih snaga na savremenoj etapi. To se moglo smatrati donekle ispravnim u onoj situaciji kada tržište nije razvijeno, robnost proizvodnje individualnih gazdinstava niska, prehrambena industrija i integracija poljoprivrede i industrije uopšte nije počela da se razvija. Međutim, sa razvitkom svih ovih oblasti agrarno pitanje treba posmatrati potpuno drugačije.

b) *Oruđa za rad.* Kako stoji sa oruđima za rad i drugim materijalnim elementima proizvodnje? Radila individualnih proizvođača prilagođena su za individualnu upotrebu. Onaj broj gazdinstava što ima traktore i druge mašine, to su u većini stare mašine koje su rashodovala krupna gazdinstva

i zadruge. Kao takva, ta oruđa nisu pogodna čak ni za prostu kooperaciju u bilo kakvom obliku udruženog rada.

c) *Smeštajni prostor.* Smeštajni prostor, i po kapacitetu i po funkcionalnosti, odgovara individualnom načinu rada i nije pogodan za iole veću grupaciju stoke, odnosno čuvanje hrane. On se sada koristi zato što su za izgradnju novih objekata potrebna dodatna sredstva i što se utrošak rada u seljačkom gazdinstvu posmatra sa stanovišta raspoložive radne snage, a ne na osnovu merenja sa društvenom produktivnošću rada.

d) *Stočni fond.* Veća koncentracija stočnog fonda teško da se može sprovesti. Jedan deo stoke svakako bi ostao u ekonomskim dvorištima individualnih proizvođača, a drugi je niskih proizvodnih svojstava. Na to nas upućuju iskustva iz sprovođenja kolektivizacije u socijalističkim zemljama. U Sovjetskom Savezu danas, posle 40 godina postojanja kolhoza, oko 40% krava nalazi se na okućnicama.

Prema tome, proizvodna sredstva kojima seljaci raspolažu ili nisu pogodna za udruživanje ili ih oni neće da udruže.

Protiv ovakvog mišljenja ističu se prigovori da je ta sumnja neopravdana jer seljaci već danas udružuju sredstva za elektrifikaciju sela, za vodovod, za puteve i uređenje svojih naselja, za mostove, škole itd.

Treba imati u vidu da su to ulaganja drugog kvaliteta: u novcu ili u radu. Ulaganja se vrše u određenom vremenskom periodu — da se završi objekat, koji ima karakter zajedničke potrošnje. Udruživanje, pak, sredstava za proizvodnju u neku asocijaciju znači negaciju individualnih gazdinstava; to je tip kolektivnog gazdinstva, bez obzira kako ga nazvali. Ono menja seljački način proizvodnje kako sa stanovišta procesa rada tako i sa stanovišta ekonomskih odnosa. Na svom gazdinstvu seljak proizvodi da bi ostvario dohodak, motiv mu je, kao kod svakog prostog robnog proizvođača, vlastita potrošnja. Jedan deo njegovih proizvoda ne izlazi na tržište. U Vojvodini, gde je robnost najjača, ipak 50% proizvoda troši se u okviru gazdinstva. Svakako da će u budućnosti naturalni deo potrošnje u odnosu na ukupnu proizvodnju biti sve manji i manji, ali je to dosta dug proces. U slučaju udruživanja sredstava za proizvodnju proizvod je zajednička svojina kolektiva i on bi se ispoljavao kao roba prema svim potrošačima uključujući tu i zadrugare.

Dosadašnje iskustvo i sve analize porodičnih gazdinstava ukazuju da seljak pod normalnim ekonomskim uslovima unosi u svoje gazdinstvo postepeno novine, i to najpre one koje se

lako uklapaju u njegov način proizvodnje. Nije slučajno što seljak brzo usvaja visokoproduktivno seme, kvalitetnu stoku, hemizaciju, mašine koje zamenjuju životinjsku vuču. Tu se ne radi samo o potrebi većih ulaganja pri kupovini krupnijih sredstava, iako je novac za seljaka ograničavajući faktor unapređenja proizvodnje, već o tome što se u ovim slučajevima tradicionalni faktori proizvodnje zamenjuju savremenim bez velikih revolucionarnih skokova u seljačkom načinu rada. Radikalne promene ovog načina proizvodnje pretpostavljaju ili potpunu negaciju gazdinstva (administrativna, ekonomska ili na bazi prirodnog nestanka radne snage) ili takav skok koji očigledno obezbeđuje mnogo veći dohodak nego što ga oni ostvaruju pri sadašnjem radu — da ih ekonomski motivi sile na prilagođavanje novoj tehnologiji i uvođenju novina. Međutim, pri kreiranju zadruga kao asocijacija ne postoji ni jedan od ovih faktora niti je jasna pretpostavka rasta dohotka.

Ovo ponašanje seljaštva prema novinama je zapaženo u različitim uslovima i dosta obrađeno u agroekonomskoj literaturi. Ako se, pak, analiziraju vojvođanska individualna gazdinstva, onda se mogu uočiti i neki drugi karakteristični momenti. U poslednjih 10—15 godina u Vojvodini je izgrađena infrastruktura, organizovan dobar saobraćaj da se može brzo i lako doći do glavnih centara (Novi Sad — Subotica — Sombor — Zrenjanin itd.).

I manja mesta su se dosta razvijala i imaju institucije za kulturnu razonodu, školske i zdravstvene centre. Sela su dosta izgrađena, razvijena je trgovačka mreža, zdravstvena služba itd. Na osnovu toga, a i po tradiciji, vojvođanski seljak je manje mobilan u odnosu na seljaka drugih područja Srbije. Danas se mnogo podižu kuće, izgrađuju dvorišta (ograde i kapije posebno), vodovod, kupuju trajna i potrošna dobra, a u poslednje vreme i kola. Obično se to tumači kao da to seljak radi jer nema gde da investira, pa mesto na proizvodnu ide na ličnu potrošnju. Međutim, seljak dosta investira u školovanje dece. Seoska omladina u poslednje vreme, iako se zapošljava u gradu, dosta ostaje na selu koristeći saobraćajne veze za odlazak na svoja radna mesta. Jedino visokokvalifikovana omladina (ona sa fakultetom) je mobilna kao i u drugim područjima. Zato se podizanje i uređivanje stanova ne može protumačiti samo time da je porasla potrošnja na račun investicija, nego i stvaranjem uslova da se stanuje na selu iako se radi na društvenom sektoru. To je jedan način stabilizacije seljaka-radnika na selu i težnje čistih poljoprivrednih gazdinstava da prate porast životnog standarda u gradu. Danas je udaljenost stana od radnog mesta do 50 km normalna pojava.

U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, po pravilu, u centrima stanuju siromašniji slojevi društva, a bogatiji idu van grada, van buke. Nešto slično rađa se i u Vojvodini[5], tako da se u njoj u mnogom pogledu javlja novo i staro, pa i u pogledu aglomeracije stanovništva i naseljenosti. Ako je ova konstatacija tačna, onda seljačke porodice, kako one koje imaju izvore dohotka iz rada van gazdinstva tako i iz čistih poljoprivrednih gazdinstava, teško da će ići u asocijaciju kako je uprošćeno zamišljena. Potrebe za industrijskim proizvodima naglo rastu, tako da izvori novčanih prihoda od rada van gazdinstva nisu dovoljni. Nužno je da i žene rade u poljoprivredi Poznato je da u periodu konjunkture za stočarstvo u Vojvodini nije bio redak slučaj da su se porodice intelektualaca bavile tovom svinja.

Zato kompleksno zahvatanje individualnog gazdinstva i njegovih sredstava u okviru asocijacije ne bazira na dosadašnjem iskustvu niti na analizi naše ekonomske strukture.

e) *Novčana sredstva.* Ostaje samo udruživanje slobodnih novčanih sredstava individualnih proizvođača. Ovaj zahtev polazi od toga da proizvođači treba da uplaćuju određeni udeo u zadruge da bi povećali poslovni fond ove organizacije i stvorili uslove da mogu ravnopravno učestvovati u kreiranju poslovne politike zadruge.

Ovaj zahtev zasniva se ne samo na želji da se na taj način obezbede veća sredstva već i na udelima u zadrugama u kapitalističkim zemljama. Međutim, dosadašnje naše iskustvo, naročito u vreme sprovođenja mera privredne reforme, pokazalo je da su na ovaj način prikupljena neznatna sredstva, iako bi ta mobilizacija privatnih sredstava dobro došla za obezbeđenje obrtnih sredstava za zadrugu.

Do sada su kao oblici udruživanja korišćeni ulozi na štednju, tekući računi, »oročavanje« sredstava. U takvim uslovima seljak je bio siguran u svoja sredstva, jer je često garanciju preuzimala neka viša organizacija (banka i slično), obezbeđen mu je siguran profit u vidu kamate, pa je ipak malo ulagao. Mnogo više je ulagano na štednju kod banaka nego kod poljoprivrednih organizacija. Svakako za to postoje određeni razlozi: veće poverenje u banku, sigurnost naplate prema potrebi, odnosno kako je ugovoreno, a naročito tajnost uloga i ulagača.

---

[5] Ista pojava zapažena je i u Srbiji oko gradova. Seljaci-radnici doseljavaju se iz svojih udaljenih sela, kupuju placeve u okolnim selima i podižu kuće. U prigradskim naseljima taj radijus za sada iznosi najviše do 10 km od grada (vidi: Dragana Prokić-Sulejmanović, *Promene u društveno-ekonomskoj strukturi prigradskih područja*, Beograd, 1967).

Ako bi seljak u zadrugu ulagao u vidu udela, to može biti i sa kamatom, ali, po pravilu, u zadružnoj praksi to je bez kamate. Ta sredstva su imobilisana i mogu se povući samo onda kada se prestane biti član zadruge. Da bi ti ulozi ekonomski značili nešto, treba da predstavljaju pojedinačno veće iznose. Ako se sledi iskustvo sa udelima u savremenim zadrugama kapitalističkih zemalja, onda bi i kod nas individualni proizvođači trebalo da uplate iznos adekvatan njihovom korišćenju mašina, kamiona i drugih sredstava za proizvodnju kojima zadruga posluje.

f) *Udruživanje rada.* Udruživanje rada kao nov elemenat asocijacije treba da bude materijalna pretpostavka raspodele prema radu u zadrugama. Međutim, rad sam po sebi ne može se udružiti, jer on ne postoji pre procesa rada. Rad je ispoljavanje radne snage. Treba udružiti radnu snagu da bi se mogao realizovati udruženi rad. To znači da bi zadruge — asocijacije trebalo da uključe u rad aktivnu radnu snagu seoskih porodica koja je sada angažovana u poljoprivredi u celini ili delimično.

Prema obimu poslovanja mnoge zadruge već sada imaju više zaposlenih, naročito nekvalifikovane radne snage, nego što im je potrebno. Radni kolektivi u zadrugama su svakako protiv prijema nove radne snage sa individualnih gazdinstava.

Protiv ove konstatacije može se reći da se ovde ne radi o istom načinu zapošljavanja, već o takvom da bi seljaci ostali da rade na svojim gazdinstvima gde su i do sada radili, s tim što bi se tretirali na isti način kao i radnici.

Apstrahujući organizacione teškoće oko organizacije rada i proizvodnje po naučnim kriterijumima savremene tehnologije na razbacanim parcelama i gazdinstvima privatnih vlasnika, kao i valorizaciju utrošenog rada, zadržali bismo se najpre na problemu zapošljavanja. I u Vojvodini postoji nezaposlenost radne snage, i to ne samo sezonske nego kod nekih kategorija i u toku cele godine. Stvaranjem asocijacije ostali bi odnosi radna snaga — zemlja, to jest na radnu snagu i dalje bi otpadao mali broj hektara. Ne bi se menjala materijalna baza produktivnosti rada, posmatrajući samo površinu zemlje. Međutim, sva radna snaga nastojala bi da se što više zaposli.

Udruživanjem radne snage dobile bi one seljačke porodice koje imaju malo sredstava za proizvodnju (u prvom redu zemlje) i one koje malo mogu da koriste kredite, a to su slabija gazdinstva. Ekonomski jača gazdinstva ne bi mogla da realizuju efekat svoje radne snage u ranijem opsegu ako

bi rast proizvodnje ostao u masi na istom nivou. Da bi se produktivnost rada mogla povećati, treba povećati proizvodnju. Ali, da bi se to moglo ostvariti, potrebno je obezbediti plasman novoj količini proizvoda. To se, pak, ne može ostvariti bez dodatnih ulaganja. U takvim slučajevima prednost bi imala sitna gazdinstva, prirodno — ukoliko imaju radnu snagu. Da li bi krupnija gazdinstva pristala na takvu asocijaciju? Svakako ne bi. Nije se išlo na zajedničku proizvodnju čak ni onde gde su rezultati jasno vidljivi, a ovaj vid kooperacije bazirao je na pojedinačnom ugovoru zadruga — seljak. Utoliko pre teško bi dobrovoljno pristali da udruže svoja sredstva ekonomski jači u jednoj asocijaciji gde bi zajednički odlučivali svi.

Ako je seljak jednom ušao u neku društvenu organizaciju, on će tražiti dohodak paritetan dohotku radnika zaposlenih u industriji; zatim, zdravstveno i socijalno osiguranje i sve ono što povlači radni odnos na društvenom sektoru. Današnja situacija je takva da ni radna snaga najjačih gazdinstava ne ostvaruje dohodak paritetan onome koji postižu zaposleni u industriji.

Prema tome, koncepcija stvaranja asocijacije-zadruge otvara čitav niz problema: zapošljavanja radne snage, dodatnog kapitala, mogućnosti plasmana proizvoda itd. Da bi bila realna, ona mora da je motivisana razrešavanjem nekog od ovih ekonomskih problema. Manesholtov plan za izmenu strukture gazdinstava u zemljama ZET-a je motivisan povećanjem veličine gazdinstava koje bi omogućilo primenu moderne tehnike i tehnologije i na toj osnovi povećalo produktivnost rada, što sve vodi smanjivanju, odnosno posle izvesnog vremena potpunom ukidanju subvencionisanja poljoprivrede. I kod nas, kad se ide na stvaranje asocijacije, mora se uzeti za pretpostavku neki materijalni, odnosno ekonomski razlog. Pošto za to još nema realnih pretpostavki, koncepcija da se može stvoriti zadruga ili jedinica za kooperaciju na bazi udruživanja sredstava i rada je apstrakcija bez realne ekonomske analize ekonomske strukture.

RASPODELA PREMA RADU U ZADRUGAMA

Što se tiče principa raspodele prema radu u zadrugama tipa asocijacije, to je problem koji su zastupnici ovog modela zadruga samo uopšteno nabacili u skladu sa političkim deklaracijama, ali, na žalost, nisu do sada učinili veće napore da to objasne.

Raspodela ostvarenog dohotka na bazi rada postigla je najviši stepen egzaktnosti, za naše uslove, u onim poljoprivrednim preduzećima koja imaju približno jednak tip zemlje po jedinicama, sličnu tehničku opremu, izgrađenost putne mreže i istu strukturu proizvodnje.

Međutim, u velikim integracionim zajednicama, po pravilu, bonitet zemljišta nije isti u svim jedinicama, te zato moraju internim aktima da diferencirano valorizuju utrošak rada, to jest koliko je moguće da otklone uticaj diferencijalne rente na dohodak radnika pojedinih jedinica. Isti je problem i u slučaju proizvodnje proizvoda nejednake rentabilnosti. Kakve bi teškoće nastale utvrđivanjem dohotka prema radu u zadrugama gde bi se udružili svi seljaci ili bar većina od njih? Neki smatraju da bi svako individualno gazdinstvo moglo biti neka vrsta jedinice zadruge. Međutim, nije jasno kako utvrditi kriterijume za valorizaciju rada članova tih seljačkih porodica na osnovu kojih bi oni mogli participirati u ukupnom dohotku. Svaki njihov rad je individualan rad. On mora da je sveden na jedan određeni društveni prosek, na određeno društveno potrebno radno vreme. Pojedinačno svaki proizvođač je različitih individualnih sposobnosti i radi različitim intenzitetom, a uz to ima nejednake uslove rada. Jedini mogući način u tržišnoj privredi da se ti individualni radovi međusobno izjednače jeste njihovo svođenje na društveno potrebno radno vreme, to jest na vrednost rada, odnosno da se valoriziraju preko cena proizvoda. Nije slučajno što se u većim integrisanim zajednicama, gde je to iole moguće (gde postoje tržišne cene), utvrđuje dohodak jedinica na bazi tržišnih cena njihovih proizvoda. I u uslovima zadružne asocijacije morao bi da se obračunava rezultat pojedinačnih radova preko robe i cene. Treba znati da i robno-novčani odnosi izražavaju jedan oblik raspodele prema radu.

Drugo je pitanje raspodele viška rada i mogućnosti eksploatacije, odnosno prelivanja. Međutim, taj problem postoji svugde u robnoj proizvodnji. On postoji i kod naših socijalističkih preduzeća. Vrši se prelivanje između grane i grane, između rejona i rejona, pa je moguće i unutar pojedinih preduzeća.

Stvarati neki apstraktan model asocijacije preko koga se računa da će se izbeći prelivanje viška rada i računati da će se na taj način zaštititi seljaci, teško da se može ekonomski dokumentovati. To više komplikuje nego što rešava problem.

Robni odnosi nisu nešto suprotno samoupravnom socijalizmu. Naprotiv, naš model samoupravnog socijalizma, na ovoj etapi razvitka, bazira na robnoj proizvodnji. Zbog toga ne

treba tražiti nešto što se teško može sprovoditi u praksi pod geslom da su to novi, socijalistički odnosi.

Često se operiše sa principom dohodnog odnosa, to jest da i zadrugu i seljake treba dovesti u dohodne odnose. Ako se radi o motivima, seljak uvek proizvodi na principu dohotka, a isto tako i zadružni kolektivi. Ako se, pak, radi o društveno-političkom sistemu kao novom izrazu proizvodnih odnosa, onda to predstavlja likvidiranje proste robne proizvodnje. Međutim, iako su želje vrlo dobre, to se ne može sprovesti u određenom vremenskom periodu i pri tome tražiti najracionalnije metode integracije individualnih proizvođača sa društvenom proizvodnjom. Preporučeni model asocijacije-zadruge, bez obzira što pledira za to da je to kreacija u duhu stremljenja našeg privrednog sistema, da je to nov proizvodni odnos, ima, po našem mišljenju, elemente starog gledanja na transformaciju individualnih gazdinstava.

KLASIČNA ZADRUGA

Model koji ide na kreiranje zadruge po principima klasične zadruge elastičan je i, posmatrajući apstraktno, odgovara individualnom gazdinstvu. Ali je pitanje kakve i kolike se organizacije mogu stvoriti na taj način. Ako bi takva zadruga obuhvatila samo mali broj gazdinstava, 30—50, onda bi to bila mala organizacija, ona ne bi imala dovoljno sredstava za obavljanje raznih poslova seljaka niti bi bila dovoljno atraktivna da privuče i zaposli dovoljan broj dobrih stručnjaka

Takav tip zadruge mogao bi da obuhvata nabavku i prodaju robe (nabavno-prodajne zadruge i zajednička nabavka sredstava rada). On bi mogao verovatno da prikuplja i one proizvode koji predstavljaju male količine ili su slabijeg kvaliteta, pa trgovinske organizacije zbog male mase nisu zainteresovane da se time bave. Pored toga, treba imati u vidu da zadruge ovog tipa u razvijenim kapitalističkim zemljama Evrope, bez obzira što imaju dugu tradiciju i relativno visoku koncentraciju kapitala i radne snage, dolaze sve više u krizu i u inferiornijem su položaju u odnosu na krupna kapitalistička preduzeća. Sporije se adaptiraju novonastaloj situaciji. Preko zadruge seljak zahteva često da mu ona realizuje njegove proizvode, bez obzira što ta proizvodnja nije prilagođena tržištu i ukusu proizvođača. Krupni integranti pokazuju mnogo više vitalnosti i ekonomske snage nego ovakve zadruge.

Interesantno je da zadruge i zadružni savezi na Zapadu nisu više sredstva zaštite farmera onakve vrste kako je to

Raspodela ostvarenog dohotka na bazi rada postigla je najviši stepen egzaktnosti, za naše uslove, u onim poljoprivrednim preduzećima koja imaju približno jednak tip zemlje po jedinicama, sličnu tehničku opremu, izgrađenost putne mreže i istu strukturu proizvodnje.

Međutim, u velikim integracionim zajednicama, po pravilu, bonitet zemljišta nije isti u svim jedinicama, te zato moraju internim aktima da diferencirano valorizuju utrošak rada, to jest koliko je moguće da otklone uticaj diferencijalne rente na dohodak radnika pojedinih jedinica. Isti je problem i u slučaju proizvodnje proizvoda nejednake rentabilnosti. Kakve bi teškoće nastale utvrđivanjem dohotka prema radu u zadrugama gde bi se udružili svi seljaci ili bar većina od njih? Neki smatraju da bi svako individualno gazdinstvo moglo biti neka vrsta jedinice zadruge. Međutim, nije jasno kako utvrditi kriterijume za valorizaciju rada članova tih seljačkih porodica na osnovu kojih bi oni mogli participirati u ukupnom dohotku. Svaki njihov rad je individualan rad. On mora da je sveden na jedan određeni društveni prosek, na određeno društveno potrebno radno vreme. Pojedinačno svaki proizvođač je različitih individualnih sposobnosti i radi različitim intenzitetom, a uz to ima nejednake uslove rada. Jedini mogući način u tržišnoj privredi da se ti individualni radovi međusobno izjednače jeste njihovo svođenje na društveno potrebno radno vreme, to jest na vrednost rada, odnosno da se valoriziraju preko cena proizvoda. Nije slučajno što se u većim integrisanim zajednicama, gde je to iole moguće (gde postoje tržišne cene), utvrđuje dohodak jedinica na bazi tržišnih cena njihovih proizvoda. I u uslovima zadružne asocijacije morao bi da se obračunava rezultat pojedinačnih radova preko robe i cene. Treba znati da i robno-novčani odnosi izražavaju jedan oblik raspodele prema radu.

Drugo je pitanje raspodele viška rada i mogućnosti eksploatacije, odnosno prelivanja. Međutim, taj problem postoji svugde u robnoj proizvodnji. On postoji i kod naših socijalističkih preduzeća. Vrši se prelivanje između grane i grane, između rejona i rejona, pa je moguće i unutar pojedinih preduzeća.

Stvarati neki apstraktan model asocijacije preko koga se računa da će se izbeći prelivanje viška rada i računati da će se na taj način zaštititi seljaci, teško da se može ekonomski dokumentovati. To više komplikuje nego što rešava problem.

Robni odnosi nisu nešto suprotno samoupravnom socijalizmu. Naprotiv, naš model samoupravnog socijalizma, na ovoj etapi razvitka, bazira na robnoj proizvodnji. Zbog toga ne

treba tražiti nešto što se teško može sprovoditi u praksi pod geslom da su to novi, socijalistički odnosi.

Često se operiše sa principom dohodnog odnosa, to jest da i zadrugu i seljake treba dovesti u dohodne odnose. Ako se radi o motivima, seljak uvek proizvodi na principu dohotka, a isto tako i zadružni kolektivi. Ako se, pak, radi o društveno-političkom sistemu kao novom izrazu proizvodnih odnosa, onda to predstavlja likvidiranje proste robne proizvodnje. Međutim, iako su želje vrlo dobre, to se ne može sprovesti u određenom vremenskom periodu i pri tome tražiti najracionalnije metode integracije individualnih proizvođača sa društvenom proizvodnjom. Preporučeni model asocijacije-zadruge, bez obzira što pledira za to da je to kreacija u duhu stremljenja našeg privrednog sistema, da je to nov proizvodni odnos, ima, po našem mišljenju, elemente starog gledanja na transformaciju individualnih gazdinstava.

KLASIČNA ZADRUGA

Model koji ide na kreiranje zadruge po principima klasične zadruge elastičan je i, posmatrajući apstraktno, odgovara individualnom gazdinstvu. Ali je pitanje kakve i kolike se organizacije mogu stvoriti na taj način. Ako bi takva zadruga obuhvatila samo mali broj gazdinstava, 30—50, onda bi to bila mala organizacija, ona ne bi imala dovoljno sredstava za obavljanje raznih poslova seljaka niti bi bila dovoljno atraktivna da privuče i zaposli dovoljan broj dobrih stručnjaka.

Takav tip zadruge mogao bi da obuhvata nabavku i prodaju robe (nabavno-prodajne zadruge i zajednička nabavka sredstava rada). On bi mogao verovatno da prikuplja i one proizvode koji predstavljaju male količine ili su slabijeg kvaliteta, pa trgovinske organizacije zbog male mase nisu zainteresovane da se time bave. Pored toga, treba imati u vidu da zadruge ovog tipa u razvijenim kapitalističkim zemljama Evrope, bez obzira što imaju dugu tradiciju i relativno visoku koncentraciju kapitala i radne snage, dolaze sve više u krizu i u inferiornijem su položaju u odnosu na krupna kapitalistička preduzeća. Sporije se adaptiraju novonastaloj situaciji. Preko zadruge seljak zahteva često da mu ona realizuje njegove proizvode, bez obzira što ta proizvodnja nije prilagođena tržištu i ukusu proizvođača. Krupni integranti pokazuju mnogo više vitalnosti i ekonomske snage nego ovakve zadruge.

Interesantno je da zadruge i zadružni savezi na Zapadu nisu više sredstva zaštite farmera onakve vrste kako je to

bilo ranije. Zadružna preduzeća imaju kao osnovni zadatak da obezbeđuju proizvođačima takvu ekonomsku snagu sposobnu da prati i vodi novu tehnologiju i da mogu da budu konkurent u proizvodnji i na tržištu krupnim kapitalističkim preduzećima.

U našoj stvarnosti kreirani su mnogi krupni integranti: kombinati, prehrambena industrija, trgovinske organizacije. Oni su osnovna snaga i nosioci integracije. U takvim uslovima zadruge ovog tipa, po našem mišljenju, ne mogu same da igraju neku iole značajniju ekonomsku ulogu. Ukoliko treba liberalizovati zakonske propise o zadrugarstvu, odnosno dopuniti ih time da se mogu osnovati ovakve zadruge, ne može se očekivati da bi to dalo neke rezultate. Pravne forme odražavaju stvarnost i regulišu određene ekonomske odnose. One mogu da omoguće razvoj neke institucije ukoliko za to postoje materijalne pretpostavke. Za zadruge klasičnog tipa teško da postoje ekonomski uslovi pošto pretpostavljamo da ne može administrativno doći do rasformiranja postojećih zadruga i prenošenja njihovih sredstava u zadruge novog tipa. Naša je prognoza da ovaj tip zadruge može egzistirati u nerazvijenim uslovima onde gde društveni kapital nema interesa da se angažuje.

Rezimirajući analizu o koncepciji zadruge kao asocijacije, odnosno udruženja smatramo da se ona ne može realizovati u uslovima našeg privrednog sistema.

Postavlja se, onda, pitanje: da li treba nešto uraditi na planu zadrugarstva, a ako je potrebno, koje mere i akcije treba preduzeti da se to sprovede?

Naše mišljenje je da smo razvojem privrednog sistema sveli zadrugu na radnu organizaciju. U poslovanju privrednih subjekata polazi se od tržišta i robne proizvodnje. Na tržištu se ne priznaju nikakvi drugi kriterijumi sem zakonitosti robne proizvodnje. Tako i zadruga mora da se uklapa u principe dohotka i robno-novčane odnose. Među privrednim organizacijama vlada konkurencija u svim oblastima gde se njihovi interesi sukobljavaju, pa i u ekonomskim odnosima sa selom, a individualno gazdinstvo će stupati u poslovne odnose sa onom organizacijom koja mu pruža najbolje ekonomske uslove, nezavisno od toga da li je to zadruga, kombinat, poljoprivredno dobro ili trgovinska organizacija.

Ukoliko je veća organizacija, ona u principu može da pruži bolje uslove u odnosu na slabije, jer ima mogućnosti da bolje prati tržište, da više da kredita i da pod povoljnijim uslovima proda proizvode, odnosno nabavi reprodukcioni materijal. Ona može bolje da iskoristi zaposlenu radnu snagu i na taj način da smanji troškove rada za razne usluge u

odnosu na sitna preduzeća i zadruge koje moraju iz obrta malih količina roba da realizuju veliku masu dohotka za veliki broj zaposlenih, ali nedovoljno uposlenih radnika. Na toj osnovi krupna organizacija može da bude povoljnija za seljake u odnosu na sitne zadruge.

Može se postaviti pitanje: ako je osnovni prigovor zadruzi da je po veličini raspoloživog kapitala, po stručnoj radnoj snazi to mala organizacija koja ne odgovara savremenom razvitku, zašto se ne bi one udružile u zadružne saveze razne vrste, pa kroz tu integraciju rešile taj problem?

Formiranje novih zadružnih saveza imalo bi smisla ako bi oni bili privredna organizacija; inače, ako bi se stvarale organizacije koje se bave društveno-političkim problemima u zadrugama, to bi bilo nepotrebno stvaranje neproizvodnih institucija. Prvo, ako je zadruga radna organizacija, onda je ne treba odvajati od drugih organizacija. Drugo, već ima institucija koje se bave problemima sela — Socijalistički savez, Savez komunista (Komisija za selo), a u privrednim komorama zadružni savezi, odnosno odbori za zadrugarstvo. Treće, da bi se formirao poslovni savez, pretpostavlja se određena koncentracija kapitala. U Vojvodini već postoji određena koncentracija u oblasti prerade i prometa. Novi zadružni savezi bili bi, čak i ako bi se njihovo formiranje ekonomski stimulirało kao zvanična politika, za dogledno vreme u inferiornom položaju u odnosu na subjekte koji već funkcionišu.

Što se tiče uključenja seljaka u samoupravne organe, ono po sadržini može da ostane na sadašnjem nivou. To znači da treba i dalje podržavati postojanje, odnosno osnivanje saveta kooperanata pri jedinicama za kooperaciju, da kooperanti ulaze u organe upravljanja (upravne odbore i zadružne savete), da se o svim pitanjima koja su ekonomski interesantna dogovaraju sa individualnim proizvođačima, da se zaključuju individualni ili grupni ugovori na kraće ili duže vreme u pogledu liferovanja određene količine, kvaliteta i vremena isporuke robe, da stupaju u kreditne odnose. Onde gde se postigne sporazum mogu se ugovarati cene sa određenom podelom dobiti. Mogu se praviti aranžmani u pogledu angažovanja sredstava individualnih seljaka, bilo kao udeo u nabavci određenih sredstava ili u podizanju objekata, za što postoji obostrana zainteresovanost, ili kao prikupljanje uloga na štednju, otvaranje tekućih računa (»obračunske knjižice«) itd. Ali sve to kao čisto ugovorni odnos na bazi materijalne zainteresovanosti zaposlenih u zadruzi i individualnih proizvođača.

U protivnom, ni zadruga ni seljak neće ići ni u kakvu poslovnu saradnju koja se ne uklapa u tržišne zakone. Ako neko želi da na selu vodi socijalnu ili kulturnu politiku preko zadruge ili da ostvaruje neke druge ciljeve sem ekonomskih, onda on mora materijalno da stimulira ovu organizaciju iz svojih sredstava (opština, pokrajina itd.), to jest da plaća te usluge. Jer, zadruga može da funkcioniše samo na ekonomskim osnovama i da na tim principima razvija proizvodnu saradnju sa individualnim proizvođačima.

Obrazovanje između opšte i proizvodne potrošnje

Princip dohotka zasnovan na ekonomskoj ceni obrazovanja — osnova reprodukcije obrazovno-vaspitne delatnosti

Naše društvo se nalazi na značajnoj istorijskoj prekretnici (koja je tipična po prelazu iz ekstenzivne u intenzivnu fazu ekonomskog i društvenog razvitka) u procesu svog daljeg preobražaja na osnovama samoupravljanja. Taj prelaz je toliko dubok da označava potpun preobražaj postojeće materijalne osnove našeg društva. U tom procesu, pored tehnike, nauka i obrazovanje (u smislu znanja i sposobnosti), prilagođeni toj potrebi, imaju ulogu odlučujućeg nosioca društvenih i ekonomskih strukturnih promena.

Obrazovanje zakonito izrasta u činioca proizvodnih snaga društva

O obrazovanju u smislu stvarne funkcije znanja i sposobnosti se u savremenom svetu sve više govori kao o neposrednoj proizvodnoj snazi rada i društva, kao o činiocu koji sve presudnije opredeljuje karakter, smer i intenzitet društveno-ekonomskog i tehničko-tehnološkog razvoja svake društvene zajednice i kulturni razvitak svake ličnosti. Obrazovno-vaspitna delatnost, kao sfera ljudskog rada, poprima atribut »velike industrije znanja«, čiji društveni i ekonomski značaj nezadrživo raste.

I u našem društvu, koje se izgrađuje na samoupravnoj osnovi i u kome se razvijaju uslovi za snažnije ispoljavanje zakonitosti i implikacija naučno-tehnološke revolucije, sazrevanje svesti o znanju i sposobnostima kao nezamenljivim čini-

ocima svih naših kretanja i kao uslovu ukupne reprodukcije života i rada beleži uzlazni smer. Postaje očigledno da *u onoj meri u kojoj je proizvodni rad sve manje neposredni rad čoveka za mašinom, a sve više rad i radno vreme u toku kojeg se stavljaju u pokret društvene proizvodne snage, u toj meri obrazovanje (u smislu znanja i sposobnosti) postaje neposredna proizvodna snaga rada i društva.* To je bitan stav iz kojeg se onda izvodi i tretman i pozicija obrazovanja, a time i ekonomski uslovi, odnosno društveno-ekonomski odnosi reprodukcije ovog segmenta udruženog rada.

Shvatanje i prihvatanje obrazovanja — znanja i sposobnosti kao proizvodne snage rada i društva i činioca koji sve izrazitije opredeljuje osnovu društveno-ekonomske moći i pozicije čoveka rezultat je opštih kretanja koja karakterišu naše društvo, naročito tokom ostvarivanja društvene i privredne reforme. Raste saznanje da u uslovima primene složenijih sredstava rada i savremene organizacije procesa rada, kao i orijentacije na intenzivnije privređivanje, ostvarivanje funkcija u procesima rada i života sve više zavisi od stepena opšte i stručne spreme čoveka — od njegovih sposobnosti da pri tome koristi rezultate naučnih istraživanja. Obrazovanjem se *poboljšava i kvalitet ekonomskih odluka*, što dovodi do povećanja ekonomskih efekata.

Iz ovoga sledi zaključak: u savremenim uslovima naše proizvodnje nivo obrazovanja i kulture i stepen radne osposobljenosti pojedinca predstavljaju (a u meri naučno-tehnološkog progresa sve će više predstavljati) osnovu društveno-ekonomske pozicije i društvene moći čoveka. To važi naročito za sferu materijalne proizvodnje, u kojoj se rezultati rada pojedinca vidljivo i kvantitativno izražavaju, a ovi, opet, posebno u vidu lične i grupne proizvodnosti, sve više zavise od stručnosti čoveka.

Sazrevanje svesti o znanju i obrazovanju kao nezamenljivom činiocu svih naših kretanja i kao uslovu reprodukcije života na višem nivou, iako beleži napredak, ipak se u pojedinim sredinama i na određenim nivoima organizacije društva probija uz velike napore. Odsustvuje *kompleksan pristup obrazovanju — znanju i sposobnostima.* Retka je pojava da se problemi obrazovanja analiziraju sa svih relevantnih aspekata (ekonomskog, sociološkog, pedagoško-didaktičkog, pravnog i etičkog) i da se traže komponente iz kojih su oni rezultirali i iz toga opredeljuje rezultanta neophodnog delovanja pojedinih subjekata u obrazovanju i u društvu, u interesu razvoja ove sfere rada i punijeg ostvarivanja njene društvene funkcije. Obrazovanje se i dalje često razmatra *izvan* ostalih

kretanja u našem razvoju, pa se ocena o stanju i poziciji obrazovanja izvodi iz samog obrazovanja i, shodno tome, utvrđuju pravci i strategija razvoja obrazovanja i njegove materijalne osnove.

Obrazovanje ugrađuje sebe u sve naše rezultate i u sve promašaje. Zbog toga je društveno nedozvoljeno odnositi se prema obrazovanju kao prema pasivnom elementu privrednih i društvenih kretanja, kao prema *funkciji tih kretanja.* Sa obrazovanjem se mora računati kao sa jednim od bitnih, nezamenljivih *uslova svih tih kretanja,* jednim od njihovih opredeljujućih činilaca.

Iako se obrazovanju ne osporava atribut činioca proizvodne snage rada i društva, ipak se ono, *po izvorima i načinu sticanja sredstava za ostvarivanje njegove društvene funkcije* svrstava u kategoriju »budžetske i opšte potrošnje«. Vezivanje materijalne osnove obrazovanja pretežno za lične dohotke i određivanje stopa doprinosa za obrazovanje putem zakona svodi ga na kategoriju »potrošnih dobara građana«.

Prividno, obrazovnim institucijama je u interesu da se vezuju za lične dohotke, jer je opšta težnja da oni stalno rastu. Međutim, znatno brži porast ličnih dohodaka od produktivnosti i efikasnosti rada i paralelno povećavanje svih vidova opšte potrošnje (ovde je i obrazovanje) smanjuje akumulativnost i ograničava prostor i sredstva za modernizaciju i tehnološki progres, a time i za brže promene u kvalitativnim faktorima proizvodnih snaga. To kasnije ima negativno povratno dejstvo na obrazovanje. S druge strane, one privredne radne organizacije koje ostvare visok stepen tehničko-tehnološke razvijenosti (visok organski sastav kapitala), a neposredno učešće živog rada u procesu proizvodnje svedu na minimum (smanjivanje udela živog rada u tekućoj proizvodnji ostvaruje se zahvaljujući nagomilavanju minulog rada u sredstvima rada), smanjuju svoj udeo u sredstvima za obrazovanje jer osnovu za plaćanje doprinosa čine ostvareni lični dohoci. I sada postoje mnoge radne organizacije (spoljnotrgovinska preduzeća i niz drugih visokoakumulativnih organizacija) u kojima je učešće ličnih dohodaka u poslovnim rezultatima u nesrazmeri, pa su njihove obaveze u finansiranju obrazovanja niske. Kod preduzeća, pak, u kojima lični dohoci učestvuju i do 60% u ukupnom dohotku (niska tehnička opremljenost rada) davanja za obrazovanje su velika. *Obrazovanje, otuda, treba da traži uslove za razvoj ne u jačanju sredstava opšte i lične potrošnje, nego u povećanju sredstava za društvenu reprodukciju, kao njen sastavni deo.* Ono se mora osloboditi okvira kojima ga je društvo (država) veš-

tački odvojilo od sfere društvene reprodukcije, »iscedilo« iz udruženog rada. U tom smislu sve se jače probija saznanje da bi se prema obrazovanju iznad osnovnog, odnosno prema stručnom obrazovanju, morala primeniti ista logika kao i prema drugim činiocima koji imaju i privrednu funkciju.

Drugim rečima, obrazovanje za funkciju rada (obrazovanje posle osnovnog) upućeno je da materijalnu osnovu svoga razvoja (pretežno) crpi iz *istih izvora iz kojih se napajaju drugi činioci reprodukcije*. Time ono ulazi u kategoriju *proizvodne potrošnje*, jer po svom karakteru i funkciji to i predstavlja. Uslove za reprodukciju srednjeg i visokog obrazovanja, onog obrazovanja koje neposrednije priprema čoveka za radne funkcije, treba »premestiti« iz kruga sekundarne u sferu primarne raspodele. U protivnom, obrazovanje će se i dalje svrstavati u neproizvodnu potrošnju i biti izloženo kritici uvek kada dođe do neželjenog porasta ove potrošnje.

Potrebno je snažno afirmisati stav, koji bi morao da poprimi snagu društvenog aksioma, da *radikalna transformacija celokupne društvene i privredne strukture — svojevrsna revolucija u radu i odnosima — zahteva i revoluciju u obrazovanju i vaspitanju.*

Bitne karakteristike sadašnjeg trenutka u pogledu pozicije i funkcije obrazovanja

Sledećih nekoliko činilaca u sadašnjem trenutku našeg društvenog i ekonomskog razvoja nameću potrebu za razmatranjem stvarnih tokova u društveno-ekonomskim odnosima i materijalnoj osnovi obrazovanja primenom Opšteg zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje i analognih republičkih zakona, kao i pojedinih instrumenata ekonomskog sistema i ekonomske politike kojima se posredno ili neposredno opredeljuju materijalne i druge pretpostavke razvoja obrazovanja i vaspitanja, odnosno priroda društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti rada.

1. Rezolucija o razvoju obrazovanja i vaspitanja na samoupravnoj osnovi dobila je snagu zvaničnog skupštinskog dokumenta i postala zajednička platforma krupnih promena: pedagoško-didaktičkog, socijalno-ekonomskog, pravnog i političkog karaktera. U njoj se rešenja ključnih problema i protivrečnosti u obrazovanju i vaspitanju traže i vide u izmeni svih bitnih konstitutivnih komponenata sistema, sadržaja, strukture, društveno-ekonomskih odnosa i društvene pozicije obrazovanja i vaspitanja Rezolucija se beskompromisno zalaže

(sadrži u stvari rešenja) za radikalnu izmenu sistema sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje, za primenu principa dohotka u odnosima između svih aktera politike razvoja obrazovanja i obrazovno-vaspitnog procesa, za snažnije ispoljavanje interesa udruženog rada i u oblasti obrazovanja.

2. U svim republikama i pokrajinama — zajedničkim naporima i saradnjom prosvetnih organa, zajednica obrazovanja, komora i sindikata — uz primenu različitog metodološkog instrumentarija, brižljivo su analizirana raznovrsna iskustva u razvoju materijalne (ekonomske) osnove obrazovanja i mehanizam sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje. Prožimanje tih saznanja sa onima do kojih se došlo dubljim poniranjem u razradi teorijskog koncepta dohodnog sistema odnosa u obrazovanju dovelo je i dovodi u nekim republikama[1] do značajnijih zahvata i krupnijih izmena principa, metoda i izvora finansiranja i vidova udruživanja u oblasti obrazovanja i između obrazovanja i drugih delova udruženog rada. Između osnovnih principa društveno-ekonomskih odnosa obrazovanja, sadržanih u Rezoluciji o razvoju obrazovanja i vaspitanja i predloga o promenama do kojih se došlo gotovo u svim republikama, odnosno u Saveznom savetu za obrazovanje i kulturu, moguće je povući veliki znak jednakosti i uočiti visok stepen podudarnosti.

3. Rezolucija o društvenoj i ekonomskoj politici za 1970. godinu sadrži sve bitne stavove za preduzimanje krupnih poteza u cilju izmene principa i izvora finansiranja obrazovanja, izmene i dopune odgovarajućih zakona i drugih propisa sa područja ekonomskog sistema, kao i za nastavljanje dinamičkog rasta sredstava za obrazovanje, posebno sa stanovišta privredno nedovoljno razvijenih područja i investicionih ulaganja. Ona, u neku ruku, predstavlja odskočnu dasku za sankcionisanje trajnijih rešenja, sistemskog karaktera, za razvoj obrazovanja u onakvim društveno-ekonomskim odnosima u kojima će se ono valorizovati kao jedan od primarnih činilaca društvene reprodukcije i faktor ekonomskog razvoja — komponenta ne više opšte i budžetske, već proizvodne potrošnje, investicija.

---

[1] To se naročito odnosi na SR Hrvatsku, čiji Zakon o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje odražava principe društveno-ekonomskih odnosa zasnovanih na dohotku i ceni obrazovanja. Njime se otvara proces demistifikacije ekonomskih odnosa između obrazovanja i drugih sfera rada na taj način što će svaka oblast u cenu svojih proizvoda i usluga ugrađivati i troškove obrazovanja i finansirati ga u onim proporcijama koje zahteva interes i uslovi sticanja dohotka te oblasti.

4. Koncepcija Društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1971 do 1975. godine, kao dokumenat SIV-a, već se nekoliko meseci nalazi u »opticaju« kao sintetizovana vizija našeg društvenog i ekonomskog razvoja tokom sledećih pet godina. Osnovne stubove-nosače u ovom dokumentu sa stanovišta obrazovanja čine svi oni principi, metodi i sredstva realizacije dohodnih društveno-ekonomskih odnosa koje sadrži Rezolucija o razvoju obrazovanja i vaspitanja na samoupravnoj osnovi. Time će plan poslužiti kao siguran orijentir i efikasan instrumenat u rukama svih subjekata planiranja i politike finansiranja razvoja obrazovanja. To isto važi i u pogledu dugoročne projekcije razvoja obrazovanja do 1985. godine, na kojoj se takođe radi u odgovarajućoj komisiji SIV-a.

5. U toku je rad na reviziji i kodifikaciji celokupnog saveznog zakonodavstva. Sada je trenutak da se, na osnovu saznanja kojima raspolažemo sa područja sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje, u celokupan pravno-ekonomski instrumentarij »utisnu« pravno-ekonomske osnove društveno-ekonomskih odnosa na principu dohotka. na kojima treba snažnije razviti i izvesti reformu sistema. strukture, sadržaja i tehnologije obrazovanja i rapidno povećati njegovu društvenu i ekonomsku efikasnost.

Uzajamni odnos opštih privrednih kretanja i razvoja društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju

Ostvareni razvoj obrazovanja sa stanovišta ispoljenih društveno-ekonomskih odnosa i njihove materijalne osnove u najneposrednijoj je vezi (moglo bi se reći, uslovljen je) sa opštim privrednim kretanjima i intenzitetom ostvarivanja principa reforme u svim oblastima društvenog rada. Pri tome se naročito ima u vidu da je krajem 1968. i u toku 1969. godine došlo do vidnog ispoljavanja problema ***nelikvidnosti naše privrede,*** koja je usporila naš opšti samoupravni razvoj i izazvala niz ekonomskih i socijalnih implikacija u mnogim sferama rada i života, a time i u oblasti obrazovanja. Nelikvidnost u privredi predstavlja jedan od najsloženijih problema u tom ostvarivanju društvene i privredne reforme. Ovde se ne radi toliko o njenim kvantitativnim aspektima koliko o uticaju koji ona ima na razvoj samoupravnih odnosa.

Uzroci sporog ostvarivanja principa reforme u oblasti obrazovanja nalaze se ne samo unutar ove sfere društvenih delatnosti nego, i to pre svega, u sporom ostvarivanju refor-

me uopšte. Spore promene u razvojnoj orijentaciji privrede, nizak nivo podele rada i na njoj zasnovane specijalizacije i kooperacije, zadržavanje integracionih procesa u okvirima užih teritorija (društveno-političkih zajednica), odsustvo programa dugoročnijeg razvoja radnih organizacija, sporo uvođenje principa dohotka i njegove raspodele u svim sferama rada — sve su to činioci koji su neposredno ili posredno opredeljivali razvoj obrazovanja i prirodu društveno-ekonomskih odnosa u toj oblasti društvenog rada.

Nisu stvoreni *očekivani preduslovi* da se obrazovanje brže transformiše u samoupravne odnose. Zbog nedosledne primene principa dohotka u privređivanju, raspodeli i svim odnosima koji se formiraju u privredi i društvu radni ljudi su i dalje odvojeni od rezultata rada i putem samoupravljanja ne mogu uvek da *utiču na odnose privređivanja*, s obzirom da još snažno deluju vanekonomski činioci (sporo se menja položaj proizvođača u oblasti društvene reprodukcije, ne obezbeđuje se osnovna politička i ekonomski nužna orijentacija smanjivanja obaveza privrede prema društvenoj zajednici). To važi i za radne ljude zaposlene u oblasti obrazovanja, koji nisu u položaju da bitnije utiču na uslove svoga rada, a time i na ekonomsku osnovu valorizacije svojih rezultata.

Karakteristike tih opštih kretanja potrebno je uzimati u obzir prilikom ocene postignutog u oblasti obrazovanja, a naročito sa stanovišta odnosa: privreda — obrazovanje. Privredi se, bez uzimanja u obzir njenog stvarnog položaja i mogućnosti uticaja na društvene procese, zamera što nema dovoljno razumevanja za probleme obrazovanja. Otuda je, bez obzira na porast materijalne osnove obrazovanja do koga je došlo tokom poslednjih godina, učestala u *pojedinim sredinama* globalna kritika društva od strane prosvetnih radnika da ono »ne shvata« funkciju obrazovanja.

Nisu usamljeni stavovi da se odnosi između privrede i obrazovanja mogu uspešno regulisati jedino zakonom, propisivanjem obaveza i prava. Umesto da se rešenja traže u modernoj privredi koja nastaje, to se, kritikujući privredu koja nestaje, »spas« nalazi u zakonu, u merama države.[2]

Mnogi nesporazumi i problemi u oblasti obrazovanja i vaspitanja proističu iz nesklada između zamišljenog, željenog i stvarno mogućeg, realizovanog. Često se u raspravama gube

---

[2] Pri tome se za argumente uzimaju primeri preduzeća koja su u toku reforme smanjivala sredstva za obrazovanje, a ne ističu se i one radne organizacije koje pored obaveznog doprinosa izdvajaju za obrazovanje i do 5% od bruto ličnih dohodaka (»Rade Končar« u Zagrebu, EI u Nišu, RTB u Boru itd.).

iz vida realne mogućnosti koje pruža data ekonomska i društvena struktura za realizaciju određenih želja, potreba : programa na području obrazovanja, pa se *sadašnjost kritikuje sa stanovišta anticipiranih uslova.*

Rast sredstava za obrazovanje i rast obrazovnih potreba

Poslednjih godina ispoljena je tendencija bržeg rasta sredstava za obrazovanje kao posledica primene Opšteg zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje i istoimenih republičkih zakona kojima su uspostavljeni autonomni izvori sredstava za obrazovanje.

1. U 1968. i 1969. godini *sredstva za školstvo učestvuju u nacionalnom dohotku sa 5,2%.*[3] Ako se ovim sredstvima dodaju i izdvajanja za predškolsko vaspitanje i obrazovanje, za radničke i narodne univerzitete, kao i sredstva koja radne organizacije izdvajaju za svoje obrazovne oblike, onda *sredstva za obrazovanje učestvuju u nacionalnom dohotku sa oko 6%.* Međutim, neto sredstva za obrazovanje iznosila su oko 4% od nacionalnog dohotka. Uputno je kalkulisati sa neto sredstvima za obrazovanje jer se po osnovi raznih doprinosa (poreza) na lične dohotke, s obzirom na visoko učešće ličnih dohodaka u ukupnim sredstvima za obrazovanje (što nije slučaj sa ostalim društvenim delatnostima), veliki deo sredstava odliva iz sfere obrazovanja: *godišnje jedna četvrtina ukupnih sredstava za obrazovanje.*

Sredstva koja izdvajamo za obrazovanje, iako se kreću u skladu sa predviđanjima tekućeg srednjoročnog plana razvoja, ipak *nedovoljno omogućavaju realizaciju društvenih ciljeva* u pogledu obuhvata generacija (naročito na srednjem stupnju obrazovanja) i u pogledu ozbiljnijih zahvata u modernizaciji obrazovne tehnologije, bez koje nema izrazitijeg povećanja efikasnosti obrazovno-vaspitnog rada. Da smo uspeli ostvariti planirani obuhvat, na primer, na srednjem stupnju od oko 40% do 43% od generacije (kako se predviđalo) — a danas imamo tek 36% — u 1970. godini bilo bi potrebno izdvojiti oko 25 milijardi starih dinara više. To nas upućuje na potrebu *dubljeg izučavanja stvarnih obrazovnih potreba* na osnovu kojih bi se, uz primenu ekonomske cene obrazovanja, utvrđivala, od strane svih subjekata politike društve-

---

[3] Prema završnim računima radnih organizacija za 1968. i 1969. godinu, završnim računima fondova društveno-političkih zajednica za 1968. i 1969. godinu i podacima Saveznog zavoda za statistiku.

nog i ekonomskog razvoja. optimalna granica ulaganja sredstava za obrazovanje ispod koje se ne bismo smeli kretati.

2. Istovremeno sa porastom sredstava za obrazovanje *porasle su i obrazovne potrebe.* Izrazito se povećava broj učenika na srednjem stupnju i studenata, kao i nastavnika (godišnje oko 15 milijardi starih dinara apsorbuje ovaj povećani obim obrazovne delatnosti), a porasli su i troškovi izgradnje i opreme škola.

3 U *oblasti investicija u obrazovanju* ne ostvaruje se planirani rast i godišnje se izgrađuje jedna polovina predviđenog povećanja školskog prostora, tako da u mnogim sredinama i dalje preovladava rad u dve i tri smene. Za poslednjih osam godina učešće obrazovanja u ukupnim investicijama smanjilo se od 3.5 (u 1962) na 1.6 (u 1969), a u neprivrednim investicijama od 11.5% (u 1962) na 6.8% (u 1969).[4]

4 I sprovedena revalorizacija osnovnih sredstava u obrazovanju pokazala je veoma slabu opremljenost obrazovno-vaspitnih ustanova, visoku stopu zastarelosti opreme i nepovoljnu strukturu osnovnih sredstava. U ukupnoj vrednosti osnovnih sredstva u obrazovanju oprema učestvuje sa svega 1/10, dok 9/10 vrednosti čine zgrade sa komunalnim uređajima.

5. U strukturi ukupnih sredstava za obrazovanje 78% čine izdaci za lične dohotke, 15% za materijalne rashode i 7% za investicije.[5] Sa stanovišta materijalnih troškova struktura sredstava je nepovoljna. I pored toga, *lični dohoci prosvetnih radnika* su niži u odnosu na druge delatnosti sa približno istom kvalifikacionom strukturom zaposlenih. Dovoljno je napomenuti da su prosečni nominalni lični dohoci u oblasti obrazovanja za period I—IX 1969. godine iznosili 1.065,00 dinara po zaposlenom.[6] U strukturi visine ličnih dohodaka u oblasti obrazovanja 33% zaposlenih imaju prosečan lični dohodak (prema stanju u martu 1969) ispod 800,00 dinara, a 65% ispod 1.000,00 dinara.[7]

6. Fondovi u obrazovno-vaspitnim ustanovama su mali i formiraju se gotovo isključivo iz raspodele dohotka krajem godine, a nisu uključena sredstva za fondove kao elemenat cene obrazovanja prilikom utvrđivanja naknade za rad. Tako

---

[4] »Investicije«, bilteni Službe društvenog knjigovodstva, br. 42, 59, 77, 95, 109, 118 i 122.

[5] Izračunato na osnovu podataka Službe društvenog knjigovodstva.

[6] »Indeks«, br. 1/70, str. 42.

[7] »Indeks«, br. 11/69, str. 50.

bilo ranije. Zadružna preduzeća imaju kao osnovni zadatak da obezbeđuju proizvođačima takvu ekonomsku snagu sposobnu da prati i vodi novu tehnologiju i da mogu da budu konkurent u proizvodnji i na tržištu krupnim kapitalističkim preduzećima.

U našoj stvarnosti kreirani su mnogi krupni integranti: kombinati, prehrambena industrija, trgovinske organizacije. Oni su osnovna snaga i nosioci integracije. U takvim uslovima zadruge ovog tipa, po našem mišljenju, ne mogu same da igraju neku iole značajniju ekonomsku ulogu. Ukoliko treba liberalizovati zakonske propise o zadrugarstvu, odnosno dopuniti ih time da se mogu osnovati ovakve zadruge, ne može se očekivati da bi to dalo neke rezultate. Pravne forme odražavaju stvarnost i regulišu određene ekonomske odnose. One mogu da omoguće razvoj neke institucije ukoliko za to postoje materijalne pretpostavke. Za zadruge klasičnog tipa teško da postoje ekonomski uslovi pošto pretpostavljamo da ne može administrativno doći do rasformiranja postojećih zadruga i prenošenja njihovih sredstava u zadruge novog tipa. Naša je prognoza da ovaj tip zadruge može egzistirati u nerazvijenim uslovima onde gde društveni kapital nema interesa da se angažuje.

Rezimirajući analizu o koncepciji zadruge kao asocijacije, odnosno udruženja smatramo da se ona ne može realizovati u uslovima našeg privrednog sistema.

Postavlja se, onda, pitanje: da li treba nešto uraditi na planu zadrugarstva, a ako je potrebno, koje mere i akcije treba preduzeti da se to sprovede?

Naše mišljenje je da smo razvojem privrednog sistema sveli zadrugu na radnu organizaciju. U poslovanju privrednih subjekata polazi se od tržišta i robne proizvodnje. Na tržištu se ne priznaju nikakvi drugi kriterijumi sem zakonitosti robne proizvodnje. Tako i zadruga mora da se uklapa u principe dohotka i robno-novčane odnose. Među privrednim organizacijama vlada konkurencija u svim oblastima gde se njihovi interesi sukobljavaju, pa i u ekonomskim odnosima sa selom, a individualno gazdinstvo će stupati u poslovne odnose sa onom organizacijom koja mu pruža najbolje ekonomske uslove, nezavisno od toga da li je to zadruga, kombinat, poljoprivredno dobro ili trgovinska organizacija.

Ukoliko je veća organizacija, ona u principu može da pruži bolje uslove u odnosu na slabije, jer ima mogućnosti da bolje prati tržište, da više da kredita i da pod povoljnijim uslovima proda proizvode, odnosno nabavi reprodukcioni materijal. Ona može bolje da iskoristi zaposlenu radnu snagu i na taj način da smanji troškove rada za razne usluge u

odnosu na sitna preduzeća i zadruge koje moraju iz obrta malih količina roba da realizuju veliku masu dohotka za veliki broj zaposlenih, ali nedovoljno uposlenih radnika. Na toj osnovi krupna organizacija može da bude povoljnija za seljake u odnosu na sitne zadruge.

Može se postaviti pitanje: ako je osnovni prigovor zadruzi da je po veličini raspoloživog kapitala, po stručnoj radnoj snazi to mala organizacija koja ne odgovara savremenom razvitku, zašto se ne bi one udružile u zadružne saveze razne vrste, pa kroz tu integraciju rešile taj problem?

Formiranje novih zadružnih saveza imalo bi smisla ako bi oni bili privredna organizacija; inače, ako bi se stvarale organizacije koje se bave društveno-političkim problemima u zadrugama, to bi bilo nepotrebno stvaranje neproizvodnih institucija. Prvo, ako je zadruga radna organizacija, onda je ne treba odvajati od drugih organizacija. Drugo, već ima institucija koje se bave problemima sela — Socijalistički savez, Savez komunista (Komisija za selo), a u privrednim komorama zadružni savezi, odnosno odbori za zadrugarstvo. Treće, da bi se formirao poslovni savez, pretpostavlja se određena koncentracija kapitala. U Vojvodini već postoji određena koncentracija u oblasti prerade i prometa. Novi zadružni savezi bili bi, čak i ako bi se njihovo formiranje ekonomski stimulirao kao zvanična politika, za dogledno vreme u inferiornom položaju u odnosu na subjekte koji već funkcionišu.

Što se tiče uključenja seljaka u samoupravne organe, ono po sadržini može da ostane na sadašnjem nivou. To znači da treba i dalje podržavati postojanje, odnosno osnivanje saveta kooperanata pri jedinicama za kooperaciju, da kooperanti ulaze u organe upravljanja (upravne odbore i zadružne savete), da se o svim pitanjima koja su ekonomski interesantna dogovaraju sa individualnim proizvođačima, da se zaključuju individualni ili grupni ugovori na kraće ili duže vreme u pogledu liferovanja određene količine, kvaliteta i vremena isporuke robe, da stupaju u kreditne odnose. Onde gde se postigne sporazum mogu se ugovarati cene sa određenom podelom dobiti. Mogu se praviti aranžmani u pogledu angažovanja sredstava individualnih seljaka, bilo kao udeo u nabavci određenih sredstava ili u podizanju objekata, za što postoji obostrana zainteresovanost, ili kao prikupljanje uloga na štednju, otvaranje tekućih računa (»obračunske knjižice«) itd. Ali sve to kao čisto ugovorni odnos na bazi materijalne zainteresovanosti zaposlenih u zadruzi i individualnih proizvođača.

U protivnom, ni zadruga ni seljak neće ići ni u kakvu poslovnu saradnju koja se ne uklapa u tržišne zakone. Ako neko želi da na selu vodi socijalnu ili kulturnu politiku preko zadruge ili da ostvaruje neke druge ciljeve sem ekonomskih, onda on mora materijalno da stimulira ovu organizaciju iz svojih sredstava (opština, pokrajina itd.), to jest da plaća te usluge. Jer, zadruga može da funkcioniše samo na ekonomskim osnovama i da na tim principima razvija proizvodnu saradnju sa individualnim proizvođačima.

Obrazovanje između opšte i proizvodne potrošnje

Princip dohotka zasnovan na ekonomskoj ceni obrazovanja — osnova reprodukcije obrazovno-vaspitne delatnosti

Naše društvo se nalazi na značajnoj istorijskoj prekretnici (koja je tipična po prelazu iz ekstenzivne u intenzivnu fazu ekonomskog i društvenog razvitka) u procesu svog daljeg preobražaja na osnovama samoupravljanja. Taj prelaz je toliko dubok da označava potpun preobražaj postojeće materijalne osnove našeg društva. U tom procesu, pored tehnike, nauka i obrazovanje (u smislu znanja i sposobnosti), prilagođeni toj potrebi, imaju ulogu odlučujućeg nosioca društvenih i ekonomskih strukturnih promena.

Obrazovanje zakonito izrasta u činioca proizvodnih snaga društva

O obrazovanju u smislu stvarne funkcije znanja i sposobnosti se u savremenom svetu sve više govori kao o neposrednoj proizvodnoj snazi rada i društva, kao o činiocu koji sve presudnije opredeljuje karakter, smer i intenzitet društveno-ekonomskog i tehničko-tehnološkog razvoja svake društvene zajednice i kulturni razvitak svake ličnosti. Obrazovno-vaspitna delatnost, kao sfera ljudskog rada, poprima atribut »velike industrije znanja«, čiji društveni i ekonomski značaj nezadrživo raste.

I u našem društvu, koje se izgrađuje na samoupravnoj osnovi i u kome se razvijaju uslovi za snažnije ispoljavanje zakonitosti i implikacija naučno-tehnološke revolucije, sazrevanje svesti o znanju i sposobnostima kao nezamenljivim čini-

ocima svih naših kretanja i kao uslovu ukupne reprodukcije života i rada beleži uzlazni smer. Postaje očigledno da *u onoj meri u kojoj je proizvodni rad sve manje neposredni rad čoveka za mašinom, a sve više rad i radno vreme u toku kojeg se stavljaju u pokret društvene proizvodne snage, u toj meri obrazovanje (u smislu znanja i sposobnosti) postaje neposredna proizvodna snaga rada i društva.* To je bitan stav iz kojeg se onda izvodi i tretman i pozicija obrazovanja, a time i ekonomski uslovi, odnosno društveno-ekonomski odnosi reprodukcije ovog segmenta udruženog rada.

Shvatanje i prihvatanje obrazovanja — znanja i sposobnosti kao proizvodne snage rada i društva i činioca koji sve izrazitije opredeljuje osnovu društveno-ekonomske moći i pozicije čoveka rezultat je opštih kretanja koja karakterišu naše društvo, naročito tokom ostvarivanja društvene i privredne reforme. Raste saznanje da u uslovima primene složenijih sredstava rada i savremene organizacije procesa rada, kao i orijentacije na intenzivnije privređivanje, ostvarivanje funkcija u procesima rada i života sve više zavisi od stepena opšte i stručne spreme čoveka — od njegovih sposobnosti da pri tome koristi rezultate naučnih istraživanja. Obrazovanjem se *poboljšava i kvalitet ekonomskih odluka*, što dovodi do povećanja ekonomskih efekata.

Iz ovoga sledi zaključak: u savremenim uslovima naše proizvodnje nivo obrazovanja i kulture i stepen radne osposobljenosti pojedinca predstavljaju (a u meri naučno-tehnološkog progresa sve će više predstavljati) osnovu društveno-ekonomske pozicije i društvene moći čoveka. To važi naročito za sferu materijalne proizvodnje, u kojoj se rezultati rada pojedinca vidljivo i kvantitativno izražavaju, a ovi, opet, posebno u vidu lične i grupne proizvodnosti, sve više zavise od stručnosti čoveka.

Sazrevanje svesti o znanju i obrazovanju kao nezamenljivom činiocu svih naših kretanja i kao uslovu reprodukcije života na višem nivou, iako beleži napredak, ipak se u pojedinim sredinama i na određenim nivoima organizacije društva probija uz velike napore. Odsustvuje *kompleksan pristup obrazovanju — znanju i sposobnostima.* Retka je pojava da se problemi obrazovanja analiziraju sa svih relevantnih aspekata (ekonomskog, sociološkog, pedagoško-didaktičkog, pravnog i etičkog) i da se traže komponente iz kojih su oni rezultirali i iz toga opredeljuje rezultanta neophodnog delovanja pojedinih subjekata u obrazovanju i u društvu, u interesu razvoja ove sfere rada i punijeg ostvarivanja njene društvene funkcije. Obrazovanje se i dalje često razmatra *izvan* ostalih

kretanja u našem razvoju, pa se ocena o stanju i poziciji obrazovanja izvodi iz samog obrazovanja i, shodno tome, utvrđuju pravci i strategija razvoja obrazovanja i njegove materijalne osnove.

Obrazovanje ugrađuje sebe u sve naše rezultate i u sve promašaje. Zbog toga je društveno nedozvoljeno odnositi se prema obrazovanju kao prema pasivnom elementu privrednih i društvenih kretanja, kao prema *funkciji tih kretanja.* Sa obrazovanjem se mora računati kao sa jednim od bitnih, nezamenljivih *uslova svih tih kretanja,* jednim od njihovih opredeljujućih činilaca.

Iako se obrazovanju ne osporava atribut činioca proizvodne snage rada i društva, ipak se ono, *po izvorima i načinu sticanja sredstava za ostvarivanje njegove društvene funkcije* svrstava u kategoriju »budžetske i opšte potrošnje«. Vezivanje materijalne osnove obrazovanja pretežno za lične dohotke i određivanje stopa doprinosa za obrazovanje putem zakona svodi ga na kategoriju »potrošnih dobara građana«.

Prividno, obrazovnim institucijama je u interesu da se vezuju za lične dohotke, jer je opšta težnja da oni stalno rastu. Međutim, znatno brži porast ličnih dohodaka od produktivnosti i efikasnosti rada i paralelno povećavanje svih vidova opšte potrošnje (ovde je i obrazovanje) smanjuje akumulativnost i ograničava prostor i sredstva za modernizaciju i tehnološki progres, a time i za brže promene u kvalitativnim faktorima proizvodnih snaga. To kasnije ima negativno povratno dejstvo na obrazovanje. S druge strane, one privredne radne organizacije koje ostvare visok stepen tehničko-tehnološke razvijenosti (visok organski sastav kapitala), a neposredno učešće živog rada u procesu proizvodnje svedu na minimum (smanjivanje udela živog rada u tekućoj proizvodnji ostvaruje se zahvaljujući nagomilavanju minulog rada u sredstvima rada), smanjuju svoj udeo u sredstvima za obrazovanje jer osnovu za plaćanje doprinosa čine ostvareni lični dohoci. I sada postoje mnoge radne organizacije (spoljnotrgovinska preduzeća i niz drugih visokoakumulativnih organizacija) u kojima je učešće ličnih dohodaka u poslovnim rezultatima u nesrazmeri, pa su njihove obaveze u finansiranju obrazovanja niske. Kod preduzeća, pak, u kojima lični dohoci učestvuju i do 60% u ukupnom dohotku (niska tehnička opremljenost rada) davanja za obrazovanje su velika. *Obrazovanje, otuda, treba da traži uslove za razvoj ne u jačanju sredstava opšte i lične potrošnje, nego u povećanju sredstava za društvenu reprodukciju, kao njen sastavni deo.* Ono se mora osloboditi okvira kojima ga je društvo (država) veš-

tački odvojilo od sfere društvene reprodukcije, »iscedilo« iz udruženog rada. U tom smislu sve se jače probija saznanje da bi se prema obrazovanju iznad osnovnog, odnosno prema stručnom obrazovanju, morala primeniti ista logika kao i prema drugim činiocima koji imaju i privrednu funkciju.

Drugim rečima, obrazovanje za funkciju rada (obrazovanje posle osnovnog) upućeno je da materijalnu osnovu svoga razvoja (pretežno) crpi iz *istih izvora iz kojih se napajaju drugi činioci reprodukcije*. Time ono ulazi u kategoriju *proizvodne potrošnje*, jer po svom karakteru i funkciji to i predstavlja. Uslove za reprodukciju srednjeg i visokog obrazovanja, onog obrazovanja koje neposrednije priprema čoveka za radne funkcije, treba »premestiti« iz kruga sekundarne u sferu primarne raspodele. U protivnom, obrazovanje će se i dalje svrstavati u neproizvodnu potrošnju i biti izloženo kritici uvek kada dođe do neželjenog porasta ove potrošnje.

Potrebno je snažno afirmisati stav, koji bi morao da poprimi snagu društvenog aksioma, da *radikalna transformacija celokupne društvene i privredne strukture — svojevrsna revolucija u radu i odnosima — zahteva i revoluciju u obrazovanju i vaspitanju.*

Bitne karakteristike sadašnjeg trenutka u pogledu pozicije i funkcije obrazovanja

Sledećih nekoliko činilaca u sadašnjem trenutku našeg društvenog i ekonomskog razvoja nameću potrebu za razmatranjem stvarnih tokova u društveno-ekonomskim odnosima i materijalnoj osnovi obrazovanja primenom Opšteg zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje i analognih republičkih zakona, kao i pojedinih instrumenata ekonomskog sistema i ekonomske politike kojima se posredno ili neposredno opredeljuju materijalne i druge pretpostavke razvoja obrazovanja i vaspitanja, odnosno priroda društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti rada.

1. Rezolucija o razvoju obrazovanja i vaspitanja na samoupravnoj osnovi dobila je snagu zvaničnog skupštinskog dokumenta i postala zajednička platforma krupnih promena: pedagoško-didaktičkog, socijalno-ekonomskog, pravnog i političkog karaktera. U njoj se rešenja ključnih problema i protivrečnosti u obrazovanju i vaspitanju traže i vide u izmeni svih bitnih konstitutivnih komponenata sistema, sadržaja, strukture, društveno-ekonomskih odnosa i društvene pozicije obrazovanja i vaspitanja Rezolucija se beskompromisno zalaže

(sadrži u stvari rešenja) za radikalnu izmenu sistema sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje, za primenu principa dohotka u odnosima između svih aktera politike razvoja obrazovanja i obrazovno-vaspitnog procesa, za snažnije ispoljavanje interesa udruženog rada i u oblasti obrazovanja.

2. U svim republikama i pokrajinama — zajedničkim naporima i saradnjom prosvetnih organa, zajednica obrazovanja, komora i sindikata — uz primenu različitog metodološkog instrumentarija, brižljivo su analizirana raznovrsna iskustva u razvoju materijalne (ekonomske) osnove obrazovanja i mehanizam sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje. Prožimanje tih saznanja sa onima do kojih se došlo dubljim poniranjem u razradi teorijskog koncepta dohodnog sistema odnosa u obrazovanju dovelo je i dovodi u nekim republikama[1] do značajnijih zahvata i krupnijih izmena principa, metoda i izvora finansiranja i vidova udruživanja u oblasti obrazovanja i između obrazovanja i drugih delova udruženog rada. Između osnovnih principa društveno-ekonomskih odnosa obrazovanja, sadržanih u Rezoluciji o razvoju obrazovanja i vaspitanja i predloga o promenama do kojih se došlo gotovo u svim republikama, odnosno u Saveznom savetu za obrazovanje i kulturu, moguće je povući veliki znak jednakosti i uočiti visok stepen podudarnosti.

3. Rezolucija o društvenoj i ekonomskoj politici za 1970. godinu sadrži sve bitne stavove za preduzimanje krupnih poteza u cilju izmene principa i izvora finansiranja obrazovanja, izmene i dopune odgovarajućih zakona i drugih propisa sa područja ekonomskog sistema, kao i za nastavljanje dinamičkog rasta sredstava za obrazovanje, posebno sa stanovišta privredno nedovoljno razvijenih područja i investicionih ulaganja. Ona, u neku ruku, predstavlja odskočnu dasku za sankcionisanje trajnijih rešenja, sistemskog karaktera, za razvoj obrazovanja u onakvim društveno-ekonomskim odnosima u kojima će se ono valorizovati kao jedan od primarnih činilaca društvene reprodukcije i faktor ekonomskog razvoja — komponenta ne više opšte i budžetske, već proizvodne potrošnje, investicija.

---

[1] To se naročito odnosi na SR Hrvatsku, čiji Zakon o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje odražava principe društveno-ekonomskih odnosa zasnovanih na dohotku i ceni obrazovanja. Njime se otvara proces demistifikacije ekonomskih odnosa između obrazovanja i drugih sfera rada na taj način što će svaka oblast u cenu svojih proizvoda i usluga ugrađivati i troškove obrazovanja i finansirati ga u onim proporcijama koje zahteva interes i uslovi sticanja dohotka te oblasti.

4. Koncepcija Društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1971 do 1975. godine, kao dokumenat SIV-a, već se nekoliko meseci nalazi u »opticaju« kao sintetizovana vizija našeg društvenog i ekonomskog razvoja tokom sledećih pet godina. Osnovne stubove-nosače u ovom dokumentu sa stanovišta obrazovanja čine svi oni principi, metodi i sredstva realizacije dohodnih društveno-ekonomskih odnosa koje sadrži Rezolucija o razvoju obrazovanja i vaspitanja na samoupravnoj osnovi. Time će plan poslužiti kao siguran orijentir i efikasan instrumenat u rukama svih subjekata planiranja i politike finansiranja razvoja obrazovanja. To isto važi i u pogledu dugoročne projekcije razvoja obrazovanja do 1985. godine, na kojoj se takođe radi u odgovarajućoj komisiji SIV-a.

5. U toku je rad na reviziji i kodifikaciji celokupnog saveznog zakonodavstva. Sada je trenutak da se, na osnovu saznanja kojima raspolažemo sa područja sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje, u celokupan pravno-ekonomski instrumentarij »utisnu« pravno-ekonomske osnove društveno-ekonomskih odnosa na principu dohotka. na kojima treba snažnije razviti i izvesti reformu sistema. strukture, sadržaja i tehnologije obrazovanja i rapidno povećati njegovu društvenu i ekonomsku efikasnost.

Uzajamni odnos opštih privrednih kretanja i razvoja društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju

Ostvareni razvoj obrazovanja sa stanovišta ispoljenih društveno-ekonomskih odnosa i njihove materijalne osnove u najneposrednijoj je vezi (moglo bi se reći, uslovljen je) sa opštim privrednim kretanjima i intenzitetom ostvarivanja principa reforme u svim oblastima društvenog rada. Pri tome se naročito ima u vidu da je krajem 1968. i u toku 1969. godine došlo do vidnog ispoljavanja problema ***nelikvidnosti naše privrede***, koja je usporila naš opšti samoupravni razvoj i izazvala niz ekonomskih i socijalnih implikacija u mnogim sferama rada i života, a time i u oblasti obrazovanja. Nelikvidnost u privredi predstavlja jedan od najsloženijih problema u tom ostvarivanju društvene i privredne reforme. Ovde se ne radi toliko o njenim kvantitativnim aspektima koliko o uticaju koji ona ima na razvoj samoupravnih odnosa.

Uzroci sporog ostvarivanja principa reforme u oblasti obrazovanja nalaze se ne samo unutar ove sfere društvenih delatnosti nego, i to pre svega, u sporom ostvarivanju refor-

me uopšte. Spore promene u razvojnoj orijentaciji privrede, nizak nivo podele rada i na njoj zasnovane specijalizacije i kooperacije, zadržavanje integracionih procesa u okvirima užih teritorija (društveno-političkih zajednica), odsustvo programa dugoročnijeg razvoja radnih organizacija, sporo uvođenje principa dohotka i njegove raspodele u svim sferama rada — sve su to činioci koji su neposredno ili posredno opredeljivali razvoj obrazovanja i prirodu društveno-ekonomskih odnosa u toj oblasti društvenog rada.

Nisu stvoreni *očekivani preduslovi* da se obrazovanje brže transformiše u samoupravne odnose. Zbog nedosledne primene principa dohotka u privređivanju, raspodeli i svim odnosima koji se formiraju u privredi i društvu radni ljudi su i dalje odvojeni od rezultata rada i putem samoupravljanja ne mogu uvek da *utiču na odnose privređivanja*, s obzirom da još snažno deluju vanekonomski činioci (sporo se menja položaj proizvođača u oblasti društvene reprodukcije, ne obezbeđuje se osnovna politička i ekonomski nužna orijentacija smanjivanja obaveza privrede prema društvenoj zajednici). To važi i za radne ljude zaposlene u oblasti obrazovanja, koji nisu u položaju da bitnije utiču na uslove svoga rada, a time i na ekonomsku osnovu valorizacije svojih rezultata.

Karakteristike tih opštih kretanja potrebno je uzimati u obzir prilikom ocene postignutog u oblasti obrazovanja, a naročito sa stanovišta odnosa: privreda — obrazovanje. Privredi se, bez uzimanja u obzir njenog stvarnog položaja i mogućnosti uticaja na društvene procese, zamera što nema dovoljno razumevanja za probleme obrazovanja. Otuda je, bez obzira na porast materijalne osnove obrazovanja do koga je došlo tokom poslednjih godina, učestala u *pojedinim sredinama* globalna kritika društva od strane prosvetnih radnika da ono »ne shvata« funkciju obrazovanja.

Nisu usamljeni stavovi da se odnosi između privrede i obrazovanja mogu uspešno regulisati jedino zakonom, propisivanjem obaveza i prava. Umesto da se rešenja traže u modernoj privredi koja nastaje, to se, kritikujući privredu koja nestaje, »spas« nalazi u zakonu, u merama države.[2]

Mnogi nesporazumi i problemi u oblasti obrazovanja i vaspitanja proističu iz nesklada između zamišljenog, željenog i stvarno mogućeg, realizovanog. Često se u raspravama gube

---

[2] Pri tome se za argumente uzimaju primeri preduzeća koja su u toku reforme smanjivala sredstva za obrazovanje, a ne ističu se i one radne organizacije koje pored obaveznog doprinosa izdvajaju za obrazovanje i do 5% od bruto ličnih dohodaka (»Rade Končar« u Zagrebu, EI u Nišu, RTB u Boru itd.).

iz vida realne mogućnosti koje pruža data ekonomska i društvena struktura za realizaciju određenih želja, potreba i programa na području obrazovanja, pa se *sadašnjost kritikuje sa stanovišta anticipiranih uslova.*

Rast sredstava za obrazovanje i rast obrazovnih potreba

Poslednjih godina ispoljena je tendencija bržeg rasta sredstava za obrazovanje kao posledica primene Opšteg zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje i istoimenih republičkih zakona kojima su uspostavljeni autonomni izvori sredstava za obrazovanje.

1. U 1968. i 1969. godini *sredstva za školstvo učestvuju u nacionalnom dohotku sa 5,2%.*[3] Ako se ovim sredstvima dodaju i izdvajanja za predškolsko vaspitanje i obrazovanje, za radničke i narodne univerzitete, kao i sredstva koja radne organizacije izdvajaju za svoje obrazovne oblike, onda *sredstva za obrazovanje učestvuju u nacionalnom dohotku sa oko 6%.* Međutim, neto sredstva za obrazovanje iznosila su oko 4% od nacionalnog dohotka. Uputno je kalkulisati sa neto sredstvima za obrazovanje jer se po osnovi raznih doprinosa (poreza) na lične dohotke, s obzirom na visoko učešće ličnih dohodaka u ukupnim sredstvima za obrazovanje (što nije slučaj sa ostalim društvenim delatnostima), veliki deo sredstava odliva iz sfere obrazovanja: *godišnje jedna četvrtina ukupnih sredstava za obrazovanje.*

Sredstva koja izdvajamo za obrazovanje, iako se kreću u skladu sa predviđanjima tekućeg srednjoročnog plana razvoja, ipak *nedovoljno omogućavaju realizaciju društvenih ciljeva* u pogledu obuhvata generacija (naročito na srednjem stupnju obrazovanja) i u pogledu ozbiljnijih zahvata u modernizaciji obrazovne tehnologije, bez koje nema izrazitijeg povećanja efikasnosti obrazovno-vaspitnog rada. Da smo uspeli ostvariti planirani obuhvat, na primer, na srednjem stupnju od oko 40% do 43% od generacije (kako se predviđalo) — a danas imamo tek 36% — u 1970. godini bilo bi potrebno izdvojiti oko 25 milijardi starih dinara više. To nas upućuje na potrebu *dubljeg izučavanja stvarnih obrazovnih potreba* na osnovu kojih bi se, uz primenu ekonomske cene obrazovanja, utvrđivala, od strane svih subjekata politike društve-

---

[3] Prema završnim računima radnih organizacija za 1968. i 1969. godinu, završnim računima fondova društveno-političkih zajednica za 1968. i 1969. godinu i podacima Saveznog zavoda za statistiku.

nog i ekonomskog razvoja, optimalna granica ulaganja sredstava za obrazovanje ispod koje se ne bismo smeli kretati.

2. Istovremeno sa porastom sredstava za obrazovanje *porasle su i obrazovne potrebe*. Izrazito se povećava broj učenika na srednjem stupnju i studenata, kao i nastavnika (godišnje oko 15 milijardi starih dinara apsorbuje ovaj povećani obim obrazovne delatnosti), a porasli su i troškovi izgradnje i opreme škola.

3 U *oblasti investicija u obrazovanju* ne ostvaruje se planirani rast i godišnje se izgrađuje jedna polovina predviđenog povećanja školskog prostora, tako da u mnogim sredinama i dalje preovladava rad u dve i tri smene. Za poslednjih osam godina učešće obrazovanja u ukupnim investicijama smanjilo se od 3.5 (u 1962) na 1.6 (u 1969), a u neprivrednim investicijama od 11.5% (u 1962) na 6.8% (u 1969).[4]

4 I sprovedena revalorizacija osnovnih sredstava u obrazovanju pokazala je veoma slabu opremljenost obrazovno-vaspitnih ustanova, visoku stopu zastarelosti opreme i nepovoljnu strukturu osnovnih sredstava. U ukupnoj vrednosti osnovnih sredstva u obrazovanju oprema učestvuje sa svega 1/10, dok 9/10 vrednosti čine zgrade sa komunalnim uređajima.

5. U strukturi ukupnih sredstava za obrazovanje 78% čine izdaci za lične dohotke, 15% za materijalne rashode i 7% za investicije.[5] Sa stanovišta materijalnih troškova struktura sredstava je nepovoljna. I pored toga, *lični dohoci prosvetnih radnika* su niži u odnosu na druge delatnosti sa približno istom kvalifikacionom strukturom zaposlenih. Dovoljno je napomenuti da su prosečni nominalni lični dohoci u oblasti obrazovanja za period I—IX 1969. godine iznosili 1.065,00 dinara po zaposlenom.[6] U strukturi visine ličnih dohodaka u oblasti obrazovanja 33% zaposlenih imaju prosečan lični dohodak (prema stanju u martu 1969) ispod 800,00 dinara, a 65% ispod 1.000.00 dinara.[7]

6. Fondovi u obrazovno-vaspitnim ustanovama su mali i formiraju se gotovo isključivo iz raspodele dohotka krajem godine, a nisu uključena sredstva za fondove kao elemenat cene obrazovanja prilikom utvrđivanja naknade za rad. Tako

---

[4] »Investicije«, bilteni Službe društvenog knjigovodstva, br. 42, 59, 77, 95, 109, 118 i 122.

[5] Izračunato na osnovu podataka Službe društvenog knjigovodstva.

[6] »Indeks«, br. 1/70, str. 42.

[7] »Indeks«, br. 11/69, str. 50.

su, na primer, u 1969. godini po jednom zaposlenom u obrazovanju fondovi bili od dva do deset puta manji nego u drugim privrednim i neprivrednim delatnostima.[8]

Niska efikasnost obrazovanja — rak-rana obrazovne politike i sistem obrazovanja i vaspitanja

U Jugoslaviji je potrebno nastaviti sa dinamičnim rastom ulaganja u obrazovanje — *pod uslovom da se ubrza proces unutrašnje transformacije sistema i sadržaja obrazovanja*, s obzirom na nizak ukupni obrazovni potencijal stanovništva i na nisku materijalno-kadrovsku osnovu obrazovno-vaspitnog rada. Ali, istovremeno potrebno je odlučno se orijentisati na *iskorišćavanje krupnih rezervi za povećanje društvene i ekonomske efikasnosti obrazovanja*. Osipanje, ponavljanje i neredovno završavanje obrazovanja, na svim stepenima našeg sistema obrazovanja i vaspitanja, predstavlja jedan od najkrupnijih društvenih i ekonomskih problema u oblasti obrazovanja. Od jedne generacije učenika tokom školovanja u osnovnoj školi završi osmi razred oko 50% — preko 200.000 učenika ospe se na lestvici od I do VIII razreda. U srednjim školama svaki treći od upisanih ne stigne da sa uspehom završi školovanje, dok je u oblasti visokog obrazovanja pojava osipanja krajnje zabrinjavajuća: osipanje studenata jedne generacije iznosi čak i do 80%. Prema grubim proračunima i uz niz ograda, gubici zbog ponavljanja i neredovnog završavanja u osnovnim i srednjim školama (u osnovnim školama godišnje ponavlja oko 360.000, a u srednjim 85.000 učenika) i na fakultetima i višim školama iznose godišnje oko 67 milijardi starih dinara. Ako se tome dodaju gubici zbog kasnijeg uključivanja u rad stručnjaka sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem, koji godišnje iznose oko 50 milijardi starih dinara, onda se dobija suma u iznosu od oko 117 milijardi starih dinara, što čini gotovo *jednu petinu od ukupnih sredstava* koja se godišnje ulažu u obrazovanje.[9]

Prema nedavnim ispitivanjima i proračunima[10], moguće je izvesti zaključak da bi se radikalnim smanjivanjem stope ponavljanja razreda i osipanja, uz racionalizaciju i moderniza-

---

[8] Rezultati poslovanja radnih organizacija u 1969. godini — Služba društvenog knjigovodstva.

[9] Izračunavanja izvršio autor.

[10] Videti studiju Ekonomskog instituta u Zagrebu: *Razvoj društvenog standarda sa stanovišta optimalizacije produktivnosti i privrednog rasta u periodu 1971—1975.*

ciju nastavnog programa i obrazovne tehnologije i sa 10—15% povećanja ukupnih troškova iznad tekućeg povećanja, *završavanje punog osnovnog obrazovanja* po generaciji moglo povisiti od sadašnjih 50% na blizu 70%. U slučaju *srednjeg obrazovanja,* svođenjem ponavljanja godine na najmanju meru (racionalizaciju i modernizaciju nastavnog programa i obrazovne tehnologije kombinovati sa uključivanjem učenika koji ne uspevaju — na kraju odgovarajuće godine, uz kraće finalno obrazovanje — na radna mesta manje složenosti i sa omogućavanjem nastavljanja obrazovanja uz rad) moguće je, uz neznatno povećanje sredstava, podići stopu završavanja generacija za više od 20. Za *visoko obrazovanje,* u kome osipanje iznosi i do 80%, računa se da bi se odgovarajućom izmenom nastavnih programa, redakcijom gradiva i udžbenicima, racionalnijim korišćenjem vremena učenika i nastavnika (boljom ekonomijom vremena), izmenom režima studiranja i polaganja ispita, racionalizacijom organizacije obrazovno-vaspitnog rada i stvaranjem, putem integracije, snažnih visokoškolskih obrazovnih centara sa zajedničkim korišćenjem nastavne baze, uz radikalnu izmenu pozicije studenata, stopa redovnog završavanja studija mogla povećati od sadašnjih 20% na oko 34%.

Sve to ukazuje da moramo, na svim nivoima organizacije društva i rada, u politici finansiranja obrazovanja dobro odmeriti i oceniti koliko možemo i smemo da sledimo ekspanzionističku strategiju krajnje zanemarujući efekte koji se postižu. U mnogim razvijenim zemljama danas se veća pažnja poklanja pitanju efikasnosti obrazovanja i efikasnosti stečenih znanja i sposobnosti nego pitanju ekspanzije. Strategija linearne *(ekstenzivne) ekspanzije obrazovanja mora ustupiti mesto strategiji eksponencijalne ekspanzije obrazovanja — ekspanzije čije glavno obeležje čini efikasnost i kvalitet obrazovno-vaspitnog rada, odnosno znanja i sposobnosti kao njegovog ishoda.*

U cilju povećanja efikasnosti obrazovanja potrebno je najaviti bespoštedan rat enciklopedizmu, memoriranju i reprodukovanju pretežno od nastavnika primljenog znanja. Treba odlučno potiskivati tradicionalne metode nastave; zapamćivanja kao uslova napredovanja u obrazovanju; učenje iz knjiga, a često iz beležaka uhvaćenih diktatom nastavnika; pasivnu ulogu učenika u obrazovno-vaspitnom procesu; isto gradivo za sve, ali individualno ocenjivanje ostvarenog uspeha — umesto obrnuto itd. Postepeno sredstva masovnih komunikacija, a pre svega televizija, moraju doći na smenu tradicionalnih metoda i sredstava sticanja znanja i razvijanja sposobnosti.

Zaostajanje ulaganja u obrazovanje u odnosu na ulaganje u tehniku i tehnologiju proizvodnje

Za poslednjih deset godina ostvaren je značajan napredak u modernizaciji tehnike i tehnologije proizvodnih procesa. Stepen zastarelosti proizvodne opreme u celokupnoj privredi izrazito je smanjen. Oko dve trećine od vrednosti proizvodne opreme u našoj industriji nabavljeno je u poslednjih deset godina. *Modernizacija tehnike, tehnologije i organizacije rada u našoj privredi, pak, nije bila praćena modernizacijom obrazovanja, koja takođe pretpostavlja veća ulaganja.* Mladi ljudi se u školama ne mogu više obrazovati na opremi koja je prevaziđena u sferi rada. Stagnacija udela materijalnih troškova u ukupnim sredstvima za obrazovanje povećava jaz i stopu zastarelosti opreme u školama u odnosu na tehnički napredak koji se ostvaruje u proizvodnji, odnosno u savremenom korišćenju mehanizacije.

Od 1960. godine stalno je pogoršavan odnos između prosečne vrednosti radnog mesta u privredi (vrednosti sredstava za rad po jednom radnom mestu) i prosečnih troškova obrazovanja po zaposlenom radniku.[11] Dok je u 1960. godini taj odnos bio približno 6 : 1, danas je on 10,5 : 1. *Uočljivo je, dakle, povećanje disproporcije između ulaganja u minuli rad i ulaganja u sadašnji (živi) rad.* Za nacionalnu ekonomiju, društveni i lični progres potrebno je obezbediti održavanje komplementnosti materijalnih i ljudskih faktora. U protivnom, moglo bi u dužem vremenskom intervalu doći do neke vrste *devalvacije funkcije živog rada,* a to bi imalo za posledicu spor rast produktivnosti rada, nisku stopu efikasnosti sredstava rada i nezadovoljavajući kvalitet ekonomskih odluka (kvalitet ovih odluka u velikoj meri zavisi od obrazovnog potencijala onih koji ih donose).

Iz analogije sa zakonitostima reprodukcije materijalne proizvodnje moglo bi se reći da obnavljanje znanja i sposobnosti na prethodnom nivou predstavlja elemenat proste reprodukcije, dok se pod proširenom reprodukcijom (to je investicija u užem smislu) podrazumeva onaj deo sredstava koji se ulaže za proširivanje znanja i sposobnosti. Prihvatajući ovu analogiju, moglo bi se tvrditi: što je obrazovni nivo stanovništva niži, to i obnavljanje tog nivoa (prosta reprodukcija) zahteva manje sredstava. Međutim, da bi obrazovna i kvalifikaciona struktura odgovarala zahtevima savremeno opremljenih

[11] *Ibid.*

ljene i organizovane privrede, potrebama njenog i progresivnog društvenog razvoja, društvena zajednica sa nižim stepenom obrazovanosti stanovništva (što je slučaj sa Jugoslavijom) mora ulagati znatno veća sredstva za širenje obrazovanja i povišavanje nivoa prosečne obrazovanosti (proširena reprodukcija). Zbog toga veličina sredstava za obrazovanje u našem društvu nije i ne može da bude proizvoljna veličina, već je ona opredeljena ostvarenim, raspoloživim nivoom obrazovanja i *zahtevima koje budući ekonomski i društveni razvoj postavlja pred obrazovanje*, kao i polivalentnim potrebama ličnosti.[12]

Imajući u vidu stepen razvijenosti proizvodnih snaga i očekivani materijalni rast našeg društva, moramo se odlučno deklarisati u pogledu *ekonomske funkcije obrazovanja* — ekonomske funkcije znanja i sposobnosti. Obrazovanje je i ekonomska kategorija i kao ljudska delatnost i funkcija, odnosno činilac društveno-ekonomskih kretanja podleže ekonomskim zakonitostima — ono mora, takođe, biti ekonomično. Prihvatanjem takvog tretmana obrazovanja nedvosmisleno se zauzima i stav prema takozvanom sentimentalnom, antiekonomskom i antitehničkom humanizmu koji unošenje ekonomskih kriterija u obrazovanje i u razmatranje društvene efikasnosti i funkcije obrazovanja tumači kao degradaciju ovog vida društvenog rada, kao vid vulgarizacije obrazovanja i degradaciju njegovog značaja u društvu, kao »lišavanje svakoga vlastitih ciljeva«, odnosno »utapanje ličnosti u mehanizam ekonomsko-proizvodne nužnosti u kojem više nema mesta za slobodu i bogatstvo bilo kojeg oblika šire shvaćenog humaniteta«.

Neosporno je da cilj obrazovanja prelazi okvire koordinantnog sistema u kome apscisu i ordinatu predstavljaju ekonomija i proizvodnja. Obrazovanjem se oblikuje, bolje rečeno, doprinosi oblikovanju pune ljudske ličnosti koja smisao života ne vidi samo u radu nego i u korišćenju rezultata svoga rada i zadovoljavanju svojih različitih, stalno rastućih potreba. Međutim, mi se, s obzirom na naše ekonomske uslove, zaista više ne možemo, u pogledu stihijnog razvitka mreže obrazovno-vaspitnih ustanova i krupnih debalansa u strukturi kadrova, ponašati kao zemlja sa pet i više puta većim nacionalnim dohotkom po stanovniku i prioritet davati ličnoj potražnji za obrazovanjem, a *zanemariti potrebe za odgovarajućom stručnom i profesionalnom strukturom kadrova koje proističu iz društvenog i ekonomskog razvoja našeg društva.*

[12] O tome detaljnije piše Z. Baletić u članku *Ekonomske determinante obrazovnog procesa* (»Kulturni radnik«, br. 6/67).

Naglašavanjem i ekonomske funkcije obrazovanja (pored njegove društvene, pedagoško-psihološke i etičke funkcije) posredno se sugeriše obraćanje naučnih i stručnih radnika izučavanju različitih aspekata ekonomike i sociologije obrazovanja. Angažovanje naučnih i stručnih radnika u ovom području biće značajno naročito u predstojećoj etapi našeg razvoja, u kojoj će uvođenje cene obrazovanja, odnosno primena principa dohotka u odnosima između obrazovno-vaspitnih ustanova i nosilaca sredstava za obrazovanje dovesti do blažih i jačih socijalnih i ekonomskih problema. Oni će se pojaviti i kao posledica *strukturalnih promena u mreži i lokaciji ustanova za obrazovanje i zavođenja ekonomskih kriterija u valorizaciji rezultata rada prosvetnih radnika.* Strukturalne promene u raspodeli ukupnog fonda obrazovnog rada su neminovnost; one će doći kao posledica odgovarajuće »seobe« delova društvenog rada iz jedne delatnosti u drugu (u zavisnosti od komparativnih prednosti pojedinih grana i grupacija), koja će predstavljati jednu od karakteristika sledeće faze razvoja naše privrede i društvenih delatnosti.

Za radikalnu izmenu sistema finansiranja obrazovanja i vaspitanja i odnosa u ovoj oblasti

Primenom postojećeg sistema finansiranja obrazovanja i vaspitanja otpočeo je proces neposrednijeg vezivanja materijalne osnove obrazovanja za ostvarene rezultate u ekonomskoj sferi rada (pod pretpostavkom da lični dohoci predstavljaju indikator proizvodnosti i efikasnosti rada), iako se sredstva za obrazovanje obezbeđuju automatizmom fiskalnih mera (putem propisivanja izvora, stope doprinosa, načina raspolaganja i raspodele sredstava). Bitna karakteristika ovih procesa je stalna težnja da se prevaziđu administrativno-budžetski odnosi u finansiranju obrazovanja i prevlada jednodimenzionalnost odnosa između obrazovanja i društva, koji su bili izraženi relacijom: škola — organ uprave, odnosno njegovi fondovi za školstvo.

Zakonima o finansiranju obrazovanja i vaspitanja izvršeno je odvajanje obrazovanja od budžeta i uspostavljena samoupravna i samostalna organizacija u formi zajednica obrazovanja. Međutim, zakoni ove samoupravne i integracione odnose nisu razvili dovoljno, a u pojedinim slučajevima čak su svojim formulacijama onemogućavali napredovanje procesa integracije obrazovanja sa drugim sferama udruženog rada.

I pored zapaženih pozitivnih kretanja u domenu društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju (autonomno ponašanje sredstava za obrazovanje; zajedničko učešće radnih organizacija, građana, društveno-političkih zajednica i prosvetnih radnika u utvrđivanju politike razvoja obrazovanja; početni rezultati u primeni cene obrazovanja i principa dohotka u odnosima između zajednica obrazovanja i obrazovno-vaspitnih ustanova itd.), evidentna su kolebanja i kompromisi i niz problema i protivrečnosti koji svoja ishodišta imaju kako u sistemu finansiranja obrazovanja i ekonomskom sistemu tako i u ponašanju (u praktičnoj politici) pojedinih subjekata društva.

1. Sredstva za obrazovanje i dalje se najvećim delom osiguravaju fiskalnim putem, kroz propisane doprinose za obrazovanje i stope izdvajanja pojedinih prihoda društveno-političkih zajednica. Učešće radnih organizacija i građana, kao neposredno zainteresovanih subjekata, u kreiranju politike obrazovanja još nije poprimilo formu šireg samoupravnog dogovaranja i odlučivanja o visini sredstava, načinu raspolaganja i raspodele, u cilju usmeravanja razvoja obrazovanja prema potrebama društvenog i ekonomskog razvoja.

2. I dalje je znatan uticaj društveno-političkih zajednica u odlučivanju, jer one vode globalnu politiku razvoja obrazovanja, određuju visinu sredstava za obrazovanje i utvrđuju njihove izvore. Zajednice obrazovanja vrše samostalno raspodelu tako formiranih sredstava, dok imaju manji uticaj na utvrđivanje obima sredstava potrebnih za obrazovanje.

3. Porast sredstava nije rešio aktuelne probleme obrazovanja, a princip dohotka zasnovan na ceni obrazovanja, u uslovima ograničenih sredstava i normativno nerazrađenih pretpostavki za njegovo ispoljavanje, nije se izrazitije afirmisao kao ekonomska kategorija u odnosima između obrazovanja i pojedinih subjekata društva. I sada je, naročito u pojedinim sredinama, akutno pitanje materijalnog položaja prosvetnih radnika i obrazovno-vaspitne delatnosti.

4 Sporo se menja pozicija i sfera uticaja najneposrednijih korisnika obrazovno-vaspitne delatnosti (učenika, studenata i odraslih) u sistemu obrazovanja i vaspitanja i u vođenju politike razvoja obrazovanja. U pojedinim sredinama — i normativno i stvarno — prisutan je prizvuk doziranja samoupravne funkcije mladima, što odudara od već iskristalisanih društvenih stavova o položaju i funkciji učenika i studenata u oblasti obrazovanja uopšte, a posebno sa stanovišta upravljanja ostvarivanjem društvene funkcije obrazovno-vaspitne ustanove.

5. Iako su u mnogim republikama uloženi znatni napori za formiranje *zajednica obrazovanja radnih organizacija* (takozvanih posebnih zajednica), ipak je krajnji efekat preduzetih akcija i inicijativa minimalan.[13] Naime, mnogi predlozi koji su bili usmereni ka bržem odvajanju obrazovno-vaspitnih ustanova (koje pripremaju pojedine vrste stručnih radnika) od teritorijalnih zajednica obrazovanja jednostavno su odbijani kao nerealni, suviše perspektivni i za sada neprihvatljivi, jer bi navodno izazvali »poremećaj« u mreži obrazovno-vaspitnih ustanova, što bi imalo krupnih posledica društveno-političke i idejne prirode.

Sva istraživanja pokazuju da nisu ostvarene pretpostavke za značajnije uključivanje privrednih i drugih radnih organizacija u finansiranje obrazovanja i vaspitanja i za njihov neposredniji uticaj na politiku razvoja obrazovanja. Ovom prilikom treba ukazati na okolnosti, objektivne i subjektivne, koje su delovale distimulativno, odnosno koje su usporile aktivnost na uspostavljanju ekonomske sprege između obrazovanja i drugih delova udruženog rada.

Neprecizne zakonske odredbe i rešenja koja su data u republičkim zakonima o finansiranju obrazovanja i vaspitanja ističu se kao osnovni razlozi koji su opredelili neznatne rezultate na osnivanju posebnih zajednica obrazovanja. Pojedini republički zakoni propisuju da radne organizacije mogu dobiti sredstva za obrazovne institucije koje su same osnovale ako ove obrazuju kadrove za šire društvene potrebe. Za obrazovanje kadrova za svoje potrebe (iz redova omladine) radne organizacije mogu dobiti samo deo troškova obrazovanja iz sredstava osnovnih zajednica (od 20% do 50%). Kriterije na osnovu kojih će posebne zajednice radnih organizacija dobijati sredstva iz osnovnih (teritorijalnih) zajednica propisuju osnovne zajednice?!

U principu svako udruživanje radnih organizacija putem posebne zajednice obrazovanja osnovna zajednica obrazovanja može proglasiti nužnom potrebom tih radnih organizacija, pa im dati i neznatna sredstva iz svojih fondova. To ekonomski destimulativno deluje na radne organizacije da se udružuju u posebne zajednice obrazovanja i da osnivaju nove obrazovne ustanove koje će morati da finansiraju iz svojih dodatnih sredstava, i onako »okrnjenih« obaveznim doprinosima koje

---

[13] Za sada u Jugoslaviji postoji svega osam posebnih zajednica obrazovanja, i to formiranih na osnovu dopunskih sredstava koja su izdvojile radne organizacije članice ovih zajednica.

propisuju društveno-političke zajednice. Pri »preuzimanju« postojećih stručnih škola od strane zajednice obrazovanja radnih organizacija različite su materijalne obaveze društveno-političkih zajednica, odnosno osnovnih zajednica obrazovanja i privrednih radnih organizacija. Kada radne organizacije svoje škole udružuju u posebne zajednice, one ovim zajednicama moraju obezbediti celokupne troškove obrazovanja, dok su društveno-političke zajednice obavezne da za »svoje« obrazovne ustanove ustupe deo sredstava do visine naknade za obrazovno-vaspitnu delatnost po učeniku, i to samo za one učenike koji »prelaze uže potrebe radnih organizacija«.

Zajednice obrazovanja radnih organizacija nemaju isti društveno-ekonomski status i prava koja imaju posebne zajednice obrazovanja. Osnovne zajednice, prema republičkim zakonima, uglavnom prikupljaju i distribuiraju sva sredstva za vaspitanje i obrazovanje koja se određuju obaveznim finansijskim instrumentima. Posebne zajednice su njima podređene, tako da radni ljudi nemaju direktno pravo da sredstva za obrazovanje udružuju bez posrednika i da ih plasiraju prema kadrovskim potrebama. Osnovne zajednice određuju pod kojim uslovima će se deliti sredstva i šta je to društvena potreba za obrazovanjem.

Spori integracioni procesi koji se odvijaju u privredi usporavaju i integracione procese na području obrazovanja. Posebne zajednice, kao oblici udruživanja radnih organizacija iste grane ili oblasti rada, osnivaju se najčešće za šire područje koje prelazi okvire opštine ili republike. Ova eksteritorijalnost posebnih zajednica obrazovanja zahteva detaljno sagledavanje potreba u kadrovima u određenoj grani, odnosno oblasti koje se udružuju u posebne zajednice obrazovanja. Međutim, kako radne organizacije nisu u mogućnosti da sagledaju dugoročne potrebe, jer u većini ne raspolažu potrebnim planovima razvoja, to nisu u potpunosti sklone integraciji ni na području obrazovanja.[14]

---

[14] Najveći deo integracionih procesa u privredi ostvaruje se u okviru užih teritorijalnih zajednica. Prema istraživanjima koja su vršena u 1968. godini (SPK), u okviru iste opštine izvršeno je 83,3% svih spajanja, u okviru republike 5,5%, a međurepubličkih integracija 4.1%. U integracionim kretanjima veliko je učešće malih radnih organizacija (60,3% svih integracija ostvareno je spajanjem i pripajanjem organizacija sa do 50 zaposlenih). Od ukupno 652 ispitivane radne organizacije vremenski domet programa njihovog razvoja u 75% slučajeva ne prelazi tri godine, a tek svako deveto preduzeće programiralo je svoj razvoj zaključno sa 1974. godinom. Sada se ovaj proces naglo menja i poboljšava.

Otpor izvesnog broja obrazovno-vaspitnih ustanova prema osnivanju posebnih zajednica obrazovanja bio je takođe prisutan u proteklom periodu. Otpori formiranju posebnih zajednica obrazovanja dolaze od onih obrazovnih ustanova koje su u poslednje dve do tri godine ekonomski ojačale i razvile svoju materijalno-kadrovsku bazu pod okriljem teritorijalnih zajednica. Vlada mišljenje da bi njihov »izlazak« iz teritorijalne zajednice obrazovanja imao za posledicu pogoršanje njihovog materijalnog položaja. Pri tome se polazi od pretpostavke da se time obrazovne ustanove koje se udružuju u posebne zajednice stavljaju u nesiguran položaj kako sa stanovišta finansiranja tako i sa stanovišta zahteva koje će radne organizacije postavljati pred njih u pogledu izvođenja nastave, nastavnih planova i programa i prilagođavanja delatnosti obrazovnih ustanova zahtevima i potrebama radnih organizacija.

Ako se ranije pomenutim zakonskim preprekama doda još i to da su i republički organi za obrazovanje svoju aktivnost uglavnom koncentrisali na razradu organizacije i finansiranja osnovnih zajednica obrazovanja, a zajednice obrazovanja radnih organizacija »ostavili« privrednim komorama i sindikatu, onda je to još jedan razlog za sporo napredovanje procesa udruživanja radnih organizacija.

Prevazilaženje teritorijalizacije zajednica obrazovanja dovelo bi i do »deteritorijalizacije« prava na obrazovanje (za sada je opštinski dinar išao za opštinsko dete) i razrešilo bi problem finansiranja obrazovanja takozvane tuđe dece (dece sa drugih teritorija), odnosno pružilo bi šansu svakom mladom čoveku za dalje obrazovanje bez obzira na njegovu geografsku i socijalnu pripadnost.

Sve ovo ima za posledicu i dalje održavanje *neusklađenosti između obima, odnosno zahteva za obrazovanjem i finansijskih sredstava koja se obezbeđuju* u okviru svojevrsnog budžetskog načina finansiranja (mehanizam sticanja, raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje ima gotovo sve atribute budžetskog načina finansiranja). Otuda i *sporo smanjivanje neusklađenosti između obima i kvaliteta, vrste i usmerenosti obrazovanja, s jedne, i potreba razvoja privrede i društvenih delatnosti, s druge strane. Niska efikasnost uloženih sredstava za obrazovanje i sporo napredovanje procesa modernizacije nastave i reforme celokupnog sistema obrazovanja i vaspitanja imaju krajnji uzrok u naznačenim karakteristikama društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju i njihovoj materijalnoj osnovi.*

U kom smislu menjati Opšti zakon o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje

U Opštem zakonu o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje treba izvršiti *razgraničavanje principa i izvora finansiranja osnovnog obrazovanja od finansiranja ostalog celokupnog obrazovanja, kao i regulisati odnose između nosilaca sredstava za obrazovanje i obrazovno-vaspitnih ustanova.*[15]

1. Sadašnji sistem finansiranja obrazovanja i vaspitanja (Opšti zakon o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje) na jedinstven način rešava pitanje izvora finansiranja za sve oblike, nivoe i vrste obrazovanja. Međutim, karakter i funkcija pojedinih vrsta i oblika obrazovanja i njihova zavisnost od interesa građana, radnih organizacija i ostalih korisnika (u okviru toga lična zainteresovanost polaznika obrazovnog oblika) upućuje na diferencijaciju principa i izvora finansiranja prema interesima svakog pojedinog korisnika i prema obavezama koje proizlaze iz određenih zakonskih odredbi i Ustava.

Vezivanje finansiranja pojedinih oblika obrazovanja za neposredne korisnike tog obrazovanja postavlja zahtev za izmenu postojećih izvora i principa finansiranja i načina raspolaganja i raspodele sredstava za obrazovanje i vaspitanje, odnosno njihovog udruživanja.

a) *Razvoj osnovnog obrazovanja* uslovljen je obavezom o osnovnom obrazovanju koja proizlazi iz Ustava, kao i iz neposrednog interesa građana za sticanje što šire osnove savremenog opšteg obrazovanja, zbog čega se ovo obrazovanje mora nužno vezivati za odluke građana, kako u pogledu politike njegovog razvoja tako i sa stanovišta izvora i načina finansiranja.

O sredstvima za finansiranje osnovnog obaveznog obrazovanja treba, dakle, da odlučuju građani, neposredno ili posredno kroz odluke organa društveno-političkih zajednica. Pri tome je bitno da se obezbedi demokratski dogovor o visini potrebnih sredstava i samoupravno odlučivanje o raspodeli tih sredstava. Osnovno obrazovanje ostvaruje se sredstvima koja građani i radni ljudi udružuju u okviru užih i širih društveno-političkih zajednica i svojih radnih organiza-

[15] Nedavno je Savezna skupština (26. marta 1970) donela Rezoluciju o razvoju obrazovanja i vaspitanja na samoupravnoj osnovi. Ova rezolucija sadrži sva ona načela koja se ovde detaljnije razrađuju.

cija. Osnovu za obezbeđivanje potrebnih sredstava za ovo obrazovanje činili bi *bruto lični dohoci radnih ljudi i prihodi ostalih građana.* Politikom širih društveno-političkih zajednica, na principu društvene solidarnosti, osiguravaju se i dopunska sredstva za osnovno obrazovanje u ekonomski nedovoljno razvijenim sredinama.

b) *Sredstva za obrazovanje posle osnovnog* (svi oblici i stepeni obrazovanja) — takozvano pozivno ili usmereno obrazovanje, obrazovanje za funkciju samoupravno organizovanog rada — osiguravaju radni ljudi udruženi u svim vidovima rada iz ukupnog prihoda, odnosno dohotka i građani iz svojih prihoda na osnovu sopstvenih odluka. Na taj način bi izdvajanje sredstava za obrazovanje — za ono obrazovanje koje pretežno priprema čoveka za funkciju rada — postalo stavka u ukupnom prihodu, odnosno dohotku svih radnih organizacija, jednako značajna kao i ostali elementi razvoja rada, proizvodnje i ljudskog faktora.

2. Izmene principa i izvora finansiranja obrazovanja i vaspitanja zahtevaju da se u Opštem zakonu o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje šire i elastičnije postave *načela o udruživanju svih zainteresovanih subjekata u obrazovanju, o prirodi i opštim okvirima njihovih međusobnih odnosa, a posebno o položaju učenika i studenata.* Sadržina tih izmena, prema sadašnjim saznanjima, treba da izrazi sledeće stavove:

a) Svi subjekti politike obrazovanja slobodno se opredeljuju za oblike i nivoe udruživanja shodno svojim potrebama i interesima sveukupnog društvenog razvoja. Njihovim odlukama, zasnovanim na samoupravnom dogovoru, osnivaju se zajednice obrazovanja i drugi oblici udruživanja.

b) Za osnovno, obavezno osmogodišnje obrazovanje osnivaju se zajednice obrazovanja u okviru *društveno-političkih zajednica,* odnosno putem njihovog udruživanja, a za obrazovanje posle osnovnog osnivaju se zajednice obrazovanja i drugi vidovi udruživanja na onim *principima, nivoima i u onim organizacionim oblicima kojima se najneposrednije izražavaju interesi udruženog rada.*

c) Radni ljudi u obrazovanju stiču sredstva za ostvarivanje funkcija i ciljeva obrazovanja i vaspitanja i naknadu za svoj rad *na principu dohotka, posredstvom ekonomske cene obrazovanja.* Odnosi između obrazovno-vaspitnih ustanova i nosilaca sredstava za obrazovanje (zajednica obrazovanja, radnih organizacija i njihovih asocijacija, polaznika obrazovanja) utvrđuju se dugoročnijim ugovorima. Ekonomska cena obrazovanja treba da obezbeđuje sredstva neophodna

za kvalitetan vaspitno-obrazovni rad i sredstva za proširenu reprodukciju ove delatnosti unutar obrazovne ustanove. Njome se obezbeđuju i uslovi za istraživačko-razvojni rad u oblasti obrazovanja i vaspitanja.

d) *Učenici i studenti, kao subjekti u vaspitno-obrazovnom procesu i politici obrazovanja, ravnopravan su partner u samoupravnom dogovaranju i odlučivanju.* Adekvatnim sistemskim rešenjima oni stiču potrebne materijalne uslove na osnovu kojih se sve *samostalnije opredeljuju* za sticanje znanja tamo gde im se pruža odgovarajući i funkcionalni obrazovno-vaspitni kvalitet. Prihvata se i ideja o učeniku i studentu kao nosiocima sredstava za obrazovanje.

Potrebne su izmene i u drugim komponentama ekonomskog sistema i društveno-ekonomske politike

Naznačene promene u Opštem zakonu o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje pretpostavljaju i odgovarajuće izmene u ekonomskom sistemu i društveno-ekonomskoj politici. Radi se o razradi i unošenju odgovarajućih izmena u: Osnovni zakon o utvrđivanju i raspodeli dohotka u radnim organizacijama, Osnovni zakon o doprinosima i porezima građana, Osnovni zakon o izgradnji investicionih objekata, Zakon o bankama i kreditnim poslovima i Zakon o sredstvima radnih organizacija.

1. Predložene izmene Opšteg zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje, u pogledu izmene principa i izvora finansiranja obrazovanja posle osnovnog, obaveznog obrazovanja, nameću potrebu dopune *Osnovnog zakona o utvrđivanju i raspodeli dohotka u radnim organizacijama.* Dopunskom odredbom treba omogućiti da radne organizacije iz ukupnog prihoda, odnosno dohotka izdvajaju sredstva za stručno i drugo obrazovanje svih vrsta i nivoa stručnosti, kao i za zadovoljavanje drugih potreba vezanih za ovo obrazovanje.

2. *U Zakonu o bankama i kreditnim poslovima* potrebno je izvršiti izmene i dopune kojima bi se otvorila mogućnost šireg korišćenja sredstava banaka za investicionu izgradnju i modernizaciju obrazovanja, odnosno omogućilo korišćenje sredstava investicionih kredita i za obrazovanje uz primenjivanje niže kamate i dužeg roka vraćanja kredita koje obrazovno-vaspitne ustanove ili zajednice obrazovanja budu koristile.

3. Izmenama u Zakonu o bankama i kreditnim poslovima i u *Osnovnom zakonu o izgradnji investicionih objekata* bilo

bi potrebno usloviti dobijanje bankarskih sredstava — za investicione programe, programe modernizacije i kooperacije predviđanjem u ovim programima stavke o obrazovanju. Drugim rečima, *svi vidovi investicija treba da sadrže i deo sredstava za ulaganja u obrazovanje.*

4. Već izvršenim izmenama *Osnovnog zakona o doprinosima i porezima građana* građani se stimulišu na ulaganje slobodnih sredstava u obveznice koje izdaju banke i druge radne organizacije i društveno-političke zajednice u cilju pribavljanja novčanih sredstava. Sredstva koja građani ulažu u obveznice oslobađaju se od plaćanja doprinosa na ukupan prihod (srazmerno ulaganjima u obveznice smanjuje im se osnova za plaćanje doprinosa na ukupan prihod). Kamate kao i sve druge prihode koje građani ostvaruju upisom obveznica (lutrijski zgodici i slično) oslobađaju se plaćanja doprinosa i poreza.

Pored toga, Zakonom je predviđeno da sredstva koja građani ulažu u prosvetno-kulturne svrhe ne ulaze u prihod iz kojeg se utvrđuje osnovica doprinosa iz ukupnog prihoda građana.

S obzirom na sve veće uključivanje građana i radnih organizacija u finansiranje obrazovanja i vaspitanja, mimo obaveznih doprinosa koje izdvajaju na osnovu zakonskih propisa, potrebno je sredstva koja oni ulažu u korist obrazovanja osloboditi plaćanja svih obaveza, a ne samo doprinosa na ukupan prihod. Uključivanje građana i radnih organizacija u finansiranje obrazovanja i vaspitanja naročito je značajno u oblasti izgradnje i opremanja objekata za obrazovanje. Posebno građani izdvajaju sredstva za izgradnju i opremu osnovnih škola, i to u vidu samodoprinosa, a osnova su neto lični dohoci građana. Oslobađanje ovih sredstava od obaveza zajednici stimulisalo bi građane i radne organizacije na dalje i veće uključivanje u finansiranje razvoja obrazovanja i vaspitanja.

5. Postojeća nezadovoljavajuća opremljenost obrazovno-vaspitnih ustanova, koju karakteriše zastarelost opreme i njena otpisanost, i potrebe modernizacije tehnologije obrazovanja nametnule su zahtev da se oprema koja služi za izvođenje nastave i ostala oprema škola oslobode plaćanja poreza na promet (prema izmenama i dopunama Zakona o tarifi saveznog poreza na promet).

Prihvatanjem ovih zahteva, odnosno izmenama Zakona o tarifi saveznog poreza na promet stvorene su potencijalne mogućnosti za preduzimanje serije drugih akcija. Bilo bi celishodno inicirati, u republičkim i pokrajinskim okvirima, stva-

ranje odgovarajućih *sporazuma sa proizvođačima školske opreme i nastavnih sredstava o snižavanju njihove cene i o davanju drugih povoljnijih uslova obrazovno-vaspitnim ustanovama* i zajednicama obrazovanja za nabavku opreme i nastavnih sredstava (krediti sa povoljnim kamatama i rokovima otplate itd.).

6. U vezi sa *dopunskim finansiranjem* razvoja obrazovanja i vaspitanja, kao oblikom ostvarivanja principa društvene solidarnosti u sferi obrazovanja, istaknuti su zahtevi za usavršavanje kriterija i metoda raspodele dopunskih sredstava, posebno sa stanovišta potrebe osnovnog, obaveznog obrazovanja, jer se smatra (a to je i opšteprihvaćen društveni stav) da standard obrazovanja ne može da zavisi isključivo od razvijenosti i ekonomske snage područja u kome obrazovno-vaspitna ustanova deluje.

Kako dopunsko finansiranje obuhvata u prvom redu finansiranje obrazovno-vaspitne delatnosti na privredno nedovoljno razvijenom području, koje zbog ograničenih sredstava nije u mogućnosti da razvije obrazovanje prema potrebama razvoja i interesima mladih ljudi, neophodno je usavršavati i druge oblike solidarnosti, pored ovog koji se primenjuje unutar obrazovanja (politikom republičkih zajednica obrazovanja).

Ovo se odnosi i na *usmeravanje sredstava Fonda za kreditiranje razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja.* Prema preporukama SIV-a[16], potrebno je sredstva Fonda usmeravati, više nego do sada, za obrazovanje stručnih kadrova. Istovremeno je postavljen i zahtev da se prilikom utvrđivanja i razrade *kriterija za izdvajanje dopunskih sredstava na nivou federacije* za finansiranje društvenih delatnosti u ovim sredinama — kao kriterij — u većoj meri uzima stepen razvijenosti materijalno-kadrovske osnove obrazovanja.

Bližom razradom i primenom svih ovih mera znatno će se pospešiti razvoj obrazovanja na privredno nedovoljno razvijenim područjima.

Sada je trenutak i neponovljiva šansa za odlučnu društvenu akciju

Nalaženje i primena novih rešenja u sistemu finansiranja obrazovanja i vaspitanja i u našem celokupnom ekonomskom

[16] Nedavno su SIV i Savezna skupština doneli značajne preporuke za ubrzanje razvoja obrazovanja u privredno nedovoljno razvijenim republikama, SAP Kosovu i drugim nerazvijenim područjima.

sistemu zasniva se na saznanju o potrebi *prevazilaženja sadašnjih poluadministrativnih rešenja u društveno-ekonomskim odnosima u oblasti obrazovanja*, izgrađenih isključivo na takozvanom teritorijalnom principu i vezanosti za opštine, o nužnosti smelijeg programiranja i o orijentaciji na izgradnju integrisanih obrazovno-vaspitnih zajednica (kolektiva) koje će se vezivati za veće integracione radno-proizvodne komplekse, asocijacije i velike sisteme.

Predložene mere sistemskog karaktera (izmene i dopune Opšteg zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje i vaspitanje i ostalih zakona i propisa unutar našeg ekonomskog sistema) pretpostavljaju i omogućavaju utvrđivanje takve politike obrazovanja, od strane svih subjekata društvenog i ekonomskog razvoja, koja će *uvažavati razvojne potrebe grana i radno-proizvodnih kompleksa sa komparativnim prednostima*. Raznim merama unutar sistema finansiranja obrazovanja i vaspitanja i drugim vidovima društvene solidarnosti smanjivaće se razlike u uslovima za obrazovanje (proširenje sistema kreditiranja i stipendiranja, organizovanje pripremnih odeljenja za kompenzaciju nižeg obrazovnog standarda itd.).

Sve predložene promene u sistemu društveno-ekonomskih odnosa treba da dovedu do izmene stanja u obrazovanju. Osnovni smisao ovih izmena nije povećanje sredstava za obrazovanje, nego uspostavljanje takvih odnosa između obrazovno-vaspitnih ustanova i radnih organizacija u drugim sferama rada u kojima će se ostvarivati uzajamni uticaji bez posrednika, što će morati dovesti do unutrašnjeg preobražaja sistema, sadržaja i metoda obrazovanja, odnosno promena u mreži i lokaciji obrazovno-vaspitnih ustanova. Ali, time što će obrazovanje više zadovoljavati potrebe i interese udruženog rada — radne organizacije biće stimulisane da izdvajaju više sredstava za obrazovanje. Dakle, očekuje se jačanje materijalne osnove obrazovanja, ali u onoj meri u kojoj se bude ostvarivao njegov sopstveni preobražaj i povećanje ekonomske i društvene efikasnosti obrazovanja.

U sklopu naznačenog razvoja politike finansiranja obrazovanja i vaspitanja treba primenjivati samoupravno i društveno dogovaranje u oblasti obrazovanja i vaspitanja kao oblike uređivanja društvenih odnosa i razrešavanja protivrečnosti koje se u tom procesu nužno javljaju. U sadašnjoj fazi razvoja sistema finansiranja obrazovno-vaspitnih delatnosti i sistema obrazovanja i vaspitanja uopšte celishodno je primenjivati i *samoupravne sporazume radnih organizacija, ali i društvene sporazume između njihovih asocijacija, organa društveno-političkih zajednica i sindikata.*

Šira primena samoupravnih i društvenih sporazuma u oblasti obrazovanja i vaspitanja pretpostavlja bližu razradu ciljeva i karaktera ovih sporazuma u obrazovanju, predmeta i sadržine tih sporazuma, nivoa sporazumevanja, kao i izučavanje (u cilju nalaženja rešenja) pravnih aspekata ove problematike.

U odnosu na stanje od pre nekoliko godina (kada je započeta priprema sadašnje reforme obrazovanja i vaspitanja) danas raspolažemo *visokim stepenom podudarnosti u stavovima svih osnovnih subjekata samoupravne strukture našeg društva o osnovama, principima, metodima i dinamici promena koje treba vršiti u oblasti obrazovanja i vaspitanja, odnosno šire u društvu povodom obrazovanja.* To je nezamenljiv i dragocen politički kapital koji pruža šansu za koordiniranu i simultanu aktivnost u horizontalnoj i vertikalnoj strukturalnoj ravni društvene organizacije funkcionisanja udruženog rada i našeg političkog sistema. Izloženi pristup obrazovanju morao bi postati *ključna odlika obrazovne politike u bazi društvene organizacije rada i života.* Za prodor svih ovih rešenja do užih društveno-političkih zajednica i za ponašanje svih subjekata politike obrazovanja u skladu sa principima na kojima se ova rešenja zasnivaju otvara se široko polje delovanja društveno-političkih organizacija, među kojima Savezu komunista, Socijalističkom savezu i Savezu sindikata pripada najistaknutije mesto. U organizacijama Saveza omladine i Saveza studenata oni moraju naći svog saveznika bez kojeg se ne može uspešno izvesti reforma sistema, sadržaja i tehnologije obrazovanja i vaspitanja i izvršiti nužna transformacija društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju.

STEVAN BEZDANOV

Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje

Povodom knjige Miroslava Pečujlića »Budućnost koja je počela«

Jedno od pitanja koja se od samog početka uvođenja samoupravljanja u Jugoslaviji postavljaju s različitim intencijama jeste i pitanje odnosa samoupravljanja i tehničkog napretka. odnosno pitanje skeptika da li je demokratska organizacija privrede spojiva s privrednom i tehničkom efikasnošću i da li samoupravno organizovana privreda može da »prihvati« modernu tehniku. da li savremeni veliki tehnički sistemi koji zahtevaju i posebnu organizaciju privređivanja mogu da se uklope u tip samoupravnih odnosa. Veliki broj kritičkih primedbi upućivanih ideji samoupravljanja i jedna od osnovnih poenti u kritičkom traženju nedostataka samoupravljanja u praksi najčešće se svodi na pitanje odnosa samoupravljanja i moderne tehnike. To je potka čitavog jednog niza sumnji i kritičkih zamerki kako raznim ranijim tako i savremenijim konceptima samoupravljanja proizvođača.

Vremenom je naučno-tehnološka revolucija unela sasvim nov kvalitet, velikim delom izmenila karakter klasične industrijske proizvodnje, pa zajedno s određenim društvenim procesima potkopala i mnoge forme klasične organizacije privrednog angažovanja i upravljanja. Danas se pitanje odnosa samoupravljanja i tehnike nužno mora posmatrati u svetlosti pretpostavki i konsekvenca naučno-tehnološke revolucije koja se odvija pred nama i za čije rezultate će nesumnjivo biti vezana brojna socijalna. privredna. politička, pa i kulturna kretanja i nicanje kao i rešavanje niza problema u sadašnjosti i bliskoj budućnosti. Da li će ova naučno-tehnološka revolucija čoveka i proizvođača osloboditi ili porobiti — pitanje je na koje se ne može dati jednoznačan odgovor. Nezavisno od velikog broja optimističkih vizija progresa ili pesimističkih lamentacija nad sudbinom prirode i čoveka — sposobnost apsorbovanja osnovnih rezultata naučno-tehničke revolucije

postala je danas za čitave društvene zajednice ne samo pitanje njihovog društvenog prilagođavanja i prestiža, već i pitanje njihove egzistencije.

U svetu se pojavio veliki broj studija i rasprava o karakteru i posledicama savremene tehničke civilizacije i, naročito, najnovije naučno-tehničke revolucije, o njenim karakteristikama, obimu promena koje nameće, o pitanjima koja se u vezi s njom postavljaju, a koja idu u rasponu od ontološko-filozofski preformulisanih pitanja o smislu ljudske egzistencije u svetlosti najnovijih rezultata nauke do praktičnih i prakticističkih pitanja najbolje primene pojedinih rezultata koji gotovo odmah posle svoga otkrića ulaze u krug rutinskih tehničkih rešenja. U nas, međutim, još uvek je malo rasprava o ovim pitanjima, mada je poslednjih godina bilo dosta govora o pojedinim aspektima, naročito o tako-zvanim velikim sistemima i našim mogućnostima da pratimo i usvajamo rezultate naučnih i tehničkih dostignuća s obzirom na naše materijalne uslove, karakter obrazovnog sistema, orijentaciju i uslove rada naučnih institucija, prilagođenost društveno-ekonomskog sistema i slično. Pri svemu ovome specifičnost našeg društvenog, ekonomskog i političkog sistema koja se, ukratko rečeno, izražava u sistemu samo-upravljanja zahteva da se određena društvena rešenja traže u skladu sa samoupravnim karakterom društva, a ne da se preuzimaju kao gotova socijalna i institucionalna rešenja prihvaćena u društvima s privatno-svojinskim ili državno-monopolističkim, administrativno-birokratskim sistemima privrednih i radnih odnosa i odgovarajućim hijerarhijskim sistemima upravljanja privrednim i drugim procesima.

Vitalna je potreba našeg društva da se o ovim pitanjima raspravlja, i to ne spekulativno, već da se organizuju ozbiljna naučna istraživanja o najvažnijim aspektima naučno-tehničke i društvene strane promena koje se ne samo naziru, već su prisutne u našoj svakidašnjici.

Knjiga Miroslava Pečujlića *Budućnost koja je počela* (izdanje Instituta za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1969) ima neposredan zadatak da posluži kao jedan opšti teorijski pristup i da inicira istraživanja radi nalaženja adekvatnog odgovora i radi zadovoljavanja navedene potrebe našeg društva. Već sam naslov knjige sugerira da se ne radi o nekoj dalekoj budućnosti o kojoj možemo po slobodnoj volji i mašti razvijati žilvernovske utopije i očekivati da će ih tehnički razvitak jednog dana ostvariti. Radi se o *budućnosti koja je već počela*, možda, tačnije rečeno, koja već danas i za nas počinje kao što je za

mnoge tehnički razvijenije zemlje počela još u vreme kad su ova pitanja za nas bila tek od akademskog interesa, pitanja koja golicaju našu znatiželju i sa kojima ćemo se tek jednog dana susresti u praksi. Autor u ovoj studiji ne vidi svoj zadatak u tome da nas prene iz jednog sna i da nam saopšti da tehnološka i naučna revolucija kuca na naša vrata. On nam konkretnim primerima ukazuje na njene zahteve, pozitivne mogućnosti koje ne smemo propustiti i potencijalne negativne posledice o koje se ne smemo oglušiti. Iz studije, pak nedvosmisleno proizlazi da moramo tražiti generalnija i radikalnija rešenja nego što je ad hoc rešavanje pitanja premeštaja, prekvalifikacija radnika koji zbog tehnološke nezaposlenosti ostaju bez posla pošto su svojim radom društvu izgradili »automat« koji dalje proizvodi itd. Ova knjiga pokazuje svu aktuelnost i značaj rešavanja pitanja koja se nameću i svu složenost problema koji nas čekaju, iako se nekada budućnost zamišljala kao besproblemska i beskonfliktna.

Realističnost u sagledavanju stvarnih problema i njihovo stavljanje u kontekst naših socijalnih i političkih rešenja predstavlja osnovnu vrednost ove publikacije. Već sam njen podnaslov — »Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje« — otkriva da se tehnička i društvena strana promena koje se u savremenom društvu zbijaju na našem tlu posmatraju kao dve komponente u nerazdvojnom jedinstvu. Kako knjiga tretira i izvesna opštija pitanja tehničkog progresa u svetu danas, u njoj je i problem samoupravljanja postavljen u jedan širi okvir, u svetlosti činjenice da se u današnjem svetu sve više i sve češće samoupravljanje pojavljuje kao široko, mada raznoliko, shvaćan i prihvatan oblik, a sa određenih humanističkih stanovišta i vrednosnih merila i kao jedini prihvatljivi socijalni supstrat koji može dati ne samo pun razmah tehničkim promenama, već ih još više učiniti i svojinom svih ljudi, obezbediti humanu primenu naučnih rezultata, u humane svrhe i na human način.

Knjiga *Budućnost koja je počela* nastala je kroz jedan proces razmene mišljenja o pitanjima koja tretira. Kao baza za tu razmenu mišljenja poslužila su autorova prethodno izneta razmatranja ovih pitanja. Sadašnja verzija kao jedan teorijski okvir istraživanja ovih problema već je, dakle, prošla izvesnu teorijsku verifikaciju od strane naših naučnih i javnih radnika koji se ovim pitanjima bave teorijski ili praktično. Jedan deo ovih diskusija objavljen je u publikaciji *Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje* (izdanje Instituta za političke studije FPN, Beograd, 1969) i u časopisu »Socijalizam«, broj 6/69. Iz namene ove knjige proistekao je donekle i karakter

njenog stila i način tretiranja pojedinih pitanja. Pisana je pregnantnim stilom s težnjom da što veći broj problema stavi u fokus pažnje i da pruži što širu osnovu za organizovanje istraživanja. Autor je stalno nastojao i da neka važna pitanja, naročito ona vezana za samoupravljanje, produbi i da izbegne jednu često uobičajenu šemu teorijskog savladavanja svih protivrečnosti »dijalektiziranjem«. On je u nizu slučajeva morao »razgrtati« oblande u kojima su se skrivali problemi koji se više ne mogu mimoilaziti ni u teorijskim raspravama ni (još manje) u traženju praktičnih rešenja. Međutim, težnja da se u krug razmatranja uključi veliki broj pitanja, a s obzirom na ograničen prostor na kome su ta pitanja izložena (knjiga ima 150 strana), autor je morao na nizu mesta da samo izloži problem ili čak da ga samo skicira, da gotovo u obliku teza izloži svoje osnovne stavove. Knjiga je pisana angažovano, sa uočavanjem i isticanjem onih momenata koji u celom ovom kompleksu imaju sudbinski karakter za dalji razvoj jugoslovenskog samoupravnog društva. Sam autor je, međutim, svoje pretenzije vrlo skromno predstavio kao pokušaj da se ovim delom »podstakne temeljno istraživanje socijalne strukture i važnijih dimenzija borbe za naučno-tehnološku revoluciju. Ono je stoga hipotetičko, podložno temeljitom iskustvenom i teorijskom verifikovanju. Njegova svrha je da označi obrise stanja i neke temeljne probleme u borbi za naučno-tehnološku revoluciju i integralno samoupravljanje« (str. 53). Na više mesta u tekstu istaknuto je da je ovo »skroman pokušaj da se podstakne intenzivnije bavljenje... velikom temom današnjice«, to jest naučno-tehničkom revolucijom i da se »pokažu nove mogućnosti socijalizma koje nastaju povezivanjem socijalističke organizacije društva sa naučno-tehničkim progresom druge polovine XX veka« (str. 7). Možemo odmah reći da je autor u svojoj realizaciji prevazišao skroman zadatak koji je sebi postavio i da ovaj rad sadrži veliki broj vrlo inspirativnih ideja, svežih pogleda, da nudi niz rešenja.

Jedno od pitanja kojima autor poklanja veliku pažnju jeste sam karakter naučno-tehnološke revolucije danas. O ovom pitanju već postoji brojna literatura ne samo na Zapadu, već i u socijalističkim zemljama. Ali, dok na Zapadu najveći broj studija polazi od predviđanih naučno-tehničkih promena i izvodi zaključke o njihovim neposrednim posledicama po čovekov život, ređe ulazeći u šire društvene implikacije, dotle u socijalističkim zemljama, sa izuzetkom nekih autora, preovlađuje razmatranje ovih pitanja u okvirima okoštalih koncepcija o proizvodnim snagama i produk-

cionim odnosima bez isticanja nekih bitnih crta koje od naučne revolucije čine dublji društveni proces koji upravo razara ili čini prevaziđenim mnoge stare kategorije u kojima se svet objašnjavao i kojima je nameravao da se menja.

»Naučno-tehnička revolucija — piše Miroslav Pečujlić — nije tehnički proces, već duboko socijalno kretanje...« (str. 146). Ona stvara »nove proizvodne osnove«, kvalitativno nove društvene potrebe i postaje realno moguć nov tip društvene proizvodnje. Ovaj proces, ističe autor, prate promene u samom predmetu rada, u tradicionalnoj podeli rada, posebno u podeli na intelektualni i fizički rad, dolazi do revolucije u nizu drugih oblasti kao što su sredstva informacija i komunikacija, transporta, počinje planetarna i nuklearna era sa novim potencijalnim izvorima energije, a materiji i energiji priključuje se novi uticajni faktor: informatika. Posedovanje informacija i njihova adekvatna i pravovremena primena — to je ono što predstavlja jedan svojevrstan izvor ogromne moći u savremenom društvu. Automatizacija i kibernetika predstavljaju materijalnu osnovu ovih promena, odnosno naučno-tehničke revolucije. U sklopu svih ovih promena — piše dalje Pečujlić — obrazovanje i naučnoistraživački rad postaju izuzetno značajni, potpuno se menja njihova uloga, oni postaju prvorazredne proizvodne snage. U krajnjoj liniji ispostavlja se da je moguće da mašina zameni čoveka u nizu rutinskih operacija, te se postavlja kao praktičan zadatak kako osloboditi čoveka svega onoga što ne predstavlja akt stvaranja, odnosno kako čovekovu izuzetnu sposobnost da stvara usmeriti upravo u tom pravcu, a osloboditi ga poslova koji u svetlosti svih navedenih i naziranih promena predstavljaju već danas, a u budućnosti još više, neracionalno rasipanje čovekovih sposobnosti, neiskorišćavanje njegovih potencijalnih mogućnosti.

Pečujlić ističe da je savremena civilizacija s načinom upravljanja društvenim životom i postojećim društvenim odnosima koji ne odgovaraju ovim tehničko-tehnološkim promenama u ekonomskoj, političkoj, kulturnoj, jednom reči — u opštoj krizi. Jer, ona na datim društvenim osnovama, bilo da su one privatno-kapitalističke ili birokratsko-etatističke, ne može rešavati akutna pitanja pred kojima se čovečanstvo nalazi i za koja već postoje materijalno-tehnički preduslovi. Na ovoj krizi niču različite predstave o ovim procesima, različite slike društva, koje autor radi jednostavnosti klasifikuje kao tehnokratske i apokaliptičke.

Gde se mi nalazimo u ovom svetskom procesu? To je pitanje kojem autor posvećuje dosta pažnje koristeći se

izvesnim indikatorima naše situacije u pogledu praćenja i mogućnosti dostizanja nivoa koji su već dostigle razvijene zemlje. Autor na osnovu podataka koje analizira smatra da smo mi, uprkos povoljnim društvenim okolnostima koje se ogledaju u tipu društvenih odnosa koji bi trebalo da pogoduju stvaralaštvu, u stvari odeljeni od tehnički razvijenih zemalja jednim dosta dubokim jazom i, što je najvažnije, u nas nisu preduzete sve inače moguće mere da se taj jaz savlada. Tako podaci o visini ulaganja u naučnoistraživačku delatnost, način organizacije naučnog rada, nezadovoljavajući rezultati (na primer, mi smo na jednom od poslednjih mesta u Evropi s obzirom na broj prijavljenih patenata), stanje visokoškolskog obrazovanja, koje nije prilagođeno ni potrebama promena o kojima je na početku rečeno ni odnosima koji se u našem društvu uspostavljaju, i drugo — indiciraju naše zaostajanje. U razmatranju odnosa samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije Pečujlić polazi pre svega od onih elemenata naučno-tehnološke revolucije koji stvaraju i daju društvenu moć snagama koje su po svom društvenom položaju zainteresovane da u celom procesu učestvuju ne samo kao dodatak mašini ili puka oruđa drugih, već koje žele participirati i u rezultatima i u procesu velikih promena našeg veka. Tu nije samo zalaganje za humanistički lik kibernetike, već pre svega ukazivanje na realne mogućnosti za prevazilaženje podvojenosti upravljanja i proizvodnje, intelektualnog i fizičkog rada, ukazivanje na materijalnu osnovu koju kibernetika svojim mogućnostima pruža upravo za samoupravne odluke koje bez odgovarajućih informacija često ne mogu dovesti do najoptimalnijih i društveno poželjnih rezultata.

Cela knjiga prožeta je kritikom etatizma i isticanjem nemogućnosti da se na etatističkoj osnovi reše tehnički i ljudski problemi pred kojima se savremeno društvo nalazi. Onaj period koji autor naziva »teški socijalizam« (koristeći se jednim terminom pozajmljenim od A. Gorca), ili državni socijalizam, a koji karakteriše revolucionarni etatizam koji prerasta u birokratski etatizam, nužno, zbog svoje protivrečne prirode, dolazi do svoje istorijske prekretnice.

Međutim, i jugoslovenski samoupravni sistem (autor na nekoliko mesta upotrebljava termin »društvo nastajućeg samoupravljanja«, str. 146) opterećen je nizom elemenata iz tog ranog razdoblja. Postoje društvene snage koje svoju političku moć koriste radi revalorizovanja, odnosno vraćanja odnosa iz tog perioda, a postoje i objektivne društvene teškoće i problemi za koje se često kao izlaz nudi vraćanje na nekadašnje odnose.

Posebno je interesantna dijagnoza koju Pečujlić daje o stepenu razvoja samoupravljanja i uopšte političkog sistema. On, naime, smatra da je u dosadašnjim fazama razvoja samoupravljanja došlo do autonomije samoupravnih delova, te da u nastupajućem periodu nužno mora doći do *neprinudne integracije* tih delova na demokratskoj osnovi u jedan celovit samoupravni sistem. Ovu autonomiju delova (koja mora i dalje da ostane i da se poštuje, jer bez nje ne bi bilo ni samoupravljanja) i njenu korekciju ili dopunu — demokratsku integraciju — autor naziva velikim zakonom razvoja samoupravljanja.

Ono što se, kako kaže Pečujlić, razvilo uporedo s autonomijom samoupravnih delova jeste *decentralizovani birokratizam* koji nalazi osnovu u užim društveno-političkim zajednicama, opštinama i republikama i koji zakonito vuče starim odnosima i rešenjima. Decentralizovani birokratizam i »parcijalno samoupravljanje« nalaze se u takvom odnosu da jedno drugo podstiče, što čini jednu važnu karakteristiku našeg političkog sistema. Otuda je dostizanje višeg stepena razvoja samoupravljanja, takozvanog integralnog samoupravljanja putem neprinudne integracije, imperativ našeg društva danas.

Autor je nagovestio ili ocrtao čitav niz pitanja kojima u daljim raspravama i istraživanjima treba posvetiti znatnu pažnju, a koja imaju i dalekosežne praktične posledice u vezi s našim društvenim preobražajem i praćenjem tokova naučno-tehnološke revolucije. Tako je s pitanjem takozvane kadrovske obnove, koju autor uzima kao jedan od važnih uslova našeg daljeg tehničkog i društvenog napretka, s pitanjem odnosa razvijenih i nerazvijenih, sa proizvodnjom vrednosti (robnom proizvodnjom) kao oblikom proizvodnje vezanim za dati stepen razvijenosti tehničkih i društvenih uslova proizvodnje, sa takozvanim licima i naličjima dosadašnjih faza razvoja socijalizma itd.

Privlači pažnju da autor jasno diferencira nižu i višu fazu u razvoju socijalizma, fazu nerazvijenog i fazu razvijenog socijalizma, pa opet u samoupravnom socijalizmu nižu ili nerazvijenu fazu parcijalnog i autarkičnog samoupravljanja i zrelo, razvijeno samoupravljanje koje je »moguće samo kao celovit, integralan sistem organizacije društva« (str. 71). Na ovo se nadovezuje autorov zaključak o elementima hibridnosti u našem sistemu, o društvu koje je u stvari u stanju transformacije, u kome je »kao rezultat ukupne evolucije, razlaganja centralizovanog etatizma, stvoren širok institucionalni, formalno-pravni okvir samoupravnog društva«, unutar koga je

formiran »snažan samoupravni pokret, snažna socijalna formacija u izgrađivanju, nosilac samoupravnog društva u nastajanju« (str. 70). Jednim procesom decentralizacije stvorene su autonomne sile, samoupravni »pigmeji« koji nose džinovsku snagu, ali koji u fazi zrelog samoupravljanja moraju da se autonomno, to jest slobodno i na bazi svojih interesa integrišu. Ali, kako je već rečeno, uporedo je izvršena i decentralizacija birokratizma, odnosno etatizma, tako da on nije likvidiran: »etatizam oduzima deo viška rada i osujećuje samoupravno povezivanje, ali nema snage da nametne društvu svoj tip birokratskog povezivanja kao vladajući, jer postoji snažan antibirokratski pokret... Tako dolazi do međusobnog kontrabalansa u osnovnim produkcionim odnosima, do istorijski specifične hibridne tvorevine, spoja decentralizovanog birokratizma i autarhičnog, parcijalnog samoupravljanja« (str. 72). Iz ovog jasno proizlazi i saznanje o izvoru potencijalne opasnosti da se ovaj složeni spoj vrati na svoju polaznu tačku.

Da bi se sprečilo ovakvo regresivno kretanje, Pečujlić smatra da odlučujuću ulogu ima subjektivni faktor koji je nosilac samoupravnih kretanja. Poseban značaj autor daje novoj ulozi avangarde i promenama u karakteru njenog delovanja. Jedno od interesantnijih i razrađenijih delova knjige upravo je dokazivanje kako u našim uslovima spoj naučno-tehnološke revolucije i samoupravljanja pretpostavlja novu ulogu avangarde. Ta nova uloga, ukratko sažeto, jeste uloga nosioca idejne i akcione sinteze: »društvo koje se karakteriše veoma razuđenim sistemom odlučivanja, koje ima brojne autonomne centre odlučivanja mora da ima ugrađen jak kohezioni faktor koji će povezivati te brojne snage« (str. 144). Otuda je neophodno postojanje razvijene teorije i saglasnosti oko izvesnih osnovnih društvenih vrednosti, ali razvijena ideologija, naučna spoznaja, samo je prvi korak, pošto tek u akciji sve te teorijske postavke treba da se provere i ostvare. Ova potreba za nosiocem idejne i akcione sinteze posebno je argumentovana time što »civilizacija razvijenih proizvodnih snaga... povlači različite mogućnosti socijalne organizacije« (str. 142), a od subjektivnih snaga zavisi izbor (pa i izbor između etatizma i samoupravljanja). Dalje, naučno-tehnološka revolucija donosi izvesnu dezintegraciju i raslojavanje u okviru same klase proizvođača, zbog čega se naglašava uloga avangarde u svojstvu zastupnika interesa celog pokreta. Zatim, u onim oblastima gde su prodrle nove proizvodne snage »nastupa izvesna neizvesnost u pogledu načina uređivanja društvenih odnosa« (str. 143). Snage avangarde,

»vodeće snage ... moraju da budu »realisti i fantasti««: moraju bez predrasuda pristupati analizi socijalnog položaja društvenih snaga i »kratkoročnom akcijom potpomoći da se nađu rešenja«, a isto tako bez robovanja dogmama i prošlim rešenjima moraju ispitivati, odnosno projektovati puteve budućnosti.

Ovaj rad nesumnjivo je ne samo zadovoljio svoju namenu — da inicira teorijske rasprave i naučna istraživanja društvenih uslova potrebnih za razvoj ili bar za usvajanje rezultata naučno-tehnološke revolucije i savlađivanje izvesnih posledica koje iz tog procesa nastaju, već je u stvari dao teorijske osnove na kojima bi se ova istraživanja mogla uspešno obaviti, sa osnovnim ciljem da se na jednoj humanističkoj samoupravnoj društvenoj osnovi prihvate i razviju one stvaralačke potencije čoveka čiji je samo aktuelni i prisutni oblik ono što čini naučno-tehnološku revoluciju. Jer, izvesno je da sadašnja tehničko-naučna revolucija nije čovekova poslednja reč.

Posebna je vrednost ove knjige u tome što čitav niz problema s kojima se susrećemo smešta u kontekst naše istorijske situacije i što pokazuje kako se elementi prošlosti, sadašnjosti i budućnosti isprepliću na takav način da je jasno da će naša budućnost zadugo biti opterećena našom prošlošću, da u »izboru« između regresa i progresa od naše idejne i praktične akcije zavisi kojim ćemo se putem kretati i da pred nama stoje dve uporedne borbe — za naučno-tehnički progres i za ostvarivanje humanih samoupravnih odnosa u kojima će rezultati toga progresa služiti ljudima i biti pod njihovom neposrednom kontrolom.

VOJISLAV STANOVČIĆ

Jordan Dinić — Dušan Lazić: Narodna Republika Kina

(Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1970, 370 strana)

Naučnoj obradi unutrašnjih procesa u Kini i njene aktivnosti na međunarodnom planu, uslovljenostima ova dva vida egzistencije najmnogoljudnije nacije sveta i uzajamnoj isprepletanosti i međusobnom uticaju unutrašnjih i spoljnih faktora na sveukupno ponašanje Kine, u nas se ne posvećuje adekvatna pažnja. Ova uslovna kvalifikacija važi kao merilo onoga što je dosad napisano o Kini, znači prvenstveno kao pokazatelj da se mali broj naučnih trudbenika opredelio da svojim istraživanjima takozvanog kineskog fenomena doprinese da Kina što manje bude fenomen. Ako se izuzme kvalitativno i kvantitativno bogat naučni rad o Kini dr Sonje Dapčević-Oreščanin, ostali naši sinolozi, kojih je, doduše, malo, ograničavaju se pretežno na tekuće naučno praćenje ili parcijalno rasvetljavanje izvesnih uže specificiranih tokova razvoja Kine i njenog ponašanja na domaćoj i međunarodnoj sceni.

Zato je Institut za međunarodni radnički pokret u Beogradu veoma dobro učinio što je u svoj program naučnog rada u okviru projekta »Politički sistemi socijalističkih zemalja« uvrstio i obradu koncepcija o socijalističkom razvoju i politici u međunarodnim odnosima NR Kine. Studija koju su o tome sačinila dva mlada naučna radnika — magistri Jordan Dinić i Dušan Lazić — predstavlja ohrabrenje, ne samo kao indikacija da će na ovom planu biti još radova, nego i radova dobrog kvaliteta za razumevanje i praćenje Kine.

Nesumnjivo je da veliku teškoću za sve one koji se bave izučavanjem Kine predstavlja činjenica da se o ovoj zemlji, manje nego o bilo kojoj u svetu, ne poseduju čak ni neki elementarni podaci o tekućem razvoju na osnovu kojih bi se mogle praviti analize i izvoditi naučni zaključci. Taj hendikep, zajednički za sve sinologe danas u svetu, ima i svoju drugu stranu — pobuđuje želju da se istraži ta malo poznata zemlja, intrigira na strpljivo pravljenje mozaika iz ono malo fakata i elemenata koji se na raznim stranama u svetu mogu napabirčiti.

Nema nikakve sumnje u to da je pri svemu tome veoma korisno da se zapažanja i zaključci u ovoj specifičnoj situaciji provere na licu mesta, da se učini ono što politički posmatrači obično nazivaju opipavanjem pulsa i stvaranjem osećanja i čistog opservatorskog utiska o Kini. Ali, i bez ovog poslednjeg elementa i uz postojanje jezičke barijere (pošto se u nas, može se slobodno reći, apsolutno nikakva pažnja ne posvećuje izučavanju kineskog jezika, kojim govori četvrtina čovečanstva), Lazić i Dinić su napravili lepu studiju, delo koje čini celinu,

jer obuhvata unutrašnji i spoljni aspekt kineskih aktivnosti.

Kina je, u stvari, veoma teška za izučavanje ne samo zbog toga što njeno rukovodstvo već punu deceniju ne objavljuje nikakve podatke koji bi bili relevantni za naučne radnike i uopšte ljude koji se interesuju za nju, već i zato što je puna specifičnosti i enigmi u svojim akcijama. Tako se nekad čini da se zaključci o njoj nameću sami po sebi, ali su takvi zaključci samo delimično tačni i potrebno ih je višestruko proveravati i dokazivati.

U izučavanju novijeg razvoja Kine, ne samo kao globala, već konstante u pristupu, treba imati u vidu nekoliko elemenata od kojih na mnoge upućuje ovaj obiman i dokumentovan rad autora najnovije knjige o Kini:

1. Današnja Kina iznikla je u zemlji starodrevne kulture, zemlji koja je civilizaciji dala sjajan doprinos kao retko koja ljudska zajednica na ovoj planeti. Istovremeno, međutim, dolazak socijalističke Kine na svet sku scenu dogodio se u trenutku kada su takvi njeni kulturni kapitali bili veliki u istorijskom smislu, ali su stotine miliona ljudi u njoj bile tog trenutka nepismene ili polupismene, desetine miliona živele u najgrubljim formama feudalizma, kmetstva, robovlasništva i čak prvobitne zajednice — samo pre dvadeset godina!

2. Kineska revolucija je bila autentičan pokret i to je umnogome opredelilo nacionalna stremljenja Kine, bez obzira što su prvi dani posle oslobođenja napaćene i ranjene države bili dani neophodnih kompromisa, kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu.

3. Kineska revolucija nosi u sebi i pečat nečeg nedorečenog i nedovršenog, jer je bila, maltene, samo seljačka revolucija.

4. NR Kina izašla je na svetsku scenu 1949. godine, kada je »hladni rat« bio u stvari najvrući, to jest kada je antihitlerovska koalicija bila već istorija. Interesi velikih sila su se sukobljavali na raznim stranama sveta i prvih nekoliko godina Kina — iako najmnogoljudnija — nije ni mogla da ostvaruje uticaje osim čistim faktom svog postojanja. Taj kasni dolazak Kine na svet i njena nemoć da već svojim rođenjem postane adekvatan subjekt u međunarodnim odnosima stvorili su na samom početku njenog postojanja klicu budućeg razdora sa SSSR-om i konfrontacije sa SAD, a osnovi za to postojali su i ranije zbog Staljinovog nepoverljivog odnosa prema KP Kine i američkog prevelikog šurovanja sa Čang Kaj Šekom.

5. Izolovanost u koju je Kina stavljena već danom svog rođenja (ako se izuzme SSSR i ostale socijalističke zemlje, koji su je odmah priznali i uspostavili odnose s njom), zatim trgovinski embargo nametnut od Zapada, opiranje do današnjeg dana da se prizna da je Kina jedan od osnivača OUN i da je predstavniku NR Kine, a ne marionetskog režima na Tajvanu mesto u svetskoj organizaciji — i čitav niz drugih elemenata uslovili su ponašanje Kine ne samo u trenutku kada je ona stvorena, nego i kasnijih godina, pa i danas. Naravno, interesima praktične politike kineskih osnovnih protivnika na međunarodnoj sceni više odgovara ako se svi elementi za njeno ponašanje jednostavno stave na stranu, a stvarna zastranjivanja kineske politike, kojih je bilo, proglase agresivnim, cepačkim i nekonstruktivnim ponašanjem.

Ne može se, međutim, osporiti da nezavisna pozicija Kine u međunarodnim odnosima i stalno insistiranje na učvršćenju

ekonomske i političke nezavisnosti predstavlja jedan od značajnih faktora svetske stabilnosti i balansa. Ne treba. naravno. prenebregavati ni neke tendencije u kineskoj politici koje u najmanju ruku zahtevaju razjašnjavanje.

6. U poslednjih deset i više godina u svetu je došlo do interesantne polarizacije i do sve naglašenijeg kursa mnogih zemalja da budu istinski subjekti međunarodnih odnosa. da učvrste svoju političku i ekonomsku samostalnost. Došlo je i do značajnog razvoja socijalizma kao svetskog sistema. ali i do polarizacije u samom međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. do rascepa koji je delimično posledica raznorodnih interesa pojedinih partija u njemu. Rat u Vijetnamu se razbuktao na vratima Kine. KP Indonezije — koja je posle kineske bila najveća u Aziji — raspala se preko noći, sovjetsko-kineski sukob se rasplamsao do tačke iza koje je stajao ambis. a SAD su u takvoj situaciji u međunarodnom radničkom pokretu i na bilateralnom planu u tom pokretu taktizirale želeći da iz cele te situacije što više ušićare.

Sva ta i druga pitanja stajala su kao dnevna politika pred kineskim rukovodstvom, o kojem je dugo godina, sve do 1966. godine, postojala iluzija da je jedinstveno kao ni jedno u svetu. Kuda krenuti, kako se opredeliti? To nije bilo nimalo jednostavno, prvenstveno zbog toga što nije bilo jedinstva u stavovima. Da li ići na popuštanje sa SSSR-om i na jedinstveno istupanje u pitanju Vijetnama? Da li možda poslati vojsku u Vijetnam kao 1950. godine u Koreju? Kakve su posledice kraha indonežanske KP, s kojom je Kina bila u veoma tesnim kontaktima? Da li ići na intenziviranje razgovora sa SAD? Da li za pariranje svojim protivnicima ići na sopstveni atomski razvoj »prekim putem« ili se osloniti na tuđi »atomski kišobran«? Da li u unutrašnjem razvoju ići polagano i sigurnije ili ubrzati razvoj kako bi se zemlja pre izvukla iz zaostalosti i približila glavnim protivnicima na međunarodnoj sceni, ali pri tome rizikovati manje ili veće potrese. kao pre deset i više godina?

Ovim i ovakvim pitanjima i dilemama mogle bi se dodati još mnoge koje su takođe postojale u kineskom rukovodstvu i intenzivnije ga zaokupljale osobito šezdesetih godina. Pitanja su bila sudbonosna i očigledno da nije moglo da se ostane pri postojećim kompromisima koji su dotad prikrivali pravo stanje u kineskom rukovodstvu. Mao Ce Tung je krenuo u akciju i odneo pobedu, mada treba još dosta vremena dok neke njegove koncepcije dobiju pravu primenu u praksi, pošto još ima otpora i biće ih. Danas, međutim, vidimo. između ostalih, postojanje dva elementa u kineskom ponašanju:

1. U unutrašnjem razvoju Kina je »zaboravila« na treći petogodišnji plan, započet formalno pre četiri godine, i krenula je »paušalnim« putem razvoja insistirajući na ubrzanju razvoja i povećanju akumulacije.

2. Na spoljnom planu Kina je pošla na postepeno stabilizovanje ili vaspostavljanje svojih odnosa sa pojedinim zemljama, a — što je osobito karakteristično — ušla je gotovo istovremeno u razgovore (ili pregovore) sa SSSR-om i SAD o ključnim pitanjima koja je razdvajaju od njih.

U grubom globalu to su dva elementa koja proističu iz kulturne revolucije i njena su posledica.

O čitavom nizu pitanja koja su ovde navedena taksativno

autori Lazić i Dinić izneli su dokumentovane analize, u onoj meri u kojoj je to bio cilj njihovih studija. Njihova razmišljanja o pitanjima unutrašnjeg razvoja (autor tog dela knjige je Jordan Dinić) i politike u međunarodnim odnosima (autor Dušan Lazić) veoma su vredna i korisna za one koji se bave izučavanjem Kine, a rekao bih da njihov obiman rad (preko 360 strana, od čega nešto malo više od polovine posvećeno spoljnoj politici) može korisno poslužiti i široj čitalačkoj publici koja je zainteresovana da se bolje upozna sa Kinom. Uz sopstvena razmišljanja i mnogobrojne korisne zaključke, koji su (osim u nekoliko navrata kod obojice) dati bez apriorističkih stavova, autori su veoma znalački odabrali elemente za dokazivanje svojih teza, ostavljajući takođe mogućnost čitaocu da i sam izvodi zaključke.

Studija Dinića i Lazića, spojena iz dva elementa — spoljnog i unutrašnjeg — veoma je dobro ukomponovana u celinu iz koje se vidi dejstvo unutrašnjih faktora na odnos Kine prema svetu i obrnuto — u kojoj meri i kako se odnos sveta odražava na kineska zbivanja.

Dinić i Lazić su, doduše, imali značajnu šansu da daju sopstvene kvalifikacije kineske kulturne revolucije. Ovo ne samo zato što su neki elementi tog pokreta i komponente za njegovo razumevanje postali danas u znatnoj meri jasniji i bliži nego što su bili dosad, već i zato što su obojica obrađivali svoj deo studije na način koji ih je praktično doveo na prag kulturne revolucije.

Možda bi J. Dinić potpunijom razradom »velikog skoka«, a zatim smenjivanja maršala Peng Te Hvaja i Mao Ce Tungovog odstupanja sa položaja šefa države, pa preko »politike prilagođavanja« i, najzad, škrtih kineskih diskusija o trećem petogodišnjem planu u stvari došao do neposrednih i nepobitnih odgovora na niz unutrašnjih elemenata koji su uslovili kulturnu revoluciju. Čini mi se da je on upravo te periode i elemente posleratnog kineskog razvoja najviše marginalno dao, mada bi ga, doduše, ulazak u sferu kulturne revolucije (više od onog što je o njoj rekao) odveo daleko po prostoru i polju izučavanja. Zato sam sklon da verujem da je on ovom knjigom napravio jedan znalački, odlično koncipiran i ozbiljan uvod u razradu kulturne revolucije u svom narednom radu.

Ista ta primedba i ocena rada važi i za D. Lazića, koji je neke elemente kulturne revolucije pomenuo u svojoj studiji, koja se čita kao lagano i zanimljivo štivo, ne gubeći pri tome ništa od svoje naučne ubedljivosti.

Doduše, izučavanjem sadašnjeg perioda u razvoju Kine oba autora bi rizikovala da događaji eventualno pokažu neispravnost nekih zaključaka. Ali, takav rizik postoji za sve one koji se bave Kinom, s obzirom na skučenost izvora. Uostalom, već sada bih imao ličnih primedbi na neke ocene iznesene kako u delu o unutrašnjem tako i u delu o spoljnom razvoju Kine ili bih pak uneo dopune i korekcije pojedinih stavova (na primer, o koncepcijama ekonomskog razvoja Kine uključujući odnos ideja Sun Jeh Fanga prema »subjektivnim težnjama Mao Ce Tunga i njegovih pristalica«, zatim ocene kineske politike »oslanjanja na sopstvene snage«, u delu o spoljnoj politici itd.). Sem toga, neke kvalifikacije kineskih unutrašnjih i spoljnopolitičkih poteza i ponašanja ponekad imaju oštriju notu od one koju, po mom mišljenju, zaslužuju. Ja na ta ponašanja gledam u kontekstu opštih ponašanja danas u svetu, pogotovu ponašanja dve-

ju drugih velikih sila koje su prirodni partneri Kine (bez obzira koliko to fatalistički zvučalo).

Da ne bi bilo nesporazuma: ne radi se o tome da su neke ocene iznesene u knjizi *sigurno* netačne, a ove ovde *sigurno* tačne, već upravo o tome da je nedovoljnost izvora podataka stvorila puno mogućnosti da razmišljanja o Kini, na osnovu škrtih raspoloživih podataka, po đu različitim tokovima i da se čak dva različita zaključka o istoj stvari mogu logički podjednako ubedljivo braniti. Zato ove primedbe ne umanjuju zaista primernu vrednost studija Jordana Dinića i Dušana Lazića, koji su svoja dela odbranili kao magistarske radove na Pravnom fakultetu u Beogradu. Štaviše, ovo je knjiga koja me je istinski obradovala i siguran sam da će obradovati sve one koji se bave izučavanjem razvoja Kine. Pogotovu raduje što je reč o mladim ljudima, od čijih se budućih radova može još više očekivati. Na to upućuje zrelost ove obimne studije.

Predgovor knjizi, dosta opširan ali izvanredno koristan i instruktivan, napisao je naš poznati sinolog Dragutin Šolajić.

MIHAILO ŠARANOVIĆ

Sejmor Martin Lipset: Politički čovek

(»Rad«, Beograd, 1969, 518 strana)

Dva velika toka moderne političke misli, građanski i marksistički, izdubili su svoja korita na zajednički nasleđenom teorijskom tlu i nastavili da teku uporedo, povezani gustom mrežom rukavaca. Pitanje njihovog odnosa podleže malom broju već oveštalih formula iza kojih je teško naslutiti svu složenost stvarnih uticaja i preplitanja. Ako su marksisti stavili sebi u zadatak da preuzimaju iz savremenih buržoaskih političkih teorija sva ona »racionalna jezgra« koja se kriju ispod ideološkog »omotača«, nisu li i građanski mislioci otvorenost prema postignućima marksističkih teoretičara (uz odbacivanje »neprihvatljivih dogmi«) shvatili ne samo kao svoju obavezu već i kao dokaz svog preimućstva? Blagonaklono prihvatanje svega »pozitivnog« što je druga strana otkrila pokazuje sopstvenu nadmoć, jer se samo nejaka misao plašljivo i ksenofopski zatvara u sebe. Uvrštenje nekih »tuđih« ideja u svoj misaoni fond posvedočava nerazlučno i snagu tih ideja i snagu onog koji ih prihvata.

Knjiga Sejmora Martina Lipseta *Politički čovek* predstavlja pokušaj da se izvesna »racionalna jezgra« marksizma stope sa doktrinom građanske demokratije i njenim najsavremenijim izdankom — funkcionalističkom teorijom. Treba li napomenuti da je autor pri tom »stapanju« prednost dao Talkotu Parsonsu, a ne Karlu Marksu?

Pripadnik poznate »kalifornijske škole«, uz Kornhauzera, Aptera i druga istaknuta imena savremene američke duštvene nauke, Lipset se inspirisao raznorodnim uticajima i sve ih prevodio na svoj domovinski jezik. Zato je *Politički čovek*, pre svega, suspregnut izliv oduševljenja jednog razumnog, neraspaljenog patriote. Među mnogim »teodicejama« koje se danas pišu i na Istoku i na Zapadu, sa namerom da dokažu kako je upravo autorova zemlja mesto ostvarenja svetskog duha i najbolji od svih mogućih svetova, ova je verovatno jedna od najveštije pisanih i najmanje naivnih. Niko Lipsetu ne može osporiti izvanrednu naučnu

temeljitost. Svojom odmerenošću on je možda i superiorniji od Milsa, Vajta, Froma i Pakarda, koji su svoju kritiku američkog društva često jako emocionalno bojili. Njih je Lipset sigurno imao na umu kao jednom povučenu crtu ispod koje ne sme skočiti. Da ih nadmaši, omelo ga je, međutim, pomanjkanje jedne opruge kritičnosti. Na ponekim mestima on dopušta da se ispod maske nepristrasnog analitika nazru konture apologeta savremene Amerike, koje se, u finalu, već sasvim jasno i oštro ocrtavaju.

Marks je zato na stranicama *Političkog čoveka* prisutan onako i onoliko koliko je to pre svega Lipset hteo, a tek potom onoliko koliko se on uopšte snagom svoje vizije neodoljivo nameće savremenoj političkoj misli. Lipset govori o podeli društva na klase i klasnoj borbi, pominje neraskidnu vezu između partija i klasa, ističe povezanost društvene osnove i ideologije, traži iza političkih zahteva realne ekonomske interese — ali istovremeno, čitavim kontekstom, sve ove ideje lišava njihovih revolucionarnih konsekvenci i stavlja ih *u funkciju* postojećeg društvenog stanja. Nelicemerno prihvatanje ***dela*** Marksovog kategorijalnog aparata pretvara se tako u otvoren dijalog sa ***celinom*** njegove misaone zaostavštine.

Taj dijalog nije jedina zanimljivost *Političkog čoveka*. Ova knjiga je u neprestanoj korespondenciji sa najvitalnijim tokovima političke misli od njenih začetaka do danas. Sociološki pristup proučavanju politike dobio je u Lipsetu odanog privrženika, koji se stvaralački nadovezao na moćnu tradiciju Aristotela, Bodena, Marksa, Tokvila i Vebera. Nastojanje da se političke pojave posmatraju u interakciji sa bitnim društvenim procesima, čiji su izraz i regulator, čini Lipseta dostojnim ovih velikih uzora, mada on očigledno ni izdaleka ne poseduje njihovu doslednost, dubinu i inspirativnost.

Dalek formalističkom prilazu izučavanju političkih fenomena, Lipset visoko ceni Aristotela, čiju je maksimu o čoveku kao političkom biću i uneo u naslov svog dela. Čitavom fakturom *Političkog čoveka* — obiljem empirijske građe, uporednom medodom, razuđenošću osnovnih ideja i, nadasve, isticanjem tesne veze između društvene strukture i oblika političkog uređenja — Lipset nedvosmisleno pokazuje da je ponajviše baštinik Aristotelovog nasleđa. Značajnog duhovnog prethodnika, osobito kada je reč o primeni komparativne metode, Lipset je imao i u liberalnom misliocu XIX veka Aleksisu de Tokvilu.

Lipsetov metod razjašnjenja društvenih promena blizak je Parsonsovom ili Gurvičevom polideterminizmu. Da »teorije faktora« pripadaju »herojskom dobu« sociologije, već uveliko prevaziđenom, potvrđuje i metodološka usmerenost autora *Političkog čoveka*. Lipset smatra da je nemoguće identifikovati jedan činilac koji bi odlučujuće određivao složena društvena obeležja i zato se opredeljuje za kompleksnu analizu brojnih uzroka svake konkretne socijalne pojave.

Glavni problem kojim se bavi Lipsetova knjiga ***Politički čovek*** jeste (kako govori i sam podnaslov ***Društvena osnova politike***) analiza društvenih preduslova za stvaranje i održavanje demokratskih političkih sistema. Demokratiju Lipset određuje kao »politički sistem koji daje redovne ustavne mogućnosti za smenu funkcionera na vlasti i obezbeđuje društveni mehanizam koji najvećem mogućem delu populacije

dozvoljava da utiče na važne odluke vršeći izbor među onima koji se nadmeću za političke funkcije« (str. 63). Ova definicija, koja ima dosta sličnosti sa Šumpeterovom, Veberovom i nizom drugih, već nagoveštava da čitanje *Političkog čoveka* neće biti susret sa nekom novom, originalnom teorijom demokratije. Autor nas i sam izrikom podržava u ovom uverenju, ali istovremeno traži načina da tradicionalni koncept demokratije pouzdanije uobliči i verifikuje.

Osnovnim društvenim preduslovom postojanja demokratije Lipset smatra ravnotežu između sila sukoba i consensusa u određenom društvu. To je, prema Lipsetu, centralni politički problem, a ne opredeljenje za državu (Hegel) ili protiv nje (Sen Simon, Marks). Marks u istoriji vidi neprekidan sukob nepomirljivih snaga, a moderna funkcionalistička misao samo harmoniju i sklad. Aleksis de Tokvil je, prema Lipsetu, prvi shvatio da opstanak demokratije zavisi od uravnoteženog odnosa razdora i saglasnosti. Sukobi razgaraju političku borbu oko vlasti, a opšti consensus čini tu borbu legitimnom. Društva u kojima realni konflikti ne nalaze svoj izraz na političkoj sceni, ili društva u kojima oprečni interesi ne idu ka izmirenju, ne mogu biti demokratska. »Koliko god to čudno zvučalo, stabilna demokratija zahteva manifestovanje sukoba ili razdora kako bi se odvijala borba za vladajuće pozicije, javljao izazov vladajućoj stranci i menjale stranke na vlasti; ali bez »consensusa« — bez političkog sistema koji dozvoljava mirnu »igru« snaga, prihvatanje odluka koje donose oni na vlasti od strane onih »van« vlasti i priznavanje prava onih »van« vlasti od strane onih na vlasti — ne može biti demokratije. Proučavanje uslova koji podstiču demokratiju mora se zbog toga usredsrediti na izvore i razdora i »consensusa« (str. 37). Consensus i sukob Lipset shvata kao dva lica iste stvari. Consensus o opštim normama tolerancije rezultat je sukoba i, da bi se održao, zahteva dalje postojanje sukoba.

Ovo zanimljivo shvatanje demokratije kao istovremenog uzajamnog podsticanja i zauzdavanja sukoba i saglasnosti Lipset dalje razvija ispitujući integrativne i dezintegrativne institucije koje podstiču razdor, odnosno consensus. Pomna analiza vodi ga zaključku da nijedna institucija nije samo jedno ili samo drugo. Svaka od njih sadrži u sebi i elemente integrisanja i dezintegrisanja.

Partije i sindikati, tvrdi Lipset, izražavaju klasni sukob na legitiman način, ali u isti mah predstavljaju važne kanale integrisanja radničkih slojeva u društvo. Pokazalo se da je do dezintegracionih razdora došlo upravo tamo gde radnička klasa nije mogla stvoriti jake sindikate i izvojevati političku ravnopravnost.

Birokratija predstavlja jedan od glavnih izvora sila koje ometaju integrisanje, ali i značajno sredstvo stvaranja i održavanja consensusa. Svojom »racionalnom efikasnošću«, »hijerarhijom«, »neutralnošću« (Veber) i stvaranjem jednakih uslova za sve ona formira jako kohezivno polje u društvu.

Integrativnu snagu predstavlja i mehanizam izbora ukoliko glasanje pokaže odstupanje od klasne sheme. Za opstanak demokratije neophodno je da se mnogi glasači poreklom iz određene klase identifikuju sa vrednostima čiji je zastupnik partija druge klase. »Stabilna demokratija zahteva situaciju u kojoj sve veće političke partije

uključuju pristalice iz mnogih slojeva populacije. Sistem u kome partijska pripadnost suviše tačno odgovara osnovnoj društvenoj podeli ne može se dalje odvijati na demokratskoj osnovi, jer odražava stanje sukoba koji je tako intenzivan i oštro određen da isključuje kompromis« (str. 48).

Religija može biti izvor razdora jer je podstrekač netolerantnosti, ali isto tako i važna institucija integrisanja jer ostvaruje duhovno zajedništvo ljudi. Centrifugalni impulsi najviše se šire iz ekonomske sfere, ali je zato porodica činilac integrisanja par excellence.

Prema Lipsetovoj teoriji demokratije kao ekvilibrija sukoba i saglasnosti, postojanje države, klasa i birokratije predstavlja večnu, neizmenljivu sudbinu ljudskog društva. Čovek se mora odreći opsenarskih vizija i nedostižnih sanja da bi se suočio sa pitanjem: »kakvi su institucionalni aranžmani mogući *u okviru* birokratskog društva?« (str. 45). Do kraja zaveren tehniziranom i potrošačkom društvu savremenog Zapada, Lipset odriče svaku mogućnost njegovog radikalnijeg prevazilaženja. »Demokratska klasna borba« nalazi, po Lipsetu, svoj uton u čarkama oko smene garnitura na vlasti. Promene u okviru, ali ne i promena samog okvira — to je najveći domet onemoćalog duha pobune protiv postojeće stvarnosti. Termin »revolucija« Lipset retko pominje, a i kada to čini, njegov glas je ispunjen užasavanjem zbog svetogrdnog kršenja pravila igre od strane neprilagođenih pojedinaca. Nije mu ni na kraj pameti da revolucija može ući i na vrata, koristeći demokratska prava i slobode radi preobraćanja akvizivitnog i otuđenog društva u zajednicu koja daje više prostora za ostvarenje humanih vrednosti. Gradeći svoju koncepciju demokratije na balansu sukoba i consensusa, Lipset je daleko više hartije i analitičkog dara posvetio iznalaženju sila usaglašavanja nego otkrivanju razdirućih snaga i procesa. Kao što primećuje dr Milan Matić u predgovoru *Političkom čoveku*, Lipset nije uvideo, ili nije hteo da vidi, da je demokratska saglasnost danas pre svega manipulirana saglasnost, veštački cvet koji uzgajaju sredstva masovnih komunikacija i političke indoktrinacije. Ne može se, međutim, osporiti da je Lipset veoma precizno i sa mnogo političkog oštroumlja naznačio granice do kojih *u okviru* jednog društva mogu ići manifestacije sukoba i saglasnosti a da ono pri tom ipak ostane demokratično.

Sociološkim pristupom izučavanju političkih fenomena Lipset dolazi do saznanja da za uspostavljanje demokratije nisu dovoljna samo ljudska htenja već i izvesni objektivni preduslovi. »Demokratija je postojala pod raznovrsnim uslovima, mada se najčešće održava samo pod ograničenim skupom uslova. Ona se ne može postići samo činom volje, naravno, ali ljudska volja izražena u akciji može da oblikuje institucije i događaje u pravcu smanjivanja ili povećanja za razvoj i opstanak demokratije« (str. 504). Visok stepen ekonomskog blagostanja i mirni oblici klasne borbe, zasnovani na dugoročnim perspektivama koje nižim slojevima pruža bogato društvo, najdublja su osnova stabilne demokratije u njenom čistom obliku. Zato je demokratija, prema Lipsetu, ekskluzivno svojstvo visoko razvijenih kapitalističkih zemalja. Društvo koje se deli na siromašne mase i povlašćenu elitu predstavlja pogodno tlo za komunizam, peronizam i tradicionalističke diktature.

Interesantna je Lipsetova teza o »autoritarizmu radničke klase«. Deleći mišljenje mnogih savremenih teoretičara (Markuze, Goldman i drugi) da radnička klasa nije ispunila nade koje je čovečanstvo u nju polagalo, Lipset preuzima na sebe posao demistifikacije ideje o oslobodilačkoj ulozi i istorijskoj misiji »najbrojnije i najsiromašnije klase«. Prema Lipsetovom tumačenju, radništvo je kroz ceo XIX vek bilo glavna snaga naprednih političkih pokreta koji su se borili za proširenje građanskih prava i sloboda. Odana, međutim, demokratskim institucijama samo kao sredstvu za ostvarenje većeg udela u ekonomskoj raspodeli, radnička klasa ih se, kada su njeni zahtevi uslišeni, postepeno odrekla. Nasuprot mitu o poslanju proletarijata, Lipset ističe da je upravo radništvo najviše predisponirano za prihvatanje totalitarnih ideologija. Pri tom se njegova argumentacija kreće od rezultata prilično kompromitovanog istraživanja engleskog sociopsihologa Ajzenka do nesumnjivih činjenica da su u redovima radničke klase često rašireni antiintelektualizam, nacionalističke mržnje, etničke i rasne predrasude. Ove pojave Lipset objašnjava nizom uzroka kao što su »nisko obrazovanje, nizak stepen učešća u političkim i dobrovoljnim organizacijama bilo koje vrste, činjenica da malo čitaju, bavljenje zanimanjima koja izoluju, ekonomska nesigurnost i autoritarni tip porodice« (str. 137). Ovakvim razjašnjenjem se, međutim, prvobitna zastrašujuća teza o »autoritarizmu radničke klase« rasplinula na mirnije stavove o tome da su manje obrazovane i oformljene ličnosti iz svih društvenih slojeva delimično sklone da na stvari gledaju crno-belo i da, eventualno, prihvate neku autoritarnu ideologiju kao svoj životni credo.

Najveći broj takvih ljudi su verovatno pripadnici nižih slojeva, ali i sam Lipset već u sledećem poglavlju ističe da svaki društveni sloj ima i svoj demokratski i svoj autoritarni politički izraz; konzervativizam i fašizam su autoritarne ideologije više i srednje klase, a komunizam niže. Ovde Lipset pokazuje da nimalo nije odmakao od hladnoratovskih teorija o svetu iza »gvozdene zavese«. »Opasnost koja slobodi preti od komunističkog pokreta isto je tako velika kao i ona koja joj je pretila od fašizma ili nacizma, a komunizam se, u svim zemljama u kojima je snažan, oslanja uglavnom na niže slojeve radničke klase ili stanovništvo ruralnih oblasti« (str. 125).

Ova, danas na Zapadu dobrim delom napuštena, shematična teorija o »demokratskom svetu« i »svetu neslobode« za Lipseta je ne samo još uvek aktuelna već i veoma životvorna. Svoj krajnji izraz ona dobija u poslednjem poglavlju *Političkog čoveka* koje nosi naslov Kraj ideologije?« Sledeći primer Edvarda Šilsa i Danijela Bela, Lipset proklamuje da su visoko razvijene zemlje Zapada dostigle stadij relativne političke harmonije, koji izmiče tlo ispod nogu svakoj ideologiji i ostavlja mesta samo razmišljanju o dnevnim pitanjima i sitnim izmenama unutar sistema. Ideološka klasna borba je okončana jedino na Zapadu, gde su sve suprotstavljene snage našle zajednički jezik izmirenja. »Karakteristična odlika stabilnih zapadnih demokratija polovinom dvadesetog veka jeste da se one nalaze u »postpolitičkoj« fazi, tj. da postoje relativno male razlike između demokratske levice i desnice, socijalisti su umereni, a konzervativci pri-

hvataju državu blagostanja. U znatnoj meri ova situacija odražava činjenicu da su u ovim zemljama radnici izvojevali svoje pravo na puno građanstvo« (str. 117).

Ovim tipično ideološkim sudom o kraju ideologije Lipset je, kao apologeta savremenog Zapada i, posebno, američkog načina življenja, blesnuo punim sjajem. Prema njegovom uverenju, consensus je u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama toliko prevagnuo na terazijama demokratije nad sukobom da se svaka nesuglasica može odmah izgladiti prijateljskim ubeđivanjem. Dirljiva je Lipsetova zabrinutost da će oni intelektualci »koji mogu da se angažuju jedino kao ideolozi ili radikalni kritičari postojećeg stanja« (str. 493) izgubiti svoj hleb jer više nemaju šta oštro kritikovati! Može mu kao uteha samo poslužiti saznanje da izvesni državotvorni mislioci i na drugim stranama sveta, a ne samo na Zapadu, dele sličnu zabrinutost. Demantuju ga, međutim, svakodnevno studentske demonstracije i rasni sukobi širom njegove otadžbine, kojoj je ovu odu i posvetio, demantuju ga kritički intelektualci Markuze, Mils, From, Pakard i svi oni koji su svesni da materijalno blagostanje ne može nadomestiti istinitost ljudske egzistencije.

Ako čitaocu preporučujemo ovu knjigu, onda to činimo u čvrstom uverenju da će on zacelo ispoljiti veću meru kritičnosti od one koju je autor *Političkog čoveka* pokazao. Valja ipak napomenuti da Lipsetova odbrana birokratskih organizacija, socijalnog konformizma i potrošačkog društva nije tako nametljiva kao što bi se to moglo zaključiti sudeći po jednom prikazu. Dalekosežnost uporedne metode, bogatstvo empiričke građe i britkost sociološke analize daju Lipsetu kvalifikaciju vrsnog politikologa. Jasnoća i preciznost izraza, koje su tek ponegde znak preteranog pojednostavljivanja, čine ovu knjigu lako čitljivom i pristupačnom.

ĐORĐE MALAVRAZIĆ

Jugoslovenski časopisi

kulturni radnik

U članku Danijela Bučana *O elitnoj i masovnoj kulturi*, u prvom ovogodišnjem broju ovog časopisa, autorova razmišljanja se kreću u okviru odavno poznatih istina o elitnoj, odnosno masovnoj kulturi. Izlažući se, po sopstvenim rečima, »riziku da to bude shvaćeno kao aristokratizam«, autor dosta stidljivo iznosi tvrdnju kako se u okviru elitne kulture dešava sve »zaista vredno«, dok je masovna kultura »zapravo široko polje efemerije«. Mada je ovakav stav nesporan u nauci, autorova bojazan dolazi iz u nas, naročito zahvaljujući sferi politike, komparativnog značenja pojma »elite«, koji, međutim, u sociologiji nema one vrednosne niti ideološke atribute kakvi im se u našoj političkoj literaturi često pripisuju.

Oslanjajući se na tezu McLuhana o retribalizaciji kulture (današnji svet postaje sve uži, to jest sve je u većoj meri celina, dostupna i poznata nam s kraja na kraj) — čemu su naročito pridonela nova, elektronska sredstva masovnog komuni-

ciranja svojom moći da učine sve u svakom trenutku i na svakom mestu prisutno, omogućujući čoveku prisustvo svuda i u čitavom svetu, pretvarajući tako svet u jednu veliku »seosku zajednicu« — autor intimno doživljava, na jedan bezazlen način, lišen naučne ozbiljnosti, oblike masovne kulture kao svojevrsnu prinudu, kojoj se današnji čovek, navodno, teško (ili nikako) može odupreti, nastalu stalnim ponavljanjem (na primer, na radiju, televiziji, gramofonskoj ploči — ako je u pitanju zabavna muzika, odnosno pisanjem »žute« štampe — ako su u pitanju drugi oblici masovne kulture).

Ne negirajući masovnoj kulturi pravo na opstanak, čak ni njenu autentičnost, autor se, međutim, dosta koleba pri traženju odgovora na pitanje da li je elitna (visoka) kultura potrebna savremenom društvu ili su njeni oblici samo preživeli ostaci nasleđa. Odgovor je, istina, sadržan i u autorovom odbacivanju »izmišljenih« i dogmatskih tvrdnji da, tobože, kultura u socijalizmu ne sme biti elitna, već da je masovna kultura u stvari socijalistička kultura.

Mada je sam pojam masovne, odnosno elitne kulture nedefinisan i u današnjoj sociologiji, i baš stoga što su zablude brojne kad se o njima govori, svako raspravljanje o tim oblicima kulture je dobrodošlo, bez obzira na stvaran teorijski doprinos. S tog stanovišta posmatran, zanimljiv je članak Vjekoslava Mikecina *Opaska o masovnoj kulturi radnika*, mada pre rađa neke nove nego što rešava stare dileme oko masovne kulture.

Mikecin se, u stvari, gotovo u potpunosti oslanja na već rečeno, bilo da je to rekao E. Moren, H. Markuze, I. Kuvačić, bilo ko drugi, i navodi da masovna kultura, proizvod modernog kapitalističkog društva (sveta koji treba prevladati), u sebi krije dve pobude. Prva je mistifikatorska, koja se sastoji u serviranju onog tipa dobara i informacija koji će neutralisati, deproblematizirati ljudske emocije. Drugi je elemenat spoznajni: naime, i takva kakva je — usmerena difuzija dobara i informacija, masovna kultura u sebi nosi bezuslovno i izvestan broj spoznaja i momenata samoosvešćenja čoveka kojem je namenjena.

Autor daje i drugi mogući pristup masovnoj kulturi, koja bi po tome inklinirala drugačije sadržaje, nastale kao posledica razbijenosti ograničenosti društvenih klasa u procesu socijalizacije i demokratizacije tokom dužeg istorijskog procesa od francuske revolucije naovamo, što je imalo za posledicu veću pristupačnost duhovnih dobara sve širim društvenim krugovima. Krajnji rezultat tako započetog procesa bilo bi postajanje masovne kulture kulturom sve širih slojeva, kulturom u pravom značenju te reči, odnosno prosto kulturom, vrednošću i dobrom u svojini svih, nedeljivim na takozvanu nižu — masovnu i višu — elitnu kulturu. Istina, autor propušta da kaže kako bi do toga došlo: da li svođenjem ravni visoke kulture na nivo potreba najširih slojeva korisnika (pri čemu bi se izgubio *kvalitet*, kao osnovno obeležje visoke kulture, i ona praktično uništila za račun veće rasprostranjenosti) ili uzdizanjem nivoa potreba najširih slojeva korisnika do nivoa visoke, elitne kulture.

S druge strane, navodi autor, svet socijalizma, koji se javlja kao protivteža i koji bi gornji proces trebalo da, očito, dovede do kraja, u najvećem delu nije uspeo da izađe iz građanskog horizonta. Naprotiv, u procesu

razbijanja elitne kulture u njenom »približavanju masama« dešavale su se paradoksalne stvari. »Na jednoj strani, pod izlikom progona tzv. individualističkih, dekadentnih, modernističkih itd. oblika kulture i kulturnog stvaralaštva gubila se istinska kritička svijest i samosvijest, a pod izlikom njegovanja narodne, »masi« bliske i razumljive kulture njegovala se apologija postojećeg, nekritičan stav i zamagljivanje nehumanih situacija« (str. 31).

Napis Zdenke Gjanković *Kulturni standard radnika zagrebačke industrije* predstavlja rezultate ispitivanja 409 radnika izvedenog novembra 1969. godine. Ovo je jedno od retkih istraživanja, retko ne po rezultatima i dubini, već po predmetu kojim se bavi, što mu, svakako, daje i respondentan značaj.

Za osnovne indikatore utvrđivanja kulturnih standarda radnika zagrebačke industrije uzeta je potrošnja, odnosno konzumacija od strane radnika kulturnih dobara i delatnosti nekih kulturnih institucija: pozorišta, muzike, likovnih manifestacija, filmskih dela, zatim čitanje knjiga, štampe, praćenje radio i TV programa.

Dobijeni su obimni rezultati. Pre svega, ustanovljeno je da nezadovoljavajući broj radnika koristi delatnosti kulturno-umetničkih institucija (pozorište, koncerti, galerije, muzeji). Kod koncerata popularne i narodne muzike povećava se broj konzumenata među radnicima u proizvodnji i pomoćnih radnika, a istovremeno opada procenat korisnika među radnicima iz stručnih službi i administracije, dok se broj posetilaca bioskopskih predstava povećava u svim grupama. Najmasovnije je čitanje literature (beletristike), naročito u grupama radnika stručnih službi, administracije i pomoćnih radnika, zatim praćenje štampe, slušanje radija i gledanje televizijskog programa.

U konzumiranju TV programa primetan je porast interesovanja za emisije izrazito zabavljačkog karaktera, koje predstavljaju surogat kulture i umetnosti. Među svim kategorijama ispitivanih radnika u izboru gledanih, odnosno slušanih emisija ili čitanih članaka u dnevnoj štampi nestaju razlike bez obzira na stvarno različit stepen znanja i obrazovanja. Gotovo sve strukture radnika odabiraju iste emisije, odnosno sadržaje, i to one zabavljačkog karaktera.

Iako u proseku veoma malo koriste usluge kulturnih delatnosti, odnosno kulturna dobra, radnici ne odbijaju ni pojedine oblike kulture i umetnosti, ali najviše koriste sadržaje i forme koji su im najdostupniji (radio i televizija). Radnici, dakle, pokazuju interesovanje i za druge oblike kulture i umetnosti, a ne samo za zabavljačke. Od svoje radne organizacije oni očekuju pomoć na kulturnom području, mada je ona nezadovoljavajuća i ocenjena je izrazito negativno.

Analizirajući obustave rada, odnosno štrajkove, »oblik kolektivne akcije radnika kojom se protestira protiv postojećih uvjeta rada i učešća u raspodjeli društvenih dohodaka s ciljem da se oni promijene u njihovu korist«, Ivan Perić u članku *Obustave rada u radnim organizacijama u SR Hrvatskoj* dosta horizontalno razmatra praktične uzroke i povode štrajkova u Hrvatskoj, podvrgavajući zatim analizi rezultate postignute štrajkovima na nivou pojedinih preduzeća koja su obustavljala rad.

I u našim uslovima, navodi autor, obustava rada predstavlja kolektivnu demonstraciju

vlasnika radne snage protiv postojećih uslova njene upotrebe i zahtev za menjanjem uslova, i zaključuje:

»U ovom sklopu postavlja se i pitanje legalizacije, ili ne, obustave rada. To pitanje je usko vezano za ocjenu karaktera i izvora ove pojave. Da li je to trajna pojava koja je zakonita u samoupravnom socijalizmu ili nastaje kao produkt nesavladanih teškoća u procesu konstituiranja samoupravnog društva? Ako je to trajna pojava, njenu legalizaciju diktiraju isti ili slični razlozi kao i u kapitalističkom svijetu...

Ako ona nastaje kao produkt nesavladivih teškoća u procesu konstituiranja samoupravnih odnosa, ta legalizacija može imati štetne posljedice. Ona može da stimulira metod pritiska mimo samoupravnih tokova razrješavanja problema i da taj metod postane trajan činilac koji djeluje protiv konsolidacije i razvoja samoupravljanja kao društveno-ekonomskog i političkog sistema« (str. 128-129).

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

PREGLED

Pored interesantnog sadržaja februarskog broja ovog uglednog sarajevskog časopisa, jedan njegov značajan jubilej obavezuje nas da ga posebno prikažemo. U februaru ove godine navršilo se šezdeset godina otkako se u Sarajevu pojavila revija »Pregled«, u početku kao časopis za nauku i socijalni život, čiju tradiciju u izvesnoj meri nastavlja današnji »Pregled«, časopis za društvena pitanja. U fazama kroz koje je ovaj časopis prolazio, počev od perioda 1910—1912. godine, zatim od vremena između dva svetska rata (1927—1941) i, konačno, od njegovog ponovnog izlaženja posle drugog svetskog rata (1946), možemo pratiti liniju njegovog neprekidnog uspona i sve aktivnijeg prisustva u našoj javnosti.

U odmerenoj i razložnoj uvodnoj reči redakcije nalazimo i veoma prihvatljive ocene dosadašnjeg puta časopisa: »Po svojoj koncepciji i unutrašnjoj strukturi, koja je bogatija i raznovrsnija, možda, nego u ma kom drugom časopisu u Jugoslaviji između dva rata, »Pregled« je moderna i živa revija, oslobođena mnogih klišea i ograničenja. On prati čitav složeni život u našoj zemlji i ne propušta nijedan iole značajan događaj u Evropi, bio on politički, naučni ili kulturno-literarni. Te osobine, ta koncepcija i ti kvaliteti čine da »Pregled« po svom karakteru i značaju postane jugoslovenska revija. Pod uredništvom Kršića i Kruševca on postaje prava slobodna i progresivna tribina sa koje se čuju smjele kritike i daju sugestije za napredni kulturni i politički život. Zato je uspijevao da okuplja i ujedinjava najpoznatije intelektualne snage i najprogresivnije pisce onog vremena vodeći oštru i nepomirljivu borbu protiv fašizma, čija je avet već lebdjela nad Evropom. Zbog takvog svog karaktera »Pregled« je bio uvijek pod budnim okom cenzure, o čemu svjedoče mnoge bjeline u njemu. Savremen i aktuelan, »Pregled« je kao ogledalo hvatao cjelokupni život u doba velikih političkih, privrednih i intelektualnih previranja i kolebanja, i ukazivao na progresivne socijalističke snage koje neminovno dolaze i stvaraju budućnost.«

U uvodnoj reči nalazimo i sledeću ocenu posleratne aktivnosti časopisa: »Ovako kon-

cipiran »Pregled« je dobrim dijelom preko jedne decenije izvršavao svoje programatske zadatke i u tom periodu vjerovatno bio jedan od rijetkih časopisa za društvena pitanja u socijalističkoj Jugoslaviji, koji je veoma samostalno, originalno kritički i smjelo tretirao mnogobrojne ekonomske, političke, naučno-društvene i opštekulturne probleme, te stekao zavidan ugled u jugoslovenskim razmjerama. »Pregled« je bio jugoslovenski časopis u najboljem smislu te riječi kako po svojoj socijalističkoj orijentaciji tako i po svojim saradnicima koji su živjeli u svim našim bratskim republikama i pripadali raznim nacijama i narodnostima. Kada kažemo da je bio jugoslovenski časopis, moramo da istaknemo da je ova ideja jugoslovenstva, kako je našla izražaja na stranicama »Pregleda«, bila oslobođena svakog nadnacionalnog sadržaja i svakog oblika unitarizma. Ona je shvaćena i provođena kao socijalistička sinteza ravnopravnih nacija, naroda i narodnosti jugoslovenske socijalističke zajednice, koji se uporno bore za demokratski, samoupravni socijalizam kako u svojoj sredini tako i za afirmaciju ideja samoupravnog socijalizma u svjetskim razmjerama.«

Uz šezdesetu godišnjicu ovog časopisa ostaje nam da sadašnjoj redakciji poželimo da uspešno ostvari one zamisli koje je sebi postavila kao programsku orijentaciju još u decembru 1967, ističući potrebu osmišljavanja sadržaja »jednim kritičkim senzibilitetom i uopšte prijemčivošću za sve ono što budemo smatrali da se mora reći, raspraviti i prosuditi, krećući se pri tome u horizontu progresivnih stremljenja naše bosansko-hercegovačke, jugoslovenske, evropske i svjetske kulturno-istorijske tradicije i situacije«.

U ovom broju časopisa posebnu pažnju zaslužuju članci: *Filozofija Bertranda Rasela* od Arifa Tanovića i *Neistina modernog društva između revolucije i kritike* od Abdulaha Šarčevića. Pišući sa izvrsnim poznavanjem stvaralaštva nedavno preminulog filozofa i humaniste Bertranda Rasela, Tanović pokazuje da Raselova filozofija ne vodi do konačnog rezultata, do zaključka ili završenog, zaokrugljenog sistema, jer ona ne teži ni konsistentnosti, što, po Raselu, odgovara dogmatskoj teologiji, a ni filozofiji građenoj prema modelu nauke, gde jedna »faza« odgovara hipotezi koja se istražuje i na kraju prihvata ili odbacuje da bi počela nova »faza« istraživanja. »Postoji, ipak, jedinstvo Raselove filozofije, koja se sastoji u metodu logičke analize, u empirizmu i realizmu, što je karakteriše sve od njegovog napuštanja idealizma i zasnivanja filozofije novog realizma, kao produžavanja tradicije britanskog empirizma« — zaključuje Tanović.

U nadahnutom tekstu *Neistina modernog društva između revolucije i kritike* Abdulah Šarčević se bavi nekim bitnim aspektima Adornove negativne dijalektike, a posebno Adornovom analizom kritičke samosvesti, prirode teorije i dijalektike odnosa teorije i prakse. U poglavlju »Počinje li era pseudodjelovanja i pseudomišljenja?« autor ističe: »Ono protiv čega se Adorno borio — u sferi refleksije i pojma, u mediju dijalektike jezika — bio je instrumentalan svijet. Bio je svijet pseudoaktiviteta, koji se odražava u životu samo neprekidnom reklamom. Tako diskusija poprima privid kritičkog mišljenja. Spremnost da se onaj koji u njoj ne *slijedi* postulate

instrumentalnog svijeta, diskvalificira, svodi diskusiju na farsu. Pseudomišljenje ne bi bilo moguće bez svemoći reklame i publiciteta.

Po Theodoru Adornu, na primjer, iza same tehnike skriva se autoritarni princip: onaj koji ne misli po vladajućim standardima mora prihvatiti *grupno* mišljenje. Adorno posvećuje mnogo oštroumlja i duha analizi ove pojave. Štaviše, njegov je zaključak jasan: *akcionizam* se konačno etablira, ubacuje u postojeći trend. Osnova na kojoj počiva akcionizam jeste građanski instrumentalizam, čija je bitna oznaka u tome što fetišizira sredstva, jer je njegovoj vrsti prakse nepodnošljiva *refleksija* naspram ciljeva.«

Prateći suptilno Adornovu misao o odnosu teorije i prakse, Šarčević ističe da protagonista Negativne dijalektike ne može prihvatiti već oveštalu mi sao po kojoj je praksa kriterijum teorije. Isto tako, on ističe Adornove koncepcije po kojima praksa »koja se ponaša po uputstvima teorije, po receptima i teoremama, okoštava u doktrinarnu, a pri tome ne može izbjeći ni *falsificiranje teorije*«. U tom smislu Šarčević ističe dva momenta relevantna za iskustvo savremene filozofije: »Prvo, evidentno je da se teorija ne može totalno izvesti iz procesa društvenog totaliteta i da ona nosi u sebi, u ovom totalitetu, također, vlastitu samostalnost. Drugo, teorija nije više samo sredstvo totaliteta, nije više *funkcionalna* nego je i momenat, elemenat *diferencije*. Iz toga slijedi: ako bi teorija bila samo sredstvo društvenog i povijesnog totaliteta, tada ona ne bi bila sposobna da se *suprotstavi* smjeru totaliteta«.

Ovaj veoma zanimljiv prilog Abdulaha Šarčevića suočava nas sa složenom mišlju Theodora Adorna, pripadnika u svetu čuvene »frankfurtske« filozofsko-sociološke škole, koja će, izgleda, u našoj sredini morati da se temeljito prouči. Zato nam se, pored ostalog, Šarčevićev prilog i čini dragocenim.

R. B.

TEORIJA in PRAKSA

Februarski broj ljubljanskog časopisa sadrži dva vredna priloga posvećena orijentaciji savremenog radničkog pokreta. Prvi, uvodni članak Mojce Murko-Drčar, reaguje na niz novih uznemiravajućih događaja koji ukazuju na pokušaje reanimacije staljinizma u nekim komunističkim partijama i socijalističkim zemljama i u njihovim međusobnim odnosima. Zalaže se za jasne odgovore i dalje beskompromisno razvijanje nedogmatske socijalističke samoupravne prakse i teorije, bez čega bi »birokratska zaraza«, po autorovom mišljenju, i u našoj zemlji mogla imati destruktivne šanse. Članak je kratak i prigodan, pa verovatno i zbog toga nije mogao obuhvatiti sve važnije aspekte stanja socijalističke misli i iskustva u savremenom svetu, zbog čega čitaocu može zazvučati dosta turobno i pesimistički. Stoga je uvodnik u izvesnoj prividnoj opreci s drugim važnijim prilogom tematici radničkog pokreta, s člankom Vlade Vodopiveca *Radnička klasa i moderni kapitalizam*, a

naročito s njegovim prvim delom, objavljenim u prethodnom broju časopisa. Čim se, naime, kretanja u pokretu radničke klase sagledaju u širem kontinuitetu, njihov opšti kurs nedvosmisleno ukazuje na socijalističku perspektivu, fundiranu na realnim klasnim interesima i potrebama nezadrživog razvoja produktivnih snaga.

Vodopivecov prilog je već u početnom delu sasvim opravdano sve pojave prividne agonije socijalističke misli analizirao kao simptome stvarne krize i raspada etatističke ideologije, ćorsokaka etatističkih odnosa, i time odredio okvire i realan domet sadašnje »restaljinizacije« ili »neostaljinizma«. U današnjem nastavku studije (kojem će u narednom broju uslediti završni deo) autor procenjuje mogućnosti i znakove praktičnog konstituisanja savremene strategije, operatike i taktike radničkog pokreta u razvijenim zemljama Zapada. On konstatuje da se taj proces sve više koncentriše oko perspektive samoupravljanja (participacije, industrijske demokratije i slično) i da u tom pravcu deluju sledeća dva presudna faktora: potreba radnika da savladaju otuđenost od rada i sredstava za rad i neminovnost tehnološkog razvoja. Interesantna su autorova upoređenja sadašnjeg položaja i aspiracija radničke klase sa onim koje je analizirao Marks u viktorijansko doba. Vodopivec nije mogao, razume se, da mimoiđe ni pitanje o karakteru i obuhvatnosti kategorije radničke klase danas, problematiku »nove radničke klase«, kao ni današnji ekvivalent za poznato pitanje »savezništva«. O svemu tome je izneo, oslanjajući se delimično na »novu evropsku levicu«, svoje lične sudove.

U godini donošenja novog srednjoročnog plana svaki prilog o planiranju mora naići na razumljivo interesovanje. Ivan Gorenc (*Nekoliko misli o našem planiranju*) se zalaže da ubuduće uvedemo »klizajuće ili kontinuirano planiranje«, čime bismo izbegli suviše oštro razdvajanje pojedinih planskih perioda, naročito srednjoročnih, i potrebu da tek pred kraj jednog planskog perioda pristupamo razradi osnovnih projekcija privrednog razvoja za razdoblje koje neposredno predstoji. On preporučuje da se već po isteku prve godine srednjoročnog plana odmah obavi revalorizacija glavnih postavki plana u konfrontaciji sa ostvarenim razvojem i da se svake godine izrađuje plan za narednih pet godina. Tako bi svaka naredna godina bila početna godina jednog novog srednjoročnog plana.

Franjo Vetrih se osvrće na teze Savezne skupštine o urbanističkom i prostornom planiranju, ukazujući na pogrešnost prilično rasprostranjenog shvatanja da one za Sloveniju nisu aktuelne. Vetrih, naprotiv, smatra da bi diskusija o tezama morala podstaći brže rešavanje niza urgentnih zadataka Slovenije u toj oblasti.

Članak Zdravka Mlinara i Nike Toša *Sistem nagrađivanja i podsticanje razvoja* upozorava da je, za razliku od sistema nagrađivanja u prvom poleratnom periodu u Jugoslaviji, naša današnja praksa »sasvim zapostavila moralno nagrađivanje«. Zalažući se za veću primenu moralnih podsticaja, autori utvrđuju da je domet moralnog nagrađivanja u direktnoj zavisnosti od razvijenosti komunikacija, a ove od demokratičnosti političkog sistema.

Političkom sistemu su u ovom broju časopisa posvećena tri zanimljiva priloga. Svaki od njih je u dobroj meri vezan i za položaj Slovenije u našoj zajednici, što znači da autori uređiva-

nje odnosa u federaciji smatraju, s pravom, za jedno od dominantnih pitanja političkog sistema. France Bučar se zalaže za dinamično shvatanje društveno-političkog sistema (takav je i naslov njegovog priloga), što dokazuje potrebom da sistem. kao rezultanta interesa svih naroda Jugoslavije, u svakom datom momentu adekvatno izražava promene u tim interesima. »Struktura Savezne skupštine, organizacija savezne uprave i način finansiranja saveznih poslova nisu u potpunos ti u skladu s tim potrebama«, zbog čega se naša pažnja često okreće problemima koji više nisu od bitnog značaja. Rešenja se, na primer, često i dalje traže u većoj decentralizaciji, mada »problem više ne leži u decentralizaciji, nego u načinu donošenja saveznih zakona«. Taj način mora biti takav da obezbedi da savezni zakoni predstavljaju zajedničku volju naroda Jugoslavije. Autor ne predlaže nikakve obavezne ili gotove formule, ali insistira da sadržina metoda donošenja zakona mora biti društveni dogovor, i to pre svega dogovor republika. On je odlučno protiv prava veta, ali i protiv majorizacije. Samo tako, po njegovom mišljenju, možemo doprinositi daljem jačanju jedinstva ravnopravnih naroda u federaciji. Bučar smatra da u dograđivanju odnosa u federaciji moramo biti mnogo smeliji i originalniji nego do sada, isto onako kako smo i na brojnim drugim područjima sistema smelo krčili nove puteve.

Časopis objavljuje završne glave studije Ivana Kristana (*Dvodomni sistem u Jugoslaviji*), napisane za Zbornik naučnih rasprava Pravnog fakulteta u Ljubljani. Autor prati genezu dvodomnosti u našoj posleratnoj skupštinskoj praksi, a posebnu pažnju posvećuje razvoju Veća naroda u Saveznoj skupštini. Čitaoca će najviše zainteresovati Kristanova razmišljanja o mogućnostima eventualnog prevazilaženja dvodomnosti i ukidanja veća radnih zajednica, naročito u republičkim i opštinskim skupštinama. Pisac studije se u vezi s tim oslanja na ukazivanja Edvarda Kardelja iz 1953. godine o prelaznom karakteru veća proizvođača i njihove funkcije da radničkoj klasi posluže kao odbrana socijalističkih produkcionih odnosa.

Svetozar Polič u dužem napisu (*Narodi i narodnosti i položaj njihovih jezika u Jugoslaviji*) dokazuje bitnu razliku između položaja naroda — konstitutivnih elemenata federativne Jugoslavije — i narodnosti u pogledu prava na samoopredeljenje (pozivajući se na zaključke CK SKJ od 4. februara 1969. godine) i u pogledu statusa njihovog jezika u organima federacije. Članak je u isto vreme i polemika sa autorima koji u tim pitanjima zauzimaju suprotna ili drukčija mišljenja (Gazmend Zajmi i Dušan Popović), ali valja napomenuti da i autoru i časopisu služi na čast što je polemika vođena veoma tolerantno i uz puno poštovanje »protivnika«. Nekog će čitaoca, možda, zainteresovati i uzgredna autorova napomena da je »teško shvatljiva praksa mnogih slovenačkih i makedonskih saveznih funkcionera koji. i kada je obezbeđeno simultano prevođenje, istupaju na srpskohrvatskom jeziku ... i to čine ... po pravilu uvek kada ti funkcioneri predsedavaju sednicama ili istupaju kao izvestioci«. Tek kada bi i drugi »barem pasivno naučili slovenački i makedonski«, u saveznim organima svi bi govorili na svom jeziku i svi bi se razumeli bez prevođenja. Svetozar Polič smatra: »To bi morao biti naš

cilj. Tek bi time bila obezbeđena stvarna ravnopravnost jezika naroda Jugoslavije u radu saveznih organa i samo ćemo time sprečiti da srpskohrvatski jezik stvarno i u praksi postane takozvani jezik opštenja ili najprikladniji jezik za međusobno sporazumevanje.«

U prilogu *Vaspitanje samoupravljača* Vlado Šmit nastavlja konfrontaciju, započetu u prošlom broju časopisa, sa etatističkom koncepcijom školskog i vanškolskog vaspitanja i obrazovanja dece i omladine. Jože Trček *(Psihološki aspekti naše sudske prakse)* podseća da u praksi sudovi ubrajaju delinkventu u zlo ako ne pokazuje žaljenje zbog svog asocijalnog čina, odnosno da kao olakšavajuća okolnost vredi i verbalni izraz žaljenja. Autor, međutim, upozorava da su izučavanja ljudske psihe u novije vreme dokazala da je čovek često nesposoban da žali svoj nesocijalni istup i da je ta nesposobnost ponekad čak i uzrok amoralnog ponašanja. Stoga, po njegovom mišljenju, verbalno izražavanje žaljenja ili izostanak tog izraza ne bi trebalo da utiču na odmeravanje kazne. Osim toga, Trček zastupa mišljenje da kazne ne bi trebalo da budu vremenski determinirane, pa bi njihovo obustavljanje moralo zavisiti od utvrđivanja rehabilitacije kažnjenika od strane psihologa, socijalnih radnika i drugih.

Pored brojnih aktuelnih komentara, časopis, veran svojoj redovnoj praksi objavljivanja vrednijih inostranih tekstova, u ovom broju donosi izvode iz knjige razgovora s Bertrandom Raselom *Moj pogled na svet*. Mada je izašla još 1962. godine, knjiga danas, posle smrti ovog mislioca, zvuči kao svojevrstan idejni testament novim generacijama (delovi »Uloga individue« i »Budućnost čovečanstva«).

JELKO ŽAGAR

Inostrani časopisi *

Critica marxista

Poslednji prošlogodišnji broj donosi, između ostalog, i zanimljiv prilog Paola Bufalinija pod naslovom *Funkcija radničke klase i partije*.

Borbe koje je radnička klasa Italije vodila prošle jeseni — piše autor — završene su pobedonosno. Time se ušlo u novu fazu socijalno-političke borbe u kojoj se manifestovala izvanredna aktivizacija i visoka svest najširih masa. Pri tome razne ekstremističke i kvazirevolucionarne snage i »levičarski« pokreti nisu uspeli da dobiju znatniju podršku, nego su potisnuti na marginu političkog zbivanja.

U tom periodu postignuto je znatno povećanje nadnica i ograničenje radne nedelje na 40 časova.

U borbi za te ciljeve ostvareno je mnogo šire jedinstvo nego ranije na sindikalnom planu. Još značajnije od toga je što se radnička klasa, predvođena svojim sindikalnim i političkim or-

* Inostrane časopise prikazuju: **Vladimir Goati, Olivera Nešić i Jasna Petrović.**

ganizacijama, pokazala sposobna da garantuje demokratski poredak u Italiji. To je bilo naročito značajno zbog niza antidemokratskih i fašističkih izazova, a posebno zbog atentata u Rimu i Milanu.

Danas se Italija nalazi pred krupnim problemima. Veliki deo radnih masa još uvek živi u nepodnošljivim životnim uslovima. Postoji i niz protivrečnosti u redovima radničkih pokreta: između brzog razvoja jedinstva na sindikalnom planu i veoma sporog kretanja ka tome u okviru radničkih partija; između političkog jedinstva u bazi i znatno sporijeg ostvarenja tog jedinstva na nivou opština i oblasti.

U vreme pobedonosnog završetka ovih borbi radničke klase Italije postojao je pokušaj da se osnova italijanske vlade pomeri u desno. To delimično rezultira iz nedovršenosti jesenjih borbi i iz slabosti koje su se u njima manifestovale. Ovo poslednje se odnosi na neke slojeve seljaka na Jugu koji svoju borbu još nisu uzdigli na nivo borbe za bitne promene, u prvom redu za agrarnu reformu.

Bufalini ističe da je danas najvažnije pitanje: u kojoj meri su radnička klasa, Komunistička partija i druge snage levice u stanju da se uhvate u koštac sa izuzetno značajnim problemima reorganizacije države, reforme javne administracije, sudstva i obnavljanja ostalih institucija u duhu Ustava. Radnička klasa i njena partija moraju danas uzeti inicijativu za obnavljanje tih institucija. Kada se jedno društvo razvija tako brzo i haotično kao što je slučaj sa italijanskim, i kada, uporedo sa tim, radnički pokret osvaja nova prava i nove pozicije u fabrici, radnim odnosima i u društvu uopšte, to zahteva duboku promenu normi i principa koji regulišu društveni, posebno politički život. Ukoliko do nje ne dođe, sukob između objektivnih zahteva za demokratijom i organizacije države je neminovan.

Danas su ispunjeni uslovi za široki savez radničke klase i narodnih i demokratskih progresivnih snaga za obnavljanje države. Antifašističke snage, koje su i donele italijanski Ustav (čije se mnoge demokratske odredbe ne ostvaruju), treba da se, ističe Bufalini, prihvate zadatka reformisanja države polazeći od demokratskog i progresivnog duha Ustava.

Pored zadataka reformisanja države, radnička klasa se nalazi pred problemom da obezbedi još viši nivo standarda zaposlenih. U tom cilju ona ima pravo da odbije subordinaciju svojih ekonomskih zahteva zahtevu kapitalističke racionalnosti, profita i takozvane konkurentnosti italijanskih proizvoda na domaćem i stranom tržištu. Ovo je neophodna podloga autonomije radničke klase i uslov da realizuje sopstvenu revolucionarnu funkciju. Time se onemogućuju učestali pokušaji integracije radničke klase i njenih organizacija u kapitalistički sistem.

U situaciji kada se radi o strategijskom zadatku davanja drugog smera ekonomiji i društvenom razvitku koji bi mogao da reši probleme poljoprivrede, nerazvijenih područja, reorganizacije gradova na novim osnovama i školskog sistema — proletarijat se nalazi pred problemom da onemogući ogroman porast veštačke i rasipničke individualne potrošnje, a da poveća društvenu i investicionu potrošnju. Sredstva za poboljšanje standarda zaposlenih treba naći u eliminaciji rasipanja, u oporezivanju dohodaka koji ne potiču od rada i u ukidanju privilegovanih i parazitskih položaja. Prost i jedinstven kriterijum fabričke produktivnosti, ekonomske efikasnosti, u čijoj je osnovi privatni interes, doveo

je do toga da su takva efikasnost i ekonomičnost kompromitovane. Treba izmeniti skalu vrednosti i osigurati predominantnost opšteg interesa. Taj opšti interes, demokratski određen, treba da predstavlja okvir u kome deluje privatna inicijativa.

Obnova i jačanje Komunističke partije Italije u ovakvoj situaciji treba da odgovaraju funkciji radničke klase u savremenim uslovima. Ukoliko KP Italije bude više izražavala tu funkciju, ona će sve više postajati masovna narodna partija koja je sposobna da da svoj doprinos u borbi za demokratizaciju zemlje i za socijalizam.

V. G.

ESPRIT

U eri kada obrazovanje postaje najvažniji faktor privrednog rasta i kada se ulaganja u obrazovanje višestruko vraćaju bržim uvećanjem proizvodnje nije čudno što su mnogi rukovodeći krugovi zainteresovani za analizu obrazovanja i mogućnost njegovog unapređenja. U toj svetlosti treba posmatrati i članak Antoana Prosta (Antoine Prost) *O nekim univerzitetskim problemima u Francuskoj i u SAD*, koji donosi februarski broj časopisa »Esprit«.

Članak predstavlja analizu školstva u SAD, a zasnovan je na podacima koji su prikupljeni anketiranjem, tako da poseduje i empiričku vrednost. Ali, nedvosmisleno, njegova najveća vrednost je aktuelnost.

Mnoge zemlje pristupaju reorganizaciji školstva, teže napuštanju tradicionalnih, krutih obrazovnih institucija i traže nove, savremenije oblike. Da bi se otkrili nedostaci i sopstveni problemi sagledali jasnije, potrebno je proučiti snagu i dejstvo američkog sistema obrazovanja, čiji je najvažniji atribut gipkost u prilagođavanju savremenim potrebama. Za razliku od tradicionalnog shvatanja o značaju ispita kao osnovne mere selekcije, američki sistem izlazi iz domena tradicionalnosti i pokazuje ograničeni značaj ispita. U njihovom graduiranom školskom sistemu od najniže stepenice (osnovno obrazovanje) do najviše (doktorat) ispiti i diploma nemaju presudan značaj. Mnogo veći značaj ima reputacija škole u kojoj je završeno školovanje. Škole se različito vrednuju, kao što se i u okviru iste škole različito vrednuju pojedina odeljenja. Svako odeljenje ima određen procenat najboljih, dobrih itd. U tome leži još jedan značaj ovog sistema — individualnost učenika, koja je naglašena i stalno podsticana. Svaki učenik ima svoj dosije sa karakteristikama u toku školovanja. Dosije predstavlja rukovodni princip koledža (viši stepen školovanja) pri izboru kandidata. Veoma je upečatljiv podatak, koji iznosi autor, da imovno stanje i socijalno poreklo imaju samo sekundaran značaj pri izboru kandidata. Iako principi izbora nekada nisu čisti od rasne diskriminacije, ipak se može reći da je taj sistem odabiranja veoma brižljiv i jasan i da teži da se što više demokratizuje, tako da nefavorizovani elementi polako prodiru i do najviših stupnjeva obrazovanja. Prijem sve većeg broja Portugalaca i crnaca na univerzitete tendencija je koja vodi ka ublažavanju ukorenjenih rasnih razlika do njihovog konačnog nestajanja. Ono što posebno izdvaja američki sistem

školovanja i čini ga različitim od francuskog je to što ispit gubi dramatičan karakter. Ispit nije jedino merilo selekcije, tako da se ne dozvoljava polaganje ispita »na sreću«, kako slikovito kaže sam autor, i provlačenje studenta iz godine u godinu. Selekcija je kontinuirana, sa čestim ispitivanjima u toku semestra, pa ima daleko veću vrednost, odnosno manje grešaka. Učenik ili student je pod stalnom pretnjom konkurencije. Primer ovih školskih ustanova pokazuje da su zakoni koji caruju tržištem uneti i u obrazovanje. Da bi kasnije shvatali te zakone i delali u skladu sa njima, ima se utisak da se mladi — učenici i studenti — još od malih nogu uče da samo borbom i naporima mogu da osiguraju vlastitu egzistenciju.

Autor, dalje, objašnjava veoma izdiferencirane kurseve u okviru jedne naučne oblasti. Nijanse između jednog i drugog kursa su suptilne i zahtevaju dobro poznavanje da bi se učenik mogao, prema svojim sposobnostima, pravilno opredeliti. Baš na tom opredeljenju američki sistem pokazuje prednost u odnosu na Francusku i ostale evropske zemlje. Koledž, specifična tvorevina, pretpostavlja ne samo zajednički rad, već i zajednički život učenika. Tako je omogućen lak kontakt starijih i mlađih kolega, pa se mlađi, poučeni iskustvom starijih, mogu relativno pravilno opredeliti za kurs koji je njihovim željama i sposobnostima najbliži. Međutim, i ovakav sistem pokazuje težnju za reorganizacijom. Nosioci novih zahteva su studenti. Oni traže prevazilaženje uske specijalizovanosti, kojoj je sklon profesorski kadar, i širenje puteva za dobijanje potrebnog obrazovanja. Ove napredne tendencije sve se više afirmišu, naročito stoga što se i profesori prilagođavaju novim potrebama u želji da ostanu bar stari okviri školstva. Ovakva težnja za prevazilaženjem uskih specijalizacija je razumljiva, ona je objektivna potreba naučno-tehnološke revolucije i automatizacije, koja, kako bismo mi to kazali, zahteva integralnog čoveka, nestajanje razlika između manuelnog i intelektualnog rada. Prevazilaženje uske specijalizacije je najuočljivije u školama koje daju manuelni kadar. Ti zahtevi za reorganizacijom doveli su do stvaranja *community colleges*. To su institucije gde, za razliku od tradicionalnih četvorogodišnjih koledža, nastava traje dve godine. Ovaj novi koledž ima osnovni zadatak da razvije želju ili za daljim univerzitetskim školovanjem ili za zanatom. On predstavlja i školu odraslih u vidu večernjih kurseva. Interesantni su i specifični odnosi između ovakvog koledža i preduzeća. Iako najčešće finansirani od lokalnih zajednica, gradova i države, oni su tesno povezani sa preduzećem. Odnos između preduzeća i koledža oslobođen je nepoverenja i želje za dominacijom. Saradnja je veoma čvrsta i svaki novi program se šalje u preduzeća koja su za taj program zainteresovana. Zbog te funkcionalne vezanosti američki radnici su u mogućnosti da se daleko brže prekvalifikuju nego francuski. Inženjeri, takođe, vrlo često napuštaju svoje položaje i odlaze na nekoliko godina kao predavači u prosvetu.

Sistem je prilagođen novim uslovima. Ne uči se na starim mašinama, ne uče se stari, davno prevaziđeni procesi. Cirkulacija preduzeće — škola je veoma brza i time se omogućuje

da se stvori profil kadra diktiran dostignutim stepenom privrednog razvoja.

O. N.

LA NOUVELLE CRITIQUE

Februarski broj ovog časopisa donosi više interesantnih priloga iz oblasti politike i iz sociologije kulture i umetnosti.

Šta se događa na savremenoj političkoj sceni Francuske onako kako to Francuzi vide? Reč je o tekstu *Pojava Pompidua i igra krupne buržoazije*, koji je napisao Anri Klod (Henri Claude).

Neposredno posle izbora Pompidua za predsednika Republike sa razlogom se postavljalo pitanje politike novog predsednika, koliko i u čemu će ona biti nova, a koliko nastavak politike njegovog prethodnika. Ako se uoče osnovni strategijski i taktički potezi krupne buržoazije, jasno je da će na političkom nebu francuskog društva zvezda vodilja biti finansijski kapital. S druge strane, to ne znači da će Pompidu koračati jedino utabanom stazom svog prethodnika.

Treba imati na umu dva bitna momenta: prvo, zaoštravanje klasne borbe i krizu državnog kapitalizma u Francuskoj, što se odrazilo u eksploziji nezadovoljstava u maju i junu 1968. godine i, drugo, promene u strukturi francuskog kapitalizma u poslednjih deset godina.

Da bi se dala tačna ocena političkog značaja dolaska Pompidua na vlast, ne mogu se odvojiti aprilski i junski predsednički izbori 1969. godine, kao što to čine ideološki zastupnici sadašnje vlade. Iz događaja 1968. godine krupna buržoazija je izvukla neposrednu pouku: De Golov politički režim identifikovao se sa jednim čovekom. Sada je trebalo pokazati da režim ne zavisi samo od jedne individue, ali ne prekidati njegov kontinuitet. Tada se pojavio Pompidu.

De Golova krutost i nedostatak popustljivosti pretili su da dovedu do dalekosežnih posledica na unutrašnjem planu. Problem revandikacionih zahteva radnika postajao je sve akutniji izlazeći iz ekonomske sfere i direktno se reperkutujući na političkom planu.

Kvazipredsednički sistem je za francusku buržoaziju značio istovremeno strategijsku i taktičku nužnost: s jedne strane, on je isključivao mogućnost dolaska KP na vlast, a s druge, omogućavao je koncentraciju ekonomske moći u rukama finansijske oligarhije.

Na industrijskom planu koncentracija kapitala se do 1969. godine ostvarivala skoro isključivo fuzijom francuskih preduzeća sa dominacijom metalurškog i hemijskog sektora i sektora elektroindustrije, da bi u poslednje vreme ovi ključni sektori dostigli limit u okviru Šestorice. Paralelno sa ovim trustovi prevazilaze francuske i evropske okvire i dobijaju svetsku dimenziju (trust Lafarge osvaja kanadsko tržište; L' Air Liquide zauzima drugo mesto u svetu po proizvodnji industrijskog gasa; Michelin gradi fabrike guma u Nemačkoj, Italiji, Kanadi; St. Gobain će do 1972. godine podići fabrike stakla u Belgiji, Nemačkoj i Španiji itd.). Radi se, dakle, o podeli rada u svetskim razmerama i o integraciji na međunarodnom planu. U istom cilju je osnovana filijala Pariske i Ho-

landske banke u Njujorku (»Paribas Corporation«), koja će doprineti razvitku prave atlantske ekonomije. Interne protivrečnosti kapitalizma sada se prenose na nivo finansijskog kapitala, tačnije — na dominantne grupacije u ekonomskom životu.

Odlazak De Gola i dolazak Pompidua su rezultat ove nove etape u evoluciji francuskog mo nopolizma, koju karakteriše završetak procesa industrijske koncentracije u nacionalnim okvirima za izvestan broj ključnih sektora, angažovanje najmoćnijih monopola na svetskom tržištu, zaoštravanje konkurentske borbe između finansijskih oligopola.

Kada su nacionalne granice postale uske za francusku rastuću privredu, a koncepcija zatvorenog zajedničkog tržišta i stavljanje veta na ulazak Velike Britanije u članstvo prevaziđeni, prošlo je De Golovo vreme. Ovi ekonomski momenti su implicirali poboljšanje odnosa sa američkim imperijalizmom i veću integraciju u atlantskoj alijansi.

Generalna politička linija Pompidua sastoji se u pokušaju da u praksi ovaploti iskustva koja je buržoazija stekla u majskim događajima 1968. godine i da dâ novi pravac ciljevima francuskog finansijskog kapitala. Drugim rečima, ovo znači adaptiranje francuskog imperijalizma postojećim snagama u kapitalističkom svetu, što je De Gol u desetogodišnjem periodu odbijao da vidi. On se zanosio »nacionalnom veličinom« stomilionske zemlje i velikim ambici jama, ali bez realnih šansi za njihovo ostvarenje.

Godina 1969. je pokazala nužnost novog trenda u francuskoj politici: na spoljnom planu proamerička orijentacija i napuštanje borbe protiv dolara, a na ekonomskom — proces koncentracije najmoćnijih francuskih monopola. To su i osnovni fiksirani ciljevi Pompiduove politike u narednom septenatu. Setimo se njegove izjave na konferenciji za štampu 10. jula kojom obećava da će od Francuske stvoriti »pravu industrijsku zemlju« internacionalnih razmera. Naravno, pravu kapitalističku zemlju. To će značiti eliminaciju svih oblika zanatske proizvodnje koja postoji u industriji, a naročito u trgovini i agrikulturi, i iščezavanje sitnih preduzeća ili njihovo potpadanje pod udar monopola.

Pompidu, pre svega, veruje u stabilnost francuskog političkog režima ili bar želi da nametne takav utisak. U toj svetlosti se prikazuje De Golov fijasko na referendumu 27. aprila. Da li treba da poverujemo da je njegova pobeda ostvarena normalno i regularno, a da zanemarimo poreklo i uslove njegovog izbora? U prvim mesecima svog predsednikovanja Pompidu je stvorio utisak o depersonalizaciji vlasti. Dok je De Gol govorio da je nedeljivi autoritet države poveren predsedniku od strane naroda koji ga je izabrao, novi predsednik se predstavljao kao »jedan običan Francuz među ostalim Francuzima, kao nacionalni arbitar«, ali ubrzo prestaje da se identifikuje sa parlamentarnom većinom koja ga je podržala na izborima i počinje igru kako to zahteva politička konjunktura.

Prvi ministar, Šaban Delmas, nagoveštava rehabilitaciju posredničkih tela, inače veoma nepopularnih u De Golovo vreme, i punu konsultaciju sa Ekonomskim savetom. »Entreprise« ovaj korak komentariše kao izraz najsigurnijeg sredstva za stišavanje socijalne uzburkanosti. Posrednički organi su u stvari paravan između vlasti i

mase koji se često pod parolom »autonomije« i »deetatizacije« koristi u druge svrhe.

To su generalni principi Šaban Delmasove politike. Međutim, ciljevi ove kampanje o autonomnosti su usmereni na skretanje narodnog nezadovoljstva sa pravih uzroka, odnosno suština se svodi na sukob studenata i univerzitetske administracije, između radnika i uprave državnih preduzeća, između građana i lokalnih vlasti.

Ako se znaju ciljevi i taktika protivnika, može se izbeći vešto postavljena zamka, odnosno biti svestan da autonomija o kojoj se toliko govori neće imati ničeg demokratskog u sebi. Jedini izlaz je u sagledavanju problema ne u uskim okvirima preduzeća, univerziteta ili grada, nego u nacionalnim dimenzijama, to jest u suštini samog političkog sistema Francuske.

Najzad, oni koji stoje na pozicijama bipartizma treba da se otmu iluziji da je on moguć u Francuskoj, zaključuje autor. To se prvenstveno odnosi na krupnu buržoaziju, koja je naklonjena bipartizmu onakvom kakav je u anglo-saksonskim zemljama, a koji bi kao Konzervativna i Laburistička stranka u Velikoj Britaniji ili Republikanska i Demokratska partija u SAD, učvrstio njene pozicije. Formiranje jedne jedinstvene opozicione partije ili jedne formacije pod nazivom »centrizma« ili »treće sile« poslužilo bi kao ventil sigurnosti za nezadovoljstvo masa.

Međutim, koalicija krupne buržoazije i predsednika Republike treba da računa s tim da bipartizam ne može održati stabilnost poretka. Jedina moguća alternativa je golo-centrizam i centro-golizam, za koju se ne bi moglo reći da je perspektivna. Ono što De Gol nije učinio za deset godina Pompidu je učinio za šest meseci, odnosno obelodanio je neelastičnost režima i rigidnost njegove strukture.

Danas je više nego ikad ranije prisutan u centru političkog života Francuske problem instauracije jedne napredne demokratske strukture i neminovnost orijentacije ka socijalizmu.

J. P.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 2, 1970.

Neophodnost razvijenije ideologije — *Živojin Rakočević:* Tendencija konvertibilnosti u novčano-kreditnim odnosima »udruženog rada« — *Živko Marković:* Uslovi idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista — Polemika — *Nikola Tintić:* U povodu priloga »Pretpostavke revizije pravnog sistema Jugoslavije« — Prilozi — *Mijat Šuković:* Princip delegacije i razvoj društvenog samoupravljanja — *Milivoje Trklja:* Načelo samoupravnosti u sistemu formiranja prihoda društveno-političkih zajednica — Osvrti — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 3, 1970.

Živojin Rakočević: Konvertibilnost dinara i »kreditni kapital« — *Marjan Rožič:* Sindikati i samoupravno dogovaranje — *Lazar Đurovski:* Ostvarivanje funkcije opština u oblasti narodne odbrane — Prilozi — *Đoko Tozi:* Usaglašavanje statuta i preobražaj Saveza komunista — *Stevan Majstorović:* Plan kulturnog razvoja i televizija — *Vukoje Bulatović:* Posle kongresa francuskih komunista — *Arsen Jovanović:* Nova istočna politika Bona — Komentari — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

5

Maj 1970.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko - izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 5

Maj 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

NAJDAN PAŠIC

Samoupravna integracija i politički sistem

»Jedinstvo nacije nije imalo da bude razbijeno nego naprotiv da bude organizovano putem komunalnog uređenja i da postane stvarnost putem uništenja one državne vlasti koja se izdavala za oličenje toga jedinstva, ali je htela da bude od nacije nezavisna i da stoji nad njom.«
(Marks)

Sadašnju fazu razvoja našeg društva karakteriše izrastanje samoupravljanja u celovit sistem društvene organizacije. Zbog toga se najvažnija bitka za socijalistički preobražaj društvenih odnosa bije na području samoupravne integracije u ekonomskoj, političkoj i svim drugim sferama društvenog života i društvene aktivnosti.

Privredna i društvena reforma, započeta 1965. godine, značila je u suštini intenziviranje procesa samoupravne transformacije osnovnih produkcionih odnosa u našem društvu. Zato su i njena dejstva bila tako mnogostrana, kompleksna i trajna. Nizu ključnih problema našeg daljeg društvenog razvoja reforma je dala nove dimenzije i sadržaj. Zaoštravajući latentne protivrečnosti u ekonomskim i socijalnim odnosima, ona je u isto vreme dala nove snažne impulse za njihovo razrešavanje u jednom osnovnom pravcu — u pravcu jačanja ukupne društvene pozicije i uticaja udruženog rada.

Postepenim ukidanjem državno-svojinskog monopola u svim njegovim vidovima (to znači i neposrednog državnog upravljanja ukupnom društvenom proizvodnjom i raspodelom) stvaraju se uslovi u kojima proširena reprodukcija postaje stvar samih udruženih proizvođača, samoupravnih radnih organizacija i njihovih asocijacija. Jednom rečju, deetatizacijom privrednih odnosa na širem društvenom planu stvara se pro-

stor za neposredno i široko povezivanje i integrisanje samoupravnih radnih organizacija motivisano interesima samih udruženih proizvođača, što će reći — potrebama i zahtevima racionalnije i produktivnije proizvodnje kakva odgovara modernoj robnoj privredi.

Takva samoupravna integracija predstavlja ključnu polugu u globalnom procesu društvenog oslobađanja rada, koje se ne može ostvariti, pa ni približiti svome ostvarenju dok god samoupravljanje ostaje zatvoreno u uske okvire usitnjenih, rascepkanih i u sebe zatvorenih radnih organizacija i dok god, samim tim, globalnom društvenom reprodukcijom vladaju sile koje su realno van kontrole radnika — bila to država-sopstvenik, ili osamostaljeni finansijski kapital ili, što je najčešće, sprega jednog i drugog.

Po svojim intencijama, a sada sve više i po svojim rezultatima, privredna reforma je značila i znači pravu objavu rata razdrobljenosti i usitnjenosti privrednih organizacija i primitivnom autarkizmu — lokalnom i regionalnom, ali i republičkom u odnosu na celinu jugoslovenske privrede i jugoslovenskom u odnosu na međunarodno tržište. Reformom se, dakle, ušlo u borbu protiv nečega što predstavlja ne samo nasleđenu zaostalost nego i hipoteku administrativno-etatističkog upravljanja privredom u kome je faktička razdrobljenost i parcijalizovanost privredne strukture bila zakamuflirana i često konzervirana. Kada je srušena fasada jedinstvenog fonda državne svojine i centralističko-administrativnog raspolaganja celokupnim viškom društvenog rada, pokazalo se da je slika ostvarenog jedinstva privrednog organizma bila velikim delom samo privid i da je proces stvarnog tehnološko-ekonomskog podruštvljavanja privrede, integrisanja kakvo zahteva racionalizovana moderna proizvodnja — da je taj proces u velikom broju slučajeva zastao i ostao na svojim počecima. Pokazalo se da spolja nametnuto i formalno administrativno objedinjavanje nije isto što i stvarno tehnološko-ekonomsko integrisanje i da je, štaviše, prvo često zapreka za drugo. Iza zaklona državno-svojinskog monopola i etatističkog privida jedinstva često se uspešno održavala rascepkana, tehnološki neintegrisana i nisko produktivna proizvodnja, jer su u uslovima administrativnog planiranja i upravljanja procesima proširene reprodukcije privredna preduzeća i čitave privredne grane bili lišeni unutrašnjih podsticaja i objektivnih kriterijuma u traženju i ostvarivanju ekonomski i tehnološki optimalnih oblika povezivanja i integracije.

Prirodno je, dakle, što je reforma, potiskujući odnose državno-svojinskog monopola i rušeći etatistički privid već ostva-

renog jedinstva privrednog sistema, baš time ostvarila nužno raščišćavanje terena za samoupravnu integraciju širokih razmera.[1]

Osnovni nosioci integracionih procesa su pre svega samoupravne radne organizacije u privredi kao samostalni robni proizvođači, koji putem samoupravnog povezivanja i integrisanja teže da ostvare racionalniju i ekonomičniju proizvodnju, višu produktivnost i veći dohodak i tako postignu i veću sposobnost da se slobodno i ravnopravno uključuju u međunarodnu podelu rada i međunarodno tržište.

Sama činjenica da su procesi samoupravne integracije široko zahvatili čitavu privredu, pa i druge sfere društvenog života i da su postali predmet odlučivanja samih udruženih proizvođača — njihova sopstvena briga i preokupacija — jeste

---

[1] Samo u prve četiri godine privredne reforme (1965—1968) integrisale su se 2.092 radne organizacije — spajanjem 404 (ili 19,3%), a pripajanjem 1.638 (ili 80,7%). Pored toga, 210 privrednih organizacija formiralo je 43 združena preduzeća.

Pretežan broj integracija u ovom periodu ostvaren je u delatnostima sa velikim brojem sitnih organizacija. U poljoprivredi je integrisano 25,6% privrednih organizacija, spajanjem i pripajanjem većeg broja zemljoradničkih zadruga i poljoprivrednih dobara. U trgovini i ugostiteljstvu integrisano je 16,8%, u saobraćaju takođe 16,8%, u zanatstvu 11,3%, u industriji 9% i u komunalnoj delatnosti 9,4%.

Blagodareći uglavnom izvršenim integracijama, ukupan broj privrednih organizacija u Jugoslaviji smanjen je u ovom četvorogodišnjem periodu gotovo za 11%. U 1965. godini u Jugoslaviji je bilo ukupno 15.359 privrednih organizacija (indeks 1965 = 100), a u 1968. godini — 13.729 (indeks 89,4%) (vidi radni dokumenat Saveznog zavoda za statistiku: »Integracija u privredi u SFRJ 1968«, godina VI, br. 20 od 30. juna 1969; autori Rastislav Lalić (tekst) i Olga Puhača (tabele)).

Ne raspolažemo sređenim podacima za čitavu zemlju o integracijama ostvarenim u 1969. godini. Međutim, u SR Srbiji proces integrisanja je prošle godine dobio nov polet. Raznim oblicima povezivanja integracionog karaktera bilo je obuhvaćeno ukupno 900 preduzeća. Od toga je fuzijama (spajanjima i pripajanjima), kojih je bilo 120, obuhvaćeno 265 preduzeća, dok je u 12 novoformiranih poslovnih udruženja ušlo 88 preduzeća.

Naročito je značajno što su u 1968. godini, za razliku od prethodnog perioda, u prvi plan integracionog procesa došle krupne privredne organizacije koje su se integrisale kako u okvirima SR Srbije tako i sa preduzećima iz drugih republika. O već postignutim rezultatima u stvaranju krupnih ekonomskih i tehnoloških celina govore podaci da samo 46 privrednih organizacija od svih u SR Srbiji ostvaruje 31,4% čitavog ukupnog prihoda, 45,8% ukupnog priliva sredstava u fondove preduzeća, odnosno zapošljava 27,7% ukupnog broja zaposlenih (vidi elaborat Privredne komore SR Srbije: »Dostignuti nivo organizovanosti i dalji razvoj procesa integracije u privredi SRS«, Beograd, januar 1970).

važan indikator uspeha privredne reforme: ona je stvorila uslove u kojima neposredni interesi ljudi u udruženom radu postaju samostalna motorna sila takvih preobražaja privredne strukture koji omogućuju da sami radni ljudi sa sve manje državno-birokratskog posredovanja ostvaruju kontrolu nad celinom procesa proširene reprodukcije.

Ali baš zato što samoupravna integracija, zasnovana na ekonomskim interesima preduzeća i drugih radnih organizacija, predstavlja osnovicu i bitnu komponentu u procesu oslobađanja udruženog rada od administrativno-političkog upravljanja i kontrole, taj proces i njegovi dalekosežni efekti na sve društvene odnose ne mogu biti van stalnog uticaja svesnih, organizovanih političkih snaga socijalističkog društva. Naprotiv, odnos osnovnih subjekata političkog sistema prema otvorenim procesima samoupravne integracije postaje sve više glavno pitanje u kome se stiču, prelamaju i raspliću svi osnovni problemi sadašnje faze transformisanja etatističke u samoupravnu strukturu društva.

INTERESI I INTEGRACIJA

U uslovima kakvi danas postoje (razvijanje samoupravnih odnosa na istorijskom tlu robne proizvodnje i uz značajne ingerencije države u privrednoj sferi) integracioni procesi su prožeti protivrečnim tendencijama i mogu imati sasvim različit društveni karakter i smisao — samoupravni ili tehnokratski i etatistički. Integracija ima samoupravni sadržaj i smisao samo ako odgovara dvostrukim zahtevima: ako se datom integracijom jača društveni položaj udruženog rada, i to kako u okviru spojenih ili združenih preduzeća tako i u široj društvenoj zajednici.

Osnovno društveno pitanje svake integracije jeste pitanje u kakvom je ona odnosu prema postojećoj strukturi i rasporedu konkretnih interesa u društvu u datom trenutku njegovog razvoja. Birokratsko-tehnokratsko shvatanje polazi od toga da u pogledu povezivanja proizvodnih jedinica (pogona, preduzeća itd.), kao i u pogledu organizacije čitavih privrednih grana postoji jedan tehnički optimalan model koji odgovara potrebama maksimalne tehnološke racionalizacije. Pošto je pretpostavka da takva racionalizacija predstavlja opšti društveni interes, to bi takav model integracije trebalo ostvariti makar i prinudnim sredstvima bez obzira na konkretnu strukturu interesa, to jest bez obzira na položaj i stavove ljudi u udruženom radu kojih se takva integracija neposredno tiče kao

proizvođača i kao potrošača. Takva integracija ne vodi računa o »ljudskom faktoru«, o motivima i težnjama ljudi koji se nalaze u određenoj društvenoj situaciji i time imaju određene konkretne interese (grupne, profesionalne, nacionalne), već ih tretira kao objekte, a ne kao subjekte integracionih procesa. S obzirom na ogromnu važnost lične motivisanosti i zainteresovanosti ljudi u proizvodnom radu i svakoj drugoj delatnosti, takve integracije nikada ne daju pretpostavljene proizvodno-tehnološke i ekonomske rezultate. Naprotiv, one su često bile i jesu objektivna zapreka razvoju proizvodnih snaga i podizanju produktivnosti rada.

Drugo oprečno, ali isto tako jednostrano shvatanje jeste ono koje fetišizira konkretno datu strukturu interesa. Postojeća struktura interesa je, prema tom shvatanju, nešto što treba bezuslovno primiti i u svemu respektovati, a integracija može da bude i treba da bude samo spontan izraz i proizvod delovanja date interesne strukture. Organizovane svesne političke snage navodno nemaju drugih zadataka nego da omoguće »ekonomsko samoorganizovanje« na bazi slobodno izraženih interesa i njihove utakmice. Ovo shvatanje ignoriše činjenicu da je postojeća konkretna struktura interesa u društvu samo momenat ukupnog istorijskog razvoja i da svesne društvene snage moraju o njoj voditi računa ne zato da bi je konzervirale ili omogućile njeno stihijno reprodukovanje, nego da bi je što uspešnije menjale u jednom određenom pravcu.

Iako oprečna, ova dva shvatanja imaju zajedničku društvenu suštinu, zajednički imenitelj. To je podređivanje integracije silama koje su faktički van svesne kontrole čoveka u udruženom radu. U prvom slučaju to su osamostaljeni centri političkog odlučivanja, odnosno državno-partijski politički vrh. U drugom slučaju integracijom suvereno vladaju iracionalne sile koje rađa slobodno konfrontiranje borbe različitih interesa, odnosno osamostaljeni delovi društvenog (državnog) kapitala naročito u sferi novčanog prometa. A u datoj konstelaciji interesa vrlo jake pozicije mogu imati i konzervativne društvene snage, opredeljenja i interesi zasnovani ne na radu, nego na raznim oblicima ekonomskog i političkog monopola.

OSNOVNI MOTIV I DETERMINANTA SAMOUPRAVNE INTEGRACIJE

Interes ljudi u udruženom radu jeste i mora biti osnovni motiv i pokretačka snaga samoupravne integracije. Međutim, taj interes je i sam složen i protivrečan. On nije unapred dat

niti se ispoljava u čistom vidu. Kao realna sila u društvenom životu on se može konstituisati i izraziti samo u samoupravnom i neposrednom demokratskom procesu konfrontiranja, povezivanja i sinteze različitih konkretnih interesa i aspiracija ljudi u samoupravnim odnosima proizvodnje i raspodele. Pri tome su uvek više ili manje prisutni i izraženi elementi posredovanja nosilaca osamostaljene ekonomske i političke moći, što će reći elementi odlučivanja u ime radničke klase, u ime ljudi u udruženom radu. Zbog toga su i u teorijskim shvatanjima i pristupima i u političkoj praksi stalno izražene tendencije mehaničkog suprotstavljanja opšteg i posebnih društvenih interesa. Jednostrano suprotstavljanje užih i širih, posebnih i opštih interesa izražava se kao tendencija, s jedne strane, da se posebnim interesima odrekne legitimnost (da se shvate kao zlo koje treba suzbijati) ili, s druge strane, da se iznalaženje i ostvarivanje onoga što predstavlja opšti ili širi zajednički interes osuđuje kao etatistički unitarizam. Ako više ne postoji (ili ako iščezava) državni monopol predstavljanja opšteg društvenog interesa, taj interes ne prestaje da postoji niti prestaje društvena potreba (i neophodnost) da se on izrazi i da se određene društvene funkcije organizuju kao veliki sistemi.

Izvanredno složen i protivrečan proces oslobađanja radničke klase i društva uopšte od otuđenih oblika suprotstavljanja opšteg i posebnih društvenih interesa, suprotstavljanja javne vlasti i društva (a to je najdublja suština samoupravne integracije) ima nužno dva aspekta:

Prvo, postepenim ukidanjem etatističko-centralističkih stega kojima je bio sputan proces materijalne reprodukcije društvenog života i svi drugi vidovi društvene aktivnosti proširuje se prostor za slobodno izražavanje i delovanje najrazličitijih društvenih interesa — različitih interesa ljudi u udruženom radu, ali interesa koji proističu iz još neprevaziđenih odnosa klasnog društva, iz raznih vidova državno-svojinskog ili grupno-svojinskog monopola i otuđene političke vlasti i uopšte iz bilo kakve povlašćene društvene pozicije koja se ne zasniva na rezultatima sopstvenoga rada.

Drugo, sam interes ljudi u udruženom radu, vezan za njihovu radnu funkciju i opštu životnu situaciju, mnogostruk je i složen, te zato i institucionalni oblici i instrumenti njegovog izražavanja i ostvarivanja moraju takođe biti složeni i brojni.

Iz toga proizlazi da proces samoupravne integracije, motivisan interesima udruženog rada, može uspešno da se ostvaruje samo ako i kada postoje određene političke pretpostavke.

Potreban je, s jedne strane, takav sistem političkih institucija i odnosa koji ne sprečava sopstvenim interesima motivisanu delatnost pojedinaca i društvenih grupa, ali koji obezbeđuje da u opštem rezultatu ekonomske utakmice i konfrontacije različitih interesa konačnu prevagu dobiju dugoročni interesi udruženog rada kao odlučujući faktor u rešavanju svih bitnih pitanja društvenog razvoja. Prema tome, svi elementi i činioci političkog sistema — sastav i uloga samoupravnih organa i predstavničkih tela društveno-političkih zajednica, institucija samoupravnog i društvenog dogovaranja, delatnost društveno-političkih organizacija itd. — moraju na odgovarajući način da služe istom cilju: da predstavljaju onaj još uvek neophodan politički oslonac slobodne delatnosti samoupravno organizovanih ljudi u njihovim radnim i drugim društvenim zajednicama.

Druga bitna pretpostavka samoupravne organizacije je u tome da ni jedna društveno-politička zajednica, uža i šira, u kojoj radni čovek živi i deluje i ni jedna organizacija koja treba da služi kao instrumenat njegove društveno-političke akcije nema i da ne može da uspostavi svoj monopol u pogledu predstavljanja i ostvarivanja opštih i zajedničkih interesa ljudi u udruženom radu i da u to ime celokupnu njihovu aktivnost, pa i tok integracionih procesa podredi svojoj vlasti i zatvori u svoje granice.

Svesne socijalističke snage koje se bore za samoupravni karakter i sadržaj integracionih procesa moraju računati s tim da će se ti procesi još dugo odvijati pod pritiskom obe negativne (antisamoupravne) tendencije: kako tendencije da stihijno delovanje robno-novčanih odnosa, potencirajući postojeće nejednakosti položaja radnih ljudi u pogledu uslova privređivanja i sticanja dohotka i njihovu faktičku zavisnost od raznih vidova osamostaljenog kapitala, rodi nove oblike tehnološko-ekonomske vlasti nad udruženim radnicima tako i tendencije da organi državne vlasti i političke reprezentacije dovedu procese integracije pod svoju administrativno-birokratsku kontrolu, bilo lokalnu, bilo republičku ili saveznu.

Uspeh samoupravne integracije zavisi neposredno od sposobnosti svesnih socijalističkih snaga da vode borbu na oba fronta — i protiv jedne i protiv druge tendencije. Pojave koje su pratile primenu ustavnog amandmana XV pokazale su da gruba tehnokratska izopačavanja odnosa koja se često događaju iza paravana integracija nije moguće suzbiti bez aktivnog angažovanja političkih činilaca, sindikata, SKJ, skupština društveno-političkih zajednica, pa i odgovarajućih zakonskih mera.

Ali, ništa manje nije evidentna ni druga tendencija, o čemu svedoči široko i često olako uvođenje prinudnih uprava, kao i činjenica da se u priličnom broju slučajeva i na nekim značajnim područjima granice integracionih celina podudaraju sa teritorijama društveno-političkih zajednica i kada za to očigledno ne postoje ni ekonomski ni tehnološki razlozi i da se, naročito u nekim granama, ispoljava orijentacija ka sistemu: jedno administrativno-teritorijalno područje — jedno preduzeće. Nasuprot samoupravnoj integraciji, javljaju se tako dva tipa integracije u kojima su samoupravni odnosi negirani. Uslovno ih možemo nazvati tehnokratskom i »političkom« integracijom.

TEHNOKRATSKA I »POLITIČKA« INTEGRACIJA

Tehnokratska integracija je ona integracija u kojoj se, u ime racionalnije i bolje proizvodnje i u ime uspostavljanja tehničke racionalnosti velikih sistema, uspostavlja u stvari nov oblik osamostaljene vlasti nad udruženim radom u formi tehnokratskog odlučivanja o proizvodnji i raspodeli. U takvim integracijama abdiciranje radnika od njihovih samoupravnih prava i odricanje integrisanih preduzeća od ravnopravnog položaja u okviru integracionih celina predstavlja se i interpretira kao uslov za efikasniju proizvodnju i samim tim za sigurnije i veće lične dohotke. Takva shvatanja i takva praksa nose po pravilu samoupravnu obrazinu. U ime samoupravljanja traži se, naime, da se politički činioci odreknu svake aktivne uloge u integracionim procesima i da se sve prepusti ekonomskoj spontanosti, slobodnom ponašanju i opredeljivanju preduzeća kao robnih proizvođača na tržištu.

Tehnokratska integracija ima svoje objektivne osnove i korene. Društvena sredstva u sferi prometa (društveni kapital) pokazuju tendenciju osamostaljivanja u odnosu na sferu materijalne proizvodnje i na udruženi rad u toj sferi. Sama preduzeća kao samostalni autonomni robni proizvođači deluju po logici tržišta — pod pritiskom ekonomske nužde i zbog toga ne izražavaju uvek, automatski i potpuno slobodno, stvarne interese i opredeljenja ljudi u udruženom radu. Radni kolektivi koji se nađu u teškoj ekonomskoj situaciji i suočeni sa opasnošću od prinudne uprave i likvidacije spremni su da prihvate ponekad i oblike integracije koji znače faktičko pristajanje na neravnopravni položaj i podređivanje vlasti osamostaljenog kapitala većih i ekonomski nadmoćnijih privrednih subjekata. Osnovna karakteristika takvih integracija je u tome

da radnici gube mogućnost kontrole nad društvenim proizvodom koji stvaraju i da se u novim formama restaurira podređeni društveni položaj udruženog rada. Zato takve integracije postaju nužno izvor nezadovoljstva, trvenja, unutrašnjih potresa, pa samim tim dovode i do negativnih ekonomskih rezultata, iako je postizanje veće ekonomske efikasnosti bilo ono čime je obrazlagano i pravdano stvaranje takvih integracija i nesamoupravnih društvenih odnosa koji u njima postoje.

Negativni pandan tehnokratskoj jeste tip integracije koji uslovno možemo nazvati »politička« integracija. Reč je o integracijama koje nisu inspirisane neposredno ni interesima radnih ljudi u preduzećima koja se integrišu ni stvarnim potrebama ekonomske i tehnološke racionalizacije, već pre svega političkim motivima, računicom i ambicijama određenog foruma, organa društveno-političke zajednice, ili neformalnog centra birokratske moći koji tim putem nastoji da zadovolji neki parcijalni interes sa kojim se identifikuje, ili da jača sopstvene pozicije političke dominacije, moći i uticaja. Takve integracije su najčešće samo zaobilazni put vaspostavljanja administrativno-političke kontrole i tutorstva nad udruženim radom ili restauracije elemenata državno-svojinskog monopola. U takvim slučajevima obično dolazi do izražaja nastojanje da se integracioni procesi zatvore u određene teritorijalno-administrativne okvire, da se forsiraju integracioni procesi i poduhvati unutar tih okvira, a da se daje otpor integraciji koja te okvire prevazilazi i time izmiče političko-administrativnoj kontroli koja se želi nametnuti.[8] Jednom rečju, glavno merilo

[8] Vrlo su indikativni podaci koji govore o tome da se daleko najveći broj integracija ostvaruje u teritorijalnim okvirima užih društveno-političkih zajednica. pre svega pojedinih opština, dok su integracije koje prelaze i granice pojedinih republika neuporedivo malobrojnije. Prema već citiranom radnom dokumentu Saveznog zavoda za statistiku »Integracija u privredi SFRJ 1968«, od ukupno 2.092 fuzije (spajanje i pripajanje) ostvarene u periodu 1965—1968. — bilo je 1.567 (75%) fuzija među preduzećima iz iste opštine, 226 (10,8%) fuzija među preduzećima susednih opština, 263 (12,8%) fuzije u okviru jedne republike i 36 (1,7%) fuzija u kojima je izvršeno spajanje ili pripajanje preduzeća sa teritorija različitih republika.

Ipak, što se tiče interpretacije ovih podataka, potrebno je učiniti dve ograde: prvo, ovakav raspored integracija s obzirom na teritorijalne okvire u kojima se ostvaruju ne treba pripisivati isključivo ili prvenstveno delovanju političkih faktora zainteresovanih da integracione procese podrede svojoj kontroli. Na to sigurno utiču još presudnije drugi momenti (na primer, prostorna blizina i prirodna upućenost na saradnju). Drugo, podaci o broju ostvarenih integracija prema teritorijalnoj pripadnosti preduzeća

poželjnosti integracije postaje ocena da li ona u konkretnom slučaju jača pozicije određenog centra političke moći ili ih eventualno ugrožava. Socijalno-ekonomska sadržina ovih pojava jeste novi vid suprotstavljanja užih i širih, regionalnih i opštih ekonomskih interesa radnih ljudi umesto njihovog povezivanja i sinteze.

Integracije ovakve vrste mogu imati i po pravilu imaju vrlo negativne društveno-političke efekte. Čim materijalna sredstva društvenog rada i reprodukcije dobiju svojstvo osamostaljenog kapitala pod određenim političkim patronatom, onda se neizbežno normalna ekonomska utakmica pretvara u sukobe rivalskih političkih interesa. A u takvim sukobima nalaze hrane i unitarizam koji teži ponovnom uspostavljanju birokratsko-etatističkih monopola upravljanja društvenim poslovima i lokalizam i nacionalizam koji u ime posebnih interesa podižu materijalne i idejne prepreke samoupravnoj integraciji, bržem uključivanju u najnaprednije tokove društveno-ekonomskog razvoja savremene epohe. Oba ova vida etatizma — i unitarizam i nacionalizam, odnosno lokalizam — prave pri tome saveze sa zaostalošću i primitivizmom, to jest sa svim onim što nije spremno da odgovori zahtevima tehnološki integrisane tržišne privrede, već traži etatistički zaklon za svoju nisku produktivnost i usitnjenu, neracionalnu organizaciju rada. Na toj istoj osnovi, to jest pod etatističkim zaklonom, mogu da procvetaju različite pseudointegracije — integracije čija osnova i razlog postanka i opstanka nije racionalnija podela rada i korišćenje tehnološko-ekonomske prednosti velikih sistema, nego isključenje ekonomske utakmice i uspostavljanje sopstvenog monopola na određenom tržištu, na račun i na štetu potrošača i šire zajednice.

ULOGA POLITIČKIH ČINILACA

Jedna lažna dilema, vrlo stara u suštini, ponovo je aktuelizirana u sadašnjoj fazi našeg razvoja kada naše društvo energičnije nego ikada ranije zbacuje sa sebe etatistički omotač koji ga je sputavao. Reč je o tome kakva jeste, treba ili

---

ne govore ništa o stvarnom značaju, dimenzijama i ekonomskom efektu koji integracije imaju u pojedinim slučajevima. Međutim, malobrojne integracije među krupnim privrednim organizacijama iz raznih republika mogu imati daleko veći ekonomski efekat (meren veličinom udruženih sredstava, vrednošću proizvodnje ili brojem uposlenih radnika) nego brojna spajanja među patuljastim preduzećima iste opštine.

može da bude uloga političkih činilaca — države, organa političke vlasti ili drugih nosilaca političkih funkcija — u odnosu na ispoljavanje i ostvarivanje objektivnih zakonitosti i tendencija društveno-ekonomskog razvoja, pa samim tim i u odnosu na različite društvene interese koji su s tim razvojem najneposrednije povezani. Da li je s gledišta demokratskog i u isto vreme socijalističkog razvoja društva poželjno i potrebno da »politički faktori« budu što je moguće više »isključeni iz igre«, odnosno svesno opredeljeni za neangažovanost i neutralnost u osnovnim pitanjima i sukobima interesa i shvatanja koje rađa spontani društveni razvitak, ili je, naprotiv, poželjno i čak neophodno da ti faktori i posebno nosioci funkcija državne vlasti imaju i zadrže aktivnu ulogu usmerivača društvenih kretanja, što će reći da budu opredeljeni i angažovani u smislu podsticaja i podrške jednim tendencijama i interesima, a potiskivanja i suzbijanja drugih.

Naša razmišljanja o ovim pitanjima pod snažnim su uticajem borbe koja se vodila i koja se vodi u jugoslovenskom društvu s ciljem da se na bazi samoupravljanja ostvari oslobođenje društva od birokratskih formi upravljanja društvenim poslovima. Preokupiranost negiranjem birokratskih odnosa i institucija koji su u svom razvijenom vidu vodili odricanju ekonomskih zakonitosti i svake spontanosti u društvenom kretanju stvara prostor za drugu krajnost — za jednostrano apsolutizovanje spontanosti i samotoka, za teoriju potpuno slobodnog »ekonomskog samoorganizovanja«. Međutim, kao što je već rečeno, priroda postojećih društvenih protivrečnosti isključuje mogućnost stihijnog samoreprodukovanja socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Prema tome, ni samoupravna integracija društva na ovom stepenu njegovog razvoja ne može biti nikakav spontan proces izvan ovakvog ili onakvog (ali uvek značajnog) uticaja političkih činilaca. Za potpunije razumevanje složenog odnosa samoupravne integracije i političkog sistema neophodno je imati u vidu tri bitna momenta:

Prvo, ni jedan politički sistem nikada nije bio društveno-klasno neutralan: razlog samog postojanja političkih institucija jeste potreba da određeni interesi i razvojne tendencije budu organizovano (određenim političkim sredstvima uključujući i državnu prinudu) podržani i zaštićeni nasuprot drugim, njima oprečnim interesima i tendencijama. Drugo je pitanje kakve će biti posledice različitih »mešanja« političkih faktora u spontane tokove društveno-ekonomskog života i kakvi će biti dugoročni efekti političkih mera i dejstava u odnosu na

objektivne tendencije i nužnosti istorijskog razvoja proizvodnih snaga društva.[8] To zavisi od prirode interesa koji se politički zaštićuju i podržavaju — jesu li to interesi naprednih, revolucionarnih klasa, to jest klasa čija je društvena pozicija i perspektiva vezana za tehnološko-ekonomski progres i racionalizaciju proizvodnih procesa, ili su to klase koje vide svoj interes u konzerviranju produkcionih odnosa i oblika organizacije proizvodnje i raspodele koji su već došli u sukob sa potrebama i objektivnim mogućnostima daljeg razvoja proizvodnih snaga. Razume se, ono što važi uopšte za odnos političkih činilaca prema osnovnim tokovima društveno-ekonomskog razvoja, to važi u punoj meri i za njihov odnos prema oblicima i putevima ostvarivanja nužne integracije u ekonomskoj i drugim sferama društvenog života. Odatle proizlazi logičan zaključak da i u društvu koje sledi socijalistički pravac razvoja država i drugi politički činioci imaju nužno aktivnu ulogu u procesima integracije, ali je u tom pogledu dejstvo političkih činilaca progresivno i istinski efikasno samo ako je motivisano i određeno interesima koji su najpodudarniji sa doslednim samoupravnim podruštvljavanjem proizvodnje. A to su dugoročni interesi ljudi udruženih u radu društvenim sredstvima za proizvodnju.

Drugo, organi državne vlasti i drugi politički činioci ne samo da aktivno deluju na integracione procese u korist određenih interesa. Oni određene interese *sami stvaraju*, menjaju ili bitno potenciraju. Svaka administrativno-teritorijalna podela (dakle, jedan izrazito administrativno-politički akt), na primer, rađa čitav jedan splet interesa vezanih za pripadnost tako stvorenoj užoj celini, — zajedničkih interesa unutar takve celine i posebnih, pa i oprečnih interesa u odnosu na druge uže celine. Načinom na koji je izvršeno administrativno-teritorijalno razgraničavanje određeni realni interesi mogu biti prigušeni, lišeni mogućnosti da se politički izraze — kao što drugi

---

[8] U ovom pogledu ni do danas nisu izgubila svoju aktuelnost Engelsova razmatranja o mogućim rezultatima dejstva organizovane političke sile na objektivne tendencije ekonomskog razvoja. U pismu Karlu Šmitu oktobra 1890. godine on o tome piše: »Povratno dejstvo državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može dejstvovati u istom pravcu, onda se stvari razvijaju brže; ona može dejstvovati protiv njega, onda ona u današnje vreme u svakom velikom narodu nakon izvesnog vremena propada; ili ona može ekonomskom razvitku da preseče određeni pravac i odredi mu drugi. — Ovaj slučaj svodi se na kraju krajeva na jedan od dva prethodna. Međutim, jasno je da u drugom i trećem slučaju politička sila može naneti ekonomskom razvitku veliku štetu i prouzrokovati ogromno traćenje snaga i materijala.«

interesi mogu biti veštački stvoreni ili politički hipertrofirani. Tradicionalne veze (ekonomske, političke i kulturne) između pojedinih društvenih grupa i institucija mogu biti presečene, a druge nametnute umesto njih. Sa ovog stanovišta mogu biti posmatrane i druge državne mere i politička dejstva. Poreska politika, carinska ili druga zaštita, način finansiranja društvenih službi, sve mere kojima se reguliše položaj pojedinih delatnosti i utvrđuju uslovi privređivanja i raspodele dohotka itd. vrše dejstvo na oblikovanje užih i širih društvenih interesa i samim tim na ponašanje odgovarajućih društvenih subjekata. Interesi koje na ovaj način sam politički sistem kreira ili bitno modelira mogu se nalaziti u vrlo različitim odnosima podudarnosti ili nepodudarnosti sa objektivnim potrebama i tendencijama društvene integracije, to jest mogu biti snaga koja podržava integracione procese, ali i snaga koja im se suprotstavlja. Dok su, na primer, glavni izvor prihoda opština bila izdvajanja iz dobiti preduzeća lociranih na njihovoj teritoriji, bila je i vrlo jaka težnja svake opštine da po svaku cenu obezbedi izgradnju nekog većeg preduzeća na svojoj teritoriji i da u isto vreme ostvari što potpuniju kontrolu nad njegovim poslovanjem. Takva orijentacija značila je snažan podstrek u pravcu prekomernog, ekonomski neopravdanog investiranja, cepkanja investicionih fondova na masu usitnjenih objekata i zatvaranja velikog dela privrede u lokalne okvire. Integracioni poduhvati nailazili su zbog toga na snažan i teško savladiv otpor lokalističke politike. Isto tako, gde god su institucionalna struktura privrednog mehanizma ili mere ekonomske politike stvarale ili štitile neki povlašćen monopolski položaj za jedno preduzeće, jednu grupu ili privrednu granu, stvoreni su samim tim i motivi za otpor integracionim procesima koji bi takav položaj mogli dovesti u pitanje. Politika privredne reforme dala je snažan podstrek integracionim procesima baš time što je jačanjem tržišnog mehanizma, liberalizacijom uvoza itd. razbila razne monopole isparcijalizovanog i nedovoljno povezanog tržišta.

Kada je reč o pozitivnom ili negativnom dejstvu političkog sistema na procese samoupravne integracije, treba, dakle, imati u vidu ne samo racionalno opredeljenu politiku u ovoj oblasti nego i sva ona brojna i složena »pobočna«, »uzgredna« i »nehotična« dejstva koja politički sistem vrši pojedinim stranama svoje institucionalne strukture ili merama ekonomske politike.

Treći momenat o kome se mora voditi računa pri svakom širem razmatranju odnosa političkog sistema i procesa samo-

upravne integracije tiče se prirode organa koji su nosioci određene politike. I pored dalekosežnih preobražaja koje samoupravljanje izaziva u karakteru političke organizacije društva, ovi organi su još uvek ne samo instrumenti ostvarivanja određenih opštih interesa ljudi u udruženom radu (njihovih zajedničkih interesa — lokalnih, nacionalnih i drugih) nego i samostalni politički subjekti — osamostaljeni nosioci važnih društvenih funkcija i prerogativa državne vlasti.[4] To znači da i u svom delovanju na procese samoupravne integracije organi društveno-političkih zajednica (od opštinske skupštine i uprave do organa federacije) daju uvek jednu sopstvenu interpretaciju interesima koji takvom integracijom treba da budu ostvareni u svakom konkretnom slučaju. U toj interpretaciji prisutan je uvek i elemenat sopstvene političke računice, elemenat opredeljivanja prema tome šta jedno određeno rešenje znači u pogledu opšte pozicije i uticaja samog organa koji to rešenje donosi. Otuda i imanentna potreba svesnog suprotstavljanja tendencijama da bilo koji organ državne vlasti (u ime bilo koje društveno-političke zajednice i interesa koje ona predstavlja) uzme procese samoupravne integracije »u svoje ruke« i o njima samostalno odlučuje mimo udruženih proizvođača ili uz njihov samo formalni pristanak.

Iz prethodnog izlaganja mogao bi se izvući sledeći opšti zaključak:

»Politički faktori« i posebno skupštine i drugi organi društveno-političkih zajednica imaju vrlo značajnu *aktivnu ulogu* u ostvarivanju samoupravne integracije u privredi i drugim društvenim delatnostima. Međutim, vršenje te uloge ne sme da znači ni prinudno nametanje integracije »spolja«, na osnovu konsideracija koje ne proizlaze direktno iz interesa i opredeljenja samih udruženih proizvođača, niti zatvaranje integracionih procesa u uže ili šire administrativno-teritorijalne okvire radi stvaranja monopolskih pozicija na tržištu ili radi obnavljanja elemenata državno-svojinskog monopola kao materijalnog uporišta određenih centara osamostaljene političke moći. Delujući kao instrumenat samoupravno organizovanog rada organi društveno-političkih zajednica moraju davati neophodnu podršku procesima samoupravne integracije, prvo, time što će otklanjati sve administrativne zapreke i druge okol-

[4] Ovde sasvim pristaje Engelsova misao iz već citiranog pisma K. Šmitu: »Društvo stvara određene zajedničke funkcije bez kojih ne može da bude. Ljudi koji su određeni za te funkcije čine u *okviru društva* novu granu podele rada. To dovodi do stvaranja njihovih *zasebnih* interesa i u odnosu na one koji su ih opunomoćili; oni se osamostaljuju prema njima i — *država* je gotova.«

nosti ekonomske i političke prirode koje stoje na putu takvoj integraciji i, drugo, time što će sistematski stvarati opšte pretpostavke i uslove koji omogućuju da se slobodno izraze i realizuju stvarni dugoročni interesi ljudi u udruženom radu vezani za dalje podruštvljavanje proizvodnje putem samoupravne integracije.

JEDINSTVO I PODELJENOST PRIVREDNOG PODRUČJA

Širina integracionih procesa u ovoj fazi razvoja društva i njihov značaj s gledišta pretvaranja samoupravljanja u globalni sistem društvenih odnosa zahtevaju da se podrobno i konkretno izuči pitanje kako politički sistem — njegove pojedine institucije i odnosi — deluju na integracione procese i kakve se protivrečnosti javljaju na tome planu. Kritičkom naučnom analizom prakse treba što preciznije utvrditi u kome smislu i kako postojeći institucionalni mehanizam političkog sistema, pojedini nosioci političkih funkcija i mere državno-ekonomske politike stimuliraju i podržavaju samoupravnu integraciju, a u kojoj meri i na koji način vrše na nju negativno dejstvo bilo da je otežavaju ili čak sprečavaju, bilo da joj daju smer i sadržaj kojima se dovodi u pitanje njen samoupravni karakter.

Očigledno je da se stabilizacija samoupravnih odnosa i društvenog sistema u celini ne može postići ako se ne razreše protivrečnosti koje stoje na putu samoupravnoj integraciji. To je uslov da prinudno ujedinjavanje i centralizacija čiji je nosilac bio pre svega državni aparat budu zamenjeni novim kohezionim silama koje se rađaju iz samoupravnih odnosa, iz interesa i potreba ljudi u samoupravno organizovanom društvenom radu. U protivnom, sile dezintegracije i sukob nosilaca najrazličitijih parcijalnih interesa osamostaljenih decentralizacijom mogu ozbiljno da ugroze samoupravni kurs razvoja, pa i same temelje jedinstva društvene zajednice. A to bi neminovno značilo novu šansu za restauraciju etatističkog centralizma i unitarizma.

Jedinstvo privrednog područja Jugoslavije i jedinstvo osnova društveno-ekonomskog sistema jeste temeljna pretpostavka slobodne samoupravne integracije i uslov da se u interesu radnih ljudi i svih naroda i narodnosti naše zemlje iskoriste bitne prednosti koje daje veće tržište, šira podela rada zasnovana na objektivnim ekonomskim uslovima i mogućnostima i stvaranje krupnih proizvodno-tehnoloških i eko-

nomskih celina, takozvanih »velikih sistema«, bez čega se ne može zamisliti moderna privreda i uspešno nastupanje na međunarodnom tržištu. Pošto je u pitanju *bitan zajednički interes*, Ustav utvrđuje jedinstvo privrednog područja i osnova društveno-ekonomskog sistema i saglasno tome određuje i odgovarajuće funkcije i zadatke društveno-političkih zajednica i posebno federacije. Međutim, u Jugoslaviji u ovom trenutku objektivno postoje vrlo velike razlike, regionalne i nacionalne (republičke), u pogledu opštih uslova privređivanja i sticanja dohotka. Te razlike su uslovljene vrlo različitim stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga, različitom strukturom i razmeštajem proizvodnih kapaciteta, kao i složenim spletom drugih okolnosti, što je rezultat specifičnog istorijskog razvoja pojedinih krajeva, različitih prirodnih resursa, različite produktivnosti, ali i dosta velikih razlika u stopama privrednog rasta u čitavom posleratnom periodu, usled čega su se razlike u stepenu privredne razvijenosti pojedinih krajeva još više produbile. Značajne regionalne nejednakosti u pogledu uslova privređivanja i sticanja dohotka nastaju kao direktna ili indirektna posledica mera ekonomske politike i delovanja pojedinih instrumenata i institucija privrednog sistema. Pojedine privredne grane i oblasti proizvodnje žive faktički pod različitim ekonomskim režimima. Neke grane proizvodnje (na primer, najveći deo prerađivačke industrije, mašinogradnja, automobilska industrija, brodogradnja itd.) formiraju cene po tržišnim zakonima, ali uz određenu carinsku zaštitu i druge oblike potpore (izvoznički krediti, fiksirane cene sirovina itd.). Druge grane (posebno rudarstvo, metalurgija i drugi proizvođači sirovina) posluju pod režimom administrativno kontrolisanih cena. U tom sklopu posebno je složeno i osetljivo pitanje poljoprivrede, koja zapošljava još uvek veliki deo stanovništva i krije znatne neiskorišćene privredne mogućnosti, a koja je godinama bila depresionirana režimom cena i drugim merama. Znatan, možda i najveći deo razlika u akumulativnosti između pojedinih privrednih grana uslovljen je baš tim različitim režimima poslovanja koje stvara sam ekonomski sistem i privredna politika. Reformom je pokušano da se »nepravde« isprave i da se uslovi privređivanja pojedinih grana približe, ako ne i ujednače, ali se u tom pogledu uspelo samo delimično i više u prvi mah, jer menjanje već formiranih odnosa izaziva velike potrese, a remeti i neke bitne pretpostavke naše međunarodne razmene, u kojoj pojedine grane moraju biti favorizovane ako se žele određeni ekonomski efekti. S obzirom na teritorijalni raspored pojedinih privrednih grana, razlike u akumulativnosti među

njima izražavaju se kao nejednakosti u faktičkom ekonomskom položaju pojedinih područja, to jest privrede pojedinih regiona, pokrajina i republika.

I bez daljeg i konkretnijeg ulaženja u ovu izvanredno složenu ekonomsku i političku problematiku, jedan zaključak se sam po sebi nameće: velike razlike u pogledu uslova privređivanja koje postoje između pojedinih teritorijalnih područja rađaju i različite konkretne interese, međusobno nesaglasne i često oprečne. Ti interesi, prirodno, teže da se i politički izraze i zaštite, to jest da u politici užih i širih društveno-političkih zajednica obezbede mogućnost svog optimalnog zadovoljavanja. U jednom demokratskom sistemu, pogotovo u sistemu neposredne samoupravne demokratije, legitimnost ovakvih težnji ne može i ne sme biti osporena ni dovedena u pitanje. Organi društveno-političkih zajednica ne bi bili demokratski organi društva ako ne bi na odgovarajući način izražavali interese koji se formiraju u svim njegovim delovima, pa prema tome i specifične interese pojedinih opština, pokrajina, republika. U tom slučaju realna politička stremljenja i zahtevi tekli bi mimo njih i nalazili svoga izraza u raznim vidovima grupisanja i nedemokratskog pritiska koji deluju van samoupravno neposredno demokratskog sistema i u suštini protiv njega. Ali, organi društveno-političkih zajednica ne mogu odgovoriti svojoj funkciji ako se u odnosu na širu društvenu zajednicu pojavljuju samo kao zastupnici i instrumenti posebnih interesa, a ne i integralni deo mehanizma preko koga se vrši demokratsko usklađivanje interesa i utvrđuju rešenja koja izražavaju zajedničke potrebe i ciljeve. U protivnom, politika pojedinih društveno-političkih zajednica dolazi u sukob sa procesima samoupravne integracije i onim zajedničkim, dugoročnim ciljevima koji se kroz tu integraciju ostvaruju. Samoupravni karakter integracije doveden je u pitanje, a najčešće i negiran i onda kada neposredni nosioci integracije ne vode računa o onim realnim posebnim interesima pojedinih užih i širih područja koji izražavaju pojedine društveno-političke zajednice i kada su sa njima u sukobu, ali isto tako i onda kada pojedine društveno-političke zajednice administrativnim sredstvima ili političkim intervencijama uspostavljaju svoju kontrolu nad integracionim procesima podređujući ih samovoljno onim posebnim interesima sa kojima se one identifikuju. U našoj praksi danas postoje i jedni i drugi slučajevi, iz čega mogu da nastanu zaoštrene konfliktne situacije, pa i opasne sile socijalne dezintegracije.

Složenost i delikatnost problema ove vrste za koje samoupravna socijalistička zajednica mora naći adekvatna rešenja

intenzivirana je time što je Jugoslavija država više naroda i društvo vrlo kompleksnog nacionalnog sastava. Zbog toga i svi problemi samoupravne integracije imaju svoju vrlo značajnu nacionalnu dimenziju. Puna ravnopravnost naroda i narodnosti u ekonomskom i političkom smislu i mogućnost njihovog zajedničkog, ali i samostalnog života predstavljaju temelj na kome počiva jugoslovenska federacija. A nacionalne ravnopravnosti i samostalnosti nema bez obezbeđenog prava svakog naroda da upravlja nacionalnim viškom rada i da, u skladu sa mogućnostima koje mu to daje, rešava i sva druga pitanja svog materijalnog, socijalnog i kulturnog života. Unutar jedinstvenog privrednog područja Jugoslavije postoje istorijski nastale i objektivno date specifičnosti i razlike pojedinih »nacionalnih ekonomija«. Svesna politika samoupravne integracije ne može zanemarivati sve te momente sa kojima su skopčani bitni interesi nacija i narodnosti u jugoslovenskoj zajednici, kao i pitanje njihove ravnopravnosti, već, naprotiv, mora polaziti od njih kao od svoje osnove.

Protivrečnosti o kojima je reč ne mogu se razrešavati niti proklamovanjem apstraktne formule o dijalektičkom jedinstvu opšteg i posebnih interesa (jer takvo jedinstvo nije dato, nego zadato) niti propisivanjem pravila »dobrog ponašanja« pojedinih subjekata samoupravnog odlučivanja i društvene akcije (bile to radne organizacije i njihove asocijacije ili organi užih i širih društveno-političkih zajednica), mada i pretresanje tih pitanja ima svoj ne mali ideološki i politički smisao i uticaj. Ali je važnije i presudnije od toga utvrditi koje su to objektivne protivrečnosti u realnim odnosima i posebno u organizaciji ekonomskog i političkog sistema, koji su to konkretni interesi i motivi koji uslovljavaju određena ponašanja i delovanja protivna trendu sve šire i slobodnije integracije društva na samoupravnim osnovama. To je uslov da politička akcija podrške samoupravnoj integraciji bude usmerena ka pravim ciljevima.

Ne podleže sumnji, na primer, da je jedinstvo privrednog područja i osnova društveno-ekonomskog sistema bitan uslov za slobodno, ekonomski motivisano kretanje društvene akumulacije i radne snage, bez čega širih integracija ne može ni biti. Niz ekonomskih mera sračunat je na to da se stimulira pokretljivost društvenog kapitala i odgovarajuće ponašanje privrednih subjekata. Stvaranje mreže poslovnih banaka koje nisu teritorijalno ograničene u svom poslovanju, visoke kamate na pozajmljeni kapital, niz poreskih olakšica itd. treba da služe tome cilju. Sada se novim merama koje se planiraju

i predviđaju ide još jedan korak dalje: pored klasičnog kredita, prelazi se i na sistem hartija od vrednosti, to jest na oblike investicija koji uključuju pravo investitora na učešće u dobiti i upravljanju. Ipak, rezultati koji se postižu još uvek su dosta ograničeni i u svakom slučaju znatno ispod očekivanog i optimalnog. Očigledno da problemi nisu samo ekonomski nego i politički i sistemski. Samo tako se i mogu objasniti brojne pojave koje govore o tome da se procesi integracije sudaraju u praksi sa snažnim otporima i teško savladivim zaprekama lokalizma i autarkizma. Kako inače objasniti činjenice:

— da daleko najveći broj integracija ne prelazi uske lokalne okvire;

— da i pored evidentne neracionalnosti koju donosi neintegrisana, nepotpuno povezana elektroenergetska mreža, i pored gubitaka koje je privreda dobrim delom i zbog toga pretrpela prošle godine usled nestašice struje, problem integracije u ovoj baz̆ičnoj privrednoj grani nije još rešen niti je neko zadovoljavajuće rešenje na vidiku;

— da se u više slučajeva skupštine i drugi organi društveno-političkih zajednica izjašnjavaju i deluju protiv integracija koje su sama zainteresovana preduzeća ogromnom većinom prihvatila.

USLOVI ZA BRŽU I DOSLEDNIJU SAMOUPRAVNU INTEGRACIJU

Šire razmatranje uslova u kojima se ostvaruje ili ne ostvaruje samoupravna integracija zahteva danas da se obrati pažnja na sledeće momente koji se tiču društveno-ekonomskog i privrednog sistema:

a) Problem približnog ujednačavanja uslova privređivanja i sticanja dohotka. Dok god u tom pogledu ne budu nađena zadovoljavajuća rešenja (odgovarajuće mere poreske politike i politike cena, sistem kompenzacija, delovanje fonda za nerazvijena područja), dotle će se javljati tendencije autarkijskog zatvaranja užih i širih regiona i time i faktičkog razbijanja jedinstvenog privrednog područja.

b) Problem načina finansiranja budžeta društveno-političkih zajednica i naročito opšte potrošnje i društvenih službi. U skladu sa principom raspodele prema radu, samim Ustavom je utvrđen princip da nivo opšte potrošnje i izdataka za školstvo, zdravstvo i druge životne potrebe građana jedne teritorijalne zajednice zavisi direktno od visine društvenog dohotka ostvarenog na toj teritoriji. Taj princip se sam po sebi ne

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

NAJDAN PAŠIC

Samoupravna integracija i politički sistem

»Jedinstvo nacije nije imalo da bude razbijeno nego naprotiv da bude organizovano putem komunalnog uređenja i da postane stvarnost putem uništenja one državne vlasti koja se izdavala za oličenje toga jedinstva, ali je htela da bude od nacije nezavisna i da stoji nad njom.«
(Marks)

Sadašnju fazu razvoja našeg društva karakteriše izrastanje samoupravljanja u celovit sistem društvene organizacije. Zbog toga se najvažnija bitka za socijalistički preobražaj društvenih odnosa bije na području samoupravne integracije u ekonomskoj, političkoj i svim drugim sferama društvenog života i društvene aktivnosti.

Privredna i društvena reforma, započeta 1965. godine, značila je u suštini intenziviranje procesa samoupravne transformacije osnovnih produkcionih odnosa u našem društvu. Zato su i njena dejstva bila tako mnogostrana, kompleksna i trajna. Nizu ključnih problema našeg daljeg društvenog razvoja reforma je dala nove dimenzije i sadržaj. Zaoštravajući latentne protivrečnosti u ekonomskim i socijalnim odnosima, ona je u isto vreme dala nove snažne impulse za njihovo razrešavanje u jednom osnovnom pravcu — u pravcu jačanja ukupne društvene pozicije i uticaja udruženog rada.

Postepenim ukidanjem državno-svojinskog monopola u svim njegovim vidovima (to znači i neposrednog državnog upravljanja ukupnom društvenom proizvodnjom i raspodelom) stvaraju se uslovi u kojima proširena reprodukcija postaje stvar samih udruženih proizvođača, samoupravnih radnih organizacija i njihovih asocijacija. Jednom rečju, deetatizacijom privrednih odnosa na širem društvenom planu stvara se pro-

stor za neposredno i široko povezivanje i integrisanje samoupravnih radnih organizacija motivisano interesima samih udruženih proizvođača, što će reći — potrebama i zahtevima racionalnije i produktivnije proizvodnje kakva odgovara modernoj robnoj privredi.

Takva samoupravna integracija predstavlja ključnu polugu u globalnom procesu društvenog oslobađanja rada, koje se ne može ostvariti, pa ni približiti svome ostvarenju dok god samoupravljanje ostaje zatvoreno u uske okvire usitnjenih, rascepkanih i u sebe zatvorenih radnih organizacija i dok god, samim tim, globalnom društvenom reprodukcijom vladaju sile koje su realno van kontrole radnika — bila to država-sopstvenik, ili osamostaljeni finansijski kapital ili, što je najčešće, sprega jednog i drugog.

Po svojim intencijama, a sada sve više i po svojim rezultatima, privredna reforma je značila i znači pravu objavu rata razdrobljenosti i usitnjenosti privrednih organizacija i primitivnom autarkizmu — lokalnom i regionalnom, ali i republičkom u odnosu na celinu jugoslovenske privrede i jugoslovenskom u odnosu na međunarodno tržište. Reformom se, dakle, ušlo u borbu protiv nečega što predstavlja ne samo nasleđenu zaostalost nego i hipoteku administrativno-etatističkog upravljanja privredom u kome je faktička razdrobljenost i parcijalizovanost privredne strukture bila zakamuflirana i često konzervirana. Kada je srušena fasada jedinstvenog fonda državne svojine i centralističko-administrativnog raspolaganja celokupnim viškom društvenog rada, pokazalo se da je slika ostvarenog jedinstva privrednog organizma bila velikim delom samo privid i da je proces stvarnog tehnološko-ekonomskog podruštvljavanja privrede, integrisanja kakvo zahteva racionalizovana moderna proizvodnja — da je taj proces u velikom broju slučajeva zastao i ostao na svojim počecima. Pokazalo se da spolja nametnuto i formalno administrativno objedinjavanje nije isto što i stvarno tehnološko-ekonomsko integrisanje i da je, štaviše, prvo često zapreka za drugo. Iza zaklona državno-svojinskog monopola i etatističkog privida jedinstva često se uspešno održavala rascepkana, tehnološki neintegrisana i nisko produktivna proizvodnja, jer su u uslovima administrativnog planiranja i upravljanja procesima proširene reprodukcije privredna preduzeća i čitave privredne grane bili lišeni unutrašnjih podsticaja i objektivnih kriterijuma u traženju i ostvarivanju ekonomski i tehnološki optimalnih oblika povezivanja i integracije.

Prirodno je, dakle, što je reforma, potiskujući odnose državno-svojinskog monopola i rušeći etatistički privid već ostva-

renog jedinstva privrednog sistema, baš time ostvarila nužno raščišćavanje terena za samoupravnu integraciju širokih razmera.[1]

Osnovni nosioci integracionih procesa su pre svega samoupravne radne organizacije u privredi kao samostalni robni proizvođači, koji putem samoupravnog povezivanja i integrisanja teže da ostvare racionalniju i ekonomičniju proizvodnju, višu produktivnost i veći dohodak i tako postignu i veću sposobnost da se slobodno i ravnopravno uključuju u međunarodnu podelu rada i međunarodno tržište.

Sama činjenica da su procesi samoupravne integracije široko zahvatili čitavu privredu, pa i druge sfere društvenog života i da su postali predmet odlučivanja samih udruženih proizvođača — njihova sopstvena briga i preokupacija — jeste

---

[1] Samo u prve četiri godine privredne reforme (1965—1968) integrisale su se 2.092 radne organizacije — spajanjem 404 (ili 19,3%), a pripajanjem 1.638 (ili 80,7%). Pored toga, 210 privrednih organizacija formiralo je 43 združena preduzeća.

Pretežan broj integracija u ovom periodu ostvaren je u delatnostima sa velikim brojem sitnih organizacija. U poljoprivredi je integrisano 25,6% privrednih organizacija, spajanjem i pripajanjem većeg broja zemljoradničkih zadruga i poljoprivrednih dobara. U trgovini i ugostiteljstvu integrisano je 16,8%, u saobraćaju takođe 16,8%, u zanatstvu 11,3%, u industriji 9% i u komunalnoj delatnosti 9,4%.

Blagodareći uglavnom izvršenim integracijama, ukupan broj privrednih organizacija u Jugoslaviji smanjen je u ovom četvorogodišnjem periodu gotovo za 11%. U 1965. godini u Jugoslaviji je bilo ukupno 15.359 privrednih organizacija (indeks 1965 = 100), a u 1968. godini — 13.729 (indeks 89,4%) (vidi radni dokumenat Saveznog zavoda za statistiku: »Integracija u privredi u SFRJ 1968«, godina VI, br. 20 od 30. juna 1969; autori Rastislav Lalić (tekst) i Olga Puhača (tabele)).

Ne raspolažemo sređenim podacima za čitavu zemlju o integracijama ostvarenim u 1969. godini. Međutim, u SR Srbiji proces integrisanja je prošle godine dobio nov polet. Raznim oblicima povezivanja integracionog karaktera bilo je obuhvaćeno ukupno 900 preduzeća. Od toga je fuzijama (spajanjima i pripajanjima), kojih je bilo 120, obuhvaćeno 265 preduzeća, dok je u 12 novoformiranih poslovnih udruženja ušlo 88 preduzeća.

Naročito je značajno što su u 1968. godini, za razliku od prethodnog perioda, u prvi plan integracionog procesa došle krupne privredne organizacije koje su se integrisale kako u okvirima SR Srbije tako i sa preduzećima iz drugih republika. O već postignutim rezultatima u stvaranju krupnih ekonomskih i tehnoloških celina govore podaci da samo 46 privrednih organizacija od svih u SR Srbiji ostvaruje 31,4% čitavog ukupnog prihoda, 45,8% ukupnog priliva sredstava u fondove preduzeća, odnosno zapošljava 27,7% ukupnog broja zaposlenih (vidi elaborat Privredne komore SR Srbije: »Dostignuti nivo organizovanosti i dalji razvoj procesa integracije u privredi SRS«, Beograd, januar 1970).

važan indikator uspeha privredne reforme: ona je stvorila uslove u kojima neposredni interesi ljudi u udruženom radu postaju samostalna motorna sila takvih preobražaja privredne strukture koji omogućuju da sami radni ljudi sa sve manje državno-birokratskog posredovanja ostvaruju kontrolu nad celinom procesa proširene reprodukcije.

Ali baš zato što samoupravna integracija, zasnovana na ekonomskim interesima preduzeća i drugih radnih organizacija, predstavlja osnovicu i bitnu komponentu u procesu oslobađanja udruženog rada od administrativno-političkog upravljanja i kontrole, taj proces i njegovi dalekosežni efekti na sve društvene odnose ne mogu biti van stalnog uticaja svesnih, organizovanih političkih snaga socijalističkog društva. Naprotiv, odnos osnovnih subjekata političkog sistema prema otvorenim procesima samoupravne integracije postaje sve više glavno pitanje u kome se stiču, prelamaju i raspliću svi osnovni problemi sadašnje faze transformisanja etatističke u samoupravnu strukturu društva.

INTERESI I INTEGRACIJA

U uslovima kakvi danas postoje (razvijanje samoupravnih odnosa na istorijskom tlu robne proizvodnje i uz značajne ingerencije države u privrednoj sferi) integracioni procesi su prožeti protivrečnim tendencijama i mogu imati sasvim različit društveni karakter i smisao — samoupravni ili tehnokratski i etatistički. Integracija ima samoupravni sadržaj i smisao samo ako odgovara dvostrukim zahtevima: ako se datom integracijom jača društveni položaj udruženog rada, i to kako u okviru spojenih ili združenih preduzeća tako i u široj društvenoj zajednici.

Osnovno društveno pitanje svake integracije jeste pitanje u kakvom je ona odnosu prema postojećoj strukturi i rasporedu konkretnih interesa u društvu u datom trenutku njegovog razvoja. Birokratsko-tehnokratsko shvatanje polazi od toga da u pogledu povezivanja proizvodnih jedinica (pogona, preduzeća itd.), kao i u pogledu organizacije čitavih privrednih grana postoji jedan tehnički optimalan model koji odgovara potrebama maksimalne tehnološke racionalizacije. Pošto je pretpostavka da takva racionalizacija predstavlja opšti društveni interes, to bi takav model integracije trebalo ostvariti makar i prinudnim sredstvima bez obzira na konkretnu strukturu interesa, to jest bez obzira na položaj i stavove ljudi u udruženom radu kojih se takva integracija neposredno tiče kao

proizvođača i kao potrošača. Takva integracija ne vodi računa o »ljudskom faktoru«, o motivima i težnjama ljudi koji se nalaze u određenoj društvenoj situaciji i time imaju određene konkretne interese (grupne, profesionalne, nacionalne), već ih tretira kao objekte, a ne kao subjekte integracionih procesa. S obzirom na ogromnu važnost lične motivisanosti i zainteresovanosti ljudi u proizvodnom radu i svakoj drugoj delatnosti, takve integracije nikada ne daju pretpostavljene proizvodno-tehnološke i ekonomske rezultate. Naprotiv. one su često bile i jesu objektivna zapreka razvoju proizvodnih snaga i podizanju produktivnosti rada.

Drugo oprečno. ali isto tako jednostrano shvatanje jeste ono koje fetišizira konkretno datu strukturu interesa. Postojeća struktura interesa je. prema tom shvatanju, nešto što treba bezuslovno primiti i u svemu respektovati, a integracija može da bude i treba da bude samo spontan izraz i proizvod delovanja date interesne strukture. Organizovane svesne političke snage navodno nemaju drugih zadataka nego da omoguće »ekonomsko samoorganizovanje« na bazi slobodno izraženih interesa i njihove utakmice. Ovo shvatanje ignoriše činjenicu da je postojeća konkretna struktura interesa u društvu samo momenat ukupnog istorijskog razvoja i da svesne društvene snage moraju o njoj voditi računa ne zato da bi je konzervirale ili omogućile njeno stihijno reprodukovanje, nego da bi je što uspešnije menjale u jednom određenom pravcu.

Iako oprečna. ova dva shvatanja imaju zajedničku društvenu suštinu, zajednički imenitelj. To je podređivanje integracije silama koje su faktički van svesne kontrole čoveka u udruženom radu. U prvom slučaju to su osamostaljeni centri političkog odlučivanja. odnosno državno-partijski politički vrh. U drugom slučaju integracijom suvereno vladaju iracionalne sile koje rađa slobodno konfrontiranje borbe različitih interesa. odnosno osamostaljeni delovi društvenog (državnog) kapitala naročito u sferi novčanog prometa. A u datoj konstelaciji interesa vrlo jake pozicije mogu imati i konzervativne društvene snage, opredeljenja i interesi zasnovani ne na radu, nego na raznim oblicima ekonomskog i političkog monopola.

OSNOVNI MOTIV I DETERMINANTA SAMOUPRAVNE INTEGRACIJE

Interes ljudi u udruženom radu jeste i mora biti osnovni motiv i pokretačka snaga samoupravne integracije. Međutim, taj interes je i sam složen i protivrečan. On nije unapred dat

niti se ispoljava u čistom vidu. Kao realna sila u društvenom životu on se može konstituisati i izraziti samo u samoupravnom i neposrednom demokratskom procesu konfrontiranja, povezivanja i sinteze različitih konkretnih interesa i aspiracija ljudi u samoupravnim odnosima proizvodnje i raspodele. Pri tome su uvek više ili manje prisutni i izraženi elementi posredovanja nosilaca osamostaljene ekonomske i političke moći, što će reći elementi odlučivanja u ime radničke klase, u ime ljudi u udruženom radu. Zbog toga su i u teorijskim shvatanjima i pristupima i u političkoj praksi stalno izražene tendencije mehaničkog suprotstavljanja opšteg i posebnih društvenih interesa. Jednostrano suprotstavljanje užih i širih, posebnih i opštih interesa izražava se kao tendencija, s jedne strane, da se posebnim interesima odrekne legitimnost (da se shvate kao zlo koje treba suzbijati) ili, s druge strane, da se iznalaženje i ostvarivanje onoga što predstavlja opšti ili širi zajednički interes osuđuje kao etatistički unitarizam. Ako više ne postoji (ili ako iščezava) državni monopol predstavljanja opšteg društvenog interesa, taj interes ne prestaje da postoji niti prestaje društvena potreba (i neophodnost) da se on izrazi i da se određene društvene funkcije organizuju kao veliki sistemi.

Izvanredno složen i protivrečan proces oslobađanja radničke klase i društva uopšte od otuđenih oblika suprotstavljanja opšteg i posebnih društvenih interesa, suprotstavljanja javne vlasti i društva (a to je najdublja suština samoupravne integracije) ima nužno dva aspekta:

Prvo, postepenim ukidanjem etatističko-centralističkih stega kojima je bio sputan proces materijalne reprodukcije društvenog života i svi drugi vidovi društvene aktivnosti proširuje se prostor za slobodno izražavanje i delovanje najrazličitijih društvenih interesa — različitih interesa ljudi u udruženom radu, ali interesa koji proističu iz još neprevaziđenih odnosa klasnog društva, iz raznih vidova državno-svojinskog ili grupno-svojinskog monopola i otuđene političke vlasti i uopšte iz bilo kakve povlašćene društvene pozicije koja se ne zasniva na rezultatima sopstvenoga rada.

Drugo, sam interes ljudi u udruženom radu, vezan za njihovu radnu funkciju i opštu životnu situaciju, mnogostruk je i složen, te zato i institucionalni oblici i instrumenti njegovog izražavanja i ostvarivanja moraju takođe biti složeni i brojni.

Iz toga proizlazi da proces samoupravne integracije, motivisan interesima udruženog rada, može uspešno da se ostvaruje samo ako i kada postoje određene političke pretpostavke.

Potreban je, s jedne strane, takav sistem političkih institucija i odnosa koji ne sprečava sopstvenim interesima motivisanu delatnost pojedinaca i društvenih grupa, ali koji obezbeđuje da u opštem rezultatu ekonomske utakmice i konfrontacije različitih interesa konačnu prevagu dobiju dugoročni interesi udruženog rada kao odlučujući faktor u rešavanju svih bitnih pitanja društvenog razvoja. Prema tome, svi elementi i činioci političkog sistema — sastav i uloga samoupravnih organa i predstavničkih tela društveno-političkih zajednica, institucija samoupravnog i društvenog dogovaranja, delatnost društveno-političkih organizacija itd. — moraju na odgovarajući način da služe istom cilju: da predstavljaju onaj još uvek neophodan politički oslonac slobodne delatnosti samoupravno organizovanih ljudi u njihovim radnim i drugim društvenim zajednicama.

Druga bitna pretpostavka samoupravne organizacije je u tome da ni jedna društveno-politička zajednica, uža i šira, u kojoj radni čovek živi i deluje i ni jedna organizacija koja treba da služi kao instrumenat njegove društveno-političke akcije nema i da ne može da uspostavi svoj monopol u pogledu predstavljanja i ostvarivanja opštih i zajedničkih interesa ljudi u udruženom radu i da u to ime celokupnu njihovu aktivnost, pa i tok integracionih procesa podredi svojoj vlasti i zatvori u svoje granice.

Svesne socijalističke snage koje se bore za samoupravni karakter i sadržaj integracionih procesa moraju računati s tim da će se ti procesi još dugo odvijati pod pritiskom obe negativne (antisamoupravne) tendencije: kako tendencije da stihijno delovanje robno-novčanih odnosa, potencirajući postojeće nejednakosti položaja radnih ljudi u pogledu uslova privređivanja i sticanja dohotka i njihovu faktičku zavisnost od raznih vidova osamostaljenog kapitala, rodi nove oblike tehnološko-ekonomske vlasti nad udruženim radnicima tako i tendencije da organi državne vlasti i političke reprezentacije dovedu procese integracije pod svoju administrativno-birokratsku kontrolu, bilo lokalnu, bilo republičku ili saveznu.

Uspeh samoupravne integracije zavisi neposredno od sposobnosti svesnih socijalističkih snaga da vode borbu na oba fronta — i protiv jedne i protiv druge tendencije. Pojave koje su pratile primenu ustavnog amandmana XV pokazale su da gruba tehnokratska izopačavanja odnosa koja se često događaju iza paravana integracija nije moguće suzbiti bez aktivnog angažovanja političkih činilaca, sindikata, SKJ, skupština društveno-političkih zajednica, pa i odgovarajućih zakonskih mera.

Ali, ništa manje nije evidentna ni druga tendencija, o čemu svedoči široko i često olako uvođenje prinudnih uprava, kao i činjenica da se u priličnom broju slučajeva i na nekim značajnim područjima granice integracionih celina podudaraju sa teritorijama društveno-političkih zajednica i kada za to očigledno ne postoje ni ekonomski ni tehnološki razlozi i da se, naročito u nekim granama, ispoljava orijentacija ka sistemu: jedno administrativno-teritorijalno područje — jedno preduzeće. Nasuprot samoupravnoj integraciji, javljaju se tako dva tipa integracije u kojima su samoupravni odnosi negirani. Uslovno ih možemo nazvati tehnokratskom i »političkom« integracijom.

TEHNOKRATSKA I »POLITIČKA« INTEGRACIJA

Tehnokratska integracija je ona integracija u kojoj se, u ime racionalnije i bolje proizvodnje i u ime uspostavljanja tehničke racionalnosti velikih sistema, uspostavlja u stvari nov oblik osamostaljene vlasti nad udruženim radom u formi tehnokratskog odlučivanja o proizvodnji i raspodeli. U takvim integracijama abdiciranje radnika od njihovih samoupravnih prava i odricanje integrisanih preduzeća od ravnopravnog položaja u okviru integracionih celina predstavlja se i interpretira kao uslov za efikasniju proizvodnju i samim tim za sigurnije i veće lične dohotke. Takva shvatanja i takva praksa nose po pravilu samoupravnu obrazinu. U ime samoupravljanja traži se, naime, da se politički činioci odreknu svake aktivne uloge u integracionim procesima i da se sve prepusti ekonomskoj spontanosti, slobodnom ponašanju i opredeljivanju preduzeća kao robnih proizvođača na tržištu.

Tehnokratska integracija ima svoje objektivne osnove i korene. Društvena sredstva u sferi prometa (društveni kapital) pokazuju tendenciju osamostaljivanja u odnosu na sferu materijalne proizvodnje i na udruženi rad u toj sferi. Sama preduzeća kao samostalni autonomni robni proizvođači deluju po logici tržišta — pod pritiskom ekonomske nužde i zbog toga ne izražavaju uvek, automatski i potpuno slobodno, stvarne interese i opredeljenja ljudi u udruženom radu. Radni kolektivi koji se nađu u teškoj ekonomskoj situaciji i suočeni sa opasnošću od prinudne uprave i likvidacije spremni su da prihvate ponekad i oblike integracije koji znače faktičko pristajanje na neravnopravni položaj i podređivanje vlasti osamostaljenog kapitala većih i ekonomski nadmoćnijih privrednih subjekata. Osnovna karakteristika takvih integracija je u tome

da radnici gube mogućnost kontrole nad društvenim proizvodom koji stvaraju i da se u novim formama restaurira podređeni društveni položaj udruženog rada. Zato takve integracije postaju nužno izvor nezadovoljstva, trvenja, unutrašnjih potresa, pa samim tim dovode i do negativnih ekonomskih rezultata, iako je postizanje veće ekonomske efikasnosti bilo ono čime je obrazlagano i pravdano stvaranje takvih integracija i nesamoupravnih društvenih odnosa koji u njima postoje.

Negativni pandan tehnokratskoj jeste tip integracije koji uslovno možemo nazvati »politička« integracija. Reč je o integracijama koje nisu inspirisane neposredno ni interesima radnih ljudi u preduzećima koja se integrišu ni stvarnim potrebama ekonomske i tehnološke racionalizacije, već pre svega političkim motivima, računicom i ambicijama određenog foruma, organa društveno-političke zajednice, ili neformalnog centra birokratske moći koji tim putem nastoji da zadovolji neki parcijalni interes sa kojim se identifikuje, ili da jača sopstvene pozicije političke dominacije, moći i uticaja. Takve integracije su najčešće samo zaobilazni put vaspostavljanja administrativno-političke kontrole i tutorstva nad udruženim radom ili restauracije elemenata državno-svojinskog monopola. U takvim slučajevima obično dolazi do izražaja nastojanje da se integracioni procesi zatvore u određene teritorijalno-administrativne okvire, da se forsiraju integracioni procesi i poduhvati unutar tih okvira, a da se daje otpor integraciji koja te okvire prevazilazi i time izmiče političko-administrativnoj kontroli koja se želi nametnuti.[2] Jednom rečju, glavno merilo

---

[2] Vrlo su indikativni podaci koji govore o tome da se daleko najveći broj integracija ostvaruje u teritorijalnim okvirima užih društveno-političkih zajednica. pre svega pojedinih opština, dok su integracije koje prelaze i granice pojedinih republika neuporedivo malobrojnije. Prema već citiranom radnom dokumentu Saveznog zavoda za statistiku »Integracija u privredi SFRJ 1968«, od ukupno 2.092 fuzije (spajanje i pripajanje) ostvarene u periodu 1965—1968. — bilo je 1.567 (75%) fuzija među preduzećima iz iste opštine, 226 (10,8%) fuzija među preduzećima susednih opština, 263 (12,8%) fuzije u okviru jedne republike i 36 (1,7%) fuzija u kojima je izvršeno spajanje ili pripajanje preduzeća sa teritorija različitih republika.

Ipak, što se tiče interpretacije ovih podataka, potrebno je učiniti dve ograde: prvo, ovakav raspored integracija s obzirom na teritorijalne okvire u kojima se ostvaruju ne treba pripisivati isključivo ili prvenstveno delovanju političkih faktora zainteresovanih da integracione procese podrede svojoj kontroli. Na to sigurno utiču još presudnije drugi momenti (na primer, prostorna blizina i prirodna upućenost na saradnju). Drugo, podaci o broju ostvarenih integracija prema teritorijalnoj pripadnosti preduzeća

poželjnosti integracije postaje ocena da li ona u konkretnom slučaju jača pozicije određenog centra političke moći ili ih eventualno ugrožava. Socijalno-ekonomska sadržina ovih pojava jeste novi vid suprotstavljanja užih i širih, regionalnih i opštih ekonomskih interesa radnih ljudi umesto njihovog povezivanja i sinteze.

Integracije ovakve vrste mogu imati i po pravilu imaju vrlo negativne društveno-političke efekte. Čim materijalna sredstva društvenog rada i reprodukcije dobiju svojstvo osamostaljenog kapitala pod određenim političkim patronatom, onda se neizbežno normalna ekonomska utakmica pretvara u sukobe rivalskih političkih interesa. A u takvim sukobima nalaze hrane i unitarizam koji teži ponovnom uspostavljanju birokratsko-etatističkih monopola upravljanja društvenim poslovima i lokalizam i nacionalizam koji u ime posebnih interesa podižu materijalne i idejne prepreke samoupravnoj integraciji, bržem uključivanju u najnaprednije tokove društveno-ekonomskog razvoja savremene epohe. Oba ova vida etatizma — i unitarizam i nacionalizam, odnosno lokalizam — prave pri tome saveze sa zaostalošću i primitivizmom, to jest sa svim onim što nije spremno da odgovori zahtevima tehnološki integrisane tržišne privrede, već traži etatistički zaklon za svoju nisku produktivnost i usitnjenu, neracionalnu organizaciju rada. Na toj istoj osnovi, to jest pod etatističkim zaklonom, mogu da procvetaju različite pseudointegracije — integracije čija osnova i razlog postanka i opstanka nije racionalnija podela rada i korišćenje tehnološko-ekonomske prednosti velikih sistema, nego isključenje ekonomske utakmice i uspostavljanje sopstvenog monopola na određenom tržištu, na račun i na štetu potrošača i šire zajednice.

ULOGA POLITIČKIH ČINILACA

Jedna lažna dilema, vrlo stara u suštini, ponovo je aktuelizirana u sadašnjoj fazi našeg razvoja kada naše društvo energičnije nego ikada ranije zbacuje sa sebe etatistički omotač koji ga je sputavao. Reč je o tome kakva jeste, treba ili

---

ne govore ništa o stvarnom značaju, dimenzijama i ekonomskom efektu koji integracije imaju u pojedinim slučajevima. Međutim, malobrojne integracije među krupnim privrednim organizacijama iz raznih republika mogu imati daleko veći ekonomski efekat (meren veličinom udruženih sredstava, vrednošću proizvodnje ili brojem uposlenih radnika) nego brojna spajanja među patuljastim preduzećima iste opštine.

može da bude uloga političkih činilaca — države, organa političke vlasti ili drugih nosilaca političkih funkcija — u odnosu na ispoljavanje i ostvarivanje objektivnih zakonitosti i tendencija društveno-ekonomskog razvoja, pa samim tim i u odnosu na različite društvene interese koji su s tim razvojem najneposrednije povezani. Da li je s gledišta demokratskog i u isto vreme socijalističkog razvoja društva poželjno i potrebno da »politički faktori« budu što je moguće više »isključeni iz igre«, odnosno svesno opredeljeni za neangažovanost i neutralnost u osnovnim pitanjima i sukobima interesa i shvatanja koje rađa spontani društveni razvitak, ili je, naprotiv, poželjno i čak neophodno da ti faktori i posebno nosioci funkcija državne vlasti imaju i zadrže aktivnu ulogu usmerivača društvenih kretanja, što će reći da budu opredeljeni i angažovani u smislu podsticaja i podrške jednim tendencijama i interesima, a potiskivanja i suzbijanja drugih.

Naša razmišljanja o ovim pitanjima pod snažnim su uticajem borbe koja se vodila i koja se vodi u jugoslovenskom društvu s ciljem da se na bazi samoupravljanja ostvari oslobođenje društva od birokratskih formi upravljanja društvenim poslovima. Preokupiranost negiranjem birokratskih odnosa i institucija koji su u svom razvijenom vidu vodili odricanju ekonomskih zakonitosti i svake spontanosti u društvenom kretanju stvara prostor za drugu krajnost — za jednostrano apsolutizovanje spontanosti i samotoka, za teoriju potpuno slobodnog »ekonomskog samoorganizovanja«. Međutim, kao što je već rečeno, priroda postojećih društvenih protivrečnosti isključuje mogućnost stihijnog samoreprodukovanja socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Prema tome, ni samoupravna integracija društva na ovom stepenu njegovog razvoja ne može biti nikakav spontan proces izvan ovakvog ili onakvog (ali uvek značajnog) uticaja političkih činilaca. Za potpunije razumevanje složenog odnosa samoupravne integracije i političkog sistema neophodno je imati u vidu tri bitna momenta:

Prvo, ni jedan politički sistem nikada nije bio društveno-klasno neutralan: razlog samog postojanja političkih institucija jeste potreba da određeni interesi i razvojne tendencije budu organizovano (određenim političkim sredstvima uključujući i državnu prinudu) podržani i zaštićeni nasuprot drugim, njima oprečnim interesima i tendencijama. Drugo je pitanje kakve će biti posledice različitih »mešanja« političkih faktora u spontane tokove društveno-ekonomskog života i kakvi će biti dugoročni efekti političkih mera i dejstava u odnosu na

objektivne tendencije i nužnosti istorijskog razvoja proizvodnih snaga društva.[8] To zavisi od prirode interesa koji se politički zaštićuju i podržavaju — jesu li to interesi naprednih, revolucionarnih klasa, to jest klasa čija je društvena pozicija i perspektiva vezana za tehnološko-ekonomski progres i racionalizaciju proizvodnih procesa, ili su to klase koje vide svoj interes u konzerviranju produkcionih odnosa i oblika organizacije proizvodnje i raspodele koji su već došli u sukob sa potrebama i objektivnim mogućnostima daljeg razvoja proizvodnih snaga. Razume se, ono što važi uopšte za odnos političkih činilaca prema osnovnim tokovima društveno-ekonomskog razvoja, to važi u punoj meri i za njihov odnos prema oblicima i putevima ostvarivanja nužne integracije u ekonomskoj i drugim sferama društvenog života. Odatle proizlazi logičan zaključak da i u društvu koje sledi socijalistički pravac razvoja država i drugi politički činioci imaju nužno aktivnu ulogu u procesima integracije, ali je u tom pogledu dejstvo političkih činilaca progresivno i istinski efikasno samo ako je motivisano i određeno interesima koji su najpodudarniji sa doslednim samoupravnim podruštvljavanjem proizvodnje. A to su dugoročni interesi ljudi udruženih u radu društvenim sredstvima za proizvodnju.

Drugo, organi državne vlasti i drugi politički činioci ne samo da aktivno deluju na integracione procese u korist određenih interesa. Oni određene interese *sami stvaraju*, menjaju ili bitno potenciraju. Svaka administrativno-teritorijalna podela (dakle, jedan izrazito administrativno-politički akt), na primer, rađa čitav jedan splet interesa vezanih za pripadnost tako stvorenoj užoj celini, — zajedničkih interesa unutar takve celine i posebnih, pa i oprečnih interesa u odnosu na druge uže celine. Načinom na koji je izvršeno administrativno-teritorijalno razgraničavanje određeni realni interesi mogu biti prigušeni, lišeni mogućnosti da se politički izraze — kao što drugi

---

[8] U ovom pogledu ni do danas nisu izgubila svoju aktuelnost Engelsova razmatranja o mogućim rezultatima dejstva organizovane političke sile na objektivne tendencije ekonomskog razvoja. U pismu Karlu Šmitu oktobra 1890. godine on o tome piše: »Povratno dejstvo državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može dejstvovati u istom pravcu, onda se stvari razvijaju brže; ona može dejstvovati protiv njega, onda ona u današnje vreme u svakom velikom narodu nakon izvesnog vremena propada; ili ona može ekonomskom razvitku da preseče određeni pravac i odredi mu drugi. — Ovaj slučaj svodi se na kraju krajeva na jedan od dva prethodna. Međutim, jasno je da u drugom i trećem slučaju politička sila može naneti ekonomskom razvitku veliku štetu i prouzrokovati ogromno traćenje snaga i materijala.«

interesi mogu biti veštački stvoreni ili politički hipertrofirani. Tradicionalne veze (ekonomske, političke i kulturne) između pojedinih društvenih grupa i institucija mogu biti presečene, a druge nametnute umesto njih. Sa ovog stanovišta mogu biti posmatrane i druge državne mere i politička dejstva. Poreska politika, carinska ili druga zaštita, način finansiranja društvenih službi, sve mere kojima se reguliše položaj pojedinih delatnosti i utvrđuju uslovi privređivanja i raspodele dohotka itd. vrše dejstvo na oblikovanje užih i širih društvenih interesa i samim tim na ponašanje odgovarajućih društvenih subjekata. Interesi koje na ovaj način sam politički sistem kreira ili bitno modelira mogu se nalaziti u vrlo različitim odnosima podudarnosti ili nepodudarnosti sa objektivnim potrebama i tendencijama društvene integracije, to jest mogu biti snaga koja podržava integracione procese, ali i snaga koja im se suprotstavlja. Dok su, na primer, glavni izvor prihoda opština bila izdvajanja iz dobiti preduzeća lociranih na njihovoj teritoriji, bila je i vrlo jaka težnja svake opštine da po svaku cenu obezbedi izgradnju nekog većeg preduzeća na svojoj teritoriji i da u isto vreme ostvari što potpuniju kontrolu nad njegovim poslovanjem. Takva orijentacija značila je snažan podstrek u pravcu prekomernog, ekonomski neopravdanog investiranja, cepkanja investicionih fondova na masu usitnjenih objekata i zatvaranja velikog dela privrede u lokalne okvire. Integracioni poduhvati nailazili su zbog toga na snažan i teško savladiv otpor lokalističke politike. Isto tako, gde god su institucionalna struktura privrednog mehanizma ili mere ekonomske politike stvarale ili štitile neki povlašćen monopolski položaj za jedno preduzeće, jednu grupu ili privrednu granu, stvoreni su samim tim i motivi za otpor integracionim procesima koji bi takav položaj mogli dovesti u pitanje. Politika privredne reforme dala je snažan podstrek integracionim procesima baš time što je jačanjem tržišnog mehanizma, liberalizacijom uvoza itd. razbila razne monopole isparcijalizovanog i nedovoljno povezanog tržišta.

Kada je reč o pozitivnom ili negativnom dejstvu političkog sistema na procese samoupravne integracije, treba, dakle, imati u vidu ne samo racionalno opredeljenu politiku u ovoj oblasti nego i sva ona brojna i složena »pobočna«, »uzgredna« i »nehotična« dejstva koja politički sistem vrši pojedinim stranama svoje institucionalne strukture ili merama ekonomske politike.

Treći momenat o kome se mora voditi računa pri svakom širem razmatranju odnosa političkog sistema i procesa samo-

upravne integracije tiče se prirode organa koji su nosioci određene politike. I pored dalekosežnih preobražaja koje samoupravljanje izaziva u karakteru političke organizacije društva, ovi organi su još uvek ne samo instrumenti ostvarivanja određenih opštih interesa ljudi u udruženom radu (njihovih zajedničkih interesa — lokalnih, nacionalnih i drugih) nego i samostalni politički subjekti — osamostaljeni nosioci važnih društvenih funkcija i prerogativa državne vlasti.[4] To znači da i u svom delovanju na procese samoupravne integracije organi društveno-političkih zajednica (od opštinske skupštine i uprave do organa federacije) daju uvek jednu sopstvenu interpretaciju interesima koji takvom integracijom treba da budu ostvareni u svakom konkretnom slučaju. U toj interpretaciji prisutan je uvek i elemenat sopstvene političke računice, elemenat opredeljivanja prema tome šta jedno određeno rešenje znači u pogledu opšte pozicije i uticaja samog organa koji to rešenje donosi. Otuda i imanentna potreba svesnog suprotstavljanja tendencijama da bilo koji organ državne vlasti (u ime bilo koje društveno-političke zajednice i interesa koje ona predstavlja) uzme procese samoupravne integracije »u svoje ruke« i o njima samostalno odlučuje mimo udruženih proizvođača ili uz njihov samo formalni pristanak.

Iz prethodnog izlaganja mogao bi se izvući sledeći opšti zaključak:

»Politički faktori« i posebno skupštine i drugi organi društveno-političkih zajednica imaju vrlo značajnu *aktivnu ulogu* u ostvarivanju samoupravne integracije u privredi i drugim društvenim delatnostima. Međutim, vršenje te uloge ne sme da znači ni prinudno nametanje integracije »spolja«, na osnovu konsideracija koje ne proizlaze direktno iz interesa i opredeljenja samih udruženih proizvođača, niti zatvaranje integracionih procesa u uže ili šire administrativno-teritorijalne okvire radi stvaranja monopolskih pozicija na tržištu ili radi obnavljanja elemenata državno-svojinskog monopola kao materijalnog uporišta određenih centara osamostaljene političke moći. Delujući kao instrumenat samoupravno organizovanog rada organi društveno-političkih zajednica moraju davati neophodnu podršku procesima samoupravne integracije, prvo, time što će otklanjati sve administrativne zapreke i druge okol-

[4] Ovde sasvim pristaje Engelsova misao iz već citiranog pisma K. Šmitu: »Društvo stvara određene zajedničke funkcije bez kojih ne može da bude. Ljudi koji su određeni za te funkcije čine u *okviru društva* novu granu podele rada. To dovodi do stvaranja njihovih *zasebnih* interesa i u odnosu na one koji su ih opunomoćili; oni se osamostaljuju prema njima i — *država* je gotova.«

nosti ekonomske i političke prirode koje stoje na putu takvoj integraciji i, drugo, time što će sistematski stvarati opšte pretpostavke i uslove koji omogućuju da se slobodno izraze i realizuju stvarni dugoročni interesi ljudi u udruženom radu vezani za dalje podruštvljavanje proizvodnje putem samoupravne integracije.

JEDINSTVO I PODELJENOST PRIVREDNOG PODRUČJA

Širina integracionih procesa u ovoj fazi razvoja društva i njihov značaj s gledišta pretvaranja samoupravljanja u globalni sistem društvenih odnosa zahtevaju da se podrobno i konkretno izuči pitanje kako politički sistem — njegove pojedine institucije i odnosi — deluju na integracione procese i kakve se protivrečnosti javljaju na tome planu. Kritičkom naučnom analizom prakse treba što preciznije utvrditi u kome smislu i kako postojeći institucionalni mehanizam političkog sistema, pojedini nosioci političkih funkcija i mere državno-ekonomske politike stimuliraju i podržavaju samoupravnu integraciju, a u kojoj meri i na koji način vrše na nju negativno dejstvo bilo da je otežavaju ili čak sprečavaju, bilo da joj daju smer i sadržaj kojima se dovodi u pitanje njen samoupravni karakter.

Očigledno je da se stabilizacija samoupravnih odnosa i društvenog sistema u celini ne može postići ako se ne razreše protivrečnosti koje stoje na putu samoupravnoj integraciji. To je uslov da prinudno ujedinjavanje i centralizacija čiji je nosilac bio pre svega državni aparat budu zamenjeni novim kohezionim silama koje se rađaju iz samoupravnih odnosa, iz interesa i potreba ljudi u samoupravno organizovanom društvenom radu. U protivnom, sile dezintegracije i sukob nosilaca najrazličitijih parcijalnih interesa osamostaljenih decentralizacijom mogu ozbiljno da ugroze samoupravni kurs razvoja, pa i same temelje jedinstva društvene zajednice. A to bi neminovno značilo novu šansu za restauraciju etatističkog centralizma i unitarizma.

Jedinstvo privrednog područja Jugoslavije i jedinstvo osnova društveno-ekonomskog sistema jeste temeljna pretpostavka slobodne samoupravne integracije i uslov da se u interesu radnih ljudi i svih naroda i narodnosti naše zemlje iskoriste bitne prednosti koje daje veće tržište, šira podela rada zasnovana na objektivnim ekonomskim uslovima i mogućnostima i stvaranje krupnih proizvodno-tehnoloških i eko-

nomskih celina, takozvanih »velikih sistema«, bez čega se ne može zamisliti moderna privreda i uspešno nastupanje na međunarodnom tržištu. Pošto je u pitanju *bitan zajednički interes*, Ustav utvrđuje jedinstvo privrednog područja i osnova društveno-ekonomskog sistema i saglasno tome određuje i odgovarajuće funkcije i zadatke društveno-političkih zajednica i posebno federacije. Međutim, u Jugoslaviji u ovom trenutku objektivno postoje vrlo velike razlike, regionalne i nacionalne (republičke), u pogledu opštih uslova privređivanja i sticanja dohotka. Te razlike su uslovljene vrlo različitim stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga, različitom strukturom i razmeštajem proizvodnih kapaciteta, kao i složenim spletom drugih okolnosti, što je rezultat specifičnog istorijskog razvoja pojedinih krajeva, različitih prirodnih resursa, različite produktivnosti, ali i dosta velikih razlika u stopama privrednog rasta u čitavom posleratnom periodu, usled čega su se razlike u stepenu privredne razvijenosti pojedinih krajeva još više produbile. Značajne regionalne nejednakosti u pogledu uslova privređivanja i sticanja dohotka nastaju kao direktna ili indirektna posledica mera ekonomske politike i delovanja pojedinih instrumenata i institucija privrednog sistema. Pojedine privredne grane i oblasti proizvodnje žive faktički pod različitim ekonomskim režimima. Neke grane proizvodnje (na primer, najveći deo prerađivačke industrije, mašinogradnja, automobilska industrija, brodogradnja itd.) formiraju cene po tržišnim zakonima, ali uz određenu carinsku zaštitu i druge oblike potpore (izvoznički krediti, fiksirane cene sirovina itd.). Druge grane (posebno rudarstvo, metalurgija i drugi proizvođači sirovina) posluju pod režimom administrativno kontrolisanih cena. U tom sklopu posebno je složeno i osetljivo pitanje poljoprivrede, koja zapošljava još uvek veliki deo stanovništva i krije znatne neiskorišćene privredne mogućnosti, a koja je godinama bila depresionirana režimom cena i drugim merama. Znatan, možda i najveći deo razlika u akumulativnosti između pojedinih privrednih grana uslovljen je baš tim različitim režimima poslovanja koje stvara sam ekonomski sistem i privredna politika. Reformom je pokušano da se »nepravde« isprave i da se uslovi privređivanja pojedinih grana približe, ako ne i ujednače, ali se u tom pogledu uspelo samo delimično i više u prvi mah, jer menjanje već formiranih odnosa izaziva velike potrese, a remeti i neke bitne pretpostavke naše međunarodne razmene, u kojoj pojedine grane moraju biti favorizovane ako se žele određeni ekonomski efekti. S obzirom na teritorijalni raspored pojedinih privrednih grana, razlike u akumulativnosti među

njima izražavaju se kao nejednakosti u faktičkom ekonomskom položaju pojedinih područja, to jest privrede pojedinih regiona, pokrajina i republika.

I bez daljeg i konkretnijeg ulaženja u ovu izvanredno složenu ekonomsku i političku problematiku, jedan zaključak se sam po sebi nameće: velike razlike u pogledu uslova privređivanja koje postoje između pojedinih teritorijalnih područja rađaju i različite konkretne interese, međusobno nesaglasne i često oprečne. Ti interesi, prirodno, teže da se i politički izraze i zaštite, to jest da u politici užih i širih društveno-političkih zajednica obezbede mogućnost svog optimalnog zadovoljavanja. U jednom demokratskom sistemu, pogotovo u sistemu neposredne samoupravne demokratije, legitimnost ovakvih težnji ne može i ne sme biti osporena ni dovedena u pitanje. Organi društveno-političkih zajednica ne bi bili demokratski organi društva ako ne bi na odgovarajući način izražavali interese koji se formiraju u svim njegovim delovima, pa prema tome i specifične interese pojedinih opština, pokrajina, republika. U tom slučaju realna politička stremljenja i zahtevi tekli bi mimo njih i nalazili svoga izraza u raznim vidovima grupisanja i nedemokratskog pritiska koji deluju van samoupravno neposredno demokratskog sistema i u suštini protiv njega. Ali, organi društveno-političkih zajednica ne mogu odgovoriti svojoj funkciji ako se u odnosu na širu društvenu zajednicu pojavljuju samo kao zastupnici i instrumenti posebnih interesa, a ne i integralni deo mehanizma preko koga se vrši demokratsko usklađivanje interesa i utvrđuju rešenja koja izražavaju zajedničke potrebe i ciljeve. U protivnom, politika pojedinih društveno-političkih zajednica dolazi u sukob sa procesima samoupravne integracije i onim zajedničkim, dugoročnim ciljevima koji se kroz tu integraciju ostvaruju. Samoupravni karakter integracije doveden je u pitanje, a najčešće i negiran i onda kada neposredni nosioci integracije ne vode računa o onim realnim posebnim interesima pojedinih užih i širih područja koji izražavaju pojedine društveno-političke zajednice i kada su sa njima u sukobu, ali isto tako i onda kada pojedine društveno-političke zajednice administrativnim sredstvima ili političkim intervencijama uspostavljaju svoju kontrolu nad integracionim procesima podređujući ih samovoljno onim posebnim interesima sa kojima se one identifikuju. U našoj praksi danas postoje i jedni i drugi slučajevi, iz čega mogu da nastanu zaoštrene konfliktne situacije, pa i opasne sile socijalne dezintegracije.

Složenost i delikatnost problema ove vrste za koje samoupravna socijalistička zajednica mora naći adekvatna rešenja

intenzivirana je time što je Jugoslavija država više naroda i društvo vrlo kompleksnog nacionalnog sastava. Zbog toga i svi problemi samoupravne integracije imaju svoju vrlo značajnu nacionalnu dimenziju. Puna ravnopravnost naroda i narodnosti u ekonomskom i političkom smislu i mogućnost njihovog zajedničkog, ali i samostalnog života predstavljaju temelj na kome počiva jugoslovenska federacija. A nacionalne ravnopravnosti i samostalnosti nema bez obezbeđenog prava svakog naroda da upravlja nacionalnim viškom rada i da, u skladu sa mogućnostima koje mu to daje, rešava i sva druga pitanja svog materijalnog, socijalnog i kulturnog života. Unutar jedinstvenog privrednog područja Jugoslavije postoje istorijski nastale i objektivno date specifičnosti i razlike pojedinih »nacionalnih ekonomija«. Svesna politika samoupravne integracije ne može zanemarivati sve te momente sa kojima su skopčani bitni interesi nacija i narodnosti u jugoslovenskoj zajednici, kao i pitanje njihove ravnopravnosti, već, naprotiv, mora polaziti od njih kao od svoje osnove.

Protivrečnosti o kojima je reč ne mogu se razrešavati niti proklamovanjem apstraktne formule o dijalektičkom jedinstvu opšteg i posebnih interesa (jer takvo jedinstvo nije dato, nego zadato) niti propisivanjem pravila »dobrog ponašanja« pojedinih subjekata samoupravnog odlučivanja i društvene akcije (bile to radne organizacije i njihove asocijacije ili organi užih i širih društveno-političkih zajednica), mada i pretresanje tih pitanja ima svoj ne mali ideološki i politički smisao i uticaj. Ali je važnije i presudnije od toga utvrditi koje su to objektivne protivrečnosti u realnim odnosima i posebno u organizaciji ekonomskog i političkog sistema, koji su to konkretni interesi i motivi koji uslovljavaju određena ponašanja i delovanja protivna trendu sve šire i slobodnije integracije društva na samoupravnim osnovama. To je uslov da politička akcija podrške samoupravnoj integraciji bude usmerena ka pravim ciljevima.

Ne podleže sumnji, na primer, da je jedinstvo privrednog područja i osnova društveno-ekonomskog sistema bitan uslov za slobodno, ekonomski motivisano kretanje društvene akumulacije i radne snage, bez čega širih integracija ne može ni biti. Niz ekonomskih mera sračunat je na to da se stimulira pokretljivost društvenog kapitala i odgovarajuće ponašanje privrednih subjekata. Stvaranje mreže poslovnih banaka koje nisu teritorijalno ograničene u svom poslovanju, visoke kamate na pozajmljeni kapital, niz poreskih olakšica itd. treba da služe tome cilju. Sada se novim merama koje se planiraju

i predviđaju ide još jedan korak dalje: pored klasičnog kredita, prelazi se i na sistem hartija od vrednosti, to jest na oblike investicija koji uključuju pravo investitora na učešće u dobiti i upravljanju. Ipak, rezultati koji se postižu još uvek su dosta ograničeni i u svakom slučaju znatno ispod očekivanog i optimalnog. Očigledno da problemi nisu samo ekonomski nego i politički i sistemski. Samo tako se i mogu objasniti brojne pojave koje govore o tome da se procesi integracije sudaraju u praksi sa snažnim otporima i teško savladivim zaprekama lokalizma i autarkizma. Kako inače objasniti činjenice:

— da daleko najveći broj integracija ne prelazi uske lokalne okvire;

— da i pored evidentne neracionalnosti koju donosi neintegrisana, nepotpuno povezana elektroenergetska mreža, i pored gubitaka koje je privreda dobrim delom i zbog toga pretrpela prošle godine usled nestašice struje, problem integracije u ovoj baznoj privrednoj grani nije još rešen niti je neko zadovoljavajuće rešenje na vidiku;

— da se u više slučajeva skupštine i drugi organi društveno-političkih zajednica izjašnjavaju i deluju protiv integracija koje su sama zainteresovana preduzeća ogromnom većinom prihvatila.

USLOVI ZA BRŽU I DOSLEDNIJU SAMOUPRAVNU INTEGRACIJU

Šire razmatranje uslova u kojima se ostvaruje ili ne ostvaruje samoupravna integracija zahteva danas da se obrati pažnja na sledeće momente koji se tiču društveno-ekonomskog i privrednog sistema:

a) Problem približnog ujednačavanja uslova privređivanja i sticanja dohotka. Dok god u tom pogledu ne budu nađena zadovoljavajuća rešenja (odgovarajuće mere poreske politike i politike cena, sistem kompenzacija, delovanje fonda za nerazvijena područja), dotle će se javljati tendencije autarkijskog zatvaranja užih i širih regiona i time i faktičkog razbijanja jedinstvenog privrednog područja.

b) Problem načina finansiranja budžeta društveno-političkih zajednica i naročito opšte potrošnje i društvenih službi. U skladu sa principom raspodele prema radu, samim Ustavom je utvrđen princip da nivo opšte potrošnje i izdataka za školstvo, zdravstvo i druge životne potrebe građana jedne teritorijalne zajednice zavisi direktno od visine društvenog dohotka ostvarenog na toj teritoriji. Taj princip se sam po sebi ne

može dovoditi u pitanje jer je on bitna komponenta čitavog društveno-ekonomskog sistema zasnovanog na raspodeli prema radu. Međutim, ne sme se gubiti iz vida da se time konstituiše zajednički interes svih građana koji žive na jednoj teritoriji, da se društvena sredstva »vežu« za tu teritoriju. Time se jača osećanje pripadnosti užoj zajednici i solidarnosti sa njom, ali i zatvorenost prema drugim zajednicama, pa i grupni egoizam, lokalni, regionalni i nacionalni. Težnje ka »teritorijalizaciji« društvenog kapitala i ka prenaglašavanju posebnog interesa jednog užeg područja na račun zajedničkog interesa šire zajednice mogu, dakle, u određenim uslovima da dobiju široku socijalno-političku rezonancu i oslonac.

c) Problem širine i oblika državnog regulisanja bitnih uslova rada i raspodele. Još uvek su vrlo široka područja u kojima država svojim zakonskim i prinudnim merama, pa i aktima upravnih organa uređuje odnose bitne za položaj čoveka u udruženom radu. Uloga koju na tom planu treba da dobiju šire organizacije i udruženja radnih ljudi, samoupravni i društveni dogovori i veća radnih zajednica u skupštinama, od opštinskih do Savezne, još je sasvim nedovoljno razvijena. Zbog toga faktički položaj radnih organizacija i čitavih privrednih grana zavisi suviše direktno od arbitrarnih mera državne politike, naročito politike centralnih državnih organa. To neizbežno reprodukuje i potencira elemente političko-predstavničkog sistema u mehanizmu odlučivanja o društvenim poslovima jer radne organizacije i njihove asocijacije traže što jače političke reprezentante i zastupnike svojih interesa u centrima formiranja državne politike. Usled toga menja se i deformiše i uloga organa društveno-političkih zajednica: politiku samoupravne integracije zamenjuju političke konfrontacije i nagodbe parcijalnih interesa.

Sadašnji politički pritisci na federaciju i protivrečnost položaja njenih organa izraz su situacije u kojoj su savezni organi uklešteni između političkih zahteva koji pretpostavljaju njihovu funkciju regulatora osnovnih društveno-ekonomskih odnosa i faktički već bitno ograničene njihove osposobljenosti i moći da tu funkciju vrše.

d) Problem još nerazvijenog i nestabilizovanog sistema samoupravnih odnosa unutar integracionih celina koje su već stvorene ili se nalaze u procesu stvaranja. Vrlo često još nisu nađena ili nisu dosledno primenjena rešenja koja bi integrisanim jedinicama obezbeđivala stabilan samoupravni položaj i ravnopravno učešće u raspolaganju ostvarenim dohotkom, posebno onim njegovim delom koji je namenjen proširenoj re-

produkciji. U nekim slučajevima, naročito kada su u pitanju manje radne organizacije koje se pripajaju većim i ekonomski jačim, prihvatanje faktički podređenog položaja je cena kojom se plaća ekonomska sigurnost koju obezbeđuje veća ekonomska celina. Ako se ovako integrisana preduzeća nalaze na teritoriji raznih društveno-političkih zajednica, onda se problem neravnopravnih odnosa prenosi i na taj plan. Prelivanje akumulacije koje je time omogućeno izražava otpor »pogođenih« društveno-političkih zajednica, koje se, razumljivo, ne mire sa tim da sredstva otiču i da se »njihova« preduzeća pretvaraju u sirovinsku bazu i zavisan ekonomski privesak snažnih centara van njihove teritorije.

Prethodna razmatranja odnosa političkog sistema i samoupravne integracije vode ka jednom osnovnom zaključku:

Kao osnovni vid uspostavljanja i jačanja jedinstva socijalističke zajednice na novim, samoupravnim osnovama, integracija se može uspešno ostvarivati samo ako se odgovarajućom političkom akcijom otkrivaju i savlađuju objektivne društveno-ekonomske, političke i druge protivrečnosti koje stoje na putu punom razvitku integracionih procesa motivisanih interesima i potrebama samog udruženog rada.

Za svesne socijalističke snage našeg društva to je u ovom istorijskom trenutku jedan od najvažnijih zadataka.

VUKAŠIN MIĆUNOVIĆ | **Podruštvljavanje kulture**

Determinante kulturne politike su date nivoom i efektima proizvodnih snaga, efikasnošću ekonomskog sistema, samoupravnim karakterom društvenih odnosa, političkim sistemom i stanjem u samoj kulturi. Date su i programske orijentacije relevantne ne samo za odnose prema kulturnoj djelatnosti nego i u njoj. U dokumentima trajnijeg značaja kao što su Program SKJ i Ustav SFRJ kultura se smatra djelatnošću od posebnog društvenog značaja, a posebno je naglašen kurs ka oslobađanju stvaralaštva. To su determinante i dosadašnjeg kretanja i razvoja, čija je osnovna karakteristika bila u onoj osnovnoj inspiraciji razvitka — odstupanje države da bi se konstituisalo i da bi nastupalo samoupravljanje.

Deveti kongres Saveza komunista se odredio prema tim kretanjima i kulturi u njima: »Kultura postaje sve važniji činilac društveno-proizvodnog procesa, humanizacije društvenih odnosa i svestrane afirmacije čovekove ličnosti.« U sličnom smislu su se opredijelili i kongresi saveza komunista u socijalističkim republikama i Saveza sindikata. Zapažena je i aktivnost u predstavničkim tijelima društveno-političkih zajednica usmjerena prije svega na poboljšavanje materijalnih uslova za ovu djelatnost, na otkrivanje novih i na stabilizaciju postojećih izvora finansiranja kulturnih ustanova i disciplina.

Privredna reforma, koja je i svjesni čin oslobađanja djejstva ekonomskih zakonitosti radi podsticanja poslovnosti i produktivnosti, modernizacije proizvodnje i prihvatanja nove tehnologije, promijenila je navike i shvatanja favorizujući onu svijest po kojoj su znanje i sposobnost nezamjenljivi činioci razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Time su nauka, obrazovanje i kultura kao faktori znanja i sposobnosti dobili na značaju otvarajući i pitanje: do koje su mjere konkretna rješenja primjenjivana u dosadašnjoj praksi dovoljna i dovoljno podsticajna da bi se djelatnosti kojima se upotpunja-

vaju znanja i razvijaju sposobnosti što neposrednije ispoljile i kao proizvodna snaga?

Dosadašnji razvitak, prema tome, nije doveo u pitanje osnovnu programsku orijentaciju o značaju kulture u samoupravnom društvu koliko takozvana sistemska rešenja, odnosno sistem veza među djelatnostima i njihovog međusobnog prožimanja, način programiranja rada i finansiranja programa, oblike međusobnog uticaja. Iako su tokovi cjelokupnog kretanja našeg društva istovremeno i tokovi njegove kulturne transformacije, ipak se čini da je kultura ostala kao djelatnost po sebi i za sebe, kao sektor rada o čijim se materijalnim i ostalim uslovima brinu pretežno sami kulturni radnici, najčešće zavisni od razumijevanja onog drugog partnera — predstavnika države, legitimnog tumača društvenog interesa pozvanog i zaduženog da stvara materijalne uslove za rad kulturnih ustanova i pravno reguliše njihov položaj, a time i bitno utiče ne toliko na društveni položaj kulture koliko tih ustanova i kulturnih radnika. Ako je išta dovedeno u pitanje u našoj društvenoj praksi i samom tom praksom, onda je upravo to ta saradnja ta dva subjekta koji su bili najpovlašćeniji u koncipiranju kulturne politike i najuticajniji u stvaranju uslova za njenu realizaciju. Ta dva partnera svojom saradnjom nijesu stvarali dovoljno povoljnih uslova da se slobodnije ispoljava i najneposrednije ostvaruje inače rastući interes za kulturu, naročito mase radnika koju je dosadašnji sistem upravljanja kulturnim djelatnostima ipak svodio na konzumente. U drugim sferama rada, osobito u proizvodnji materijalnih dobara, mijenja se položaj radnika i stvaraju se uslovi za njegovo sve neposrednije ispoljavanje kao subjekta i u proizvodnji i u odnosima. Time je ojačao onaj faktor koji je i izazvao krizu uspostavljenih oblika upravljanja kulturnim djelatnostima i metoda stvaranja materijalnih i drugih uslova za te djelatnosti.

Značaj oslobađanja tog činioca nije samo u tome što je učinio vidljivom zastarjelost tog sistema veza. Ispoljavajući se kao snaga u procesima podruštvljavanja svih djelatnosti, on je taj proces najavio i ovoj djelatnosti kao put prevazilaženja onoga što je zapalo u krizu.

Međutim, mnogi to što je taj sistem komunikacija, ukupnim razvitkom i sporim sopstvenim mijenjanjem, i zapao u krizu smatraju i doživljavaju kao krizu kulturne politike, krizu kulture. Oko toga i nastaju dileme koje se ispoljavaju veoma široko u sve intenzivnijim raspravama o našim kulturnim prilikama, tačnije o položaju kulture u našem društvu.

KOME KULTURA

Pitanje čudno koliko i aktuelno. Naročito ako se vjeruje na riječ da je ta djelatnost potrebna narodu, ljudima koji umjetnički stvaraju i onima za koje se stvara umjetnost. U jednom socijalističkom društvu imalo bi biti jasno kome će i čemu kultura kao stvaralački čin i potreba za ishodom tog čina. Manje je jasno čija je kada je riječ o upravljanju dobrima koja bi joj imala služiti, radnim organizacijama i ustanovama koje se njome bave i po njoj nazivaju. Oko načina upravljanja i osobito finansiranja nastaju dileme, i to ne samo među kulturnim radnicima nego i kod onog drugog partnera, predstavnika društva. Zabune i sumnje se ispolje u mišljenjima o prvim samoupravljačkim koracima u kulturnim ustanovama. Oglase se brige što je otupjela oštrica borbe protiv ispoljenih »anti«-pojava u toj sferi opterećenoj i namjernom dezideologizacijom, što se, eto, nemoćno kada je očigledno da treba i smijeniti nekoga ko mjesto na kome je zasjeo koristi izdašno u ostvarivanju svog ukusa i interesa. Množe se pitanja o efikasnosti organa društvenog uticaja na programe i sadržaje, o svijesti samoupravljača i odgovornosti onih koji daju društvena sredstva i finansiraju snimanje takvih filmova, izdavanje knjiga i listova. Od neskrivenih nezadovoljstava stanjem do uvjerenja da su se stvari ispustile iz ruku i zaključaka da su i mnogi komunisti zatajili kreću se mišljenja o našoj kulturnoj situaciji.

Nezadovoljni kulturnim nivoom nacije, materijalnim uslovima i finansijskim prilikama kulturnih ustanova i proizvodnje filma, zabrinuti za sudbinu knjige i stanje biblioteka, impresionirani brojem nepismenih, nezadovoljni ostvarenim stepenom slobode stvaralaštva i ražalošćeni povremenim intervencijama politike, skloni su da u ime kulture zazvone na uzbunu tvrdeći da je stanje nezadovoljavajuće zbog toga što nema razrađene kulturne politike, jasnog plana i preciziranih programa.

Takvi zaključci o stanju najčešće su posljedica posmatranja kulture kao sektora i djelatnosti po sebi i za sebe, odvojene od drugih sfera rada. Njima se otkriva sklonost ka odvajanju takozvane duhovne od takozvane materijalne kulture. I nespremnost da se uoči da su nivo proizvodnih snaga, karakter društvenog poretka i demokratičnost odnosa takođe podaci o našem kulturnom nivou.

Hroničar tokova kulture u nas ne bi bio uspješan ako bi tu djelatnost posmatrao van tokova cjelokupnog kretanja. Ispustio bi da ustanovi šta sa stanovišta kulture i za samu kulturu

znače, na primjer, činjenice da smo 1961. od ukupnog broja stanovnika imali 45% aktivnog stanovništva, od čega 34% u gradu i 53% na selu; školovanjem je obuhvaćena jedna petina ukupnog stanovništva; prosječna stopa rasta nacionalnog dohotka u periodu 1966—1970. iznosila je 6,2%; produktivnosti rada 5,8%; a prosječni realni lični dohoci rasli su po stopi od oko 6,5%. Pravo značenje ovih podataka bilo bi vidljivije ako bi se iskazale i sve one promjene ostvarivane u svim sredinama tokom industrijalizacije zemlje. Još nije elektrifikovano svako selo niti je svaki stanovnik naučio da čita i piše. Jedan radio-aparat dolazi na 6 stanovnika, televizor posjeduje svaki 13, a putnički automobil svaki 46. stanovnik. Pa ipak, intenzitet promjena u načinu privređivanja i življenja, mijenjanja navika i odnosa označava i dinamiku kulturnog razvitka do nivoa kakav nikada ranije nije imala ni jedna nacija koja sačinjava našu socijalističku zajednicu.

Za tokove ovakvog razvitka karakteristično je i to da su i regioni i grane, procjenjujući dosadašnja ostvarenja, deklarisali i želju za bržim razvitkom. I oblast kulture se slično ponašala oglašavajući nezadovoljstvo naročito materijalnom osnovom kulturnih ustanova, zahtijevajući povoljniji položaj u raspodjeli nacionalnog dohotka. Nosioci tih raspoloženja ofanzivniji su poslije donošenja Programa SKJ i Ustava SFRJ, zapravo u godinama temeljitijih transformacija društvenog, ekonomskog i političkog sistema. Pri tome se ispoljavaju i razlike u shvatanju kulture, pa i dileme ne toliko o tome kome ona služi koliko u traženju odgovora na pitanje ko je pozvan i kvalifikovan njome da upravlja i da se brine o materijalnim uslovima za tu djelatnost.

O DILEMAMA HRONIČARSKI

Prve korake ka oslobađanju djejstva ekonomskih zakonitosti, a u njima sam čin priznavanja postojanja i djejstva tih zakona, pratile su brige mnogih i u kulturi i van kulture za sudbinu umjetnosti. Iako su ti koraci bili i dokazi prodora znanja u našu društvenu praksu i aplikacije nauke u koncipiranju sistema privređivanja, ipak se dokazuje da film, knjiga i sve što je nastalo kao rezultat umjetničkog stvaralaštva i što je, kao umjetnički čin, posredstvom proizvodnje ponuđeno gledaocu, slušaocu, čitaocu nije i ne može biti roba. Prepuštanje kulture tržištu značilo bi, prema tim mišljenjima, degradirati umjetničko u kulturnom. Uvjereni da brane umjetnost od ekonomističkih vulgarizacija, odupirali su se i poku-

šajima da se otkrije barem ponešto od onoga po čemu ni rezultati rada umjetnika nastali u uslovima robne proizvodnje ne mogu da izbjegnu djejstvima prirode i karaktera te proizvodnje. Pozivali su se, pri tom, i na socijalističke društvene odnose uspostavljene pobjedom revolucije, kao da je čin uspostavljanja vlasti radničke klase istovremeno čin ukidanja robne proizvodnje i definitivnog uklanjanja svih njenih posljedica po karakter i metod odnosa u društvu. Robna proizvodnja se, međutim, ne ukida dekretima, ona se prevazilazi. Uspostavljajući svoju vlast, radnička klasa podstiče i osmišljava taj proces prevazilaženja konstituišući materijalnu osnovu za društvene odnose u kojima svako treba da doprinosi prema sposobnostima da bi dobijao prema radu. To i čini da socijalizam ni po teoriji ni po praksi nije savršen model društvenog sistema, nego period revolucionarnih preobražavanja na putu prelaženja iz klasnog društva u društvo bez klasa. U te preobražaje spada i prevazilaženje otuđenosti čovjeka i njegove kulture. Zapravo društvenih odnosa nastalih na protivrječnosti između intelektualnog i manuelnog rada, koji su i omogućili da se konstituišu i ispolje interesi profesije, profesionalna svijest i način mišljenja i posmatranja stanja.

Shvatanje kulture kao djelatnosti duha, te stoga nemjerljive nivoom proizvodnih snaga, produktivnošću rada i karakterom društvenih odnosa podrazumijeva autonomizam kulture kao idealan model odnosa prema njoj. Zalaže se za nezavisnost ustanova specijalizovanih za nju i za apsolutnu slobodu svih predodređenih i deklarisanih da se njome bave. Autonomija se traži od države shvaćene kao sila nad društvom i snaga pozvana i jedino sposobna da osigura uvijek povoljnije materijalne uslove i donese pravne norme i okvire ponašanja u društvu, pa i prema kulturi. Istini za volju, svi mogući uzori i iz prošlosti, pa i u savremenom svijetu ne poznaju modele organizovane kulturne akcije u kojima država ne bi imala veoma značajnu ulogu u stvaranju materijalno-finansijskih i društveno-pravnih uslova za kulturnu aktivnost.

Ne treba se čuditi ako su u opredjeljenju Saveza komunista za slobodu stvaralaštva pristalice takvih shvatanja vidjele svoju šansu. Pogodovala im je spremnost da se odustane od metoda ocjenjivanja umjetničkog rada po kriterijumima formiranim u dosluhu sa zahtjevima i zadacima tekuće politike. Pozdravili su tu novu orijentaciju prihvatljiviju za umjetnost, kojoj se nudi stvaranje društvenih i materijalnih uslova u kojima bi što bezbolnije tekli procesi oslobađanja stvaralaštva. Prihvatanju takve uloge države i njene regulative nije smetalo što je kultura i pravno okvalifikovana kao djelatnost

od posebnog značaja za društvo. Takav tretman kulture morao se podrazumijevati zbog onog kreativnog što jedino umjetnik može u nju da unese i učini je djelatnošću duha i nadahnuća, te time ne samo odvoji od fizičkog rada nego i izdvoji iz sfere materijalne proizvodnje. Tek u trenucima kada je ta kvalifikacija o posebnom značaju poslužila uspostavljanju i posebnih oblika organizovanog društvenog uticaja i, naročito, kada se preko tih formi djelovalo protiv onoga što se kvalifikovalo kao ispad sa političkim predumišljajem — tada su rasle brige zbog »miješanja« politike. Pri tome se češće mislilo na intervencije povodom »anti«-pojava nego na same te pojave.

Dekret o predaji fabrika radnicima, čiji se istorijski značaj ispoljio u tome što je taj čin podstakao procese promjena bazičnog društvenog odnosa naročito u sferi proizvodnje materijalnih dobara i omogućio da se samoupravljanje prihvati kao put i oblik oslobađanja rada, pokrenuo je inicijative i akcije kod nas nazvane deetatizacijom i demokratizacijom. Transformiše se svijest o državi i partiji, reducira njeno vladanje u ime klase, njeno neposredno upravljanje proizvodnjom i odlučivanje o uslovima i rezultatima rada. Mijenjaju se odnosi prema višku rada u korist udruženog rada, radnih ljudi koji ga i stvaraju. Oslobađa se inicijativa neposrednih proizvođača, raste njihova društvena svijest podstaknuta borbom za promjenu uloge u odlučivanju o uslovima i rezultatima rada i ostvarenim promjenama u položaju proizvođača koje su vodile slabljenju nekadašnje uloge države i izazivale krizu odnosa naročito u onim djelatnostima i sferama rada u kojima se nije pošlo ili se sporo išlo tim putem transformisanja uloge države od vlasti u ime klase u instrument klase.

Krizu odnosa između države i kulturnih djelatnosti i naročito budžetskog finansiranja mnogi doživljavaju kao pomanjkanje finansijskih sredstava. Ljudi iz tih ustanova su se pitali: kako to da je bilo više finansijskih sredstava kada su se preuzimale i stvarale ugledne kulturne ustanove nego sada kada treba održavati sve to što je nekada nastalo, a ipak smo bogatije društvo? Ne uočivši šta se sve izmijenilo i mijenjalo u poziciji države, tvrdili su da je po srijedi sve manje razumijevanja potreba kulture od strane onih koji su pozvani da obezbjeđuju sredstva. Sve glasniji su zahtjevi da za kulturu mora biti sredstava kao za narodnu odbranu pošto je i ona potrebna narodu.

Potrebe kulturnih ustanova su rasle. Izdavačima je nedostajalo sredstava da bi izdali sve što mogu da napišu preko hiljadu živih pisaca, filmskim producentima da bi snimili fil-

mova koliko bi mogli da režiraju preko sto registrovanih režisera sa oko hiljadu ostalih filmskih radnika, pozorišnim kućama da bi se izrazilo hiljadu i četiri stotine scenskih umjetnika; da bi komponujući živjela 484 kompozitora; da bi se izdržavalo i održavalo 1.646 članova udruženja likovnih umjetnika. Skoro desetak hiljada članova umjetničkih udruženja s pravom traži da se društvo pobrine i stvori što bolje uslove za njihov stvaralački rad. Sredstva su, dakako, potrebna i za kulturno nasljeđe i za upoznavanje kulturnih vrijednosti nastalih u drugim sredinama. Sredstva koja su priticala po budžetu i posredstvom države nijesu rasla onoliko intenzivno da bi se zadovoljile potrebe još uvijek veće od mogućnosti. Budžet nije podsticao objektivnije odmjeravanje potreba. Odluke su češće bile kompromisi negoli plod širih i temeljitijih analiza ili ishod izučavanja intenziteta i strukture potražnje kulturnih usluga. Distributeri, naviknuti da prate rashode i prihode, da se određuju prema knjigovodstvenim vrijednostima, nijesu stimulirali cijenu kao sredstvo za uspostavljanje odnosa između nosioca zahtjeva i sebe, ustanova i države. U disproporcijama želja, potreba i stvarnih mogućnosti rasli su i prigovori i prijekori državnoj birokratiji koja, eto, nema sluha za te stvarne potrebe. I dokazi da je birokratija nekulturna, te nesposobna da upravlja kulturom. Protesti što kulturnu politiku nameću ljudi koji sve gledaju kroz dinar. Zahtjevi da kulturom upravljaju kulturni radnici. U tim raspravama nije bilo ni pomena o ekonomskim zakonitostima. Ko bi se usudio da prizove u pomoć potrebu uspostavljanja atmosfere u kojoj bi se i rezultati kulture preuzimali u društvu i metodima ponude i potražnje oglašavan je za protivnika kulture i umjetnosti, sa naglaskom da ko je za tržište nije za kulturu!

Ilustracije o materijalnim i finansijskim teškoćama kulturnih ustanova i radnika, o pojavama krize u sistemu odnosa sa kulturom i u kulturi pretvaraju se u dokaze teze da naše društvo nema kulturne politike. Kritika zasipa birokrate iz državnog i političkog aparata za koje se tvrdi da kvalifikaciju kulture kao djelatnosti od posebnog značaja za društvo ne shvataju obavezom da umjetnicima i ustanovama stvore povoljnije materijalne uslove, već lozinkom za represivne mjere koje i primjenjuju čim se nešto dogodi što nije po njihovom ukusu i kad god pomisle da se u oslobađanju stvaranja otišlo dalje od onoga što su ti birokrati predvidjeli. Pod udarom te kritike su se našli i početni oblici samoupravljanja u kulturnim ustanovama, koji su neuspješni navodno zbog toga što su mehanički preuzeti iz privrednih organizacija. Narastaju sumnje

da samoupravljanju nema mjesta u umjetnosti, naročito u ustanovama prinuđenim da rade u tako nepovoljnim uslovima.

Autorima tih kritika, naročito glasnim u periodu ostvarivanja sistema mjera poznatih pod nazivom privredna reforma, ne bi se mogla pripisati namjera izmišljanja nedostataka. Ali ni spremnost da otkriju stvarne uzroke krize. Mnoge kritike su izliv nezadovoljstava postojećim strukturama u sistemu odnosa u kulturi i oko nje i grdnje jednog dijela tih struktura, a ne podstrek da se analizira i ustanovi do koje su mjere procesi socijalizacije mnogih djelatnosti u našem društvu zahtijevali i da podruštvljavanje kulture teče brže. Umjesto usklađivanja sopstvenih tokova sa promjenama u drugim djelatnostima. na scenu otvorenu reformom stupa mentalitet formiran u odnosima u kojima je dominiralo shvatanje da je kultura tvorevina duha, nadgradnja u čije čari i specifičnosti su jedino kadri da prodru kulturni radnici, kojima je država, kao legitimni tumač i predstavnik društvenog interesa, dužna da stvori materijalne, pravne i ostale društvene uslove za što slobodnije ispoljavanje njihovog talenta. Taj mentalitet sopstvenu krizu prikazuje krizom kulture iako rezultati svih umjetničkih disciplina pokazuju da umjetnost nije u krizi i da raste interes masa za kulturu, kao i sredstva izdvojena za kulturne potrebe.

Pod udarcima tih kritika državna uprava, već nagrižena tokovima deetatizacije, povlači se u odbranu, često i sama nesposobna da uoči stvarne uzroke krize, ali ipak, kreira promjene skladne baznom društvenom odnosu u materijalnoj proizvodnji. Naviknuti na budžetsko finansiranje, posrednici prave izmjene čije su posljedice prije svega prepuštanje sopstvenih pozicija tumačima interesa kulturnih radnika. Dolazi do potiskivanja društveno-političkih radnika ne samo iz ocjenjivačkih tijela nego i iz oblika organizovanog društvenog uticaja. Korekcije budžetskog sistema nijesu bile i promjene samog sistema, te nijesu omogućavale da se i način privređivanja u kulturnim djelatnostima transformiše skladno ciljevima i intencijama privredne i društvene reforme. Stoga, umjesto reformisanja budžetskog načina finansiranja, dolazi do uklapanja u taj sistem mjera, u reformu kao nekakav oklop skrojen po mjeri kreatora ekonomskog sistema. Uklapa se kako je ko umio, mogao i morao, umjesto da transformiše ono što je privređivanje i u toj sferi. Ustanove i djelatnosti ostaju da životare iako je sredstava sve više, naročito kod građana. Čak se i neke privredne organizacije počinju okretati prema kulturi, ulažu sredstva ne samo za razonodu radnika nego i u

izgradnju objekata i u proizvodnju. Sredstva odlaze ka onim poslovnijim i snalažljivijim. Građani sve više daju za radio, televiziju, za njima prihvatljivije posrednike umjetnosti i kulture. Ali to donekle poboljšava naročito položaj pojedinih kulturnih radnika i donekle onih ustanova koje su se počele da povezuju sa tim medijumima i radnim organizacijama. Izostali su značajniji procesi integrisanja na osnovu promijenjenog interesovanja građana i pojave novih i moćnih posrednika kulture i umjetnosti. Nastojanje da preživi sve što je nastalo učinilo je da se životari sa skromnim sredstvima. Time se odložilo i iznalaženje odgovora na osnovno pitanje socijalizacije kulture, na pitanje mjesta i uloge radnika u konstituisanju kulturne politike i kreiranju kulturne prakse. Pitanje koje je dobijalo na značaju po mjeri radnikove spoznaje promjene njegovog društvenog položaja uslovljene i omogućene transformacijom bazičnog društvenog odnosa.

Sve to se događa u procesu decentralizacije vlasti i temeljitih izmjena nadležnosti, naročito na relaciji federacija — socijalističke republike. Smanjile su se kompetencije federacije, izvršena je decentralizacija fondova koji su postojali u federaciji, socijalističke republike su dobile mogućnost pravnog regulisanja i u ovoj djelatnosti. Decentralizaciju je pratila izvjesna modifikacija državne intervencije. Pokazalo se, međutim, da to nije bilo i dovoljno podsticajno za temeljitiju deetatizaciju i u toj sferi rada.

Država je zadržala značajnu ulogu u regulisanju pravnih i materijalnih uslova. Ona propisuje način rješavanja mnogih pitanja iz odnosa ove sa ostalim djelatnostima. Njen uticaj je znatan i u stvaranju uslova za privređivanje i odlučivanje o upotrebi viška vrijednosti stvorenog udruženim radom.

Doduše, budžet nije jedini izvor prihoda. Znatan je broj akcija i djelatnosti koje do sredstava dolaze preko tržišta. Fondovi za kulturu nijesu više produžena ruka državne uprave do mjere do koje su to bili kada su nastali. Iako do sredstava dolaze na osnovu zakonskih propisa po kojima i postoje i posluju, ipak je znatno uvećana mogućnost učešća kulturnih radnika u odlučivanju o raspodjeli sredstava. Kvalitativna promjena u radu fondova i jeste u tome.

Odlučivanje kulturnih radnika u programiranju izdavačke djelatnosti. u proizvodnji filmova, u repertoarskoj politici omogućeno je i njihovim učešćem u organima upravljanja. Ako se tome doda da su oni i članovi žirija, u redakcijama listova, časopisa, na radiju i televiziji, da su nosioci tekuće kritike, onda se može da stvori •redstava o tome ko ima i kakve

stvarne mogućnosti ne samo za stvaranje javnog mišljenja o kulturi nego i u određivanju sadržaja kulturnih djelatnosti. Prosvjetno-kulturna vijeća u skupštinama, sastavljena od odbornika, odnosno poslanika iz ustanova za nauku, obrazovanje i kulturu, oblik su organizovanog učešća kulturnih radnika ne samo u koncipiranju politike nego i u odlučivanju o svim pitanjima značajnim za uslove djelatnosti kojom se profesionalno bave. Time smo se udaljili od vremena u kojima su o kulturnoj politici odlučivali samo profesionalni političari (društveno-politički radnici) zadržavajući za sebe monopol tumačenja društvenog interesa. U tom udaljavanju razbijao se taj monopol, potiskivao uticaj političkih radnika, i to u korist predstavnika kulturnih radnika. Ostvareno je učešće dva partnera u odlučivanju, a u tome i tendencija osamostaljivanja kulturnih radnika. Ne treba, pri tom, izgubiti iz vida da su se i kolektivi radnih organizacija iz ove sfere uključili u neke oblike neposrednijeg odlučivanja o uslovima i rezultatima rada svojih ustanova.

Sve su to i rezultati jedne politike, svjesnog nastojanja na demokratizovanju prakse i u kulturi. Za shvatanja po kojima se demokratizacija odlučivanja o toj sferi i u njoj treba da ogleda u tome do kog stepena su kulturni radnici ostvarili uslove za neposrednije učešće moglo bi da izgleda da je u tome urađeno veoma mnogo i skoro sve što je imalo i moglo da se uradi. Teško je naći zemlju u kojoj su do te mjere ostvarene mogućnosti kulturnih radnika. Problemi su, prema tim mišljenjima, u stabilnosti izvora finansiranja i visini sredstava. Prema tome, neuvjerljiva je teza o sporoj deetatizaciji ove sfere. Međutim, problem se ipak svodi na to da li je društvu samoupravljača ideal da se radnici iz jedne djelatnosti ispolje jedinim ili pretežnim faktorom odlučivanja o njoj i u njoj? Da li je to jedini i siguran put socijalizacije kulture?

Nije teško ustanoviti da se kulturni radnik sve više ponaša kao autonomna snaga u društvu. Po mjeri potiskivanja uloge državnog i političkog aparata, kulturni radnici su se osamostaljivali i svoju poziciju koristili ne samo za rješavanje svojih staleških i kulturnih pitanja nego i za uticaj na političku praksu. To je podstaknuto i akcijom usmjeravajućih snaga društva i tokovima ukupnog našeg razvitka, činjenicom da je omogućeno profesijama da se organizovano bore za svoj interes.

Njihovom osamostaljivanju od predstavnika tekuće politike pogodovale su uvećane mogućnosti zarada i van radnog

mjesta, naročito onih zanimanja i pojedinaca čiju je intelektualnu ulogu i kreaciju sve više tražio brz razvoj radija, televizije, filma, turizma i rastuće interesovanje privrede za neke aktivnosti. Stvorili su se tako i materijalni uslovi samostalnijeg ispoljavanja ako ne cijele profesije, a ono jednog njenog uticajnijeg dijela. Osjetivši se samostalnijim, predstavnici kulturnih radnika su bivali i sve aktivniji naročito u kritici postojećeg, naglašavajući najčešće probleme materijalnih uslova u kojima su radili oni i njihove ustanove i nezadovoljstvo ostvarenim stepenom slobode. Predstavnici države najčešće su isticani kao krivci za tu njima nepodnošljivu situaciju. Bilo je prigovora i na samoupravljanje u ustanovama. I tu je ono pobudilo brige da će učešće nekvalifikovanih ugroziti kulturni nivo i umjetničku reputaciju. Sve u ime umjetnosti kojoj treba demokratija da bi se razvijala, ali je ne podnosi u svojim »hramovima«.

To što su predstavnici državne i političke strukture postali objekt kritika inspirisanih i intoniranih od predstavnika kulturnih radnika moralo je da se dogodi upravo zbog toga što je država ipak za sebe zadržala pravo regulatora materijalnog i pravnog položaja djelatnosti. Moć tumača interesa kulture ispoljavala se najviše u kritici upravo zbog toga što se nije zasnivala i na sredstvima, nije bila i materijalno zasnovana da bi mogla da se pretvori u vlast nad kulturom. Način dobijanja sredstava zadržavao je zavisnost profesije od države, a time stvarao povode i takvih kritika i konflikata naročito sa nosiocima onih shvatanja koja su se zalagala da država obezbijedi sredstva da bi kulturom mogli da upravljaju kulturni radnici.

Samoupravni procesi su, međutim, postavljali nove zahtjeve. Razvijajući se. otkrivali su da dilema nije u tome da li jedni ili drugi od tih predstavnika da upravljaju kulturom, nego kako ostvariti socijalizaciju kulture i šta je sa ulogom radnog čovjeka u tome.

Evolucija rada i načina proizvodnje, afirmišući znanje i sposobnost kao faktore razvitka proizvodnih snaga i društvenog odnosa, podstiče radnikov interes za kulturu i ostale djelatnosti od kojih zavise i znanje i sposobnosti. Kada se to događa u uslovima samoupravljanja, onda predstavlja stvarnu priliku za radnikovo ispoljavanje u većoj mjeri nego je to ikada bilo moguće. Promjene položaja proizvođača u odlučivanju o uslovima i rezultatima rada su ona kvalitativna promjena njegovog društvenog bića kojom se oslobađa jedna snaga u društvu svjesna prilike da se ispolji kao subjekt uspostavljanja od-

nosa u i prema svim sferama rada, što znači prema kulturi i u ustanovama specijalizovanim za nju. Ispoljio se snažan, društveno priznat i značajan subjekt koji se više ne može zaobilaziti. Radnik se sve manje miri sa praksom u kojoj treba samo da izvršava. On hoće da što neposrednije odlučuje naročito o onim pitanjima od čijeg rješenja zavisi ostvarivanje njegovog interesa. Posredništvo ipak oslonjeno na »predstavnike društva« i »predstavnike kulture« nije sistem sposoban da omogući radniku da ostvari svoje interese i zadovoljava svoje potrebe. Stoga je ono i zapalo u krizu iz koje neće izaći ako se ne izmijeni do mogućnosti da se i radnik barem umiješa među sadašnja dva predstavnika, i to tako da se i o njegovom glasu vodi računa. Biće opasno i po društvo i po kulturu ako se ta dva predstavnika ipak nagode i tako odlože šansu da se radnik ispolji kao subjekt i kulturne politike.

Rezimirajući tom dilemom ovu hroničarsku skicu, istakao bih upravo nju kao veoma značajan faktor kulturne politike. Razumije se, u kontekstu i sa nekim drugim činiocima prisutnim u našem konkretnom društvu koji su djelovali i djelovaće i kao determinante kulturne politike i prakse svih zainteresovanih subjekata.

Navedeni tokovi mišljenja i razmišljanja o našoj kulturnoj situaciji su i faktori ponašanja i u kulturi i prema njoj. Inicijatori im nijesu samo iz redova kulturnih radnika. I oko tih shvatanja se vršilo i vrši grupisanje i diferencijacija. Profesionalna solidarnost je i u ovim pitanjima došla do izražaja. Izrazila se nešto zbog etike profesije, a nešto i iz uvjerenja da se tako štiti interes zanimanja. Odnosno da će kompaktna profesija biti uspješnija u ostvarivanju svojih zahtjeva. Odnosi su bili takvi da se u taktici uvijek računalo sa partnerom pred koga su zahtjevi i postavljani.

Djelovali su na to i drugi činioci koji, uostalom, određuju i našu ukupnu i našu kulturnu politiku.

Za našu cjelokupnu društvenu praksu i, u njoj, za kulturnu politiku ipak ostaje problem ***prisustva neposrednog proizvođača, radnika,*** u konstituisanju kulturne politike i njegovog neposrednijeg uticaja na praksu u kojoj bi se kultura razvijala kao djelatnost samoupravljanja i za samoupravljanje. U tom smislu čini se da ne možemo biti zadovoljni postignutim i da se moraju tražiti rješenja skladnija sa društveno-ekonomskim i političkim sistemom, skladnija sa ostvarenjima i očekivanjima uvećavanja prava radnika u raspolaganju viškom rada.

CIJENA I TRŽIŠTE KULTURNIH USLUGA KAO ČINIOCI SOCIJALIZACIJE KULTURE

Kada se u skladu s tim zahtjevima posmatraju ipak izvršene promjene u načinu upravljanja kulturom, u načinu odlučivanja o njenim materijalnim uslovima i sadržajima, onda se može da ustanovi koliko je dobro što su se izmijenile uloge osnovnih partnera u upravljanju kulturom. Sama zamjena nije bila u stanju da intenzivira tu djelatnost niti da je oslobodi pojava svojstvenih etatizmu i birokratizmu. Subjektivizam u ocjenjivanju dostignuća ostao je jednim dijelom i zbog toga što je određivanje prema stvaralaštvu takođe stvaralaštvo. Ali i zbog toga što tržište u toj sferi nije postalo katalizator niti korektiv javno saopštenih sudova. Pojave monopolizma, odnos prema onima kojima je kultura namijenjena kao prema objektima kulture, otuđivanje od njih stvorenog viška rada i pretvaranje tih sredstava u materijalnu osnovu moći posredništva samo potvrđuju da još nijesmo učinili sve da bismo uklonili ono što reprodukuje birokratsko u ponašanju ne samo državnog i političkog aparata nego i drugih posrednika. Takvo saznanje nameće činjenica da se uloga radnika u koncipiranju kulturne politike nije promijenila iako se bitnije mijenja radnikova svijest o potrebi kulture, a njegov interes za kulturu stalno raste.

Ima mišljenja koja osporavaju tvrdnju da raste interes radnika za kulturu u užem smislu. Po njima, potrošački mentalitet podstiče interes za materijalnu kulturu i zabavu. Ona se najčešće obrazlažu podacima da je bezmalo polovina stanovništva na selu, da imamo jednu petinu nepismenih, da je znatan dio radnika nekvalifikovan i polukvalifikovan, da je još nizak nivo masa, da ima sujevjerja, religiozne zaslijepljenosti, nadriljekarstva i sličnih dokaza još postojeće zaostalosti. Zalagati se da u takvim uslovima radnik upravlja kulturom, formira kulturnu politiku i neposredno odlučuje o praksi kulture značilo bi degradirati postignuto, poći putem povlađivanja niskom ukusu. Da se to ne bi dogodilo, zajedničkim naporima prosvijetimo mase i time ih pripremimo da prihvate umjetnost, učinimo da budu kulturnije. U ime takvih ilustracija naše situacije, ideje o oslobađanju radnika od posrednika da bi što neposrednije ostvarivao sopstveni interes za kulturu, da bi neposrednijim odlučivanjem o višku rada odvajao sredstva za zadovoljavanje svojih kulturnih potreba i potreba svog preduzeća i sredine nazivaju se čas demagogijom, čas utopijom onih koji svoje nepovjerenje prema inteligenciji skrivaju parolama o vlasti radničke klase i nad kulturom. Takvi pri-

govori se ne mogu potisnuti samo pozivanjem na istorijsku misiju koju naša radnička klasa već vrši u našem društvu otkako je pobjedom u revoluciji opredijelila tokove razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Ni dokazima o promjeni društvenog bića. Ostaje da se provjeri intenzitet njenog interesovanja za kulturu. Za egzaktnu provjeru stepena njene spremnosti da daje za ostvarivanje tog interesa do sada su bile ograničene mogućnosti do one mjere do koje je bilo sputano djejstvo ponude i tražnje, odnosno zadovoljavanje kulturnih potreba i putem tržišta kulturnih usluga. Što tržište kulturnih usluga bude slobodnije, to će biti i sposobnije da pokaže mogućnost apsorbovanja knjiga koliko bi mogli da napišu preko hiljadu živih članova saveza pisaca, kao i svih vrijednosti koje mogu da stvore desetak hiljada članova umjetničkih udruženja i, uz to, stvorenih vrijednosti koje se uvoze, prevode, preuzimaju. Slobodnije tržište ne bi na sebi svojstven način otkrivalo samo kupovnu moć radnih ljudi nego i poslovni smisao onih koji im nude svoje usluge i prihvatljivost cijena tih usluga. Ono bi doprinosilo uspostavljanju objektivnijih mjerila između potreba i mogućnosti. Time bi se objektivizirale i one svjesne akcije, a uloga posrednika svela na onu nužnu mjeru usmjeravanja da bi se izbjeglo stihijno kretanje i negativna djejstva koja bi bila moguća ako bi se prihvatanje kulture prepustilo isključivo tržištu.

Cijena kulturne usluge je uslov oslobađanja tržišta kulturnih usluga i put razvijanja samoupravljanja u kulturi. Njome se otvara mogućnost kulturnim radnicima da se oslobode svog najamnog položaja zbog kojeg su i dolazili u konflikte najčešće sa onima sa kojima su i bili u najamnom odnosu. Kulturni radnici će tek tim putem dobiti mogućnost da odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada i da se u tom pogledu izjednače u pravima sa radnicima iz materijalne proizvodnje i ostalih sfera rada.

Cijena i tržište kulturnih usluga su činioci konstituisanja drugačijih odnosa prema kulturi i u njenim ustanovama. Oni su preduslov uspostavljanja društveno-ekonomskih odnosa motivisanih mogućnostima neposrednije spoznaje interesa i slobodnijeg ostvarivanja spoznatih interesa. Tim putem će moći da se ustanovi i stvarno značenje statističkih podataka o tome dokle smo stigli i šta se stvarno promijenilo promjenom načina i organizacije rada i odnosom prema njemu tokom urbanizacije i industrijalizacije zemlje i njene transformacije od seljačke, u kojoj je seljak bio pretežno naturalni, a ne robni proizvođač, ka industrijskoj. Odgovor na ta pitanja progovorio

bi ponešto i o kulturnom nivou već i zbog toga što sve te promjene nijesu mogle proći bez kulturne emancipacije. I pokazao šta se dogodilo i događa sa radom, kakva je njegova evolucija i kakva su predviđanja intenziteta i pravaca te evolucije uopšte, pa i kod nas. I koliko je tačno da smo, stupajući na put izgradnje industrijskog društva, stupili u eru složenog mašinskog rada koji podstiče razvitak intelektualne dimenzije čovjeka. Radnik koji želi da bude produktivniji mora da bude obrazovaniji i kulturniji. Znanje je uslov da ovlada mašinom, da se snađe u tehnologiji, da sa što manje fizičkog napora stvori sredstva ne samo za sopstvenu egzistenciju nego i za reprodukciju. Sem toga, rad svojom evolucijom podstiče čovjeka da se kreativno ponaša, da kultiviše prirodu u sebi i oko sebe, a to upravo znači da se aktivno bavi kulturom, što, razumije se, ne zavisi samo od prirode i karaktera rada nego i od njegove pozicije u odlučivanju o uslovima i rezultatima rada, od odnosa u društvu.

Kod nas se konstituišu takvi društveni odnosi u kojima će radnik sve više tražiti da se ispoljava kao slobodan subjekt u sopstvenoj sredini. Kulturnoj politici u samoupravnom društvu, prema tome, ne može biti svejedno šta se događa sa udruženim radom, kakve se promjene zbivaju i predviđaju oko uloge radnika u raspolaganju viškom rada. Niti treba izbjegavati niti je moguće izbjeći da radnik postane subjekt kulturne politike i prakse. To nije žrtva koju bismo tražili da je kultura podnese u interesu samoupravljanja, nego uslov razvitka i kulture i samoupravljanja.

Razumije se da ova teza nije prihvatljiva za one koji su navikli da podatke o porastu produktivnosti rada uzimaju kao indikator materijalne zainteresovanosti radnika, odnosno mehanizacije i automatizacije proizvodnje. Za one koji tokove materijalne i tehničke kulture posmatraju odvojeno, za one koji kulturni interes radnika ocjenjuju prije svega prema podacima o posjeti pozorištima, muzejima, koncertima, izložbama, bibliotekama, za njih promjene u materijalnoj proizvodnji ne znače mnogo za kulturni nivo nacije. Međutim, evolucija rada jeste onaj crv koji ne da radniku da miruje na dostignutom i tjera ga da se interesuje za kulturu. Taj interes je uvijek višestruk. Radnik prihvata rezultate kulture da bi proširio znanja i uvećao sposobnosti, da bi se razonodio i zabavio i tako odmorio od napora i lakše podnio nove napore, ali i da bi dao oduška sopstvenim stvaralačkim sklonostima. Radeći sve to, on nastupa sa svojim ukusom, sa svojim nivoom svijesti, ali u tim dodirima se nešto događa i sa njegovim ukusom i sa

sviješću. On se mijenja već i u kontaktu sa predmetima za rad i život primajući i preko toga kulturu do one mjere do koje su ti predmeti i uslovi za život i rad i stvaralaštvo u primjeni.

Valjda nije sporno da je ovaj trenutak naše civilizacije omogućio veoma široku informisanost i doprinio masovnoj estetizaciji. Polazeći od toga, izgleda da je došlo vrijeme u kome se radnik sve manje zadovoljava da bude samo konzument, publika, da ostane objekt. Kulturna politika samoupravnog socijalizma mora stoga da se zalaže za radnika koji će biti barem ravnopravan partner u odlučivanju i o kulturi.

Radnik se i u našim uslovima emancipuje želeći da ispolji svoj interes za kulturu van posrednika u licu tumača njegovih potreba. Na osnovu tog raspoloženja bilo je i moguće da se i van budžeta nađu sredstva za kulturu koja su češće koristili snalažljiviji pojedinci ili grupe nego uvedene kulturne ustanove. Ličnim sredstvima radnik kupuje radio, televizor ili ide u kavanu da sluša muziku i pjesmu. Poznato je da je to raspoloženje intenzivnije koristila tezga no ugledne kulturne ustanove koje nijesu ni imale cijenu svoje usluge, a i kad su je imale, njihove usluge bile su neprihvatljivije od onoga šta su nudili pojedinci ili grupe iz tih istih ustanova. Ustanove su se, ne rijetko, skandalizirale na pojavu takozvane tezge, zabrinule se za sudbinu kulture. Uzbuđenja su splašnjavala kada su se našli načini da sredstva radnih organizacija iz privrede pritiču u kase kulturnih ustanova. Ali to ne znači da je prihvaćena logika ponude i tražnje iako razvitak pokazuje da su i u ovoj sferi perspektivni odnosi koji će se uspostavljati na osnovu cijene kulturne usluge. *Tržište kulturnih usluga* čini se nužnim upravo sa stanovišta rastuće želje radnika da što neposrednije zadovoljava potrebe za kulturom prema sopstvenoj svijesti, ukusu i materijalnim mogućnostima.

Kulturna politika kod nas već mora da vodi računa o granici spremnosti radnika da mu neko određuje muziku, knjigu, predstavu, sliku u ime njegovog nivoa i ukusa. Ako se onome ko stvara višak vrijednosti obezbjeđuje sve veće učešće u odlučivanju o proširenoj reprodukciji, što traži i sredstva i pamet, onda je nemoguće zadržati odnose u kojima će proizvođači svoje kulturne potrebe zadovoljavati jedino po kriterijumima posrednika predodređenih da tumače radnikov interes.

Osloboditi zakone tržišta ne znači da se sva sredstva za kulturu sabiraju samo na osnovu spremnosti radnika da daju za kulturu. Radnik će davati po mjeri spoznavanja svojih potreba, a u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima. To je njegovo pravo koje ni kulturna politika ne može da uskrati.

Ukoliko ljudi iz kulture nijesu zadovoljni onim što dobiju primjenom zakonitosti ponude i tražnje, oni će se morati da potrude da pridobiju i radnike i građane, a time i njihova sredstva. Oko tog pridobijanja i nastaju dileme. Kod kulturnih ustanova prisutno je nepovjerenje u ukus radnika i građana. Aprioristički se potcjenjuje nivo, apsorpciona moć konzumenata. Tu i nastaju teze o neprihvatljivosti tržišta kulturnih usluga, koje se obrazlažu brojem seljaka, nepismenih, neprosvijećenih, radnika čiji ukus ne traži više od folklora i popijevki; omladinom inficiranom bit muzikom, građanima zadovoljnim onim što im mali ekran unosi u kuću. Navode se, zatim, opasnosti od poplave šunda, lake zabave, stranih uticaja — za sve je, naravno, krivo tržište.

Frontalno napadati tržište značilo bi osloniti se na distribuciju sredstava za kulturu. Da bi se omogućila dioba sredstava, treba ih na neki način i obezbijediti, znači oporezivanjem onih koji stvaraju sredstva. Ne radi se, naravno, samo o raspodjeli sredstava nego i o nametanju ukusa. To nametanje i jeste ono što se trpi, ali ne prihvata. Izlaza nema sem u tržištu koje bi odslikavalo i nivo svijesti i ukus, pokazivalo šta se traži, a za šta ne postoji interes. Na taj način bi se objektivnije ocijenila neka stanja i pojave, pa bi i svjesne akcije organizovanih snaga društva mogle da budu efikasnije. Tržište bi postalo neka vrsta katalizatora čijom pomoći bi se usklađivale potrebe sa stvarnim mogućnostima društva. Državi bi ostala mogućnost da interveniše na pojave, da pomogne one djelatnosti koje se smatraju potrebnim i kada nemaju prođu na tržištu.

Organizovane intervencije društva i države kao svojevrsnog servisa samoupravljanja ne svode se samo na budžetske dotacije i sredstva iz fondova. Moguće je primijeniti raznovrsne olakšice za one djelatnosti za koje se ocijeni da ih treba podržati. Moguće je, na primjer, procijeniti da li je cjelishodnije stimulirati kupca ili proizvođača knjige. Olakšice kupcima u stvari su i podsticaj proizvođaču knjige. Već je vrijeme da se ozakone olakšice za sredstva pojedinaca i radnih organizacija koja ulažu za zadovoljavanje svojih kulturnih potreba ili ih angažuju za proizvodnju i posredovanje kulturnih vrijednosti.

Oslobađanje djejstva ekonomskih zakonitosti i u ovoj sferi rada i ljudskih potreba uslov je oslobađanja same sfere od etatizma i birokratizma koji se konstituiše u njoj samoj ili

joj se nameće od drugih struktura. Bez toga nema ni demokratizacije odnosa u kulturi niti njene stvarne socijalizacije. Teško je vjerovati da ćemo se oduprijeti sili inercije i bitnije promijeniti odnose prema kulturi i njen materijalni položaj ako ne promijenimo uslove, ako ne stvorimo mogućnosti slobodnog ispoljavanja interesa svih subjekata. Valjda nije sporno da to više nijesu samo predstavnici društvenog interesa i tumači interesa kulturnih radnika. Sloboda ispoljavanja interesa svih način je da se interesi usklade, da se ostvare dogovori o intenzitetu i redoslijedu njihove realizacije. Samoupravljanje ne bi bilo prihvatljiv metod odnosa ako ne bi otvaralo mogućnost ispoljavanja i perspektivu ostvarivanja interesa.

MIĆO CAREVIĆ

Funkcionisanje izbornog sistema u opštini

Poslije izbora 1969. godine u forumima i organizacijama Socijalističkog saveza ocjenjivane su pripreme, tok i rezultati izbora za skupštine društveno-političkih zajednica. Skoro svugdje je naglašavano da izborni sistem i izbornu praksu treba dublje i ozbiljnije analizirati. Bez većih pretenzija da se ulazi u mnoge aspekte izbornog sistema i pojave u prošlim skupštinskim izborima, ovdje će biti riječi o tome kako je u prošlim izborima funkcionisao izborni sistem u opštini, i to sa stanovišta izbornih platformi Socijalističkog saveza deklarisanih od Savezne do opštinskih konferencija Socijalističkog saveza. Centar pažnje prilikom analize bila je opština zbog toga što je ona osnovni nosilac izbornih procesa.[1]

OCJENA PROTEKLIH IZBORA

U mnogim izvještajima opštinskih konferencija Socijalističkog saveza i drugih političkih foruma može se naći opšta ocjena da su protekli izbori bili najdemokratskiji i najuspješniji od svih dosadašnjih, da je ostvaren veći uticaj radnih ljudi i građana na izborne procese, da je na kandidacionim konferencijama »vladala prava demokratska atmosfera« itd. Pojedini izvještaji izražavaju zadovoljstvo u pogledu strukture skupština. To je svakako poželjna strana izbora. Ali, bez više podataka i ilustracija ove konstatacije ne kažu mnogo niti su mogle uvijek argumentima potkrijepiti ono što su izražavale. U izborima 1969. godine izražena su stvarna nastojanja skoro svih društveno-političkih faktora da se izbori učine što više demokratskim i izaberu skupštine za koje su se još Smjer-

---

[1] Prema članu 76. Ustava SFRJ, članovi skupština širih društveno-političkih zajednica biraju se u opštini po načelu delegacije opštine, kao osnovne zajednice građana i radnih ljudi.

nice zalagale, a na koje su se izborni dokumenti nadovezivali. Ali, kako su izborni rezultati, općenito uzevši, uvijek ispod proklamovanih ciljeva i očekivanja, postavlja se pitanje: čime treba mjeriti uspjehe naših izbora? Čini se da bi stepen ostvarenosti izborne demokratije i ukupne uspjehe u izborima trebalo mjeriti time (a) u kojoj mjeri su radni ljudi i građani stavili pod svoju kontrolu sve izborne procese; (b) da li su i u kojoj mjeri društveno-političke organizacije svojom idejno-političkom aktivnošću obavijestile i osposobile građane-birače za svjestan i aktivan odnos u svim izbornim fazama; (c) da li su po strukturi izabrane skupštine koje su nam potrebne, za koje su bili istaknuti kriteriji i da li će njihova personalna struktura odgovarati radnim zadacima ovih tijela i društvenim interesima; (d) da li su izbori bili trenutak u kome je stvoreno takvo političko raspoloženje koje će biti materijalna snaga društva za društveno-političke akcije u narednom periodu. Ne idealizirajući ove kriterije, ipak oni mogu da posluže kao mjera izbornih rezultata. Tamo gdje se nisu postigli ovi rezultati, formalno-proceduralna strana izbora može izgledati adekvatna proklamacijama a da ipak budemo nezadovoljni u pogledu stvarne izborne demokratije i izbornih rezultata. Kako je poznato, u nizu opština u proteklim izborima baš je tako i bilo. U ne malo slučajeva proceduralna strana izbora deklarativno je bila dobro postavljena i na površini izgledala demokratična, ali su se iza nje krile i odigrale nedemokratske pojave. S obzirom da su izbori »trenutak istine« i ogledanja ukupnih društvenih odnosa, baš se u izbornim procesima može pratiti stepen disparatnosti između normativne i stvarne strane društvenih pojava i odnosa. Na tom primjeru potvrđuje se stara istina da mijenjanje društva prvenstveno ovisi od ljudi, njihovog opredjeljenja, sposobnosti i angažovanosti.

U mnogim diskusijama o izborima pojedine slabosti su se pokušavale prebaciti na »nedograđenost izbornog sistema«, na »objektivne teškoće«, zakašnjenja i slično. Ne potcjenjujući ni te momente, ipak se najveći dio »negativnih pojava« u izborima javljao tamo gdje se ne može okriviti samo izborni sistem.

Široke i jasne programske orijentacije za izbore 1969. godine u praksi su bile limitirane mnogim faktorima, prije svega starim odnosima i zatečenom personalnom strukturom, koja se okuplja oko centara vlasti i glavnih punktova odlučivanja. Zbog toga svoje samoupravno izborno pravo, koje treba da postaje nedjeljivo, građanin još uvijek dijeli sa ovim grupama koje, zbog svog položaja u društveno-ekonomskim, političkim,

MIĆO CAREVIĆ

Funkcionisanje izbornog sistema u opštini

Poslije izbora 1969. godine u forumima i organizacijama Socijalističkog saveza ocjenjivane su pripreme, tok i rezultati izbora za skupštine društveno-političkih zajednica. Skoro svugdje je naglašavano da izborni sistem i izbornu praksu treba dublje i ozbiljnije analizirati. Bez većih pretenzija da se ulazi u mnoge aspekte izbornog sistema i pojave u prošlim skupštinskim izborima, ovdje će biti riječi o tome kako je u prošlim izborima funkcionisao izborni sistem u opštini, i to sa stanovišta izbornih platformi Socijalističkog saveza deklarisanih od Savezne do opštinskih konferencija Socijalističkog saveza. Centar pažnje prilikom analize bila je opština zbog toga što je ona osnovni nosilac izbornih procesa.[1]

OCJENA PROTEKLIH IZBORA

U mnogim izvještajima opštinskih konferencija Socijalističkog saveza i drugih političkih foruma može se naći opšta ocjena da su protekli izbori bili najdemokratskiji i najuspješniji od svih dosadašnjih, da je ostvaren veći uticaj radnih ljudi i građana na izborne procese, da je na kandidacionim konferencijama »vladala prava demokratska atmosfera« itd. Pojedini izvještaji izražavaju zadovoljstvo u pogledu strukture skupština. To je svakako poželjna strana izbora. Ali, bez više podataka i ilustracija ove konstatacije ne kažu mnogo niti su mogle uvijek argumentima potkrijepiti ono što su izražavale. U izborima 1969. godine izražena su stvarna nastojanja skoro svih društveno-političkih faktora da se izbori učine što više demokratskim i izaberu skupštine za koje su se još Smjer-

[1] Prema članu 76. Ustava SFRJ, članovi skupština širih društveno-političkih zajednica biraju se u opštini po načelu delegacije opštine, kao osnovne zajednice građana i radnih ljudi.

nice zalagale, a na koje su se izborni dokumenti nadovezivali. Ali, kako su izborni rezultati, općenito uzevši, uvijek ispod proklamovanih ciljeva i očekivanja, postavlja se pitanje: čime treba mjeriti uspjehe naših izbora? Čini se da bi stepen ostvarenosti izborne demokratije i ukupne uspjehe u izborima trebalo mjeriti time (a) u kojoj mjeri su radni ljudi i građani stavili pod svoju kontrolu sve izborne procese; (b) da li su i u kojoj mjeri društveno-političke organizacije svojom idejno-političkom aktivnošću obavijestile i osposobile građane-birače za svjestan i aktivan odnos u svim izbornim fazama; (c) da li su po strukturi izabrane skupštine koje su nam potrebne, za koje su bili istaknuti kriteriji i da li će njihova personalna struktura odgovarati radnim zadacima ovih tijela i društvenim interesima; (d) da li su izbori bili trenutak u kome je stvoreno takvo političko raspoloženje koje će biti materijalna snaga društva za društveno-političke akcije u narednom periodu. Ne idealizirajući ove kriterije, ipak oni mogu da posluže kao mjera izbornih rezultata. Tamo gdje se nisu postigli ovi rezultati, formalno-proceduralna strana izbora može izgledati adekvatna proklamacijama a da ipak budemo nezadovoljni u pogledu stvarne izborne demokratije i izbornih rezultata. Kako je poznato, u nizu opština u proteklim izborima baš je tako i bilo. U ne malo slučajeva proceduralna strana izbora deklarativno je bila dobro postavljena i na površini izgledala demokratična, ali su se iza nje krile i odigrale nedemokratske pojave. S obzirom da su izbori »trenutak istine« i ogledanja ukupnih društvenih odnosa, baš se u izbornim procesima može pratiti stepen disparatnosti između normativne i stvarne strane društvenih pojava i odnosa. Na tom primjeru potvrđuje se stara istina da mijenjanje društva prvenstveno ovisi od ljudi, njihovog opredjeljenja, sposobnosti i angažovanosti.

U mnogim diskusijama o izborima pojedine slabosti su se pokušavale prebaciti na »nedograđenost izbornog sistema«, na »objektivne teškoće«, zakašnjenja i slično. Ne potcjenjujući ni te momente, ipak se najveći dio »negativnih pojava« u izborima javljao tamo gdje se ne može okriviti samo izborni sistem.

Široke i jasne programske orijentacije za izbore 1969. godine u praksi su bile limitirane mnogim faktorima, prije svega starim odnosima i zatečenom personalnom strukturom, koja se okuplja oko centara vlasti i glavnih punktova odlučivanja. Zbog toga svoje samoupravno izborno pravo, koje treba da postaje nedjeljivo, građanin još uvijek dijeli sa ovim grupama koje, zbog svog položaja u društveno-ekonomskim, političkim,

nacionalnim i drugim odnosima, bitno, a negdje i odlučujuće utiču na sve izborne procese, a naročito kandidovanje. Prema tome, ovo stanje se može radikalnije mijenjati samo uklanjanjem uzroka koji dovode do monopola pojedinih grupa u društvenim odnosima. U tom kontekstu prilagođavanje izbornog sistema novim društvenim odnosima ima prvorazredan značaj ukoliko se time obezbjeđuje njegova integralnost sa sistemom samoupravne socijalističke demokratije.

IZBORNI SISTEM I IZBORI 1967. GODINE

Ustav SFRJ u tački 5. preambule utvrđuje da građani u Socijalističkom savezu »obezbjeđuju što potpunije ostvarivanje svojih izbornih prava«. Ustavne odredbe iz 1963. godine i zakonski propisi zaokružili su naš izborni sistem. Prvi put su, kad je riječ o izboru političkih vijeća, i kandidovanje i biranje neposredno vezani za birače. Prije 1963. godine izbori su bili podijeljeni na dvije faze sa različitim nosiocima: odabiranje kandidata bilo je uglavnom odvojeno od birača i koncentrirano u forumima društveno-političkih organizacija. Birači su se izjašnjavali o kandidatima na zborovima birača. Tek vezivanjem i kandidovanja i biranja za birače stvoreni su neophodni uslovi za prevazilaženje klasične izborne procedure i za prevagu samoupravne izborne demokratije. Time je novi izborni sistem počeo vezivati sve izborne procese za građanina — samoupravljača; on je postao kompletan i obuhvatio je: neposredno biračko pravo, to jest aktivno pravo kao najvažniji elemenat izbornog prava; pasivno biračko pravo, to jest pravo na kandidaturu i izbor; pravo na isticanje kandidata kao lično i kolektivno samoupravno izborno pravo građana i radnih ljudi; pravo na izbor delegata preko kojih birač može da izrazi svoju volju. Na ovom pravu se u izborima 1969. godine zasniva uvođenje i konstituisanje kandidacionih konferencija i izbor delegata koji u opštinskim skupštinama posredno biraju poslanike za vijeća radnih zajednica. Komparativno-pravno gledano, to je za sada najšire poznato izborno pravo. Međutim, zbog stanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa u pojedinim sredinama koje su nedovoljno razvijene ovo pravo je u prošlim izborima služilo i za otuđivanje birača od pojedinih izbornih procesa, naročito kandidovanja, i za zadržavanje kandidovanja u krugu uskih političkih grupa.

Naše izborno pravo dobilo je u praksi još 1967. godine jasno izraženu potvrdu. Tada je ostvaren, u odnosu na ranije stanje, veći stepen odlučivanja građana o kandidatima, naro-

čito u isticanju kandidata na pretkandidacionim skupovima; pristupilo se primjeni principa rotacije i ograničavanju reizbornosti (iako ne svugdje); birači su izrazili želju za još većim kadrovskim promjenama i boljim sastavom skupština; nametanje kandidata u nekim slučajevima doživjelo je neuspjeh, a tamo gdje su pojedinci i pored otpora ostali na listi, građani su reagirali križanjem listića i apstinencijom. Izbori su pokazali da je demokratska svijest ozbiljno porasla i da je na pomolu zaoštravanje odnosa između birača i nosilaca starog načina kandidovanja i izbora, da će dalja zaoštravanja izazivati potrese i krize u pojedinim sredinama. Takve pretpostavke i očekivanja dovoljno su se potvrdili u izborima 1969. godine u nizu takozvanih »slučajeva«. Izborni »slučajevi« 1969. godine, pored toga što im je korijen u stanju društveno-ekonomskih i političkih odnosa, posljedica su i nedosljedne i neodlučne primjene izbornog sistema i izborne platforme iz 1967. godine. Još tada su izborne analize upozoravale na elemente starih birokratskih odnosa prema pravima birača na isticanje i utvrđivanje kandidata, što se u izborima 1969. godine ponovilo na nešto modificiran način, naročito preko kandidacionih konferencija. U ne malo slučajeva građani su prošlih izbora bili stavljeni u poziciju da na zborovima birača i zborovima radnih ljudi prihvataju kandidate koje su odabrale kandidacione konferencije. Pogotovo ako zborovi nisu imali kvoruma. U dosta slučajeva iza tih kandidata stajale su i jake političke grupe, često međusobno u sukobu, pa su se tako cijepale i kandidacione konferencije. Ove grupe su se gnijezdile i u pojedine forume Socijalističkog saveza, izborne i kandidacione komisije. U tim slučajevima volja birača se javljala kao transformirana volja nosilaca grupaške borbe za pozicije. To je činilo mnoge organizacije Saveza komunista i Socijalističkog saveza nesposobnim za političke akcije. Te pojave su izazivale revolt kod birača i dovodile do političkog pasivizma. Tamo gdje je predstavljanje u izborima bilo realnije i izraz volje birača, birači su bili politički aktivniji. To se najbolje može pratiti na primjeru isticanja kandidata za opštinske skupštine i u svim onim slučajevima gdje su politički forumi dosljedno demokratski vodili izbornu aktivnost.

Do prošlih izbora opštinske skupštine su imale isključivo pravo da izvrše konačno kandidovanje i »svođenje« liste kandidata na »realan broj«, pri čemu su često zakidana prava i zaobilažene želje birača i radnih ljudi. Zbog toga je taj način kandidovanja i doživio žestoku kritiku i ukinut je izmjenama izvršenim pred prošle izbore. Uvedene su kandidacione kon-

ferencije koje nemaju konačnu riječ u kandidovanju, već su ravnopravne sa zborovima birača i zborovima radnih ljudi. S te strane one predstavljaju korak naprijed u demokratizaciji i pojednostavljivanju kandidovanja. Praksa je, međutim, pokazala da pod uticajem niza okolnosti koje karakterišu odnose u društveno-političkom sistemu, naročito u opštinama, velik broj kandidacionih konferencija nije opravdao očekivanja. One su prerastale u forume posredovanja i pravile su oportunističke kompromise na račun principa i izborne demokratije. I na ovom primjeru potvrdilo se pravilo da između dva jednaka prava prevagu ima ono koje je moćnije, ukoliko su interesi divergentni i nisu javno usklađeni.

Za izbore 1967. godine društveno-političke organizacije u dosta slučajeva nisu dovoljno pripremile građane i radne ljude za proklamovani demokratski postupak. I dalje je u praksi ostala snažna inercija iščekivanja da neko »odozgo« daje prijedloge za kandidate, psihologija da se očekuje direktiva za početak izborne aktivnosti. U praksi se samoupravno izborno pravo suviše poistovjećivalo sa spontanošću izbornih procesa, a usmjeravanje izbora se smatralo kao nedemokratska pojava. Zbog toga su se mnoge organizacije SKJ pasivizirale, da se ne bi »miješale« u izbore i u ulogu Socijalističkog saveza. Pojave spontanosti, naročito pri isticanju potencijalnih kandidata, negdje su veličane kao vid »čiste demokratije«.

Međutim, ubrzo su nastupile teškoće čim je među tolikim potencijalnim kandidatima trebalo izvršiti selekciju i kandidovanje. Postavilo se pitanje: ko to treba da vrši? Kako da se objasni skidanje s liste mnogih ljudi koji su imali sve kvalitete da budu kandidovani i birani? Tu ulogu su preuzeli negdje opštinski sabori, negdje opštinski odbori Socijalističkog saveza, negdje još uža tijela. Sa takvom »realnom listom« išlo se na potvrdu zborovima birača. Razumije se da su takvom praksom građani bili nezadovoljni, što se odrazilo i na prisustvovanje zborovima i na odziv na izbore. Prošli izbori su potvrdili istinu da suština izborne demokratije nije samo u spontanosti, već u usmjeravanju i angažovanosti radnih ljudi i građana u svim izbornim procesima. Budući da i za izbore važi pravilo da se ne može dugo održati »prazan prostor« kakav je stvoren političkom pasivnošću mnogih organizacija SKJ i SSRN, u te prostore su upadale razne druge neformalne grupe koje su imale toliko moći i uticaja da u mnogim mjestima nametnu svoju volju i da preuzmu usmjeravajuću ulogu društveno-političkih organizacija. Tamo gdje su ovakve grupe postojale, ukoliko bi se one međusobno sporazumjele, izbori bi

prolazili bez većih potresa, bar privremeno; u suprotnom slučaju konflikti bi ubrzo isplivali na površinu i prerastali u takozvane »slučajeve« koji su većinom posljedica bilo rivalske borbe grupa bilo narastanja demokratske svijesti i zahtjeva javnosti da se »slučajevi« raščiste do kraja i učini kraj besprincipijelnim grupaškim sukobima ili kompromisima. Tek tada javljaju se u izvjesnim slučajevima pojedine organizacije SKJ i SSRN u arbitražnoj ulozi, koja je često bila opterećena starim metodima i neprilagođena novim uslovima.

Ovaj kratki osvrt na izbore 1967. godine dat je zbog toga da se lakše sagleda i ocijeni funkcionisanje izbornog sistema 1969. godine. Poslije izbora 1967. godine istaknute su primjedbe na izborni sistem i upozoreno je na druge pojave; traženo je da se izvrše izmjene i da se na vrijeme poduzmu druge mjere kako se ne bi ponovile iste greške. To se naročito odnosi na objezbjeđenje intenzivnije masovne političke aktivnosti, na pravovremeno isticanje kandidata i na kandidovanje za jedno mjesto više kandidata. I pored toga, u 1969. godini su ponovljeni mnogi propusti koji se ne mogu pravdati samo »objektivnim teškoćama«, stanjem društveno-ekonomskih i političkih odnosa itd., već su posljedica i aljkavosti, nemarnosti, kompromisa i neodgovornosti u ostvarivanju izbornog sistema, nedostatka sluha prema zahtjevima građana da se slične pojave ne ponavljaju. U diskusijama o promjenama izbornog sistema te primjedbe su isticane, ali su za njih nađena polovična rješenja. Izborni sistem u pojedinim aspektima ostao je kompromisan, nedosljedan i neadekvatan ostvarenim društvenim promjenama.

FUNKCIONISANJE IZBORNOG SISTEMA U IZBORIMA 1969. GODINE

U izborima 1969. godine ponovila se stara praksa da se oni suviše pripremaju u forumima, a da veoma malo vremena ostaje za aktivnost radnih ljudi i građana. Tako, na primjer, do kraja januara 1969. godine čekalo se na Dokumenat Savezne konferencije SSRNJ o društveno-političkom djelovanju u izborima. Tek poslije toga doneseni su slični dokumenti u republičkim i opštinskim konferencijama Socijalističkog saveza. Očekujući te dokumente i izmjene izbornih zakona, stvarna masovna i politička aktivnost u bazičnim organizacijama zapala je u takav vremenski tjesnac da se rijetko gdje mogla u punoj mjeri razviti. To je pogodovalo improvizaciji, formalizmu i djelovanju foruma i grupa, zadržavanju posredovanja u izborima. U mnogim slučajevima izbori su upo-

zorili na zaostajanje SSRN u ostvarivanju društveno-političke koncepcije o njegovoj ulozi: u suštini on se razvio do nivoa masovnog dijaloga, ali je sporo prerastao u faktor samoupravnog odlučivanja.

Izborni dokumenti Socijalističkog saveza pobudili su pravo oduševljenje kod građana zbog jasno izražene težnje i zahtjeva građana za demokratizacijom svih izbornih procesa, za rotacijom i dekumulacijom funkcija. Oni su sadržavali kriterije o profilu poslanika, odbornika skupština, norme ponašanja u izborima itd. Na osnovu prakse iz 1967. godine i 1969. godine mogli bismo konstatovati da se u programiranju izbornih platformi, utvrđivanju izbornih kriterija išlo ispred mogućnosti njihove realizacije. Time ne želimo potcijeniti pozitivne napore koji su se činili, već samo istaći činjenicu da u ostvarivanju pojedinih zamisli nailazimo na velike teškoće, na otpore tradicionalizma, birokratsko-konzervativnih i reakcionarnih snaga, zbog čega će još biti potrebna duga i uporna borba da proklamovani kriteriji konačno pobijede. Ako se ostvarivanje izborne platforme tako ne shvati, mnogi ljudi će u praksi izgubiti dah; javljaće se oportunizam, kompromiserstvo, konformizam, malodušnost u borbi sa teškoćama i konfliktnim situacijama. U prošlim izborima u nizu slučajeva izborna demokratija bila je zakidana od strane ljudi i grupa koji su dobro poznavali i izborne dokumente i etička pravila o ponašanju koja žive u narodu. Posljedice takve prakse dugo ostaju i vraćaju se kao negativan politički bumerang na političku aktivnost poslije izbora. Samoupravni život i praksa formirali su kod ljudi osjećanje demokratskog duha i samoupravljanja. Najavljeni demokratski radikalizam cijelog izbornog procesa još više je pobudio to osjećanje. Zbog toga su građani postali osjetljiviji na pojave koje su suprotne tim stremljenjima.

Već na iskustvu izbora 1967. godine moglo se doći do zaključka da u svim narednim izborima treba činiti radikalnije korake u demokratizaciji izbornog procesa; inače će rasti politička pasivizacija građana koja će se odraziti u apstinenciji bilo u pogledu odziva na zborove birača i zborove radnih ljudi bilo pri izlasku na izbore. Izborni dokumenti su već u početku mnogo obećavali, pa je bilo i opravdane sumnje da li će se sve to moći i ostvariti. Tako, na primjer, govori se da će se na političkim skupovima obezbijediti takva atmosfera koja će dati mogućnost da se svestrano razmotri svaki prijedlog građana i organizacija, da će se organizovati najšira rasprava o svim kandidatima i slično. Ovi dokumenti još nisu bili ni usvojeni a već smo bili zapali u vremenski tjesnac da

to obezbijedimo. Tako smo ponovili grešku iz izbora 1967. godine. Za masovnu društveno-političku aktivnost bilo je na raspolaganju svega nekoliko nedjelja. Izborne pripreme su se mjesecima obavljale u forumima, a za to vrijeme vrlo malo u osnovnim organizacijama. Izborni »rokovnici« su bili razvučeni u onom dijelu koji se odnosio na forume, da bi na kraju bili »galopirajući« u onom dijelu gdje se izbori realizuju. Osim toga, taj dio izbora opterećen je takvom ogromnom tehnikom u pogledu priprema i izvođenja izbora kao nikada prije toga, a ona je činila glavnu preokupaciju opštinskih konferencija SSRN i njihovih tijela. Izborna procedura je, pogotovo za nedovoljno obrazovan dio stanovništva, toliko komplikovana da običnog čovjeka odvraća od izborne aktivnosti; on se teško odlučuje da je spozna i da u njoj učestvuje svjesno i aktivno. Čak i najobavješteniji aktivisti nisu uspijevali da na vrijeme usvoje logiku i proceduru izbornog sistema.

Kratko vrijeme za formiranje društvene izborne svijesti, metod rada, hipertrofija proceduralizma itd., sve je to negativno uticalo na učešće građana, mada je formalna strana obaviještenosti često izgledala svestrana. Izborni sistem je zahtijevao viši stepen organizovanosti, koordinacije i dijaloga građana u njihovim organizacijama. Inače dobra zamisao, bila je osujećena u odsudnim fazama njene realizacije.

Razgovori o izbornim dokumentima, o izmjenama Ustava i izbornih zakona, o kriterijima za izbor odbornika, poslanika, žena, omladine i radnika, o predlaganju kandidata, o izboru delegata kandidacionih konferencija — obavljeni su, u najviše slučajeva, na jednoj preopterećenoj i zamornoj pretkandidacionoj konferenciji. Da bi se na takvim pretkandidacionim konferencijama »progurao« cio program, neke su trajale i po sedam sati. Na njima je još trebalo upoznati prisutne sa izbornim dokumentima Savezne konferencije SSRNJ, republičkih i opštinskih konferencija, sa programima rada za naredne četiri godine, sa izbornim pravilima i pravilima rada kandidacionih konferencija, sa izbornim jedinicama i načinom glasanja. I, na kraju, trebalo je obaviti isticanje potencijalnih kandidata za poslanike i odbornike!

Sa takvih skupova većina ljudi odlazila je zamorena i bez interesa da se dalje angažuje u izborima. Šta tek da se kaže za seoske sredine u kojima postoji visok procenat nepismenih koji mnoge stvari nisu razumjeli! Uglavnom na tome se završilo ono neophodno obavještavanje javnosti (o čemu govori Ustav) kao uslov da građanin bude osposobljen da vrši samoupravne funkcije. Na takvim skupovima građani su bili malo

motivirani za dalju aktivnost u izbornim procesima, jer nisu bili za to stvoreni uslovi.

Socijalistički savez u svojim forumima suviše je bio opterećen administrativnom proceduralnošću na štetu aktivizma u osnovnim organizacijama, zbog čega je u mnogim slučajevima politički zatajio. U nekim izbornim fazama došlo je do političkog vakuuma, na primjer, između pretkandidacionih skupova i kandidacionih konferencija, a naročito između kandidacionih konferencija i zborova birača i zborova radnih ljudi. U odsustvu intenzivne političke aktivnosti dolazi do političkog pasivizma građana; osjetno opada oduševljenje i motivacija za učestvovanje u izbornim aktivnostima, čak i onda kada je njihov interes objektivno prisutan. To otvara prostor za jačanje raznih grupa koje u izborima počinju sebe identifikovati sa opštedruštvenim interesom.

O ponašanju javnog mnjenja u izborima nemamo dovoljno podataka. Ipak se može reći da je ono podložno velikim promjenama. S obzirom na regionalne, strukturalne, tradicionalne razlike, naše javno mnjenje u izborima mnogo se razlikuje, na primjer, na selu i u gradu, u ekonomski razvijenim i nerazvijenim krajevima, u planinskim i ravničarskim područjima, u obrazovanijim i manje obrazovanim sredinama itd. Zbog sukoba različitih interesa i sami izbori postaju splet konfliktnih situacija. Javljaju se različiti centri odlučivanja koji to žele vršiti s pozicija institucionalnog autoriteta, uz odsustvo demokratskog strpljenja za dijalog. Ti centri se još uvijek javljaju kao organi interpolirani između radnih ljudi i građana, s jedne strane, i izbornih odluka, s druge strane, s težnjom da se što duže zadrži posredovanje. Mnoga posmatranja pokazuju da samoupravni odnosi osjetno utiču na formiranje novog, samoupravnog mentaliteta kod naših ljudi, posebno mladih i obrazovanijih, naročito u gradskim i radnim sredinama. To se jasno vidi i u izborima, zbog čega su reakcije na stare metode i odnose sve snažnije. Drugim riječima, zapaža se tendencija sve veće identifikacije ovih sredina sa društveno-političkim sistemom i njegovim vrijednostima. Zbog toga ljudi odbacuju političko manipulisanje. Samoupravna svijest kao unutarnja i vanjska vrijednost postaje osjetljiva na birokratski tip političkog ponašanja.

Još jedno od žarišta izbornih konflikata izražava se u zadržavanju u uskim grupama starog metoda određivanja »personalnih prioriteta« prilikom kandidovanja i izbora. Za jedan dio kadrovske strukture skupština kadrovska politika još se vodi u višim forumima, što izaziva otpor. Pojave aprioristič-

kog odbacivanja alternativa i određivanje prioriteta za pojedine ličnosti putem političke dominacije izazivaju reagovanje javnosti i jedan dio imobilišu iz daljeg toka izbora. U onim slučajevima gdje su kandidacione konferencije služile za legalizovanje takve prakse reagovanje zborova birača i zborova radnih ljudi bilo je čak emotivno tako da su sa kandidacionih lista skidani i veoma dobri i istaknuti kandidati. Tako se oduševljenje građana povodom izlaska izbornih dokumenata u nizu slučajeva transformiralo u snažnu kritiku zbog iznevjeravanja deklarisanih principa.

Mogli bismo zaključiti da je osnovni problem izbornih procesa u njihovom sporom prilagođavanju postojećim društvenim odnosima i potrebama. Ako je ta promjena spora, kompromisna, ako se zanemari, odlaže, ljudi će u novim odnosima i dalje zadržavati stari način života i rada sa svim protivrječnostima, nezadovoljstvima, podijeljenostima. U takvoj situaciji odnos između izbornog sistema kao vizije i proklamacije, s jedne strane, i postojeće nedosljedne prakse, s druge strane, predstavlja ozbiljnu protivrječnost.

KANDIDACIONE KONFERENCIJE

Za razliku od ranijeg postupka u predlaganju i utvrđivanju kandidata za poslanike i odbornike, promjene u izbornom sistemu 1969. godine ustanovile su kandidacione konferencije sastavljene od delegata biranih u osnovnim društveno-političkim i samoupravnim organizacijama. Način njihovog konstituisanja i pravila o radu obećavali su da će one biti javne tribine za svestran dijalog o kandidatima, da će dominirati kriteriji sadržani u izbornim dokumentima Socijalističkog saveza. Kandidacione konferencije su, općenito uzevši, značile poboljšanje načina kandidovanja ako ih uporedimo sa ranijom ulogom opštinskih skupština. One su doprinijele racionalizaciji postupka kandidovanja, dok je definitivno utvrđivanje liste kandidata ostalo zborovima birača i zborovima radnih ljudi. Međutim, u praktičnoj potvrdi vrijednosti kandidacionih konferencija osjetno je došlo do jaza između njihove normativne koncepcije i realizacije. Odstupanje je došlo do izražaja naročito u pogledu njihove delegatske prirode pri utvrđivanju kandidata i zbog njihovog pretvaranja u tijela koja posreduju i djeluju »u ime« građana i radnih ljudi. Mada je u mnogim slučajevima formalno-proceduralna strana rada kandidacionih konferencija izgledala demokratska, čak besprijekorna, ipak se nije moglo sakriti da se »iza scene« često odvija

žestoka i bespoštedna borba grupa i pojedinaca. Takva demokratska oblanda nije se mogla dugo održati. U mnogim slučajevima takve kombinacije doživjele su poraz na zborovima birača i zborovima radnih ljudi, čak i tamo gdje su postojale jake grupe za podupiranje pojedinih kandidata. U nekim mjestima politička izborna aktivnost bila je uglavnom završena održavanjem kandidacionih konferencija, a dalja aktivnost se svodila pretežno na izbornu tehniku; priličan broj zborova birača i zborova radnih ljudi nisu imali ni kvoruma, jer se na njihovim pripremama nije dovoljno radilo.

Kandidacione konferencije su ogledalo koje pokazuje koliko je još u pojedinim sredinama jak i žilav birokratizam pojedinaca i grupa koji stoji na putu razvoju komunalne samouprave. Te socijalne snage su uticale da se kandidacione konferencije često transformiraju iz delegatsko-kandidacione tribine građana i radnih ljudi u posredno-izborni kandidacioni mehanizam za promovisanje interesa pojedinaca i grupa. U diskusijama o proteklim izborima bilo je čak i opravdavanja takve uloge kandidacionih konferencija, po kojem one nisu mjesto za dijalog, usaglašavanje interesa, dogovor, već institucija gdje se samo izvrši kandidovanje i obavi tajno glasanje. U nizu slučajeva kandidovanje je tako i izvršeno, bez dijaloga i otvorenog raspravljanja o problemima. Ono što je zataškano ili se nije na vrijeme razriješilo demokratskim sredstvima kasnije se vraćalo mnogo negativnije u vidu »slučajeva« u koje su se infiltrirale i druge snage.

Zborovi birača i zborovi radnih ljudi su ponegdje korigovali izborne kombinacije pojedinih grupa. To se pokušavalo napadati zbog odstupanja od »dogovora« i »linije«, jer su pojedine grupe svoje interese predstavljale kao opštedruštvene interese.

Razumije se, na osnovu ovih pojava ne možemo cijeniti pravu vrijednost kandidacionih konferencija i izbornog sistema. Njima namijenjena uloga (koja proizlazi iz prirode delegacije) da prvenstveno izraze volju radnih ljudi i građana, čiji mandat nose, bila je dosljedno ostvarena samo tamo gdje nisu naišle na organizovane grupe koje naturaju svoj interes. Tamo gdje su dominirali interesi grupa, dešavalo se da su kandidacione konferencije odbacivale kandidate koji su imali opštu podršku građana i radnih ljudi, a isticale su druge koji takvu podršku nisu imali. Dakle, *osnovna slabost kandidacionih konferencija je u tome što se one nisu potvrdile tamo gdje su im se isprječile jake karijerističke grupe, birokratske i demagoške klike, protiv kojih je njihova funkcija i bila objek-*

tivno uperena. Tome su ponekad doprinosile i nejasne i neprecizne odredbe o radu kandidacionih konferencija u pravilima mnogih opštinskih organizacija Socijalističkog saveza, naročito u pogledu njihove delegatsko-kandidacione uloge. Trebalo je jasnije razgraničiti koliko delegati kandidacionih konferencija imaju *samostalan mandat*, a koliko su vezani voljom radnih ljudi i građana izraženom na pretkandidacionim skupovima. U tački 23. Teza za izborni sistem stoji da kandidacione konferencije razmatraju prijedloge kandidata koji su istaknuti na pretkandidacionim skupovima i prijedloge koje su istakle društveno-političke i druge organizacije, iz čega se može zaključiti da su kandidacione konferencije obavezne da vode raspravu o predloženim kandidatima. U mnogim pravilima to nije razrađeno; ne govori se o tome kako se to misli obezbijediti i šta će se poduzeti ako kandidacione konferencije tako ne postupe; može li se tada rad kandidacionih konferencija poništiti i izabrati druge itd. Bez jasnih odredaba kandidati i građani faktički ostaju bez pravne zaštite svog aktivnog i pasivnog izbornog prava. Takva neodređenost je doprinosila da se protežiraju i nametnu interesi pojedinaca i grupa, da se kandiduju ljudi o kojima jedva da je bilo riječi na pretkandidacionim skupovima, a da ne budu prihvaćeni oni koji su već imali veoma široku podršku građana i radnih ljudi.

U paralelizmu kandidovanja ipak se pokazalo da su čak i nedovoljno pripremljeni zborovi birača i zborovi radnih ljudi imali više smisla za primjenu izborne platforme i kriterija za kandidate nego mnoge kandidacione konferencije; oni su se još jednom potvrdili kao najbolji metod kandidovanja. Oni su u nizu slučajeva dopunili i ispravili prijedloge kandidacionih konferencija i doprinijeli većem uspjehu izbora. Međutim, u tom paralelizmu kandidovanja mjestimično je bilo i isključivosti jednih prijedloga u odnosu na druge, što je dovodilo do rivalskog dualizma i »pat pozicije«, pri čemu su se cijepale i mnoge organizacije Saveza komunista, pa zbog toga nisu bile sposobne da obezbijede prevagu onih rješenja koja su bila u duhu programskih orijentacija. To se moglo izbjeći samo intenzivnijom i sinhronizovanijom društveno-političkom aktivnošću koja bi povezala sve oblike kandidovanja i izborne aktivnosti u integralni sistem. Samo u takvoj situaciji paralelizam u kandidovanju imao bi svoj smisao.

Tamo gdje nije bilo kontinuirane političke aktivnosti u svim fazama izbora, gdje su se a priori određivali interesi i opredjeljivalo za pojedine kandidate, dakle, gdje se o svim interesima nije javno demokratski raspravljalo, dolazilo je do

motivirani za dalju aktivnost u izbornim procesima, jer nisu bili za to stvoreni uslovi.

Socijalistički savez u svojim forumima suviše je bio opterećen administrativnom proceduralnošću na štetu aktivizma u osnovnim organizacijama, zbog čega je u mnogim slučajevima politički zatajio. U nekim izbornim fazama došlo je do političkog vakuuma, na primjer, između pretkandidacionih skupova i kandidacionih konferencija, a naročito između kandidacionih konferencija i zborova birača i zborova radnih ljudi. U odsustvu intenzivne političke aktivnosti dolazi do političkog pasivizma građana; osjetno opada oduševljenje i motivacija za učestvovanje u izbornim aktivnostima, čak i onda kada je njihov interes objektivno prisutan. To otvara prostor za jačanje raznih grupa koje u izborima počinju sebe identifikovati sa opštedruštvenim interesom.

O ponašanju javnog mnjenja u izborima nemamo dovoljno podataka. Ipak se može reći da je ono podložno velikim promjenama. S obzirom na regionalne, strukturalne, tradicionalne razlike, naše javno mnjenje u izborima mnogo se razlikuje, na primjer, na selu i u gradu, u ekonomski razvijenim i nerazvijenim krajevima, u planinskim i ravničarskim područjima, u obrazovanijim i manje obrazovanim sredinama itd. Zbog sukoba različitih interesa i sami izbori postaju splet konfliktnih situacija. Javljaju se različiti centri odlučivanja koji to žele vršiti s pozicija institucionalnog autoriteta, uz odsustvo demokratskog strpljenja za dijalog. Ti centri se još uvijek javljaju kao organi interpolirani između radnih ljudi i građana, s jedne strane, i izbornih odluka, s druge strane, s težnjom da se što duže zadrži posredovanje. Mnoga posmatranja pokazuju da samoupravni odnosi osjetno utiču na formiranje novog, samoupravnog mentaliteta kod naših ljudi, posebno mladih i obrazovanijih, naročito u gradskim i radnim sredinama. To se jasno vidi i u izborima, zbog čega su reakcije na stare metode i odnose sve snažnije. Drugim riječima, zapaža se tendencija sve veće identifikacije ovih sredina sa društveno-političkim sistemom i njegovim vrijednostima. Zbog toga ljudi odbacuju političko manipulisanje. Samoupravna svijest kao unutarnja i vanjska vrijednost postaje osjetljiva na birokratski tip političkog ponašanja.

Još jedno od žarišta izbornih konflikata izražava se u zadržavanju u uskim grupama starog metoda određivanja »personalnih prioriteta« prilikom kandidovanja i izbora. Za jedan dio kadrovske strukture skupština kadrovska politika još se vodi u višim forumima, što izaziva otpor. Pojave aprioristič-

kog odbacivanja alternativa i određivanje prioriteta za pojedine ličnosti putem političke dominacije izazivaju reagovanje javnosti i jedan dio imobilišu iz daljeg toka izbora. U onim slučajevima gdje su kandidacione konferencije služile za legalizovanje takve prakse reagovanje zborova birača i zborova radnih ljudi bilo je čak emotivno tako da su sa kandidacionih lista skidani i veoma dobri i istaknuti kandidati. Tako se oduševljenje građana povodom izlaska izbornih dokumenata u nizu slučajeva transformiralo u snažnu kritiku zbog iznevjeravanja deklarisanih principa.

Mogli bismo zaključiti da je osnovni problem izbornih procesa u njihovom sporom prilagođavanju postojećim društvenim odnosima i potrebama. Ako je ta promjena spora, kompromisna, ako se zanemari, odlaže, ljudi će u novim odnosima i dalje zadržavati stari način života i rada sa svim protivrječnostima, nezadovoljstvima, podijeljenostima. U takvoj situaciji odnos između izbornog sistema kao vizije i proklamacije, s jedne strane, i postojeće nedosljedne prakse, s druge strane, predstavlja ozbiljnu protivrječnost.

KANDIDACIONE KONFERENCIJE

Za razliku od ranijeg postupka u predlaganju i utvrđivanju kandidata za poslanike i odbornike, promjene u izbornom sistemu 1969. godine ustanovile su kandidacione konferencije sastavljene od delegata biranih u osnovnim društveno-političkim i samoupravnim organizacijama. Način njihovog konstituisanja i pravila o radu obećavali su da će one biti javne tribine za svestran dijalog o kandidatima, da će dominirati kriteriji sadržani u izbornim dokumentima Socijalističkog saveza. Kandidacione konferencije su, općenito uzevši, značile poboljšanje načina kandidovanja ako ih uporedimo sa ranijom ulogom opštinskih skupština. One su doprinijele racionalizaciji postupka kandidovanja, dok je definitivno utvrđivanje liste kandidata ostalo zborovima birača i zborovima radnih ljudi. Međutim, u praktičnoj potvrdi vrijednosti kandidacionih konferencija osjetno je došlo do jaza između njihove normativne koncepcije i realizacije. Odstupanje je došlo do izražaja naročito u pogledu njihove delegatske prirode pri utvrđivanju kandidata i zbog njihovog pretvaranja u tijela koja posreduju i djeluju »u ime« građana i radnih ljudi. Mada je u mnogim slučajevima formalno-proceduralna strana rada kandidacionih konferencija izgledala demokratska, čak besprijekorna, ipak se nije moglo sakriti da se »iza scene« često odvija

žestoka i bespoštedna borba grupa i pojedinaca. Takva demokratska oblanda nije se mogla dugo održati. U mnogim slučajevima takve kombinacije doživjele su poraz na zborovima birača i zborovima radnih ljudi, čak i tamo gdje su postojale jake grupe za podupiranje pojedinih kandidata. U nekim mjestima politička izborna aktivnost bila je uglavnom završena održavanjem kandidacionih konferencija, a dalja aktivnost se svodila pretežno na izbornu tehniku; priličan broj zborova birača i zborova radnih ljudi nisu imali ni kvoruma, jer se na njihovim pripremama nije dovoljno radilo.

Kandidacione konferencije su ogledalo koje pokazuje koliko je još u pojedinim sredinama jak i žilav birokratizam pojedinaca i grupa koji stoji na putu razvoju komunalne samouprave. Te socijalne snage su uticale da se kandidacione konferencije često transformiraju iz delegatsko-kandidacione tribine građana i radnih ljudi u posredno-izborni kandidacioni mehanizam za promovisanje interesa pojedinaca i grupa. U diskusijama o proteklim izborima bilo je čak i opravdavanja takve uloge kandidacionih konferencija, po kojem one nisu mjesto za dijalog, usaglašavanje interesa, dogovor, već institucija gdje se samo izvrši kandidovanje i obavi tajno glasanje. U nizu slučajeva kandidovanje je tako i izvršeno, bez dijaloga i otvorenog raspravljanja o problemima. Ono što je zataškano ili se nije na vrijeme razriješilo demokratskim sredstvima kasnije se vraćalo mnogo negativnije u vidu »slučajeva« u koje su se infiltrirale i druge snage.

Zborovi birača i zborovi radnih ljudi su ponegdje korigovali izborne kombinacije pojedinih grupa. To se pokušavalo napadati zbog odstupanja od »dogovora« i »linije«, jer su pojedine grupe svoje interese predstavljale kao opštedruštvene interese.

Razumije se, na osnovu ovih pojava ne možemo cijeniti pravu vrijednost kandidacionih konferencija i izbornog sistema. Njima namijenjena uloga (koja proizlazi iz prirode delegacije) da prvenstveno izraze volju radnih ljudi i građana, čiji mandat nose, bila je dosljedno ostvarena samo tamo gdje nisu naišle na organizovane grupe koje naturaju svoj interes. Tamo gdje su dominirali interesi grupa, dešavalo se da su kandidacione konferencije odbacivale kandidate koji su imali opštu podršku građana i radnih ljudi, a isticale su druge koji takvu podršku nisu imali. Dakle, *osnovna slabost kandidacionih konferencija je u tome što se one nisu potvrdile tamo gdje su im se ispriječile jake karijerističke grupe, birokratske i demagoške klike, protiv kojih je njihova funkcija i bila objek-*

tivno uperena. Tome su ponekad doprinosile i nejasne i neprecizne odredbe o radu kandidacionih konferencija u pravilima mnogih opštinskih organizacija Socijalističkog saveza, naročito u pogledu njihove delegatsko-kandidacione uloge. Trebalo je jasnije razgraničiti koliko delegati kandidacionih konferencija imaju *samostalan mandat*, a koliko su vezani voljom radnih ljudi i građana izraženom na pretkandidacionim skupovima. U tački 23. Teza za izborni sistem stoji da kandidacione konferencije razmatraju prijedloge kandidata koji su istaknuti na pretkandidacionim skupovima i prijedloge koje su istakle društveno-političke i druge organizacije, iz čega se može zaključiti da su kandidacione konferencije obavezne da vode raspravu o predloženim kandidatima. U mnogim pravilima to nije razrađeno; ne govori se o tome kako se to misli obezbijediti i šta će se poduzeti ako kandidacione konferencije tako ne postupe; može li se tada rad kandidacionih konferencija poništiti i izabrati druge itd. Bez jasnih odredaba kandidati i građani faktički ostaju bez pravne zaštite svog aktivnog i pasivnog izbornog prava. Takva neodređenost je doprinosila da se protežiraju i nametnu interesi pojedinaca i grupa, da se kandiduju ljudi o kojima jedva da je bilo riječi na pretkandidacionim skupovima, a da ne budu prihvaćeni oni koji su već imali veoma široku podršku građana i radnih ljudi.

U paralelizmu kandidovanja ipak se pokazalo da su čak i nedovoljno pripremljeni zborovi birača i zborovi radnih ljudi imali više smisla za primjenu izborne platforme i kriterija za kandidate nego mnoge kandidacione konferencije; oni su se još jednom potvrdili kao najbolji metod kandidovanja. Oni su u nizu slučajeva dopunili i ispravili prijedloge kandidacionih konferencija i doprinijeli većem uspjehu izbora. Međutim, u tom paralelizmu kandidovanja mjestimično je bilo i isključivosti jednih prijedloga u odnosu na druge, što je dovodilo do rivalskog dualizma i »pat pozicije«, pri čemu su se cijepale i mnoge organizacije Saveza komunista, pa zbog toga nisu bile sposobne da obezbijede prevagu onih rješenja koja su bila u duhu programskih orijentacija. To se moglo izbjeći samo intenzivnijom i sinhronizovanijom društveno-političkom aktivnošću koja bi povezala sve oblike kandidovanja i izborne aktivnosti u integralni sistem. Samo u takvoj situaciji paralelizam u kandidovanju imao bi svoj smisao.

Tamo gdje nije bilo kontinuirane političke aktivnosti u svim fazama izbora, gdje su se a priori određivali interesi i opredjeljivalo za pojedine kandidate, dakle, gdje se o svim interesima nije javno demokratski raspravljalo, dolazilo je do

žestoka i bespoštedna borba grupa i pojedinaca. Takva demokratska oblanda nije se mogla dugo održati. U mnogim slučajevima takve kombinacije doživjele su poraz na zborovima birača i zborovima radnih ljudi, čak i tamo gdje su postojale jake grupe za podupiranje pojedinih kandidata. U nekim mjestima politička izborna aktivnost bila je uglavnom završena održavanjem kandidacionih konferencija, a dalja aktivnost se svodila pretežno na izbornu tehniku; priličan broj zborova birača i zborova radnih ljudi nisu imali ni kvoruma, jer se na njihovim pripremama nije dovoljno radilo.

Kandidacione konferencije su ogledalo koje pokazuje koliko je još u pojedinim sredinama jak i žilav birokratizam pojedinaca i grupa koji stoji na putu razvoju komunalne samouprave. Te socijalne snage su uticale da se kandidacione konferencije često transformiraju iz delegatsko-kandidacione tribine građana i radnih ljudi u posredno-izborni kandidacioni mehanizam za promovisanje interesa pojedinaca i grupa. U diskusijama o proteklim izborima bilo je čak i opravdavanja takve uloge kandidacionih konferencija, po kojem one nisu mjesto za dijalog, usaglašavanje interesa, dogovor, već institucija gdje se samo izvrši kandidovanje i obavi tajno glasanje. U nizu slučajeva kandidovanje je tako i izvršeno, bez dijaloga i otvorenog raspravljanja o problemima. Ono što je zataškano ili se nije na vrijeme razriješilo demokratskim sredstvima kasnije se vraćalo mnogo negativnije u vidu »slučajeva« u koje su se infiltrirale i druge snage.

Zborovi birača i zborovi radnih ljudi su ponegdje korigovali izborne kombinacije pojedinih grupa. To se pokušavalo napadati zbog odstupanja od »dogovora« i »linije«, jer su pojedine grupe svoje interese predstavljale kao opštedruštvene interese.

Razumije se, na osnovu ovih pojava ne možemo cijeniti pravu vrijednost kandidacionih konferencija i izbornog sistema. Njima namijenjena uloga (koja proizlazi iz prirode delegacije) da prvenstveno izraze volju radnih ljudi i građana, čiji mandat nose, bila je dosljedno ostvarena samo tamo gdje nisu naišle na organizovane grupe koje naturaju svoj interes. Tamo gdje su dominirali interesi grupa, dešavalo se da su kandidacione konferencije odbacivale kandidate koji su imali opštu podršku građana i radnih ljudi, a isticale su druge koji takvu podršku nisu imali. Dakle, *osnovna slabost kandidacionih konferencija je u tome što se one nisu potvrdile tamo gdje su im se ispriječile jake karijerističke grupe, birokratske i demagoške klike, protiv kojih je njihova funkcija i bila objek-*

tivno uperena. Tome su ponekad doprinosile i nejasne i neprecizne odredbe o radu kandidacionih konferencija u pravilima mnogih opštinskih organizacija Socijalističkog saveza, naročito u pogledu njihove delegatsko-kandidacione uloge. Trebalo je jasnije razgraničiti koliko delegati kandidacionih konferencija imaju *samostalan mandat*, a koliko su vezani voljom radnih ljudi i građana izraženom na pretkandidacionim skupovima. U tački 23. Teza za izborni sistem stoji da kandidacione konferencije razmatraju prijedloge kandidata koji su istaknuti na pretkandidacionim skupovima i prijedloge koje su istakle društveno-političke i druge organizacije, iz čega se može zaključiti da su kandidacione konferencije obavezne da vode raspravu o predloženim kandidatima. U mnogim pravilima to nije razrađeno; ne govori se o tome kako se to misli obezbijediti i šta će se poduzeti ako kandidacione konferencije tako ne postupe; može li se tada rad kandidacionih konferencija poništiti i izabrati druge itd. Bez jasnih odredaba kandidati i građani faktički ostaju bez pravne zaštite svog aktivnog i pasivnog izbornog prava. Takva neodređenost je doprinosila da se protežiraju i nametnu interesi pojedinaca i grupa, da se kandiduju ljudi o kojima jedva da je bilo riječi na pretkandidacionim skupovima, a da ne budu prihvaćeni oni koji su već imali veoma široku podršku građana i radnih ljudi.

U paralelizmu kandidovanja ipak se pokazalo da su čak i nedovoljno pripremljeni zborovi birača i zborovi radnih ljudi imali više smisla za primjenu izborne platforme i kriterija za kandidate nego mnoge kandidacione konferencije; oni su se još jednom potvrdili kao najbolji metod kandidovanja. Oni su u nizu slučajeva dopunili i ispravili prijedloge kandidacionih konferencija i doprinijeli većem uspjehu izbora. Međutim, u tom paralelizmu kandidovanja mjestimično je bilo i isključivosti jednih prijedloga u odnosu na druge, što je dovodilo do rivalskog dualizma i »pat pozicije«, pri čemu su se cijepale i mnoge organizacije Saveza komunista, pa zbog toga nisu bile sposobne da obezbijede prevagu onih rješenja koja su bila u duhu programskih orijentacija. To se moglo izbjeći samo intenzivnijom i sinhronizovanijom društveno-političkom aktivnošću koja bi povezala sve oblike kandidovanja i izborne aktivnosti u integralni sistem. Samo u takvoj situaciji paralelizam u kandidovanju imao bi svoj smisao.

Tamo gdje nije bilo kontinuirane političke aktivnosti u svim fazama izbora, gdje su se a priori određivali interesi i opredjeljivalo za pojedine kandidate, dakle, gdje se o svim interesima nije javno demokratski raspravljalo, dolazilo je do

otvorenih konflikata i »slučajeva« koji po obimu i sadržini nisu slučajevi. Tada su se ponegdje počeli primjenjivati nešto modificirani metodi iz ranijeg perioda, kao što je pozivanje kandidata i vršenje pritiska da se odreknu kandidature u korist »planiranog« kandidata, jer je to »opštedruštveni interes«. Ako pojedinci ipak ne bi bili dovoljno »disciplinovani«, bilo je slučajeva da su se ponegdje primjenjivala vrlo neuvjerljiva i nepopularna sredstva kao »ograđivanje« od takvih kandidata i pritisci na biračko tijelo, što je u suštini značilo izrazitu pojavu povrede ustavnosti i zakonitosti. Po načinu kako je to u nekim slučajevima rađeno dovođena je u pitanje elementarna zaštita dostojanstva čovjeka i njegovo građansko pravo. Piramida prioriteta i hijerarhija kadrovskih vrednovanja po subjektivnim kriterijima je teško breme koje još uvijek snažno pritiska društvene odnose i čini sprud na putu razvoja samoupravne demokratije. Poslije Brionskog plenuma takvi odnosi se brže prevazilaze, ali su još uvijek jaki u pojedinim sredinama.

Razumije se da se ti problemi ne mogu rješavati preko kandidacionih konferencija niti tako što ćemo se na njih žaliti. Kandidacione konferencije mogu postati integralni dio izbornog sistema ako se ograniči i prevaziđe ekonomski i politički monopol grupa iz koga izrasta privatizacija političkih i drugih funkcija.

UTICAJ DRUŠTVENOG BIĆA NA FORMALNU I STVARNU IZBORNU DEMOKRATIJU

Bez obzira na ekscese i nezadovoljavajuće rezultate u pogledu struktura skupština, posljednji izbori predstavljaju dalji korak u podruštvljavanju kandidovanja, izbora, funkcije vlasti u celini, zbog čega su otpori birokratsko-monopolističkih grupa i drugih snaga i bili žešći.

Ponašanje mnogih građana i članova SKJ u izborima je ogledalo koliko se još naš čovjek razapinje između starog i novog, koliko je još ovisan od raznih socijalnih sila. Vjera u svemoć izvršne vlasti, naročito u nerazvijenim i zabačenim krajevima, još je toliko jaka i ljudi od nje toliko ovise da ih to u izborima opredjeljuje da svoj glas daju tamo gdje i nosioci te vlasti.[2] U takvim sredinama stavovi se načelno dosta

[2] Institucionalni autoritet izvršne vlasti izražen je naročito u planinskim i slabo pismenim sredinama. Tu je čak i od lugara, poreskog izvršitelja i šefa mjesnog ureda toliko ovisan građanin da ih sluša, pogotovo ako ovi vrše i funkcije u lokalnim političkim organizacijama.

lako usvajaju, ali u praksi nastaju velike teškoće; stari odnosi nastoje da se održe jer imaju pogodno tlo; daju se svjesni i nesvjesni otpori novom. Tu često i progresivne snage zataje i na vrijeme ne reaguju, a građanin se često javno izjašnjava za jedno, a intimno misli drugo. Tako su se mnogi ponašali i na kandidacionim konferencijama.

S obzirom da je struktura skupština u proteklim izborima bila jedna od velikih preokupacija izborne aktivnosti, ovdje ćemo izložiti podatke o sastavu Savezne skupštine po polu, starosti i školskoj spremi poslije izbora 1969. godine, upoređujući ih sa izborima 1963, 1965. i 1967. godine (vidi str. 632).

Podaci pokazuju rapidno opadanje broja žena u Saveznoj skupštini, stalno opadanje mlađih godišta do 40 godina starosti i stalan rast starijih godišta. Ako dodamo tome da u Saveznoj skupštini nema individualnih poljoprivrednih proizvođača, koji čine najmasovniju socijalnu grupaciju u zemlji, da su u prošlim izborima u Saveznu skupštinu izabrana svega 4 industrijska radnika, i to u Privredno vijeće, a da su u ovo Vijeće izabrana 93 poslanika iz rukovodećeg osoblja u privrednim organizacijama (uglavnom direktori) i 8 rukovodilaca iz ustanova, možemo donekle steći uvid u sastav Skupštine. Iz izbora u izbore imamo tendenciju povećanja učešća rukovodećeg (direktorskog) kadra u vijećima radnih zajednica Savezne i republičkih skupština, naročito u izborima 1969. godine, i pored kritike takve prakse poslije izbora 1967. godine i izbornih kriterija Socijalističkog saveza za izbore 1969. godine, kao i Zaključaka XIII sjednice CK SKJ o kriterijima kadrovske politike. I pored intervencija poslije kandidacionih konferencija teško je bilo zaustaviti tu tendenciju. Štaviše, poslije izbora 1969. godine bili su slabije od svih dosadašnjih izbora zastupljeni neposredni proizvođači, žene i omladina kako u Saveznoj tako i u republičkim skupštinama. Dok je, na primjer, u Saveznu skupštinu 1963. godine bilo izabrano 5,5% radnika, taj procenat je 1969. godine pao na 0,6% (svega 4 u Privrednom vijeću).

Slično je i sa izborom neposrednih proizvođača u republičke skupštine. U sastavu republičkih skupština bilo je 1963. godine 7,5% neposrednih proizvođača; taj procenat je 1969. godine pao na 1,3%.

Šta je uticalo na opadanje broja žena, omladine i neposrednih proizvođača i pored opšteprihvaćenih stavova? Jedan od uzroka je tradicionalizam u gledanju na različite uloge i mogućnosti muškaraca i žena; rijetko su žene predsjednici opštinskih skupština, sekretari komiteta, direktori većih radnih

Sastav Savezne skupštine po polu, starosti i školskoj spremi[3]

Godina	Ukupno	Pol		Starosna struktura					Školska sprema				
		m.	ž.	do 25	25—29	30—39	40—49	preko 50	osnovna	škole za KV i VK	srednja	viša	fakultet i visoka
1963.	670	539	131	5	27	275	295	69	61	32	133	114	330
1965.	670	554	116	3	28	240	278	121	49	43	105	121	352
1967.	670	581	89	1	11	169	349	140	29	30	108	121	382
1969.	618[4]		49	5[5]	3	141	340	129	16	16	77	90	419

[3] Svi podaci za sve izborne periode od 1963. do 1969. godine uzeti su iz »Statističkog biltena« Saveznog zavoda za statistiku, br. 296/64, 372/65, 491/67. i 590/69. U izborima 1963. i 1969. godine izabran je cio sastav Skupštine, a 1965. i 1967. godine polovina njenog sastava u smislu člana 81. Ustava SFRJ.

[4] Nedostaju podaci za 2 poslanika Vijeća naroda.

[5] Starosna struktura uzeta do 27 godina starosti.

organizacija. Uzrok je i stvarni i institucionalni autoritet rukovodećih ljudi u mnogim sredinama i na tome zasnovana politička moć u radnim organizacijama i opštinama. Prodor rukovodećeg kadra u skupštine nastaje i otuda što je oko njega koncentrisana velika vlast u ekonomskim i političkim odnosima, zbog čega on ima jak uticaj na privredu i društvene službe. Zbog toga se biraju »najuticajniji« koji će se u skupštinama moći izboriti za »svoj kraj«, radnu organizaciju, opštinu. Dalji uzrok je nedovoljna društveno-politička aktivnost društveno-političkih organizacija u mnogim krajevima. Većina ih je ostala na načelnim deklaracijama i apelima, a nedovoljno su se u političkoj praksi borile da se ostvare proklamovani izborni kriteriji. Poslije kandidacionih konferencija u mnogim mjestima nije učinjen ozbiljan napor da se na zborovima birača i zborovima radnih ljudi poboljša struktura kandidata.

Na kraju, izbori u svakom društvu su manje-više u vezi sa njegovim ekonomskim i socijalnim strukturama i snagama. Izvan toga teško je i kod nas objasniti pojavu da se načela i programske orijentacije dosta lako prihvaćaju, a da su praktični rezultati daleko slabiji. U mjeri u kojoj će ubuduće dolaziti do podruštvljavanja i integracije u materijalnoj proizvodnji i raspodjeli, i na toj osnovi do daljeg razvijanja samoupravljanja, u toj mjeri će se to odražavati i na podruštvljavanje izbornih procesa i uklanjanje političkog monopola i posredovanja. Budući da su proizvodni odnosi još opterećeni etatizmom, da se samoupravljanje još nalazi u fazi razvijanja i konstituisanja, da radni ljudi još nisu uspostavili svoju dominirajuću ulogu nad materijalnom proizvodnjom i raspodjelom, to se u političkoj sferi izražava kao lokalna zatvorenost, autarkičnost i posredovanje od strane raznih centara i grupa odlučivanja. U takvoj situaciji nosioci grupnih i užih teritorijalnih interesa koriste se u izborima svojom moći i stvaraju spregu kako bi u izborima ostvarili svoj interes na račun drugih ili interes »svoje« radne organizacije ili društveno-političke zajednice, što udaljava radne ljude i građane od bitnih izbornih procesa. Otuda vjerovatno i dolazi do otpora ideji neposrednih izbora za vijeća radnih zajednica. Na kraju krajeva, ipak se u samoupravnom društvu stepen izborne demokratije mora mjeriti po tome koliko je napredovao proces neposrednog vezivanja svih izbornih faza za neposredne proizvođače i građane. Prošli izbori još više su zaoštrili odnos između porasta demokratske svijesti i zahtjeva da se izbori dublje demokratizuju, s jedne strane, i birokratskih otpora, s druge strane. Naši izbori izražavaju divergentne pojave u bazi društva: snažne tendencije samoupravljanja, s jedne stra-

ne, i zadržavanja nominacije i posredovanja, s druge strane. U tom hibridu izbornog sistema još su jake klasične izborne forme, koje najprogresivnije snage društva, prije svega radničku klasu, još drže na izvjesnom odstojanju od osnovnih i odlučujućih faza izbornih procesa. To se u izborima prelama u neskladu između veoma sadržajnih normativnih i programskih koncepcija i stvarne političke aktivnosti i izbornih rezultata.[6]

U strukturi Savezne i republičkih skupština raste broj poslanika sa visokom stručnom spremom, naročito iz radnih organizacija, što je veoma pozitivno, budući da se većinom radi o ljudima koji su se u svojim radnim organizacijama i šire afirmisali kao stručnjaci i organizatori. Međutim, koliko god to bilo pohvalno, nije i tolerantno. Ako bi se takav trend nastavio, imaćemo monotipske skupštine i doći će do još veće pasivizacije radnih ljudi i građana u izborima.

Slična je struktura republičkih i opštinskih skupština. Navešćemo samo neke podatke o opštinskim skupštinama. U sve opštinske skupštine u Jugoslaviji izabrana je 1963. godine 7.021 žena. Taj broj je iz izbora u izbore opadao, da bi 1969. godine pao na 2.821. U izborima 1963. godine do 29 godina starosti izabrano je 11.233 odbornika. Taj broj je stalno opadao, da bi 1969. godine pao na 6.600 odbornika. Od 30 do 39 godina starosti izabrano je 1963. godine 21.971, a 1969. godine 17.631 odbornik. Od 40 do 49 godina starosti izabrano je 1963. godine 8.166, a 1969. godine 13.349 odbornika itd. Dakle, iz izbora u izbore u svim skupštinama, pa čak i opštinskim, imamo osjetno povećanje učešća starijih godišta, što se ne može smatrati pozitivnim trendom.

UČEŠĆE NA ZBOROVIMA BIRAČA I ZBOROVIMA RADNIH LJUDI I IZLAZAK NA IZBORE

Zbog spleta niza okolnosti koje su uticale na ostvarivanje izbornog sistema imamo iz izbora u izbore opadanje broja prisutnih na zborovima birača i zborovima radnih ljudi i opadanje procenta izlaska na same izbore. Navešćemo samo nekoliko podataka.

[6] Izbori se suviše institucionaliziraju, a institucije suviše posreduju. Na primer, kandidacione konferencije kandiduju, opštinske skupštine biraju; u izborima učestvuju izborne komisije u društveno-političkim organizacijama, kadrovske komisije, koordinaciona tijela. Pored opravdane funkcije, sva ta tijela u praksi ispoljavaju ulogu posredovanja i izborima oduzimaju nešto od neposrednosti, što ide u prilog političkom monopolu.

Procenat prisutnih na zborovima birača i zborovima radnih ljudi prilikom kandidovanja za Saveznu skupštinu

	1963.	*1965.*	*1967.*	*1969.*[7]
Savezno vijeće	18	17,2	13,1	12,1
Privredno vijeće	38,7	40,3	31,6	30,6
Prosvjet.-kult. vijeće	67,7	64,2	48,7	36,3
Soc.-zdrav. vijeće	55	46,3	38,4	36,1
Org.-polit. vijeće	40,8	41,5	33,3	ukinuto

Opada i učešće birača, odnosno izlazak na neposredno glasanje za sve skupštine. Ovdje ćemo navesti podatke samo za Saveznu skupštinu (procenat onih koji su glasali za Savezno vijeće):

1963.	*1965.*	*1967.*	*1969.*
95,5	93,6	89,1	88[8]

Nad ovakvim trendom trebalo bi se ozbiljno zamisliti u cilju prilagođavanja izbornog sistema i mijenjanja izborne prakse. Neki elementi izbornog sistema došli su u ozbiljan sukob sa proklamovanim i razvijenim društvenim odnosima, naročito na području kandidovanja i biranja. Sigurno je da naše skupštine, kao najširi organi društvenog samoupravljanja, ne mogu ostvariti svoje funkcije sa jednostranim sastavom, gdje ne samo da nema dovoljno, već negdje i nikako pripadnika neposrednih proizvođača, koji su najznačajniji nosilac samoupravnih društvenih odnosa, i seljaštva kao najbrojnije društvene grupacije.[9] Zbog toga se sadašnje stanje mora mijenjati ili će izazivati ozbiljne probleme u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, posebno zbog sporog uključivanja poljoprivrede i sela u društveni sektor privređivanja. Bez tih izmjena teško da se mogu konstituisati *radne i odgovorne skupštine,* što u samoupravnom društvu i čini njihovu osnovnu karakteristiku. Razumije se da se samo brojem prisutnih na zborovima birača i procentom onih koji su izašli na izbore ne može mjeriti izborna aktivnost i politički odnos građana prema izborima. I veliki procenti onih koji su izašli na izbore mogu

---

[7] Podaci za Društveno-političko vijeće, jer je ustavnim izmjenama ukinuto Savezno i Organizaciono-političko vijeće.

[8] Podaci o neposrednim izborima za Društveno-političko vijeće Savezne skupštine.

[9] U Saveznu skupštinu nije izabran ni jedan individualni poljoprivredni proizvođač u posljednja četiri saziva. U izvještaju SK SSRNJ stoji da je 1969. godine izabran jedan.

da kriju pasivan odnos građana prema izborima, naročito tamo gdje su građani objekti, a ne subjekti politike. Ipak je problem u tome hoćemo li trajno obezbijediti jačanje uloge neposrednih proizvođača i građana u svim izbornim procesima. Odlučivanje o tome ko će biti kandidat za poslanika i odbornika i, još više, ko će biti izabran je esencijalni dio izborne demokratije.

Samoupravna izborna demokratija zahtijeva racionalniji sistem demokratskog odlučivanja. To nije samo diskusija i predlaganje kandidata. Uspostavljanje takvog izbornog mehanizma nije stvar samo normativnosti; daleko je teže obezbijediti njegovo ostvarivanje. Bez stalne i aktivne uloge svjesnih subjektivnih snaga, prije svega SKJ, to se ne može obezbijediti.

Političko angažovanje građana i radnih ljudi u izborima ovisi i od toga koliko su u opštini razvijeni procesi njihovog ukupnog političkog angažovanja, da li je i u kojoj mjeri razvijen cjelokupan samoupravni sistem u opštini, kao i od toga kakav je položaj opštine u društveno-političkom sistemu i kako se ostvaruje ustavna koncepcija opštine kao osnovne društveno-političke zajednice, koja je i osnovni nosilac svih izbornih procesa. Tamo gdje se u tome zaostaje, izbori nose pečat provincijske zatvorenosti i ograničenosti. To je vidljivo i prilikom odabiranja ličnosti za predsjednika opštinske skupštine u takvim sredinama, koje često ima karakter nominacije. U takvim sredinama izbori time i počinju i to čini glavnu preokupaciju. Dokle se u tome otišlo, pokazuju pojave glasanja aklamacijom za predsjednika, što je posljedica bilo nominacije jedne ličnosti za tu funkciju bilo bojazni da bi svaka konkurencija ili tajno glasanje bili riskantni za već utvrđen personalni razmještaj u opštini.

Na tokove izbornih procesa utiču i uticajne grupe u velikim radnim organizacijama, koje često diktiraju i personalni sastav za pojedina vijeća. Centralizam je uglavnom razložen, ali se u mnogim opštinama i radnim organizacijama taložio i tu došao u sukob sa demokratskom sviješću građana i radnih ljudi. Na tom tlu javlja se svojevrsna unija između tehnokratije i političke birokratije, što se u izborima izrazito manifestuje. U uslovima još nedovoljne povezanosti mnogih radnih organizacija i nedograđenosti sistema, naročito u pogledu planiranja i usmjeravanja razvoja, poslovni rezultati najčešće ovise i pripisuju se sposobnim i dovitljivim grupama, kao i njihovoj sposobnosti da se povezuju sa političkim grupama u centrima odlučivanja društveno-političkih zajednica. To pojačava moć i ugled tih grupa, što posebno dolazi do izražaja u

izborima. One imaju podršku i »odozdo« i »odozgo«. Ta sprega navodi radne ljude da istaknu njihovu kandidaturu, »jer će oni i najbolje štititi njihove interese«. To bitno sužava i cijepa uticaj organizovanih proizvođača na odlučivanje o sastavu predstavničkih tijela na širem području nego što je opština. Na autarkiji, proizvodnoj i teritorijalnoj zatvorenosti, u nedostatku razvijenih kohezionih faktora na bazi udruženog rada, javlja se ekonomski i politički monopol raznih grupa koje se predstavljaju za nosioce opšteg interesa. To implicira društvenu dezintegraciju u privrednim, društvenim, nacionalnim i drugim odnosima.

Prema tome, izbori su u suštini determinisani položajem pojedinih društvenih slojeva i grupa u društvenoj proizvodnji i raspodjeli. Ko ima ekonomsku moć, prenosi je i u političku sferu. Jačanje uloge radnih ljudi u ekonomskoj sferi neminovno će dovesti i do njihovog jačanja u političkoj sferi. Time će se postepeno brisati granica između ovih sfera društva, pa će i izbori sve više biti demokratskiji i neposredniji.

Prošli izbori su ipak približno odrazili stvarni položaj neposrednih proizvođača i građana u ekonomskim i samoupravnim odnosima. To je stanje u kome radnička klasa još nije neposredna dominantna ekonomska i politička snaga, već to dijeli sa raznim reprezentativnim i derivativnim organima, ali sa jasnim zahtjevima i tendencijama da ona postane takva snaga. Trend samoupravnih odnosa u radnim organizacijama i njihovim zajednicama sve više će imati kao smjer jačanje samoupravljanja i društvene moći radnih ljudi. Ako se ne bi obezbijedio takav trend, samouprava bi dolazila u faze stagnacije, što bi se odrazilo i na konstituisanje skupština društveno-političkih zajednica. Konfliktne situacije u izborima i nepovoljna struktura skupština već upozoravaju na potrebu radikalnijih mjera da se u cjelokupnom društveno-političkom sistemu snažnije ispolji i predstavi radnička klasa i najnaprednije snage sela. Iako sastav skupština ne može biti običan matematički izraz postojeće socijalne strukture, danas je ipak sasvim jasno da u skupštinama moraju dobijati više mjesta one snage koje su osnovni nosioci novih društvenih tendencija i odnosa.

Na kraju, postojećem izbornom sistemu nedostaje veći stepen pravne sigurnosti i zaštite izbornih prava i sloboda. S obzirom na ponašanja raznih učesnika u izborima i na pojave samovolje, trebalo bi obezbijediti efikasniju kontrolu nad radom svih institucija i učesnika u izborima. Niz slučajeva u prošlim izborima ozbiljno nameće potrebu jačeg obezbjeđi-

vanja i zaštite izbornih prava i sloboda. Baš u izborima pojedine karijerističke grupe bore se za svoje pozicije, koristeći sva sredstva, sve do kršenja ustavnosti i zakonitosti. U ovoj oblasti zaštite sada ima toliko praznina da je manevarski prostor ovakvim grupama veoma velik. Zbog toga su se i mnogi dogovori pretvarali u pravo jačeg, a da od toga nije bilo zaštite. U mnogim opštinama moćne grupe su se ponašale pragmatički, imale su veliku moć adaptacije. Dok bi danas verbalno bile glavni nosioci izborne demokratije, već sutra bi se služile samovoljom, veličajući jedne kandidate, a blateći druge. Glavni motivi za takvo ponašanje bili su zaštita pojedinačnih i grupnih interesa i na tom putu odstranjivanje »nedisciplinovanih«. Ovakvih mogućnosti bilo bi daleko manje ako bi se preciznijim zakonskim odredbama zaštitila sloboda i neprikosnovenost biračkog prava.

Nesređenost biračkih spiskova, nedovoljno obezbjeđenje tehnike tajnosti glasanja i druge nepravilnosti u izbornoj proceduri treba da budu dovoljan razlog da izbori budu neizostavno poništeni. Dovođenje u zabludu birača u korist bilo kog kandidata čest je slučaj, pa bi i to trebalo biti dovoljan razlog da se pojedine izborne faze ponište. Bez jasne i precizne pravne zaštite pogotovo pasivno biračko pravo lako postaje fikcija. Isto tako, vršenje pritiska na birače i biračko tijelo moralo bi sasvim normalno da dovede do poništenja izbora.

Izbori su do sada otkrili i na površinu izbacili niz dilema, pozitivnih i negativnih iskustava od značaja za dalje usavršavanje društveno-političkog i izbornog sistema. Do narednih izbora ta iskustva bi trebalo analizirati i dileme raščistiti i povodom njih ne samo zauzeti jasnije stavove, nego ih i razrješavati u cilju bržeg razvijanja društvenih odnosa kojima težimo.

polemika

Ideologizacija između filozofije i revolucije

U »Socijalizmu« br. 12/69, u rubrici »Prilozi«, objavljen je tekst Prvoslava Ralića pod naslovom *Filozofija između ideologizacije i revolucije*. Namera nam je da iznesemo bitne nedostatke u načinu mišljenja P. Ralića, jer je takav način utoliko i nedopustiv pod pretpostavkom da nas obavezuje relativno ista ili slična sudbina stvari.

Šta P. Ralić zamera našoj filozofiji, odnosno jednom delu ove filozofije? Imaju li te zamerke minimalne šanse da budu principijelnog karaktera ili su one unapred slobodne od bilo kakvih obzira poštene svesti koja problem istraživanja prati dotle dok joj to omogućuju vlastite snage i sopstvena moć rasuđivanja? Ili je, pak, po sredi zabluda? Ako je P. Ralić sebe smatrao pozvanim da o jednoj ne baš lakoj stvari zgotovi svoje mišljenje bez napora da makar sam stekne pravu sliku o onome što se zove naša filozofija danas, onda je on postigao sve drugo pre nego ono do čega mu je bilo stalo.

Da bismo izbegli grešku u koju je P. Ralić, valjda, nehotice zapao, mi nećemo govoriti o doprinosu naše filozofije. O tome je samo njeno postojanje dovoljno svedočanstvo. Razume se da je, isto tako, nećemo ni braniti. Nekome bi to delovalo preterano nametljivo i suviše traženo, a, drugo, nije isključeno da time ne bismo protivrečili nekim našim namerama u bliskoj budućnosti. Ali, više je nego sigurno da ništa više ne ozlojedi čoveka nego kad se odjednom suoči sa balastom misaonog provincijalizma koji, da bi se održao u svojoj ograničenosti, verovatno, neće prezati čak ni od toga da bude opasan.

O čemu je, zapravo, reč?

Poznato je da je Hegelova pozicija političkog apsolutizma monarhističkog tipa odvela Hegela ka instrumentalizaciji filozofskih ideja uopšte. Ostvarenje ideje apsolutnog duha Hegel je video u filozofiji prava i pruskoj monarhiji, kao pojavnom obliku uma i slobode. Zato nas čudi što P. Ralić ne vidi

podudarnost svojih gledišta sa gore pomenutim kada je reč o realizaciji filozofije. P. Ralić je naslovom *Filozofija između ideologizacije i revolucije* pokušao da onemogući i samu pomisao da filozofija ima smisla samo ako je u funkciji interesa politike. Prividno, P. Ralić nastoji da tako misli. Stvarno, cilj P. Ralića je nešto drugo i o njemu on nije u stanju da govori a da ne načini dosta promašaja i proizvoljnosti. Otuda, u sistemu mišljenja P. Ralića polarnosti ostaju strogo isključene, pa on nikako nije mogao da nađe mesta prokletoj ideologiji a da time ne naškodi bilo revoluciji bilo filozofiji.

U onoj meri, naime, u kojoj P. Ralić ne dopušta sferi filozofske misli njenu okrenutost ka konkretnim problemima vremena (bili oni čak i politički), tako da i sam pojam revolucije bude uzdignut na rang umnosti, ukoliko, naravno, ovaj pojam obuhvata i realno sadrži ono po čemu može u sebi da prevlada puki fakticitet, u toj meri on se protivi nužnoj vezi revolucije i filozofije. Jer, P. Ralić biće revolucije ne samo da ne izvodi iz sfere marksističke filozofije, nego, štaviše, ovoj poslednjoj osporava čak i ono što njenom razlogu postojanja uopšte daje nekakav smisao. Ali, ovo je P. Raliću bilo potrebno da bi, kao što ćemo videti, prikazao našu filozofiju ili jedan njen deo, svejedno, kao filozofiju koja se »koristi u razne nefilozofske, politikantske, interesne ili ideologijske svrhe« (1602).

Ali, pođimo redom.

Način na koji P. Ralić govori o izvornom smislu sumnje u filozofiji, o njegovom značaju za »kreativnu filozofiju«, po mnogo čemu podseća na ulogu koju su guvernante imale u istoriji filozofije još od antičkih vremena. Jer, ove, da bi nekako zainteresovale svoje male štićenike za stvari kojima još nikako nisu dorasli, često su bile prinuđene da se koriste pripovedačkom veštinom, te, pričajući, na izgled, gatskim jezikom, one, ipak, uspevaju da dovoljno vešto izopače i formu kazivanja i sadržaj koji ta forma nikako ne trpi. No, bez obzira na sve nedostatke ne može se oporeći postojanje dobre namere. Međutim, ako uz sve ograničenosti i teškoće gornje metode izostane još i dobronamernost, stvari se komplikuju utoliko što smo u nedoumici i neodlučni smo i kod tako beznačajnih stvari kao što su lična raspoloženja, dopadanje ili nedopadanje . . .

Odsustvo sumnje u filozofiji za P. Ralića je tesno povezano s nekritičnošću filozofije prema samoj sebi. Ovde je P. Ralić pobrkao dva nespojiva plana: transempirijski i konkretno egzistencijalni plan. Dok je prvi plan — plan razvoja duha sa stanovišta večnosti, ovaj drugi ograničen je određenim egzisten-

cijalnim prostorom unutar koga duh može da postavlja nekakvu svrhu i da, više ili manje, otkriva puteve njenog postizanja.

U tom smislu zahtev da filozofija bude kritička svest vremena, revolucije posebno, ima svoje duboke osnove u prirodi bića samoga mišljenja, kome je, pre svega, neposredni zadatak da postojeće odnose uzdigne do nivoa supstancijalnog sadržaja, odnosno da postojeće kao takvo primi u sebe, posredstvom moći uma, ono što pouzdano može onaj supstancijalni sadržaj ustanoviti kao težnju inherentnu samom svetu da neprestano sebe transcendira. Novija filozofija je, otuda, nužno pošla od metodološkog stava sumnje kao svog vrhovnog principa, ne da bi istražila krajnje osnove i granice saznanja, kako je mislio Kant, već zato da nagli porast ideološke isključivosti ponovo preispita kao činjenicu koja suvereno vlada totalnom krizom sadašnjeg poretka stvari u svetu.

P. Raliću se, stoga, može činiti da »filozofiranje čiji je rizik farsa, a inovacija lenja« jeste golo zanovetanje, duhovna masturbacija koja je zadovoljena već time što ne mora da pati od nedostatka »obaveznih normi«, pa se ne treba čuditi zašto onda filozofija »često traži komotnu instituciju« kao jedan vid bekstva i prikrivanja stvarne nemoći. Zapravo, P. Ralić hoće pošto-poto da opravda i prikaže vlastiti stav kao stav društva prema filozofiji, ukoliko se ono odnosi prema filozofiji »filozofski«, a ne »pristrasno, pragmatski ili isključivo politički«. A da bi to bilo mogućno, odnosno da bi se društvo, to jest P. Ralić, odnosilo prema filozofiji »filozofski«, ono je, pre toga, mora zaslužiti; u protivnom, društvo »ne zaslužuje niti može da ima filozofiju koja je okrenuta onom novom u budućnosti«.

Po P. Raliću, mi filozofiju »koja je okrenuta onom novom u budućnosti« i nemamo, te i sama potreba za novim oblikom organizacije društva u filozofiji koja je izraz realnog stanja datog društva, ako je ono bitna pretpostavka filozofije novog, svodi se u okviru stanovišta zvanične filozofije na destrukciju političke dogme, čije su implikacije, na jednoj strani, »bezobzirna kritika svega postojećeg«, a na drugoj, »antisamoupravna suština političke tendencije« (1610).

Na strani 1603, drugi pasus, kraj druge rečenice glasi: »... antisamoupravna politizacija dela naše filozofije je *nesumnjiva činjenica*« (kurziv naš). Ovaj stav, uzet sam po sebi, očigledna je besmislica. Međutim, u kontekstu jedne situacije, unutar određenih odnosa društvenog poretka, pod pretpostavkom da sledimo unutrašnju logiku ovih odnosa i da nam je zajedničko očuvanje i dalja nadgradnja onog sadržaja koji

je za našu epohu presudan, takav stav ili bi trebalo dokazati ili zagovornike »nedužnog« govorenja snabdeti svim mogućnim konsekvencama koje bi to govorenje, s gledišta posledica, imalo u svojoj empirijskoj realizaciji. Jer, mi možemo u slobodnoj interpretaciji braniti, odnosno napadati koje nam drago stanovište, ali, da bismo svom stavu dali neophodnu čvrstinu teorijske zasnovanosti, za to je, pre svega, potreban relativno koherentan sistem i znanja i odmerene kritičke distance, koja nas čuva od zlih namera i nervoznih strasti bilo prema nama samima bilo prema našim idejnim protivnicima.

Braniti jedno uverenje kao svoje, pa makar i tako krupnim razlozima kao što su »nesumnjive činjenice«, izlaz je koji za sebe traži institucionalizirana svest, jer ona poima stvari u njihovoj jednodimenzionalnoj određenosti, te sve što napušta ravan jednosmernog mišljenja, prirodno, ugrožava udobnost ove svesti, i ona reaguje shodno logici pozicije: ono što ima pričin novoga u sebi nosi klicu razdora i može biti opasno po sistem pozitivnih vrednosti.

O »nesumnjivim činjenicama« vrlo je teško govoriti a da ne budemo u stalnoj opasnosti od pobune onog dela naše savesti koji je, ipak, na kraju, jedino relevantan i za one zlonamernosti i omaške usled kojih neminovno mora nastati ili potpuni gubitak merila ispravnog ponašanja ili sinkretičko i utoliko stihijno odnošenje prema osnovnim normama unutar prihvaćenog sistema vrednosti. Prosuđivati o stvarima s pozicije »nesumnjivih činjenica« bitna je karakteristika mišljenja koja se ne pita o posledicama uzročnih veza, jer zapravo uzročno-posledični odnos ovo mišljenje dovodi u opasnost da bude prognano iz sveta, ukoliko realni odnosi i svojstva stvari poprimaju svoja neizbežna odredišta.

Na planu stvarnih odnosa, redukujući gornji stav, to znači da je najgore kad razboritost postane ohola. Onda tu nešto s pameću nije u redu. Prirodno je, stoga, da »nesumnjive činjenice« u nastojanju da svoje uporište svedu na rđavu izvesnost tragikomične zbilje nalaze čvrste osnove u opravdavanju upotrebe sredstava moći ako je to jedini način da njihovo pravo primi formu legaliteta i bude obavezno u onoj meri u kojoj ga sama logika stvari osporava kao isključivo represivnu silu, suprotstavljenu prirodnom odvijanju procesa stvari.

Dogmatski karakter jednog dela naše filozofije dobrim delom je uslovljen našom kanoniziranom političkom dogmom. Jer, naša filozofska misao je nastala pod okriljem ove dogme i ona je njene praktične posledice prevodila u sferu uma, dajući im teorijsku podlogu u okviru stanovišta marksističke fi-

lozofije. Prema tome, ovoj filozofiji ili jednom njenom delu, svejedno, kritika, da bi bila naučno reprezentativna, mora biti upućena sa stanovišta marksističke filozofije. Inače, parcijalna kritika ili kritika okvirnih koncepcija nekih naših filozofa koja se, istovremeno, ne bi pitala o samoj filozofskoj orijentaciji, dakle, kritika sa stanovišta P. Ralića nije moguća već i zbog toga što on nije u stanju da, radikalizujući svoju osnovnu pretpostavku, time ne dovede u pitanje vlastitu poziciju na kojoj može još relativno udobno da se oseća.

Međutim, P. Raliću se ovo ni u jednom trenutku ne postavlja kao problem. Prihvativši se tako pozamašnog posla (i tu mu se mora odati priznanje), P. Ralić je izgubio iz vida predmet svoga razmatranja, pa »društvenu kritiku filozofije« pretvara u kritiku filozofije sa stanovišta politike. On je, dakle, izvršio zamenu teze i otuda je lako zapao na stranputicu, proglašavajući filozofiju ili jedan njen deo, svejedno, odgovornom za ono što može samo u praktičnoj delatnosti biti izopačeno, posredstvom nedovoljno domišljene političke koncepcije.

Paradoksalno je što P. Ralić sa ovih pozicija postavlja zahtev »da filozofija bude kritička misao same revolucije, sama njena svest«. Postavljati ovako visok stepen revolucionarne aspiracije, a, s druge strane, zahtevati da on bude u nekakvom odnosu apsolutne tolerancije sa dnevnim interesima politike, u najmanju ruku je prilično teško razumeti.

Politička dimenzija naše revolucije ujedno je i njen kraj; odnosno onim svojim delom kojim nadvladava interesnu sferu politike — revolucija može da unapredi interes same filozofije, i samo utoliko revolucija postaje njen bitni sadržaj. I ako je filozofija do ovoga sadržaja dolazila kritikom onoga što je institucionalni svet politike pretvarao u instrumentarij za svoje kratkovide ciljeve, to je napor filozofije da očuva biće revolucije u njegovom istorijskom totalitetu sticao onu osobenost po kojoj naša filozofija može s pouzdanjem da gleda na svoju budućnost. Mi, naravno, ne isključujemo potrebu kritičke revalorizacije naše filozofske situacije. Ona je, štaviše, imperativ našeg vremena. Ali, ako do nje dođe i kada dođe — kritika će morati da proistekne iz same filozofije, odnosno iz onoga po čemu će ta kritika imati filozofski razlog i biti izvršena filozofskom moći mišljenja.

U tom smislu zamerke P. Ralića pate više od neke vrste bolešljivog cinizma nego što im je stalo da ustanove temeljne relacije u samoj strukturi predmeta, jer one zahtevaju da i sama misao bude temeljna.

Mi nećemo ulaziti u detaljnu polemiku sa nizom, mahom proizvoljnih, stavova P. Ralića. Ali, tim pre moramo nastojati da im pomerimo ono značenje koje kod P. Ralića dobija prizvuk pukog političkog rezona.

Da li je »moguće da filozofija o kojoj je reč upravo nije filozofija, već svojevrsna politička platforma koja se njenim imenom prikriva« (1603)?

Na ovo pitanje P. Ralić traži odgovor koji bi bio najbolje primeren njegovoj centralnoj tezi o ideološkoj i političkoj dimenziji naše filozofije. Kako je P. Ralić već ranije zaključio da je »suprotnost između društvene kritike i dela naše filozofije nerešiva u sferi teorije i borbe mišljenja«, on je sa velikom lakoćom »pouzdano« došao do toga da je, svakako, »reč o političkom sukobu, o sukobu različitih idejnih platformi«.

Ali, pre nego što otpočnemo sa analizom osnovne teze P. Ralića, neka nam bude dopušteno da učinimo jednu napomenu.

Iako P. Ralić ne nalazi za shodno da neke svoje, »fundamentalne«, tvrdnje argumentuje, moramo mu zameriti izvesnu nepreciznost u pogledu stavova koji su, inače, sami po sebi, jasni. Jer, nesporazumi mogu imati dalekosežnije posledice nego što se u prvi mah na to i pomišljalo. Čini nam se, stoga, da je P. Ralić, pre nego što je postavio gornje pitanje, unapred znao namere svoje misli, pa, i ne pokušavajući da ispita osnovanost i težinu postavljenog pitanja, on na njega odgovara na jedan, doduše neprilična, ali za ovakav tip mišljenja jedino mogućan način. Naime, bez mnogo fraza P. Ralić sledi svoje namere, trudeći se uporno, ali bez uspeha, da otkloni sa njih patetiku isprazne proizvoljnosti, pa kao čovek koji je imao dosta uspeha u flertovanju s istinom, odjednom, ostajući lišen njene milosti, a da bi prikrio svoje očajanje, zbog ovako, nesumnjivo, velikog gubitka, upušta se u vrlo problematična nagađanja.

Tako P. Ralić u formi novog pitanja daje odgovor na prethodnje i »dokazivanje« neprestano ostaje u krugu.

»Koji su — pita se P. Ralić — bili putevi i koji su bili uzroci ideologizacije i politizacije dela naše filozofije« (1604)?

Smisao ovako postavljenog pitanja u indikativnoj formi zahteva odgovor koji je nužno afirmativan, jer se unapred pretpostavljaju štetne implikacije i tvrdi se da one mogu imati samo destruktivne posledice po društveni poredak u celini. Na ovaj način postavljeno pitanje podrazumeva da je »ideologizacija« i »politizacija« filozofije ili jednog njenog dela, sve-

jedno, neosporni izvor zla, pošto ta »ideologizacija« i »politizacija« ne stoje u pozitivnom odnosu prema političkom sistemu kao takvom. Zapravo, destruktivni i negativni karakter naše filozofije, ili njeno stanovište kao stanovište kritičke filozofije na planu političkih odnosa, P. Ralić je interpretirao tako što se ona pod parolom »konkretne angažovanosti pojavljuje kao politička koncepcija koja nudi političke rezultate«.

Međutim, otvorenost naše filozofije prema društvenim problemima, političkim posebno, odražava realnu sliku stanja protivrečnosti u kome se nalazi i postoji kako naše društvo tako i filozofija zajedno s njim.

Odnosno, onim delom kojim je okrenuta ka revoluciji filozofija nužno mora biti ideološka; ona mora sferi konkretnog prići sa stanovišta potreba toga sveta, kako bi ovaj uopšte svoje namere učinio umstvenim u domenu u kome one mogu da izdrže kritiku s gledišta njihovih realnih mogućnosti, te da kao izraz opšte volje dobiju onu odliku po kojoj onda sudimo o onom supstancijalnom kao bitnom obeležju jednog vremena, epohe itd. Prema tome, stav da filozofska misao kao »istorijski bitna misao revolucije« treba da inklinira ne u pravcu »odbacivanja ideologije«, već, naprotiv, ka opravdanju istorijski stečene pozicije koja se najkraće može označiti kao teorijski okvir »revolucionarne ideologije«, i stav da se »naša filozofija počela razvijati kao »struka« koja je kao paravan potrebna onoj misli koja više nije filozofska, već ideologijska«, direktno protivreče jedan drugome. Ovde je odnos između »revolucionarne ideologije« i filozofije kao »istorijski bitne misli revolucije« izokrenut, pa umesto da ideološkom mišljenju, kao mišljenju datom u odnosima isključivih suprotnosti, bude pretpostavljeno mišljenje koje se kreće u razlikama, i koje utoliko pomera unutrašnju granicu, dovodeći do toga da određeni istorijski proces prevlada vlastitu tendenciju zatvaranja u slepi dogmatizam, uporno se ostaje pri shvatanju da filozofija tek kao sredstvo, pa bilo i »revolucionarne ideologije«, može izvršiti svoju funkciju. Drugim rečima, P. Ralić smatra — da bi naša filozofija mogla biti na nivou zahteva vremena, ona se mora programirati od zvanične politike, to jest ona mora biti reformska, samoupravna itd., itd. Koliko je ovo shvatanje isprazno i uopšte kobno ne samo po autonomiju filozofije, nego i po samu mogućnost da politika bude oslobođena od isključivo pragmatskih interesa, nije potrebno dokazivati. Jer, misao koja u realnosti pronalazi mogućnost za svoje ostvarenje realizuje se upravo u onom stepenu u kome i sam realni svet postaje nosilac sadržaja vrednosti uma, dakle, ukoliko je sadašnji po-

redak sveta proizvod razrešenja antagonističkih odnosa u njegovim ključnim strukturama.

U tome i jeste smisao filozofije shvaćene kao istorija i teorija revolucije: što ona ni u jednom trenutku, na planu praktične angažovanosti, ne sme dopustiti važenje političkih merila, budući da ova merila lako mogu dovesti u neposrednu opasnost kako ideju čiji su oni instrumenti tako i samu oblast u kojoj još uvek stoje u funkciji posrednika između, s jedne strane, onoga što je dato kao projekcija i, s druge strane, onoga što u konkretnome teži da bude temeljna odrednica praktičnog zasnivanja prihvaćenog modela, teorije i tome slično.

U epohi koja je još sva u traganju za onom osobenom svešću toliko značajnom za svaki istorijski relevantan čin, kao neosporan razlog temeljne datosti ove svesti sa stanovišta onoga umnoga u vremenu, jedva da možemo o bilo čemu pouzdano govoriti a da to već ne dovede u sumnju ispravnost naše namere. Jer, mi možemo da se opredelimo za neku stvar sa većim ili manjim stepenom razumevanja i da to bude podjednako uverljivo za interesne grupe kojima pripadamo i za čije ciljeve uobražavamo da smo spremni na odricanje i samopregor kako bi oni bili postignuti. Ali, ako uz sve to nedostaje ona demonska i, u isto vreme, stvaralačka sumnja, teško bi bilo reći da smo učinili ono najviše. Pretpostavka da ne zadovoljavamo taj osnovni stav, to jest stav sumnje u vlastito stanovište — za nas više ne može imati nikakav značaj.

B. V. BORJAN

Lenjin i sindikati*

U izuzetnoj istorijskoj pojavi Vladimira Iljiča Lenjina ujedinjuje se teoretičar socijalizma i revolucije, naučnik, revolucionar i državnik. Nemoguće je naći ličnost koja je u srazmerno kratkom periodu ostavila za sobom tako značajan pečat na istorijskim zbivanjima i veličanstveno delo teorijskog stvaralaštva i praktičnih akcija na promeni i daljem kretanju ljudskog društva i klasa i ljudskih odnosa uopšte — kao što je to slučaj sa Lenjinom.

Prošle su decenije, došla je nova epoha i nove generacije, čovečanstvo je doživelo niz velikih društvenih promena, a Lenjinova revolucionarna misao i njegovo celokupno delo služe i danas kao trajna inspiracija u celokupnom progresivnom društvenom kretanju.

Duboko svesni Lenjinovog doprinosa pobedi socijalizma u svetu i bliske povezanosti jugoslovenske revolucije s njegovim delom, radnička klasa i narodi Jugoslavije sa osobitim priznanjem i poštovanjem obeležavaju stogodišnjicu njegovog rođenja.

Dozvolite mi da u okviru te opšte, svima nama zajedničke proslave, u ime Saveza sindikata Jugoslavije, dam skroman prilog učestvujući na ovom svečanom skupu posvećenom Lenjinovom učenju o sindikatima.

Lenjinovo shvatanje uloge sindikata nerazdvojni je deo njegovog ukupnog učenja i stvaralačkog doprinosa razvoju marksizma. Ono predstavlja značajnu komponentu Lenjinove opšte teorije o revolucionarnom preobražaju društva.

Poznata je Lenjinova ocena istorijskog mesta i uloge sindikata u životu radničke klase. Sindikati su, kako on podvlači,

---

* Izlaganje Dušana Petrovića, predsednika Veća Saveza sindikata Jugoslavije, na međunarodnom sindikalnom susretu u Uljanovsku posvećenom stogodišnjici rođenja Vladimira Iljiča Lenjina (17. aprila 1970).

»predstavljali gigantski progres radničke klase u početku razvitka kapitalizma, kao prelaz od rasparčanosti i bespomoćnosti radnika ka počecima klasnog ujedinjavanja«[1]. Prema Lenjinu, sindikati su ne samo istorijski neophodna već i istorijski neizbežna organizacija industrijskog radništva, koja ga u uslovima diktature proletarijata obuhvata skoro u njegovoj celini.

U genezi Lenjinove koncepcije o sindikatima mogu se jasno razlikovati dve osnovne faze: do oktobarske revolucije i posle nje. Prva faza se hronološki poklapa s periodom osnivanja i razvoja sindikalnog pokreta u Rusiji u doba carskog samodržavlja i razvitka kapitalizma; druga faza obuhvata prve godine sovjetske vlasti kada se bitno menjao odnos sindikata prema državi.

Smatrajući ulogu sindikata veoma važnom u borbi protiv buržoazije, Lenjin se u poznatom delu *Šta da se radi* posebno zalaže za stvaranje masovnih sindikalnih organizacija, koje bi trebalo da budu otvorene za sve radnike, koje mogu »ne samo da ogromno koriste razvoju i jačanju ekonomske borbe već i da postanu važno sredstvo političke agitacije i revolucionarne organizacije«[2].

Poznato je da se Lenjin kasnije još odlučnije zalagao za što veću brigu partije o sindikatima, tražeći da se sindikati što više okrenu prema radnicima.

Mestu sindikata i zadacima koje oni treba da izvrše Lenjin je poklonio posebnu pažnju u periodu posle oktobarske revolucije. U Lenjinovoj koncepciji socijalističke države, u kojoj je proletarijat organizovan kao vladajuća klasa, o čemu je opširno govorio u *Državi i revoluciji*, sindikati su morali da zauzmu jedno od centralnih mesta. Za Lenjina je osobeno da probleme sindikalnog pokreta uvek povezuje sa zadacima političkog pokreta i da u samom sindikalnom pokretu izdvaja one momente koji su u datom političkom trenutku naročito značajni za klasnu borbu proletarijata.

U raznim prilikama Lenjin je podvlačio potrebu da vaspitanje radnika bude najvažniji zadatak sindikata, da masu treba naučiti upravljanju ali »ne iz knjiga, ne na osnovu predavanja i mitinga, već na osnovu iskustva«[3]. Pripremajući nacrt programa RKP, Lenjin posebno ističe da sindikati, pored toga što treba da preuzmu upravljanje celokupnom privredom, treba da se transformišu u organe »radnog i socijalističkog vaspi-

---

[1] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, IV izdanje, tom XXXI, str. 32.

[2] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, na ruskom, V izdanje, tom VI, str. 116.

[3] *Isto*, tom XXXVII, str. 451.

tanja svih radnih ljudi, tako da praktična iskustva upravljanja, pod kontrolom radničke avangarde, budu prenesena i na zaostale slojeve radnika«[4].

Lenjin je posebno isticao, kao veoma važan zadatak sindikata, rad na osposobljavanju radnika za upravljanje, smatrajući da se samo na taj način može izgraditi socijalističko društvo. Govoreći o tom zadatku na II kongresu sindikata SSSR-a, on je ukazivao na potrebu da se sve više proširuje učešće samih trudbenika u upravljanju privredom i u organizovanju nove proizvodnje. »Ako taj zadatak ne rešimo, ako sindikate ne pretvorimo u organe koji će vaspitavati desetostruko šire mase nego sada za neposredno učešće u upravljanju državom, onda mi stvar komunističke izgradnje nećemo dovesti do kraja.«[5]

Ovde treba posebno istaći da je Lenjin u više prilika tražio da se sa obučavanjem radnika počne odmah čim radnička klasa preuzme vlast i da u njemu učestvuju svi trudbenici. »Mi nismo utopisti — pisao je Lenjin — mi znamo da svaki polukvalifikovani radnik i svaka kuvarica nisu sposobni da odmah otpočnu da upravljaju državom. U tome se mi slažemo i s kadetima i sa Berškovskom i Cerētelijem. Ali mi se razlikujemo od svih ovih građana time što tražimo da se smesta prekine s predrasudom da su tobože sad samo bogataši ili činovnici koji potiču iz bogatih porodica u stanju da *upravljaju* državom, da obavljaju tekući svakodnevni posao upravljanja. Mi zahtevamo da *obučavanje* u poslovima upravljanja državom vode svesni radnici i vojnici i da ono počne odmah, tj. da se za ovo obučavanje odmah *počnu* da privlače svi trudbenici, sva sirotinja.«[6]

Prema Lenjinovom mišljenju, ukoliko bude viša svest i zrelost radničke klase, utoliko će ona imati bolje uslove da neposredno učestvuje u upravljanju, a sa opštim proizvodnim i tehničkim napretkom stvaraće se takođe sve brojniji i sve povoljniji uslovi za porast svesti radničke klase. Važnu ulogu u svemu tome imaće sindikati, koji su, prema Lenjinu, »pripremna škola proletera za ostvarivanje njihove diktature, potrebno ujedinjenje radnika, za postepeni prelaz upravljanja zemljom u ruke radničke *klase* (a ne pojedinih struka), a zatim u ruke svih trudbenika«[7].

---

[4] *Isto*, str. 97.
[5] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, III izdanje, tom XXIII, str. 492.
[6] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, str. 344.
[7] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, III izdanje, tom XXV, str. [illegible].

Organizovati upravljanje, po Lenjinovom mišljenju, bio je jedan od najvažnijih zadataka koje je trebalo ostvariti u novoj, sovjetskoj državi. »Mi moramo pokazati da smo dostojni izvršioci ovog najtežeg i najnezahvalnijeg zadatka socijalističkog prevrata.«

Prihvatajući u tom pogledu osnovne postavke Marksa i Engelsa i iskustva koja je pružila Pariska komuna, Lenjin je želeo da se organizovanjem upravljanja u kome će što neposrednije učestvovati radnici stvori takva asocijacija u kojoj čovek neće biti apstraktni građanin, već u kojoj će kroz udruživanje sa drugim ljudima ostvariti svoju slobodu.

Raspravljajući o ulozi sindikata posle pobede revolucije, Lenjin je isticao da su sindikati — obuhvatajući, uvlačeći u redove organizacije industrijske radnike do poslednjeg čoveka — »organizacija vladajuće, upravljajuće klase, one klase koja ostvaruje diktaturu, one klase koja ostvaruje državno primoravanje«. Ali to nije državna organizacija, kako je naglašavao Lenjin, »to je organizacija vaspitna, organizacija za privlačenje, za obuku — to je škola, škola upravljanja, škola gospodarenja, škola komunizma«[8].

Sindikati su, po Lenjinovom mišljenju, imali važnu ulogu kako u naporima radničke klase SSSR-a u obnovi i izgradnji zemlje i u borbi protiv spoljnih i unutrašnjih neprijatelja tako i u borbi protiv unutrašnjih slabosti.

Posebno je značajno ukazati na ulogu koju, po Lenjinovom mišljenju, sindikati treba da odigraju u borbi protiv birokratizma. Karakteristično je da se u programu RKP, čiji je nacrt Lenjin lično radio, ističe da je angažovanje radnih ljudi u upravljanju osnovno sredstvo u borbi protiv birokratizma. Lenjin je, takođe, smatrao da sindikati na razne načine treba da sprovode kontrolu nad radom državnog aparata, ali da je najvažniji način kontrole razvijanje demokratije i osposobljavanje trudbenika za upravljanje. To je, uostalom, u skladu sa onim što je Lenjin 1919. godine isticao — »boriti se protiv birokratizma do kraja, do potpune pobede nad njim, moguće je samo kad celo stanovništvo učestvuje u upravljanju«. Lenjin je isticao da sindikati kao najmasovnija organizacija radničke klase treba da štite radnike od državnog birokratskog unakazivanja, a, istovremeno, da pomoću radnika štite tu istu državu kao radničku. U tome je on video položaj, ulogu i svojevrsnost sindikata u prelaznom periodu borbe za socijalizam. On je, ta-

[8] V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima, Moskva, 1939, str. 8.

kođe, stajao na stanovištu da treba neprestano razvijati demokratizam i unutar sindikata kako ne bi u njima ovladao birokratski duh i birokratski način rada, što je smatrao naročito opasnim.

Treba reći i to da je Lenjin imao izvanredno razvijen osećaj i smisao za procenu konkretnih društvenih uslova u kojima je moguće primeniti progresivne ideje u revolucionarnoj praksi. Kao veliki strateg revolucije on je ukazivao na štetnost po revoluciju, a i na opasnost da se te ideje kompromituju ako se postupi preuranjeno, ako nisu u skladu sa postojećim društvenim i materijalnim kretanjima i stanjem i stvarnim potrebama određene etape revolucionarnog razvitka. U poznatoj polemici sa »radničkom opozicijom«, na primer, on nije podvrgavao kritici radničko upravljanje, čiju je revolucionarnu suštinu i sam duboko shvatao, već anarhosindikalističke poglede i nerealnost koncepata pripadnika ove grupe da se ideja radničkog upravljanja primeni ne vodeći računa o tadašnjim konkretnim uslovima postojanja i razvitka sovjetske vlasti i privrednog života.

U ostvarivanju svih navedenih zadataka sindikati mlade sovjetske države uložili su mnogo napora, i to je, takođe, jedan od razloga što je, uprkos ogromnim unutrašnjim teškoćama i imperijalističkim naletima na njenu nezavisnost i slobodu, ona bila u mogućnosti da odoli svim iskušenjima i da izgrađuje socijalističko društvo.

Sprovodeći Lenjinove ideje, sindikati Sovjetskog Saveza dali su veliki doprinos izgradnji svoje zemlje i učvršćenju međunarodnog radničkog pokreta.

Tako, na primer, Lenjin je naglašavao da je kapital međunarodna snaga i da bez dobrovoljne težnje proletarijata, radnih masa svih zemalja sveta i svih naroda ka ujedinjenju i jedinstvu akcija na rušenju kapitalizma ne može biti uspešno završena.

Izražavajući svoje poznate internacionalističke poglede, Lenjin je ukazivao na potrebu zajedničkog delovanja radnika razvijenih zemalja i zemalja koje se bore za svoje oslobođenje, ističući istovremeno značaj takvog delovanja za revolucionarni pokret u celini, a posebno razvijenih zemalja.

Prema Lenjinovom mišljenju, borba za pobedu socijalizma u svetu ne može se voditi bez priznanja ravnopravnosti naroda. Bez ostvarenja tih principa u praksi internacionalna solidarnost radnika i oblici njihovog povezivanja i saradnje bili bi prazna reč ili pusta želja. Zato je Lenjin u diskusiji o partijskom programu insistirao da se unese formulacija prema

kojoj se »jedinstvo i bratski savez radnika svih zemalja ne miri sa direktnim niti sa indirektnim nasiljem nad drugim narodima i narodnostima«.

Ovi Lenjinovi stavovi o potrebi zajedničkog delovanja radnika na međunarodnom polju, uz puno usvajanje principa ravnopravnosti naroda, posebno su značajni u sadašnjem periodu kad se više nego ikada javljaju kao imperativ vremena i istorije, u situaciji kada razne imperijalističke i neokolonijalističke snage, snage rata i agresije, putem sile ugrožavaju nezavisan, slobodan i samostalan razvitak zemalja i naroda. To traži ujedinjavanje radnika i sindikata, bez obzira na idejne i političke razlike, na najširim mogućim osnovama u borbi za mir i progres u svetu.

Radnička klasa, Savez komunista i sindikati Jugoslavije nastojali su da u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva dosledno, u skladu sa našim uslovima, ostvare Lenjinovu teoriju i primene njegovu revolucionarnu misao i iskustvo.

Lenjin je prisutan u mislima, delima i akcijama u našoj zemlji od prvog prevoda odlomka iz njegove studije *Šta da se radi*, objavljene u »Radničkim novinama« 1904. godine, zatim u učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u oktobarskoj revoluciji, u borbi protiv monarhofašističke diktature u staroj Jugoslaviji i u aktivnoj pomoći u odbrani Španske republike, pa sve do pobede naše revolucije i uspostavljanja sistema radničkog i društvenog samoupravljanja.

»Lenjinu — kako je početkom ove godine rekao drug Tito — kao teoretičaru i strategu velike oktobarske revolucije i opšte priznatom strategu revolucionarnog radničkog pokreta, koji je neposredno i u praksi ostvarivao marksističku nauku i na čijim djelima su se naši kadrovi učili — možemo biti zahvalni zato što nam je njegovo djelo omogućilo da prođemo kroz mnoge Scile i Haribde, da savladamo sve teškoće na koje smo nailazili i postignemo ono što danas imamo... Socijalizam je postao svjetski proces i zbivanja se kreću u pravcu njegove pobjede, u raznim uslovima i na razne načine. Tim mislima napajaju se danas mnogi narodi, i oni koji su već stekli slobodu, kao i oni koji se još bore protiv kolonijalizma. Velikom Lenjinovom mišlju rukovode se svi oni koji se danas bore za svoju slobodu, nezavisnost i pravo da sami sobom upravljaju.«

Lenjinovo shvatanje revolucije kao stvaralaštva masa, kao dela organizovane klase, činilo je i čini suštinu naše revolucionarne ideologije.

Procenjujući konkretne uslove za borbu i odnos društvenih snaga, naša Partija je 1941. godine otpočela oružanu revoluciju i, sprovodeći u delo Lenjinove misli, pobedonosno ju je dovela do kraja.

Smatrajući da postoje uslovi za unapređenje i dalju izgradnju samoupravnog socijalističkog društva u našoj zemlji i na taj način za sprovođenje Lenjinovih ideja o jačanju i proširenju uloge neposrednih proizvođača, koji slobodno ujedinjeni sve više postaju direktni subjekti proizvodnje i svih uslova svoga života i rada, mi smo 1950. godine prišli uvođenju radničkog samoupravljanja, koje je danas osnova našeg političkog i ekonomskog sistema. Suština radničkog samoupravljanja u nas i jeste u tome da radnik neposredno upravlja proizvodnjom i odlučuje o višku svog rada. Kroz radničko samoupravljanje mi smatramo da smo u našim uslovima pronašli onaj oblik upravljanja koji najbrže i najuspešnije vodi oslobođenju ljudskog rada i slobodi čovekove ličnosti.

Istorija će dati ocenu koliko smo uspeli u stvaralačkoj primeni i razradi ideja naučnog socijalizma, ali jedno je sasvim sigurno: da nam je poznavanje Lenjinovog dela omogućilo revolucionarnu akciju u konkretnoj savremenoj stvarnosti i pretvaranje postojećih mogućnosti u novu društvenu stvarnost.

U tom velikom delu izgradnje socijalističkog društva u našoj zemlji značajnu ulogu imaju naši sindikati.

Sprovodeći na delu Lenjinove misli o revolucionarnoj i rukovodećoj ulozi radničke klase, sindikati Jugoslavije su u periodu obnove zemlje bili nosioci i učesnici sveopšteg napora. U periodu uvođenja samoupravljanja sindikati su prihvatili kao svoj osnovni zadatak osposobljavanje radnih ljudi za upravljanje, s ciljem da radnička klasa, radnici preko radničkih saveta i drugih demokratski izabranih organa odlučuju sami, u svoje ime, a ne neko drugi u ime njih i za njihov račun.

U našim uslovima — u uslovima izgradnje samoupravnog socijalističkog društva — sindikati su aktivan faktor socijalističkih društvenih odnosa. Oni su, u stvari, integralni deo socijalističkog samoupravnog društva i ukupnog samoupravnog organizovanja radnih ljudi, dejstvujući u koordiniranom naporu istovremeno sa svim drugim društveno-političkim organizacijama i institucijama naše socijalističke zajednice. Sindikati su značajan činilac u sprovođenju privredne i društvene reforme, čiji je smisao u jačanju materijalne osnove socijalističkog društva i samoupravnog položaja radnih ljudi.

Razvijajući svoju aktivnost u raznim domenima društvenog života, sindikati Jugoslavije doprinose otklanjanju unutrašnjih teškoća i slabosti, prevazilaženju protivrečnosti složenog i dinamičnog procesa socijalističke izgradnje. To se posebno izražava u borbi protiv raznih birokratskih i tehnokratskih, s jedne, i primitivnih i zaostalih shvatanja, s druge strane, koja su suprotna interesima radnika i radničke klase. Takva uloga sindikata od posebnog je značaja kada se ima u vidu da je materijalna osnova naše zemlje bila sve doskora prilično nerazvijena i da je naša radnička klasa još uvek mlada.

U skladu sa Lenjinovim učenjem, sindikati Jugoslavije nastoje da i na polju međunarodne saradnje daju što značajniji doprinos jačanju internacionalne solidarnosti i jedinstva radnika. Zato se mi i zalažemo da se odnosi među nacionalnim i međunarodnim sindikalnim organizacijama, kao i uopšte u međunarodnom radničkom pokretu, zasnivaju na principima ravnopravnosti i samostalnosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih i uzajamnog poštovanja.

Nastojeći da na tim osnovama razvijemo društvenu aktivnost sindikata, doprinoseći aktivno izgradnji samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji i saradnji u međunarodnom sindikalnom pokretu, mi smatramo da ćemo najdoslednije sprovesti one principe i ideje za koje se zalagao i koje je u svojoj revolucionarnoj akciji ostvarivao veliki Lenjin.

DUŠAN PETROVIĆ

Ugroženo dostojanstvo filma

Bioskopski repertoar i politika uvoza filmova

Skloni da mnoge stvari u kulturi simplifikujemo, mi to činimo i sa filmom. I to najviše u reproduktivnoj kinematografiji.

Jer, kada razmatramo proizvodnju, onda ne ispuštamo iz vida posledice njene reprodukcije — što je, razume se, dobro. Ali, kada razmatramo reprodukciju, onda je motiv produkcije gotovo irelevantan — što je, razume se, rđavo. Jer, plasman jednog filma zavisi od njega samog, to jest od njegovog kvaliteta ili moći da gledaoca animira — bar u istoj meri s načinom eksploatacije.

Normalno je što insistiramo na razlogu i efektu kulture i estetike u politici repertoara, odnosno uvoza, ali često zanemarujemo okolnost da je repertoar veoma uslovljen rezonom ekonomike.

Mi, obično, sve znamo šta društvu od filma, bioskopa treba. Ali, najčešće nismo u stanju da tačno kažemo šta filmu, odnosno bioskopu, treba od društva.

Za nas su pojmovi i uticaji tehnike i izraza filma, tradicionalizma sredine, njene nepismenosti, pravnih, moralnih i drugih kodeksa — apstrakcije. Međutim, oni su takođe živi faktori koji uslovljavaju strukturu i prirodu bioskopskog repertoara. Itd., itd.

Taj, objektivni, splet okolnosti, dakle, postoji i nerazdvojno je vezan za ovu materiju, te na nju stalno i utiče.

Naravno, našli bismo se u drugoj krajnosti ako bismo samo taj, objektivni, motiv uzimali pri razmatranju iskrslog konflikta. Sigurno je da ga uslovljavaju, čak većma, i lični razlozi.

Naime, nikad se delatnost bioskopa, ni među samim njegovim poslenicima, nije u dovoljnoj meri shvatala kao delatnost koja implicira kulturni, socijalni i pedagoški značaj.

Njihova se funkcija mahom koncipirala stranom materijalnog, finansijskog predračuna i efekta. Taj efekt, naravno, mora da bude u centru pažnje, ali ja govorim o srazmeri, o tome da se u politici repertoara malo kada nalazila prava proporcija. To jest, malo se radi na odnosu koji bi pomirio ta dva elementa — funkciju kulture i vaspitanja i rezon ekonomske celishodnosti.

Kulturno-vaspitni i idejni efekti

Sve više zanemarujući tu srazmeru, bioskopi se često nalaze u oštrom, čak flagrantnom položaju suprotnog delovanja. Kupuju, odnosno prikazuju filmove koji ne samo da se ne saglašavaju s prirodom i pogledom našeg sveta, nego mu i prkose. Nipodaštava se, objektivno, ne samo estetski i kulturni, nego i elementarni idejno-pedagoški smisao te delatnosti.

Lista filmova koja to ilustruje je odveć duga, ali zadržimo se samo na najkarakterističnijim:

Na primer, film Sesil B. De Mila »Deset zapovesti«, čija se filozofija suprotstavlja čak elementarnoj naučnoj i duhovnoj eksplikaciji postojanja čoveka i materije. Podatak, pak, da je prikazivan baš u vreme kritičnih događaja između Izraela i Arapa pre dve godine dovodi do logične pomisli da je on, posredno, značio tada neku vrstu prigodnog priručnika gledaocu iz koga je mogao da sazna »prastaru« istinu o apsolutnoj premoći mojsijevske nad arapskom rasom. Taj film je otkupljen i stavljen na repertoar uprkos upozorenju da se to ne čini.

Ili, mnogi filmovi španske, južnoameričke, pa i nekih drugih kinematografija, u kojima se odražava shvatanje i osećanje života kakvo propovedaju protagonisti raznih religija. Tumači se i sugerira čovek mistike i verske (katoličke ili druge) ideologije. Filmovi Sarite Montijel, na primer, u većini slučajeva, nude spas čoveku u veri u svevišnjeg. Sva ovozemaljska nevoljna stanja i iskušenja ljudi jesu volja boga, čiju milost ne priznajemo ili na njega hulimo, te zato trpimo njegov gnev.

Ne mali broj filmova američke produkcije, pa i sa evropskog zapadnog tržišta (mada ređe), nose duh konzervativizma, mentalitet i psihologiju malograđanskog koncepta i odnosa prema životu. Duh koji čovekovu sudbinu izdvaja iz vladajućih socijalnih i moralnih uticaja i sugerira njega samog kao prevashodnog činioca u određivanju te njegove sudbine. Jer,

ne uspeti u životu najpre je stvar tvoja, a greh koji time činiš prema sebi posredno je i greh koji te čini dužnim i pred bogom i pred društvom.

Takvi filmovi često razvijaju krajnje subjektivističko i egoističko osećanje čoveka i postojanja, nezdravu ambiciju, rivalstvo i surovu konkurenciju — verovanje da za sve mesta nema i da se samo na uništenju slabijeg i onog do sebe može obezbediti sopstvena egzistencija.

Ne verujem da ne mogu biti jasne posledice takvih filmova. One se odgovarajuće odražavaju u svesti i duši gledaoca, ugrožavajući njegov humanistički instinkt i pogled, preteći da izazovu razne deformacije i u međusobnim odnosima ljudi i u njihovom odnosu prema društvu.

To je jedna, najdelikatnija posledica današnjeg repertoara i politike uvoza filmova.

Druge se reflektuju drugačije:

Uticajem filmova koji kod gledaoca stvaraju neobavezno, avanturističko, društveno neodgovorno ili destruktivno shvatanje života i rada. Život je, više ili manje, splet slučajnih okolnosti koje su izvan čovekove moći, te ma kako se postavio, on nije u stanju da, samopregorom i ličnim htenjem, dosegne neki svoj ideal. Sve je uglavnom kao na ruletu ili smo naprosto bespomoćni, te su rizik i verovanje u svoju zvezdu, odnosno osećanje uzaludnosti — mahom regulativi stava i ponašanja u svakodnevnom životu.

Mnogi filmovi, pak, svojom duhovnom plitkošću i ograničenošću (makar i nesvesno) sugeriraju relativnost rada, učenja, znanja, stvaralačkog impulsa i ambicija. Oni podstiču spiritualnu ravnodušnost i apatiju, demobilišu čoveka u nastojanju da se intelektualno angažuje i aktivira.

Umesto toga, sve je više filmova što pokreću i razjaruju nagon fizičke snage, grubi realizam, naturalizam, nasilje, neodmerene, pa i patološke strasti i požude. Sila je na našim ekranima postala, maltene, jedino u šta ima smisla verovati i uzdati se. Jer, svi drugi argumenti nisu u stanju da u ovakvom svetu zaštite i spasu pravdu i čovečnost.

Naturalizam i brutalnost, svojstveni mnogoj, osobito zapadnoj produkciji, imaju kod nas uvaženje kakvo nemaju u mnogim bioskopima sveta. Ogleda se to u mnoštvu avanturističkih, kriminalističkih i sličnih filmova, kakvi sve više plave naša bioskopska platna. Lako je izračunati da nema zemlje u kojoj se, proporcionalno, prikazuje više, recimo, kriminalističkih filmova no što se prikazuje u Jugoslaviji!

Brutalnost je osobito naglašena u filmovima koji raspravljaju motiv ljubavi. Grubi erotizam, koji često graniči sa pornografijom, sve je prisutniji način da se doživljuje i izrazi to uzvišeno ljudsko osećanje. Opskurni motivi i nagoni u ljubavi mahom su cilj za sebe, te je iluzija verovati da oni postaju samo sredstvo kako bi se izrazio protest protiv sveta i civilizacije danas, koji skrnave ljubav. Pod raznim maskama licemerja i tobožnjeg razračunavanja s nekim društvenim ili političkim motivima, perfidno se proturaju takvi infamni sadržaji, sračunati na vulgarni efekt zarade i samozadovoljstva izopačene psihe (»Ja žena«, »Vrući pesak otoka Silt« i drugi, na primer).

Prevlast šunda je apsolutna, a opasnost od filmova seksualne patologije je sve izrazitija. Šund, čije ime na neki način podrazumeva površnost i neobaveznost, u stvari je manje to — bar na filmu. Po efektu znatno je porazniji, po posledicama dublji.

Razume se, iluzorno je, ne bi bilo ni dobro, imati bioskope koji bi prikazivali samo umetničke filmove. Njih niti ima toliko koliko bioskopima treba niti bi bioskopima trebali samo takvi filmovi. To je apsurdno, jer kino nije đačka skamija ili univerzitetska katedra s koje treba držati slovo o enigmama postojanja. On je i sredstvo psihičke rekreacije čoveka, njegove unutarnje ravnoteže i spokoja, način da u odmoru i bezbrižju nađe predah i okrepljenje za novi akt stvaranja. Film je umetnost koja već samim svojim medijem podrazumeva i distrakciju, zabavu, razonodu.

Ali, opet je reč o srazmeri, koja se, međutim, stalno zanemaruje. Ima, naime, dana kada od četrdeset filmova koji se prikazuju nema više od dva-tri što stoje nasuprot kiču, šundu, mediokritetstvu, imbeciliji ili poremećenoj psihologiji.

Takva repertoarska politika ne samo da uskraćuje dublji i kompleksniji doživljaj filma kao umetnosti, nego ona poseže i na njegovo dostojanstvo kao medija.

Prošle godine u Beogradu je prikazano nešto više od 250 premijernih filmova. Maksimalno ih je tridesetak stvarnih umetničkih vrednosti. Računajmo da dva puta toliko predstavlja onaj broj filmova bez kojih bioskop ne može niti treba da bude (zabavni). Ostaje, dakle, gotovo dvostruko toliko, blizu 200 filmova, čiji sadržaji ne mogu biti od realne kulturne i psihološke potrebe gledaocu.

Takav repertoar je antisocijalan. Destruktivno deluje ne samo neposredno, nego i time što posredno deformiše psihologiju i svest gledališta, njegovo doživljavanje filma kao umet-

nosti. Taj uticaj je utoliko porazniji što je ogromna većina gledalaca omladina. Rđavo utiče na ozbiljnost poimanja, na kulturu rezonovanja i percipiranja filma kao umetnosti. Sve što se sa svetskih telalnica ponudi naši distributeri donose i prikazuju. Filmsko smetlište je na taj način postalo gradivo za vaspitanje, informisanje i kultivisanje publike.

Repertoarske nesrazmere

Pored ovih, karakteristične su i druge anomalije u repertoarskoj politici.

U pogledu zastupljenosti pojedinih nacionalnih kinematografija vlada velika disproporcija. U izvesnoj meri ona je neizbežna, ali je sigurno da bi drugačija srazmera bila prirodnija. Dok, na primer, američki film apsolutno dominira (dvostruko ga je više no svih kinematografija zajedno!) — dotle smo prošle godine videli samo deset filmova iz sedam nacionalnih kinematografija socijalističkih zemalja.

Nije reč o srazmeri i ravnoteži koje bi uvažavale neke druge, a ne umetničke kriterije. Naprotiv, insistiramo na estetskim isključivo, to jest treba uvoziti dobar film bez obzira s koje strane dolazio. Svi mi, više ili manje, znamo, pa i distributeri, da čehoslovačka, sovjetska, mađarska ili poljska produkcija imaju bar šest puta više dobrih filmova nego što smo ih prikazali prošle godine. Ja pri ovome ne previđam činjenicu da jedan deo naših gledalaca, bez svoje krivice, ima izvesne predrasude kad je reč o delima tih produkcija. Ali, mnoge stvari su se u njihovom filmu izmenile, te to treba pokazati, čime bi i predrasuda bilo manje. No, naši trgovci radije hoće da filmove s te strane kupe pa da ih drže u bunkeru, a ponekad namerno kupuju slabije filmove da bi time stvorili određenu atmosferu, to jest zeleno svetlo za svoj diskriminitet prema tim kinematografijama.

Površnom gledaočevom oku repertoar može ponekad da stvori predstavu njegove raznovrsnosti. Malo dublji pogled, međutim, odmah otkriva iluziju: šarenilo postoji, ali ne šarenilo vrste, nego šarenilo u jednoj vrsti. Ima dana, skoro čitavih vremenskih ciklusa, kada se nude samo, ili većinom, vesterni. Ili (naročito) kriminalistički filmovi, razne druge pustolovine ili komedije.

Ravnomernija i prirodnija repertoarska struktura je retka, zapravo nikad nije sistem, plan. Krajnosti — kao da su jedini kriteriji po kojima se ta struktura stvara.

Ima slučajeva (doduše, retko, jer je takvih filmova malo) kada nesrazmerno gledamo više dobrih filmova, pa gledalac nije u stanju da ih sve vidi, što bi učinio da se prikazuju u vreme prikazivanja slabijih. Ili, u isto vreme gledamo po nekoliko filmova istog reditelja, iste nacionalne proizvodnje, istih glumaca (Mišel Mersije u tri filma istog dana — zna se, naravno, zašto).

Uzroka tome ima više. Kad je o Beogradu reč, najvažnije je nesređeno stanje odnosa, zapravo antagonizam prikazivačkih i distributerskih kuća. Obračunavaju se međusobno, a posledice, pored njih samih, snose, razume se, gledaoci. »Beograd-film« (prikazivačko preduzeće) plasira filmove po svome rasporedu, a »Morava-film«, distributer koji s »Beograd-filmom« ne sarađuje, radi po svome nahođenju, pa često jedni drugima uprkos. Nema nikakve koordinacije, usled čega se događa da jednog dana u Beogradu imamo, recimo, četiri vesterna ili šest kriminalističkih filmova, odnosno tri Mišele, a ni jedan dobar, umetnički film.

Razlozi takve repertoarske politike svima su, više ili manje, poznati. Ima ih bezbroj — od ekonomskih preko sistemskih i organizacijskih do razloga subjektivne nemoći ili nehata da se stanje u bioskopima popravi ili učini bar podnošljivim.

U Jugoslaviji ima danas oko 1.700 bioskopa, ali normalne uslove za rad koristi maksimalno 1.000. Pri takvom stanju bioskopske mreže potrebno nam je najviše 180 do 200 filmova godišnje. Mi ih, međutim, uvozimo gotovo dvostruko više! Prirodna proporcija ponude i potražnje na tržištu je poremećena, a posledice toga se neizbežno odražavaju u kvalitetu programa.

Da bi se taj isforsirani i veštački zahtev tržišta udovoljio, uvozi se mnogo, što već, samo po sebi, podrazumeva nerazložan i problematičan kriterij. Tako dolazi do inflacije filmova sumnjive sadržine, kiča i šunda.

Taj na silu prošireni kupovni kapacitet nepovoljno se odražava i u domenu odnosa domaćeg i stranog filma. Umesto da je zbog male proizvodnje nacionalnog filma uvoz stranog podešen toj činjenici, on se, naprotiv, povećava tako da opasno ugrožava domaću produkciju. Taj odnos je sada 140 : 20, to jest 7 : 1. Sedam puta više nudimo gledaocu strani film nego sopstveni! U Francuskoj, gde se proizvodi oko 130 filmova godišnje, taj odnos je gotovo 1 : 1. Mi, dakle, uvozimo filmova više nego Francuska, koja ima bar trostruko više bioskopskih dvorana, a da ne govorimo o broju stanovnika, o tehničkom stepenu kinofikacije, o tradicijama filma, kinestetičkoj i opštoj kulturi, navici i kulturi gledanja, prednosti repertoara

i zbog toga što se na premijere svetskih filmova ne čeka po tri-četiri godine kao kod nas; itd.

Pošto se dvostruko više uvozi nego što nam je realno potrebno, dolazi do novih paradoksa: bioskopi ne stižu da u redovnom ritmu termina sve filmove prikažu, te se mnogi skidaju s repertoara ranije no što završe svoj prikazivački vek pred publikom. Da bi stvorili mesto onima koji na red čekaju, sa ekrana odlaze filmovi pre no što publika izrekne svoje »da« ili »ne«. Nema sumnje da u toj trci za mesto na platnu bivaju pogođeni najpre i isključivo dobri filmovi. Komercijalni motiv dolazi u toj situaciji do drastičnog izražaja; sva preimućstva u odnosu na umetnički ima takav, »komercijalni« film.

Da bi podmirili interese distributera, od čijih filmova žive, bioskopi skidaju film, recimo, »Kroacije« da bi stvorili mesto »Moravinom« (ili obrnuto) — umesto da skidaju rđav film da bi na njegovo mesto došao dobar, bez obzira čiji je. Pošto distributera ima bar petnaest, znači da je tolikom broju iskušenja i diskriminiteta izložen umetnički film.

Zakoni i monopol stihije

Ali, i u toj, hipertrofiranoj meri uvoza mogućno je sprovesti kakve-takve norme vrednosti, no ta se mogućnost ne koristi. U privredi se dogovaraju o kontingentu ili asortimanu robe koja treba da se uveze. U slučaju uvoza filma taj dogovor ne postoji; prepušta se »ličnoj inicijativi«, odnosno slučaju, a to znači stihiji, haosu. Postoji samo dogovor da, ukoliko jedno preduzeće otkupi neki film, drugo nema pravo da ga stavlja na svoju listu. Kakav je to film po kvalitetu ili vrsti — niko se ne pita.

Otkud taj nenormalni kapacitet uvoza?

Uslovljava ga, pored ostalog, povećanje broja uvoznika, distributera. Takozvanom liberalizacijom toga posla — koja se obrazlaže principima i tobož korisnostima same privredne reforme — dato je pravo svakome da postane trgovac filmom. Uvoze filmove i stari distributeri i novi trgovački uljezi, od kojih jedni (producenti), upaničeni rđavom materijalnom situacijom, vide u tome spas za sebe, dok drugi (kojima film nije osnovna delatnost) koriste šansu za svoje ekstraprofite. Dok slučaj prvih (producenata) ima neku logiku, slučaj drugih je od onih ne malih zabluda naše reforme uopšte. Idealizam pobude je jedna stvar, a druga je rezon ekonomike.

Dakle, u težnji da razbijemo jedan monopol (onaj od šestorice »klasičnih ditributera«) stvorili smo drugi — monopol stihije u kome, pored ranijih šest, deluje danas dvostruko toliko, bar. Svako od njih posluje po principu: opstaćeš jedino tako ako uvezeš više no onaj drugi. Šta — to je irelevantno. Jer, bitno je za nezajažljivom sofrom ekrana naći više mesta.

Bez ikakve koordinacije, tako reći, uvozi se u neredu kakav ne vlada ni pri otkupu američkih žvakaćih guma.

Petnaestak distributera (njihov tačan broj niko ne zna, čak ni njihovo poslovno udruženje) sve više unosi komercijalni duh i merilo, a na štetu kulturnog i vaspitnog, te se sve, više ili manje, svodi na spretnost i majstorstvo lake zarade. A kupovati i preprodavati film, zna se, vrlo je unosan posao, ne podleže nikakvom riziku, pogotovo ako se isključi viši, kulturno i društveno odgovorniji motiv rada. To je pri ovakvom stanju u našoj kinematografiji jedino unosan posao, te tako dolazimo do paradoksa koji ne samo da nije opravdan sa stanovišta ekonomike, nego i sa običnog ljudskog gledišta — u filmu zarađuje jedino onaj koji u njemu ništa ne tvori, a svi drugi (producenti, prikazivači) propadaju ili tavore! Priča o prekupcima dobija, eto, svoj nastavak.

Umesto da razbijanjem monopola jednih stvorimo mogućnost civilizovanja politike uvoza i njene ekonomske sanacije, stvorena je, u stvari, još opasnija osnova za antikulturu filma.

Jedni su na to pravovremeno upozoravali: govorili su da će povećanjem broja distributera najverovatnije biti povećan samo broj i kapacitet profiterskih apetita. Tražili su status kvo. Iskustvo pokazuje da su imali pravo.

Pripadamo, međutim, onom malom broju ljudi koji su se godinama zalagali za razbijanje monopola uopšte — bilo »petnaestorice« ili »šestorice«.

Monopol je, razume se, trebalo uništiti, ali ne na način na koji je izveden, nego time što je od šest starih preduzeća trebalo stvoriti jedno — jugoslovensko preduzeće za uvoz filma. Ono bi delovalo u okviru već postojećeg udruženja ili bi samo to udruženje (»Jugoslavija-film«) — umesto što je uglavnom servisno — postalo uvozno. Imalo bi svoj repertoarski savet koji bi inaugurisao i ostvarivao politiku importa i njegovu distribuciju, asortiman, a regulisao bi i pitanje raspodele. Konkurencija koja sada vlada na tržištu, i posledice toga što se raznovrsno ispoljavaju (ne samo ekonomski, nego i politički), ne bi postojala; prestala bi borba za valutu, a time i zloupotrebe koje se, oko valute, kako znamo, vrše.

To bi, objektivno, bio jedini način da se situacija bar donekle konsoliduje, da se izbegnu konflikti na besomučnoj utakmici lake zarade putem krčme filma i tako ustanove kriteriji kulture u politici uvoza i repertoara. Bio bi to, kažemo, ekonomski i kulturno, najcelishodniji način regulisanja stanja reproduktivne kinematografije.

Ali, ni sada, kao ni pre petnaest, deset, pet ili jedne godine, nemamo iluzija. Ekonomski i kulturni razlozi se ne uvažavaju, pa je čak postalo, maltene, problematično zastupati takve teze i objašnjavati ih ekonomskim, kulturnim, estetskim i sličnim argumentima. Svi hoće da imaju distributivno preduzeće, jer pravo je svakog radnog kolektiva (a kamoli jedne republike) da se bavi čime želi.

No, mi moramo da zastupamo prave razloge bez obzira na mogućnost njihovog uvaženja i delovanja.

Činjenica da imamo suvišan broj distributera, kako nas iskustvo uči, sama je po sebi štetna, mada u načelu nije morala da bude (ako se uvozi dobar film, onda nije mnogo ni da ih ima stotinu). Štetnije, međutim, od toga jeste da oni deluju u sistemu koji im, zakonski, omogućuje da rđavo rade, čak i da zloupotrebljavaju pravo toga rada. Najpre time što zakon privilegiše uvoznike, distributere, a destimulira, recimo, prikazivača, što je nonsens (logičnije bi bilo obrnuto, ako već neko treba da bude privilegovan). Znači, delatnost koja niti stvara (producent) niti reprodukuje (prikazivač, bioskop) jedino profitira! Eklatantan primer suprotnosti same reforme i elementarnog ekonomskog načela rada, pa i humanosti.

Sistem, dalje, omogućuje jednak tretman uvozniku koji uvozi dobar film i onome koji uvozi šund. Ne samo time što ravnopravno polaže pravo na društvena sredstva — devize, nego i stopama oporezivanja!

Nevolja, jednom reči, dolazi najpre i najviše s te, distributerske strane. Uvoznici su ti koji većma utiču na karakter i politiku repertoara. Jer, bioskopi prikazuju ono što im distributer donosi, bolje reći, nametne.

Položaj i ponašanje bioskopa

Na sve to uprave bioskopa kažu: »Šta mi možemo kad nam uvoznici diktiraju svoju kvotu kupljenih filmova.«

A kupuju, kako rekosmo, između 280 i 300 filmova godišnje u proseku. U našim uslovima kinofikacije, kako znamo,

jednom bioskopu je potrebno oko 180, maksimalno 200 filmova. Znači, bioskopi mogu da biraju — ako hoće, to jest da od 300 ponuđenih kupe 200. Dakle, dve trećine, a na trećoj da se zahvale.

Ali, oni to ne čine; kupuju sve što im se nudi, čime opterećuju repertoar, odnosno, neizbežno, prave greške, ostavljajući mesta za svakojake sadržaje.

Na tu primedbu odgovaraju da ih distributeri ucenjuju, da ih prisiljavaju takozvanim »vezanim listama«, te, pored onih koje bi hteli da kupe, moraju da otkupe i filmove koje ne bi otkupili. To distributeri odista čine, dakle ucenjuju.

Ali, kada bi se predstavnici bioskopa dogovorili da ne priznaju »vezane liste«, to jest da kupuju samo ono što sami žele, onda bi taj monopolistički i ucenjivački odnos distributera morao da prestane. Jednostavno, ne kupe filmove koje im silom nameću, a posledice bi snosili samo distributeri.

Repertoarska politika sastoji se uglavnom u tome da se film koji odgovara našim kulturnim i društvenim potrebama kupi. Kako će on biti na tržište plasiran, kako gledaocu prezentiran, odnosno posle kakvih kulturnih i drugih efekata stići do poslednje stanice svoje eksploatacije — za njih je manje važno. Briga o filmu, međutim, ne prestaje samim njegovim otkupom. Precizno ga terminirati, u boljim tehničkim i drugim uslovima prikazati, reklamom i raznim vidovima propagande sugerirati njegovu vrednost itd., itd. — neizostavan je deo posla prikazivanja.

Takvu brigu, međutim, bioskopi poklanjaju više takozvanom komercijalnom nego umetničkom filmu. Treba, naravno, razumeti i finansijske motive te profesije, ali mi opet govorimo o srazmeri.

Na primer, izvanredan mađarski film »Zvezde i vojnici« biva prikazivan u sali »Zvezda«, tada još nerenoviranoj, zapravo smrdljivoj, dok u boljim i udobnijim salama igraju beznačajni avanturistički ili slični filmovi. »Rat i mir«, za koji je i sam Tolstoj govorio da je taj roman najbolje čitati pored kamina, u miru — dakle, taj teži film, bioskopi prikazuju baš u toplo vreme, u dvorani bez klima uređaja. Ili, izvrstan Bresonov film »Mušet« ne zadobija nikakvu pažnju reklamne službe bioskopa — prikazuje se gotovo ilegalno dva-tri dana i skida s repertoara. Slučaj »Pana Volođovskog« je samo najnoviji, ali nije manje ignorisan. Skinut je posle svega jednog dana prikazivanja, a kada smo izrazili čuđenje zbog toga i tražili da se vrati u bioskope, igrao je sedam

dana — a igrao bi još duže da dvorana Kolarčeve zadužbine nije bila obavezna (opet) prema nekom distributeru da stavi njegov, umesto ovog filma.

Jednom reči, dobar film nije ni u ravnopravnom položaju. Za njegov plasman bioskopi ne čine srazmerno ni njegovoj ekonomskoj potencijalnosti, a kamoli umetničkoj vrednosti. Jer, nije tačno da publika nerado gleda film-umetnost — kako prikazivači često pravdaju svoju ravnodušnost ili diskriminaciju prema dobrom filmu. »Politikin« filmski festival je drastično upozorio da, naprotiv, dobar umetnički film gledalac želi. Iako je to bio festival filmova koji su već bili prikazivani, sve predstave su bile prepune, pa je čak i ponovljen na zahtev publike.

Verovanje da su filmovi takozvanog »lakog žanra« komercijalni takođe je jedna od zabluda bioskopskih uprava. Takvi filmovi mogu da imaju neki svoj rezon, mogu i treba da budu deo u opštoj strukturi repertoara, ali ne i cilj. Na žalost, takav film ima u repertoarskoj politici i uvoznika i prikazivača povlašćen položaj. Time se rukovodeći, pojam razonodnog filma sve se više relativizira, i ekrani se, iz dana u dan, opterećuju delima koja ne samo da nemaju nikakav estetski valer, nego su iskušenja za loše pedagoško i psihološko delovanje na gledaoca. Naši ekrani su, maltene, eldorado svakojakih, pa i opskurnih psiha i obličja, raznih devijanata, desperadosa, makroa, ili, pak, hrišćanskih filantropa i mesija.

Da je to tako, najbolje mogu da dokažu njihove sopstvene dvorane, iz kojih je, takvom politikom, gledalac isteran. Gotovo da je nekorektno do te mere potcenjivati osećajni i intelektualni svet publike, pa mu, umesto prirodne i zdrave rekreacije, nuditi senzacionalizam najrazličitije vrste, sadržaje koji mogu biti čak i predmet medicine, patologije.

Funkcija društvenih organa

Filmski saveti kao društvena tela formirani su s ciljem da pomažu usmeravanje delatnosti bioskopskih organizacija. Da li, međutim, oni ispunjavaju svoju namenu? Po onome što se u bioskopima može videti, to ne čine. Saveti imaju pravo da spreče kupovinu filma za koji smatraju da ne pogoduje gledaočevoj potrebi i ukusu. Nije poznato da je neki savet tako postupao, što se vidi već iz svakodnevnog repertoara. Njihov veto nije stavljen ni na »Deset zapovesti«, te je ovaj obavio svoj posao informisanja naše javnosti o »pravoj« istoriji

odnosa Izraela i Arapa. Prikazuju se mnogi kriminalistički filmovi divljih strasti i obolelih instinkata, koje cenzura u svakoj zemlji zabranjuje.

Kao tela koja su društveno angažovana i za svoj posao odgovorna, filmski saveti uglavnom ne postoje. Treba ih aktivizirati, ali i stvarati nove oblike društvenog uticanja na rad bioskopa i distributera.

Primer »Politikinog« festivala mogao bi da bude dobra ilustracija te nove forme uplivisanja na politiku tako značajne delatnosti u vaspitanju ljudi, posebno omladine, koja čini više od 90 odsto bioskopske publike.

U kompleksu zaštite repertoara deluje, kao društvena institucija, i državna komisija za pregled filmova, cenzura. Ona ima tačke zakonskih propisa koje može da primeni ako odluči da jedan film zabrani. Nismo sigurni da ona to zakonsko pravo koristi uvek kad treba, odnosno uvek precizno. Koliko filmova izrazito izvitoperenih promisli i psihologija je dobilo vizu cenzure, svejedno što štetno utiču na moral i duhovno zdravlje omladine. Svuda u svetu cenzure zabranjuju filmove, baš najviše u zemljama koje se, obično, uzimaju za ideal slobode i demokratije u politici prikazivanja filmova — u Francuskoj, Engleskoj ili SAD.

Naša cenzura je odobrila »Deset zapovesti«, a samo desetak dana ranije zabranila je film »Kvo vadis«. Dakle, film rađen po istoimenom delu Henrika Sjenkjeviča, klasika svetske literature, koji je baš za taj roman (1906) dobio i Nobelovu nagradu.

Ima li rešenja?

Smer je više ili manje jasan, ali ga svi ne vidimo ili nećemo da vidimo. Ukoliko to ipak učinimo, nesporazumi nastaju pri odluci kojim sredstvom, kako se tim smerom zaputiti.

Jedno ipak svi podjednako znamo: apstraktno pozivanje na društvene, kulturne, estetske i druge potrebe neće mnogo pomoći. Ne pomaže ni javno distanciranje od takve politike — kako se preporučivalo. Tržište. doduše, ne može niti sme da bude isključivi regulator politike uvoza, kulture filma i njegovog prikazivanja. Film nije isto što i cipela, nego je specifična industrija, koja, pored ekonomskog, implicira kulturno-

-umetnički motiv i cilj, te se ne možemo odreći apela. Ali, šverc pod firmom »kulturno dobro« (kako je distributerski posao dobio ime) može se sprečiti ili bar učiniti manje opasnim ako interveni šemo *ekonomskim* merama, koje moraju da budu *zakonski* određene i formulisane.

A to znači već na granici postaviti barijeru švercu, kako se to čini i u svim drugim prilikama uvoza robe. Loš film treba cariniti, i to skalom carinske stope kao što se to svuda u svetu radi i kao što se to kod nas radi u trgovini. I to merom: bolji film — manja stopa; slabiji film — veća stopa. Sada je, međutim, stopa ista — uvozio se šund ili umetnički film! Dobar film moramo stimulirati, pa bi njegov uvoznik, pored manje carinske stope, mogao da ima i dodatna devizna sredstva. I obrnuto, slabom filmu ta sredstva, srazmerno, treba oduzimati. Time bismo, uporedo s pozitivnim predikatima, uveli i negativne, a što bi predupredilo rđav film.

Koliko nam je poznato, sada ne postoji nikakva kontrola uvoza ingerencijom samih deviza, što bi, mislimo, moglo da bude predmetno prilikom narednih zakonskih regulisanja u ovoj oblasti kinematografije.

Paradoksalno je da je doprinos za prikazivanje i dobrog i lošeg filma isti. Tu anomaliju je mogućno sprečiti ako bi se bioskopima koji prikazuju dobre filmove dale olakšice u doprinosu. To bi podstaklo i bioskope i distributere prilikom njihovog repertoarskog planiranja.

Jer, *ekonomska* mera jedino može da bude presudna i svojom efikasnošću jedino može dovesti bar blizu pravog cilja. Zato i principi budućeg zakona o filmu koji se ne bi držali ekonomskog rezona kao odlučujućeg — bili bi zabludno nemoćni, deplasirani.

Potrebu za takvim odnosom u ovom komplikovanom mehanizmu kinematografije nalažu, pre svega, trenutna situacija i princip. No, još više će je nalagati situacija u kojoj će se film naći u vremenu koje je pred nama. Ugrožen konkurencijom raznih novih medija ili modernizacijom starih, film je sve više sračunat na visoku komercijalnost. Kompanije se snalaze kako znaju i umeju, praveći mnoge kompromise. Pošto naš repertoar u većoj meri zavisi od stranog filma, posebno sa zapadnog tržišta, može zapasti u još nevoljnija iskušenja i krizu. Sama umetnost filma je u sve većem iskušenju.

Tome je mogućno bar delimično odoleti ako reorganizujemo instituciju uvoznika time što bismo je koncentrisali i učinili jačom da predupredi dolazeće opasnosti. Integracija, makar i u okvirima pojedinih republika. Integracija distribucije i bioskopa. Štaviše, najcelishodnija, u ekonomskom i u svakom drugom pogledu najrazumnija, bila bi integracija sva tri faktora kinematografije: produkcije, distribucije i prikazivača. Jedino je tu mogućnost da se počne sa rešavanjem sada već hronične krize našeg filmskog stvaralaštva i reproduktivne kinematografije.

MILUTIN ČOLIĆ

Demokratizacija političkih odnosa u opštini

Opština u društveno-političkom sistemu samoupravnog društva treba da postane »onaj najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada« (Marks), demokratska zajednica koja podseca korene otuđenja i birokratizacije političke moći. Međutim, s pravom se može reći da smo uspeli da reformišemo državu, ali da to nismo u željenoj i očekivanoj meri učinili sa opštinom. Značaj te činjenice bio je uočen i na IX kongresu SKJ. U rezoluciji »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista« stoji: »Savez komunista polazi od saznanja da razvoj celokupnog sistema socijalističkog samoupravljanja i stabilnost demokratskih odnosa u čitavom društvu bitno zavisi od bržeg razvijanja samoupravnih društvenih odnosa u opštini kao samoupravnoj društveno-političkoj zajednici. Zato će Savez komunista usmeriti svoju idejno-političku akciju na otklanjanje uzroka koji su doveli do zaostajanja samoupravnih društvenih odnosa u opštini za potrebama i mogućnostima koje stvara privredna i društvena reforma. Promene položaja i razvijanje funkcije opštine treba da obezbede sadržinsko obogaćivanje odnosa samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije.«

U pravcu stvaranja adekvatnog društveno-političkog mehanizma u opštini i njegovog prilagođavanja novim samoupravnim procesima, ima se utisak, nije se učinilo onoliko koliko je to bilo moguće. Dosadašnje koncepcije, mere i akcije kao što su: uvođenje društvenog samoupravljanja, radikalna decentralizacija društvenih poslova, jačanje političkog uticaja građana kroz lokalni mehanizam itd. — predstavljaju značajne elemente sistema, ali oni još nisu dobili punu afirmaciju u praksi. U poslednje vreme učinjeni su izvesni koraci u pravcu materijalne samostalnosti opštine, kao i u pogledu samostalnosti njene normativne delatnosti, čiju osnovu su postavili poslednji ustavni amandmani.

Čini se kao da sistemskih elemenata na kojima treba graditi samoupravni mehanizam u opštini svakim danom ima sve više. ali da ipak ne uspevamo u dovoljnoj meri razviti i unaprediti demokratske međuljudske odnose.

Politički mehanizam i politički monopoli

Politički mehanizam u opštini, onakav kakav funkcioniše i kako je u praksi uspostavljen, u mnogome usporava razvoj ove društveno-političke zajednice kao stvarne asocijacije građana i njihovih radnih i društvenih organizacija. I u samim ustavnim koncepcijama o komuni bilo je nedorečenih odredaba i kompromisa između etatističkih i samoupravnih koncepcija razvoja opštine, koje se sada različito interpretiraju. Mere privredne reforme zaoštrile su i iznele na površinu izvesne protivrečnosti u političkom mehanizmu opštine.

U periodu kada se u ekonomskom životu ostvaruju promene koje znače veću mogućnost stvarnog učešća proizvođača u procesu upravljanja proizvodnjom i raspodelom i jačanje društveno-ekonomskog položaja udruženog rada neophodno je učiniti napor da te procese paralelno prati i proces borbe za demokratske političke odnose u teritorijalno-političkim zajednicama, pre svega u opštini.

Danas je veoma vidno da decentralizacijom nismo samo stvorili i razvijali samoupravu, već da je došlo i do pojava koncentracije vlasti u užim grupama, uglavnom zbog nezadovoljavajućih političkih odnosa decentralizovanih zajednica i institucija, odnosno ograničenih mogućnosti građana da utiču na njihov rad. Zbog toga smo došli u situaciju da radni ljudi na nivou opštine još bitno ne odlučuju o proširenoj reprodukciji i drugim egzistencijalnim pitanjima vezanim za rad društvenih službi, komunalnih preduzeća, pojedinih preduzeća od značaja za komunu kao celinu itd., već u ime njih to čine organi društveno-političkih zajednica ili organi samoupravljanja u radnim organizacijama, ali dosta izolovano jedni od drugih, ukoliko inicijativu opet ne daju forumi društveno--političke zajednice.

Moć odlučivanja koja je ranije bila koncentrisana u širim društveno-političkim zajednicama i koja je danas preneta na opštine teže u opštini da zadrže nosioci političkog mehanizma. Nedograđen politički mehanizam pruža im mogućnost da zadrže jak monopol nad društveno-ekonomskim i političkim pro-

cesima. Forumi, rukovodioci i neformalne grupe u političkom mehanizmu opštine nastoje da putem monopola političke moći svoje interese prikažu kao opšte interese ili da svoje uže interese nametnu kao stavove za akciju.

Mi smo nedovoljno pažnje posvetili činjenici da u odlučivanju gotovo o svim važnim političkim pitanjima u opštini ipak učestvuju uža tela, uži krugovi, a posebno uža tela u društveno-političkim organizacijama. Još se mnogi »politički organi« i pojedinci nisu oslobodili shvatanja da mogu bolje izraziti i oceniti interese radnih ljudi i građana nego oni čije se egzistencije ti interesi tiču. Zbog toga se dosta često pojavljuju nesporazumi i sukobi između političkih organizacija, organa vlasti i njihovih rukovodstava u opštini.

Nedovoljna demokratičnost u radu raznih samoupravnih i drugih institucija na nivou opštine, ravnodušnost prema kritikama, inicijativi, primedbama i predlozima radnih ljudi i građana, mali efekat ili suzbijanje kritike ako se ona ispoljila doveli su do pasivnog odnosa prema pojedinim problemima one progresivne snage koje bi mogle snagom svoga uticaja da u mnogome doprinesu unapređenju demokratskih odnosa. Posedujući faktički monopol političke moći u odlučivanju, rukovodeće ličnosti opštinske skupštine i drugi politički organi u opštini uspostavili su jednu simbiozu koja se pojavljuje kao koncentrisana politička vlast u rukama profesionalnih političkih kadrova u opštini.

Ono što je nedemokratsko pri postojanju ove personalne sprege sastoji se u tome što se u užem krugu stvaraju odluke koje kasnije administrativno-politički aparat na formalno-demokratski način pretvara u odluke predstavničkih tela, pa im pribavlja i potvrdu širih asocijacija, grupa i mesnih zajednica građana. Tako ove formalne i neformalne grupe odlučuju o pitanjima za koja su odgovorna predstavnička tela i vrše vlast koja je prema Ustavu poverena isključivo izbornim telima.

Ove grupe često razjedaju unutrašnje borbe koje dovode do ogromnih štetnih posledica. Gotovo sve grupe se obavezno prekrivaju plaštom borbe za samoupravljanje, čime često samo zamagljuju prave odnose i suštinu stvari. U takvim slučajevima, umesto opredeljivanja prema stavovima, argumentima i politici, dolazi do stvaranja grupa i grupica i njihovog vezivanja za pojedine ličnosti. Umesto principa, koji su potisnuti, počinje se odvijati besprincipijelna borba često iz ličnih pobuda koje brzo dobijaju političku obojenost.

Mogućnosti ograničavanja vlasti samoupravnim i političkim institucijama

Koncentracijom monopola političke moći, to jest političkog odlučivanja u malom broju užih organa ili pojedinih ličnosti stvara se inertan politički život, s jedne strane, i tinjanje društvenih protivrečnosti, s druge strane. Nema sumnje da je neophodno da se sve progresivne snage založe da se takvo stanje prevaziđe, te da se otvore novi putokazi ka stvaranju demokratskijih i »društvenijih« političkih odnosa u opštini.

Smisao stvarne, istinske i neposredne demokratije kao oblika političke organizacije društva je u tome da se različiti interesi i društvene protivrečnosti slobodno izraze i demokratski razrešavaju. »Najbolja forma države — to je ona u kojoj te protivrečnosti dolaze do otvorene borbe i tim samim nalaze svoje razrešenje« (Marks). Zbog toga je neophodno da se politički mehanizam, to jest samoupravna i politička struktura opštine prilagodi novim procesima koji su otvoreni u našem društvu, da se omogući stvarna samostalnost samoupravnih institucija, da se ostvari puna sloboda izražavanja nosiocima dominantnih društvenih interesa, pre svega radnim ljudima, da se dograde institucije neposredne samoupravne demokratije itd.

Na tom planu čini se da postoji više stvarnih mogućnosti. Osnovno je obezbediti, putem demokratskih sredstava, odgovornost nosilaca vlasti sredstvima izvan institucija koje tu vlast nose. Osim toga, u stvaranju demokratskih političkih odnosa neophodno je institucionalno razgraničenje u sistemu organizacije vlasti. Teško je odrediti demarkacionu liniju do koje to institucionalno razgraničenje ili, uslovno rečeno, »podela vlasti« treba da ide, ali je ona nužna.

»Podela vlasti« bi omogućila prevazilaženje monopola političke moći, uspostavljanje ravnoteže između nosilaca političke moći odlučivanja, što bi uslovilo da se bitni društveni interesi adekvatnije izražavaju i na demokratski način rešavaju. Ograničenje vlasti i njena demokratska kontrola dovode i do veće odgovornosti nosilaca vlasti.

Samoupravnu strukturu opštine neophodno je prilagoditi tako da političke odluke organa vlasti budu rezultat zaista slobodno izražene volje radnih ljudi kroz sve oblike njihovog samoupravljanja i društvenog života. A mi još i danas imamo situaciju da opštinske skupštine u mnogim krajevima egzistiraju kao jedini teritorijalno-samoupravni organ ili deluju uz druge koji samo formalno postoje. Zbog toga se u takvim

opštinama gotovo sva važnija pitanja rešavaju u okviru skupštinskog mehanizma, i to najčešće administrativnim putem.

Ima više uzroka koji u sadašnjem trenutku negativno utiču na brži i puniji razvoj samoupravljanja. Navešćemo samo neke.

Nepobitna je činjenica da je još nedovoljan prostor za samoupravno odlučivanje, što dovodi do pasivnosti u radu odbornika opštinskih skupština i građana kroz oblike neposredne demokratije. Dalje, pojedine institucije lokalne samouprave pokazuju nedovoljno snalaženje u izgrađivanju sopstvenog metoda rada. Ti i mnogi drugi elementi navode na zaključak da je teritorijalni sistem samoupravljanja u opštini nadograđen.

Vidne napore svakako treba činiti u pravcu adekvatnije institucionalizacije opštinske skupštine. Njena organizacija treba da se temelji na činjenici da ona svakim danom treba da menja karakter organa vlasti i da prerasta u opšti organ samoupravljanja. Razume se, ne treba se uljuljkivati iluzijama da je taj cilj moguće preko noći postići. Jer, kako je rekao Edvard Kardelj na Stalnoj konferenciji gradova u Titogradu 1962. godine: »Takva shvatanja bi bila i veoma opasna, jer to bi oslabilo sposobnost komune, odnosno organa komune da deluju i kao vlast tamo gde oni i dalje treba da deluju kao organi vlasti.«

Poželjno je da opštinska skupština poslove koje vrši na bazi propisa ne vrši uvek sredstvima i metodima vlasti. Međutim, sada su takvi metodi i sredstva naglašeni propisima širih društveno-političkih zajednica, te je opštinska skupština dužna da ih na taj način sprovodi u život. Sem toga, opštinska skupština se, kada je u pitanju vlast, gotovo nikada ne pojavljuje kao izvorni organ vlasti. Dakle, delatnost skupštine kao organa vlasti uglavnom je uslovljena propisima širih društveno-političkih zajednica.

Prema postojećem zakonodavstvu, opštinski organi imaju oko 2.500 nadležnosti i poslova koji su utvrđeni saveznim i republičkim propisima. Na taj način opštinski organi se dovode u položaj izvršnih organa širih društveno-političkih zajednica, te nedovoljno mogu da budu okrenuti opštinskim skupštinama i sprovođenju njihove politike i mera. Sigurno je da, dok ti propisi postoje, opštinski organi ih moraju sprovoditi jer je to ustavna pretpostavka nadležnosti za izvršenje propisa u korist opštinskih organa. Revizija zakonodavstva i njegovo dovođenje u sklad sa ustavnim odredbama treba da dovede i do rasterećenja opštinskih organa od onih poslova

koji su utvrđeni propisima širih društveno-političkih zajednica. Ti odnosi su u dovoljnoj meri sagledani i izraženi i u Rezoluciji o društveno-ekonomskom i političkom položaju opštine i o daljem razvoju samoupravnih odnosa u opštini: »Federacija i republike su i posle donošenja Ustava iz 1963. godine nastavile da detaljno i iscrpno regulišu znatan deo društvenih odnosa u pojedinim oblastima, pa i onih čije je regulisanje po Ustavu samoupravno pravo opštine. Ovim su bitno sužavani okviri za samoupravno dogovaranje radnih ljudi i građana i njihovih zajednica. U takvim uslovima ni statut opštine nije mogao da se u većoj meri afirmiše kao osnovni samoupravni akt opštine.«[1]

Radi daljeg jačanja opštinske skupštine kao organa samoupravljanja od vitalnog je značaja delatnost veća radnih zajednica. U ovom pogledu postoje već vidni rezultati. Na planu jačanja demokratskih društvenih odnosa u opštini, kao i jačanja demokratske osnove opštinske skupštine od posebnog je značaja uvođenje više veća radnih zajednica tamo gde za to postoje uslovi s obzirom na razvijenost opštine, broj radnih organizacija neprivrednih delatnosti itd. Na tom planu Skupština SR Srbije, na primer, Zakonom o obrazovanju više veća radnih zajednica u opštinskim skupštinama stala je na stanovište da razvijenije opštinske skupštine obazrivo pristupaju obrazovanju više veća radnih zajednica i da se taj proces treba brže da odvija.

U nekim opštinskim skupštinama gde je već statutima uvedeno više veća radnih zajednica nije se mnogo učinilo na njihovom osamostaljivanju u radu. Na tom planu često znatan otpor pružaju političko-izvršni organi i organi uprave. U Srbiji su u toku 1965. godine održane svega 523 posebne sednice veća radnih zajednica, ili ukupno 15%. Prema jednoj anketi koju je izvršio Pravni fakultet u Ljubljani, znatan broj anketiranih poslanika predložio je da opštinska skupština po pravilu zaseda na odvojenim sednicama oba veća. Na taj način bi odbornici postali najviši radnički savet svih radnih ljudi u opštini, te bi tada obavljali mnoge funkcije društvenog samoupravljanja koje su sada primorani da zanemaruju.

Utvrđivanje delokruga veća u praksi je takođe različito rešeno. U opštinskim skupštinama sa dva veća samo su izuzetno veća imala samostalne nadležnosti, što se objašnjava principom ravnopravnosti veća. Ipak, ima slučajeva da su činjeni napori

[1] Rezolucija je usvojena 17. decembra 1968. godine na zajedničkoj sednici Saveznog i Organizaciono-političkog veća Savezne skupštine.

da se iznađe samostalan delokrug veća radnih zajednica.[8] Taj samostalni delokrug, pored organizacionih poslova veća, sastoji se u razmatranju pitanja od interesa za radne organizacije iz odgovarajuće oblasti. Pri određivanju delokruga veća uglavnom se vodilo računa da se ključna pitanja od interesa za opštinu, odnosno ona pitanja koja opštine u većini slučajeva predviđaju kao svoj isključivi delokrug, raspravljaju na zajedničkoj sednici.

Osamostaljivanje veća i utvrđivanje njihovog delokruga uslovilo bi da se uspostave izvesni elementi ravnoteže vlasti u samoj opštinskoj skupštini. Sem toga, to bi modifikovalo i sadašnju funkciju predsednika opštinske skupštine.

Neka istraživanja koja je vršio Institut za javnu upravu SR Srbije pokazala su da je sadašnja uloga predsednika opštinske skupštine veoma potencirana. Uloga predsednika određena je društveno-ekonomskom ulogom opštine, s jedne strane, i stepenom samoupravnih procesa, to jest odnosa u samoj opštini, s druge strane. Činjenica je da opštinske skupštine mogu da utiču na mnoga društveno-ekonomska kretanja u opštini. One se na taj način javljaju kao vlast, ali i kao faktor političkog uticaja na šira kretanja. S obzirom na sporo afirmisanje skupština, pogotovo u nekim opštinama, kao samoupravnih organa, sve snažnije se izražava »predsednički« sistem. Činjenice govore da, što je više zakržljala opštinska skupština, time su ličnost i autoritet predsednika izraženiji.

Dosta često se predsednik pojavljuje kao ona ličnost iz užeg rukovodstva opštine koja ima zadatak da se stara da se stavovi i odluke kruga profesionalnih rukovodilaca u opštini sprovedu na formalno-demokratski način u život. U sadašnjoj situaciji funkcionisanja političkog mehanizma u opštini takva njegova uloga je i neminovna. Njega, na primer, i formalno kao kandidata za predsedničko mesto predlažu forumi društveno-političkih organizacija, te je jasno da je on samim načinom kandidovanja i izbora vezan za jedan relativno uži krug. Da bi se njegova funkcija više vezala za osnovne samoupravne procese i samoupravne radne organizacije, bilo bi svakako značajno njegov izbor više vezati za radne ljude i građane.

Ima čak i predloga da bi radi dalje demokratizacije političkih odnosa, to jest demokratizacije u funkcionisanju političkog mehanizma u opštini — bilo značajno razmotriti mogućnost da predsednika opštinske skupštine biraju građani cele teritorije opštine neposredno. Ova mogućnost bila je

[8] Požarevac, Leskovac, Sremska Mitrovica, Požega, Bor, Novi Beograd itd.

pomenuta na regionalnim savetovanjima komunista koja je sproveo CK SK Srbije posle ovogodišnjih izbora. Ovim bi uloga njegove funkcije bila još više naglašena, ali bi se u isto vreme dovela pod neposredniji uticaj građana.

Što se tiče razgraničenja odnosa i smanjenja kompetencija predsednika u odnosu na izborno telo, to jest opštinsku skupštinu, neophodno je učiniti još vidnije napore u jačanju uloge pojedinih veća ovog tela. Mogu se iznaći i druge mogućnosti, naročito u pogledu razgraničenja odnosa između izvršno-političkih organa i same skupštine. S druge strane, značajno je razgraničiti odnos između izvršno-političkih i upravnih organa u opštinskoj skupštini.

Ostvarivanje funkcije predsednika skupštine posebno se postavlja u opštinama koje su uvele više veća radnih zajednica. Razgranatija organizaciona struktura skupštine normalno pretpostavlja njegovo veće angažovanje u radu skupštine. Putevi za rasterećenje predsednika traže se u uvođenju više funkcionera koji bi bili na stalnoj dužnosti u opštinskoj skupštini. Ovakva rešenja u određenim slučajevima, zavisno od konkretnih uslova, mogu biti prihvatljiva, ali bi nesumnjivo veću pažnju trebalo posvetiti osamostaljivanju organa i jačanju njihove odgovornosti, kao i jačanju političke i društvene odgovornosti odbornika.

Sadašnje stanje možda sugerira da se u opštinskoj strukturi vlasti može uvesti još jedan elemenat »ravnoteže«. Naime, možda je bolje da se u opštini uvede funkcija predsednika opštine, koja može biti i neprofesionalna, nego da se bira više potpredsednika opštinske skupštine, što samo pogoduje formiranju grupe koja odlučujuće utiče na vršenje vlasti. Ovo bi uslovilo da se razbiju monopolske tendencije vezane za predsednika i da se ograniči njegova vlast, koja je u sadašnjem društveno-političkom mehanizmu u dobroj meri naglašena.

Radi skladnijeg i demokratskijeg funkcionisanja društveno-političkog mehanizma u opštini veoma je značajno funkcionisanje mesnih zajednica. Sama struktura opštinske skupštine trebalo bi da organski izrasta iz mesnih zajednica i drugih samoupravnih asocijacija. Odnos mesnih zajednica prema opštinskoj skupštini neophodno je postaviti tako da opštinska skupština vrši funkciju organa čija je dužnost da integriše delovanje ovih samoupravnih teritorijalnih jedinica.

Mesne zajednice su se afirmisale kao značajna samoupravna institucija osnovne društveno-političke zajednice, u

kojoj se svakim danom sve više rešavaju i pokreću pitanja i od šireg značaja.

Neophodno je da opštinska skupština bude organizovana kao javna i otvorena institucija neposredno podložna kontroli, kritici i uticaju građana i njihovih organizacija. Na taj način će građani uzeti neposrednije učešće u određivanju sopstvenog položaja u upravljanju društvenim poslovima i vršenju vlasti.

Činjenica je da u političkom životu opštine postoje sukobi interesa i sukobi shvatanja. Društveno-političke organizacije, a posebno Socijalistički savez, treba da budu institucije u kojima će se to političko sukobljavanje razrešavati. Kroz društveno-političke organizacije treba da se izraze socijalističke društvene snage i interesi. Ako toga nema, onda postoji opasnost da se politički odnosi izvrgnu u borbu za pozicije i u političke sukobe na toj osnovi.

Inicijative, predlozi i zahtevi radnih ljudi i građana iskristalisani u političkoj akciji u Socijalističkom savezu i drugim društveno-političkim organizacijama na svoj način opredeljuju rad opštinske skupštine i njenih organa, jer postaju polazna osnova za sadržaj rada. Odluke opštinske skupštine koje bi ignorisale strujanja, poglede, predloge, zaključke nastale iz aktivnosti društveno-političkih organizacija brzo bi se sukobile sa društvenom stvarnošću i mogle bi postati predmet prećutne ili direktne opstrukcije građana. Opštinska skupština ne bi u ovom slučaju ispunila svoju funkciju faktora razvoja stvarno viših oblika samoupravne demokratije.

Demokratski odnosi i istinska zajednica udruženih proizvođača

Opština kao osnovna društveno-politička zajednica samostalna je u izvršavanju svojih prava i dužnosti i postaje sve značajniji činilac samoupravne integracije društva, a samoupravljanje građana u opštini — politička osnova društveno-političkog sistema cele zajednice. Zbog toga razvoj demokratskih društvenih odnosa i samoupravnih procesa ima presudan značaj za dalji razvoj socijalističkog samoupravnog društva u celini i osnovni je preduslov za savlađivanje etatističkih i birokratskih otpora i pojava u široj društvenoj zajednici. Sa gledišta opšteg razvitka samoupravne demokratije ti procesi će biti ona osnova od koje počinje stvarna dezalijenacija na političkom polju.

Demokratiju ne treba smatrati kao cilj za sebe, već kao sredstvo i faktor društvenog razvitka, instrumenat progresiv-

nog društvenog kretanja, ali za društveno-politički sistem našeg društva od vitalnog značaja je najdoslednija realizacija demokratskih institucija, posebno u opštini. U tom pravcu sve progresivne snage u nas imaju jedinstven cilj — da svi građani opštine učestvuju u svim važnijim političkim procesima, da se od opštine stvori jedna asocijacija građana koja demokratskim putem odlučuje o svojim egzistencijalnim i o drugim pitanjima širih zajednica. Ne samo jedan predstavnički organ, nego svi građani već sada treba da budu faktor u donošenju najvažnijih odluka, da bi se ovi dalekosežni ciljevi našeg društva ostvarivali.

Što se tiče prevladavanja, prevazilaženja elemenata političke vlasti, moramo, bez sumnje, biti realisti. Pri postojanju evidentnih društvenih sukoba i protivrečnosti, ako ne bismo imali političku vlast, u društvu bi se otvorili anarhični procesi. Prema tome, nije suština u uklanjanju i likvidiranju političke vlasti tamo gde je ona nužna. Suština je u tome da se politička vlast učini demokratskom i društvenom, da se prevaziđe odvajanje političkog od društvenog. Moramo učiniti dosta napora da i poslednjem službeniku kao i uticajnom političkom subjektu u opštini bude jasno da politička vlast socijalističke zajednice ne može biti izdignuta iznad društva, već mora postati izraz samog društva.

MIRAS TREŠNJAR

Klasno i nacionalno u savremenom socijalizmu

Povodom savetovanja u Krapinskim Toplicama

Komisija za idejno-političko delovanje Gradske konferencije Saveza komunista Hrvatske u Zagrebu, Uredništvo časopisa »Naše teme« i Centar za društvena istraživanja Predsedništva SKJ organizovali su savetovanje o »Odnosu klasnog i nacionalnog u savremenom socijalizmu«, koje je održano od 19. do 21. marta u Krapinskim Toplicama.

Prema zamisli organizatora, osnovna svrha ovog skupa bila je da pruži teorijski doprinos u rasvetljavanju odnosa između klasnog i nacionalnog momenta u borbi za socijalizam i u procesu njegovog izgrađivanja. I — ako se sudi prema broju podnetih saopštenja i učesnika u raspravi, njihova očekivanja uglavnom nisu izneverena, mada je vrlo teško, a možda i neuputno, davati neki opšti sud o skupu ovakve vrste. Utoliko pre što su u okviru ove teme pokrenuta mnoga pitanja na koja su davani različiti, a ponekad i improvizovani i nedovoljno teorijski fundirani odgovori. Isto tako, izraženo je i mišljenje da je savetovanje jednim svojim delom imalo više politički nego naučni karakter. To je i razumljivo i, verovatno, nije se moglo izbeći jer je i ovaj skup došao upravo u vreme kada se međunacionalni odnosi u našem društvu posebno aktuelizuju, a i sama tema, po svojoj prirodi, nikada i nije bila čisto teorijsko, već uvek i praktično-političko pitanje radničkog pokreta.

Klasno i nacionalno nisu prosti identiteti

Samom odnosu između klasnog i nacionalnog prilazilo se različito, i u saopštenjima i u diskusiji, ali se na osnovu toga ne bi mogle praviti neke proizvoljne kategorizacije a da se pri tom ne upadne u shematizam. Jedan od učesnika (Veljko

Cvjetičanin) je, ipak, to učinio, podelivši autore saopštenja na grupe: (a) na one koji daju primat naciji, (b) na one koji čine obrnuto: daju primat klasi nad nacijom i (c) na one koji polaze od identiteta klasnog i nacionalnog. Po njegovom mišljenju, ovi poslednji su bili najviše zastupljeni. Skup, naravno, nije prihvatio takvu podelu, jer su mnogi učesnici (mada neki sa više, a neki sa manje uspeha) pokušali da odnos između klasnog i nacionalnog posmatraju i sa dinamičko-dijalektičkog aspekta, odnosno u vremenskoj dimenziji. Pa ipak, ako se imaju u vidu savremena kretanja u radničkom pokretu, pa i u našem, i mnoge rasprave koje ih prate, pomenuta podela se može uslovno i prihvatiti, a u izvesnoj meri i kad je reč o ovom skupu.

Klasno i nacionalno su, osobito u savremenom socijalizmu, nerazdvojno povezani, ali se na osnovu toga ta dva fenomena ne mogu izjednačavati, a takvih pokušaja je bilo na ovom skupu. Jer, to nisu prosti identiteti, niti su se interesi klase i nacije, istorijski posmatrano, uvek podudarali, a ne podudaraju se ni danas, čak ne ni u našem društvu. Nacionalno oslobođenje ne znači ujedno i socijalno oslobođenje čoveka, odnosno njegovo klasno oslobođenje, bez obzira na to što je nacionalno oslobođenje u određenim istorijskim prilikama imalo izvanredan progresivan značaj. Socijalno oslobođenje, međutim, mora imati za pretpostavku i nacionalno oslobođenje, a ako toga nema, onda se socijalno oslobođenje, pogotovu u višenacionalnoj zajednici, pretvara u istorijski privid.

Mesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji, a i u praksi radničkog pokreta, donekle se menjalo, u skladu sa novim istorijskim zbivanjima i procesima. Otuda, na primer, nacionalno kod Marksa i Engelsa nema onaj značaj kakav će kasnije imati kod Lenjina, ali ni to ne znači da se Lenjin u nacionalnom pitanju suštinski razlikovao od njih. Lenjin je, svakako, dosledniji u razradi i primeni njihovih osnovnih stavova, jer su principi slobode nacija, ravnopravnosti i samoopredeljenja postali za njega bitne pretpostavke izvođenja socijalističke revolucije. »Ono pitanje koje je u razvijenim zemljama bilo problem građanske epohe postaje problem i socijalističke epohe. Ali time još *uvijek nacionalna platforma* ne postaje i ne može postati *revolucionarna platforma* proletarijata i socijalističkih snaga, nego samo njen dio. Ostajanje u granicama nacionalne platforme znači i u ovim situacijama ostajanje u granicama građanskog društva. Nacionalno oslobođenje ostaje uvijek samo pretpostavka ili simultani zadatak daljnjeg, klasnog, socijalnog oslobođenja čovjeka, u prvom redu radničke klase. Prema tome, klasna platforma ostaje u svim

ovim procesima ne samo bitna nego i jedino historijski perspektivna« (Predrag Vranicki).

Ni u naše vreme, posebno u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici, nacionalna platforma ne može zameniti klasnu i revolucionarnu, jer je nacionalno uvek bilo, jeste i biće samo deo — istina, bitan deo — revolucionarnog pokreta radničke klase, odnosno složenih i protivrečnih procesa društveno-ekonomskog oslobađanja rada. »Jednako kao što sebe ne može automatski ukinuti kao klasu, odnosno kao što automatski ne može ukinuti cjelokupno nasljeđe klasnog društva, radnička klasa ne može automatski ukinuti ni naciju. Ona društveni preobražaj nužno provodi unutar svake nacije, sama se organizira kao vodeća klasa u svojoj naciji, te unutar nacionalnog identiteta prevladava klasnu podjelu. Oslobađajući sebe u okviru nacije, radnička klasa oduzima naciji ulogu posrednika u klasnoj eksploataciji« (Uvodne teze: Stipe Šuvar, Vatroslav Mimica i Andrija Dujić).

Postoji, dakle, određeni red stvari; ni u marksističkoj teoriji ni u revolucionarnoj praksi radničkog pokreta nacionalno ne može nadjačati klasno, jer je ovo poslednje šire i univerzalnije. Davanje primata nacionalnom i njegovo odvajanje od klasnog nužno vodi na pozicije građanskog društva. Ali, i ignorisanje i potiskivanje nacionalnog, u ime klasnog i njegovih uzvišenih ideala i interesa, pretvara klasno, odnosno socijalno oslobođenje u puki privid. »Ukoliko postaje vladajuća klasa društva, radništvo utoliko postaje i vodeća klasa nacije. Da bi ostvarivalo svoj historijski interes ukidanja klasa, radništvo mora u svoje ruke preuzeti prvo sudbinu svoje vlastite nacije i uspostaviti takav društveni odnos koji ukida svaku eksploataciju unutar nje same, što onda postaje i osnova koja onemogućava da se dotična nacija ponaša kao osvajač, ugnjetač ili pak kao hegemonista u odnosu na druge nacije... Prilagođavanje nacionalnim specifičnostima ne samo da ne ugrožava borbu za socijalizam, nego je, naprotiv, omogućava i pospješuje. A praksa ignorisanja specifičnosti — kao što to pokazuju primjeri iz prošlosti i današnjice — nužno se pretvara u hegemonističku praksu nametanja volje jednih naroda drugima, gaženja nacionalne slobode, a time i socijalističkih ideala ravnopravnosti ljudi bez obzira na nacionalnu pripadnost« (isto).

Sve to, razume se, ne znači da je relacija klasno — nacionalno jednom zauvek data, da je taj odnos statičan i da su marksizam, revolucionarna teorija i praksa o tome rekli poslednju reč. To je potrebno reći upravo zbog toga što jedan

broj autora smatra da su postojeće, dosad date definicije o naciji i nacionalnom pitanju, sasvim dovoljne i konačne, pa, shodno tome, to nije više teorijski, već isključivo praktično-politički problem, stvar prakse i ponašanja radničkog pokreta. Drugi, pak, misle da mnoga teorijska pitanja vezana za nacionalni fenomen još nisu rešena, jer je nacija jedna dinamička kategorija, koja zahteva da uvek bude posmatrana i u vremenskoj dimenziji. Za takav pristup na ovom skupu posebno se zalagao Srđan Vrcan, mada su i drugi autori ponešto rekli u prilog tome.

Polazeći sa tog dijalektičko-dinamičkog aspekta, pojedini učesnici ovog skupa su pokušali da, s obzirom na veliku ulogu nacionalnog u savremenom socijalizmu i svetu uopšte, dokažu tezu o identitetu nacionalnih interesa i interesa radničke klase, a preko toga i identitet klasnog i nacionalnog u celini u socijalizmu. Kiro Hadži Vasilev je tome prišao sa jednog zanimljivog stanovišta. Najopštija i najbitnija zajednička karakteristika i klasnih i nacionalnih interesa, po njegovom shvatanju, jeste težnja i jednih i drugih da se ostvari što veće i što povoljnije učešće u prisvajanju viška rada. To je suštinska odredba podudarnosti tih interesa, mada se ona ne može svesti samo na to, jer se to zajedničko manifestuje i u svim drugim vidovima društvenog života. »Valja naglasiti — kaže Hadži Vasilev — da, ako klasni i nacionalni interes imaju zajedničko suštinsko obeležje, to ne znači da je reč o istovetnom interesu. Nisu u pitanju različite dimenzije iste društvene sadržine, već različiti kvaliteti. Klase i nacije su grupacije različitog tipa, društveni okviri u kojima se one uobličavaju su različiti, a u nečemu i međusobno suprotni. Uopšte uzev, klasni interes razdvaja i polarizuje naciju, dok je nacionalni interes povezuje i objedinjuje... Nacionalni i klasni interesi ljudi su u određenoj međusobnoj vezi, uzajamno se prepliću i u zavisnosti od njihove prirode i konkretnih istorijskih okolnosti mogu izazvati različita međusobna dejstva i uticaje.«

Bitno je, po ovom shvatanju, ko i na kakav način formuliše i klasni i nacionalni interes. Ako to čine snage van radničke klase, odnosno radnih ljudi, organizovanih kao vodeća klasa nacije, onda je tako izražen interes i protiv klase i protiv nacije. Takav stav je podržan, ali je bilo pojedinaca koji su smatrali da nije stvar u tome ko formuliše interese, jer su u socijalizmu navodno klasni i nacionalni interesi, sami po sebi, identični, pa se kao takvi autohtono, objektivno formiraju i izražavaju. Takvo shvatanje, po našem mišljenju, uvek

rađa mogućnost za zamenu teza, odnosno stvara prostor za zamenu klasne platforme nacionalnom i klasnih interesa nacionalnim.

O upotrebi pojma nacionalizam

Bila je zanimljiva kritika i onih shvatanja koja nastanak nacije vezuju isključivo za nastanak kapitalizma, a ne za određeni stupanj društvene podele rada, odnosno za određeni razvojni nivo proizvodnih snaga. Jer, ako bi nastanak nacije bio isključivo vezan za kapitalistički produkcioni odnos, kako pojedinci smatraju, onda bi sa pojavom socijalizma nacije trebalo da odumru. U tom kontekstu vodila se rasprava i o naciji kao istorijskoj kategoriji, pa i o tome hoće li klasa nadživeti naciju. »Gubeći klasni sadržaj, nacija ne gubi i svoj etnički identitet. Etničko grupisanje ljudi u budućnosti će izgubiti svaku antagonističku prirodu, ali će zadržati kulturno-historijski smisao i dignitet. Nacionalna podjela oslobađa se jedino klasnog, konfliktnog, otuđenog karaktera« (Šuvar, Mimica, Dujić). Od ove, inače tačne konstatacije, pojedinci su otišli još dalje, sve do neistorijskog stanovišta koje naciju tretira kao večitu kategoriju. I posle odumiranja klasa i klasne društvene podele rada ostaće, svakako, etničko grupisanje, ali to neće biti nacionalno grupisanje u poznatom istorijskom smislu. Prorok je, razume se, nezahvalno biti; za društvenu nauku je ipak najbitnija činjenica da je »budućnost nacija nerazlučiva od budućnosti radništva« (Zoran Vidaković).

Bilo je i primedaba na upotrebu pojma nacionalizam. Jedni smatraju da taj pojam, sam po sebi, treba da ima pozitivno i afirmativno značenje, jer se njime izražava autentično nacionalno, za razliku od takozvanog patološkog oblika nacionalizma — šovinizma. Drugi, opet, pod nacionalizmom podrazumevaju nacionalni egoizam i uskogrudost. Terminološki problem, očigledno, postoji jer se istim izrazom označavaju dve različite suštine. Nacionalizam je, i kao politička kategorija i kao određena ideologija, istorijski nastao i razvijao se uglavnom u dva vida. Prvi — kao integracija društvene svesti u periodu prelaska iz feudalizma u kapitalizam, a time i kao faktor nacionalne integracije i nacionalnog preporoda i buđenja. Nekada je to bila zastava borbe za »nacionalni integritet«, a to je upravo bila određena istorijska faza u nastajanju i konsolidovanju građanskog društva. Buržoazija je, istina, zloupotrebljavala nacionalna osećanja ljudi još od njihovog nastanka, jer je njen nacionalizam uvek bio motivisan

odbranom njenih materijalnih interesa, a građansko društvo je interes buržoazije podiglo na nivo jedinog nacionalnog klasnog interesa. Drugi vid nacionalizma je ideologija svih onih naroda koji su se borili (ili se još bore) za svoje nacionalno oslobođenje, a protiv bilo kojeg oblika nacionalne zavisnosti, ugnjetavanja i mešanja u unutrašnje stvari drugog naroda. To su, istorijski posmatrano, progresivni oblici nacionalizma.

Međutim, pod nacionalizmom u novijoj istoriji, a u našoj terminologiji posebno, najčešće se podrazumeva »nacionalni egoizam i egocentrizam, pa čak i imperijalizam i hegemonizam« (Kardelj). Istim terminom se, dakle, označavaju dve potpuno suprotne suštine, pa se stoga mora strogo voditi računa u kom kontekstu i sa kakvim značenjem se upotrebljava reč *nacionalizam*. Isto tako, treba reći da kritika nacionalizma koju danas vrše komunisti u Jugoslaviji ni u kom slučaju ne znači i negaciju nacionalne svesti, kao nečeg autentično nacionalnog, što objektivno egzistira i u socijalizmu.

Jednostrano tumačenje unitarizma i nacionalizma

Kad je već reč o terminologiji, valja reći da se i nekim drugim pojmovima daju neadekvatna ili nepotpuna tumačenja. Vrlo često se, a toga je bilo i na ovom skupu, jednostavno kaže da je unitarizam takođe nacionalizam. To je tačno utoliko što je u mnogonacionalnoj državi unitarizam vid nacionalizma velike nacije, odnosno one koja u datim uslovima može da uspostavi svoju hegemoniju. Međutim, reći samo to, nije još dovoljno. Unitarizam, kao realni odnos, ne samo da pretpostavlja, nego je jedino i moguć pri postojanju centralističko-birokratskog društveno-ekonomskog i političkog sistema koji obespravljuje radničku klasu i sabija je u granice najamnih odnosa, a preko toga i naciju, odnosno nacije i narodnosti u jednoj višenacionalnoj zajednici. Samim negiranjem interesa klase za demokratskim i samoupravnim formama organizacije unitarizam negira i nacionalno, pa se pomoću obeju negacija praktično afirmiše monopolski i hegemonistički položaj vodećih nacija i vrši nacionalno obespravljenje i ugnjetavanje malih nacija i narodnosti.

U svom saopštenju Zoran Vidaković je imao donekle specifičan prilaz problemu unitarizma. »Po logici imanentnoj klasnoj strukturi društva — kaže Vidaković — upotreba takvih sredstava birokratske hegemonije daje prevagu posebnim interesima, kadrovima i simbolima brojnije, odnosno razvi-

jenije nacije. Ali takođe — s obzirom na dvosmisleni karakter osnovnih društvenih procesa koje izražava birokratski unitarizam u nerazvijenom socijalističkom društvu — etatistička struktura društvene moći obuhvata i birokratsko posredovanje u međunacionalnim odnosima, uređivanje ekonomske i političke saradnje delova višenacionalnog društva i razvoj pojedinih nacija posredstvom hegemonističkih društvenih grupa koje ne bi mogle održati društvenu nadmoć i preimućstva ako ne bi — bar donekle — zastupale interese svih nacija u društvenoj zajednici. Otud je birokratskom unitarizmu svojstveno i prevođenje različitih društveno-ekonomskih razlika i suprotnosti na kolosek međunacionalnog birokratskog posredovanja, jer (1) forma međunacionalnih razlika, suprotnosti i »nagodbi« povoljna je za prikrivanje osnovnih društveno-ekonomskih razlika i suprotnosti koje su u vezi sa održavanjem birokratske hegemonije; (2) delimično rešavanje, ili bar zatomljavanje, društvenih suprotnosti u vidu međunacionalnog birokratskog posredovanja otklanja ili odlaže nastupanje samodelatnosti radničke klase kao načina radikalnog rešavanja tih društvenih suprotnosti; i (3) isticanje posebnih nacionalnih interesa, i upotreba nacionalnih simbola, čini birokratsku hegemoniju relativno privlačnom i prihvatljivom, i olakšava njenu ideološku disimilaciju bez koje postaje neodrživa. Otud na izgled paradoksalna pojava da birokratski unitarizam insistira na međunacionalnom karakteru društvenih razlika i suprotnosti, i da se to više naglašava nacionalno predstavništvo u birokratsko-etatističkoj strukturi društvene moći što su pojedine nacije stvarno manje autonomne (samodelatne) i ujedinjene u samodelatnosti.«

Po nekim shvatanjima, koja su došla do izražaja i na ovom savetovanju, glavni uzrok pojavi nacionalizma treba tražiti u ostacima starih struktura i ideologija, političkoj emigraciji iz poslednjeg rata i još živim pripadnicima razvlašćenih klasa i pobeđenih neprijateljskih i kvislinških formacija.

»Unitarizam je ideologija našeg jugoslovenskog etatizma i ideološka platforma birokratsko-konzervativnih snaga, kojima se u zemlji priključuju i druge opozicione tendencije. U inostranstvu im se kao saveznici javljaju oni koji bi Jugoslaviju uredili na drugačiji — etatistički i administrativno-centralistički način. Nacionalizam, pa i hrvatski nacionalizam je zastava kontrarevolucije i antikomunizma i ima pored ostalog za cilj uređivanje Hrvatske i Jugoslavije na »zapadni način«, iako su, naravno, i druge kombinacije moguće« (Miko Tripalo).

Sa prvom tezom o unitarizmu mogli bismo se saglasiti, mada se ni ta pojava ne svodi isključivo na državni socijalizam, ali to možemo za trenutak i zanemariti. Druga je, međutim, bar na osnovu našeg i tuđeg iskustva, u najmanju ruku nepotpuna, jer osnova nacionalizma može biti, bez ikakvog potcenjivanja ostataka starih, preživelih struktura, klasa i ideologija, i »socijalistički« etatizam i birokratizam, u našim uslovima posebno republički etatizam, što znači da, ako se tako može reći, nacionalizam može imati za cilj i uređivanje društva na »istočni«, a ne samo na »zapadni način«.

»Obe varijante ispoljavanja birokratsko-hegemonističke tendencije na ravni međunacionalnih odnosa, unitarizam i partikularizam, — kaže Zoran Vidaković — stoje u bitnoj vezi sa *tendencijom suzbijanja radničke klase u granice njenog najamnog bića,* — formiranja i ostvarivanja interesa, socijalno-političkog sudelovanja i ideološke artikulacije u tim granicama. Nasuprot samoupravnom pokretu radničke klase, odnosno genezi samoupravnog socijalizma iz tog pokreta, javlja se nacionalizam u ekonomskoj, političkoj i ideološkoj sferi kao bitna komponenta i oblik *integrisanja radništva* (kao najamnog radništva) *u društveni sklop koji teži da sačuva odredbe klasne strukture uprkos negacije i raspada monolitnog birokratskog etatizma.* Ova tendencija u jugoslovenskom društvu predstavlja samo jedan od momenata u opštem istorijskom procesu uključivanja nacionalizma u odbranu klasne strukture putem asimilacije radničke klase i njenog pokreta u granicama najamnog bića te klase.«

Pred sam kraj skupa, u usmenom izlaganju, Adolf Dragičević je postavio jednu tezu kojom je, na izvestan način, protivrečio većini ispoljenih shvatanja na ovom skupu, jer je, po njegovim rečima, u našim uslovima u poslednje vreme došlo do predominacije nacionalnog nad klasnim. Kada je otvorio složene i protivrečne procese društvenog oslobađanja rada, Savez komunista Jugoslavije je, po njegovim rečima, započeo borbu protiv birokratizma i etatizma na svim nivoima na čelu sa radničkom klasom, pri čemu je nacionalno trebalo da bude u funkciji klasnog. U praksi se, međutim, dogodilo obrnuto: u razbijanju centralnog birokratizma i etatizma u prvi plan je izbilo nacionalno, dok je klasno potisnuto, pa se ta činjenica reflektovala na sveukupan društveni razvitak.

Naposletku, posebno treba pomenuti i neke priloge koji su, bar sa stanovišta ovog skupa, tretirali pojedine uže i specifične teme, kao što su: »Konstituisanje makedonske nacio-

nalnosti« (Mihailo Apostolski), »Nacionalni i politički razvitak Mađara u Jugoslaviji« (Laslo Rehak), »Nacionalni i politički razvoj Albanaca u SFRJ« (Ali Kadri) i »Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana« (Avdo Humo). Pomenuta, kao i mnoga druga saopštenja i skup u celini dali su određen prilog rasvetljavanju odnosa između klasnog i nacionalnog u socijalizmu, ali su neka značajna pitanja tek naznačena, pa bi ovu korisnu inicijativu trebalo pozdraviti, ali je i ubuduće nastaviti i proširiti.

JOVAN RAIČEVIĆ

Prof. dr Branimir M. Janković: Međunarodno javno pravo

(»Naučna knjiga«, Beograd, 1970)

Drugo izdanje udžbenika prof. dr B. Jankovića pojavilo se posle više od deset godina (prvo izdanje 1958). U toku protekle decenije međunarodno javno pravo obogaćeno je novim pravilima i teorijskim shvatanjima, kao i brojnom literaturom. Takođe su u međuvremenu prošireni i izmenjeni nastavni programi na fakultetima gde se ovaj udžbenik koristi (uglavnom na pravnim fakultetima u Sarajevu i Nišu i na Fakultetu političkih nauka u Beogradu). U tom pogledu ovaj udžbenik, prilagođen ovim zahtevima, u potpunosti je ispunio svoju namenu.

U uvodnom delu autor daje naučna objašnjenja nekih savremenih međunarodnih problema koji se poslednjih godina nalaze u žiži interesovanja današnje prakse i teorije. Nabrojmo samo neke: interes kao predmet odnosa međunarodnopravnih subjekata; kodifikacija međunarodnog prava i načela aktivne koegzistencije; analiza savremenih shvatanja međunarodnog prava; karakter politike nesvrstavanja itd.

Govoreći o interesu kao predmetu odnosa međunarodnopravnih subjekata, autor naglašava da je svaki međunarodni spor ili sukob izraz subjektivnih interesa koji se ispoljavaju u zahtevu države za održavanjem situacije koja je postojala do određenog vremena i na određen način ili, pak, u zahtevu da druga država, više država ili međunarodna zajednica u celini udovolje njenom interesu.

Razvijajući dalje tezu o postojanju nesaglasnih interesa, autor ističe da, čak i onda kada postoji saglasnost interesa između dve ili više država, može doći do međunarodnog spora koji može da bude osnov nekog međunarodnog sukoba u krugu onih država koje su izgradile izvestan zajednički interes.

Danas se na kodifikaciju međunarodnog prava opravdano gleda kao na progresivnu međunarodnu delatnost i međunarodni zadatak. Posmatrajući u tom smislu kodifikaciju međunarodnog prava kao skup regionalnih pravnih odredaba, sabranih i po materiji sređenih tako da omogućuju regulisanje opšteg interesa u međunarodnoj zajednici, autor kaže da je pozitivno što je ovaj institut u nadležnosti Generalne skupštine OUN.

Do stvaranja OUN kodifikacija je bila prepuštena daleko više volji pojedinih, naročito velikih sila nego što je to danas moguće u okviru OUN, u kojoj moralno-politički obziri dejstvuju sa daleko većom snagom nego na nekoj diplomatskoj konferenciji. Poveljom UN znatno je povećana mogućnost široke i relativno brže kodifikacije u tom smislu što je (prema čl. 13) Generalna skupština ovlašćena

da sa istovremenim unapređenjem međunarodnih političkih odnosa »podstiče progresivni razvoj međunarodnog prava i njegove kodifikacije«.

Danas u ovom pitanju velike sile ne raspolažu instrumentima da koče razvoj ove progresivne međunarodne delatnosti, iako im druga, politička sredstva, kako kaže autor, nisu oduzeta za negativno delovanje u situacijama kada im vlastiti interesi diktiraju zauzimanje takvog stava.

U OUN već nekoliko godina traje proces kodifikacije načela aktivne miroljubive koegzistencije — danas jednog od najvažnijih pitanja iz oblasti međunarodnog prava. Potpuno je ispravno kada autor ističe da nije bitno kako će kodifikacija ovih načela biti doneta — ili u formi deklaracije ili putem konvencije. Bez obzira koji će oblik biti prihvaćen, važna je njihova pravna sadržina, koja će svakako biti rezultat borbe progresivnih i konzervativnih snaga u okviru OUN. Autor podseća na Rezoluciju XV zasedanja Generalne skupštine (1961), koja polazi od činjenice da sadašnja situacija u svetu sve više zahteva povećanu ulogu međunarodnog prava kao sredstva za jačanje međunarodnog mira i boljih odnosa, za povećanje međunarodne saradnje, za regulisanje sporova na miran način i poboljšanje ekonomske i socijalne situacije u celom svetu.

Dajući dve definicije današnjeg pojma, sadržine i koncepcije nesvrstanosti — negativnu definiciju, kao negaciju blokovskoj politici i nevezivanje niti za blokove niti za njihove institucije, i pozitivnu definiciju nesvrstanosti, koja otkriva njen politički aktivan sadržaj, — autor je ovom, nedovoljno osvetljenom fenomenu savremenih međunarodnih odnosa dao jedno novo, savremeno teorijsko tumačenje.

U tom smislu autor smatra da politika nesvrstanosti polazi od sledećeg: prvo, svrstavanje u vojno-političke formacije na bazi ideološke podeljenosti je metod koji ne pomaže rešavanju postojećih, kako latentnih tako i akutnih, međunarodnih problema; drugo, razvijanje međunarodnih institucija u skladu sa blokovskom koncepcijom podele sveta u dva ili više delova vodi ka daljem zatvaranju ovih organizacija u isključive sisteme, kao što je, na primer, praksa nekih međunarodnih ekonomskih organizacija.

Povlačeći osu između ideološkog opredeljivanja država, autor naglašava da se politika nesvrstanosti ne rukovodi ideološkim motivima, preciznije rečeno, ne formira se prema jednoj ili drugoj ideologiji. Ali, to ne znači da pod nesvrstanošću treba shvatiti ideološku nezainteresovanost prema konkretnom političkom i društvenom poretku. Ona sigurno ne znači ideološku neopredeljenost. Politika nesvrstanosti je pozitivna u tom smislu što se suprotstavlja korišćenju ideologije u cilju podele sveta na antagonističke blokove, što takva upotreba ili zloupotreba ideologije predstavlja smetnju u međunarodnoj saradnji. Autor politiku nesvrstanosti određuje i kao kriterijum prilikom odlučivanja o uspostavljanju pozitivne ili negativne međunarodne saradnje.

Kritikujući blokovsku disciplinu koja zemlje vezuje za jedan ili drugi blok lišavajući ih mogućnosti određivanja i primenjivanja vlastite politike, naročito na međunarodnom planu, autor govori o negativnom stavu nesvrstanih zemalja prema blokovskoj disciplini, koji je ukorenjen u osećanju i potrebi svakog naroda da samostalno reša-

va kako svoje unutrašnje tako i svoje međunarodne probleme.

Interesantna je paralela koju autor daje u tumačenju dva savremena fenomena međunarodnih odnosa: politike nesvrstanosti i politike aktivne koegzistencije. Jedno vreme ove dve politike su bile skoro identične. To je bilo onda kada je bilo neophodno istaći negativan stav prema doktrini blokovske politike koja se protivila naporednom postojanju različitih društveno-državnih sistema. Tada je politika aktivne koegzistencije bila skoro identična sa politikom nesvrstanosti, jer je, kao što je već rečeno, i politika nesvrstanosti — politika suprotstavljanja blokovima. Samim tim što se težilo koegzistenciji ne blokova, već naroda i zemalja, politika aktivne koegzistencije podudarala se sa politikom nesvrstanosti. Međutim, autor potpuno ispravno primećuje da aktivna koegzistencija nije uslovljena blokovskom neangažovanošću, jer je cilj aktivne koegzistencije da i zemlje koje su blokovski orijentisane različitim putevima dovede do opšte međunarodne saradnje. Navodeći kao primer shvatanja jugoslovenske političke doktrine, autor kaže da je koncepcija aktivne koegzistencije kao političke baze šira od koncepcije nesvrstanosti jer dejstvuje i izvan kruga nesvrstanih zemalja.

Među savremenim shvatanjima međunarodnog prava sovjetska teorija zauzima posebno mesto. Bitna karakteristika savremenog međunarodnog prava, prema sovjetskoj teoriji, jeste u podeli međunarodnog prava na opšte i socijalističko međunarodno pravo, shodno političkoj koncepciji deobe sveta na dva bloka. Miroljubiva koegzistencija predstavlja politički osnov takozvanog opšteg međunarodnog prava, a načela proleterskog internacionalizma — politički osnov socijalističkog međunarodnog prava.

Principi i norme socijalističkog međunarodnog prava važe između socijalističkih država i na taj način je ograničena njihova primena u poređenju sa važećim načelima i normama opšteg međunarodnog prava. Danas je to opšteprihvaćena teza sovjetskih pravnika. Štaviše, odnos između socijalističkog i opšteg međunarodnog prava utvrđuje se na taj način što se socijalistički principi i norme smatraju specijalnim normama, a principi i norme opšteg međunarodnog prava — opštim normama. Na osnovu ove konstatacije proizlazilo bi da opšte norme, u stvari opšte međunarodno pravo može da važi i da se primenjuje i između socijalističkih država. To se od strane sovjetskih internacionalista ne osporava. Prema njihovom mišljenju, oni odnosi između socijalističkih zemalja koji nisu regulisani socijalističkim principima i normama regulišu se principima i normama opšteg međunarodnog prava. Koji su to odnosi koji nisu regulisani socijalističkim — opravdano se pita autor — već opštim međunarodnim pravom, nije specijalno razrađeno ni u udžbenicima ni u pojedinačnim raspravama u sovjetskoj teoriji međunarodnog prava.

Kakva je sadržina socijalističkog međunarodnog prava prema sovjetskim autorima? Socijalističko međunarodno pravo zasniva se na jednoj političkoj pretpostavci kojoj se daje kategorički smisao. Ta se pretpostavka nalazi u »odsustvu antagonističkih protivrečnosti između socijalističkih država«. Prema sovjetskim internacionalistima, odsustvo antagonističkih protivrečnosti između socijalističkih država naziva se zakonitošću u savremenom razvoju međunarodnih odnosa u ovom

delu podeljenog sveta. Oni ističu da marksizam uči da je istorija eksploatatorskih društava istovremeno i istorija stalnih ratova, zbog neizbežnih protivrečnosti koje se rađaju u klasnom društvu. Socijalističke zemlje imaju istovrsnu i jedinstvenu ekonomsku bazu, sistem društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, vlast naroda koju karakteriše pobeda radničke klase, jedinstvenu ideologiju, zajedničke interese u očuvanju tekovina revolucije i nacionalne nezavisnosti od imperijalistički raspoloženog lagera i, najzad, konačan cilj u realizaciji komunističkog društva. Skup ovih socijalno-ekonomskih i političkih interesa stvara objektivnu osnovu za međunarodne odnose u socijalističkom lageru.

Potpuno je opravdano što ovakvo tvrđenje sovjetskih autora izaziva pitanje: kako objasniti, i pored svega toga, pojavu sporova i sukoba između država sa socijalističkim društvenim i državnim uređenjem? Odgovor je da jedna socijalistička zemlja koja dolazi u sukob sa socijalističkim lagerom tog trenutka prestaje da bude socijalistička. Međutim, konsekventno ovom odgovoru, ako ova zemlja ili ako se sa ovom zemljom ponovo uspostave normalni lagerski odnosi, onda ona opet stiče svojstvo socijalističke države. Logičnost ovog zaključka dovodi do teze da je karakter socijalističkog društveno-državnog uređenja u manifestovanoj spoljnoj politici, a ne u socijalno-ekonomskoj strukturi jednog društva.

Ovde dolazi do pitanja koje je svom žestinom izbilo u prvi plan (avgusta 1968. godine), a koje je nesumnjivo i ranije bilo otvoreno u sovjetskoj teoriji međunarodnog prava, a to je: kako odrediti atribute suverenosti u socijalističkom međunarodnom pravu u skladu sa principima i normama tog prava? Odgovor je došao nakon vojne intervencije pet zemalja članica Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine. U socijalističkom lageru države imaju »ograničen suverenitet«, jer se pod suverenošću socijalističke države podrazumeva pravo na izbor konkretnih mera radi usavršavanja socijalističkog poretka isključivo prema jednom, sovjetskom modelu.

Govoreći o osnovnim pravima država, autor posebnu pažnju poklanja pitanju suverenosti, kao pravu države na nezavisnost od spoljnog mešanja u njene unutrašnje poslove. Danas se najčešće vrše glavni napadi na suverenost, odnosno suverenu jednakost, u obliku težnji i pothvata za uspostavljanjem kontrole nad suverenim aktima tuđe državne vlasti. Za ostvarenje ovog cilja, kako autor navodi, karakteristična su direktna i indirektna sredstva. Direktna su zahtevi ultimativne prirode u cilju dovođenja države u potčinjavajući odnos, traženje privilegisanog statusa za diplomatsko osoblje, pretnje zvaničnog karaktera, neprijateljska propaganda. Indirektna sredstva se upotrebljavaju sa ciljem da se pokoleba narod i vlada u odbrani suverenosti države, da se prikriju agresivni planovi i da se sopstvene mase psihološki i politički pripreme za agresivnu aktivnost.

U udžbeniku dr B. Jankovića ima još mnogo pitanja koja zaslužuju posebnu pažnju i analizu, ali zbog ograničenosti prostora nećemo se zadržavati na njima.

Uspela analiza novih teorijskih shvatanja, to je, po našem mišljenju, prva vrednost udžbenika *Međunarodno javno pravo*. Bogata literatura iz ove problematike, data u svakom poglavlju udžbenika, predstavlja nje-

govu drugu vrednost. Udžbenik dobija na vrednosti zahvaljujući načinu obrade pojedinih složenih teorijskih problema savremenog međunarodnog prava. Analiza složenih pitanja međunarodnih odnosa izvedena je lako, jednostavno i pristupačno, jer je sama problematika obrađena ne suvoparnim, već razumljivim jezikom.

DRAGAN MILJANIĆ

Pavao Vuk-Pavlović: O smislu filozofije. Filozofije i svjetovi. Filozofija i vlast.

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1969)

Prof. Pavao Vuk-Pavlović je prošle godine napunio 75 godina života doista predanog i posvećenog savremenoj kulturi i filozofiji. Originalan i osebujan duh prof. Vuk-Pavlovića bio je zapažen na mnogim međunarodnim filozofskim kongresima od Praga (1934) pa preko Pariza, Brisela, Ciriha do Venecije i Bolonje (1958), na kojima je istupao s izvanredno originalnim saopštenjima o brojnim pitanjima savremenog čoveka, filozofije i kulture. On nije napisao mnogo. Ali ono što je napisao doista je autohtono. Po idejama koje je zastupao i razvio u nizu svojih rasprava i studija on se s pravom smatra najoriginalnijim jugoslovenskim misliocem novih vremena.

Dve istaknute rasprave objavljene pod zajedničkim naslovom *O smislu filozofije* predstavljaju prerađene rasprave koje je autor ranije objavio.

Rasprava *Filozofije i svjetovi* na izvestan način rezimira sve autorove bitne filozofske teze i njihove konsekvence. Teze i konsekvence koje se ne tiču samo pitanja filozofije i njenog odnosa naspram sveta ili, kako tačno autor uviđa, filozofije i svetova, nego one sadrže i autorove relevantne filozofske stavove i uverenja u celom filozofskom rasponu — spoznajno-teorijskom, antropološkom i uopšte kulturnom. Filozofski promisliti smisao filozofije u kulturi našeg vremena velika je duhovna i kulturna potreba osobito s obzirom na pozitivističke tendencije poricanja svake vrednosti filozofskog rada. I pored tih tendencija koje su, kako autor reče, filozofiju proglasile »nemoćnom i mrtvom«, ona je i dalje ostala i ostaje životna potreba, jer je neotklonjiva čovekova težnja da svet i sebe u svetu pojmi i promisli celovito i neparcijalno. I stoga je razumljivo što filozofija tako reći uvek počinje od početka, jer u istorijskom kontinuitetu oblika života čovek promišlja sebe i svoj svet na vlastiti način, ali ne i bez obzira na ranije misaone i kulturne pretpostavke.

Jedna od bitnih teza prof. Vuk-Pavlovića je ona i o postojanju svetova, a ne samo sveta. Istorija je jedan kontinuitet svetova. Čovek kao delatno biće proizvodi svet za sebe iz svoje potrebe, prirodne i istorijske, i za njeno zadovoljenje. Njegov svet je svet kulture što ju je proizveo, što ju je zatekao i u kojoj sudeluje svojom egzistencijom. Ali, čovek svoju istorijsku epohu doživljava uvek kao svet svoje kulture, koji nastoji svesno prevladati i preoblikovati u drugi svet. Iz tog napora konstruišu se svetovi kao epohe istorije, kao istorijska realnost. Svet je za čoveka ono što on »iživljava, proživljava, pa i suživljava. Svijet je u tom vidu

»življeno« u najširem smislu, »življeno« bez obzira na vrijeme ili doba, u koje se »doživljaj svijeta« ostvaruje«.

Svet je vezan za doživljaj. Čovek svet za sebe utemeljuje doživljajem sveta kome pripada u istorijskom kontinuitetu sveta. Prema tome, svetu čoveka pripada i *bilo* i *ono što će biti* proneto kao moguće njegovom svešću. Svet nije supstancija, nego bivanje, nešto, kako autor reče, »djelovno«. Filozofija u stvari jeste samo promišljanje sveta bivanja kojem čovek pripada.

Prof. Vuk-Pavlović na vrlo originalan način prevladava metafiziku sveta po sebi polazeći od stava da »svijet nije naprosto skup »stvari« ... i one kao takve moraju stajati u nekoj relaciji, bilo između sebe, bilo prema nekom subjektu, jer bi inače »svijet« bio kaos ...« Istorija je zbivanje sveta. A to već znači da je svet tako reći organski deo života i kulture. Uvek kada se radi o svetu, radi se o ljudskom svetu. Uvek kada se radi o filozofiji, radi se o filozofiji ljudskog sveta kao življenog i doživljenog. Svetovi su različiti, pa su i filozofije što ih promišljaju razne. I stoga što je filozofija uvek filozofija filozofova sveta, ona nije nikada nešto naspram sveta indiferentno. »Uistinu filozofija ne lebdi, kako se tu i tamo zna misliti, nipošto u nekoj ničijoj zemlji. Filozofija ne zastaje u pustoj igri misli. Ona pripada, naprotiv, među najsvjesnije kulturne funkcije i čvrsto je ukotvljena u zazbiljnosti, u zbilji, u stvarnosti. Možda su najbjelodaniji dokaz tome ne rijetki različite težine progoni filozofa.«

Na ovu misao nadovezuje se autorova rasprava *Filozofija i vlast*. U njoj u vrlo sažetoj ali misaono disciplinovanoj i pregnantnoj formi prof. Vuk-Pavlović tematizira jedan star ali uvek aktuelan problem — odnos vlasti prema filozofiji i filozofije prema vlasti. Već iz autorovog shvatanja angažovanosti filozofije za život i oko čovekova života i njegova mu smisla jasno je proizašlo i njegovo mišljenje da filozofija mora pre svega služiti svrhama i vrednostima života. Ali, kako su te svrhe u različitim svetovima različite, to je i položaj filozofije prema vlasti što se životu nametnula različan. U celini ekspliciran odnos vlasti prema filozofiji je oduvek bio takav — raznolik i mnogovrstan. Vlast neke filozofske orijentacije podupire, neke propisuje kao svoje, a neke opet guši i zabranjuje. U krajnjim slučajevima vlast može da svodi filozofiju na sluškinju njenim ciljevima i potrebama. U takvom položaju filozofija prestaje da služi životu i istini i time prestaje biti filozofija.

Prof. Vuk-Pavlović ne spada u red onih filozofa koji u filozofiji vide pre svega destrukciju datih oblika i života u ime neodređenih i vrlo smušeno koncipiranih ciljeva, u ime kojih bi filozofija obavljala svoj zanat destrukcije. Naprotiv, on u njoj vidi ne samo razrađivača onog antiljudskog u čovekovoj kulturi, nego i nešto konstruktivno, što je onda čini i andragogijom. Filozofija, ako je to bila doista kao slobodno promišljanje i sveta i sudelovanje u njegovom oblikovanju, ne može a da ne bude pozitivna i konstruktivna.

Ovim dvema raspravama prof. Vuk-Pavlović uspešno demonstrira na ubedljivo obrazložen način neodrživost filozofskog ontologizma izraženog u stavu o postojanju sveta po sebi i pro-

mašenosti filozofskog partaicizma formulisanog o samo jednoj jedinoj filozofiji kao apsolutnom znanju. Po njegovom mišljenju, uvek se radi o filozofijama, a nikada samo o filozofiji, jer se uvek radi o svetovima, a nikada samo o jednom jedinom svetu. I doista, te teze autoru nije bilo teško dokazati jer pored Platona je Aristotel, pokraj Spinoze je Lok itd. isto onako kao što se u istoriji čovekovoj smenjuju kulture kao ljudske tvorevine i jedino obitavalište čoveka.

Rasprave prof. Vuk-Pavlovića su angažovane i polemične, osobito prema ontologizmu i ispraznom shvatanju filozofije kao apsolutne destrukcije, ali posebno prema onim nastojanjima koja filozofiju pokušavaju svesti na sluškinju vlasti.

Ove dve rasprave su po mnogo čemu inovantne, a ponajpre po tome što nastoje razviti misao o *svetovima* i *filozofijama*. Bilo bi pogrešno videti u toj osnovnoj misli makar i prividan subjektivizam relativističkog ili nekog drugog tipa. Ovo zbog toga što autoru nije ni na kraj pameti negiranje, kako on reče, »zazbiljnosti« i »zazbiljnog«. Ali *zazbiljnost* i *zazbiljno* nisu nešto što može imati značenja za čoveka izvan njega samog i mimo njegovih sveukupnih egzistencijalnih i istorijskih mogućnosti.

Dve rasprave prof. Vuk-Pavlovića su koncentrisane na dva danas veoma živa i prisutna pitanja: na smisao filozofije i na njen odnos naspram sveta u današnjem našem istorijskom trenutku. Način na koji je prof. Vuk-Pavlović zahvatio i eksplicirao ove probleme doista je ostao na visokom filozofskom nivou.

MILOJE PETROVIĆ

Prof. dr Vladimir Stipetić: Poljoprivreda i privredni razvoj

(»Informator«, Zagreb, 1969)

Studija *Poljoprivreda i privredni razvoj* sastoji se od uvoda i tri veoma opširna dela sa ukupno devetnaest poglavlja.

U uvodnom delu, pod naslovom »Kvantitativno determiniranje uloge poljoprivrede u privrednom razvoju«, prof. Stipetić, kroz analizu učešća poljoprivrednika u ukupnoj radnoj snazi, ostvarenja dohotka iz poljoprivrede, proizvedenog društvenog bogatstva, značaja poljoprivrednih proizvoda u spoljnotrgovinskom bilansu i ličnih dohodaka poljoprivrednika, ukazuje na osnovne zakonitosti u razvoju privrede i poljoprivrede.

Završavajući svoja bogato argumentovana uvodna razmatranja doprinosa poljoprivrede opštem privrednom razvoju, autor kaže: »Poljoprivreda predstavlja djelatnost koja relativno zaostaje u privrednom razvoju. Poljoprivredna proizvodnja se i dalje uvećava, ali sporije nego u ostalim djelatnostima. Poljoprivredno stanovništvo se s privrednim razvojem najprije relativno, a onda i apsolutno smanjuje. Učešće poljoprivrednog sektora u formiranju dohotka i proizvedenom društvenom bogatstvu zato pada. Povećanje proizvodnje uz smanjen broj poljoprivrednika moguće je samo uz brzu rastuću proizvodnost poljoprivrednog rada, što zahtijeva adekvatna ulaganja.

Pozicija poljoprivrede kao sektora koji se sporije razvija od drugih ne znači da poljoprivreda malo doprinosi privrednom rastu. Dinamika kojom raste proizvodnost i efikasnost u poljoprivredi date zemlje u značajnoj mjeri može utjecati na

privredni rast neke ekonomije. Brzo povećanje produktivnosti i efikasnosti u poljoprivredi omogućuje jeftiniju ishranu stanovništva, brži transfer radne snage u nepoljoprivredne djelatnosti, što olakšava investicione napore i tim efektima omogućuje brz, balansirani razvoj privrede u cjelini; kada poljoprivreda nije u stanju da efikasno osigura svoj uspješan razvoj, tada njen spori hod djeluje negativno na privredni razvoj. Mogući pozitivni i negativni efekti to su oštriji što je poljoprivredni sektor snažniji u datoj ekonomiji. Visoko razvijena privreda, u kojoj je manje od 10% stanovnika zaposleno u poljoprivredi, dajući (recimo) 5% od dohotka, jedva da će osjetiti efekte katastrofalne suše koja je prepolovila žetvu. Ali u nerazvijenoj zemlji, gdje je 70% poljoprivrednika, a 50% dohotka proističe iz poljoprivrede, to može imati katastrofalne posljedice. Zemlja će morati da značajniji dio deviza usmjeri na kupnju hrane (umjesto opreme); tržište za industrijske proizvode osjetno će se suziti, jer dotadašnji glavni potrošači neće biti u stanju da kupuju bilo šta osim hrane. Ti i drugi efekti takve iznenadne katastrofe mogu značiti rast nerazvijene privrede za dvije i više godina.

Uslijed toga, značenje poljoprivrede za neku ekonomiju funkcija je stupnja ekonomskog razvoja date zemlje, te stupnja u kojem ona podmiruje vlastite potrebe u poljoprivrednim proizvodima. To je opća zakonitost privrednog razvoja, nezavisna od vremena i mjesta zbivanja.«

U prvom delu studije, pod naslovom »Ekonomska teorija i mjesto poljoprivrede u privrednom razvoju«, tretiraju se pitanja koja su od vitalnog značaja za uspešniji i potpuniji razvoj kako materijalnih proizvodnih snaga društva tako i socijalističkih društvenih odnosa. Tu se pre svega razmatraju: stav klasične političke ekonomije i marksizma o doprinosu poljoprivrede privrednom rastu; istorijsko iskustvo i marksistički pogled na zakonitosti poljoprivrednog razvoja; građanske teorije privrednog razvoja i mesto poljoprivrede u privrednom rastu; ekonomski modeli i uloga poljoprivrede u privrednom razvoju; teorijska kontroverza oko koncepta agrarne prenaseljenosti i ekonomskih implikacija tog fenomena za privredni rast; poljoprivreda kao izvor formiranja akumulacije i neomaltuzijanci i njihov uticaj na savremenu građansku ekonomsku misao i ekonomsku politiku.

Polemišući sa predstavnicima teorijskih shvatanja bržeg ili sporijeg razvoja poljoprivrede, kao i sa predstavnicima teorije balansiranog razvoja, autor ističe njihove dobre i loše strane, navodeći elemente o kojima se u politici ekonomskog razvoja mora voditi računa. Ti osnovni elementi su stepen razvijenosti proizvodnih snaga, prirodne i društvene okolnosti i slično. Iz toga, sasvim logično, izvodi zaključak »da nijedna teorija ne može biti generalizirana u smislu da je primjenljiva na sve zemlje nezavisno od prirodnih i drugih uvjeta koji postoje u dotičnim zemljama«. U ekonomski nerazvijenim zemljama nužno je da poljoprivreda doprinese povećanoj akumulativnosti. Izvlačenje akumulacije iz poljoprivrede obično se vrši putem neekvivalentne razmene. U takvim uslovima poljoprivreda realizuje svoje proizvode po ceni koja je ispod njihove vrednosti. To omogućuje drugim granama, a naročito industriji, da svoje proizvode realizuju po cenama iznad vrednosti i time ubrzaju svoj ekonomski razvoj. No, svakako

da je takva politika u oštrom sukobu »s interesima poljoprivrede i poljoprivrednika, koji na dugi rok mogu očekivati visoke stope rasta i proizvodnje i izjednačavanje dohotka u gradu i selu samo na osnovu potpunijeg djelovanja zakona vrijednosti. Konfliktnu je situaciju moguće razriješavati (teorijski i praktično) samo postupnim napuštanjem mehanizma »škara cijena« koje idu na uštrb poljoprivrede. Prihvatanje stava da je taj ekonomski mehanizam samo temporalan, donosi potrebu da industrija pri povećanju proizvodnosti rada računa da jedan dio porasle proizvodnosti neće rezultirati u povećanju njenih profita (fondova), već u nužnom povećanju učešća radne snage (platnog fonda) u raspodjeli novostvorene vrijednosti«.

U delu pod naslovom »Agregatna tražnja i ponuda prehrambenih proizvoda« daju se analize i ukazuje na osnovne zakonitosti odnosa visine dohotka i potražnje za poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. »Dohodovni elasticitet tražnje za prehrambenim proizvodima predstavlja procent s kojim se mijenja potrošnja hrane s datim porastom (ličnog) dohotka. Na primjer, u privredno nerazvijenim zemljama dohodovni elasticitet tražnje za prehrambenim proizvodima kreće se između 0,7 i 0,9%. U tim slučajevima govorimo da je potrošnja prehrambenih proizvoda »relativno neelastična«. Na taj način dohodovni »elasticitet od 0,7 ili 0,9% znači da porast realnog dohotka za 10% donosi povećanje tražnje za hranom za 7—9%. Međutim, sasvim je drukčija situacija s privredno razvijenim zemljama; u njima se dohodovni elasticitet tražnje za prehrambenim proizvodima spušta i do 0,2 (kažemo da tu potrošnja hrane ima »nisku elastičnost«), pa 10%-tno povećanje realnih ličnih dohodaka donosi povećanje tražnje za prehrambenim proizvodima od svega 2%.«

Analizirajući veoma složene odnose između porasta broja stanovnika, stepena razvijenosti privrede, porasta dohotka i tražnje za poljoprivrednim proizvodima, autor daje jednu kompleksnu definiciju agregatne tražnje za prehrambenim proizvodima, kao i matematičku formulu za njeno izračunavanje. Agregatna tražnja za prehrambenim proizvodima je jednaka »zbroju stope porasta stanovništva date zemlje i produktu godišnjeg porasta dohotka po stanovniku i dohodovne elastičnosti za prehrambene proizvode, sve podeljeno relativnim nivoom cijena za poljoprivredne proizvode«.

U poslednjem delu, pod naslovom »Osnovna načela agrarne politike u zemljama s brzim rastom prehrambenih potreba«, autor analizira faktore koji doprinose razvoju poljoprivredne proizvodnje, korišćenje ekonomskih mera za ubrzanje rasta poljoprivredne proizvodnje, cene kao stimulans poljoprivrednoj proizvodnji i, najzad, daje analizu rekonstrukcije agrarne strukture.

Ukazujući na brojne faktore koji utiču na ubrzaniji razvoj poljoprivrede, autor posebnu pažnju skreće na stimuliranje uvođenja nove poljoprivredne tehnike, obrazovanje kadrova, povećanje produktivnosti rada i kao rezultat svega toga povećanje prinosa. U okviru mera agrarne politike centralnu pažnju posvećuje odnosima i politici cena i agrarnom protekcionizmu.

Iz odnosa i politike cena autor izvlači neka bazična pitanja od kojih zavisi uspešnost ili neuspešnost vođenja ne samo agrarne, već i ekonomske politike u celini. Imajući sve to u vidu,

autor kaže sledeće: »Osnovnim smatramo zato stabilne cijene i poljoprivrednih i nepoljoprivrednih proizvoda, što omogućuje poljoprivrednicima da sa sigurnošću računaju s mogućim svojim dohocima. »Elastična politika cijena« treba da omogući mnogobrojnim sinhroniziranim mjerama (garantirane minimalne cijene za osnovne proizvode. politika zaliha, uvoza i izvoza itd.) svođenje na najmanju moguću mjeru sezonskih ili godišnjih oscilacija cijena poljoprivrednih proizvoda, omogućujući dugoročnu proizvodnu orijentaciju proizvođača na kulturama za koje imaju najpovoljnije uvjete. Dugoročna stabilnost i sigurnost omogućava i optimalnu alokaciju resursa unutar poljoprivrednog segmenta narodne privrede, što rezultira u bržem razvoju ponude. Pažljivo praćenje odnosa u cijenama poljoprivrednih proizvoda i potrebnog reprodukcionog materijala za tu proizvodnju (gnojiva, pogonsko gorivo i drugo) omogućuje i efikasnu kontrolu relevantnih faktora proizvodnje.«

Ova knjiga prof. Stipetića predstavlja delo od velikog značaja kako za savremenu marksističku teoriju tako i za svakodnevnu praksu izgradnje socijalizma i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Stoga, a i zbog naučne razrade i objašnjenja gorućih pitanja iz oblasti naše opšte ekonomske, posebno agrarne politike i prakse, ova knjiga će korisno poslužiti u smislu potpunijeg i pravilnijeg sagledavanja realnih uslova života i rada i mogućnosti bržeg razvoja proizvodnih snaga i socijalističkih produkcionih odnosa.

MIHAILO RADIĆ

Andrej Mitrović: Jugoslavija na Konferenciji mira 1919—1920.

(Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969, 280 strana)

Tematski izvanredno značajna, znalački i studiozno rađena, ova knjiga A. Mitrovića spada u onu vrstu istorijske literature koja se bavi spoljnopolitičkim problemima vezanim za nastanak i stvaranje zajedničke države jugoslovenskih naroda. Iz načina obrade, naglašavanja značaja odluka Konferencije mira u Parizu za novu državu jugoslovenskih naroda, bogatstva istorijskih izvora i literature kojom se autor služio, te sistematizovanja problema proizašla je jedna retko dobra i neophodna studija za razumevanje i shvatanje istorijskih uslova u kojima su narodi Jugoslavije stvarali zajedničku državu.

Autor je svoju studiju tematski raščlanio na četrnaest poglavlja, dodao joj tri raznovrsna, ali izvanredno značajna priloga i uključio u nju sveobuhvatnu naučnu aparaturu, koja sama za sebe govori o velikom trudu A. Mitrovića i o njegovim nastojanjima da svom delu da najpotpuniju naučnu fundaciju. Iz obilja podataka, niza novih i do sada nepoznatih činjenica autor je uspeo da u ovoj studiji sagleda i skoro do u sitnice rasvetli sve okolnosti u kojima se delegacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nalazila na Konferenciji mira u Parizu. Prema onome što možemo iz ove studije saznati, teškoće su bile velike, brojne i ponekad do te mere složene da su izgledale nepremostive. Iz onoga što autor ovde pokazuje jasno se vidi da su prilike u Evropi posle prvog svetskog rata, a posebno posle oktobarske revolucije,

snažno uticale na odluke ove konferencije.

Poseban značaj ove studije, pored ostalog, sastoji se i u tome što je autor ceo problem shvatio kao jedan značajan deo opštesvetske istorije. Da je on to bio, pokazali su prethodni, tadašnji, a posebno kasniji istorijski događaji. Mada je Mitrović najveću pažnju posvetio neposredno Konferenciji i svemu onome što se na njoj raspravljalo o novoj državi na Balkanu, to jest o Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, on je ipak sve rasprave i konačne odluke dovodio u vezu sa širim, opštesvetskim, a posebno evropskim, događajima i na taj način ovu studiju učinio istovremeno doprinosom evropskoj i svetskoj istoriografiji. Takav zaključak ne bi se mogao izvući na osnovu naslova poglavlja ove knjige, ali on proizlazi iz svega onoga što je ovde napisano, a posebno iz načina na koji je autor događaje vezane za Jugoslaviju, odnosno tadašnju Kraljevinu SHS, dovodio u vezu sa ostalim istorijskim zbivanjima.

Mitrović je u studiji sledećim redom obradio ovu istorijsku temu: Sastav i organizacija delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira; Pripremljenost za Konferenciju mira; Delegacija i vlada Kraljevine SHS; Delegacija Kraljevine SHS i Konferencija mira; Jugoslovenska kritika Konferencije mira; Načela i koncepcije jugoslovenske mirovne politike; Protivnik i zaštitnici; Zahtevi Kraljevine SHS za granice; Sukobi oko granica u delegaciji Kraljevine SHS; Politika prema socijalističkoj revoluciji u Mađarskoj; Problemi u vezi s Habzburzima; Odgovornost za rat i ratni zločini; Zaštita manjina i sloboda tranzita; Razrešenje delegacije. U prilozima koji su ovde objavljeni nalaze se spiskovi članova mirovne delegacije Kraljevine SHS i njenih tela, izvestan broj dokumenata o reparacijama i izveštaj predsednika delegacije.

To su samo osnovni elementi o kojima se raspravlja u ovoj knjizi. Međutim, iz njenog sadržaja se tek sagledava tema kao celina. Kao jednu od prvih činjenica koja ima širi značaj mi ovde vidimo da je na istorijsku svetsku pozornicu stupila jedna nova država za čiju su sudbinu i budućnost odluke Konferencije mira u Parizu 1919—1920. godine imale veliki značaj. Njihov značaj, pored ostalog, sastojao se i u tome što su tada određene granice Kraljevine SHS prema svim susedima (Albanija, Austrija, Bugarska, Grčka, Mađarska, Rumunija) sem prema Italiji. Iz studije se posebno jasno sagledavaju interesi tadašnjih velikih sila pobednica i njihovih saveznika da posleratne prilike u Evropi rešavaju pre svega u svom interesu. Kako se u odnosu na sve to postavljala delegacija Kraljevine SHS i šta je ona pokušala da postigne na Konferenciji mira u Parizu, autor do u detalje raspravlja od četvrte do četrnaeste glave ove studije. Međutim, velike sile: Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska, Italija i Japan su imale sudbonosne odluke u svojim rukama na ovoj konferenciji. Autor je analizom, na nizu primera, pokazao da je delegacija Kraljevine SHS, kao i drugi predstavnici malih zemalja, bila van mogućnosti da utiče na rešavanje čak i takvih pitanja koja su u izvesnom smislu imala i sudbonosan značaj za njenu državu. Mitrović je svemoć velikih sila analizirao iznoseći brojne činjenice, a posebno kroz rad tela petorice, koje je stvoreno 24. marta 1919. godine. On je pokazao na koji način su raspravljani problemi i donošene

odluke. Iz toga je on izvukao zaključak da je Konferencija mira, odnosno njen plenum, bila »spektakularan i ceremonijalan skup«. Dok je tako pokazao odlučujući značaj velikih sila u vezi s donošenjem svih odluka, autor je istovremeno, ilustrujući to mišljenjem Nikole Pašića, dao niz podataka iz kojih se vidi u kakvom su se položaju nalazile male, a posebno novostvorene, države, kakva je bila i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Jugoslovenski delegati su imali samo nekoliko prilika da budu i zvanično saslušani od strane Vrhovnog saveta Konferencije mira. Zbog toga su oni bili prisiljeni da se služe notama u kojima su se borili za svoje zahteve. Autor ovde konstatuje, što je u osnovi tačno, da su note bile nedovoljno sredstvo. Zato su se delegacije malih zemalja orijentisale na neposredne kontakte sa značajnim ličnostima koje su se nalazile u delegacijama velikih sila. Do glavnih aktera Konferencije: Vilsona, Klemansoa i Lojda Džordža bilo je teško doći, ali su, prema autorovim podacima, delegati Kraljevine SHS uspeli da »desetak puta« dođu u neposredan dodir sa šefovima delegacija velikih sila. Autor je dao opširan pregled veza koje su članovi jugoslovenske delegacije uspeli da ostvare sa predstavnicima velikih sila, kao i ostalih zemalja učesnica.

Mitrović je ovde ukazao i na teškoće pred kojima se našla jugoslovenska delegacija. Ona je tek u maju 1919. godine priznata kao delegacija nove države, to jest Kraljevine SHS. Do tada su je smatrali delegacijom Srbije. Raspravljajući i o tome, autor zaključuje da je to bio momenat kada je Kraljevina SHS »i zvanično počela svoj međunarodni politički život«, a istovremeno i »prva međunarodna afirmacija jugoslovenske države«.

Kao posledica šire analize prilika na Konferenciji mira proizašla je i autorova ocena stavova, odnosno kritika jugoslovenske delegacije prema onome što se na ovom skupu u Parizu događalo. Mada je ovo poglavlje izrazito kratko, ono je značajno pre svega zbog toga što je Mitrović kritički i nepristrasno razmotrio sve primedbe, odnosno kritike koje je jugoslovenska delegacija iznosila u Parizu.

Na posebno interesantan i privlačan način Mitrović je obradio načela i koncepcije jugoslovenske mirovne politike koji su došli do izražaja na Konferenciji u Parizu. Ovde je posebna pažnja posvećena stavu prema graničnim problemima Kraljevine SHS, a naročito koncepcijama koje je iznosio i branio naš veliki naučnik profesor Jovan Cvijić. Iz ove studije proizlazi da se jugoslovenska delegacija jasno i nedvosmisleno izjašnjavala o ravnopravnosti država i naroda, o tajnim ugovorima, protiv kojih je bila vrlo odlučna, i o drugim pitanjima. I pored toga što je u svim graničnim oblastima bilo problema koji su se teško rešavali, ipak je razgraničenje sa Italijom bilo najteži problem. Svoje oštro suprotstavljanje odlukama raznih tajnih ugovora delegacija Kraljevine SHS potkrepljivala je i činjenicom da Srbija i Crna Gora nisu potpisale takve ugovore i da se sa takvom politikom nisu nikad saglašavale.

Autor je ocenjivao i način istupanja jugoslovenske delegacije i istakao da se posebna pažnja posvećivala istorijskim dokazima i ekonomskim interesima nove države. Delegacija je isticala da se ovi momenti moraju uzimati u obzir, jer bi se na taj način omogućilo pra-

vilno rešavanje graničnih problema i obezbedila dobra perspektiva za privredni razvoj zemlje. Dalji značajan faktor na kome su predstavnici Kraljevine SHS zasnivali svoje zahteve bilo je načelo narodnosti. O tome kako je ovo načelo korišćeno, autor je dao niz činjenica i analitičkim postupkom dao kritičke ocene stavova delegacije Kraljevine SHS. Interesantni su i odnosi naučnika i političara u jugoslovenskoj delegaciji. Taj problem Mitrović je ovde vrlo koncizno i jasno izložio dajući pravi značaj svakom od ova dva faktora. On ponovo, kao i u prethodnom delu, s posebnom pažnjom govori o ulozi i značaju profesora Jovana Cvijića, koji je bio vrlo svestan uloge naučnika u ovakvim prilikama.

Mitrović je posebno jasno shvatio delikatan položaj delegacije Kraljevine SHS s obzirom na njene protivnike i saveznike na Konferenciji. Iz njegove studije proizlazi da se i u tom pogledu jugoslovenska delegacija nalazila u teškom položaju. Ona je imala dosta protivnika, a kao najjači bila je Italija, dok je izbor pravih saveznika bio ograničen i uz to posebno težak. Raniji saveznici bivše srpske države više nisu bili na istorijskoj pozornici, a Italija, najopasniji protivnik toga vremena, mešala se direktno u unutrašnje stvari nove države podržavajući bivšeg suverena Crne Gore i njegove pristalice. O tome kako i na koji način je delegacija Kraljevine SHS u Parizu nastojala da reši pitanje podrške moćnih, pre svega Sjedinjenih Američkih Država i Francuske, autor je dao dovoljno dokaza iz kojih se mogu ne samo upoznati sve teškoće jugoslovenske delegacije, već se mogu videti i ciljevi velikih sila, koje su ovde krojile sudbinu sveta.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

John Kenneth Galbraith: Nova industrijska država

(»Stvarnost«, Zagreb, 1970)

U doba specijalizacije i parcijalizacije znanja, što je u SAD naročito izraženo, svaki pokušaj svestrane i sistematske analize društvenog sistema zaslužuje posebnu pažnju. Pogotovo ako je u žiži piščevog interesovanja ono što je u tom sistemu novo. Upravo je takav pokušaj učinio u knjizi koja je pred nama J. K. Galbraith, poznati američki ekonomista.

Njegova analiza polazi od odlučnih promena nastalih u ekonomskoj infrastrukturi američkog društva, ali se ona prostire i na razmatranje društvenih grupa koje se u toj sferi tvore, dalje na analizu motivacionih mehanizama, dakle na socijalno-psihološku sferu, kao i na analizu društvene moći. Zahvaćene su sve sfere neophodne za jednu sistematsku analizu društva. To je učinjeno na koherentan način, mada nisu sve ravni analize podjednako razrađene (u tom pogledu bi se piscu mogle učiniti zamerke naročito u pogledu analize društvenih grupa).

Ključni termini u piščevoj analizi su »zrela korporacija«, »tehnostruktura«, »industrijski sistem«, »nova industrijska država«. U stvari, tim terminima označuju se samo različiti aspekti iste pojave ili, tačnije, piščeve zamisli stvarnosti.

Američka privreda više se ne može predstaviti kao bezbrojan skup malih proizvodnih subjekata koji se povinuju svemoćnim zakonima tržišta i gde je potrošač suveren. Istina, još uvek postoji mnoštvo malih proizvođača koji posluju prema tržišnim zakonima, ali oni više nisu niti tipični niti od ve-

ćeg značaja za privredna kretanja. Oni životare na periferiji. Svakom privrednom granom dominira nekoliko oligopola (»nesavršeni oblik monopola«), krupnih privrednih organizacija, zrelih korporacija. Oni planiranjem i međusobnim dogovorima sebi potčinjavaju tržište. Radi se o fizički, kadrovski, proizvodno i finansijski izuzetno golemim kompleksima. Njihovo udruživanje išlo je ne samo horizontalno već i vertikalno.[1]

Pojava tih velikih kompleksa ima svoju osnovu u tehnologiji i njenom značaju za privredu. Slično drugim piscima, Galbraith ističe da se ekonomika danas zasniva na sistematskom dostizanju inovacija, njihovom što bržem primenjivanju u praksi i na dugoročnom planiranju koje je s tim u vezi. Planirano, sistematsko istraživanje novih proizvoda i postupaka zahteva vrlo mnogo vremena: godine i desetine godina. Tu se ne mogu trpeti rizici kakve nameće tržište pošto su u pitanju ogromna finansijska i druga sredstva. Galbraith to živo ilustruje kad kaže da današnje sredovečne generacije ne treba da strepe od oružja koja se danas projektuju jer će ta oružja moći da ubijaju tek one koji su danas mladi ili još nisu ni rođeni.

Takve programe istraživanja, njegove ljudske i materijalne resurse mogu obezbediti samo velike organizacije: korporacije, država i univerziteti zajedno.

[1] Jedan pokušaj marksističkog tumačenja te činjenice: »Istina koju svaka američka korporacija shvata jeste da je nemoguće dostići maksimum profita i ekonomsku racionalnost na ravni fabrike, pa ni na ravni *jedne grane industrije*. Stoga je vladajuća tendencija u SAD pokušaj kombinovanja delatnosti više grana proizvodnje.« Pisac dalje ređa primere takvih integracija (Ernest Mandel, *Where is America going*, »New Left Review«; br. 54, str. 7).

Velike promene nastale su i unutar korporacije. To su promene koje su je učinile »zrelom«. Značaj akcionara pao je na minimum. Oni su za korporaciju vezani najslabijom mogućom vezom u novom industrijalizmu — novčanom vezom.

Naš pisac, naime, razlikuje različite tipove društvenih veza i motivacionih činilaca koji su istorijski postojali. Za zemljoradničko društvo svojstvena je prinuda, za (rano) kapitalističko društvo to je novac, kapital, a za savremeni industrijski sistem i posebno za njegovu noseću društvenu skupinu ti motivacioni činioci su identifikacija i adaptacija ciljevima korporacije. A veze akcionara sa korporacijom su veze svojstvene prethodnoj epohi.

Novi motivacioni činioci vezani su za činjenicu da već postoji visok stepen zadovoljenosti materijalnim dobrima, što ostaje u pozadini kao ispunjeni preduslov. Mesto je ustupljeno novim motivima. Identifikacija kao slaganje sa ciljevima korporacije i adaptacija kao delovanje iz nade da će se ciljevi korporacije potčiniti svojim sopstvenim ciljevima su mnogo jači motivacioni činioci od istorijski ranijih činilaca. Oni znače puno, ranije nepoznato, posvećivanje cele ličnosti toj svrsi.

Te motive usvajaju upravo oni koji su motorna snaga industrijskog sistema: *tehnostruktura zrele korporacije;* to je vrlo razgranat i brojčano krupan aparat rukovodećih službenika. Radi se o realnoj društvenoj skupini koju sačinjava već veliki ali još rastući broj pojedinaca. Pisac posmatra tehnostrukturu prvenstveno kao bezličan aparat gde se pojedinci do maksimuma saživljavaju sa društvenom ulogom koja im je namenjena u korporaciji i tako omogućuju njenu veliku efikasnost.

Razlike u prerogativima i stvarnoj društvenoj moći pripadnika te grupe nisu velike uprkos tome što se oni, horizontalno i vertikalno posmatrajući, nalaze na najrazličitijim mestima unutar te strukture. To je stoga što se odlučivanje odvija prvenstveno u kolektivnim telima, što omogućuje koordinaciju i integraciju specijalizovanih delatnosti i saznanja. Nasuprot verovanju o neefikasnosti odborskog načina rada, autor upravo hvali njegovu efikasnost.

Promenjena je i svrha privredne aktivnosti. To više nije profit pošto pripadnici tehnostrukture rade za platu i ne učestvuju u profitu. To su rast i ekspanzija proizvodnje i poslovanja koji predstavljaju sam razlog postojanja tehnostrukture i omogućavaju njeno širenje. Dokazujući takvu novu svrhu proizvodnje, pisac govori o rastu kao novoj ideologiji na nacionalnom nivou — pretpostavljajući da je ta ideologija samo odraz objektivnih težnji industrijskog sistema.

Za velike poduhvate svojstvene modernoj proizvodnji potrebne su dugoročne investicije uz velika finansijska sredstva, dugoročno planiranje i ogromno stručno znanje. Da bi to tehnostruktura izvela, ona mora da obezbedi:

— golemu finansijsku bazu (da bi se oslobodila banaka, čiji značaj stoga opada);

— samostalnost u odnosu na akcionare; stoga im se planirano obezbeđuju dividende i njihov rast;

— samostalnost od radništva, te im se planirano obezbeđuju visoke nadnice i njihov rast.

Samostalnost tehnostrukture je bitna značajka funkcionisanja moderne, zrele korporacije Stoga tehnostruktura određuje marginalne granice u kojima zadovoljava novčane zahteve akcionara i radništva, kako bi zadržala mnogo značajniju slobodu planiranja proizvodnje i inovacija, kao i ugovaranja (makar prećutnog, ali i otvorenog) sa drugim oligopolima.

U vezi s tim opada društveni značaj ne samo akcionara već i radništva i njihovih sindikata. Klasično manuelno radništvo postaje u vezi sa automatizacijom i manje brojno, a opada i njegov značaj unutar proizvodnog procesa. S druge strane, njegovi materijalni (a to su i jedini) zahtevi su zadovoljeni. Nestaje svrha za organizacijom koja bi vodila njihovu borbu na tom planu.[2]

Za tehnostrukturu nije dovoljno da vlada unutrašnjim činiocima u korporaciji. Da bi ostvarila zadatke koje joj postavlja tehnologija, ona mora da ovlada svim privrednim činiocima: potrošačima i potražnjom, stoga i kupovnom moći, cenama i sirovinama; ona mora time da vlada dugoročno. Potrošnju ona ne obezbeđuje samo reklamiranjem, mada pisac samoj reklami pripisuje znatno veću ulogu od stimulisanja potrošnje određenog dobra. Ona stimuliše potrošnju uopšte, naročito novih proizvoda. Da bi se obezbedila potražnja i kupovina, tu su i drugi instrumenti: politika što punije zaposlenosti, poreska politika i, posebno, visoko oporezivanje koje omogućuje državne porudžbine,

---

[2] E. Mandel je u vezi sa materijalnim položajem američkog radništva dao suprotan odgovor: »Najviši nivo stvarnog dohotka američke radničke klase dostignut je krajem 1965. i početkom 1966. Od tada on opada. Pad je spor — možda niži od 1 odsto godišnje.« O sindikatima takođe izvodi suprotan zaključak: »To znači da integracija sindikalne birokratije u Demokratsku stranku više nije tako lako prihvaćena kao pre 4 godine.« Mandel ređa primere odbijanja takvog integrisanja i iz toga izvodi zaključke o revolucionarnoj budućnosti SAD (*Ibidem*, str. 8 — 9).

naročito porudžbine vojne prirode. Ovom poslednjem Galbraith pridaje poseban značaj: »Činjenica da je oružje visoke megatonaže i razorne snage bitno povezano sa uspešnošću privrednog sistema izaziva neugodna razmišljanja« (str. 232). Kod ovih poslednjih ne radi se samo o količini poručenih dobara, o finansijskoj injekciji, već se prvenstveno radi o tome da vojne porudžbine obezbeđuju fantastičnu ekspanziju naučnog istraživanja i njegovih rezultata, a na tim inovacijama je zasnovana i ekspanzija celokupne privrede. Javni troškovi na mnogim drugim poljima ne bi to mogli da obezbede (uređenje gradova, pomoć siromašnima).

Od suverenosti potrošača takođe nije ništa ostalo. Široke mase poseduju sredstva iznad životnog minimuma, ali u skladu sa interesima industrijskog sistema obezbeđeno je da ta sredstva izađu iz njihovih ruku: poreskom politikom i manipulacijom njihove volje.

Te svoje interese zrela korporacija i industrijski sistem obezbeđuju u svom širem, globalno društvenom okviru naročito preko (svoje) države.

Ocenjujući Galbraithovu analizu privrednog života SAD, može se reći da je on prenaglasio izvesne činioce, uzeo je krajnje rezultate izvesnih tekućih tendencija za stvarnost, prikazao je jedan hipotetičan model kao empirijski dat.

Kod motivacionih činilaca on je precenio postojanje identifikacije i adaptacije na račun novčanog činioca. Nasuprot njemu, V. Packard, na primer, ističe taj drugi činilac govoreći o tome da se vrhunski korporacioni rukovodioci vezuju za preduzeće ogromnim svotama novca koje primaju pod uslovom da ne napuste preduzeće. Što ističe novac kao snažan motivacioni činilac upravo kod onog »sloja« tehnostrukture gde bi po Galbraithovoj koncepciji to trebalo najmanje očekivati.

Packard, a i drugi posmatrači ističu kako novac, odnosno plata nije jedini vid plaćanja tih najviših funkcionera: oni primaju i pakete akcija.[3] To govori kako o raslojavanju, nehomogenosti tehnostrukture tako i o vezivanju vrhunskih funkcionera za akcionare, to jest opovrgava apsolutni značaj pojma tehnostrukture.

Naročito je zanimljiv Galbraithov stav o prevazilaženju tržišta prevladavanjem planiranja. Sličan stav nalazimo i kod H. Kahna i saradnika, ali o Americi 2000. godine.[4] I tu se radi pre o tendenciji nego o vladajućem društvenom odnosu. Taj poslednji piščev stav upućuje na razmišljanje o tome da li nije spontano prevazilaženje tržišta i profita vezano za jedan vrlo visok nivo materijalnih proizvodnih snaga, kao i na razmišljanje o tome da netržišna privreda kao takva ne mora biti dovoljan preduslov za oslobođenje čoveka i društva od dominacije, stav koji je ponekad utkan u neka razmišljanja u nas.

Pored korporacije i njene tehnostrukture, još jedna društvena ustanova, odnosno grupa doživljava svoj uspon. To je univerzitet, odnosno visoko obrazovanje i »obrazovno-naučni stalež«. Njihov uspon nema neke sopstvene uzroke van već opisanih kretanja. Zrela korporacija zahteva sve više visokoobrazovanog kadra, i to obrazovanog i profiliranog prema njenim zahtevima.

Tehnostruktura je stoga izuzetno zainteresovana za razvoj i smer razvoja univerziteta i vrši velik uticaj u tom smislu.

---

[3] *The Pyramid Climbers*, gl. 18; Penguin Books, 1963.
[4] *The Year 2000*.

Ona nije podjednako zainteresovana za sve grane univerzitetskog obrazovanja. Upravo duž linija interesovanja tehnostrukture obrazuje se podela među univerzitetskim disciplinama i nastavnicima. Interesovanje se odnosi na prirodnjačke, tehničke i »poslovne« discipline koje se nalaze pod neposrednom dominacijom industrijskog sistema.[5] Ali veza između njega i univerziteta nije ograničena na kadar koji univerzitet isporučuje. Univerzitet se najneposrednije uključuje u istraživanja koja su od vitalnog značaja za rast privrede. Prema piscu, tu važi ista podela univerziteta na deo koji jeste i deo koji nije vezan za sistem.

Tu Galbraith izriče određenu kritiku i daje predloge, uz nastojanje da se oslobodi uskosti svoje struke.

Deo njegovog predloga odnosi se na investicije koje bi takođe značile tehnički i naučni razvoj, a ne bi bile vezane za vojsku i rat. To bi bila svemirska istraživanja, koja se takođe zasnivaju na sistematskim istraživanjima, koja takođe znače ogromne porudžbine i javne troškove, ali ne nose sa sobom opasnost po opstanak ljudske vrste. Galbraith, međutim, ne ukazuje kako bi se trka u naoružanju mogla zaustaviti. Ona, naime, nema uzrok samo u potrebama funkcionisanja privrednog sistema već i u društvenim odnosima koji se sastoje u vladavini ljudima koja danas dostiže globalne razmere.

Njegove nade vezane su prvenstveno za univerzitet. On treba da se što više oslobodi spoljnog uticaja (industrijskog sistema) i u pogledu vaspitanja i obrazovanja i u pogledu istraživanja. Valjalo bi više gajiti estetske vrednosti, proširivati javne službe koje nisu pod tutorstvom industrijskog sistema i širiti mogućnosti da pojedinci odlučuju između dohotka i dokolice — »trebalo bi slomiti monopol industrijskog sistema na ciljeve društva... to nije nespojivo sa produženjem egzistencije sistema« (str. 346—347). Inicijativu za takvo kretanje Galbraith očekuje od intelektualaca i u tom smislu on čini apel pozivajući ih na prihvatanje svojih odgovornosti.

Kritika industrijskog sistema i predlozi koji uz to idu su najslabiji deo rada. Oni nisu ukorenjeni u stvarnosti, već mehanički dodati kraju rada. Pisac ne ulazi u to koje bi se društvene snage založile za njegove (liberalne) vrednosti. Naprotiv, on ističe svemoć tehnostrukture u svim sferama društva.

Može se, međutim, govoriti o izvesnim snagama osporavanja tog sistema, mada se te snage nisu pokazale dovoljno snažne da se za svoje ciljeve izbore (ti se ciljevi ne poklapaju sa Galbraithovim). Tu spada radikalni deo radničkog pokreta, gde je prisutno jedno novo strukturisanje (promena koju Galbraith drugačije tumači): u uslovima automatizovane proizvodnje obrazuju se radni timovi široko obrazovanih radnika i stručnjaka i upravo tu se pojavljuju upravljački zahtevi za participacijom. Takvih zahteva je bilo i u SAD.

Vrednostima koje Galbraith pominje bliži je novi omladinski pokret sa težnjom ka bliskim ljudskim odnosima i zajednicom, za puno izražavanje svestranosti ljudske ličnosti. Tu se radi o mehaničkoj, još ne-

[5] Neki drugi pisci ukazuju na to da se utilitarizacija univerziteta od strane krupnog biznisa prostire na sve discipline, uključujući i često humanističke (uporedi: Clark Kerr, *The Uses of the University*, Harvard University Press, 1963).

artikulisanoj reakciji na industrijski sistem, njegovu »racionalnu« i obezličenu hiperorganizovanost. Taj pokret ne može zadati jače udarce sistemu.

Liberal Galbraith pominje »jednostranosti« sistema i zalaže se za njihovo prevazilaženje. U stvari, on ne uočava realne snage koje bi to ostvarile. Snaga koje bi tako definisane ciljeve ostvarile ni nema.

SERGEJ FLERE

Jugoslovenski časopisi

gledišta

Analizirajući razvojnu funkciju školstva na primeru zemalja zapadnog sveta, u broju 3 ovog časopisa, dr Vladimir Milanović u tekstu *Škola između tradicionalnog i novog* ističe da donošenje odluka u našem samoupravnom društvu pretpostavlja ne samo stručno. tehničko, ekonomsko ili finansijsko obrazovanje već i poznavanje društva u celini, njegovog razvoja i ideoloških orijentacija.

U modernom svetu razvitak tehnike donosi jedan protivrečan proces na području školstva i obrazovanja. Danas je tehnika dovela do promena uslova rada — do spajanja intelektualnog i manuelnog rada, povećanja obrazovanosti i kvalifikovanosti radnika. čime se menja i njegov položaj u proizvodnji. Nova tehnika je dovela do povećane kupovne moći stanovništva. što je uzrokovalo i promenu vrednovanja profesija prema kriteriju potrošne moći, a ne prema stvarnim kvalitetima čoveka, tako da se izbor poziva, najčešće, motiviše statusom i prestižom koji sobom donosi, iz čega proističe i sukob između individualnih želja pojedinaca i socijalnih mogućnosti za njihovo ostvarivanje, to jest sukob između želja pojedinaca i društvenih potreba.

Savremena škola bi morala zadovoljiti nekoliko zahteva: potrebe individue, da pruži jednake mogućnosti, da bude instrumenat demokratizacije društva, da odgovara potrebama diversificiranog rada i da vaspitnim uticajem povećava razvojne mogućnosti sistema.

Međutim, škola, po svojoj tradicionalnoj funkciji deo tržišnog mehanizma (pripremanje stručnjaka), odnosno političkog (pripremanje službenika), više je odgovarala potrebama spoljašnjeg društva nego unutrašnjim potrebama ličnosti. Ona nije uspela da kod većine učenika razvije potrebu za naukom, umetnošću, permanentnim obrazovanjem, potvrđivanjem putem stvaranja.

Na osnovu ispitivanja sociologa zemalja u razvoju, ali sa visokom kulturnom tradicijom, proizlazi da strategija prosvetne politike visoko razvijenih zemalja počiva na razvitku univerziteta i vrhunskih naučnoistraživačkih institucija, što zahteva zamašna finansijska sredstva i oslonac na relativno stabilnu socijalno-ekonomsku i visoko razvijenu kulturnu strukturu.

I u jugoslovenskom predrevolucionarnom periodu škola je bila institucija za obezbeđenje egzistencije u nemanuelnom radu. Mada je načelan odnos prema radu posle revolucije izmenjen, motivacija je ostala približno is-

ta. Prodor radničke dece u srednje škole je doveo do toga da je njihov broj postao srazmeran broju radnika, ali ne i želji da škola bude dostupna svoj radničkoj deci.

Masovno obrazovanje, kao posledica veće demokratizacije škola na Zapadu, dovelo je u novije vreme do masovnog stvaranja novih srednjih slojeva čiji su edukativni standardi relativno visoki. Škola je, istovremeno, kanal vertikalne socijalne mobilnosti, koja daje mogućnosti napredovanja većem broju pojedinaca iz nižih slojeva nego što je to ikada do sada bio slučaj u istoriji, za šta je dokaz i plebejsko poreklo znatnog dela ljudi vodećih krugova u zapadnim zemljama, uprkos zadržanoj dominantnoj poziciji privilegovane klase, što je takođe dokaz da škola ipak nije uništila socijalnu hijerarhiju.

Još je Dirkem tvrdio, navodi autor, da je škola po svojoj osnovnoj funkciji institucija transponovanja kulture u interni svet mladih, da, prema tome, teži konzerviranju kulturnih obrazaca, ali i vaspitanjem mladih stvara noviji i bolji svet. H. Šelski nalazi da je uloga škole u savremenom društvu izmenjena zbog potreba za novim kategorijama visoko obučenih radnika u mehanizovanoj proizvodnji, za novim kategorijama zanimanja u administraciji i biznisu. Po njemu, škola postaje neka vrsta agencije za izdavanje potvrda o socijalnoj sigurnosti, statusu i mogućnostima potrošnje; škola postaje najviši upravljač koji odlučuje o tome ko je talenat, a ko nije.

I u jugoslovenskom društvu, u nedostatku objektivnijih kriterija, škola je postala odlučujuća institucija u formiranju kvalifikovane radne snage, a diploma jedini priznati dokaz kvalifikovanosti, što dovodi i do shvatanja primitivnog, patrijarhalnog društva o školi kao kanalu koji obezbeđuje mesto u raspodeli i dalje mogućnosti društvenog napredovanja. Unutrašnji odnosi u jugoslovenskoj školi sporo prate društvene promene — čak ni samoupravljanje tamo nije otišlo dalje od veoma stidljivih pokušaja.

Rajko Danilović u eseju *Revolucija između realpolitike i socijalutopije* politiku definiše kao veštinu, sposobnost manipulisanja sredstvima i postupcima u nameri ostvarivanja određenih ciljeva, od kojih jedan može biti i politička vlast, koja je samo najznačajnije sredstvo politike. Realpolitikom se obično smatra upravo ova veština osvajanja i očuvanja vlasti. To unapred destiniše karakter i domet realpolitike. Jer vlast sama po sebi omogućuje ostvarivanje ciljeva vladajuće elite. Realpolitičari politiku smatraju tehnikom vođenja poslova od opšteg interesa, što je svođenje politike gotovo samo na sredstvo, odnosno veštinu korišćenja sredstava da bi se ostvarili a priori postavljeni ciljevi.

Realpolitika je moćna jer je u činjenici da vrši funkciju postojeće vlasti sadržana njena istorijska opravdanost i funkcionalnost. Ako je na vlasti, i upravo stoga, ima tendencije da se preobražava, da se prilagođava potrebi da vlast ostvaruje funkciju obavljanja »opštih poslova«. Kriza grupe koja poseduje vlast nastaje pre svega, navodi autor, onda kad ona nije u mogućnosti da izražava istorijske potrebe organizovanja života jednog društva.

Međutim, realpolitika se pretežno iscrpljuje u funkciji ostvarivanja razvoja na kraći rok, uvažavajući potpuno ili gotovo isključivo činjenice (realitet), dok sebi uništava mogućnost da bude i vizionarska. U njenom stvarnom delovanju, u izboru ciljeva i sredstava preovlađuju e-

lementi sadašnjosti i odsustvo dugoročnijih ciljeva.

Od organizacije, koja je bitan elemenat realpolitike, ova stvara etos, glorifikujući sopstvene institucije i »pravila igre«. Administracija — institucionalizovani vid realpolitike — nastoji da ovlada svim sferama društvenog života, da proširi racionalizovana područja, odnosno da kontroliše ako ne može da usmerava socijalni život; ona teži da sve racionalizuje, da politiku reducira na upravljanje.

Nasuprot ovome, javlja se socijalna utopija kao pobuna protiv realpolitike i njene moći. Politička pozicija socijalutopije polazi od potrebe i zahteva da se skoro sve pretvori u »prah i pepeo«. Temeljna promena sveta je za nju moguća, a u fatalističkoj socijalnoj utopiji ona je i »nužna«, navodi autor. Socijalutopija svoje granice širi i na biološku sferu (kod Markuzea) shvatanjem da put ka potpunoj čovekovoj sreći, ka ostvarivanju idealne ljudske zajednice vodi preko izmene i samog tipa ličnosti, ostvarivanja »poželjne strukture« ličnosti.

Utopija je nekada bila negacija eksploatacije kao emanacije čovekove nesreće i bede u društvu oskudice, a danas se izražava u negaciji alijenacije koja postaje izraz čovekove nesreće u savremenom tehnički i urbano razvijenom društvu.

Na etičkom planu socijalutopije su pozitivne, humanistički orijentisane, ali, po autorovom mišljenju, sadrže i elemente mizantropije koja se izražava u radikalnom odbacivanju stepena čovekovog dosadašnjeg života. To osporavanje postojećeg, najčešće maglovito, pojavljuje se kao socijalni nihilizam (odbacivanje smisla istorijskog razvoja i napretka), odnosno kao mesijansko, profetsko osporavanje postojećeg, koje nudi novu »obećanu zemlju«, novu formulu sreće. Oba vida osporavanja ukazuju na realnost tla nastanka socijalutopije, ali i na to da ona nema realnih snaga koje bi je mogle istorijski realizovati. Socijalna utopija, stoga, nema istorijskih šansi da se pretvori u socijalni pokret.

Politička sredstva, a naročito država (vlast), predstavljaju značajne instrumente revolucionarnog radničkog pokreta; pored aktivizacije radnih masa i idejne opredeljenosti, državna vlast postaje nužan uslov ostvarivanja revolucije. Međutim, pretvaranje revolucionarne akcije klase u njenu suprotnost, u običnu retoriku i folklor, svođenje uloge ovih snaga na farsu, kaže autor, omogućuje pretvaranje revolucionarnih ciljeva u realpolitičke ciljeve (interes države, unutarnji i u međunarodnoj zajednici).

Nasuprot ovome i najčešće kao reakcija na ovu pojavu u radničkom pokretu nastaje opšta i potpuna pobuna protiv postojećeg: zahtev za realizacijom socijalutopije sada i ovde, što ovaj pokret svodi na nemoćan revolt, koji se iscrpljuje u svojoj radikalnosti, završava autor, ne ostavivši tako, u svom članku, dovoljno mesta za delovanje stvarnih revolucionarnih snaga, stešnjenih okovima realpolitike i socijalutopističke imaginacije.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

naše teme

Članak Josipa Županova ***Egalitarizam i industrijalizam*** prvi je doprinos diskusiji koju je u svom februarskom broju ovaj časopis pokrenuo na temu »Dileme savremenog socijalizma«.

Problem egalitarizma interesantno je i torijsko i praktično pitanje. Prisutan u svim utopi-

jama, a na određen način, najčešće osuđivan kao nenaučan, i u marksističkim teorijama, koncept egalitarizma imao je nesumnjivo snažno dejstvo na razvoj socijalističkih društvenih odnosa u nas. Međutim, stalan razvoj društvenih odnosa, koji dovodi do uspostavljanja uvek novih formi tih odnosa, utiče na validnost određenih teorijskih postavki i njihove upotrebe u praksi. Shvatljiv, opravdan, revolucionaran i verovatno neminovan u prvim posleratnim godinama, egalitarizam danas dolazi u direktan sukob sa imperativom razvoja socijalističkog društva — naučno-tehnološkom revolucijom. U tom smislu i Županov postavlja dilemu socijalizma — egalitarizam i industrijalizam.

Da bi dokazao svoju hipotezu da je egalitarizam dominantna vrednost jugoslovenskog društva, autor polazi od analize »rezidualnih faktora« — pojma dobro poznatog u zapadnoj literaturi. Najšire određeni, »rezidualni faktori« su kulturni faktori, sa akcentom na nauci i obrazovanju. »Čini se da ključni faktor »rezidualne produktivnosti« nije znanje i obrazovanje *per se*, već takav sistem vrijednosti i kulturnih normi koji omogućuje visok stupanj iskorišćavanja znanja. Riječ je, dakle, o »normativno-vrijednosnom kompleksu« kulture dotičnog društva.«

Utvrđivanje dominantne vrednosti našeg društva prvi je korak ka sagledavanju celog normativno-vrednosnog kompleksa. Ispitivanje teče na tri nivoa: individualnom, socijetalnom i nacionalnom, uz istovremeno razlikovanje eksplicitnih i implicitnih vrednosti. Dominantne vrednosti, po autoru, moraju da zadovoljavaju dva kriterijuma: da predstavljaju i eksplicitnu i implicitnu vrednost i da predstavljaju univerzalističke, a ne partikularističke vrednosti.

Po Županovu, posle ispunjavanja ovih kriterijuma »trijada dominantnih vrednota jugoslavenskog društva glasila bi: standard i potrošnja (individualni nivo), borbenost i junaštvo (nacionalni nivo), egalitarizam (socijetalni nivo)«. Iz ove lepeze vrednosti autor izdvaja egalitarizam označavajući ga kao kičmu »rezidualnih faktora« ekonomske produktivnosti našeg društva i postavlja osnovno pitanje: »kakav je odnos između egalitarizma i industrijalizma, da li je ta vrednota funkcionalna ili disfunkcionalna u industrijskom društvu?«

Egalitarizam, kako zaključuje autor, nije jedinstven pojam, već može da ima *različita* značenja. Županov, po vrednosti za ovu temu, izdvaja »koncept jednakosti u odnosu na distributivni proces u društvu«. Po njemu, distributivni proces obuhvata: *distribuciju položaja* u ekonomskoj, profesionalnoj i političkoj strukturi i *alokaciju »društvenih nagrada«* ... različitim položajima, odnosno, držaocima tih položaja«.

Posmatran u odnosu na ovako definisan distributivni proces, egalitarizam može da ima dva različita značenja: »koncepcije o egalitarnoj alokaciji »nagrada« bez obzira na distribuciju položaja i koncepcije o egalitarnoj distribuciji položaja, a to znači jednak pristup... za svakoga svim položajima u društvu...«

Na osnovu analize materijala dostupnih autoru: sadržaja citata iz novina i publicistike, bihejvioralnih fenomena i direktnog ispitivanja vrednosti egalitarizma u našem društvu — bazičnih stavova kroz koje se ova vrednost izražava, Županov dolazi do potvrde svoje hipoteze — »u jugoslavenskom društvu preovladava koncepcija

egalitarne alokacije ekonomskih dobara bez obzira na distribuciju položaja. Što se tiče koncepcije o raspodjeli društvene moći, sva dosadašnja istraživanja (osim nekih najnovijih u Sloveniji) dala su sličan rezultat: poželjna je ravnomjerna distribucija moći«.

Egalitarizam, kao koncepciju egalitarne alokacije »društvenih nagrada« bez obzira na distribuciju položaja, autor karakteriše kao centralnu osu šireg kompleksa — »egalitarnog sindroma« — čije komponente dalje razrađuje. Po Županovljevoj klasifikaciji, te komponente su sledeće:

1. *Perspektiva »ograničenog dobra«*, kao kognitivna komponenta sindroma, vuče svoj koren još iz seljačkih zajednica, da bi kasnije, migracijom selo — grad u periodu industrijalizacije, bila prenesena u industriju, administraciju i ostale urbane aktivnosti. Ova komponenta prevedena na politički žargon znači — ekstenzivni razvoj koji je sasvim suprotan industrijalizmu koji pretpostavlja intenzivni razvoj.

2. *»Redistributivna etika«*, kao komponenta logički povezana sa prvom, ima značenje — uzimati od onih koji imaju, a redistribuirati onima koji nemaju. U doba »revolucionarnog etatizma« tu ulogu preuzima država, što stvarno znači da »u ime države« tu funkciju vrši poseban društveni sloj — birokratija. Samoupravljanje, po autorovom mišljenju, samo je suzilo ovu funkciju, ali je nije suštinski izmenilo. Ovakva etika daje najviši status onima koji preraspodeljuju, što je suprotno od akvizitivne etike — stvaranje i sticanje dohotka — koju zastupa industrijalizam.

3. *Norma egalitarne raspodele*, prisutna na celom jugoslovenskom planu, po autoru, limitira visinu ne samo »nominalne već i aspiracione zarade«. Postoji jedan nivo zarade posle koga se dospeva u »zabranjenu zonu« koja povlači javne sankcije. »Ova norma se vezuje uz implicitnu vrednotu egalitarizma. Eksplicitna vrednota ima svoju, drugačiju normu raspodjele: normu dohotka, prema kojoj jedini limit zarade predstavlja individualna i kolektivna produktivnost.« Industrijalizam pretpostavlja sasvim suprotnu normu: stalan porast aspiracija kao motorne snage napretka.

4. *»Opsesija o privatniku«*, komponenta kojom se podrazumeva da je privatnik najveće zlo socijalizma i zato je stalno na udaru raznih restriktivnih mera. Županov, međutim, naglašava da je ovaj stav vezan za implicitnu vrednost egalitarizma, dok je eksplicitna vrednost u vezi sa sasvim drukčijim stavom: »Osobnom radu na vlastitim sredstvima za proizvodnju ... priznaje se određeno mjesto i uloga u sistemu društvenog rada, što je izraženo u poznatoj rezoluciji SSRN o osobnom radu.« Činjenica je da industrijalizam stvara sve više prostora za razvoj tercijarnih delatnosti u kojima privatnici mogu da nađu adekvatno zaposlenje.

5. *Antiprofesionalizam* — »negativan stav prema profesionalnom znanju i autonomnim profesionalnim normama«. Za ovaj stav veoma je karakteristična izjava dr Mije Mirkovića koju autor navodi: »Kod nas svatko zna više od onoga koji zna.« Ovaj stav dovodi do prisvajanja principa »amaterske samouprave« koja je neposredno suprotna našem konceptu samoupravljanja.

6. *»Intelektualna uravnilovka«*, prema autorovoj klasifikaciji, obuhvata bar sledeće kolek-

tivne stavove: »*antipoduzetništvo, antiinovatorstvo i antikreativnost*«. U vremenu kada je naučno-tehnološka revolucija uslov daljeg napretka socijalističkih odnosa, kada nauka i njeni nosioci moraju da predstavljaju društvenu avangardu, ovaj stav koči dalji progres.

7. *Antiintelektualizam;* autor zaključuje da postoji negativan stav prema intelektualnom radu, a zatim, kao logična posledica, i prema intelektualcima. Međutim, »industrijalizam teži da »intelektualizira« gotovo cjelokupnu ljudsku aktivnost«.

Iako je, po Županovu, disfunkcionalnost egalitarnog sindroma očigledna, on ne očekuje da će »naići na slaganje ni među malobrojnim sociolozima, a još manje među »političarima« i ekonomistima«. Tačno je, kako piše autor, da je egalitarizam u vezi sa nivoom standarda. Ali, nastavlja on, »kako se znatno povišenje standarda i veće promjene u načinu života cjelokupnog stanovništva mogu ostvariti tek u daljem razdoblju, znači da je egalitarizam trajan faktor ponašanja«. Mišljenje ekonomista da rezultati promena u ekonomiji mogu linearno da utiču na društvene institucije i kolektivne stavove Županov naziva »ekonomskim optimizmom« i isključuje ga iz analize.

Autorov konačan zaključak je u tome da egalitarizam, kao centralnu vrednost našeg socijalističkog društva (statička koncepcija jednakosti), treba »revalorizirati« u »smislu mijenjanja temeljnih kolektivnih stavova« (postizanje dinamičke koncepcije jednakosti). Svoj rad autor karakteriše »ne kao pledoaje za društvenu nejednakost, već za dinamiziranje društvene jednakosti«.

Štrajkovi radnika postali su deo naše realnosti. To je pojava koju ne treba zaobilaziti, već je treba ispitivati. Prema podacima iznetim u članku Nece Jovanova (*Prilog razmatranju pojave štrajka u našem društvu*), statističke odlike štrajkova (koje nisu samo to) u Jugoslaviji su: relativno velik broj štrajkova (513), ali sa malim brojem učesnika (većinom do 100 radnika) i kratkotrajnost (većina je trajala manje od jednog dana).

Lenjin, koji se u klasičnoj marksističkoj literaturi jedini bavio ovom pojavom, pisao je da je štrajk moguć u državi prelaznog perioda i da je posledica uglavnom dva faktora: birokratskog izvitoperavanja proleterske države i političke i kulturne zaostalosti radnih masa. Koliko i da li su se ove Lenjinove postavke potvrdile u našoj praksi, može se sagledati iz Jovanovljevog članka.

Opšte uslove pojave i postojanja štrajkova autor deli na pozitivne i negativne. Pozitivni su: demokratizacija društvenih odnosa i relativno visoka svest radničke klase o sopstvenoj društvenoj ulozi. Naime, po autoru, tek demokratizacijom društvenih odnosa, naročito njihove političke sfere, bila je omogućena »takva kulminacija protivrečnosti kao što je štrajk.«

Do sada su štrajkovali uglavnom radnici zaposleni u industriji i rudarstvu — znači, pripadnici radničke klase, i borili su se za »ostvarivanje socijalizma, pre svega za ostvarivanje samoupravljanja i raspodele prema rezultatima rada«.

Negativni uslovi postojanja štrajkova, po autorovoj oceni, jesu: »nedovoljno ostvareno samoupravljanje u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama i nedovoljno efikasan i adekvatan rad SK i sindikata, postojanje mikrocentara birokratske društvene moći, politička nerazvijenost i kulturna

zaostalost pojedinih delova radničke klase, neprijateljska aktivnost i neki opšti uzroci konflikata u našem društvu«, kao što je, na primer, raskorak između normativnog i stvarnog.

Neposredne povode za štrajk radnici najčešće nalaze u »restrikcijama (svojih) stečenih prava«, što je razumljivo naročito ako se ima u vidu da se ove mere donose uglavnom bez adekvatnog konsultovanja radnika.

Po Jovanovljevoj klasifikaciji, stvarni uzroci štrajkova su: »nerazvijenost samoupravljanja u radnoj organizaciji, neizgrađen sistem sticanja i raspodele dohotka, opšti socijalni i društveni položaj pojedinih delova radničke klase i radnih ljudi, opšti uslovi privređivanja i način sticanja dohotka radne organizacije, problem viška radne snage, nerazvijen sistem informisanja, tendencija uravnilovke, neizgrađen sistem odgovornosti, neadekvatna preventivna akcija društveno-političkih zajednica, neostvaren i neizgrađen adekvatan mehanizam za razrešavanje konflikata i aktivnost neprijatelja«.

Dilema »za« ili »protiv« štrajka, po autoru, dosta je rasprostranjena, ali to nije suštinsko pitanje odnosa SK i sindikata prema ovoj pojavi. Štrajk, kao veoma heterogena pojava u našim uslovima, pre zahteva studioznije ispitivanje uzroka njegovog nastanka nego bilo kakvo zakonsko regulisanje. U tom smislu Jovanov naglašava vrednost prilaza ovom fenomenu usvojenog na sednici Predsedništva SKJ od 15. decembra 1969. godine. Osnovna misao Zaključaka je da socijalističko društvo nije beskonfliktno, ali da je za razrešavanje sukoba neophodno: »usavršavati i doslednije primenjivati postojeće samoupravne načine i razraditi i konstituisati u statute i druge opšte akte radnih organizacija, asocijacija proizvođača i veća radnih zajednica odgovarajući mehanizam samoupravnog dogovaranja«.

GORDANA POPOVIĆ

TEORIJA in PRAKSA

Prilično zakašnjenje izlaženja martovskog broja ljubljanskog časopisa može se lako oprostiti kada se broj pročita: bogata i svestrana sadržina uveliko nadoknađuje jednomesečni zaostatak. Takav se utisak stiče tim pre što dobar deo priloga zaista prati u stopu i produbljuje aktuelne političke diskusije.

Kada je Vinko Hafner, potpredsednik Izvršnog veća Slovenije, sredinom decembra prošle godine objavio u »Komunistu« svoj poznati članak o socijalnim razlikama u našem društvu, nadovezujući se na jednu misao Edvarda Kardelja izrečenu na tada tek održanoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije, brojni čitaoci su osetili da je autor ponovo s pravom aktuelizirao temu koja nikada ne može biti definitivno zaključena, a koja je u poslednje vreme — barem od 1965. godine — nekako potisnuta u stranu. Njen ekonomski, politički i ništa manji moralni značaj svakako zahtevaju da ta tema u našim razmišljanjima i odlučivanju bude stalno prisutna. Način na koji ju je Hafner pokrenuo (njegov prilaz bio je prvenstveno etički i samokritičan, vrlo otvoren, tako reći na granici lične ispovesti) verovatno je doprineo još većem

odzivu. Služi na čast redakciji časopisa što je, u zajednici sa Sociološkim društvom Slovenije, organizovala »razgovor za okruglim stolom«, na koji je, krajem februara, okupila veći broj kvalifikovanih ličnosti koje su imale šta da kažu o socijalnoj diferencijaciji u razvoju našeg društva. Njima se pridružio i Josip Županov iz Zagreba. Treći broj »Teorije in prakse« donosi beleške sa tog razgovora.

Ako bismo o razgovoru, koji po našem mišljenju zaslužuje da bude u celini preveden na srpskohrvatski i makedonski jezik, rekli da su u njemu došla do izražaja dva pogleda na naše današnje raspone u ličnim dohocima (Hafnerov, da se oni nipošto ne bi smeli dalje povećavati, i pogled nekih drugih učesnika, da rasponi još nisu dovoljno stimulativni), ukazali bismo time na »najpraktičniji«, ali ne i na najinteresantniji aspekt razgovora. Ovde možemo registrovati samo nekoliko »tačaka« iz njega: dilema između egalitarizma, kao dominantne društvene vrednosti na nivou globalnog društva, i industrijalizma sa određenom socio-ekonomskom diferencijacijom; vodi li industrijalizacija doista smanjivanju razlika; rasponi kao indikator razvoja; rasponi kao faktor razvoja i kao faktor stagnacije; veza između diferencijacije i perpetuiranja stratifikacije; potreba koncipiranja dinamične zamisli diferencijacije i jednakosti; socijalne razlike kao rezultat rada i one koje to nisu; veza između samoupravljanja i socijalne diferencijacije; konstruktivna ekonomska diferencijacija i minimum egzistencije; horizontalna i vertikalna socijalna mobilnost i socijalne razlike; sistem i praksa raspodele u radnim organizacijama i grupacijama itd.

Jednu od brojnih konstatacija koje su se čule u razgovoru, a koja je, po svemu sudeći, prihvatljiva za većinu učesnika, dao je Veljko Rus: »Što je veća vertikalna mobilnost, što su manje kulturne distance među ljudima, što je doslednija raspodela, utoliko mogu biti veće razlike između najviših i najnižih ličnih dohodaka. Ali, konsekvence mogu biti i obrnute: što je manje dosledna raspodela prema radu i što je veća reprodukcija pojedinih socijalnih slojeva u jednom društvu, utoliko je potrebnije ta negativna dejstva ublažavati egalitarističkom ideologijom i uravnilovkom u raspodeli ličnih dohodaka«.

Uzgred rečeno, prijatno je i ohrabrujuće čitati beleške sa razgovora o tako kontroverznoj tematici kakva je ova, razgovora u kome prosto vrvi od različitih i oprečnih mišljenja, a ipak konstatovati da je razgovor vođen u veoma konstruktivnoj i tolerantnoj atmosferi, otvoreno i iskreno, bez »skupljanja poena« i lične netrpeljivosti.

Ako opisane beleške imaju određenu etičku dimenziju, to se u mnogo većoj meri može reći za uvodni članak Staneta Kavčiča *Putevi i raskršća socijalističkog društva*. Članak je već poznat čitaocima na srpskohrvatskom jezičkom području (objavljen je u beogradskom »NIN«-u pre izlaženja našeg časopisa), pa ovde vredi samo podsetiti da autora u njemu preokupiraju (a i brinu) moguće perspektive razvoja moralnog i duhovnog lika čoveka u nastupajućoj fazi razvijene socijalističke civilizacije: nisu li birokratske opasnosti koje prete socijalističkim odnosima među ljudima isto tako velike u razvijenoj civilizaciji kao i u nama poznatim uslovima zaostalosti? Koje pozitivne faktore sve-

sti, osim materijalnih, moramo mobilizirati protiv tih opasnosti? Šta valja učiniti da se savlada zlokobna perspektiva pobede idolopoklonstva stvarima i materijalnim vrednostima uopšte te da se dalje afirmiše i u svoj punoći razvije duh stvaralačke ličnosti, slobodne i ljudske u punom značenju te reči? Kavčič — za nas jedan drukčiji ili barem jedan nov Kavčič, koji sada svoju viziju budućnosti dopunjuje čitavom serijom novih aspekata — apeluje, upozorava i ponajviše — samo pita. A pitanja nisu laka. »Razmišljamo li dovoljno i znamo li dovoljno o stupnjevima, oblicima, intenzivnosti i sadržini sadašnjeg i budućeg duhovnog života? Odgovor je skriven u areni stvarnog života našeg društva«.

Neposrednu aktuelnu vrednost intervjua Slavka Milosavlevskog samo delimično odražava njegov naslov *Makedonija u socijalističkoj zajednici naroda Jugoslavije*, jer se dotiče svih gorućih krupnih pitanja daljeg razvoja našeg političkog sistema, a naročito onih koja se odnose na položaj organa federacije, skupštinski organizam i slično.

Pitanjima političkog sistema je posvećen i članak Svetozara Polića *Samoupravljanje i država*. Rezime autorovih teza je sledeći: »U borbi protiv još dosta jakog etatizma, naročito u sferi proširene reprodukcije, za etatizam se ponekad proglašava i ona neophodna društvena centralizacija ili integracija bez koje moderno društvo prosto ne može da postoji. Veoma su rasprostranjena i shvatanja, koja pothranjuju i neke konkretne zakonske mere, po kojima se o stvarnom samoupravljanju radi samo kada se o stvarima odlučuje u radnoj organizaciji, i to isključivo sa stanovišta njenih interesa — bez vođenja računa o interesima užih i širih zajednica. Pri tome dolazi i do negiranja ili potcenjivanja uloge republike, odn. nacije u samoupravnom regulisanju zajedničkih nacionalnih poslova. — Državni i samoupravni element nerazdvojno se prepliću, a državni organi se sve više pretvaraju u instrument samoupravljača. Oni treba da odigraju značajnu ulogu u obezbeđivanju poštovanja samoupravnih i društvenih dogovora, uz koje treba da idu i sankcije. Sankcija, po pravilu, ne bi trebalo da bude samo karakteristika državne pravne norme, već i samoupravne norme«.

Veći broj autora bavi se pitanjima privrednog sistema i ekonomske politike. Najveću pažnju među njihovim prilozima zaslužuje članak Mare Bešter *Izvori finansiranja međufaznih delatnosti društvenih službi*. Prof. Bešter u pogledu finansiranja društvenih službi pravi načelnu razliku između onih delatnosti u društvenim službama koje bismo mogli nazvati finalnim (koje imaju konkretne individualne potrošače) i ostalih delatnosti (koje naziva »međufaznim«). Za prve smatra da se najcelishodnije mogu finansirati na osnovu takozvanog principa bruto ličnih dohodaka, to jest od doprinosa — individualnih i kolektivnih — zaposlenih građana, uz odgovarajuće norme solidarnosti. Na međufazne delatnosti se taj princip ne može primeniti, pa se moraju finansirati iz doprinosa privrede. Autor razmatra najcelishodnija merila tog finansiranja i dokazuje prednost doprinosa na faktore proizvodnje nad doprinosom na dohodak privredne organizacije. Glavni argument mu je okolnost da međufazne delatnosti utiču na stepen produktivnosti faktora proizvodnje, zbog čega se cena jedne

robe »ne sastoji samo od troškova proizvodnje te robe u jednoj privrednoj organizaciji u kojoj se ta roba proizvodi, nego i od troškova koji su se u vezi s tom proizvodnjom javili na području društvenih službi. Finansiranje međufaznih delatnosti, prema tome, nije transfer sredstava društvenim službama, već formiranje društvenih troškova faktora proizvodnje«. Drugim rečima, finansiranje tog dela društvenih službi treba da se uključi u cenu svih roba tako što će se doprinosi za to finansiranje plaćati na ukupna sredstva privrednih organizacija.

O tekućim pitanjima ekonomske politike pišu Aleksander Radovan (o uključivanju diplomiranih kadrova u proizvodnju), Henrik Zebaher (o formiranju energetske politike) i Jaka Bogataj (koji pledira, veoma argumentovano, uostalom, za preko potrebne pojačane napore da se u duhu samoupravljanja reorganizuje zemljoradničko zadrugarstvo).

I ovaj broj donosi brojne aktuelne komentare. E. Razberger i S. Bunta, svaki na svoj način, upozoravaju na ograničene mogućnosti zaduživanja u inostranstvu. Mojca Murko-Drčar tumači neke dileme politike nesvrstavanja danas (pri čemu se približava identifikovanju nesvrstavanja s politikom ekvidistance). B. Popov ukazuje na zabrinjavajuće zaostajanje naše zemlje u novatorstvu i pronalazaštvu, koje se naročito ogleda u izrazito malom broju prijavljenih i registrovanih patenata.

Redovna rubrika posvećena socijalističkoj misli u svetu donosi opširne izvode iz onih delova knjige Rožea Garodija *Velika prekretnica socijalizma* u kojima autor prikazuje samoupravljanje u jugoslovenskoj praksi.

JELKO ŽAGAR

treći program

Ako se povuče crta ispod dosadašnjeg oglašavanja časopisa »Treći program« i svede prvogodišnji bilans, izvesno je da će svi biti na dobitku. Čitaoci najviše. Sa delimičnim izuzetkom trećeg broja, njihovo uzdanje u ovaj ozbiljni kulturni pothvat pokazalo se veoma opravdano. Časopis je učvrstio pozicije u našoj publicistici zahvaljujući pre svega dobrim i, uglavnom, dobro odabranim tekstovima. Za razliku od ostalih časopisa, »Treći program« ne posvećuje svoje stranice isključivo nekoj užoj problematici. I obimom i sadržajem on podseća na sintezu više raznorodnih publikacija. Kao da su iste korice (ali i sličan manir produbljivanja pokrenutih pitanja) uokvirile čitav niz publikacija za društvena pitanja, nauku, političku ekonomiju, filosofiju, istoriografiju, muzikologiju, teoriju pesništva i samo pesništvo. Prisustvo priloga stranih autora, neuobičajeno u toliko meri za ostale naše časopise, pruža mogućnost za različita poređenja, koja, do sada bar, idu više u prilog domaćim piscima. Omer između stranih i naših autora osetno je oscilirao od prve dve sveske do treće i četvrte, u kojima prevedeni članci odnose apsolutnu prostornu prevagu.

Posebnu zanimljivost četvrtog broja predstavlja upravo prilog jednog stranog autora. Reč je o raspravi Emilija Serenija *Strategija i klasni sadržaj kulturne revolucije*. Događaji koji su 1966. potresli Kinu izazivaju još uvek nedoumicu da li im pre pristaje atribut »dramatični« ili »farsični«. Ne mali broj posma-

trača sklon je da »veliku kulturnu revoluciju« protumači kao primer svesnog i samostalnog učešća masa u slobodarskoj i antibirokratskoj »permanentnoj revoluciji«. Još veći broj komentatora preporučuje uzdržavanje od svakog suda, jer je mnogo šta u Kini ostalo nepoznato i skriveno od znatiželjnih očiju.

Emilio Sereni odlučno osporava vrednost ovim prilazima »kineskom pitanju«. Pomanjkanje niza verodostojnih dokumenata, naročito referata predsednika Maoa sa značajnog IX kongresa KP Kine, ne sme, po Sereniju. biti prepreka naučničkoj hrabrosti da razotkriva suštinu događaja koji su se našli obavijeni velom tajanstvenosti. Još manje nas pokret mnogomilionskih masa, tvrdi Sereni, sme obmanuti da je reč o spontanoj inicijativi koja se obračunala sa birokratizovanim strukturama i nenarodnom politikom. kao što se to često brzopleto zaključuje. Sve veća i glasnija želja ljudi širom sveta za aktivnim učestvovanjem u upravljanju društvom sugestivno je delovala da se kineskoj »kulturnoj revoluciji« pridaju izvesni kvaliteti koje ona nije posedovala. Iza kulisa grandioznog spektakla vešti prsti manipulatora trzali su konce i dirigovali pokretima nebrojenih marioneta. Rezultat nije bilo promovisanje masa u aktivne upravljače. već pobeda Mao Ce Tungove grupe i njegove politike.

Emilio Sereni poredi »kulturnu revoluciju« sa Staljinovim čistkama u Sovjetskom Savezu. Sličnost je u korenitoj izmeni sastava rukovodećih tela komunističkih partija. ali su razlike u metodu nesamerljive. Tim čudnije je što Sereni, poredeći ova dva zla (krvave Staljinove obračune i gromoglasne ali u suštini nenasilne preobražaje u Kini), smatra prvo u neku ruku manjim, jer je posle čistki u Sovjetskom Savezu partija ostala jača i netaknutog autoriteta?!

Podacima o štrajkovima gradskih radnika i raspuštanju Saveza sindikata Sereni pokazuje da se »velika kulturna revolucija« ne može nazvati proleterskom. Instrumentalizacijom studentskog pokreta išlo se na efekte koji su suprotni interesu radničke klase, tvrdi Sereni. Posledice su do groteske razvijen kult ličnosti i apsolutna pobeda Maove grupe. »Ostaje činjenica da jedan pokret kakva je »kulturna revolucija«, koji je nastupao sa najnaprednijim, antibirokratskim, antitutorskim idejama, zaključuje jednu etapu svoga rada Lin Pijaovim referatom na jednom kongresu na kojem je delegate postavila vlast, na kojem je u statutu ozakonjena monarhistička vlast Mao Ce Tunga i Lin Pijaoa i sankcionisano načelo i organizacija jednog *novog* čudovišnog birokratskog aparata koji je potreban za raspaljivanje kulta ličnosti Mao Ce Tunga sprovedenog uz opsesivno ponavljanje njegovih izreka« (str. 90).

Članak Aleksandra Vacića »*Sovjetska privredna reforma« — zašto, kuda, kako?* na veoma uspešan i kvalifikovan način objašnjava uzroke i domašaje jednog značajnog zaokreta u privredi Sovjetskog Saveza. Šteta je što je izostalo makar i uzgredno poređenje sa našom privrednom reformom. Iz Vacićevog izlaganja da se, međutim, sagledati da je reč o dve dosta različite pojave. Reforma u Sovjetskom Savezu nije prekoračila prag ekonomije niti se nametnula kao tema od značaja za sve društvene sfere.

Nastojanje da se reforma izoluje u oblasti ekonomije prati njeno sputavanje i na samom privrednom polju. Antirobne koncepcije su u Sovjetskom Sa-

vezu veoma jake, ponekad preovlađujuće. O ciljevima privredne reforme saglasnost ne postoji. Pouzdana je jedino činjenica da je do reforme došlo usled opadanja globalne efikasnosti sovjetske privrede u periodu 1958—1965. Liberalizacija tržišta je u Sovjetskom Savezu tek delimično ostvarena i reforma je, nakon tri godine, praktično na početku. Provođenje reforme, o čijoj potrebi, mada ne i o sadržini, postoji opšta saglasnost, nailazi na veliku zapreku u snažnom birokratskom aparatu. »Ukoliko se sudi na osnovu oficijelnih stavova, za dalju realizaciju reforme su svi najviši državni i partijski forumi i funkcioneri — a glavni otpori stvarnom napredovanju reforme dolaze od strane privredne birokratije koncentrisane u ministarstvima, od koje najvećim delom zavisi realizacija političkih odluka o daljem razvoju sistema. Ceo administrativni privredni aparat — sa izuzetkom ministarstva finansija, koje se po opštem utisku zalaže za uvođenje novog sistema — do sada je ispoljio jasne tendencije da privrednu reformu svede na okvire administrativne reorganizacije kakvih je i ranije bilo« (str. 63).

U raspravi *Izazov razumu? (Herbert Markuze i nova levica)* Ulrih Homes isticanjem principa istorijskog kontinuiteta podvrgava kritici Markuzeovu koncepciju o totalnom raskidu sa postojećim svetom kao preduslovu istinske revolucije. Prilog Momčila Uščumlića *Klasična i savremena kibernetika* privlači pažnju naučnom dokumentovanošću. U rubrici »Poezija Španije« predstavljeno nam je nekoliko pesničkih glasova koji uspešno nastavljaju tradiciju velikih i slobodarskih poeta ove zemlje.

Četvrti broj »Trećeg programa« donosi još rasprave Alfreda Šmita *(Egzistencijalna ontologija i istorijski materijalizam Herberta Markuzea)*, Andreja Mitrovića *(Memoari o drugom svetskom ratu)* i Palmira Toljatija *(Lekcije o fašizmu)*. Tu su još eseji Teodora Adorna *(Disonance)* i Mikela Difrena *(Poetsko)* i polemika Dragana Jeremića i Ivana Fohta o estetičkim programima časopisa.

ĐORĐE MALAVRAZIĆ

Inostrani časopisi *

LA NOUVELLE CRITIQUE

Martovski broj donosi članak Jean-Claudea Weilla pod naslovom *Da li je teorija ličnosti moguća kao nauka*. Članak je napisan povodom knjige *Marksizam i teorija ličnosti* od Luciena Sèvea.

Marksistička dijalektika obelodanjuje tajnu istorijske geneze koncepta čoveka polazeći od realnih istorijskih uslova u kojima čovek egzistira, objašnjavajući najapstraktnije kategorije kao proizvode istorijskih uslova, suštinu kao stanje determinisano razvitkom objektivnih društvenih odnosa čiji je proizvod individua. Ona identifikuje ljudsku suštinu sa zajednicom društvenih odnosa u kojima bitiše individua.

* Inostrane časopise prikazuju Jasna Petrović i Živorad Jevtić.

Savremena psihoanaliza se suočava sa nekim esencijalnim pitanjima naučne teorije ličnosti. U celokupnom naučnom opusu ona treba da učini »centrifugalni« napor, kaže autor i navodi nekoliko momenata u prilog ovoj tvrdnji: pre svega, treba odbaciti svođenje materijalne baze ličnosti na individualni organizam; pokazati postojanje jedne psihičke strukture bez organskog tela. Neorgansko telo se proteže na produkcione instrumente, na zajednicu društvenih dobara i društvenih odnosa na kojima počiva ličnost; dati prednost »vremenskoj tipologiji« ličnosti umesto raznoraznih tipologija koje predlažu karakterolozi.

Pojedinačnost individue kao bitna društvena činjenica je rezultat mnoštva, zajednice društvenih odnosa, a individua kao psihička struktura je produkt društveno istorijskih procesa. Ličnost se ne razvija direktno iz sebe same polazeći iz svog sopstvenog centra.

Psihoanaliza se ponekad osuđuje sa motivacijom da tapka u mestu, kao što je to bio slučaj poslednjih decenija. To je najpre problem teorije ličnosti odraslih, koji treba podvrgnuti ozbiljnom naučnom tretmanu. Oslanjajući se isključivo na genetiku, rizikujemo da dođemo do zabluda i ćorsokaka. Psihologija ličnosti odraslih treba da se konstituiše iz sopstvenog centra, ne očekujući to od psihoanalize, psihijatrije ili psihologije ličnosti deteta.

Ljudska ličnost kao realno biće želi, hoće, govori, sanja, raduje se, živi, umire, kaže autor. Osnova razvitka ljudske ličnosti je društveni rad. Čovek proizvodi sredstva za proizvodnju, ali u proizvodnji reprodukuje i samog sebe i tako postaje kreacija društvenih odnosa. Uloga produkcionih odnosa je primarna u genezi razvijene ličnosti. Jasno je tada zašto psihologija razvijene ličnosti ne može pretendovati na esencijalno u psihologiji deteta, na primer. ali, s druge strane, ona je suštinska osnova za psihologiju deteta.

Ono što karakteriše detinjstvo, to je njegovo lociranje van sfere rada. Činjenica je da dete ne radi. Ono je ljudsko biće koje još ne razvija svoju aktivnost u dodiru sa proizvodnim snagama, kako bi rekao svaki marksistički mislilac. Prema Sèveu, dete školskog uzrasta karakteriše dominacija »konkretne aktivnosti«, to jest, aktivnost same ličnosti koja se ispoljava u direktnoj satisfakciji u odnosu na lične potrebe, kao i jedna vrsta kvazineegzistencije »apstraktne aktivnosti«.

Psihologija detinjstva pridaje primarnu važnost onome što bi se, rečeno Kontovim rečnikom, nazvalo »spoljnim fatalnostima«, nastavlja autor. Naučna psihologija odraslih je ključ za eksplikaciju psihologije deteta koje još nije uključeno u radni proces.

Da ostanemo verni Sèveu, ne bismo mogli prihvatiti psihologiju kao opštu teoriju ličnosti, čak i kada se pojavljuje u svojim najistančanijim formama. Vrlo je diskutabilno da li je kasniji razvitak ličnosti nužno determinisan detinjstvom i da li su dečje strukture nesvesnog baza strukture jedinstvenog psihičkog aparata u toku celog života. Autor se poziva na izvesna zapažanja Levi-Straussa *(Divlja misao)* i Alaina *(Ideje i godine)*. U suštini, čovek se definiše radom i društvenim odnosima proizvodnje. Psihoanaliza ne poznaje društveni rad kao bazu razvijene ljudske ličnosti, što joj zatvara polje delatnosti i sprečava je da sagleda specifične probleme doba odraslih u formiranju ličnosti. Čak iako psihologija deteta rasvet-

ljava psihologiju razvijene ličnosti, ova, uokvirena delovanjem društvenih odnosa proizvodnje, ne može uvek dati precizne odgovore na pitanja koja joj se upućuju. Poznato je da psihoanaliza ignoriše fundamentalni pojam društvenih odnosa kao realne suštine. Ličnost shvaćena kao kruta arhitektonska građevina sprečavala je Frojda da vidi da svaka društvena formacija implicira svoje sopstvene forme individualnosti. Nasuprot tome, u marksističkim tekstovima govori se o teoriji istorijskih formi individualnosti, bez koje se ne može spoznati konkretna ličnost niti se sa njima može identifikovati. Te forme individualnosti implicirane društvenim odnosima su u kapitalističkom društvu slobodan radnik i kapitalista. »Tipovi individualnosti« koji nisu »psihološki tipovi« su proizvedeni posredstvom produkcionih odnosa.

Uzgred rečeno, teorija istorijskih formi, čak iako je možda samo približavanje nauci, dozvoljava da uočimo jedinku kao društvenu činjenicu u jednom istorijskom procesu.

Dalja zapažanja autora odnose se na koncept nesvesnog, što bi odgovaralo istorijsko-materijalističkoj koncepciji ličnosti. Između Sèveovog i Frojdovog koncepta nesvesnog postoje značajne razlike. Za marksističkog posmatrača nesvesno rezultira iz spleta društvenih odnosa i kao takvo ono prati razvijenu ličnost. Nepoznavanje istinskih odnosa dovodi individuu do lažne svesti o sebi, do multipliciranih iluzija, što ima za posledicu pružanje otpora pokušajima demistifikacije, najčešće u vidu neke vrste prirodne dijalektike. Radnik moderne industrijske proizvodnje u kapitalizmu nesposoban je, na primer, da sopstvenim sredstvima spoznaje o sebi otkrije odnose koji postoje između činjenice da je on odvojen od sredstava za proizvodnju i njegove realne suštine. Veo mističnog prekriva aspekt socijalnog života, čija materijalna proizvodnja i odnosi koje ona implicira čine bazu društvene realnosti.

Autor se dalje osvrće na psihološke probleme potrebe. Marksistička analiza pokazuje da ljudske potrebe nisu prost izraz ljudske prirode, preistorijske ili infrasocijalne, nego su proizvod samih ljudi u toku njihovog rada. Potrebe su društveno istorijski produkt. Rad nije prva ljudska potreba, kako neki tvrde pozivajući se na činjenicu da čovek radi da bi živeo. Rad treba da postane slobodna manifestacija same ličnosti, a ne sredstvo za zarađivanje za život. Shodno tome, ljudska suština nije rad kao takav, nego zajednica društvenih odnosa u koju je rad utkan.

Jedan pasaž u tekstu posvećen je pitanju istinske svesti konkretne individue. Naučna teorija ličnosti bazirana na istorijskom materijalizmu bitno se razlikuje od socijalne psihologije ili kolektivne psihologije sa kojom se često identifikuje. Osnovna distinkcija leži u činjenici da su za socijalnu psihologiju društveni uslovi rada eksterni faktori konstituisanja i razvijanja ličnosti. U tom smislu s pravom se može pripisati socijalnoj psihologiji titula lažne nauke o ličnosti.

Takođe bi bilo pogrešno naučnu teoriju ličnosti ograničavati na domen socijalnih faktora u formiranju ljudske ličnosti. Ljudska bića, inkorporirana u kompleks društvenog sistema, nisu nužno uniformna; naprotiv, individua se individualizuje u onoj meri u kojoj se socijalizuje na bazi podele rada. Adam Smit je tačno zapazio da su u realnosti individualni ljudski talenti manji nego što se to nama

čini. Različite predispozicije ljudi različitih profesija nisu značajnije nego podela rada koja u stvari produbljuje individualne razlike. U tom smislu vrlo su sugestivna zapažanja Luciena Sèvea o »konkretnoj« i »apstraktnoj« aktivnosti individue.

Saznanje nesvesnog, fundamentalnog i spontanog u kompleksnom mehanizmu individualnog, shvatanje da ono egzistira u psihičkoj konstrukciji bez organskog tela. poimanje slobode ne kao apstraktne moći čoveka uopšte, nego kao konkretnog društveno istorijskog produkta, — razotkriva mistifikovanu ideološku formu pod kojom se skriva ljudska suština kao refleks spleta s[illegible] i odnosa materijalne proiz[illegible].

J. P.

NOVÁ MYSL

Pod naslovom *Promene Ernsta Fišera* martovski broj donosi članak Ladislava Hrzala (šefa katedre za marksističku filozofiju u Visokoj školi političkih nauka u Pragu), u kojem autor očigledno nastoji da u što crnjoj svetlosti prikaže moralni, intelektualni i politički lik ovog istaknutog austrijskog marksističkog mislioca. Hrzal najpre kroz mišljenja drugih o Fišeru ukazuje na suprotne ocene njegovih vrednosti, insistirajući na onim koje akcentiraju Fišerov »razlaz s marksizmom«, njegove »simplifikacije« u tumačenju stvari, njegovo »površno poznavanje marksizma« i naročito njegovu »nikad prevaziđenu socijaldemokratsku prošlost«.

Da bi celovitije pokazao kako je Fišer u svom razvoju pravio česte zaokrete, Hrzal daje njegovu »kratku biografiju«. Kao prvu značajnu činjenicu navodi da mu je otac bio »oficir carske austrijske armije«. Posebno pažljivo izlaže Fišerov raskid sa socijaldemokratima 1934. godine i njegove argumente o nesposobnosti socijaldemokrata da spreče dolazak fašizma. Njegov zaključak da »socijaldemokratska, oportunistička partija u suštini uvek traži put najmanjeg otpora« Hrzal kvalifikuje kao »prvu veliku promenu E. Fišera«. Interpretirajući Fišerove stavove iz druge polovine tridesetih godina o diktaturi proletarijata, o kontrarevolucionarnom karakteru politike socijaldemokrata, o potrebi ideološkog i organizacionog učvršćenja proleterske avangarde itd., Hrzal kaže: »Steta je što se Ernst Fišer nije setio svojih reči 1968. godine.«

Hrzal dalje nastoji da pokaže kako se Fišer nije dovoljno snalazio u politici. Navodi da je 1931. godine napisao dramu o Lenjinu, ali i komad »Velika izdaja«, gde napada jugoslovensko rukovodstvo. Za ovaj komad Hrzal kaže da je »promašio — nije uspeo«; da je »sasvim nekritički, u duhu vremena, opevao Staljina«; da ga je XX kongres KPSS »iznenadio« i da je onda počeo »ponovo da se odriče samog sebe«.

Za mađarske događaje 1956. godine Hrzal kaže da su za Fišera značili »nov duboki potres« i kod njega izazvali (zajedno sa »otkrivanjem kulta ličnosti«) »veliku krizu savesti«. Po Hrzalu, u to vreme najlakše je bilo »sve napustiti«, a najteže »sve izdržati«. Fišer se navodno jedno vreme kolebao, dok postepeno nije pronašao nekakav svoj put koji je u stvari značio »odbacivanje svega pred čim je korak po korak uzmicao«.

Dalju promenu Fišera Hrzal ilustruje kroz njegov odnos prema inteligenciji i radničkoj klasi. Dok je još u drugoj polovini pedesetih godina pisao o potrebi stalne i čvrste veze između radnika i intelektualaca, 1966. godine Fišer navodno ističe da »intelektualci, a ne radnička klasa, predstavljaju onu društvenu snagu koja pokazuje put u budućnost«. Hrzal nastoji da pokaže kako je Fišer »zamenio istorijsku ulogu radničke klase istorijskom ulogom intelektualaca«, držeći se gesla »Intelektualci svih zemalja, ujedinite se«. Za Fišera su, navodno, intelektualci avangarda i na Istoku i na Zapadu i »velika nada« savremenog sveta.

Hrzal optužuje Fišera za nastojanje da »dezideologizira« marksizam, da ga »očisti« i tako stvori »filozofiju naše epohe«. Dalje, optužuje ga za pokušaje »obogaćivanja marksizma« unošenjem u njega elemenata učenja Frojda i drugih mislilaca; optužuje ga da je negirao postojanje bilo kakve buržoaske ideologije, pa prema tome i potrebu borbe protiv nje. Za ovaj zaokret kod Fišera Hrzal kaže da nije diktiran nikakvim novim saznanjima i otkrićima naučnog istraživanja, već da se radi o »pukom preuzimanju argumenata desnih socijaldemokrata«. Iz ovoga Hrzal zaključuje da je »uopšte sporno da li se (Fišer) sa socijaldemokratskom ideologijom dosledno razišao«. Hrzal tvrdi da Fišerove teorije nisu ni nove, ni kreativne niti autentične, da su stare više od pola stoleća i da im je, uprkos nekim »vremenskim modifikacijama«, osnova ostala ista. To je, po Hrzalu, »desničarska socijaldemokratska teorija demokratskog socijalizma, teorija tzv. »nove levice« «. A ova »nova levica«, čije osnivanje Fišer navodno preporučuje, »u stvari je stara desnica koju je pre trideset i pet godina napustio«.

Na kraju autor ukazuje na izričito antikomunistički i antisovjetski karakter Fišerovih stavova u vreme čehoslovačke krize. Čak ističe da je u tome otišao »dalje od antikomunista buržoaskog tipa«.

Završavajući Fišerovu »kratku biografiju«, Hrzal nešto opširnije iznosi motive i proceduru oko nedavnog isključenja Fišera iz KP Austrije. Članak završava Fišerovim citatom da »komunista ne može izbeći da razmišlja sopstvenom glavom i da sudi po sopstvenoj savesti«, ali tome dodaje i svoju primedbu da se od komuniste »povrh toga traži da u svom istupanju polazi od naučnog pogleda na svet, da poštuje dobrovoljnu disciplinu, statut partije i da se bori za stvar radničke klase«.

Z. J.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 3, 1970.

Živojin Rakočević: Konvertibilnost dinara i »kreditni kapital« — *Marjan Rožič:* Sindikati i samoupravno dogovaranje — *Lazar Đurovski:* Ostvarivanje funkcije opština u oblasti narodne odbrane — Prilozi — *Đoko Tozi:* Usaglašavanje statuta i preobražaj Saveza komunista — *Stevan Majstorović:* Plan kulturnog razvoja i televizija — *Vukoje Bulatović:* Posle kongresa francuskih komunista — *Arsen Jovanović:* Nova istočna politika Bona — Komentari — Osvrti — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 4, 1970.

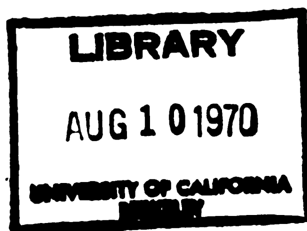
Lenjin — mislilac revolucije — *Milenko Marković:* Lenjin i partija — *Sava Živanov:* Lenjinov stvaralački pristup revolucionarnom preobražaju — *Borislav Đurović:* Lenjin, radnička klasa i partija — *Svetolik Popović:* Poljoprivredno zadrugarstvo i samoupravljanje — Prilozi — *Stevan Bezdanov:* Obrazovanje između opšte i proizvodne potrošnje — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

6

Jun 1970.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko - izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 6

Jun 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

PREDRAG VRANICKI

Teorijsko zasnivanje ideje o samoupravljanju*

Historijski gledano, čovječanstvo je učinilo tek početne korake u ostvarivanju jedne nove ljudske zajednice. One zajednice koja je lebdjela pred očima mnogim velikim humanistima i cijelim pokretima koji su, ispunjeni utopijskom vizijom jednog novog svijeta, bili spremni na najveća pregnuća, samoodricanja i žrtve. Čovječanstvo se i dosad kretalo progresivnom putanjom. I najveća skepsa s obzirom na metode kojima je to učinjeno ne može zanijekati čovjekove rezultate na svim područjima njegove kulture, nauke, svijesti, pa i morala. Ali ne može ni prikriti da je cio taj uspon plaćen nebrojenim žrtvama, patnjama, obespravljenošću cijelih slojeva i klasa. I humaniji ljudski odnosi uspostavljani su nehumanim metodama, te je vizija humanuma historijska konstanta dosadašnjeg svijeta.

Danas znamo da je ta podvojenost čovječanstva koja je uvijek izražavala i egzistencijalne interese pojedinih klasa, koji su se mogli poklapati sa objektivnim historijskim mogućnostima ili ne, dosegla tek u suvremenom svijetu onaj nivo koji omogućava i njeno prevladavanje. Marxova je osnovna vizija toga humanuma bila prevladavanje te klasne podvojenosti preko »samouprave proizvođača«, onog tipa društvene organizacije koji će biti zametak dokidanja vlasti otuđene od čovjeka, političkih hijerarhija i birokracije. Pa kad je evropski revolucionarni radnički pokret prije pola stoljeća, na kraju prvog svjetskog danse macabrea, počeo da otvara novo poglavlje historije — na njegovoj revolucionarnoj zastavi bili su osnovni zahtjev i misao — sva vlast savjetima!

* Objavljujemo deo članka prof. Predraga Vranickog napisanog za publikaciju *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1970*. Ova publikacija, koju u vezi sa Kongresom samoupravljača priprema Novinsko preduzeće »Radnička štampa«, treba da obuhvati oko 60 priloga eminentnih javnih i naučnih radnika u kojima se analitički i kritički razmatra celokupna problematika konstituisanja našeg društva na samoupravnim osnovama.

Da li u formi Lenjinovih »sovjeta«, njemačkih i austrijskih »savjeta« (Räte) ili Gramscijevih »consiglia« — čovječanstvo je bilo na pragu jedne nove historijske zore. Jedna jedina riječ, jedna jedina misao — savjet — sjedinila je u sebi sve patnje, sve nade i sva revolucionarna pregnuća nebrojenih generacija bez imena, ali i sav gnjev potlačenih i eksploatiranih. Kao što su ideje slobode vlasništva, pravne jednakosti i ravnopravnosti bile simboli građanskog svijeta, ideja »savjeta« je postala simbol prevladavanja građanske civilizacije. Simbol svijeta bez privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, bez klasa i eksploatacije, bez države i političkih hijerarhija, bez nacionalne mržnje i zatiranja.

Međutim, kao i svaka druga velika ideja historije, ni ova nije bila puki odraz jednog već stvorenog historijskog stanja, nego njegova anticipacija. A za to je bilo potrebno da i sama stvarnost stremi prema njoj, historijska stvarnost koja je još uvijek bila podvojena, nerazvijena, protivrječna i često nepredvidljiva. A to znači da joj se mogla i opirati, što je i činila. I to ne samo u svojim građanskim oblicima, nego i socijalističkim!

Dok je buržoaski svijet s njom privremeno obračunao silom, i uz pomoć socijaldemokracije, Lenjinovi sovjeti postajali su sve više formalnost u jednom etatiziranom socijalizmu kome je Staljin dao glavni pečat i teorijski izraz. Kao veliki neprijatelj socijaldemokracije — u jedinoj socijalističkoj zemlji toga vremena učinio je zapravo slično: umjesto na radničke savjete, sve težište je stavio na moćnu birokratsku državnu mašineriju, kao što je i socijaldemokracija to isto učinila s obzirom na buržoasku državu.

Tako su preko tri decenija historije radničkog pokreta i socijalizma bile u znaku »zaborava« ove temeljne ideje Marxova socijalizma. Ideja o radničkim savjetima i radničkom samoupravljanju kao da je iščezla sa historijske pozornice i revandikacija radničke klase. Kao uzor socijalističkog nametala se cijelom radničkom pokretu fetišizirana socijalistička država, partija i vođa! Radne mase ostajale su i dalje mase, jer je subjekt historije i socijalističkog razvitka bio netko drugi — instancije koje su u njihovo ime upravljale. Te instancije, partijsko-etatistička birokracija, raspolagale su cijelim njihovim viškom rada, određivale norme njihova ponašanja, slobodu njihova kretanja, pa čak i fiksiranje za radno mjesto, ograničile pravo protesta i svaki protest proglasile antisocijalističkim i antinarodnim aktom itd., a da za to nikome odgovarale nisu.

Nije nimalo čudno što se ta etatističko-birokratska hijerarhija u svojoj svemoći užasnula i duboko povrijedila kada se u krilu socijalističkog pokreta našla jedna mala partija sa svojim narodima koja se nije pokorila njenom diktatu (1948). Dapače, kada je neposredno iza toga i zanijekala tom socijalističkom etatizmu dignitet razvijenog socijalizma. Protivno svemu onome što se u staljinskom vrhu govorilo i proglašavalo da je već krajem tridesetih godina socijalizam već izgrađen. I još više — kada je nasuprot ideji o svemoći socijalističke države i partije proklamirala jačanje samoupravnog socijalizma, samoupravljanja radnog čovjeka i prevladavanje državnog i političkog.

Novi historijski sukob je započeo. U ovom slučaju sukob za jedan razvijeniji model socijalizma, koji bi bio bliži Marxovim vizijama i pretpostavkama. Pojavne dimenzije toga sukoba su više-manje poznate. Ali zato mnogo manje njegove suštinske dimenzije. Cijela jedna ideologija je bila stavljena u pitanje: ideologija o jednom putu u socijalizam; ideologija o državi i partiji kao osnovnom pokretaču socijalističkog razvitka, ali isto tako i osnovnom arbitru u svim društvenim pitanjima — od političkih do kulturnih i umjetničkih; ideologija o jednom stilu života, rada, umjetnosti i filozofije; ideologija o neprikosnovenim sferama (u ovom slučaju političkim) koje su bile izuzete od svake dijalektičke kritike, jer za njih dijalektika negativiteta više nije važila; ideologija o marksističkoj dijalektici koja je prema vani trebalo da bude uništavajuća kritika buržoazije, a prema unutra poslušna apologija svake političke proklamacije; ideologija o nefleksibilnom centralizmu u partijskom i ekonomskom životu itd.

A osnovna ideja koja je kao historijska krtica rovala ovu ledinu staljinizma bila je i jest ideja savjeta, ideja samoupravljanja. Kategorija negativiteta koja je bila izbačena iz Staljinova sistema sedam crta tvrdoglavo je pledirala za svoje historijsko pravo. I nitko joj ga nije mogao niti će moći oduzeti, jer je bila i bit će bitna strana dinamike historijskog procesa, bitna poluga prevladavanja historijski ograničenog i anahroničnog. I tako je ne samo radnička klasa u modernom svijetu historijska negacija građanskog društva i buržoazije kao klase, *nego je isto tako samoupravljanje radničke klase i radnog čovjeka negacija birokratsko-etatističke strukture početne etape socijalizma.*

U prije navedenoj kritici staljinske ideologije radilo se stvarno o kritici *ideološke* svijesti u genuino Marxovu smislu. Vlastite ideje i vlastitu praksu poistovjećivalo se sa socijalističkim uopće. Vlastita politička pragmatika, koja je mogla

da poprimi i monstruozne oblike, uzdizala se na princip. Iz dijalektičkog i marksističkog sagledavanja historijskih procesa — kategorija posebnog, specifičnog potpuno je iščezla. A sve iz nesposobnosti da se svijet shvati u njegovoj kompleksnosti i svoj vlastiti slučaj samo kao poseban slučaj, na specifičnoj historijskoj osnovi i u posebnim historijskim relacijama, a ne kao paradigma za sve više ili manje razvijene situacije.

Tako je nastao historijski sukob s obzirom na razvijenije uvjete razvoja socijalizma: na što staviti osnovni akcent u tom razvoju, u čemu vidjeti klice jednog razvijenijeg komunističkog svijeta — u političkim oblicima socijalističkog društva (državi i partiji) ili u samoupravnoj organizaciji radničke klase i socijalističkog društva uopće; u sagledavanju odumiranja političkih oblika i jačanja ovih novih samoupravnih oblika koji su eo ipso i negacija političkog ili u jačanju političke sfere.

Sovjetski teoretičari i političari nastojali su da diskreditiraju kritiku i napore jugoslavenskih marksista kao antisovjetizam i nacionalni komunizam, koji bi kao takav trebalo da bude oruđe imperijalizma.[1] U svojoj dugogodišnjoj etatističkoj praksi nisu ni mogli zamisliti da je to kritičko nastojanje bilo upravo zalaganje za istinski lenjinski sovjetizam, za sovjete koji neće biti svedeni na nivo biračke mašine, nego neposredne vlasti i upravljanja. U birokratskoj opčinjenosti svojom stvarnošću nisu ni pomislili da se ne radi o nekom samovoljnom stavu jedne pojedinačne partije i zemlje, nego o bitnom, odsudnom historijskom dijalogu o sudbini socijalističkog razvitka.

Ideja o radničkim savjetima, radničkom i društvenom samoupravljanju isto je tako oštro napadnuta kao anarhosindikalizam, povratak u kapitalizam, desni oportunizam itd. kao da se radilo o nečemu što dotad u marksističkoj teoriji i praksi nije uopće postojalo, kao da time nije zapravo nastavljen jedan prekinuti historijski dijalog i historijska praksa koja se ticala najsuštinskijeg momenta novih historijskih odnosa. Zato ni raspravljanje o ovom problemu ne može da započne 1950-tom godinom, kada je u jugoslavenskoj praksi učinjen taj značajni

---

[1] Od pedesetih godina do danas ponavljaju se kritike i optužbe sovjetskih ideologa u različitim varijantama. Svi oni su radničke savjete proglasili »konkretno-nacionalnim formama učestvovanja radnika u upravljanju proizvodnjom« i time proglasili jugoslovenske marksiste da zastupaju »nacionalni komunizam«. U izvjesnim periodima zaoštrenih kritičkih okršaja oni su čak proglašavali da jugoslovenski komunisti s ovim stavovima stoje u službi međunarodnog imperijalizma! (Vidi njihova pisanja krajem pedesetih godina u svim važnijim časopisima.)

historijski zaokret — on traje, iako sa već navedenim prekidima, još od momenta rađanja Marxove koncepcije čovjeka, historije i socijalizma do danas.[2]

Pitanje se konkretno postavlja: koja historijska koncepcija proizlazi iz Marxovih, Engelsovih i Lenjinovih filozofskih i teorijskih analiza i stavova — koncepcija samoupravnog ili etatističkog socijalizma? Koja je od tih koncepcija izraz konsekventno marksističkog rješavanja socijalističkog problema, a koja izraz političkog oportuniteta i pragmatizma?

Rješenje se ne može naći ni u kakvom pojedinačnom citatu, nego u cjelovitom marksističkom sagledavanju historijske problematike, a posebno problematike građanskog društva i njegova prevladavanja.

Historija za Marxa nije nikakvo zbivanje spoljašnje čovjeku, nego njegovo vlastito djelo. Stvaranje historije i stvaranje čovjeka simultan je i jedinstven proces. Od stupnja čovjekove historijske prakse zavisi i stupanj razvoja njegove svijesti. Stupnjevi razvitka ljudske zajednice, pa tako i čovjekove svijesti zavise od njezina osjetilnog postojanja, kako je to još Marx u svojoj mladosti genijalno ukazivao. Mijenjanje čovjeka nije, dakle, nikakav kontemplativni ili prosvjetiteljski posao, nego rezultat čovjekove osjetilne i revolucionarne historijske prakse.[3]

Za Marxa ne postoji podvajanje historijskog svijeta na odvojene sfere subjekta i objekta, jer je društveni čovjek, uvijek u određenim odnosima proizvodnje, i subjekt i objekt historije. Historija je samo to što je on svojim djelom stvorio, preko svoje proizvodnje, promjene prirode, umjetnosti i svih oblika kulture. Organizirani čovjek se tako objektivizira u

---

[2] U tom pogledu se i dva programa (SKJ i KPSS) bitno razlikuju. Dok je u Programu SKJ osnovni akcenat razvoja socijalizma na radničkim savjetima i društvenom samoupravljanju uopće, u Programu KPSS je još uvijek na državi, koja ostaje čak i u periodu komunizma!

[3] Od brojnih Marxovih misli navedimo samo dvije: »Koliko je rješenje teorijskih zagonetki zadatak prakse i praktički posredovano, koliko je istinska praksa uvjet zbiljske i pozitivne teorije, pokazuje se npr. na *fetišizmu*. Osjetilna svijest fetišista drugačija je od svijesti Grka, jer je njegovo osjetilno postojanje još drugačije« (K. Marx, *Ekonomsko-filozofski manuskripti*, *Rani radovi*, Zagreb, 1961, str. 259). Ili: »Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti prije svega se neposredno prepleće s materijalnom djelatnošću i materijalnim odnosom ljudi — jezikom stvarnog života. Predočivanje, mišljenje i duhovni odnosi ljudi pojavljuju se ovdje još kao neposredan izliv njihova materijalnog odnošenja ... Svijest ne može nikada biti nešto drugo do svjestan bitak, a bitak ljudi je njihov stvarni životni proces« (K. Marx i F. Engels, *Njemačka ideologija*, *Rani radovi*, str. 347—348).

svojim predmetima, u svom djelu — koje je historija in toto. Ali to isto djelo je ujedno i sam promijenjeni čovjek, njegovo djelo se ne objektivizira samo spoljašnje u predmetima historije, nego isto tako u njemu samom. Dublje sagledano, subjekt historije, društveni čovjek, opredmećuje se u svojoj historijskoj praksi na beskrajno moguće načine: u oruđima za proizvodnju, predmetima svojih želja i potreba, umjetničkim i raznim drugim tvorevinama. Ali je svako to opredmećivanje ujedno i povratan akt jedne nove transformacije i samog subjekta, promjene njegove strukture, njegove svijesti, potreba, htijenja, ideala i pregnuća.

Materijalna njegova proizvodnja, definirana kao stupanj razvitka proizvodnih snaga i čovjekovih odnosa u proizvodnji, uvijek je objektivna, materijalna pretpostavka mogućnosti čovjekovih daljnjih historijskih kreacija. Ali je »druga strana« tih mogućnosti i određena historijska struktura čovjekova koja u osnovi odgovara njegovu vlastitom djelu i uvijek je konkretno historijski dana. Čovjekove subjektivne mogućnosti u osnovi odgovaraju objektivnim mogućnostima sadržanim u njegovu vlastitu djelu. Te isto tako kao što on ne može na osnovi jednog određenog stupnja razvitka materijalnih i kulturnih pretpostavaka da stvara društvene oblike koji tom stupnju uopće ne odgovaraju, on to ne može učiniti ni zato što ni njegova lična i društvena jednadžba, struktura tog historijskog čovjeka ne može biti bitnije različita od njegova vlastita djela.

Kategorija historijske prakse je, dakle, fundamentalna kategorija Marxove filozofske interpretacije čovjeka i historije. Ali, Marxu je isto tako bilo jasno da je, iako uvijek totalitet, svaki dosadašnji historijski proces bio u sebi podvojen i rascijepljen. U dosadašnjoj historiji, s obzirom na još niske stupnjeve čovjekova razvitka, opredmećivanje čovjeka značilo je da je u određenoj organizaciji društvenih odnosa i proizvodnje — u sistemu privatnog vlasništva i klasa — dolazilo do suprotstavljanja predmeta čovjeku. Predmet je posjedovao samostalnu egzistenciju i postajao je vlasništvo drugog koji mu se suprotstavljao kao samostalna sila, često kao otuđena grupa, klasa, vlast ili misterij.[4]

[4] »Ovo čvrsto utvrđivanje društvene djelatnosti, ova konsolidacija našeg vlastitog proizvoda u neku predmetnu silu nad nama, koja izmiče našoj kontroli, koja se kosi s našim očekivanjima, poništava naše račune, to je jedan od glavnih momenata u dosadašnjem historijskom razvitku i baš iz te protivrječnosti posebno i zajedničkog interesa prima zajednički interes samostalan oblik u

I tako je sistemom privatnog vlasništva i klasnom podvojenošću došlo do presudnih i tragičnih rascjepa ne samo u društvu, nego i u samom historijskom subjektu — čovjeku. Umjesto realiziranja njegovih svestranih mogućnosti, veliki dio čovječanstva je sveden na obično sredstvo proizvodnje i politike; interesi pojedinih grupa i klasa nametali su mu se kao opći interesi kojima je bio egzistencijalno podložan i zavisan; izgrađivan je sistem vlasti i moći koji se nametao ostalima kao spoljašnja i ničim ograničena moć; a ovu ekonomsku i političku otuđenost, koja je u građanskom društvu imala osnovu u najamnom odnosu i birokratiziranoj vlasti države, pratile su različite ideološke otuđenosti parcijalizirane egzistencije i isto takve svijesti obespravljenih masa.

Parcijaliziranje čovjeka nije bilo samo posljedica životne vezanosti samo uz jednu fizičku djelatnost, što je bilo uvjetovano i niskim stupnjem ekonomskog i društvenog razvitka uopće. Bilo je to posljedica i njegove društvene odbačenosti i odvojenosti od učestvovanja u upravljanju društvenom zajednicom. Privilegij upravljanja imale su privilegirane grupacije i klase. Radnom čovjeku je sfera upravljanja ostajala sfera nedokučivog i tajanstvenog. I umjesto da historiju doživi i shvati kao svoje djelo, ona mu je izgledala u potpunosti netransparentna, strana, spoljašnja — što je samo omogućavalo daljnju fetišizaciju njegove svijesti.

U ovim, ukratko iznesenim, filozofskim sagledavanjima bivstva čovjekova i fenomena historijskog izvor je i Marxove koncepcije nužnosti prevladavanja tih oblika alijenacije čovjeka i koncepcije svestranog razvitka ljudskog bića, ljudske ličnosti. Marx je i u svojim ranim radovima, kao i u kasnijim *Nacrtima* i u *Kapitalu* dao temeljitu analizu ekonomske strukture građanskog društva, vlasti kapitala kao osnove ekonomske alijenacije, a isto tako i političke, kao i stvaranja fetiške svijesti kao posljedice tih odnosa. Isto tako je jasno pokazao kako ovaj odnos djeluje na ograničavanje svestranosti ljudskog bića, otuđujući čovjeka od njegove suštine, proizvodnje kao osnove njegove historijske egzistencije, pretvarajući mu rad u muku, kržljanje njegovih mogućnosti itd. Da je jednim parcijalnim, ograničenim historijskim aktivitetom nužno došlo i do ograničenja, parcijaliziranja čovjekove ličnosti samo je konsekvencija ovog ograničenog i otuđenog odnosa.

Zato Marx, u isto vrijeme kad proklamira općehumanistički stav da kritika religije završava učenjem da je čovjek

---

vidu *države*, odijeljen od stvarnih pojedinačnih i zajedničkih interesa, a istovremeno u obliku iluzorne zajednice itd.« (K. Marx i F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 355).

najviše biće za čovjeka i da se sruše svi odnosi u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno i prezreno biće, pledira i za prevladavanje modernog klasnog društva borbom proletarijata za nove društvene odnose. Ali upravo iz svih prije navedenih razloga Marxova vizija nije ponovno uspostavljanje niti novog *klasnog* niti *političkog* društva, nego njihovo prevladavanje da bi se time uspostavio dignitet ljudskog, da bi se čovjek svojim totalnim historijskim angažmanom stvarno i osjetio kao pravi i jedini demijurg svog historijskog svijeta i života.

Ove filozofske dimenzije staljinizam nije imao niti ima. Njemu je mehanicistički shvaćena koncepcija historijskog determinizma pragmatički trebalo da posluži za opravdanje svakog političkog koraka kao jedino mogućeg i historijski determiniranog. Staljinova filozofska teorija subjekta i objekta svela je subjekt u krajnjoj liniji na onoga koji odražava jedan objektivni historijski proces kojem se u najboljem slučaju može samo da prilagođava. Inicijativa preostaje samo avangardnim dijelovima i konačno samom političkom vrhu, čime je i u teoriji i u praksi, bez obzira na pozivanje na mase, unutar socijalizma stvorena jedna od najradikalnijih koncepcija elite, koja je ujedno i u praksi dosljedno provedena. Koliko je ovakva koncepcija i praksa protivrječna genuino marksističkom i socijalističkom htijenju, ne treba posebno naglašavati.

Staljinu je nedostajao totalni uvid u koncepciju čovjeka kao bića prakse, jer je kategoriju prakse shvatio samo kao spoznajnu kategoriju koja dolazi post festum kao kriterij istine. Zbog toga mu je također manjkao u potpunosti uvid u složeni problem alijenacije kao izraza jedne određene, parcijalizirane prakse čovjekove i njegove podvojenosti, što i u socijalizmu može poprimiti drastične i zabrinjavajuće oblike. Promjena čovjekove historijske strukture, formiranje jedne nove kompleksne i razvijenije historijske ličnosti nije zato proizlazilo za njega iz stupnja cjelovitog i svestranog historijskog angažmana radnog čovjeka, nego iz političke poslušnosti i prihvaćanja misli i direktiva vrhovnog arbitra. Dok je vulgarno shvaćen historijski determinizam trebalo da opravda svaki potez njegove politike, nemarksistička teorija odraza trebalo je da opravda jedno novo socijalističko prosvjetiteljstvo. Zato tolika revnost političke i ideološke propagande, tolika rigoroznost političke indoktrinacije, tolika radikalnost da se sve ideološke i teorijske sfere svedu na apologiju vrhovne prosvjetiteljske zamisli. A takvo neznatno nastojanje da se radnog

čovjeka uvuče u historijski proces raspolaganja svojim radom i upravljanja svojom zajednicom.

Konsekvencije u sagledavanju društvene strukture, karaktera političke sfere, slobode individuuma i početnih procesa u socijalizmu nužno su se morale bitno razlikovati u jednom Marxovom, Engelsovom i Lenjinovom konceptu od Staljinovog. U čemu je ta bitna razlika, u čemu je odsudnost ovog pitanja za socijalizam?

Već smo ukazali kako je Marxova vizija historije i čovjeka konsekventno zasnovana u stavu o nužnosti prevladavanja društva najamnog odnosa, a time i političkog njegova izraza — države. Slobodan razvitak individuuma, a oni su osnova historije, mogao se realizirati samo tako ako se dokida, prevladava podvojenost društva na vlast i vladane, ako se dokida klasna podjela rada i ako se ostvaruje svestrani angažman čovjeka u njegovu historijskom procesu. Taj historijski angažman, historijska svestrana praksa je za Marxa i marksizam bila i ostala osnova, medij čovjekova razvijanja svestranosti njegova bića, oslobađanja od fetiških predodžaba koje su samo sputavale njegovu individualnu i društvenu akciju. Zato je i jedna od osnovnih pretpostavaka za sve velike marksiste bila da socijalizam — odmah u svom početku — najavi rat svim onim institucijama koje su zamjenjivale radnog čovjeka, koje su u njegovo ime vladale, koje su ga tokom historije alijenirale, prema kojima je bio u stalnoj zavisnosti i podložnosti. A prva i osnovna institucija s takvim moćnim prerogativima bila je i jest — *država.*[5]

Država je poseban, historijski oblik društvene organizacije. U prvom redu oblik sile, ugnjetavanja, birokracije, bez obzira što država i prije i danas vrši niz općedruštvenih funkcija bez kojih društvo ne može opstati. Ali to ono može vršiti

[5] Ovi stavovi su crvena nit koja se provlači kroz Marxova i Engelsova djela od četrdesetih godina pa do kraja njihova života. Još u polemici sa Rugeom Marx naglašava da je »ta rastrganost, ta podlost, to *ropstvo građanskog društva* prirodni fundament na kojem se zasniva moderna država, kao što je građansko društvo ropstva bilo prirodni fundament na kojem se bazirala *antička* država. Egzistencija države i egzistencija ropstva su nerazdvojni« (K. Marx, *Kritičke primjedbe uz članak »Pruski kralj i socijalna reforma. Od jednog Prusa«, Rani radovi*, str. 311). Te ideje se javljaju i u *Njemačkoj ideologiji*, a isto tako i u *Manifestu*, gdje Marx i Engels predviđaju dokidanje političkog karaktera javne vlasti: »Kad u toku razvitka budu iščezle klasne razlike i cijela proizvodnja bude koncentrirana u rukama udruženih individua, javna vlast izgubit će politički karakter. Politička vlast u pravom smislu jest organizirana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge klase« (*Manifest komunističke partije*, »Kultura«, 1948, str. 62—63).

i bez takve organizacije. Koliko god je ona radničkoj klasi u prvim počecima revolucije neophodna, ona je njoj neophodna, prema mišljenju i Marxa i Engelsa i Lenjina, kao i većine značajnijih marksista, samo u obliku njena vlastitog dokidanja. Jer svima je njima bilo jasno da je država takva koncentracija vlasti i sile da i u socijalizmu ona može lako postati silom i nad samom radničkom klasom. Zato je u poznatoj diskusiji o sindikatima Lenjin bio oštro protiv podržavljenja sindikata, a za što veću njihovu samostalnost, da bi upravo kao organizacija radničke klase tu istu klasu štitili protiv eventualnih zloupotreba njezine vlastite države. Tek su kasnije u Staljinovoj totalitarističkoj koncepciji socijalizma sindikati, kao i ostale organizacije, postali samo transmisije svemoćnog birokratsko-etatističkog centra.

Da je ovo bio fundamentalan teorijski stav osnivača marksizma, dovoljno pokazuju mnoga mjesta njihovih teorijskih spisa. Poznat je Marxov stav iz spisa o Pariskoj komuni, ali je potrebno navesti i jedan njegov stav iz prvog nacrta za taj spis, gdje naročito izbija Marxovo neprijateljstvo prema državi kao instituciji. »Komuna je bila — pisao je — revolucija protiv same *države*, protiv tog natprirodnog izroda društva; ona je bila ponovno oživljavanje od strane naroda i vlastitog društvenog života naroda. Ona nije bila revolucija da bi državnu silu od jedne frakcije vladajuće klase prenijela na drugu, nego revolucija radi slamanja te ogavne mašine klasne vladavine.«[6]

Dovoljno je da ukažemo samo na jedno poznato mjesto kod Engelsa: »Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva — uzimanje u svoje vlasništvo sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji samostalni akt kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednoj oblasti za drugom suvišno i onda samo po sebi prestaje. Na mjesto vladavine nad ljudima dolazi upravljanje stvarima i rukovođenje procesom proizvodnje. Država se ne »ukida«, ona *odumire*.«[7]

Taj isti duh provijava i Lenjinovim djelom o državi i revoluciji kada piše: »Proletarijatu je potrebna država — to ponavljaju svi oportunisti, socijal-šovinisti i kauckijevci, uvjeravajući da je takvo Marxovo učenje, a *»zaboravljajući«* dodati da je po Marxu, prvo, proletarijatu potrebna samo država koja odumire, tj. koja je tako uređena da bi odmah

---

[6] K. Marx, *Erster Entwurf zum »Bürgerkrieg in Frankreich«*, Werke, sv. 17, str. 541.

[7] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, *Izabrana djela*, II, str. 139—140.

mogla odumrijeti i da mora odumrijeti. I drugo, trudbenicima je potrebna »država«, »to jest proletarijat organiziran kao vladajuća klasa«.«[8]

Iako su ovo već odavna poznati stavovi glavnih protagonista i prvih ličnosti marksizma, potrebno ih je bilo navesti jer još i danas većina marksista u ostalim socijalističkim zemljama ne zastupa prije navedene teze, nego Staljinovu tezu o potrebi maksimalnog jačanja države, preko kojeg bi (!) trebalo da dođe do njenog odumiranja. A tezu o odumiranju države u socijalizmu proglašavaju bez ikakva dvoumljenja svoje marksističke svijesti za revizionizam. Ali, tada treba biti konsekventan i reći da su Marx, Engels i Lenjin revizionisti koji se smiju čitati samo u Staljinovoj korekciji!

Iz ogromne mase takvih napisa navedimo barem dva koja spadaju među oficijelnija. U udžbeniku o osnovama marksističke filozofije autori pišu: »Marksisti su uvijek smatrali nužnim da socijalistička država iskorijeni birokratizam kao preživjelost dosocijalističkih metoda upravljanja. Glavno sredstvo rješenja te zadaće je privlačenje širokih narodnih masa u upravljanje državom. Pozivati se pod vidom borbe s birokratizmom na što brže odumiranje države, proglašavati nužnost odricanja od države u uslovima socijalizma, dok još postoji kapitalistički svijet i to više u uslovima prelaznog perioda od kapitalizma ka socijalizmu — znači razoružavati trudbenike pred njihovim klasnim neprijateljima. Proces odumiranja države ne može biti ubrzan bilo kakvim umjetnim mjerama. Država neće biti ni s čim zamijenjena, ona postepeno odumire konsekventno tome kako otpada nužnost političke vlasti. To će biti moguće tada kada socijalistička država ispuni svoje historijske zadatke, a za rješenje tih zadataka nužno je jačati narodnu vlast. Zato se ne smije suprotstavljati briga o jačanju socijalističke države perspektivama njena odumiranja, to su dvije strane iste medalje.«[9]

U istom smislu govori i najnoviji Program KPSS, s jednom novinom da je kod njih država postala općenarodna organizacija koja će se »očuvati do pune pobjede komunizma«[10]. I dalje: »*Svestrano razvijanje i usavršavanje socijalističke demokracije, aktivno učešće svih građana u upravljanju državom, u rukovođenju privrednom i kulturnom izgradnjom, poboljšanje rada državnog aparata i pojačanje narodne kontrole nad njegovim djelovanjem — takav je glavni pravac razvitka so-*

[8] V. I. Lenjin, *Država i revolucija, Izabrana djela,* II, knj. 1, Zagreb, 1950, str. 152.

[9] *Osnovy marksistkoj filosofii,* Moskva, 1958, str. 547.

[10] *Programma KPSS,* Moskva, 1962, str. 127.

cijalističke državnosti u periodu izgradnje komunizma. U procesu daljnjeg razvoja socijalističke demokracije vrši se postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog samoupravljanja.«[11]

Sasvim je očito da se ovdje fundamentalni principi marksističkog sagledavanja oslobođenja radničke klase pragmatički dotjeruju u sklad sa jednom političkom empirijom koja je dala dovoljno elemenata da se radikalno prevlada. Ali je takva historijska samokritika i teška i neugodna.

U prvom redu, a u vezi s ovim što smo citirali, marksisti nisu nikada smatrali da »socijalistička država treba da iskorijeni birokratizam« niti da će ga ona iskorijeniti. Jer, država je glavna instancija birokratizma, fokus birokratskih silnica jedne zemlje, pa prema tome i nesposobna da vrši takvu samonegaciju. To mogu samo radni ljudi stvaranjem novih formi upravljanja svojom društvenom zajednicom, koje će biti negacija državnog i birokratskog.

Zato i nije *glavni* problem socijalizma i rješenje prije navedenog zadatka »privlačenje širokih narodnih masa u upravljanje državom« (iako je i to u određenoj mjeri i u početnoj fazi zadatak), jer je svaka država, pa i socijalistička, »preuska« da bi u njoj bilo široko učestvovanje i jer se kod svega toga još uvijek ostaje kod *države.* Obrnuto, »široke narodne mase« mogu učestvovati masovno u upravljanju samo preko onih formi koje više nisu državne forme i koje nisu odvojene od tih masa, nego se nalaze čak i prostorno u »njihovoj blizini«, a o čemu će biti još riječi.[12]

Dalje, odumiranje države *ne znači* eo ipso i »razoružavati trudbenike pred njihovim klasnim neprijateljima«, jer država u marksističkoj teoriji nije identična sa društvenom zajednicom. Ako je sva vlast, politička, ekonomska, pa čak i duhovna, koncentrirana u državi, a država je uvijek određeni aparat,

[11] Isto, str. 127—128.

[12] U početnom razdoblju socijalizma, kad radnička klasa ima još zadatak da definitivno obračuna sa buržoazijom i eventualno sa kontrarevolucijom, država mora biti što jača. U takvoj situaciji je i Lenjin morao češće o tome govoriti i pledirati za učvršćenje nove, sovjetske državne vlasti. Ali i u tom najtežem razdoblju sovjetske vlasti Lenjin je stalno naglašavao da to mora da bude *sovjetska* vlast, to jest da proizlazi iz radničkih i ostalih savjeta, to jest onih formi društvene i državne organizacije koje su ujedno i osnova odumiranja države. Ako se ostane pri tezi jačanja države bez pretpostavke radničkih savjeta i društvenog samoupravljanja (što je mnogo šire od državne vlasti i državnog upravljanja), onda ostajemo na etatističko-birokratskoj tezi jačanja samo državnog, birokratskog aparata sile.

onda je cijela ta »vlast« dekoncentrirana iz ruku samog naroda. Marksisti ne mogu pretpostavljati da je glasanje naroda za svoje predstavnike u tom aparatu, pa makar kako to glasanje bilo slobodno, ono učestvovanje narodnih masa u upravljanju i državom i svojom vlastitom zajednicom o kojem su mislili osnivači marksizma. Parlamentarizam, sa svim svojim izbornim makinacijama i tehnikama, koliko god bio on historijska progresivna pojava, ostaje i ostat će jedna od bitnih karakteristika građanskog društva.

Ukoliko se, dakle, ekonomska i »politička« vlast postepeno prenosi iz ruku države (pa i one koja bi trebalo da predstavlja radničku klasu) u ruke radničke klase i radnih ljudi uopće, a to znači odumiranje države, ne znači, dakle, razoružavanje trudbenika pred klasnim neprijateljem, ne znači, dakle, slabljenje društvene zajednice, nego upravo obrnuto: njeno jačanje. Nikakva država ne može zamijeniti aktivnost milijunskih masa, nikakva država, pa ni najboljim svojim administriranjem ne može da zamijeni entuzijazam čovjeka koji zna i osjeća da je sudbina njegove vlastite zajednice, a time i sudbina njegove vlastite historije u njegovim rukama, koji zna da on raspolaže proizvodima svoga rada — a da sve to ne vrši neka sila odvojena od njega, pa makar i bila njegov vlastiti proizvod. Da još uvijek u sadašnjim situacijama mora postojati snažna narodna obrana, zbog postojanja međunarodnog imperijalizma i mogućnosti agresije, o tome ne treba posebno diskutirati. Ali je potrebno i te kako razmotriti kakva treba da bude takva oružana organizacija, koja će sve manje bivati organizacija države, a sve više organizacija socijalističkog čovjeka koji neposredno upravlja svojim vlastitim životom i društvom.

Upravo zato se i ne radi ni o kakvom ubrzavanju odumiranja države »bilo kakvim umjetnim mjerama«, nego onim mjerama koje su svi veliki marksisti pretpostavljali i koje znače suštinsko oslobađanje čovjeka u socijalizmu, o čemu će još biti riječi.

Isto tako, osnivači marksizma nisu nikad tvrdili da država odumire konsekventno tome »kako otpada nužnost političke vlasti«, nego da ona treba *odmah* odumirati, jer bi bilo veoma problematično tko će odrediti kada nužnost političke vlasti otpada. Sovjetski marksisti, međutim, smatraju, u skladu sa svojom divinacijom socijalističke države, da je upravo zadatak političkog vodstva da to odredi. Jer isto tako kao što za njih država treba da iskorijeni birokratizam, tako ona određuje i čas kada otpada nužnost političke vlasti. Dapače, on je tačno i određen: to je onaj momenat kada »socijalistička

država ispuni svoje historijske zadatke«, te tako ona mora u cijelom periodu socijalizma da jača. Vraćamo se na posvećenu Staljinovu tezu iz tridesetih godina, kojom je on »ispravljao« Engelsa, a zapravo revidirao jednu od osnovnih koncepcija i Marxa i Lenjina, koji jačanje socijalističke države (osim u prvim i odlučnim momentima revolucije) nikada nisu pretpostavljali.

Upravo iz tih razloga ostaje obični sofizam zaključna konstatacija iz navedenog stava da se ne smije suprotstavljati briga o »jačanju socijalističke države perspektivama njena odumiranja, to su dvije strane iste medalje«. Dijalektika ovakvog procesa nam je još nepoznata: da što više jedan organizam ili organizacija jačaju — oni time odumiru! Tu se svakako ne radi o dvije strane iste medalje, nego o dvije strane dviju različitih medalja.

Ako se želi pošto-poto jedna određena praksa uzdignuti na princip, ujedno i jedna praksa koja je tokom nekoliko decenija pokazala dovoljno insuficijencija i deformacija da bi zahtijevala barem oštriju kritičku analizu — onda taj »princip« mora doći u protivrječje sa cijelom marksističkom teorijskom koncepcijom. I tako, nasuprot Marxu, Engelsu i Lenjinu, ne samo da u cijeloj fazi socijalizma pretpostavljaju jačanje države i isključuju mogućnost njena odumiranja, nego, opet iz pragmatičkih i ideoloških razloga, socijalističku državnost pretpostavljaju i za period izgradnje komunizma. Kada su na XXII kongresu KPSS proklamirali da će do 1980. godine izgraditi komunizam, a država empirijski postoji, onda je ta dva momenta: ideološki akt propagande i empirijski realitet trebalo spojiti u jedinstveni princip — a taj je jedino mogao biti perpetuiranje države i u komunizmu.[13]

Prema tome, jedno društvo koje bi trebalo da prevlada i podjelu rada i klase zadržava još uvijek klasnu organizaciju, organizaciju prisile i nasilja. A to su ipak teorijski nonsensi. Ako smo bili svjedoci najrazličitijih mistifikacija od strane apologeta buržoazije, nije nimalo potrebno niti uopće primje-

[13] Vidi citirani stav iz Programa KPSS. — Nije na odmet da se spomene kako je Lenjin, raspravljajući o problemu odumiranja države u svom djelu *Država i revolucija* (glava V), navodio jedno Marxovo mjesto gdje se ovaj izrazio o »budućoj državnosti komunističkog društva« i odmah dodaje da bi to izgledalo kao da Marx priznaje nužnost države čak i u komunizmu. »Ali takvo mišljenje bilo bi iz temelja pogrešno. Ako stvar izbliže razmotrimo, vidjet ćemo da se pogledi Marxa i Engelsa na državu i njeno odumiranje potpuno podudaraju, a da se navedeni Marxov izraz odnosi baš na ***tu odumiruću*** državnost« (*Država i revolucija*, str. 195).

reno da se od tako kritičke koncepcije kao što je marksizam pravi nova mistifikacija.

Klasici marksizma su jasno proklamirali da već proletarijat treba da slomije tu »ogavnu mašinu klasne vladavine«, da je uzimanje od strane države sredstava za proizvodnju u svoje ruke i u ime društva »ujedno i njen posljednji samostalni akt kao države« i da je »proletarijatu potrebna samo država koja odumire«. Lenjin, prema tome, u potpunoj suglasnosti sa Marxom i Engelsom, ne govori o odumiranju države kada socijalistička država ispuni svoje historijske zadatke, to jest »nakon završetka socijalizma«, a to znači kada više ne bude ni radničke klase kao klase, nego upravo *u periodu* socijalizma kada još postoji radnička klasa, jer je *»proletarijatu* (kurziv P. V.) potrebna samo država koja odumire«.

Ako se već radi, dakle, o kritici nekoga tko napušta osnovne koncepcije klasika marksizma, onda to ne mogu biti, kako se iz svega vidi, jugoslavenski marksisti. Stvar bi bila mnogo nedužnija kada bi to bio i ostao samo teorijski disput. Međutim, on izražava određene historijske i društvene konstelacije i procese. A ostajanje na već navedenim tezama znači u biti, ne fenomenalno, opravdavati i sve ono što je jedna moćna i alijenirana politička sfera perpetuirala svojim ekonomskim i političkim monopolom: otuđenu egzistenciju socijalističkih individuuma. Znači ujedno rješavati sve te tragične i deformativne momente socijalizma nemarksističkom frazom o kultu ličnosti kome se ne vide stvarni društveni korijeni i pretpostavke. Jednom riječi, znači, iz bilo kojih razloga, napuštati dosljednu i kritičku marksističku analizu.

Ne treba zaboraviti da je Marx u svom *Osamnaestom brumaireu* u vezi sa spisom V. Hugoa o državnom udaru Napoleona III pisao: »Victor Hugo se ograničava na gorke i duhovite napade protiv odgovornog izdavača državnog udara. Sam događaj izgleda kod njega kao grom iz vedrog neba. On u njemu vidi samo akt nasilja jednog čovjeka. On ne primjećuje da toga čovjeka pravi velikim, a ne malim, pripisujući mu ličnu moć inicijative kakva bi u svjetskoj historiji bila bez primjera.«[14]

Victor Hugo je bio pjesnik, pa mu se ovakvi historijski previdi i prividi mogu i oprostiti. A šta bi se reklo o prividima od strane marksista u povodu jednog historijskog fenomena prema kojem je vinovnik francuskog državnog udara neznatna i bezazlena historijska figura.

---

[14] K. Marx, *Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea, Izabrana djela*, I, »Kultura«, 1949, str. 207—208.

Za genuinu marksističku intepretaciju socijalističkog razvitka nema, dakle, nikakve sumnje da u njenoj osnovi leži koncepcija o *nužnosti odumiranja države već u prvoj fazi komunizma,* to jest u socijalizmu. Postavlja se pitanje koja je druga strana toga procesa. Poznato je da Marx sve do Pariske komune nije imao rješenje ovoga problema. Tek je historijsko stvaralaštvo pariskih komunara dalo Marxu osnovne elemente za koncipiranje procesa prevladavanja državne organizacije društva. »Pariska je komuna imala, razumije se, poslužiti kao uzor svim velikim industrijskim središtima u Francuskoj. Čim bi u Parizu i u drugostepenim centrima bilo uvedeno komunalno uređenje, stara centralizirana vlast morala bi i u pokrajinama ustupiti mjesto samoupravi proizvođača.«[15]

Marxova osnovna preokupacija s obzirom na rješenje historijskog problema: političkog i ekonomskog oslobođenja radničke klase nalazi u ovim spoznajama i organizaciono rješenje. Bez obzira koliko je država u prvim momentima revolucionarnog procesa neophodna, akcent nije na toj političkoj sferi, nego na »samoupravi proizvođača«, radničkim savjetima koji postaju osnova jedne nove društvene strukture i zajednice.

Znademo da je Lenjin ove kao i mnoge druge Marxove i Engelsove stavove detaljno analizirao u poznatom djelu o državi i revoluciji, slažući se s njima u svim osnovnim, principijelnim rješenjima ovog odsudnog historijskog problema. Komuna je za Lenjina isto tako zamijenila razbijenu staru državnu mašinu i uvela novu demokraciju sa osnovom u »samoupravi proizvođača« koja već nije država u tradicionalnom smislu riječi.

Da je Lenjin u sovjetima, a to znači u samoupravljanju u prvom redu radničke klase, vidio i prije i poslije revolucije *osnovu i nove proleterske države, kao i osnovu njena odumiranja* — poznato je iz niza Lenjinovih manjih spisa nakon revolucije. Bio je to još uvijek period oružane revolucije kada se moralo misliti i o novoj državi radničke klase, kada se moralo nju učvršćivati i kada je bila potrebna stvarno željezna disciplina i proletarijata i partije da se nova vlast odrve kontrarevoluciji. Zato se u Lenjinovim spisima iz toga doba, kako smo već naglasili, nužno javlja i problem učvršćenja države, ali ni tada kao jednog organizma koji se odvaja i stoji nad narodom niti bez onih socijalnih pretpostavaka koje će biti i osnova njena odumiranja.

---

[15] K. Marx, *Građanski rat u Francuskoj, Izabrana djela,* I, str. 471.

Proletarijatu je i tada za Lenjina bila potrebna država, ali koja je tako »uređena da bi odmah mogla odumrijeti i da mora odumrijeti«. A to njeno »uređenje« koje će omogućavati da država može odmah odumirati jest ne prenošenje sve ekonomske i političke vlasti na državnu birokraciju, nego uvlačenje što širih masa u upravljanje (ne samo državom) preko radničkih, vojničkih i seljačkih sovjeta i njihovih deputata. »Socijalistička država — pisao je Lenjin početkom 1918. godine — može nastati samo kao mreža proizvođačko-potrošačkih komuna koje savjesno vode evidenciju o svojoj proizvodnji i potrošnji, ekonomiziraju s radom, stalno podižu njegovu produktivnost i time postižu mogućnost skraćivanja radnog dana na sedam, šest sati dnevno i još manje.«[16] I nešto dalje: »Svaka tvornica, svako selo predstavlja proizvođačko-potrošačku komunu, koja ima pravo i dužnost da na svoj način primjenjuje opće sovjetske zakone (»na svoj način« ne u smislu njihova kršenja, nego u smislu raznovrsnosti formi njihovog provođenja u život), da na svoj način rješava problem evidencije proizvodnje i raspodjele proizvoda. Pod kapitalizmom to je bila »privatna stvar« pojedinog kapitalista, veleposjednika, kulaka. Pod sovjetskom vlašću to nije privatna stvar, nego najvažniji državni posao.«[17]

Lenjin je, dakle, i u najtežim danima postojanja mlade Sovjetske Republike i najtežim konkretnim problemima organiziranja nove vlasti prilazio principijelno i ujedno konkretno. Samouprava proizvođača, radnički savjeti kao organizacija komuna, trebala se brinuti ne samo za organizaciju proizvodnje, nego i za »evidenciju proizvodnje i raspodjelu proizvoda«. Nova organizacija sovjeta, za čije je članove izričito tvrdio da se ne smiju pretvoriti u »parlamentarce« niti »birokrate«[18], bila je za Lenjina novi tip demokratizma, proleterskog, koji je »viši tip demokratizma, raskid s njegovim buržoaskim izopačavanjem, prijelaz k socijalističkom demokratizmu i uvjetima u kojima će država moći da počne odumirati«.[19] Organizacija sovjeta je u početnom razdoblju bila fundament i nove države, ali ujedno i osnova i uvjet njena odumiranja. Ali takvih sovjeta

---

[16] V. I. Lenjin, *Naredni zadaci sovjetske vlasti*, *Izabrana djela*, II, knj. I, 329.

[17] Isto, str. 333.

[18] »Na razvijanju organizacije sovjeta i sovjetske vlasti — pisao je Lenjin — treba raditi intenzivno. Postoji sitnoburžoaska tendencija pretvaranja članova sovjeta u »parlamentarce« ili, s druge strane, u birokrate. Protiv toga se treba boriti privlačeći *sve* članove sovjetâ praktičkom učešću u upravljanju itd.« (Isto, str. 343).

[19] Isto, str. 343.

na koje je trebalo postepeno prenositi sve više prava i ingerencija, u prvom redu ekonomskih, ali i mnogih drugih društvenih.

Veličina Lenjinove historijske ličnosti je upravo u njegovoj genijalnoj sposobnosti konkretnog rješavanja svake etape revolucije a da ne previdi osnovne, opće tendencije koje u duljem historijskom rasponu treba da razrješavaju protivrječnosti između novih formi komunizma i još uvijek postojećih i nužnih političkih formi društvene organizacije.

Sovjeti kao osnova i nove državne vlasti, ali — u formi radničkih sovjeta — i kao osnova njena odumiranja, a ne sovjeti kao parlamentarno i birokratsko tijelo. Još više, koji u tvornicama i selima imaju ne samo kontrolu nad proizvodnjom, nego i raspodjelom proizvoda.

Lenjinu nije bilo omogućeno zbog građanskog rata, gotovo potpunog nestanka stare radničke klase u tom ratu, porušenosti i zaostalosti zemlje, kao i prekratkog vremena koje mu je još stajalo na raspolaganju da ovu koncepciju dalje učvrsti i razvije. Njegovi nastavljači su cio problem jednostrano shvatili i razvili u smislu jačanja upravo one sfere koju je Lenjin smatrao privremenom i ujedno opasnom i za socijalizam — državne, birokratske. Etatistička koncepcija socijalizma je u jednom historijskom razdoblju odnijela potpunu pobjedu nad samoupravnom.

U Lenjinovom razdoblju je ideja radničkih savjeta, naročito pod utjecajem novog iskustva ruske revolucije, shvaćena kao vjesnik novog vremena, historijski novih društvenih odnosa. A. Gramsci, G. Lukàcs, K. Korsch i mnogi drugi sagledavali su u toj koncepciji onaj historijski novum koji je trebalo da zamijeni buržoaske odnose.

Potrebno je da se navedu barem još misli velikog talijanskog marksista i osnivača KPI A. Gramscija, koji je isto tako kao Lenjin, i pod njegovim utjecajem, vidio osnovu diktature proletarijata u radničkim savjetima, u kojima radnička klasa osjeća sebe kao proizvođača, a ne najamnika, a ne ni u sindikatima niti u partiji. »Proleterska diktatura se može uobličiti u jednu vrstu organizacije specifične za samu aktivnost proizvođača, a ne nadničara, robova kapitala. Fabrički savet je prva ćelija te organizacije. Pošto su u savetu zastupljene sve radne grane, u skladu sa doprinosom koji svaka struka i svaka radna grana daje za izradu predmeta koji fabrika proizvodi za zajednicu, institucija je klasna, društvena.«[30]

---

[30] A. Gramsci, Ordine nuovo, 11/IX 1919, *Izabrana dela*, Beograd, 1959, str. 164—165.

Gramsci je veoma dobro osjetio da se tu nalazi ključ problema, da je to jedina socijalna osnova mogućnosti prevladavanja egzistencije najamnog odnosa, a to znači i ekonomske i političke otuđenosti, koja može postojati isto tako u odnosu radničke klase prema kapitalisti i buržoaskoj državi kao i prema državi u socijalizmu ukoliko se ona osamostali preuzimajući i oduzimajući od radničke klase one funkcije bez kojih se radnička klasa lišava svoje ekonomske i društvene moći (oduzimanje cijelog viška rada, raspolaganje njime, vlast nad investicijama i proširenom reprodukcijom, onemogućavanje demokratskog i proleterskog prava potpuno slobodnog opoziva delegata itd.). Zato za Gramscija: »Fabrički savet i sistem fabričkih saveta isprobava i otkriva u prvoj instanci nove pozicije koje radnička klasa ima u oblasti proizvodnje, daje radničkoj klasi svest o vlastitoj sadašnjoj vrednosti, o njenoj realnoj funkciji, odgovornosti, o njenoj budućnosti. Radnička klasa izvlači zaključke iz zbira pozitivnih iskustava koja ljudi stiču kao pojedinci, stiče psihologiju i karakter vladajuće klase i organizuje se kao takva, to jest stvara politički sovjet, uvodi svoju diktaturu.«[21] Iz svih tih razloga Gramsci smatra da rađanje »radničkih saveta u fabrici predstavlja veličanstven istorijski događaj, početak nove ere u istoriji ljudskog roda«[22].

To su u najkraćim linijama teorijske osnove koncepcije samoupravljanja. Ona proizlazi, kako smo vidjeli, iz specifično Marxove interpretacije historije, čovjeka, otuđenja čovjeka u modernom društvu te prevladavanja tog otuđenja i cjelokupnog građanskog društva socijalističkim razvojem. Koncepcija radničkog i društvenog samoupravljanja je logična i nužna konsekvencija shvaćanja čovjeka kao historijskog bića prakse, kao polivalentnog bića koje je u dosadašnjim klasnim odnosima i u otuđenom radu doživljavalo različite parcijalizacije i deformacije, a što je moguće, na ovom stupnju historijskog razvitka, socijalizmom postepeno prevladati. Koncepcija je to dolaženje čovjeka samom sebi iz otuđenih sfera ekonomike (privatno vlasništvo, najamni odnos), politike (država, hijerarhije. birokracija) i ideologije (najrazličitije mistifikacije) u mogućnost da sve te otuđene sfere prevlada uzimajući u ruke svoju vlastitu historijsku sudbinu. Iz svih tih razloga tek ova koncepcija označava najdublje koncipiranje humaniteta na ovom stupnju historijskog razvitka.

Ako izuzmemo pojedine marksiste koji nikad nisu napuštali ovu koncepciju, u radničkom pokretu čitava tri decenija

[21] Isto, 14/II 1920, str. 172.
[22] Isto, 5/VI 1920, str. 178.

ova ideja, ovaj sudbonosni koncept ljudskog oslobođenja bio je u potpunosti potisnut, pa čak i proskribiran. Zato je jugoslavenska 1950-ta godina kada je proklamiran i zakonski usvojen stav o radničkom samoupravljanju kao osnovna i glavna linija razvitka jugoslavenskog socijalizma — novi miljokaz historije. Ponovo je na masovnom, a ne više samo na individualnom planu uspostavljen jedan historijski dijalog i historijska praksa.

Već prve godine te nove historijske prakse, koja je nakon toliko decenija djelovala kao stvarni historijski novum, stavile su u pitanje cijelu staljinističku, dakle etatističku koncepciju socijalizma. Tek su iz tog ugla napokon postale jasne i sve one pojave koje su toliko diskreditirale međunarodni socijalizam.

Iako ovo više nije tema ove naše rasprave, potrebno je naglasiti samo nekoliko momenata. Tek je koncepcijom radničkih savjeta, radničkog i društvenog samoupravljanja bilo moguće shvatiti i odbaciti nedijalektičko dijeljenje prve faze komunizma od druge, takozvanog socijalizma od komunizma. Pokazalo se da je koncepcija socijalizma kao sistema u kojem je vrhovna arbitraža, vrhovna vlast, upravljanje, raspolaganje viškom rada itd. dana političkoj instanciji, u kojoj dominira državno vlasništvo i sve ono što iz toga slijedi — samo apologija jedne etatističke prakse, pa prema tome i historijska mistifikacija. Ni jedan od osnivača marksizma nije zamišljao nikakav historijski period socijalizma u kojem će dominirati država, državna birokracija, u kojem će društvene hijerarhije doseći toliku moć i netransparentnost. Svaki od njih je već tu prvu fazu komunizma shvatio kao komunizam (bez obzira da li ga nazvali socijalizmom) u kojem će upravo te odvojene i hijerarhizirane sfere odmah početi odumirati. Svi su oni, dakle, koncipirali socijalizam kao jedno prelazno i protivrječno razdoblje u kojem se historijski isprepliću i državne i samoupravne forme, pri čemu ove posljednje moraju u krajnjoj liniji odnijeti pobjedu ukoliko se ne želi izgraditi nove birokratsko-tehnokratske levijatane.

Sasvim je razumljivo da će i s obzirom na brzinu prevladavanja etatističkih i političkih oblika, na brzinu postajanja radničkog i društvenog samoupravljanja dominantnim oblikom društvenih odnosa, na brzinu, dakle, prestrukturiranja cijelog socijalističkog društva na samoupravnim osnovama biti veoma velikih razlika u pojedinim socijalističkim zemljama. Jednoj nerazvijenoj zemlji koja stupa na put socijalizma, sa slabijom radničkom klasom i inteligencijom, sigurno se neće moći pred-

bacivati trajnija egzistencija i dominacija državnih i političkih oblika organizacije. Ali će joj se s pravom moći predbaciti ako smatra da je to najviši izraz socijalizma i paradigma za sve ostale.

Isto je tako jasno da je cijela epoha socijalizma protivrječno kretanje i razvoj, pa čak i suprotnost i borba između političkih i samoupravnih formi organizacije novoga društva, sa nužnim krizama, eventualnim stagnacijama itd., što se već i na iskustvu našeg jugoslavenskog razvoja može jasno sagledati. Isto tako da će u zemljama sa dugim i bogatim demokratskim tradicijama politički pluralizam igrati također značajnu ulogu u takvom razvitku.

Danas je, osim toga, već teorijski jasno, a historijska praksa to i potvrđuje, da je dosad nacionalizacija sredstava za proizvodnju bila revolucionarni akt i bitna pretpostavka daljnjeg socijalističkog razvoja. Ali isto tako da je ostajanjem samo na toj pretpostavci društvo ulazilo u etatističke odnose sa svim nemilim posljedicama takvih odnosa.

Viši stupnjevi socijalističkog razvitka, a time i daljnje revolucionarne perspektive mogu se odvijati tek na liniji prelaženja državnog vlasništva u društveno vlasništvo razvojem samoupravnih odnosa. Hoće li se ovi procesi vršiti brže ili sporije s obzirom na razvijanje demokratskih odnosa, sa više ili jednopartijskim sistemom itd., nije bitno pitanje socijalizma, iako ne nevažno. Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i posredna demokracija višepartijskog sistema je, historijski gledano, os građanskog društva. Samoupravljanje i neposredna demokracija, što znači odumiranje i prevladavanje političkog, parlamentarnog i birokratskog je historijska os socijalizma, one klice, elementi i odnosi koji bitno označavaju historijski novum.

Stvaranje nove historijske ličnosti nije prosvjetiteljski akt, a ponajmanje sa ovakvom literaturom, štampom i ideologijom kakve danas u svijetu postoje. Ne potcjenjujući toliko značajnu kulturnu sferu u formiranju svijesti i neophodnog kulturnog lika nove ličnosti, bitna pretpostavka tog novuma je ostvarivanje historijskog prava radničke klase i radnog čovjeka da na ovom stupnju društvenog razvitka prevladaju sve one historijske institucije koje su mislile i vladale umjesto njega i ponajviše protiv njega i da postepeno ostvaruju ono društvo u kojem će upravljanje prestati da postoji kao politička funkcija, to jest upravljanje ljudima i postati općedruštvena, to jest upravljanje stvarima.

VIKTOR BUBANJ

Samoupravno društvo i koncepcija opštenarodne odbrane

DRUŠTVENO-POLITIČKE OSNOVE KONCEPCIJE

Izgradnjom samoupravnog socijalističkog društva u našoj zemlji stvoreni su primarni uslovi za razvoj i realizaciju jednog pogleda na rat, jedne doktrine koju smo nazvali koncepcijom opštenarodne odbrane. Ona je postala jedan od najvažnijih uslova za napredak našeg društva, za njegov nesmetan razvoj ka višem obliku organizacije.

Narasla svijest radnih ljudi naše zemlje i saznanje da su oni stvaraoci tog društva i subjekti koji stvaraju, odlučuju, a zatim i izvršavaju donijete odluke — dovela je do saznanja da i narodna odbrana mora biti dio njihovog odlučivanja, briga njih samih. Time je postavljen, definisan i prvi fundamentalni princip na kojem se zasniva koncepcija, princip po kojem odbrana predstavlja ne samo obavezu već i pravo svakog radnog čovjeka ove zemlje.

To je najbolje izrazio drug Tito u svom govoru na svečanoj sjednici Ljubljanskog univerziteta sljedećim riječima:

»Danas je ona sastavni i neotuđivi dio našeg samoupravnog društva. Ona se razvija u uslovima mirne socijalističke izgradnje, u vrijeme kada smo ekonomski bogatiji, kada je samoupravljanje snažno razvilo društvenu svijest, odgovornost i spremnost da po svaku cijenu branimo revolucionarne tekovine našeg narodnooslobodilačkog rata i samoupravnog društva.

Samoupravni socijalistički sistem omogućuje da udruženi proizvođači i građani organizuju odbrambene snage društva kao svoje sopstvene snage. To je, drugim riječima, podruštvljavanje odbrambenih poslova, angažovanje cjelokupnih odbrambenih snaga i potencijala društva, u čemu vidimo najsigurniju

garanciju za obezbjeđenje nezavisnosti i integriteta naše zajednice.«

Takvi stavovi o društvenom karakteru narodne odbrane imaju ogroman značaj za naš naučnoistraživački rad i praktičnu djelatnost.

Stvoreni su uslovi da narodnu odbranu postavimo na najšire osnove, da je u cjelini utkamo u strukturu društva, u sve njegove akcije i djelatnosti. Oružana borba protiv agresora i vojne pripreme za otpor agresoru postaju stvar svakog čovjeka, njegov dominantan lični interes i briga.

Oružane snage društva time postaju dio, karika u nizu aktivnosti u oblasti priprema za odbranu, dio jedne sveobuhvatne djelatnosti ljudi koja, u povratnom djejstvu, i oružane snage čini nepobjedivim, multiplicira njihovu snagu, svako oružje, makar i staro, čini upotrebljivim i pruža oružanim snagama sve uslove za rješavanje i najtežih vojnih problema i zadataka. To je osnova i za stvaralački vojnonaučni rad, kojem je cilj da se prevaziđu klasične postavke i šeme o ratu, organizaciji oružanih snaga i karakteru borbenih djejstava.

ULOGA VOJNE ORGANIZACIJE U DRUŠTVU I KONCEPCIJA OPŠTENARODNE ODBRANE

Vojne organizacije svih savremenih država koje se razvijaju kao zaseban, zatvoren element državne strukture društva — u svim tim društvima po pravilu postaju veoma autonomne političko-ekonomske snage, odvojene od društva, pa čak i od drugih institucija državne organizacije. One se postepeno u pravom smislu riječi razvijaju u silu nad društvom. Takve vojne organizacije, logikom stvari, razvijaju i svoju sopstvenu političku filozofiju i ispoljavaju tendenciju da društvu nametnu kretanja koja su prvenstveno u njihovom interesu i u skladu sa shvatanjem rukovodećeg sloja vojne organizacije, a ne u interesu društva. One se čak nameću i samoj vladajućoj grupaciji društva čije interese treba da brane, preuzimajući brigu o »njenim interesima«.

Pošto u mnogim zemljama, posebno razvijenijim, vojna organizacija raspolaže i velikom masom društvenih sredstava koja koristi za održavanje i dalji razvoj vrlo jake stajaće, moderno naoružane i spremne armije, u njenim rukama se stekla vrlo velika materijalna snaga, a time i sposobnost da djejstvuje samostalno, da utiče na društvena kretanja ne samo u svojoj zemlji već i u cijelim regionima, pa i u svijetu kao cjelini.

Svoju moć te vojne organizacije izražavaju kroz ogroman uticaj na veliki dio proizvodnje društva, na usmjeravanje rada

mnogih naučnih institucija, na sve bržu i sve skuplju trku u naoružavanju novim, modernijim oružjima. Sve to vodi i ka militarizaciji društva, koje postepeno i duhovno i ekonomski potpada pod uticaj takve »militarizirane« političke platforme. Ratne doktrine, stvorene u tim centrima vojne moći, postaju i osnovne političke doktrine tog društva, osnova za ekspanzionu politiku. A od takvih deformacija nije imuno ni socijalističko društvo.

Bilo je zato i razumljivo i logično što je naše društvo, u svojim prvim koracima na putu ka samoupravnom socijalističkom razvitku (čak, historijski gledano, još u periodu revolucije), počelo na drugi način da rješava problem svoje odbrane, a time opredjeljuje i karakter i strukturu svoje vojne organizacije. Ono je to učinilo s pravom, bez obzira na činjenicu da je kroz revoluciju i u krilu tog društva izrasla i njemu za odbranu stajala na raspolaganju Jugoslovenska narodna armija, revolucionarna po duhu i sadržaju, vjerna svom revolucionarnom porijeklu i vaspitana da se i sama smatra kao oružani dio naših naroda, da njima vjerno služi. Uprkos takvom stanju stvari, bili smo svjesni činjenice da militarizam, odnosno snažne tendencije u tom pravcu nisu karakteristične samo za velike zemlje već i za mnoge druge, da unutar naše Armije mogu nastupiti deformacije ako bi nam kao uzor služila vojna organizacija klasnog buržoaskog društva. Bili smo svjesni da militarizam može nagrizati i društvenu strukturu socijalističke zemlje svuda gdje dominira etatistički velikodržavni pristup organizaciji društva.

Usvajanjem političkog koncepta o samoupravnom socijalizmu naše društvo je po prirodi stvari moralo drukčije pristupiti rješavanju problema svoje odbrane, a usvajanjem koncepcije opštenarodne odbrane i uključivanjem takozvanih vojnih pitanja u stalne poslove društva — ono je učinilo definitivan i odlučan korak na tom putu.

Koncepcija opštenarodne odbrane postaje trajna tekovina našeg društva, njegov filozofski i politički pogled na rat i odbranu. Time se mijenja uloga i suština naših oružanih snaga.

Naša vojna organizacija — bez obzira na to što je operativna armija po svojoj organizaciji ostala slična klasičnoj stajaćoj armiji, iako po nekim drugim karakteristikama ona to nikada nije ni bila — postaje suštinski nešto novo: dio oružanog naroda. Ta izmjena ne nastaje dekretom ni samo našom željom, već svjesnom akcijom, kroz suštinsku promjenu uloge radnog čovjeka u društvu, kroz njegovo pretvaranje u aktivnog činioca koji učestvuje u kreiranju politike odbrane zemlje.

U okviru takvih shvatanja treba da se složimo i u tome da oblici vojne organizacije ne čine suštinsko pitanje u koncepciji opštenarodne odbrane. Koncepcija je političko-filozofski pogled našeg društva na odbranu zemlje i na rat. Ona može svoju vojnu snagu u skladu sa međunarodnom situacijom realizovati kroz razne vrlo bogate i sa vojnostručne strane najpogodnije forme.

Ako stvari akademski posmatramo, van vremena i prostora u kojem živimo, možemo tvrditi da koncepcija opštenarodne odbrane može biti realizovana i bez našeg tipa teritorijalne odbrane, ili bez operativne armije ili nekog drugog elementa vojne organizacije, kao što možemo reći i to da koncepciju opštenarodne odbrane ne definišu niti moraju karakterisati postojanje vrlo razvijene teritorijalne odbrane, snažne i razvijene civilne zaštite itd. Takve organizacije još ne znače da je ta zemlja prihvatila koncept opštenarodne odbrane. Uostalom, mnoge zemlje su baš pod uticajem karaktera totalnog savremenog rata formirale sve oblike odbrane ili oružanog otpora, masovno pripremaju sve svoje stanovništvo za rat, a ipak se od naše koncepcije suštinski razlikuju.

Društvena suština koncepcije, njen političko-filozofski pogled na rat — jeste ono što je u njoj bitno, a ne oblik vojne organizacije. Na vojnu organizaciju, prije svega, utiču mnogi drugi vojni faktori, naročito karakter oružane borbe koja će se voditi, fizionomija budućeg rata.

SPOLJNA POLITIKA I KONCEPCIJA ODBRANE

Nema sumnje da postoji duboka povezanost i međuzavisnost između koncepcije opštenarodne odbrane i spoljne politike našeg društva. Može se, zapravo, reći da između njih postoji potpun sklad i da su usmjerene ka jednom cilju — ukidanju rata kao sredstva politike. Fundamentalni, nepromjenljivi cilj naše spoljne politike jeste razvijanje prijateljstva među narodima i državama, na principu da se svi sporovi rješavaju mirnim putem. Mi se odričemo rata kao sredstva spoljne politike, a priznajemo mu opravdanost samo ako se radi o odbrani naše socijalističke zajednice. Razumije se, to pravo priznajemo i svakom drugom narodu koji se brani od agresora ili se bori za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Odričući se prava upotrebe sile u rješavanju problema sa drugim zemljama, smatramo da to istovremeno znači aktivnu borbu na svim poljima protiv snaga i politike koja polazi sa pozicija sile, hegemonije, sa pozicija podjele svijeta na inte-

resne sfere, ili politike koja je produkt neofašističkih, nacističkih i drugih reakcionarnih ideologija.

Sa takvom našom politikom u punoj saglasnosti su i naši osnovni stavovi o definisanju mogućih agresora, odnosno o određivanju ciljeva naše opštenarodne odbrane.

Koncepcija opštenarodne odbrane ne naznačuje agresora protiv koga se treba spremati. Kao trajan političko-filozofski pogled društva, ona čak ne ukazuje ni na moguće agresore. Kao univerzalna doktrina, a u duhu našeg Ustava i naših trajnih shvatanja o odnosima među narodima i državama, ona precizira da je odbrana nezavisnosti naše zajednice od agresora — ma ko on bio i sa kakvim zastavama dolazio — sveta obaveza svakog čovjeka. Drugim riječima, koncepcija opštenarodne odbrane uperena je protiv svakoga i ni protiv koga. Po njoj je agresor onaj ko pređe granicu naše zemlje, ko ugrožava njenu slobodu i nezavisnost i naše samoupravno socijalističko društvo.

Koncepcija, prema tome, ne sputava spoljnu politiku da razvija najprijateljskije veze sa svim zemljama svijeta, posebno sa onima koje nas okružuju. Naprotiv, to je i njena pretpostavka, jer se kroz to i realizuje njena najdublja suština — da bude koncepcija mira.

Ona zato, kao što je rekao drug Tito istom prilikom u Ljubljani, nije uperena ni protiv koga, pa ne može smetati ni jednoj zemlji sem onima koje ne žele dobro socijalističkoj Jugoslaviji.

Ma koliko da se kroz razne organizacije, posebno vojne, izučavaju mogućnosti agresije i njihove karakteristike, što je prirodno i što radi svaka zemlja, naša koncepcija, generalno uzeto, ne dijeli agresore ni po težini ni po boji. Po njoj svaki agresor je — agresor i prema njemu se postupa kao prema neprijatelju.

Naša koncepcija je omogućila da sve odbrambene mjere, sve pripreme oružanih snaga i zemlje u cjelini vršimo bez razvijanja mržnje prema bilo kom narodu, što je, svakako, u duhu naše opšte politike.

Ima dovoljno poznatih primjera iz drugog svjetskog rata i ranijih ratova u kojima su mnoge armije izvršile čudovišne zločine nad narodima mnogih zemalja, jer su za takve postupke bile i indoktrinirane. Sličnih pojava ima i danas, kao što su primjeri mržnje i sadizma koje ispoljavaju američke trupe i njihovi sateliti u Vijetnamu, jer su i one pripremljene u tom smislu kroz političko-psihološku obuku. Nasuprot tome, pripadnici *naših oružanih snaga* se vaspitavaju da ne mrze

ljude i narode. Oni se uče da poštuju i cijene kao sebi ravne sve ljude na svijetu, da duboko cijene i poštuju ljudski rad i običaje, ljudska dostignuća, ma čija ona bila. Pripadnike naših oružanih snaga, kao i sve ljude naše zajednice, učimo samo tome da sa svom strogošću kazne *svakog onog ko kao porobljivač stupi svojom nogom na teritoriju naše zajednice, da se nemilosrdno protiv njega bore* sve dok i posljednjeg agresorskog vojnika ne istjeraju iz naše zemlje. To nije razvijanje mržnje, već razvijanje odgovornosti kod svih nas za odbranu svoje zemlje. Zbog toga koncepciju opštenarodne odbrane možemo s punim pravom smatrati adekvatnom orijentacijom za svako društvo koje je prevazišlo klasične postupke u međunarodnim odnosima, koje se odreklo nasilja.

REALIZACIJA KONCEPCIJE OVISI O STANJU DRUŠTVA I PRIPREMI U MIRU

Po sveobuhvatnosti, razarajućoj snazi, totalnosti uključivanja svih snaga društva i sveg stanovništva savremeni rat bio bi krajnje iscrpljujući, a po pravilu i dugotrajan, čak i u svojoj lokalnoj varijanti. On bi bio posebno težak za narode koji su žrtve agresije a riješili su da brane svoju nezavisnost, svoje pravo da žive kako oni hoće. Svjedoci smo da su naročito mali narodi često podvrgnuti brutalnim iznenadnim napadima snažnih oružanih snaga agresorâ, koji uvijek teže da u što kraćem vremenu slome volju napadnutog naroda za odbranu, da razbiju oružane snage, posjednu sve značajne rejone zemlje, razbiju organizaciju društva i da, zatim, masovnim nasiljem i terorom spriječe dalji otpor, te da pokušaju prinuditi zemlju na kapitulaciju, ispunjavanje njihove volje i političkih ciljeva i prihvatanje kvislinških političkih garnitura.

Agresorima u tom cilju danas stoje na raspolaganju zaista sva moguća sredstva: od sredstava za fizičko razaranje i uništavanje do sredstava psihičkog pritiska i do velikih mogućnosti da agresiju otpočnu iznenadno.

Takvo stanje stvari upozorava nas da sa svom ozbiljnošću shvatimo činjenicu da koncepcija sama po sebi samo stvara idealne uslove za samoorganizovanje društva za odbranu, da ona inicira rad na tom planu — ali ne rješava problem uspješne odbrane ako do detalja i po svim vidovima odbrane društva ne razradimo postupke, ako ne pripremimo i ne osposobimo još u miru cijelo društvo, a posebno njegove oružane snage za rat kakav nam može biti nametnut.

Društveni karakter i integralnost svih djelatnosti u realizaciji koncepcije kroz društvo, uključujući i pripreme oru-

žanih snaga, ukazuje na to da će efikasnost i vrijednost odbrane u punoj mjeri ovisiti o stanju tog društva. Zbog toga je od izuzetnog značaja kako se to društvo u miru razvija, kreće i koliko njeguje i cijeni sve ono što je za realizaciju koncepcije značajno.

Naše društvo mora voditi računa da efikasnost njegove odbrane, njegova odbrambena snaga jača u mjeri u kojoj raste ekonomska snaga društva i standard radnih ljudi. Ono će biti sposobno za odbranu u mjeri u kojoj će svaki čovjek u praksi osjetiti da je to društvo njegovo, koje više od bilo kojeg drugog odgovara njegovim idejama i ciljevima, koje mu otvara perspektive sve boljeg života, sigurnosti za zapošljavanje i zaštite njega kao ličnosti.

Snaga naše koncepcije najviše se zasniva na činjenici da postoji čvrsto jedinstvo naših naroda i narodnosti i na njihovoj riješenosti da nikada i nikome ne dozvole razbijanje naše socijalističke zajednice. Jedinstvo naših naroda i narodnosti je od tolikog značaja da se nikome ne može dozvoliti ponašanje koje bi moglo narušiti to jedinstvo. Koncepcija opštenarodne odbrane se ne može realizirati ako ne postoji puno međusobno povjerenje naših naroda i njihova čvrsta i zajednička odluka da jedinstveno i odlučno brane SFRJ.

U savremenim uslovima pobjeda u ratu i odbrana zemlje postižu se dobrim dijelom još u miru. Ta istina zahtijeva svestrane pripreme čitavog društva, svih njegovih struktura, a ne samo oružanih snaga. Od toga polazi i naša koncepcija. Bez toga ona ne bi bila efikasna i nepobjediva ratna doktrina, niti bi oružane snage društva mogle koristiti sve one prednosti i snagu koju bi im svakako dalo tako pripremljeno društvo.

Kompletna priprema društva obuhvata mnoge komponente. Ono se, prije svega, mora u cjelini pripremiti da funkcioniše u najtežim uslovima u slučaju da budemo napadnuti od izrazito nadmoćnih agresorskih snaga i prisiljeni da se borimo širom naše teritorije, u svim našim selima i gradovima, u uslovima kada moramo primjenjivati najteže oblike oružane borbe, kada su nam ne samo oružane snage već i sve druge političke institucije, sve društvene i privredne organizacije, životi naših ljudi pod neposrednim udarom agresora.

Baš zbog takvih mogućih okolnosti, koje nikada ne treba gubiti iz vida, moramo pripremiti naše društvo, i to ne samo u smislu svestranih priprema za oružanu borbu — jer, ma koliko to bilo značajno, ipak bi značilo da koncepciju gledamo samo kroz vojnostručne naočare — ne samo ni kroz pripreme državnih institucija društva — jer bi i to značilo tehnokratsko gledanje — već kroz pripreme i prilagođavanje društva u

cjelini. U svim akcijama: političkim, psihološkim, vojnostručnim, ekonomskim, u rješavanju odnosa među ljudima, odnosa među narodima i narodnostima, u posvećivanju pažnje omladini, našoj kulturi i historiji — naša koncepcija mora se ogledati i biti prisutna kao odraz lica u ogledalu.

U okviru koncepcije opštenarodne odbrane po oblicima organizacije naše društvo može imati različita rješenja za oružane snage, u skladu sa konkretnim uslovima, što je predmet naše stalne pažnje. Ali, ma kako bile organizovane, ma iz kakvih dijelova bile sastavljene, po svojoj političkoj opredijeljenosti one moraju slijediti i realizirati fundamentalne principe na kojima počiva naše društvo, među kojima i princip ravnopravnosti naših naroda u odlučivanju o svim bitnim pitanjima izgradnje društva, pa i naših oružanih snaga. To znači da po duhu i sadržini moramo stvarati oružane snage koje će svi naši narodi i narodnosti prihvatiti kao svoje. U tom okviru i JNA — ma koliko predstavljala jedinstvenu vojnu organizaciju koju je naše društvo stvorilo radi efikasnije odbrane svoje nezavisnosti — mora predstavljati i dio oružanih snaga koji svaki naš narod i narodnost smatra svojim u istoj mjeri kao i bilo koju vojnu jedinicu koja je formirana na nacionalnoj, odnosno republičkoj osnovi u okviru teritorijalne komponente ili partizanskih jedinica.

Osjećaj jednakosti i ravnopravnosti ljudi u JNA ili teritorijalnoj odbrani, bez obzira koje su nacionalnosti, postići će se u punoj mjeri ako na adekvatan način i u oružane snage ugradimo principe i shvatanja o međunacionalnim odnosima. Zbog iznijetog značaja tog pitanja, ono mora biti predmet posebne pažnje u našem naučnoistraživačkom radu.

O bilo kom pitanju ove prirode se radilo — od jezika do poštovanja običaja i drugih nacionalnih osobenosti — naš stav je da treba poštovati sve one nacionalne osobenosti koje su i izraz i potreba kako afirmacije nacija i narodnosti tako i izraz jedinstvenih interesa naše zajednice i njene odbrane.

Kroz tako vođenu i realizovanu politiku u izgrađivanju naših oružanih snaga doprinosimo i boljem razumijevanju među našim narodima, većem povjerenju jednih u druge, a našim oružanim snagama, sem stručne kvalificiranosti, obezbjeđujemo onu moralnu snagu koja će ih nositi iz pobjede u pobjedu.

KONCEPCIJA OPŠTENARODNE ODBRANE I ORUŽANA BORBA

U pripremi društva da svim svojim snagama, sredstvima i aktivnostima odbrani nezavisnost i integritet naše socijali-

stičke zajednice oružana borba svakako zauzima najznačajnije mjesto.

Sve druge vrste otpora koje su moguće i mogu biti od velikog značaja ipak treba prije svega da doprinesu stvaranju jedne situacije, stanja i uslova koji će, s jedne strane, omogućiti našim oružanim snagama da svojim djejstvom postižu najveće moguće rezultate i, s druge strane, stvoriti što teže uslove za život i djejstva agresorskih oružanih snaga.

Koncepcija opštenarodne odbrane opredjeljuje i naš stav, pogled na karakter rata i oružanu borbu koju bismo vodili.

Oružanu borbu, kao glavni oblik suprotstavljanja vojnoj agresiji, koncepcija shvata vrlo široko, kao jednu bogatu skalu raznih djejstava, od djejstava velikih vojnih formacija do oružanog otpora pojedinca.

Kao osnova cjelokupne naše ratne i vojne doktrine, pored toga što podrazumijeva pružanje neprekidnog otpora agresoru svim sredstvima, na svakom mjestu, sve do njegovog konačnog istjerivanja iz zemlje — *naša koncepcija imperativno zahtijeva i primjenu svih oblika oružane borbe, borbenih sistema i djejstava: od najmanjih diverzija do krupnih operacija, kakve izvode savremene armije i razni vidovi oružanih snaga.* Za razliku od klasičnih vojnoteorijskih postavki, ona niti prejudicira niti odbacuje značaj i vrijednost bilo kojeg oblika oružane borbe. Naša koncepcija upravo traži da se primijeni *onaj* ili *oni* kombinovani oblici borbenih djejstava koji su u datom momentu najefikasniji i najekonomičniji, odnosno sa kojima se postižu najveći rezultati. Ona ne određuje unaprijed kada će se u toku rata koja djejstva primjenjivati, te baš zbog toga i zahtijeva oružane snage koje će biti sposobne da se brzo prilagode bilo kom obliku oružane borbe.

I izbor i primjena nekog od oblika oružane borbe, odnosno primjena više različitih formi borbenih djejstava istovremeno, što bi u našim uslovima najčešće i bio slučaj — zavisili bi od vrste agresije i neprijateljskih snaga koje bi u njoj bile upotrijebljene, postignutog stepena iznenađenja, borbene sposobnosti naših oružanih snaga, kao i mnogih drugih faktora. U tome se oslanjamo na naše bogato iskustvo iz NOB i na iskustvo mnogih oslobodilačkih ratova u novije vrijeme.

Kada se, na primjer, pažljivo prouče principi koji se primjenjuju u oslobodilačkom pokretu Južnog Vijetnama, ne možemo a da ne uočimo njihovu sličnost, pa čak podudarnost sa našim principima iz NOB. To će se najneposrednije uočiti iz sljedećih pet principa:

1) Svako ko hoće može se boriti protiv agresora.

2) Neprijatelja mogu tući, nanositi mu gubitke i pojedinac i najmanja jedinica.

3) Ako je neko spreman da se bori, može tući neprijatelja bilo kojim sredstvom.

4) Ako je neko odlučan da se bori protiv agresora, on će uvijek naći sredstva i način borbe.

5) Neprijatelja treba tući svuda, na svakom mjestu i u svako vrijeme.

Koncepcija opštenarodne odbrane, kad je riječ o pogledu na oružanu borbu, ima univerzalan značaj i predstavlja viši stepen vojnog organizovanja društva za vođenje svih oblika rata u svim razmjerama i u bilo kojim uslovima.

Drugim riječima, koncepcija nije neka subjektivna teorija, stvar političkog oportuniteta — ona predstavlja naš u velikoj mjeri originalan, naučni prilaz oružanoj borbi i drugim aktivnostima od interesa za narodnu odbranu.

Ona, dalje, predstavlja i odgovor vojnim agresivnim doktrinama velikih sila, odgovor malog naroda koji ne želi prihvatiti pseudonaučnu teoriju koju blokovi proturaju o tome da odbrana male zemlje nije moguća, teoriju po kojoj se teži da se od malih zemalja naprave poslušni sateliti, koji nemaju šta da traže niti šta da kažu, jer, ako su neposlušni, pregaziće ih vojna snaga velikih.

Našom koncepcijom i njenom primjenom na oružanu borbu mi naučno i stručno dokazujemo da je ne samo moguće voditi uspješnu oružanu borbu već i da je i najjačeg agresora moguće dovesti u bezizlaznu situaciju, i to vrlo brzo. Zato koncepcija implicitno zahtijeva i na vojnom planu pretpostavlja najvještije vođenje oružane borbe, izvanredno dobro izvježbane i pojedince i male i velike oružane formacije, koji će uz moralnu pripremljenost i snagu naših ljudi i stvarati onaj traženi novi kvalitet borca-jedinice, sposobnih da se bore i djejstvuju u svim uslovima.

Koncepcija opštenarodne odbrane ima i svoj vremenski aspekt rata. Polazeći od činjenice da agresor teži da riješi ishod rata u svoju korist za najkraće moguće vrijeme, mi tome suprotstavljamo dugotrajan rat, koji nam omogućuje da praktično anuliramo njegove početne uspjehe, da mu nametnemo i takve oblike oružane borbe koji su u datoj situaciji za nas najpogodniji, a za njega nepodnošljivi. Krajnji cilj je njegovo razbijanje i izbacivanje iz zemlje.

Koncepcija opštenarodne odbrane je, po našem dubokom uvjerenju, naučni prilaz ratu i zato što na kompletan način

istražuje i definiše ulogu dva glavna faktora u ratu — borbene tehnike i čovjeka borca. Ona jasno ukazuje da se rat, ma kako se i ma čime vodio, u svom toku iz sfere tehnike, koja u jednom momentu može biti dominantna, ipak spušta među ljude, koji na kraju rješavaju o njegovom ishodu. Tehnika može da nanosi velike gubitke, da razara, ali sama ne može da osvaja, da pokorava ili zavodi vlast. To mogu samo ljudi. Naša koncepcija ukazuje baš na tu činjenicu i, ne potcjenjujući potrebu raspolaganja tehnikom, ukazuje na dominantan značaj i ulogu čovjeka, koji je nepobjediv ako je svjestan za šta se bori, ako vješto primjenjuje najbolja sredstva i načine borbe. Ova velika istina je potvrđena mnogo puta u dosadašnjoj ratnoj praksi. Treba jasno reći da se to ne događa samo po sebi, već samo ako su društvo i njegove oružane snage u cjelini pripremljeni.

Naše oružane snage danas se sastoje od nekoliko komponenata, koje, iako različite po strukturi i osnovnoj namjeni, imaju zajednički cilj — uništavanje agresora, njegovih ofanzivnih i borbenih snaga.

S obzirom na različite moguće vrste agresije na našu zemlju, zakonito je računati i tako planirati i pripremati se da će sposobnost i efikasnost jednog dijela oružanih snaga imati veoma ozbiljan uticaj na djejstva drugog dijela, konkretnije rečeno: djejstva operativne armije i njena sposobnost da se odlučno suprotstavi agresoru veoma će mnogo uticati na borbena djejstva jedinica teritorijalne odbrane, na ispoljavanje i razvoj svih drugih oblika otpora. Isto tako, širok razmah svih drugih oblika borbe i otpora kroz djejstva teritorijalnih i partizanskih jedinica, oružanu borbu i diverzije u gradovima — imaće presudan uticaj i na efekat djejstava operativne armije.

Zato je jedino ispravan princip da se sve vrste otpora i oružane borbe smatraju kao dijelovi jedinstvenog otpora agresoru, koji mora biti najefikasnije i najoptimalnije organiziran i vođen. Treba da bude potpuno zastupljen princip što veće univerzalnosti naših oružanih snaga, njihove sposobnosti da se snađu i djejstvuju u svim oblicima borbe; da teritorijalne i partizanske jedinice budu spremne da vode i frontalne borbe iako im to nije osnovna namjena i da se operativne jedinice osposobe da djejstvuju u svim uslovima, pa i u pozadini agresorskih snaga, primjenjujući partizanski način ratovanja.

Novi eventualni rat, ma koliko istraživali njegov sadržaj, ipak će po mnogo čemu biti iznenađenje za nas. Zbog toga je

potrebno stvoriti vojnu organizaciju koja će biti sposobna da neutralizira ta iznenađenja; koja će se brzo prilagođavati stvorenim uslovima i načinu djejstva agresora, koja će brzo nalaziti najslabije tačke agresorskih snaga, a to znači stvoriti vrlo dobro organiziranu, obučenu i za naše potrebe i mogućnosti savremeno naoružanu snagu. Ona je danas ovoj zemlji potrebnija više nego ikada.

U odbrani naše zemlje svi mi treba da budemo prožeti istim duhom, istim osnovnim shvatanjima o potrebi svenarodnog otpora agresoru: da budemo kao i za vrijeme NOB borci visoke svijesti i saznanja da branimo nešto što je najsvetije narodima i narodnostima Jugoslavije — njihovu slobodu i pravo da žive i grade svoje društvo kako njima odgovara.

Kritika i kulturno stvaralaštvo *

AVDO SUMO:

O aktuelnim idejnim pitanjima kulture

Mi danas u kulturi imamo brojne nesporazume i zapletene odnose koji se ispoljavaju kako u teorijskim tako i u konkretnim pitanjima. To što se oni nedovoljno uviđaju i ne rješavaju, pokazuje nesređen položaj kulture danas, pasivnost, društvenu nemoć i idejnu dezorijentaciju mnogih njenih kreatora, kao i potcjenjivanje njene društvene uloge u jednoj demokratskoj asocijaciji neposrednih proizvođača.

Kultura se još uvijek u mnogim slučajevima shvata samo kao potrošnja koja se raznim mjerama propisuje ili parcijalno nudi, a ne kao stvaralačka komponenta u razvoju društva, bitan uslov njegovih optimalnih materijalnih i duhovnih mogućnosti. Zbog takvog shvatanja ni osnovni faktori razvoja kulture, kao što su sloboda stvaralaštva, materijalni položaj kulture, kao i ljudi i institucije koji su njome angažovani, nisu međusobno sinhronizovani, tretirani su proizvoljno, a to unosi mnogo teškoća i problema.

Na području kulture nisu se još oblikovali samoupravni odnosi, kako među radnim ljudima u kulturi tako i u odnosu kulture i društva — u vidu povezivanja kulturnih djelatnosti sa drugim oblastima udruženog rada. Zbog toga ne može ni biti zajedničkog programiranja, dogovaranja, finansiranja i zajedničkog stvaralačkog pristupa kulturnoj politici. Takvo stanje zadržava budžetski administrativni odnos u kulturi, koji stvara

* Komisija Predsednistva SKJ za kulturu organizovala je 9. i 10. aprila ove godine u Beogradu savetovanje »O problemima razvoja kritike u oblasti stvaralaštva«. U ovom broju objavljujemo, kao tematsku celinu, delove autorizovanih priloga nekolicine učesnika u ovoj diskusiji. Istovremeno časopis »Socijalizam« poziva sve zainteresovane na širu raspravu o ideološkim i društvenim pretpostavkama u kulturi danas.

nesporazume, odražava birokratsku samovolju i monopolizam u mnogim kulturnim djelatnostima. Nerazvijeni i neadekvatno oblikovani odnosi u ovoj specifičnoj oblasti ljudske aktivnosti, često mehanički prenošeni iz materijalne proizvodnje, prouzrokovali su razne oblike otuđivanja kulture od drugih djelatnosti, naročito od materijalne proizvodnje i njenih nosilaca, kao i tih djelatnosti od kulture.

Razumije se da su takva stanja dovodila i do jalovih diskusija o tome ko je u pravu — nosioci kulture ili druge samoupravne aktivnosti i podržavao se jedan aristokratski stav da su autentične one kulturne vrijednosti koje su namijenjene samo izabranima, a njene niže vrijednosti, surogati i šund, širim slojevima naroda. Da li je kulturna zajednica odgovarajući društveni oblik kulturne asocijacije koji bi odgovarao našem današnjem stepenu globalnog razvoja samoupravnih odnosa u društvu i u kome bi se moglo racionalno ostvarivati programiranje i društveno dogovaranje kulturnih stvaralaca, građana, radnih organizacija i predstavnika društveno-političke zajednice? To bi svakako trebalo ispitati i prihvatiti, bilo te ili neke druge samoupravne oblike. U novim samoupravnim oblicima morale bi da nastaju takve situacije u kojima se kulturne ustanove ne bi zatvarale u sebe, mada živeći formalno u demokratskim odnosima, a stvarajući na taj način mogućnost za oživljavanje birokratskih struktura sa monopolističkom vlašću pojedinaca i grupa. U svakom slučaju, današnje stanje u tim zatvorenim kulturnim ustanovama ima obilježje sraščivanja samoupravnog mehanizma sa tehnokratskom strukturom unutar samog samoupravnog sistema.

Jedno od temeljnih pitanja danas u kulturi koje predstavlja osnov samoupravnog odnosa jeste načelo dohotka, koje se nije dovoljno ni saživjelo sa praksom kulturnih organizacija niti je temeljitije istraženo, usled čega nema ni dugoročnih programa. Tome je doprinijelo i jedno vulgarno mišljenje da kultura treba da bude u svojoj društvenoj funkciji isključivo prepuštena tržišnim zakonitostima kao regulatoru njenoga razvoja. Tržište kao vrlo uticajan faktor u razvoju kulture treba i ubuduće da ostane, ali bi bilo pogubno da se ona prepusti isključivo tržištu i njegovoj stihiji, i to iz više razloga.

Naše socijalističko društvo postaje sve više demokratsko i sve otvorenije prema svijetu. Kroz njega protiču razne ideje, iskustva i znanja i raznovrsne kulturne vrijednosti, što svakako otvara velike mogućnosti i perspektivu za naš brži napredak, za koncentraciju većeg znanja i informacija, što sve

podstiče obogaćivanje naših kulturnih vrijednosti i stvaralačkih sposobnosti nosilaca kulturnih akcija. Ali istovremeno kroz taj protok struje i negativni uticaji, ideje koje su u suprotnosti sa socijalističkim društvom, a koje ponekad imaju i implikacije političke zloupotrebe. Nekritičko prihvatanje takvih kulturnih uzora i minornih vrijednosti, koje ne otvaraju nikakve nove mogućnosti, slabi naše stvaralačke sposobnosti jer odvraćaju pažnju od istraživanja mnogih naših potencijalnih vrijednosti koje izbacuje socijalistička društvena praksa. Doduše, mnoge takve minorne i konfuzne ideje i uzori izrastaju iz naše prakse kao proizvod naših deformacija i našeg duhovnog i kulturnog pragmatizma. U svakom slučaju, jedno socijalističko društvo koje gradi nove demokratske društvene odnose i novi idejni svijet svojih građana mora imati daleko razvijeniji i kritičko-estetski odnos u vidu aktivnog i efikasnog intelektualnog angažovanja prema nehumanim, konzervativnim i reakcionarnim idejnim pojavama nego što je to do sada imalo.

U današnjoj fazi preobražaja našeg društva iz birokratsko-etatističkog u samoupravno još žive ostaci starih odnosa sa svojim društvenim i idejnim uticajima koji traže spregu sa novim negativnim tendencijama koje izlučuje praksa društvenog kretanja, a koje imaju sličnu društveno-političku suštinu. U novim samoupravnim društvenim odnosima, koji se u razvoju rađaju u mnogim samoupravnim organizacijama, pored pojava dubljih demokratskih oblika i krupnih, svježih, progresivnih ideja i shvatanja, izbijaju i pojave novih birokratskih oblika koji se ispoljavaju u vidu tehnokratsko-menadžerskih idejnih stavova i konkretne prakse.

Bitno obilježje ove nove pojave u idejnom i političkom pogledu nije samo težnja ka sraščivanju birokratsko-menadžerske strukture sa samoupravnim sistemom i na toj osnovi izgradnja birokratske vlasti, već u vezi sa tom pojavom stvara se kod radnog čovjeka, bilo svjesnom akcijom bilo spontanim procesom, u njegovom idejnom svijetu potrošački mentalitet koji, ako se razvija jednostrano, bez kulturne i idejno-političke orijentacije, bez socijalističke vizije, može da liši samoupravni socijalizam njegove idejne suštine. Borba za visoki standard razvijenog potrošačkog i visoko razvijenog industrijskog društva jeste jedan od osnovnih zadataka samoupravnog socijalizma, ali ipak nije cilj dovoljan sebi niti je to jedini akcioni zadatak komunista i progresivnih ljudi.

Naprotiv, sa oslobođenim radom, sa razvojem visokog materijalnog standarda treba da izrasta čovjek optimalno oslobođen otuđenja, sa visokom intelektualnom i kulturnom svije-

šću. Zbog toga i nije jedini zadatak i krajnji cilj, kako zamišljaju određene tek izrasle društvene strukture, borbe današnjeg čovjeka privredni prosperitet, nego sveukupni društveni napredak čiji je bitan dio kulturni i ljudski razvoj neposrednog proizvođača u samoupravnom socijalizmu.

Među tim alternativama kreće se savremeni čovjek i u socijalizmu. Kako obezbijediti socijalističko samoupravljanje sa socijalističkom perspektivom i izbjeći idejnu orijentaciju isključivo na potrošačko društvo i na njegov samozadovoljni malograđanski nerevolucionarni mentalitet; kako učiniti da sa ličnim materijalnim prosperitetom izraste u idejnoj i moralnoj sferi čovjeka još jasnija vizija socijalizma, a ne samo društvo prosperiteta koje gubi iz vida suštinske socijalističke odnose u kojima čovjek i njegovo slobodno i stvaralačko mjesto u društvu predstavlja osnovni smisao progresa i opštedruštvenog i ljudskog napretka.

Na području kulture ova dilema, ukoliko se ne razrješava, projicira se u vidu formiranja jednostranog individualnog potrošačkog mentaliteta koji spontano podleže propagiranju neautentičnih kulturnih vrijednosti, malograđanske idolatrije niskog ukusa. Doduše, uporedo sa masovnim iznošenjem na tržište tih niskih vrijednosti jedno razvijeno potrošačko društvo nudi i nove duhovne kvalitete koji utiču na masovniju estetizaciju čovjekove okoline i daju bogatiju i širu mogućnost za sticanje većih znanja i kulture.

Međutim, stihija tržišta i organizovana propaganda najčešće nude inferiorne vrijednosti nastale u razvijenijem potrošačkom društvu onim društvima koja su i u materijalnom i u duhovnom pogledu na nižem stupnju razvitka. Navala bilo vlastite bilo tuđe pseudokulture i te kako demobiliše, dezangažuje, stvarajuci bezbrižnost i lako samozadovoljstvo, i na taj način čini intelektualni i humani protest često nemoćnim za bilo kakvu organizovanu, programiranu kulturnu akciju. Takve pojave u dobroj mjeri opredjeljuju i idejnu situaciju na području kulture.

Mi danas pitanje kulture moramo posmatrati sa još jednog aspekta Nalazimo se u vremenu stvaranja nove civilizacije koja proizlazi iz naučno-tehnološke revolucije u svijetu, a koja je zahvatila i našu kuću. Ona postavlja nove zahtjeve u kulturnoj djelatnosti. Kultura u najširem smislu, prihvaćena od radnih slojeva, može jedino da obogati svojom sadržinom kvalitet društvenog rada kakav traže sredstva nove tehnologije i da ga svojim humanim ciljem i progresivnim smislom očovječi. Savremena tehnološka revolucija dovodi samu sebe u pitanje ako s njome ne ide avangardizam kulture

duha i fond opšteg znanja nacije. Ona u krajnjoj liniji vodi nasilju jer su njena jednostranost i njen prakticistički i ograničen pogled nemoćni da ga spriječe. Jedino tamo gdje kultura bude razvila kritički i stvaralački duh koji će postati svojina masa, a time i odlučujuća sila, i gdje zbog toga ne može da cvjeta provincijalistički egocentrizam, primitivizam, površnost i šovinistička zaslijepljenost (čime tehnološka revolucija u kapitalizmu ne može da se pohvali, kao što iz istih razloga ne može da se pohvali da je učinila kulturu odlučujućim faktorom), jedino tamo otpor čovječanstva prema nasilju može da bude efikasan. U vjekovnoj borbi protiv divljaštva i nasilja nisu ni velike svjetske religije bile bolje sreće. One su se — za razliku od kulture tamo gdje ona zaista djejstvuje — pokazale nemoćnim u stvaranju novih odnosa u ljudskoj svijesti. Od toga kakva će snaga u socijalističkom društvu postati kultura u mnogome zavise i njegove šanse u utakmici sistema. Zbog toga su međusobno uslovljene nova tehnološka revolucija koja mijenja materijalnu prirodu društva i kultura koja sprečava jednostranost i pouzdano ovladava tim procesima.

Na prvom mjestu htio bih da iznesem neke misli o marksizmu i kulturi u vezi sa problemima i stanjem u kulturi o kome sam maloprije govorio. Marksizam, i kada je bio državna ideologija kod nas, bio je antidogmatski. On nikada nije ostao po svojoj biti, i pored toga što je imao i državni karakter, na pozicijama dogmatskog koncepta — jednostavno zbog uslova razvoja revolucije u jednoj mnogonacionalnoj zemlji. Revolucija se morala odvijati, ako je htjela da pobijedi, kroz demokratske oblike i demokratske odnose među nacijama, narodnostima i ljudima. Kako je naša revolucija morala da povezuje pitanje nacionalnooslobodilačkog sa socijalnim oslobođenjem, to je i narodnooslobodilački karakter naše revolucije sadržavao u sebi i nacionalno oslobođenje svakog naroda i narodnosti i proces klasne revolucionarne suštine izražene u socijalnom oslobođenju. Revolucija se ne bi mogla izvršiti, niti bi se mogle izvesti pripreme za nju niti ona dovesti do kraja da se nije stvaralački primijenio marksizam i lenjinizam na konkretne uslove Jugoslavije.

Osim toga, neposredno poslije oslobođenja mi smo se otvoreno sukobili sa staljinističkim dogmatizmom, i to, s jedne strane, direktno sa Staljinom, a s druge, sa staljinističkim dogmatizmom u međunarodnom radničkom pokretu. Ta se borba protiv dogmatizma mogla odvijati jedino pod uslovima istovremene borbe za demokratiju i slobodu mišljenja koje su pružale jedinu šansu i jedinu mogućnost da se afirmiše stva-

ralačko istraživanje revolucionarne dijalektičke teorije o kretanju i razvoju socijalizma. U jeku te borbe otvoren je kod nas proces neposredne socijalističke demokratije i radničkog samoupravljanja, koji je suštinski, kao nov razvojni društveni proces u socijalizmu, neizbježno bio u sukobu sa idejnim dogmatizmom i teorijskim vulgarizacijama marksizma i lenjinizma.

Međutim, u jednom društvenom procesu u kome su se sa samoupravnim strukturama miješale jake birokratsko-etatističke i centralističke strukture dešavalo se da je marksizam postajao konzervativan i nestvaralački, često i dogmatski jer su te strukture po svojoj biti nedemokratske i prakticističke, koje u teorijskim obrazloženjima za svoje postojanje traže okamenjenu dogmu. Ali, kod nas, gledajući istorijski, etatističke strukture nisu se održale u dužem periodu, pa prema tome nisu ni mogle da učvrste dugotrajniji monopol političke i idejne vlasti nad društvom.

Bilo je kod nas pojava da se marksizam identifikovao sa pragmatizmom, prakticizmom, pa i staljinizmom. Ali takve teorije nisu mogle da imaju ni dublje korijene u društvu niti su bile podizane na nivo nekih vladajućih teorija i osnovne prakse, čak ni onda kada su etatizam i birokratizam bili dominantna društveno-politička struktura socijalizma.

Međutim, danas kada samoupravljanje postaje preovlađujući društveni odnos, marksizam potpuno gubi obilježje državne ideologije prepuštajući komunistima i marksistima daleko ozbiljniju odgovornost nego do sada za njegov razvoj i njegovu stvaralačku primjenu.

Danas se u kulturi otvorio prostor za borbu različitih idejnih tokova i estetskih koncepcija, što je stvorilo marksizmu mogućnost da proširi područje svoga istraživanja i da ostvari jači uticaj na šira idejna kretanja. To bogatstvo idejnog svijeta i estetskih pravaca traži vitalniji odnos marksističke teorije, koja ne može ni da se održi a da suštinski ne bude protiv svake unifikacije duhovnog stvaralaštva.

Međutim, i u samom marksizmu postoje različiti pristupi, zbog čega je u stalnoj unutrašnjoj dinamičnoj konfrontaciji, a ne samo prema nemarksističkom idejnom svijetu. Zbog toga je nužno da se on neprestano provjerava i na taj način obogaćuje na filozofskim, sociološkim i estetskim tokovima savremenog svijeta i socijalističke prakse. Sigurno je da će svaki marksistički pristup ostati na konzervativnim osnovama i pretvoriti se u apologetiku i dogmatiku ako on u svom istraživačkom poduhvatu ne bude znao da prihvati prave naučne i estetske vrijednosti koje nastaju kod nas i u svijetu.

Pojava brojnih i različitih kulturnih programa i kulturnih oblika, nekritičkih tradicionalističkih tendencija u kulturi, različitih filozofskih i estetskih koncepcija koje su međusobno protivrječne — izraz je protivrječnosti današnjeg svijeta, koji je bremenit mnogim kriznim moralnim i idejnim situacijama.

Sa razvojem samoupravnog društva i socijalističkih demokratskih odnosa nastali su kod nas brojni centri idejnog uticaja kao samostalni kulturni subjekti. I dalje moramo stajati na stanovištu slobode stvaralaštva, s tim da taj stav znači i angažovanost u idejnoj borbi u kulturi. Jer borba mišljenja bez vlastitih stavova marksista i komunista neće doprinijeti razvoju i obogaćivanju kulture. Ukoliko marksisti i komunisti ne izgrade svoje idejne stavove na bazi argumenata, koji će im jedino omogućiti da postanu nosioci idejnog uticaja u svojim sredinama, oni će ostati nemoćni ili će postati nosioci tuđih idejnih uticaja. Mislim da nemamo druge alternative u kulturi osim demokratskog dijaloga koji treba da razbije uske horizonte, uska prakticistička rješenja i da presiječe uske okvire u kojima se problemi rješavaju i monopolističke tendencije kao izraz otuđenja kulture kako od stvaralaca tako i od klase kojoj je ona namijenjena. Jedino putem dijaloga možemo doći do zrelih teorijskih i idejnih kriterijuma za akciono jedinstvo u opštoj kulturnoj orijentaciji.

MILAN ĐURČINOV:

Idejno neutralna kritika i stvaralaštvo

Umetnička kritika, upravo sa jednog društvenog stanovišta, nalazi se već niz godina na sporednom koloseku u odnosu na ostala kretanja u stvaralačkoj sferi. Sigurno je da nam nedostaje jedna teorijski razrađena kritika, čiji bi postulati imali dublju fundiranost i reljefni idejni i misaoni profil. Sigurno je, takođe, da bi nam ozbiljniji i kontinuiraniji rad na takvoj vrsti kritike otvorio neke teorijske vidike i pokazao u kojoj bi meri upravo jedna nova kritika marksističke orijentacije bila u stanju da preuzme zastavu stvaralačkog avangardizma u ovoj oblasti.

Ali, meni se čini da se aktuelni problem kritičke misli kod nas ni izdaleka ne iscrpljuje prigovorima ove vrste. Mislim da je i sa idejnog i sa kulturno-humanističkog aspekta

mnogo ozbiljniji problem nivelacije kritičke misli, njen satelitski mentalitet, njeno utapanje u grupaškim interesima, njen beživotni modus vivendi u stranačkim parcelama. Stvaralaštvo u njegovim živim, prisutnim i vitalnim vidovima prestaje da prati jedna otvorena, nepotkupljiva, smela i bespoštedna kritička reč, koja prima na sebe sav rizik izrečenog suda, koja ima svoju sopstvenu moralnu, idejnu i estetsku poziciju, koja usavršava i izoštrava svoje kriterijume kroz angažovanu kritičku akciju afirmacije i negacije. Umesto nje, odomaćuje se jedan sasvim drugačiji, komotniji vid kritičkog praćenja koji ljubomorno krije svoje sudove, služi se obilato izrelativiziranim kriterijumima, a svoju egzistenciju obezbeđuje tehnikom stalnog prilagođavanja. Za takvu kritiku idejni izazovi predstavljaju jednu veoma relativnu sferu koja se najradije prepušta drugima. Ukratko, ja mislim da se ta vrsta kritike udaljuje ne samo od svog etimološkog korena, već i od života, od njegovog vrelog i izazovnog poprišta.

Postoje uglavnom dva mišljenja o tome koji su pravi uzroci što se kritika našla na ovom koloseku. Prema jednima, to je i pravo mesto savremene kritike, one koja ne želi da bude vrhovni i subordinirani sudija stvaralaštvu. Prema drugima, kritika na taj način beži od sopstvenih generičkih obaveza, uspavljuje i obezvređuje samu sebe. Konfrontacija ovih dvaju shvatanja stvara osnovnu polarizaciju u sadašnjim razmišljanjima o stanju kritičke misli kod nas. Svakako da o ovim razlikama treba dublje razmišljati već i zbog toga što mi nemamo pred sobom neke modele jedne optimalne ili idealne savremene kritike marksističkog opredeljenja. Naprotiv, mnogo su vidljivija i mnogo reljefnija neka negativna iskustva u ovom smislu. S druge strane, sigurno je da jedna relativistička i idejno neutralna kritika ne može biti dalji stimulativni pratilac našeg kulturnog stvaralaštva, njegovog daljeg rasplamsavanja i stvaraiačkog kretanja. Iz ove protivrečnosti kritika mora izaći ukoliko želi da i sama opstane kao jedna neophodna i nezamenljiva ljudska aktivnost.

Razmišljanja o stanju naše kritičke misli danas prati jedan veoma izražen nesporazum: svaki pledoaje za jednu teorijski razrađeniju i čvršću, idejno i društveno angažovaniju kritiku prati grimasa podozrenja, pretnja etiketiranja. Negde se čak i otvoreno izjavljuje da je takva kritika već unapred osuđena na ždanovizam, da u sebi sadrži prikrivene staljinističke tendencije itd. Ovaj nesporazum nije slučajan i upravo zbog toga što se na njemu insistira — o njemu treba razmišljati. On može poticati i iz izvesnih dilema o stanju marksističke misli danas u svetu, o zaostajanju marksističke este-

tičke misli i o njenim još uvek prisutnim dogmatskim interpretacijama, ali i iz jednog aprioristićkog filozofskog nihilizma. Ja imam utisak da se upravo o njemu radi kada se tvrdi i smatra da se situacija estetskog pluralizma kod nas sui generis kosi sa zahtevom za jednom teorijski i idejno angažovanijom kritikom marksističkog smera. Ja, naprotiv, tu ne vidim nikakvu protivrečnost. Jer, onaj ko tvrdi da je to protivrečnost koja se može samo mehanističkim aberacijama razrešiti mora takođe tvrditi da je sve ono što je jugoslovenska umetnička kritika učinila od početka pedesetih godina do danas bilo učinjeno sa nemarksističkih ili nekakvih drugih pozicija. Onaj ko na tome insistira morao bi ipak da objektivizuje svoju sopstvenu misaonu poziciju vis à vis onih drugih koje ne prihvata i odbacuje. Ja, razume se, u nepremostivost te protivrečnosti ne verujem, jer verujem u mogućnost da se, nasuprot dogmatskim i šablonskim pseudomarksističkim interpretacijama umetnosti koje se očigledno u sferi stvaralaštva nisu najbolje snalazile, otkriva prostor za jednu drugačiju stvaralačku i angažovanu kritičku misao marksističke orijentacije.

Moram priznati da mi semantičke, logičke i druge analize termina koji uslovno nazivamo marksističkom kritikom pri tom ne izgledaju najbitnije. Daleko atraktivniji mi izgledaju eventualno određeniji i suminantni odgovori na pitanje: šta je to što su jugoslovenski estetičari i književni kritičari komunisti dali u ovoj oblasti nakon toga što su se početkom pedesetih godina tako radikalno oprostili sa ždanovizmom, sa dogmatizmom, sa pragmatističkim vrednovanjem umetnosti? Da li smo tu došli do nekih novih iskustava? U čemu su ona? Možemo li ih objektivirati i teorijski uopštiti? Jesmo li možda kroz jednu imanentnu marksistički orijentisanu kritiku iskazali neke nove istine o jednoj novoj umetnosti kakva je naša, a time i o umetnosti uopšte, o metodologiji pristupa umetnosti u jednom socijalističkom društvu u kome se umetnost već dve decenije razvija u uslovima i atmosferi slobodnog stvaralaštva?

Mislim da ćemo se svi složiti da su moralni i psihološki uslovi u kojima se razvijala naša umetnička kritika od tih dana do danas bili neuporedivo povoljniji nego u bilo kojoj drugoj socijalističkoj zemlji. Zbog toga verujem, znam i tvrdim da je naša kritika dala vrlo ozbiljna ostvarenja koja su teorijski ostala nedefinisana, koja su ostala van opsega jedne čvršće teorijske svesti. Zbog toga teško prihvatam mišljenje da marksističke kritike danas kod nas ima veoma malo. Naprotiv, mislim da je ima više nego juče, a da se ona stvara kao veoma autentična i veoma ozbiljna kritika marksističkog

smera koja je izvojevala neke presudne bitke protiv dogmatskog marksizma, da je njeno dejstvo i njen društveni efekat bio mnogo vidljiviji sredinom pedesetih godina kada se konfrontirala konzervativnom marksizmu i kada je bila u punoj akciji, a da je društveni efekat te kritike danas malo vidljiv i čujan, jer se danas na našem kritičkom poprištu veoma retko zauzimaju čvršći stavovi, pošto se i dobar deo te kritike prepustio izvesnim inercijama, odustajanju od akcije. Otvoriti prostor za akciju i punu društvenu efikasnost takve kritike ne znači samo razbistriti u glavi pojedine teorijske dileme. Dejstvo kritike je u neposrednijoj zavisnosti od bilo kog drugog oblika stvaralaštva, od atmosfere, duhovne klime i moralnih uslova u društvenom životu. Jedna idejno avangardna, etički autohtona i kreativno uznemirena kritička misao u situaciji nedovoljno izgrađenih samoupravnih odnosa u kulturi još uvek će se nalaziti pred iskušenjem da posustane i napusti igru prikleštena žrvnjem dvaju apsolutizama: birokratsko-dogmatskog, koji joj stalno pruža i širi ruke, nudeći joj »pomoć«, i onog drugog, sa suprotnog pola, koji joj nudi skromniju poziciju uz »miran život«.

Zanimljivo je da je danas svaka sumnja u jednu organizovaniju kritiku na neki način privlačnija i popularnija. Psihološki, ovi otpori mogu biti razumljivi: svi smo mi dovoljno propatili od jedne nadređene, hijerarhijski privilegovane, doktrinarne i neopozive kritike, koja je svuda zavirivala, sve znala, sve umela. Ali. recimo otvoreno: da li je to danas ono jedino što nas ugrožava? Ako ovim otporima s pravom možemo pridati neku važnost kao preventivi protiv novih uzurpacija, teško da ih možemo prihvatiti u njihovoj intenciji ka relativizmu i povlačenju na sporedne koloseke. Čak i veoma ugledni moderni kritičari nemarksističke orijentacije opominju da parcijalizacija svesti, koncentracija celokupne pažnje na »posebno«, kidanje veza sa celinom vodi jednom estetičkom haosu koji nije imanentan suštini moderne umetnosti. U našim uslovima ove tendencije, takođe, ne doprinose stimulisanju stvaralaštva, već deluju u suprotnom smeru: one vuku u neselektivne kriterijume, u puku interpretaciju, u »bašmebrigaštvo«. Nasuprot njima, javlja se sve očitija potreba za aktiviranjem jedne nove kritičke misli marksističke orijentacije koja bi, respektujući i analizirajući kompleksnu strukturu umetničkih dela, bila u stanju da na današnjem stupnju razvoja estetičke svesti o karakteru i suštini moderne umetnosti istražuje i razotkriva istine o njenim novim smerovima i značenjima, o njenim opšteljudskim i humanističkim vrednostima.

Pitanja o kojima govorim imaju svakako i jednu širu dimenziju koja je tokom naših razgovora izazvala i izvesne istorijske asocijacije. Između ostalih, pomenut je i Gramši. Teško je zaista oteti se lepoti Gramšijeve misli o tome da je umetnost — umetnost, a ne nekakva smišljena ili svesno organizovana propaganda i da u toj činjenici nema ničeg što bi onemogućavalo obrazovanje onih kulturnih slojeva koji kao odraz svoje epohe podstiču određena politička kretanja. »Naprotiv, — nastavlja Gramši — to kritiku čini aktivnijom i odvažnijom.« Gramši pri tom usvaja Kročeovo gledište da umetnost vaspitava ljude samo ukoliko je i sama umetnost, a ne preko nekakve »vaspitne umetnosti«. Međutim, u istoj studiji Gramši, govoreći o odnosu između politike i literature, veli i sledeće: »Književnik neizbežno ima manje preciznu i manje određenu perspektivu nego politički radnik, on mora biti u mnogo manjoj meri „sektant". ako tako možemo reći, i u mnogo većoj meri „protivborac". Za političara svaka fiksirana slika postaje apriorno reakcionarna: političar posmatra svako kretanje u njegovom nastajanju. Umetnik, naprotiv, operira sa slikama, kojima je pridata konačna forma. Političar ima pred sobom čoveka onakvog kakav on jeste i pri tom istovremeno i onakvog kakav on treba da bude, da bi postigao određeni cilj; pravi umetnik prikazuje neminovno ono što predstavlja individualitet datog momenta, pri čemu taj momenat prikazuje realistički.« Ovaj stav iz Gramšijevih razmišljanja navodi se kao argument da ni mi danas ne možemo tražiti nekakve nove solucije između dveju oblasti o kojima Gramši govori, s obzirom da su one, po svojoj genezi, inkompatibilne. Moram priznati da je ovo mesto u Gramšijevim spisima i mene svojevremeno zbunilo. Početna zamisao Gramšija da utvrdi jednu nesumnjivu distinkciju u vreme kada su dogmatičari pokušavali da ih mešaju i zamenjuju apsolutno je ispravna, jer pogađa suštinu stvari. Zaključak do kojeg on dolazi, međutim, iz današnje perspektive izgleda mi necelishodan i pomalo ograničavajući. On vodi jednom nepotrebnom razdvajanju politike i umetnosti in genere ne u pitanjima sredstava i metoda izraza, što ne može biti diskutabilno, već u pitanju ciljeva koje pred sebe postavljaju. Ne vidim, naime, zbog čega jedna savremena avangardna umetnost, usred ustremljenih paklenih i zlih sila sveta u kome živimo, ne bi smela paralelno sa ideologijom, ali na svoj sopstveni način, da sanja i svoj veliki san o jednom budućem razotuđenom i slobodnom čoveku i da pri tom ostane umetnost.

Najzad, kada je reč o marksizmu u ovoj sferi, imam utisak da i tu olako prelazimo preko nečeg što, umesto da nas

ostavlja vezanih ruku, može da nas izazove na jedan dublji i dugotrajniji rad. Ako prelistamo sve ono što je Marks svojevremeno pisao o umetnosti i estetici, videćemo da on neprestano govori o teškoćama, o komplikovanom zadatku da se o čudu umetnosti progovori jednim egzaktnim i racionalističkim jezikom. Mislim da je Marks imao upravo u vidu da pred njima stoji jedna složena i kompleksna oblast koja traži suptilnija i dublja proučavanja. Od Marksa do danas marksistička kritika je preko Plehanova, Meringa, Lukača, Bloha, Garodija, Lefevra i ostalih proširila svoja saznanja i izoštrila svoje metode pristupa. Možemo li reći da smo i mi, ocenjujući, vrednujući i podržavajući našu umetnost tokom proteklih dveju decenija, rekli i osvetlili neke tajnovite i skrivene istine o ovoj složenoj oblasti i možda doprineli da se smanje nesnalaženja o kojima je Marks govorio?

Ukratko, mislim da je prostor pred jednom novom antidogmatskom marksističkom kritikom još uvek neispunjen i zakrčen mnoštvom zamršenih pitanja, ali i otvoren i zahvalan za nova pregnuća.

MIODRAG BOGIĆEVIĆ

Estetski pluralizam i idejni eklekticizam

Djelatnost današnjeg kritičara, književnog ili umjetničkog, u mnogo čemu podsjeća na Odisejev put. Taj put praćen je stalnim kušnjama i pitanjima. Jedna od najopasnijih njegovih etapa jeste ona situacija, ona Scila i Haribda, koja znači prijetnju dogmatizovane svijesti u susjedstvu svakovrsnih liberalizama koji znače praznu destrukciju. Rušilački anarhizam je preslikana moda, a mutno oko dogmatizma neprekidno zuri i čeka svoj čas. Spoljašnji izvori su mu poznati, domaći povodi takođe. Ni pojave nisu sasvim rijetke. Ne samo u kritici, nego ni u odnosu prema kritici.

Iz ovog kovitlaca opasnosti kritičara može izvesti na čistu stazu i pouzdana obzorja jedino njegovo istinski humanističko osjećanje stvari, spoznaja stvarnih vrijednosti, dovoljno znanje i neophodna mjera samostalnosti. Pomodne ili prikrivene apriorne teze, koje sam spomenuo, nastaju prije svega kao izraz stvaralačke nemoći, nezadovoljstva vlastitom praktičnom pozicijom, a ne stvaralačkog nezadovoljstva koje uvijek teži bo-

ljem i novom. Sjetimo se povodom toga koliko je hinjenih i nabijeđenih kritičara prošlo našom književnom i umjetničkom poslijeratnom pozornicom. Svaki od njih obavljao je neki cilj, oni su ispunjavali cilj neke koterije, ali ne svoju vlastitu vokaciju, koju nisu ni imali. Otuda i pojava da je ovaj period obilježen obiljem kritičarskih imena, ali ne baš velikim brojem onih koji su se svojom misijom, svojim dosljednim stavom, svojom porukom, svojim idejama urezali u svijest. Sadržinska osnova naše kritike znatnim dijelom se temeljila ne na koherentnim sistemima, nego na slobodnim utiscima i opštoj imaginaciji.

Ipak, neophodno je odmah napomenuti da je ta poslijeratna i sadašnja književno-kritička situacija, uz sve šarolikosti, nedosljednosti i teškoće, plodonosna kao cjelina. Ona je živa projekcija slobodnih ideja, suptilnih analiza, ponesenih impresija, smjelih ocjena. Ona je instruktivna slika u neposrednom prikazu ili posrednom uticaju i kretanja savremene kritičke misli u svijetu, pretežno njenih metoda, tema i formalnih oznaka. Ona je po obimu bogata, razasuta u obilju publikacija. Ona je difuzna do te mjere da se u njoj može čitati bezbroj sustavnih i nesustavnih ideja, namjera, ostvarenja i promašaja. To je, podvlačimo, kvalitet, jer je on izraz ne samo proklamovane nego i duboko utemeljene slobode umjetničkog stvaranja u Jugoslaviji. Mi se odmah, imajući pred očima tu dinamičnu, raznoliku i protivrječnu panoramu današnjih naših književnih i umjetničkih ideja, podsjećamo dremljive i unisone kritičke situacije onih socijalističkih zemalja gdje su pojedine svježe struje, pojedini proplamsaji, revije ili pokreti, uglavnom rezultat povremenih otopljavanja ili taktika. U prirodi naše kritičke situacije, kao i situacije naše umjetnosti u cjelini, jeste njen nesputan, slobodan duh, njena stalna živost, radoznalost i nekonformizam. Tu su njene vrline, a tu se nalaze i njene slabosti.

Odmah želim da naglasim jednu distinkciju: riječ je o umjetničkoj kritici koja zaista to jeste. Tu, prije svega, mislim na onu kritiku koja se iskazuje knjigama, u časopisima i revijama. Ta je kritika, na žalost, najmanje dostupna širem krugu ljudi, postala je gotovo profesionalna stvar onih koji se bave literaturom. Danas, na žalost, pažnju najviše privlači takozvana tekuća, dnevna kritika, pisana ili usmena, koja je u mnogim slučajevima karakterisana prije svega senzacionalizmom i efemernošću. U stvari, obično to i nije istinska umjetnička kritika, nego reprodukcija preuzetih ideja, informacija koja želi da postane meritoran sud. Ako našu današnju kritičku situaciju mjerimo samo prema toj dnevnoj kritici — uz njene časne

izuzetke — slika neće biti povoljna, izuzev izvjesnog kratkotrajnog šarma, kozerijske pričljivosti, što sve privlači javnu pažnju, naročito neupućenih. Ali, situaciju kritike trebalo bi cijeniti prema njenim pravim ostvarenjima. Izgleda mi da to kod nas još nije praksa. Sasvim su rijetki ili uopšte ne postoje godišnji i sistematičniji pregledi naših knjiga kritike, kritičkih radova u časopisima i drugim književnim publikacijama. Nerazvijena je kritika kritike ili bar informacija o kritici. O kritici se govori najčešće improvizovano povodom improvizacija koje u stvari i nisu kritika.

Odatle proizlazi takođe značajna tema — društveni status kritičara. Ona nije samo u tome kakva je podrška društva današnjem kritičaru, nego i kome bi tu podršku trebalo davati i na koji način. Ako je riječ o Savezu komunista, mislim da bi daleko više trebalo da bude izražena njegova nedvosmislena podrška onim kritičarima koji su doista stvaraoci i čija djela znače vrijednost. Problemi kritike o kojima se u Savezu komunista obično govori najčešće su posljedica nemanja stava kritičara, težnje za šokiranjem zbog odsustva vlastite kreativne moći, proturanja reakcionarnih ideja i politike pod vidom kritike ili umjetničkog djela. U stvari, osjetan dezangažman stvaralačke kritike u idejno-političkoj akciji za humane društvene i kulturne vrijednosti u mnogome je posljedica njenog ostajanja u sjenci bavljenja društvenih reprezentanata perifernim kritičkim ličnostima i njihovim efemerijama.

S tim u vezi želim da naglasim da za Savez komunista estetski pluralizam, o kojem se danas ovdje takođe govori, ne bi smio da znači i idejnu eklektiku. Iz brkanja ta dva pojma proističu mnogi nesporazumi. Odmah treba unijeti dva razgraničenja:

Prvo. Estetski pluralizam jeste, u stvari, jedino moguća konsekvenca slobode umjetničkog stvaranja, jer je dobro poznato da svaki autentični umjetnik ima svoj vlastiti svijet i svoj iskaz. I kritičar ga takođe ima, jer je i kritika, ako je prava kritika, stvaranje. Nije tu, dakle, riječ o pluralizmu škola i pravaca, o nekoj vještačkoj igri slobodnih estetika, kao što se često tumači, nego o jedino mogućoj logici stvari — slobodi individualnog stvaranja.

Drugo. Biti protiv idejne eklektike, pri tome, ne znači tražiti izlaz u dogmatizmu. Naprotiv. To znači biti protiv dogmatizma, ali i protiv svakovrsnih pseudosloboda koje znače neozbiljno iživljavanje i skrnavljenje umjetničkog ili kritičarskog rada i njegove stvarne slobode. Biti protiv idejne eklektike — pod čim ne mislim samo na onaj običan, informativni vid preuzimanja i ukrštanja tuđih misli — znači suprotstaviti

se upravo takvim sadržinama koje su s onu stranu umjetničkog prosedea, koje su ili senzacionalistička publicistika ili prikrivena mutna politika. Biti protiv idejne eklektike u stvari znači biti za humanističku poruku, složenu i mnogoznačnu, slobodnu ali usmjerenu cilju kojem teži i ovo društvo i sama umjetnost.

U tome se, dakle, ispoljava organsko jedinstvo spomenute dvije sintagme: estetskog pluralizma i idejnog jedinstva komunista.

Mnoge zablude kod nas proizlaze iz vještačkog podvajanja estetske polivalentnosti i idejnog jedinstva. U stvari, samo za potrebe nekih analiza, i to veoma uslovno, ove dvije strane istog bića mogu se dvojiti. Ukoliko priznajemo estetski pluralizam a želimo idejnu homogenost, teškoće opredjeljenja i protivrječja stavova biće česta stvar ako ne polazimo od suštine stvari: od prirode umjetnosti i umjetničkog djela, a ne od recidiva ideologije monolitizma ili formula koje stoje ispred umjetničkog čina i svjedočenja.

Mnoga nesavladana protivrječja pokazuju se u današnjoj kritičkoj situaciji upravo zbog čestih teškoća snalaženja, ali i zbog konformizma, tihog mira svoje kućice i individualističke bezbrižnosti. Veoma je raširen estetizirajući neutralizam, kao jedna od najsnažnijih struja estetskog pluralizma. Pod izlikom da ne želi biti dnevna i efemerna, da želi biti u toku modernih strukturalnih i ostalih metoda, ova je kritika gluha i slijepa u vremenu, mirna u konformizmu, kao što je i faktografsko-istoriografska kritika takođe bezbjedna u svojoj prilježnosti. Tu se, u stvari, ne radi o kritičarima, jer oni uvijek moraju biti nošeni strašću, nemirom i hrabrošću.

Upravo u ovoj letargičnoj, estetizirajućoj, malograđanskoj učmalosti jednog dijela naše kritike, u njenoj dezideologizaciji, vidim dio razloga spokoja pred ne baš rijetkim, tobož kritičkim, a u stvari političkim, nacionalističkim i raznim drugim pokušajima. Neki kritičari kažu: to i nije naša stvar, to je stvar politike. Oni su u pravu samo jednim dijelom, jer to zaista jeste i stvar politike, ali previđaju da su i kritičari, uvijek kroz istoriju, takođe bili i dio politike. Najistaknutije figure u današnjem svijetu i sada to jesu. Krležin ili Sartrov idejni angažman u stvari je sublimirana politika takođe. U stvari, pitanje zašto danas naša kritika u tom smislu nije djelatna i efikasna u većoj mjeri (iako se mora reći da je u nizu slučajeva i djelatna), zašto je troma u savremenoj ideološkoj konstelaciji, veoma je složeno i omogućuje različite odgovore. Jedan od njih jeste taj da sam čin kritike, sama njena društvena funkcija nije praktično dovoljno cijenjena,

izuzev u načelnim prosedeima ili u situacijama kada dolazi do polemika i zatalasanih stanja. U prirodi kritičareva rada morala bi biti reagovanja protiv dehumanizacije, onog što je protiv socijalizma i samoupravljanja, jer su to ciljevi koji su u samoj biti kritičarevog rada. Ali, da bi ta priroda njegovog mišljenja bila javno izražena, trebalo bi imati i mnogo jasnije, čistije idejno-političke pretpostavke kritičkog angažmana komunista danas i ovdje. Dok to nije dovoljno razjašnjeno, kritička intervencija i analiza mogu lako da budu oglašene kao dogmatizam, konzervativizam ili obilježene drugim uobičajenim pežorativima idejnih protivnika. Jasno je da ni jedan kritičar komunista ne želi da time bude počastvovan, pogotovo ne ironijom koja nakon toga dolazi iz sopstvene kritičarske, pa i komunističke porodice, pa će radije sve to ostaviti svojim privatnim razmišljanjima ili običnom ćutanju. A poznato je da bez stvaralačke diskusije, suočavanja argumenata u slučajevima koji traže polemiku, preostaju jedino administrativne i slične mjere ili, pak, nemoć i slijeganje ramenima. Da bi se, dakle, postizala djelatna kritička praksa i u smislu idejne aktivnosti kritičara komunista, potrebna je i prethodna djelatna idejno-politička priprema, oslobođena preostalih agitpropovskih inercija ili apstraktnih ideja slobode, potrebna je dalja razrada načelnih postavki o slobodi umjetničkog stvaranja u današnjim uslovima, u vremenu samoupravnog društva. Mnogi kanoni, ograničenja i utilitarizmi još uvijek traju neprevaziđeni, uz sve poznate napredne i usvojene opšte premise, kao što i mnoga zastranjivanja i anarhizmi u toj situaciji mogu razmetljivo i izazovno da se šepure. Naravno, u tom idejno-političkom rekognosciranju teorijskih osnova današnje kritičke situacije bitna je, prije svega, uloga samih kritičara.

PREDRAG MATVEJEVIĆ:

Mit i stvarnost marksističke kritike

»Dugo vremena kritika je parazitski govorila o drugima; danas ona prisiljava druge da govore o njoj« — tim riječima propratio je jedan francuski kritičar polemike između *»nove«* i *»tradicionalne«* kritike u svojoj domovini. Doista, kritika nikad do sada nije bila u tolikoj mjeri *svoj vlastiti predmet* kao danas, nikad nije s više usredotočenosti ispitivala vlastite

metode i provjeravala instrumentarij. Ta pojava opravdava razmatranja o mogućnosti i nemogućnosti kritike obilježene kvalifikativom *marksistička.*

Marksistička estetika i kritika nisu se, naravno, afirmirale zajedno s marksizmom. Njihova dedukcija iz osnovnih pretpostavki i postavki marksističkog mišljenja izgledala je, međutim, dugo vremena samo stvar dana, pitanje rođenja talentiranog estete ili kritičara koji će ih kao takve adekvatno integrirati u svoja kritičko-estetska istraživanja. Ovo dugotrajno očekivanje, praćeno povremenim ali nikad potpunim izvršenjem obećanja — praćeno još češće očitim podbačajima — pogodovalo je stvaranju odgovarajućega mita marksističke kritike. Pokazalo se, međutim, još jednom da umjetničku kritiku ne može unaprijediti nikakav mit, da se autentična kritika — kao specifična estetska akcija, kao stvaralački čin, — u stvari ni u kom slučaju ne može isključivo deducirati iz odgovarajućih filozofskih pretpostavki, pa bile one i marksističke! (U tom je upravo bitna razlika između umjetničke, književne kritike i one *društvene,* na primjer.) Potražimo li, doista, u svijesti neki konkretan primjer onog što bi trebala biti *»marksistička kritika«* — pa čak i neke sretnije izuzetke, recimo poneki Lukàcsev tekst — nećemo naći uvjerljivih potvrda i ohrabrenja. Naprotiv!

Upitamo li se, s druge strane, da li društvo koje svoju izgradnju doktrinarno zasniva na marksističkim postavkama i polazištima, mora i kritičke procjene u umjetnosti zasnovati na istoj osnovi? Drugim riječima: da li oblik kritike koji je tome društvu najprimjereniji mora biti isključivo *marksistička kritika?* Gledamo li stvari tako uprošteno i jednostrano, čini se da ne bi smjelo biti nikakve dileme, da nam dosljednost nameće samo jedno jedino rješenje u korist marksističke kritike. Priđemo li, međutim, umjetničkoj, književnoj kritici kao jednoj *specifičnoj akciji* — pazeći pri tom da je *kao takvu* ne pobrkamo s kritičkom procjenom ili *»mišlju«* u najširem smislu riječi, na primjer s onim što često nazivamo *»društvena kritika«* — stvari izgledaju mnogo kompleksnije. Lako ćemo odmah uočiti u samoj praksi niz flagrantnih kontradikcija: s jedne strane, proklamiramo želju za *»pluralitetom stilova«* u stvaranju, a taj pluralitet podređujemo monopolu, hipoteci jedne jedine ideološke ili filozofske doktrine. Paradoks je očit i nije jedini! Ovdje proklamiramo *»stvaralački«* karakter kritičke akcije, a ondje opet tom stvaralačkom činu — dakle bitno *slobodnom* i kao takvom na specifičan način *autonomnom* — omeđujemo raspon odgovarajućim doktrinarnim postulacijama. Osim toga, legitimno je, pa i čak nužno, upitati se

da li *»marksistička kritika«* ima pravo da se služi nizom novih disciplina koje po *svojoj genezi nisu ni Marxove ni marksističke:* recimo, u većini socijalističkih zemalja prognanom psihoanalizom, pa fenomenologijom, strukturalizmom ili različitim elementima egzistencijalne filozofije? Ako to ona učini, ima li još pravo da se zove isključivo *»marksističkom«?* Ili pak to pravo imaju samo oni obeshrabrujući uzori i uzorci pseudomarksističke kritike, filovani citatima klasika marksizma, koji su ponekad na najskandalozniji način uzurpirali privilegij da odlučuju i o daleko težim i mučnijim pitanjima od onih striktno kritičkih? Nema, mislim, nikakva spora, metastaze takve kritike nam nisu potrebne i nitko pametan ih neće zagovarati. Od *Podravskih motiva* i *Antibarbarusa* do *Ljubljanskog referata* naša je stvaralačka praksa spontano i revoltirano odbacivala takve neprirodne i neprimjerene ingerencije i tu, na sreću, povratka unazad nema.

Možemo li, međutim, — naročito kad nekadašnja zastranjenja, kao što to često biva, hipertrofiraju svima nama u manjoj ili većoj mjeri svojstven *anarhizam* — možemo li, s druge strane, odbaciti u odgovarajućim kritičkim istraživanjima i operacijama *bitne marksističke stavove i postavke?* Mislim da to danas ne može više učiniti nikakva kritika: ni ona najdesnija, najreakcionarnija ne može danas *integralno* pristupati umjetničkim fenomenima kao da marksizam ne postoji, kao da ga nije bilo. Kritika se, doduše, može u izvjesnim slučajevima ograničiti na ovaj ili onaj pristup, može se koncentrirati na stil, na *»opsesivne«* teme, na psihološke determinante, ali u cjelovitim kritičkim osmišljenjima ne mogu se potpuno mimoići odgovarajuće akvizicije marksizma. Sartre je to tačno izrazio izjavivši da je *»marksizam klima naših ideja«*. Čini se, dakle, da je jednako naivno tvrditi da kritika kao *stvaralački* akt ne može nositi nikakav atribut isto kao što ne može, recimo, ni poezija, da prema tome apsolutno nema *marksističke kritike* kao što, na primjer, nema ni *marksističke poezije.* Kritika jest *stvaralačka* operacija, ona ponekad jest i umjetnost, ali *sui generis:* onog trenutka kad se potpuno odvoji od svog predloška, od svog preteksta, ona je tad ipak — htjeli mi to ili ne htjeli — nešto drugo, nije više samo kritika, možda je esej, ili nešto slično. U svakom slučaju, ovdje ne možemo ulaziti u preciznije rodovne odredbe: za funkcionalnu kritičku akciju potrebne su, to se ne može poreći, odgovarajuće premise. Mada je kritika nešto bitno drugačije od književne teorije, svaki kritičar, ma koliko imao vlastitog ukusa i subjektivnog stila, referira se, svjesno ili nesvjesno,

na neke teorijske ili estetske zasade, na nešto što se ipak može kvalificirati kao skup vrijednosti, ako više ne kao onaj tradicionalni »sistem vrijednosti«: tu je izuzetak jedino najkompromitiranija publicistička ili takozvana *impresionistička kritika!*

Da zaključimo: daleko smo od pomisli da se založimo za jednu kritiku koja bi bila etiketirana kao isključivo *»marksistička«*, jer bi to bila suviše *ekskluzivna etiketa;* s druge strane, smatramo da današnja kritika ne može u datim prilikama ne biti uz ostalo *i* marksistička ako želi adekvatno vrednovati kompleksnost umjetničkih fenomena! Naravno, podrazumijevamo da joj nitko ne može i ne smije nametnuti na koji način i kad će ona koristiti odgovarajuće akvizicije marksizma. i *kakvog* marksizma! Tu svaki kritičar očituje svoje subjektivne dispozicije. Dobro bi bilo da ima toliko *»marksističkih kritika«* koliko i kritičara što ih primjenjuju. To u stvari nije nikakav paradoks.

I još samo nekoliko uzgrednih opservacija. Razumljivo je i opravdano što, govoreći o kritici, denunciramo institucije koje su na najrazličitije načine deformirale ili otuđivale kritičku akciju. Međutim, i ovdje se treba čuvati jednog zahuktalog oblika anarhizma — ma koliko osobno osjećali simpatiju za nj — anarhizma koji, zlopamteći institucijama, ponekad zna zaboraviti da su u kulturnoj sferi, pa prema tome i u kritici, potrebni odgovarajući instrumenti transmisije i medijacije: elementi koji ne sprečavaju spontanost, ali koji nas izvode iz magluštine stihijnosti. Kritički čin nosi u sebi, između ostalog, imperativ: Fiat lux.

U domenu kulture u najširem smislu riječi mi još zapravo nismo ni valjano mislili, a kamoli domislili niz najosnovnijih i najsupstancijalnijih elemenata akcije. Govorimo o *»kulturnom stvaralaštvu«*, a da li dovoljno znamo kakvu vrstu *kulture* mi uopće želimo? André Malraux je iznio alternativu *»kulture za sve«* (culture pour tous) i *»kulture za svakog«* (culture pour chacun). Koja je nama, ovdje i danas, potrebnija: *kultura za sve*, dakle ona kolektivna, masovna, s obzirom na to da smo jedna od zemalja s najviše nepismenih u svijetu? Ili pak *kultura za svakog*, ona koja vodi računa o jedinki, o individualitetu? Malraux je izabrao za Francusku ovu posljednju. Kako dozirati ova dva oblika kulture u našim relacijama? Jesmo li dovoljno mislili i o tom prvom, možda najbitnijem pitanju?

DRAŠKO REDEP:

Tri zapisa o kritici

Monopoli

U dijalogu sa umetničkim, u ovom slučaju književnim ostvarenjima kritika neminovno računa sa otvorenom perspektivom razgovora, sa jedinom perspektivnom još ponegde pretpostavkom mišljenja. Datirana ovim našim trenutkom, kritika, međutim, i te kako računa sa izdeljenošću, ali ne sa izdeljenim estetskim strujama, već, na žalost, sa izdeljenošću na strogo koncipovane tabore i klanove, grupe i familijarne orbite privatnih interesa. Može biti da je spominjanje ovih činilaca, koji odveć računaju sa takozvanom objektivnom okolnošću, ne osobito bitno za suštinske probleme i stvarne domete kritičkog mišljenja.

Međutim, upravo ta činjenica nesumnjivo potkrepljuje negovanje jednog odveć ličnog, zaoštreno subjektivističkog i subjektivističko neodgovornog odnosa u poslu vrednovanja, u stvaranju hijerarhije vrednosti. Regrutujući se ponajčešće iz redova mladih ljudi, početnika, kritičar po pravilu stiže na poslednje stranice časopisa i publikacija kao pion kome grupa pre svega odlučuje o sudbini, angažmanu i akciji. Nije mu u okviru jedne grupe dato da misli, već da sluša. Neraspoložena za uočavanje nijansi, osobito nijansi neslaganja, grupa, uprkos zakonima logike tvrdoglavog razvoja, po imperativu svog paničnog instinkta održanja, od kritičara tako stvara poslušnika, služitelja, nikako ne i mislioca koji će samostalno u skladu sa svojim kriterijima, sa svojim čulom za vrednosti, da misli i odlučuje. Pa kao što se već i inače kod epigona na periferiji magnetskog kruga dejstva daleko žešće i češće primećuju sve negativne osobine velikog bosa, tako se isto u punom opsegu upravo u svojini tih malih piona koji svakog proleća niču kao gljive poslušno usmerene, čvrsto obuzdavane, javlja u dramatičnijem vidu sve ono što negativno odzvanja kod šefa situacije.

Imajući u pameti jedino logiku grupe i psihologiju krda, ti naši mali tabori, ušančeni najčešće oko izdavačkih kuća u kojima ne retko odlučuju beletristi, oveštali i posuknuli u nepisanju i mlakoj vodi mediokritetstva, imaju karakter roja mušica koje obleću oko plena, efemerni i nervozni. Situacija u izdavačkim i drugim redakcijama, na žalost, još uvek ponegde tako drastično statična, neizmenjena već dvadesetak i više go-

dina, često bez izbora i reizbora, pružena u ruke nekad mladih urednika, kao leno koje ne treba nikako ispuštati niti otklanjati, upravo neguje ovakav tip poslušnih beleškara, koji katkad menjaju klanove i gazde, ali nikako ne menjaju svoj jasno bespomoćan status onih koji slušaju. O često veoma elitnim edicijama naše literature odlučuju ponekad i autori nekolikih predgovora, cakisti koji se hvale svojim nečitanjem i nepoznavanjem. Ali isto tako i svojim tobože nepogrešivim instinktom da dejstvuju opoziciono, da idu protiv, da štrče ma čime i ma kako, ali samo da štrče i da se ne povinuju stvarnim kriterijima vrednosti. Kaže se obično da kritičari koji ne pišu kritiku prestaju da budu kritičari. Još u značajnijim razmerama kritičari koji, u zasenku i komotnom vremenu naših izdavačkih kuća, anonimno, jer u biti nepoznati javnosti, odlučuju o sudbinama naših knjiga od Orfelina do Ugrinova, to zacelo prestaju da budu. Paradoksalno je ali istinito da mnogi od njih dolaze do svog kakvog-takvog imena upravo stoga što potpisuju — dvojica nepoznatih u prisustvu nekolicine poznatih imena — neku ediciju, redakciju, izbor. O njima i ne vredi razgovarati. Oni su, svakako, recidivi jedne situacije kojoj se ova literatura nikada više vratiti neće. Ali vredi razgovarati o činjenici da u ponekim našim žirijima još uvek odlučuju o društvenom, zajedničkom priznanju upravo oni koji imaju za to najmanje društvenih, zajedničkih kvalifikacija i koji i taj svoj posao shvataju kao igru dokonih, kao opoziciono razmetanje presitih, kao zabavljački posao kome aplaudiraju kafanski stolovi i čaršijski ukus.

Prećutkujući istovremeno mnoge elemente prisutne u trenucima svog kritičkog suđenja, upravo naša kritika ponekad tako žestoko čezne da joj se prikači atribut tobože avangardnog opozicionarstva, ne shvatajući da tako zapravo prećutkuje samu sebe, devalvirajući je do stepena skromne, sekretarski beznačajne, usputne uslužne akcije o kojoj ne odlučuje ona sama, već klanovska struktura. Suočavajući se sa sve novijim i novijim ostvarenjima, ta kritika tako često daleko više voli — svom nostalgijom bespomoćnih autora — svoje najranije utiske o jednom piscu, daleko manje njegov stvarni rast, potvrđujući tako da je poznata petogodišnja aktivnost pojedinih naših poznatih kritičara ne samo anegdotična, već nesrećom primarna za njihov dugogodišnji rast. Nemajući hrabrosti da novim fenomenima naše literature priđe kao prvi put, sputavana ne samo generacijskim, već prvenstveno grupaškim ukusom, ta kritika, na primer, fenomen stvarnosne literature našeg vremena i našeg podneblja, s jedne strane, daleko više

dočekuje kao pojavu obnove jednog posuknulog, bivšeg realističkog postupka, a s druge strane, kao jednu od najvećih ujdurmi koje u ovim našim realitetima mogu da prirede još samo pisci, a daleko, daleko manje kao jednu novu figuraciju književnog atlasa koji nije nikad zaključen i na kome se ne javljaju samo poznatosti.

Zaljubljena tako često u svoj interpretacioni šarm, u svoju metodologiju, u svoj egzibicionizam, naša kritika tako često sluša svoj glas, umesto da oslušne šta se to zbiva u generacijama koje pristižu i koje se, srećom, ne mogu uklopiti u farisejski sistem vrednovanja i poslušnosti. Ona bi pristala da bude optužena za sve, samo ne za svoju šansu u biti konformističkog liberalizma, samo ne za svoje razumevanje svega i svačega, samo ne za svoj pristup do te mere tobože elastičan da može sve da prihvati i ništa da ne odbaci. Kritičar za koga se govori da kazuje sve ne samo svojim stavom, ali svojim unutrašnjim dinamizmom prevashodno, pretvorio se ponegde u saobraćajca koji se, nasmešen, u festivalskom danu, udvara svojoj nikako ne estetskoj formaciji, već tako često formaciji ličnog, familijarnim obzirima predodređenog interesa, govoreći ne jedino onoj drugoj strani ili pak samostalnim ličnostima koje stoje tako često preplašene logikom krda po strani, gubeći dah i gubeći, često, korak. Pod tobožnjom etiketom divne neorganizovanosti književnog života krije se jedna unutrašnja, katkad decidirano prikrivena i pomno maskirana organizacija ličnih interesa kuća, edicija, nesavesti. Ta naša sveopšta neorganizovanost ovoj organizaciji i te kako pomaže, pa je čak u velikoj meri podstiče i razvija. Kao što je nostalgija za vremenom onih nekolikih kritičara koji su još uspevali da sve čitaju, sve znaju, o svemu odlučuju i izraz bespomoćnog nerazumevanja dinamičnog razvoja naših literatura, tako se isto i sadašnji saputnički bilansi naših kritičara ponegde javljaju kao izraz jednog uslužnog poslovanja. Recidivi jedne situacije koja je skroz i skroz bivša, monopoli pojedinih književnih, izdavačkih i uredničkih formacija i garnitura, u ovom svom poslednjem času, u ovom svom poslednjem činu, kada im se pozicija ozbiljno menja i kada im privilegisanost nestaje grčevito, nastoje da korumpiranjem književne kritike ostvare svoju iluziju statičnog, spokojnog, ni od koga ometanog života. Sa takve platforme, onda, funkcija kritike mora upravo svojom nezavisnošću da se vine u sfere pravednog, svim valjanim stvaralačkim nastojanjima naklonjenog mišljenja. I suđenja. To nije njeno pitanje izbora, već pre svega njena jedina šansa.

Jezik

Poziv koji je Dušan Matić, jednog juna, bio uputio: *Progovorite jezikom novog vremena*, mogao bi, u susretu sa savremenim tokovima naše kritike, biti shvaćen i kao signal o vremenu koje je našoj književnosti, bez sumnje, donelo ne samo nov senzibilitet, nego čitavo sazvežđe znamenito raznolikih, često protivrečnih ostvarenja. Valjalo bi, odista, progovoriti jednim jezikom koji bi bio oslobođen steznika pozitivističke kritike koja je, bajagi, sve znala i sve proricala, ali u isti mah i postavljen daleko od mlakih, nezainteresovanih aplauza koji se ni za šta ne angažuju i ničim ne oduševljavaju, a koje osluškujemo bez prekida, na raznim stranama. U poznatom, davnom tekstu o Matošu Ivo Andrić je, pre toliko decenija, bio zapisao: *Matoš ima često krivo, ali ga se ne može tući istom logikom kao i obične građane, jer on ima g r a n d i o z n o krivo.* Tako bi dobro, tako bi efikasno bilo napisati ovo i ovoliko i na marginama dejstvovanja nekih naših savremenih kritičara. Toliko je, naime, u njima prisutna srednja, mlaka, neoduševljena, pod etiketu znanstvenosti tako često svedena linija malih otpora, interpretacija nijansi, varijacija detalja, da se poziv za preterivanjima, ali ne koterijskim, esnafskim, već preterivanjima jednog svežeg, u budućnost investiranog angažovanja, može shvatiti i kao želja za revalorizacijama koje nam, i bez naše volje, tako silovito nailaze kao neminovnost.

Imam dojam da naši kritičari daleko više insistiraju na međusobnim sličnostima u zahvatima, pa bez sumnje i u ocenama, nego na razlikama koje još uvek daleko više latentno nego eksponirano postoje u našoj književnoj sferi. A upravo bi ispoljene razlike naših različitih kritičarskih temperamenata, naših tumača i hroničara ponajviše pogodovale oblikovanju slojevitog reljefa naše literature. Rezignirani doziv o tome da *reda mora da bude* u jednakoj je meri dokaz vlastite nemoći koliko i obnovljen, već uveliko posthuman petrificiran utisak iz školskih dana o kritičarima koji su, negda, bili autoritativni, vansporno uticajni vladari nacionalnih literatura. Tako izuzetno pravedan, inspirisan zahtev koji polazi sa stanovišta konkretnih lektira. Kritika nam je, stoga, daleko više jednoobrazna nego što bi to, raspolažući prostranim dijapazonom ličnosti i metoda, mogla i smela biti u dijalogu sa razbokorenom našom tekućom književnom produkcijom. U strahu da ne bi literaturi o kojoj piše naudila svojim suđenjem, naša kritika pokatkad daleko više prati i interpretira, pokazujući svoju tako eruditnu, iznijansiranu metodologiju, demonstrira-

jući svoju učenost, nego što je raspoložena da traga za svojom tablicom vrednosti. Za selekcijom na koju tipuje.

Valja, uz to, ne zaboraviti da je naša kritička reč, za poslednjih dvadesetak godina, ne jedino u domenu stila, evoluirala uočljivo i bitno. Kriteristika je postala dinamičnija, u daleko većoj i prihvatljivijoj rezonansi sa značajnim knjigama i ostvarenjima. Iščezla je, kako se čini, patetika bojovnički razvijenih, neprijatno lirski intoniranih kritika pedesetih godina. Srećom, izostala je i potreba da se autor svake kritike najpre testira po odredbi volim — ne volim, već u svom prvom pasusu. Uz to, kritika se u mnogome vratila samoj književnosti, danas, u svom čeonom odredu, već posve nesklona da prepričava stare viceve i obnavlja stare, predratne čarke našeg modernističkog i levog fronta. Nije, dakako, u pitanju samo nova semantika. U pitanju je, ponegde još neuočen i nedovoljno afirmisan, nov odnos i prema onim istim tekstovima i testovima koji su, tek nekoliko godina unazad, inspirisali naše najbolje pamfletiste. Lepota nečitanja, ta tobožnja. nonšalantna koketerija tekućih kritičara naših jučerašnjih dana, danas je već uveliko neozbiljna, po mnogo čemu sramna stranica iz istorije naše kritike, bez sumnje dokaz o njenoj tad još uvek provincijalnoj, šarlatanskoj pozi. Međutim, ona je još uvek daleko više prateća pojava, dakle jedna akcija koja je druga po redu, nego avangardno mišljenje koje stremi daleko unapred. Naime, ona daleko više prepokriva situacije i lomove nego što ih inspiriše, nego što ih provocira.

Najveće nostalgije, i najbolje, kritike naših dana. to su uspomene na rane, sad već uveliko poznate i priznate knjige pisaca srednje generacije, dakle na trenutke kada se i sama rađala, u jednom bezmalo navijačkom, sportskom nervu. Pamteći, tako, te prve knjige naših pisaca, ona je sebi dopustila da, za trenutak, zanemari njihovu kasniju genezu, ostajući verna ne progovoru tih pisaca, već daleko više jednom sebičnom, vlastitom pogledu na taj progovor, na te davne dane. Najveća razdraganost te iste kritike, da i ovde zabeležim, otkrila se upravo u proslavljanju živih i nadahnutih stranica naše stvarnosne literature, našeg novog realizma. Međutim, to je bila razdraganost čitalaca koji su, konačno, posle svega, posle najezde metaforične, esperantistički svudprisutne i svudvažeće literature, koja se odigravala ma gde, pa i nigde, i koja je trajala u vakuumu sopstvene eksteritorijalnosti, — otkrili Jana Nepomuckog, koji, sa uzglavljem svog muzičkog genija, kao ono što Šopen putuje u pesmi Gotfrida Bena sa tri klavira, traje svoj život usred požara Saratova, Volge, Moskve, i otkrili prazan prostor senćanskog hotela »Rojal« u sivilu

jednog vremena koje prolazi. Bojim se da je ponegde razdraganost pojavom tog novog realizma daleko manje bila oduševljenje kritičara jednim novim, drukčijim oblikovanjem ovoga našeg prostora, a daleko više zadovoljstvo što se vratio naš negdašnji, sveti, neprikosnoveni, realistički lokalni kolorit.

Kaže se obično da kritičari imaju dužnost i veliko, rizično pravo da vrše onu prvu, prethodnu, često najodgovorniju selekciju među onima koji počinju. Teme i dileme naše najmlađe generacije, međutim, stoje — kako ja vidim — još uvek po strani od stvarnih, svakodnevnih rakursa savremene književne kritike. A upravo bi te teme i dileme zahtevale jedan kritički pristup, sasvim daleko postavljen od predubeđenja ili pak od blagonaklonog tapšanja po ramenu. Famu o tome da je kritičar pre svega apologet sopstvenih vršnjaka treba već jednom da raspprši upravo kritičarska generacija koja ima reč. A zatim, zainteresovanost naših savremenih kritičara za ostvarenja i ličnosti isključivo svog književnog centra ili pak kruga, kako vreme ide, sve više govori o palanačkom, uskom viziru koji smeta progresu književne misli. Posmatrajući večito literarnu piramidu jednog centra, uporno, kao Buda svoj vlastiti pupak, naši kritičari pokatkad i nehotice umrtvljuju dinamizam književnih naših republika. Uz to, vapaj za autoritetima književne kritike pre svega dejstvuje kao rezonansa vapaja za negdašnjim, malim i površnom pogledu preglednim orbitama i kružocima na koje se ne vredi vraćati i na koje ne treba ni pomišljati. Velike perspektive naše savremene književnosti svakako nije moguće zatvarati uzaludnim, pandurskim povicima kako *reda mora da bude*. U svakom slučaju, taj budući trenutak neće biti kreiran i interpretiran naporom i ambicijama jedne ličnosti, već višeglasnim stvaralačkim aktivitetom kritičara od rase, a ne od dekreta.

Ličnosti

Kada se danas u svakojakim našim žalopojkama nad sudbinom kritike, tobože nepriznate i nepoznate u sferi društvenog interesa, govori o mogućnosti pojave kritičara novog tipa, neopterećenih balastom svakojakih predubeđenja i koterijskih predrasuda, onda se, najčešće, spominje onakav tip kritičara koji bi, u mnogome, bio univerzalan: studiozan i odmeren kad je i neposredno uključen u referencije takozvane tekuće kritike; šarmantan i efikasan, dopadljiv i popularan kad je i postavljen na osnovama jednog ozbiljnog, studioznijeg, dugoprugaški nastrojenog esejiste. Pomišlja se obično na kritičara

koji bi, u isti mah, u isti dan, tumačio najdublje unutrašnje fenomene u strukturama pojedinih književnih ostvarenja kad i plenio brzorekim presudama i čistim, nepotrošnim instinktom jednog od prvih konkretnih čitalaca novih književnih ostvarenja. Obično, po mnogima od nas, taj budući kritičar naših dana morao bi u sebi da sadrži efikasnu logiku jednog od onih hroničara koji ništa ne propuštaju, ničemu se ne uklanjaju i nikoga ne zaobilaze, kao što bi morao odmah da računa sa svojim neposrednim uklapanjem u sveopštu, nikakvom efemernom igrom sazdanu vertikalu duha. Esejista kad i kritičar tekuće književnosti, sudija kad i studijski poligon komparativnih izučavanja, naučnik kad i novinar. hitra. nevarljiva rezonansa prvih utisaka istovremeno kad i pronicljiva projekcija tih budućih književnih orbita pojedinih autora, — to nije iluzija, to je stalan, najčešći zahtev mnogih naših dogovaranja i pregovaranja o tipu jednog idealnog čitaoca i arbitra. Umesto da se računa sa rasprostranjenom tipologijom kritičara, sa osloženom strukturom i mnogobrojnim nijansama u genezi naše književne kritike i kritičke misli uopšte, na žalost, odveć hitro se računa sa jednom jedinom mogućnošću, sa jednim jedinim likom u koji su svi zagledani, romantičnim, svevidećim okom koje, dakako, ostaje vazda u sferi fikcije i jalovih domišljanja. Čak se i u razgovorima o konkretnim kritičarskim akcijama daleko češće spominje čitav onaj splet atributa koji jedan kritičar u svom dejstvovanju nema nego što se računa s onim kvalifikativima koji ostaju u njegovoj svojini. Tražeći od tekućih kritičara dubinsko osvetljenje, a od studioznih subjekata pre svega dopadljiv, apartni šarm onih koji stiču popularnost i kojima ne preti porazna tišina nepoznavanja i zaborava, tražeći — dakle — često nemoguće, naši zahtevi za pojavom jednog kritičara koji bi izmirio i u mnogome izmenio naše doskorašnje predstave o magu interpretacije i valorizacije ostaju u plitkoj vodi rešenja odveć statičnih, nimalo elastičnih. Odista, i više od svega, našim literaturama su neophodne raznovrsne, uveliko neistosmerne ličnosti koje bi, po zakonima jednog mozaičnog suđenja, jer uvek pomalo pesničkog čuđenja u ovom svetu, smele da se usude da o ukupnosti sude svestrano, nimalo slepe za tuđe uglove, ali jednostavno i znalački, nikakvim hirom opredeljene za određene metode.

U našim malim sredinama, gde stilovi tako često nisu iživljeni i gde se pomaljaju u reskim, pomodno aranžiranim naletima, mogućnosti tako raznorodnih i u različitim uglovima posmatranja postavljenih kritičkih viđenja ne samo da nisu suvišne, nego se, s pravom, postavljaju kao sama sudbina jedne od važnih projekcija naše književne misli. Valjalo bi stoga u

daleko većoj meri naglašavati razlike i specifične prirode pojedinih naših kritičara, uočavati i suočavati njihovu slojevitu mozaičnost, njihove rakurse, postavljati, najzad, njihove rezultate u situaciju dijaloga koji traju i koji će trajati. Moj je utisak da bi se, zatim, naši književni kritičari daleko više i značajnije morali određivati prema fenomenima u nastajanju nego prema likovima i strujama, ostvarenjima i dilemama koje su nam u nasleđe ostavila ranija vremena. Nešto više i nešto značajnijeg rizika ne bi bilo na odmet mnogim našim odveć odmerenim, odveć proverenim, odveć izbalansiranim kritičkim akcijama. Opasan i opak proces nove, naše valorizacije književnih tekovina prošlosti očevidno daleko više zahteva oslobođenje od predrasuda i priučenih rezervi, a daleko više i talentovanije ostvarivanje jednog bunta koji postoji u nama, jednako u godinama uzlaznim koliko u onim koje podrazumeva zrelo doba. Ja bih stoga veoma voleo da u sfere naše kritičke misli naiđu u što većem broju, u što raznobojnijem mozaiku, upravo oni subjekti koji su kadri da se usude, koji su odlučili da rizikuju. Umesto da služe klanovskim, svakojakim tipicima, valjalo bi da kritičari naših i budućih dana daleko više služe vertikalama kritičkih ideja, možda nedovoljno ispoljenih u prošlosti, ali u njima nagoveštenih i naglašenih dramatično, u vrelom gibanju damara i sopstvene svesti. Ličnosti te naše buduće kritike, dakle, ne zamišljam kao autoritativne, autokratske, nedostižne arbitre koji gromovnički proklinju i udaljavaju prestupnike i jeretike, već pre svega kao jednu disperzivnu, često veoma složenu akciju koja se javlja sinhronizovano sa svojim vlastitim predmetima, predosećajući njihovu pojavu, definišući njihovu akciju. Taj sveti, veliki pluralizam stanovišta treba da se uveliko nadnosi nad sve naše pomisli o svestranijem futuru naše kritičke misli.

VUKASIN MIĆUNOVIĆ:

Posredništvo kritike

Kada, kojim čudom, u našem društvu ne bi postojao i djejstvovao Savez komunista, samoupravljanje bi reprodukovalo organizovanu avangardu klase na vlasti. Organizovalo bi idejne jednomišljenike da, inspirisani interesima radničke klase, organizovano djeluju na izražavanju i konstituisanju njene ideo-

logije, bore se za nju i u ime nje posmatraju sve djelatnosti, pa i one koje se smatraju duhovnim ishodima, vokacijom, umjetničkim činom obdarenih zlatnom žicom talenta. To ne bi bila partija koja bi vladala u ime klase, već organizovana snaga ideološke aktivnosti i političke akcije neophodna jednom društvu opredijeljenom i već pokrenutom putem transformacije od klasnog u besklasno. Krećući se, ono ne izlazi čisto niti kompaktno i monolitno prelazi iz jednog starog u novo i drugo stanje. Industrijalizujući se i stvarajući društvo mašinskog rada, izvlačimo se iz seljačke zemlje u kojoj je bilo više težaka no seljaka robnih proizvođača, navika i mentaliteta svojstvenog i toj socijalnoj strukturi i materijalnoj bazi koja je bila u stanju da reprodukuje ukus svojstven načinu života takvog seljaka. Izvlačeći se, ostavljamo za sobom balast naslijeđenog akceptirajući i vrijednosti minulog rada, provjeravamo etičke i estetičke norme, evoluiramo ostvarujući težnje ka boljem i savršenijem po mjeri određenoj najčešće efektima promjena u materijalnoj bazi društva, načinom života i privređivanja. To kretanje je uvijek borba novog sa starim u kome se začelo i prevazilaženje postojećeg koje nikada nije toliko savršeno da ne bi rađalo i želje da bude zamijenjeno savršenijim. Ono i rađa razloge egzistencije i djelovanja organizacije inspirisane borbom za novo i organizovane da bi podsticala stremljenja i djelatnosti da to savršenije smijeni sve što je zrelo da bude prevaziđeno.

Sem tih opštijih razloga postojanju organizacije komunista kao avangarde, ističu se i barem tri razloga koji ne dopuštaju dilemu oko toga da li Savez komunista da se bavi i problemima razvoja kritike u oblasti kulturnog stvaralaštva.

Prvi razlog su neke karakteristike odnosa prema prošlosti ili, tačnije, odnos jednog marksizmom inspirisanog i na marksizmu zasnovanog pokreta prema kulturnom nasljeđu.

Ravnopravnost naroda i njihovih kultura uslov je slobodnijeg ispoljavanja svijesti o nacionalnom biću i mogućnosti potpunijeg angažovanja za ostvarivanje nacionalnog interesa i usklađivanja sopstvenog sa interesima drugih. Prihvaćena više kao politička kategorija i norma u političkim odnosima, ravnopravnost je ne rijetko doživljavana i kao neka vrsta rastavljanja zajednice na njene sastavne dijelove iako se znalo da se mora razgraničiti ako se želi ujediniti. Pa ipak, kao da su se lakše i intenzivnije zapažala djejstva jedino onih centrifugalnih sila oslobođenih tokovima decentralizacije vlasti i praksom ravnopravnosti. Toga je bilo, na primjer, u vremenima glasnijeg ispoljavanja pristalica takozvanog jugoslovenskog kriterijuma. Iako obrazlagan estetičkim argumentima,

ipak nije prošao bez prigovora da su time oglasili svoju brigu oni među estetama koji nijesu vjerovali da je moguće obezbijediti i umjetnička mjerila ako se pristupi decentralizaciji i na području kulture. Pobornici jugoslovenskog kriterijuma, iako su nastupali u ime umjetničkog kvaliteta, ipak su otkrili da pomoću estetike žele da zadrže arbitriranje o vrijednostima. Insistiranje na jedinstvenom mjerilu protumačeno je kao osporavanje sposobnosti nacije da cijeni naslijeđene ili novostvorene vrijednosti sopstvene kulture i prava da ih samostalno i slobodno ponudi.

Za kulturnu politiku i praksu Saveza komunista veoma je važno da se ne favorizuju jedni, a sputavaju drugi. Jednaka prava za sve nacionalne kulture uslov je razvitka kulture svih. Primjena važećih mjerila kojima se, pretpostaviti je, služe oni koji ustanovljavaju domete umjetnika podrazumijeva se jer je to u interesu i nacije koja želi da predstavi domete sopstvene kulture. Mogućnost da se pokaže stvoreno i prilika je da se provjere i mjerila po kojima je izabrano. Neprihvatljivo je da se sve sudi po kriterijumima formiranim u jednom centru. Ni ukusi se ne smiju da nameću u jednoj zajednici ravnopravnih. Politika ravnopravnosti nacionalnih kultura polazi i od činjenice da se svijest o nacionalnom biću i formira i ispoljava i posredstvom stvaralaštva. Nacionalno umjetničkom stvaralaštvu daje posebnost, boju i aromu, one osobenosti bez kojih bi svijet prekrilo sivilo jednoobraznih serija — a to bi bio i kraj kulture. Vrijednosti unijete raznovrsnostima od kojih je i sazdana kultura u Jugoslaviji su odlika i preimućstvo te kulture. Nacionalna struktura Jugoslavije je naša realnost, a ravnopravnost nacionalnih kultura uslov zajedničkog života i življenja kulture.

Prevazilaženje centralističkog načina upravljanja i kulturnim djelatnostima proširilo je mogućnosti i aktivnijeg bavljenja kulturnim nasljeđem. Događalo se da u prvi plan te aktivnosti izbiju i sklonosti dokazivanja sopstvene istorije, odnosno *istorijskog dokazivanja* sa naglaskom na razgraničavanju kulturnog nasljeđa. Razgraničavajući kulturnu baštinu, okretalo se prema prošlosti, poniralo i u vremena koja su prethodila istorijskoj epohi stvaranja građanskog društva i formiranja nacija u smislu marksističkog shvatanja razvitka društva. To nije moglo da prođe bez posljedica po političko stanje. Dolazilo je i do sporova i to, izgleda, češće oko toga šta je čije negoli da se ustanove vrijednosti toga oko čega su izbijali sporovi. Politika je, po pravilu, hitrije reagovala sa stanovišta posljedica nego što je podsticala da se traži odgovor na pitanja šta je to u odnosima između kultura naroda i na-

rodnosti što pojedince podstiče na dokazivanje te istorijske i kulturne dimenzije svog nacionalnog bića. Tražeći odgovor na ta pitanja, vjerovatno bismo ustanovili i stvarni stepen ostvarene ravnopravnosti, nivoa i intenziteta svijesti o ravnopravnosti nacionalnih kultura. Jedan od razloga istorijskog dokazivanja nacije i njene kulture može da bude i saznanje da se to ne priznaje ili zanemaruje. U mjeri u kojoj se pojedinac ili nacija osjećaju ravnopravnim u našoj socijalnoj i nacionalnoj strukturi i zajednici, po toj mjeri se i osjeća potreba zalaganja za dokazivanje nacionalnog bića, njegove istorijske zasnovanosti, kontinuiteta nacionalne kulture. Otuda i potreba pažljivog praćenja primjene principa ravnopravnosti i stalnog uklanjanja svega što tu ravnopravnost otežava. Tim putem će se suziti prostor za akciju nacionalizma i šovinizma, koji se, sem ostalog, i hrane nedosljednostima u ostvarivanju ravnopravnosti. Intervencije politike i svjesne akcije izazvane nacionalističkim ispadima pomagale su da se umanje i otklone negativne posljedice. Više to negoli što su stvorile povoljniju atmosferu da naučnici, kada je riječ o davnoj prošlosti i kulturnom nasljeđu, obave svoj posao i da naučnu valjanost obavljenog posla dokažu prije svega pred naučnom, stručnom i kulturnom javnošću. Kada je riječ o nama i našem odnosu prema prošlosti, onda se možemo i upitati do koje smo mjere mi kao akteri u marksističkom pokretu doprinijeli kritičkoj obradi kulturnog nasljeđa. I da li smo se odredili prema ideologiji i shvatanju onih koji su prije nas i za potrebe jednog poretka koji smo revolucijom razorili obrađivali prošlost i odabirali to što bi imalo biti kulturno nasljeđe tog poretka i njegovog shvatanja kulture.

Nama ne može biti svejedno kako se interpretira naša prošlost, po kojim mjerilima se odabiraju u njoj nastale vrijednosti i na koji način se nude. Ima primjera nekritičkog preuzimanja djela nastalih nekada, te se i čini da je aktuelno to pitanje našeg ponašanja kada je prošlost u pitanju. Kritički odnos prema kulturnom nasljeđu uslov je razvitka savremene kulture i dokaz kulturnog nivoa savremenika, indikator valjanosti kulturne prakse. U zajednicama sa nacionalnim sastavom kakav je kod nas kulturna politika takođe mora da se suprotstavi tendencijama prisvajanja ili nipodaštavanja bilo naslijeđenih ili novonastalih vrijednosti. Takve tendencije i iz njih izvedeni postupci su stalna opasnost stvarnoj ravnopravnosti nacionalnih kultura.

Stvaralački čin umjetnika i iz njega izvedena kulturna vrijednost nacionalni su upravo po tom gdje je nastao, po onome po čemu se i uvrstio u kulturno blago nacije. Taj čin,

kada je vrijedan i upravo stoga što je vrijednost, izlazi iz svoje kolijevke nošen vrlinom da služi svima spremnim i sposobnim da ga prihvate i shvate. Po tome je on opšti i svima pripadajući, ali tom svojom opštošću on ne gubi i svojstva od kojih je sazdan i osobenosti po kojima i otkriva svoje porijeklo.

Nacionalna ravnopravnost u nas podrazumijeva pravo na afirmaciju nacije i njene kulture. Zatvaranje, začaurivanje i, na toj osnovi, prisvajanje i nekritičko preuzimanje svega nastalog u minulim vremenima ne doprinosi ostvarivanju tog prava. Te i slične tendencije na sebi svojstven način pokazuju do koje je mjere marksističko shvatanje nacije i nacionalnog i vladajuće shvatanje naših kulturnih sredina. U odnosu prema prošlosti i kulturnom nasljeđu u stvari se otkriva koliko se u praksi prihvata teza o naciji kao specifičnoj društvenoj zajednici nastaloj u jednoj određenoj fazi društvene podjele rada i koliko se primjenjuje naučna analiza istorijata nastanka te kategorije, te šta je, za razvoj svijesti o nacionalnom biću i mogućnost ispoljavanja te svijesti, značio nastanak kapitalizma. Nije riječ o tome kako se samo mase odnose prema kulturnom nasljeđu, već prije svega i oni koji obrađuju prošlost i putem različitih medijuma posreduju to nasljeđe. I ne treba se čuditi što se u tom posredovanju mogu da zapaze sklonosti precjenjivanja, na primjer, biološkog u nacionalnom, ili religije ili nekih drugih faktora, a potcjenjuje uloga tržišta.

Ukusi su različiti. Različit je i nivo društvene svijesti. Naša socijalistička praksa inspirisana je marksističkim shvatanjem razvitka društva, te je time i svojevrsna laboratorija primjene te teorije. Ali ona time nije slobodna od djejstva i drugih doktrina te i shvatanja nacije i nacionalnog, a što je za politiku uopšte i posebno kulturnu i ulogu Saveza komunista u tome veoma važno. Zar se mogu prenebregavati postupci koji ometaju kurs ravnopravnosti naroda i nacionalnih kultura — a njih ima i u praksi kulture i ne samo u njoj. Nije se, na primjer, pojava začaurivanja i zatvaranja u nacionalne i profesionalne okvire ispoljila samo u kulturi. Nju je, tokom decentralizacije vlasti, omogućavao i način privređivanja koji, naročito do reforme, nije uvažavao tržište. I organizacija kulturnih djelatnosti u fazi u kojoj je preovladavalo shvatanje da se kulturni nivo nacije cijeni po broju specijalizovanih institucija, oblicima organizovanja kulturnih radnika. U borbi za afirmaciju nacionalnih kultura u uslovima decentralizacije ispoljavale su se i snage sklone ne toliko da istorijski poniru u prošlost da bi njenu kulturu obradile na osnovu

materijalističkog shvatanja istorije. Te snage su češće stvarale konfliktne situacije no što su doprinosile toj afirmaciji.

Drugi razlog je odnos prema takozvanom ideološkom i političkom u umjetničkom.

Oduvijek je čin stvaranja bio i čin angažovanja onoga koji stvara. U savremenoj umjetnosti ima toliko djela kojima se potvrđuje da su i umjetnici dali značajnih dokaza teoretičarima koji naš vijek smatraju vijekom kritike. Njihova vrijednost i jeste u tom kritičkom postavljanju prema vremenu u kome nastaju. Dobili smo takozvanu esejističku prozu koja ne insistira toliko na fabuli koliko na kritici svjedočeći tako kritički odnos njenog autora. Zapaža se to i u filmu i na sceni. Angažuju se autori za neka shvatanja ili protiv nekih stanja, za pogled na svijet, za ideologiju čak. U nas su to realnosti koje ne dolaze samo kao puka želja autora da se suprotstavi »oficijelnoj« ocjeni stanja ili modelu društvenih odnosa. Podvrgavajući sve kritici — što je već navika našeg javnog djelovanja — podstakli smo i stvaraoce da budu kritični. Što se pri tome i u tome ispoljavaju i »anti« stavovi, nije samo stvar ideološke pozicije samog autora. Socijalna struktura u nas, način privređivanja i nivo materijalne osnove društva, protivurječnosti kojima je bremenito naše društvo u ovom periodu prelaska od klasnog ka besklasnom čine prirodnim da i u umjetnost prodiru razni interesi — svaki sloj teži da se izrazi i putem umjetnosti. Otuda je i razumljivo što Savez komunista, zainteresovan za ideologiju radničke klase, čija je avangarda i pozvana da se za tu ideologiju bori, traži savez sa kritikom definišući je kao izuzetno značajnog posrednika između umjetnosti i društva.

Treći razlog je odnos prema vrijednostima nastalim u drugim sredinama i nacijama.

Kulturni nivo jedne sredine ne cijeni se samo po vrijednostima koje u njoj nastaju nego i po tome kako se ta sredina odnosi prema vrijednostima drugih. Naše društvo je otvoreno, spremno da prihvata vrijednosti i da emituje sopstvene vrijednosti. Bilo bi to jednostavno kada bi odnosi u svijetu bili drugačiji i kada u njima ne bi bilo onoga što ne dopušta da se umjetničke vrijednosti kreću slobodno i u svom čistom vidu. Uz njih se lijepe i ideologija i politika, koriste se i za nametanje načina života, vršenje uticaja, potčinjavanje čak. Ona moć umjetnosti da doprinese međusobnom upoznavanju i povezivanju korištena je i koristi se, na žalost ne rijetko, za održavanje ili uspostavljanje prevlasti. To se događalo i događa prije svega zbog prirode ekonomskih i političkih odnosa

između država i naroda. Odnosi u savremenom svijetu opterećeni su mnogim faktorima koji i čine da se i vrijednosti kulture, kao uostalom i druge vrijednosti, koriste kao preimućstva za nametanje uticaja i dominaciju. Nove mogućnosti posredovanja umjetničkih vrijednosti naročito narasle dostignućima nauke produbile su i proširile front posredovanja kulture do neslućenih dimenzija. Ubrzana je i obogaćena informatika o zbivanjima uopšte, pa i u kulturi. Sve su to u svojoj osnovi veoma korisna dostignuća koja otvaraju i perspektivu transformacije odnosa u svijetu, ubrzavaju tokove procesa mondijalizacije kulture. Omogućavaju komparativna posmatranja sopstvenih sa vrijednostima drugih, razvijaju ukus i predstave o tokovima umjetnosti i, u svojoj osnovi, krče puteve saradnje među državama i prijateljstva među ljudima i narodima. Ali realni odnosi u savremenom svijetu multipliciraju i opasnosti naročito za manje i tehnički manje razvijene zemlje da će se naći izložene uticaju onih koji raspolažu tim novim tehnikama.

Grupisani razlozi su uzeti iz naše svakodnevice i na osnovu onoga šta se događa. Ovako poređani i ovoliko obrazloženi mogli bi da nametnu zaključak o neophodnosti represivnog djelovanja Saveza komunista. Ovdje su i ovako iznijeti da bi se sugeriralo barem nešto od onoga što ne dopušta dileme oko toga da li Savez komunista treba da se interesuje i bavi kulturom, umjetničkim stvaralaštvom i kritikom toga što kao umjetnost nastaje u našem vremenu ili se preuzima iz minulih vremena ili iz drugih sredina. Savez komunista ne može ostati samo na podsticanju razgovora o umjetnosti, nego je dužan da podstiče borbu mišljenja oko shvatanja umjetnosti i diferencijaciju i u društvu, u kulturnoj javnosti i u svojim redovima.

Pa ipak, ne bi se moglo reći da je naša kulturna javnost lišena dilema oko miješanja Saveza komunista u umjetničko stvaralaštvo. Dilema ima i u Savezu komunista. Njih je uslovio cjelokupni razvitak koji se, naročito posljednjih dvadeset godina, karakteriše odstupanjem etatizma i nastupanjem samoupravljanja. Etatizam je prinuđen na povlačenje svjesnim djejstvom avangarde, ali on se ipak nije povlačio u neredu. Ako je igdje uspijevao da se zadrži i stabilizuje svoje makar i odbrambene položaje, onda je to u sferi kulture upravo zbog sporog razvoja društveno-ekonomskih odnosa u toj djelatnosti. Tretman kulture kao svijeta za sebe, kao djelatnosti duha i sektora van udruženog rada, nije omogućavao da se i ta djelatnost sagleda u funkciji razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Rezultate tako otuđene sfere mogu, prema

tome, da cijene i ocjenjuju samo kvalifikovani specijalisti. Profesionalizacija ocjenjivanja tvorevina duha pasivizirala je sve one kojima su te tvorevine bile namijenjene. Stav Saveza komunista da je stvaralaštvo sebi sudija pogodovao je i toj profesionalizaciji i toj pasivizaciji. Ljudi od umjetničke profesije uzeli su ga kao priliku za svoje osamostaljivanje, te su se i osamostalili ponašajući se kao neopozivi arbitri. Ljudi izvan te profesije sve ređe su se usuđivali da javno izriču svoje sudove o knjizi, slici, predstavi ili o izrečenom sudu stručnjaka i kada su imali sud i umjeli da ga kažu.

Događalo se to u onoj fazi našeg razvitka u kojoj je Savez komunista nastojao da oslobodi stvaralaštvo od dnevnih zahtjeva tekuće politike. Za samo umjetničko stvaralaštvo, a naročito za one koji su se njime bavili, bilo je veoma značajno što Savez komunista nije svoj autoritet angažovao da bi nametnuo zahtjeve te politike. Ali za stvaralaštvo, a time ni za društvo, nije bilo korisno što Savez komunista nije uspio da, napuštajući metode operativnog i neposrednog uticanja, ipak izgradi praksu bavljenja tokovima i rezultatima umjetničkog stvaranja. Bavljenja u smislu stvaranja atmosfere šire, slobodnije i demokratske razmjene mišljenja o vrijednostima koje su se preuzimale iz naše kulturne prošlosti ili iz drugih sredina i nacija, o djelima koja nastaju u ovom našem vremenu. Umjesto toga, došlo je do neke vrste dezangažovanja Saveza, do prestanka bavljenja tom vrstom djelatnosti kojom se, eto, samo stručnjaci mogu kvalifikovano da bave, do neke vrste povlačenja Saveza u korito tokova čiste politike kao da je on organizacija specijalizovana isključivo za politiku. Na time stvorene prostore širio se uticaj, a time i moć, onih koji su se kvalifikovano ili u vidu zanata bavili umjetničkim stvaranjem i prosuđivanjem rezultata stvaralaštva. Izbor djela koja će ocjenjivati i same ocjene su stvar kritičarskih afiniteta, njegovog načina prosuđivanja, ukusa i znanja. Sve je to neopozivo iako je autor možda i oštećen, a publika drugačije prima djelo. Val traženja stručnog mišljenja potiskuje takozvane profesionalne političare, odnosno društveno-političke radnike iz žirija za nagrade, organa upravljanja u kulturnim ustanovama. To povlačenje su omogućavali i sami ti radnici svodeći se na političke radnike. I ne treba žaliti što je društvo, favorizujući stručnost, eliminisalo one naviknute da se ponašaju kao sveznalice i to češće na osnovu svoje funkcije negoli stvarnih znanja i poznavanja. Pitanje je, međutim, koliko je društvo zaista dobilo u stručnosti u ocjenjivanju umjetničkog. Nađe se povoda i za utisak da se vrši svojevrsna separacija prema zanimanjima. Kao da se specijalnosti povlače

u kalupe svoje profesije, kao da ima djelatnosti u čistom vidu koje se odvijaju nezavisno jedna od druge i bez veze sa tokovima života.

Priroda umjetnosti je takva da onima koji su se njome bavili nije dozvoljavala da se ponašaju neangažovano. Uzimajući iz života i od njega da bi to vratili u oplemenjenom vidu, umjetnici su potvrđivali do koje je mjere stvaralački čin i čin angažovanja. Djela nijesu bila bez poruka, a time ni bez povoda za osvrte i zaključivanja o stepenu prihvatljivosti i poruka i djela. Politika se ponašala kao da je iščekivala da kritika obavi svoj posao i kaže šta je neprihvatljivo. Kritika, međutim, najčešće kao da nju ta strana djela ne interesuje. Dogodilo se da od one nekadašnje intimnosti tekuće politike i tekuće kritike ne ostane ni sjećanje na staro prijateljstvo. A razloga za druženje nalazilo se ne toliko u onoj takozvanoj zanatskoj strani djela koliko u njegovoj, da kažemo, društvenoj dimenziji, postojećoj filozofiji djela, ideologiji i politici čak. Kompleksnost umjetničkog djela podrazumijeva neku vrstu interdisciplinarne opservacije radi procjene svih njegovih dimenzija. Ona i čini nemoćnom samu estetiku ili samu ideologiju da daju kompletnu i kompleksnu, a time i valjanu ocjenu.

I, eto, sada to što se teze, inspirisane stanjem stvaralaštva i nekim pojavama koje su ideologija i politika u njemu, obraćaju kritici dajući joj ulogu osobito značajnog posrednika između umjetnosti i naroda, može da se protumači, a poneko i tumači, miješanjem Saveza komunista u djelatnost koja njemu ne pripada. Smatrajući to miješanjem, pripisuju mu i sklonost ka vraćanju na ponašanje iz ranijih vremena, od koga se bio i sam otkazao riješen da oslobađa stvaralaštvo od pritisaka tekuće politike. U tim uzbuđenjima zbog miješanja oglašava se ipak svijest koja je i omogućila to što smo nazvali izdvajanjem prema profesijama i što vuče ka konfrontiranju profesija. A u stvari se radi o evidentnoj ideologizaciji umjetnosti i politizaciji kulture do koje je došlo ne toliko zbog zahtjeva tekuće oficijelne politike koliko zbog tokova cjelokupnog kretanja u kojima ni umjetnici ni kulturni radnici ne mogu ostati izvan ideološkog i političkog u tim tokovima čak i kada kažu i kada bi htjeli da ih ideologija i politika ne interesuju, nego samo čista umjetnost. Prema tome, nije problem samo u tim razlozima za posredničku ulogu kritike nego prije svega u tome kako se, kao savremenici, određujemo prema rezultatima umjetničkog stvaralaštva koji nastaju oko nas ili se preuzimaju iz drugih vremena ili sredina. To određivanje prema umjetničkom, ocjenjivanje umjetničkog djela

problem je koji zaslužuje našu pažnju i može da bude predmet istraživanja.

Ako je i kad je o ocjenjivanju riječ, onda se ne mogu ne podrazumijevati djejstva nekih činilaca koji opredjeljuju kretanja oko nas i u nama i naše ponašanje u tome.

To što se naziva *eksplozijom nauke* ne odlikuje se samo sposobnošću uma da izmisli i osmisli nego i sposobnošću društva da ostvari zamisli i otkrića naučnika. Svijest o značaju nauke u mijenjanju svijeta naglo je porasla proširenim mogućnostima primjene naučnih rezultata u svim sferama rada, čime je omogućen i nagao razvitak proizvodnih snaga. Ubrzavajući saznajne procese i olakšavajući saznavanje, razvila je ljudski um čineći čovjeka nezadovoljnim postignutim, što bi imalo da znači kreativnijim i svjesnijim i svojih stvaralačkih sklonosti i sposobnosti. Nauka je podstakla i ostale vidove stvaralaštva nudeći umjetnosti nove teme i dileme, ali i sileći je na sopstvene mijene. Naučnik je svojom smjelošću pretekao pjesnika. Kao da su naučnici svoju smjelost prenijeli i na druge dajući smjelosti širu osnovu, čineći je načinom ponašanja ne samo odvažnih pojedinaca spremnih da se žrtvuju za svoja uvjerenja nego i množine svjesne da su znanje i sposobnosti priznati činioci razvitka. Nauka je podstakla i ostale vidove stvaralaštva, a posebno umjetničkog. Umjetnicima su se otvorile nove mogućnosti i povodi za traženja i oblika i sadržaja. Nauka se neposredno umiješala u procese transformacije i konstituisanja društvenih odnosa. Njome je omogućen *tehnički progres* koji je u proizvodnju unio nova sredstva, a u život proizvode koji temeljito mijenjaju navike i način življenja i u gradu i u selu. Buran razvoj sredstava za proizvodnju učinio je vidljivim zaostajanje društvenih odnosa čija je zakržljalost postala ozbiljna prepreka razvitku proizvodnih snaga. U tim stalno mijenjajućim se sredstvima, organizaciji i tehnologiji *rad evoluira* ne tražeći od radnika samo njegovu fizičku snagu i vještinu nego sve više znanje i sposobnost. Mijenja se radnikova svijest o potrebi nauke, obrazovanja i kulture kao djelatnosti kojima se upotpunjava znanje i razvijaju sposobnosti. *Promjene društvenih odnosa* izvršene serijom socijalističkih revolucija i revolucionarnih prevrata temeljito su izmijenile položaj i ulogu radničke klase.

Socijalne, ideološke i političke promjene su time omogućavane istovremeno omogućavajući naučne, tehničke i tehnološke mijene. Za temu o kritici i njenom položaju na ovo ima smisla podsjećati upravo zbog prisjećanja na sve ono što su te mijene značile i kako su djejstvovale na umjetničko stva-

ralaštvo. Evolucija rada svojstvena i omogućena industrijalizacijom podrazumijeva razvijanje intelektualne dimenzije radnika, a time i njegov interes za položaj i rezultate duhovnog stvaralaštva. Mašine unijete u proizvodnju, nova sredstva za rad i život koja su i stvaralaštvo u primjeni na širokom frontu mijenjaju i ukus i svijest masa. Radio, televizija, film, štampa istovremeno su i sredstva veoma širokog posredovanja umjetnosti. To su činioci koji svakodnevnim prisustvom djeluju na svijest i ukus, mijenjaju navike, omogućavaju estetizaciju masa. Oni ne mijenjaju samo odnose masa prema umjetnosti nego i transformišu konvencije u samoj umjetnosti, a naročito one po kojima su se ocjenjivala umjetnička djela. Time izazvane sociološke promjene i, posebno, ostvarene ili tražene promjene u odnosu na višak rada i za umjetničko stvaralaštvo su prilika za poboljšavanje sopstvenog položaja u društvu i izvor novih motiva.

Djejstvo tih faktora bilo je naročito intenzivno u posljednjih tridesetak godina karakterističnih ne samo po eksploziji nauke nego i po sposobnosti ove naše civilizacije da primjenjuje naučna otkrića i pretvara ih u tehničke pronalaske i tehnološka rješenja. Takav razvitak ukida granice između takozvane tehničke i one prave, takozvane duhovne kulture. Civilizacija je, apsorbujući plodove »duhovnog stvaralaštva«, i sama postala kultura. Umjetničko stvaralaštvo je dobilo neslućene mogućnosti veoma široke primjene, ali se našlo i pred zahtjevima vlastite transformacije. I nema danas ni jedne umjetničke discipline koja nije zahvaćena inovacijama i traženjima metoda i sadržaja da bi izrazila impulse vremena i civilizacije i uhvatila korak sa tokovima razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Dobijamo stoga jednu stvarno angažovanu umjetnost i od onih umjetnika koji kažu da se ne žele angažovati. Ovaj vijek je vijek kritike i po tome kako se umjetnici u njemu ponašaju. A to je važno uočiti upravo u naporu da se odredi položaj kritike i naš odnos prema njoj.

U našem konkretnom društvu procese socijalizacije kulture, sem iznijetih, određuju i drugi činioci, od kojih treba istaći: *samoupravljanje* kao proces oslobađanja rada sa naglašenim mogućnostima sve neposrednijeg radnikovog odlučivanja o uslovima i rezultatima rada; *nacionalna struktura* naše zajednice, ravnopravnost naroda i narodnosti i iz nje izvedena ravnopravnost nacionalnih kultura; naša filozofija i praksa *društva otvorenog* prema vrijednostima bez obzira na to u kojim sredinama te vrijednosti nastaju, iako svjesni razloga zbog kojih se kulturne vrijednosti rijetko kada emituju u čistom vidu.

Faktori koji opredjeljuju tokove razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa djeluju i na umjetnost, koja, iako smatrana djelatnošću samo duha i talenta, nikada nije bila nezavisna od tih snaga i tih odnosa. Djelatnost uspostavljanja odnosa prema rezultatima umjetnosti, a u tome i čin ocjenjivanja tih rezultata, ne može da teče nezavisno od stepena razvitka tih snaga i tih odnosa koji bitno mijenjaju položaj konzumenta. Ljudi mijenjaju svoj odnos po mjeri širine i dubine primjene stvaralaštva. Njihov ukus se mijenja, zahtjevi rastu, moć zaključivanja se razvija. Oni su u stanju da prihvate, ali i da odbiju zahvaljujući *masovnoj estetizaciji* omogućenoj sve širim i sve intenzivnijim kontaktima sa stvaralaštvom koje je u primjeni preko novih sredstava za rad i život.

Čini se, zbog toga, da određivanje prema umjetničkom činu sve manje može da se svede na profesionalnog kritičara kao posrednika između umjetničkog djela i onoga kome je djelo namijenjeno. Naglo povećanje dostupnosti umjetničkog djela veoma širokim slojevima suočava umjetnika i, naročito, kritičara sa sasvim novim pojavama. Mogućnost estetizacije masa, transformacije njihovog ukusa i zahtjeva u stvari otvara nov proces *podruštvljavanja ocjenjivanja* i umjetničkih djela. Oni što se bave kritikom u vidu zanata treba da postaju svjesni da je u tom procesu i perspektiva da izgube monopol davanja konačnog suda o umjetničkom djelu. Ono što omogućava estetiku kao posebnu disciplinu i čini da se formiraju specijalisti koji će svoju specijalnost i dokazivati primjenjujući je u analizi umjetničkog djela.

Promjene o kojima je ovdje riječ ne dovode u pitanje ni estetiku ni one koji se njom bave niti osporavaju njihov značaj za umjetničko stvaralaštvo. One su naznačene kao odrednice ponašanja i onih koji se bave umjetnošću ili ocjenjivanjem umjetnosti i onih kojima je umjetnost namijenjena. Kritičari su, doduše, nešto intenzivnije suočeni sa potrebom da brižljivo obrazlažu svoje stanovište ako žele da njihove sudove prihvati taj konzument koji se, izložen djejstvu navedenih faktora, izgleda, ipak i temeljito mijenja — prestaje da bude samo pasivni posmatrač svega što se zbiva.

Problem, u svojoj osnovi, nije nov. Kritika je navikla već da se njeni sudovi ne poklapaju uvijek sa mišljenjem publike. Kritičari su se osamostalili da se i ne trude da se njihovi sudovi podudare sa sudovima publike. Čak je već uobičajeno za neko djelo reći da će ga publika primiti iako ga kritika ne podržava. Nov je taj otvoreni proces u kome se publika, odnosno jedan njen dio, izlazeći iz ljušture konzumenta, osamostaljuje postepeno, postaje subjekt i u ocjenjivanju toga što

mu se samo nudi kao umjetnički čin. Vrijeme, reklo bi se, ne radi više za sveznajućeg pojedinca koji će svoje sudove nametnuti masama. Ono podstiče estetsko ponašanje masa mijenjajući, na širokom frontu, predstave o lijepom, plemenitom, humanom, progresivnom. Unosi nove elemente u mjerila o vrijednostima. A te ocjene uvijek su podložne sudu vremena i uvijek su prije svega podatak o tome kako su se savremenici odnosili prema onome šta su stvarali umjetnici njihovog vremena. Za one umjetničke tvorevine koje ostaju i poslije njihovih tvoraca moguće je provjeravati vrijednost mjerila kojima su se služili njihovi savremenici ocjenjujući ih.

Na terenu smo, dakle, ne samo problema kritike kao suda i postupka stručnjaka nego i ocjenjivanja umjetničkog rezultata u širem značenju te riječi i uloge kritike u tome. U tome se ne bi smjela zanemariti ni uloga Saveza komunista koja nije u definiciji kritike i određivanju njenog mjesta između umjetnosti i društva sem ako Savez komunista na tome želi da stvori savez sa kritičarima. Pod ocjenjivanjem ovdje se ne podrazumijeva izricanje estetskog suda, nego ono odabiranje koje ne vrši samo tekuća kritika nego i tijela koja odlučuju o nagradama, repertoarima, izdavačkim programima, ukusu publike, ali i oni koji po svojoj društvenoj i profesionalnoj funkciji utiču na formiranje tog ukusa.

Ne sporim da u tokovima našeg umjetničkog stvaralaštva ima povoda za razgovore o dometima tekuće kritike i ispoljavanju marksističkog u njoj. Time i tumačim osnovanost napora da se definiše marksistička kritika. Osnovan je i vidljivi napor da se zahtjevi za marksističkom kritikom ne shvate kao nastojanje za vraćanje na ono kako je ona nekada shvatana. Antidogmatsko nastojanje i podrazumijeva analitički postupak u prilazu umjetničkom djelu, kritičku djelatnost koja je i vokacija, ali i djelatnost naučno zasnovana i filozofski osmišljena sa smislom za naučno posmatranje svijeta i društva.

Ali ipak ostaje pitanje: da li je za stanja u tekućoj kritici presudna sama definicija kritike? Zar je nedostatkom definicije uslovljeno to što ima kritičara koji se češće povedu za autorima nego djelima, što se kritika sve ređe bavi filozofskom stranom djela, što se ne određuje prema ukupnoj domaćoj produkciji i onoj uvezenoj, što je suzdržljiva u prikazima onoga što nastaje u drugim sredinama, da li je to, i ne samo to, zbog pomanjkanja definicije kritike ili razlika u shvatanju kritike? Te pojave nijesu rezultat kritičarskih nepoznavanja definicije koliko odnosa u našem društvu i posebno u organizaciji kulturne i umjetničke produkcije i položaja kri-

tike. Problem je ipak u odnosima koji omogućavaju monopolizam i druge nevolje, a ne u nedostatku definicije.

Za Savez komunista i njegovo određivanje prema ovoj djelatnosti neobično je važno da ustanovi do koje mjere su ti odnosi i uslovi u kojima djeluje kritika uzroci pojava koje imaju i politički smisao i na koje je pozvan i obavezan da reaguje u interesu klase čija je avangarda, a do koje nepoznavanje, odnosno neprihvatanje definicije za kakvu se zalažu Teze. Od Saveza komunista se i traži da u odnosima ukaže prije na to šta reprodukuje takva stanja u kritici nego da definiše marksističku kritiku. Da ukaže i na to novo što se zbiva oko nas i u nama, a što determiniše i ponašanje umjetnika i posredništvu kritike daje jednu drugačiju dimenziju upravo time što je intenzivirala procese estetizacije masa.

DRAGAN M. JEREMIĆ

Marksistička kritika — vid integralne kritike

Čim se povede reč o marksističkoj kritici, postavlja se pitanje: šta treba shvatiti pod marksističkom kritikom? Ima više marksističkih kritika i neophodno je ispitati da li postoji neki njen vid koji možemo u načelu prihvatiti ili, možda, treba stvoriti jedan novi vid.

U istoriji marksističke kritike pretežan je vid sociološke kritike, kome pripadaju Mering, Plehanov, Lunačarski. U »Tezama o marksističkoj kritici« iz 1928. godine Lunačarski je taj vid kritike najbolje prikazao tvrdeći »da marksist-kritičar istupa u ulozi učenog sociologa, koji specifično primenjuje metode marksističke analize na posebnu oblast — književnost«. Ali, kad je Staljin 26. oktobra 1932. godine prvi put izneo ideju o socijalističkom realizmu kao jedino mogućem vidu stvaralaštva, na indeks je stavljena i dotle vladajuća sociološka kritička metoda. U Ustavu sovjetskih pisaca iz 1934. godine pisalo je da socijalistički realizam treba da bude ne samo metoda književnosti nego i književne kritike. A, praktično, ta metoda je bila politička, i već na I kongresu sovjetskih pisaca, na kome je inaugurisana ova metoda, u ime vlasti i partije govorio je A. A. Ždanov, koji je i kasnije davao kritičke ocene bez priziva, ponekad s fatalnim posledicama i za umetnike i za umetnost.

Poseban tip marksističke kritike predstavlja kritika Đerđa Lukača, za koga Rene Velek u knjizi *Kritički pojmovi* kaže da, »naglašavajući društvene i političke implikacije«, nije »bez osetljivosti za književne vrednosti«. Tom tipu je pripadao i legendarni Antonio Gramši, a danas mu pripadaju Ernst Fišer, Anri Lefevr, Rože Garodi. Taj tip kritike je vrlo blizak onoj kritici koja se može nazvati integralnom a koja nije marksistička, ali s kojom se mogu složiti i marksisti. Gramši u svojim *Zatvorskim beleškama* kaže: »Postavljanjem načela da u umetničkom delu treba tražiti samo umetnički karakter niukoliko se ne isključuje ispitivanje kakvo mnoštvo osećanja, kakav stav prema životu struji u samom umetničkom delu. Štaviše, da su to prihvatile savremene estetičke struje, vidi se kod De Sanktisa i kod samog Kročea.«

Marksistička kritika ima, dakle, sociološku, političku i jednu, manje ili više, integralnu varijantu.

Kod nas je sociološka kritika uglavnom nestala s nekim predratnim marksističkim teoretičarima umetnosti (Vojislav Vučković), a politički vid kritike je odlučno odbačen oko 1950. godine, dok je kod svakog ozbiljnijeg kritičara koji je analizirao sama dela a nije izlagao svoje impresije o njima uvek manje ili više bilo integralne kritike ili bar tendencije ka njoj. U današnjoj situaciji, pored integralne, s jedne strane, i impresionističke kritike, s druge, postoje i neke kritičke tendencije koje nastoje da umetnička dela svedu na jedan vid realnosti u čoveku ili samom delu, pa, prema tome, imamo i psihološku i strukturalističku kritiku, od kojih je ova poslednja odnedavna kod nas ušla u veliku modu. U odnosu na integralnu kritiku, ove tendencije predstavljaju pokušaje da se jedan domen kritičke analize uzme kao celina i apsolutizuje na račun drugih, zanemarenih domena.

U težnji da se marksistička kritika odvoji od onoga što se pod tim imenom pokazalo kao pogrešna orijentacija u odnosu na umetnost, govori se o imanentnoj marksističkoj kritici. To je, međutim, sintagma koja je u izvesnom smislu neodrživa, ako ne i besmislena. Ako u ovoj sintagmi pođemo od marksizma, kritika dobija jedan vid sasvim različit od onog koji dobijamo kad pođemo od imanentnih zakona umetnosti. Kao filozofija akcije kojom treba izmeniti svet, marksizam prilazi umetničkom delu spolja i analizira ga i ceni ne iz samog njega i ne na osnovu njegovih imanentnih zakona, već na osnovu te akcije, na osnovu toga koliko to delo pomaže ili odmaže revolucionarno menjanje sveta. U tom smislu marksistička kritika je deo političke akcije, a pravi marksistički kritičar je političar, ne kritičar od vokacije i zanata.

Ali, dok je političar čovek akcije, koji nastoji da razvitak društva usmeri u pravcu svojih zamisli svim raspoloživim sredstvima, pa i umetnošću, kritičar je čovek kontemplacije i on ostaje u onom istom domenu u kome je i umetnik i nalazi se u situaciji da mora da brani integralnost i specifičnost tog domena. Ako, pak, kritika odbija da pruža podršku umetnosti, ona gubi svoj osnovni smisao, a umetnost gubi svoju pravu ulogu u društvu, pretvarajući se u sluškinju bez svog dostojanstva i zadatka. Vrednost političara se ceni po njegovom uspehu u odnosu na datu situaciju i vreme, dok se delo jednog kritičara, kao i delo umetnika, ne meri prema vremenu i talasastoj liniji njegovih mena. Zato mnogi kritičari koji su podlegli zahtevima dnevne politike nisu ostavili nikakvog traga za sobom sem pominjanje po zlu. U istorijama sovjetske književnosti naći ćete pre imena onih kritičara koji su u svojim stavovima grešili (takozvane vulgarne sociologe i formaliste) nego onih koji su dobro sudili, jer ti koji su u jednom času »dobro« sudili bili su brzo negirani i prevaziđeni novom društveno-političkom situacijom, pa zato, s pravom, i zaboravljeni.

Reči koje izgovara ili napiše jedan političar jesu mnogo više plod htenja nego rezultat kontemplacije i po tome se političar razlikuje ne samo od umetnika nego i od kritičara, kod kojih je odnos kontemplacije i htenja upravo obrnut. Političar želi, pre svega, da utiče na svet, da ga izmeni i da ga poboljša, a umetnik da ga naslika, prikaže, ovekoveči. Do takve antiteze došao je, uostalom, i Gramši kad je rekao »da književnik nužno mora da ima manje precizne i određene perspektive nego političar, da mora biti manje »sektaš«, ako se tako može reći, ali na »protivrečan« način. Za političara je svaka »fiksirana« slika *a priori* reakcionarna, političar posmatra čitavo kretanje u njegovom nastajanju. Umetnik, naprotiv, mora imati »fiksirane« slike, izlivene u svom konačnom obliku«. Težeći da izmeni svet ili da ga poboljša, političar traži saveznike ili pomoćnike u svim oblastima društva i kulture. Ali, ako se umetnost potčini njegovim neposrednim akcijama, ona gubi od smisla i od one velike snage koju ima kao specifičan izraz čovekovog duha i ne može da pruži onu pomoć koja se od nje očekuje. Kriterijum kojim se političar služi, uostalom, i nije adekvatan, jer ima umetničkih dela koja su politički sasvim neutralna i ne pružaju mogućnost da se politički vrednuju ili da se u njima nađu neke političke implikacije, kao što je slučaj s ljubavnim romanom, pejzažom ili sonatom, a ima i dobrih umetničkih dela koja su čak reakcionarna, kao što je slučaj s pripovetkama iz zbirke *Tuce noževa u leđa revolucije* od belogardejca Arkadija Averčenka,

koje je Lenjin smatrao kao talentovane i preporučivao da se preštampaju u Sovjetskom Savezu. U tome leže razlozi što je politički vid marksističke kritike neodrživ i kritika koja bi vršila cenzuru nezamisliva je kao intelektualni čin kompatibilan sa stvaralačkim činom umetnika: ona ne bi bila kritika, nego administrativna mera, pa bi, prema tome, administrativna akcija u društvu bila pojačana, a kritička funkcija izgubljena.

Kritika, pogotovu u samoupravnom društvu, ne treba da bude ni sudska ni izvršna vlast, nego delatnost koja umetnosti pomaže da unapređuje svest i širi duh ljudi, da čini ono što je, zajedno sa stvaranjem novih društveno-ekonomskih odnosa, uslov za stvaranje istinski humanog društva. Ona ne treba da bude politička, već integralna kritika, koja će umetničko delo analizirati u svim njegovim slojevima, idući od analize njegovog jezika, stila i strukture i njegovog odnosa prema određenom književnom rodu i zahtevima tog roda, preko njegovog psihološkog i sociološkog sadržaja, do pogleda na svet, do vizije umetnikove, do onoga što u njemu širi čovekove vidike. Isto tako, treba da bude imanentna po tome što neće nametati umetnicima nikakve norme stvaranja, već suditi samo po onome što oni stvaraju, ali suditi o svim aspektima njihovih dela: o formalno-strukturalnom, psihološkom, socijalnom, moralnom, političkom i filozofskom aspektu. Pri tom, ona implicitno ili eksplicitno treba da ukazuje na nedostatke svakog dela, koje je slabo ili nepotpuno u nekim od ovih aspekata, jer najveća umetnička dela, pogotovu književna, uvek su implikovala gotovo sve vidove stvarnosti, čovekovog reagovanja na nju i izražajnih struktura. I ukoliko bude integralnija, ona će utoliko biti uspešnija i korisnija. Razlike između integralne i marksističke kritike u suštini nema, odnosno marksistička kritika je integralna kritika koju pišu marksisti po svom filozofskom, društvenom i političkom opredeljenju.

ELI FINCI:

Marksistička književna kritika danas

Iako ima mnogo mislilaca koji smatraju da je naš vek, ako ne baš vek kritike, onda, svakako, *vek kritičke misli*, — a takva su se mišljenja mogla čuti i ovde, na ovom skupu, — čudno je da smo tokom ova dva dana izmene mišljenja i dis-

kusije o smislu, značaju i funkciji kritike danas imali više prilike da čujemo zašto kritiku ne primamo, iz kojih razloga je, bilo stvaralačkih, bilo naučnih, bilo nekih drugih, ali u dobroj meri uvek dosta subjektivnih, odbacujemo i kao teoriju i kao praksu, i kao zanimanje, i kao stvaralački ili naučni čin, nego što smo, na bazi materijala koji nam je davao dovoljno mogućnosti za to, raspravljali o stvarnim problemima kritike uopšte, marksističke kritike danas, pa i prakse kritičke misli kod nas u ovom trenutku.

Kako nemam mnogo vremena na raspolaganju, jer je već najavljeno dosta novih diskutanata, a vreme je poodmaklo, ja ću ono što sam imao nameru da kažem pokušati da sažmem u nekoliko osnovnih, sasvim grubo nabačenih teza, da bih, ako ne analitički iscrpao, onda, bar, nagovestio i obeležio svoju misao o svemu onome o čemu se ovde diskutovalo.

Oprezno, izdaleka i taktički, ili otvoreno i paušalno činjene ograde ne samo od marksističke kritike kakva ona jeste, nego, uopšte, i od mogućnosti postojanja marksističke kritike kao takve, u stvari su se svodile, kada ih sagledamo u njihovoj suštini, na jednu vrstu, da ne kažem grubog falsifikata, onda svakako ograničavanja ili degradacije marksizma uopšte — po pomodnom receptu izvesnih predstavnika savremene evropske filozofije. Izvestan broj govornika, na ovaj ili onaj način, direktno ili samo u aluzijama, razvijao je tezu, naglašavao misao koja podrazumeva da je marksizam samo *jedna ideologija,* i to prvenstveno ili isključivo društveno-politička ideologija, ideologija, rekao bih, ravna svima drugim postojećim ideologijama, ideologija kakvih je u istoriji ljudskog društva već bilo, koje su nastajale i propadale sa društvima koja su ih iznedrila. Međutim, za određenje i procenu marksističke kritike od bitne je važnosti da naglasimo da marksizam jeste *i ideologija,* ali da nije samo to, ni prvenstveno, a kamoli isključivo; da je marksizam jedan celovit *pogled na svet,* jedna koherentna i sveobuhvatna *filozofija,* koja sadrži u sebi i u isti mah prevladava sve ono što se, u najrazličitijim oblastima ljudske delatnosti, od materijalne do duhovne, očitovalo, u svakodnevnoj proveri ljudske misli i ljudske prakse, kao živo, stvarno, istinito, i da samim svojim postojanjem, neprekidnim obogaćivanjem novim otkrićima i prevazilaženjem same sebe, samim svojim dijalektičkim razvitkom, predviđa i ostvaruje ukidanje same sebe, i kao ideologije i kao filozofije, da bi mogla dati mesta totalnom ljudskom i društvenom humanitetu.

Polazeći od tog aspekta i te perspektive, koji su imperativni za svakog onog koji je Marksa i Engelsa studirao na samome vrelu i koji ne govori o marksizmu na osnovu onih,

koliko uvreženih toliko pogrešnih, vulgarnih pretpostavki i zabluda o marksizmu, koje su jako rasprostranjene u nedovoljno obaveštenim umetničkim krugovima, sasvim je jasno da marksizam, kao pogled na svet, uzima u razmatranje sve bitne i osobene komponente pojedinih pojava, prilagođujući se, da bi mogao ostati na terenu stvarnosti, specifičnim zakonitostima pojedinih oblasti. Posmatrajući stvarnost kao realan totalitet stvari, kretanja i odnosa, a živog čoveka kao skup društvenih odnosa, koji u njemu, i samo u njemu jedinom, u vrlo složenim protivrečnostima, dobijaju određen, samo njemu svojstven individualni karakter, marksizam daje mogućnosti ne samo za rešavanje najkrupnijih društvenih i istorijskih pojava i problema, nego, isto tako, do danas najadekvatnije metodsko oruđe za rešavanje, ako ne i konačno rešenje, onih najsuptilnijih i (nemojmo se uplašiti reči!) najzagonetnijih, do kraja možda i neodgonetljivih problema iz ljudskog duševnog života, pa i onoga što je u njemu najsublimnije — raznih oblika stvaralaštva.

Ovde se postavilo pitanje: *šta je kritika* i, jer ih i teorijski i praktično ima više, i različitih, *koja je ona prava?* I, odgovarajući na to pitanje, bilo po subjektivnim afinitetima, bilo po teorijskim, pa i dogmatskim privrženostima, formirale su se tri istaknutije orijentacije i između njih još nekoliko, mahom eklektičkih. Rečeno je: kritika je *stvaralaštvo,* kao što je to i poezija, roman, ili bilo koje drugo kreativno delo. Pa je još rečeno: ona je *nauka* (i nauka), jer, ako nije to, onda nije ni kritika. I, na kraju: ona je *ideologija* (i ideologija), samim tim što je ljudska delatnost, delatnost među ljudima i za ljude. Poneki govornici su u tim različitim orijentacijama i određenjima, smatrajući da svaki od njih ima svojih realnih mogućnosti, videli glavnu slabost kritike, njenu subjektivnu uslovljenost i određenost, koju skupo i nepravedno plaćaju pojedini stvaraoci i samo stvaralaštvo, i iz toga, kao svakom pristupačne očiglednosti, nastojali da izvuku dalekosežne posledice (o višestrukoj proizvoljnosti kritike).

Međutim, stvar baš i jeste u tome, ako je reč o marksističkoj kritici, da ona ne traga samo za *jednim vidom* složenog realiteta umetničkog dela, i *iz jednog određenog ugla* interesovanja, recimo onim psihološkim, sociološkim, filozofskim, ili formalno-estetskim, nego nastoji da realitet jednog određenog umetničkog dela posmatra i analizira kao *jedan totalitet,* kao živu, organsku celinu, u kojoj su *ono psihološko, ono sociološko, ono filozofsko* i *ono estetsko, ono subjektivno* i *ono objektivno,* tako međusobno isprepletani i srasli, u svima svojim protivrečnostima i relacijama objedinjeni, da je gotovo

nemogućno, osim u praktične svrhe, za neposredne potrebe analize, jedno od drugoga i drugo od trećega razdvojiti. Kao što je i sam čovek *celovito biće*, sa svim svojim subjektivnim, društvenim, istorijskim itd. osobenostima (pri čemu je i ono subjektivno, u onome što je u njemu najizrazitije, u isti mah i društveno i istorijsko, kao što je i ono društveno... kao što je i ono istorijsko... itd.), tako je i samo umetničko delo, kao autentičan plod ljudskog iskustva, ljudskih potreba i ljudske mašte, jedan organski *totalitet višeg reda*, u kojem se, u manjem ili većem obimu, na koherentan ili protivrečan način, ogledaju sve strane ljudskog bića, njegova neponovljiva individualna, društvena i istorijska konkretnost.

Stoga, čini mi se, nastojanje da termin *marksistička kritika* zamenimo terminom *integralna kritika*, kao što je to ovde, oslanjajući se na idealističke teorije Branka Lazarevića, predlagao jedan diskutant, ma koliko to izgledalo formalističko cepidlačenje, podrazumeva da marksistička kritika nije integralna, iz čega nije teško zaključiti, imajući u vidu i neke druge indikacije, da takvo shvatanje počiva na koncepciji marksizma kao političkog pokreta i kao političke ideologije, a ne kao jednog pogleda na svet, i to sveobuhvatnog, totalnog.

Ja sam sve ovo nabacio ne zato što sam mislio da ću time nešto rešiti, da se tim uopšte može nešto rešiti, nego prosto zato da ukažem da pokrenuta pitanja i nabačeni problemi nisu nimalo jednostavni, mada sam ih ja, u svojoj interpretaciji, kao što je to slučaj i sa interpretacijama mnogih mojih prethodnika, znatno pojednostavio, delimično i u svesnoj nameri da, improvizujući, ukažem na ono što je bitno. Zalažući se, svim misaonim i osećajnim argumentima i razlozima, za teoriju i praksu marksističke kritike, ja ipak ovde moram priznati, i to moje priznanje, čini mi se, nije nimalo subjektivno proizvoljno, da ipak postoji *kriza marksističke kritike*, da smo svi mi svedoci konkretnih problema i oblika te krize. Uzroci, razlozi i motivi te krize, kao istorijsko-razvojne pojave, višestruki su, i ja ću ovde, sasvim ukratko, u sumarnom obliku, ukazati samo na neke od njih, koji mi se čine najpresudnijim.

Pre svega, kriza marksističke kritike je jedna simptomska pojava, ona je izraz, ako ne i direktna posledica, jedne vrste *organske krize marksizma* uopšte, koja traje već duže vremena. Da to ne bi ostala samo jedna apstraktna formula, bez određenijeg značenja, koja bi mogla poslužiti svakojakim zloupotrebama, dužan sam da objasnim šta pod tom krizom podrazumevam.

U vreme osnivanja marksizma kao pogleda na svet (i kao pokreta zasnovanog na tom pogledu), sredinom XIX veka,

marksizam je na osnovu kritičkog ispitivanja i proveravanja celokupne ljudske prakse uključio u sebe sve što je bilo istorijski progresivno, naučno utvrđeno i ljudski autentično. Što su u stvaranju marksističkog sistema misli i akcije engleska građanska ekonomija, nemačka klasična filozofija i francuski politički pokreti i potresi imali kvalitetnije izražen uticaj od nekih drugih pojava i ličnosti, to se može objasniti samo njihovom izvanrednom važnošću i jasnoćom. Svi istinski elementi napretka u društvenom razvitku, političkoj borbi, naučnom progresu, umetničkim realizacijama, pa čak i u utopijskim sanjarenjima o budućnosti, sve je to marksizam prihvatio i objedinio, dajući im, u novim relacijama, sasvim drukčiji, izmenjen karakter.

Razvitkom društvenih snaga i promenom društvenih odnosa, na prelomu prošlog i našeg veka i, naročito, poslednjih decenija našeg stoleća, došlo je ne samo do krupnih strukturalnih promena, recimo do raspadanja klasičnog kolonijalnog carstva i pojava prvih socijalističkih država, nego i do nezapamćenog tehničkog i naučnog razvitka, koji je iz temelja uzdrmao tradicionalnu sliku ljudskog znanja o sebi, društvu i prirodi i otvorio ljudskoj misli put u dotle zabravljeno i nepoznato.

Međutim, šta se sa marksizmom desilo? Od svog nastanka pa sve do dvadesetih godina našeg doba, od Marksa i Engelsa, preko jednog niza mislilaca i naučnika, sve do Lenjina, a potom sve ređe, on se razvijao uporedo sa revolucionarnom borbom i ljudskim iskustvom, uključujući u svoj sistem, a ne samo u arsenal činjenica o kojima treba razmišljati, sve što je u ljudskom hodu zaista bilo novo i progresivno. Onda je odjednom, i to baš u trenutku najodsudnijih promena, na istorijskoj raskrsnici, počeo *da zaostaje* iza zbivanja, da se *okamenjuje,* pretvara u *dogmu,* odriče svake dalje mogućnosti usavršavanja i preobražavanja. Mada su i Marks i Engels govorili da marksizam nije nikakva dogma, jednom zasvagda oformljena, nego jedan dinamičan pogled na svet, koji će se paralelno sa razvitkom društva i svakim značajnijim naučnim otkrićem i sam razvijati i preobličavati, tako da će čak, u ponečem, možda protivrečiti i sam sebi, dakle da će i sam imati svoju dijalektičku istoriju, mi danas možemo konstatovati da do tog razvitka teorijske marksističke misli, posle Lenjina, nije došlo, ili, bar, ne onako i onoliko koliko je to zahtevala radikalno izmenjena društvena i istorijska stvarnost. Ili, što je jedno te isto, ne onako i onoliko koliko su to omogućavali rezultati naučnih istraživanja u pojedinim oblastima ljudskog rada i ljudskog stvaralaštva.

A sada hoću da istaknem jednu drugu misao, koja je tesno povezana sa ovim što sam rekao, iako to na prvi pogled ne izgleda. Ljudsko saznanje, po mom uverenju, a mislim da je tako i objektivno, ne ide samo pravim putem, od istine do istine, nego se kreće krivudavim stazama, na kojima su istine pomešane sa zabludama, verodostojna otkrića sa iskrivljenim tumačenjima, tako da je ponekad potreban izuzetan kritički napor, pojedinaca, skupina i generacija, da bi se suština odvojila od pojave, da bi se zrno očistilo od pleve. Marks i Engels, a posle njih još poneki marksista-stvaralac, imali su te misaone hrabrosti, koja je znak pravog stvaralačkog duha, da izvuku sva iskustva ne samo iz materijalističke misli i svesti, kako se ona razvijala do njih, nego i iz onih idealistički izvitoperenih i izokrenutih filozofskih sistema koji su, makar i u negativnom vidu, pretumbano ili maskirano, sadržavali pozitivna ljudska saznanja, ili samo pojedine aspekte pojava i stvari (na primer: Hegel).

Istina, Lukač će reći, imajući u vidu baš taj problem odnosa pogleda na svet i vrednosti saznanja, da je Hegel poslednji veliki idealistički filozof od koga je marksizam mogao bilo šta pozitivno izvući za izgradnju i razradu svog pogleda na svet i svoga metoda. Ali, neće biti da je tako. Jer razvitak ljudske misli ne kreće se pravom linijom, od pozitivnog ka još pozitivnijem, nego ide krivudavo, i stranputicama, preko zabluda i iluzija, i u tom vrludanju i lutanju stečena saznanja nisu samo i isključivo negativna, nego se u njima, često, ako ne i uvek, nalaze ispreturane istine i laži, živo i mrtvo, autentično i neverodostojno, stvarno i prividno, u isti mah. Proglasiti čitav razvitak filozofske misli posle pojave marksizma kao čisti izraz dekadencije i truleži, samo zato što u osnovnom nije saglasan sa marksizmom, zar to u stvari ne znači, praktično, bez obzira što svega toga u savremenoj filozofiji zaista ima, i više nego što bi se moglo očekivati, da zajedno sa prljavom vodom izbacujemo i dete iz korita?

Šta je to marksistička književna kritika? Najkraće i uprošćeno rečeno, to je takva književna kritika koja polazi od marksističkog pogleda na svet i koja se služi marksističkim metodom ispitivanja, analize i ocene. Kriza marksističke misli uopšte, kriza zaostajanja i za materijalnom i za duhovnom praksom u poslednjih nekoliko decenija, koja se sve izrazitije ispoljava u obliku *dogmatskog okoštavanja marksizma* na jednom već prevaziđenom stupnju njegovog razvitka, morala je delovati i uticati, morala je izazvati i krizu marksističke književno-kritičke i umetničko-kritičke misli uopšte.

To je ono što je bitno, što je u samim osnovama svih značajnijih problema marksističke književne kritike. Ali, u tom uopštenom razmatranju položaja i razvitka marksističke književne kritike ne bi se smelo izgubiti iz vida da i *marksistička* književna kritika mora biti *književna* kritika u punom smislu reči (a ne samo, kao što je često bivalo, politička, ideološka, filozofska i ne znam kakva još); što znači, na odgovarajući način osposobljena za puno razumevanje fenomenološke specifičnosti umetnosti kao posebne oblasti ljudskog stvaralaštva, i u svojim kriterijumima, i u svojim metodima, i u svojim sredstvima saobražena objektivnim zakonitostima koje u njoj vladaju. U tom pogledu, rekao bih, svedoci smo jedne vrste naročitog, sasvim posebnog, samo marksističkoj kritici svojstvenog zaostajanja, i to u dva pravca: u vidu nehata, nerazumevanja i neprijateljstva prema svima novinama u samoj praksi stvaralaštva, koja se tako radikalno, i jednom zasvagda, oslobodila tradicija pozitivistički orijentisanog XIX veka; i u vidu prenebregavanja i potcenjivanja samih rezultata kritičke misli našeg veka, bilo one intuitivno-stvaralačke, bilo one sa čisto naučnim pretenzijama, koje su se, ne samo u svojim otkrićima, nego, čak, paradoksalno je i reći, i u svojim zabludama, toliko približile samom biću umetnosti, shvatanju funkcionisanja njegovog mehanizma, razumevanju njegove složene estetske strukture, kako to ni najgenijalnijim kritičarima prošlosti nije polazilo za rukom.

Baš zato što su problemi kritike, i u njenim okvirima problemi marksističke kritike, tako složeni sami po sebi, a verovatno i još složeniji kada im priključimo subjektivne strasti i intencije pojedinih kritičara, ja pozdravljam ovaj razgovor o kritici jer sam uveren da, pored savesnog istraživanja i rada svakog pojedinog kritičara, i *otvoreni dijalozi* mogu znatno doprineti, ako ne rešenju, onda, svakako, boljem razumevanju i pogodnijoj atmosferi za ispitivanje i proučavanje i suštine umetnosti i suštine kritike i njihovim međusobnim relacijama. Jedna od slabosti ovog našeg današnjeg sastanka u tome je što *pravog i direktnog dijaloga* nije dovoljno bilo, mada je aluzija i indirektnog osvrtanja bilo, i ja se izvinjavam što sam i sam svim dosad rečenim monolozima priključio još jedan, ovaj svoj, u kome je tako malo, i na tako uopšten način, uključena kritička misao o onome što je ovde rečeno.

Lenjin u savremenosti

U ovim danima širom sveta se obeležava stogodišnjica rođenja čoveka čije je delo najneposrednije vezano za otvaranje nove epohe u istoriji. Borba za stvaranje novih oblika društvenog života koje ta epoha donosi, borba za dolaženje do uslova da se počne sa njihovim uspostavljanjem, da se izvojuju pretpostavke za to, zatim napor da se konsoliduju, učvrste, razvijaju ti novi oblici, a, s druge strane, ogorčeni otpor starog društva i ogromna sila socijalne inercije da se taj tok zaustavi — predstavljaju osnovnu sadržinu zbivanja našeg vremena gotovo u svim zemljama savremenog sveta. Veliki prelazak koji je otpočeo pre pet decenija postao je svetski proces.

Interesovanje za Lenjina, koje se manifestuje tako snažno i široko, izraz je stanja vremena: zbivanje prelazne epohe ispunjeno je dubokim protivrečjima u svim segmentima društvenog sastava, u svim sferama života — i pogled savremenika se prirodno upućuje prema čoveku koji je objasnio uzroke i puteve dolazeće socijalne revolucije i vodio snage koje su ostvarile njen prvi čin.

Otuda širina interesovanja za Lenjina. Otuda osećanje aktuelnosti njegove misli i dela. Nikakve organizacije i propagandni aparati, nikakve priredbe, ma kako one bile spektakularne i skupe, ne bi mogle bez toga dubokog društvenog osnova da prodube pažnju koja se posvećuje Lenjinu.

Naravno, to interesovanje za Lenjina ima različita značenja. Drukčije ne može ni biti u svetu različitih i suprotnih socijalnih snaga i interesa. Razlikuju se motivi bavljenja Lenjinom, razlikuju se perspektive iz kojih se on vidi i, otuda, čitav spektar interpretacija sadržine i smisla njegovog dela, spektar koji u osnovi odražava realne socijalne snage i njihove međusobne odnose, dodatno komplikovan spekulativnim »stvaralaštvom« kabinetskih ljudi, tankim nitima vezanih za stvarna zbivanja i zbog toga »slobodnih« u proizvođenju neobuzdanih, neočekivanih i zapanjujuće smelih otkrića »kritičke kritike«.

Postoje, dakle, sa tim se stalno susrećemo, kontroverze u shvatanju i tumačenju Lenjina, postoje borbe oko Lenjina, koje su izraz socijalnih, političkih i ideoloških odnosa. One se izražavaju povodom njegove misli, kao što se izražavaju i povodom stvari za koju se borio.

Aktivne progresivne snage ne mogu u odnosu prema Lenjinu zauzeti stav izjašnjavanja za njega. Lenjin je često ponavljao da deklarativno izjašnjavanje za marksizam ne znači da se marksizam stvarno usvaja, da se stvarno stoji na njegovim pozicijama sa svim implikacijama koje iz toga proizlaze. Još manje je osnovano revolucionarnog mislioca i vođu proletarijata, najoštrijeg kritičara misticizma i popovštine, tretirati kao nadzemaljsku priliku, kojoj se klanja i kune na vernost.

Sledbenici Lenjina su oni koji, učestvujući u menjanju sveta, traže od njega poruku misli koja će im pomoći da shvate uslove i odrede pravac akcije. Ta poruka ne postoji kao gotova, kao pasus u knjizi koji treba naučiti, kao recept koji treba jednostavno preuzeti i primeniti na stvarnost. Nju mogu umeti da traže i da je dobiju samo oni koji deluju na istom poslu na kome je i Lenjin delovao kada je formulisao njen sadržaj.

Samo je to lenjinistički odnos prema Lenjinovom delu.

»U našim govorima i člancima — rekao je Lenjin obraćajući se omladini — nema sad prostog ponavljanja onoga što se ranije govorilo o komunizmu, jer su naši govori i članci povezani sa svakodnevnim i svestranim radom. Bez rada, bez borbe, knjiško poznavanje komunizma i komunističkih brošura i dela ne vredi apsolutno ništa, jer ono bi produžavalo stari raskid između teorije i prakse, onaj stari raskid koji je predstavljao najodvratniju crtu starog buržoaskog društva.

Još opasnije bi bilo kad bismo počeli da usvajamo samo komunističke parole. Kad tu opasnost ne bismo shvatili na vreme i kad čitav naš rad ne bismo usmerili na to da tu opasnost otklonimo, onda bi postojanje pola miliona ili miliona ljudi, mladića i devojaka koji bi se posle takvog obučavanja u komunizmu nazivali komunistima nanelo samo veliku štetu stvari komunizma.«

U ovoj zemlji su snage koje su vodile revoluciju pokazale da umeju da se izbore za poruku Lenjinove misli i da je učine sastavnim delom društvene akcije i stvarnosti društvenih odnosa.

Lenjinova otkrića i objašnjenja novog stadija kapitalizma, socijalnih, političkih, ideoloških promena koje su u vezi s tim nastupile, formirajući drukčiju, izmenjenu osnovu borbe za

socijalizam — bila su jugoslovenskim komunistima teorijski oslonac za razumevanje opštih uslova epohe u kojima su imali da pripremaju i ostvare revolucionarni preobražaj.

Lenjinova obrada strategije i taktike u promenjenim društvenim odnosima, zatim naročito oblika organizacije radničke klase, bila je veoma snažno prisutna i vidno izražena u shvatanjima i delovanju jugoslovenskih komunista.

Lenjinova revalorizacija i razrada Marks — Engelsovih shvatanja o državi, demokratiji, diktaturi proletarijata, karakteru i ulozi političke vlasti u socijalizmu, mogućnostima i opasnostima izrođavanja socijalističke države, problemu birokratije — dosledno je usvojena od strane socijalističkih snaga Jugoslavije i ugrađena u koncepciju i sistem samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije.

Ali na svim ovim područjima socijalizam u Jugoslaviji, polazeći od Lenjina i rukovodeći se njegovim idejama, dodao je nešto novo socijalističkoj teoriji i praksi.

Praktična akcija borbe za socijalizam i izgradnju socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji polazila je od saznanja do tada formiranih u marksističkoj teoriji, bila je usmerena ka ostvarenju ciljeva koje je ta teorija formulisala i koristila je njene metode analize realnih društvenih uslova. Pri tome se kroz kretanje akcije i njeno suočavanje sa otporima i teškoćama, kroz njene rezultate u menjanju odnosa i pojave novih situacija i novih protivrečnosti nametala potreba da teorijska misao, koja je u tu akciju bila uključena, objašnjava promenjene i nove pojave i tako produbljuje i upotpunjuje kategorije od kojih je pošla, odnosno proširuje domen teorije obuhvatanjem novih pojava koje je istorijski tok proizveo.

Zato su — zbog revolucionarne prakse, zbog promenjenih društveno-istorijskih uslova u kojima se ta praksa odvijala u odnosu na Lenjinovo vreme — socijalističke snage u Jugoslaviji, rukovodeći se Marksovim i Lenjinovim idejama i ostvarujući ih u realnosti društvenih odnosa, morale ići od Marksa i Lenjina dalje. I upravo ti *koraci dalje* jesu najpotpunija potvrda »vernosti« marksizmu i lenjinizmu — da upotrebimo taj tako malo adekvatan za ovu stvar, a tako mnogo upotrebljavan, izraz. Upravo ti *koraci dalje* — na opštem teorijskom tlu marksizma i na praktičnom tlu borbe za ostvarenje istorijskih interesa radničke klase, za oslobođenje rada, za komunističko društvo — jesu *potvrda stvarnog usvajanja* Marksovog i Lenjinovog učenja, jer se njegova suština izražava kroz revolucionarnu praksu u kojoj se ono ostvaruje i istovremeno razvija.

Ali ići dalje ne znači napustiti, prekinuti vezu. To podrazumeva i *stalno vraćanje* ka teorijskom izvoru, ka fundamentalnim stavovima teorijskog sistema. Zato se Lenjin stalno iznova vraćao Marksu da bi išao dalje. Tako su činili i teorijski radnici jugoslovenskog socijalističkog pokreta: vraćali su se Marksu i Lenjinu pri svakom razmatranju problema kome je trebalo naći rešenje.

Ako se hoće čvrsto i dosledno stajati na pozicijama shvatanja sveta, istorije i čoveka koje otvara put u novi istorijski prostor, u formacije besklasnog društva, shvatanja koje će se potpuno afirmisati kada se odnosi tog novog oblika društvenog života afirmišu — onda se mora u radu na njegovom razvijanju vraćati delu onih koji su postavili njegove temelje i formulisali bitne stavove. Na taj način se obezbeđuje određenost i konzistentnost shvatanja. A ta određenost shvatanja, njena jasna razgraničenost od drugih shvatanja, koja nisu za tu novu formaciju, pretpostavka je određenosti i jasne usmerenosti stvarne akcije. Otuda je Lenjin tako uporno insistirao na tom pitanju određenosti, razgraničenosti, odbrani temelja marksističkog shvatanja. Ne zbog doktrinarnog čistunstva, nego zbog revolucionarne prakse.

Osvrćući se ovde na neka shvatanja Lenjinovog stvaranja, na prisustvo toga u savremenim, posebnom našim, društvenim zbivanjima, čini nam se potrebnim da zbog aktuelnog značaja, makar sasvim kratko, pomenemo dva njegova stanovišta. Oba u veoma bitnim tačkama upotpunjuju predstavu o njegovom pogledu na sadržinu i smisao marksizma.

Prvo se odnosi na mesto i ulogu marksizma u istoriji. Lenjin je o tome pisao na mnogo mesta i različitim povodima. On je jako naglašavao činjenicu da marksizam ima duboke korene u prethodnim tekovinama razvitka, da je nastao apsorbujući u sebe najviše rezultate ostvarene do tada u oblasti misaonog stvaranja, povezujući ih i dodajući nove elemente koji su odgovor na nova pitanja koja je istorijski razvitak postavio. On je isticao da se bez poznavanja tih izvora marksizma — marksizam ne može razumeti.

»U marksizmu — pisao je Lenjin na jednom mestu — nema ničeg nalik na »sektaštvo« u smislu nekog zatvorenog, skorelog učenja koje je nastalo po strani od glavnog puta razvitka civilizacije.« Veoma je važno da se shvati smisao ovog stanovišta. Marksizam je nastao na *glavnom putu* razvoja svetske *civilizacije,* obuhvatajući u sebi ono što je njen najviši domet i njegov je smisao da doprinese produženju toga razvoja. On tu istorijsku funkciju može da vrši ako ostaje stalno misaona snaga koja osvetljava put daljem razvoju civilizacije, na

prethodno dugo vremena pripremanim i formiranim temeljima. Pretpostavka za to je da stalno bude u središtu misaonog i materijalnog stvaranja kroz koje se taj glavni pravac razvitka civilizacije realizuje, da stalno sagledava rezultate toga stvaranja i ocenjuje ih s obzirom na njihovo značenje za progres civilizacije, da ih apsorbuje u sebe i da se odlučno razgraničava od tendencija koje bi ga od toga izolovale i reducirale na »sektaštvo, zatvoreno, skorelo učenje« (koje služi nekom prolaznom obliku političkog organizovanja) ili na sterilni akademizam odvojen od društvene prakse. Otuda se, u krajnjoj liniji, samo iz ove perspektive može dati odgovor na stalno iznova postavljano pitanje kriterijuma marksizma, to jest iz perspektive stvarnog značenja misli i akcija za »glavni put razvoja svetske civilizacije«, koji je dovoljno jasno određen i trasiran. S tog stanovišta je lako odvojiti stvarni od deklarativnog »marksizma«, koji se verbalno izdaje za njega, ali predstavlja druge struje mišljenja koje odražavaju zaostale faze društvenog i kulturnog razvitka.

Lenjinovi stavovi o mestu i ulozi marksizma u istorijskom razvoju dobijaju aktuelan značaj zbog izvesnih pojava brkanja aktivnosti upućene na rušenje temelja eksploatatorskog društva sa aktivnostima upućenim na rušenje temelja civilizacije, njenih tekovina, materijalnih, socijalnih i duhovnih pretpostavki civilizovanih oblika društvenog života. Ono prvo rušenje otklanja društvene prepreke daljoj izgradnji, razvoju civilizacije, omogućuje joj kretanje na višem stupnju spirale istorijskog progresa. Drugo rušenje je sveobuhvatno: ono ne pravi distinkciju između društvenih odnosa koji okivaju razvoj civilizacije i samog civilizovanog života, sa njegovim tekovinama i uslovima koje on podrazumeva.

Međutim, upravo zbog toga mora biti vrlo jasna i oštra distinkcija između nosilaca takvih tendencija generalne destrukcije i pokreta radničke klase i njegove ideologije i teorije.

Drugo stanovište Lenjinovo, koje smo hteli da pomenemo, jeste njegov pogled na problematiku uloge svesne subjektivne delatnosti u društvenom procesu. Možda se može reći da je ponovno otkrivanje i vaspostavljanje izvorne Marksove misli o ovom pitanju, koju su zanemarili i izopačeno interpretirali mnogi teoretičari Druge internacionale, predstavljalo osnovu na kojoj se temelji ono najvažnije čime je Lenjin doprineo marksističkoj teoriji i stvarnom socijalističkom kretanju.

Crvena nit koja se provlači kroz čitavo Lenjinovo delo jeste realizacija Marksove misli o spajanju svesti i društvene stvarnosti posredstvom delovanja, prakse. Ta misao je baza njegovih razrada koncepcija partije i revolucije. Uspeh u pri-

premi i izvođenju oktobarske revolucije praktično je verifikovao osnovanost tih stavova. Ali i ostalo dosadašnje istorijsko iskustvo, svojim pozitivnim i negativnim primerima, ističe izvanredan značaj Lenjinove obrade ovog pitanja.

Pokazuje se svakom prilikom i sve očiglednije da se bez napredne teorije i ideologije, bez organizacije preko koje se one materijalizuju, pretvaraju u jasno usmereno predmetno delovanje i tako postaju sastavni deo stvarnog društvenog procesa — složeni problemi prelazne epohe ne mogu uspešno rešavati.

RADOSLAV RATKOVIĆ

Razvojni put samoupravnih odnosa i proces samoupravnog odlučivanja *

Od istorijskog dana, 27. juna 1950. godine, kada je Narodna skupština donela odluku o predaji fabrika na upravljanje radnicima, do danas razvojni put samoupravnih odnosa i proces samoupravnog odlučivanja u Zavodima »Crvena zastava« — Kragujevac može se podeliti, po značaju i sadržaju rada, u više faza. Mada se ne može postaviti neka čvrsta granica između pojedinih faza razvoja, Zavode u osnovi karakterišu tri faze u kojima su radni ljudi ostvarivali svoja samoupravna prava i donosili zajedničke i sudbonosne odluke za razvoj Zavoda kao celine i za razvoj proizvodno-ekonomskih i samoupravnih odnosa u njima Te faze obuhvataju:

1) period od 1950. godine kada su postojali organi upravljanja samo na nivou Zavoda (preduzeća) kao celine;

2) period od 1956. do 1964. godine kada se samoupravljanje proširuje sa radničkim savetima na nivou pogona, zatim sektora, a sa nešto drugačijim funkcijama organa samoupravljanja Zavoda;

3) period od 1964. do danas u kome postoje neposredni organi upravljanja na nivou radnih jedinica, izborni organi upravljanja na nivou fabrika, zatim poslovnih jedinica sa zajedničkim službama, Centra za stručno obrazovanje omladine i odraslih, sa još drugačijom funkcijom organa samoupravljanja Zavoda.

Razvojem društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa radni ljudi u Zavodima su u različitim vremenskim periodima manje ili više poveravali određene funkcije izbornim organima upravljanja, a u okviru određenih funkcija, u skladu sa

---

* Ovo je deo studije *Samoupravni i integracioni procesi u Zavodima »Crvena zastava« — Kragujevac*, koja je napisana na osnovu empirijskih istraživanja i iskustava iz razvoja samouupravljanja u ovom preduzeću, a poslužiće kao građa za analizu i razmenu samoupravnih iskustava u toku priprema i na Kongresu samoupravljača, koji će se održati u novembru ove godine.

postupno obezbeđivanim uslovima, neposredno su odlučivali.

Period do 1956. godine u samoupravnom odlučivanju karakterističan je po tome što je centralizacija svih samoupravnih funkcija upravljanja, osim referenduma, zadržana na nivou Zavoda kao celine.

U to vreme je i država zakonskim propisima određivala nadležnost organa upravljanja radnih organizacija, posebno u oblasti raspodele.

Razvoj društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa u proteklom periodu u našem društvu u celini i u radnim organizacijama uticao je na izmenu i liberalizaciju propisa. Ovim propisima je ostavljano sve više prostora za slobodnije normativno regulisanje pojedinih pitanja u samim radnim organizacijama prema njihovim specifičnim uslovima i potrebama, što je u većoj meri uticalo na odgovornost samoupravnih organa, a i na podizanju društvene svesti radnih ljudi u procesu samoupravnog odlučivanja.

Proces stvaranja i razvijanja samoupravnih društvenih odnosa u Zavodima započet je izborom prvog Radničkog saveta u preduzeću »Crvena zastava«, februara 1950. godine, kao savetodavnog organa.

Ovaj Radnički savet bio je jedan među prvim organima upravljanja u našoj zemlji koji su birani po postupku koji je utvrđen Zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima.

Zvanična predaja preduzeća na upravljanje radnom kolektivu izvršena je 13. marta 1952. godine. Iste godine preduzeće je počelo da posluje po privrednom računu.

Od prvih odluka koje su donošene o svim pitanjima na nivou preduzeća do danas kada se mnoge odluke donose neposredno na zborovima radnih jedinica, u mnogome se izmenio postupak odlučivanja i način donošenja odluka.

U periodu 1952. do 1956. godine ceo kolektiv je birao Radnički savet preduzeća, koji je u njegovo ime donosio odluke na predlog stručnih službi, stručnih i rukovodećih organa uz određenu konsultaciju predstavnika društveno-političkih organizacija preduzeća. U tom periodu preduzeće »Crvena zastava« je imalo vrlo heterogenu proizvodnju, od proizvodnje užadi. turpija, alata, prikolica, plugova, stolarije, remonta mašina do proizvodnje i remonta oružja, pri čemu se nije imala trajna programska orijentacija, pa se nije videla ni perspektiva razvoja određenog proizvoda.

Zbog toga se u periodu 1953. i 1954. godine pristupilo definisanju programske orijentacije i određenih proizvoda koji

mogu da obezbede perspektivni razvoj preduzeća i veću sigurnost radnih ljudi, kao i izdvajanje sredstava za potrebe razvoja.

U nizu proizvoda koji su isticani kao mogućnost za osvajanje i obezbeđenje razvoja, organi upravljanja su se odlučili za proizvodnju automobila. Avgusta 1954. godine potpisan je ugovor o ustupanju licence i tehničkoj saradnji sa FIAT-om.

Međutim, proizvodnja automobila je zahtevala veće investicije od sredstava kojima je preduzeće raspolagalo. Zbog toga je 1953. godine Radnički savet raspisao referendum o odricanju radnika preduzeća od viška fonda plata u iznosu od 100,000.000 dinara, koji bi se upotrebio kao početno ulaganje u proizvodnju automobila. Ovaj predlog je usvojen sa preko 96% glasova.

Iznos od 100,000.000 dinara danas ne predstavlja znatnu sumu. Međutim, pre 17 godina, kada je standard bio na daleko nižem nivou, to je predstavljalo veliko odricanje radnih ljudi koji su tada pokazali visok nivo svesti.

Razvoj proizvoda i proizvodnje, naročito automobilske, uticao je na povećanje obima svih poslova, pa su i organi upravljanja preduzeća postali preopterećeni. Javljala se sve veća ekonomska zainteresovanost u delovima preduzeća, a rezultati poslovanja posebno nisu iskazivani za te delove, već za celo preduzeće, pa je i to uslovljavalo potrebu decentralizacije preduzeća i organa upravljanja.

S tim u vezi 1956. godine izvršena je reorganizacija u odnosu na pogone i u pogonima su birani pogonski saveti. Propisi u to vreme nisu regulisali prava i dužnosti pogonskih saveta, ali praksa je tražila elastičnija rešenja u decentralizaciji samoupravljanja.

Iako su pogonski saveti u početku svoga rada uglavnom odlučivali o osnovima i merilima za raspodelu ličnih dohodaka, njihov delokrug rada se u praksi proširio na utvrđivanje planova, na odlučivanje o rasporedu radnika i na davanje mišljenja o bitnim pitanjima o kojima su odlučivali organi upravljanja preduzeća. Pogonski saveti su postali glavni oslonac organima upravljanja Zavoda u zauzimanju stavova i donošenju potrebnih odluka i opštih akata. Na taj način je samoupravljanje postajalo bliže neposrednom proizvođaču.

Dalji razvoj Zavoda je uslovljavao prerastanje pogona u sektore, sektora u fabrike ili poslovne jedinice, u okviru kojih su se kasnije formirale ekonomske, odnosno radne jedinice.

Organizovanjem ekonomskih jedinica u fabrikama i sektorima stvarala se istovremeno materijalna osnova samoupravljanja u njima. Uvođenje obračuna po sistemu cene koštanja

u radnim jedinicama i posebnih oblika premiranja za izvršenje uštede na pojedinim troškovima predstavljalo je početak stvaranja materijalne osnove za brži razvoj neposrednog samoupravljanja. I u ovom sistemu u radnim jedinicama je uglavnom odlučivano o raspodeli ličnih dohodaka, a ne i o fondovima, s tom razlikom što sada masu sredstava nisu odobravali organi upravljanja preduzeća, već je ona proizlazila iz postignutih rezultata rada radne jedinice.

Obračun po sistemu cene koštanja je doprineo da samoupravni organi šire sagledaju rezultate svoga rada, rada fabrike i preduzeća kao celine, kao i slabosti koje su se u njemu pojavljivale. Ovakav sistem je u određenom periodu dao pozitivne rezultate, ali ga je praksa prevazišla, pa je postao smetnja daljem porastu produktivnosti rada jedinica, a proizvođači nisu stimulirani na uštedama svih troškova u proizvodnji, već se ta stimulacija odnosila samo na pojedine troškove. Osim toga, na formiranje troškova dobrim delom je mogao da utiče i planirani trošak, što se pri obračunu različito odražavalo na rezultate pojedinih radnih jedinica. Zbog toga su radnički saveti, odnosno upravni odbori po fabrikama počeli da vrše ograničenja u isplatama ličnih dohodaka, a to je dovodilo do određenih političkih posledica.

Da bi se neposredno samoupravljanje šire razvilo i dobilo realniju materijalnu osnovu za odlučivanje, pristupilo se u toku 1964. i 1965. godine analizi i razradi sistema utvrđivanja i raspodele dohotka u radnim jedinicama. Predlog ovakvog sistema u 1965. godini i posebno kroz predlog Statuta preduzeća stavljen je na javnu diskusiju. On je sa puno interesovanja u kolektivu jednoglasno prihvaćen i time je stvorena obaveza za sve stručne organe u pogledu obezbeđivanja uslova za njegovo uvođenje.

Polazeći od složenosti Zavoda, dostignutog tehno-ekonomskog razvoja i stepena razvoja samoupravnih odnosa, prišlo se utvrđivanju oblika udruženog rada i samoupravljanja u njemu, odnosno utvrđivanju kriterijuma na osnovu kojih je formirano ukupno 153 radne jedinice.

Formiranjem radnih jedinica i usvajanjem sistema utvrđivanja i raspodele dohotka u njima stvoreni su uslovi da o raspodeli ostvarenih rezultata rada sve više i potpunije neposredno odlučuje onaj koji ih je ostvario.

Izbornim organima upravljanja sve manje se poveravaju one funkcije o kojima se sada može odlučivati neposredno. Ovi organi zadržavaju najbitnije funkcije koje se odnose na očuvanje zajedničkih i integralnih interesa Zavoda, na jedinstvenu poslovnu politiku, na obezbeđenje skladnog razvoja

pojedinih delova i na usvajanje osnovnih i najvažnijih opštih akata kojima se reguliše pravno-ekonomski život Zavoda kao celine.

U suštini svaki oblik udruženog rada — radna jedinica, fabrika, poslovna jedinica, zajednička služba i slično — zahteva da se sva sredstva i obaveze razgraniče u odnosu na njih i da se na osnovu toga predvide i određena razgraničenja dužnosti i prava samoupravnih organa u svakome od ovih oblika. Takva razgraničenja su Statutom Zavoda utvrđena, mada se kod svih ne primenjuju, jer za to kod svih još nisu svi uslovi obezbeđeni. Naime, tehnološka dokumentacija, koja je podložna određenim izmenama i dopunama, a sa njom i ostala prateća dokumentacija, nije u dovoljnoj meri obezbedila sve osnove za utvrđivanje cena, što u praksi još ne daje mogućnost svim radnim jedinicama da o svojim obavezama potpunije odlučuju.

Pri razgraničavanju sredstava, obaveza, prava i dužnosti samoupravnih organa određenih organizacija udruženog rada — od zbora radne jedinice do Radničkog saveta Zavoda — pošlo se od toga da ti organi u okviru svog delokruga, programa proizvodnje i usluga odlučuju o usvajanju planskih zadataka i o utvrđivanju proporcija za raspodelu dohotka na lične dohotke i fondove.

Zbor radne jedinice kao samoupravni organ u radnoj jedinici, ili savet radne jedinice, ako mu je te funkcije poverio zbor, odlučuje o svom planu proizvodnje i usluga, a usklađivanje toga plana vrši se na nivou fabrike prema tržišnoj tražnji određenog proizvoda. Kad radna jedinica iz svog dohotka ne može da pokrije obaveze, o proporcijama raspodele odlučuje radnički savet fabrike, a ako fabrika ne može da podmiri svoje obaveze, o proporcijama raspodele odlučuje Radnički savet Zavoda.

Izborni organi upravljanja odlučuju o značajnijim pitanjima (formiranje novih pogona, Statut itd.) uz prethodno pribavljanje mišljenja zborova radnih jedinica. Tako, na primer, 1964. godine prišlo se izradi elaborata o uvođenju 42-časovne radne nedelje. Program prelaska na 42-časovnu radnu nedelju je iznet na diskusiju sa konkretnim predlozima i oblikom skraćivanja radnog vremena. Iz diskusije i ankete se vidi da su se radnici izjašnjavali za sva tri oblika skraćivanja radnog vremena, odnosno za 7-časovni radni dan 31,89%, za 8,5 časova rada sa četiri slobodne subote 14,61% i za 8 časova rada sa tri slobodne subote 53,50%, a Radnički savet Zavoda je doneo odluku na osnovu mišljenja većine članova radne zajednice.

Godišnji privredni plan (plan proizvodnje, plan ulaganja, finansijski plan, plan kadrova i ostale planove) donosi Radnički savet Zavoda uz prethodno usvajanje delova toga plana od strane radnih jedinica i fabrika.

Prilikom ugovaranja cena delova proizvoda i usluga između fabrika, poslovnih jedinica i zajedničkih službi dolazilo je do određenih teškoća, naročito pri utvrđivanju cena usluga. Pri utvrđivanju cena najčešće se u praksi polazi od troškova za određenu uslugu, a ne uvek i od razlika na tržištu.

Pri usvajanju planova i međusobnom zaključivanju ugovora dobit, odnosno deo dohotka ostvaren po osnovu posebnih uslova privređivanja izdvaja se u poslovni fond one fabrike o čijem se proizvodu radi. Na primer, dobit ostvarena na proizvodima iz dopunskog programa proizvodnje (montaža proizvoda iz uvoza) ne predstavlja isključiv rezultat rada radne jedinice koja vrši montažu.

Investicione programe donosi Radnički savet Zavoda na predlog radničkih saveta fabrika o čijim se investicijama radi. Pri donošenju investicionih programa bilo je različitih gledanja i stavova, iako su oni u najvećem broju jednoglasno prihvaćeni od članova radne zajednice i organa upravljanja. U praksi se prvo pristupa donošenju načelnih odluka (kao što je izgradnja Fabrike auto-delova u Peći, Fabrike otkivaka, Instituta za putnička i laka motorna vozila, Fabrike auto-delova i alata u Ohridu, Fabrike automobila po fazama i slično), a zatim, po definisanju svih projektnih i programskih zadataka sa svim potrebnim elementima i izvorima finansiranja, donosi se konačna odluka. U nekim slučajevima načelne odluke nisu mogle biti realizovane jer se nije pokazala tehno-ekonomska opravdanost za njihovu realizaciju.

Prilikom usvajanja investicionog programa za izgradnju Instituta za putnička i laka motorna vozila pojedinci koji se nisu slagali sa takvim ulaganjem isticali su da su takva ulaganja nepotrebna i neekonomska, da su Zavodi, fabrike i onako prezaduženi i slično. Međutim, organi upravljanja i progresivne snage su stali na stanovište da se bez sopstvene konstrukcije proizvoda i primene naučnih i najsavremenijih tehničkih i tehnoloških dostignuća dalji razvoj proizvoda i proizvodnje ne može ni zamisliti, što je praksa već pokazala. Slično tome, kada se radilo o izgradnji fabrika van Kragujevca i o ustupanju određenog programa proizvodnje tim fabrikama, pronosile su se vesti među radnicima čiji se program ustupa da će oni ostati bez posla, da takva fabrika treba da se gradi u Kragujevcu i slično. I u ovim slučajevima su organi upravljanja Zavoda i fabrika stali čvrsto na stanovište da se i dalje mora usavrša-

vati specijalizacija proizvodnje u kojoj je moguće uvođenje savremene tehnologije i da zato neće niko ostati bez posla, već, naprotiv, da će biti potrebno uključivati i novu radnu snagu u proces proizvodnje.

Najveći deo različitih interesa i mišljenja se ispoljava u javnoj diskusiji prilikom usvajanja završnog računa i privrednog plana Zavoda.

Te razlike u stavovima u pogledu utvrđivanja proporcija za raspodelu uslovljene su relativno niskom akumulativnošću i potrebom velikih ulaganja. To proizlazi iz dosta niske akumulativnosti metaloprerađivačke industrije, u koju spadaju i Zavodi.

Osim toga, u toku godine periodičnim obračunima radne jedinice ili fabrike ne vrše celokupnu isplatu ličnih dohodaka ostvarenih za određeni mesec, već jedan deo, ostvaren iznad osnovice za raspodelu ličnih dohodaka, izdvajaju u rezervni fond ličnih dohodaka koji se koristi za isplatu u mesecima u kojima se ne ostvare osnovice. Ova sredstva, prema odlukama radne jedinice, mogu se isplatiti za lične dohotke po završnom računu ili uneti u fond zajedničke potrošnje.

Izvesna sukobljavanja interesa pojedinih radnih jedinica nastajala su i zbog nedograđenosti tehnike obračuna rezultata rada. Iako su rezultati obračunavani na nivou radnih jedinica, zbog anomalija uslovljenih neadekvatnim tehnikama obračuna javila se potreba da organi upravljanja vrše odgovarajuća usklađivanja.

Tako su pri utvrđivanju rezultata za protekli mesec upravni odbori, a ponekad i radnički saveti, donosili odluke o ograničenju isplate ličnih dohodaka pojedinim radnim jedinicama, odnosno odlučivali o visini isplate ličnih dohodaka za svaku radnu jedinicu, što je uklanjalo anomalije, ali istovremeno i omogućavalo prelivanje dohotka i izazivalo nezadovoljstvo radnika u onim radnim jedinicama čiji su rezultati po obračunu bili bolji.

Upravni odbor jedne fabrike je za jedan mesec 1966. godine odlučio da se isplata izvrši po utvrđenim rezultatima rada. Takva odluka je izazvala reakciju kod onih čiji su rezultati bili slabiji, pa je odluka izmenjena i sve radne jedinice dovedene u isti položaj bez obzira na ostvarene rezultate. Ova druga odluka je izazvala još veće reagovanje radnih jedinica čiji su rezultati bili bolji, zbog čega je radnički savet ponovo zasedao i odlučio da se isplata izvrši po rezultatima i izvrši provera realnosti utvrđenih rezultata, faznih cena i troškova.

Ovakvi i slični slučajevi su ukazali da svojevremeno data rešenja nose u sebi nove probleme i da su nedograđena.

U vezi s tim poslednjih godina se radilo na usavršavanju tehnike obračuna rezultata rada, a upravo je u toku preispitivanje adekvatnosti organizacije i grupisanje radnih jedinica s obzirom na mogućnost obračuna.

Prethodno razmatranje ukazuje da je proces samoupravnog odlučivanja u Zavodima vrlo složen i zasnovan na usklađivanju odluka čitavog sistema organa upravljanja i odluka zborova radnih ljudi. Iz navedenih podataka se takođe vidi da su samoupravne odluke bile adekvatne i dalekosežne, što je dovelo do stvaranja industrijskog giganta koji uslovljava razvoj čitavog niza industrijskih grana u našoj zemlji.

Treba napomenuti da su od početnih ulaganja Zavoda za razvoj automobilskih proizvoda, sredstvima izdvojenim referendumom 1953. godine, pod dejstvom raznih privrednih instrumenata koji su posle toga usledili i naročito složenim uslovima sprovođenja privredne reforme, do sada radni ljudi sa organima upravljanja i rukovođenja, uz puno angažovanje i učešće društveno-političkih organizacija, jedinstveno delovali u ostvarivanju postavljenih ciljeva.

Rezultati koji su postignuti za poslednjih deset godina, u vreme kada je usledila i privredna reforma, koja je ekspanziju privređivanja stavila u zavisnost od razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i kvalitativno novih procesa u privredi, predstavljaju značajan doprinos kolektiva Zavoda u ukupnoj privredi naše zemlje.

Ti rezultati iskazani lančanim indeksima po pojedinim pokazateljima izgledaju ovako:

Godina	*Ukupan prihod*	*Dohodak*	*Fondovi*	*Učešće društvene zajednice u dohotku*	*Investicije*	
					Sopstvena sredstva	*Krediti*
1960.	100	100	100	62,7	100	100
1961.	113,9	89,9	65,3	60,6	144,1	257,3
1962.	97	71,2	49,8	84,3	224,3	127,9
1963.	164,7	153,9	153	81,4	26,7	46,8
1964.	118,2	161,1	122,7	84.9	493,1	37,6
1965.	135,2	125,4	192,4	70,6	167,5	351,3
1966.	119,8	119,5	95,2	31,3	195,4	195,7
1967.	105,3	108,2	124,6	30,4	85,3	46,4
1968.	142,2	127,1	100,9	31,2	247,1	86
1969.	139,9	121,5	135,7	39,1	45,5	410,4

Posmatrajući lančane indekse, jasno se može uočiti kako uticaj delovanja privrednih instrumenata i mera privredne reforme tako i pun zamah razvoja »Zastave« u celini.

Uključenost radnika Zavoda u samoupravno odlučivanje

Tokom 1969. godine sprovedeno je anketno ispitivanje kojim je bio obuhvaćen uzorak od oko 5% uposlenih u kragujevačkom delu Zavoda.

Jedan od ciljeva tog istraživanja bio je da se utvrdi koliko je samoupravljanje brojem i aktivnošću učesnika postalo društveni odnos, a u vezi s tim u kojoj meri je plod društvenih protivurečnosti, kao i u kom stepenu ih razrešava.

U istraživanju se pošlo od toga da su Zavodi velika radna organizacija u kojoj proces samoupravljanja sve više angažuje zaposlene, pruža im mogućnost da odrede svoje mesto s obzirom na sagledavanje svojih mogućnosti aktivnog učešća i motiviše ih za učešće u samoupravljanju. Pri tome se samoupravnim odnosom kao osnovnim društvenim odnosom dolazi do višeg nivoa integracije akcija pojedinaca, grupa i kategorija zaposlenih, pod uslovom obezbeđenja otvorenog procesa društvene pokretljivosti, što uslovljava nestajanje osnovnih društvenih razlika u ulogama i položaju u samoupravnom odlučivanju.

Stabilni proizvodni i politički odnosi u Zavodima »Crvena zastava« tokom perioda razvoja samoupravljanja (od uvođenja do danas) omogućili su kontinuiran razvoj procesa samoupravljanja. Istovremeno jasno definisani ciljevi i perspektiva razvoja preduzeća daju sliku uspešnog rada organizacije koja je proizvod samoupravljanja, odnosno obima i stepena integracije unutrašnjih snaga preduzeća.

Koje su sadašnje granice procesa samoupravljanja, pokazuju podaci da su od 15.000 radnika posmatranog dela Zavoda 1.500 do sada bili samo članovi predsedništva zbora radne jedinice i komisija organa upravljanja; 2.000 radnika su, pored toga, bili i jednom članovi organa upravljanja, dok ih je 660 birano više puta. Ako se ima u vidu da je blizu 3.000 novih radnika tek nekoliko meseci u Zavodima, onda je svaki treći radnik imao bar jednu izbornu samoupravnu funkciju.

Od 380 sadašnjih članova Radničkog saveta i Upravnog odbora u delu Zavoda u Kragujevcu 320 su bili dva ili više puta članovi organa upravljanja.

Iako se ne radi o uzastopnom biranju ili biranju samo u jednom organu, ovi podaci govore da stepen društvene pokretljivosti nije u dovoljnoj meri visok. Ova vrsta pokretljivosti, međutim, posebno je važna da bi se sprečilo raslojavanje i koncentracija društvene moći u oblasti samoupravnog odlučivanja.

Mišljenja radnika o sopstvenoj mogućnosti učešća u radu organa upravljanja i zainteresovanost za takvo učešće (preko 2/3 daje pozitivne odgovore) pokazuju da mnogo veći broj radnika želi i smatra da se može uključiti u samoupravno odlučivanje nego što je broj do sada uključenih. Ovo je indikator razvijanja samoupravljanja i stepena sadašnjeg prihvatanja samoupravnih odnosa.

Ako se mišljenje ispitanika o sopstvenoj ulozi u rešavanju problema preduzeća uzme kao pokazatelj učešća u samoupravljanju, onda proizlazi da je mnogo veći broj radnika uključen u rešavanje problema preduzeća nego što je broj onih koji su birani na izborne samoupravne funkcije od perioda uvođenja samoupravljanja do danas, kao i u neposredne oblike samoupravljanja, kao što je zbor radne jedinice.

Spajanje uloge proizvođača sa ulogom samoupravljača nužno pretpostavlja aktivno uključivanje i jednak društveni položaj svih zaposlenih u tom smislu. To je jedan od krajnjih ciljeva procesa samoupravljanja. Na današnjem stupnju razvoja taj odnos je, međutim, još uvek opterećen društvenim protivurečnostima.

Uloga i položaj u proizvodnoj i političkoj delatnosti u okviru i van radne organizacije imaju uticaja na ulogu i položaj u samoupravljanju.

Problem koji se ovde razmatra je u tome da li pojedine kategorije radnika prerastaju u slojeve sa posebnim ulogama i položajem u samoupravljanju, od kojih zavisi karakter samoupravnih odnosa. Značaj stručnosti u proizvodnim odnosima u Zavodima je jasno definisan i određen zahtevima kvaliteta i vrste rada. Značaj stručnosti u samoupravnom odlučivanju je takođe važan elemenat, ali ne i najbitniji, jer stručni ljudi mogu uticati na donošenje odluka koje su u skladu sa njihovim posebnim interesima. U tom smislu viši nivo stručnosti treba da uslovljava veće obaveze u samoupravnom odlučivanju, ali ne i veća prava prilikom donošenja samoupravnih odluka.

Rezultati ankete pokazuju da najmanje iskustva na izbornim samoupravnim funkcijama imaju nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, a najviše oni sa višom i visokom stručnom spremom. Inače, kod svih kategorija je veliki broj onih

koji nisu bili nikad birani na takve funkcije (taj broj se kreće od 55 do 80%).

Izrazitija konfrontacija odnosa je između grupa unutar određene kategorije zaposlenih nego što je između kategorija. Veće su razlike u zastupljenosti pasivnih i aktivnih unutar jedne kategorije (na primer, kod visokokvalifikovanih) nego između kategorija (na primer, razlike između radnika sa srednjom i visokom stručnom spremom). Ovo je posledica stepena političke angažovanosti i stepena društvene pokretljivosti zaposlenih.

Zaposleni na proizvodnim radnim mestima su manje uključeni i imaju manje iskustva u samoupravljanju (kao članovi organa i njihovih tela) od zaposlenih u režiji i službama. Međutim, te razlike nisu suviše velike, pa se ne može na osnovu njih zaključiti da te kategorije radnika prerastaju u slojeve koncentrišući društvenu moć u svoje ruke.

Članovi Saveza komunista su relativno češće nosioci samoupravnih funkcija od onih koji nisu članovi (49% : 14%). Pri tome 49% članova Saveza komunista od ukupno 3.000 je prošlo kroz organe upravljanja, a među onima koji nisu članovi samo 14% su bili članovi tih organa. Ovo bi se moglo tumačiti pre kao obaveza koju imaju članovi Saveza komunista u pogledu društvenih aktivnosti i zrelošću koju oni ispoljavaju u svojim sredinama nego nekakvim posebnim pravima ili selekcijom koja bi ih favorizovala.

Društveni položaj muškaraca i žena kao posebnih kategorija različito utiče na položaj u samoupravnom odnosu.

Žene ređe uzimaju učešće, manji broj smatra da su sposobne da preuzmu aktivnu ulogu, a još manji broj žena u odnosu na muškarce prihvata da uzme učešće u samoupravljanju. One koje su bile članovi organa upravljanja češće se biraju kao članovi od muškaraca, što se objašnjava činjenicom da je mali broj žena zainteresovan za tu vrstu aktivnosti i da je prema tome izbor ograničen.

Podaci govore da je u Zavodima otvoren društveni proces u kome samoupravljanje prerasta u osnovnu društvenu delatnost i osnovni društveni odnos.

Izražena je tendencija polarizacije u okviru svake kategorije zaposlenih na one koji su izuzetno aktivni i žele da preuzmu pojedine izborne samoupravne funkcije i na one koji do sada nisu imali takve funkcije niti su zainteresovani da ih se prihvate. Pri tome su razlike unutar pojedinih kvalifikacionih kategorija veće nego razlike među njima.

Samoupravljanje kao društvena delatnost i društveni odnos u Zavodima je na putu da preraste društvene protivu-

rečnosti koje ometaju proces društvene integracije. Današnji stepen razvoja pokazuje da samoupravljanje kao društvena delatnost nije izolovano od pojave izvesnog raslojavanja niti je u dovoljnoj meri razvilo mehanizme vertikalne pokretljivosti, odnosno otvorenosti u stvaranju tih odnosa.

Broj zaposlenih, broj po pojedinim kategorijama, veliko interesovanje i uverenost zaposlenih u sopstvene mogućnosti su osnova da samoupravni odnos u Zavodima postepeno preraste u osnovni društveni odnos, vršeći integracionu funkciju u okviru i između ostalih društvenih delatnosti.

Preduslovi uključivanja u samoupravne aktivnosti

Jedna grupa preduslova, tačnije rečeno smetnji, za uključivanje radnika u samoupravne aktivnosti odnosila se u pomenutom istraživanju na:

— veliku zauzetost na radnom mestu;

— obaveze i zauzetost van preduzeća;

— zamorenost posle napornog rada.

Kao druga grupa preduslova za uključivanje u samoupravne aktivnosti posmatrani su:

— znanja iz neke od važnih stručnih oblasti (ekonomije, tehnike, prava itd.);

— poznavanje organizacije i opšte problematike preduzeća i pojedinih njegovih delova;

— obaveštenost o stanju u proizvodnji, prodaji, fondovima, dugovanjima itd.

Iz svega što su pokazali rezultati u vezi sa znanjima i obaveštenošću može se zaključiti da postoji veza između njih i uključivanja u samoupravno odlučivanje.

Analiza rezultata pokazuje da oni koji imaju manje znanja i koji su manje obavešteni ne samo da su manje birani u organe upravljanja nego su i manje zainteresovani za to, gubeći na taj način mogućnost da prošire svoja znanja i obaveštenost. Oni, pak, koji imaju znanja i koji su obavešteni češće su birani u organe upravljanja, a kroz ponovna biranja njihova znanja i obaveštenost se i dalje povećavaju i aktueliziraju. To važi za uključivanje i u ostale samoupravne aktivnosti koje se odvijaju van radničkih saveta i upravnih odbora.

Tendencija polarizacije na relaciji vrlo aktivni — vrlo neaktivni potpomognuta je i smetnjama koje se odnose na zauzetost na radnom mestu, na zauzetost van preduzeća i na zamor posle napornog rada. Pri tome je važna činjenica da informisanje (kao i učenje), bilo da se radi o »proučavanju

materijala« ili o obaveštavanju kroz neformalno komuniciranje, zahteva dosta vremena. Ako se zna da neka radna mesta u punoj meri i neprekidno vezuju pažnju radnika, a da druga mesta dozvoljavaju izvršiocu da porazgovara sa drugovima, da prisustvuje ponekom sastanku u toku rada itd., onda je razumljivo da i to potpomaže već pomenutu polarizaciju u pogledu samoupravnih aktivnosti.

Intenzivno uključivanje jednih u samoupravno odlučivanje i udaljavanje drugih od njega na osnovu naših podataka treba shvatiti samo kao nešto što donekle ometa inače dominirajuću tendenciju sve masovnijeg uključivanja radnika u razne oblike samoupravljanja. U tom smislu polarizacija na relaciji aktivni — pasivni u Zavodima će se ubuduće organizovano ublažavati merama izborne politike, akcijama i sistemom informisanja i prilagođavanjem oblika samoupravnih aktivnosti različitim situacijama u kojima se nalaze radnici.

Efekti uključivanja u samoupravne aktivnosti

Kao efekti uključivanja u samoupravno odlučivanje posmatrani su neki stavovi i shvatanja radnika.

U vezi s tim u našem istraživanju je ispitivan odnos prema određenim ciljevima.

Rezultati su pokazali da većina radnika daje veću podršku izdvajanju sredstava za modernizaciju proizvodnje i obezbeđivanje stručnih kadrova nego za lične dohotke. Ta podrška je daleko jače izražena među članovima organa upravljanja koji su dva ili više puta bili izabrani u te organe nego među onima koji nikada nisu bili članovi organa upravljanja.

Kao pre tri godine, ispitanicima su i ovog puta bila postavljena pitanja koja se odnose na »transmisiono predstavnički« i »samostalno predstavnički« karakter uloge člana radničkog saveta, uloge predsednika upravnog odbora i uloge direktora.

Ove uloge imaju transmisiono predstavnički karakter ako njihovi nosioci na sednicama organa upravljanja zastupaju mišljenja, stavove i predloge sa kojima se lično ne moraju slagati. Taj transmisiono predstavnički karakter uloga podrazumeva:

— da član radničkog saveta glasa na osnovu mišljenja koja je čuo među svojim biračima;

— da se predsednik upravnog odbora zalaže za stav zajednički zauzet sa predstavnicima društveno-političkih organizacija;

— da direktor podnosi predloge svojih stručnih saradnika, a ne svoje.

Dakle, u svim slučajevima radi se o zastupanju mišljenja većine i stavljanju sopstvenog uverenja u drugi plan.

Ako pomenute uloge imaju samostalno predstavnički karakter, to znači da njihovi nosioci podnose predloge, zalažu se i glasaju uglavnom na osnovu lične ocene, činjenica i razloga iznetih na sednicama i pre sednica organa upravljanja. Tu su najvažniji lično uverenje i logika argumenata. U tom smislu samostalno predstavnički karakter uloge podrazumeva da član organa upravljanja kao ni direktor ne prenosi samo stavove svojih birača, drugih funkcionera ili svojih stručnih saradnika, već da, ocenjujući njihove argumente kao i ostale činjenice, daje predloge, odnosno glasa za najbolja rešenja po sopstvenom uverenju.

Na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da u shvatanjima radnika koji nikad nisu bili članovi organa upravljanja dominira »transmisiono predstavnički« model uloge člana radničkog saveta i uloge predsednika upravnog odbora, a da, nasuprot tome, u shvatanjima članova organa upravljanja (koji su to bili i ranije) dominira »samostalno predstavnički« model obe pomenute uloge. Slično ovome, ispitanici koji nisu bili članovi organa upravljanja stavljaju akcenat na transmisionu komponentu uloge direktora, dok anketirani članovi organa upravljanja stavljaju akcenat na njegovu samostalnost. Međutim, kad se radi o ulozi direktora, ove tendencije su manje izražene i ne mogu se uopštavati kao u vezi sa ulogama člana radničkog saveta i predsednika upravnog odbora.

Svi rezultati koji se odnose na usvajanje organizacijskih ciljeva i na modele uloge člana radničkog saveta, predsednika upravnog odbora i direktora organizacione jedinice jasno ukazuje na zaključak o razlikama u shvatanjima i stavovima onih koji imaju iskustva u ulozi člana organa upravljanja i onih koji ta iskustva nemaju.

Progresivnija shvatanja karakteristična za članove organa upravljanja su, s jedne strane, preduslov, a s druge strane, efekti samoupravnog angažovanja pojedinca. Time je ukazano na poreklo razlika u stavovima i shvatanjima o kojima smo govorili. Nas, međutim, ovde ne interesuje samo otkud takve razlike već i šta one znače i kuda vode.

Logična pretpostavka je da, ukoliko su razlike u stavovima i shvatanju ciljeva veće, utoliko je teže uspostaviti potrebno poverenje između članova organa upravljanja i njihovih birača. Druga logična pretpostavka je da, ukoliko su razlike u stavovima i shvatanju ciljeva između članova organa

upravljanja i njihovih birača veće, utoliko lakše može dolaziti do protivurečnih odluka i zaključaka koje donose zborovi radnika, s jedne strane, i organi upravljanja, s druge strane. Obe ove stvari su svakako u vezi sa pojavama nezadovoljstva radnika.

Treća posledica je u vezi sa nečim što bi se moglo označiti kao problem homogenosti uloga rukovodilaca i samoupravnih funkcionera. Njegova suština je u tome što nosioci ključnih organizacijskih uloga (samoupravnih, rukovodilačkih, stručnih i slično) imaju svoj model sopstvene uloge, a u njihovoj sredini postoje različita, često suprotna shvatanja te iste uloge. Izloženi suprotnim očekivanjima i zahtevima, oni doživljavaju takozvani konflikt uloga, koji nekad mogu razrešiti, ali često ostaju u njemu sputani u svojoj akciji i dezorijentisani.

Put prevazilaženja teškoća koje su uslovljene pomenutim razlikama u shvatanjima i stavovima krije se upravo u osnovnom pozitivnom smislu tih istih razlika. Kao što je već pomenuto, zrelija i progresivna shvatanja članova organa upravljanja su plod njihovog samoupravnog iskustva. Blizu 40% radnika Zavoda je do sada imalo izborne samoupravne funkcije u preduzeću (uključujući izbor u komisije i predsedništva zborova). Taj impozantan broj je obuhvaćen »srednjom školom« samoupravljanja, pa je mogao postupno formirati zrelija shvatanja. Za njihovo homogeniziranje u shvatanjima i stavovima sa onih preostalih 60% najbolji mogući put je dalje intenziviranje raznih oblika neposrednog samoupravnog odlučivanja i što veće prisustvo članova organa upravljanja u svojim izbornim jedinicama. Naravno, to podrazumeva i veću rotaciju najistaknutijih samoupravnih funkcionera unutar preduzeća, koja bi značila da i najsposobniji težište svojih aktivnosti tokom dužih perioda vezuju za rad zbora radne jedinice, a da se i aktivnosti skromnijih sposobnosti intenzivnije uključuju u rad organa upravljanja.

Organizacioni oblici i vidovi samoupravljanja

Prema tome da li neposredni proizvođač svoju samoupravljačku ulogu i funkciju ostvaruje neposredno na zboru ili putem referenduma ili indirektno, to jest posredno kroz izabrane predstavnike organa upravljanja, kao što su savet radne jedinice, upravni odbori, radnički savet, razlikujemo:

a) vidove neposrednog samoupravljanja koji predstavljaju takvu organizaciju radničkog upravljanja gde svi radnici ne-

posredno odlučuju o svim pitanjima koja su prema Statutu Zavoda u nadležnosti zborova;

b) vidove posrednog upravljanja koji predstavljaju takvu organizaciju samoupravljanja gde određen broj radnika izabran demokratskim izbornim sistemom upravlja u ime svih članova pojedinih organizacionih jedinica ili kolektiva u celini, a u okviru delokruga rada i nadležnosti utvrđenih Statutom radne organizacije.

Osnovni vidovi ostvarivanja samoupravljanja radnih ljudi uslovljeni su i determinisani:

— oblikom udruženog rada;

— brojem članova radne zajednice.

Širina oblika udruženog rada je najbitniji faktor pri određivanju koji će vid upravljanja biti organizovan u pojedinim oblicima udruženog rada. Najčešći je slučaj da se kod širih i najširih oblika udruženog rada primenjuje posredni vid upravljanja, dok užim oblicima udruženog rada, po pravilu, više odgovara neposredno ostvarivanje samoupravnih prava.

Broj članova je takođe važan i relevantan faktor pri ustanovljavanju vida upravljanja. Ovo naročito kada se širina oblika udruženog rada ne poklapa sa brojnošću članova tog oblika.

Da su ovo faktori koji uglavnom opredeljuju vidove upravljanja, najbolje se vidi na praktičnim rešenjima u Zavodima.

Na nivou fabrika, poslovnih jedinica i zajedničkih službi kao širih oblika udruženog rada i na nivou Zavoda kao najšireg oblika udruženog rada postoje vidovi posrednog upravljanja, dok su u radnim jedinicama kao najužim oblicima udruženog rada organizovani neposredni vidovi ostvarivanja samoupravljanja (zborovi radnih ljudi).

Međutim, u radnim jedinicama čija radna zajednica broji preko 200 članova može se birati savet radne jedinice, koji predstavlja posredan vid upravljanja. Neosporna je činjenica da neposredan vid ostvarivanja samoupravnih prava na sadašnjem stepenu razvitka samoupravnih odnosa nije dobio svoje mesto i dimenzije, iako on predstavlja i po ustavnom i po zakonskom načelnom stanovištu, kao i prema Statutu Zavoda osnovu sistema samoupravljanja i njegovu pretpostavku. Tačnije, u sadašnjoj samoupravnoj praksi još uvek dominantan položaj ima posredan vid upravljanja.

No, kako se danas u našoj radnoj organizaciji čine veliki napori u pravcu bržeg razvoja i konstituisanja radnih jedinica kao osnovnog oblika udruženog rada, radi veće afirmacije raspodele na bazi dohotka i jačanja materijalne osnove društvenog samoupravljanja, to je ujedno i napor za svestraniji razvoj

neposrednih samoupravnih odnosa u kojima jedino može doći do potpunog stapanja uloge proizvođača i upravljača.

Ostvarivanjem tog nastojanja radnik koji je do sada bio samo direktni proizvođač i indirektni upravljač postaje jedinstven subjekat u kome će se potpuno sjediniti funkcija proizvođača i neposrednog upravljača.

U takvim uslovima gotovo da potpuno nestaju antagonistički interesi kako među pojedinim delovima tako i između delova u Zavodima kao celini, čega inače u praksi danas ima, a što može da naruši jedinstvo interesa kolektiva i nanese velike ekonomske i druge štete radnoj organizaciji.

Shodno organizacionoj podeli Zavoda postavljen je i sistem samoupravljanja koji se odvija na sledećim nivoima:

— na nivou radne jedinice — zbor radnih ljudi ili savet ukoliko radna jedinica ima više od 200 radnika;

— na nivou svake proizvodne jedinice (fabrika) postoji radnički savet i upravni odbor;

— na nivou poslovnih jedinica, zajedničkih službi Zavoda i direkcije — upravni odbor i radnički savet kao zajednički organ;

— na nivou servisno-prodajne poslovne jedinice — upravni odbor i radnički savet;

— na nivou Centra za stručno obrazovanje omladine i odraslih — Savet i Upravni odbor;

— na nivou Zavoda kao celine — Upravni odbor i Radnički savet.

Na osnovu odredaba Statuta i drugih opštih akata zbor radnih ljudi kao neposredan oblik samoupravljanja:

— odlučuje o raspodeli dohotka radne jedinice;

— utvrđuje rang-listu za raspodelu stanova;

— odlučuje o raspodeli sredstava za lične dohotke na osnovu jedinstvenog sistema za raspodelu i dopunskih merila utvrđenih opštim aktima radne jedinice;

— usvaja planove radne jedinice u skladu sa planovima proizvodne i poslovne jedinice i zajedničke službe;

— usvaja godišnji i periodični obračun radne jedinice;

— razmatra i predlaže poslovanje radne, proizvodne i poslovne jedinice i Zavoda, završni račun jedinica i Zavoda, sistematizaciju radnih mesta, godišnje i perspektivne planove radne jedinice u skladu sa perspektivnim planom Zavoda, Statut i ostala opšta akta Zavoda i drugo.

Upravni odbor jedinice broji 5 do 11 članova. Upravlja jedinicom u okviru svojih nadležnosti i stara se o sprovođenju smernica, odluka i zaključaka radničkog saveta, a u skladu sa Statutom i opštim aktima:

— odlučuje o izboru radnika na rukovodeća mesta za koja nije nadležan Radnički savet Zavoda;

— odlučuje o utrošku sredstava fondova kojima raspolaže jedinica;

— odlučuje o davanju stanova na korišćenje radnicima na osnovu rang-liste;

— odlučuje o popunjavanju slobodnih radnih mesta i udaljavanju radnika sa radnog mesta i iz Zavoda;

— analizira poslovanje jedinice i zahteva preduzimanje mera za unapređenje proizvodnje, povećanje produktivnosti rada, sniženje troškova poslovanja, poboljšanje kvaliteta i drugo.

Radnički savet jedinice, koji broji od 15 do 60 članova, ima sledeće nadležnosti:

— odlučuje o nameni korišćenja fondova kojima raspolaže;

— odlučuje o osnivanju, spajanju, podeli i ukidanju radnih jedinica;

— odlučuje o isključenju radnika iz radne zajednice;

— odlučuje o kupovini osnovnih sredstava po usvojenim investicionim programima, kao i o rashodovanju dotrajalih i neupotrebljivih;

— usvaja plan jedinice, završni račun i šemu organizacije;

— analizira poslovanje jedinice i preduzima mere u cilju poboljšanja poslovanja i drugo.

Upravni odbor Zavoda broji 11 članova, upravlja Zavodima u okviru svojih nadležnosti, a u skladu sa zakonskim propisima, Statutom i opštim aktima i stara se o sprovođenju smernica, odluka i zaključaka Radničkog saveta:

— proučava i predlaže programe razvoja, perspektivni i privredni plan Zavoda, Statut i opšte akte, primedbe na raspodelu dohotka i ličnih dohodaka, principe organizacije Zavoda, smernice kadrovske politike i stara se o njihovom sprovođenju, predlaže osnivanje, spajanje i ukidanje proizvodnih i poslovnih jedinica;

— razmatra predlog završnog računa, periodičnih obračuna i izveštaja o poslovanju i predlaže njihovo usvajanje;

— odlučuje o pravilnom poslovanju Zavoda, o službenim putovanjima u inostranstvo, o naknadi za tehnička unapređenja, o zaštiti i pravilnoj upotrebi društvene imovine;

— donosi zaključke i mere radi ostvarivanja planskih zadataka i vrši druge poslove iz oblasti upravljanja koji su mu zakonskim propisima i opštim aktima stavljeni u nadležnost i drugo.

Radnički savet Zavoda je organ upravljanja u čiju nadležnost spada donošenje odluka o pitanjima od naročitog značaja za rad i poslovanje Zavoda:

— utvrđuje kadrovsku i poslovnu politiku Zavoda i usmerava poslovanje svih organizacionih jedinica Zavoda;

— donosi perspektivni plan razvoja, privredni plan i ostale planove Zavoda, Statut i opšte akte i instrumente za raspodelu;

— odlučuje o osnivanju novih organizacionih jedinica, spajanju, podeli i ukidanju, o udruživanju i dugoročnoj poslovnoj saradnji Zavoda sa drugim radnim organizacijama, o učlanjenju Zavoda u komore, stručna i poslovna udruženja, o izboru pomoćnika generalnog direktora, direktora proizvodnih i poslovnih jedinica, rukovodioca zajedničkih i direkcijskih službi;

— odobrava završni račun i periodični obračun Zavoda;

— usvaja investicione programe i odlučuje o nameni fondova Zavoda i zaduženjima za investiciona ulaganja;

— daje saglasnost na opšte akte koje donosi radnički savet jedinice i ukida odluke organa upravljanja jedinica ukoliko nisu u skladu sa Statutom Zavoda, opštim aktima ili utvrđenim pravima i dužnostima organa upravljanja i vrši druge poslove iz oblasti upravljanja Zavoda ukoliko nisu u nadležnosti drugih organa upravljanja i drugo.

Na osnovu svega ovoga može se zaključiti da je dosadašnji period razvoja samoupravnih procesa i kretanja bio veoma značajan i stvaralački i da se samoupravljanje radnih ljudi u našem kolektivu, kao rezultat tih stvaralačkih napora, u potpunosti afirmisalo. Ova se konstatacija može prihvatiti bez ikakvih rezervi jer se gotovo svi odnosi koji proističu iz udruženog rada uređuju isključivo na samoupravnim principima u međusobnim odnosima.

Međutim, sa daljim društveno-ekonomskim razvojem Zavoda, jačanjem i izgrađivanjem materijalne osnove samoupravljanja otpočeće nova etapa u razvoju tih odnosa. Drugim rečima, to znači da ulazimo u period u kome će se na usvojenim osnovama dohotka dalje izgrađivati, funkcionalno razvijati i unutrašnje osposobljavati neposredni samoupravni organizam. U osnovi treba očekivati da naredni razvojni period donese nove preduslove koji su do sada nedostajali da bi se neposredno samoupravljanje moglo uspešnije organizovati u funkcionalno-racionalan i efikasan samoupravni organizam, kao i još veću njegovu praktičnu afirmaciju.

Sigurno je da ostvarivanje ovog zadatka neće biti lako i da će iziskivati zaista velike stvaralačke napore svih samoupravljača u kolektivu, kako bi se uspešno prebrodile sve pre-

preke i najrazličitiji otpori koji se u tom procesu mogu pojaviti. Međutim, sigurno je i to da će zadatak biti izvršen, a neposredno samoupravljanje u našem kolektivu dobiti svoj pravi smisao.

U tom cilju se pri izradi novog Statuta Zavoda pošlo upravo od toga da osnovu unutrašnje organizacije predstavlja radna jedinica kao osnovni i polazni oblik udruženog rada. To praktično znači da će u narednom razvojnom periodu neposredni proizvođač svoju samoupravljačku ulogu sve više ostvarivati kroz neposredno samoupravljanje i odlučivanje.

Dr Stipe Šuvar: Nacije i međunacionalni odnosi

(»Naše teme«, Zagreb, 1970, 168 strana)

Jugoslovensko društvo prolazi na nacionalnom planu kroz jedan specifičan period. On je uslovljen realnim istorijskim okvirima prelaska iz etatističkih u samoupravne odnose. Razvijanje samoupravnih socijalističkih odnosa pruža nacijama mogućnost da se potpunije i jasnije iskažu. Otuda se i čini da sada neko aktuelizira nacionalne odnose i položaj nacija, koji su bili »rešeni« već u ranom periodu razvitka jugoslovenskog društva. U poslednje vreme je naša publicistika preplavljena tekstovima i raspravama o nacionalnim odnosima i naciji. Koliko je pitanje uloge nacije složeno, pokazuje i mnoštvo često protivrečnih mišljenja i stavova. Ta protivrečnost je rezultat različitog gledanja na funkciju nacije i na njenu socijalnu osnovu i ulogu, ali neslaganje često proističe i iz nerazumevanja i površnog poznavanja ovog pitanja.

Knjiga *Nacije i međunacionalni odnosi* je jedan vredan poduhvat autora, koji objašnjava istorijske uslove nastanka nacije i njeno mesto u socijalističkoj teoriji i praksi; rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u toku NOB i aktuelne međunacionalne odnose u jugoslovenskom društvu. Nema sumnje da je ovaj trud dr Stipe Šuvara značajan doprinos marksističkoj literaturi o nacijama. Ova knjiga je dobrodošla političkoj misli i praksi. Njena sadržina pomaže da se izbegnu zablude i neka shvatanja koja žive u našoj javnosti poslednjih godina: da na planu nacionalnih odnosa doživljavamo »krizne situacije«, »zabrinutost« da je Savez komunista ispustio idejno-političko vođenje društva, te i sam, pod pritiskom stihije i tendencija restauracije reakcionarnih i konzervativnih snaga u društvu, pomalo dezintegrira i gubi svoju komunističku orijentaciju — kako to sam autor konstatuje.

U želji da bude što dostupniji čitaocu, precizniji i jasniji u iznošenju svojih misli, autor polazi od pojmovnog određivanja rase, roda, plemena, naroda i nacije. Može izgledati pomalo nepotreban ovaj povratak na raspravu o rasi, rodu i plemenu, ali samo dok se knjiga ne pročita i dok se ne stekne jasnija slika o nivou razvitka etničkih zajednica danas. Razvoj nacija i ostalih etničkih grupa (rod, pleme, narod) nije bio ravnomeran u istoriji čovečanstva. Zakonitost razvitka nacija tesno je povezan sa zakonitostima i specifičnostima razvitka društva. Dr Šuvar polazi od činjenice da ekonomski, politički, pravni i kulturni odnosi u istoriji jednog društva čine uslove za razvitak nacije kao mogućnosti za zajedničko sporazumevanje. No, odmah se može zapaziti da naglašava današnji različit nivo konstituisanja nacija, koji čini ogromnu prepreku za potpunije sporazumevanje i u okviru jednog društva i sistema, a da ne govorimo o teškoćama na širem planu. On navodi da je tako-

zvana tribalizacija jedan od najvećih problema današnje Afrike, a i velikog dela Azije i Okeanije. Na primer, u današnjem Sudanu živi oko 600 različitih plemena i 15 plemenskih saveza, koji govore 264 jezika. Kada se u plemensku organizaciju i etničke nesporazume uključe i klasni sukobi, dobija se jasnija slika o teškoćama koje preživljavaju narodi toga nivoa društvenog razvitka. Istina, vremenom je menjana uloga nacije (i drugih etničkih grupa), no ona ostaje i danas kao veoma pogodna forma za ostvarivanje različitih ciljeva raznih socijalnih grupa. Koliko je nacija pogodna forma za to, pokazuju rasističke teorije (o »čistim« i »nečistim« narodima) i političko-idejne akcije koje su vodile »nadmoćne« rase »plave krvi«.

Iz socijalne funkcije nacije proizašle su i različite teorije i definicije o njoj. Kritikujući spiritualističko i metafizičko poimanje nacije, dr Šuvar se suprotstavlja njihovim shvatanjima da je nacija »nešto gotovo, vrhu naravno, apriorno, neprikosnoveno i vječno«. Ni jedna teorija (vulgarnomaterijalistička, subjektivno-psihološka, pozitivistička), pa ni austromarksistička (jedna od prvih socijalističkih struja koje se detaljnije bave nacionalnim pitanjem) nije uspela da shvati i objasni »u čemu je društvena uloga nacije kao historijske pojave«. Tek marksističko teorijsko i pojmovno shvatanje nacije daje njeno jasno određenje i njenu ulogu. Dr Šuvar ističe da je Edvard Kardelj dao najpotpuniju marksističku definiciju nacije.[1] Kritikujući Staljinovu definiciju nacije[2], on kaže da Staljin »ne vidi da je nacija sastavni dio određenih ekonomskih i društvenih odnosa, a ne samo manifestacija specifične svijesti koja nastaje na osnovu tehnološko-ekonomske povezanosti i zajednice interesa, koje su njena posljedica«. Iz toga autor zaključuje: »Otkako postoji višak rada, ne javljaju se samo klasna diferencijacija i klasne suprotnosti nego i borba među plemenima, nacijama oko tog viška. Moderna nacija je, ističe Kardelj, okvir u kojem se borba za višak rada među etničkim zajednicama vodi u uvjetima društvene podjele rada što se javljaju u kapitalističkom društvenom odnosu, što, dakako, ne znači da nacija ne ostaje i ne vrši svoju funkciju i u socijalističkom društvu« (str. 20). Buržoaziji nacija služi za ostvarivanje vlastitih ciljeva, »a u epohi imperijalizma nacionalističke ekspanzije postaju osnovni uvjet održavanja buržoazije i buržoaskog poretka« (str. 23).

Nacionalizacijom sredstava za proizvodnju, proleterskom revolucijom i oslobođenjem od kolonijalizma jedna grupa (buržoazija) gubi prevlast nad nacijom.

Interpretirajući shvatanja Marksa i Engelsa, autor zaključuje: »Buržoazija je nacionalna zbog svojih klasnih interesa, a proletarijat zbog svojih. A klasni interesi dviju klasa su antagonistički, pa, prema tome, ni njihove nacionalnosti ne mogu biti istovetne. Interes buržoazije je da ostane vladajuća klasa i da vlada svojom nacijom. Interes proletarijata je da postane vladajuća klasa, ali ne i da to ostane, nego da vlastitu naciju organizira tako da odumre klasna podjela« (str. 25).

---

[1] „Nacija je specifična narodna zajednica nastala na osnovu društvene podele rada epohe kapitalizma, na kompaktnoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopšte.«

[2] »Nacija je historijski formirana stabilna zajednica ljudi nastala na bazi zajednice jezika, teritorije, ekonomskog života, psihičke konstitucije koja se ispoljava u zajednici kulture«.

U pristupu ove knjige već se mogu videti osnovni stavovi autora o međunacionalnim odnosima uopšte. Te opšte, ali veoma važne misli upotpunjuje analiza razvoja nacija na tlu Jugoslavije. Kao važne komponente konstituisanja jugoslovenskih nacija i razumevanja njihovog ponašanja danas, on navodi kasnije formiranje jugoslovenskih nacija u odnosu na evropske narode; formiranje nacionalnih država posle nacija; nerazvijenost jugoslovenske buržoazije i njenu nemoć da »povede nacionalnu emancipaciju«; različite uticaje država u kojima su živeli naši narodi; hegemonističke i asimilatorske težnje susednih naroda; uticaj religije i drugih specifičnih uslova u kojima su se razvijale naše nacije.

Pobedom socijalističke revolucije, sticanjem ekonomske ravno pravnosti i prava na samoopredeljenje, uz demokratsku organizaciju države, jugoslovenski narodi su socijalno i nacionalno oslobođeni; oni su time, u osnovi, rešili svoje nacionalne odnose. No, »međunacionalni problemi iskrsavaju i iskrsavat će, kao što je to Lenjin genijalno predvidio, sve dok se ne razviju socijalistički proizvodni odnosi, demokratiziraju sve oblasti društva i odumre država«. Federativna demokratska zajednica jugoslovenskih naroda, na ovom stepenu svoga razvitka, zaštitila je jugoslovenske nacije od nacionalističkog fetišizma i romantičarstva, egoizma i straha da će potpasti pod vlast i eksploataciju brojno većih nacija i klika (birokratija, ekonomske klike, lokalne grupe i grupe s područja kulture). No. autor skreće pažnju da nacionalna sloboda i međunacionalni odnosi »među nacijama i nacionalnim skupinama u Jugoslaviji« doživljavaju promene u toku nekoliko faza razvitka jugoslovenske zajednice, prolaze kroz period revolucionarne akcije, »državničkog monopola«, uvođenja samoupravljanja i period »usklađenja sa samoupravnim uvjetima oslobođenja rada«.

Za odnose među jugoslovenskim nacijama veoma je važno »reguliranje međusobnih ekonomskih odnosa i nacionalnih interesa«. To »reguliranje« i ravnopravnost autor shvata ovako: »Ekonomska ravnopravnost ne znači i ekonomsku jednakost naših republika i pokrajina. Ravnopravnost treba da izražava načelo raspodjele prema rezultatima rada. A ekonomska bi jednakost morala proizlaziti iz jednakih rezultata rada. Međutim, ti rezultati nisu ni izdaleka jednaki, jer stupanj razvijenosti proizvodnih snaga nije ni približno jednak. Kao što iz primjene načela raspodjele prema rezultatima rada ne proizlazi uravnilovka među pojedincima i radnim kolektivima, tako ona ne bi bila ispravna ni između republika i pokrajina, te bi se kosila sa njihovim samoupravnim položajem. Ona bi pretpostavljala prisilno oduzimanje viška rada jednih i njegovo davanje drugima. U interesu je i jednih i drugih da se slabije razvijeni razvijaju relativno brže, ali ne na račun optimalnog razvitka razvijenih. A relativno brži razvoj nerazvijenih moguće je postaviti na osnove kompenzacije i socijalističke solidarnosti naroda« (str. 79). Kao jedan vid solidarnosti i »kompenzacije« autor navodi Savezni fond za kreditiranje razvoja nerazvijenih.

Posebni interesi zanemaruju ponekad opšte interese. U mnogonacionalnoj zemlji sve te »suprotnosti nužno dobijaju i oblik suprotstavljenosti nacionalnih ekonomskih interesa«. Tako »pojave logične i neizbežne u ekonomskom razvoju dobijaju lažno ruho nacionalnih suprotnosti«. Da ne bi osećaj društvene

odgovornosti poklekao pred egoizmom posebnih interesa, mora se uspostaviti mehanizam koji će, kako kaže autor, demistificirati i regulisati te odnose.

U posebnom osvrtu dr Šuvar analizira »kulturnu podlogu« međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Neravnomeran kulturni razvitak nameće dva problema: prvi, pitanje kako osigurati nacionalnu ravnopravnost i individualnost i, drugi, kako »jačati integraciju kulturnog stvaralaštva naroda«. Ovde skrećemo pažnju samo na autorov komentar o jeziku i jugoslovenskoj kulturi, u kojem konstatuje da »u našoj višenacionalnoj zajednici ne postoji jedan »državni« jezik i da je osigurana ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti. »Njihovo je neotuđivo pravo da se javno služe svojim jezikom i da ga upotrebljavaju u svim oblicima komuniciranja, kojim inače ostvaruju svoja građanska prava.« Kulture jugoslovenskih naroda se međusobno prožimaju, što dr Šuvar označava pojmom »jugoslavenske kulture« i približavanja internacionalnim vrednostima.

Politički odnosi, iako u korelaciji s ekonomskim i kulturnim faktorima, mogu da deluju na nacionalno ponašanje i »relativno autonomno« — zaključuje autor.

Za kompletniju sliku o ovoj studiji dovoljno je da nabrojimo samo neke faktore koji čine »političku podlogu međunacionalnih odnosa«. Tu, prema autoru, spadaju: način »razrešavanja odnosa između klasne i nacionalne strukture društva«; »tko je socijalni nosilac nacionalnih interesa«; »pri kojim političkim odnosima se nužno javljaju jače deformacije u međunacionalnim odnosima (mogućnost majorizacije, unitarizam, hegemonizam, partikularizam, separatizam)«.

Osnovni nacionalni interes prelama se u ekonomskoj sferi, to jest, u krajnjoj liniji, u stepenu učešća u raspodeli viška rada. Čovek u socijalističkim produkcionim odnosima mora da se oslobađa kao proizvođač i da gospodari uslovima društvene reprodukcije. To će se postizati integracijom opština na širem planu bez posredovanja države (bilo federacije bilo republika). Tako stvorena svest o jugoslovenstvu neće imati unitarističke, centralističke ili nacionalističke ograničenja. Autor zaključuje da je država mogla biti efikasan i odlučujući činilac u sferi reprodukcije i drugih društvenih odnosa samo u »početnom razdoblju socijalističkog razvitka«. Ne treba ovde izostaviti ni ovaj zaključak: »U pogledu razjašnjavanja stvarnih ili fiktivnih nacionalnih suprotnosti u ekonomskom životu, presudna je alternativa: etatistička ili samoupravna društvena praksa.« Za autora nema dileme: »etatizam je bio i ostaje babica mnogih problema i sporova u međunacionalnim odnosima«. No, ne zaboravlja da napomene da je opredeljivanjem za društvenu reformu »jugoslavensko društvo zakoračilo u razdoblje oštre borbe između samoupravne i etatističke tendencije razvoja«. Nacionalizam je buržoaska ideologija, ali ni socijalističko društvo nije potpuno imuno od njega. On se ispoljava kao hegemonizam »čiji društveni nosilac postaje i ostaje svemoćna birokratija«. Drugi, ne manje kritikovan vid nacionalizma je nacionalistički partikularizam, ispoljen naročito u privrednom životu zemlje. Insistiranje na prošlosti je put za zatvaranje nacija, podsticanje nacionalnog egoizma i čežnje za vaskrsavanjem »nacionalističkih pokreta iz prošlosti«. Nacionalistička opredeljenja nisu bez političkih posledica, bez obzira da li se jav-

ljaju kao velikosrpstvo, velikohrvatstvo ili kao nacionalistički iredentizam. No, kako autor kaže, iako oni u našoj suvremenosti još nalaze životnih sokova, nemaju težinu koja bi mogla sama po sebi ozbiljnije ugroziti socijalističku jugoslavensku zajednicu« (str. 112).

U svojoj knjizi dr Šuvar je posvetio poseban deo razvitku nacionalnosti. On konstatuje da »poslije SSSR-a, u Jugoslaviji među evropskim zemljama ima najviše nacionalnih skupina«. Pripadnici ovih nacionalnih skupina u svim su pravima izjednačeni s jugoslovenskim narodima. Pri tome ističe dve njihove specifičnosti: »Prvo, one nacionalno pripadaju narodima koji žive u drugim zemljama i trajno su upućene na povezanost s tim narodima u pogledu čuvanja, njegovanja i razvijanja zajedničkih kulturnih tradicija, nacionalne povijesti i nacionalnog jezika; drugo, one su u pravilu malobrojne i prostorno raspršene, što u izvesnoj mjeri otežava da se stvarno koriste svim pravima koja su im zagarantirana u pogledu razvijanja vlastite nacionalne individualnosti (javna upotreba maternjeg jezika, obrazovanja, kulturne aktivnosti i institucije).« Jedino što je uskraćeno nacionalnim skupinama jeste pravo na državnost. Međutim, treba dodati da postoje autonomne pokrajine gde žive brojnije nacionalne skupine koje u političkom sistemu Jugoslavije predstavljaju samostalne društveno-političke zajednice. Samoupravna povezanost jugoslovenskih nacija i nacionalnih skupina jeste osnova za uključivanje i pripadanje internacionalnim vrednostima koje ne isključuju i ne poništavaju nacionalnu pripadnost.

U pogledu odnosa radničke klase i nacije Marks i Engels su tvrdili: »Ni Mađar, ni Poljak, ni Talijan neće biti slobodni dok radnik bude rob.«[3] Iz ovoga jasno proizlazi da nacionalne suprotnosti neće nestati dok god traju klasni antagonizmi. Njihov nestanak uzajaman je kao i nastanak, produkt su jednog društvenog odnosa — kapitalističkog načina proizvodnje, kaže dr Šuvar. Nacija ima klasnu sadržinu kao posrednik u klasnoj eksploataciji (bilo od strane buržoazije bilo od birokratije). U tom smislu autor naglašava dvostruku ulogu nacije: »Prvo, ona je oblik u kojem buržoazija organizira eksploataciju potčinjenih klasa unutar same nacije, dakle ima klasnu funkciju prema »unutra«, drugo, ona je posrednik za prenošenje eksploatacije prema vani i za potčinjavanje drugih nacija.« Znači, nastajanje besklasnog društva zavisi od ukidanja eksploatacije unutar same nacije. Tek takav društveni odnos unutar same nacije isključuje hegemonističke težnje. Produkcioni odnosi na bazi samoupravnih odnosa, koji usklađuju, a ne suprotstavljaju interese, isključiće nacionalno kao pogodnu formu nametanja i eksploatacije.

Autor ne zaboravlja da napomene da »društveno biće radničke klase i u samoupravnom društvu ostaje protivurječno. Postoje napredniji i nazadniji dijelovi radništva, a u produkcionom odnosu još dugo će postojati elementi koji će rađati sukobe parcijalnih interesa unutar same radničke klase«. No, dodaje, samoupravljanje je u mogućnosti da razrešava te sukobe u progresivnom smeru, bez dominacije i prinude.

Želja autora ove knjige bila je »da se nacionalni fenomen i aktuelna pitanja međunacionalnih odnosa obrade na način ko-

---

[3] K. Marks — F. Engels: *Izabrana dela*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 142.

ji će biti što pristupačniji širim redovima članstva Saveza komunista i drugih građana. Nastojao sam — kaže autor — izložiti osnovnu problematiku suvremenih međunacionalnih odnosa, prvenstveno u našoj zemlji, a uz put i u današnjem svijetu«.

VINKA TOMIĆ

Andre Malraux: Antimemoari

(»Naprijed«, Zagreb, 1969. 584 strane)

»Krećući se u određenoj domeni duha i fikcije, svojstvenoj umjetnicima, a zatim u domeni borbe i domeni historije, i upoznavši u svojoj dvadesetoj godini Aziju čija je agonija tada još omogućavala da otkrivamo značenje Zapada — mnogo puta, čas u skromnom a čas u veoma izrazitom vidu, doživio sam one trenutke u kojima nam se svima ukazuje fundamentalna zagonetka života, kao što se ukazuje gotovo svakoj ženi pred licem djeteta i gotovo svakom muškarcu pred licem smrti.«

»Fundamentalna zagonetka života« ukazala se Andre Malrou, bez sumnje, »pred licem smrti«. Osjetio je, ne jednom, ono nepojamno i neiskazivo prisustvo ništavila, boravio je pred strašnim dverima posljednje istine, i sve bi se prije moglo reći no da Malro ne poznaje smrt izbliza. I sam je mnogo puta mogao da bude njen miljenik i izabranik, kao drugi. A nema boljeg načina da se upozna tajna svega živoga nego biti podvrgnut uslovima razularenog, bestijalnog nepoštovanja svetosti ljudskog života koje donose rat i nasilja svake vrste, bez obzira kako se ona, inače, zvala. Istorija je Andre Malrou u ovom vijeku izobilno nudila česte prilike da pogine, da ponese teret susreta sa besciljnošću i proizvoljnošću sudbine koja počesto nagrađuje krive, ubija nedužne i čini nekažnjene nepravde. A sudbina se Malrou uvijek ukazivala u ljudskom obličju, a ne kao konfesionalna kategorija fatuma i neizbježivosti. Ljudi su je izazivali i stvarali kako su umjeli i htjeli, a događaji su, najčešće, ličili na neukrotivu bujicu ludačke mašte.

Antimemoari su, stoga, knjiga o sudbini. Ne o sudbini njenog pisca, izuzetnog sudionika istorije koji je s rijetkom kompetencijom i pravom govorio o mnogobrojnim njenim licima, koliko o ljudskoj sudbini uopšte, njenom neregularnom i ne tako često humanom toku kroz vrijeme i pokoljenja. Malroa »ne zanima ono što samo njega zanima«, on je kao darom privilegovani i posvećeni došao do saznanja o *povezanosti, kolektivnosti* i *bratstvu* i suprotstavio ih izolovanosti, zanimanju za prokleto sebično i privatno i dezintegraciji. Zato je ova knjiga morala biti nazvana imenom kojim se zove: *Antimemoari*. Svaki drugi naslov bio bi neadekvatan. Jer, tradicionalna memoarska literatura, zasnovana na pouzdanom (da li uvijek pouzdanom?) pamćenju *činjenica* i konkretnih *događaja*, bez »bizarne maštovitosti« (izraz Malroov) kojom su *Antimemoari* krcati, nikako nije mogla služiti za ugledanje intelektualcu tipa Andre Malroa. On je za to suviše »nedisciplinovan«, srećom. Događaji u kojima je učestvovao ili o kojima, obaviješten, priča — i suviše su odraženi »lično«, »subjektivno«, kao što i dolikuje umjetniku sinteza kome nije dovoljna spoljna istinitost, istinitost najnižeg reda među mnogobrojnim istinama. On »činjenicama« dodaje stvaralačke

činjenice, uređuje haos, prelamajući ih u svom krivom ogledalu. Stoga od *Antimemoara* ne bi trebalo tražiti generalski neopozive i tačne podatke o, recimo, kretanju trupa, taktici i strategiji (uostalom, i takvi memoari su nesumnjivo podložni, istina u manjoj mjeri no kada im je autor pisac, nekontrolisanoj »maštovitosti«). Malroove istine ljudske su istine. On je bio svjestan nedovoljnosti i ograničenosti prostora koji podrazumijeva riječ »memoari«. Na koricama, zato, nema takve riječi — osim njene kontradikcije. Ali, i tamo gdje je »bizarna maštovitost« prividno ukroćena i usmjerena na maksimalnu »istinitost« i »objektivnost«, i ondje gdje burna, divlja imaginacija lucidnog stvaraoca plete savršeni vez o stvarnosti mašte — ova knjiga je pjesničko djelo o istoriji i sudbini. Dakle, *antimemoarsko*, i u tome bi, možda, trebalo tražiti razjašnjenje velikog uspjeha ove kompleksne i dragocjene knjige. Pisana je, srećom, protiv »istine«, pa je stoga najbliža onoj istini koja nije ni istina jednog režima ni jednog sistema, a najmanje jednog čovjeka u moru ljudi.

Knjiga *Antimemoara* (prva od, vjerovatno, četiri knjige koje će, kako stoji u autorovoj napomeni, biti objavljene tek onda kad Andre Malro više ne bude sa živima) ogromnog je raspona: ona uključuje i dane djetinjstva, melanholične kao dani onih koji rano saznaju i vide ono što je smrtnima dopušteno; esejistička razmatranja iz prostranih oblasti — umjetnosti, civilizacija, ratovanja; susrete sa ljudima koji su istorija i njena nestabilna i prokleta slava; živote i smrti anonimnih ljudi koji nijesu uvijek ginuli ispunjeni smislom i ciljem; one nesrećne indijske majke koje su njega, Malroa, dočekivale pored puteva — umnožena nesrećna *Pietà*, indijska žena, kako ju je nazvao njihov veliki sin, Džavaharlal Nehru...

Malro je bio u takvim sudbonosnim pozicijama (između ostalog: u redovima Kuomintanga; pukovnik avijacije Internacionalnih brigada u španskom građanskom ratu; pukovnik »Berger« u francuskom Pokretu otpora koji je čistio mrlje sa kolaboracije ove zemlje; ministar kulture i informacija, zatim i spoljnih poslova u vladi generala De Gola) da je mogao da upozna mnogobrojne strane stvari: i vrh i ponor, i ulicu i kabinet, i rovovsku i generalštabnu istinu, i smrti u šančevima iz kojih se pucalo u zlo i nasilje... Stizao je svuda taj prezauzeti čovjek, s velikom žudnjom da otkrije tajnu postojanja, on koji je davno još (u *Nadi*, čini se autoru ovoga prikaza) rekao: »Šta je čovjek? Bijedna hrpica tajni.« Njemu se sigurno nije ukazala »fundamentalna zagonetka života« ni sada, na visini njegovih sedamdeset godina, sa koje osmatra — taj stari, suri orao — ono što je ludo prohujalo mimo njega i kroz njega. Ponijeće tu plemenitu i opasnu žudnju, kao svi prije njega što su, u grob. Ako je i sve podložno sumnji, to svakako nije.

Malroovu svestranost nijesu mogle da iscrpu ni mnogobrojne aktivnosti: literatura, državnički poslovi, politika kojoj je služio s vjerom humanista, ni ratovanje koje je uvijek bilo na pravoj strani fronta — tamo gdje su ginuli slabi i nedužni. Ratovao je, može se reći, u ime pravde i nade. Ova knjiga nije slučajno ispunjena preziranjem nasilja, tiranije i nečovječnog totalitarizma, ma gdje se pojavio. Razumljivo je to kad dolazi od slobodnog čovjeka koji je saznao mnogostrukost svih stvari i pojava pred kojima je stajao, stoji i stajaće zbunjeni čovjek

sa svojim strahom i nedoumicom. (»Paklenski dekor, u pričanjima kojih se sjećam, nije ni rudnik, ni kamenolom, ni logor: to je apsurdnost. Glavna cesta u logoru zvala se Ulica slobode; tako se zvala i staza što bi je mašina za šišanje zacrtala na tjemenu, od čela do potiljka. Kuće Nijemaca bile su okružene »zgodnim vrtićima«, kako kažu povratnici iz logora, i u njima su se znali igrati mačići dok su naokolo odjekivali krikovi zatočenika premlaćivanih do smrti...«) Baš zato što je gledao (i sam je bio logoraš u nacističkom konclageru) obezvrjeđivanje života i cinizam »povlašćene germanske rase«, Malro toliko poštuje život svega što diše (»Osjećam neizmjerno poštovanje prema svakom živom stvoru« — Albert Švajcer, afrički misionar). On ukazuje poštovanje i onome što je *različito* od njega, a to je jedan od najrjeđih darova u ljudskoj rasi. Izuzetno su, u tom smislu, instruktivne i karakteristične stranice o azijskom gigantu o kome su mnogi, ne poznajući ni osnove njegove složene filosofije, olako i nekvalifikovano davali sudove — o Kini. O tom mnogomilionskom narodu, vitalnom i složenom kolektivu koji, od Velikog marša do danas, uzbuđuje i, često, zbunjuje čovječanstvo svojim nepredvidljivim akcijama. Malro, za razliku od površnog i tromog savremenika, ne odmahuje rukom. On istražuje tamne vilajete jedne pradavne kulture i civilizacije, trudi se da razumije, bori se da primi i usvoji specifičnosti i individualnosti te rase. Briljantnih je stranica ispisao Malro o takozvanom kineskom kompleksu, a osobito o Mao Ce Tungu, s kojim je imao zvanični susret na državničkom nivou. Malro posmatra Kinu i njenog lidera objektivno, bez predubeđenja, kao čovjek kome je tuđ lak i apodiktičan sud. Portret vođe Velikog marša vanredno je živ i plastičan. Malro je na tim »kineskim stranicama« pokazao da ne bi trebalo uprošćavati složeno, ni suviše nadmeno racionalizovati iracionalno.

Andre Malro je, u svojstvu državnika i zvaničnog opunomoćenika francuske nacije (divno prožimanje nacionalnog i kosmopolitskog, »svog« i »tuđeg«), bivao u prilikama da se susretne sa državnicima koji čine istoriju epohe: mnoge stranice, ponesene i izuzetno zanimljive po činjenicama i načinu na koji su rečene, posvetio je plemenitom podvigu žrtvovanja, u ime dobra svoga naroda, Mahatme Gandija. S poštovanjem i blagošću govori i o Džavaharlalu Nehruu, državniku koji je gandijevski fanatizam i budističko-bramansku filosofiju nenasilja elastično pomirio sa racionalizmom i obrazovanjem evropskog tipa, čovjeku umjetničkih sklonosti, ličnosti od formata.

Začudo, Malro ne govori mnogo o Staljinu. A i kad ga pomene, čini to s neskrivenim nesimpatijama. Navodi riječi Josifa Visarionoviča: »U umjetnosti volim jedino Šekspira i ples.« Dakle, krvološtvo i nevinost. Igru nedužnosti i haotičnu šekspirovsku klanicu neumjerenih poroka, ambicija i strasti.

Ali stranice velikog divljenja i pijeteta Malro je ostavio za ličnost generala De Gola. On smatra da je De Gol stupio na francusku političku scenu gotovo kao sudbina, kao Mesija. Ima u patriotizmu i nacionalizmu De Golovom, kaže Malro, nečega od religioznog fanatizma. Njegovi govori, uostalom, to mišljenje podržavaju: riječ »Francuska« bila je najčešća i najvoljenija riječ koju je general upotrebljavao. Malro govori o susretima s njim i životu provedenom u njegovom kabinetu (na razli-

čitim dužnostima i resorima). To je istorijat odanosti i primjerne lojalnosti velikog podanika velikom suverenu koji je — pravednom odlukom o prekidu besciljnog i kolonijalističkog rata u Alžiru — spasio obraz svoje Francuske. Nešto slično desilo se i sa indokineskom ratnom avanturom.

Portret De Gola, može se reći, slikao je portretist nesumnjivo zaljubljen u vlastiti model, ali ne tako i toliko da ne uoči i neke, mada sitne, kontrastne pojedinosti. Malro smatra da je ličnost generala De Gola ogromnog autoriteta (koji nije rezultat titule) i »unutrašnje distance«, s koje se svečano obraćao sagovornicma koje je razoružavala njegova učtiva pažnja i snaga izuzetne ličnosti.

Malro portretiše i mnoge druge državnike (Ču En Laja, Liu Šao Čija, Čen Jia, na primer). Umjetnicima je, valjda, ostavio ostale knjige *Antimemoara*. Tek ponekad pomene neko ime iz umjetničkog svijeta (osobito Žida), jer je u prvoj knjizi svojih antimemoarskih prisjećanja riječ o ljudima koji odlučuju o sudbini svijeta, a umjetnici svakako u tome ne sudjeluju.

Malro se nadnosi i nad prašinu razvalina minulih civilizacija: Maja, Egipćana, Sumera, Acteka i drugih, koje su ostavile duboke, neprolazne tragove stvaralačkog identiteta. Sve te kulture čine veliki »imaginarni muzej umjetnosti«, jedinstven dokaz djelatnog ljudskog duha od koga pokoljenja imaju šta da uče: harmoniju, ljepotu i trajnost. Malro je vidio sfinge, izjedene i izranavljene pustinjskim vjetrovima bez godina, grobnice faraona, budističke hramove i razvaline... Ostavio je o tim svojim dragocjenim skitnjama po svijetu dragocjene dokumente.

Malro je bio osuđen na smrt, robijao je i bio ranjavan, borio se i u rovu, i u tenku, i u avionu. Danas već dosta star, nastavio je davno započetu borbu protiv nasilja i totalitarizma: riječju angažovanog stvaraoca koga događaji ne ostavljaju ravnodušnim i izolovanim u prijatnom i potkupljivom građanskom komforu. Malro ne može, ni sada, ovog trenutka, reći, kao Gotama Buda, čiju je filosofiju davno pokušavao da dokuči: »Onaj koji je napustio misli i o pobjedi i o porazu, miran je i živi srećno.«

Uznemiren, on uznemirava one koje je još moguće uznemiriti.

Ova knjiga ima čemu da pouči: poštovanju ljudskog života i njegove prirode koja nije svuda ista; uvažavanju razlika u ime kojih se ubija; knjiga žali što se nije ostvarilo Maovo obećanje: »Neka se stotinu različitih cvjetova rascvjeta, neka se stotinu škola nadmeću među sobom!«; knjiga Malroovih *Antimemoara* je brižna i ljudski zabrinuta pred stanjima koja čovječanstvu nude apsurdnost (kao što su Nijemci nudili logorašima da uzmu »liječničke svjedodžbe da su sposobni da primaju udarce«?!) umjesto vjere i smisla.

Antimemoari, možda, imaju i nedostataka. Njima, vjerovatno, nedostaju i drugi slojevi i dimenzije, kao što nedostaju svakom ljudskom djelu koje, ipak, ne može obuhvatiti baš »sve«. Ali *Antimemoari*, sigurno, prvoklasno predstavljaju žanr.

Uostalom, bolje je citirati iz knjige: »Pitao sam vezilju: Zašto posljednja životinjica nije tako pomno izvezena kao ostale? Ona mi je odgovorila: Jedna mora uvijek ostati takva, da se bogovi ne bi razgnjevili. Samo oni imaju pravo na savršenstvo.«

VELJKO RADOVIĆ

Paul A. Baran i Paul Swezy: Monopolni kapital — Esej o američkom ekonomskom i društvenom poretku
(»Stvarnost«, Zagreb, 1969, 380 strana)

Pol Baran i Pol Svizi spadaju u red onih uticajnih američkih ekonomista marksističke orijentacije koji imaju smelosti da oštricu svoje kritike usmere na najaktuelnije i najteže probleme savremenog sveta, posebno kapitalističkog. Knjiga *Monopolni kapital* je plod njihovog skoro desetogodišnjeg zajedničkog rada. Prvi put je objavljena 1967. i odmah je izazvala veliko interesovanje, između ostalog i zbog svog veoma širokog ekonomskog, političkog i sociološkog pristupa izučavanju savremenog američkog društva.

Šta je realnost savremene Amerike? Da li je realnost da je u Americi »sve odlično« ili je realnost »da nekorišćene mašine i nezaposleni ljudi stoje uporedo s bedom u zemlji i gladi u inostranstvu, da siromaštvo raste zajedno s obiljem, da se ogromna sredstva razbacuju na lakouman i često štetan način, da su SAD postale simbol i branilac reakcije u čitavom svetu, da su upletene u nekoliko ratova i da nedvosmisleno kreću prema još većim ratovima« (str. 13). Svizi i Baran kroz celu knjigu nastoje da dokažu ovo drugo.

SAD su danas vodeća kapitalistička zemlja. Njih Svizi i Baran uzimaju kao model monopolsko-kapitalističkog društva i smatraju da druge kapitalističke zemlje slede primer SAD. Sam monopolski kapitalizam karakterišu kao sistem gigantskih korporacija, jer »danas, u kapitalističkom svetu, tipičnu ekonomsku jedinicu ne predstavlja mala firma koja proizvodi neznatni deo homogenog proizvoda za anonimno tržište, već krupno preduzeće koje proizvodi znatan deo proizvoda industrije, pa i nekoliko industrija, koje može kontrolisati svoje cene, opseg proizvodnje i vrstu i količinu svojih investicija« (str. 17). Međutim, i sitna preduzeća ulaze na mnogo načina u proračune i strategiju krupnih preduzeća. No, »glavni je element, prvi pokretač, krupno preduzeće organizovano u gigantske korporacije. Njihova inicijativa pokreće ekonomiju, njihova moć drži je u kretanju, njihova politika dovodi je u teškoće i krize. Sitno preduzeće je uglavnom pasivno... bez stvarne moći... da preduzme vlastitu, sopstvenu inicijativu« (str. 57—58).

Svizi i Baran iznose karakteristike gigantskih korporacija, razmatraju savremenu politiku maksimalizacije profita, ulogu menadžera i njihov položaj u klasnoj strukturi današnjeg kapitalizma. Preduzeća, potrošači, radnici, svi su povezani preko tržišta. Zato sledi analiza mehanizma cena i posledica delovanja tog mehanizma, jer, »budući da su tržišni odnosi u biti odnosi cena, izučavanje monopolskog kapitalizma... mora početi od delovanja mehanizma cena« (str. 58).

Konkurencija cenama u monopolskom kapitalizmu je najčešće državnim propisima zabranjena, jer dovodi do smanjivanja profita. Uopšte, država u monopolskom kapitalizmu postaje sve podložnija monopolima, od njih zavisi i sklona je da im podari što više privilegija i pomoći. Svojim porezima, rashodima i politikom prema drugim zemljama kapitalistička država igra odlučnu ulogu u funkcionisanju monopolskog sistema. Svizi i Baran se ne slažu sa Lenjinovom konstataci-

jom da monopolski kapitalizam prerasta u državno-monopolski i ističu da je država uvek igrala važnu ulogu u razvitku kapitalizma. Ta se uloga kvantitativno povećala, ali se kvalitativno malo menjala.

Troškovi proizvodnje u monopolskom kapitalizmu imaju trend opadanja. Ovo može poslužiti kao argument da je monopolski kapitalizam progresivan i racionalan sistem. Argument bi bio snažan kada bi efekti povećanja produktivnosti išli u korist čitavog društva. Međutim, jedini motiv smanjenja troškova je u povećanju profita. Ako sve veće profite privremeno izjednačimo sa društvenim ekonomskim viškom, »možemo postaviti kao zakon monopolskog kapitalizma da višak ima tendenciju da raste i apsolutno i relativno s razvitkom sistema« (str. 74).

Ovaj zakon odmah izaziva poređenje s Marksovim zakonom o tendencijskom padanju profitne stope. Međutim, ovaj Marksov zakon pretpostavlja slobodnu konkurenciju. »Zamenjujući zakon o padanju profita zakonom o porastu viška mi time... samo uzimamo u obzir nesumnjivu činjenicu da je kapitalistička ekonomija doživela bitnu promenu od konkurentskog na monopolski kapitalizam« (str.. 74).

Osnovna tema *Monopolnog kapitala* jesu načini trošenja viška. Proizvodnja viška, odnosno proces rada, koji u Marksovom izučavanju kapitalizma zauzima centralno mesto, Svizija i Barana manje interesuje. Sam ekonomski višak autori definišu kao »razliku između onoga što društvo proizvodi i troškova te proizvodnje« (str. 20). Svizi—Baranov pojam viška delimično odgovara Marksovom pojmu viška vrednosti. Do promene terminologije dolazi zato što »u visokorazvijenom monopolsko-kapitalističkom društvu višak poprima mnoge oblike« (str. 20), dok je Marksov višak vrednosti »u glavama većine ljudi ... jednak zbiru profita, kamate i rente« (str. 21). U Svizi—Baranovom pojmu viška državni prihodi, plate neproizvodnih radnika, troškovi prodaje itd. predstavljaju značajne delove, dok su u Marksovom višku vrednosti to sasvim drugorazredni elementi.

Veličina viška u SAD beleži interesantno kretanje. Godine 1929. višak je iznosio oko 47% društvenog proizvoda. Ovaj procenat se u godinama velike ekonomske krize smanjivao. da bi zatim, za vreme i posle drugog svetskog rata, naglo rastao; 1963. on je iznosio 56%. U istom ovom vremenu deo viška koji se uslovno može poistovetiti s viškom vrednosti (dohoci od vlasništva — profiti, rente, kamate) se smanjivao. Godine 1929. ovaj deo viška iznosio je više od 57% ukupnog viška, a 1963. samo 32%.

Četiri centralna poglavlja *Monopolnog kapitala* govore o trošenju ekonomskog viška. U prvom od ovih poglavlja autori analiziraju trošenje ekonomskog viška u okviru osnovnih klasa u kapitalizmu — radničke i kapitalističke, odnosno trošenje viška za ličnu potrošnju kapitalista (I) i za investicije (II). Prvo od ovih trošenja ne beleži znatnije povećanje i zato autori svoju pažnju uglavnom usmeravaju na investicije. Posebno analiziraju »endogene« i »egzogene« investicije, a u okviru ovih drugih: (1) investicije za podmirenje potreba povećanja stanovništva (autori objašnjavaju da porast stanovništva ne utiče značajnije na povećanje investicija); (2) investicije u nove metode proizvodnje i nove proizvode (i ovde autori zaključuju da napredak tehnike i tehnologije značajnije ne

doprinosi rešenju problema utroška viška, s obzirom da se ovaj napredak više finansira iz amortizacije nego iz viška. Međutim, autori namerno iz analize izostavljaju epohalne inovacije, na primer investicije u razvoj železnica u XIX ili u razvoj automobilske industrije u XX veku, koje predstavljaju jednu od motornih snaga monopolsko-kapitalističkog razvitka); (3) investicije u inostranstvu (za njih autori kažu da su metod za izvlačenje viška iz nerazvijenih područja, a ne kanal kojim bi se višak usmeravao iz razvijenih u nerazvijene zemlje, tako da ni ove investicije ne olakšavaju rešenje problema utroška viška).

Sve ovo dokazuje da je monopolski kapitalizam protivrečan sistem. Ekonomski višak se u njemu stalno povećava, a potrošnja i investicije ne mogu taj višak da apsorbuju. Pošto se višak ne može utrošiti to destimulira njegovu proizvodnju. Može se zaključiti da je stagnacija normalno stanje monopolskog kapitalizma. Ako bi on bio prepušten sebi, on bi tendirao depresiji. Ali, postoje snage koje monopolski kapitalizam vode napred. Te snage su ugrađene u monopolsko-kapitalistički mehanizam i imaju dalekosežne posledice za svaki aspekt života u tom društvu.

Te snage su troškovi prodaje i državni rashodi. Oni su tema naredna tri poglavlja *Monopolnog kapitala*. Ove snage proširuju tražnju, a »za monopolski kapitalizam ne postavlja se pitanje hoće li ili ne proširivati tražnju. On to mora« (str. 107). Proširujući tržište, prodajni i državni rashodi omogućuju da se realizuje ekonomski višak. Ovi rashodi, iako predstavljaju ogromno rasipanje sredstava, ništa ne oduzimaju od akumulacije. Oni samo proširuju tražnju kako bi se apsorbovao ekonomski višak koji se proizvodi na nivou što je moguće veće zaposlenosti faktora proizvodnje. Kad se — na ovaj način — ekonomski višak ne bi apsorbovao, on se ne bi ni proizvodio, jer se ne bi mogao realizovati. A realizacija viška je cilj ekonomskog poretka kakav je monopolski kapitalizam.

Baran—Svizijevi troškovi prodaje identični su Marksovim troškovima prometa, s tim što ovi troškovi u monopolskom kapitalizmu igraju, kvantitativno i kvalitativno, »ulogu o kojoj Marks nije mogao ni sanjati... Po svom uticaju na ekonomiju samo ju je (prodajnu aktivnost) premašio militarizam« (str. 110—111). Autori široko analiziraju reklamu kao sastavni deo politike korporacija za maksimalizaciju profita. Svojoj analizi troškova prodaje autori dodaju i troškove finansijskih i osiguravajućih ustanova. Svi ovi troškovi povećavaju stvarne društveno potrebne troškove proizvodnje, pa i sami, iako su to u suštini nepotrebni troškovi, u monopolskom kapitalizmu postaju društveno neophodni, radi održanja sistema. No, »treba da bude kristalno jasno da je ekonomski sistem, u kome su ovi troškovi (prodaje, finansija, osiguranja) društveno potrebni, odavno prestao biti društveno potreban ekonomski sistem« (str. 133).

Državni rashodi su sve značajniji faktor povećanja tražnje i apsorpcije ekonomskog viška. Svizi i Baran ovo dokazuju podacima o procentualnom učešću državnih rashoda u društvenom proizvodu SAD. Tako je 1929. ovo učešće iznosilo 9.8%, 1939. 19.2%, 1949. 23.1%, 1959. 27.3% itd. Najveći porast zabeležili su državni vojni rashodi: 1929. oni su iznosili 0.7% društvenog proizvoda, a 1957. 10.3%. Vojni rashodi su »ključna činjenica u posleratnoj ame-

ričkoj ekonomskoj istoriji« (str. 144). Sedam miliona radnika radi za vojne potrebe. Smanjivanje vojnih rashoda dovelo bi američku ekonomiju u stanje duboke depresije.

Baran i Svizi široko analiziraju hladnoratovsku politiku SAD. posebno aspekt nedozvoljavanja socijalizmu da se širi. Širenje socijalizma znači, između ostalog, sužavanje ekonomskih odnosa SAD sa područjima gde socijalizam pobeđuje. SAD su životno zainteresovane da mnoge druge zemlje zadrže u svojoj ekonomskoj sferi. Autori navode kao tipičan primer veliku američku kompaniju Standard Oil, koja na kapitale uložene u inostranstvu dobija četvorostruko veće profite nego na kapitale uložene u SAD. Zato. »kako plima revolucionarnih protesta raste u eksploatisanim zemljama... samo sve veće intervencije oružanih snaga SAD mogu nešto duže zadržati na okupu stari poredak« (str. 189).

Dalje se u *Monopolnom kapitalu* iznosi istorija monopolskog kapitalizma. Posebno se analiziraju uticaj epohalnih inovacija i ratova na ekonomiju, ciklusi u SAD, kretanje zaposlenosti i korišćenje kapaciteta itd. Zaključak ove analize je da »budućnost privrede SAD teško da izgleda svetla« (str. 227).

U poglavlju »Monopolski kapitalizam i rasni odnosi« autori polaze od konstatacije da će »budućnost SAD biti duboko, a možda i odlučno, pod uticajem daljeg razvoja odnosa između rasa u toj zemlji« (str. 228). Rasni problemi se ne mogu rešiti u okviru postojećeg društvenog poretka. Sukobi postaju sve dublji i ogorčeniji. Analiza crnačkog pitanja počinje od građanskog rata i prelaska crnaca iz sela u gradove (iz poljoprivrede u industriju). Položaj crnaca u obrazovanju i zapošljavanju, razlozi zbog kojih crnačko stanovništvo u SAD nosi karakteristike nedovoljno asimilirane imigracije, »crna buržoazija« i tokenizam kao strategija američke oligarhije za slabljenje crnačkog protestnog pokreta, sve to Svizi i Baran široko analiziraju. Zaključak analize je da se crnci ne mogu integrisati u američko društvo kakvo je sada konstituisano, ali da mogu postati jedna od snaga koja će to društvo srušiti i umesto njega uspostaviti takvo društvo u kome će svi uživati puna prava.

Jedna od osnovnih karakteristika monopolskog kapitalizma je postojanje siromaštva. Ono je već dosta davno od strane rukovodeće elite bilo otpisano kao stvar prošlosti, da bi zatim predsednici SAD izjavljivali: »...mi ćemo ubrzo da vidimo dan kada siromaštvo bude nestalo u ovoj zemlji« (Huver); jedna trećina nacije je slabo odevena, smeštena i nahranjena (Ruzvelt); Džonson je 1964. zvanično objavio »rat protiv siromaštva« i time obavestio čitav svet ne samo da siromaštvo u SAD postoji već da je to i izuzetan politički problem. »Kapitalizam svuda rađa bogatstvo na jednom polu, a siromaštvo na drugom« (str. 262).

Slede stranice o negativnostima u američkom sistemu obrazovanja, američkom načinu života, sve većoj ljudskoj otuđenosti, porastu kriminaliteta i delinkvencije, poremećenim odnosima između polova, roditelja i dece, dekadenciji u kulturi i umetnosti, religiji itd. Sve to vodi propasti kapitalizma, tako da i oni koji ga brane odustaju od »pokazivanja racionalnosti i poželjnosti monopolskog kapitalizma« (str. 310), a odbranu sve više koncentrišu »na odbacivanje socijalizma, koji je jedina stvarna alternativa mo-

nopolskom kapitalizmu, i na osudu revolucije, koja je jedino moguće sredstvo ostvarenja socijalizma« (str. 310).

Kakva je perspektiva monopolskog kapitalizma? »Nikakvi žestoki protesti, nikakve reforme unutar monopolsko-kapitalističkih okvira ne mogu zaustaviti propadanje celine« (str. 329). Međutim, perspektiva uspešne unutrašnje revolucionarne akcije za obaranje sistema je neznatna. Industrijski radnici, udarna snaga većine dosadašnjih revolucija, ne mogu biti nosioci revolucionarne akcije u SAD, jer su, kao potrošači i »ideološki preparirani članovi društva«, u velikoj meri integrirani u sistem. Nosioci revolucionarne akcije protiv monopolskog kapitalizma sve više postaju eksploatisane mase u nerazvijenim zemljama. Klasna borba je danas potpuno internacionalizovana. »Drama našeg vremena je svetska revolucija; ona se nikad neće zaustaviti pre nego što zahvati čitav svet« (str. 332).

Baran—Svizijeva kritika kapitalizma je veoma oštra. Može se čak steći utisak da se negativnosti savremenog kapitalizma preuveličavaju. Autori *Monopolnog kapitala* već na početku svoje knjige ističu da je funkcija nauke »da preuveličava ako se preuveličava istina« (str. 10). Drugačijoj verziji istine o današnjem američkom društvu autori upućuju dobrodošlicu, ali istoriji prepuštaju da pokaže ko je u pravu.

Sasvim je sigurno da knjiga *Monopolni kapital* ima svojih slabosti. Mnoge postavke ostaju za diskusiju. Argumentacija koja se navodi nije uvek dovoljno uverljiva. Ponegde je prisutan dogmatizam, drugde čak i površnost. Na nekim pitanjima autori se previše zadržavaju, dok neka druga ostaju nerešena. No, i pored ovoga, može se sa sigurnošću reći da *Monopolni kapital* predstavlja značajan prilog analizi savremenog kapitalizma.

IVAN STOJANOVIĆ

Jugoslovenski časopisi

gledišta

U uvodnom tekstu broja 4, pod naslovom *Ideologija i demokratija*, dr Vučina Vasović govori o ideologiji kao posebnom modernom sredstvu pribavljanja legitimnosti vlasti. Konstituisana kao gola prinuda u autokratskim i nerazvijenim društvima, politička moć se u razvijenim transformiše u prihvatljivu vlast (prinuda plus pristanak), da bi u razvijenijim dobila karakter pravedne vlasti (vlast plus pravednost). Kada prihvatljiva i u očima masa pravedna vlast samim tim postane legitimna, autoritet, onda pojedinci identifikuju svoje interese sa aktima vlasti, odnosno autoriteta. Otuda je legitimnost kao faktor konverzije vlasti u autoritet značajan fenomen i manje-više nerazdvojan pratilac svake politike u savremenom svetu.

Jedna od posebnih crta ideologije je nastojanje da se postojeći politički sistem opravda, a vođstvo prikaže kao nerazdvojan deo tog sistema. Prirodna težnja vođstva je da svoje interese predstavi kao opšte i na taj način dobije saglasnost osnovnih masa za svoje akcije.

Mada se o ideologiji može govoriti kao o određenom stepenu lažne ili iskrivljene svesti, autor ističe da ideologija može biti

tačna ili lažna, u zavisnosti od stepena u kome doprinosi istorijskom interesu najširih slojeva naroda.

Otkriće pojma ideologije imalo je dva efekta: otkrivanje unutrašnjih motiva dominantne elite i povezivanja njenog ponašanja sa njenim interesima, što je elitu činilo slabom i nagonilo je da svoju ideologiju čini rafiniranijom i da brižljivo ispituje povezanost kritički raspoloženih ideja protivnika.

Na koji način treba postići sintezu raznih interesa i vlasti? I partijski pluralizam i jednopartijski sistem predstavljaju napredak u odnosu na nespornost nosilaca sinteze u licu monarha, despota ili uže autokratske grupe, najčešće s nekom mističnom ili božanskom osnovom. Autor naglašava da ni u jednom dosadašnjem istorijskom tipu demokratije nije poznata apsolutna sloboda dijaloga, naročito kad je u pitanju konfrontacija između organizovanih političkih celina. Dosadašnja praksa jednopartijskih socijalističkih društava rešavala je konflikte administrativnim merama po direktivama partije. Danas ovaj metod sve češće ispoljava svoje slabosti, koje se ogledaju u identifikovanju uskih grupa sa partijskom politikom i u stvaranju ogromnih izvora moći pojedincima ili užim grupama.

Rešavanje konflikata u društvu nije moguće bez širokih demokratskih i slobodnih društvenih mehanizama, čija je funkcija da prevaziđu opasnost svođenja društvenih dijaloga na državno-partijski monolog; spreče mogućnost inspiracije političkih odluka i ponašanja idejama koje su protivne legitimnoj socijalističkoj demokratiji i ideologiji; spreče mogućnost konstituisanja novih monopola koji bi samo zamenili stare i ponašali se na isti način. U realizaciji ovog zadatka veliku ulogu ima i mora imati i negativna kritika, odnosno kritika koja ne pretenduje da daje pozitivna rešenja, ali koja pita, sumnja i ukazuje na manjkavost postojećih. Ignorisanje ovakve kritike, ako je ona progresivna i teorijski zasnovana, ima višestruke negativne posledice. Nauka, filozofija i kritika uopšte, moraju afirmisati opšte demokratske i progresivne vrednosti, ali bez pretenzija da one zamene politiku i budu njen neposredan realizator, kaže autor.

U eseju pod naslovom *Šund — nepoznati osvajač* Vladimir Jovičić se ne bavi pitanjima definisanja, teorijskog objašnjavanja uslova nastanka i razvoja šunda u literaturi, već neposrednom analizom formalne strukture neposrednih pojavnih oblika literarnog šunda, spretno i duhovito baratajući činjenicama, koje su, istina, manje-više poznate, a odnose se na sredstva izraza: jezik, siže, radnju itd., koje podvrgava opsežnoj analizi i dokazuje njihovu bezvrednost, odnosno shematičnost.

Nesumnjiv je zastrašujući nagli porast proizvodnje i potrošnje šunda: godine 1964. u Srbiji je štampano romana u sveskama u tiražu od 3.500.000, a stripova 1.600.000. Godine 1968. izašlo je 9.000.000 primeraka romana u sveskama i 15.500.000 stripova. Po nekim kriterijumima šunda i slobodnijim procenama, u 1965. godini, navodi autor, tiraž šunda se samo u 194 izdanja popeo na oko 10,000.000 primeraka, a 1967. godine na 434 izdanja u oko 30,000.000 primeraka.

Odgonetku nečuvenog buma književnog šunda autor traži u strukturnim osobinama te industrije iluzija, zatim daje neke bitne komponente njegovog prihvatanja: ispunjen radnjom koja se odvija paklenim tempom, siže šund-priče udovoljava čovekovoj nezajažljivoj strasti za

spektakularnom akcijom. Često nesposoban da bude neposredni akter i znatno manje impresivnih radnja, on sve pomamnije seže za iluzijama koje mu podstiče priča o onome što se izvan nje ne događa. Mnoštvom zabrana i zapreka u životu je obeshrabren i za znatno manje poduhvate od onih kojima bi demonstrirao svoja osećanja pozvanosti da učestvuje u opredeljivanju lične sudbine. Kako mu to učešće u stvarnosti najčešće nije dato, čovek ga u šund-knjizi imitira, po autorovom mišljenju, odnosno identifikuje se sa nosiocem radnje i akcije.

Baš stoga, navodi autor, što vrlo često nije ni u stanju ni u prilici da akcijom da oduška svojoj savesti i da je odelotvori, sklon je da zavarava sebe već automatizovanim iluzijama akcije u kojoj kakvo-takvo dobro bez izuzetka trijumfuje nad zlom. Raspet nedoumicama i izmožden dvoumljenjem u sve složenijem životu, čovek je željan istina koje su van domašaja sumnje.

Mada autor pravi oštru, suštinsku razliku između literature i šunda, on ipak zamenjuje njihove posledice. Naime, tako jak stepen identifikacije i kompenzacije za ličnu frustraciju čovek može naći u pisanom tekstu, ali pod jednim uslovom: da su njegovi sadržaji, vrednosti, efekti takvi po snazi transformisanja stvarnosti da čoveka zaista mogu obuzeti, izgraditi mu iluziju stvarnosti, jednog novog sveta snova. A tako nešto, očito, čoveku ne može pružiti šund-literatura, s večitim ponavljanjem istih klišea, odnosno odsustvom životne verodostojnosti i ubedljivosti. Takav efekat, u stvari, može imati samo umetnost (literatura).

Još treba naglasiti, čime se autor nije ovde bavio, da je osnov pojave šunda, kojim je i određen njegov nivo, svrha kojoj je namenjen. A to nije izazivanje umetničkog ugođaja. Šund ima zadatak zadovoljenja nekih drugih potreba svojih konzumenata: prvenstveno da zabavi. Šund je uslovljen nivoom ukusa i kulture većine konzumenata (što bi se svakako i dokazalo jednom analizom strukture njegovih korisnika). Oni nisu mogli, nisu osećali potrebu korišćenja, uživanja umetničkog dela. Time je i predestiniran nizak nivo sredstava šunda: opskuran, obezličen jezik, shematičnost vođenja radnje, klišizirana razrada ličnosti, unapred određen hepi-end itd. (kad je u pitanju šund u literaturi). Za ispunjavanje takve namene šundu zaista kvalitet ne samo što nije potreban, već bi mu bio i štetan. Poplava šunda diktirana je čisto komercijalnim razlozima: to je roba koja na tržištu najbolje ide, donosi čiste profite, a proizvodi se industrijski.

U takvoj jednoj ekspanziji neminovna je zabrinutost za sudbinu stvarnih kulturnih vrednosti.

Simon Simonović u tekstu *Tehnika i utopija* pod tehnikom podrazumeva one predmete i procese koje je čovek stvorio i kojima deluje na prirodu da bi zadovoljio sopstvene potrebe. Ukoliko o tehnici u starim kulturama možemo govoriti kao o tehnici pre nauke, dotle za tehniku koja nastaje od XIX veka pa nadalje možemo govoriti kao o tehnici nauke. Tek tada dolazi do prekretnice na planu odnosa čoveka prema tehnici: revalorizacija dotadašnje tehnike kroz prizmu novog gledanja na svet, otvaranje horizonta novim oblicima tehnike (mašinske i naučne) i civilizacijama zasnovanim na njima. Najveće posledice su se odigrale na društvenoj ravni: mogućnosti gospodarenja svetom predstavljaju inspiraciju tehnike. Očekivanje da će tehnički napredak sobom doneti napredak na društvenom planu još

se polovinom XIX veka pokazalo neopravdano, mada je novovekovna tehnika bitno vezana za inovaciju, koja se ogleda u neprekidnom istraživanju novoga.

Tehnika se ograničila na to da što masovnije zadovolji stare i nove potrebe materijalne prirode. Ostvarivanje humanog napretka stavljeno je u neko daleko vreme, postalo je stvar samo filozofije, premešteno ponovo u utopiju. Kao utopijska kod čoveka se javlja svest, navodi autor, o potrebi prevazilaženja konkretne egzistencije, ne više celokupne istorije. Nagli razvoj tehnike koji sledi čini ovo prevazilaženje bržim i pouzdanijim time što stvara nove oblike ovladavanja svetom od strane čoveka.

Autor zaključuje da je tehnika »nesumnjivo obogatila utopiju, time što se neprekidno naslanjala na novo, kao prevazilaženje postojećeg. U svojoj biti tehnika je realizacija određenih ideja, oblikovanje nove stvarnosti, često kroz »požurivanje« vremena. Ali to novo nije dovoljno samo po sebi... Tehnika, sama po sebi, ne nudi »spas zauvek«, nije novi mesija koji će rešiti sudbinu sveta i čoveka. Nasuprot njoj, utopija je u svojoj suštini vrednosna, počiva na pitanju šta, sa neprekidnom istorijskom dilemom oko načina, oko onog kako, na koje, bar za sada, najbolje odgovara tehnika. Tako je tehnici preko »potrebna« utopija sa svojim vrednosnim sistemom, a utopiji tehnika sa svojim realizatorskim mogućnostima«.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

naše teme

U martovskom broju nastavlja se diskusija na temu »Dileme savremenog socijalizma«, pokrenuta u prošlom broju člankom Josipa Županova *Egalitarizam i industrijalizam*.

Izgleda da je redakcija časopisa s pravom otvorila svoje stranice ovoj temi. Verovatno je da će diskusija potrajati, jer do sada — koliko autora, toliko dilema savremenog socijalizma.

Za Ivu Brkljačića, koji neposredno komentariše neke od Županovljevih postavki, dilema — industrijalizam ili egalitarizam ne postoji. »Riječ je — kaže autor — o racionalnosti i efikasnosti socijalističkog sistema privređivanja.« Međutim, jedno od verovatno više mogućih tumačenja Županovljevog članka je, između ostalog, i to — zašto i kako se socijalističkom sistemu privređivanja može dogoditi da ne bude »racionalan« i »efikasan«. Svakako zbog toga Županov i postavlja jednačinu svoje dileme u kojoj je jedan od mogućih vinovnika »neefikasnosti« i »neracionalnosti« našeg sistema privređivanja — egalitarizam.

Andrija Dujuć se zadržava na veoma interesantnom pitanju postojanja alternativa i mogućnosti čovekova izbora. Za njega je jedna od dilema savremenog socijalizma: monolitizam ili izbor alternativa. Sam naslov njegovog članka *Prevladati staru orijentaciju* otkriva njegovo opredeljenje. Obraćajući se istoriji međunarodnog radničkog pokreta, Dujić nas podseća kakve su bile i kakve su danas posledice monolitističke orijentacije po razvoj ideje socijalizma i njenog ostvarenja. Iako autor ne iznosi ideje koje bi nam bile nepoznate, njegov članak ima izrazito humanu potku, jer se u središtu njegovih razmišljanja nalazi čovek i njegove moći, volja i sloboda izbora puteva kojima će poći on sam i celo društvo.

Problemu postojanja i izbora alternativa razvoja socijalizma

Dujić prilazi sa dijalektičko-istorijskog osnova kao bitnog kriterijuma za spoznavanje, valorizovanje i izbor alternativa. Po autoru, ni jedan izbor, sačinjen u jednom momentu, od strane jedne generacije ne sme da poseduje sveto pravo nepromenljivosti i večnosti, jer, ako do toga dođe — stagnacija društva je neizbežna: čuvaju se dotadašnje tekovine, ali ništa se ne gradi dalje.

»Idejno, političko i akciono jedinstvo — nastavlja autor — nužno je u svakom modernom pokretu.« Ali, »presudno je kako i na kojim pitanjima i sadržajima do njega dolazi«. Naše se društvo, po Dujićevom pisanju, opredelilo za demokratski princip koji priznaje razlike u mišljenjima. Jedan od bitnih uslova realizacije ovog principa, na kome autor insistira, jeste javnost rada, stepen otvorenosti socijalističkog društva i informisanosti aktera demokratskog procesa, od čega zavisi kvalitet njihovih odluka, odnosno izbor alternativa.

Nerkez Smailagić, nastavljajući diskusiju o monolitizmu, iznosi zanimljivo mišljenje da socijalistički etatizam predstavlja unutrašnji monolitizam. Tako u sovjetskom društvu »etatizam koji dolazi kao ta neizbežna faza produžetak je monolitističke globalne koncepcije na vanjsko-političkom planu razvoja sovjetskog komunizma«.

Međutim, središnji problem Smailagićevog članka je odnos radničke klase i njene partije. Autor postavlja dilemu: »teorija klase kao platforma ili i dalje teorija partije kao platforma«. Po Smailagiću, to je »ideološka dilema, dilema sa stanovišta jednog moralnog opredjeljenja, sa stanovišta historijske političke orijentacije jednog revolucionarnog pokreta«.

Iako u našem društvu, po autorovom mišljenju, postoji osnovna podela u vidu etatizma i samoupravljanja, ipak i unutar same »samoupravljačke orijentacije počinje već da se osjeća razlika«. Po Smailagićevim zapažanjima, s jedne strane, postoji potreba ili nužnost da se element partije pomeri, a s druge, neverica (i autorova) da se takav preokret može definitivno i odlučno sprovesti. Način na koji je reorganizacija partije u nas obavljena — čisto formalno — navodi Smailagića na mišljenje da ton kojim su se vodile diskusije o reorganizaciji »moralno-psihološki stoji na ranijem stajalištu da je teorija partije kriterijum za poziciju klase, a ideološki proklamira obratno«.

Partija, kakva je danas, blokira razvoj radničke demokratije i zato će »redefinicija odnosa između klase i partije« biti nova dilema našeg društva — zaključuje autor.

Za razliku od Dujića, Veljko Cvjetićanin ne bavi se perspektivama, već pretpostavkama socijalizma. Po njemu, realan teren samoupravnosti može da bude jedino socijalizam, ali uz napomenu da je to nedovoljna tvrdnja, s obzirom da »postoje socijalistički modeli koji, barem zasad, isključuju samoupravljanje kao vlastitu osnovu«. Najmanje tri grupe unutrašnjih pretpostavki samoupravnosti moraju da postoje: ekonomske, socijalno-političke i humanističko-obrazovne.

Posmatrajući naše društvo, autor konstatuje da je u nas »revolucionarnim političkim mjerama izvršena nacionalizacija, uništena građanska klasa, ali nisu prevladani ekonomski uvjeti klasne egzistencije«. To je sažeta slika ekonomskih pretpostavki samoupravnosti u nas. Socijalno-političke pretpostavke Cvjetićanin definiše kao odnos »klasne, odnosno, socijalne stratifikacije i samoupravljanja«. Po autoru, samoupravljanje u nas

razvija se na tlu društvenih protivrečnosti. Novi model društvene organizacije sastoji se iz tri osnovna elementa: »države koja odumire, partije koja je u transformaciji od klasične političke organizacije u Savez komunista i samoupravljanja koje postepeno zamjenjuje monopol rukovođenja države i partije«. Međutim, najvažnije pitanje jeste — kako se ti elementi razvijaju u praksi. Autor odgovara da se samoupravnost još uvek kreće u okvirima etatizma. da se Savez komunista ne ponaša u skladu sa svojim normama i da nivo aspiracija radničke klase za učešćem u samoupravljanju opada. Ipak, ako tendencija samoupravljanja bude i dalje jačala, ona će samu sebe transformisati i nadjačaće državu i partiju.

Humanističko-obrazovne pretpostavke samoupravnosti u najneposrednijoj su vezi sa pojedincem, sa ličnošću kao osnovom našeg sistema i »primarnom društvenom realnošću«.

Još jednu grupu pretpostavki, prema Cvjetičaninovoj klasifikaciji, čine međunarodni uslovi. U negativne se može ubrojati »tendencija totalne i univerzalne birokratizacije i etatizacije suvremenih društava«, a u pozitivne »razvitak etatističko-birokratskih struktura koji se sve više približava unutrašnjoj granici koja je teško prekoračiva«.

Kako naš sistem jedva poseduje i elementarne pretpostavke razvitka samoupravnosti, Cvjetičanin zaključuje da je sistem »samoupravnosti u nas više neophodan nego što je moguć« (?!).

Ivan Prpić posmatra problem odnosa samoupravljanja i države, dve najbitnije kategorije našeg društva o kojima, po njegovom mišljenju, u osnovnim normama, kao što su Program SKJ i Ustav SFRJ, postoje mnoge nejasnoće. Pozivajući se na građansku i marksističku misao, autor se, pre svega, zalaže za kategorijalnu jasnost. Za njega »organizacija društvenog samoupravljanja znači utemeljenje *zakonodavne vlasti* neposredno u procesu proizvodnje. ili dizanje procesa proizvodnje na nivo zakonodavne vlasti«.

Prva veća proizvođača u nas shvatana su kao veća društvenog samoupravljanja za razliku od Saveznog, republičkih i drugih veća koja su »po tradiciji bila državni organi«. Ustav od 1964. godine vrši, po autorovom mišljenju, preimenovanje ovih klasično državnih veća u organe samoupravljanja. Razloge za ovakvo preimenovanje Prpić smatra izrazom ili »svjesne političke manipulacije ili koncesijom birokratskim snagama nevoljnim da provedu sistem društvenog samoupravljanja«.

Boris Hudoletnjak ne priznaje da u svetu postoje tri različita modela socijalizma na *istom* putu, jer nemaju mnogo zajedničkog, jer su to, u stvari, tri načina *života*. Po njemu, obrnuta relacija je jedino moguća — postoje tri modela socijalizma.

Hudoletnjak je pokušao da sagleda »realno« i »ideološko« u samoupravljanju u nas. Njegova osnovna konstatacija je da su mnogi pojmovi od vitalnog značaja po društvo, kao: država, etatizam, birokratizam itd. blokirani i ideološki zamaskirani, što vodi svojevrsnom autonomnom razvoju ideologije i ideologizirane svesti. Usled toga je, po njegovom mišljenju, izoštrenije sagledavanje realnih društvenih odnosa u nas otežano. Stiče se utisak da Hudoletnjak pridaje i suviše autonomnosti razvoju i toku ideologije, kao posebne društvene sfere. S druge strane, prenaglašavanjem »realnog« u politici i uopšte u društvenim odnosima vrlo lako se stiže na pozicije »realpolitike«.

GORDANA POPOVIĆ

Inostrani časopisi *

autogestion

Koliki ideološki i politički značaj ima samoupravljanje u jednoj afričkoj zemlji, saznajemo iz teksta Damijena Elija (Damien Helie) pod naslovom *Industrijsko samoupravljanje u Alžiru,* objavljenog u poslednjem dvobroju ovog uglednog francuskog časopisa.

Oslobodilački rat alžirskog naroda, krunisan pobedom 1962. godine, doveo je zemlju pred nove probleme i zadatke od čijeg ispunjenja je zavisio dalji tok razvitka nekadašnje kolonije. Oslobođenje zemlje od strane dominacije, izvlačenje iz zaostalosti, nužnost modernizacije i samostalnog razvitka, mogućnost izbora između više alternativa, pravilno izabran put — sve su to pitanja koja se ne mogu ni lako ni brzo rešiti.

Oslobođeni Alžir je izabrao put socijalističkog razvoja. Alžirski socijalizam je mešavina različitih i možda čak međusobno nepomirljivih elemenata, gledano kroz prizmu klasične formule (ukoliko se uopšte može govoriti o formuli kada je u pitanju jedna tako dinamička i fleksibilna kategorija kao što je nova društveno-ekonomska formacija). Možda bi se to moglo definisati kao rezultat tenzije između dva ekstremna pola, ako imamo u vidu brojne društvene grupe koje učestvuju u vlasti.

Uticaj marksističke ideologije je veoma snažan u Alžiru, ali on postoji više u nekom difuznom stanju nego kao koherentna doktrina. Marksizam se u Alžiru prvenstveno shvata kao tehnika razvitka. Ovo je koncepcija takozvanog »naučnog« socijalizma i predstavlja jedan pol. Drugi pol bi bila koncepcija takozvanog »specifičnog« socijalizma, tačnije, arapsko-muslimanskog. Praksa je pokazala da je ova druga varijanta našla pogodno tle u ovoj zemlji. Samoupravljanje se oduvek shvatalo kao sredstvo instauracije socijalizma, kao inkarnacija same ideje socijalizma.

Prvi koraci mlade alžirske države u 1963. godini, kada je ozakonjeno samoupravljanje, bili su usredsređeni na ekonomske efekte, nacionalizaciju industrije, uređivanje poljoprivrednog i industrijskog sektora proizvodnje, da bi se ubrzo zatim preneli i na politički plan. Uočljiva je kontradiktornost između samoupravljanja u praksi i ideologiji. Samoupravljanje je jednostavno shvaćeno kao sinonim »socijalizma«. Najveći njegovi pobornici su Jedinstveni sindikat UGTA (Generalna unija alžirskih radnika) i partijska levica. U njihovom rečniku najčešći termini su »buržoazija« kao neprijatelj socijalizma i samoupravljanja, bez preciziranja o kojoj se konkretno grupi radi, i »birokratija« kao mač sa dve oštrice.

Samoupravljanje je stvorilo izvrstan propagandni teren za pristalice režima. Godine 1962. alžirska privreda se nalazila u nezavidnom položaju; Evropljani su otišli, a sistematske sabotaže kompletno su razorile ekonomski život. Samo je država mogla odlučnim merama donekle da ublaži posledice. Na finansijskom planu sistem je bio totalno dezorganizovan. Uprkos svim zvaničnim vladinim izjavama u smislu prihvatanja socijalističke izgradnje, Alžir je ostao zavisna zemlja lišena industrijske baze i čak kapitalistička sa slobodnim

* Strane časopise prikazuju: **Jasna Petrović, Andrija Grosberger, Stipe Dužević i Nina Ratković.**

tržištem. Samoupravna preduzeća trpela su konkurenciju privatnih. Bilo je krupnih grešaka i u administrativnom mehanizmu. Kolonijalna administracija ostavila je Alžirce nesposobnim da samostalno upravljaju. Ni sadašnja alžirska administracija, piše autor, nije mnogo bolja, ona je neefikasna, formalistička i bez osećanja odgovornosti. Objektivne prepreke u normalnom funkcionisanju preduzeća nisu beznačajne. Dosadašnja privatna preduzeća brzo menjaju fizionomiju prolazeći kroz kontrolu bilo samoupravnog sektora bilo nacionalizovanih preduzeća. U izvesnom smislu može se reći, nastavlja autor, da je sa odlaskom patrona otišao i sav tehnički i administrativni kadar preduzeća, nadzornici i kvalifikovani radnici. Alžirske fabrike pokazuju slabe rezultate, ali vlada više voli da održava makar i veštačku aktivnost nego da zatvori ovu ili onu fabriku, što bi se smatralo priznanjem sopstvenog poraza.

Činjenica je da se partijski aparat nije mnogo interesovao za samoupravno preduzeće niti se praktično pojavljivao u njegovom životu. Dobija se utisak da se ne radi o delovima jedne iste društvene strukture niti o ljudima koji govore jednim istim jezikom.

Organizaciona struktura samoupravnog preduzeća u Alžiru je sledeća: generalna skupština radnika; radnički savet kao njen izvršni organ; upravni odbor i direktor kao predstavnik države. Radnici postaju kolektivni preduzetnici sa državnim kapitalom. Vlast u preduzeću je u rukama nekoliko odgovornih i kvalifikovanih ljudi. Sastanci se održavaju periodično, a sve odluke praktično donosi upravni odbor, dok generalne skupštine i radnički saveti imaju manju ulogu.

Osnovni revandikacioni zahtevi radnika su usmereni na povećanje plata, među kojima se osećaju osetne razlike. Prisutna je tendencija ka egalitarizmu, ali egalitarizmu ka »gore«. Konflikti u preduzeću svode se na individualne proteste koji nemaju ozbiljnije posledice, jer nema organizovane akcije koja bi mobilisala čitavu radnu zajednicu. Do konflikata i tenzije dolazi usled neefikasnosti i lošeg funkcionisanja samoupravnog mehanizma, koji nije u stanju da zameni, naravno u novom obliku, tradicionalnu organizaciju. Velika većina radnika ne učestvuje u upravljanju preduzećem, delom što je nezainteresovana, a delom što nije svesna svojih prava i zakonskih mogućnosti. Jedino profesionalni kvalifikovani radnici, obično najstariji, participiraju u upravljanju preduzećem. U pogledu stava radnika prema postojećoj stvarnosti uočavaju se dva tipa, navodi autor: jedni, većina, prvenstveno su preokupirani zaradom i nisu svesni razlika između samoupravnog i privatnog preduzeća, niti se osećaju odgovornim niti učestvuju u upravljanju. Drugi tip, manjinu, čine uglavnom kvalifikovani radnici i članovi uprave, svesni cilja kome teže.

Većina radnika želi da njihovo preduzeće dođe pod državnu kontrolu jer na taj način očekuje razrešenje sopstvenih problema. Ispravno funkcionisanje samoupravnog preduzeća pretpostavlja aktivnu participaciju članova preduzeća, koji više nisu samo radnici nego i saupravljači. U protivnom, ne mogu se očekivati adekvatna rešenja brojnih problema. Svest klase je neophodan element za postojanje same klase. Zato se s razlogom postavlja pitanje da li je socijalizam moguć bez radničke klase. U suštini, radnička klasa je jedina koja je životno zain-

teresovana za brzu ekonomsku transformaciju i jedino sposobna da stvori koherentnu ideologiju koja će mobilisati mase. Sitna buržoazija želi razvitak, ali odbija da usvoji efikasna sredstva i propoveda »specifični« put maskirajući na taj način svoju odbojnost prema socijalizmu. Ovakva politika može dovesti samo do stagnacije i demobilizacije, zaključuje autor svoja razmišljanja.

J. P.

DIE NEUE GESELLSCHAFT

U Zapadnoj Nemačkoj sve više jača uticaj i raste broj takozvane vanparlamentarne opozicije, koju tamošnji politikolozi poistovećuju sa pokretom radikalnih nezadovoljnika, to jest »novom levicom«. U dva najnovija broja časopisa (1 i 2/70) Mihael Heret (Michael Hereth) pokušava da otupi kritiku ideologa »nove levice« usmerenu protiv postojećeg parlamentarnog sistema u SR Nemačkoj *(Kritika parlamentarizma i istorijska spekulacija)*, dok se u drugom napisu razračunava sa postavljenim ekonomskim zahtevima i ciljevima koji se ne uklapaju u koncept zapadnonemačkih socijaldemokrata *(Kritika ekonomizma »nove levice«)*.

Autor najviše zamera kritičarima »nove levice« što svoj zahtev za ukidanje »gospodarenja čoveka nad čovekom« ne usklađuju sa postojećom konkretnom situacijom i realnošću političkog trenutka, već ga sublimišu i utapaju u utopizam. Naime, »nova levica« nastoji da »ukine« sve postojeće oblike vlasti i političkog poretka, pošto bi tek u tako stvorenom stanju bezvlašća i bespravnosti mogao da otpočne proces razvoja koji bi doveo do formiranja »novog socijalističkog čoveka«, koji će moći na dostojan način da živi u novostvorenom društvu.

Heret ističe da je veoma teško diskutovati sa takvim kritičarima koji stoje na potpuno drugačijim pozicijama. Naime, on tvrdi da vanparlamentarna opozicija zatvara oči pred stvarnošću, konkretnim društvenim parametrima, političkom praksom i iskustvima, da se ušančila iza bedema svoje kritizerske samosvesti. Autor dalje zamera »novoj levici« što nastoji da svaki pokušaj unošenja iskustvenih činjenica u debatu žigoše kao reakcionarstvo, potez antiprogresivnosti ili taktiziranje.

Autor polemiše i sa shvatanjima da je moguće takozvano »oslobođenje rada«. Ako se pod tim podrazumeva oslobođenje rada od onih elemenata koji ga čine mukotrpnim bremenom, onda bi — kaže Heret — valjalo ukazati i na način kako da se to konkretno postigne. Jer, većina dosadašnjih, navodno socijalističkih, pokušaja rezultirala je u manipulisanju svešću trudbenika kojima je sugerisano da su, u izmenjenim uslovima vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, oni sami postali gospodari u preduzećima, odnosno da radnici neposredno mogu da upravljaju privrednim i društvenim tokovima. Ako se, pak, pod simbolom »oslobođenje rada« krije aktivno učešće neposrednih proizvođača u usmeravanju proizvodnje i interne organizacije rada, onda bi — čak i u uslovima ostvarene revolucije — valjalo ukazati na one faktore novog društva koji bi mogli uspešno da se suprotstave sloju tehnokrata i njihovoj negativnoj aktivnosti. No, ni za rešavanje tog problema ideolozi »nove levice« ne daju ni putokaz ni recepte.

Heret, nasuprot tome, zastupa gledište da u modernom indus-

trijskom društvu komplikovani procesi proizvodnje prosto iziskuju, kao neminovnu nužnost, postojanje usmeravajućih i kontrolnih organa društva, pa samim tim i takvih »represivnih« instrumenata kao što je parlament. Naime, ekonomska moć menadžera, kapitalista i tehnokrata, prema Heretu, mora da bu de podređena ciljevima koje sebi postavlja društvo. Različite predstave ljudi o svojoj ličnoj sreći nameću potrebu postojanja određenog političkog pokreta, upravo stoga da bi ti njihovi snovi mogli da se ostvare. Ta se neminovnost, tvrdi autor, nameće bez obzira da li u nekom društvu postoji privatno ili društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.

Autor zaključuje prvi deo svog polemičkog napisa kvintesencijom da se kvaliteti slobodarskog društva ne mogu ceniti prema postojećim formalnim institucijama, već da oni zavise od svesti i ponašanja građana dotične društvene asocijacije, odnosno njihovih političkih predstavnika. Stoga se kritika uperena protiv pristalica parlamentarizma mora shvatiti kao podstrek za usavršavanje i reformisanje političkih institucija društva. Socijaldemokrati se bore za prava konkretnih jedinki, za pravednije društvene odnose nasuprot »novoj levici«, koja zapostavlja postojeće društvene probleme zarad nekog utopijskog društvenog poretka, a »novog čoveka« čini predmetom spekulacija i metom svoje kritike koja je u raskoraku sa političkom praksom.

U drugom delu svog napisa Heret se razračunava sa invektivama »nove levice« usmerenim protiv postojećeg privrednog sistema u kapitalističkom svetu. On zamera protagonistima ove kritike što se služe pogrešnim metodama analize ekonomike u razvijenom industrijskom društvu.

Autor se suprotstavlja tezi ideologa »nove levice« prema kojoj parlamenti u zapadnim zemljama vrše ulogu »lakeja kapitalizma« i štite ekonomske interese industrijalaca i privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju. Heret, naime, smatra da visoko diferencirana industrija i privreda nameću kao imperativ plansko usmeravanje i dalekosežne zahvate od strane vladajućeg državnog aparata. Ova pojava, međutim, nije specifična karakteristika izričito kapitalističkog društva, već neizostavnost koja se javlja i u zemljama sa drugačijom strukturom vlasništva. U stvari, tu se radi o pojavi ekonomizma, to jest o podložnosti sve širih društvenih sfera nužnostima koje nameće robna proizvodnja.

Umesna i razložna bila bi, prema Heretu, ona kritika koja bi povukla granice i omeđila tehnokratske odluke i ingerencije, sprečavajući time privredno-tehničke faktore da ograničavaju slobodu delovanja društveno-političkih snaga. Pod ovom slobodom autor podrazumeva one momente koji su relevantni u prvom redu sa stanovišta *kvaliteta* društvenog razvoja, a nemaju direktan uticaj na materijalno-kvantitativne promene. Drugim rečima, kritičari savremenog industrijskog društva trebalo bi da posvete više pažnje pitanjima koja se tiču smisla i ciljeva modernih, razvijenih industrijskih asocijacija, svesti i sklonostima građana, političara i reprezentanata savremenog društva. Naime, ni razvijeno industrijsko društvo ne može u potpunosti da se ograniči samo na proizvodnu sferu. Način i svrha proizvodnje, namenska upotreba društvenog proizvoda, tokovi političkih procesa — sve je to od uticaja na formiranje svesti, ciljeva i načina života pojedinaca podjedna-

ko kao što su od upliva i na privredu, politiku i opredeljenje društva. Pri tome — smatra Heret — neometani tok procesa proizvodnje nije sam sebi cilj, već samo sredstvo za oslobađanje čoveka od materijalnih nevolja, kako bi ljudi bili u mogućnosti da se posvete drugim ciljevima koji se nalaze izvan sfere ekonomike. Bitno je, međutim, da se i ti postulati uključe i da nađu svoje mesto u tkivu političke strukture društva.

Neosporno je da se ni »nova levica« ne ograničava na potrebu povećanja produktivnosti i životnog standarda, već insistira na tome da se svakom članu društva omogući uvid u socio-ekonomske procese, štaviše, da se proizvođačima omogući saodlučivanje u oblasti organizacije, rukovođenja i realizacije društveno-ekonomskih zbivanja. Tome cilju trebalo bi da posluže saveti trudbenika, sistem koji inklinira radničkom samoupravljanju. Heret ovaj zahtev smatra necelishodnim, jer saodlučivanje u okvirima tehničko-ekonomske racionalnosti nema svog opravdanja i smisla. On postavlja pitanje: čemu da svi građani usmeravaju privredne i socijalne procese? Da li to pruža neke garantije da bi usvojene odluke bile svrsishodnije i racionalnije od sadašnjih?

Na ova pitanja autor ne daje jednoznačan odgovor, već se zadovoljava konstatacijom da koreni problema u razvijenom industrijskom društvu leže u supremaciji tehničko-pragmatističkih shvatanja, koja se protežu i na političku sferu, što, opet, ima povratno dejstvo na ekonomske procese. Ovakav privredni razvoj preti, dakle, da iz temelja poremeti celokupni društveni poredak. Kako da se stane na put ovom zlu? Heret ne raspolaže nikakvim spasonosnim receptom. Jedini izlaz iz nastale situacije on sagledava u reformisanju postojećih društvenih i političkih institucija u SR Nemačkoj, u većem aktiviranju zainteresovanih građana za društveno-političku delatnost i u tolerantnom ukrštanju mišljenja vlade sa opozicijom, prvenstveno u skupštinskim okvirima.

Više se od jednog ortodoksnog socijaldemokrate kakav je Heret nije ni moglo očekivati.

A. G.

EINHEIT

Aprilski broj ovog časopisa donosi zanimljiv osvrt na rad skupa koji je krajem 1969. godine redakcija časopisa »Problemi mira i socijalizma« organizovala u Pragu o temi »Lenjin i savremenost«.

U radu ovog skupa učestvovalo je 40 zvaničnih delegacija, predstavnici komunističkih i radničkih partija, članovi politbiroa, naučnici, novinari i drugi. Bio je to, u stvari, prvi značajniji međunarodni teorijski skup te vrste i ujedno priprema za proslavu jubilarne stote godišnjice rođenja V. I. Lenjina.

U žiži istupanja svih govornika bio je aktuelni značaj Lenjinovog učenja za revolucionarna svetska zbivanja. Iz istupanja većine govornika proizlazilo je konsekventno nastojanje da se lenjinizam u današnjem svetu primenjuje na stvaralački i nedogmatski način, pri čemu su svi podjednako zastupali tezu da bez lenjinizma, koji predstavlja marksizam naše savremenosti, ne može da se ostvari pobeda socijalističke revolucije.

S obzirom na širok dijapazon zahvaćenih tema, u referatima i diskusiji dotaknuta su mnogobrojna pitanja i problemi.

Predstavnici komunističkih partija SAD, Francuske, Kanade i Danske, na primer, analizirali

su nove pojave u sklopu državno-monopolističkog kapitalizma i dotakli osnovne probleme, strategiju i taktiku ovih partija. Sekretar CK KPSS Ponomarjov usredsredio je svoj referat na zadatke daljeg razvoja revolucionarnih svetskih procesa u razvijenim kapitalističkim zemljama. Sekretar Ujedinjene radničke partije Poljske Šidlak govorio je o međuzavisnostima koje postoje između socijalističkog patriotizma i socijalističkog internacionalizma, pri čemu je kritikovao neke pojave nacionalizma. Sekretar KP Bugarske Pramov i član Politbiroa Socijalističke radničke partije Mađarske Deže Nemeš osvetlili su neka pitanja poljoprivredne politike u svojim zemljama sa stanovišta Lenjinove agrarne teorije. Sekretar KPČ Fojtik osvrnuo se na ulogu ideološko-teorijskog rada partije u uslovima izgradnje socijalizma.

Veoma je bilo zapaženo istupanje u diskusiji delegacija latinskoameričkih komunističkih partija, koje su na osnovu lenjinizma i sopstvenih iskustava pokušale da pruže odgovore na mnoga praktična pitanja vezana za klasnu borbu na »zelenom kontinentu«.

Posebno interesovanje pobudilo je istupanje Alvara Vaskeza, sekretara CK Komunističke partije Kolumbije. On je ukazao na činjenicu da je u programu KP Kolumbije koji je usvojen 1966. godine posebno bila naglašena nužnost primene svih oblika revolucionarne borbe, u interesu postizanja ciljeva revolucije. Ovakva formulacija proistekla je iz borbenih iskustava partije u toku poslednjih godina, ali oružana borba može da bude uspešna samo ako se povede računa o odgovarajućim preduslovima. Obrazlažući ovu misao, Vaskez je istakao da su akcije gerilaca u Kolumbiji postale nužne radi samoodbrane narodnih masa, pošto su veleposednici i druge reakcionarne snage nastojali da brutalnom silom unište teško stečena prava i demokratske slobode izvojevane od strane radnika, a posebno seljaštva. U odgovor na ta nasilja reakcije komunisti su inaugurisali politiku samoodbrane masa. Na svako novo nasilje reakcionarnih elemenata potlačeni seljaci su odgovarali formiranjem novih oružanih grupa gerilaca.

Međutim, oružana borba seljaka i radnika doživljavala je fijasko uvek kada bi se zametnula u situaciji koja nije pružala odgovarajuće preduslove, odnosno kada su nedostajali široki politički temelji za takvu masovnu akciju i kada učesnici nisu bili ubeđeni u neophodnost gerilskih borbi. Upravo ova iskustva stečena u Kolumbiji, gde oružana borba protiv reakcionarnog režima igra veoma značajnu ulogu, jasno ukazuju na neodrživost teze prema kojoj »partizanski rat ima magičnu snagu i uticaj na narodne mase«. Komunistička partija Kolumbije se zbog toga odlučno suprotstavlja kultu oružane borbe koji bi bio izolovan od političkog boja i sam po sebi fetišiziran.

Oružani pokret gerile u Kolumbiji bio je u stanju da preživi sve pokušaje i nastojanja da se on uništi, jer je to uvek bio masovni pokret, sa dubokim korenima u narodu, a uz to je oružana borba u Kolumbiji tesno povezana sa odgovarajućim političkim akcijama. Međutim, da bi neki oružani pokret pobedio, neophodno je da postoji i revolucionarna situacija.

Delegati iz latinskoameričkih zemalja ukazali su na još neka značajna pitanja. Oni su se suprotstavili onim ultralevim faktorima koji tvrde da je na »zelenom kontinentu« samo seljaštvo revolucionaran sloj, a da je radnička klasa u Latinskoj Americi već odavno postala privi-

legisan sloj, pa je stoga izgubila revolucionarni elan. Neosporno je da u revolucionarnom pokretu ovih zemalja seljacima pripada velika uloga. Međutim, radnička klasa je bila i ostaje odlučujuća snaga i poprima sve veći značaj. Pri tome valja imati u vidu da se u posleratnim godinama struktura stanovništva u većini latinskoameričkih država temeljito izmenila. Pretežan deo stanovništva migrirao je u gradove. U Argentini, na primer, na gradsko stanovništvo otpada 75% svih građana. A to znači da revolucionarni pokret koji se ne bi oslanjao na radničku klasu i druge slojeve gradskog stanovništva ne bi mogao da postigne onu snagu koja je neophodna za konačni obračun sa veleposednicima i kapitalističkim monopolima.

Predstavnici komunističkih partija iz arapskih zemalja analizirali su na ovoj konferenciji uslove, mogućnosti i oblike nekapitalističkih puteva razvoja u svojim zemljama.

Pokazalo se i ovom prilikom da zemlje u kojima već postoji moderno socijalističko društvo prvenstveno vode računa o uspešnom sprovođenju naučno-tehnološke revolucije, koja je, u mnogom pogledu, od istog značaja kao i analiza vidova savremenog imperijalizma. Saznanje da je socijalističko društvo u stanju da rešava osnovne i bitne probleme društvenog razvoja naše savremenosti na principijelno nov način — ne na štetu, već na korist narodnih masa — od presudnog je značaja — smatraju predstavnici Jedinstvene socijalističke partije Nemačke DR.

Teorijske smernice i praktična iskustva koja govore o sposobnosti radničke klase da izgradi i usavrši socijalističku društvenu zajednicu i u uslovima naučno-tehnološke revolucije — čak i u industrijski visoko razvijenim, ranije imperijalističkim zemljama — predstavljaju danas revolucionarnu potenciju prvog reda — zaključuju autori ove iscrpne informacije.

A. G.

ESPRIT

U aprilskom broju pažnju privlače dva teksta: *Nacionalno pitanje Kvibeka* od Mišela Vinoka (Michel Winock) i *Nova studentska levica u SAD* od Stivena Kenana i Dika Hauarda (Steven Kehnan i Dick Howard).

U čemu je problem kanadske provincije usred bogatog američkog društva? Kvibežanin ima automobil i frižider, on je »bogat«, dakle, srećan, pomislio bi neupućeni posmatrač. Drugo je pitanje da li i koliko kvibeški narod ima pravo da odlučuje o svojoj sopstvenoj sudbini.

Govoriti o francuskoj Kanadi znači solidarisati se sa protivnicima suvereniteta Kvibeka, uzimajući u obzir činjenicu da 6 miliona frankofila živi na zajedničkoj federalnoj teritoriji. To su francuski Kanađani koji žive van Kvibeka, doseljenici koji čine 30% celokupnog stanovništva Kanade. Kvibek je po teritorijalnom prostranstvu veličine skoro kao Meksiko, bilingvističke strukture. Kvibeška nacija je nacija po svim kriterijumima definicije pojma nacije (jezik — francuski, religija — katolička, običaji, tradicija — narodna, želja da se živi u zajednici). Nacionalna svest stvarana tokom dva veka danas je na putu iščezavanja. Uzrok tome treba tražiti u istorijskoj neminov-

nosti raspadanja seoskih parohija kao centara društvenog života i nagle industrijalizacije, migracije stanovništva u gradove, cepanja tradicionalne porodice i, što je najtragičnije, gubljenja maternjeg jezika, tog kulturnog putokaza, nacionalnog obeležja.

Na prvi pogled to je problem lingvističke prirode, ali ne treba zanemariti njegove političke implikacije. Pet miliona Francuza utopljeno u 200 miliona Engleza nužno ima za posledicu potiskivanje francuskog jezika i prodor engleskog. Ova lingvistička kolonizacija, polako ali sigurno, vodi kulturnoj, ekonomskoj, društvenoj i političkoj subordinaciji. Sa jezičkog aspekta posmatrano, 9 kanadskih provincija su unilingvističke, a jedna — Kvibek — bilingvistička, sa predominacijom engleskog jezika. To u praksi znači da svaki Kvibežanin mora da poznaje engleski jer se na svakom koraku sa njim sreće, u banci, trgovini, štampi, filmu, televiziji, školi, reklamama, oglasima. Kvibežani traže unilingvizam, ali ne i potpuno isključenje engleskog jezika.

Mladi nacionalni pokret ide trnovitom stazom. S jedne strane, to su razilaženja u shvatanjima nacionalista, koje čini uglavnom univerzitetska omladina, i onih koji su politički naklonjeni Nacionalnoj uniji (konzervativci) ili Liberalnoj partiji. S druge strane, nikad nije teško pronaći kontraargumente za nacionalni pokret, makar oni bili apsurdni, ali ako dolaze iz usta uticajnog političara. Zar nije dovoljno ironična jedna misao prvog ministra Kanade upućena Kvibežanima koja bi otprilike značila ovo: »Šta hoćete vi, dragi moji, bez tuđih dolara?«

Ne treba se zavaravati proklamovanim opštim demokratskim principima i akcijama u ime društvenog progresa koje su često samo paravan za razne političke manipulacije.

U federalnim okvirima svaka nacija može očuvati svoj identitet bez ugnjetavanja manjina. Federalizam, kao konkretno u Kanadi, može da bude autentičan izvor progresa, a nacionalizam najbolja ili najgora stvar, bilo u Kvibeku ili na drugom mestu. Kvibek želi da se afirmiše kao moderna nacija, industrijska nacija slobodnih ljudi. To je realnost sa kojom treba računati. Ako Kvibežani žele da žive u zajednici, niko ih ne može sprečiti da sami gospodare svojom sudbinom. U američkom društvu to je smeo korak. »Politička nezavisnost može da bude samo početak; treba da znamo da biti Kvibežanin znači prihvatiti živeti opasno« — zaključuje autor.

Stiven Kenan, koautor drugog članka, student na Harvardskom univerzitetu, socijaldemokrata po političkom ubeđenju, sa dubokom verom u radničku klasu, upućuje na izvesne momente u političkim događajima 1968. godine i stavom američkih studenata u odnosu na savremenu političku scenu Amerike.

Nova levica u Americi ima tragičnu konjunkturu, jednostavno rečeno. Ona ne predstavlja snagu kao što je to, recimo, u Francuskoj ili Italiji. Studentska levica u Americi rođena je pre desetak godina, ali, kako to kažu revolucionarni katehizmi, studentski pokret nikad ne može stvoriti revoluciju. Nije dovoljno deklarisati se za koaliciju sa obojenima, siromašnima, ugnjetenima, sa sindikatima i liberalima; treba dati revolucionarni program, pronaći revolucionarnu formu adekvatnu životu masa.

Američki studenti su u toku 1968. godine bili svedoci i akteri dva značajna politička događaja: pobede Mek Kartija na izborima i demonstracija u Čikagu protiv rata.

Stvarnost pokazuje da liberalizam iščezava. To je politička platforma karijerista. Članovi nove levice (Students for Democratic Society ili, skraćeno, SDS) shvataju »sistem« kao politički duboko antidemokratsku strukturu rukovođenja elitom. Kada liberali govore o »sistemu«, ne možemo se oteti utisku izopačenosti i izveštačenosti, smatra Kenan. Za njih je Amerika demokratska, ali njen narod pogrešno donosi odluke, mada na demokratski način. Liberal je sposoban da istovremeno usvoji taktiku i ideologiju desnice i ekstremne levice.

Sadašnja generacija liberala i radikala potiče iz društvene i političke sredine dosta udaljene od američkog naroda. Nije preterano reći da politička svest američkih studenata ima dobrim delom obeležje snobizma. Mladi dublje veruju u demokratiju nego u vrednost američkog sistema. Članovi SDS smatraju da ispravne odluke zavise od pravilne informisanosti ljudi, a ako se desi suprotno, uzrok je lažna svest kojoj robuju ljudi. Ne postoje različita mišljenja nego različiti nivoi svesti.

Liberali, nesposobni da se povežu sa drugim snagama društva, usvajaju jednu varijantu puritanske etike po kojoj politički uspeh ne zavisi od podrške masa, nego od požrtvovanosti aktera političke akcije, što je i stvorilo potrebnu atmosferu za pobedu Mek Kartija. Liberalizam preživljava ozbiljnu intelektualnu krizu direktno povezanu sa političkom. Demokratija se ne može odbraniti prostim strategijskim potezom okupljanja većine oko jednog programa.

Kenan smatra da radnički pokret nije jedina forma organizovanosti masa za društveni progres u Americi. Treba umeti shvatiti mentalitet radnika, u protivnom — izvlače se neadekvatni zaključci. Američki radnici su levičari kada su u pitanju ekonomski i socijalni momenti, ali desničari kada se radi o neekonomskim problemima i spoljnoj politici.

»Novi« studentski liberalizam je raširio shvatanje da su sindikalna sredstva u velikoj većini reakcionarna. Često se može čuti da su »sindikati najreakcionarnija snaga ove zemlje«.

Ako studenti hoće jednu stvarnu i permanentnu akciju u demokratskim okvirima, nije dovoljno osloniti se na moralnu kritiku »novog« liberalizma, koja jeste radikalna, ali čija socijalna analiza i politička strategija to nisu. Mnogim Amerikancima demokratski socijalizam izgleda kao interesantna doktrina nove levice, ali preživela.

U eksplozivnoj atmosferi današnje Amerike govoriti o evolucionizmu znači braniti status kvo. Nije bitno znati da li će doći do promene, to je evidentno, nego kakva će ona biti, da li se ide ka novim formama opresije ili većoj stvaralačkoj slobodi. Studenti — socijalisti demokrati svesni su nužnosti radikalne izmene, ali je za njih ona jedino moguća u demokratskim oblicima. Odatle proizlazi njihov opozicioni stav prema SDS i njegovim metodima. Oni se bore za demokratske ideale i slobodu izražavanja. Nova levica nije jedina alternativa u političkom izboru američke omladine. Studenti su spremni da prihvate promišljeniju orijentaciju ukoliko bi im ona bila ponuđena. U SDS postoje ideološki razdori, naročito maoistički i ekstremistički koji se graniče sa patološkim (kao što je grupa »Motherfucker«). Članovi ovog pokreta pribegavaju metodama intelektualnog terorizma, za koji smatraju da je jedino adekvatan u jednom korumpiranom društvu kakvo je američko.

Stvarnost nije ružičasta, problemi se razbuktavaju, mladi hoće novo, ali u opresivnoj civilizaciji kao što je naša teško je pronaći pravi modus vivendi.

J. P.

КОММУНИСТ

Martovski broj donosi, pored ostalih, i dva članka koja privlače posebnu pažnju čitalaca. To su članak pod naslovom *Lenjinska partija i graditeljska aktivnost masa*, iz pera prvog sekretara CK KP Belorusije P. Mašerova, i nepotpisan tekst pod naslovom *Komunistička partijnost — važan princip marksističko-lenjinističke filozofije*. P. Mašerov navodi da u Belorusiji danas svakih 18 minuta silazi sa fabričke trake po jedan automobil, svakih 20 minuta strug za obradu metala, za 7 minuta traktor, za 4 minuta motocikl, za 3 minuta frižider, a svakog minuta televizor i radio-aparat itd.

Autor kaže da, ako se narodna privreda ranije i mogla razvijati »u osnovi zahvaljujući povećanju broja zaposlenih i visokoj stopi kapitalnih ulaganja, ubuduće moraju preovlađivati kvalitativni činioci ekonomskog rasta«. A »kvalitativni činioci« nisu ništa drugo do optimalno korišćenje »postojećih ekonomskih snaga«, uvođenje »dostignuća nauke i pozitivnih iskustava«, uz brižljivo, »domaćinsko računanje sa svakim minutom radnog vremena i državnom kopjejkom«. Dalje, treba »poboljšati odabiranje i vaspitavanje kadrova, jačati njihovu odgovornost za povereni im posao, ne dozvoljavati sitničarsko tutorisanje« i slično. Jednostavno rečeno, traži se: »visoko opšte obrazovanje i specijalna priprema kadrova, njihov širok politički horizont«. Autor dalje kaže: »Važno je podvući da savremeni naučno-tehnički progres zahteva dalje poboljšavanje *samog sistema upravljanja proizvodnjom* (podvukao S. D.). Zadatak je da se što je moguće pre ovlada naučno potvrđenim metodama upravljanja. Ispitani put do rešenja tog zadatka je — usavršavanje rada, povezano sa odabiranjem, obradom i analizom informacija.« A to je zadatak partijskih organizacija i svih članova Komunističke partije, kojih u Belorusiji ima 416.000. To se, po autorovom mišljenju, može ostvariti ako se poveća »stvaralačka aktivnost masa«, to jest »maksimalna aktivnost trudbenika«. Dakako, najpogodnije je ako se ta »aktivnost« i stvaralaštvo očituju kroz »socijalističko takmičenje«.

Ocenjujući sadašnji trenutak, P. Mašerov kaže: »Prvi put se stvara društvo koje ne samo gradi, nego njime i upravlja narod«; u toku je »proces nestajanja suštinskih razlika između umnog i fizičkog rada«, a u »radničku klasu ulazi sve veći broj ljudi sa srednjim i višim obrazovanjem, ali to ne znači da se vrši rastvaranje inteligencije u radničkoj klasi, već se time ostvaruje kvalitativno nova promena — klasa se približava nivou inženjera-tehničara«.

Partija podstiče ulogu masovnih organizacija, razvija i jača inicijativu i »privlači sve šire narodne mase u upravljanje državnim i društvenim poslovima, u rukovođenje proizvodnjom«. U tome je i smisao njenog delovanja. Na tom planu sada se u Belorusiji »razrađuju stavovi o seoskim zborovanjima i radničkim skupštinama«. Njihovo tačnije definisanje i usvajanje uneće više živosti u rad tih društvenih institucija, povećaće aktivnost trudbenika, pogodovaće razvoju

kritike »odozdo«, »uklanjanju nedostataka«.

U članku *Komunistička partijnost — važan princip marksističko-lenjinističke filozofije* reč je o novim pojavama u sovjetskom društvu, privredi, politici i mišljenju. U tekstu se sumnjičavo kvalifikuju i napadaju neki domaći i strani spisatelji koji ne misle kao nepotpisani autor. Od jugoslovenskih publicista na udaru pera anonimnog pisca našli su se M. Filipović i P. Vranicki. Prvi zbog toga što je pisao o »sklerozi« marksističke filozofije iz perioda Staljinove vladavine, a drugi, ako je verovati autoru, što zagovara stvaranje više marksizama ili, tačnije, više njegovih filozofskih varijanti. Na glavnom udaru našao se francuski marksista i filozof Rože Garodi. Na spisku revizionista, reformista i sličnih nalaze se i neki u svetu manje poznati autori. Tekst je, inače, obojen verbalnom odanošću Lenjinu, ali i savremenom zvaničnom sovjetskom shvatanju komunističke partijnosti u filozofiji.

U broju 4 »Komunist« donosi više tekstova koji se, na ovaj ili onaj način, uklapaju u jubilarnu 100-godišnjicu rođenja V. I. Lenjina. Posebna »zanimljivost« u tekstu pod naslovom *Dokumenti velikog foruma komunista* (tako je nazvano prošlogodišnje savetovanje predstavnika komunističkih partija u Moskvi) jesu izvodi iz izlaganja Živkova, Husaka, Gomulke, Hola (SAD), Dangea (Indija), koji figuriraju kao najvatreniji borci protiv imperijalizma, revizionizma, levog i desnog oportunizma. Imena drugih učesnika na tome savetovanju nisu čak ni notirana.

Vredan pažnje je tekst V. Garbuzova pod naslovom *Lenjinska finansijska politika u komunističkoj izgradnji.* U članku je posebno mesto dato takozvanom ščekinskom eksperimentu, to jest iskustvima jedne hemijske fabrike. Reč je o uspešnom materijalnom stimulisanju celog kolektiva i o vanrednim rezultatima koji su postignuti zahvaljujući demokratskim i ekonomskim metodima rada i nagrađivanja. Taj primer ulazi u prvi plan svih analiza o sadašnjem trenutku privredne reforme. Autor na ubedljiv način dokazuje osnovanost stvaranja posebnih fondova materijalnog podsticanja zaposlenih.

General A. Jepišev još jednom analizira ulogu Komunističke partije u ratu sa Hitlerovom Nemačkom. U tekstu se na jednom mestu kaže da su »sovjetske oružane snage u borbenoj zajednici sa armijama saveznika iz antihitlerovske koalicije i armijama Poljske, Čehoslovačke i Jugoslavije slomile vojnu mašinu fašističke Nemačke.

S. D.

Marxism Today

Svojim delom i svojom ličnošću Lenjin je u mnogo čemu udario svojevrstan pečat našem vremenu. Otud osvrti na njegov rad nisu retki, a u godini u kojoj se slavi stogodišnjica njegovog rođenja oni su i očekivani. Ovaj časopis je u više mahova pisao o raznim problemima koje je Lenjin obrađivao. I aprilski broj posvećen je određenim aspektima Lenjinovog teorijskog i, donekle, praktičnog rada.

Moris Dob (Maurice Dobb) je u članku *Lenjin i imperijalizam* dao analizu relevantnosti i primenljivosti Lenjinovih teza na današnji svet, s obzirom na promene do kojih je došlo u ovih

pedeset godina. On konstatuje tačnost Lenjinovih tvrdnji o tendenciji neprestane koncentracije kapitala i kao dokaz navodi da danas 500 korporacija kontroliše 2/3 kapitala SAD. Primetan je i stalan porast stranih investicija, koje Dob karakteriše kao internacionalizaciju kapitala.

Položaj američkog kapitala u Evropi navodi autora da istakne ispravnost Lenjinovog stava u sporu s Kauckim koji je smatrao da su kolonije za metropole važne samo kao agrarna područja. Nije se obistinila ni teza Kauckog o nastanku ultraimperijalizma, po kojoj bi rivalstvo među nacionalnim finansijskim kapitalom ustupilo mesto internacionalno ujedinjenom kapitalu. Autor naglašava da ni Lenjin nije poricao prelazak kapitala preko nacionalnih granica, već mogućnost »mirnog planiranja kapitalističkog sistema na svetskom planu«. Dob napominje da ovakva, kako on kaže, uprošćena i netačna shvatanja i danas prihvataju neki pisci i ističe da je Lenjin dozvoljavao eventualne saveze kapitala, ali između ratova koji, zbog nužnih protivrečnosti, ostaju neizbežni.

Autor smatra da je u savremenim uslovima prelaska kapitalizma iz konkurencije u fazu monopolizma došlo do »ogromnog napretka u socijalizaciji proizvodnji«, a naročito u procesu tehnoloških inovacija. Te i neke druge činjenice dovele su do promena i do mogućnosti da radnička klasa od buržoazije izbori ne samo obične reforme, već i mere koje će joj pomoći u njenoj borbi za socijalizam. Danas je »ujedinjenjem radnih ljudi moguće umanjiti pripreme za rat i koristiti privredu za mirne ciljeve«.

Autor završava stavom da je danas ipak potrebno dati nove naučne procene imperijalizma zbog novih uslova, zbog postojanja osnovne protivrečnosti između socijalizma i imperijalizma, suprotnosti imperijalizma i trećeg sveta, ali i daljeg zadržavanja unutrašnjih protivrečnosti kapitalizma. Nova procena, na osnovu današnjeg stanja, pomogla bi boljem razumevanju procesa u svetu.

Svoja razmatranja o Lenjinovom shvatanju nacionalnooslobodilačke borbe Džek Vodis (Jack Woddis) počinje Marksovom mišlju o povezanosti antikolonijalne borbe i uspeha revolucije u metropoli. Imajući u vidu vezu indijske antikolonijalne borbe i borbe engleske radničke klase, Marks je rekao: »Indija je naš najveći saveznik.« Autor navodi Lenjinov stav o zadatku »ruske radničke klase da razruši ne samo bazu evropske, već i azijske reakcije«. Lenjin je ukazao na uticaj koji je revolucija 1905. godine izvršila na buđenje naroda Azije. Svojim primerom 1905. godina je na izvestan način dala ključ budućeg napretka socijalizma — naime, ona je istakla jedinstvo naprednog evropskog proletarijata i »oslobodilačkog pokreta u svim njegovim različitim oblicima«. Neuspeh ove revolucije je, kako kaže Vodis, podstakao nove napade svetskog imperijalizma.

Autor ističe da je Lenjin dijalektički pristupio problemu nacionalnooslobodilačkih pokreta i da je uviđao njihov odnos sa borbom radničke klase. On je shvatio mogućnost iskorišćavanja jedne borbe za ciljeve druge i isticao perspektivu novog prelaska u socijalizam. Antikolonijalni rat Lenjin je okarakterisao kao pravedni jer mu je cilj nacionalno oslobođenje. Međutim, on je upozorio da nacionalna borba ne može zameniti klasnu. S tim u vezi autor navodi dve moguće greške svake nacionalnooslobodilačke borbe — potcenjivanje nacionalnog pita-

nja na račun klasnog problema i tendenciju da se radnička klasa potpuno podredi buržoaziji i zaboravi svoj klasni interes i interes budućnosti socijalizma. Zato je i pravilan stav protiv Buharina koji je bio za čekanje dok se u naciji ne razviju neizbežni klasni odnosi između proletarijata i buržoazije.

U revoluciji 1917. godine Lenjin je, ističući važnost pravilnog rešenja nacionalnog pitanja i odnosa među narodima, naglasio potrebu jednakosti i suverenosti svih naroda Rusije, njihovo pravo na samoopredeljenje, ukidanje privilegija i slobodan razvoj naroda. Autor navodi da je SSSR kolonijama davao direktnu pomoć u oslobodilačkoj borbi i da je prvi priznao nove nezavisne države Avganistan, Tursku, Mongoliju.

Autor navodi i Lenjinov stav o mogućnosti saveza tri revolucionarne struje u svetu — socijalističkih zemalja, nacionalnooslobodilačkih pokreta i međunarodnog radničkog pokreta. Zato je on i rekao: »Radnici svih zemalja i ugnjetenih naroda, ujedinite se!«

Zadržali bismo se i na radu Džona Mahona (John Mahon) *Lenjin i partija novog tipa*, u kome on ističe da treba imati na umu da sve ono što je Lenjin o toj partiji rekao bilo je tesno povezano sa »ulogom i zadatkom u specifičnoj situaciji koja je nastala u borbi radničke klase ili u borbi za marksističke ideje u okviru radničkog pokreta«.

Po Mahonu, Lenjin je rusku budućnost video u razvoju modernih sredstava za proizvodnju i modernog proletarijata kao osnovne snage preuzimanja vlasti i izgradnje socijalističke države. Zadatak partije, koja je nužna i koja treba da bude nezavisna, jeste transformacija spontanog u klasno svesni pokret, sposoban da preuzme revolucionarnu, to jest marksističku teoriju i da shvati internacionalni karakter borbe, analogno internacionalnoj dominaciji kapitala.

Ovu partiju Lenjin zamišlja kao »najveći centralizam u pogledu vođstva i najveći decentralizam u informisanju partijskih centara«. Mahon primećuje da je Lenjin primenio *Manifest komunističke partije* na ruske uslove i da je »koristio marksističku teoriju za životne probleme«.

Autor podseća da je Lenjin razmatrao i stanje u britanskom radničkom pokretu i da je ukazao na vezu imperijalizma i oportunizma u britanskoj radničkoj klasi. Za Nezavisnu laburističku partiju on kaže da je »nezavisna samo od socijalizma i veoma zavisna od liberalizma«.

Mahon svoja razmatranja završava davanjem tri predloga — da se mladima objasni šta je KP i zašto ona postoji, da se objasni teza o britanskom putu u socijalizam i da se sprovede kampanja socijalističkog obrazovanja i političke agitacije, jer se inače radnički pokret neće odmaći od borbe za nadnice.

N. R.

z sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 4, 1970.

Lenjin — mislilac revolucije — *Milenko Marković:* Lenjin i partija — *Sava Živanov:* Lenjinov stvaralački pristup revolucionarnom preobražaju — *Borislav Đurović:* Lenjin, radnička klasa i partija — *Svetolik Popović:* Poljoprivredno zadrugarstvo i samoupravljanje — Prilozi — *Stevan Bezdanov:* Obrazovanje između opšte i proizvodne potrošnje — Osvrti — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 5. 1970.

Najdan Pašić: Samoupravna integracija i politički sistem — *Vukašin Mićunović:* Podruštvljavanje kulture — *Mićo Carević:* Funkcionisanje izbornog sistema u opštini — Polemika — *B. V. Borjan:* Ideologizacija između filozofije i revolucije — Prilozi — *Dušan Petrović:* Lenjin i sindikati — *Milutin Čolić:* Ugroženo dostojanstvo filma — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

Berkeley

Berkeley

Berkeley

Berkeley

Berkeley

Berkeley

Berkeley

Berkeley

Berkeley

